

श्रीः

भू मि का .

महतां सनिधौ सप्रश्रयं किञ्चिद्विज्ञाप्यते

भगवता श्रीव्यासावतारेण श्रीमन्नारायणेन करुणावरुणालयेन, दुःख सन्तप्तमानसैः दुःखसागरमुत्तिर्षुभिः, समस्तदुःखापनोदनपटुर्भगवान् परमात्मा हरिः सर्वप्रपञ्चविलक्षणतया ज्ञातव्य इति सर्वशास्त्रार्थसारभूतभेदपराणि ब्रह्मसूत्राणि प्रणीतानि । आचार्याभिमततदर्थोऽऽविष्करणाय भगवता नारायणेन आज्ञप्तो देवोत्तमो भगवान् मारुतो देवः इहमहीतले भूमुरोत्तमकुले आविर्भवन् आनन्दतीर्थनाम्ना विख्यातो यथाचार्याभिप्रायं तेषां भाष्यमतानीत् । भाष्यं तावत् बहुर्थगर्भम्, तदर्थं विज्ञातुं न सर्वे प्रभवन्ति, इति जयतीर्थमुनिः श्रीभाष्यस्य तस्य तत्त्वप्रकाशिकाभिधां टीकां रचयित्वा गूढं सूत्रभाष्यभावं विशदमकरोत् ; टीकाप्येषा बहुर्थगर्भा ऽतिगम्भीरेति अतिरोहितमेतत्सर्वेषाम् । तस्याश्वटीकाया भावमाविष्कृतुं जगद्गुरुश्रीमदुत्तरादिमठाधीश श्रीसत्यनाथतीर्था अभिनवचन्द्रिकाख्यां व्याख्या मतनिषत् ।

ग्रन्थोऽयं ग्रन्थान्तरतो न गतार्थ इति ग्रन्थेऽस्मिन् कृतविषयविचारान्, टीकावाक्ययोजनारीति, क्वचित् सूत्रभाष्ययोजनाभङ्गांश्च, भावाविष्करणप्रकारम्, प्रत्यधिकरणं कृतपूर्वपक्षसिद्धान्तसंग्रहं च विमृशतां विपश्चितां स्पष्टं भविष्यति । ईदृशोऽयं ग्रन्थः सर्वेषां विदुषां व्युत्पित्सूनांच महते उपकाराय कल्पते संमुद्राय प्रकाशनीय इति निर्णय जातकुतूहलैः श्रीमदुत्तरादिमठाधीशैः जगद्गुरु श्रीसत्य ध्यानतीर्थैः ग्रन्थस्यास्य शोधने, मुद्रापणेच कर्मणि नियुक्तोऽहं महतां तेषामाचार्याणामाज्ञा नोह्युघनीयेति महदपीदं शोधनादिकर्म अङ्गीकृत्य, तेषां श्रीचरणानां मनुग्रहेण, अद्यत्वे तत्पीठं परिष्कुर्वतां श्रीमदित्यादिगुणालङ्कृतानां जगद्गुरु श्रीसत्यपञ्च तीर्थानां करुणाकटाक्षेण च यावच्छक्यं शोधयित्वा मुद्रणकर्मापि समापयम् । आकस्मिकेनाऽनवधानादिना अक्षरसंयोजकानां दोषेण च संभाविताऽक्षरपातादिदोषान् दोषत्वेन न गणयेयुः विचक्षणा दूषणवाच्यमा इति विश्वासमि । एतेषामेतद्ग्रन्थकृतां जन्मकालदेशसुचरित्रादिकं श्रीसत्यनाथविजयकोव्यतोऽवसेयम् ।

श्रीमत्सत्यध्यानतीर्थैः मुद्रणाय दत्ता मातृका एताः
 प्रथमाध्याये प्रथमपादान्त मेकं पुस्तकम्, प्रथमाध्यायपञ्चमा-
 धिकरणमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तमन्यत् । तृतीयतुर्याध्याय } प्रायेणशुद्धम्
 पुस्तकद्वयं संपूर्णम् ,

इतोप्यन्ये बहवः प्रबन्धा एतैः प्रणीताःसन्ति । तत्र — अभिनवगदा,
 अप्पय्यदीक्षितकृतमध्वमतमुखमर्दनाख्यग्रन्थस्य खण्डनरूपः स्वतन्त्रोग्रन्थः
 श्रीमत्सत्यध्यानतीर्थैः मुद्रापितः ।

अभिनवामृतम् — प्रमाणपद्धतिव्याख्यानम् मुद्रितमेतत् धार्वर
 गोविन्दरावनाम्ना ।

अभिनव तर्कताण्डवः — प्रमाणप्रमेय विचारपरः स्वतन्त्रोग्रन्थः

परशुत्रयम् — खण्डनत्रयव्याख्यानम्, तत्र मिथ्यात्वानुमानखण्डन-
 व्याख्या परशुर्मुद्रितः अयनापुर एम्.ए. उपाधिधारिणा गोपालाचार्येण श्रीसत्य-
 ध्यानतीर्थानामन्तेवासिना ।

(१) अत्रग्रन्थे तुर्याध्याय तृतीयपादे ४० पु. २२ पं. षष्ठे (६) अधिकरणे
 सिद्धान्तसंग्रहे — ‘मनुष्यांश्चे’ त्यतःपरमस्तिपंक्तिपातः, तत्र इदं वाक्यं
 योज्यम् — ‘कार्यं नयति, अप्रतीकालम्बनेषु ऋषीणांशतं राज्ञां शतं च परं
 नयतीति श्रुत्यर्थः, सर्वान्’ इति ।

(२) तत्रैवाध्याये तुरीयेपादे चतुर्थाधिकरणे ५५ पु. १२ पं. ‘ततश्चे’ त्यतः
 परमिदं वाक्यं संयोज्यम् । ‘भगवदमुक्तभोक्तृत्वात् मुक्तानां, न तस्य सर्वभोक्तृत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — भुक्तानेवभोगान् भुज्यते मुक्ताः ‘यानेवाहं शृणोमी’ ति
 श्रुतेः, ‘मुक्ताः प्राप्यपरं विष्णुं तद्भोगान् लेशतः क्वचित्’ इति स्मृतेश्च अतो-
 मुक्तानां’ मिति ।

कुंभकोणे भागवतशामण्णाचार्यपौत्रस्य रङ्गनाथाचार्यस्य(रंगशाधि) गेहस्थ-
 ग्रन्थालयस्थप्राचीनग्रन्थमवलोक्य संगृहीतमिदं वाक्यद्वयम् ।

पद्मसरोवरम्—तिरुपति. }
 10—11—42 }

इति विदुषामनुचरः

श्री. से तु मा ध वा चा र्यः

महामहोपाध्याय . श्रीमुण्ड सुव्वरायाचार्याणामात्मजोऽन्तेवासी च

[ॐ]

श्री गुरुभ्योनमः .

श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिका

प्रथमोऽध्यायः .

(१ - अधिकरणम् .)

ॐ अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ (सू. १)

सच्चिदानन्ददेहाय नमः शेषाङ्गशायिने ।

आत्मने वेदवेद्याय मुक्तगम्याय विष्णवे ॥ १ ॥

भवाब्धिर्जानुदघ्नः स्या दानन्दः कण्ठसंमितः ।

मदृषास्त्येति हस्ताभ्यां रामो रक्षतु सूचयन् ॥ २ ॥

विभज्यवेदान् यः सूत्रं चक्रे वेदार्थवित्तये ।

प्रार्थितो ब्रह्मरुद्राद्यैर्नमो व्यासाय विष्णवे ॥ ३ ॥

असाधूनांनिबन्धेन कुण्ठितं सूत्रमञ्जसा ।

व्याख्यातं येन सर्वज्ञं वन्दे भाष्यकृतं मुनिम् ॥ ४ ॥

भाष्यबोधाय सत्तर्कदीपावलि मचीकलृपत् ।

स पद्मनाभतीर्थार्यो दद्याद्द्विधां सतां गुरुः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भाष्यं यथाचार्यभावं यैः सुप्रकाशितम् ।

वन्दे तान् जयतीर्थार्यान् यैः सुधा निर्मिता मुदा ॥ ३ ॥

व्यासराजेन्दु माशासे चन्द्रिका यस्य सम्मता ।
 दुर्वादिचोरा न्विद्राव्य रक्षितं भुवनत्रयम् ॥ ७ ॥
 अनधीत्यमहाभाष्यं व्याख्यातं यदनुग्रहात् ।
 वन्दे तं विधिना सत्यनिधिं विज्ञानसिद्धये ॥ ८ ॥
 ज्ञानभक्त्याद्युपेतानां माचार्याणां मनुस्मृतेः ।
 अञ्जस्तरामि दुर्गाणि येभ्यो लब्धा मया सुधा ॥ ९ ॥
 रामचन्द्रप्रसादेन लब्धा ऽभिनवचन्द्रिका ।
 तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्या व्यज्यते विदुषां मुदे ॥ १० ॥
 अनुवादः पूर्वपक्षसिद्धान्तानां करिष्यते ।
 अयोगं बहुवाक्यानां मुक्त्वा योगः प्रदर्श्यते ॥ ११ ॥

स्वयं मङ्गलमनुष्ठाय शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादौ निबध्नाति — शुद्धेति ॥
 ब्रह्म वन्द इत्यन्वयः । सर्वशब्दाऽवाच्यं ब्रह्मेतिमतनिरासाय मुकुन्दाऽभिधमिति ।
 शुद्धत्वं मानन्दस्य, उरुत्वं संविद्युतिबलानाम्, बहलत्वम् औदार्यवीर्ययो
 र्विशेषणम् । आनन्दस्य शुद्धत्वं परिच्छेदसान्तत्वसातिशयत्वरहित्यम्, उरुत्वं
 संविद्युतिबलानां तदेव, औदार्यवीर्ययोर्बहलत्वमपि तदेव । प्रत्येकं विशेष-
 णोक्तिस्तु आनन्दस्यैकस्यैव परिच्छेदादिराहित्यमिति भ्रमनिरासाय ।

चन्द्रिकायान्तु — आनन्दादेः शुद्धत्वं सान्तत्वसातिशयत्वरहितत्व-
 मित्युक्तम् । तेषां तु — उरुत्वमुत्तमत्वम्, बहलत्वं = बहुभावशक्तिः, तथाच —
 शुद्धत्वमानन्दादीनामिव उरुबहलयोरपि विशेषणमित्याशयः । तेन — उरुबहल-
 विशेषणयोर्वैयर्थ्यशङ्का परास्ता ।

चिन्तेति ॥ 'चिन्तामुखरे' त्येवसिद्धे सन्तापादीनां चतुर्णां ग्रहणं,
 तेषांचिन्तासमकक्षत्वेन महादोषत्वसूचनाय; तदन्येषांदोषाणामेतत्साम्यनिरासाय
 अन्यपदार्थत्वेन ग्रहणम् । सर्वसाधारणदोष निरूपणप्रसंगात्, लेपः पापसंबन्धो-
 ज्ञेयः, पुण्यसंबन्धस्तु — अन्यपदार्थत्वेनग्राह्यः ।

चन्द्रिकायान्तु — लेपः पुण्यपापसंबन्ध इत्युक्तम् । यद्यपि — पुण्यस्य अदुःखरूपत्वात् दुःखसाधनत्वाभावाच्च नदोषरूपत्वम्, तथापि — कस्यचिद्गुणोऽपि कस्यचित् दोषोभवति, ईश्वरगुणस्याऽपि बहुभुवत्वस्य नृषु दोषत्वदर्शनात्, ईश्वरे पुण्यसंबन्धज्ञातुरनर्थदर्शनाच्च तत् युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

श्रुतिः = यथाशक्तिश्रवणम्, मतिः = यथाशक्तिमननम्, नियतध्यानं = स्वयोग्योपासनम्, ज्ञानम् = साक्षात्कारः, स एव योगः उपायः । चिन्तासन्तोषेत्यादिना स्वरूपाऽतिरिक्तदोषाच्चिराकृत्य स्वरूपदोषानपि निराचष्टे — अमलमिति ॥ नमलम् अमलम्, दोषात्मकं नेत्यर्थः । इममेवाऽभिप्रायं मनसिनिधाय चन्द्रिकायाम् ‘अमलं = मुमुक्षुपास्य’ मिति तात्पर्याऽर्थ उक्तः (१)

सूत्रकर्तुराप्तत्वं सूचयन् मङ्गलान्तरं निबध्नाति—याच्चेति ॥ ‘भारतपारिजातसुतरुः, सद्ब्रह्मसूताऽमृतम्, तन्त्रपुराणसन्मणिगण’ इति विशेषणत्रयेण वक्तॄनुकूल्यं सूचितम्, निर्जरेरित्यनेन श्रोत्रानुकूल्यम्, याच्चेत्यनेन प्रसंगानुकूल्यम् । सूत्रकाराऽऽप्तभावस्मरणस्य महाफलेद्वत्त्वात् तत्सूचनं कृतमित्यवधेयम् (२)

स्वान्तेति ॥ निकृन्तन इति ॥ कृतीछेदने, ततोऽप्युट् ‘इदितोनुम् धातो’ (पा०. सू०. ७ - १ - ५८) रिति नुमागमः ‘युवोरनाका’ (पा०. सू०. ७ - १ - १) विति अनदेशे कृन्तनमिति रूपं साधु । ननु — इदित इत्युच्यते, नचाऽयमिदित् इति चेत्, न — ‘धातो’ रिति योगविभागेन नुमङ्गीकारात्, तदुक्तं ‘शेमुचादीना’ (पा०. सू०. ७ - १ - ५९) मिति सूत्रभाष्ये ‘शेतृष्फादीना’ मिति वार्तिकं प्रत्याचक्षणेन भाष्यकृता ‘अथवा—नैवं-विज्ञायते ‘इदितोनुम् धातो’ रिति कथं तर्हि ‘इदितोनुम्’, ततो ‘धातो’ रिति’ ति ॥ (३)

श्रीमध्वेति ॥ तत्त्वमार्गगमनस्य तदुपजीवनेन विना ऽयोगेन तस्यैव मुह्यगुरुत्वात् ‘गुरोर्नामनगृह्णीयात्’ इत्यनेन निषिद्धत्वात् गुरुनामग्रहणस्य ‘पद्मनाभतीर्था’ इत्यनुक्त्वा पंकजनाभतीर्था इत्याह । यत्किञ्चिन्नामग्रहणं तद्वक्ति पारवश्येनेति द्रष्टव्यम् । अतएव पूर्वश्लोके ‘अमन्दबोधभगवत्पादा’ नित्युक्तम् । कृपालव इति ॥ यद्यपि — ‘स्पृहिप्रही’ (पा०. सू०. ३ - २ - १५८) त्यत्र

कृपेरालुच् प्रत्ययो न विहितः, तथापि — व्याकरणान्तरादवगन्तव्यः । अथवा—
 कलशवाच्यमल्लशब्दो बोध्यः । केचित्तु — यद्यपि — ‘स्पृहिगृही’ त्यत्रकृपे-
 रालुच्प्रत्ययो न विहितः, तथापि—लुशोविधानेनैव सिद्धे यदालुञ्जिधानं करोति
 तज्ज्ञापयति आचार्यः ‘अन्येभ्योऽपि आलुच् प्रत्ययोभवती’ ति, कथंरूप-
 सिद्धिः शपिकृते ‘अतोदीर्घोयञी’ (पा. सू. ७ - ३ - १०१) तिदीर्घे गुणे
 ऽयादेशे ‘स्पृहयालुः’ इत्यादिरूपसिद्धिः, तदुक्तं महाभाष्ये — एवंतर्हि
 सिद्धेसति यदालुचंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘अन्येभ्योऽपिभवती’ ति । ननु —
 ‘आलुञ्चि शीङ्ग्रहण’ मिति वार्तिकं प्रत्याचक्षणेन भाष्यकृता शयालुरितिरूप-
 मेव ऽभ्यनुज्ञातं नतु कृपालुरितिरूपमितिचेत्, न — ‘अन्येभ्योऽपि अयं
 भवती’ ति, भाष्यबहुवचनप्रयोगात् कृपालुरितिरूपं तदभिप्रेतमेव । ‘संज्ञा-
 पूर्वकोविधिर नित्य’ इति ‘पुगन्तलघूपधस्यचे (पा०. सू०. ७ - ३ - ८६) ति
 गुणोन । अतएव — ‘हरे कृपालो नः पाही’ ति अभियुक्तप्रयोग इत्याहुः ।
 ननु — पंकजनाभतीर्थस्यैकत्वादेकवचनेनभाव्यम् ‘युष्मदिगुरावेकेषा’ मिति
 वचनस्य युष्मच्छब्दाभावादप्रसक्तेरितिचेत्, उच्यते — पञ्चनाभतीर्थसमीपगते
 शुशिष्येषु पंकजनाभशब्दो वर्तते संभूयबहुत्वात् ‘बहुष्वबहुवचन’ (पा०.
 सू०. १ - ४ - २१) मित्यनेन बहुवचनमुपपन्नमिति । यथोक्तं ‘फलगुनीप्रोष्ठ-
 पदानांच नक्षत्र’ (पा०. सू०. १ - २ - ६०) इतिसुक्तं प्रत्याचक्षणेन भाष्य-
 कृता ‘अयमपियोगः शक्योऽवक्तुम्. कथमुदिते पूर्वफलगुन्यौ उदिताः पृथ्वाः
 फलगुन्य इति फलगुनीसमीपगते चन्द्रमासि फलगुनीशब्दो वर्तते बहवस्तेऽर्थाः तत्र
 युक्तंबहुवचनमिती’ ति (४)

श्रीमद्रमारमणेति ॥ दुर्वादिनां वारयितुमशक्यत्वेन वारणसदृशानि
 वाक्यानि वारणशब्देन गृह्यन्ते (५)

गंगासंगेनेति ॥ ‘रथ्यामन्तीति रथ्यातः अतसातत्यगमने ताभिः । अङ्घ्रि-
 रितिशेषः । नैर्मल्यं=सेव्यत्वम् । अनायासेनेतिशेषः । विशुद्धिः=सेव्यत्वम् । अथ
 एवंयोजना—गंगासंगेन रथ्याङ्घ्रिरङ्घ्रिः यथाऽनायासेन सेव्यत्वंलभ्यते, तथा अनाया-
 सेन वाचां सेव्यत्वसिद्ध्यर्थं गुरोर्गिरः वाचश्च संगम्यन्ते मया मेल्यन्त इति (७)

भाष्याऽनारम्भणीयत्वप्रयुक्तं मंगलस्यवैयर्थ्यं परिहरति—अथाऽविद्येति ॥
 ग्रन्थादौ अथशब्दोच्चारणस्याऽऽवश्यकतया शिष्टाचारप्राप्तत्वात् अथशब्दोच्चारणेन
 मङ्गलान्तरमनुष्ठाय शिष्यशिक्षार्थं निबन्धनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । अविद्याया
 पटलपिहितनयनाइव वर्तमानैः अन्यैः मिथ्याज्ञानिभिरनियामत् । सूत्रादर्थ-
 मुपलभ्य रचितस्य परभाष्यस्याऽप्रमाणत्वे सूत्रमप्रमाणं स्यादित्याशङ्कापरिहाराय,
 अविद्यापटलपिहितनयनैरिति विशेषणम् । सूत्रस्यप्रमाणत्वेऽपि अविद्यावृत्तत्वप्रयुक्तं
 मिथ्याज्ञानमितिभावः । अतोऽगतार्थत्वात् श्रीमद्भाष्यस्य अनारम्भणीयत्व-
 शङ्का परास्ता । ‘अखिलफलसाधनतासिद्ध्यर्थं, निरन्तरायपरिसमाप्त्यार्थंचे’ति
 विशेषणद्वयं नमस्कारस्येति द्रष्टव्यम् । तेन — ग्रन्थनस्य शिष्यशिक्षार्थत्वेन
 कैवल्याद्यखिलफलसाधनतासिद्ध्यर्थता नास्तीत्ययुक्तमेतदिति शङ्का परास्ता ।
 ननु — सूत्रशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् तेन ब्रह्मसूत्रग्रहणे लक्षणाप्रसंग इत्यत-
 आह — अत्रेति ॥ अत्रहेतुमाह — तस्यचेति ॥ सामान्यशब्दस्य द्वेशक्ती,
 एका सामान्यधर्मावाच्छिन्ने, अपरा मुख्येविशेषे । तत्राऽऽद्या मुख्या, द्वितीया
 परममुख्या इतिभावः । तेषांचेति ॥ सर्वेषांसूत्राणामेकवाक्यताऽभिप्रायेण
 प्राक्ब्रह्मसूत्रमिति एकवचनप्रयोगः, इदानींतु सर्वाण्यपि सूत्राणि प्रत्येकमवा-
 न्तरा ब्रह्मविद्या इत्यभिप्रेत्य बहुवचनप्रयोगः कृतः । दोषवानपिस्यादिति ॥
 जिज्ञासाधिकरणे जीवाऽभेदेन पूर्वपक्षे प्राप्ते तस्य गुणपूर्णत्वेन जीवस्यदोषित्वेन
 विरुद्धधर्माऽधिकरणत्वात् भेदः साधितः, गुणपूर्णत्वसिद्ध्यर्थं प्रथमाध्याये समन्वयो
 निरूपितः, युक्त्यादिभिरुक्तसमन्वये निरोधिते विरुद्धधर्माऽधिकरणत्वाभावेन
 केवलं जीवाऽभिन्नः स्यात्, अपितु — दोषवानपि स्यादित्यर्थः । विशिष्टेति ॥
 नारायणशब्दस्य विशिष्टगुणवाचकत्वप्रदर्शनंच न मया नमस्कृत्यत्वेन ज्ञापितं
 ब्रह्म निर्गुणं, किंतु - विशिष्टगुणाभिधायकनारायणशब्दवाच्यत्वात्सगुणमेव, निर्गु-
 णस्य बन्ध्यापुत्रोपमत्वेन तदुपासनाया निष्फलत्वादिति सूचयितुम् । ननु—नारा-
 यणशब्दस्य रूढत्वाद्योगप्रदर्शनमयुक्तम्, अखण्डवृत्त्यवयववृत्त्याः समावेशा-
 ऽयोगादित्यत आह — नगनाकादिशब्दवदिति ॥ आदिशब्देन पङ्कजादि-
 शब्दा ग्राह्याः । नगनाकादिशब्दानां रूढत्वेऽपि योगस्य दृष्टत्वात् न विरोधः ।
 विरोधस्य दर्शनैकाऽपेक्षत्वादितिभावः । नगशब्दवदित्येतावतापूर्णे नाकादि-

शब्दग्रहणमेकस्थलेषु सहचारप्रदर्शनाय । ननु — अरविरुद्धगुणाश्रय इति निर्वचने अरशब्दस्यविरुद्धार्थक नञ्समासे, अरशब्दवाच्यदोषाश्रयो न भवतीति-निर्वचने अरायणशब्दस्य अन्यार्थक नञ्समासे, न अरमण्येनेत्यादिनिर्वचनेच अरशब्दस्य अभावार्थक नञ्समासेच, नञो ' नलोपोनञ ' इति नलोपे ' तस्मान्नुच्चै ' (पा. सू. ६-३ ७४) ति नुडागमेच अनरायण इति भवेत् कथं- ' नारायण ' इति चेत्, नञः प्रकृतिभावाश्रयणेन रूपाऽङ्गीकारात् । प्रकृति-भावविधायके ' नभ्राडित्यादिसूत्रे नारायणशब्दो नगृहीत इति चेत्. इदं ता-वदयं प्रष्टव्यः — किमर्थं ' नासत्यनमुचिनकुले ' त्यादीनांग्रहणम्, ' नभ्रा-णनपात्रवेदाःसुप्रकृत्ये ' त्येवसूत्रं किं नकृतमिति, तावदेवसूत्रेचेत् प्रामाणिकानां नासत्यादीनां रूपाणां सिद्धिर्नस्यादिति तेषांग्रहणमिति चेत् तर्हि — नारायण-शब्दस्याऽपि उक्तानिर्वचनविशिष्टस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ' नभ्रा ' डित्यादिषूप-संख्यानमिति गृहाण । तदुक्तं — सुधायाम् — ' ननु — नञ्समासे ' नलोपो-नञ इति प्राप्नोति, न — ' नभ्रा ' (पा. सू. ६-३-७५) डित्यादिषु अस्य-वक्तव्यत्वा ' दिति । नारायणशब्दस्य यौगिकत्वेरूढत्वाऽभावप्रसंगेन ' पूर्व-पदात्संज्ञायामग ' (पा०. सू०. ८-४-३) इति णत्वाऽप्राप्तिशङ्कां मनसि-कृत्वा योगरूढत्वाङ्गीकारेण ' पूर्वपदात्संज्ञायामग ' इत्यनेन णत्वाऽभिधानात् । अयमर्थकलापः सुधाऽभिमतो द्रष्टव्यः । अन्यथा — प्रकारान्तरेण णत्वाऽनुप-पत्तिशङ्काभावात् ' पूर्वपदात्संज्ञायामग ' इति णत्वमिति सुधावाक्यमनर्थकं स्या-दिति ॥

चन्द्रिकायांतु — ' नगनाकादिशब्दवदिति ॥ ननु — नभ्राणपा' दित्यादि सूत्राभ्यां नगनाकशब्दयोर्नलोपाभावउक्तः नारायणशब्दे तु नेति कथं तद्दृष्टान्तीकरणमिति चेत्, मैवम् — स्त्रैणार्थइत्यत्र ' स्त्रीपुंसाम्बा ' मित्यादिना विहितस्य नञो नलोपाऽभावार्थं ' नलोपोनञ ' इति सूत्रे ' रात्रेः कृतिविभाषे ' (पा. सू. ६-३-७२) त्यतोऽनुवृत्तायाविभाषाया व्यवस्थितविभाषात्वस्य न्यासएवो-क्तत्वेन नारायणइत्यत्रापि नलोपाऽभावादुपपत्ते ' रित्युक्तम् । तेषांतु — नग-नाकादिशब्दवदित्यादिवाक्यस्य सिद्धान्त्यभिप्रेतमर्थमजानता पूर्वपक्षिणा दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्ये शङ्किते नञ्मोत्रयं नलोपाऽभावविषये नगनाकादिशब्दा

दृष्टान्त इति, किं तर्हि — पूर्वोक्तरीत्या रूढत्वाद्यौगिकत्वं न संभवतीति शङ्का-
परिहाराय योगरूढ्योः समाहारप्रदर्शनाय नगनाकादिशब्ददृष्टान्त उपात्तः,
नलोपाभात्रविषये तु त्रैणार्थ इत्यादिशब्ददृष्टान्त इत्याशयः । एतेन — दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्ये शङ्किते तत्परिहारं मनसिनिधाय विभाषाऽनुवृत्त्या नलोपा-
ऽभावकथनमसंगतमिति शङ्का परास्ता । एतेनैव — नगशब्दे वैकल्पिकप्रकृति-
भावविधानात् नाकशब्दे च नित्यं तद्विधानात् नगवच्चेन नाकशब्दवत्, नाक-
वच्चेन नगशब्दवत् इति; नगशब्दवदिति वा, नाकशब्दवदिति वा, वक्तव्यं,
न तु नगनाकादिशब्दवदिति; तथा — प्राथमिकत्वात् नभ्राडादिशब्दवदिति-
वक्तव्यमित्यादि क्षुद्रोपद्रवाः परिहृताः । यदेतद्विभाषाऽनुवृत्त्या समाधानकरणं
तत् व्यासतीर्थं श्रीमच्चरणानां नाऽभिप्रेतम्, किंतु गुडजिह्विकात्वेनाऽभिहितम् ।
विभाषानुवृत्तेः सूत्रकाराऽनभिमतत्वात् तथाहि — यदि नलोपसूत्रे विभाषानु-
वृत्तिः, सा च व्यवस्थितविभाषा स्यात्, तर्हि — व्यवस्थितविभाषयैव
'नभ्राणनपान्नवेदा' इत्यादिरूपसिद्धेः संभवात् इदं न प्रणीयात् प्रणीतवांश्च सूत्रं
तज्ज्ञापयत्याचार्यो नलोपसूत्रे न विभाषाऽनुवृत्तिरिति । एतदेवाऽभि-
प्रेत्य न्यासएवोक्तत्वादित्युक्तम् । स्वाभिप्रेतंच समाधानं यद्वा — न समासो
ऽस्त्वित्युक्तम् ॥

देवतानतिसमनन्तरंगुरुनपिनमतीति ॥ अन्तर्णीतव्यमेतत् नम-
यतीत्यर्थः । मया देवताप्रणामानन्तरं गुरुप्रणामं विधाय, ग्रन्थारम्भः कृत
इति भवद्विरपि तथाऽनुष्ठेयमिति गुरुप्रणामनिबन्धनं सूचयतीत्यर्थः । स्वस्य-
गुरुदेवताभेद इति ॥ चशब्देन गुरुदेवताभेदमनूय, अंशे अपिशब्देन गर्ह-
यामास । द्वयोर्लक्ष्मीव्यासयोर्बुर्बोर्मध्ये महालक्ष्म्या देवताभेदेऽपि व्यासस्य तद-
भावादिति भावः । इममेव विशेषं सूचयितुं गुरुदेवताभेदो नास्तीति अनुक्त्वा,
अरुचिसूचयतीत्युक्तम् । ननु — तथापि — महालक्ष्म्या एव नमस्कारः कर्तव्यः,
न तु व्यासस्येत्याशङ्क्याह-यद्यपीति ॥ गुरुर्व्यासः एकम्यैव गुरोरभेद इति सूचनाय
गुरुरिति एकवचनप्रयोगः, अन्यथा गुरुनिति प्रकृतत्वात् गुरवइत्येवाऽवश्यम् ।
इतिशब्दः श्लोकार्थसमाप्तिद्योतकः । इति शब्दात्परं ज्ञातव्यमिति शेषो द्रष्टव्यः ।

भावबोधेतु — ननु देवतासमुच्चायक चशब्दसद्भावात् अपिशब्दः किमर्थइत्यतआह — स्वस्यचेति ॥ कथमपिपदेन अरुचिः सूचितेत्यत-
आह — वक्ष्यपीति ॥ अनेन अपीत्येतत् तथापीति व्याख्यातं भवति ।
नतिरितीति ॥ प्रकारवाचीतिशब्दस्य इत्यरुचिसूचयतीत्यन्वयोद्ब्रष्टव्य इत्युक्तम्,
तत्र 'भेदे अरुचि' मिति अंशभेदेऽरुचिरुक्ता । यद्यपि विशेषानुग्रहार्थं पृथक्
नतिरिति नाऽरुचिप्रकारः, तथापि — अनेन अरुचेः सूचितत्वात् इत्यरुचि-
सूचयतीत्यन्वय इत्युक्तम् ।

एवमपि कथमरुचिः सूचितेतिचेत् इत्थम् — यदिगुरुदेवतयोर्भेदएव
स्यात् तर्हि अनुग्रहार्थमित्येव ब्रूयात् गुरोः प्रागप्रणतत्वात् । नचैवम्, किंतु
विशेषानुग्रहार्थमित्याह तेन मन्यामहे स्वगुरोर्देवताभेदसूचने तात्पर्यमिति ।
एतेन — चशब्देन भेदविधाय अपिशब्देननिरासे 'मातावन्ध्ये' ति वत्
व्याहतिः स्यादितिशङ्का परास्ता । तत्स्मरणस्यमहाफलहेतुत्वाच्चेति ॥
नकेवलं प्रवृत्त्यर्थं सूचनम्, अपितु — सूचनाभावे शिष्याणां स्मरणाऽयोगेन
महाफलाऽभावप्रसंगात् स्मरणार्थं सूचनंकृतमित्यर्थः । मङ्गलमिव प्रथनमपि शिष्टा-
चारपरंपराप्राप्तत्वेन विघ्नविघाताद्यर्थमिति भ्रमनिरासायाऽऽह — नमस्काराऽधि-
कार्यादीति ॥ अधिकार्यादि सूचनप्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अधिकार्यादि सूचन-
मिव मङ्गलनिवन्धनमपि शिष्यःशिक्षार्थं नतु विघ्नविघाताद्यर्थमित्यर्थः ।

चन्द्रिकायांतु ॥ — 'विघ्नाऽभावस्य नमस्कारेणैवसिद्धेर्ग्रथनं व्यर्थम्,
एवमधिकार्यादिसूचनस्य प्रवृत्त्यङ्गतया कर्तव्यत्वेऽपि न महाफलार्थं तत्कार्यं
तत्स्मरणेनैव महाफलसिद्धेरित्यतआह — नमस्काराऽधिकार्यादिप्रथनसूचने इती'
त्युक्तम् । अयमाशयः — 'तत्स्मरणस्यमहाफलहेतुत्वाच्चे' त्यस्य वाक्यस्य
सिद्धान्त्यभिमतार्थमजानता भाष्यकारमहाफलार्थं सूचनमिति त्रिपरीतार्थं जानता
पूर्वपक्षिणा न महाफलार्थकर्तव्यं तत्स्मरणेनैव महाफलसिद्धेरितिशङ्किते तद्विवर-
णार्थमधिकार्यादिप्रथनसूचने इत्याद्यंशः प्रवृत्तऽति ।

नन्मोवयं सूचकमहाफलार्थं सूचनमिति कितर्हि नकेवलं शिष्यस्य

प्रवृत्त्यर्थं सूचनम्, किंतु — महाफलार्थमिति विवरणप्रकारो बोध्यः । एतेन महाफलार्थं सूचनं न कर्तव्यं तत्स्मरणेनैव महाफलसिद्धेरिति शङ्किते तत्समाधानमनभिधाय शिक्षाशिक्षार्थत्वरूपप्रयोजनान्तरवर्णनं मसंगतमिति शंकापरास्ता । नारायणएवविषय इति ॥ नारायणस्य स्वरूपेणोक्तत्वेऽपि विषयत्वेनानुक्तत्वात् सूचितत्वोक्तिरुपपन्नेति भावः । सूत्रार्थउच्यत इति प्रतिज्ञाय द्वापर इत्यादि कथाकथनमसंगतम्, असूत्रार्थत्वात्तस्या इत्यत आह — नचेति ॥ व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिवस्तुं व्याप्तितावदाह — यदुपादेयमिति ॥ यदुपादेयं तदेव उपादानस्याऽनन्यार्थतया व्याख्येयं दृष्टमित्यर्थः । नह्युपादानं व्यसन्नित्या क्रियते किं नाम व्याख्यानार्थमिति भावः । अनेन — यत्व्याख्येयं तत् प्रेक्षावदुपादेयमिति व्याप्तिः सूचिता । प्रायस्तदेवोपादेयमिति ॥ प्रायइत्यनन्तरं 'दृष्टं नच व्यभिचारो दृश्यत' इति शेषः । तथाच — यदुपादेयं तत् प्रमाणत्वे सति इष्टसाधनतावबोधकमिति प्रायोदृष्टं भूयोदृष्टं नच व्यभिचारोदृश्यते इति व्याप्तिः सिद्धा । अतः कथमिति ॥ व्याख्येयत्वं दत्ता उपादेयत्वस्य वक्तव्यत्वात् तदर्थं च प्रामाण्यादे र्क्तव्यत्वात् तत् सूत्रेषु कथं न कथमपीत्यर्थः । एवं च व्यापकस्य प्रमाणत्वे सति इष्टसाधनतावबोधकत्वस्य प्रमाणाऽभावेनाऽभावात् व्याप्यस्य उपादेयत्वस्याप्यभावः तदभावेन तद्व्याप्यस्य व्याख्येयत्वस्याप्यभाव इति शङ्काप्रन्थार्थः ।

चन्द्रिकायान्तु — 'प्रायस्तदेवोपादेयमिति ॥ अप्रमाणत्वादिना निश्चितस्यापि व्याख्याद्यर्थं व्याख्यानदर्शनात्प्राय' इत्युक्तमित्युक्तम् । तेषां तु अप्रमाणत्वादिना निश्चितस्यापि व्याख्यानदर्शनात् व्याख्येयत्वे उपादेयत्वं प्रमाणत्वे सतीष्टसाधनतावबोधकत्वं च नावश्यकमिति नाऽभिप्रायः । येन — प्रकृतव्याख्यानस्य व्याख्याद्यर्थत्वसंभवेन प्रामाण्यव्युत्पादनस्याऽनावश्यकत्वात् 'द्वापर' इत्यादि भाष्यवैयर्थ्यशङ्का स्यात्, किंतु अप्रमाणत्वादिनानिश्चितं यत् अव्याख्येयमेव व्याख्यायते अन्यायाऽध्ययनवत्, प्रतिज्ञातं भवव्याख्यानान्तु प्र०, पा०. ने०. २.

पूर्ववर्तिनोवाक्यज्ञानस्यैव कारणत्वांगीकारात्, मुनीनां समप्रसूत्रोपलंभाऽभावेन तान् प्रति सूत्रोपदेशश्चोपपन्न इत्यलम् ।

संगत्यादीति ॥ आदिशब्देनविषयपरिग्रहः । **शास्त्रसंगतिरिति ॥** उपजीव्योपजीवकभावलक्षणा संगतिरित्यर्थः । ‘शास्त्रस्याऽनारंभणीयत्व प्रसंगा’ इत्यनेन टीकाकारैरेवोपजीव्योपजीवकभावसंगतिरिति स्वाभिप्रायाविष्करणात् । अध्यायपादसंगतिं सूचयति — अध्यायपादसंगतिस्त्विति ॥ आनन्दमयाधिकरणमारभ्यैवाध्याय पादसंगतिर्गवेषणीया, ततः प्राक् न गवेषणीयेतिभावः । संगतिं सद्भावे कुतो न गवेषणीयेत्यत आह — ततोऽर्वाक्तनानामिति ॥ पीठिकाऽऽचरणस्योपद्वातरूपत्वेन अध्यायपादाभ्यामौपोद्घातकीसंगतिः सिद्धेति न गवेषणीयेतिभावः । अन्यथा — अत्राध्यायपादसंगत्यभाव प्रतिपादनाय आनन्दमयाधिकरणमारभ्यैवाऽस्तीतिब्रूयात् । आनन्दमयाधिकरण (१ - ६ - अ०.) मारभ्याऽवश्यं संगतिर्गवेषणीया । तत्र विविक्षिताया अन्तर्भावलक्षणसंगतेः ‘समस्तेनाऽध्यायेनेति, प्रायेणान्यत्र प्रसिद्धानामिति ‘प्रायेण’ इति पदाभ्यां भाष्यकारेणैव कुचिदभावस्योक्तत्वेन विशेषानुक्त्यासर्वत्रापि अन्तर्भावशंकाप्रसंगात् । यद्यपि — अध्यायपादाभ्यामिव शास्त्रेणापि औपोद्घातकीसंगतिरस्तीति शास्त्रादिसंगतिरिति वक्तव्यम्, तथापि — अध्यायपादाभ्यामौपोद्घातकीसंगतिः पञ्चाधिकरणीसाधारणी, शास्त्रसंगतिस्तु जन्माधिकरणमारभ्य अन्तर्भावलक्षणेति विशेषसूचनाय शास्त्रसंगतिं पृथुगभिधाय अध्यायपादसंगतिः सूचिता । ब्रह्मविषयक विषयकत्वेन साक्षाद्ब्रह्मतल्लक्षणाद्यविषयकत्वेन मुद्द्यान्तर्भावाभावेऽपि ब्रह्मसंबन्धि जिज्ञासाकर्तव्यत्वस्य न्यायेन व्युत्पादकत्वात्, अस्याधिकरणस्य शास्त्रान्तर्भावोपि नानिष्टः, अत एव — एवमेवाऽभिप्रायं मनसिनिधाय सुधायाम् — अस्याऽधिकरणस्य शास्त्रान्तर्भाव इति वक्तव्ये ‘अत एवाऽस्य सूत्रस्य न शास्त्रवहिर्भाव’ इत्युक्तम् ।

ननु—अध्यायपादपीठत्वम् अध्यायपादोपोद्घातत्वमुक्तम्, तदयुक्तं द्वितीयाध्यायतो व्यावृत्तस्य प्रथमाध्यायमात्राऽसाधारणस्योपोद्घातत्वस्य, तथा—द्वितीयादि-

तथापि — तदनिश्चयेऽपि वादिवाक्ये संवादेन प्रामाण्यनिश्चयवत् अत्रापि वेदा-
ऽनुसारित्वेनैव प्रामाण्यनिश्चयाऽङ्गीकारात् इति । अज्ञानमिति प्रतीतिविषय-
तामिति ॥ वेदः प्राणिनां ज्ञानसाधनं न भवतीति प्रतीतिविषयतामित्यर्थः ।
स्वहृतेति ॥ गोनिर्मातारः गोनिर्मातारः स्वेनहताः स्वहताः स्वहताश्चते गो-
निर्मातारश्चेतिविग्रहः, स्वाऽपराधेनैवहताः हतप्रायाइत्यर्थः । एतेन — ब्राह्मण-
निर्मितगोहन्तृत्वेन स्वस्यैवापराधित्वाच्छाप प्रदानमयुक्तमिति शङ्कापरास्ता । एते-
नैव ' गोरतद्वितलुकी ' (पा. सू. ५-४-९२) ति टचाभाव्यमिति कस्यचिद्व्यमो
निरस्तः । किमेभिरिति ॥ सूत्रान्तराऽसाध्यमसाधारणफलं किं नाकेमपी-
त्यर्थः । अत इत्यनन्तरमाहेत्यतः पूर्वम्, ' असाधारणफलं वक्तुं इतर सूत्रा-
दतिशयित सूत्रत्वंताव ' दितिशेषः । यावदक्षरतांविनेति ॥ अक्षरशब्दे
ऽत्र पदपरः । यावन्तिपदानिविना विवक्षितार्थाऽसिद्धिः तदर्थव्युत्पादनाय
तावतामेवप्रहण मत्वाक्षरत्वम् । एतेन — ' खंजल्लिङ्गात् ' (ब०. सू०. १-
१-२२) इति वक्तव्यम् अल्पाक्षरत्वात् ननु ' आकाशस्तल्लिङ्गा ' दिति परास्तम् ।
बहुशाखानिर्णायकत्वमिति ॥ मीमांसासूत्राणामेवाऽत्रलक्ष्यत्वेन सद्याकरण-
सूत्राणामलक्ष्यत्वेन लक्षणाऽभावो न दोषायेति ध्येयम् ।

चन्द्रिकायांतु — ' बहुशाखानिर्णायकत्वमिति ॥ सद्याकरणसूत्रादे-
रपि बहुशाखागतपदार्थं निर्णायकत्वान्नाव्याप्ति ' रितिज्ञेयमित्युक्तम्, तेषांतु —
बहुशाखागतपदरूपाऽर्थं निर्णायकत्वेनाऽमीमांसासूत्रत्वेन लक्ष्यत्वाऽभावान्ना-
व्याप्तिरित्येव हृदयम् । अन्यथा पदार्थं निर्णायकत्वेपि बहुशाखानिर्णायकत्व-
रूपलक्षणाऽभावादव्याप्तिर्व्रजलेपायिता स्यात् ।

व्यर्थाक्षरादिराहित्यमिति ॥ आदिशब्देन विरुद्धार्थकस्वरो गृह्यते,
पदानामित्राऽक्षराणामपि अर्थवत्त्वादित्यर्थः । तदुक्तं ' प्रतिसूत्रं प्रतिपदं
प्रत्यक्षरमथापिबे ' ति ।

चन्द्रिकायांतु — ' अर्थाऽप्रतिपादकत्वेऽपि साम्प्रितोभाक्षराणामृगक्षरा-
व्याप्तगानभागपरिभूरायेव प्रयोजनान्तरायाऽक्षराऽप्रयोग इत्यर्थ ' इत्युक्तम् ।

अङ्गीकृत्यचेदमुक्तम् ' असौवावलोकोहवुकार ' इत्यादिना स्तोमाक्षर एवमपि अर्थवत्त्वव्युत्पादनात् ।

ननु — ' अल्पाक्षर ' मित्यादि प्रत्येकं लक्षणं वा, मिलितं वा ।
 नायः — अल्पाक्षरसूत्राभासे ऽतिव्याप्तेः । ' द्वितीये — विश्वतो मुख ' मित्यनेनैव पूर्णत्वात् इतरविशेषणानां वैयर्थ्यमिति चेत्, न — अल्पाक्षरत्वेसति विश्वतोमुखत्वमेव लक्षणम्, इतराणिविशेषणानि स्वरूपकथनार्थ-मित्यङ्गीकारात् । विश्वतोमुखत्वमत्रं भारतेगतम्, ' इतिहासपुराणाभ्यां वेद-समुपबृंहयेत् ' इतिवचनात् तत्परिहाराय सत्यन्तम् । नचैवमप्रतिव्याप्य-परिहारः—यावद्भिः पदैर्विना विवक्षितार्थाऽसिद्धिः ततोऽधिकानामपि प्रश्नादीनां विवरणार्थमुपादानात् । नच — सूत्रेष्वपि समन्वयसूत्रोक्तस्य समस्तेनाऽध्यायेन विवरणात् लक्षणाऽभाव इतिवाच्यम् — अल्पाक्षरशब्देन प्रश्नऽधिकाऽनुपादानस्य विवक्षितत्वात् । द्वित्रशाखेति ॥ ' बहुव्रीहौसंख्येयेडबहुगणा ' (पा०. सू०. ५ - ४ - ७३) इति ङचोविधानात् द्वित्रेति साधु । नच — अन्यपदार्थत्वाऽभावात्तऽयं बहुव्रीहिः — ' संख्यायाऽव्ययाऽऽसन्नाऽदूराऽधिक-संख्याः संख्येय ' (या०. सू०. २ - २ - २५) इत्यनेन विहितसमासस्यापि बहुव्रीहित्वात्, देवा त्रिस्तोत्रा द्वित्रा इति विग्रहस्थवाशब्दार्थरूपाऽन्यपदार्थाभिधायकत्वाच्च । ' शब्दजातस्ये ' ति मूले पृष्ठी कर्तरि नतु कर्मणि इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे — शब्दसमूहैरिति ॥ ननु — शब्दसमूहैः क्रियमाणनिर्णयस्य एतन्मूलकत्वंनाम अनेनार्थमुपलभ्य रचितत्वं नच — तत्संभवतीति, कर्मभीर्मासा दैवी मीयांसयोः पूर्वभावित्वस्य भवद्भिरेवाऽङ्गीकृतत्वात्, सूत्रकारेणैव औदुलोम्यादिमतोदाहरणाच्च, पूर्वभाविनां तेषां पश्चाद्भाव्येतन्मूलकत्वाऽसंभवादितिचेत्, अत्रोच्यते — त्रिकालदर्शिनोऽमुनीनां व्यासप्रसादेन व्यासचित्तस्थिताकाशमिति सूत्रैकदेशदर्शनमस्त्येव, तथाच—तेनार्थमुपलभ्यरचनमप्युपपन्नम् । तदुक्तम् — व्यासचित्तस्थिताकाशा दबच्छिन्नानिकानिचित् । स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयु ' इति । नच—पश्चद्भाविसूत्रं कथं पूर्वभाविज्ञानं प्रति कारणमितिवाच्यम् —

‘गम्य’ मिति विशेषणबलात् मोक्षार्थमिति व्याख्येयव्याख्यानं, तच्च प्रामाण्येन विना अनुपपन्नमिति तद्युत्पादनमावश्यकमिति ।

सम्यग्ज्ञान इति ॥ सम्यग्ज्ञानसाधने वेदइत्यर्थः । इदमदोवेति ॥ षेदेतावदेवंतन्देहा जायन्ते ‘अग्निमील’ इत्यादि किमुदात्तम्, उता ऽनुदात्तम्, अथ स्वरितमिति (१) अथ ‘अग्निमील’ इति पाठः, अथ वायुमील’ इति (२) तथा — ‘अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः’ इत्यादयो-वेदाः किं ब्रह्मपराः, उत कोशादिपरा इति (३) तथा वेदः किं सम्यगनुभवसाधनम्, उत नेति (४) इत्यादि सर्वेषां संग्रहाय ‘किमिदमदोवे’ युक्तम् । अन्यदेवेति ॥ उदात्तस्थले अनुदात्त इति ‘अग्निमील’ इत्यादौ ‘वायुमील’ इत्यादि ‘आनन्दमय’ इत्यादयोवेदाः कोशपरा इति, तथावेदो न सम्यगनुभवसाधनमिति मिथ्यादृष्टिदुष्टइत्यर्थः । अतएव — व्यासस्य संशयविपर्यय निरासार्थमवतीर्णत्वादेव, अग्रे प्रत्यधिकरणं संशयपूर्वपक्षशुरुभयोरपि प्रदर्शनं भाष्ये । तन्निर्णयायेति ॥ वैदिकस्वरपाठार्थनिर्णयायेत्यर्थः । द्वापरग्रहणमिति ॥ ‘वेदः अपपाठादिना तिरोहितो भवेतुमर्हति युगद्वयान्तरित प्रादुर्भाववत्त्वात्’ इत्यनुमानं सूचितंबोद्धव्यम् । अनेन भागइयाकुलीभावः समर्थितोभवति । अवान्तरवेदादिविभागकथनमिति ॥ महावेदस्याऽवान्तरवेदत्वेन तस्य चतुर्विंशत्यादित्वेन विभागकथनं मवशिष्टभागइयाकुलीभावसूचनायेत्यर्थः । आसिन्मूलत्वाद्ब्रह्मसूत्राणामिति ॥ ननु सूत्रमातवाक्यत्वेन प्रमाणं तथासति प्रतिज्ञामात्रेण पूर्णत्वेन ‘इहे’ त्यागनभिधानप्रसंगात्, किंच—व्यासस्य नारायणावतारत्वेन स्वतः सर्वज्ञत्वेपि नाऽऽसत्त्वं संभवति, विप्रलम्भकत्वात् । नच — विप्रलम्भनस्यश्रोतृ दोषनिबन्धनस्य ब्रह्मादिश्रोतृषु तत्त्वज्ञानाऽयोग्यत्वाऽभावेनाऽभावं इति वाच्यम् — तामसपुराणानामपि प्रामाण्यप्रसंगात् ‘एषमोहं सृजाम्याशु योजनान्मोहयिष्यति’ इति स्वयमेवाऽभिधानं च, अपिच — न युक्तिपञ्चादित्वेनाऽपि सूत्राणां, युक्तिप्रतिपादकत्वेन युक्तिप्रमानार्थत्वरूपं युक्तिपञ्चादित्वभावात्, तथा श्रुतिनिर्णायकत्वेन श्रुतिगतभगवद्विषय-

कत्वविषयकत्वेऽपि श्रुतिविषयभगवद्विषयकत्वाऽभावात् न श्रुतिसंवादित्वमपीति-
चेत्, अत्र वक्तव्यम् — किं सूत्रप्रमाणमेव नेत्युच्यते, उत प्रमाणमपि नाऽऽस-
वाक्यमित्युच्यते । नाद्यः — चतुर्मुखादि महाजनपरिगृहीतत्वेन प्रामाण्यस्याङ्गी-
कर्तव्यत्वात् । नद्वितीयः — पौरुषेयवाक्यप्रामाण्यप्रति आसवाक्यत्वस्य व्याप-
कत्वेन तदभावे तदभावापातात्, किं नाम तन्निश्चयोपायाऽभावात्. नाऽऽस-
वाक्यत्वेनार्थनिश्चायकं ततोहेत्वाद्युपन्यासोऽपि उपपन्नः । प्रामाण्यव्युत्पादनं तु
व्याख्येयत्वोपयोग्युपादेयताव्युत्पादनार्थैव । एषां सूत्राणां स्वप्रतिपाद्ययुक्तिसिद्धे-
ऽर्थे तात्पर्यं सद्भावाद्युक्तिसंवादोऽप्युपपन्नः । यदपि तामसपुराणानां प्रामाण्य-
स्यादित्युक्तम्, तेषामसदधिकारिकत्वेन प्रतीयमानार्थेऽप्रामाण्यात् । नच —
एतेषामप्यसदधिकारिकत्वमेवेति वाच्यम् — ‘ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु ।
ज्ञानं संस्थाप्ये’ति वचनविरोधात् । तथा सूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वेन श्रुति-
गतभगवद्विषयकत्वविषयकत्वेऽपि श्रुतिसंवादो युज्यते ‘सर्वे वेदायुक्तयः सुप्र-
माणा ब्राह्मं ज्ञानं परमं त्वमेव । प्रकाशयन्त’ इति श्रुत्या श्रुतीनां भगवद्वि-
षयकत्वाऽभिधानात् । ननु — अस्य शास्त्रस्य आरम्भणीयत्वं सूत्रकार एव प्रथम-
सूत्रे समर्थयते तत्किमनेनेति चेत्, मैवम् — विषयादि संपादनेनैव सूत्रे आ-
रम्भणीयत्वमुक्तम् इह तु प्रामाण्यव्युत्पादनेन उपादेयत्वं समर्थितमित्यङ्गीकारात् ।
प्रमाणेन स्थापयतीति ॥ ननु — व्यासस्याऽऽसत्त्वसिद्धौ आसत्त्वत्वेन स्कान्द-
पुराणप्रामाण्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति अन्योऽन्याश्रय इति चेत्, नन्मो-
क्षम् — आसत्त्वत्वेन पुराणप्रामाण्यं येनाऽन्योऽन्याश्रयः स्यात्, किंतु —
‘न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दा’ (ब्र०. सू०. २ - १ - ४) इति वक्ष्य-
माणत्वात् अपौरुषेयवाक्यनुसारित्वेनैव प्रामाण्यसिद्धिरिति । तदिदमुक्तं —
प्रमाणेनेति ॥ वक्तुरासिन्नपक्षे श्रुत्यनुसारित्वेन प्रमाणतया सिद्धेनेत्यर्थः ।
अतएव — सूत्रकारीय ‘स्मरन्ती’त्यादिना स्मृत्युपन्यास उपपन्नः । ननु —
अथापि वाक्यप्रामाण्यं द्वेधा आसिन्मूलत्वेन, अपौरुषेयतया च, नच —
पुराणानामपौरुषेयत्वम् — व्यासोपज्ञताविरोधात्, तस्मादासिन्मूलतयेति वाच्यम् —
तथाच — पुनरन्योन्याश्रय इति चेत्, सत्यम् — आसिन्मूलतयैव प्रामाण्यम्,

करण श्रुतिसंगती इति । गवेषणीयेति प्रकृतमनुवर्तते, 'कूपकृतमनुवर्तते, 'आनन्दमयाधिकरणमारभ्ये' इति वाक्ये प्रकृतमिति गृहाण । ननु — तद्व्येकवचनान्तं प्रकृतं द्विवचनान्तत्वेन चेहार्थः, न चानुवर्तमानं द्विवचनान्तमिति वाच्यम् — अनुवर्तमानस्यापि द्विवचनान्तत्वायोगात्, 'नहि — गोधा अभिसर्पणादहिर्भवती' इति चेत् — न, एकवचनान्तत्वेन प्रकृतमपि अर्थादिह द्विवचनान्तं संप्रत्यस्यते, तदुक्तं महाभाष्ये — 'तस्य लोप' (पा०. सू०. १-३-९) इति सूत्रे, 'तस्य ग्रहणं किमर्थम्, इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते, नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रकृतमिदिति वर्तते कूपकृतम्, 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' (पा०. सू०. १-३-२) इति । तत्र प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, अर्थात् विभक्तिपरिणामो भविष्यति, तद्यथा — उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्व एनम्, देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वाहिरण्यं च, आढ्योऽधेयः, देवदत्त इति गम्यत इति, यदपि 'नहि गोधाऽभिसर्पणादहिर्भवती' इति तत् शब्दातिरिक्तद्रव्येष्वेव शब्दस्तु येन येन विशेषणाऽभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवतीति । ततश्च अधिकरण श्रुति संगती च न गवेषणीये इति व्यतिरेकनिश्चयादिति भावः ।

यच्चोक्तं कल्पतरुकारेण 'प्रथमसूत्रस्य समन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वात् शास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपाद संगतय' इति । तत्र — समन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वेन सर्वाध्याय सर्वपाद संगतत्वेन प्रथमाध्यायपादमात्र संगत्युक्तययोगात् । अस्मदुक्तरीत्या अध्यायान्तरादिसंगतिमनिवार्य प्रकृतत्वात् प्रथमाध्यायादि संगत्युक्तिरित्यं गीकारेपि शास्त्रसंगतिरित्युक्तमयुक्तमेव । समन्वयाद्यशेष विचारहेतुत्वस्य समन्वयाद्यध्यायातिरिक्त जन्माधिकाणादि चतुष्टयसाधारण शास्त्रसंगतिं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । यदपि वाचस्पतिना श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थे समन्वयस्य तद्वारेण विचार्यमाणवेदान्तवाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयस्य च निमित्तत्वात् आद्यसूत्रं समन्वयेन संगतमित्युक्तम्, तदपि न — अस्याऽधिकरणस्य श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थे समन्वय प्रतिपादकत्वेन तन्निमित्तत्वोक्तययोगात् ।

चन्द्रिकायांतु — अध्यायपादसंगतिस्त्विति ॥ यद्यपि = एतदधिकरणा-
 ऽभावे शास्त्रस्येव तदेकदेशयोरध्यायपादयोरपि आरंभाऽसंभवः, तथापि — सिद्धे-
 शास्त्रारंभे पुनरध्यायपादारंभाक्षेपस्य अनेनाऽसमाधानात् । शास्त्रेणैव न ताभ्या-
 मौपोद्धातकी संगतिरित्यर्थः । यद्वा - यथा 'तद्विजिज्ञासस्वे' (तै. उ. ३ -) त्यादि
 ब्रह्मविचारविधायकवाक्यार्थनिर्णायकन्यायव्युत्पादकत्वात् ब्रह्मविचाररूपेण शास्त्रे-
 ण अन्तर्भावलक्षणा संगतिः; न तथा अध्यायपादाभ्यां, समन्वयतद्विशेषा-
 ऽप्रतिपादकत्वादित्यर्थः' इत्युक्तम् । ननु—आद्यव्याख्यानं तावदुक्तम्, तथाहि—
 किमेतदधिकरणाभावे अध्यायपादयोर्ध्याय आरंभासंभवः सिद्धेशास्त्रारंभे तस्यासमा-
 धानम्, आहोस्वित् अन्यस्य । ननु—अध्यायपादयोर्विषयाद्यभावप्रयुक्तारम्भा-
 ऽसंभवरस्याऽतत्समर्थने सति अनिरासे कारणाभावात् । अन्यथा—शास्त्रस्याप्यारंभ-
 सिद्धिर्न स्यात् । न द्वितीयः—प्रकारान्तरेण अध्यायपादयोरनारंभणीयत्वप्रसक्त्य-
 भावात्, भावेवा तदर्थमधिकरणान्तरं प्रणयेयं स्यात् । अन्यथेदमप्यधिकरणं
 न प्रणयेयं स्यात् । द्वितीयमपि व्याख्यानमनुपपन्नम्—तथाहि — 'तद्विजिज्ञासस्वे'
 ति वाक्यं यथा ब्रह्मविचारविधायकं तथा विचारविशेषसमन्वयादिविचारविधा-
 यकमपि भवत्येव अतः तदर्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकस्याधिकरणस्य शास्त्रेणैव
 अध्यायपादाभ्यामपि अन्तर्भावोद्वारः । यदिसाक्षात्समन्वयाप्रतिपादकत्वादध्या-
 यायसंगतिः तर्हि — साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वाभावात् न शास्त्रसंगतिरिति-
 चेत्—अत्रोच्यते—यत्तावत्पृष्ठं 'किमेतदधिकरणाभावे ऽध्यायपादयोर्ध्याय आरं-
 भासंभवः, सिद्धेशास्त्रारंभे तस्याऽसमाधानं, आहोस्विदन्यस्येव' ति तत्र द्वितीय-
 पक्ष एवास्तु । न च 'प्रकारान्तरेणाऽनारंभणीयत्वशंकाभवः, भावेवा अधिकरणान्तरं
 प्रणय' मिति उक्तमिति वाच्यम् — वाच्यत्वाऽभावप्रयुक्तसमन्वयासंभवेन अध्याया-
 यारंभाक्षेपप्राप्तेः तन्निरासाय ईश्वर्यधिकरण (१ - १ - ५) प्रणयनाच्च । अयं-
 भावः — अस्त्येव अध्यायपादाभ्यामौपोद्धातकी संगतिः, तथापि — न शास्त्रे-
 णैव एतदधिकरणानन्तरं केनापि प्रकारेण शास्त्रस्यानारंभणीयत्वशंकाऽनुदयवत्
 अध्यायपादयोस्तदनुदयाभावात् इति । तदिदमुक्तं 'शास्त्रेणैव न ताभ्या'मिति ।

यदपि द्वितीयव्याख्याने 'शास्त्रेणैवाऽध्यायपादाभ्यां मन्तर्भावो दुर्वारः' इत्युक्तम्, तन्न — यथा — शास्त्रेणाऽन्तर्भावलक्षणासंगतिः तथा — अध्यायपादाभ्यां मन्तर्भावसंगतेरभावात् । तथाहि — ब्रह्मस्वरूपनिर्णायकन्यायानां शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् अस्मिँश्चाधिकरणे ब्रह्मस्वरूपनिर्णायकत्वांशपरित्यागेन न्यायप्रतिपादकत्वांशसद्भावात् शास्त्रान्तर्भावसंगतिर्गौणी, ब्रह्माणि समन्वयनिर्णायकन्यायानामध्यायार्थत्वात्, अस्मिँश्चाऽधिकरणे ब्रह्मांशं समन्वयांशं चाऽपहाय न्यायव्युत्पादकत्वमात्रस्य सत्त्वात् तदपेक्षयाऽन्तर्भावलक्षणसंगतिरमुख्या, एवं पादसंगतिः, ब्रह्म, समन्वय, नाम, रूपांशत्रयपरित्यागात् ततोऽप्यमुख्या, तदिदमुक्तं 'नतथाऽध्यायपादाभ्यां' मिति । अन्यथा — अध्यायपादाभ्यां संगतिर्नेत्येवाऽवश्यत् ।

‘अनूद्यपरपक्षन्तु मितैः शब्दैस्तु दूषणम् ।

गुरुणा सत्यनिधिना यदवादि तदुच्यते’ (१)

वाचस्पत्युक्तमधिकरणम् — शास्त्रे क्रियमाणो वेदान्तविचारोविषयः, कर्तव्य उत नेतिसंदेहः, न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः, विषयादिशून्यत्वात् तथाहि — न तावत् ब्रह्मातिरिक्तं विषयः, तस्यमिध्यात्वेन तद्विचारस्यव्यर्थत्वात् नापि ब्रह्म, तस्य प्रत्यगात्माऽभिन्नत्वेन अहंप्रत्यये भासमानत्वेन नित्यसिद्धत्वात् । नाप्यविद्यानिवृत्तिः प्रयोजनम्, आत्मनिभासमानेऽपि तदनिवृत्तेः । नच—वाच्यम्—अहंप्रत्ययः ‘स्थूलोहं कर्ताभोक्तादुःखी’ इति गृह्णाति, तद्विपरीतश्चवेदान्तवेद्यः संदिग्ध इति विषयादिसिद्धिरिति । वेदान्तानां प्रबलप्रत्यक्षावधितत्वेन जपमात्रोपयोगित्वेनाऽविवक्षितार्थत्वात् । तथाच — वेदान्तविचारोऽनारब्धव्य इति ।

सिद्धान्तस्तु — वेदान्तवाक्यैः ज्ञानानन्दैकरसाऽद्वितीयोदासीनस्वभाव-आत्मा उपक्रमादिभिः प्रतिपाद्यते । नचोपक्रमादि छिद्वासिद्धतात्पर्यकाणां वेदान्त-वाक्यानां जपमात्रोपयोगित्वेनाऽविवक्षितार्थत्वं वक्तुं युक्तम् । प्रत्यक्षं तु संभावित-दोषम् अपौरुषेयतया निश्चितेन निर्दोषेणाऽऽगमेन बाध्यते, ते वेदान्त-वेद्यः शुद्धः अहंप्रत्यये न भातीति विषयादिसिद्धिरिति ।

तत्र पूर्वपक्षस्तावदनुपपन्नः, तथाहि — ब्रह्मणः अहंप्रत्यये भासमानत्वे-
नाऽसंदिग्धत्वेऽपि विपर्यस्तत्वेन विषयत्वोपपत्तेः, विचारस्य संशयनिरासकत्ववत्
विपर्ययस्यापि निरासकत्वात् । किंच — ब्रह्मस्वरूपस्य भासमानत्वेन सिद्धत्वे-
ऽपि विचार्यमाणा ऽद्वितीयत्वाकारेण संदिग्धत्वाद्विषयतादुर्बारा । नहि ब्रह्ममी-
मांसया स्वरूपमात्रं विचार्य येन स्वरूपमात्रस्याऽसंदिग्धता विषयताविघातनी-
स्यात् । अपिच — एवंसति विचारमात्रमनारंभणीयं स्यात् । आकारविशेष-
विशिष्टस्यैव संदिग्धत्वेन स्वरूपमात्रे संदेहस्य क्लृप्तिभावात् । अत एव — प्रयो-
जननिरासोऽपि निरस्तः । अहंकर्ताभोक्तेति विपरीतज्ञानदशायामविद्यानिवृत्त्य-
भावेऽपि सम्यग्ज्ञानेन तन्निवृत्त्युपपत्तेः माहिभूत्—स्त्रगादि भुजंगत्वादिना प्रतीतं
न तोषहेतुरिति स्त्रगादित्वेन ज्ञातमपि तदहेतुः । यत्रोक्तम् — ‘ नच-वाच्यमहं-
प्रत्ययः ‘स्थूलोऽहंकर्ताभोक्तादुःखी’ तिगृह्णाति तद्विपरीतश्चवेदान्तवेद्यः संदिग्ध ’-
इति विषयादिसिद्धिरित्यादि, किमनेनोक्तंभवति किं — वेदान्तप्रत्यक्षयोरेकस्मिन्धर्म-
णि विरुद्धनानाधर्मावगाहित्वात् प्रावल्याद्यविवेकेन निर्णायकाऽभावात्संशयश्चेति,
आहोस्वित् तयोर्भिन्नविषयत्वात् प्रत्यक्षविषयस्यसिद्धत्वेऽपि वेदान्तवेद्यस्याऽसिद्धत्व-
मिति । आद्ये — ‘ प्रवल्प्रत्यक्षवाधितत्वेन जपमात्रोपयोगित्वेनाऽविवक्षितार्थत्वात् ’-
इति समाधानमयुक्तं स्यात्, प्रवल्याद्यविवेकदशायां संदेहइत्युक्ते तद्विवेकदशायां
तदभावव्युत्पादनस्याऽसंगतत्वात्, निर्णायकदशायां संदेहाभावस्य सार्वत्रिकत्वेन
सर्वलौकिकवैदिकविचाराभावप्रसंगात् । नद्वितीयः प्रवल्पाहंप्रत्ययवाधितत्वेनेत्यस्याऽ-
युक्तेः भिन्नविषययोर्वाच्यवाधकभावायोगात् । किंच — वेदान्तानामविवक्षितार्थत्वे
निर्विपर्ययत्वस्य सिद्धत्वात् असंदिग्धत्वोपपादनप्रयासाऽनुपपत्तिरिति सिद्धान्तो-
प्यनुपपन्नः, तथाहि — वेदान्तवेद्यस्य शुद्धस्य अहंप्रत्ययाऽविषयत्वमात्रेण संदिग्ध-
त्वाऽसिद्धेः, शुद्धोऽहंप्रत्यये न भातीति त्वयैवोक्तत्वात्, अहंप्रत्ययवेदान्तयो-
र्भिन्नविषयत्वेन वाच्यवाधकभावायोगः । किंच — उपक्रमादिवशात् वेदान्तानां
शुद्धप्रतिपादकत्वमिद्वौ विषयत्वसिद्ध्या विचारप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तौचोपक्रमादिव-
शात् तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । तदेवं मतांतरीयमधिकरणमयुक्तमिति हृदिनि-
धाय स्वमतेनाऽधिकरणमारचयति — प्रारिप्सिततया चित्तसंगतेति ॥

कर्तव्या नवेति संदेहइति । संदेहस्यैकज्ञानत्वेन युगपदेवकोटिद्वयाऽवलंबनात् कर्तव्या, नवा; नकर्तव्या, उतकर्तव्ये, तिसंशययोरविशेषः । इममेवाभिप्रायं-
मनसिनिधाय चन्द्रिकायां 'नकर्तव्य, उतकर्तव्य' इत्युक्तं, नतु पूर्वपक्षसंब-
न्धित्वेन निषेधकोटेः प्राथम्यमित्यभिप्रेत्येतिद्वष्टव्यम् विषयीकरणव्यापारेप्राथम्याभा-
वस्योक्तत्वात् ।

ननुपूर्वमीमांसायां तदर्थचिन्तायाः प्रदर्शितत्वात् साऽत्राऽवश्यं-
वक्तव्येति चेत् — अत्रत्वेवं तदर्थचिन्तावक्तव्या अत्रवेदान्तनिर्णायकन्यायप्रथना-
त्मकमिदंशास्त्रमनारंभणीयमुतारंभणीयमिति । तदर्थन्यायानुसंधानरूपोविचारो न क-
र्तव्यः, उत कर्तव्यइति, तदर्थं विचारविधेर्विषयादिकं न संभवति उत
संभवतीति, तदर्थं विषयीभूतब्रह्म किंप्रत्यगर्थभुतजीवा एव उत तदन्यदिति ।
नच सा संभवति तथाहि —

संदिग्धइतिर्यजानन् हेतुमाहेष्टसिद्धये ।

पूर्वपक्षाच्च सिद्धान्ती न स्यादकुशलः कथम् ।

तदर्थचिन्ता विषयत्वेन संदिग्धानेवहेतून् स्वार्थसिद्धयेप्रयुजानौ पूर्वपक्षसि-
द्धान्तिनावकुशलौ कथं न स्यातामिति । किंच — तदर्थमित्यस्य प्रथमसंशय-
सिद्ध्यर्थमयंसंशयइतिअर्थएव वक्तव्यो गत्यंतराभावात्, नचतद्युज्यते विचारकर्त-
व्यत्वाऽकर्तव्यत्वकोटिकसंदेहस्य शास्त्रानारंभणीयत्वारंभणीयत्वसंदेहकोटिमरणाद्यहे-
तुत्वात् । शास्त्रानारंभणीयत्वाऽऽरंभणीयत्वसंदेहस्य शास्त्रदर्शनानन्तरमेव विशेषद-
र्शनाभावेन जातत्वात्, तदनन्तरभाविनो विचारकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वकोटिकसंश-
यस्य पूर्वभावित्वाऽभावाच्च । अपिचैवं चरमहेतावापि संदेहप्रसंगेन पूर्वपक्षसि-
द्धान्तयोरनुत्थानमेवस्यात् ।

यत्तुचन्द्रिकायां — तदर्थचिन्ताप्रदर्शनं तत्तु परीतिमवलम्ब्येवेतिद्वष्टव्यम् ।
अतएव — न्यायामृते 'त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, नवे' त्यत्र तदप्रदर्शनम् ।

नकर्तव्येतिपूर्वपक्षइति ॥ नन्वधिकरणस्य न्यायनिबन्धनत्वेन तदपेक्षित-
संशयव्युत्पादनमस्तु न पूर्वपक्षस्योपयोगं पश्यामः । नहि — पर्वतोऽग्निमानित्य-

नुमिमानेनअग्निमानितिसाधनानन्तरम् अग्निमानितिसाधितम् । किञ्च—
 संशयपूर्वपक्षयोः समावेशोऽनुपपन्नः, संशयपूर्वपक्षसामग्र्योर्विरुद्धत्वेन समावेशा-
 योगात् ! किञ्च — पूर्वपक्षस्य साध्याभावनिश्चयरूपत्वात्, प्राह्याभावनिश्चय-
 स्याऽनुमितिप्रतिबंधकत्वात् साध्यानुमितिरूपसिद्धान्तोदयो न स्यात् । नच —
 सिद्धान्तस्य द्वेषाप्रतिष्ठा भवति, स्वपक्षस्थापनेन, परपक्षभिराकरणेनच त-
 निराकरणस्य तदनुवादमंतराऽयोगेन पूर्वपक्षप्रदर्शनमितिवाच्यम् — तथासति
 सिद्धान्तोक्तघनंतरमेव पूर्वपक्षनिरासस्याऽवसरप्राप्तत्वेन तत्रैव पूर्वपक्षः प्रदर्श-
 नीयः । किञ्च — एवमाऽऽप्ततमः सूत्रकारो मन्यते । ‘आनंदमयोभ्यासा’
 (ब्र. १—१—१२) दितिस्वपक्षमभिधाय ‘विकारशब्दान्ते’ (ब्र. सू. -
 १—१—१३) तिपरपक्षमनूय न प्राचुर्यादिति तन्निरासात् । प्रथमाध्याये
 समन्वयमुक्त्वा तत्रसाप्तविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायेऽभिधानाच्च । किञ्च —
 एवंभाष्यकारो मन्यते अस्मिन्नेवसूत्रे पूर्वपक्षानुक्तेः । अतएव — अनुव्याख्या-
 नेऽपि पूर्वपक्षमनुक्तैव ‘ॐ तत्त्ववाचि’ इतिसूत्रं व्याख्यातवान् इतिचेत् - न —
 संदिग्धस्येव विपर्यस्तस्यापि न्यायविषयत्वेन पूर्वपक्षस्याप्यावश्यकत्वात् । ‘सं-
 शयपूर्वपक्षयोः समावेशएवानुपपन्न’ इत्युक्तमितिचेत्, नत्रमोक्षं यस्यसंशयः,
 तस्यैवपूर्वपक्षति, किंतर्हि कस्यचित् संशयःकस्यचित् पूर्वपक्षइति प्रत्यधिकरण-
 मुभयप्रदर्शनंतु सूत्राणामुभयनिरासकत्वात् । तदुक्तम् — ‘इदमदोवेतिसंदिग्ध’
 इत्यादिना । नच - पूर्वपक्षेण साध्याभावनिश्चयात् तस्यच प्राह्याभावनिश्चयत्वेन अनु-
 मितिप्रतिबंधकत्वात् साध्यानुमितिर्नस्यादितिवाच्यम् - प्राह्याभावनिश्चयकप्रमाणदौ-
 र्बल्याऽज्ञानदशायां तस्याऽनुमितिप्रतिबंधकत्वेऽपि तन्निश्चयदशायामप्रतिबंधकत्वात्-
 अन्यथा - प्रमाणप्राबल्यदौर्बल्यचिंता व्यर्था स्यात् । सप्रतिपक्षस्थलेच समबलचिंता-
 व्यर्था स्यात् दुर्बलेनापि प्रबलप्रतिरोधात् । यत्तु ‘अस्ततमः सूत्रकारोम-
 न्यत’ इत्यादि न तद्युक्तम्, सूत्रकारेणापि संशयपूर्वपक्षंच मनसिक्लृप्तैव
 सूत्रप्रणयनात् । अन्यथा — अनाकांक्षितत्वेनाऽनवधेयवचनः स्यात् । ‘विकार-
 शब्द’ इत्यादिनातु उक्तस्यहेतोः प्रतिरोधं बाधितविषयत्वंवाऽऽशंक्य समादधा-
 वित्यङ्गीकारात् । यदपि ‘भाष्यकारोप्येवंमन्यत’ इत्यादि तदापि — न्यायविवरणे

जीव्यतिरिक्तेश्वराभावात् तस्य स्वप्रकाशत्वेननित्यसिद्धत्वात् , न जिज्ञास्यतइति पूर्वपक्षाभिधानात् भाष्यएवोत्तरत्रतत्प्रदर्शनाच्चेति । अधिकारिविषयेति ॥ विषयप्रयोजनयोरधिकार्यर्थत्वात् तस्य प्राधान्यात् अथशब्देन सूचितत्वाच्च प्रथमतः तत्कीर्तनम् , प्रयोजनस्याऽतः शब्देनसूचितत्वेऽपि विषयज्ञानसाध्यत्वेन विषयस्यप्राधान्यमाभिप्रेत्य तदनन्तरं तत्कीर्तनम् , अवसरप्राप्तत्वात् प्रयोजनस्य तदानन्तर्यम् , संबन्धस्य सर्वनिरूप्यत्वात् सर्वानन्तर्यम् । नन्वत्राऽधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धाभावानां किंप्रत्येकहेतुत्वम् , उतमिलितानाम् आहोस्वित् विषयादिचतुष्टयवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावस्य । नायः — स्वव्याहतत्वात् , तथाहि — सिद्धत्वाच्चब्रह्मणो विषयत्वमिति वदता संदिग्धस्यैव विषयत्वाम्युपगमात् तस्यच निर्विषयत्वेनैकेनहेतुना विचाराऽकर्तव्यत्वस्यसिद्धस्यापुनर्हेत्वन्तरेण विचारं कुर्वतापरित्यागात् । किंच — अधिकारिविषयप्रयोजनशून्यत्वंहि तत्संबन्धशून्यत्वमेव , नान्यत् , तथाच — विषयप्रयोजनाऽधिकारिशून्यत्वात् इत्येववाच्यं नतु संबन्धशून्यत्वादित्यपि । अन्यथा — कस्यचित्संदिग्धार्यस्य , कस्यचित्प्रयोजनस्य , सद्भावेन ; विषयादिशून्यत्वमसिद्धंस्यात् । कस्यचित् - संदिग्धस्यसद्भावेऽपि न तेन सहाऽस्यविचारस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावइतिचेदङ्गीकृतं तर्हि — विषयेणप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसंबन्धवत्त्वं सविषयत्वं तदभावश्च निर्विषयत्वमिति । किंच — अथशब्देन भक्तिवेदाध्ययनरूपाधिकारस्यसूचनात् तदभावेनपूर्वपक्षोयुक्तः , नतु — फलकामनावदधिकार्यभावेन ; सौत्रपदाऽनिरस्यत्वात् । नच — अथशब्देनाऽयमेवाऽधिकारः सूचितइतिवाच्यम् तथासति अधिकारिघटकविषयप्रयोजनयोस्तेनैवसूचितत्वात् ब्रह्माऽतः शब्दयोर्वैयर्थ्यस्यात् । अपिच — सूत्रे संबन्धस्याऽसूचनात् तदभावेन पूर्वपक्षो न युक्तः । नद्वितीयः — विषयाभावमात्रस्यव्याभिचाराभावेन मेलनवैयर्थ्यात् । नतृतीयः — एकस्य विषयाभावस्य व्युत्पादनेनैव व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वेन ' नच जिज्ञासया प्रयोजनमस्ती ' त्युत्तरटीकावैयर्थ्यप्रसंगात्इतिचेत् , - अत्रोच्यते — विषयशून्यत्वादयः प्रत्येकमेव हेतवः , ननुचोक्तं व्याहतिरिति न-श्रोतृभेदेन तेषां हेतुत्वांगीकारात् । तथाहि — कदाचिन्निर्विषयत्वेनाऽनारंभणीयत्वं

प्रसाध्यते, अन्यदातु निष्प्रयोजनत्वेनाऽनारंभणीयत्वं प्रसाध्यते, अन्यदातु निराधिकारित्वेनाऽनारंभणीयत्वं प्रसाध्य तत्राऽसिद्धौ चोदितायां कदाचिद्विषयशून्यत्वेन, कदाचित्प्रयोजनशून्यत्वेन अनधिकारित्वं प्रसाध्यते । यद्यपि — निर्विषयत्वेन, निष्प्रयोजनत्वेन वा, नारंभणीयत्वं शक्यसाधनम् — तथापि — विषयशून्यत्वस्य, प्रयोजनशून्यत्वस्य चाऽनारंभणीयत्वेन व्याप्त्यप्रतिसंधानदशायामयं क्रम इत्यङ्गीकाराददोषः । अन्यदा विषयसंबन्धशून्यत्वेन, अन्यदा प्रयोजनसंबन्धशून्यत्वेन अन्यदाऽधिकारिसंबन्धशून्यत्वेनाऽनारंभणीयत्वं प्रसाध्यते । यच्चेत्तम् अधिकारिविषयप्रयोजनशून्यत्वमेव तत्संबन्धशून्यत्वमिति, तत्र — प्रतियोगिभेदात् । अन्यथा इह घटो नास्ति, घटसंबन्धो नास्तीत्यनयोरविशेषः स्यात् । यद्यपि — अथशब्देन भक्तिवेदाध्ययनादिरूपाऽधिकारस्य सूचनात् तदभावेन पूर्वपक्षोयुक्तइति, तत्तथैव जीवव्यातिरिक्तेश्वराभावेन विष्णौ भक्तेः, तत्पूर्वकाध्ययनस्य च, मोक्षरूपप्रयोजनाऽभावेन विषयवैराग्यस्य ब्रह्मादिपदादेः मोक्षादवरत्वरूपाऽसारत्वज्ञानरूपस्य चाऽधिकारिविशेषणस्याऽभावेन ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारी न विद्यत इत्यभिप्रेत्य, टीकायां 'विषयप्रयोजनाभावाद्ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारी विद्यत' इत्युक्तत्वात् । यद्यपि चोक्तम् — सूत्रे संबन्धसूचकाऽभावात्तदभावेन न पूर्वपक्षोयुक्तइति, तत्र — 'ब्रह्मजिज्ञासे' त्यत्र लुप्तया कर्मणिषष्ठ्या विषयविषयिभावलक्षणसंबन्धबोधनात् संबन्धान्तरस्य च स्मारितत्वात् इति ॥ ब्रह्मातिरिक्तस्य परैर्गैवविषयत्वाऽनङ्गीकारात् अङ्गीकृतस्य ब्रह्मणो विषयत्वखंडने निर्विषयत्वमेव भवतीत्यभिप्रेत्य ब्रह्मणो विषयत्वं दूषयति — न तावदिति ॥ ननु — न तावद्ब्रह्मविषयइत्यनेन किं पारिभाषिकं संदिग्धत्वरूपविषयत्वं निराक्रियते, आहोस्वित् गोचरत्वं निराक्रियतेनाद्यः — असंदिग्धत्वादिहेतोः साध्याऽभेदप्रसंगात् । किंच — संदिग्धत्वं विषयत्वे न परिभाषा संभवति, संदिग्धार्थप्रतिपादकस्यापि वाक्यस्य सदेहनिवृत्त्युत्तरकालं निर्विषयत्वापत्तेः । स्याच्च ज्ञातार्थप्रत्यपि ज्ञातज्ञापकस्य वाक्यस्य सविषयत्वं पुरुषान्तरसदेहविषयार्थप्रतिपादकत्वात् । अपिच — संदेहः विशेषणमुपलक्षणम्

वा । नायः — घटोस्तीतिवाक्येन विशेषणीभूतसंदेहाविषयीकरणात् । नद्वितीयः-
 ज्ञातज्ञापकविषयेऽपिकदाचित्संदेहसद्भावेनसविषयत्वप्रसंगात् । नद्वितीयः — अनु-
 भवविरोधात्इतिचेत्, अत्रोच्यते — नाऽत्र शास्त्रगोचरत्वं, नापिसंदिग्धत्वं, नि-
 राक्रियते; किंनाम = शास्त्रकर्तुः प्रतिपिपादयिषायोग्यत्वम् । असंदिग्धत्वा-
 दिति ॥ उपलक्षणमेतत् ‘अविपर्यस्तत्वात्, अज्ञातत्वाभावाच्चे’तिद्रष्टव्यम्
 ननु — ब्रह्मणिविषयत्वाऽविषयत्वकोटिकसंशयोऽस्ति, नवा । आद्ये — असंदिग्ध-
 त्वादितिहेतोरसिद्धिः, द्वितीयेतु — अनुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः, संदेहाऽभावेऽप्यनु-
 मानप्रवृत्तिरितिचेत् प्रकृतब्रह्मजिज्ञासाप्रवृत्तिरपि तथा ऽस्तुइतिचेत्, अत्रो-
 च्यते—अस्त्येवब्रह्मणिशास्त्रविषयत्वाऽविषयत्वकोटिकःसंशयः, नच—असंदिग्ध-
 त्वहेतोरसिद्धिः, भावाऽनवबोधात्, नहि—असंदिग्धत्वादित्यनेन सर्वथा संदेह-
 विषयत्वाभावोऽभिमतः, किंनाम शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाऽभिमतसर्वोत्तमत्वाद्याकारेण, त-
 त्कुतइतिचेत्, जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात् तस्यचाऽसर्वोत्तमत्वाद्याकारतया अनु-
 भूयमानत्वात् । नहि—अन्यतरकोट्याधिकरणतया प्रतीयमाने तत्कोट्यवगाही
 संदेहो युज्यते । एवंच—शास्त्रप्रतिपाद्याकारवत्तया संदेहाभावान्नब्रह्मणः शास्त्र-
 विषयत्वम्, कथंतर्हि ‘नहिकश्चित्प्रकाशमानेऽर्थे संदिग्ध’ इतिटीकायां संदेहमा-
 त्रभावव्युत्पादनमितिचेत्, मैवम् — तत्रापि आकारविशेषेणैव संदेहाऽभावस्य
 व्युत्पादितत्वात्, नहि प्रकाशमानः कोऽपिघटादिः सर्वथा संदेहाऽविषयोऽ-
 स्ति । तत्रापि किमयं देवदत्तेनज्ञातो, नवेत्यादिसंदेहदर्शनात् । एतेन—ब्रह्मणो-
 जिज्ञास्यत्वंप्रतिज्ञाय, जीवाऽभिन्नत्वादिना विचारंकुर्वतः स्वव्याहनिरितिपरास्तम्,
 सिद्धान्त्यभिमताऽऽकारेणाऽविचार्यत्वस्यैव प्रतिज्ञातत्वात् ; तदुक्तं ‘शास्त्रं प्रवर्त-
 नीया ब्रह्मजिज्ञासा विषय’ इति । अन्यथा ब्रह्मजिज्ञासाविषयइत्येवब्रूयात् । ननु—
 चिन्मात्रेब्रह्मणि भासमानेऽपि यथाहमज्ञोदुःखीत्यादिभ्रमोऽङ्गीक्रियते तथा संशयो-
 प्यस्तु अधिष्ठानयथात्म्यज्ञानस्य भ्रमाऽविरोधित्ववत् संशयाऽविरोधित्वस्यापि सं-
 भवात् । अन्यथा — भ्रमोपि न स्यात् इतिचेत्, न — स्यादिदंदूषणं यदिचि-
 न्मात्रैवयेन पूर्वपक्ष स्यात्, किंनाम — विशिष्टजीवामेदेन, तथाच — दुःखादीनां
 सत्यत्वेन भ्रमानङ्गीकारात् । तदुक्तं ‘प्रमाणाभावेन जीवव्यतिरिक्तस्यब्रह्मणो

ऽभावात्' इति । अन्यथा — 'तत्त्वमस्या' दिप्रमाणसद्भावेन चिन्मात्रैक्यादित्यवक्ष्यत् । उक्तंच — न्यायविवरणे — 'नाऽनुभवसिद्धाऽल्पगुणजीवाऽभेदइति । अन्यथा — गुणविकलचिन्मात्रैक्यस्य पूर्वपक्ष्यभिप्रेतत्वेनाऽल्पगुणजीवाऽभेदनिराकरणमयुक्तं स्यात् । किंच — चिन्मात्रैक्यं प्रतिपादयतो मायावादिनोपि मते विचारस्यविषयप्रयोजनसद्भावेन तदाक्षेपानुपपत्तिः । मायावादिनापि ब्रह्ममीमांशाशास्त्रस्यारम्भायत्वाङ्गीकारेणाऽऽरम्भायत्वाक्षेपाऽनुपपत्तिश्च । ननु — विरुद्धधर्माऽधिकरणत्वेनहेतुना भिन्नत्वेनप्रतीतयोर्जीवपरयोः कथमभेदेन पूर्वपक्षो घटतइति चेत्, न — जीवपरयोर्भेदसिद्धौ तद्वत्तत्त्वधर्माणामविरुद्धत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौच तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइतिपूर्वपक्ष्याशयात् ।

यद्यपि — चन्द्रिकायां — 'तत्रतावद्विषयत्वेनाऽभिमतं ब्रह्म नजीवचैतन्याद्भिन्न' मित्युक्तम् । तेन चैतन्याभेदेन पूर्वपक्षः नतु विशिष्टाभेदेन तैरुक्तइतिप्रतीयते, तथापि—न विरोधः, विशिष्टाभेदेनपूर्वपक्षो नकार्यइत्यनुक्तत्वात्, तत्रोक्तपूर्वपक्षस्यच प्रकारान्तरत्वेनाबाधकत्वात्, अन्यथा—सुधायां निरीश्वरमतावलम्बनेन पूर्वपक्षस्योक्तत्वेन तद्विरोधो दुर्वारः स्यात् । विशिष्टाभेदेन पूर्वपक्षस्य तेषामभिप्रेतत्वाच्च । अतएव — विशिष्टाभेदेनपूर्वपक्षस्यवक्तव्यत्वेपि शुद्धाभेदवदन् मायावादी सूत्राऽनभिप्रेतार्थप्रतिपादनात् पूर्वपक्ष्येवेति तव्याख्यानमश्रद्धेयमितिभावेन शुद्धाभेदेनपूर्वपक्षप्रदर्श्य, जिज्ञासाकर्तव्यत्वोपपादकसाधकत्वाऽभिमतचैतन्याभेदव्युत्पादनाय जीवव्यतिरिक्तेश्वरेप्रमाणाभावाप्रतिज्ञाय, कर्मकाण्डस्य कर्मपरत्वात्, वेदान्तानांचोपक्रमादिभिः प्रत्यगात्ममात्रपरत्वात्, इतिहेतुं वदतः पूर्वपक्षिणः स्वव्याघातः, उपद्रवमाद्यनुसंधानेनविना वेदान्तानांप्रत्यगात्ममात्रपरत्वस्य निर्णेतुमशक्यत्वात्, विचाराऽकर्तव्यत्वंप्रतिपादयतैव उपद्रवमाद्यनुसंधानरूपविचारकरणात् । तथाच — अद्वैतवादी वेदान्तशास्त्रे पूर्वपक्षितामपि नार्हतीत्यालोच्य 'यद्वे' त्यादिना स्वाभिप्रेतांविशिष्टाऽभेदेनपूर्वपक्षोक्तः ।

ननु—जीवस्यासंदिग्धत्वोपपादनाय मानसानुभववेद्यत्वं वक्तव्यं, नतु स्वप्रकाशत्वमसिद्धत्वादित्यतआह - नचेति ॥ यद्यपि - सिद्धान्तिनाप्यात्मनः स्वप्रकाशत्वाङ्गी-

कारात्, स्वप्रकाशत्वासिद्धिमाशंक्य तत्साधनमयुक्तम्, तथापि — यदि सिद्धान्ती स्वप्रकाशत्वमङ्गीकुर्यात्, तर्हि — ब्रह्मविचारं न कुर्यात्, करोति च तेन ज्ञायते नाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वमङ्गीकर्तृतीति मन्वानस्य तद्युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ तस्यापीति । मानसाऽनुभवस्य ज्ञायमानत्वात् स्वप्रकाशत्वा नङ्गीकारात्, तदैवानुभवान्तरमङ्गीकर्तव्यं तदप्येवं तदप्येवमिति ज्ञानानां यौगपद्यप्रसंगेनाऽनवस्थाप्रसंगान्तरित्यर्थः । एतेन — पूर्वज्ञानोत्पत्तेरुत्तरज्ञानोत्पत्त्यनधीनत्वेन मूलक्षयाभावात् नाऽनवस्थेति निरस्तम् । कस्यचिदिति ॥ आत्मस्वप्रकाशत्वस्य ज्ञानयौगपद्यापत्तिपरिहारक्षमत्वात् तदेवाङ्गीकार्यं न तु कस्यचिदज्ञानस्य तदक्षमत्वादिति भावः । ननु — अहमित्यनुभवो नानुभूयते जिज्ञासाभावात्, यदा च तज्जिज्ञासा तदा तज्ज्ञायते न तु तज्ज्ञानमपि तज्जिज्ञासाभावात्, तथा च — न यौगपद्यमित्यत आह — जिज्ञासायामेवेति ॥ अनुभवविरोधादिति ॥ ज्ञानस्य अनुभूतिसिद्धिग्राह्यत्वा नुभवविरोधादित्यर्थः । ज्ञानमनुभूतिसिद्धिग्राह्यमित्यनुभवो भ्रमः, अनुभूतिसिद्धिग्राह्यत्वा यामज्ञायमानज्ञानस्य सद्भावादित्यत आह — न ह्यज्ञायमानेति ॥ औत्तरिकानुस्मृतीति ॥ ननु — सुषुप्तौ सर्वेन्द्रियोपरमेपि मनसोऽनुपरतत्वात् उपपन्नः सौषुप्तिकानुभवः, औत्तरिकानुस्मृतिलक्षणकार्यबलेन मनसोऽनुपरतत्वात्, प्रत्युत स्वप्रकाशत्वादित एव अनुभवसिद्धौ औत्तरिकानुस्मृत्यभावप्रसंगः, मनसोऽनुपरतत्वेन स्वप्रकाशसंविदा तत्र संस्कारोत्पादाऽयोगात्, संस्काराभावे च कारणाभावेन स्मरणाऽयोग इति । न चोपरते मनसि संस्कारोत्पाद इति वाच्यम् — उपरतेनापि मनसा सुषुप्तौ ज्ञानोत्पादप्रसंगात् । न च — संस्कारस्य न मनोधर्मत्वं किंतु — आत्मधर्मत्वमिति वाच्यम् — अपसिद्धान्तादिति चेत्, अत्रोच्यते — सुषुप्तौ अहमर्थावभास-आत्मरूपोऽङ्गीकर्तव्यः न तु — मानसः तस्योपरतत्वात् । न च — मनसोऽनुपरतः कल्प्यत इति वाच्यम् — स्वप्नसुषुप्त्योर्भेदाभावप्रसंगात् । यदपि — स्वप्रकाशत्वादित एव संस्काराऽभावेन स्मरणाऽयोग इति, तन्न — सुषुप्तिदशायां संस्कारानङ्गीकारात् । कथं तर्हि अनुस्मृतिरिति चेत्, स्वापाऽपाये मनसोऽद्वेधेन निःसौषुप्तिको नित्यानुभवः संस्कारमुत्पाद्य तिरोभवतीत्यङ्गीकारात् । ननु — ननु भवत्यं संविदाश्रयतयैवाऽऽत्मनो भानमिति किं नाम — स्वप्रकाशतयापि अतो न सौषुप्ति-

कानुभवइत्यतआह — संविदात्मकत्वादिति ॥ स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारे संविदाश्रयतयाभानाङ्गीकारोव्यर्थः, अन्यथा — संविदोपि संविदाश्रयतया भानस्यात् अविशेषादितिभावः

सुधायान्तु — जीवस्य अहमितिस्वप्रकाशतयावा, स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतयावा, मानसवेद्यतयावा, सिद्धत्वेन न जिज्ञासाविषयत्वमित्युक्तम् तत्रापि पक्षद्वयं- निराकृत्य एकैकपक्षमवशेष्य पुरुषभेदेन पूर्वपक्षत्रयं द्रष्टव्यम्

ज्ञायमानेऽपिब्रह्मणीति ॥ ननु — जिज्ञासायानिष्प्रयोजनत्वव्युत्पादनाय सत्यामपिजिज्ञासायां तदनुपलंभादिति वक्तव्यम्, नतु ज्ञायमानेऽपिब्रह्मणि तदनुपलंभादिति असंगतत्वात् । नच — जिज्ञासाया विषयापरोक्षद्वारेणैव फलहेतुत्वात् तदापरोक्षस्य निष्फलत्वेन जिज्ञासायानिष्फलत्वंभवतीत्येतदुक्तमिति-वाच्यम् — तथसति जिज्ञासायैवैकल्यव्युत्पादनाय तज्जन्याऽऽपरोक्षस्यैकल्यस्य वक्तव्यत्वेन तदजन्यज्ञानस्य वैयर्थ्यात्, केवलाग्नेरोगाऽदाहकत्वेऽप्ययः शलाकारोपितस्य तदाहकत्ववत्, स्वतःसिद्धब्रह्माऽपरोक्षस्य फलाऽहेतुत्वेऽपि जिज्ञासोत्थस्य तत्संभवादितिचेत्, मैवम् भावाऽनवबोधत्वात्, तर्ह्यस्माभिः अहमित्याकारस्यब्रह्मज्ञानस्य निष्फलत्वं, जिज्ञासाया निष्फलत्वे हेतुतयोच्यते; किं नाम जिज्ञासाया ब्रह्मज्ञानाहेतुत्वमनेनोच्यते; तथाहि — ‘नचजिज्ञासयाप्रयोजनमस्ती’तिपूर्ववाक्येन परमप्रयोजनाभावव्युत्पादनाय अपरोक्षरूपाऽवान्तरप्रयोजनाभावं प्रतिज्ञाय, तद्वेतुरनेनोच्यते ब्रह्मणिज्ञायमानेऽपि तदनुपलंभात् = जिज्ञासानुपलंभात्इति । अयमत्र-समुदायार्थः — जिज्ञासा नाऽपरोक्ष जननद्वारा महापुरुषार्थहेतुः, अपरोक्षज्ञानाऽजनकत्वात्, प्रमाणाभावेनाऽपरोक्षज्ञाने अवान्तरविशेषाभावात् । जिज्ञासा नाऽपरोक्षहेतुः, तच्चतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकशून्यत्वात्इति ।

चन्द्रिकायांन्तु — ‘नापि जिज्ञासायाः प्रयोजनमस्ति, प्रत्यप्रूपेब्रह्मणि अहमितिज्ञायमानेऽपि मोक्षानुपलंभा’दित्युक्तम् ! तेषामपि अस्मदुक्तत्वाऽभिप्रायः, तथाहि — ‘नापिजिज्ञासायाः प्रयोजनमस्ती’तिवाक्यस्याऽयमर्थः — जिज्ञासाया अपरोक्षजननद्वारा मोक्षरूपप्रयोजनं नास्तीति तत्रव्यतिरेकव्यभि

चारः 'अपरोक्षज्ञानहेतुत्वाभावा' दितिहेतुर्बहिरेवानुसंधेयः । ननु — प्राग्भवीय जिज्ञासया इदानीन्तनीयाऽहमितिब्रह्माऽपरोक्षोत्पादस्य कल्पयितुंशक्यत्वेन न व्यतिरेकव्यभिचारः, नह्यनादौसंसारे कदापि जिज्ञासानानुष्ठितेतिनिश्चेतुंशक्यतइत्याशं-
कापरिहाराय 'प्रत्यग्रूपेब्रह्मणि अहमितिभासमानेऽपि मोक्षानुपलंभा' दिनिद्वितीय-
वाक्यम्, तस्यार्थः — यद्यहमितिज्ञानं प्राग्भवीयजिज्ञासाजन्यंस्यात् तर्हि मोक्षोप-
लंभःस्यात्, त्वया जिज्ञासाजन्यज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वाभ्युपगमात्, नच — तदस्तीति
न जिज्ञासाजन्यमिति सिद्धे व्यतिरेकव्यभिचारइति । उपलक्षणंचैतत् 'भवा-
न्तरेजिज्ञासाया अनुष्ठितत्वात् तत्फलस्यापि भावाच्चातःपरं जिज्ञासाकार्ये' ति-
दृष्टव्यम् ।

यद्वा — जावब्रह्मणोरभेदेन विषयाभावान्नजिज्ञासाकार्येत्यभिधाय अधुना
भेदमङ्गीकृत्य प्रयोजनाभावेन न जिज्ञासाकार्येत्याक्षिपति — नचेति ॥ अत्रहेतु-
माह — ज्ञायमानेऽपीति ॥ जिज्ञासया साक्षात्कृतब्रह्मणां वसिष्ठादीनां मोक्षानुप-
लंभादित्यर्थः । विषयप्रयोजनाभावादिति ॥ ऐक्यपक्षे विषयप्रयोजनाभावात्,
भेदपक्षे प्रयोजनाभावादित्यर्थः । एवंशप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रमुपन्यस्यति —
अथेतीति ॥ ननु — अथेति प्रतीकग्रहणमुपपन्नम्, तस्य सूत्रादित्वाभावात्,
'तत्रताराधमूलत्वं' मित्यनुव्याख्यानं ॐकारस्याऽऽदित्वोक्तेः, 'ननु — सूत्रादौ
ॐकारएव न विद्यत' इत्याक्षिप्य ॐकारस्य सूत्रादित्वेन सुधायां समर्थितत्वाच्च,
नच — प्रथमसूत्रे विद्यमानस्याप्योकारस्य, द्वितीयादिसूत्रेष्वनुवृत्तत्वेन प्रथमसूत्रा-
नवयवत्वात् 'अथे' तिप्रतीकग्रहणमुपपन्नमित्वाच्यम् - द्वितीयादिसूत्रेष्वनुवर्तमा-
नस्यापि प्रथमसूत्रानवयवत्वात्, नहि "उपस्वार्गानेदिधेदिव," इतिमंत्रगतस्य 'उपे-
मसी' त्यस्य 'राजन्तमध्वराणा' मित्यत्राऽनुवृत्तिमात्रेण प्रथममंत्रानवयवत्वंभवति ।
येनेह ॐकारस्यापि प्रथमसूत्राऽनवयवत्वं स्यात् । इममंत्राभिप्रायंमनसिनिधाय,
सुधायां 'नह्यह्यमानं वाक्यात्पृथगितिशक्यतेवक्तुं मंत्रेष्वप्यूह्यमानस्य मंत्रानवयव-
प्रसंगा' दित्युक्तम् । तथा भाष्ये — प्राथमिकमोकारंविहाय 'अथशब्दोमंगलार्थ'-
इति अथशब्दव्याख्यानमयुक्तम् प्रथमपरित्यागकारणाभावात् इतिचेदुच्यते —
अत्र द्वेदर्शने - 'अथातोब्रह्मजिज्ञासे' त्यादिमं सूत्रमित्येकम्, अपरन्तु ॐअथा-

। जिज्ञासे 'ति । तत्राऽऽद्यमन्यायरत्नावलीकृतोदर्शनम्, 'तत्र व्याख्येयस्य शा-
 ख्येदमादिमसूत्रम् ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासे 'ति । तत्र ॐकारश्चाथशब्दश्च मङ्गलार्थ-
 दादितः प्रयोक्तव्यौ ॐकारस्तु 'सर्वव्यक्तोक्तब्रह्मे'त्यादिवचनात् प्रत्यधिकर-
 मनुवर्तमानत्वात् पृथुगुच्चारितोवेदितव्यः, नाऽथशब्दवत्सूत्रोपनिबद्धः, इदानी-
 काराद्यखिलवेदार्थभूतशास्त्रस्य विषयं प्रदर्शयितुमाह — 'ओतत्ववाचीती' ति-
 न्यायरत्नावल्युक्तेः तथाहि — ॐकाररहितस्य ब्रह्मशब्दमहितस्य सूत्रस्योपन्या-
 तात् 'नाऽथशब्दवत्सूत्रोपनिबद्ध' इत्युक्तेः, 'ॐकाराद्यखिलवेदार्थभूतशास्त्रस्य
 विषयं प्रदर्शयितुमाहे' त्यादिना ॐतत्ववाचीत्यनुयाख्यानस्य वैदिकोकारव्याख्यान-
 पत्वस्याभिधानाच्च अन्यथा — सूत्रव्याख्यामारभते — ॐतत्ववाचीत्यवश्यम् ।
 स्मिंस्तुमते भाष्यकारीयम् ॐकारमव्याहृत्याऽथशब्दव्याख्यानं लिङ्गम् । न्याय-
 वरणकारीयो 'जीवव्यतिरिक्तेधराभावात्, तस्य स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वात् -
 जिज्ञास्यतेत्यतः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे' त्याहेत्योकाररहितस्य सूत्रस्य पाठो लिङ्गम्,
 नुव्याख्यानकारीयं 'सर्वत्रानुगतत्वेन पृथणोक्तिपतेऽखिलै' रित्यत्र सूत्रकृते-
 वक्तव्ये 'अखिलै' रित्यभिधानं लिङ्गम्, सूत्रकारीयश्च अथशब्दवत् ॐका-
 यनिबन्धाभावः, ब्रह्मशब्दनिबन्धश्च लिङ्गम् । आद्यद्वितीयचेत्युभयमपि सुधाकृतौ
 तम् तत्राऽऽद्यमतस्य तु ज्ञापकमुक्तमेव । सुधाकृतौ द्वितीयमताङ्गीकारे तु 'तत्र तारा-
 मूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेष्यत' इति अनुव्याख्याने अथशब्दवदोकारस्य सर्वशास्त्रमूल-
 त्किलिङ्गम्, अन्यथा — प्राङ्मुखत्वादिवदोकारस्य सर्वशास्त्रमूलत्वमवश्यम् तथा-
 वदस्य समकक्षतया श्रूयात् आह च — अथशब्दसमकक्षतया ॐकारस्य शास्त्रमू-
 लत्वं तेन मन्यामहे ॐकारस्याऽथशब्दवत्सूत्रावयवत्वमनुव्याख्यानकृतोमतमिति ।
 वस्येतलिङ्गम् । भाष्यकारीयं च — 'ॐकारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ
 मात् । तद्वेतुत्वं वदंश्चापि तृतीयोऽत उदाहृत' इति प्रमाणोदाहरणं लिङ्गम्, अन्य-
 । — अ नुपयुक्तत्वात्तदुदाहरणमसंगतं स्यात् । ननु — सत्यमोकारः सूत्रावयव-
 शः सुधाभिमतः तथापि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, ॐ अथातो जिज्ञासे' ति पाठद्वयं
 । अभिमतं किं तर्हि — ॐ ब्रह्मशब्दोपेतः 'ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे' ति पाठः तथा-
 । — 'ताराथमूलत्वं' मित्येतद्व्याख्यानानवसरे 'तारश्चाऽथश्च तयोर्मूलत्वं क्रमेणा-

दित्व ' मित्यभिधानात् , तथा ' सूत्रयामासभगवानाचार्यः ' ॐअथातोब्रह्मजिज्ञा-
से ' ति ॐब्रह्मशब्दोपेतसूत्रोपन्यासाच्च , ' यदुक्तं जीवव्यतिरिक्त ईश्वर एव नास्ती ' ति
तत्परिहाराय सूत्रकृता ' ॐकारब्रह्मशब्दौ ' इत्यभिधानाच्च , ' तदेतौ ॐकारब्रह्मशब्दा-
वपि यौगिकौ जिज्ञास्यमनन्तगुणपरिपूर्ण प्रतिपादयन्तौ जीवजडयोस्तदयोगात्
तव्यतरिक्तमेव किञ्चिद्भ्रमयत ' इत्युक्तेश्च , ' अस्तु ॐकारब्रह्मशब्दाभ्यां जीवजडव्य-
तिरिक्तस्य जिज्ञास्यस्य सिद्धि ' रित्युक्तेश्च , ' अथवा सूत्रकारोक्तौ ॐब्रह्मशब्दौ उप-
लक्षणमात्र ' मित्यभिधानाच्चेति चेत् , उच्यते — यदत्रोक्तम् ' ॐब्रह्मशब्दोपेतसूत्रो-
पन्यासाच्चे ' ति तत्पाठद्वयं संकल्योपन्यस्तमित्यङ्गीकारान्नविरुद्धम् । अन्यत्तु सर्वं
ज्ञापकं सुधार्याऽपरिज्ञानविजृम्भितं साधकमस्माकमेव न परस्य, तथाहि — यदतो-
क्तं ' तारश्चाऽथश्चतयोर्मूलत्वं क्रमेणादित्व ' मिति तत्पाठभेदे लिङ्गम् नह्येकपाठपक्षे
द्वयोर्मुख्यमादित्वं संभवति अमुख्यमादित्वमेकस्य वक्तुं युक्तं तदिदमुक्तं क्रमेणेति,
पर्यायेणेत्यर्थः । पूर्वपाठे अभ्यशब्दस्य, द्वितीयपाठो ॐकारस्य, आदित्वमिति विवेकः
यदपि ' यदुक्तं जीवव्यतिरिक्त ईश्वर एव नास्तीति तत्परिहाराय सूत्रकृता ॐकारब्रह्मशब्दौ-
प्रयुक्ता ' विति तदपि पाठभेदे लिङ्गम् एकेनैव शब्देन शंकायाः परिहृतत्वात् अप-
रप्रयोगवैयर्थ्यात् यदेकेनापि वर्णेन अनर्थकेन सूत्रे न भवितव्यं किंपुनः पदेन
तस्मादकामेनापि एकस्मिन्पाठे शंकापरिहारार्थं कपदमुपात्तम् अपरस्मिन्पाठे तच्छं-
कापरिहाराय पदान्तरमिति व्यवस्थाऽऽश्रयणीयेति । यदपि ' तदेतावो ॐकारब्रह्मशब्दा-
वपि यौगिकौ जिज्ञास्यमनन्तगुणपरिपूर्ण प्रतिपादयन्तौ जीवजडयोस्तदयोगात् तव्य-
तरिक्तमेव किञ्चिद्भ्रमयत ' इति तदप्येवमेवास्माकमेव साधकं न परस्य । एकेनैव पूर्ण-
त्वेनाऽपरस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् पाठभेदेनैव तयोर्गमकत्वस्याङ्गीकार्यत्वात् । यच्चो-
क्तम् — अस्तु ॐब्रह्मशब्दाभ्यां जीवजडातिरिक्तस्य जिज्ञास्यस्य सिद्धि ' रिति तदपि-
एवमेव एकस्मिन्पाठे ओंशब्देनाऽन्यस्मिन्पाठे ब्रह्मशब्देन जीवजडातिरिक्तस्य जिज्ञा-
स्यस्य सिद्धिरित्यर्थत्वात् । यदपि ' अथवा - सूत्रकारोक्तावो ब्रह्मशब्दावुपलक्षणमात्र ' -
मिति तदप्यस्माकमेव साधकं न परस्य, एकस्यैव उपलक्षणत्वसंभवे ऽपरस्य वैय-
र्थ्यात् , अस्माकं मते तु एकस्मिन्पाठे ब्रह्मशब्दलडाहरणत्वेनोपात्तः , पाठान्तरे तु ओं-
शब्द इत्यवैयर्थ्यम् । अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम् — ' अथातो ब्रह्म जिज्ञासा, अथातो ओं जि-

ज्ञासे 'त्यन्वयसंभवात् शब्दद्वयोपेतएकएवपाठइत्यङ्गीकारेण जिज्ञासापदस्य ब्रह्मशब्दे-
नान्वितत्वात् ओंकारेणाऽन्वयो न स्यात्, बुद्ध्याविवेकस्याऽगतिकगतित्वात् ।
अन्यथा — 'तथात्वे प्रथमसूत्रं न्यूनमापद्येत, अधिकार्यादिप्रतिपादकस्याऽन्यस्याऽ-
भावा' दिति सुधावाक्यंचाऽनर्थकं स्यात्, । विषयसमर्पकस्य ब्रह्मशब्दस्य सद्भावे-
नाऽऽदिशब्दसंप्राप्त्याऽभावात् । किंच — ब्रह्मशब्देन गुणपरिपूर्णत्वस्याऽभिहितत्वात्,
ओंकारस्यैवैवार्थम् नच — अन्यतरस्य रूढत्वात् नैवैवार्थमिति वाच्यम् — 'सएव-
ब्रह्मशब्दार्थ' इति ओंकारब्रह्मशब्दस्यापि यौगिकत्वाभिधानात्, 'ताभ्यांच तत्सकल-
जीवजडात्मकात् प्रपंचाद्विलक्षणमवगम्यत' इति सुधोक्तेश्च । नच — ओंजिज्ञासा,
ब्रह्मजिज्ञासेतियोजनाभेदेनाऽवैवैवार्थमिति वाच्यम् — वाक्यभेदापरिहारात्, बुद्ध्याविवे-
कप्रसंगाच्च । 'नारायणानेतिश्वरादिशब्दाना' मिवोंकारस्यापि ब्रह्मशब्दस्योपलक्षण-
त्वेन लाभसंभवे पृथुग्रहणवैवैवार्थचेति । भवेदयं ग्रंथकृतेभिप्रायः, तथापि — सं-
न्यायरत्नावलीविरोधः — तैः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे' त्येकस्यैव पाठस्याङ्गीकृतत्वात् -
इति चेत्, न — 'स्थिरं मतद्वयं सम्पक् व्यासमध्वद्वन्द्वरे ।

जानतापि स्वेच्छयैव स्वीकृत्यैवैकमुच्यते ।

श्रीपद्मनाभगुरुणा निषिध्यैवापरं मतम् ।

जयतीर्थमुनिः प्राह शिष्याणां हितकाम्यया ॥

मतद्वयं तयोस्तस्मात् मतं नैव विरुध्यते ॥

तथाहि - उभयथापि ज्ञापकसद्भावात् पाठद्वयं सूत्रकारभाष्यकारयोः सम्मतमेव,
तत्र 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे' ति पाठमङ्गीकृत्य संन्यायरत्नावलीप्रवृत्ता - 'नाऽथशब्दवत्सू-
त्रोपनिबद्ध' इति ओंकारस्य सूत्रोपनिबन्धाभावकथनं तु एतत्पाठाभिप्रायेण 'नाथशब्द-
व'दित्यभिधानात्, अथशब्दो यथा पाठद्वयेऽपि सूत्रावयवः, न तथोंकारइतितदर्थः ।
अन्यथानसूत्रोपनिबद्धइत्येवाऽवक्ष्यत् । इदं तु जयमुनेरपि सम्मतमेव तथाच — 'अथा-
तो ब्रह्मजिज्ञासे' ति पाठाऽभिप्रायेण भाष्यस्य प्रवृत्तत्वात्, ओंकारमव्याख्यायाऽथश-
ब्दव्याख्यानमुपपन्नम् अतएव — टीकाकारीयम् 'अथे' ति प्रतीकधारणं युक्त-
मिति द्रष्टव्यम् । सूत्रकाराणां पाठभेदोऽभिमतइति दृष्टचरमेतत्, तथाहि - इहता

वत् सूत्रस्य पाठद्वयं दृश्यते ' पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापी ' (ब्र. सू. २-२.) ति एकः पाठः , अपरस्तु — ' पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापी ' ति तत्राद्यपाठमभिप्रेत्य भाष्ये-
 ' यथाचेतनसंबन्धात् अचेतनमेव शरीरं अश्मादिकमादाय गच्छति एवमचेतनापि प्रकृतिः पुरुषसंबन्धात् प्रवर्तत इति चेत् , न — ' नर्कतेत्वत्क्रियत ' इति तत्रापि तथात्वे दृष्टान्ताभावा ' दिति व्याख्यातम् । द्वितीयपाठानुसारेण अनुव्याख्याने — ' सन्निधानाच्चेतनस्य वर्ततेत्यचेतनम् । तथाप्यबुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः समो भवे ' - दिति व्याख्यातम् । ' वृद्धिरादैच् , अदेङ्गुणः ' इत्यत्र संहिताऽसंहिताभेदेन पठभेदः पाणिनेरप्यभिमतः । अतएव — महाभाष्ये असंहिताया पाठपक्षे ' कुत्वं-कस्मान्न भवति चोः कुरितिकुत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य ' अयस्मयादीनि च्छंदसी ' ति भसंज्ञया परिहारमभिधाय , ' वृद्धिरादैजदेङ्गण ' इति संहिताया पाठपक्षे जस्त्वाभावमाशङ्क्य ' उभयसंज्ञान्यपि छंदांसि दृश्यन्त ' इति पदसंज्ञामङ्गीकृत्य समाहितम् ।

तत्परतयेति ॥ मङ्गलसिद्ध्यर्थमथ शब्दोऽयमुच्चरित इत्याहेत्यर्थः । प्रयोजनकथनस्यापि व्याख्यानरूपत्वात् व्याचष्ट इत्येतन्नानुपपन्नमिति बोध्यम् । एतेन मङ्गलमथ वाक्यार्थेऽनन्वयात् नाऽथ शब्दो मङ्गलार्थ इति परास्तम् । न केवलमथ-शब्दो मङ्गलसिद्ध्यर्थः , अपितु — अवश्यवक्तव्यार्थप्रतिप्रादकश्चेति भावेनाह — मुक्त्यर्थिमात्रस्येति ॥ न केवलमथ शब्दस्य मङ्गलसिद्धिरेव प्रयोजनम् अपितु — मुक्त्यर्थिमात्रस्य ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तिनिरसनमपि प्रयोजनम् । इयं तु विशेषः — मङ्गलप्रयोजनकत्वं तु उच्चारणमात्रेणैव , प्रवृत्तिनिरसनं तु वाक्यार्थसमन्वीयमानाऽर्थाभिधानद्वारेति बोध्यम् । ननु — ' अतः शब्दो हेत्वर्थे समुदीरित ' इत्यादिना अतः शब्दार्थस्योक्तत्वात् । पुनः ' तद्धेतुत्वं वदंश्चापी ' ति तस्यैवाऽभिधाने पौन-रुक्तमिति त आह — वदन्नित्यनुवाद इति । प्रथमामहानाम्नीति ॥ विदामघव-न्नित्यादिकाः कम्मानाम्नीति शब्दवाच्या । ' अयं वैलोक ' इति स्वप्रतिपाद्यलोकस्य विष्णोरात्मकतया व्यपदिश्यत इत्यर्थः । अनेनेति ॥ ' तत्र मन्दा मनुष्ये ' ष्वित्यादिना मोक्षयोग्येतराऽवृत्तिविशेषलक्षणत्रयकथनेनेत्यर्थः । अस्य चेति ॥ ' सच्छूद्रादा ' - वित्यतः परं ' सत्त्वेने ' ति शेषः । ततश्चैवं योजना — अस्य सामान्यलक्षणस्य, मनु-

प्योत्तमादिविशेषलक्षणस्य च ' नाग्नि र्नयज्ञो नवेदो नव्रतानी ' त्यादिना वैदिक-
 विद्याधिकाररूपसाध्यस्याऽपवादविषये शूद्रादौ सत्त्वेन व्याप्तेः प्रायिकत्वात्
 औत्सर्गिकत्वात् अपवादविषयपरित्यज्य साध्यानुमितिजनकत्वेन प्रतिपत्तिर्गौरव-
 मित्यरुच्य प्रकारान्तरेणाऽधिकारिणः स्वरूपं प्रमाणोदाहरणमुखेनाहोऽऽचार्योभाष्य-
 कार इत्यर्थः । नन्वेवं सति कथं दुष्ट-यलक्षणस्य स्वीकारः कृत इति चेत्, न —
 दोषस्याल्पत्वेन स्वीकारसंभवात्, तदुक्तं महाभाष्ये ' नहिदोषाः सन्तीति परि-
 भाषा नकर्तव्या लक्षणं वा नप्रणयम्, न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधि-
 श्रीयन्ते, नहिमृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्त ' इति । भाष्ये — इति जातिकृतो-
 भेद इति ॥ भेदो विभागः । अस्मिन्कल्पे देवाउत्तमगणस्थाः, ऋषिगन्धर्वा
 मध्यमाः, उत्तरपक्षे तु विज्ञानशून्या अन्तःप्रकाशा एव ऋषयो मध्यमाः, विज्ञान-
 वन्तो गन्धर्वाः, विशिष्टऋषयो देवाश्चोत्तमगणस्था इति विवेकः । एतेन — भेद-
 स्यैकत्वात् अन्य इत्यनुपपन्नमिति परास्तम् । ननु — भक्तिरध्ययनाङ्गम्, अध्य-
 यनमेव अधिकारिलक्षणम्, तथाच — ' भक्तिमान् परमेष्ठिणा ' विति श्लोके
 ऽध्ययनमेवलक्षणत्वेन वाच्यम्, ननु भक्तिरपितत्समकक्षतया ग्राह्या व्यर्थत्वादित्यत-
 आह — अध्ययनलब्ध्यापीति ॥ अध्ययनेन लब्ध्वा अध्ययनं ज्ञमिति यावत् ।
 अयं भावः — सत्यमध्ययनमेव ब्रह्मविद्याधिकारिणोलक्षणम्, तथापि — अलक्षण-
 व्यावृत्तमेवलक्षणं लक्ष्यनिर्धारणस्येष्टे; नाऽव्यावृत्तमिति लक्षणभूताध्ययनस्या-
 ऽऽभासव्यावृत्त्युपयोग्यध्ययनजन्याऽति शययोगित्वं लक्षणविशेषसंपत्तय एव भक्तिः
 पृथगुक्ता, ननु लक्ष्यस्य अलक्ष्यव्यावृत्त्युपयोगितयेति । अत एव — ' हरि-
 भक्तिपूर्वकाध्ययनवत्त्वं ब्रह्मविद्याधिकार ' इत्युक्तं भवतीत्युक्तम्, अन्यथा — हरिभक्ति-
 मत्त्वे सति अध्ययनवत्त्वं ब्रह्मविद्याधिकार इत्यवश्यम् । यातु भक्तिः ' विष्णुपा-
 दैकसंश्रया ' इत्यनेनोक्ता सा अधिकार एव ननु तदप्यध्ययनविशेषणम्, यद्वक्ष्यति —
 ' विष्णुभक्तिरपि ब्रह्मविद्यायामधिकार इति श्रुत्याऽऽहे ' ति । ननु — न भक्तिरध्यय-
 नाङ्गम्, भक्तिश्चान्यानामपि दुर्योधनादीनामध्ययनदर्शनात्, अन्यायाध्ययनमेत-
 दिति चेत्, महानुभावद्रोणस्य अनधिकार्यध्यापनं प्रवृत्त्ययोगात्, अन्यथा —
 कर्णस्याप्यध्यापनप्रसङ्गः अभक्तस्यैव विरोचनस्य चतुर्मुखादध्ययनदर्शनाच्च, अध्य-
 पा. नं. ५.

यनाय 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयति' इति संस्कारपरामर्शवत् भक्ते-
रपरामर्शाच्च, इति चेत्, सत्यम्—न भक्तिः वर्णवत् अध्ययनमात्राङ्गम्, किंतु—
तत्त्वज्ञानाङ्गाऽध्यापनाङ्गम्, एवंच — द्रोणादीनामभक्ताऽध्यापनप्रवृत्तिरुपपन्ना-
भवति । कथं तर्हि — 'विद्याहवैब्राह्मण माजगाम गोपय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
अनार्यकाया ऽनृजवेशठाय न मां ब्रूया वीर्यवर्ता तथा स्या' इति विद्यादेवताप्रार्थन-
मिति चेत्, नेदमध्यापनपरित्याजनायप्रार्थनम् किं तर्हि — व्याख्याननिषेधाय ।
अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम् अन्यथा — अभक्तानामध्ययनशून्यत्वेन तेषां वेदवाक्येन
मिथ्याज्ञानं न स्यात्, नस्याच्चाभक्तानां मिथ्याज्ञानजननाय 'तत्त्वमसी' त्यादि-
व्यामश्रोक्तिः । एतदेवाऽभिप्रेत्य अन्यायाऽध्ययनव्यावृत्त्यर्थं पृथुगुक्तेति उक्तम्,
अन्यथा — हरिभक्तिकृतान्यायाध्ययनव्यावृत्त्यभावेन अन्यायाध्ययनव्यावृत्त्यर्थ-
मित्युक्तमयुक्तं स्यात् । अन्यायाध्ययनशब्देन अभक्तत्रिवर्णकृतमिथ्याज्ञानपर्यवसिता
ऽध्ययनग्रहणेतु न दोषोभवति भक्तिपदेन तद्व्यावृत्तिसंभवात् । एवंच — कर्णा-
ध्यापननिवृत्तिरप्युपपद्यते अध्ययनमात्राङ्गसंस्कारशून्यत्वात् । अत एव—संस्कार-
परामर्शोपि युज्यत इति न किंचिदत्राऽनुपपन्नमस्तीति । ननु — किं शमादिसल्ल-
क्षणमधमादीनां स्वरूपभूतम्, उत आगंतुकम् । नायः — आनन्दतारतम्यवि-
धायक तैत्तिरीयश्रुतावुपलक्षणतया आनन्दस्य गृहीतत्वेन एकवृत्तिसर्वगुणानां
साम्यात्, समानाधिकरणगुणान्तरोत्कर्षाऽसंभवेनाऽसम्भवात् । नद्वितीयः —
संसारदशायां कदाचिःसुखस्य, कदाचित्दुःखस्य, प्राचुर्यवत् अधम एव कदाचि-
च्छमादेः, कदाचिद्विष्णुपादैकसंश्रयत्वादेः, प्राचुर्यसंभवात् समानाधिकरण-
गुणोत्कर्षसंभवेन मध्यमोत्तमलक्षणयोरतिव्याप्तेः । एवमधमलक्षणस्याऽतिव्याप्तिर्द्रष्ट-
व्येति चेत्, यथेच्छसि तथास्तु । अस्तुतावदायः पक्षः, ननुचोक्तमसंभव इति
न — अधमादिगतानामध्यनादिगुणानां 'यथाऽऽनन्दे तथा ज्ञाने विष्णुभक्तौ वज्रा-
दिके । सर्वैर्गुणैः शतगुणाः क्रमेणोक्ते न तेऽखिला' इति प्रमाणानुसारेण
साम्येऽपि प्राचुर्यस्यापि भावात् । कथं तर्हि — नव्याहतिरिति चेत्, न पचु-
र्यपदेन शमादिगतस्पष्टत्वस्यैव विवक्षितत्वात्, जगद्विषये लक्ष्मीज्ञानसमानविषय-
स्यापीश्वरज्ञानस्य एवंप्राप्तिशयदर्शनात्, तदुक्तम् ।

‘अथवा सहस्रगुणिता अनन्तगुणितास्तथा ।

परिमाणे शतगुणे ध्यानन्दस्फुटतावशा ’ इति ।

अथवा -- पुनरस्तु द्वितीयः — ननु चोक्तमतिव्याप्तिरिति, स्यादयं-
दोषः, यदि प्राचुर्यपदेन परिमाणाधिक्यं, संख्याप्रकर्षं वा ब्रूमः, नचैवं किं नाम
स्पष्टत्वात्तम्, तथाच — अधमे संसारदशायां किञ्चिच्छमाधिक्येऽपि अल्पसुवर्णा-
धिकस्यापि कांस्यस्य स्पष्टत्वाऽभाववत् शमे स्पष्टताऽभावात्, अध्ययन एव
तद्भावात् न कश्चिदोष इति । एतेन न्यूनशमाद्यधिकायुक्तेति मध्यमलक्षणमुपपन्नं
तस्य प्रमाणप्रमितत्वेन उत्तमाधमयोः सत्त्वादतिव्याप्तेः, नापि ‘आब्रह्मस्तम्भपर्यन्त’
मित्याद्युत्तमलक्षणम्, तस्यापि अधममध्यमयोः सत्त्वेनाऽतिव्याप्तेः । नापि
‘भक्तिमान्परमेविष्णा’ इत्यादि अधमलक्षणम्, तस्य सामान्यलक्षणत्वेन मध्यमो-
त्तमयोः सत्त्वादतिव्याप्तेरित्यत आह — शमादिसंयुक्त इत्यादाविति । आदिपदे-
नोत्तमग्रहणं । ततश्च मध्यमोत्तमलक्षणयोः अधमलक्षणसंग्रह इत्यर्थः ।

पूर्वत्रचेति । अधमलक्षणे मध्यमलक्षणस्यानुकर्ष इत्यर्थः । एवमपि
प्रागुक्तातिव्याप्तिः न परिहृतेत्याशङ्क्य निषेधति—नचेति ॥ उत्तरोक्तेति ॥ अधम-
मध्यमोत्तमानां लक्षणोक्तिसमये गृहीतानांप्राचुर्यं उत्तरकाले च अनुवृत्त्या, आक-
र्षणेन वा, उक्तानामप्राचुर्येण असांकर्यमित्यर्थः । शमादीत्यत्र प्रचुरशमस्यैवलक्ष-
णत्वं, पूर्वोक्तानुवृत्तिकथनं तु प्राचुर्यनिरूपणाय, आदिपदोक्तानां दमादीनामपि
प्रत्येकलक्षणत्वम्, एव मुत्तमस्य बहून्येव लक्षणानीति ध्येयम् । ततश्च — स्वस-
मानाधिकरणशमप्रचुराध्ययनवत्त्वमधमत्वम्, स्वसमानाधिकरणाध्ययनप्रचुरशमवत्त्वं
मध्यमत्वम्, स्वसमानाधिकरणाऽध्ययनप्रचुरवैराग्यवत्त्वमुत्तमत्वम् । एवमन्यान्यपि
लक्षणानि द्रष्टव्यानि । यद्यपि — सर्वेषामपि अध्ययनशमादिवैराग्यविष्णुपादैक-
संश्रयत्वादीनिमन्ति, तथापि — प्राचुर्यनिरूपणाय एकोपादानेन कृतत्वात् न तानि-
विशेषणानिविब्रक्षितानि । एतेन — ननु — स्वसमानाधिकरणगुणेषु प्रचुराऽध्य-
यनवतोऽधमाच्छतगुणाधिकस्य मध्यमस्याऽध्ययनाधिक्यमेव न्याय्यम्, सहस्राश्वैक-
गजवतो देवदत्तात् द्विगुणैश्वर्यवान् यज्ञदत्त इत्युक्ते द्विसहस्राश्वनां गजद्वयस्यच
प्रतीतेः एव मुत्तमेपीति निरस्तम् । यद्यपि — सत्तर्कदीपावल्यां — विष्णुभक्ति-

मत्त्वेसति अध्ययनवतामपि शमदमादिराहित्यसाहित्यवशात् मंदमध्योत्तमभेदविशेषित एव जिज्ञासाधिकार इत्युक्तत्वात्, सर्वत्रशमादिसाहित्यं प्रतिपादयतः टीकाकृतः तद्विरोधः प्रतीयते, तथापि — नासौ वास्तवविरोधः, 'अव्यस्वे निस्व' इत्यादि प्रतिपादनवत् अस्पष्टे नास्तीति प्रयोगदर्शनात्, शमादीनामस्पष्टत्वाभिप्रायेणैव शमादिराहित्यस्योक्तत्वात् ।

चन्द्रिकायान्तु—समानाधिकरणानां वेदाध्ययनशादिविष्णुपादसंश्रयत्वानां मध्ये यस्यशमादिविष्णुपादैकसंश्रयत्वादिके अप्रचुरे अध्ययनन्तुप्रचुरं सोऽधमः, यस्य विष्णुपादैक संश्रयत्वादिकमेवाप्रचुरम्, अध्ययनशमादिकेतु प्रचुरं स मध्यमः, यस्यतु—विष्णुपादैकसंश्रयत्वादिकं प्रचुरम्, अध्ययनशमादिमत्त्वे अप्रचुरे स उत्तम इत्युक्तम् । तत्र लक्षणेषु स्वरूपकथनायैव विशेषणानि प्रयुक्तानि न त्वतिव्याप्तिपरिहाराय, अतो न पदकृत्यचितया क्लेशः कार्यः ।

यथा योग्येति ॥ भिन्ने एवैते पदे । अन्येषु ब्रह्मादिषु यथा=येनप्रकारेण, अनुष्ठिता, योग्या=तत्तत्स्वरूपानुसारिणी स्यात्, तथाकृता भक्तिः ब्रह्मविद्योपयोगिनीत्यर्थः । एतेन — अव्ययीभावत्वात् यथायोग्यमिति भाव्यमिति परास्तम् । भाष्ये— 'यस्यदेवेपराभक्ति' रिति ॥ आद्योदेवशब्द परब्रह्मवाचकः, द्वितीयस्तु ब्रह्मादिपरः । ततश्चैवं योजना—यस्याऽधिकारिणः देवेपरा = सर्वोत्कृष्टाभक्तिः, देवे = देवेषु, ब्रह्मादिषु, यथा = योग्यतानुसारेण गुरात्रपि यथा=योग्यतानुसारेणैवेति । भाष्ये — स्त्रीशूद्रेति ॥ तत्रेत्याद्यविद्यायां भक्तिविशिष्टेश्रवणेऽधिकार इति भावः । स्त्रीशूद्रादीनां न तत्रोत्पाद्य सर्वज्ञानाधिकारः किंतु एकदेश इत्याह — एकदेश इति ॥ परोक्ते = परंप्रत्युक्ते उपसर्जनतया श्रवणाधिकार इति भावः । ननु ग्रन्थेति ॥ ग्रन्थो वेदः वेदमनूय व्याख्यानपरे श्रुतिगीतादौ नाधिकारः, किन्तु वेदसंवादि पञ्चरात्रादेर्भागविशेष इति भावः । त्रैवर्णिकानामिति ॥ वेदोक्ते वेदप्रवचनोत्पादिते भक्तेस्तत्पक्षं नाम अध्ययनसाहित्यम् । अयमत्रसमुदायार्थः — मोक्षसाधनभूतं ज्ञानं त्रिविधम् — नामार्थज्ञानं, तत्रैकदेशार्थज्ञानं वेदार्थज्ञानं चेति । तत्राद्ये — भक्तिरेवाधिकारः, द्वितीये भक्तिविशिष्टो वर्णः, तृतीयेतु — भक्तिपूर्वकमध्ययनमिति । ननु — ब्रह्मणः गुणपरिपूर्णत्वेऽपि

जीवाभेदः किं नस्यादित्यत आह — टीकायां जीवस्याल्यगुणत्वेनानुभवादिति ॥ विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् तयो नैक्यमिति भावः । ननु — विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भेदसाधनमनुपपन्नम्, अन्योन्याश्रयात् । तथाहि — जीवब्रह्मणोर्भेदसिद्धौ गुणपरिपूर्णत्वाल्लगुणत्वयोर्विरोधसिद्धिः, तस्मिन्नौ च तस्मिद्धिरिति चेत्,

स्यादेतत् — यदिभिन्नाधिकरणवृत्तित्वं विरोधः स्यात्, न चैवं — किं नाम परस्परविरह व्याप्यत्वं वा, परस्परविरहरूपत्वं वा, अन्यथा — भूतत्वमूर्तत्वयोरपि विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वेन विरोधः स्यात्, नस्याच्च संयोगतदत्यन्ताभावयोः एकाधिकरणवृत्तित्वात्, तथाच — गुणेषुपूर्णत्वं नाम निरवधिकत्वं, अल्पत्वं च — सावधिकत्वं, अवधितदभावयोः परस्परविरहरूपत्वेन विरोधित्वात्, तद्द्वारा सावधिकनिरवधिकयोरपि विरुद्धत्वात्, तदधिकरणत्वेन जीवेश्वरयोर्भेदसिद्धिः । यद्यपि — यत्र विरुद्धधर्माधिकरणत्वं तत्र भेद इति न व्याप्तिः, संयोगतदत्यन्ताभावाधिकरणवृत्तेश्च व्यभिचारात्, तथापि — यौ विरुद्धौ तौ भेदनिर्वाह्यावित्यस्येव व्याप्तिः स च भेदो न धर्मिण ण्येति नियमः, किंतु कालाऽवच्छेदकसंबन्धावयवाऽधिकरणादीनामन्यतमस्य, प्रकृतेच इतर प्रतिषेधसहितस्य विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्य धर्मभेदसाधकत्वमिति न किंचिदनुपपन्नम् । ननु — सुखदुःखादयोऽन्तःकरणधर्माः तद्वेदादन्तःकरणभेदः साध्यतां, जीवेश्वरभेदेतु किमायातमिति चेत्, न ब्रह्मानन्दस्य तत्स्वरूपत्वेन अंतःकरणधर्मत्वाभावात्, जीवानन्दस्यापि स्वरूपबाह्यभेदेन द्विविधत्वात्, स्वरूपानन्दमादाय भेदसाधनसंभवात्, बाह्यस्य अन्तःकरणधर्मत्वेऽपि तत्त्वमित्यस्य जीववृत्तित्वात्, परिच्छिन्नाऽपरिच्छिन्नगुणस्वामित्वाभ्यामपि भेदसाधनसौलभ्यात् । ननु — ब्रह्मणि, जीवेच, प्रतीयमानं पूर्णगुणत्वं अल्पगुणत्वंच मिथ्यैव, न च मिथ्याभूतेन विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भावभेदः संभवति नागवंगत्वेन विभ्रमगोचरायाः शुक्तिकाया अपि भेदप्रसंगादित्यत आह -- न च ब्रह्मणीति ॥ गुणाध्यासः अल्पगुणपूर्णगुणयो रध्यासः । परमार्थ इति ॥ उपलक्षणमेतत् । अजीवत्वप्रसङ्गात् इत्यपि द्रष्टव्यम् । मायात्रादिना इष्टापत्तिरिति वक्तुं शक्यत्वेऽपि न पूर्वपक्षिणा तथावक्तुं शक्यते, विशिष्टाद्वैतवादिना तेन जीवत्व ब्रह्मत्वयोः पारमार्थिकत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

नन्वपरिच्छिन्नपरिच्छिन्नगुणयोर्मिथ्यात्वेऽपि न जीवत्वब्रह्मत्वहानिः सत्येन देशाद्य-
परिच्छेदेन ब्रह्मत्वाङ्गीकारात् अपरिच्छिन्नस्यापि आकाशस्य घटावच्छेदेन परि-
च्छिन्नत्ववत् अपरिच्छिन्नस्यापि ब्रह्मणो देहावच्छेदेन परिच्छिन्नत्वरूपजीवत्व संभ-
वात् इत्याशङ्कते—देशाद्यपरिच्छिन्नेति ॥ उपलक्षणं चैतत् । शरीरावच्छिन्नता-
जीवतेत्यपि द्रष्टव्यम् । जीवाणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ स्वाभाविकमेव तदणु-
त्वं नाऽऽकाशाणुत्ववदौपाधिकमिति भावः । श्रवणादिरूपाजिज्ञासेति ॥ आदि-
शब्देन मनननिदिध्यासनयोर्ग्रहणम् । ननु—सुधायां ‘ जिज्ञासानामविचारापरपर्याय-
मननमित्युक्तं, टीकायां सर्वशाखाधिकरणे आद्यसूत्रे श्रवणमनने कर्तव्ये इत्युक्त-
मित्युक्तं ततस्ताभ्यां विरोध इति चेन्न सुधादौ श्रवणादौ जिज्ञासाशब्दार्थत्वानिषे-
धात् । तथाहि—नहि सुधायां श्रवणनिदिध्यासने जिज्ञासे न भवत इत्युक्तं, नापि
सर्वशाखाधिकरणटीकायां निदिध्यासनं कर्तव्यमिति नोक्तमित्युक्तं, किंतु सुधायां
मननकर्तव्यतासिद्ध्यैव शास्त्रारम्भणीयत्वं सिद्धं भवतीत्यभिप्रायेण जिज्ञासाविशेषो
मननं जिज्ञासापदेनोक्तं, सर्वशाखाधिकरणेतु — तदुत्तराधिकरणे निदिध्यासनस्य-
विचारयिष्यमाणत्वात्, तत्र तयोरेव विचार्यत्वात्, तदुपयोगितया एकदेशानुवादः
कृतः इहतु पूर्वपक्षिसिद्धान्तिभ्यां त्रयाणामप्य कर्तव्यत्व समर्थनंतु व्यभिचार-
शङ्का परिहाराय । तथाहि—जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावेन तस्य नित्यसिद्धत्वेन निर्विष-
यत्वात्, तत एवाधिकारिसंबन्ध शून्यत्वाच्च मननमात्र कर्तव्यत्वं यदितु पूर्वपक्षी-
साधयेत्तदा — सिद्धान्ती निर्विषयत्वं श्रवणनिदिध्यासनयोः कर्तव्यत्वाच्च व्यभिचारं
चोदयेत् । अतः पूर्वपक्षिणा तयोरपि पक्षत्वात्, न व्यभिचार इति वाच्यं—एवं
सिद्धान्तिनापि विषयादि सद्भावेन मननमात्रस्य कर्तव्यतोक्तौ पूर्वपक्षी विष-
यादिमतोरपि श्रवणनिदिध्यासनयो रकर्तव्यत्वात् व्यभिचारं चोदयेत्, अनस्ते-
नापि तयोरपि पक्षत्वात् न व्यभिचार इति वक्तव्यमिति । विचारेऽपीति ॥
योगभावेऽपि प्रयोगसद्भावात् विचारेऽपिरूढ इति भावः । उपलक्षणमेतत्, श्रव-
णनिदिध्यासनयोरपीति प्रह्यम् ।

‘श्रवणमनंचैव निदिध्यासनमेव च । विष्णोस्तु ब्रह्मविद्यायाः जिज्ञासेति
विदोविदुः’ इति ।

एतेन—श्रवणादेः सन्वाच्यतासमर्थनाय श्रवणादिषु प्रयोगेसमर्थनीये विचार-
मात्रे प्रयोगप्रदर्शनमनुपपन्नमिति परास्तम् । अस्तुमोक्ष इति ॥ ‘कर्मादिनापि
भगवत्प्रसादासिद्धे’ इत्यस्य ‘इत्याशंकां प्रमाणेन परिहरती’त्यनेनान्वयः । ननु—
प्रसादार्थं न ज्ञानमपेक्षितं कर्मादिनैव प्रसादसंभवात् इत्याशंका यदि परिहार्या
तर्हि—न मोक्षार्थं ज्ञानमपेक्षितं कर्मादेर्मोक्षसाधनत्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्यपि शंका
परिहरणीया अविशेषादित्याशंक्य परिहरति—यद्यपीति ॥ भाष्ये—श्रवणादिभि-
रिति ॥ आदिशब्देन मनननिदिध्यासनयोरिव पादयोग, योग, तपो, ज्ञानानामपि
ग्रहणम् । मात्राचतुर्भागकालीन सामान्यभगवद्रूपाऽपरोक्षयुक्ताऽखण्डितध्यानं पाद-
योगः, मात्राकालीन सामान्याऽपरोक्षयुक्ताऽखण्डितध्यानं योगः, षण्मात्राकाली-
न सामान्याऽपरोक्षयुक्तपरोक्षज्ञानं तपः, सामान्यरूपस्य मुहूर्तापरोक्षेण सहितं
परोक्षज्ञानं ज्ञानम् । तदुक्तमेकादशतात्पर्ये —

‘नित्यशो भगवद्रूपस्यापरोक्ष्येणदर्शनम् ।

मुहूर्तमात्रं ज्ञानं स्यात् महाज्ञानं ततोधिकम् ।

सदैवाखण्डित ज्ञानं तप इत्युच्यते बुधैः ।

अपरोक्षदृशायुक्तं नित्यं षण्मात्रकालया ॥

अपरोक्षदृशायुक्तं मेकमात्रायुजायुतम् ।

योगनाम्नासमुद्दिष्टं ध्यानं नित्यमखण्डितम् ।

तच्चतुर्भागया नित्यं मपरोक्षदृशायुतम् ।

पादयोगाख्यमुद्दिष्टं ध्यानं नित्यमखण्डितम् ’ इति ॥

ज्ञानसंपत्त्या—योग्यापरोक्षज्ञानसंपत्त्येत्यर्थः । मध्यमाज्जनलोकादिरिति ॥
जनलोकस्याऽऽदिः जनलोकः आदिर्यस्यसोऽयं जनलोकादिरिति तत्पुरुषो-
वद्ब्रवीहिष्वद्वावपि तन्त्रेणोपात्तौ । अत्रायं विवेकः — पादयोगान्महर्लोकः, योगाज्जन-
लोकः, तपस्तपोलोकः, ज्ञानात्सत्यलोकः, योग्यात्मदर्शनात् मोक्ष इति तदुक्तम् ।

‘ज्ञानेन ब्रह्मलोकः स्यात् महाज्ञानात् हरेर्गतिः । पादयोगात् महर्लोकः जन-
लोकस्तु योगतः । तपस्तपोलोकः प्राप्यते नान्यतः कश्चित्’ इति ॥

ज्ञानस्य श्रवणाद्यन्वयव्यतिरेकित्वादिति ॥ ननु — श्रवणं मननसाधनं

मननं निदिध्यासनसाधनं, तथाच — निदिध्यासनस्यैव ज्ञानान्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वं, नतु — श्रवणमननयोः पारंपर्यसद्भावेन ध्यानसमकक्षत्वाभावात् । कर्मणोप्येव मन्वयव्यतिरेकसद्भावेन प्राधान्यस्य न्यायप्राप्तत्वेन तन्निराकरणं नस्यात् इति चेत्, न — वैषम्यात्, यथा श्रवणेनैव तन्त्रज्ञानाधिकारिणां स्त्रीशूद्राणामपरोक्षज्ञानम् ।

‘ अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यती ’ ति ।

वचनात् । केषांचित् उत्तमानां शास्त्रविमर्शनरूपमननैव अपरोक्षज्ञानं, बहूनां निदिध्यासनेति प्रत्येकमपरोक्षहेतुत्वमुपलब्धं न तथा कर्मणामिति । नारायणप्रसादमृते न मोक्षश्चेदिति ॥ ननु — न ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येति पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः ब्रह्मपदेन नारायणाभिन्नस्यैव विवक्षितत्वरूपतद्धेतोरसिद्धेः किंतु ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्या नवेत्याशंका स्यादिति वक्तव्यम्, यदि सूत्रकृता ब्रह्मशब्देन नारायण एव विवक्षितः स्यात्, तर्हि ब्रह्मजिज्ञासाकार्या अन्यथातु नेति चेत्, उच्यते — नात्रपूर्वपक्षिणो नारायणादन्यस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वमिति हेतु विवक्षितः येनाऽसिद्धिंशंका स्यात् । न चैवं किं नाम जात्यादिकंसर्वमपि ब्रह्मशब्दार्थः, ततश्च ब्रह्मशब्दार्थैकदेशनारायण जिज्ञासायाः सप्रयोजनत्वेन कर्तव्यत्वेऽपि न ब्रह्मशब्दार्थमात्र जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वं निष्प्रयोजनत्वादिति हेतु विवक्षितः, ततश्चैवं योजना — नारायणप्रसादमृते न मोक्षो भवति चेत्, तर्हि नारायणजिज्ञासैव कर्तव्या स्यात् नतु सूत्रकारोक्त ब्रह्मशब्दार्थस्य जात्यादेः सर्वस्य जिज्ञासा कर्तव्या स्यात् । नच सूत्रकृता ब्रह्मशब्देन नारायणस्यैव विवक्षितत्वात्, सूत्रोक्ता ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वाच्यम् — नियामकाभावेन सूत्रकृता ब्रह्मशब्देन नारायण एव विवक्षितः, न जात्यादिरित्यस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । नियामकाभावे जात्यादिवाचकेन ब्रह्मशब्देन जात्यादि सर्वग्रहणस्यैवोचितत्वात् । प्रसिद्धार्थस्य विरोधैकापोद्यत्वादिति ॥ अपेतिनोपसर्गः किंतु उपसर्ग प्रतिरूपकमव्ययं, तेन ‘ वदः सुपिक्यच्चे ’ त्यत्र अनुपसर्ग इत्यनुवृत्तेः नात्रक्यप्संभवतीति निरस्तम् । हरिवंशत्रयगतत्वमूचनायेति ॥ बादरायणकृतहरिवंशादन्यौ हरिवंशौ रूपान्तरेण भगवत्प्रणीतौ स्तः, तत्रैवं वचनमस्तीति सूचनायेत्यर्थः । तथापीति ॥

इतिवत् वेदानुकूल्येनयोजनायां प्रामाण्यमेव, वेदविरोधेन योजनायां अप्रामाण्यमेवेत्याशयेन 'ऋगाद्या' इति वचनस्य प्रवृत्तत्वात् । तथा सर्वोत्तमत्वादि विरोध इति ॥ यथा शैवपुराणेषु विष्णुसर्वोत्तमत्वादिविषये बाहुल्येन विरोधः प्रतीयते न तथा वैष्णवेषु प्रतीयते इत्यर्थः । बाहुल्येनविरोधप्रतीत्यभावेऽपि काचित्कविरोधस्तु बाधकोभविष्यतीत्याशङ्कते — ननु तत्रापीति ॥ यदुच्यत इति ॥ यत् कचिद्वेदविरुद्धत्वमुच्यते तन्मोहार्थमेवोच्यत इति न तद्विरोधो बाधक इतिभावः । प्रयोजनादिसद्भावाच्चेति ॥ ननु ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वे विषयादिसद्भावः प्रत्येकहेतुः उतमिलितः । नाद्यः — सविषयस्यापिकाकदन्तविचारस्याऽनारंभणीयत्वेन व्यभिचारात् । नद्वितीयः — प्रयोजनादिसद्भावाच्चेति चशब्दानुपपत्तेः, किंच — प्रयोजनसद्भावमात्रस्य व्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यमिति चेत् ; न ब्रूमोवयंसविषयत्वादीनां प्रत्येकं हेतुत्वं, नापिमिलितानां, येनोक्तदोषः स्यात्, किंनाम प्रयोजनवत्त्वमात्रस्य; विषयादिनिरूपणंतु जिज्ञासाकर्तव्या प्रयोजनवत्त्वात् इत्यनुमानस्य निर्विषयत्वादिहेतूनामसिद्धत्वेन न तैः प्रतिपक्ष इति सूचनाय । ततश्चैवंयोजना — प्रयोजनवत्त्वेन साधकसद्भावात् विषयादि सद्भावेन प्रतिपक्षाभावात् कर्तव्या जिज्ञासेति ।

पूर्वपक्षस्तु— शास्त्रमिदमनारंभणीयं न्यायानुसंधानरूपविचारस्यैवाऽकर्तव्यत्वात् तदकर्तव्यत्वंच निर्विषयत्वादिहेतुभ्यः, तथाहि — विषयत्वाभिमतं ब्रह्म न जीवाद्भिद्यते मानाभावात् । मानंभवत् प्रत्यक्षमनुमानमागमोवा । नाद्यः — घटपटवज्जीवेश्वरयोर्भेदानुपलंभात् । नद्वितीयः — कामगामित्वात् । नतृतीयः — परस्पराश्रयात् । तथाहि — उपक्रमादिभिरनिर्णीततात्पर्यकस्य भेदागमस्य 'यजमानप्रस्तर' इत्याद्यागमस्य प्रतीतार्थप्रामाण्यप्रसंगेन भेदेप्रामाण्याऽयोगात् उपक्रमादिनिर्णीततात्पर्यस्यागमस्य भेदेप्रामाण्यंवाच्यं, तथाच शास्त्रेणोपक्रमाद्यनुसंधानरूपविचारप्रवृत्तौ निर्णीततात्पर्येणवेदेन भेदसिद्धिः, तत्सिद्धौ जीवभिन्नस्यब्रह्मणः संदिग्धत्वापत्त्या शास्त्रेण विचारप्रवृत्तिरिति । जीवात्मकत्वेच स्वप्रकाशत्वेन नित्यासिद्धत्वात् नविषयत्वं । नापिप्रयोजनं, तथाहि—प्रयोजनंभवत्, स्वर्गादि, अभ्युदयोवास्यात् । नाद्यः — लघूपापेनतत्सिद्धेः । नापिमोक्षः—जिज्ञासानंतरं मोक्षानुपलंभात् ।

अस्तु जीवव्यतिरिक्तं ब्रह्म तथापि नापरोक्षद्वारा विचारस्य तद्वेतुत्वं, साक्षात्कृतब्रह्मणामपि वसिष्ठादीनां तदनुपलंभात् । विषयाभावात्, प्रयोजनाभावाच्च, अथशब्दोक्ताधिकारिविशेषणाऽसंभवेन न ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारीविद्यते । अत एव न संबन्धोपीति ।

सिद्धान्तस्तु — कर्तव्यैवब्रह्मजिज्ञासा सप्रयोजनत्वात् । न च निर्विषयत्वेन सत्प्रतिपक्षतेतिवाच्यम्—जीवभिन्नस्य ब्रह्मण एव विषयत्वसंभवेन निर्विषयत्वाऽसिद्धेः । न च भेदेमानाभावः — ‘तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मे’ति श्रुतिसिद्धपूर्वत्वस्यैव मानत्वात् । न च—जडेसाधारण्यं जीवासंभावितगुणत्वस्यहेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । नचाऽनुमानस्य कामगामित्वं — ‘भिन्नोचित्यः परमोजीवसंघा’दिति श्रुतिमूलत्वात् । नचोपक्रमाद्यनुसंधानरूपविचारप्रवृत्तौ ‘भिन्नोऽचित्य’ इत्याद्यागमानां भेदे तात्पर्यनिर्णयः, तस्मिन्सति प्रकृतानुमानस्य प्रमाणत्वेन जीवभिन्नविषयसिद्धिः, तत्सिद्धौच विचारप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्—तात्पर्यसंदेहेसत्येव विचारापेक्षणात् । ‘भिन्नोऽचित्य’ इत्यादिश्रुतौ सन्देहाभावेन विचाराऽनपेक्षणात् । अन्यथा — उपक्रमादीनामपि स्वार्थे तात्पर्यनिर्णयायोपक्रमाद्यन्तरमन्वेष्टनीयस्यादित्यनवस्था । तथाच — जीवभिन्नस्यब्रह्मणः संदिग्धत्वेन न निर्विषयत्वेन प्रतिपक्षः । व्याप्यस्यप्रयोजनस्य सद्भावेन व्यापकस्याऽधिकारिणोऽपिसिद्धेः न तदभावेनाऽपि न प्रतिपक्षः । ननु — साक्षात्कृतब्रह्मणामपि वसिष्ठादीनां मोक्षाऽनुपलंभेन सप्रयोजनत्वमसिद्धमिति चेत्, न — अनुपलम्भः किं प्रत्यक्षेण, उत प्रत्यक्षमात्रेण । नाद्यः — परमाण्वादीनामप्यभावप्रसंगात् । द्वितीये — वर्तमानकाले सत्त्वाऽनुपलम्भः, उत कदापि । नाद्यः — ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानाऽभावप्रसंगात् । नान्यः — ब्रह्मप्रलयानन्तरं वसिष्ठादीनां मोक्षोपलम्भश्रवणात् । अत एव — संबन्धाऽभावश्च परास्त इति न तदभावेनापि प्रतिपक्ष इति विचारः कर्तव्य एवेति शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धम् (१ - १ - १)

[२ अधिकरणम् .]

ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ (सू०. २.)

अत्रेति ॥ अस्याऽधिकरणस्य श्रुत्यर्थनिर्णायकन्यायप्रथनात्मकगोच्य-
न्तर्भावप्रतिपादनाय श्रुत्युक्तेति ब्रह्मविशेषणमिति द्रष्टव्यम् । तस्य विष्णुत्व-
मिति । श्रुत्युक्तस्य ब्रह्मणः विष्णुत्वसिद्धेः पुरा, श्रौतब्रह्मशब्दस्य यौगिक-
त्वेन न तेन तस्य गुणपूर्तिसिद्धिः स्यात्, ततश्च — जिज्ञास्यस्य जीवद्वेदका-
भावेनाऽसंदिग्धत्वापत्त्या जिज्ञास्यता न स्यादिति, तस्य विष्णुत्वमर्थमावश्य-
कम् । समर्थते च श्रौतब्रह्मणो विष्णुत्वमत्राधिकरण इति श्रुत्यादिसंगतिरिति-
भावः । ननु — श्रौतब्रह्मणो विष्णुत्वसमर्थनेनैव जीवभेदसिद्धिसंभवात् जीवभेद-
सिद्धये किं गुणपूर्तिसिद्ध्यनुसरणेनेति चेत्, सत्यम् — विष्णुत्वमिद्वैव जीवा-
द्वेदः सिध्यतीति, तथापि — पूर्वाऽधिकरणे जीवभेदसिद्धये ब्रह्मशब्देनोपन्यस्तस्यै-
गुणपरिपूर्णत्वस्य हेतोः, नाऽस्य ब्रह्मशब्देन गुणपूर्णता सिध्यति रूढ्येव ब्रह्म-
शब्दस्य प्रवृत्तत्वादित्यासिद्धिशङ्काप्राप्तौ तत्परिहाराय विष्णुत्वमर्थनेन गुणपूर्णत्व-
साधनमावश्यकम् । भाष्यकारेणैवोक्तत्वादिति ॥ सूत्रकृता ब्रह्मशब्दो विष्णा-
वेव मुख्य इत्यनुक्तत्वात्, भाष्यप्रवृत्तेः प्राक् स्वकृतप्रथमसूत्रदर्शिनां संभावित-
संशयाऽऽहरणे न श्रुत्युक्तब्रह्मणो विष्णुत्वसमर्थनं सूत्रकारस्योपपन्नमिति भावः ।
एतेन — भाष्यकारवचनस्य निर्णायकत्वेन संशयाऽहेतुत्वात् भाष्यकारेणैवोक्तत्वात्
' भवतिसंदेह ' इत्युक्तमिति परास्तम् । बृहज्जातिजीवेति ॥ उपलक्षणमेतत् ।
ब्रह्मशब्दस्य जीवे बहुलप्रयोगात् ' ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगा '
इति ब्रह्मशब्दस्य जीववाचितया व्याख्यानान्नेत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि — ' बृह-
ज्जातिर्जीवकमलासनशब्दराशि ' ऽष्विति धातुव्याख्यानान् बृहज्जातोरेव जीवादी-
रूढिसिद्धिः, नतु — ब्रह्मशब्दस्येति जीवादी तस्य रूढिसिद्धये नेदं धातुव्याख्यान-
मुदाहर्तव्यम् । तथापि — बृहज्जातोः स्वार्थिकमनिम्नप्रत्ययान्तत्वेन बृहज्जातोर्जीवे-
रूढिसिद्धौ ब्रह्मशब्दस्य रूढिः स्वयमेव सिध्यतीति भावेन धातोरेव रूढिसिद्ध्यर्थं
धातुव्याख्यानमुदाहृतम् । यद्यपि — ब्रह्मशब्द इति ॥ अत्राऽधिकरणे जीव-
व्यातिरिक्तेश्वरवादी पूर्वपक्षी, ततश्च — ब्रह्मशब्दो विष्णो योगेन प्रवर्तते जीवे

रूढ्या प्रवर्तत इत्याद्युपपन्नमिति बोध्यम् ॥ ननु — गंगायां घोष इत्यत्र समभिव्याहृतघोषपदमुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या गंगापदमुख्यार्थस्य प्रवाहस्य त्यागवत्, अत्रापि समभिव्याहृत 'विजिज्ञासस्वे' ति पदमुख्यार्थजिज्ञासान्वयानुपपत्त्यैव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थस्यापि जीवस्य त्यागोत्प्लव्यत आह — न चात्र तादृशमिति ॥ युक्तं स्तत्र गंगापदमुख्यार्थस्य त्यागः, समभिव्याहृतघोषपदमुख्यार्थान्वयानुपपत्ति-सद्भावात्; प्रकृते च ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्यागो न युक्तः, समभिव्याहृत 'विजिज्ञासस्वे' ति पदस्य विचारेलाक्षणीकत्वेन मुख्यार्थाऽन्वयानुपपत्तेरभावात् । एवं च — ब्रह्मशब्दमुख्यार्थं गृहीत्वा तदन्वययोगमेव विजिज्ञासस्वेति पदेन लक्षणीयमिति भावः । तदिदमुक्तम् — नचाऽत्र तादृशं बाधकमस्तीति, अन्यथा — नचात्र बाधकमस्तीत्यवक्ष्यत् । उपसंहरति — तस्मादिति ॥ अत्र टीकायां 'ज्यादे-र्मुह्यतो जिज्ञास्यत्वात् देहात्मविवेकस्याऽऽवश्यकत्वा' दिति प्रक्षिप्तम् तत्तत्त्वं टीकावाक्यपाठः — 'तस्माज्जीव एवेदं ब्रह्मे' ति तस्यार्थः — बाधकविना मुख्यार्थत्यागासंभवात्, जात्याद्यपेक्षया जीव एव ब्रह्मशब्दस्य बहुलप्रयोगसद्भावात्, नपुंसकब्रह्मशब्दस्य जीववत् कमलासने बहुलप्रयोगाऽभावात्, जीव एवेदं ब्रह्म न जात्यादिः, नापि कमलासनः, नापि विष्णुरिति । अत्र च 'जात्यादौ मुख्यतो जिज्ञास्यत्वात् देहात्मविवेकस्याऽऽवश्यकत्वा' दिति वाक्यं प्रक्षिप्तं विज्ञेयम्, अन्यथा — 'देहात्मविवेकस्यावश्यकत्वा' दिति, जिज्ञास्यत्वं विधाय, अजिज्ञास्यतेत्युपसंहारे व्याहृतिः स्यात् । संदिग्धत्वं विना देहात्मविवेकस्यावश्यकत्वायोगेन आवश्यकत्वोक्त्यैव संदिग्धत्वलाभात्, असंदिग्धत्वादित्यप्युक्तं स्यादिति । लक्षणमाह सूत्रकार इति ॥ ननु — सृष्टिकर्तृत्वादि प्रत्येकं लक्षणम्, उत — मिलितमेकमेव । किं चातः — यदि प्रत्येकं लक्षणम्, तर्हि — लक्षणान्याहेति बहुवचनेन भवितव्यम् । अथ — समुदिदं तर्हि एकैकस्यापि व्याप्तिर्नक्तव्या । अन्यथा — विशेषणवैयर्थ्यम्, न च — सा संभवति, 'य उ त्रिधा (ऋ०. सं०. १-१५५-६) त्रित्यादिना स्थित्यादेः विष्णवेकनिष्ठत्वस्य भाष्य एवोक्तत्वात् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै०. उ०. ३-१) इत्यस्यां श्रुतौ यच्छब्दत्रयश्रवणेन यत इमानि भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्म, येन जीवन्ति

तद्ब्रह्मेत्यादि पृथगन्वयेन प्रत्येकं लक्षणत्वप्रतीतिष्वेति चेत्, सत्यम् — सृष्टिकर्तृत्वादीनि प्रत्येकमेव लक्षणानीति, तथापि — लक्षणमाहेत्येकवचनमुपपन्नम्, सूत्रकृता सृष्ट्यादिनिरूपितसैकस्यैव कर्तृत्वस्य लक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । श्रुतौ तु प्राधान्येन जगत्कारणत्वजगत्पालकत्वादित्यनेकानि लक्षणान्युक्तानि, अर्थात्तु-जगद्धर्मजनिस्थितिसंहाराद्यनेकधर्मकर्तृत्वं लक्षणमुक्तम् । सूत्रकृता तु सूचिनेन जन्मादिकर्तृत्वेनैव जिज्ञास्यस्य जीवाद्यावृत्तिर्भवति, किमु कंठोक्तैर्जगत्कर्तृत्व-पालकत्वादिभिरिति भावेन सूचितमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वं लक्षणमुक्तमिति ध्येयम् । एतेन — ‘जन्माद्यस्य यत’ इति सूत्रे अस्त्येत्यनेन घटादिग्रहणवत्, इदं शब्देन उत्पत्तिस्थिति संहारादीनामपि ग्रहणसंभवात् ‘इदं यत’ इति, ‘जन्म यत’ इति वा, सूत्रेण सर्वस्यापि सिद्ध्या, ‘जन्माद्यस्य यत’ इति गुरुतरसूत्रप्रणयनमयुक्तमिति परास्तम् । अस्मिन्सूत्रे जगद्धर्मसृष्ट्याद्यष्टकारणत्वस्यैव विवक्षितत्वेन जगत्कारणत्वस्याऽविवक्षितत्वात् आदिपदोक्तेस्थितिसंहृती इति॥ ननु—आदिपदस्य पूर्वपदेनैकार्थत्वात् जन्मपदोक्तमेव आदिपदोक्तं भवेत् न तु स्थितिमंहृती-आदिपदोक्ते, अन्यथा — स्थितिसंहृत्योरादिपदार्थत्वे अन्यपदार्थत्वाभावात् । जन्मादीत्यत्र बहुव्रीहिर्नस्यादिति चेत्, न — बहुव्रीहौ समस्यमानपदयोर्व्यासज्य-वृत्तिलक्षणया अन्यपदार्थपरत्वेन स्थितिसंहृत्योरादिपदार्थत्वात्; दंपतिपुत्रस्य अन्यतरपुत्रत्वव्यवहारवत् पदद्वयार्थस्य एकपदार्थत्वव्यवहारस्ययुक्तत्वात् । ननु—अथापि अस्य तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिवात् आदिपदोक्ताः सृष्टिस्थितिसंहृतय इति वक्तव्यम् । यत्र वर्तिपदार्थः अन्यपदार्थैकदेशः (!) तत्रैव तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति नियमात् इति चेत्, सत्यम् — स्थितिसंहृती इव जन्मापि अन्यपदार्थ एव, तथापि — जन्मनः समस्यमानपदशक्यत्वं स्थितिसंहृत्योस्तु तन्नेतिविशेषयोतनाय तथोक्तम् । प्रतीतिनिरासायेति ॥ यद्यपि — सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वस्य ब्रह्मासाधारणधर्मत्वात् सृष्टिस्थितिसंहृतयो यतः तद्ब्रह्मेति प्रतीतिर्न निरसनीया, तथापि—सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वमात्रं सूत्रार्थ इति प्रतीतिर्निरसनीयैव, सृष्टिस्थितिसंहृतिनियमनज्ञानाऽज्ञानबंधमोक्षसुखदुःखादि प्रमाणप्रमितयावद्धर्मकर्तृत्वस्य सूत्रार्थत्वात्, प्रमाणप्रमितस्य हातुमशक्यत्वात् । भाष्ये सूत्रार्थत्वेन सृष्ट्याद्यष्टकर्तृत्वोक्तिस्तु

परोक्तसृष्ट्यादित्रितयकर्तृत्वादिनियमानिरासेन प्रमाणप्रमितयावज्जगद्धर्मवत्तृत्वं सूत्रार्थ इति विज्ञेयमिति ज्ञापनाय, न तु सृष्ट्याद्यष्टकर्तृत्वमेव सूत्रार्थ इत्यवधारणज्ञापनायेति बोध्यम् । लब्धजन्मन इति ॥ ननु — लब्धजन्मनः स्थित्यादीति, यदि जन्मन आदित्वम्, तर्हि — ‘बह्वस्यैव जन्मादीति बंधाद्यस्ययत्’ इति (?) सूत्रं स्यात् इति चेत्, सत्यम् — तथापि — बंधस्याऽसार्वत्रिकत्वात्, जन्मनः सार्वत्रिकत्वात्, जन्मन आदित्वम् । भाष्ये ‘यस्मात्स हरिरेकराडिति ॥ उत्पत्त्यादिकं यस्मात्स हरिरेकराडिति उत्पत्त्यादिकर्तृत्वं प्रति हरित्वस्य व्यापकत्वोक्त्या व्यापकाभाववति व्याप्याभावनियमात्, जन्मादिकारणत्वस्य विष्ण्वैकनिष्ठत्वं सिध्यतीति भावः । प्रत्येकमपीति ॥ एकैकनिरूपितमित्यर्थः । किमु-सर्वमिति ॥ सृष्ट्यादिसर्वनिरूपितमेकमेव कर्तृत्वमित्यर्थः । एतेन — प्रत्येकं विष्ण्वेकनिष्ठत्वे न समुदितानां कर्तृत्वानां लक्षणत्वम्, व्यावर्त्याभावात्, समुदितानां न च लक्षणत्वे एकैकस्याति व्याप्तेरावश्यकत्वात् प्रत्येकं विष्ण्वेकनिष्ठत्ववर्णनमयुक्तमिति परास्तम् (?) । त्रिधात्वित्यस्यार्थः — प्रकृतिपुरुषकालाधार इति ॥ एकादशाऽऽदित्या इति ॥ आदित्यानां द्वादशत्वेपि विष्णुव्यतिरिक्तानां नियम्यानामेकादशत्वादियमुक्तिः । तत्त्वप्रदीपे तु — चतुर्भिः नामवद्विकीर्तिमद्भिः अनंतगरुडवायुब्रह्मभिः साकं नवति देवान् पर्यवर्तयदिति वा अन्वय’ इति टीकोक्तव्याख्यानं प्रथमतः कृत्वा इत्यपि व्याख्यातम् (?) । स्वकीय द्वितीयव्याख्याने संमतिश्चेत्ता —

‘आदित्यावसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि ।

बृहस्पतिश्च कामश्च मनुर्दक्षो विनायकः ।

भृगुश्चैवाऽनिरुद्धश्च धर्मो निर्ऋतिरेव च ॥

कुवेरसहितादेवा नवतिः संप्रकीर्तिताः ।

अनंतो गरुडो वायुश्चत्वारो ब्रह्मणा सहे ॥’ इति

अत्राऽश्विनोरैवयविवक्षा द्रष्टव्या । एतान्यपि लक्षणानीति ॥ केवलं नियामकत्वं पालकत्वं चेति लक्षणद्वयमेव नातिव्याप्तम्, किंतु—तदतिरिक्तान्यपि सृष्टिकर्तृत्वादीनि नाऽतिव्याप्तानीत्याहेत्यर्थः ।

अत्र परैः— 'न तावदुपलभ्यमानं जगदेव ब्रह्मलक्षणम्, तस्याऽनिरुद्धपरिच्छिन्नादिरूपस्य तद्विरुद्धब्रह्मलक्षणत्वानुपपत्तेः, नापि नित्यत्वादिर्ब्रह्मधर्मः, तस्यानुपलब्धेरिति प्राप्ते, मा भूदनुभूयमानं जगत् तद्धर्मतया, तदात्मतया वा, लक्षणम्; तदुपस्थादि तु भविष्यति देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया' इति सिद्धान्तितम् । तत्र — 'यतो वा इमानी' ति वाक्येन सूत्रेण च जगत्कारणत्वस्यैव स्पष्टं लक्षणतया प्रतिभानेनोत्पत्त्यादेर्लक्षणत्वाभिधानाप्रोक्ता, जगत इव जन्मनोपि विरुद्धत्वेन तल्लक्षणतायोगस्य त्वद्गीत्यैव प्राप्तेश्च । ब्रह्मत्वसिद्धस्यापि जन्मनो लक्षणत्वे जगतोपि तथात्वप्राप्त्या 'मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तदात्मतया वा लक्षणमित्युक्त्यनुपपत्तेश्च । देशान्तरप्राप्तेः सवितुर्व्रज्या ज्ञापकत्वेन तल्लक्षणत्वाच्च ।

पूर्वपक्षस्तु — जीव एवेदं ब्रह्म न विष्णुः जीवप्रापकरूढिस्त्वावात्, न च — विष्णुप्रापकयोगसद्भावात् विष्णुरेवात्रोक्तं ब्रह्म किं न स्यादिति वाच्यम् — योगाद्रूढेर्मुख्यत्वात्, बाधकं विना मुख्यार्थत्यागायोगात् । न च — जिज्ञास्यत्वमेव बाधकमिति वाच्यम् — जिज्ञासापदस्य ज्ञानेच्छावाचकत्वेन विचारार्थकत्वाभावात् । ततश्च — जीवस्य ब्रह्मपदमुख्यार्थत्वाभावात् अस्य ब्रह्मणः जीवत्वे सिद्धे तस्य च स्वप्रकाशत्वेनासंदिग्धस्याऽविचार्यत्वात्, प्रकृतानुगुणमेव जिज्ञासापदेन लक्षणीयमिति जिज्ञासाया अविहितत्वात्, न ब्रह्मजिज्ञासा संभवतीति ।

सिद्धान्तस्तु — ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ योगरूढः वात्, विष्णुरेवेदं ब्रह्म । यद्यपि — ब्रह्मशब्दो जीवे रूढः, तथापि — रूढिमात्रात् विद्वद्रूढेः प्राबल्येन निर्णयोपपत्तेः, अस्तुवा जीव एव रूढिः, तथापि 'यतोवे' ति पूर्ववाक्योक्तकारणत्वपालकत्वसंहारकत्वमुक्तप्राप्यत्वानामयोग प्रसङ्गेन मुख्यार्थस्यापि त्याज्यत्वात् । न च — तेषां जीवे संभव इति वाच्यम् — भाष्योदाहृत 'य उ त्रिधा' त्रिव्यादिना तेषां विष्णवेकनिष्ठत्वस्य सिद्धत्वात्, जिज्ञासाशब्दो विचारे रूढः, यदि वा लाक्षणिकः; उभयथापि 'आत्मा वा अरेद्रष्टव्य' (बृ०. उ०. ४ -) इति श्रुतिसमाख्यानात् विचारपर एवेति तद्विरोधाच्च, न जीवोऽत्र विवक्षितः । तथाच — जीवातिरिक्तस्य ब्रह्मणः प्रागुक्तं जिज्ञास्यत्वं सिद्धम् (२. अ.)

(३ अधिकरणम्.)

ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ (३. सू०.)

अत्र जगज्जन्मादिकारणत्वस्येति ॥ ब्रह्मसंवेधिलक्षणस्य अनति प्रसक्तत्व-
विचारत्वेन ब्रह्मविचारत्वात् शस्त्रान्तर्भाव इत्यर्थः । तदेव तेन विष्णुत्वनिश्चयः
स्यादिति ॥ ननु — जगज्जन्मादिकारणत्वस्यान्यनिष्ठत्वेपि रूढिविषयजीवा-
निष्ठत्वात् तेन रूढ्यर्थ जीवनिरासायोगेन विष्णुपरतामेत्यतीति किमन्यनिष्ठता-
निरासप्रयासेनेति चेत् सत्यम् । भवत्येव तेन देवदत्तादिजीवव्यावृत्तिः देवदत्तादि-
जीवानिष्ठत्वात्, तथापि जीवत्वेन ब्रह्मशब्दरूढिविषयस्य न रुद्रादेर्व्यावृत्तिः
संभवति । जीवापवाधकत्वेनोपन्यस्तस्य पूर्ववाक्योक्तजगज्जन्मादिकारणत्वस्य तत्रापि
सत्त्वात् । नापि मुख्यतो जिज्ञास्यत्वानुपपत्तिर्वाधिका विष्णुवत्तस्यापि मुख्यतो
जिज्ञास्यत्वसंभवान् । अन्यथा तस्यापि न स्यात् । तथाच रुद्रादिरेव जिज्ञास्यं
ब्रह्म निर्बाधरूढिसद्भावादिति शंकापरिहाराय पूर्वोक्तजन्मादिकारणत्वस्य विष्णवेक-
निष्ठत्वसाधनमावश्यकमिति द्रष्टव्यम् । किं विष्णोरन्यस्याप्यस्ति नवेति
संदेह इति ॥ विष्णोरित्यनंतरमिवेतिशेषः । ततश्चैवं योजना — यथा विष्णोः
स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वं तथैवान्यस्यापि रुद्रादेः अस्ति नवेति संदेह इति ।
अन्येषामप्यस्तीति पूर्वपक्ष इति ॥ नन्विदमयुक्तम् ! सिद्धान्त्यभिमतस्य रुद्रा-
दिसमवेत ज्ञानाज्ञानबंधादिकर्तृत्वस्य रुद्रादावसंभवान् । न हि स्वयमेव प्रेक्षावान्
स्वात्मानं वध्नाति दुःखयतीति कर्तृत्वस्यात्र युक्तम् । प्रेक्षावत्त्वहानेः । प्रेक्षावत्त्वा-
नङ्गीकारे च मूढस्य देवदत्तादिजीववत् जगत्कर्तृत्वासंभवेनानतिव्याप्तिरेवेति चेत्,
स्यादयं दोषः — यदि ' यतो वा इमानि ' ति वाक्यस्य रुद्रादिसमवेतज्ञानाज्ञान-
बंधादिकर्तृत्वमेवार्थः स्यात्, न चासावर्थः, रुद्रादेर्विष्णुसमानत्वेन बंधादि-
शून्यत्वात् । किं नाम महदादिकर्तृत्वमेवार्थः । अन्यथा घटस्य ज्ञाना-
ज्ञानबंधकर्तृत्वं वाक्यार्थः स्यात् । यदि बाधितविषयत्वान्नासौ वाक्यार्थः,
हंत तर्हि तत एव रुद्रादिसंबन्धादिकर्तृत्वमपि न वाक्यार्थः । ततश्चऽऽगमा-
द्विष्णोरिवानुमानाद्भुद्रादेरपि कारणत्वस्य प्रमितत्वात् भवेदेवातिव्याप्तिः । न च
छलप्रसङ्गः । सूत्रकाराभिमतस्य रुद्रबंधादिकारणत्वस्य श्रुत्यनभिमतत्वात् । प्रत्युत

सूत्रकारस्यैवायं दोषो यच्छ्रुत्यनभिमतार्थवक्तृत्वं नामेति । एवमेव हिरण्यगर्भादि-
चेतनेषु प्रधानाद्यचेतनेषु चातिव्याप्तिरूह्या । यद्यपि प्रधानादौ सिद्धान्त्यभिमतं
उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविक्षीर्णाकृतिमत्त्वरूपं कर्तृत्वं न संभवति, तथापि ज्ञानं
विनैव जगत्कारणत्वं श्रुत्यर्थ इति मन्यमानस्य भवेदेवातिव्याप्तिरिति शंकेति ।
अनुमानं तु—शिवो जगत्कर्ता जगत्करिष्यामीति तदिच्छुब्धेति तात्कर्त्रा विष्णुना
न्यूनाधिकबलवत्त्वात् । नचाऽसिद्धो हेतुः—ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां आत्यन्तिकसा-
म्यस्य आविपालगोपालसिद्धत्वादिति । तदिदमुक्तम्—साधनसौलभ्यादिति ॥
हेतोराविपालगोपालसिद्धत्वेनाऽसिद्धिशंका नुदयात्सौलभ्यमित्यर्थः । न चोदाहृत-
श्रुतिविरोध इति ॥ ‘न ते विष्णो’ (ऋ०. सं०. ७-९९-१२) इत्यादि श्रुति
विरोध इत्यर्थः । तासां युक्तिविरुद्धार्थ इति ॥ तासां श्रुतीनां ‘न हि निन्दा’
न्यायेन विष्णूत्कर्ष एव तात्पर्यम् । न तु शिवाद्यपकर्ष इति भावः । न तस्यैव
तेनेति ॥ ब्रह्मशब्दस्य विष्णाविव रुद्रादावपि वृत्तः पूर्ववाक्योक्तस्य जन्मादि-
कारणत्वस्य तत्रापि सत्त्वेन निर्णायकाभावात् जिज्ञास्यं ब्रह्म शिवो वा विष्णुर्वेति
संदेहः स्यात्, न तु निश्चयः, उभावपि विष्णुशिवौ जिज्ञास्यब्रह्मणी इति निश्चयो
वा स्यादित्यर्थः । अंगीकृत्य चेदमुदितम् । ब्रह्मशब्दस्य विष्णौयौगिकत्वात् रुद्रे
रूढत्वात् योगापेक्षया रूढैर्वलवत्त्वात् रुद्रएवेति निश्चयः स्यादिति द्रष्टव्यम् ।
भवेदनुमानत इति ॥ यद्यपरोक्षस्यैव परोक्षमनुमानस्य प्रमेयं स्यात् तदाऽनु-
मानेन रुद्रादीनां कारणत्वनिश्चयः, महदादिकारणत्वमेव श्रुत्यर्थ इति निश्चयः
स्यात्, न चैवं—परोक्षमात्रस्य शास्त्राऽमाधारणविषयत्वात्, अन्यथा—अनु-
मानेन धर्मादिनिश्चयः स्यादिति भावः । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति ॥ ननु—
कारणस्यानुमानवेद्यत्वात्, शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादित्युक्तमिति चेत्, स्यादयं दोषः—
यद्ययमेकशब्दः अनुमानावेद्यत्वं वदेत्, न चैवं किं नाम असहायवाची, स च
असहाय, शास्त्रवेद्यतामाह, एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् । तदुक्तं महाभाष्ये—‘एक-
शब्दोऽयं बह्वर्थः, अस्ति संख्यावाची एको द्वौ बहव इति, अस्यसहायवाची
एकाग्रयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति, अस्यन्यवाची ‘सधमादोगुन्म-
एकास्ताः, अग्या इत्यर्थोऽगम्यत’ इति, ननु—समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टवे-

नोपसर्जनत्वात् एकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । न भवितव्यम् । पूर्वका-
 लैके (पा०. २ - १ - ४९) ति सूत्रेण समासानङ्गीकारात् । संख्यार्थकस्यैक-
 शब्दस्य तत्र ग्रहणात्, संख्येतरार्थकस्य 'विशेषणं विशेष्येण बहुल (पा०. २-
 १-५७) मि'त्यनेन समासविधानात् । नन्वथापि विशेषणमिति प्रथमानिर्दिष्ट-
 त्वात् पूर्वनिपातो भविष्यति, न भविष्यति, विशेषणविशेष्यभावस्य कामचरणत्वेन
 एकशब्दस्य विशेष्यत्वात् । ननु 'नोवेदवित्' ति श्रुत्या कारणस्य शास्त्रैकवेद्यत्वा-
 प्रतिपादनात् एतच्छ्रुत्याहरणमयुक्तमित्यतः 'सर्वानुभु' मिति शब्दार्थमाह —
 सर्वज्ञं सर्वकर्तारमिति ॥ सर्वमनुभवतीति व्युत्पत्त्या सार्वज्ञं तथा सर्वं प्राणिना-
 मनुकर्मनुसारेण भावयति उत्पादयतीति व्युत्पत्त्या सर्वकर्तृत्वं च शब्दार्थ इति
 बोध्यम् । 'औपनिषदः पुरुष' इति श्रुतेरनुदाहार्यत्वमिति शङ्कानिरासाय पुरुष-
 शब्दार्थमाह — पुरुषो जगत्कर्तेति ॥ पुरुषसूत इति जगत्कर्तृत्वं पुरुष-
 शब्दार्थ इति बोध्यम् । औपनिषदस्यापीति ॥ चाक्षुपेपि पुष्पे घ्राणेन गन्ध-
 सिद्धिवत् औपनिषदे धर्मिणि अनुमानेन शिवत्वसिद्धिः किं न स्यात् अपितु
 स्यादेव त्वयापि औपनिषदे धर्मिणि स्वातन्त्र्यादिहेतुना पूर्णत्वासिध्यङ्गीकारादिति
 भावः । एतेन — औपनिषदस्य कारणस्यानुमानेन सिद्धिर्नानिष्टा विष्णोः जग-
 त्कारणत्वाहनेः, नहि य एव विष्णुः जगत्कारणत्वेनोपनिषद्भिः सिद्धः स एव
 चेदनुमानेन सिद्धः, तदा विष्णोर्जगत्कारणत्वहानिर्भवति, उपनिषदनुमानयोः
 समानविषयत्वात् येनानुमानेन सिद्धिरनिष्टास्यादिति परास्तम् । सत्यमस्ये-
 वेति ॥ सत्यमस्येवानुमानस्य पूर्णत्वादिधर्मवैशिष्ट्येन निश्चायकत्वम्, तत्साधक-
 स्वातन्त्र्यादिहेतूनां श्रुत्यनुसारित्वात् । तथापि — नानुमानेन जगत्कारणे शिवत्व-
 सिद्धिः, आगमसाहाय्यरहितानुमानस्यादृष्टार्थनिश्चायकत्वाभावात् प्रतिपक्षादि-
 संभवादिति भावः । भाष्ये — श्रुतिसाहाय्यरहितेति ॥ श्रुतिसाहाय्यरहितमनु-
 मानं कुत्रचिददृष्टेर् शिवत्वादिरूपमर्थनिश्चयान्नसाधयेन्निश्चयरूपानुमितिजननद्वारा
 अर्थं नव्यवस्थापयेत्, किंतु एककोटिकसंशयरूपमनुमितिं जनयेत् । एवं प्रमा-
 णांतरं प्रत्यक्षमपि अदृष्टेर् एककोटिकसंशयं, विपरीतनिश्चयं वा, जनयेत्;
 नत्वर्थव्यवस्थापिकां प्रमां, श्रुतिस्मृति साहाय्ययुक्तं प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षं प्रमाणपदार्थं

गच्छेत्, निश्चयरूपं ज्ञानं जनयेदित्यर्थः । कीदृशमनुमानं प्रमाणपदवीं गच्छे-
 दित्यतः शृङ्गग्राहकतया प्रमाणमनुमानमाह — भाष्ये — पूर्वोत्तरेति ॥ श्रुति-
 साहाय्ययुक्तः तर्कः प्रमाणपदवीं गच्छेदिति पूर्वेण संबन्धः । कोसौ श्रुतिसाहाय्य-
 युक्तस्तर्कः इत्यत उक्तं — पूर्वोत्तरेति । ‘ मनः प्राणे प्राणः तेजसि
 तेजः परस्यां देवताया ’ मित्यत्र प्राणशब्दस्य पूर्वोत्तरानिरोधेन निमित्तेन कः
 चतुर्मुखः अभिमतोर्थः विवक्षितोर्थो भवेत्, अन्यथा — मुक्तवर्थल्यप्रतिपादक-
 पूर्वोत्तरवाक्यविरोधः स्यादिति भावः । एतेन — ‘ कोत्रार्थोभिमतोभवे ’ दिति
 प्रश्नस्य आक्षेपस्य वा ऊहशब्दवाच्यानुमानत्वकथनमयुक्तमिति परास्तम् । टीकायां—
 रामकृष्णादिदोषग्राहीति ॥ ननु — रामकृष्णादिदोषाणामतीन्द्रियत्वेन तान्
 प्रत्यक्षं विषयीकुर्यात्, विषयीकरोति च, अतः श्रुतिकायामारोपितरजतत्ववत्
 रामकृष्णाद्यारोपितदोषाणामेन्द्रियकत्वमेव वाच्यम्, तथाचाऽऽगमाऽसहकृतस्य
 प्रत्यक्षस्याऽतीन्द्रियार्थं निश्चायकत्वाभावेनेदमुदाहरणमिति चेत्, मैवम् — राम-
 कृष्णाद्यारोपितदोषाणामतीन्द्रियत्वात् कथं, तर्हि तेषामिन्द्रियेण ग्रह इति चेत्,
 चक्षुराद्यविषयीभूताया अपि तत्तायाः संस्कारलक्षणसहकारिवशात् सोयमिति
 ग्रहवत् दोषलक्षणसहकारिवशात् अतीन्द्रियाणामपिदोषाणां ग्रह इति गृहण ।
 अत एव दृष्टान्तोपपातः । इन्द्रियं स्वमहिम्ना यमर्थं विषयीकरोति तस्यैवेन्द्रिय-
 कत्वात् । अन्यथा सर्वेषामारोपितार्थप्रतिभासप्रसङ्गो दुर्वार इति । यथा यशो-
 दाया इति ॥ यशोदाप्रत्यक्षस्य श्रुतिस्मृतिसहायत्वं नाम — श्रुतिस्मृत्युक्तानुष्ठान-
 जनितधर्मसहकृतत्वमिति द्रष्टव्यम् । एतेन — यशोदाप्रत्यक्षगृहीतस्यातीन्द्रियत्वेन
 प्रत्यक्षेण ग्रहः, प्रत्यक्षेण ग्रहे च नातीन्द्रियत्वमिति परास्तम् । अतीन्द्रियस्याप्यर्थस्य-
 योगजधर्मसहकारिवशेन भानसंभवात् । ‘ इत्याद्यमूहनं तर्क ’ इत्यत्राऽऽद्यशब्दोक्तो-
 दाहरणमाह — यथा विष्णुरिति ॥ नन्वतीन्द्रियार्थाभावेनेति ॥ प्रमाणा-
 भावेन अतीन्द्रियार्थाभावात् प्रत्यक्षेतरयोरनुमानाऽऽगमयोरप्रामाण्यम् । एवं च
 सति कथं शास्त्रादीश्वरसिद्धिः स्यात् अप्रमाणस्यार्थव्यवस्थापकत्वाभावात् । नचा-
 ऽनुमानाऽऽगमाभ्यामेवाऽतीन्द्रियार्थसिद्धेः अतीन्द्रियार्थाभावरूपो हेतुरसिद्ध इति
 वाच्यम् — अनुमानाऽऽगमयोः प्रामाण्यसिद्धौ अतीन्द्रियार्थसिद्धिः अतीन्द्रियार्थ-

सिद्धौ च अप्रामाण्यसाधकासिद्ध्या तयोः प्रामाण्यसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयादिति नास्तिकमतावलंबिनः शिष्यस्य पूर्वपक्षं मोक्षधर्मवचनेन निराचष्ट इत्यर्थः । एतेनाऽऽगमाप्रामाण्यवादिनं प्रति मोक्षधर्मवचनोदाहरणमुक्तमिति परास्तम् । नास्तिकमतावलंबिनं शिष्यं प्रत्येवोपन्यस्तत्वात् । नन्वनुमानागमयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः, धूमाद्यनुमानस्य, आसवाक्यस्य च, प्रामाण्यस्यावर्जनीयत्वात् । न हि समानविषययोः प्रत्यक्षानुमानयोः प्रत्यक्षागमयोश्च मध्ये प्रत्यक्षं प्रमाणं, नानुमानं नाप्यागम इति संभवति वस्तुनः सत्त्वमसत्त्वं चेति द्वैरूप्यापातात् । विषयस्यसत्त्वमन्तरा प्रामाण्यस्य विषयासत्त्वमन्तरा प्रामाण्यस्यचायोगात् इति चेत्, स्यादयंदोषः यदि परः अनुमानमात्रस्याऽऽगममात्रस्य च असदर्थवगाहित्वलक्षणमप्रामाण्यं ब्रूयात्, न चैवं किंनाम कतिपययोरनुमानाऽऽगमयोः बाधितार्थकत्वलक्षणमप्रामाण्यं ब्रूते ततश्चाऽनाश्वासादनुमानमात्रस्य च अर्थव्यवस्थापकत्वलक्षणमप्रामाण्यं ब्रूते । लोके अनुमानाद्युपन्यासस्तु — परस्य संभवेनोत्पत्त्यर्थमेव, न तु अर्थव्यवस्थापनार्थमिति ब्रवीति । अत एव धूमेन बन्धनमितौ साशंक एव प्रवर्तते । दर्शनोत्तरकालंतु अर्थव्यवस्थासिद्धौ शंका निवर्तते । अत एव—पर्वतोऽग्निमानिति वदन्तं प्रति पृच्छन्ति किमेवं पश्यसि उत एवमेव वदसीति स यदि पश्यामीत्याह तदा विश्वस्ता भवन्ति । यदा ऽनुमायवदामि, श्रुत्वा वदामीत्याह तदा न विश्वस्ताभवन्ति । अत एव — प्रत्यक्षेतराप्रामाण्यसाधनाय परस्यातीन्द्रियार्थाभावादिति हेतोरुपन्यासो न युक्त इति शंका परास्ता । अर्थव्यवस्थापनार्थं हेतोरनुपादेयत्वेपि संभावनार्थमुपादेयत्वात् । रेतोधात्वादीति ॥ रेतोधात्वाद्यैन्द्रियकं अतीन्द्रियार्थमन्तरा अनुपपद्यमानमतीन्द्रियार्थस्यानुमानादिप्रामाण्यस्य च व्यवस्थापकं भवति, अन्यथा — प्रत्यक्षप्रमितो धूमो बह्निमपि न व्यवस्थापयेत् । अतीन्द्रियत्वाविशेषात् । न चेष्टापत्तिः — धूमदर्शनानन्तरं बन्धार्थिनो निष्कंपप्रवृत्त्यभावापातात् । न चेष्टापत्तिः — अनुभवविरोधात् । ननु — प्रत्यक्षप्रमितोपि धूमः यावता विना नोपपद्यते, तत्सर्वं व्यवस्थापयतीति चेत्, मोक्षैर्बोधः, परोपि श्रोष्यति । यावता अस्माभिरपि प्रत्यक्षप्रमितं रेतोधात्वादि यावता विना नोपपद्यते तत्सर्वमैन्द्रियिकमतीन्द्रियं वा व्यवस्थापयतीति वक्तुं शक्यत इति भावः ।

रेतः शरीरयोरिति ॥ त्वन्मत इति शेषः । अन्यथा — अपत्योत्पत्तिमुद्दिश्य
 रेतः सेकादौ प्रवृत्तिर्नस्यादिति भावः । अस्तु रेतः शरीरयोः कार्यकारणभावः,
 तथापि अनुमानस्य मानत्वं कुतोभ्युपेयमित्यत आह — न चासाविति ॥ निर्मा-
 नस्य वस्तुनः सत्त्वायोगेन त्वदभ्युपगतरेतःशरीरयोः कार्यकारणभावसत्त्वनि-
 र्वाहाय किञ्चिन्मानमभ्युपेयम् ; न तत्र प्रत्यक्षं संभवतीति प्रत्यक्षेतरस्य मानत्व-
 सिद्धिरिति भावः । जीवसिद्धिरिति ॥ यद्यपि — स्वात्माप्रत्यक्षसिद्धः, तथापि
 परात्मनोऽतीन्द्रियत्वात् = तत्सिद्धिरनुमानेनोक्ता । एवं वातादिधातूनामपथ्येन
 विक्रिया भवतीत्याद्यर्थानां परस्याभिमतत्वात् तेषामतीन्द्रियार्थसिद्धये लिङ्गत्वेनो-
 पन्यासो नानुपपन्न इति द्रष्टव्यम् । अत्युत्कटतपः पापाभ्यामिति ॥ अत्यु-
 त्कटतपः पापाभ्यामनुष्ठिताभ्यां फलं तावत्प्रत्यक्षेण दृश्यते, वस्तुतः साध्यसाध-
 नयोः प्रत्यक्षेण दर्शनानन्तरं तयोः कार्यकारणभावज्ञानं जायत इति प्रत्यक्ष-
 सिद्धमिति भावः । न च तत्रेति ॥ प्रत्यक्षसिद्धे तत्कार्यकारणज्ञाने कारणांतरं
 प्रत्यक्ष, मनुमानं, वा न चाऽस्तीत्यर्थः । इतः परं टीकायां श्रूयमाणं
 ‘अतः तत्कार्यकारणभावो अनुमानवेद्य इति तन्मानत्वसिद्धि’ रिति वाक्यं
 प्रक्षिप्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तप आदीनां वैदिकत्वादित्युत्तरग्रन्थविरो-
 धात् । तप आदीनां स्वफलं प्रति कारणभावस्य आगमवेद्यत्वाभिधानात् । कुतः
 तप आदीनां कार्यकारणभावज्ञाने प्रत्यक्षादेर्नकारणत्वमित्यत आह—तप आदी-
 नामिति ॥ परिशेषफलमाह — ततश्च आगममानत्वसिद्धिरिति ॥ क्वचित्तु
 ‘आगममानत्वसिद्धि’ रित्येव पाठः । तस्मिन् पाठे ‘ततश्चे’ ति शेषो द्रष्टव्यः ।
 आगममानत्वसिद्धिफलमाह — ततश्चेति ॥ वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति ॥
 ‘ज्ञानेष्वेतेषु’ इत्यत्रैतच्छब्देन पूर्वोक्तसांख्यादिपरामर्शः, निर्धारणे सप्तमी, तथाच—
 पंचरात्रस्य वेदारण्यकैक्याभिप्रायाभावे ‘ज्ञानेष्वेते’ ग्वित्यत्रैतच्छब्देनोक्तं पंचरात्रं
 विशिष्यत इति वाक्यार्थो नोपपद्यते तस्य प्रागनुक्तत्वात् । निर्धारणस्थले
 तदर्थकसप्तम्यंतपदवाक्यार्थमध्य एव कस्यचिदतिशयितत्वेन वक्तव्यत्वात् । गवां
 गोषुर्वेत्यादौ तथादर्शनादिति भावः । धर्मबहुत्वाद्बहुवचनमिति ॥ प्रतिपाद्य-
 गतं बहुत्वं प्रतिपादके उपचर्यत इति भावः । समासप्रावल्यादिति ॥ लक्ष-

णावृत्त्या प्रतिपादकवद्ब्रूहीत्यपेक्षया अवयवशक्त्या स्वार्थप्रतिपादकस्य तत्पुरुषस्य प्राबल्यमिति भावः । वेदादिकर्तृत्वकथनस्येति ॥ वेदादिकर्तृत्वस्य पूर्वसूत्रोक्त-जगज्जन्मादिकारणत्वाऽसाधकत्वेन शास्त्रकर्तृत्वं न सूत्रार्थ इत्यर्थः । उक्तानुपयुक्तमेवाह—नहीति ॥ यदि जन्मादिकर्तृत्वे शास्त्रयोनित्वं हेतुः स्यात् तदा तद्वचनं प्रकृतोपयुक्तं स्यात्, न चासौ हेतुर्भवतीति भावः । कुतो न हेतुरित्यत आह—वैपरीत्यस्यैवेति ॥ जन्मादिकर्तृत्वस्य 'यतो वा इमानि' ति श्रुत्या जिज्ञास्ये श्रुतत्वेन साधनत्वं वेदकर्तृत्वस्य विशिष्याश्रुतत्वेन साध्यत्वमिति वैपरीत्यस्यैवोचितत्वादित्यर्थः । न हि सिद्धं साध्यं असिद्धं साधनं संभवतीति भावः । नात्र सूत्रकृता शास्त्रयोनित्वेन जन्मादिकर्तृत्वं साध्यते येनोक्तदूषणं स्यात्, किं नाम जन्मादिकर्तृत्वोक्तयाऽर्थलब्धं सार्वज्ञं स्फुटीक्रियत इति कश्चित्, तन्मतमाशङ्कते—जगत्कारणत्वोक्तयेति ॥ उक्तानुपयुक्तमयुक्तं चेति ॥ शास्त्रयोनित्वं नाम यदि अध्यापकवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वमात्रं तदा प्रकृतानुपयुक्तं, यदा अर्थमुपलभ्य-रचितत्वं तदा अयुक्तं परव्याख्यानमित्यर्थः ।

अत्र भामतीविवरणयोः 'जगत्कारणत्वेन सार्वज्ञे सिद्धे शास्त्रयोनित्वं हेतुवन्तरमुच्यते, वेदः स्वविषयादधिकविषयज्ञानवत्प्रणीतः वाच्यप्रमाणत्वात् पाणि-न्यादिशास्त्रव' दित्युक्तम्, तन्न—वेदविषयातिरिक्तस्य कस्यचिज्ज्ञानस्य सिद्धावपि सर्वस्यज्ञानासिद्ध्या सार्वज्ञासिद्धेः । न हि वेदविषयातिरिक्तं एकमेवेत्यत्र किञ्चि-न्मानं येन तज्ज्ञानमात्रेण सार्वज्ञं स्यात् । किञ्च — स्वविषयाधिकज्ञानस्य कारण-कोटौ प्रवेशोस्ति, न वा, नाद्यः — विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानस्यैव कारणत्वेनाधिक-ज्ञानस्याकारणत्वात् । न द्वितीयः — विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानेनैव वाच्यप्रामाण्य-स्योपपन्नत्वेनाप्रयोजकत्वात् । किञ्च — वेदकर्तुः सार्वज्ञमनुमिमानेन तस्य निर्वि-शेष ब्रह्मज्ञानमङ्गीक्रियते, न वा । आद्येऽधिष्ठानयाथात्म्यज्ञान सद्भावेनारोपितार्थ-ज्ञानायोगाद्वाधः, द्वितीये सार्धज्ञासिद्धिः, ब्रह्मज्ञानाभावादिति । विवरणे तु — यथा—दीपगता प्रकाशनशक्तिः तदुपादानेवह्यै, तथा — वेदगता प्रकाशनशक्तिः तदुपादाने ब्रह्मणि कार्योपादनयोरेकशक्तित्वादित्युक्तम्, तन्न — कार्योपादनयोरेक-शक्तित्वेन कथंचिद्वेदज्ञानजननशक्तिसिद्धावपि ज्ञानरूपत्वस्य ज्ञानवत्त्वस्य वा

सिद्धेः, वृश्चिकोपादानस्यापि गोमयस्य कार्यगतदुःखजननशक्त्यभावेन कार्योपादन-
योरेकशक्तित्वनियमाभावाच्च । त्वन्मते ब्रह्मणः आरोपाधिष्ठानत्वेन वह्निप्रदीपयो-
रेककार्योपादानभावाभावेन वैपम्याच्चेति । ननु — पूर्वसूत्रोक्तसर्वकारणत्वाक्षेपेण
तत्समाधानार्थमिदमस्तु, उक्तं हि कल्पतरौ —

‘ अथवा वेदनित्यत्वाद्ब्रह्मणो विश्वयोनिता ।

नेति शंकापपाकर्तुं शास्त्रयोनित्वमुच्यते ’

इति चेत्, न — तथासति शास्त्रयोनित्वस्य साध्यत्वेन हेतूकरणायोगप्रस-
ङ्गात् । न हि शास्त्रयोनित्वाभावात् जगत्कारणत्वं नास्तीत्याक्षेपे शास्त्रयोनित्व-
मसाधयित्वा, शास्त्रयोनित्वाजगत्कारणत्वमिदं युक्तिः संभवतीति ॥

पूर्वपक्षस्तु — ‘ वेदोक्तं सर्वजगतः कारणत्वं यथाहरेः ।

अङ्गीकार्यं समानत्वात् अनुमानाद्यमानतः ॥

अङ्गीकार्यं शिवस्यार्पा त्यतिव्याप्तिरत स्फुटम् ’ ।

अन्येषां जगज्जन्मादिकारणत्व मस्येवेत्यतिव्याप्तिः ॥

ननु — रुद्रादेरात्माश्रयप्रसङ्गेन कारणत्वायोगान्नातिव्याप्तिः । सिद्धान्त्यभिमतस्य लक्षणस्य तत्राभावात् । सिद्धान्त्यभिमतरुद्रव्यतिरिक्तजगत्कारणत्वोप-
पादनेना ऽतिव्याप्तिदानस्याऽनुचितत्वात् । किंच — सूत्रकाराभिमतं विष्णु-
जन्यबंधादियोगित्वं रुद्रादावङ्गीक्रियते, न वा, । आद्ये न तस्य कारणत्वसंभवः ।
बद्धस्य देवदत्तादि तुल्यत्वात् । द्वितीयेऽसंभव एव वक्तव्यः । सिद्धान्त्यभिमतस्य
रुद्रादिजगन्निष्ठज्ञानाज्ञानबंधाधिकर्तृत्वस्य विष्णावभावादिति चेत्, स्यादयं दोषः —
यदि — सूत्रकृदभिमतस्य लक्षणस्याऽतिव्याप्तिं ब्रूमः । नचैवं किं नाम ‘ यतो वा
इमानी ’ ति श्रुत्युक्तलक्षणस्यैवातिव्याप्तिं ब्रूमः न च रुद्रादि, तन्निष्ठबंधादिकार-
णत्वं श्रुत्यभिप्रेतम् — रुद्रस्य विष्णुसमानत्वेन बंधाज्ञानादिशून्यत्वात् । अविद्य-
मान रुद्रादिनिष्ठबंधादिकर्तृत्वस्य श्रुत्यर्थत्वे घटस्य बंधादिकर्तृत्वमपि श्रुत्यर्थः
स्यात् । ततश्च — महदादिकर्तृत्वमेव श्रुत्यर्थः, न सूत्रकारोक्तः, तस्य रुद्रादा-
वनुगानेन सिद्धत्वात् अतिव्याप्तिरेव । अत एव — न ह्यलप्रसङ्गोपि । प्रमाणं
तु — ‘ शिवो जगत्कर्ता, तदिच्छुत्वेसति, तत्कर्तृविष्णुसमानत्वादित्यनुमानम् ।

अस्य च सकललोकसिद्धत्वेन नासिद्ध्यादिशुद्धोपद्रवः । तथाच — ‘तद्विजिज्ञासस्वे’ति वाक्ये रुद्रादिग्रहणे बाधकाभावात् रूद्रिसद्भावाच्च रुद्र एव विवक्षितो न विष्णुरिति ।

सिद्धान्तस्तु — विष्णोरेव जगत्कारणत्वम्, न रुद्रादीनां, रुद्रादिवंधादिकारणत्वादेः रुद्रादावसंभवात् । न च — रुद्रादिकारणत्वादिः न ‘यतो वा इमानी’ति श्रुत्यर्थ इति वाच्यम् — ‘इमानी’त्यनेनोत्पत्त्यादिमत्तया प्रमाणप्रमित-सर्वपदार्थग्रहणात् । रुद्रस्यचोत्पत्त्यादिमत्तया प्रमाण प्रमितत्वात् । अस्तु वा त्वदुक्तरीत्या महदादिकर्तृत्वमेव ‘यतो वा’ इति श्रुत्यर्थः । तथापि — न रुद्रादावतिव्याप्तिः, कारणत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् । त्वदनुमानस्य प्रतिपक्षाऽसिद्ध्यादिप्रस्तत्वेनाऽसाधकत्वात् । न च — सकललोकप्रसिद्धत्वान्नासिद्धिरिति वाच्यम् । अस्मदादीनामसंमतत्वेन सकललोकप्रसिद्धयभावात् । पामरप्रतीतेश्चाऽतिप्रसंगेनाऽसाधकत्वात् । तथाच — शिवादिग्रहणे श्रुत्युक्तलक्षणासंभवरूप-बाधकसद्भावात् ‘तद्विजिज्ञासस्वे’ति वाक्ये विष्णुरेव विवक्षित इति स एव जिज्ञास्य इति सिद्धम् । (अ०. ३.)

[४ अधिकरणम्.]

ॐ तत्सुसमन्वयात् ॐ (सू०. ४*)

इदमप्यधिकरणं पूर्वाधिकरणवत् ‘यतो वा इमानी’ति वाक्यस्य परोक्तार्थमङ्गीकृत्य प्रवृत्तमिति बोध्यम् । एतेन — ‘यतो वा इमानी’ति वाक्यता-त्पर्यविषयीभूतस्य ब्रह्मरुद्रादिसमवेतबंधादिकारणत्वस्य रुद्रादिनिष्ठत्वेन यथा कयापि श्रुत्या प्रतिभासाभावात् शास्त्रावष्टंभेनाऽतिव्याप्तेरयोगात् तत्परिहाराय प्रवृत्तमिदमधिकरणं व्यर्थमिति परास्तम् । अत्र ब्रह्मण इति ॥ रुद्रादीनां जगत्कारणत्व-प्रतिपादकतया प्रतीयमानशास्त्रभागप्रतिपाद्यत्वसमर्थनादित्यर्थः । एतेन — पूर्वपक्षिणा विष्णोर्जगत्कारणत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्याऽङ्गीकृतत्वात् तत्समर्थनं व्यर्थमिति परास्तम् । पूर्वपक्षिणा भागविशेषे प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकारेपि रुद्रादीनां जगत्कारणताप्रतिपादकतया प्रतीयमानवेदभागप्रतिपाद्यत्वानङ्गीकारेण तत्प्रतिपाद्यत्व-

समर्थनस्याऽऽवश्यकत्वात् । कारणस्येति ॥ भावप्रधानो निर्देशः । कारणत्वस्य शास्त्रैक्योन्निवृत्तिर्द्वयार्थः । तत्संभवतीति ॥ तत्समर्थनमावश्यकमिति शेषः । तत्कारणत्वेनेति ॥ विष्णुरुद्रशब्दाघटित 'द्यावाभूमी जनयन् देव एक' इत्यादिसामान्यवचनप्रतिपाद्यत्वं तथा 'एको रुद्रो न द्वितीयायतस्थ' इत्यादि-विशेषवाक्यप्रतिपाद्यत्वं च विषय इत्यर्थः । सामान्यवचनप्रतिपाद्यत्वकोटिकं संशय-माह — विष्णोरन्यस्यापि वेति ॥ 'द्यावा भूमी जनय' न्रित्यादिवाक्यप्रति-पाद्यत्वं विष्णोरेव उतान्यस्यापि वेत्यर्थः । उपलक्षणंचैतत्, 'एको रुद्र' इत्यादि-विशेषवाक्यप्रतिपाद्यत्वं किं विष्णोरेव उतान्यस्यैवेति संदेह इत्यपि द्रष्टव्यम् । कंठोक्तमंशयबीजमाह — पूर्वोक्तिरिति ॥ शास्त्रयोन्निवृत्तादियुक्तिः । उभयभाषि शास्त्रप्रतीतिः = 'द्यावा भूमी' इति वाक्यस्य कदाचिद्विष्णुपरतया, कदाचिदन्य-परतया प्रतीतिः, अयमेव अस्य वाक्यस्य प्रतिपाद्य इति निर्णयाभाव इति यावत् । उपलक्षणमेतत् । पूर्वोक्तिः, 'एको रुद्र' इत्यादिवाक्यानां रुद्रपरत्वप्रतीतिश्च, संदेहबीजमिति द्रष्टव्यम् । एतेन — इहाधिकरणे शास्त्रविशेषप्रतिपाद्यत्वस्यैव निर्ण-यात् शास्त्रयोन्निवृत्तमितिसामान्यस्य विषयत्वाभिधानमयुक्तमिति परास्ताम् । रुद्रा-दीनामपीति ॥ न केवलं विष्णोरेव कारणत्वेन शास्त्रभागप्रतिपाद्यत्वं अपि तु—रुद्रादीनामपिकारणत्वेन शास्त्रभागप्रतिपाद्यत्वमिति पूर्वपक्ष इत्यर्थः । 'न च — पाशुपतादिशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारण' मिति न्यायविवरणं मनसि निधायाह — पाशुपतादिशास्त्रेष्विति ॥ न च तस्येति ॥ पाशुपतादिशास्त्र-स्याऽङ्गप्रणीतवेदव्याख्यानसाम्येनाऽप्रामाण्यान्न तस्य वेदतात्पर्यनिर्णायकत्वमिति न वाच्यमित्यर्थः । प्रतीतिसध्रीचनत्वान्नाङ्गप्रणीतवेदव्याख्यानसाम्यमिति भावेनाह — वेदेषीत्यादिना ॥ रुद्रादीनां कारणतायाः वेदेऽपि प्रतीयमानत्वेन पाशुपतादीनां प्रतीतिसध्रीचीनत्वम् । ततश्चाऽङ्गप्रणीतवेदव्याख्यानसाम्यान्नाप्रामाण्यमिति भावः । तथाचेति ॥ 'यजमानः प्रस्तर' इति वाक्यजन्यप्रतीतिः तात्पर्यानिर्णायकत्वेन वेदजन्यशिवादिकारणताप्रतीतिरपि तात्पर्यानिश्चायकत्वत् प्रतीतिमात्रं न पूर्वपक्ष-हेतुः । सर्वज्ञप्रणीतशास्त्ररूपवेदव्याख्यानस्य तात्पर्यनिर्णायकत्वेऽपि अङ्गप्रणीत-वेदव्याख्यानसाम्यशंकाप्राप्तासाधकत्वपरिहाराय प्रतीत्यनुसरणमावश्यकमिति द्योत-

नाथो 'क्तिप्रतीतिभ्या' मित्युक्तम् । ततश्च—पाशुपताद्युक्तिप्रतीतिभ्यां रुद्रादीनां जगत्कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वे मिद्वे लक्षणत्वेनोक्तं जगत्कारणत्वं न विष्णोरेव अपि तु अन्येषामपीति भावः । अज्ञानमूलत्वसंभवादिति ॥ रुद्रादीनां कारणताप्रतीतेः शास्त्रतात्पर्याऽज्ञानमूलत्वसंभवादित्यर्थः । तत्र हेतुकथनायेति ॥ प्रतीयमानमपि पाशुपतादिशास्त्रोक्तमपि, नेतरेषां शास्त्रयोनित्वं ग्राह्यमित्यस्मिन्नर्थे हेतुकथनाय, सूत्रमुपन्यस्यतीत्यर्थः । अनेन — सूत्रे 'यत्' इति शेषं पूरयित्वा, अन्वयात् = उपक्रमादिलिङ्गैः, सम्यक् = विचारेक्रियमाणे, यतस्तत्तु = तदेव, ग्राह्यं, शास्त्रयोनितया निश्चीयते, तस्मात् प्रतीयमानमपि = पाशुपतादिशास्त्रोक्तमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वं ग्राह्यमितिसूत्रस्य योजनोक्ताभवति । एतेन समन्वयादित्यस्य विष्णोरेव शास्त्रयोनिरित्येतस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन 'नेतरेषां शास्त्रयोनित्व' मित्यस्मिन्नर्थे हेतुत्वाभावात् तत्र हेतुकथनाय सूत्रमुपन्यस्यतीत्युक्तमिति परास्तम् । 'समन्वया' दिति सूत्रखंडस्य 'नेतरेषां शास्त्रयोनित्व' मित्यस्मिन्नर्थे हेतुकथनपरत्वाभावेऽपि समग्रसूत्रस्य तद्वेतुकथनपरत्वात् । सूत्राक्षराणीति ॥ भाष्ये व्याख्येयतया उदाहृतस्य 'अन्वय' इत्यस्य सौत्रपदत्वाभावात् सूत्राक्षराणीत्युक्तम् । भाष्ये 'अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्ग' मित्युक्त्वा, उक्तं चेति संमतिकथनमयुक्तं, तत्र उपपत्त्यादिलिङ्गानां अन्वयशब्दार्थत्वानुक्तेरित्यत आह । कानितानीति ॥ अनेन उक्तं चेत्यस्य उपपत्त्यादीनां समन्वयशब्दार्थत्वं प्रतिज्ञातं बृहत्संहितायामुक्तमिति नार्थः, किंतु — कानितान्युपपत्त्यादीनि, कुत्र च लिङ्गानांति शंकापरिहाराय यन्मयावक्तव्यं तदुक्तमेवेत्यर्थ इति सूचितम् । प्रकरणादिरूपक्रमः, तदन्त उपसंहार इत्यनयोर्लक्षणयोस्फुटत्वात् अनुक्त्वा अभ्यासादीनां लक्षणमाह — एकप्रकारेत्यादिना ॥ स्तुतिर्निन्देति ॥ गुणख्यापनं स्तुतिः, तदप्यत्र दोषख्यापनं निन्दा, कर्तृनामनिर्देशपूर्वकमितिहासः परकृतिः, सामान्यतः कथाकथनं पुराकल्पइत्यनेकानि अर्थवादस्यलक्षणानि द्रष्टव्यानि । उपक्रमादीनामुपपत्तित्वेपीति ॥ ननु — उपक्रमादीनामुपपत्तित्वेपीत्युक्तम्, तथाहि — 'उपक्रमोपसंहाराविति श्लोकेसाध्यांतरे उपपत्तिव्येन प्रसिद्धस्य तात्पर्यलिङ्गस्यमुच्यते न चोपक्रमादयस्तथा स्वार्थेतेषामागतत्वात् । तदुक्तं तर्कताण्डवे — 'अत्र

स्वार्थे शब्दात्मकानामुपक्रमादीनां 'मिति । तथाचनोपपत्तिशब्देन उपक्रमादीनां ग्रहणं संभवति । अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम् — स्वार्थोपपत्तेस्तात्पर्यलिङ्गत्वमुच्यत इति । इदं विप्रतिपन्नवाक्यं बिष्णुसर्वोत्तमत्वपरं तत्साधकयुक्तिमत्त्वात्, यद्वाक्यं यत्साधकयुक्तिमत् तद्वाक्यं तत्परं, यथा आसतयास्वयं पर्वतस्याग्निमत्त्वमभिधाय तत्रैव संवादितया युक्तिमभिदधतो वाक्यमिति । इयांस्तु विशेषः — घूमाद्या उपपत्तयः संयोगादिसंबन्धेन विद्यमानाः स्वसाध्यसाधकाः; उपपत्तिः प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावसंबन्धेन विद्यमाना तात्पर्यसाधिकेति । अन्यथोपपत्तिस्तात्पर्य-लिङ्गमित्यस्य तात्पर्योपपत्तिः तात्पर्यलिङ्गमित्यर्थप्राप्त्योपपत्तिर्लिङ्गमित्याभिधानमन-र्थकं स्यात् बह्विव्याप्यं बह्विव्याप्यमित्याभिधानवदिति चेत्, उच्यते—सत्य 'मुप-पत्त्यादीनां स्वप्रतिपाद्यार्थे आगमत्व'मिति तथाप्यर्थान्तरे उपपत्तिवत्सद्भावात् 'उपक्रमादीनां उपपत्तिर्वेपी' त्युक्तिरुपपन्ना । न हि उपक्रमादिः स्वार्थमागमत-यैव बोधयति, न तु किमप्यनुमापयतीति वक्तुं शक्यम् । उपक्रमादिवाक्यश्राविणः तत्प्रयोक्तृपुरुषानुमानदर्शनात् । ब्राह्मणपरित्राजकन्यायेनेति ॥ ब्राह्मण इत्यो-वोक्तौ परित्राजकलाभेति ब्राह्मणत्वातिरिक्तपरित्राजकत्वाख्यधर्मसद्भावात् तद्विवक्षया परित्राजकानां पृथगुक्तिवत् उपक्रमादिष्वपि उपपत्तित्वातिरिक्तोपक्रमत्वादिविशेष-धर्मसद्भावात् तद्विवक्षया उपक्रमादीनां पृथगुक्तिरित्यर्थः । ननु — भाष्ये 'अन्वय उपक्रमादिलिङ्ग'मिति वक्तव्यम् उपपत्त्यादिलिङ्गमिति तु कथमुक्तमित्यत आह— उपक्रमादीनामिति ॥ उपसंहारस्येति ॥ ननु — व्याख्यानरूपत्वेन तस्य ततः प्राबल्यमित्येतावता पूर्णत्वेन तद्विरोध्युपक्रमाप्रामाण्यापत्तेरित्यस्य अपि शब्दस्य च वैयर्थ्यम् । न च — प्राबल्योपपादनाय तद्विरोधिना उपक्रमस्याऽप्रामाण्यापत्ते-रिति हेत्वन्तरमुक्तमिति वाच्यम् — उपसंहारविरोध्युपक्रमाप्रामाण्येति द्वे उपसं-हारस्य प्राबल्यं तत्प्राबल्ये एतदप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयात् इति चेत्, न — उप-संहारस्य व्याख्यानत्वोपपादनाय तद्विरोध्युपक्रमाप्रामाण्यापत्तेरित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अन्यथोपक्रमाविरुद्धोपसंहारस्येव विरुद्धोपसंहारस्यापि उपक्रमव्याख्यानता न सिध्येत् । 'तद्विरोध्युपक्रमाप्रामाण्यापत्तेरित्युक्तौ' तु सिद्धयत्येव विरोध्युपसंहार-स्योपक्रमव्याख्यानरूपत्वम्, अन्यतरस्यान्यतरव्याख्यानत्वाऽनङ्गीकारे 'माता-

बन्धे' ति मत्तवाक्यवत् परस्परविरोधेनाऽप्रामाण्यस्यादिति बाधकस्य सूचनात् । न च — वैपरीत्यमेवयुक्तम् — व्याख्येयस्यपूर्वभावित्वनियमात् । यत्र तु उपक्रमो-
विस्पष्टः, उपसंहारस्तु सामान्यरूपेण तत्रतु उपक्रमस्य विरवकाशत्वेनैव प्राबल्यम् । न व्याख्यानत्वेन पूर्वभाविनोव्याख्यानत्वासंभवात् । अनुपसंजातविरोधित्वेन प्रब-
लतयासंभावनाविषयोपि उपक्रमात् उपसंहारः प्रबल इति सूचनायाऽपि शब्दोपि
सार्धकः । ततश्चैवंयोजना — उपसंहारविरोध्युपक्रमाप्रामाण्यापत्तेः उपसंहारस्य
व्याख्यानरूपत्वं, तत एव उपक्रमादपि प्राबल्यं उपक्रमस्य तु उपसंहारानुसा-
रित्वं चाभ्युपेयमिति । तदुक्तं न्यायविवरणे — ' उपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानु-
सारित्वमंगीकार्यम्, व्याख्यानस्य पश्चात्तत्त्वनियमा ' दिति । एकत्रोक्तादर्पीति ॥
ननूपक्रमात्प्रबलादुपसंहारादभ्यासस्य प्राबल्योक्त्यैव उपक्रमादपि प्राबल्यलाभसंभ-
वात् उपसंहारात्प्राबल्यमित्येव वक्तव्यं न तूपक्रमोपसंहारयोरिति । न चोपसंहा-
रात्प्राबल्यमित्येतावन्मात्रोक्तौ विरूपोपक्रमात् तथा तादृशोपसंहारमात्राच्च प्राबल्य-
मिति विज्ञायेत तन्माविज्ञायि, किंतु — यत्रोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं तत्र ताभ्या-
मपि प्राबल्यमिति बोधनायोपक्रमोपसंहारयोः प्राबल्यमित्युक्तमिति वाच्यम् —
यत्रोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं तत्रोपक्रमोपसंहारयोरभ्यासरूपत्वेन ताभ्यामभ्यासस्य
प्राबल्याऽयोगात् न चास्य द्विवारोक्तिरूपत्वेन बहुलोक्तिरूपस्याभ्यासस्य प्राबल्य-
मुपपद्यत इति वाच्यम् — द्विवारोक्तिरूपाभ्यासस्य प्राबल्यासिद्धिप्रसङ्गात् इति ।
अत्र वक्तव्यम् — किं उपसंहारप्राबल्योक्तिरेवोपक्रमप्राबल्योक्तिः, आहोस्वित्
अभ्यास उपक्रमात्प्रबलः, तदुत्तमोपसंहारोत्तमत्वादिति मानान्तरेण लभ्यत इति ।
नाद्यः — तयोर्भेदेन तदुक्तेस्तदुक्तित्वायोगात् । न द्वितीयः — उपसंहारोत्तमत्व-
साधकबहुक्तिर्वैवोपक्रमाधिक्यसाधनस्य संभवे उपक्रमोत्तमोपसंहारोत्तमत्वरूप-
हेत्वतरानुसंधानस्य गुरुत्वात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । एकत्र बहुवारोक्ता-
दर्पीति ॥ मुख्यस्य = आवश्यकस्य । ततश्चैवंयोजना — अयं पूज्य इति एक-
वारं बहुवारंयोक्तमप्यपहायाऽऽवश्यकस्य लोके पूजादर्शनेन प्राबल्यस्य सिद्धत्वेन
अपूर्वस्यमानान्तराऽप्राप्तत्वेन तत्प्रतिपादनस्यावश्यकत्वात् अपूर्वताया उपक्रमोप-
संहाराभ्यासेभ्यः प्राबल्यमिति । फलमात्राधिक्यादिति ॥ अकरणेप्रत्यवायस्य

च वैशद्येन फलस्वरूपस्य च कथनं विना फलस्वरूपप्रतिपादकादग्रन्थादर्थवाद-
ग्रन्थस्याऽऽधिक्यमित्यर्थः । एतेनाऽर्थवादस्य फलात्मकत्वात् तस्य फलाधिक्य-
कथनमयुक्तमिति परास्तम् । अर्थवादफलग्रन्थयोः सामान्यविशेषरूपत्वेन सामान्य-
रूपात्फलग्रन्थाद्विशेषरूपार्थवादग्रन्थस्य आधिक्यकथने बाधकाभावात् । यद्यपि—
इष्टानिष्टकथनादिरूपस्याऽर्थवादस्योपक्रमादिभ्यः प्राबल्यमित्येतावदेव वक्तव्यम् ,
फलाधिक्यसाधकेन करणाकरणयोरिष्टकथनादिरूपाख्येन लिङ्गेन उपक्रमाद्या-
धिक्यसाधनसंभवात् , तथापि — शिष्यबुद्धिवैशद्याय पूर्वोक्तेन लिङ्गेन फला-
धिक्यं प्रसाध्यते । न चोपक्रमाद्याधिक्यं प्रसाधितम् । उपपत्तेः सर्वमूलत्वे-
नेति ॥ उपपत्तेः सर्वमूलत्वं नाम उपक्रमाद्यर्थं संशये सति तद्व्युदासेन तदर्थ-
निश्चायकत्वम् । तदुक्तमनुव्याख्याने — ‘ युक्तोऽयुक्तश्चयत्रार्थ आगमस्यप्रतीयते ।
स्यात्तत्रयुक्त एवार्थ ’ इति । ननु—उपक्रमादीनां प्राबल्यदौर्बल्यमयुक्तं तेषामनुमा-
नत्वात् , अनुमानस्य च द्वयं सामर्थ्यं ; व्याप्तिः , समुचितदेशादौ सिद्धिश्च , तदुभयं
उपक्रमादिषु सर्वेष्वप्यस्तीति सर्वेषां साम्यमेव वाच्यम् , न तु कस्याचित्प्राबल्यम् ,
व्याप्ति समुचितदेशादिसिद्ध्यतिरिक्तस्याऽनुमानबलस्याभावात् इति चेत् , उच्यते—
नोपक्रमादीनां धूमादिलिङ्गानामिव निरंकुशः व्याप्तिः , किंतु इष्टसाधनत्वेनान्नत्व (?)
स्येव यदुपक्रम्यते तत्तत्परमित्यादिरूपाव्याप्तिरौत्सर्गिकी तत्र पूर्वपूर्वाव्याप्तिः उत्तरो-
त्तरविरोधे संकुच्यत इति प्राबल्यदौर्बल्यमुपपन्नमिति । ननु — यत्र यदुपक्रम्यते
तत्तत्परमित्यौत्सर्गिकीव्याप्तिरित्युक्तम् , यत्प्रकरणं यदुपक्रमवत् तत्तत्परमेवेति
आत्यन्तिकनियमसद्भावात् । नच — यस्मिन्प्रकरणे उपक्रमोपसंहारौ विरुद्धौ
तत्रोपक्रांतार्थे तात्पर्याभावात् नात्यन्तिकनियम इति वाच्यम् — उपक्रमस्योप-
संहारानुसारेण नेयत्वेन विष्णूपसंहारानुसरणाय विष्णूऽक्रमत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् ।
अन्यथा—उपक्रमः शिवपरः उपसंहारस्तु विष्णुपर इति मत्तवावयवत् तत्प्रकरण-
मप्रमाणं स्यात् इति चेत् स्यादयं दोषः — यदि शिवश्चुपक्रमशब्दस्य शिवादि-
प्रतिपादकोपक्रमत्वमर्थः स्यात् न चैवं किं नाम शिवादिशब्दोपेतोपक्रमत्वमर्थः ।
एवं तत्तदुपसंहारादिशब्दस्य तत्तच्छब्दोपेतोपसंहारादिशब्दस्य तत्तच्छब्दोपेतोप-
संहारत्वादिकमर्थो बोध्यः । एवं च — यत्र शिवश्चोपेतोपक्रमः तत्र तत्परः-

मित्यान्तिक नियमाभावात् औत्सर्गकीव्याप्तिरित्येवाम्युपेयम् । ननु अभ्यासोलिङ्ग-
मित्यादिरूपेण एकवचनान्तानामन्वयसंभवेऽपि उपक्रमोपसंहारौ अर्थवादोपपत्ती-
चेति द्विवचनान्तयोर्नान्वयः संभवतीत्यतः 'एतत्सर्व' मित्यध्याहृत्यान्वयं दर्श-
यति । एतत्सर्वमिति ॥ साम्य इति ॥ विरुद्धोभयतात्पर्यनिर्णायकयोरभ्या-
सत्वादिना साम्य इत्यर्थः । न स्वभावप्राबल्यदौर्बल्यं नामास्तीति ॥ असं-
कीर्णोदाहरणाभावादिति भावः । अर्थान्तरकल्पनमिति ॥ लक्षणादिनेति शेषः
इदं च समाधानं उभयोर्निरवकाशस्थलमभिप्रेत्य । उभयोर्निरवकाशत्वेन साम्येऽपि
अपरत्र स्वभावप्रबलत्वस्याधिकस्य प्रविष्टत्वात् अन्यतरबाधनिर्णयो न विहन्यते ।
तथाच — सावकाशत्वनिरवकाशत्वासंकीर्णोदाहरणसद्भावात् पार्थक्यं युज्यत एवेति
द्रष्टव्यम् । उपलक्षणमेतत् उभयोः सावकाशत्वेऽपि स्वभावतः प्रबलेन रूढ्यादि
प्राप्तस्वारसिकार्थस्य बाधदर्शनात् इदमप्यसंकीर्णोदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत्रेति ॥
अत्र भाष्ये अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गमित्यतः परं 'श्रुत्यादिषकृत्चे'ति शेषो
द्रष्टव्य इति भावः । न चाऽऽदिशब्देनैव श्रुत्यादिषकृत्प्रहणसंभवे शेषाभिधान-
मयुक्तमिति वाच्यम् — उपक्रमादिषु उत्तरेत्तरं प्राबल्यं, श्रुत्यादिषु तु पूर्व-
पूर्वप्राबल्यमिति विशेष्योत्तनाय पृथक्प्रहणस्य भाष्यकाराभिमतत्वात् । तैः
सम्यक्शास्त्रेविचार्यमाण इति ॥ सुधायां तु अन्वयात् = उपक्रमादिलिङ्ग-
समुदायात्, शास्त्रे सम्यक् विचारितेति सर्वशास्त्रस्य भगवत्येव सम्यक् वचन-
वृत्त्या अन्वयात् शक्तितात्पर्यलक्षणसंबन्धावगमात् तद्विष्णवाख्यं ब्रह्मैव जगज्जन्मादि-
कारणत्वेन शास्त्रयोनि न तु हिरण्यगर्भादय इति उक्तम् । अत्रेदं प्रतिभाति —
उपक्रमादिलिङ्गसमुदायात् शक्तितात्पर्यलक्षणसंबन्धावगमादित्युक्तम्, उपक्रमा-
दीनां तात्पर्यनिर्णायकत्वेन शक्त्यनिर्णायकत्वात् । 'लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय' इति
वचनात् । अन्यथा तीरमुपगम्य गङ्गापदस्य तीरे शक्तिप्रसङ्गः । अधिकरणोप-
क्रमे सुधायामेव 'यद्यपि नामानि सर्वाणी'त्यादि श्रुत्या शिवादिनाम्नां विष्णौ
शक्तिमात्रमवस्थिते, तथापि—न तात्पर्ये प्रमाणमस्तीति तात्पर्यस्यैव निर्णायकत्वा-
भिधानाच्चेति चेत्, भवेदयं दोषः — यद्युपक्रमादिलिङ्गसमुदायात् साक्षात्तात्पर्य-
स्यैव वचनवृत्तेरप्यवगमो भवतीति सुधाभिप्रायः स्यात्, नचैवं किं नाम उपक्र-

मादिलिङ्गात् शास्त्रतात्पर्येऽवगते ' नामानिसर्वाणी ' ति श्रुतेरपि भगवति तात्पर्यावगमात् आगमेनैव भगवति सर्वशब्दानां शक्तिः सिद्धाभवतीति । भाष्ये— मां विधत् इति ॥ यद्यपि भागवते (११ - २१ अ०.) ' मां विधत् ' इत्यनन्तरं ' इत्यस्याहृदय ' मित्यस्योत्तरार्धस्य न पाठः किंतु — ' इत्यस्या ' इत्यनन्तरमेव ' मां विधत् ' इत्यर्धस्य पाठः । तथापि — ' किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूय विकल्पयेत् ' इति पूर्वार्धेन ' इत्यस्याहृदय ' मित्यर्धस्यान्वयाऽभावात् व्यत्यासेन पाठः कृतः । ततश्चैवं भागवतसार्धश्लोकयोजना — पूर्वं ' वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया अपी (भाग०. ११ - २१ - ३५) ' ति श्लोकार्धेन त्रिकाण्डविषयतया प्रतीयमाना अपि ब्रह्मात्मविषया इत्युक्त्या द्विकाण्डविषयत्वं सर्वथा निराकृतमिति मन्यमानस्य सर्ववैदिकपदानां भगवत्परत्वे उद्देश्यविधेयभावाद्यनुपपत्त्या परिनिष्ठितो वाक्यार्थ एव न सिध्यतीति श्रोतुर्मानसिकीं शंकामनुवदति — किं विधत् इति ॥ ' यजेते ' त्यादिश्रुतिः किमुद्दिश्य विधत्ते, इन्द्रादिप्रतिपादिका श्रुतिः किमाचष्टे । ' चत्वारिवा ' गित्यादिका श्रुतिः, किमनूय विकल्पयेत् । उपलक्षणमेतत् ' न सुरापिवे ' दित्यादिका श्रुतिः किं निषेधतीत्यपि द्रष्टव्यम् । वाक्यसमन्वयमाश्रित्यास्माभिर्ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । नतु पदसमन्वयाभिप्रायेणेत्याशयेनोत्तरमाह — ' मां विधत् ' इति ॥ कर्मविधात्री श्रुतिरपि मां प्रत्येव विधत्ते, इन्द्राद्यभिधात्री च मामभिधत्ते, चत्वारिवागित्यादिश्रुत्या अहं-विविधरूपत्वेन कल्प्यः । अहमेव ' न सुरापिवे ' दित्यादिश्रुत्या अप्रियादपोहः, अहं शब्द ईश्वरगुणपरः, गुणगुणिनोरभेदात् । अप्रियात् = अत्र मद्गुणाः सन्तिवति ईश्वरेच्छारूपापीत्यविषयात् जीवात्, अपोहः = निराकार्य इत्यर्थः । अनेन सुरां = भगवद्गुणं, स्वात्मनि न चिन्तयेत् इति ' न सुरापिवे ' दिति श्रुतिर्व्याख्याताभवति । तदुक्तम् —

‘ सुराहरेर्गुणाः प्रोक्ता स्तेमेस्युरिति चिन्तनम् ।

सुरापानमिति प्रोक्तं तन्न कुर्यात्कथंचन ॥

ब्राह्मणो विष्णुरुद्दिष्टः स नास्तीति विचिन्तनम् ।

ब्रह्महत्या समुद्दिष्टा तां न कुर्यात्कथंचने ' ॥ ति

इत्यहमित्यत्र इति शब्दो वेदव्याख्यानसमाप्त्यर्थकः । यद्ययं वेदार्थः तर्हि वेदव्याख्यातृजैमिन्याद्यनुभवविरोध इत्यत आह — इत्यस्या हृदयमिति ॥ अस्याः श्रुतेः, इति साक्षात् हृदयं = मुख्यं हृदयं, मदन्त्यः = जैमिन्यादिः, न वेद, किंतु अवान्तरतात्पर्यविपर्ययभूतमर्थं वेद । कश्चन = कोऽपि, चतुर्मुखः, मदनुग्रहाद्वेदेत्यर्थः । अतो न कश्चिद्विरोधः ! जन्मादिकारणत्वोक्त्यमुपलक्षितेति ॥ इदमिहसंप्रधार्यम् — अनन्तगुणाः कुत्रत्यजगत्कारणत्वोक्त्युपलक्षिता इति । किं वेदगतया जगत्कारणत्वोक्त्या, उत सूत्रगतया । नाद्यः — वेदेसाक्षाद्वचनवृत्त्या ब्रह्मशब्दात् अनन्तगुणानामुक्तत्वेन उपलक्षणवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः — ‘जन्माद्यस्ययत’ (१-१-२) इति सूत्रे जगत्कारणत्ववाचकपदाभावात् ब्रह्मशब्दोक्तानन्तगुणपूर्णत्वोपपादनाय जगत्कारणत्वस्योक्तत्वेन, तदुक्तेस्तदुपलक्षणत्वाभिधानायोगाच्च, तदुक्तं सुधायाम् — ‘ननु — बृहद्ब्रह्मेति समस्तगुणपरिपूर्णत्वं प्रसिद्धमेव, तर्हि लक्षणान्तरेण । सत्यम् — तथापि — तदुपपादनार्थमित्यदोष’ इति । ततश्चेदमयुक्तमिति चेत्, स्यादयं दोषः — यद्यनेनवाक्येन जगत्कारणमिति पदेनानन्तगुणाः लक्षणयोच्यन्त इति प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगच्छामः, न चैवं किंनाम जगत्कारणत्वोक्त्युपपादितानन्तगुणतया उच्यत इति प्रतिपाद्यत इति ब्रूमः ।

पूर्वपक्षस्तु — ‘पंचरात्रादिसंसिद्धतात्पर्येणाऽऽगमे न हि ।

यथा जन्मादिहेतुत्वं विष्णोरित्यवधार्यते ॥

शैवागमादिसंसिद्धतात्पर्येणागमेन हि ।

ज्ञायते तच्छिवस्यापीत्यातिव्याप्तिरतः स्फुटम् ॥

प्रतीतिसप्रचीनत्वमुभयत्र समं स्वतः ।

तथाहि — विष्णोरिव अन्येषामपि जगत्कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वमभ्युपगन्तव्यम्, वेदव्याख्यानरूपपंचरात्राद्यगमात् विष्णौ तात्पर्यावधारणवत्, सर्वज्ञ-शिवादिप्रणीतवेदव्याख्यानरूपपाशुपताद्यागमात् शिवादिष्वपि कारणत्वाभिधायक-वेदैकदेशतात्पर्यावधारणात् । सर्ववेदव्याख्यानप्रामाण्यसंभवे पंचरात्रादिप्रामाण्य-मङ्गीकृत्य, शैवाद्यागमप्रामाण्याऽनङ्गीकारे कारणाभावात् । भागविशेषे विष्णु-प्रतिपादकत्वस्य स्पष्टोपलम्भवत् भागविशेषे शिवादिपरत्वस्य स्पष्टमुपलम्भेन प्रतीति-

सध्रीचीनत्वस्योभयत्र साम्यात् । न च — बहूनां कारणत्वासंभवः — गुरुतरभारो-
 ङ्गणादौ प्रत्येकमसमर्थानां सव्यपेक्षाणां बहूनां कर्मत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् ।
 न च — ‘सर्वे वेदाः सत्पदमामनन्ती’ त्यादि श्रुतिविरोधः — विष्णुप्रसिद्धशब्द-
 लिङ्गाद्युपेताः सर्वे वेदा इत्यर्थत्वात्तस्याः, न च — ‘एकोनारायण आसीन्न ब्रह्मा-
 न च शंकर’ इत्यादिरुद्रादिकारणतानिषेधकवाक्यविरोधः — तेषां विष्णुकारणता-
 प्राशस्यपरत्वेनोदितानुदितहोमनिन्दावाच्यवत् शिवादिकारणतानिषेधे तात्पर्या-
 भावात् । न चोपक्रमादिविरोधः — उपक्रमादितोव्याख्यानस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वेन
 बलवत्त्वात् । तस्माद्विष्णुवच्छिवादीनामपि कारणत्वेन शास्त्रयोनित्वात्, अति-
 व्याप्तं जगत्कारणत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — ‘उपक्रमादिलिङ्गेन वेदतात्पर्यमीयते ।

विष्णावेव शिवादौ तु तात्पर्यं प्राहकं न हि ॥

शैवागमस्यमानत्वं नैवोपक्रमपूर्वकैः ।

लिङ्गैर्वाधादभ्युपेयं नातिव्याप्तिरतो भवेत् ॥

तथाहि — शिवादीनां प्रमाणाभावेन जगत्कारणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः,
 न च — शैवाद्यागमनिर्णीततात्पर्यकवेदस्तत्रमानम् — उपक्रमादिविरुद्धस्य शिवादौ
 वेदतात्पर्यप्राहकस्य शैवाद्यागमस्याऽमानत्वात् । न च — वैपरीत्यम् — तेषामन्त-
 रङ्गत्वेन बलवत्त्वात् । शैवाद्यागमस्य तात्पर्यावधारणायोपक्रमादीनां त्वयाऽनुसर्त-
 व्यत्वेनोपजीव्यत्वाच्च ? । न च — प्रतीतिसध्रीचीनत्वेनागमस्य प्रामाण्यम् —
 उपक्रमाद्यनुसंधानपूर्वकप्रतीति सध्रीचीनत्वस्याभावात् । आपाततः प्रतीतिसध्री-
 चीनत्वस्याऽप्रयोजकत्वात् । उदितहोमादिनिन्दायाः उदितहोमादेर्विहितत्वेन
 निन्दायां तात्पर्याभावेपि शिवादिकारणत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेन तन्निषेधवाचयानां
 स्वार्थे तात्पर्यसद्भावाच्च । तस्मादनतिव्याप्तम् जगज्जन्मदिकारणत्वंब्रह्मलक्षण मिति
 सिद्धम् ॥ (अ०. ४.)

(५ अधिकरणम्.)

ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ (५. सू०.)

ईक्षतेरिति धातुनिर्देशः नचाऽविवक्षितार्थशब्दमात्रं ब्रह्मणोवाच्यत्वे हेतु-
र्भवितुमर्हतीति तदर्थेनेनलक्ष्यते । न च ब्रह्मासंबन्धीक्षणमप्यत्रहेतुर्भवति, अति-
प्रसङ्गात् । संबन्धश्च न कर्तृत्वादिरूपः श्रत्यननुगमात् । विपक्षे बाधकाभावप्रसङ्गाच्च;
अत ईक्षणं ब्रह्मकर्मकमेव हेतुत्वेन वाच्यम् । न चैतदपियुक्तम् — व्यधिकरणत्वात्
तस्मादीक्षणकर्मत्वमेव हेतुतया विवक्षितम् । इममेवाभिप्रायं मनसि निधाय 'ईक्ष-
णीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एवे' (अव्या. १-१-५) त्युक्तम् । तत्त्वैवं सूत्रयोजना—
न विद्यते वाचकः शब्दो यस्य तत् अशब्दम्, ईक्षणकर्मत्वाद्वा अशब्दम् अवाच्यं
न, किंतु वाच्यमेवेति । वाच्यमिति वक्तव्ये 'नाशब्द' मिति वचनं तु 'द्वौ
नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत' इति न्यायात् अवधारणार्थम् । यद्यप्येक एव
नञ् प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयति, अपरस्तु प्रकृतार्थाभावं गमयतीति 'नञुत्तरो
नञ् प्रकृतमर्थं गमयती'ति वक्तव्यम् । तथापि छत्रिन्यायेन तथोक्तमिति ध्येयम् ।

अन्तर्भेदाधिकरणमिदम् । वाच्यत्वसमर्थनपरेऽस्मिन्नधिकरणे 'गति-
सामान्या' (१-१-१०) इति अप्रसिद्धशाखाप्रतिपाद्यत्वस्य समर्थनात् । यद्यपि—
इदमपि 'गतिसामान्या' इति सूत्रं पूर्वाधिकरण एव निवेशनीयम्, तथापि—
शास्त्रीयप्रमेयस्य बहुवारंस्मृतेः फलातिशयहेतुत्वात् सिंहावलोकनन्यायमवष्टभ्य
इहाधिकरणे प्रवेशितम् । तदुक्तं 'बहुवारं स्मृतेस्तस्य फलबाहुल्यकारणा' इति ।
ननु वाच्यत्वसमर्थनमेव कुत इत्यतः तस्यावश्यकत्वं वक्तुमुपक्रमते — सकल-
जगदिति॥ सकलजगज्जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मैव सकलशास्त्रान्तर्गतपदानां वचन-
वृत्त्या लभ्योर्थ इत्यभिहितमित्यर्थः । अत्र टीकायामितिः परं श्रूयमाणम् । 'उप-
क्रमादिभिर्निर्णीतस्य मुख्यार्थत्वा' इति वाक्यं प्रक्षिप्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञे-
यम्, 'शास्त्र मुख्यार्थ इत्यभिहित' मित्यस्य हेत्वाकाङ्क्षाविधुरत्वेन तस्याऽवक्त-
व्यत्वात् । न हि पूर्वाधिकरणनिर्णीतप्रमेयानुवादावसरे हेत्वाकाङ्क्षाभवति ।
अन्यथा — अधिकरणान्तरेषु संगति प्रदर्शनाय वृत्तानुवादवेलायां हेत्वाकाङ्क्षा-

भवति, तन्नित्युक्तये हेत्वभिधानं च स्यात् । उपक्रमादीनां तात्पर्यसाधकत्वेपि शक्तिसाधकत्वाभावाच्च । तच्चेति ॥ वृत्त्यालभ्यार्थत्वं वाच्यत्व एव संभवति नतु सर्वथा केनाप्यवाच्यत्वे पदशक्त्यविषयस्य शक्तिलभ्यार्थत्वासंभवात् वाच्यत्वं समर्थनीयमिति भावः । तन्मुख्यत इति ॥ नन्वत्राधिकरणे ब्रह्मणो वाच्यत्वसमर्थनात्, ब्रह्मविषयः वाच्यमवाच्यवेति संदेह इति वक्तव्यं, नतु तन्मुख्यतः शास्त्रयोनित्वं विषयः ब्रह्मणो युक्तमयुक्तवेति संदेह इति । साध्यसंदेहस्यानुमानाङ्गत्वेन तस्यैव दर्शनीयत्वात् । शास्त्रयोनित्वस्य सिद्धान्तफलत्वेनासाध्यत्वात् इति चेत्, सत्यमिह तथैव वक्तव्यम्, तथापि — सर्वेष्वप्याक्षेपकाधिकरणेषु तदधिकरणसंशयस्याऽऽक्षेप्याधिकरणप्रमेयसंशयपर्यवसन्नतेति सूचनाय तथोक्तमिति । भाष्ये — ‘ नन्वित्यारभ्य न तच्छब्दगोचर ’ मितान्तं वाक्यं पूर्वपक्षप्रदर्शकम्, ‘ नेत्याहे ’ ति तु सिद्धान्तप्रदर्शकमिति ज्ञापनाय प्रथमवाक्यमवतारयति — तत्र पूर्वपक्षयतीति ॥ एतेन — नन्वित्यनेन पूर्वपक्षस्य स्पष्टं प्रतिभासात् तत्र पूर्वपक्षयतीत्यवतारिका अनुपपन्नेति परास्तम् । न ह्यवाच्यस्येति ॥ केनापि पदेनावाच्यस्य शक्तिबललभ्यशास्त्रार्थत्वं नास्तीति हि प्रसिद्धमित्यर्थः । अत इति ॥ यस्मादवाच्यमेव ब्रह्म अतस्तस्यकारणादिपदशक्तिबलेन शास्त्रोक्तं कारणत्वं न संभवति कारणपदावाच्यस्य कारणत्वासंभवात् । अन्यथा — गङ्गापदावाच्यस्यापि तीरस्य गङ्गात्वप्रसङ्गादिति भावः । ननु — कारणपदावाच्यत्वादकारणमित्ययुक्तम्, कारणपदावाच्यस्यापि कारणत्वे प्रमाणसद्भावेन स्वीकर्तव्यत्वात्, गंगापदावाच्यस्य गंगात्वाभावास्तु प्रमाणाभावादेव । अन्यथा — अशब्दपदोक्तमशब्दत्वं न स्यात् यदि ‘ यतो वाच ’ (तै.उ. २-) इत्यादिप्रमाणबलात् अशब्दपदावाच्यस्यापि अशब्दत्वसिद्धिः, तर्हि — ‘ यतो वा इमानि भूतानी ’ ति वाक्यबलात् कारणपदावाच्यस्यापि कारणत्वसिद्धिरस्त्विति चेत् लक्षणया समन्वयवादिनामशब्दपदावाच्यस्यापि प्रमाणबलेन अशब्दत्वसिद्धिसंभवेपि त्वन्मते कारणपदावाच्यस्य न कारणत्वसिद्धिः । लक्षणयासमन्वयस्य त्वयाऽनङ्गीकारात् । अवाच्ये मुख्यसमन्वयस्याप्यभावेन त्वन्मते जगत्कारणत्वे प्रमाणवैधुर्यस्यैव प्राप्तेः । न च — प्रमाणबलात् अशब्दपदप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे तच्छब्दवाच्यत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम् — प्रमाणबलेन तत्तच्छब्द-

प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेऽपि श्रुत्या वाच्यत्वस्य निषिद्धत्वेन तस्यानङ्गीकर्तव्यत्वात् । ननु ब्रह्मणोवाच्यत्वाभावे 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (तै. उ. २) इत्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाभावेन तस्यावाच्यत्वं न सिध्येदिति शंकापरिहारार्थं भाष्ये प्रवृत्तं 'अवचनेने' ति वाक्यं व्याचष्टे — अवचनेनेति ॥ ब्रह्मणोऽवाच्यत्वसमर्थनाय भाष्योदाहृतं 'यच्छ्रोत्रेण' ति वाक्यं व्याचष्टे — यच्छ्रोत्रेणेति ॥ 'न शृणो' तीत्यत्र अयमित्यनुक्तेः ब्रह्मेति प्रतीति निरासायाह — पुरुष इति ॥ ततश्चैवं योजना — पुरुषः यद्ब्रह्म श्रोत्रेण न शृणोति यद्वाचकं शब्दं न शृणोतीत्यर्थः । श्रोत्रशब्दार्थमाह श्रुतिः — येन श्रोत्रमिति ॥ येन कारणेन इदं शब्दजातं श्रोत्रेण श्रुतं तेन निमित्तेन इदं श्रोत्रमुच्यते शब्दग्राहित्वं श्रोत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । ननु — 'रोपथ' (५५) इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण गोचरशब्दस्यपुंलिङ्गत्वविधानात् 'न तच्छब्दगोचर' मित्यनुपपन्नम्, न च — अस्य प्रयोगस्यार्पत्वानुपुंसकत्वमुपपन्नमिति वाच्यम् — आर्षग्रन्थेषु नपुंसकत्वेन प्रयोगाभावादित्यत्र आह — त्रयीति ॥ नपुंसकत्वेन प्रयोगाभावेऽपि विशेष्यलिङ्गतया प्रयोगस्य विद्यमानत्वादार्घ्यप्रयोगस्याऽनियतलिङ्गत्वं सिद्धमिति भावः । ईक्षणीयत्वावगतेरिति ॥ 'स एतस्मा' दित्यादिश्रुतिसिद्धशब्दजन्यापरोक्षज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मवाच्यमेवेत्यर्थः । अत्र शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं च तज्जनकेन्द्रियसहकारित्वमेव न साक्षादिति बोध्यम् । यद्यपि — शब्दविषयत्वमात्रेणैव वाच्यत्वसाधनमुचितं परेणापि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि श्रुतिविषयत्वस्याङ्गीकृतत्वेनाऽसिद्धिशंकानुदयात्, तथापि — शिष्यबुद्धिशुद्धये भीमांसाप्रवृत्त्यर्थं 'स एतस्मा' दित्यादि श्रुतिसिद्ध, मीक्षणविशेषकर्मत्वं हेतुत्वेनोपात्तम् । ननु — ईक्षणीयत्ववाच्यत्वयोः व्याप्तिरद्वावात् धूमादिना वनह्यादिसाधनमिव । ईक्षणीयत्वेन लिङ्गेन वाच्यत्वसाधनमुचितम्, नत्वर्थापत्तिविधया यत्र हि नात्यन्तकी व्याप्तिः तत्रार्थापत्तिविधयागमकत्वमङ्गीकरणीयम्, तद्यथा — पीनत्वं यस्य रात्रिभोजनमन्तराऽनुपपद्यमानं तस्यैव रात्रिभोजनं कल्पयति, नतु दिवा भुञ्जानस्य योगिनोवा रोगिणो वा दिवाभोजनादिनैवोपपन्नत्वेन अन्यथानुपपत्तेरभावात् इति चेत्, सत्यम् — तथापि — ईक्षणीयत्ववाच्यत्वयोर्व्याप्तिः परेणानङ्गीकारात् अर्थापत्ति-

विधया गमकत्वमुक्तम् । ईक्षणमात्रं हेतुत्वेन सूत्रकृतोक्तमिति मन्यमानः शङ्कते—
 नेक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्येति ॥ कुतो न वाच्यमित्यत आह—ईक्षणस्येति ॥
 ऐन्द्रियकत्वे केवलप्रत्यक्षेण अतीन्द्रियत्वे अनुमानोपनीत प्रत्यक्षेण वा ईक्षणस्य
 संभवात् वाच्यत्वमन्तराप्युपपन्नस्य न वाच्यत्वसाधकत्वमिति भावः । भवेदेत-
 दिति ॥ यदि ब्रह्मविषयकमीक्षणं केवलप्रत्यक्षेण, अनुमानोपनीतप्रत्यक्षेण वा,
 उपपन्नं भवेत् तदैव वाच्यतां न साधयेत्, नैतदस्तीत्यर्थः । कुतोनेत्यत आह—
 तस्योक्तरीत्येति ॥ नन्वरतु आगमसहकृतप्रत्यक्षजन्येक्षणस्य वाच्यत्वसाधकत्वं
 सूत्रोक्तेक्षणस्य अन्यथोपपन्नत्वेन न वाच्यत्वासाधकत्वमित्यत आह— तथाचेति ॥
 सूत्रकृता शब्दसहकृतप्रत्यक्षजन्येक्षणमेव हेतुत्वेन विवक्षितम् नेक्षणमात्रमिति भावः ।
 परिशेषप्रमाणेनेवेति ॥ परिशेषप्रमाणसिद्धेनेक्षणेन अत्रसूत्रे वाच्यत्वं साध्यत
 इत्यर्थः । पूर्वं 'स एतस्मा' (प. उ.) दित्यादिश्रुत्यैव शब्दसहकृतप्रत्यक्षजन्येक्षणं
 सिद्धमित्याभिप्रेत्य तदन्यथानुपपत्त्या वाच्यत्वं साध्यत इत्युक्तम्, इदानीं तु श्रुत्या
 ईक्षणमात्रं सिद्धं परिशेषेण तु तस्मिन्नीक्षणे शब्दसहकृतप्रत्यक्षजन्यत्वरूप विशेषः
 सिध्यति । एवंच श्रुतिपरिशेषसिद्धविशिष्टेक्षणान्यथानुपपत्त्या वाच्यत्वं साध्यत
 इत्युच्यत इति भेदः । एतेन—'परिशेषप्रमाणेन वा अत्र वाच्यत्वं साध्यत' इत्य-
 युक्तम्, 'वचनेनेक्षणं च अवाच्ये'वृत्त्यन्तरायोगेने'ति ईक्षणीयत्वार्थं पराम्युपगत-
 लक्षणान्यथानुपपत्त्या वाच्यत्वसिद्धेर्ब्रह्ममाणत्वेनोत्तरग्रन्थविरोधात्, ईक्षतेरिति
 सूत्रोक्तेक्षणहेतुत्वपरित्यागप्रसङ्गञ्चेति परास्तम् । परिशेषसिद्धेनेक्षणेन वाच्यत्व-
 सिद्धेरिहाभिमतत्वात् । परिशेषमेव दर्शयति — ईक्षणं च प्रमाणेन भवेदि-
 त्यादिना ॥ अत्र ईक्षणसाधनानि त्रीणि प्रमाणानि प्रसक्तानि; केवलं प्रत्यक्षं,
 अनुमानसहकृतम्, आगमसहकृतं चेति । तत्र केवलं प्रत्यक्षं अनुमानसहकृतं
 प्रत्यक्षं वा न संभवति, परमेश्वरस्य आप्तिपदत्वेन तदयोग्यत्वात् । परिशेषा-
 ष्टब्दसहकृतप्रत्यक्षमेव परमेश्वरेक्षणजनकत्वेन सिद्धमिति भावः । परिशेषसिद्धि-
 फलमाह — वचनेनेक्षणं चेति ॥ परिशेषासिद्धं वचनेन जन्यमीक्षणं शब्दानां
 ब्रह्माणि लक्षणावृत्तिर्वाकारेपि वाच्यत्वं साधयति, अवाच्ये लक्षणादिरूपवृत्त्यन्तरा-
 योगादिति भावः । श्रुतिस्मृतीचाहेति ॥ ईक्षतिशब्दार्थत्वेन श्रुतिस्मृतीचाहे-

त्यर्थः । एतेन — श्रुतिसिद्धस्य अवाच्यत्वस्य युक्तिमात्रेण दूषणमनुपपन्नमित्या-
 शङ्काया भाष्यकाराय श्रुतिस्मृत्युदाहरणेनाऽपरिहारात्, तदुदाहरणमयुक्तम्, न
 हि अन्यस्य प्रमेयसिद्धये दुर्बलप्रमाणोदाहरणमयुक्तमिति शङ्काप्राप्तौ तदन्येन
 केनचित्प्रबलप्रमाणोदाहरणमुपयुज्यते, येन भाष्यकाराय तदुदाहरणं युक्तं स्यादिति
 परास्तम् । ईक्षतेरिति धातुनिर्देशस्य ईक्षणीयत्वोपलक्षकत्ववत् श्रुतिस्मृत्युपलक्ष-
 कत्वस्य इहामिमत्वात् । भाष्ये सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति ॥ सर्वे वेदाः
 नामानि सर्वाण्येवमादयः वाच्यत्वादिप्रतिपादका यावन्तो वेदाः ते सर्वे यत्स्व-
 रूपमामनन्ति । ननु — तपः प्रतिपादकानां वेदानां न भगवत्परत्वमिति सर्वेषां
 वेदानां भगवत्परत्वमयुक्तमिति शङ्कापनोदायोक्तम् — तपांसीति ॥ तपः प्रति-
 पादकत्वेनाभिमता यावन्तो वेदाः ते सर्वेपि सर्वाणि तपांसि यत्प्रतिवदन्ति । उप-
 लक्षणमेतत् । ‘न सुरापिवे’ दित्येवमादयो भगवत्प्रीतिमुद्दिश्य सुरापाननिषेधं
 कुर्वन्तीत्यादिकमूह्यम् । वाच्यत्वादि प्रतिपादकैः सर्वैरपि वेदैरहमेव वेद्य इत्यर्थः ।
 एतेन — उदाहृतश्रुतिस्मृत्योः वेदानां भगवत्परत्वाभिधायकत्वेपि वाच्यत्वाभिधाय-
 कत्वाभावात्तदुदाहरणमयुक्तमिति परास्तम् । साक्षाद्वाच्यत्वाभिधायकत्वाभावेपि
 सर्वेषां भगवत्परत्वोक्तौ ‘नामानां’ त्यादि श्रुतीनामपि भगवत्परत्वप्राप्त्या वाच्य-
 त्वस्यापि सिद्धेः । न हि ‘नामानां’ त्यादिवाक्यं भगवत्परं तदर्थञ्च वाच्यत्वं न
 भगवत् इति संभवति येन श्रुतिस्मृत्युदाहरणमसंगतं स्यात् । शिष्यः शङ्कते —
 नन्विति ॥ ‘यतो वाच’ इति वाङ्निवृत्त्युक्त्या अवाच्यत्वस्य ‘अप्राप्य मनसा
 सहे’ति मनसोऽविषयत्वोक्त्याऽज्ञेयत्वस्य च लाभो भवतीत्यभिप्रेत्योक्तम् अवा-
 च्यत्वाज्ञेयत्वाभिधायकोदाहृतश्रुतेरिति । एतेन — पूर्वपक्षिणा ज्ञेयत्वस्याङ्गीकृतत्वेन
 अवाच्यत्वाभिधायकश्रुतेः का गतिरित्येष प्रष्टव्यम्, न तु अज्ञेयत्वाभिधायकश्रुतेः
 का गतिरिति प्रष्टव्यमिति परास्तम् । अस्य शिष्यप्रश्नत्वेन पूर्वपक्षिप्रश्नत्वाभावात् ।
 उपसंहरति — एवमिति ॥ ‘न चाशब्दत्वमितरसिद्ध’ मिति भाष्यमवतारयति
 सूत्रं व्याख्यायेति ॥ न चाशब्दत्वमितरसिद्धमिति भाष्यं इतरस्य पूर्वपक्षिणो
 ऽशब्दत्वं प्रधानस्य न सिद्धमित्यर्थपरतया व्याख्याय इतरस्य सिद्धान्तिनः अश-
 ब्दत्वं प्रधानस्य न हि सिद्धमित्यर्थपरतयापि व्याचष्टे — नापि स्वन्यायेनेति ॥

इतरसिद्धं मायावादिसिद्धं 'सदेव सोम्ये' (छा०. ६-) त्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणो न संभवति यतः तेन तस्य शब्दावाच्यत्वमङ्गीकृतमिति 'न चाशब्दत्वमिति भाष्यस्य योजनान्तरमभिप्रेत्याह—किं चेति॥ यथा त्वन्मते 'सदेवे' त्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वं प्रधानस्य न संभवति, तथा ब्रह्मणोपि न संभवतीत्यर्थः। जगत्कारणं जिज्ञास्यं स्यात्, भिन्नमेवेति मन्वानः शङ्कते—जगत्कारणस्येति॥ नन्वास्तितान्मायाया ईक्षितृत्वं, तत्संबन्धात् 'त दैक्षते' (छा. ६-२) ति श्रुतौ शुद्धस्येक्षितृत्वमुच्यत इत्यत आह—किं च मायया ईक्षणमिति ॥ मायासंबन्धाद्ब्रह्मणि ईक्षणं भवति तच्च श्रुत्या उच्यत इत्युच्यते, उतश्रुत्या ईक्षितृत्वमुपचर्पत इत्युच्यत इत्यर्थः। प्रधानेपि संभवादिति ॥ 'तदैक्षते' ति ईक्षितृत्वं प्रधानेपि सं भवतीति तस्य जगत्कारणत्वे बाधकमित्यर्थः। उक्तार्थमाक्षिप्येति॥ भक्त्येव निर्गुणो वाच्यः, तथापि 'स एतस्मा' (प. उ. ५-२) दित्यादि श्रुत्युक्तेक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या निर्गुणस्य वाच्यत्वमित्युक्तम्, गौणस्यैव 'स एतस्मा' दिति श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन निर्गुणस्य एतच्छ्रुतिप्रतिपाद्यत्वाभावादिति मन्यमानस्य तटस्थस्य मतमालम्ब्य, उक्तार्थमाक्षिप्येत्यर्थः। एतेन — सर्वशब्दावाच्यत्ववादिनं प्रति आत्मशब्देन हेतुना सगुणस्य 'स एतस्मा' दिति श्रुति प्रतिपाद्यत्वनिराकरणं निर्गुणस्य तत्प्रतिपाद्यत्वसमर्थनंचायुक्तम्, आत्मशब्दस्य निर्गुणवाचकत्वानङ्गीकारादिति परास्तम्। अतो न तद्वाच्यमिति ॥ वस्तुगत्या आत्मादिशब्दवाच्यमपि अतः ईक्षणीयत्वलिङ्गात् तद्वाच्यमिति न सिध्यतीति यच्चोच्यं तन्नयुक्तमित्यर्थः। तेन च तस्येति॥ निर्गुणवाचकेनाऽऽत्मशब्देन ईक्षति श्रुतिप्रतिपाद्यस्य निर्गुणत्वसिद्धेरित्यर्थः। स एव ईक्षत्येति ॥ 'स एतस्मा' दिति श्रुत्युक्तेक्षणीयत्वादित्यर्थः। आत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिरूपणाय प्रवृत्तं 'यो गुणैः सर्वतो हीन' इत्यादिकं व्याचष्टे। गुणैः सत्त्वादिभिरिति ॥ यद्यपि — 'यश्च दोषविवर्जित' इत्यनेनैव सत्त्वादिगुणशून्यत्वं लभ्यते, तथापि — तेषां गुणशब्दवाच्यत्वात् व्यावृत्तिरकृतेति भ्रमः स्यात् स मा भूदित्येवमर्थं पृथङ्निराकरणम्। हेयोपादेयरहित इत्युपादेय एवेत्यर्थ इति ॥ भावप्रधानोयं निर्देशः।

ततश्च — हेयत्वसमानाधिकरणोपादेयत्वशून्यत्वोक्तया उपादेय एवेत्यर्थो लभ्यत इति भावः । (६-सू.) भाष्ये अनात्मनीति ॥ परब्रह्मव्यतिरिक्ते जीवादावात्मशब्दः सौपचारः प्रयुज्यते, पराधीनप्रवृत्तिनिमित्तमपेक्ष्य प्रयुज्यत इत्यर्थः । एतेन — 'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनी' ति वचनात् आत्मशब्दो जीवेऽस्मिन् एवेति तस्यौपचारिकत्वाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । ब्रह्मणि परममुख्यशक्तिः, जीवे मुख्यवृत्तिरित्यङ्गीकारात् । रूपशब्दः स्वरूपप्रतिमा रूपाभिप्राय इति ॥ स्वरूपप्रतिमासाधारणपूजास्पदत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नपर इत्यर्थः । जडामिश्र इति ॥ जडदेहानवच्छिन्न इत्यर्थः । ननु — उपचारेणापीति ॥ पराधीनप्रवृत्तिनिमित्तमपेक्ष्य जीवे 'हृदि ह्येष आत्मे' त्यादौ आत्मशब्दप्रयोगदर्शनात् 'आत्मन्येवात्मानं पश्ये' (बृ०. ६-४-२३) दित्यादावपि स एवोक्तः किं न स्यात् इति भावः । आत्मपदेति ॥ 'आत्मन्येवात्मानं पश्ये' दित्यत्र आत्मशब्दपरममुख्यार्थे प्रतिपाद्ये संभवति न मुख्यार्थः प्रतिपाद्यतयाऽभ्युपगन्तव्यः परममुख्यार्थासंभव एव मुख्यार्थस्य ग्राह्यत्वादिति भावः । (७-सू.) नन्वात्मशब्द इति ॥ आत्मशब्दो जीवे परममुख्य एव ततश्च 'आत्मन्येवात्मानं पश्ये' दित्यत्र श्रूयमाणोऽप्यात्मशब्दो जीव पर एव, किं न स्यादित्यर्थः । तथाच श्रुतेरिति ॥ 'द्वेवाव ब्रह्मणोरूपे' इत्यस्याः श्रुतेः रूपशब्दस्य प्रतिमामात्रपरत्वेन आर्जवसंभवात् सुबोधकत्वसंभवादित्यर्थः । नात्मशब्द इति ॥ आत्मशब्दो गौणेमुख्यः ततश्च 'आत्मन्येवात्मानं पश्ये' दिति श्रुतिप्रतिपाद्योपि स एवेति यदुक्तं तन्न युक्तमित्यर्थः । एतेन — मोक्षोपदेशस्य परब्रह्मणि तात्पर्यमात्रसाधकत्वेऽपि जीवे शक्तिनिरासकत्वाभावात्तन्निरासाय तदुपादानमयुक्तमिति परास्तम् । परब्रह्मणि तात्पर्यसाधनार्थैव मोक्षोपदेशरूपलिङ्गम्योपादानात् । आत्मशब्दो विष्णावेवेति ॥ 'परममुख्य' इति शेषः । भाष्ये दत्तमिति ॥ 'अत्रेः पक्षयनसूयात्रीन् जज्ञे सुयशमः सुतान्' इति पूर्वार्धम् । अस्यार्थः — अनसूया अत्रेः पत्नी, सुयशमः आत्मेशब्रह्मसंभवान् त्रीन् सुतान्, जज्ञे जनयामास, तत्र एकं दत्तमाहुः, अपरं दूर्वाससमाहुः, अन्यं सोममाहुरिति । कुतस्तस्यैवात्मत्वमिति ॥ 'आत्मन्येवात्मानं पश्ये' दिति श्रुत्युक्तात्मशब्दविषयत्वं तस्यैव नान्येषामित्यतः कुतः

‘ दृष्टिज्ञेय आत्मे ’ त्यादौ परममुद्भविरित्यर्थेऽपि तात्पर्यदर्शनात् इत्यत आह-
 त्यर्थः । (७) आत्मज्ञानादिति । यस्मात् ‘ वक्ष्यानुवित्त ’ इत्यादावात्मज्ञानान्मोक्ष
 उदाहृतः, अतः — ‘ आत्मन्येवात्मानं पश्ये ’ दित्यादौ आत्मशब्दो विष्णुपर
 एव नान्यपर इहात्मनोमोक्षार्थं ज्ञेयत्वाभिधानादिति भावः । मोक्षोपदेशेऽपीति ॥
 आत्मज्ञानान्मोक्षोपदेशेऽपि मोक्षार्थं ज्ञेयताप्रतिपादकश्रुतिगतात्मशब्दविषयत्वमन्येषां
 कुनो नेत्यर्थः । अत्र गुणसूत्रम् — ‘ हेयत्वावचनाच्चे ’ ति । अस्यार्थः — आत्म-
 न्येवात्मानं पश्ये ’ दित्यादौ गौणाऽऽत्मा नाऽऽत्मशब्दार्थः, तथासति, हेयत्व-
 स्यावचनप्रसङ्गात् = अनुक्तिप्रसङ्गात्, हेयत्वप्रतिपादकवचनविषयत्वं न स्या-
 दिति यावत् । न च — तदिष्टम् — गुणवद्वस्याहेयत्वे गुणवद्वस्याहेयत्वप्राप्त्या
 तन्निवृत्तिरूपमोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यादिति । किं तद्व्येववचनं कुतस्तद्विषयत्वा-
 भावप्रसङ्ग इत्यत आह—(८ सू.) भाष्ये—तमेवैकमिति ॥ ‘ तमेवैक ’ (मु०. उ०. २-
 २-५) मिति श्रुतौ ज्ञेयादन्यस्य हेयत्वमुच्यते अस्य तु ज्ञेयत्वमुच्यत इति त्वयाङ्गी-
 कारत् तस्य हेयत्ववचनविषयत्वाभावप्रसङ्गः । ततश्च गौणात्मा नेक्षति श्रुतिगतात्म-
 शब्दार्थः । न हि कस्यचित् ज्ञेयत्वमुक्त्वा तदन्यस्य हेत्यत्रोक्तौ ज्ञेयस्यैव हेयत्वमुक्तं
 भवति । ज्ञेयस्य ज्ञेयान्यत्वासंभवादिति भावः । टीकायां यद्यात्मेति ॥ यदि ज्ञेय-
 त्वप्रतिपादक ‘ आत्मन्येवात्मानं पश्ये ’ दित्यादिश्रुतिगतात्मशब्दः गौणपरः स्यात् तर्हि
 ‘ तमेवैक ’ मिति श्रुत्युक्ताऽऽत्मापि गौणः स्यात् । ज्ञेयत्वप्रतिपादकसर्ववाक्यान्तर्ग-
 ताऽऽत्मशब्दानां गौणपरत्वस्य त्वयाङ्गीकारात् । अन्यथा — ‘ तमेवैक ’ मिति
 श्रुत्यैव ईक्षणीयत्वसंभवात् ‘ स एतस्मा ’ दित्यादि श्रुतीनां सगुणपरत्वव्युत्पादनं
 व्यर्थं स्यात् । न च — अयमप्यात्मागौणोऽस्तिवति वाच्यम् — तथासति हेयत्व-
 प्रसङ्गात् त्वदभ्युपगतस्य ‘ अन्या वाचो विमुञ्चथे ’ ति वाक्यप्रतिपाद्यत्वस्य हेयत्व-
 प्रसङ्गात् परित्यागप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्यपि — यदि ईक्षणीयत्वप्रतिपादक सर्व-
 वाक्यान्तर्गतात्मशब्दोः गौणपरः स्यात्, तर्हि — ‘ अन्या वाचो विमुञ्चथे ’
 (मु०. २-२-५) ति वाक्यप्रतिपाद्यत्वपरित्यागः स्यादित्येव वक्तुमुचितम्,
 तथापि ज्ञेयस्यापि गौणात्मनः ‘ अन्यावाचोविमुञ्चथे ’ ति हेयत्वप्रतिपादकवाक्य-
 प्रतिपाद्यत्वमस्त्वित्याशङ्कापरिहाराय अन्तरङ्गानुपपत्तिं वक्तुं ‘ यद्यात्मशब्दोः गौण-

परः तर्हि 'तमेवैक' मिति श्रुत्युक्तात्मापि गौणः स्यादित्याद्युक्तम् । एतेन— तथा-
 सति हेयत्वप्रसङ्गादित्यनेन हेयत्वं गौणस्यापाद्यते, उत निर्गुणस्य । नाद्यः —
 गौणात्मनोहेयत्वेनेष्टापादनप्रसङ्गात् । 'तमेवैकं जानथे' ति श्रुत्युक्ताऽऽत्म-
 शब्दार्थत्वाभावेऽपि गौणात्मनो हेयत्वस्यावर्जनीयत्वेन तथासति हेयत्वप्रसङ्गादि-
 त्युक्तयोगाच्च । न द्वितीयः — न चास्य हेयत्वमुच्यते, प्रत्युत 'जानथे' त्यस्य
 'अहेयत्ववचना' दित्युत्तरग्रन्थविरोधात् आत्मशब्दो गौणपरः । ततश्च ज्ञेयत्व-
 मपि तस्यैवेति वदता निर्गुणस्य ज्ञेयत्वाऽनङ्गीकारेण 'न चास्य हेयत्वमुच्यत'
 इति विपर्ययपर्यवसानयोगात् । 'जानथे' त्यस्य निर्गुणविषयत्वाऽनङ्गीकारा-
 च्चेति परास्तम् । गौणात्मनोऽहेयत्वप्रतिपादकवाक्यप्रतिपक्षत्वाद्यागस्यैवापद्यत्वात् ।
 ननु — गौणात्मनो ज्ञेयत्वेऽपि कुतस्तद्वाक्यविषयत्वपरित्याग इत्यत आह — न
 चास्येति ॥ अस्य गौणस्य, हेयत्वमुच्यत इत्यस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । कुतो न
 युक्तमित्यत आह—प्रत्युतेति ॥ प्रत्युत 'तमेवैक' मिति पूर्वभागे अस्य गौणा-
 त्मन 'जानथे' त्यहेयत्वमुच्यत इति त्वयाऽङ्गीकारात् इति भावः । न च गौण-
 स्यापीति ॥ हेयत्वेनोक्तस्यापि गौणस्य अधिकारिविशेषं प्रति अहेयता 'जानथे'
 त्यनेन ज्ञेयता उच्यत इति न वाच्यमित्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्यत आह —
 अन्यावाच इति ॥ 'अन्यावाच' इत्यनेन ज्ञेयत्वेनोक्तान्यविषयकवचसाहेय-
 त्वोक्त्या हेयज्ञेययोर्भेदावगमात् नैकस्य वस्तुनोधिकारिभेदेन ज्ञेयत्वं हेयत्वं चोच्यत
 इति न युक्तमिति भावः । अत इति ॥ गौणः ईक्षणीयत्व प्रतिपादकवाक्यान्त-
 र्गताऽऽत्मशब्दविषयो नेत्यर्थः । ईक्षति श्रुत्युक्तोऽपि स एवेति ॥ यस्मादीक्षति
 श्रुत्यन्तर्गताऽऽत्मशब्दविषयः तस्माद्वाक्यतात्पर्यविषयोऽपि स एव पदनात्पर्यविष-
 यस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध
 आत्मा, तमेवैकं जानथे' त्यादि श्रुति प्रतिपाद्यो निर्गुणः, ततश्च
 तत्सिद्धेक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या वाच्यश्च, तथापि नात्मशब्दवाच्यः, तस्य
 मुख्यतः सगुणवाचकत्वात्, 'यस्यानुवित्त' इत्यादिश्रुते निर्गुणलिङ्गरूपवाचक-
 वलेन आत्मपदलक्ष्यार्थपरत्वोपपत्तेरिति मन्यमानस्य चोद्यमनूय निषेधति —
 न च — वाच्यमिति ॥ एतेन 'तमेवैक' मिति श्रुतिगतस्याऽऽत्मशब्दस्य

बाधकवशादपि न निर्गुणपरत्वं पूर्वपक्षिणा वक्तुं युक्तम् । पूर्वपक्षिणा ईक्षणी-
यत्वं सगुणस्यैव न निर्गुणस्य, ततश्च — तदन्यथानुपपत्त्या वाच्यत्वं सगुणस्यैव
न निर्गुणस्येत्याशङ्कितत्वादिति परास्तम् । तस्य मुख्यत इति ॥ भवेदात्म-
शब्दस्य लक्षणया निर्गुणपरत्वं, यद्यात्मशब्दस्य परमुद्घ्यतो जीववाचित्वे मानं स्यात्
न चैतदस्तीति भावः । (९-सू.) युक्त्यन्तरेणेति ॥ मीमांसाद्वारा शिष्यबुद्धि-
शुद्ध्यर्थे ईक्षणीयत्वेन वाच्यत्वं प्रसाध्य, युक्त्यन्तरेणापि निर्गुणस्य वाच्यत्वं साध-
यत्सूत्रमित्यर्थः । ननु — निर्गुणस्य वाच्यत्वसाधिकायुक्तिः, अथ सूत्रप्रज्ञाः स्वा-
प्ययः, आहोस्वित् टीकोक्तं श्रुत्युक्तत्वम्, नाद्यः — व्याप्यभावात् । न हि
स्वाप्ययवतः शब्दवाच्यत्वं दृष्टचरं येनानयोर्व्याप्तिः स्यात्, निर्गुणस्यैव श्रुत्युक्त-
त्वात्, 'भवत्येवासौ वाच्य' इत्युत्तरटीकाविरोधाच्च । न द्वितीयः — 'श्रुत-
त्वाच्चे' (१ - १ - ११) ति सूत्रेण गतार्थत्वप्रसङ्गात् । न चात्र न श्रुत्युक्तत्व-
मात्रं हेतुः, किंतु — 'पूर्णमद' इति श्रुत्युक्तत्वं, तत्रापि न श्रुतत्वमात्रं हेतुः,
किंतु — 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे' ति श्रुत्युक्तत्वं हेतुः, अतो न गतार्थ-
त्वमिति वाच्यम् — श्रुत्युक्तत्वमात्रस्य व्यभिचाराभावेन विशिष्टस्य हेतुकरणायोगा-
दितिचेत्, उच्यते — श्रुत्युक्तत्वमात्रमेवात्र हेतुः, सूत्रोक्तस्तु स्वाप्ययः अन्यस्यैव
श्रुत्युक्तत्वात् निर्गुणस्य श्रुत्युक्तत्वमसिद्धमिति शङ्कानिरासाय । न च 'श्रुतत्वाच्चे'
त्यनेन गतार्थता, तत्र श्रुत्युक्तत्वादित्यस्यैव रूढशब्दरूपश्रुत्युक्तत्वस्य हेतुत्वेन
विवक्षितत्वात्, तदुक्तमनुव्याख्याने — 'पदं च निर्गुण इति कथं गौणवदिष्य-
त' इति । ननु — पूर्णत्वस्य निर्गुणत्वसाधकत्वसंभवेऽपि न स्वाप्ययस्य तत्साध-
कत्वं, तस्य गौणेऽपि संभवादित्याशयेन शङ्कते — नन्विति ॥ उत्तरमाह — नेति ॥
विकल्पासहत्वादिति शेषः । एतेन नेत्यस्य यद्ययमित्युत्तरवाक्येनान्वयः । तत्र विक-
ल्पमात्रस्य कृतत्वेन हेतोरनुक्तेरिति परास्तम् । यद्यपीति ॥ यद्यपि स्वाप्ययादिति
सूत्रप्रज्ञाता श्रुत्युक्तत्वादिति युक्तिः अभ्युच्चययुक्तिरिति, सूत्रभाष्ये च च शब्देन
भाव्यम्, तथापि स्वाप्ययादिति सूत्रस्य साक्षादभ्युच्चययुक्ति प्रतिपादकत्वाभावात्सूत्रे
भाष्ये च चशब्दाभाव इति भावः । (१०-सू.) पुनरन्योऽपि कारणतयोच्यता-
मिति ॥ अन्यस्यरुद्रादेः कारणताप्रतिपादनव्याजेन विष्णुरकारणतयोच्यतामिति-

भावः । एतेन भाष्येऽन्यथोच्यत इत्युक्तत्वात्, 'ब्राह्मं ज्ञानं परमं त्वेकमेव' इति प्रमाणस्योदाहृतत्वाच्च, विष्णुरेवाऽन्यथोच्यतामिति वक्तव्यम्, नतु अन्योपि कारण-
तयोच्यतामिति वक्तव्यमिति परास्तम् । एवं ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमिति ॥ अनेन सूत्रेण ब्रह्मणः शास्त्रान्तरेषु अन्यथाप्रतिपाद्यत्वं निराकृत्य तदेव शास्त्रयोनीत्युक्तमि-
त्यर्थः । (११-सू.) तदुपात्तश्रुतिमेवेति ॥ रूढशब्दोपेतां सूत्रोपात्तां श्रुतिमित्यर्थः ।
निर्गुणस्य श्रुतत्वाच्चेति ॥ रूढशब्दोक्तत्वादित्यर्थः । तदुक्तम्— 'इति श्रुतौ श्रुतत्वाच्चे' इति ॥ अन्यथा— श्रुतौ श्रुतत्वादित्यस्यायोगेन श्रुत्युक्तत्वादि-
त्येव द्रव्यात् । नहि श्रुतौ श्रुत्युक्तत्वमिति संभवति, किंतु श्रुतावुक्तमित्येव । ननु—
निर्गुणपदस्य यौगिकत्वात्कथं श्रुत्युक्तत्वम् — मैवम्— तस्य केवलयौगिकत्वे ज्ञाना-
नन्दादिगुणशून्यत्वस्यापि प्रसङ्गेन योगरूढत्वस्यावक्तव्यत्वात् । श्रुतत्वेपीति ॥
रूढशब्दोक्तत्वेऽप्यवाच्यः किं न स्यादित्यर्थः । वेदावाच्यस्यापीति ॥
पदावाच्यस्यापीत्यर्थः । वेदवत्पदानामपि अपौरुषेयत्वज्ञापनाय वेदशब्दप्रयोगः ।
विप्रतिपन्नमिति ॥ विप्रतिपन्नं न लक्ष्यं स्यादित्यर्थः । केनापि पदेना-
वाच्यत्वादिति ॥ दूषणानुमाने पराङ्गीकारस्यैव सिद्धिपदार्थत्वात्परेण तदङ्गी-
कारान्नासिद्धिरिति भावः । ननु— वैधर्म्येण तीरवदिति व्यतिरेक दृष्टान्ताभि-
धानमयुक्तम्, सपक्षसंभव एव तस्य वक्तव्यत्वात्, नह्यनन्तेषु पदार्थेषु सपक्षो
नाम न लक्ष्यत इति संभवतीत्यत आह— सर्वपदार्थानामिति ॥ सपक्षस्य
सत्त्वं विद्यमानतालाभ इति यावत् । 'न सपक्षत्व' मिति पाठे सर्वपदार्थानां
लक्षणायोग्यत्वात् कस्यापि न सपक्षत्वं संभवतीत्यर्थोद्देशेयः । ननु— वाच्यत्व-
मिति ॥ यदि वाच्यत्वं लक्षणायामुपयुक्तं स्यात् तर्हि वाच्यत्वाभावे लक्षणाया
अयोगः स्यात्, तदेव कथमित्यर्थः । किं प्रयोजकान्तरमिति ॥ लक्षणायां
वाच्यत्वमिव मुख्यार्थसंबन्धरूपं प्रयोजकान्तरमस्ति, तस्य किं मुपाधिस्त्वमाशङ्कते,
उत वाच्यत्वमग्निधर्ममिव स्वाधिकरणे लक्ष्यत्वं प्रयोजयति, उत वृष्टिर्नदीपूरमिव
स्वानधिकरणे लक्ष्यत्वं प्रयोजयतीति, (?) प्रयोजकत्वे प्रकारमेव वा पृच्छसीत्यर्थः ।
'वाच्यत्वं लक्षणायां कथमुपयोगी' इति वाच्यस्थ कथं शब्दस्य उपाधुद्भावने
मनसि निधायाक्षेपार्थत्वस्य, प्रश्नार्थकत्वस्य च, संभवादिकल्पः कृतः । केवला-

न्रयीति ॥ व्यतिरेकिग्रहणं दृष्टान्तार्थः । यथाकेवलव्यतिरेकिणि उपाधि-
शङ्कानुदयः, तथा — केवलान्वयिनि उपाधिशङ्कानुदय इत्यर्थः । यद्यपि यल्लक्ष्यं
तद्वाच्यमिति व्याप्तेः केवलान्वयित्वं परो न मन्यते । तथाप्यस्माभिः केवलान्व-
यित्वेनाङ्गीकृतत्वात् अस्मान्प्रति उपाध्युद्भावनं न युक्तमिति भावः । कथं तर्हि
वाच्यत्वाभावे न लक्ष्यत्वाभावसाधनमिति चेत्, उक्तं किमुक्तम्, नेदं साधनानु-
मानम्, अपितु दूषणानुमानम्, दूषणानुमाने च न बाधोदूषणम् । लक्ष्यं न
भवतीत्यसाधनात्, कथं तर्हि साधनमभिहितमिति चेत्, लक्ष्यं न स्यादित्यभि-
मतम् । नापि हेतोरसिद्धिदूषणं दूषणानुमाने, पराभ्युपगमस्यैव सिद्धिपदार्थ-
त्वात् । साध्याभावेनेति ॥ केवलान्वयिनि साध्याभावाभावेन उपाध्यभावस्य
साध्याभावव्याप्यत्वाभावात्, उपाधिव्यतिरेकेण साध्याभावसाधनासंभवेन न तत्रो-
पाधिरिति भावः । व्यतिरेकिणि उपाधिशङ्कानुदय इत्यस्मिन्नर्थे विवदमानं
प्रत्याह -- केवलव्यतिरेकिणि चेति ॥ उपाधेः साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्
नोपाध्युद्भावनमिति भावः । व्याप्तिरेवेति ॥ यल्लक्ष्यं तद्वाच्यमिति व्याप्तेः
समानदेशकालघटितत्वात् वाच्यत्वं स्वाधिकरण एव लक्ष्यत्वं प्रयोजयतीति भावः ।
किं निबन्धनेति ॥ कार्यकारणभावाभावात् वाच्यत्वमन्तरा लक्ष्यत्वस्यानुपपत्ति-
रुचिता, तदभावेतु निर्निबन्धनत्वात् । तेन विनाऽनुपपत्तिरूपा व्याप्तिरेव न
युक्तेति भावः । कार्यकारणभावाभावेपि साध्यमन्तरा साधनस्यानुपपत्तिरूपव्याप्तेः
द्रव्यत्वसंयोगित्वादौ दृष्टत्वात् इहापि वाच्यत्वमन्तरा लक्ष्यत्वस्यानुपपत्तिरूपा व्याप्तिः
स्यादेवेति भावेनाह — द्रव्यत्वेति ॥ इति प्रश्नस्य, 'निरुत्तरत्वप्रसङ्गा' दिति
वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । ततश्च कार्यकारणभावाभावे सामानाधिकरण्यरूपा
व्याप्तिरेवेनेति न वक्तव्यमित्यर्थः । एतेन 'द्रव्यत्वसंयोगित्वादा' इति वाक्ये
हेतोरनभिधानात् पूर्वणानन्वयशङ्का परास्ता । माभूत्पदार्थान्तरस्य लक्ष्यतायां
वाच्यत्वमुपयोगि प्रत्यक्षादिनापि मुख्यार्थसंबन्धिताया लक्ष्यज्ञानसंभवात्, ब्रह्मणो-
लक्ष्यतायां तु वाच्यत्वमुपयोग्येव, तेनविना लक्ष्यत्वस्य सर्वथाऽसंभवादिति भावे-
नाह — अवाच्यस्येति ॥ वाच्यत्वमुपयोग्येवेति शेषः । अवाच्यस्यब्रह्मणो लक्ष्य-
तायां अङ्गीकृतायां किमस्य लक्ष्यमिति प्रश्नपूर्वकं उपदेशेनैव ब्रह्मप्रतिपत्तव्यम्,

न चोपदेशः संभवति — वाचकपदाभावात्, तदभावे च ब्रह्मज्ञानाभावेन लक्ष-
णैव न प्रवर्तेत, लक्षणायाः वाच्यार्थसंबन्धितया विज्ञात एव ज्ञानजनकत्वस्वा-
भावात् । नच — ब्रह्मज्ञानं शब्देनविना संभवति तस्यैवनिपदत्वादिति भावः ।
ननु — अस्तु प्रश्नपूर्वकमुपदेशेनैव ब्रह्मज्ञानं तथापि न ब्रह्मज्ञानसंभवः
ब्रह्मपदलक्ष्यं ब्रह्मैवेत्युपदेशसंभवादित्यत आह — न च तदेवेति ॥
माभूद्ब्रह्मैत्युपदेशो ब्रह्मपदेन, पदान्तरेण तु उपदेशः स्यादिति शङ्कते — अथ तत्र
पदान्तरमिति ॥ इति चेन्नेति शेषः । एतेन — तेनेत्युत्तरवाक्येनानन्वय इति
परस्तम् । तदपि पदं न ब्रह्मज्ञानजनकं मुख्यार्थसंबन्धितया ब्रह्मज्ञानाभावादिति
भावेनाह — तेनापीति ॥ अस्त्येव निर्गुणस्य किञ्चिद्वाचकं पदं नतु घटादिवत् ।
अनेकपदवाच्यत्वमिति मन्यमानस्तदस्थः शङ्कते — अथ किञ्चिदिति ॥ एतेन—
यत्किञ्चित्पदवाच्यत्वसाधनस्यैवाधिकरणप्रमेयत्वात् तस्य पूर्वपक्षिणाङ्गीकृतत्वेन
समीहितसिद्धेः ‘ किं पदान्तरेणापरद्ध ’ मित्युत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमिति परास्तम् ।
अधिकरणप्रमेयस्य तावता सिद्धत्वेपि सिद्धान्तविरुद्धस्य तदस्थचोद्यस्य निरुक्त-
व्यव्येनोत्तरग्रन्थस्य सार्थकत्वात् । लक्ष्यपरपदस्येति ॥ लक्ष्यपरपदस्यधर्मा-
नभिधायकस्य ब्रह्मवाचकत्वमुपपद्यते, ब्रह्मणः तत्प्रतिपाद्यस्वरूपत्वात्, प्रति-
पाद्यार्थाभाव एव लक्षणायाः स्वीकर्तव्यत्वात्, ‘ सत्यं ज्ञान ’ (तै०. उ०. २ -)
मिति लक्षणपदानां तु गुणाभिधायकत्वान्न ब्रह्मवाचकत्वम्, सत्यादिपदप्रति-
पाद्यानां सत्यत्वादिधर्माणां ब्रह्मण्यभावात्, प्रतिपाद्यार्थाभावे च लक्षणाया
आश्रयणीयत्वादिति वैषम्यमिति भावः । लक्षणपदानामपीति ॥ सत्यज्ञानादि-
पदानाम् अन्यत्र सत्यत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिवाचकत्वेपि ब्रह्मणि ब्रह्मगतविशेषावलंबनेन
प्रवृत्तानां वाचकत्वोपपत्तेः । न हि नानार्थाः सैन्धवादिशब्दाः समुद्रोत्पन्नत्वादि-
निमित्तमालंब्य लवणादौप्रवृत्ताः तदपहाय सिन्धुदेशोत्पन्नत्वादिकं निमित्तीकृत्य,
तुरगादौ प्रवृत्ता इत्येतावता न तद्वाचका भवन्ति, येन सत्यज्ञानादिशब्दा न
ब्रह्मवाचकाभवेयुरिति भावः । लक्षणपदानामिति ॥ भवेत्सत्यज्ञानादिपदानां
ब्रह्मवाचकता यदि ब्रह्मगतविशेषावलंबनेन ब्रह्मणि तेषां प्रवृत्तिः स्यात् नचैवं
किंनाम तेषां ब्रह्मस्वरूपमात्रावलंबेन प्रवृत्तिरिति लक्षणैवशरणमिति भावः ।

पर्यायतापातादिति ॥ पर्यायेणैव प्रयोगः स्यात्, सहप्रयोगो न स्यादिति भावः । एतेन — एकार्थवाचित्वस्यैव पर्यायताप्रयोजकत्वेन एकार्थलक्षकत्वस्य तद-प्रयोजकत्वात् पर्यायतापातादित्ययुक्तमिति परास्तम् । प्रयोजनबाहुल्यादिति ॥ सत्यज्ञानादिपदानां अनृतादिव्यावृत्तिज्ञापनरूपपृथक् पृथक्प्रयोजनसद्भावात् सह-प्रयोग इति भावः । वाच्यविशेषराहित्य इति ॥ सत्यादिपदानां ब्रह्मणि अर्थ-विशेषसमर्पकत्वाभावे अनृतादिव्यावृत्तिज्ञापनरूपप्रयोजनासिद्ध्या प्रयोजनशतानु-संधानेपि सह प्रयोगोनेत्यर्थः । अत इति ॥ पर्यायत्वप्रसङ्गस्यावर्जनीयत्वात्, सत्यज्ञानादिपदानां न लक्षकत्वम् अपितु वाचकत्वमित्यर्थः । वाच्यत्वस्य लक्ष-णोपयोगित्वपसंहरति — इत्यस्त्येवेति ॥ इति उक्तप्रकारेण वाच्यत्वस्य लक्षणोपयोगस्येवेत्यर्थः । एतेन — लक्षणपदानां लक्षकत्वाभावस्य वाच्यत्वस्य लक्षणोपयोगं प्रति हेतुत्वाभावात्, तयोर्हेतुहेतुमद्भावकथनमयुक्तमिति परास्तम् । हेतु हेतुमद्भावस्यानुक्तत्वात् ।

पूर्वपक्षस्तु — न ब्रह्मणः शास्त्रमुख्य र्थत्वम्, अवाच्यत्वात्; नचासिद्धो हेतुः, 'यतोवाचो निवर्तन्त' इत्यादिश्रुतेः, नह्यवाच्यस्य शास्त्रमुख्यार्थता संभवतीति न शास्त्रोक्तजगत्कारणत्वं तस्येति ।

सिद्धान्तस्तु — अवाच्यत्वाद्ब्रह्मणो न शास्त्रमुख्यार्थत्वमिति यदुक्तं न तदुक्तम् — ईक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या वाच्यत्वस्य सिद्धत्वात् । नचेक्षणीयत्व-मसिद्धमिति वाच्यम् — 'स एतस्मा' दित्यादिश्रुति सिद्धत्वात् । नच — वाच्य-त्वानुमानस्य 'यतोवाचो निवर्तन्त' इत्यादिश्रुतिबाधः — 'यतोवाच' इति श्रुतेः अप्रसिद्धत्वाभिधायकत्वेन अवाच्यत्वानभिधायकत्वात् । तदुक्तम् — 'अप्रसिद्धे-वाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्ति' इति । (६) ननु — भवत्येव ब्रह्म वाच्यं तथापि नेक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या वाच्यत्वसाधनं युक्तं तर्दाक्षणीयत्वस्यासिद्धत्वात् । नच — 'स एतस्मा' दिति श्रुति सिद्धं तस्येक्षणीयत्वमिति वाच्यम् — तस्या गौणात्म-परत्वात् इति चेत्; न — 'आत्मन्येवात्मानं पश्ये' दिति श्रुत्या ईक्षणीये आत्मशब्दश्रवणात् । ईक्षणीयस्य निर्गुणत्वमिद्वेः 'स एतस्मा' दिति श्रुतेः तत्पर-त्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । समाख्यालब्धस्यैव श्रुत्यर्थत्वात् । (७) 'ननु—आत्मन्येवा-

त्मानं पश्ये' दिति श्रुतौ आत्मशब्दश्रवणेऽपि सगुणपरत्वमेवास्तु, नहि आत्मशब्दो-
विष्णौपरममुख्य इत्येतावता आत्मशब्दघटितवाक्ये न गौणपरमितिसंभवति ।
'द्विद्विष्टेप आत्मे' ल्यादावपि गौणपरत्वाभावादिति चेत्, न — 'यस्य'नुवित्त'
इति श्रुतौ तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात् । नहिवद्वात्मज्ञानेन बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षः
संभवति । (८) अन्यावचोविमुंचयेति हेयत्व प्रतिपादकवचनविषयत्वाभ'वप्रसंगाच्च,
न गौण आत्मा ईक्षणीय श्रुति प्रतिपाद्यः, मोक्षसाधनभूत ज्ञानविषयस्य हेयत्व
प्रतिपादकवचनविषयत्वासम्भवात् । (९) न केवलं ईक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या ब्रह्म
वाच्यं प्रतिपत्तव्यम् किंतु 'पूर्णमदः पूर्णमिद' मिति श्रुतिविषयत्वान्यथानुपपत्त्या ब्रह्म-
वाच्यं प्रतिपत्तव्यम् । (१०) नन्वस्तु निर्गुणस्य वाच्यत्वसिद्ध्याऽवाच्यत्वानुपपत्तिरूप
बाधकाभावात् श्रुति प्रतिपाद्यत्वम्, तथापि न कारणत्वं प्रसिद्धशाखासुकारणत्वे-
नोक्तत्वेऽपि अप्रसिद्धशाखासु अकारणत्वेनोक्तिसम्भवादिति चेत् ; न — सर्व-
वेदोत्पाद्यज्ञानस्यैकविधत्वेन विरोधशंकानवकाशात्, तदुक्तम् — 'सर्वेवेदायुक्तयः
सुप्रमाणाः ब्राह्मं ज्ञानं परमं त्वेकमेव । प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चित् वेदेषु सर्वेषु
तथेतिहास' इति । (११) न केवलं ईक्षणीयत्व श्रुत्युक्तत्वयोरन्यथानुपपत्त्या ब्रह्मणो-
वाच्यत्वम्, अपितु 'साक्षाच्चेता केवलो निर्गुणश्चे' ति निर्गुणपदविषयत्वान्यथा-
नुपपत्त्या ब्रह्म वाच्यं प्रतिपत्तव्यम् । ततश्च — अवाच्यत्वरूपबाधकाभावत्,
उपक्रमादिलिगैर्विचरे क्रियमाणे तस्यैवकारणत्वावगतेः, गति सामान्याच्च,
कारणत्वं तस्यैवेति सिद्धम् (५ अ०.)

[६ अधिकरणम्.]

ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ (सू०. १२.)

किमध्यायशेषेणेति ॥ ननु — ब्रह्मणः शास्त्रविषयत्वात् ब्रह्मस्वरूप-
निरूपणानवशेषे शास्त्रशेषवैयर्थ्यस्यैवोचितत्वेन किं शास्त्रशेषेणेत्येव वक्तव्यम्,
नतु अध्यायशेषेणेति, किंच इतः प्राक्तनानामधिकरणानाम्, अध्यायपादपीठत्वे-
नाऽनध्यायत्वात् किमध्यायेनेत्येव वक्तव्यम्, नत्वध्यायशेषेणेतीति चेत्. न —
नैतदेवाविज्ञायते अध्यायस्यशेषः अध्यायशेष इति, किं तर्हि अध्यायरूपः शेषो-
पा. नं. ११.

अध्यायशेष इति । ततश्च ' आनन्दमयोभ्यासा ' दित्यारभ्य ' अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दा ' (४ - ४ - २३) दित्यन्तः शास्त्रशेषः अध्यायसंज्ञक इति ' किमध्यायशेषेणै ' त्येवोक्तं भवतीति नोक्तदोषः । तत्कृत्यमाहेति ॥ अध्यायचतुष्टय-कृत्यस्य परस्परं विलक्षणत्वेन पृथगेव वक्तव्यत्वात्, उत्तराध्यायस्य कृत्यं तु तत्र तत्रैव वक्ष्याम इति भावेन प्रथमाध्यायकृत्यं तावदाह आचार्यो भाष्यकार इत्यर्थः । अत एव उत्तराध्यायनिरूपणभाष्यस्य व्यावर्त्यशंकायाः अवैवोक्तत्वेन उत्तराध्याय-टीकायां तामप्रदर्शयित्वा एतदध्याय प्रतिपाद्यं दर्शयतीत्येवावतारितम्, अन्यथा इहैवगतार्थतामाशंक्य किमध्यायेनेति तत्रापि श्रूयादिति द्रष्टव्यम् । कृत्यान्तराभावेऽपीति ॥ अनुक्तार्थनिरूपणरूप प्रयोजनान्तराभावेऽपि उपक्रमाद्यन्वयाच्छास्त्रीयशब्दानां सम्यक् निरूपण मनेनाध्यायेन कुर्वन्सूत्रकारः; अन्यपरत्व-संदेहविषयेषु वाक्येषु भगवत्परत्वसाधकोपक्रमादि लिंगयोगरूपो यः समन्वयः ' तत्तुसमन्वया ' (ब०. सू०. १ - १ - ४) दिति सूत्रे समन्वयशब्देनोक्तः तमेव समन्वयं भगवत्परत्वसाधकोपक्रमादिलिंगयोगं प्रतिवाक्यग्रहणेन दर्शयाने । ततश्च अनुक्तार्थप्रतिपादनरूप प्रयोजनान्तराभावेऽपि समन्वय प्रकटनरूपप्रयोजन-सद्भावाद्वाध्यायशेषस्य वैयर्थ्यमिति भावः । एतेन — यदि — उक्तसमन्वय निरूपणमेव अध्यायप्रयोजनं स्यात्, तर्हि आनन्दमयाऽसूत्रेषु ' अभ्यासः, लिंग ' मित्यादिरूपेण प्रतिवाक्यग्रहण पूर्वकं उपक्रमादिकमेव प्रदर्शनीयं स्यात्, ननु ' आनन्दमय ' इत्यादिसाध्यांशप्रदर्शनमिति परास्तम् उपक्रमादि लिङ्गानि, वाच्यवाचकभावसंबन्धश्चे, त्युभयप्रदर्शनस्य इहामितत्वात् । कुतः समन्वय-सूत्रोक्तं समन्वयं प्रतिवाक्यग्रहणेन प्रदर्शयतीत्यत आह — अन्यथेति ॥ अत्र वाक्ये ' अन्यथे ' ति ' अन्यदेव समन्वयादित्यपि वक्तुं शक्यत्वा ' दिति च, प्रक्षिप्तम् । ततश्चैवं टीकावाक्यपाठः — प्रतिज्ञामात्रस्य हेतूपन्यासमात्रस्य हेत्व-साधकत्वात्, प्रतिवाक्यग्रहणेनोपक्रमादिकं प्रकटयतीति पूर्वणसंबन्धः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, ' अन्यदेव समन्वयादित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् ' इत्यस्य अन्यथा प्रतिज्ञामात्रस्य असाधकत्वा ' दित्यनेनान्वयाभावात् । नहि यो हि प्रतिज्ञामात्र-असाधकमिति त्रुते स स्वयम् अर्थसाधनाय प्रतिज्ञामात्रं करोतीति संभवति येनेदं

अन्यदेवसमन्वयादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्येतत् पूर्वोणसंगतं स्यात् । सूत्रोदाहरण-
कृत्यमाह — एतदधिकरणेति ॥ एतदधिकरणमारभ्य अध्यायपादाभ्यामन्तर्भाव-
संगति प्रसक्ति सूचनाय सूत्रोदाहरणमित्यर्थः । अत एव प्राक् ‘अध्यायपाद-
सङ्गतिस्तु आनन्दमयाधिकरणमारभ्य गवेषणीयं’ त्युक्तम् । समस्तेनेति प्राये-
णेति च मातावन्द्येति बद्धाहनामत्याशङ्कां विषय व्यवस्थया परिहरति — चतुर्थ-
पादेत्वित्यादिना ॥ नहीति ॥ यदिसमस्तेनाध्यायेन समन्वयोनिरूप्यते तर्हि—
अध्यायस्य एकार्थत्वं प्राप्तमेवेति पादभेदो न स्यात् । प्रतिपाद्यभेदायत्तत्वात् पाद
भेदस्येति भावः । शब्दास्तावच्चतुर्विधा इति ॥ सूत्रनिष्पत्तेः पुरा चतुर्विधाः
शब्दा आसन्, चतुर्विध प्रतिपत्तिविषया आसन्नित्यावत् । एतेन — शब्दानां-
स्वतः चातुर्विध्याभावात् शब्दाश्चतुर्विधा इत्युक्तमिति परास्तम् । स्वतः चातु-
र्विध्याभावेऽपि चतुर्विध प्रतिपत्तिविषयत्वेन चतुर्विधा इत्युपचारविषयत्वसंभवात् ।
अन्यत्रैव प्रसिद्धा इति ॥ प्रबल श्रुतिलिगादिभिः अन्यपरा एवेति विज्ञाताः,
अन्यत्रैव प्रसिद्धाः, कस्मिंश्चिद्वाक्ये, विद्यमानाः भगवत्पराः, कस्मिंश्चिद्वाक्ये
विद्यमाना अन्यपरा, इत्येवं विज्ञाता उभयत्र प्रसिद्धाः, लोकव्यवहारबलेन वा,
श्रुत्यादि बलेन वा, अन्यपरा एवेति विज्ञाता अन्यत्र प्रसिद्धाः, भगवद्वाचकत्वेन
विज्ञाताः तत्र प्रसिद्धा इत्यर्थः । एतेन — अन्यत्र प्रसिद्धानाम्, अन्यत्रैव प्रसि-
द्धेषु, अन्यत्रापि प्रसिद्धेषु वा, अन्तर्भावो भवेत् अन्यत्रेत्यस्य अन्यत्रैव अन्य-
त्रापीति पक्षद्वयव्यतिरेकेण विधान्तरत्वाभावात् चातुर्विध्याभिधानमयुक्तमिति
परास्तम् । अन्यत्र प्रसिद्धा इत्यनेन लोकव्यवहार बलेन श्रुत्यादिवलेन वा अन्य-
परा एवेति विज्ञाता शब्दविशेषाणां विवक्षितत्वात् । नन्वेवमपि — अन्यत्रप्रसिद्धा
उभयत्र प्रसिद्धा इति विभागो नोपपद्यते अन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानामपि बलव-
च्छ्रुति लिगादिभिः अन्यत्रैव प्रसिद्धत्वात् । कथमन्यथा आनन्दमयाधिकरण पूर्व-
पक्षेऽपि ब्रह्मादि श्रुतीनां, सूर्यप्रोक्तत्वादि लिङ्गानां चोपन्यासः । नच — ब्रह्मश्रुत्या-
दीनां न बलवत्त्वमितिवक्तुं युक्तम्, पूर्वपक्षदार्ढ्याभावप्रसङ्गात् । नच — पूर्वपक्षि-
भिन्नस्य अन्यत्र प्रसिद्धत्वं उभयत्र प्रसिद्धत्वं विवक्षितम्, पूर्वपक्षिणः श्रुत्यादिभिः
प्रसिद्धत्वेऽपि नान्यत्र प्रसिद्धत्वहानिरिति वाच्यम् — अन्यत्रैव प्रसिद्धाऽव्यक्तादि-

शब्दानां पूर्वपक्षि भिन्नस्य पुरुषस्य श्रुत्यादिभिरन्यत्र प्रसिद्धत्वाभावेन अन्यत्रैव प्रसिद्धत्वाभावापातात् । नच — 'अव्यक्तात्पुरुषपर' इत्याद्युक्तावरत्वादि लिंगपर्यालोचनयैव पूर्वपक्षि भिन्नस्य ते अन्यत्र प्रसिद्धा इति तेषां अन्यत्रैव प्रसिद्धत्वमिति वाच्यम् — अवरत्वादिर्लङ्घ्यत्वेन अन्यत्रैव प्रसिद्धा इति ज्ञातुः पूर्वपक्षित्वानपायात् । न हि पूर्वपक्षिणः शृंगमस्ति, यज्जतिरेकान्नायं पूर्वपक्षीति प्रतीमः । किंच — यथा आनन्दमयादिशब्दा लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धाः, तथा चतुर्थपादव्युत्पाद्या अव्यक्तादिशब्दा अपि लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धाः, कथमन्यथा चतुर्थपादीयाऽव्यक्ताद्यधिकरणेषु समन्वयसूत्रमन्यत्रैव प्रसिद्धिं संदेहबीजत्वेनाभिदध्यात् । नच — लोकतोऽन्यत्रैव प्रसिद्धिः संदेहबीजम् अपितु श्रुतियुक्त्यादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धिः संदेहबीजमिति वाच्यम्, तस्या एव पूर्वपक्षनिश्चयत्वेन संशयहेतुत्वा संभवात् । नच — लोकप्रसिद्धेरपि संशयहेतुत्वासंभवः — अन्यमात्रपरत्वेन लोकविज्ञानस्य श्रुत्यादिमूलत्वेन दाढर्याभावात् । इदं रजतमिति जनातीति भ्रांतिज्ञस्य संशयवत् संशयहेतुत्वोपपत्तेः । एव मुभयत्र प्रसिद्धा अपि, अन्यत्रैव प्रसिद्धाः, अतः परविद्याविषयोद्युम्वाद्याश्रयोविष्णोरितर एवेति पूर्वपक्षिणाऽवधृतत्वात् । 'अन्यपरा एवे'ति अवधारण विषयत्वस्यैव अन्यत्रैव प्रसिद्धि शब्दार्थत्वात् । नहि वाक्यविशेषान्तर्गतो विष्णुपरः तदन्यवाक्यविशेषान्तर्गतोऽन्यपर इति प्रतीति विषयत्वमात्रेण उभयत्र प्रसिद्धत्वेन भाव्यं, न भाव्यं च विषयवाच्यान्तर्गतो न विष्णुपरः, किंतु — तदन्यपर एवेति निश्चयविषयत्ववशात् अन्यत्रैव प्रसिद्धत्वेनेति राज्ञामाज्ञास्तीति चेत् सत्यम् — अन्यत्रोभयप्रसिद्धाः अन्यत्रैव प्रसिद्धाः, अन्यत्रैव प्रसिद्धाः अपि लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धाभवन्तीति । तथापि विभागोयुज्यते पृथापुत्रत्वसाम्येऽपि अर्जुनेपार्थत्वेन प्रसिद्धिवत् येषुलोकतः श्रुत्यादिनात्राऽन्यत्र प्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धिः, तेशब्दा अन्यत्र प्रसिद्धशब्देन संगृहीताः, येषु अन्यत्रैव प्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धिः, तेशब्दा अन्यत्रैव प्रसिद्धशब्देन संगृहीता इत्यंगीकारात् । एवंचसति येऽन्यत्र प्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धाः, तानुपादायप्रथमद्वितीययोः पादयोः, ये उभयत्र प्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धाः तानुपादाय तृतीयपादस्य, येऽन्यत्रैव प्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धाः तानुपादायचतुर्थपादस्यप्रवृत्तिः । एकस्यैवेन्द्रस्य शचीपतित्वेन सहस्राक्षत्वेन पुरं-

दरत्वेन प्रसिद्धिवत् । एकस्यैव आकाशशब्दस्य अन्यत्रोभयत्र अन्यत्रैव प्रसिद्ध-
त्वात् 'आकाशस्तल्लिङ्गा (१-२२) दिति प्रथमे 'अकाशोऽर्थांतरत्वादि व्यपदेशा'
(३-४१) दिति तृतीये, कारणत्वेन चाकाशादि' त्विति चतुर्थेच, समन्वयो-
निरूपितः । अत एव — उच्यते शब्दस्य 'उच्योतिश्चरणाभिधाना' (१-२६)
दिति प्रथमे, 'उच्योतिर्दर्शना' (३-४०) दिति तृतीये, 'उच्योतिरूपक्रमात्
तुतथात्पथधीयत एक' (४-१०) इति चतुर्थेच समन्वयोरुक्तिरुपपन्ना । सर्वेपि-
नामलिङ्गात्मकतयेति ॥ स्वशक्त्यर्थ बोधका नामात्मकाः, अवयवशक्त्यर्थ-
बोधकालिङ्गात्मका इत्यर्थः । इदंचलिङ्गात्मकत्वं पंकजादिपदेषु 'यस्मिन्द्यौ'
रित्यादि वाक्येषुचाऽविशिष्टं पंकजादिपदानामिव, 'यस्मिन्द्यौ' रित्यादिवाक्या-
नामपि स्वावयवशक्त्यर्थबोधकत्वात् इति बोध्यम् । तेषु न तत्र प्रसिद्धाना-
मिति ॥ यद्वाक्यान्तर्गतभगवत्प्रसिद्धाः, तद्वाक्यं विषयवाक्यत्वेनोदाहृत्य तद-
न्तर्गतानां तेषां समन्वयोनवाच्य इत्यर्थः । एतेन — 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं
कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहित' मिति वाक्यान्तर्गत
ब्रह्मशब्दस्य शंकरादिश्रुतिबलेन 'अन्यपरएवायं ब्रह्मशब्द' इति प्राप्तपूर्वपक्षस्य
परिहाराय समन्वेतव्यत्वात् । तत्र प्रसिद्धानां समन्वयोनवाच्य इत्युक्तमिति परा-
स्तम् । एतद्वाक्यान्तर्गतपदस्य अन्यत्रैव प्रसिद्धत्वेन तत्र प्रसिद्धत्वाभावात् ।
अमुख्यत्वेन प्राथम्यायोगादिति ॥ ननु — उभयत्र प्रसिद्धशब्दानामपि
अन्यत्र प्रसिद्धशब्दानामिवान्यत्र प्रसिद्धिपराकरणपूर्वकं भगवत्परत्वं समर्थनीयं, सम-
र्थ्यतेच 'द्युम्वाद्यायतनं स्वशब्दा' (१-३-१) दित्यादौ, अन्यथा—'नानुमान-
मतच्छब्दात् ; प्राणभृच्च' (ब्र०. सू०. १-३. २, ३) त्येतावन्मात्रेण अन्यत्र-
प्रसिद्धि पराकरणसंभवात्, 'द्युम्वाद्यायतनं स्वशब्दा' दित्यस्य वैयर्थ्यस्यात् । किं
चैवं सति तृतीयपादस्य समन्वयाप्रतिपादकत्वेन समन्वयाध्याये अन्तर्भावो न स्यात्
इति चेत् स्यादयं दोषः, यदि तृतीयपादे समन्वयोनव्युत्पादनीयो, नव्युत्पाद्यते
चेति ब्रूमः, न चैवं किं नाम समन्वेतव्यशब्दोक्तगुणलाभाय समन्वयो नव्युत्पाद-
नीय इति । समन्वेतव्यशब्दस्य उभयत्र प्रसिद्धत्वेन तद्वाच्यगुणस्य परमात्मनि
पूर्वपक्षिणा अंगीकृतत्वात् । किमर्थं तर्हि समन्वय उच्यते इति चेत् समन्वेतव्य

शब्दवाच्यगुणस्य अन्येषुयोगनिरासायेतिब्रूमः । विष्ण्वन्यपरत्वेनाभिमतयावद्वाक्या-
न्तर्गत समन्वेतव्यशब्दस्य भगवतिसमन्वये भगवदन्यस्य सगन्वेतव्यशब्दोक्तगुण-
योगो निराकृतो भवति । प्रमाणवैधुर्यादिति ॥ ततश्चैवंयोजना—उभयत्रप्रसिद्ध-
शब्दानां समन्वयफलस्य अन्यत्रप्रसिद्धिपराकरणमात्रस्य, अन्यत्रप्रसिद्धशब्द-
समन्वयप्रतिपादनलभ्यफलादमुख्यत्वेन प्राथम्यायोगात् तृतीयपादे तत्समन्वयोक्ति-
रिति । इदमुक्तंभवति—अन्यत्रप्रसिद्धशब्दस्यसमन्वयोक्तेः फलद्वयं, भगवतिसमन्वे-
तव्यशब्दोक्तगुणलभः, अन्यत्रतद्योगनिरासश्चेति । उभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वय-
स्यतु भगवतितदभिधेयगुणयोगस्य पूर्वपक्षिणाकृतत्वात् अन्यत्रतद्गुणयोगनिरास-
एव फलमिति । अन्यपराणांमध्य इति ॥ लिङ्गात्मकानामवयवशक्तिमालं-
व्यधर्मवाचिनां, स्वशक्त्याधर्मिवाचिभ्योनामात्मकेभ्योऽमुख्यत्वेन, तत्समन्वयोक्तिः
द्वितीयपादे इत्यर्थः । एतेन लिङ्गात्मकानामपि धर्मिवाचिभ्यः अमुख्यत्वकथन-
मयुक्तमिति परास्तम् । ततोऽन्यत्रेति ॥ स्वशक्त्याऽर्थप्रतिपादकत्वेन प्राधान्यात्
तत्समन्वयः प्रथमपादेप्रदर्शयत इत्यर्थः । लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां प्रथमपादे,
श्रुत्यादिभिः, रन्यत्रप्रसिद्धानां द्वितीयपादेसमन्वयः प्रतिपाद्यत इति भावः । एतेन
समन्वेतव्यशब्दानां नामात्मकत्वाल्लिगात्मकत्वभेदेन, पादभेदनिरूपणं मयुक्तं,
नामलिगात्मकत्वयोर्भेदस्य, तृतीय चतुर्थसमन्वेतव्यशब्देऽपि सद्भावेन तस्यपाद-
भेदाऽप्रयोजकत्वादिति परास्तम् । लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वं श्रुत्यादिभिरन्यत्रप्रसिद्धत्व-
रूपभेदस्यैव पादभेदप्रयोजकतयाऽभिमतत्वात् । नामलिगात्मकत्वोक्तेः स्वरूपकथ-
नार्थत्वात् । अत एव टीकायां ‘प्रथमपादेलोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धाऽऽनन्दमय नाम्न’
इत्युक्तं, द्वितीयपादेतु लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धाऽऽदित्य श्रतिसहपठितं सर्वगतत्वलि-
गात्मकस्येत्युक्तम् । अन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां प्रथमपादे, लिगात्मकानां
द्वितीयपादे इत्यादि नियमस्तु सूत्रे उदाहरणतयोपादानविषय एवेतिबोध्यम् ।
एतेन — आनन्दमयशब्दसमन्वयोक्तौ, समानन्यायात्वात् अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मका-
ऽनमयादि शब्दसमन्वयसिद्धिवत्, समानन्यायाक्रान्तानामुभयत्र अन्यत्रैव प्रसिद्ध-
शब्दानां समन्वयसिद्धिर्भेदेवाऽविशेषात् । एवंच प्रथमपादे अन्यत्रप्रसिद्धनामा-
त्मकानां समन्वयोनिरूप्यत इत्यादिपादार्थकथनमयुक्तमिति परास्तम् । अन्ये-

त्त्विति ॥ स्पष्टाल्लिङ्गानां स्पष्टलिङ्गं समन्वयज्ञापकं येषांतेस्पष्टलिङ्गाः तेषांशब्दानां
 ब्रह्मनिष्ठतया प्रथमेसमन्वयः प्रतिपाद्यते, द्वितीयतृतीययोस्तु अस्पष्टानां नविद्यंते
 स्पष्टानियेषांतेऽस्पष्टाः तेषां शब्दानांसमन्वयः प्रनिपाद्यन् इति पादार्थानाचक्षत
 इत्यर्थः । प्रायेणन्यत्रप्रसिद्धानामितिभाष्येण शास्त्राध्यायपादसंभवेपि न श्रुत्यधि-
 करणसंगतिसूचनं संभवतीतिभावेन शङ्कते । नन्विति ॥ अन्यत्रप्रसिद्धानां
 शब्दानांसमन्वयः प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्पादे इत्यभिधानात् अस्मिन् अधिकरणे
 आनन्दमयनाम्नो ब्रह्मणि समन्वयसमर्थनात्, शास्त्राध्यायपादसंगतिः सूचिताऽस्तु,
 तथापि न कृतार्थता श्रुत्यधिकरणसंगत्योरसूचनात् । एवंचानन्दमयस्य विष्णुत्व-
 समर्थनरूपस्य अधिकरणप्रमेयस्य पूर्वस्यसंगतिर्वक्तव्या साच केत्यतः श्रुत्याधि-
 करणाभ्यां संगतिर्दर्शयतीत्यर्थः । एतेन — आकाशाद्यधिकरणोपक्रम इव अस्ति-
 शास्त्रादिसंगतिरित्युक्त्या श्रुत्यधिकरणसंगतिं दर्शयतीतिवक्तव्यं ननु 'नन्वस्तु
 शास्त्राध्यायपादसंगतिः तथापि कापूर्वं संगति' इति प्रष्टव्यं, शास्त्रादिसंगतेरनु-
 क्तत्वेन अर्धाङ्गीकारायोगात्, 'तथापि' इत्यस्य अनन्वयाच्चेति परास्तम् । पादप्रति-
 पाद्यशब्दताभाष्यकृता संगतेः सूचितत्वेन सर्वापिसंगतिः सूचितेति मन्यमानस्य शङ्को-
 दयसंभवात् । यद्यपि समन्वयसूत्रेणप्रपञ्चप्रपञ्चकभावलक्षणसंगतेरुक्तत्वात् कापूर्वसं-
 गतिरिति प्रश्नोऽनुपपन्नः, तथापि तस्याः संगतेः सर्वाधिकरणसाधारणत्वात्
 असाधारणसंगतेरनुक्तत्वात् प्रश्नोऽनानुपपन्नः । यद्यपि पादस्यशास्त्राध्यायात्मकत्वा-
 त्पादसंगतिरेवशास्त्राध्यायसंगतिरिति 'अस्तु पादसंगति' इति वक्तव्यम् —
 तथापि पादस्यशास्त्राध्यायपादसंज्ञाविषयत्वात् पादसंगतिरेवशास्त्राध्यायपादसंगति-
 त्वेनोपचरिता । अत एव — अस्तुशास्त्राध्यायपादसंगतिरित्येकवचनम्, अन्यथा—
 'श्रुत्यधिकरणसंगती' इत्यत्र द्विवचननिर्देशवत् इहापि 'संगतय' इति बहुवचन-
 निर्देशं कुर्यादिति । अतः संगतिसद्भावादिति ॥ जिज्ञासाधिकरणे प्रति-
 पाद्यस्यब्रह्मणः आनन्दमयाधिकरण प्रतिपाद्यस्य आनन्दमयस्यच अवयवत्वावय-
 विभावलक्षणसंबन्धसद्भावादित्यर्थः प्रतिपाद्ययोः संबन्धस्यैवसंगतित्वादितिभावः । तेन
 जिज्ञासाधिकरण प्रतिपाद्यस्यब्रह्मणः तैत्तिरीयश्रुतौ आनन्दमयपुच्छत्वश्रवणेपि तयो-
 रधिकरणयोः संगतिलाभः पुच्छत्वेनप्रतीतिमात्रस्य संगतिं प्रति अप्रयोजकत्वादिति

परास्तम् । ' तस्यप्रियमेवशिर ' इत्यादिना शिरआद्यवयवादीनां उपकारादि साधन
 जन्यसुखविशेषात्मकत्वमुच्यत इति प्रतीतिनिरासायाह — तत्तत्प्रवर्तकतयेति ॥
 यद्यपि ' तत्तत्प्रवर्तकतया तत्तद्व्यपदेश ' इति बाष्प्यं सर्वं पुस्तकेषुनदश्यते, तथापि—
 एतद्वाक्योक्ततत्तद्व्यपदेशगतिकथनस्यप्राह्यत्वादित्वाक्यं व्याख्यातम् । प्रियादि-
 प्रवर्तकतया ' प्रियमेवशिर ' इत्यादिव्यपदेश इति भावः । नह्यवयविनंविनेतिभाष्य-
 मयुक्तं विष्णुत्वसमर्थनस्य आवश्यकत्वानिरूपणादित्यत आह — यद्यानंदमय-
 इत्यादिना ॥ तदा न ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ भिन्नांशत्वेजीववन् सर्वोत्तमत्वेन
 जिज्ञास्यत्वं न स्यादितिभावः । आनंदमयस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वेपि ' तद्वि जिज्ञासस्वे ' ति
 श्रुतिविहितत्वात् ब्रह्मजिज्ञासाभवेदेवेत्यत आह — अवयविन एवेति ॥ जिज्ञा-
 साविधिगतस्य ब्रह्मशब्दस्य आनंदमयेलक्षणसंभवेन आनंदमयजिज्ञासैवविध्यर्थः
 स्यादिति भावः । मुख्यार्थबाधाभावान्नलक्षणानयुक्त्यत आह — अवयविजिज्ञा-
 सां विनेति ॥ अवयवस्यप्राधान्येन जिज्ञासायोगात् मुख्यार्थबाध इति भावः ।
 अस्तु तर्हि आनंदमयजिज्ञासैव श्रुत्यर्थः, तथाच तस्यविष्णुत्वसमर्थनंनव्यर्थ मित्यत-
 आह—ब्रह्मविज्ञासाचेति ॥ श्रुत्युक्ता ब्रह्मशब्दरूढिलभ्या ब्रह्मजिज्ञासा आनंद-
 मयस्य विष्णुत्वसमर्थनेन संभवेसति न हातुंशक्या । सर्वथामुख्यार्थासंभव एव-
 लक्षणायाः स्वीकर्तव्यत्वादितिभावः । उपसंहररति — अत इति ॥ आनंदमयस्य
 अतः पुच्छरूपाद्विष्णोरन्यत्वेसति ब्रह्मजिज्ञासा न संभवति इति यतः अतो ब्रह्म-
 जिज्ञासासिध्यर्थमित्यन्वयः । अत्र आनंदमयोविवय इति ॥ अत्रद्वेदर्शने —
 आनंदमयशब्दो लिंगात्मक इति एकं दर्शनम्, नामात्मकमिति अपरम् तत्राहं
 सत्तर्कदीपावलि तत्वप्रदीपकृतोर्दर्शनम् । ' ब्रह्मणि अर्थान्तरानिरूढसमन्वय प्रति-
 पादकेऽस्मिन्पादे आनंदमयादिशब्दानां केषुचिदर्थान्तरानिरूढानां समन्वय प्रति-
 पादनात् प्रायेणेति ' इति सत्तर्कदीपावल्याम्, ' आनंदादिगुणवाचिनां आनंदमया-
 दिगुणवाचिनां स्वशब्दानां समन्वयसिध्यर्थम् आनंदमयाधिकरणे लिगविचारात्,
 इंद्रादिबहुनाम्नां समन्वयसौलभ्याय उत्तरत्रान्तस्थत्वलिगविचारात्, तस्मात्
 प्रायेण अन्यत्र प्रसिद्धानां नामशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयं वक्ति अस्मिन्पादे ' इति
 तत्त्वप्रदीपेच, आनंदमयशब्दस्य लिंगात्मकत्वोक्तेः । द्वितीयंतु — टीकाकृतो-

दर्शनम् — अत्रान्तस्थत्वलिङ्गमयत्वप्रतिपादनाप्रायेणेतीति अंतस्थत्वाधिकरणस्यैव व्यावर्त्यत्वोक्तिः । अन्यथा — आनन्दमयाधिकरणस्यापि व्यावर्त्यत्वमवश्यम् । तत्रायमतस्य 'गुणसामान्यवाचिनाम् । गुणवाचिनां च प्रथममाहदेवः समन्वय'मित्यनुव्याख्याने आनन्दमयशब्दस्य धर्मविशिष्टधर्मिवाचकत्वोक्तिर्मूलम् । द्वितीयमतस्य तु — 'आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुण्डते क्तितः । समस्ता ब्रह्मता प्राप्ते-
रानन्दमयनामही' त्यनुव्याख्याने नामत्वोक्तिर्मूलम् । न च परस्परविरोधादन्यतरस्या-
ऽप्रामाण्यं वाच्यम् — आनन्दमयशब्दस्य योगरूढत्वेन मतद्वयोक्तनामात्मकत्व
लिङ्गात्मकत्वयोर्भावात् । पूर्वमते नामात्मकत्वस्याऽनिषेधात्, द्वितीयमते च लिङ्गा-
त्मकत्वस्याऽनिषेधात् । कथं तर्हि टीकायां अंतःस्थत्वाधिकरणस्यैव प्रायशब्दव्या-
वर्त्यत्वोक्तिरिति चेत्, तस्य केवललिङ्गात्मकत्वेन पादेऽन्तर्भावोनेति सूचनायेति
ब्रूमः । कथं तर्हितत्वप्रदीपे आनन्दमयाधिकरणस्य प्रायशब्दव्यावर्त्यत्वोक्तिरिति चेत्,
आकाशादधिकरणेष्विव आनन्दमयाधिकरणे केवलनामात्मकसमन्वयानेति सूच-
नार्थमिति ब्रूमः । किं वा विष्णुरिति । 'इति संदेह' इति शेषः । हिरण्यगर्भ-
निष्ठब्रह्मशब्दस्य आनन्दमयेश्रवणात् आनन्दमयशब्दपर्यायस्य शतानन्दशब्दस्य
हिरण्यगर्भेश्रवणात् तयोरैक्यमिति गूढाभिसंधिः । पूर्वपक्षमाह—आनन्दमय इति॥
ब्रह्मशब्द एवाऽऽनन्दमयस्य हिरण्यगर्भत्वसाधनायोपन्यस्त इति मन्यमानः शङ्कते —
ब्रह्मशब्दस्येति ॥ भवेद्ब्रह्मशब्द आनन्दमयस्य हिरण्यगर्भत्वसाधकः यदितन्भात्र-
निष्ठः स्यात्, न चैवमिति भावः । 'इति चेत्' इत्यनन्तरं नेति शेषो बोध्यः ।
पूर्वपक्षीस्वाऽभिसंधि मुद्धाटयति । आनन्दमयशब्दार्थवदिति ॥ नाऽस्माभि-
र्ब्रह्मशब्दमात्रेण हिरण्यगर्भत्वं साधितं येनोक्तदोषः स्यात्, किंतु परस्परनामसांकर्येण
तयोरैक्यमिति साधयाम इति भावः । एतेन — शतानन्दनाम्नः पक्षधर्मताभावात्
ब्रह्मशब्दस्य जीवांदां विपिसत्त्वात् व्याप्यभावेन हिरण्यगर्भत्वसाधनाय तयोरुपन्यासो-
ऽनुपपन्न इति परास्तम् । आनन्दमय हिरण्यगर्भयोरभेदसाधनाय नामसांकर्यस्य-
हेतुत्वेनेहाऽभिमतत्वात् । ययोर्नामसांकर्यमसति बाधके तयोरभेद इति व्याप्ति-
सद्भावात् । नासत्यदस्त्रयोर्नामसांकर्येऽपि बाधकत्वशालात् नाभेद इति भावः । सूर्य-
प्रोक्तत्वादिति॥ सूर्यान्तर्गतत्वादित्यर्थः । अप्रयोजकताशंकापरिहाराय तस्य

रुद्रलिङ्गत्वमाह — रुद्रस्येति ॥ सूर्यान्तर्गतत्वं न रुद्रस्य, नापि बृहस्पतेः, किंतु इंद्रस्यैवेति मन्यन्ते, अपरे — बृहस्पतेरेव न रुद्रेन्द्रयोः, अन्येतु — अन्यस्यैव न रुद्रेन्द्रबृहस्पत्यादीनां मन्यन्ते । तेषां पूर्वपक्षमाह । ययोरिति ॥ एतेन — सूर्यान्तर्गतत्वस्य रुद्रादिसाधारण्ये रुद्र एव आनन्दमय इत्याद्यवधारणार्थं हेतुतया तस्योपादानमयुक्तमिति परास्तम् । तस्य रुद्राद्यसाधारण्यं मन्यमानैर्हेतुतया उपादानस्योचितत्वात् । आनन्दमयः चित्प्रकृतिर्भवितुमर्हति, ब्रह्मशब्दविषयत्वेन बाधकाभावात् जगदुपादानत्वेन साधकसद्भावादिति गूढाभिसंधिः । पूर्वपक्षमाह — चित् प्रकृतिर्वेति ॥ ब्रह्मशब्दस्य चित्प्रकृतिरूपसाध्यमामानाधिकरण्यज्ञापनायाह — आनन्दमयनिष्ठेति ॥ एतेन — आनन्दमयस्य चित्प्रकृतिवत्साधनाय तत्रैव हेतोर्वक्तव्यत्वेनाऽचित्प्रकृतेर्हेतुविधानमयुक्तमिति परास्तम् । ब्रह्मशब्दो हेतुत्वेनोक्त इति मन्यमानः शङ्कते — कथमिति ॥ इति चेत् इत्यनन्तरं 'ने'ति । शेषः पूर्वपक्षीस्वाभिसंधिमुद्धाटयति — सोऽकामयत इति ॥ ब्रह्मशब्दविषयत्वं बाधकाभावप्रदर्शनायोपन्यस्तम् । बहुभाव एव हेतुत्वेन उपन्यस्त इति भावः । साध्यसहचाराभावात् व्याप्यत्वासिद्धेर्हेतुरित्यत आह — तदभिमानत्वादिति ॥ मुख्योपादानत्वस्य साध्यसहचाराभावेऽपि 'सोऽकामतते'ति श्रुत्युक्तकामनोपपत्तये हेतुत्वेनाभिमतस्यौपचारिकोपादानत्वस्य साध्यसहचारित्वात् न व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः । बहुभावादेवेति ॥ 'बहुस्या'मिति वाक्ये मुख्य एव बहुभावो विवक्षितः । कामनाया अभिमानद्वारा संभवात् ततश्च अचित्प्रकृतिवत्साधनमेवोचितमिति भावः । आनन्दमया जीवाः, जीवात्मकाऽन्मयादिप्रायपठितत्वात् इति मन्यमानस्य पूर्वपक्षमाह — तत्तद्देहगतेति ॥ नानन्दमया जीवत्वेन अभ्युपगन्तुं युक्ताः ब्रह्मशब्दाऽविषयत्वादित्यत आह — बृहज्जातीति ॥ तस्य जीवेऽपि सद्भावात् न ब्रह्मशब्दविषयत्वं बाधकमिति भावः । ब्रह्मशब्द एव हेतुत्वेनोक्त इति मन्यमानस्य शङ्कामनूयनिषेधति — न च वाच्यमिति ॥ स्वाभिप्रेतं हेतुमाविष्करोति — अन्नरसमय इति ॥ सर्वपूर्वपक्षसाधारणम् अवधारणव्यावर्त्यमाह — यद्यपीत्यादिना ॥ तत्तद्देवतालिङ्गसद्भावात् यथा तत्तद्देवानां प्राप्तिः, एवं मुख्यतो विष्णुवाचकब्रह्मशब्दसद्भावात् विष्णोरप्यस्ति प्राप्ति-

रित्यर्थः । ननु — आनन्दमयेति प्रतिज्ञाभांगो विष्णुरेवेति व्याख्यातव्यः, किं-
 त्विति व्यर्थमित्याशंकायामाह — कस्तर्हीति ॥ 'न ते आनन्दमयशब्देनोच्यंत'
 इत्यनन्तरं हेतोरेवाऽऽकाक्षितत्वेन विष्णुरेवेत्यस्याऽनाकाक्षितत्वादवक्तव्यत्वं स्या-
 दिति नत आनन्दमयशब्देनोच्यंत इति उक्त्यनन्तरं विष्णुरेवेत्युक्तेः संगत्यर्थ-
 किंचिदनेनाकाक्षामुत्पाद्य सूत्रप्रतिज्ञाभागं व्याचष्ट इत्यर्थः । ब्रह्मशब्दाभ्या-
 संदर्शयति — असन्नेवेति ॥ अत्र सूत्र आनन्दमयशब्दस्य उदाहरणमात्रत्वात् ।
 अन्नमयादिषु यद्विष्णुत्वसाधकं प्रसिद्धं तदेवहेतुत्वेनग्राह्यम्, एवंच आनन्दमये
 ऽभ्यासो हेतुः, अन्नमयादिषु ब्रह्मशब्द एव हेतुरितिबोध्यम् । एतेन — आनन्द-
 मये विज्ञानमये च अभ्याससद्भावेपि, अन्नमयादिषु अभ्यासाभावात् भागासिद्धो-
 हेतुरिति परास्तम् ॥

‘येऽन्नं ब्रह्मे’त्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तरीयके ।

अन्यासुचैतद्रूपासुशाखास्वपि सहस्रशः ।

आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम् ।’

इत्यनुव्याख्यानस्य तैत्तरीयकेविद्यमानात् । ‘येनं ब्रह्मोपासते, ये प्राणं
 ब्रह्मोपासते, आनन्दं ब्रह्मणोविद्वान्, विज्ञानं ब्रह्मेति चेत् वेद, विज्ञानं देवाः सर्वे
 ब्रह्मज्येष्ठमुपासते, असत् ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेदे’ (तै. उ. २ -)
 त्यादि ब्रह्मशब्दाभ्यासात्, उपलक्षणतया सूत्रगृहीता ब्रह्मशब्दादयश्च एतद्रूपासु-
 सहस्रशाखासु ‘आनन्दमयः विज्ञानमयः’ इत्याद्यैः शब्दैर् हरिः स्वयंवाच्य इत्यर्थः
 ब्रह्मशब्दस्यचाभ्यासात् पंचरूपादिषुस्फुटमिति अनुव्याख्यानस्यापि अन्नमयादि-
 पंचरूपेषु अन्नादिषुमध्ये आनन्दमयवत् विज्ञानमयेऽभ्यासात् सूत्रस्थाऽऽनन्दमयशब्दो
 ऽन्नमयादीनां उपलक्षकोबोध्यः । अन्यथा — अन्नमयादीनामब्रह्मत्वप्राप्त्या तदं-
 तर्गतं विज्ञानमये व्यभिचरिते ब्रह्मशब्दस्याभ्यासः, कथं मानन्दमयस्य ब्रह्मत्वंसाधये-
 दित्येवाऽऽशयः, नत्वन्नमयादिषु सर्वत्र ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽस्तीत्याशयः । अन्नमया-
 दिषु सकृदेव ब्रह्मशब्दश्रवणेनाभ्यासस्याऽभावात् । न वा सूत्रकृता ब्रह्मशब्द एव
 हेतुत्वेनोक्तोऽभ्यास इत्याशयः । आनन्दमयशब्दस्योपलक्षकत्वसिद्धौ अन्नमयादिषु
 असिद्धिपरिहाराय ब्रह्मशब्दोहेतुत्वेन विवक्षित इत्यर्थसिद्धिः, ब्रह्मशब्दमात्रस्यहेतुत्व-

सिद्धौ च व्यभिचारप्रसंगेनाऽमाश्रयत्वात् तत्परिहारायाऽऽनन्दमयशब्दस्योप-
लक्षकत्वासिद्धिरिति अन्योन्याश्रयसंगात् । ननु — ‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’
इत्यत्राभ्यासस्य हेतुत्वं सूत्रकृता विविक्षितमित्युक्तम्, सुधाविरुद्धत्वात्, तथाहि—
‘एकविषयासकृदुक्तिर्मुख्योभ्यासः । न चैवमत्रास्ति, किंतु — असकृदुक्तिमात्र-
मिति विज्ञापयितुं ‘इत्यादे’ रित्यनुक्तं इत्यादिरूपा’ दित्युक्तम्, अन्नमयादि-
विषयत्वेन ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वादित्युक्तं भवतीति ब्रह्मशब्दस्य हेतुत्वमिधानादिति
चेत्, स्यादयं दोषः, यदि ब्रह्मशब्दाभ्यासो न हेतुरिति सुधाशयः स्यात्, न
चैवं, किंना, ब्रह्मशब्दाभ्यासः ब्रह्मशब्दश्चेतुरित्याशयः, तत्राऽऽद्यः सूत्र-
कण्ठोक्तः, द्वितीयस्तु उपलक्षणतया सूचित इति विवेकः । ततश्च — एवं सुधा-
वावयवयोजना — नन्वेवमुपलक्ष्याने ‘येऽन्नं ब्रह्मे’ त्यादिरूपादभ्यासादित्युक्तं येष-
न्न-
ब्रह्मेत्यादेः सकृदुक्तत्वेन अभ्यासत्वाभावादित्यत आह — एकविषयासकृदुक्ति-
रिति । एकविषयासकृदुक्तिः सौत्राभ्यासपदस्य मुख्यार्थः । नचैवं रूपोऽभ्यासो
ऽन्नमयादिषु सर्वत्रास्ति, किंतु — अन्नमयादिपंचविषयेषु मिलित्वबहुवारमुक्ति-
रस्तीति न सौत्रहेतोरसिद्धिः शङ्कनीयेति सूत्रकृता ब्रह्मशब्दोभ्यासश्चेति हेतुद्वयं
विवक्षितम्, अन्नमयादिषु आनन्दमय विज्ञानमयोरिव ब्रह्मशब्दाभ्यासरूपहेत्व-
भावेऽपि उपलक्षणतयोक्त ब्रह्मशब्दरूपहेतुसद्भावात् नासिद्धिरिति ज्ञापयितुं इत्यादे-
रित्यनुक्तं इत्यादिरूपादित्युक्तमिति भावः । ‘येऽन्नं ब्रह्मे’ त्यनुपलक्ष्याने अभ्यासा-
दित्युक्तेर्भावमाह — अन्नमयादिविषयत्वेनेति ॥ उदाहरणत्वेन सूत्रोपात्तादभ्यास-
पदाऽसूचितो ब्रह्मशब्दरूपो हेतुः अत्र अनुपलक्ष्याने अभ्यासपदेनोक्त इति भावः ।
ननु — आनन्दमयशब्दस्य अन्नमयादिशब्दोदाहरणत्वाभिधानमयुक्तम्, अनुपल-
क्ष्याने सुधाविरुद्धत्वात् ‘उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणा’ मित्यनुपलक्ष्याने
आनन्दमयशब्दस्य अन्नमयादिशब्दोपलक्षकत्वोक्तेः, ‘अजहल्लक्षणाचैषा तेना-
ऽऽनन्दमयस्यत्यागो न मन्तव्य’ इति सुधायामुक्तत्वात् इति चेत् स्यादयं दोषः,
यदि आनन्दमयशब्दस्य अन्नमयादि शब्दोपलक्षकत्वमिति सुधानुपलक्ष्याने योराश-
योऽर्थः । ‘अजहल्लक्षणाचैषे’ ति सुधावाच्यस्य सूत्रकारीया ऽऽनन्दमयशब्दोच्चारणस्य
एवा अन्नमयादि शब्दोदाहरणे च, अजहल्लक्षणा तुल्या यथा छत्रिणः समायात्तीत्यत्र-

छातिशब्दस्य शक्यत्वं संवेद्युभयग्राहकत्वं, एवम् आनन्दमयशब्दोच्चारणस्य उच्चार्य-
माणानन्दमयशब्दस्य तत्समानन्यायाऽन्नमयशब्दस्य च ग्राहकत्वं, नतु 'सभाराजाऽ
मनुष्यपूर्वं पा.सू.२-४-२३'त्यत्र राजशब्दोच्चारणस्येव पर्यायमात्रस्य ग्राहकत्वमित्याश-
यो बोध्यः । एतेन उच्चारणस्योच्चार्यमाण शब्दस्य परित्यागेन समानन्यायशब्दग्राहकत्व-
स्य कल्पदर्शनात् अजहलक्षणानुरूपत्वाभिधानमयुक्तमिति परस्त्वम् । उच्चारणेपि
उच्चार्यमाण शब्दपरित्यागस्य सभाराजेत्यादौ दर्शनात् । इदमत्र तत्त्वम् 'आनन्दम-
योभ्यासा' दित्यादिसूत्रे सूत्रकारीयमानन्दमयादिशब्दोच्चारणं न समन्वेतव्यशब्दानां
परिगणनाय अनंतशास्त्रानिर्णयाभावप्रसंगात् किंतु समन्वेतव्यशब्दानामुच्चारण-
मात्रम्, एवं सति 'अग्रपेत्वाजुष्टं निर्वपाभी' त्यत्र अग्निपदस्थाने सूर्यपदोहवत्
आनन्दमयोभ्यासादित्यादिसूत्रेषु समन्वेतव्य शब्दस्थाने समानन्यायानामन्नमयादि
शब्दानामूहः कार्यः, ततश्चैवंसूत्रपाठो भवति — 'आनन्दमयोऽभ्यासात्, मन्त्र-
मयो ब्रह्मशब्दात्, विज्ञानमयोऽभ्यासा' दित्यादि । अत एव सुधायां — 'यद्यत्र
आनन्दमयशब्दः स्वमात्रस्य ग्राहकः स्यात्, नचैवं किं त्वत्रानन्दमयशब्दस्य समा-
नन्यायानामन्नमयादिशब्दानांमुपलक्षकत्वं' मित्युक्तम्, नहि आनन्दमयशब्दो-
च्चारणमन्नमयादिशब्दानामपि अस्मिन् सूत्रे उच्चार्यत्वमिति ज्ञापनार्थमित्यभि-
प्रायाभावे आनन्दमयशब्दः स्वमात्रस्य ग्राहकः स्यादिति सुधायाः कथं युज्यते ।
आनन्दमयशब्दस्यार्थवाचित्वेन शब्दपदार्थकत्वाभावात् ; कथमन्यथा 'तस्मिन्' त्य-
नेन आनन्दमयशब्दस्य संबंधः स्यात् । तस्मात् आनन्दमयशब्दोच्चारणस्य
अन्नमयादि शब्दग्राहकत्वमिति सुधाशयो बोध्यः । एवमन्यापि सुधावाक्या-
नियोज्यानि । अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम्, 'आनन्दमयोविष्णुरभ्यासात्, अन्नमयो-
विष्णुर्ब्रह्मशब्दात्' इत्यादियोजनासंभवात् । आनन्दमयशब्दस्याऽन्नमयादिशब्दोप-
लक्षकत्वांगीकारितु आनन्दमयशब्दस्य अजहलक्षणया आनन्दमयरूपार्थाऽन्नम-
यादि शब्दोभेदपरत्वापत्त्या पदतात्पर्यविषयस्य वाक्यार्थसमन्वयनियमेनानन्दमय-
रूपोर्थः, अन्नमयादि शब्दा विष्णुरेवेति वाक्यार्थः स्यात्. नचासौ युक्तः, 'ब्रह्मणो
ऽन्नमयादिशब्दरूपत्वाभावात्, वाक्यविशेषग्रहणस्य पूर्वपक्षविशेषोपादानस्य सि-
द्धान्तप्रमाणविशेषस्वीकारस्य च उदाहरणार्थत्वात् इति मुद्रायामुक्तत्वाच्चेति ।

ब्रह्मशब्दाभ्यासब्रह्मशब्दयोरनमयादिषु श्रवणेपि कुतोऽन्नमयादयो विष्णुत्वेन प्रति-
 पत्तव्या इत्यत आह टीकायाम् — ब्रह्मशब्दस्येति ॥ भाष्ये 'तदेव ब्रह्मपरमं
 कर्त्रीना' मित्यादि श्रुतिस्मृत्युदाहरणं यथा 'किंतु विष्णुरेव' इति प्रतिज्ञातार्थ
 सिद्ध्युपयोगि तथैव 'नते आनंदमयशब्देनोच्यंत' इति प्रतिज्ञातार्थसिद्धेरप्युप-
 योगातिभावेन 'तथापि नत आनंदमयशब्देनोच्यंत' इति वाक्यं अर्थतोऽनुव-
 दाते— न च तत एवेति ॥ तत एव तथापि हिरण्यगर्भादीनां प्राप्तिः आनंद-
 मयशब्दवाच्यत्वं प्राप्तिर्नाशङ्क्येत्यर्थः । एतेन — हिरण्यगर्भादीनां प्राप्तिमाशङ्क्य
 तथापि नते आनंदमयशब्देनोच्यंत इति भाष्ये निषिद्धत्वेन च 'तत एव' त्य-
 नेन पुनराशङ्क्यनिराकरणं मनुष्यपञ्चमिति परास्तम् । अस्याग्रन्थस्य 'नते आनं-
 दमयशब्देनोच्यंत' इति भाष्यस्योपयोगोऽस्तीति सूचनार्थत्वात् । यदर्थमनुवादः,
 तदाह — अपूर्णत्वेति ॥ भाष्ये—वासुदेवात्मकमिति ॥ यतिः वासुदेवात्मकं ब्रह्म,
 मूलमन्त्रेण, प्रणवेन वा, पूजयेदित्यर्थः । टीकायाम् (१३. सू.) उक्त्यर्थमाक्षि-
 प्येति ॥ तटस्थरीत्या उक्त्यर्थमाक्षिप्येत्यर्थः । एतेन — यथा अविकारित्वान्नानंद-
 मयो विष्णुः, तथानंदमयस्य पुच्छमपि अविकारिणः विकार्यवयत्वायोगात् । ततश्च
 न जिज्ञासाक्षेप इति परास्तम् । अस्य तटस्थत्वेन जिज्ञासाक्षेपानाग्रहात् । अत्र
 गुणसूत्रम् । 'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्या' दिति । विकारार्थकमयङन्त-
 शब्दाऽभिधेयत्वेन दोषवानानंदमयो न विष्णुः, सदोषनिर्दोषयोरभेदायोगादिति
 चेत्, न-प्रकृत्यर्थानन्द प्राचुर्यान्निमित्तादानन्दमयशब्दवाच्यस्य दोषित्वाभावादिति
 सूत्रार्थः । (१३-सू०) नायमानंदमय इति ॥ आनंदमयशब्दघटितै तद्वाक्यप्रति-
 पाद्यो न विष्णुः, किंतु प्रकृत्यादय एवेत्यर्थः । विकारेति ॥ एतद्वाक्यं प्रतिपाद्ये
 विकाराभिधायकमयट् प्रत्ययप्रयोगादित्यर्थः । मयट् प्रत्ययप्रयोगायोगादितिवक्तव्ये
 मयट् शब्दप्रयोगादित्युक्तिः शब्दात्मकोयं प्रत्यय इति ज्ञापनाया 'सन्ति हि शब्दात्मका
 अपि प्रत्ययाः । द्विवेगोयुगच्छब्दः प्रत्ययोवक्तव्यः, उष्ट्रगोयुगम्, खरगोयुगम् ;
 स्नेहेनेतैल च शब्दश्च प्रत्ययोवक्तव्यः इंगुदतैलम्, भवनेक्षेत्रे शाकटशब्दश्च
 प्रत्ययोवक्तव्यः, इक्षुशाकटम्, मूलशाकटम्' इति महाभाष्योक्तेः । प्रचुरा-
 नंदत्वादिति ॥ आनंदमयस्य आनंदमयपदवाच्यत्वे यथानंदविकारित्वं प्रवृत्ति-
 निमित्तं स्यात्, तदा विष्णोस्तदभेदो न स्यात्, न चैवं किं नाम प्रचुरानंदत्वं

प्रवृत्तिनिमित्तं 'अचः छंदसी' (पां. सू. ४-३-) ति सूत्रेण विकारावयवार्थक मयटः छंदसि अच एव विधानात् आनंदशब्दस्यैवैवैव विकारार्थक मयट् प्रत्य-
यायोगादिति भावः । ननु प्राचुर्यार्थकोमयडित्युक्तम् , मयटः प्राचुर्येऽनुशासना-
भावादित्यत आह — तादात्म्यार्थ इति ॥ प्रयोगसिद्धत्वात् नानुशासनापेक्षेति
भावः । उक्तंचमहाभाष्ये—'यथा लक्षणमप्रयुक्त' इति अप्रयुक्ते लौकिकप्रयोगेणाऽनि-
श्चिते यथा लक्षणं प्रयोक्तव्यं नियमेन लक्षणमनुसर्तव्यम्, लौकिकप्रयोगेण निश्चितेतु
न नियमेन लक्षणपेक्षेत्यर्थः । ननु—आनंदप्रचुरत्वात्त्यानंदमय इति नवक्तव्यं तत्कथं
प्रचुरानंदत्वादिति आनंदमयपदव्याख्यानमित्यत आह — आनंदेति ॥ आनंद-
मयपदार्थप्रदर्शनाय प्रकृतिप्रत्ययचक्रानुसारेण आनंदप्रचुर इत्यभिधाने ब्रह्मण्य-
नानंदस्यप्राप्तिः स्यात् । प्रचुरान्तसमासस्य समानाधिकरणाऽल्पविरोध्यतिशय-
वाचित्वस्य ' ब्रह्मणप्रचुरोग्राम' इत्यादौदर्शनात्, ब्रह्मणि आनंदप्राप्तिर्माभूदि-
त्येतदर्थप्रचुरानंद इति विपरीतसमासः कृतः प्रचुरपूर्वपदं समासपदं प्रयुक्तमित्यर्थः ।
एतेन — आनंदमय पदस्य एकत्वेन असमासत्वात् ' विपरीत समासः कृत ' इत्युक्तमिति परास्तम् । आनंदमयशब्दार्थनिरूपणाय प्रचुरपूर्वपदसमासपद-
प्रयोगस्य इहाभिमतत्वात् । ननु — आनंदप्रचुर इत्युक्ते विरोधिनोऽप्यस्यप्राप्तिः
प्रचुरानंद इत्युक्ते नेति वैषम्यं कुत इत्यत आह — प्रचुरानंद इति ॥ प्रत्यायनु-
सारेण व्यवस्थाभ्युपगन्तव्येति भावः । अंगीकृत्यचेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु — आ-
नंदप्रचुर इत्युक्तेपि नाऽनानंदस्यप्राप्तिः, ' अन्नप्रचुरोमखः प्रकाशप्रचुरः
सविते ' इत्युक्ते मन्वे सवितरिच दुर्मिक्षांधकारलेशाप्रतीतेः । अत एव मुधायां
' विरुद्धार्थप्राप्तेरशब्दत्वात् तत्प्रचुरशब्दे हि तस्यतस्मिन् महत्त्वमात्रमाह ।
विरुद्धार्थसद्भावस्तु प्रमाणांतरगम्य ' इत्युक्तम् । ननु विकारार्थत्वेमयडनुपपत्तिवत्
प्राचुर्यार्थत्वेपि प्रायपाठानुपपत्तिलक्षणवाधकसद्भावत्वात् न प्राचुर्यार्थत्वमिति भावेन
शङ्कते — नायमानंदमयेति ॥ अत्यल्पत्वादिति ॥ अन्नमयशब्देन गुण-
लाभात् तत्समन्वयस्य वैयर्थ्यस्यादिति भावः । कुतोयमिति ॥ ' भाव ' इत्यनंत-
रम् ' इति चेन्ने ' ति शेषः । कथमन्नमयशब्द इति ॥ सर्वभूताद्यत्सर्वभूता-
त्तत्त्व प्रचुरान्नत्वशाची कथंस्यादित्यर्थः । भवेदेतदिति ॥ प्रचुरान्नार्थकत्वं तदा-

नुपपन्नं भवेदित्यर्थः । न चैवमिति ॥ आद्यसूत्रोक्तमन्त्रमयादीनां ब्रह्मत्वमयुक्तम् ।
 अनेकेश्वरापातात्, विकारशब्दादिति सूत्रोक्तो बाधकोद्धारश्चाऽनुपपन्नः, अने-
 कार्थकस्य मयटः प्राचुर्यार्थकत्वमेवेत्यत्र नियामकाभावेन प्राचुर्यादिति हेतोः संदि-
 ग्धाऽसिद्धत्वादिति भावः । एतेन— उभयपक्षे दोषदर्शनादित्युक्तम्, आनन्दमयसूत्रे
 अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वस्य निर्णीतत्वेन मयटो विकारार्थकत्वे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरूप-
 बाधकस्य विद्यमानत्वादिति परास्तम् । ‘ एकमेवाद्वितीय ’ (छां. ६ - २ - १)
 मिति श्रुति विरोधेन पञ्चानां ब्रह्मत्वनिरासानंतरं मयटो ऽर्थद्वयेऽपि दोषाऽदर्शन-
 सद्भावत् । येन ब्रह्मेति ॥ न मयटः प्राचुर्यार्थकत्वनिर्णयाय हेतुवन्तरं मृग्यं,
 ब्रह्मशब्दस्यैव अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वसाधनद्वारा मयडर्थनिर्णायकत्वात्, न चानेके-
 श्वरापत्तिप्रसंगाद्ब्रह्मशब्दस्यान्नमयादीनां ब्रह्मत्वसाधकत्वासंभवः, ब्रह्मणो बहुरू-
 पत्वेन पञ्चानां ब्रह्मत्वेऽपि अनेकेश्वरप्रसंगाभावादिति भावः । एकार्थत्वोपपत्ते-
 रिति ॥ प्राचुर्यार्थकत्वनिर्णयोपपत्तेरित्यर्थः । यदा खल्विति ॥ ‘ अनुजज्ञे ’
 इत्यनंतरं ‘ तस्मा ’ दिति शेषः ॥ एतेन अस्यवाक्यस्य ‘ नच सूत्रविरोध ’ इति पूर्व-
 वाक्येनाऽनन्वय इति परास्तम् । यद्यपि — आनन्दमयस्य अभ्यासादेव ब्रह्मत्वमसा-
 धयत्, तथापि — अभ्यासस्य साधकत्वं ब्रह्मशब्दस्य साधकत्वेन विनाऽनुपपन्नमिति
 ज्ञापनाय ब्रह्मशब्दात् आनन्दमयस्य ब्रह्मतामसाधयदित्युक्तम् । अन्यथेति ॥
 ब्रह्मशब्दस्याऽन्नमयादीनां ब्रह्मत्वसाधकत्वाभावे अभ्यासशतसाहित्येऽपि आनन्द-
 मयस्य ब्रह्मत्वसाधको न स्यात् इति भावः । इति चेदिति ॥ उच्यत इति
 शेषः । अल्पाक्षरत्वादेवेति ॥ ‘ ना सूत्रय ’ दिति पूर्वेण संबंधः । तर्हि — ‘ अन्न-
 मयो ब्रह्मशब्दा ’ दिति सूत्रमस्तु इत्यत आह — आदिमत्वेऽपीति ॥ संगतत्वे-
 नेति ॥ विस्पष्टसंगति सद्भावेनेत्यर्थः । तदुक्तं ‘ आनन्दमयरूपेण ब्रह्मणः पुच्छ-
 तोक्तिः । समस्ताब्रह्मता प्राप्तेरानन्दमयनामही ’ ति । एतेन— अन्नमयादीनां
 ब्रह्मत्वानिरूपणे संगतिरस्ति नवा, आद्ये आनन्दमयस्य संगतत्वेनेति विशेषोक्तिर्न-
 स्यात्, ‘ अन्नमयो ब्रह्मशब्दा ’ दिति सूत्रप्रसंगश्च । न द्वितीयः — अन्नमयादीनां
 समन्वयोक्ति वैयर्थ्यप्रसंगात् । ‘ जन्माद्यस्य यत ’ इति सूत्रोक्त जगत्कारणत्व लक्ष-
 णस्यान्नमये श्रूयमाणत्वेन संगतिसद्भावाच्चेति निरस्तम् — (१४ - सू.) तदेव

हेत्वन्तरेणेति ॥ विष्णुरेवानन्दमय इत्युक्तमेवार्थं हेत्वन्तरेण 'अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय' इत्युक्तस्याऽन्तरात्मनः पूर्णत्वसाधनायोपन्यस्तेन जगच्चेष्टकत्वहेतुना प्रतिपादयत् सूत्रमित्यर्थः । अन्तरात्मनः पूर्णानन्दत्वसिद्धये विष्णुलिंगजगच्चेष्टकत्वहेतुतयोच्यते नच तयोर्भेदं विष्णुलिंगेनाऽन्तरात्मनः पूर्णानन्दत्वमिद्धिः । संभवतीति तयोरैक्यं मभिप्रेतमिति ज्ञायत इति भावः - एतेन जगच्चेष्टकत्वान्यथानुपपत्त्या विष्णुः पूर्णानन्दोऽस्तु तथापि न पूर्वोक्तस्याऽऽनन्दमयस्य विष्णुत्वं सिध्यति विष्णोः प्रागुक्तानन्दमयशब्दवाच्यत्वे प्रमाणानुपन्यासादिति परास्तम् । अत्रगुणसूत्रम् - 'तद्वेतुव्यपदेशाच्च' नि । तस्याऽन्तरात्मनः पूर्णानन्दत्वमिद्धये तद्वेताः = विष्णुलिंगस्य व्यपदेशात् विष्णुरेव पूर्णानन्दः, नह्यन्यस्य पूर्णानन्दत्वमिद्धये अन्यलिंगव्यपदेशोयुज्यते, अमिद्धिप्रसंगादिति भावः । श्रुत्यर्थमाह - आसमन्तादिति ॥ यद्यपि - आनन्तःतु काशमानोऽन्तरात्मेति वक्तव्यम्, तस्यैवाऽऽनन्दमयत्वप्रतिज्ञानात् । तथापि - अन्तरात्मनः पूर्णानन्दत्वमिद्धये उपन्यस्तेन लिंगेन तस्य विष्णुत्वमपि सिद्धंभवति इति द्योतनाय विष्णुरित्युक्तम् । जगच्चेष्टकत्वान्यथानुपपत्त्या आकाशशब्दोक्तस्याऽन्तरात्मनः पूर्णानन्दत्वसिद्धावपि न विष्णुत्वमिद्धिरित्यत आह - अन्यस्येति ॥ जगच्चेष्टकत्वस्य स्वतंत्रधर्मत्वात्, अन्यस्य स्वातन्त्र्याभावात्, पूर्णत्वसिद्ध्यर्थमुपन्यस्तं जगच्चेष्टकत्वं विष्णुत्वमन्तराऽनुपपन्नं विष्णुत्वमपि साधयतीति भावः । इममेवाऽभिप्रायं व्यनक्ति - अत इति ॥ श्रुत्युक्तलोकचेष्टकत्वाऽन्यथानुपपत्त्या अन्तरात्मा विष्णुरानन्दमयश्चस्यादित्यर्था पूर्णानन्दत्वसिद्धये लोकचेष्टकत्वहेतोरनुपन्यासात् । अन्तरात्मनः पूर्णानन्दत्वमिद्धिरस्तु, न विष्णुत्वमिद्धिः, अन्यसाधनायोपन्यस्तेन अन्यसिद्ध्ययोगादित्यत आह - आनन्दमयप्रकरण इति ॥ आनन्दमयप्रकरणे अन्तरात्मनः पूर्णानन्दत्व एव पूर्णानन्दत्वसिद्ध्यर्थमेव विष्णोरेव चेष्टकत्वाख्यहेतुव्यपदेशात्, विष्णवसाधारणधर्मव्यपदेशात्, पूर्णानन्दतया प्रवृत्तिनिमित्तेन आनन्दमयशब्दवाच्यः अन्तरात्माविष्णुरेवेति सिध्यतीत्यर्थः । यद्यपि - आनन्दमयप्रकरणे अन्तरात्मनः पूर्णानन्दत्वमिद्ध्यर्थमेव हेतुरुपन्यस्तः तथापि तेन विष्णुत्वमपिसिध्यति तस्य विष्णवसाधारणधर्मत्वेन विष्णुत्वं विनाऽनुपपन्नत्वात् । उक्तं महाभाष्ये - अन्यार्थउभयात्तस्यापि

अन्यसाधकत्वम् , ' शालयश्च कुल्याः प्रणीयंते ताम्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्य-
 तेच शालयश्च भाग्यंन ' इति । एतेन — ' विष्णोरेव पूर्णानंदत्वं एव लोकचेष्ट-
 क्त्वाख्यहेतुव्यपदेशात् ' इत्यत्र एवकारद्वयवैयर्थ्यमिति परास्तम् । पूर्णानंदत्व-
 सिद्ध्यर्थमेवोपन्यस्तस्य अन्यत्रापि उपयोग इति सूत्रनाय द्वितीयैवकारस्याऽऽवश्यक-
 त्वात् , विष्णोरेवाऽयं हेतुः विष्ण्वसाधारणधर्म इति यावत् , तस्य व्यपदेशादिति
 ज्ञापनाय प्रथमैवकारस्याप्यावश्यकत्वात् । नन्विदं सुधाविरुद्धम् , तथाहि — ' महा-
 नंदत्वं एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुट ' मित्यनुव्याख्यानमुधायाम् ' इदानीमानंद-
 मयशब्दस्य विष्णुवाचित्वं तद्गतमयटश्च प्राचुर्यार्थत्वं इत्वंतरेणोपपादयत् ' तद्वैतु व्यप-
 पदेशाच्चे ' ति सूत्रं व्याख्याति — **महानांदत्वं एवेति ॥** आनंदमयप्रकरणे
 ' कोह्येवान्यात् कः प्राण्यायदेव आकाश आनंदो नस्या ' दिति अस्यविष्णोरेव महान-
 नंदत्वं एवच हेतुरुक्तः , तेन ज्ञायते विष्णुरेवानंदमयशब्दार्थः , मयट् प्राचुर्यार्थइति ।
 यदि हि आनंदमयो विष्णोरन्यः स्यात् , मयट् च विकारार्थो भवेत् , तदा श्रुतिः
 अन्यस्य आनंदविकारित्वं कमपि हेतुं ब्रूयात् , विष्णोर्महानंदत्वे हेतुकथनं त्वमंगतमेव ।
 अनेन तदिति पष्ठ्यन्तं सप्तम्यन्तंच तन्नेणोपात्तमित्युक्तं भवति । तस्य विष्णोः , तत्त
 महानंदत्वं इत्युक्तत्वात् । नन्वत्र आकाशस्य आनंदत्वाभावे अननं प्राणनंच कस्यापि
 नस्यादित्येतावदुच्यते नतु विष्णोर्महानंदत्वे कश्चिदपि हेतुरुच्यत इत्यन उक्तं
 स्फुटमिमि , तत्कथमिति चेत् आकाशशब्दस्तावद्विष्णुपर इति वक्ष्यते , ' आकाश-
 स्तल्लिङ्गा ' (ब०. सू०. १ - १ - २२) दिति । तथाच विष्णोरानंदत्वे जगतो-
 निश्चेष्टकत्वप्रसंगमापादयत्या जगच्चेष्टकत्वं हेतुत्वेन विवक्षितमिति विवक्षुः त-
 स्याऽऽनंदत्वेन व्याप्तिमुपपादयतीत्युक्तेरिति चेत् , स्यादयं दोषः — यदि सुधाग्रन्थस्य
 ' कोह्येवान्या ' दिति वाक्ये अंतरात्मनः प्रागुक्तानंदमयत्वे हेतुर्नोच्यत इत्यर्थः स्यात् ,
 नचैवं किं नाम अंतरात्मनः आनंदमयत्वं एव हेतुरुच्यत इत्याशयः , सुधार्यपर्या-
 लोचनया तथैव प्रतीतेः , तथाहि — आकाशे जगच्चेष्टकत्वरूपविष्णुलिङ्गश्रवणात्
 आकाशो विष्णुरस्तु , आनंदमयः कुतो विष्णुरित्यत आह — **आनंदमयप्रकरण-**
इति ॥ कोह्येवान्यादिति वाक्ये अंतरात्मन एव पूर्णानंदत्वे हेतुरुच्यते , ' कोह्येवा-
 न्या ' दिति वाक्यस्य आनंदमयप्रकरणत्वात् नहि अंतरात्मन आनंदमयत्वं प्रतिज्ञाय

तत्प्रकरण एवाऽन्यस्याऽऽनन्दमयवेहेतुरुच्यत इति संभवतीति भावः । एतेन —
 'कोह्येवाऽन्या' इति श्रुत्या आकाशशब्दवाच्यस्य विष्णोः पूर्णानन्दवेहेतुरुच्यते चेत्
 विष्णुरानन्दमयो भवेदेव, श्रुत्युपपादितस्य तद्वाभावे कारणाभावात् एवं च सति
 आनन्दमयप्रकरण इत्यभिधाने व्यर्थमिति परास्तम् । विष्णुलिंगत्वेनाभिमतस्य जग-
 च्छेष्टकत्वस्य ऽऽनन्दमयशब्दवाच्याऽन्तरात्मगतत्वज्ञापनाय आनन्दमयप्रकरण इत्युक्ते-
 रावश्यकत्वात् । अन्यथा — जगच्छेष्टकत्वरूप विष्णुलिंगस्य आकाशे श्रुतत्वात्
 आकाशस्य विष्णुत्वमस्तु आनन्दमयस्य कुतः विष्णुत्वमिति शंकाद्वारा स्यात् ।
 'महानन्दत्व एवाऽस्य' इति मूलं योजयति — अस्येति ॥ अस्य महानन्दत्व एव चेति
 संबंधः । तत्तत्त्वयोजना — अस्य अंतरात्मनः महानन्दत्व एव हेतुरुक्तः, नत्वा-
 नन्दविकारित्वे स च हेतुः विष्णोरेव लिंगम् । महानन्दत्वसाधनायोपन्यस्तस्य जगच्छे-
 ष्टकत्वस्य विष्ण्वसाधारणधर्मत्वात् । एतेन — 'अस्य विष्णोः महानन्दत्व एव हेतु-
 रुक्त' इत्येतावता पूर्णत्वात् विष्णोरेवेत्येवकारो व्यर्थ इति परास्तम् । जगच्छेष्टकत्व-
 स्य विष्णुलिंगत्वज्ञापनाय विष्णोरेवेत्यवधारणस्यावश्यकत्वात् । तेन ज्ञायत इति ॥
 अन्तरात्मनः प्रतिज्ञातमहानन्दत्वे विष्णुलिंगव्यपदेशात् विष्णोरेवानन्दमयशब्दवाच्याऽ-
 न्तरात्मा, महानन्दत्व एव हेतुव्यपदेशात् प्राचुर्यमेवमय इत्यर्थः न विकारित्वमिति विवे-
 कः । कम्पिहेतुं त्रयादिति ॥ पूर्णानन्दत्वसाधकं विष्णुलिंगं न त्रयादिति भावः ।
 विष्णोर्महानन्दत्व इति ॥ यदि विष्ण्वन्यस्यानन्दविकारित्वसाधनाय प्रवृत्तः स्यात्
 तर्हि महानन्दत्वव्याप्यविष्णुलिंगकथनमसंगतं स्यात् । न हि विष्ण्वन्यस्यानन्दविका-
 रित्वसाधनाय प्रवृत्तस्य विष्णुलिंगकथनं महानन्दत्वव्याप्यकथनं उपयुज्यत इति
 भावः । तस्य विष्णोरिति ॥ 'तस्य विष्णोस्तत्रे'ति प्रक्षिप्तं 'अस्य महानन्दत्व
 इत्युक्तत्वा' इत्येव पाठः । एतेन महानन्दत्व एवाऽस्येति मूले 'तस्य विष्णोस्तत्रे'त्य
 दर्शनात् अन्यथाऽनुवाद इति परास्तम् । तत्कथमिति ॥ विष्णुलिंगं सद्भावात् अंत-
 रात्मा विष्णुरिति कथं न कथमपि विरोधि आकाशश्रुतिसद्भावात् । लिंगापेक्षया श्रुतेर्ब-
 लवत्त्वादिति भावः । सिंहावलोकनग्यायेन स्फुटमित्युक्तस्य विवरणं करोति — तथा-
 चेति ॥ टीकायाम् इत्याशंकां परिहरन् इति ॥ इत्याशङ्कां परिहरिष्यन् भाष्य-
 कार अन्नमद्यादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वं प्रतिपादयत् सूत्रं पठित्वा व्याचष्ट

इत्यर्थः। एतेन—अस्मिन्सूत्रे विष्णोरानन्दमयावयवत्वोक्त्यादिनेति पूर्वोक्तवाधकानुद्धारा-
त्तत्सूत्रस्यैतच्छङ्कानिवर्तकत्वं नास्तीति 'यदुक्त' मित्यादिनोक्ताऽवतारिका अनुप-
पन्ना, सूत्रनिवृत्त्याऽऽशङ्काया एव अवतारिकात्वात् इति परास्तम्। यदुक्तमित्याद्यव-
तारिकाग्रन्थस्य 'नचावयवत्वविरोध' इत्यादि भाष्यप्रयोजन वर्णन परत्वेन
सूत्राऽवतारिकारूपत्वाभावात्। अत एव सुधायां अन्नमयादीनां पञ्चानामुक्त-
तरेण परब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रमित्युक्तम्, अन्यथा - विष्णोरानन्दमयावयव-
त्वोक्तेः, नान्नमयादीनां परब्रह्मत्वमित्याशङ्कां परिहरन् सूत्रमित्यवश्यम् । 'मात्र-
वर्णिकमेव' इति सौत्रैवकार प्रयोजनाऽनिरूपणात् भाष्यं न्यूनमित्यतः 'ब्रह्मविदा-
प्रोति पर' इति भाष्याभिप्रायमाह — आनन्दमिति ॥ एनेन — भाष्ये मन्त्र-
वर्णोपलक्षितमेव 'ब्रह्मशब्दानुसंधानाद्वीयत' इति उक्तार्थस्वरूढत्वात् नेदमानन्द-
मयादिपञ्चकपरं ब्रूयेति तात्पर्यवर्णनमयुक्तं, तस्यैव मदालम्पत्वादिति परास्तम्।
तस्यैवकारलभ्यत्वात्। एकार्थप्रतीतेरिति ॥ जीवकत्वं, विनाशकत्वं च तावत्
सत्यशब्दार्थः, तथाहि—अस्तिदेवदत्त इत्युक्ते जीवतीप्रतीतेर्जीवनं सच्छब्दार्थः,
तथा विशीर्णता च सच्छब्दार्थः, सन्नमित्युक्ते विशीर्णतायाः प्रतीतेः, तथा च अस्तेः
शत्रुतस्य, सदेः क्लृप्तस्यवासदिति रूपम्, भावसाधनं चैतत् सत्त्वं जीवनं विशरणं
च यापयतीति सत्यं ब्रह्म तथा जीवनवाचिनि विशीर्णवाचिनिवासच्छब्दे कर्मण्युपपदे
यातेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'आतोनुपसर्ग' (पा. ३-२) इति क प्रत्ययः 'उभयसंज्ञान्यपि
छंदासि दृश्यत' इति (पा. सू. १-५-१) महाभाष्योक्तेः उपपदस्य भसंज्ञायां
सत्यमिति-रूपम्। अन्नशब्दार्थश्च अद्यते उपजीव्यत इति जीवकत्वं, अस्ति संहर-
ति इति संहारकत्वं चेति तयोरैकार्थ्यम्। प्राणशब्दार्थश्च प्राणंति चेष्टन्ते जीवन्ति अने-
नेति प्राण इति सर्वभूतानां गतिजीवनदातृत्वम्, तथा सदिति धात्वर्थो गतिः।
जीवनंचास्तिधात्वर्थः, ताभ्यां यथासंभवं शतरिक्विपि च कृते सदिति भवति, ततश्च
भावसाधनं सत् सत्त्वं गतिर्जीवनं तदुभयं यापयतीति सत्यमिति सत्यशब्दार्थोऽपि
गतिजीवनप्रदस्त्वमेव। ततश्च — प्राणमयसत्यशब्दयोरैकार्थ्यत्वम्, मनः शब्दो-
ज्ञानार्थः, मनु अवबोधन इति धातुव्याख्यानात्, तस्मादसुन् प्रत्यये मन-
इति भवति। ततश्च मनोमयज्ञानशब्दयोरैकार्थ्यत्वम्। विज्ञानमयज्ञानशब्दयोरैका-

र्यत्वं स्पष्टम् । आनन्दमयप्रकरणं च नाऽऽनन्दशब्दार्थकथनरूपं, किंतु 'सत्त्वं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मे'ति ब्रह्मणोऽभिहितेलक्षणे तत्राऽन्त्यलक्षणस्याऽसंभवशंका निरासाय
आनन्दभयप्रकरणे आनन्दपूर्णत्वेन हेतुना ऽनन्तत्वं प्रसाध्यत इति द्रष्टव्यम् । (सू-
१५) तदर्थं भूतानामिति॥ मन्त्रवर्णार्थवाचकानां मित्यर्थः । युक्तिसमुच्चयार्थ-
इति॥ समाख्यायुक्तेः, अभ्यासलिंगाभ्यां समुच्चयार्थः चशब्द इत्यर्थः । 'नच-
अवयवत्वविरोध' इति भाष्यस्य प्रागुक्तशंकानिबर्तकत्वज्ञापनाय प्रागुक्तशंकामनु-
वदति — नन्विति ॥ अवयवाद्यभेदादिति ॥ अवयव आदिः यस्येति तद्गुण-
संविज्ञानबहुव्रीहिणा अवयवावयविनौ गृहीत्वा तयोरैक्यमुक्तमिति बाध्यम् । अवय-
विन इति ॥ श्रुत्युदाहरणात् प्रागुत्पन्नां शंकां परिहर्तुं प्राक् श्रुति रुदाहृता ।
इदानीं तामेव शंकां परिहर्तुं स्मृतिं चाहेत्यर्थः । एतेन — श्रुत्युदाहरणानंतरं अव-
यविनोऽवयवत्वं न संभवति इति शंकाया अनुदयात्, तत्प्राग्विहारस्य श्रुत्युदाहरण-
मयुक्तमिति परास्तम् । अघटित धटकेति॥ शक्तेः परं विरोधशान्तिरिति शेषः ।
प्रत्यक्षागमाभ्यां विरोधाऽप्राग्विहारात् भाष्यस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह — किं च किं
प्रमाणेनेति॥ प्रमाणेन प्रत्यक्षागमरूपेण 'अतवर्धे हि कुतस्तर्क' इत्यस्याऽऽपूर्णे-
त्वात् शेषं पूरयति । साधको बाधको वेति ॥ तथापीति ॥ परमात्मनः अत-
वर्धत्वेपि न तर्कविरोधः । अवयवित्वस्य स्वावयवत्वाभावेन सह व्याप्तिभावेन
तर्कस्य आभामत्वात् इति भावः । ननु — स्वस्य स्वावयवत्वस्य कृत्वादर्शनेन विरु-
द्धत्वात् कथमवयवित्वस्य न स्वावयवत्वाभावेन व्याप्तिरित्यत आह — लोक इति॥
लोकेपरिदृश्यमानावयवत्वाविरोधस्य परिमितशक्तिप्रयुक्तत्वेन स्वाभाविकत्वाभा-
वात् । नावयवित्वस्य स्वावयवत्वाभावेन व्याप्तिरिति भावः । एतेन — 'तथापि
न तद्विरोध' इत्यस्य लोकेपरिमितशक्तित्वेन विरोधा' दित्यनेनाऽनन्वय इति परा-
स्तम्, अवयवित्वस्य 'न स्वावयवित्वाभावेन व्याप्ति' रित्यस्याद्वैतमाध्यायेनाऽन्वया-
गीकारात् । ननु — माभूदवयवित्वानुमानविरोधः — तथापि ईश्वरो नावयवित्वे-
सत्यवयवः, परिमितशक्तित्वादित्यनुमानविरोधस्तु स्यादेवेत्यत आह — विरो-
धोपयोगीति॥ असिद्धत्वान्नपरिमितशक्तित्वानुमानं बाधकमिति भावः । भाष्ये
अप्रमेयेति ॥ अप्रमेये अपरिच्छिन्नशक्तिमति हरौ परिमितशक्तिः कुतः नकुतो-

पीत्यर्थः । 'ऐश्वर्यान्नविरोधश्चेति मूले = अचिंत्यशक्त्या विरोध परिहारोभवती-
 युक्तम्, इहतु परोक्ताऽनुमानस्यासिद्धि रूच्यत इति भेदः । प्रकृतस्यैवेति ॥
 अव्यवधानेन प्रकृतदेहस्य पुरुषशब्देनोक्तत्वात् आत्मनः तदभावात् 'स वा एष'
 इत्यनेन देहस्यैव परामर्शो नात्मन इत्यर्थः । पुरुषशब्देन देहस्य प्रकृतत्वेऽपि आत्म-
 परामर्शोऽयं किं न स्यादित्यत आह — एकेनैवेति ॥ स वा एष इत्यनेन देह-
 परामर्शो द्विवारमुच्चरितस्य पुरुषशब्दस्य ऐकार्थ्यं भवतीति देहपरामर्श एवाऽभ्युप-
 गन्तव्यः नात्मपरामर्शः, तथा सति एकस्यैव द्विरुक्तस्य पुरुषशब्दस्य भिन्नार्थकत्व-
 प्रसंगादिति भावः । यथाप्रकृतिमिति ॥ 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विध्यनादीउभावर्पा'
 (१३ -) ति गीतायां पुरुषपदेन जीवपरयोः प्रकृतत्वेऽपि 'पुरुषः प्रकृतिस्थोऽपि भुङ्क्ते-
 प्रकृतिजान् गुणान्' इत्युत्तरश्लोके पुरुषशब्देन परमात्मपरित्यागेन जीव एवोच्य-
 ते 'प्रकृतिजान् गुणान्' (गी. १३ -) इति दुःखानुभवितृत्वविशेषणादिति यथाः—
 अभ्युपगम्यते, तथा इहापि 'अन्नात्पुरुष' इति पुरुषशब्देन परमात्मदेहयोः
 प्रकृतत्वेऽपि 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यत्र देहपरित्यागेन परमात्मैवोच्यत इत्यभ्युप-
 गन्तव्यमूरसशब्देन विशेषणादिति भावः । निर्देशवैयर्थ्यादिति ॥ अनपरोक्षीकृत-
 ब्रह्माणं पुरुषं प्रति इदमेव शिर इत्याद्यपरोक्षनिर्देशस्य बोधानुपयोगित्वेन वैयर्थ्य-
 मिति भावः । (१६ - सू.) हेतुव्यपदेशस्येति ॥ हेतुव्यपदेशस्यापि न साधकत्वं
 हेतुत्वेनाभिमतस्य जगच्चेष्टकत्वस्य विष्णुलिंगतया स्पष्टमप्रतिभानात्, श्रीपतित्वा-
 दिवद्विस्पष्टब्रह्मलिंगत्वाभावादिति भावः । ब्रह्मविदाम्प्रतिपरमित्यादाविति ॥
 आदिशब्देन 'अदृश्येऽनात्म्य' इत्यादिवाक्यग्रहणम् । भाष्ये (१७ - सू.)
 'ते ये शत' मिति श्रुत्युदाहरणं मानंदतारतम्यविधायकश्रुत्युक्तदेवानामानंदमयात्
 भेदज्ञापनाय 'अदृश्येऽनात्म्य' इत्यादिश्रुत्युदाहरणं प्रकृत्यादीनां सर्वेषां भेदज्ञापनाय-
 'सयश्चाय' मिति श्रुत्युदाहरणंतु ब्रह्मादिजीवसमूहस्य भेदज्ञापनायेति भावेनाह—
 ते ये शतमित्यादिना ॥ अदृश्ये इति अनात्म्य इत्यादिश्रुतिगतपदव्याख्यानस्य श्रुति
 प्रतीकधारणमेतत्, नतु व्याख्येयप्रतीकमिति बोध्यम्, एतेन — 'अदृश्य' इति
 प्रतीकमुपादाय तस्य व्याख्यानमकृत्वा अनात्म्यपदव्याख्यानं मयुक्तमिति परास्तम् ।
 ब्रह्मादिजीवसमूह इति ॥ यद्यपि ब्रह्मणः एतत्कल्पायोत्कृष्टापकृष्टजीवसमूहेषु

स्थितिरस्ति, तथापि—अतीतानागतकल्पस्थितजैवपुमुक्तेषु च स्थितिर्नास्तीति तद्व्या-
वृत्तिः । भवेदेतदिति ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मादिभेदाङ्गीकारे भवेदेतच्छ्रुतिविरोधः,
'तत्त्वमस्या' दि श्रुतेः ब्रह्मादिजीवानां परमात्माऽभेदोवाक्यार्थः स्यात्, नचैवं
किं नाम ब्रह्माद्यन्तर्यामिरूपाणां परमात्माभेदोवाक्यार्थः, नच त्वमित्यादिनिर्देशा-
ऽयोगः । 'नामानिसर्वाणी' ति श्रुत्या विष्णोरेव तत्त्वमस्यादिवेदांतर्गतत्वमह-
मादिशब्दवाच्यत्वोक्तेः । त्वमहमादिशब्दैः अन्तर्यामिग्रहणासंभवरूपवाधकाभा-
वादिति भावः । एतेन — यदि 'नामानिसर्वाणी' ति श्रुत्या विष्णोः सर्वशब्द-
वाच्यत्वोक्तेः, तत्त्वमस्यादि श्रुतेः नाद्वैतार्थकत्वं तर्हि ततएव उच्यते षोमादिवाक्यानां
कर्मादिविधायकत्वं न स्यात् ततश्च कर्मक्रमादिलोप इति परास्तम्, तत्त्वमस्यादि
वाक्यानामपि अविरोद्धवाक्यार्थाङ्गीकारेण पदसमन्वयमङ्गीकृत्य वाक्यार्थवैधुर्या-
ऽनङ्गीकारात् । संतुचैताः श्रुतय इति ॥ तत्त्वमसीत्यादिश्रुतयो ब्रह्मादीनां पर-
मात्माभेदपराः संतु, तथापि ब्रह्मादिजीवानां परमात्मना सह उक्तस्य भेदस्य न 'तत्त्व-
मसी'त्यादि श्रुतिविरोधः । ताभिरन्योन्याभावरूपभेदमङ्गीकृत्य सकलस्वामित्वरूपपा-
रिभाषिकसर्वतादात्म्यस्य प्रतिपादनादिति भावः । एवंस्वामित्वेति । अन्तर्वामितया
अन्तर्यामित्वार्थतयैत्यर्थः । 'तत्त्वमसी' त्यादि श्रुत्युक्तगारिभाषिकं जीवपरैक्यं
स्वामित्वरूपं प्रागुक्तम्, इदानीं तु श्रुत्युक्तमैक्यं अन्तर्यामित्वमित्युच्यत इति भेदः ॥
असर्वात्मकोपीति ॥ सर्वप्रतियोगिकभेदवानपि अन्तर्यामित्वरूपगौणतादात्म्य-
प्रतिपादनाय प्रवृत्त 'तत्त्वमसी' ऽदि श्रुत्या सर्वात्मकत्वेनाऽविद्वद्भिर्ज्ञायते, तथा
अन्तर्याम्यपि अन्तर्यामित्वरूपगौणतादात्म्यवानपि 'तत्त्वमसी' त्यादि श्रुतिना तदर्थऽज्ञा-
नात् अन्तर्स्यामित्वेन जीवाभिन्नत्वेनाविद्वद्भिर्ज्ञायते तथादेहांतर्गतेऽपि रामकृष्णादिः
अज्ञैः प्रत्यक्षेण बहिर्भातवृत्तिवत्त्वेन ज्ञायते । यद्यपि — ज्ञानिभिः एकएवेति ज्ञायते
तथापि विशेषबलात् सबहुधा ज्ञायत इत्यर्थः । 'असर्व' इति श्रुत्युदाहरणप्रयो-
जनमाह — अनेनेति ॥ 'असर्व' इति श्रुत्युदाहरणेन असर्वस्य असर्वात्मकस्य
परमात्मनः, 'तत्त्वमसी' त्यादौ सर्वत्वोक्तिः अन्तर्यामित्वादेव न वास्तावताऽऽप्त्याभि-
प्रायेणेति भावः । विशिष्टैव्येति ॥ एवं तत्त्वमसीत्यादि सर्वाद्वैत श्रुताः त्रधा-
व्याख्यायेदानीं मेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतीः विशिष्टैव्यार्थतया व्याचष्ट इत्यर्थः । अने-

नैकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेः सर्वोत्तमवस्त्वैकमेव द्वितीयंतु नास्तीत्यर्थः सूचितः । एतेन — तत्त्वमसीत्यादिश्रुतीनां विशिष्टैक्यार्थपरतया योजनाऽसंभवात् विशिष्टैक्यार्थपरतयाच तां स्मृत्या व्याख्यातीति अयुक्तमिति परास्तम्, 'एकमेवाद्वितीय' मित्यादि श्रुतेरेव विशिष्टैक्यमर्थः, नतु 'तत्त्वमसी' त्यादिश्रुतीनां विशिष्टैक्यमर्थइत्याशयात् 'नैतदिच्छंतिपुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह' इति स्मृतेः अद्वैत श्रुति व्याख्यानत्वाभावात् 'स्मृत्याव्याख्याती' ति अयुक्तमित्यत आह — अत्रेति ॥ सत्यमस्मिन्नर्थेपुरुषैक्यमेवनिराक्रियते तथापि 'बहूनांपुरुषाणां हि यथैकायोनिरुच्यते । तथानंपुरुषविश्व माख्यास्यामि गुणाधिक' मित्युत्तरश्लोके एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेः विशिष्टैक्यमर्थ इति भावेन विशिष्टैक्यमुच्यत इति स्मृतेः श्रुतिव्याख्यानत्वमुपपन्नमिति भावः । 'बहवः पुरुषा ब्रह्मन् उताहो एकएवतु' इति प्रश्नेसति 'नैतदिच्छंति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह' इत्यनेन पुरुषैक्यनिराकृतम् कथं तर्हि 'एकमेवाद्वितीय' मित्यादौपुरुषैक्यव्यपदेश इत्यत उक्तम् — बहूनामिति ॥ कारणत्वेन अभिमतानां पुरुषाणां सत्त्वेपि 'द्यावाभूमीजनयन्देव एक' इत्यादि श्रुतौ यथाविशिष्टकारणस्यैकत्वात् एकंकारणमित्युच्यते तथा 'एकमेवाद्वितीय' मित्यादि श्रुत्यर्थत्वेन तं विश्वं पूर्णगुणाधिकंपुरुष आख्यास्यामीतिस्मृत्यर्थः । जीवपर एवेति ॥ जीवत्ववैशिष्ट्यपरएवेत्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्येति ॥ ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मत्वावच्छिन्नेमुख्यत्वात् असौर्जावत्त्वे नोपपद्यते, ततश्च 'ब्रह्मैवम'न्निति श्रुतेः जीवभावं अविहायैव ब्रह्माऽप्येति इत्यर्थोनोपपद्यत इति भावः । एतेन — परब्रह्मैव सन्निति श्रुत्यर्थवदतापि ब्रह्मशब्दस्य जीवपरत्वागीकारात् नजीवेऽसावुपपद्यत इत्ययुक्तं कथमन्यथाजीवपरैक्यं सिध्येदिति परास्तम् । परब्रह्मणीवेति ॥ ब्रह्मत्वावच्छिन्नेमुख्योपि जीवत्वे उपपद्यत इत्यर्थः । जीवस्येति ॥ 'ब्रह्मैवस'न्निति ब्रह्मशब्दो जीवस्वपरब्रह्मत्वप्रतिपादक इत्यर्थस्वीकारे 'ब्रह्माप्येती' त्युत्तरप्रधविरोधात् आद्यब्रह्मशब्दो जीवपर एवेति भावः । प्रमाणांतरेति ॥ प्रमाणांतरे जीवस्य न पर ब्रह्मत्वमिति विस्पष्टमभिधानेन तद्विरोधाच्च जीवपर एवेति भावः । ननु — यथाविस्मरणदशायां कंठमणेरविद्यमानप्रायत्वात्स्मरणानंतरं विस्मृतकंठमणिः पुमान् प्राप्तकंठमणिरहमित्येव व्यपनिशति तथा संसारदशायां विद्य-

मानमपि ब्रह्मत्वं अनुभवाभावेनाऽविद्यमानप्राप्तमिति साधनसंपूर्त्यनंतरं ब्रह्मत्वानु-
मत्तमभिव्यज्यतीति भावेन 'ब्रह्माप्येती' ति व्यपदेशोऽभिव्यज्यतीत्यत आह—ननु विस्मृ-
तकंठमणिरिति ॥ नन्वित्यव्ययं यस्मादित्यर्थे । 'ननु प्राप्तकंठमणि' रित्यतः परं
'तस्मात् प्राप्तमणिरितिव्यपदेशदृष्टान्तबलेन ब्रह्माप्येतीति व्यपदेशस्य मुख्यत्वासिद्धिः'
रिति शेषः । सत्यं विस्मृतकंठमणिः स्मरणानंतरं प्राप्तकंठमणिरहमिति व्यपदिशति,
तथापि न त व्यपदेशदृष्टान्तेन ब्रह्माप्येतीति व्यपदेशस्य मुख्यत्वासिद्धिः प्राप्तकंठमणि-
रिति व्यपदेशस्य गौणत्वात् यतो विस्मृतकंठमणिर्जनैः स्मृतकंठमणिरित्येवोच्यते
ननु प्राप्तकंठमणिरिति । नच 'ब्रह्माप्येती' (वृ. ६-४-६) ति व्यपदेशः तद्वद्वैर्गोऽ
गीकर्तुं युक्तः अस्मदुक्तरीत्या मुख्यत्वे संभवति गौणत्वांगीकारस्य अनुचितत्वादिति-
भावः । एतेन प्राप्तकंठमणिरहमिति व्यपदेशस्य अनुभवसिद्धत्वात् 'प्राप्तमणि'
रिति नोच्यत इत्यभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । स्मृतकंठमणेः पुरुषस्य व्यवहार-
मंगीकृत्यलोकव्यवहारस्यैव निषेधात् । ननु माभूत्प्राप्तमणिरहमिति व्यपदेशस्य
गौणत्वात् तद्वद्वैर्गोऽप्येतीति व्यपदेशस्य मुख्यत्वासिद्धिः, 'परमं साम्य-
मुपैती' ति व्यपदेशदृष्टान्तेन भवेदेव मुख्यत्वासिद्धिः, 'परमं साम्यमुपैती' (मु. ५-६)
त्यत्र प्राप्तस्यैव साम्यस्य प्राप्त्युक्तेरित्यत आह—परमं साम्यमुपैतीत्यादाविति ॥
अप्राप्तभोगादेरपीत्यपिशब्द एवार्थे 'प्राप्त्युक्ते' रित्यनंतरं 'नैतद्वद्वैर्गोऽप्येतीति व्यपदेशस्य मुख्यत्वासिद्धिः'
रिति शेषः । भवेदेतद्वद्वैर्गोऽप्येतीति व्यपदे-
शस्य मुख्यत्वासिद्धिः, यदि प्राप्तस्यैव साम्यस्य प्राप्तिरुच्यते इति स्यात् न चैवं किं-
नाम अप्राप्तभोगादेरेव प्राप्तिरुच्यते संसारदशायामानन्दभोक्तृत्वेन भगवत्साम्यस्य प्रा-
प्तत्वाभावात्, अत एव श्रुतौ परमं साम्यमिति साम्यस्य परमत्वं युक्तम्, एवं च दृष्टां-
तद्वद्वैर्गोऽप्येतीति व्यपदेशस्य मुख्यत्वासिद्धिरिति भावः । (१८ सू०.) विमतानि-
शरीराणीति ॥ नन्वेवं जीवानामेव परस्परमैक्यसिद्धिर्भवेत्, न परमेश्वरेणेति-
नैतदुदाहरणमिति चेत्, न — नैतदनुमानं साक्षादुपहितस्वरूपाणां प्रतिक्षेत्रं
क्षेत्रज्ञानामभेदसाधयति प्रत्यक्षविरोधात्, किं नाम निरुपाधिकेन रूपेण अभेदं
साधयति, तच्च निरुपाधिकं रूपं ब्रह्मैवेति न किंचिदत्र अनुपपन्नमिति । आदिशब्देन

विमतात्मानः परमात्मनो नभिद्यन्ते आत्मत्वात्परमात्मवत् इत्यनुमानं ग्राह्यम् । तटस्थः शङ्कते - (१९ - सू) नन्वस्त्वेवमिति ॥ एतेन - पूर्वपक्षिणा आनन्दमयपुच्छस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारेण आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वानङ्गीकारात् आनन्दमयेन परब्रह्मण्युक्तमयुक्तमिति परास्तम् । युक्तातज्जिज्ञासेति ॥ अवयविनं विना अवयवमात्रस्य ज्ञेयत्वायोग इति ॥ बाधकस्य परिहृतत्वादिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु - आनन्दमयचतुर्मुखावभिन्नौ नामसांकर्यात्, विद्यते खलु चतुर्मुखनिष्ठो ब्रह्मशब्दः, आनन्दमयमधिकृत्य 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्दे' (तै०. उ०. २-६) ति ब्रह्मशब्दश्रवणात् आनन्दमयसमानार्थकशतानन्दनामच हिरण्यगर्भे ततो हिरण्यगर्भ एव आनन्दमयोनान्य इत्येकः पूर्वपक्षः । आनन्दमयोरुद्रः 'यश्चासावादित्य' (तै०. उ०. २-८) इत्यानन्दमयस्य सूर्योक्तत्वात् सूर्यातर्गतत्वस्य रुद्रलिङ्गत्वात् उक्तं च सूर्यो जलं महीवहि वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् 'इति ततश्च रुद्र एव आनन्दमय इत्यन्यः । इंद्र एव आनन्दमयः सूर्याधिष्ठातृत्वात् तस्य इंद्रलिङ्गत्वादित्यपरः । बृहस्पतिरेव आनन्दमयः सूर्याधिष्ठातृत्वात् तस्य च बृहस्पतिलिङ्गत्वादित्यन्यः । चित्रप्रकृतिरेव आनन्दमयः 'सोऽकामयत बहुस्या' (तै०. उ०. २-६) मिति स्वाभिमान्यमानस्य बहुभावकामित्वात् न च ब्रह्मशब्दो बाधकं 'ममयो निर्महद्ब्रह्मे' इति योनिशब्दाभिधेय चित्रप्रकृतौ ब्रह्मशब्दश्रवणात् इत्यपरः । अचित्रप्रकृतिरेव आनन्दमयः, न च 'सोऽकामयते' त्युक्तकामनाविरोधः अभिमानिद्वारा कामनोपपत्तेरित्यन्यः । तत्तद्देहगतसर्वजीवावा आनन्दमयः 'अन्नरसमयः प्राणमय' (तै०. उ. २-९) इत्युक्तजीवप्रायपाठात् अन्नमयादीनामन्नादिविकाराभिमानित्वेन जीवत्वस्य वक्तव्यत्वात् । न च ब्रह्मशब्दो बाधकं 'ब्रह्माणि जीवाः सर्वेपी' ति जीवेपि ब्रह्मशब्दश्रवणादित्यपरः ।

सिद्धांतस्तु - विष्णुरेव आनन्दमयः 'असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्दे' (तै०. उ०. २ -) ति ब्रह्मशब्दाभ्यासात्, 'तदेव ब्रह्मे' (तल०. उ०. १-४) त्यादि श्रुति स्मृतिषु ब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव परममुख्यत्वस्य उक्तत्वात् । (१३) ननु नायमानन्दमयो विष्णुः मयट् शब्दस्य विकारार्थत्वात् विष्णोश्चाऽविकारित्वादिति चेत्, न - अ्यचरं दसी' (पा- ४ - ३१५०) ति सूत्रेण छंदासिद्ध्यच एव मयटो विधानात्, आनन्दमयशब्दस्य च-

न्यत्वेन ततो विकारार्थकमयटोऽसंभवात्, कस्तिर्हिमयडर्थ इति चेत्, प्राचुर्य एवेति ब्रूमः । नात्रमयटः प्राचुर्यार्थकत्वं वक्तुं युक्तम्, अन्नादिविकारार्थकाऽन्नमयादि-
 शब्दांतर्गतमयट्प्रायपाठात् इति चेत्, न — अन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वेन तद्रत-
 मयटो विकारार्थकत्वाभावात् । नच — अन्नमयादिशब्दानामन्नादिप्राचुर्यार्थत्वे
 अल्पार्थता 'अयतेऽस्ति च भूतानि तस्मदन्नं तदुच्यते' (तै०. उ०. २-२) इति
 श्रुत्या सर्वभूतोपजीव्यत्वसर्वात्तृत्वयोरेवाऽन्नमयशब्दार्थत्वात्, ननु — 'ओषधीभ्यो-
 ऽन्नम्, अन्नात्पुरुष' (तै. उ. २-२) इति देहमुक्त्वा 'सवाण्णपुरुषोऽन्नरसमय'
 (तै०. उ०. २-१) इति देहपरामर्शात्, अन्नादिविकारित्वमेव अन्नमयशब्दार्थ
 इति चेत्, न — 'सवाण्णपुरुष' इत्यत्र 'आत्मन अकाशः संभूत' (तै०.
 उ०. २-१) इत्युक्ताऽऽत्मपरामर्शाङ्गीकारात् । (१४) अपिच — आनंदमये
 'यदेष आकाश अनंदो नस्या' (तै०. उ०. २-७) इति जगच्चेष्टकत्वरूप-
 विष्णुलिङ्गं व्यपदिश्यते, ततोऽप्ययं विष्णुरेव प्रतिपत्तव्यः । (१५) किंच — सत्यं
 ज्ञानमनंतं ब्रह्म अन्नमयादिशब्दपंचकेन गीयते, सत्यज्ञानादिशब्दानामन्नमयादि-
 शब्दानां च, अर्थानुसंधानेन सति एकार्थत्वप्रतीतिः नच आनंदमयशब्दस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मणः
 तत्पुच्छत्वोक्तिविरोधः, 'सशिरः सदक्षिणः पक्षः' (तै०. उ०. २) इति श्रुत्या
 अवयविन एवाऽवयवत्वोक्तेः सर्वथानाऽऽनंदमयादि विष्णोरितरः । (१६-१७)
 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' (तै०. उ०. २-१) मित्यादौ आनंदमयज्ञानेन मोक्षश्रवणात्
 'तेयेशतं प्रजापतेरानंद' (तै०. उ०. २-८) इत्यादिना चतुर्मुखादीनां
 परिमितानंदोक्त्या अपरिमितानंदमयाद्भेदस्य सूचितत्वाच्च नाऽऽनंदमयादिविष्णो-
 रितरः । (१८) ननु — न चतुर्मुखादीनामानंदमयादिविष्णोर्भेदः तस्य 'विमतात्मानः
 परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यते आत्मत्वात्परमात्मव' इत्यनुमानविरुद्धत्वात् इति चेत्,
 न — श्रुतिस्मृतिसाहाय्यरहितानुमानस्य कामगामित्वेनाऽनिर्णायकत्वात् । (१९)
 किंचास्मिन्प्रकरणे अस्य जीवस्य 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्मह, ब्रह्मणा विपश्चिते'
 (तै०. उ०. २-१) इति श्रुतिः आनंदमयेन योगं शास्ति ततो मन्यामहं ब्रह्मा-
 दिजीवानामानंदमयेन भेद इति । तस्मात्सकलजीवादिभिन्नपरंब्रह्मैवेति युक्ता तज्जिज्ञा-
 सेति सिद्धम् (६-अ०.)

[७ अधिकरणम्.]

ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ (२०. सू०.)

अस्तिशास्त्रादिसंगतिरिति ॥ अस्याधिकरणस्य शास्त्राध्याययोरन्तर्भावः, पादेनत्वौपोद्घातिकासंगतिः, एतधिकरणस्य लिंगसमन्वयद्वारा अन्यत्र-प्रसिद्धेन्द्रादिनाम समन्वयसिद्ध्युपयोगित्वादिति भावः । एतेन — अस्याधिकरणस्यपादसंगतिर्नास्तीति भाष्यकृतौक्तत्वात् पादसंगतिसूचकस्य 'इन्द्रादिनामसमन्वयसिद्ध्यर्थ' मिति विशेषणस्य वैयर्थ्यमिति परास्तम् । भाष्यकारोक्ताऽन्तर्भावलक्षणसंगत्यभावमंगीकृत्य संगत्यन्तरसूचनाय विशेषणस्य प्रयुक्तत्वात् । इत्युच्यते इति ॥ अनेन — आनन्दमयाधिकरणतद्विषयवाक्योक्तस्यानन्दमयस्यैतदधिकरणोक्तातस्थस्यचाऽदृश्यत्वरूपैकधर्माक्रान्तत्वमेवाऽस्याधिकरणस्य पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यां संगतिरुक्तेति ज्ञातव्यम् । एव मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । एतेन — अदृश्यत्वं मन्तस्थस्योच्यते इत्युक्त्या संगतिविशेषस्याऽनिरूपणात् श्रुत्याधिकरणसंगतीदर्शयतीत्युक्तमिति परास्तम् । अस्तु संगतिः तथापि नेदमधिकरणमारंभणीयम्, अंतस्थोविष्णुरिति निर्णयस्याऽनावश्यकत्वात् इत्यत आह — तस्येति ॥ अंतस्थस्यविष्णोरन्यत्वे अंतस्थवाक्योक्तमदृश्यत्वं च तस्यैवस्यात्, ततश्च — अदृश्यत्वेनोक्तानन्दमयस्यप्रत्यभिज्ञानात् विष्णुन्यत्वप्रसंगःस्यादित्यर्थः । एतेन — तस्यविष्णोरन्यत्वे अदृश्यत्वं च अन्यस्यैवेत्युक्तं घटपटयोरदृश्यत्ववत् अंतस्थानन्दमययोरुभयोरपि अदृश्यत्वसंभवात् । अत एव — आनन्दमयस्याप्यन्यत्वप्रसंगादित्युक्तमिति परास्तम् । अंतस्थवाक्योक्तमदृश्यत्वमन्यस्यैवेत्याशयात् । आनन्दमयस्याऽन्यत्वंतु प्रत्यभिज्ञावशेन प्रत्यभिज्ञायाः तादात्म्यसाधकत्वमित्यंगीकारात् । पूर्वाधिकरणोक्तब्रह्मशब्दाभ्यासादेः प्रत्यभिज्ञातोदुर्बलत्वशंकाप्रतिरुद्धत्वेन अब्राधकत्वात् । विष्णोरन्योवेतीति ॥ अन्योवेत्यनेन इन्द्रोवा, सूर्योवा, वरुणोवा, त्वष्टावा, अग्निर्वा, बृहस्पतिर्वै, तिकोटीनां ग्रहणम् । अन्यः प्रतीयते इति भाष्ये अंतस्थ इन्द्रः, अंतस्थः सूर्यः, अंतस्थोवरुणः, अंतस्थस्त्वष्टा, अंतस्थोऽग्निः, अंतस्थोबृहस्पतिः, इति पूर्वपक्षाः प्रतिज्ञाता इत्यभिप्रायेण अन्यशब्दव्याचष्टे — अन्य इन्द्रादिरिति ॥ आद्यपूर्व-

पक्षेहेतुरित्येति । एतेन — इंद्रश्रुतेरित्यस्य इंद्रादिः स्यादित्यनेन अनन्वयइति परास्तम् । इंद्रश्रुतेरित्यस्य इंद्रादिः स्यादिति प्रतिज्ञावाक्यं इंद्रः स्यादितिरूपेण-विभज्य अंगीकारात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । द्वितीय आह — सप्तेति ॥ तृतीय आह — अपामिति ॥ चतुर्थेत्वाह — त्वष्टेति ॥ 'ब्रह्मेन्द्रमग्निजगतः प्रतिष्ठादिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिम्, चतुर्होतारं प्रदिशोनुक्कृतं वाचोर्वायं-तपसा अन्वविद (तै.आ.) दित्यादि शब्दानामन्यत्रिपत्यमिति न्यायविवरणानुसारेण अग्निरेव अन्तस्थ इति पूर्वपक्षे अग्निश्रुतिः जगत्प्रतिष्ठापकत्वं च लिंगसाधकम् । बृहस्पतिरेव अन्तस्थ इति पूर्वपक्षे तु बृहस्पति श्रुतिः, वाग्वीर्यत्वं च, लिंगसाधकम् । इंद्र एवां तस्थ इति प्रागुक्त पूर्वपक्षे इंद्रश्रुतिः तदभ्यासश्च साधकः ॥ सूर्य एव अन्तस्थ इति प्रागुक्त पूर्वपक्षे सवितृश्रुतिः 'दिव आत्मान' मित्युक्तदिवस्पतित्वं च साधकमित्यभिप्रेत्याह — ब्रह्मेन्द्रमिति ॥ अत्रापि इंद्रादिः स्यादिति प्रतिज्ञावाक्यं बुध्याविभज्य इत्यादि 'श्रुति लिंगेभ्यश्च' ति हेतुवाक्यमपि विभज्य यथासंभवमन्वयोद्दृष्टव्यः । प्रागुक्तपूर्वपक्षे हेतुवन्तराभिधायकत्वाच्च शब्दः । एतेन — 'ब्रह्मेन्द्रमग्नि' मित्यादि श्रुति लिंगेभ्यश्च इंद्रादिः स्यादित्युक्तम् एकस्य अनेकतादात्म्याऽ-योगेन अन्तस्थस्य इंद्रत्वे सूर्यादित्वस्य, सूर्यादित्वे तु इंद्रादित्वस्य च अयोगादिति परास्तम् । न केवलमिन्द्रादिशब्दानामिन्द्रादौ रूढिः अपितु योगोप्यस्ति इत्याह — केषामिति ॥ पूर्वपक्षफलमाहेति ॥ सर्वेषां पूर्वपक्षाणां फलमाहेत्यर्थः । तस्मादिति ॥ यस्माददृश्यत्वमन्यस्य प्राप्तं, तस्मादेव आनन्दमयत्वं प्राप्नोति प्रत्याभिज्ञानादेवेत्यर्थः । एतेन — इंद्रादीनामदृश्यत्वेऽपि आनन्दमयस्त्वेन्द्रादित्वं साधकाभावात् । नहि घट इत्येतावता पार्थिवत्वेनोक्ताः पटादयोऽपि घटा भवन्ति येन-न्द्रादीनामदृश्यत्वे अदृश्यत्वेनोक्तानन्दमयस्य इंद्रादित्वं स्यादिति परास्तम् । प्रत्यभिज्ञा-प्रत्यक्षस्य साधकत्वेनेहाभिमतत्वात् । 'अन्तः समुद्रे मनसा चरन्त' मिति श्रुत्युदाहरणे-नैव समुद्रस्थत्वलिङ्गलाभात्, 'समुद्रे अन्तः प्रवयो विचक्षते' इति श्रुत्युदा-
हरणं व्यर्थमित्यन्त आह — अत्रेति ॥ अतसूत्रे विष्णुत्वसाधकतया क्षीराब्धिशा-
यित्वं प्रलयोदशा यित्वं च लिङ्गत्वेन विवक्षितम् । प्रलयोदशा यित्वलिङ्गदर्शनाय
'अन्तः समुद्रे मनसे' ति श्रुत्युदाहरणम् । तत्र — जलवाच्यर्ण शब्दसद्भावात् ।

क्षीराब्धिशायित्वलिङ्गप्रदर्शनाय ' समुद्रेन्तः कवय ' इति श्रुत्युदाहरणम् । क्षीर-
समुद्रशायिनः कविभिरीडयत्वादिति भावः । (२१ सू०.) इत्याशङ्कामिति ॥
अन्तस्थेनविष्णुनाइन्द्रादीनामभेदः प्राप्त इत्येककोटिकसंशयं परिहरात्सूत्रमित्यर्थः ।
एतेन — विष्ण्वादिलिङ्गश्रुतीनामन्तस्थानामनेकत्वेनाप्युपपदयितुं शक्यत्वात् ।
अभेद एवेत्यवधारणानुपपत्तिरिति परास्तम् । अभेदसंशयस्थैवाभिमतत्वेनाऽभेद-
भ्रमस्याऽनभिमतत्वात् । अन्यश्चेति ॥ प्रतिपत्तव्य इति शेषः । एवंच — पक्ष-
द्वय इत्यादिनोक्ताशङ्कामनूद्य निषेधति — नचेति ॥ एतद्वैयर्थ्यं कल्प्यमिति नवाच्य-
मित्यर्थः । एतेन — उभयप्रापकस्याऽन्तस्थस्याऽनेकत्वेनाप्युपपन्नत्वेन अन्यथाऽनुप-
पत्तेरभावात्, ऐक्यस्यकल्प्यत्वाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । तस्यैककोटिकसंश-
यानुवादात्वेनाऽन्यथानुपपत्त्या ऐक्यावधारणार्थत्वाभावात् । उभयप्रापकमसिद्धमेवे-
त्याह — लिङ्गेनेति ॥ नच — श्रुत्यादीनामिति ॥ इन्द्रश्रुतेः लिङ्गापेक्षया स्व-
तोबलवत्त्वेन सप्ताश्वरथित्वादिवस्पतित्वरूपैरलिङ्गयोरनेकत्वेन त्वष्टृश्रुतेः बृहस्पति-
श्रुतेश्च श्रुतिवेन बलवत्त्वात् अवाध्यत्वमिति नवाच्यमित्यर्थः । बाधोपपत्तेरिति ॥
इति भाव इति शेषः । ननु यथायुक्तम्, अन्तस्थत्वलिङ्गसमन्वय समर्थनमिन्द्रादि-
बहुनाम्नांसमन्वयसिद्ध्यर्थमिति तदयुक्तम्—इन्द्रादिनाम्नां भगवतियोगसंभवेन समन्वया-
ऽसंभवाभावात् तत्समन्वयस्याऽसमर्थनीयत्वादित्यतः सूत्रकाराभिप्रेतम्, इन्द्रादि-
नामसु पूर्वपक्षसिद्धान्त माह — नचेंद्रादिष्वित्यादिना ॥ ' इन्द्रो राजा जगतो-
य ईश ' (तै.आ.) इत्यादिवाक्य प्रतिपाद्याइन्द्रादयोविषयः ते किं शचीत्यादयः,
उत विष्णुरूपानीति संदेहः, इन्द्रादिशब्दानां प्रसिद्धेन्द्रादिषुयोगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वेन
त एव इन्द्रादिशब्दाभिधेया इति पूर्वपक्षः, विष्णुरेवेंद्रादिशब्दप्रतिपाद्यः, समु-
द्रशायित्व ब्रह्माडवीर्यत्वादितद्धर्मोपदेशात्, इन्द्रादिशब्दानां विष्णौ महायोगाद्विद्व-
द्रूढेति ' अतस्तद्धर्मोपदेशा ' दिति आद्य सूत्रस्य भाव इत्यर्थः । एतेन —
इन्द्रादिशब्दानां हरावमुख्यत्वेपि सावकाशत्वानपायात्, इन्द्रादिशब्दानां हराव-
मुख्यत्वाशङ्का नयुक्ता, अत एव — महायोगरूढिभ्यां मुख्यत्वाभिधानेच व्यर्थं साव-
काशत्वस्यमुख्यत्वानपेक्षणादिति परास्तम् । ' नच ' त्यादिग्रन्थस्य अधिकरण-
सिद्धान्तसिद्धेन्द्रादिनामसमन्वयोपयोगि पूर्वपक्षसिद्धान्तप्रदर्शनार्थत्वात् । अज्ञ-

रूढितोपीति ॥ ननु — कथमिदं विज्ञायते अज्ञमूलिकारूढिः अज्ञरूढिरिति आहो-
स्वित् अज्ञैर्ज्ञातारूढिः अज्ञरूढिरिति । किंचातः यदि विज्ञायते अज्ञमूलिकारूढिः
अज्ञरूढिरिति, तदा — असिद्धिः प्राप्नोति । नर्हीन्द्रादिशब्दानां पुरंदरादिपुरुषरूढिरज्ञ-
मूलिका, किन्तर्हि विद्वत्तमभगवन्मूलिका, तदुक्तम् —

‘अनादिनिधाना नित्या वागुत्सृष्टास्वयं भुवा ।

ऋषीणां नामधेयानियाश्च वेदेषु दृष्टयः ।

वेदशब्देभ्य एवासौ निर्ममे समहेश्वर’ इति

उप्रोभस्मधरोनग्नः कपार्लोति शिवस्य च

विशेषनामानिददौ स्वकीयान्यपिकेशव’ इति च ।

अथ विज्ञायते अज्ञैर्ज्ञातारूढिरिति, तदा विद्वद्रूढिरपि अज्ञैर्ज्ञाता अज्ञरूढिः
स्यात् । तथा इन्द्रादिशब्दानां पुरंदरादिगता अज्ञरूढिरपि विद्वज्ज्ञेयत्वात् विद्वद्रूढिः
स्यात् । ततश्च — सर्वथा विद्वदविद्वद्रूढयोर्भेदाभावात् नाऽज्ञरूढितो विद्वद्रूढेः प्राव-
ल्यं संभवति । विद्वदविद्वद्रूढयोर्भेदपक्षेऽज्ञरूढेरवप्रावल्यं युक्तं, बहुप्रतिपत्तिविषय-
त्वेन शीघ्रगामित्वात् । विद्वद्रूढेश्च बहुप्रतिपत्तिविषयत्वाभावेन मन्थरगामित्वा-
दिति चेत्, उच्यते —

‘अज्ञानां प्रतिपत्त्यर्थं विष्णुना कल्पिता तु या ।

अज्ञरूढिरिति प्रोक्ता विद्वद्रूढिस्त्वैव कल्पिता’ ॥ इति

ननु मोक्षयं अज्ञमूलिकारूढिरज्ञरूढिरिति नापि अज्ञैर्ज्ञातारूढिरज्ञरूढिरिति
येनोक्तदोषः स्यात्, किं नाम संज्ञेया तत्र भगवतः कल्पितारूढेरज्ञरूढिरिति, स्व-
भावसिद्धाया रूढे विद्वद्रूढिरिति । एवं च — विद्वद्रूढेरज्ञरूढिर्नास्तीति गोचरत्वेऽपि
अज्ञरूढेर्विद्वत्प्रतीतिगोचरत्वेऽपि न सांकर्यं नापि प्रावल्यदौर्बल्यानुपपत्तिः । क-
ल्पितत्वस्वाभाविकत्वाभ्यां तदुपपत्तेरिति । ननु — अथापि विद्वद्रूढिर्भगवति-
सिद्धा न वा । आद्येऽधिकरणवैयर्थ्यं, तत्सिद्धेरधिकरणमूलत्वात् । नेति पक्षे तदु-
पन्यासायोग इति चेत्, उच्यते — सिद्धैर्वेदादिशब्दानां भगवति विद्वद्रूढिः,
‘नामानि सर्वाणां’ इति श्रुतेः । नचाऽधिकरणवैयर्थ्यम् — ‘इन्द्रो राजा जगतो य-
ईश’ इत्यादि श्रुतिगतेन्द्रादिशब्दानां तत्परत्वसाधनार्थमेवाधिकरणप्रवृत्तिरित्यंगी-

कारात् । 'तस्मादशेषाधिदैवगतशब्दवाच्योहरि' ? रित्युपसंहारटीकात् एतदधिकरणोक्त्यायेनेन्द्रादिनाम्नां भगवत्परत्वेसिद्धे 'नामानां' इति श्रुतिबलेन शक्तिरवाभ्युपगंतव्या नतु लक्षणेत्यर्थपरा, नतु वाच्यत्वमेवाधिकरणार्थ इत्यर्थपरा । नन्वत्र परमात्मनि 'इन्द्रादिनामसमन्वयसिद्ध्यर्थमन्तस्थत्वलिङ्गसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगति' रित्युक्तं, तदयुक्तम्, अन्तस्थत्वेनहेतुना इन्द्रादिनाम्नांसमन्वयस्यकृत्प्यनभिधानादित्यत आह — अत्रलिङ्गसमन्वयसमर्थनमिति ॥ लिङ्गसमन्वयसमर्थनार्थकेऽस्मिन्सूत्रे लिङ्गग्रहणं इन्द्रादिनाम्नामुपलक्षणार्थं' मित भावः । तदुक्तम् — 'उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणा' मिति ।

इदमुक्तं भवति — स्यादयं दोषो यद्यनेनाधिकरणेनाऽन्तस्थत्वलिङ्गसमन्वयः, अन्तस्थत्वलिङ्गेनेन्द्रादिनाम्नां समन्वय इति ब्रूमः, नचैवं किं नाम आनन्दमयानन्दः अन्नमयादिनामसमन्वयादिना मसमन्वयसिद्ध्यर्थमुदाहरणत्ववत् अन्तस्थत्वलिङ्गस्यापि इन्द्रादिनामसमन्वयसिद्ध्यर्थं मुदाहरणत्वम्, इदमेव हि अस्मत्तादर्थ्यं यत्तत्सिद्ध्युदाहरणत्वमिति । एतेन — लिङ्गसमन्वयस्यबहुनामसमन्वयसिद्ध्यर्थत्वस्यप्रागेवोक्तत्वात् पुनरभिधानेपौनरुक्त्यमिति परास्तम् । एतेनैवान्तस्थत्वलिङ्गसमन्वयसमर्थनस्य आनन्दमयाधिकरणोक्तस्याऽऽक्षेपपरिहारार्थत्वेन वैयर्थ्यशंकानुदयात् इन्द्रादिनामसमन्वयासेद्ध्यर्थमिति परास्तम् । नन्वानन्दमये श्रुताऽदृश्यत्वलिङ्गस्य अन्यगामित्वे आनन्दमयोऽप्यन्यः प्रसज्यत इति तल्लिङ्गमवश्यनिर्णयं तन्निर्णयश्च द्वेधा घटते अन्तस्थत्वलिङ्गसमन्वयेनवा इन्द्राद्यन्यतमनामनिर्णयेनवा । तथापि — नामनिर्णयेनैव अदृश्यत्वलिङ्गनिर्णयः अधिकरणस्य पादान्तर्भावसंभवात्, नतु अन्तस्थत्वनिर्णयेन लिङ्गनिर्णय इत्यत आह — नामनिर्णयेनेति ॥ नन्यमिह नामनिर्णयेनापि अदृश्यत्वलिङ्गनिर्णयोभवतीति, तथापि सूत्रकृता लिङ्गनिर्णयेनैवादृश्यत्वलिङ्गनिर्णयः क्रियते, अदृश्यत्वलिङ्गेन अन्तस्थत्वलिङ्गस्य संगतत्वात् संबन्धत्वात् । यद्यपि इन्द्रादिनामान्यपि अदृश्यत्वलिङ्गेनसंबद्धानि तथापि न माक्षात्, किंतु अन्तस्थाभेदनिमित्तेनैवेति न तेषामुदाहरणम् । एतेन — अदृश्यत्वात् नामसमन्वयात्मकत्वात् लिङ्गसमन्वयस्याऽनावश्यकत्वेन नामनिर्णयेन लिङ्गनिर्णयोऽर्थाति लिङ्गनिर्णायकत्वरूपप्रयोजनवर्णनमयुक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु— अंतस्थ इंद्र एव भवेत्, 'इंद्रो राजा जगतो य ईश' (तै०.आ०-३-११) इति, ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठा (तै.आ. ३-११) मिति चन्द्रश्रुतेरित्येकः पूर्वपक्षः ; सूर्येण वायमन्तस्थः, 'सप्तयुजंतिरथमेकचक्र' (तै. आ. ३-११) मिति सूर्ये लिङात्, दिव आत्मानं सवितार' (तै. आ. ३-११) मिति दिवस्पतिव-लिङात्, सवितृश्रुतेश्चैत्यपरः; वरुणे वायमन्तस्थः 'अपानेतार' (तै.उ. ३-११-२७) मिति वरुणलिङादित्यन्यः, त्वष्ट्रे वायमन्तस्थः, 'त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्त' (तै. आ. ३-११) मिति त्वष्टृश्रुते रित्यपरः; अग्निरेवायमन्तस्थः 'ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठा' (३-११-२१) मित्यग्निश्रुतेरित्यपरः; बृहस्पतिरेवायमन्तस्थः 'सवितारं बृहस्पति' (तै.आ.३-११-२१) मिति बृहस्पति श्रुतेरित्यपरः, न चन्द्रादयः शब्दा अन्यत्र नेतुं शक्यन्ते, तेषां देवेष्वेव रूढत्वात्, तेषामैश्वर्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वाच्च । नचाऽऽदृश्यत्वादिलिङात् अन्तस्थो विष्णुः - श्रुत्यादिभ्यो-लिङमात्रस्य दुर्बलत्वात्, ततश्च अन्तस्थस्यान्यत्वाददृश्यत्वेनाभिमताऽनन्दमयोऽप्यन्यएवेति तस्यैव जिज्ञास्यत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — विष्णुरेवाऽन्तस्थः प्रलयार्णवशायित्वक्षीरार्णवशायित्व-ब्रह्मांडवीर्यत्वादि तल्लिङात् । नच-श्रुतेः स्वतः प्रबलत्वात् लिङानां निरवकाशत्वेनाऽन्यतरणाऽन्यतरबाधायोगात् विष्णुनेन्द्रादीनामभेदो विवक्षितोऽस्ति वाच्यम् 'इन्द्रस्यात्मानिहतः पंचहोता । वायोरात्मानं कवयो निचिक्वयुः । अन्तरादित्ये मनसा-चरन्तं देवानां हृदयं ब्रह्मान्ब्रविन्द (तै. आ. ३-११) इत्यादिभेदव्यपदेशात् । नचोभयप्रापकान्यथानुपपत्त्या एतत्कल्प्यम् निरवकाशेन विष्णुलिङेन साव-काशान्यप्रापकश्रुतिलिङानां बाधोपपत्तेः । एवमिन्द्रादिनामस्वपि पूर्वपक्षसिद्धान्तौ-द्रष्टव्यौ । ततश्च - अयमन्तस्थ इन्द्रादिश्च विष्णुरेवेति सिद्धम् । (अ. ७.)

[८ अधिकरणम् .]

ॐ आकाशस्तलिङात् ॐ (२२. सू०.)

ननु - तल्लिङग्रहणं शक्यमकर्तुम्, अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यतः 'तद्धर्मो-
पा. नं. १५.

पदेशा'दित्यनुवृत्त्यैव तल्लिगादित्यर्थलाभसंभवात् । सूत्रंचैवंसत्यत्राक्षरंस्यात् । यद्यनुवर्तते 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' इत्यत्राप्यनुवर्त्तते, नैपदोपः, तत्राऽनुवृत्त्यभावेऽपि उत्तरसूत्रेऽनुवृत्तिसंभवात् । तदुक्तं - महानाथे - 'मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः यथा मण्डूका उल्लुप्त्योऽल्लुप्त्यगच्छन्ति तद्वदधिकारा' इति तस्मात् 'आकाशश्चेत्येवसूत्रमस्तिवनिचेत्, मैवं - पूर्वसूत्रेहि धर्मपदं ब्रह्माण्डवार्थवत्समुद्रस्थत्वादि धर्मपरं, तदेवचेदिहानुवर्तेत इहापि ब्रह्माण्डवार्थत्वादि धर्मपरमेवस्यात् । नच त आकाश-उपलभ्यन्त इति अमिद्विशंकाःस्यात्, तत्परिहाराय शिष्याणां मनःशेदोमाभूदिति तल्लिगग्रहणम् कथंनर्हि 'अतएवप्राण' इत्यादौ अतएवेत्युक्तिः, अमिद्विशंका-साम्प्रात् इति चेत्, न - अत्रहि 'परोवरीयानुद्गीयः स एषोऽनंत' (छा० १-९-१) इति परोवरीयस्त्वमुच्यते, परोवरीयस्त्वंच महात्सुत्तमत्वम् 'सर्वस्मादुत्तमं प्रोक्तं परोऽतिततः परम् । परोवरं परंतस्मात् प्रोक्तं परोवरीयक'मिति उत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणं श्रीपतिस्त्वंचेतदेवेति नामिद्विशंकेति नकाश्वेदोपः ! त्वर्चाधिकरण-संगतिमाह - कोहीति ॥ आनन्दमयाधिकरणप्रतिपाद्यैतदधिकरण प्रतिपा-द्ययोराकाश शब्दविषयत्वमेव संबन्धइतिभावः । अस्तुसंगतिः, तथापि आकाशस्य कुतो विष्णुत्वं समर्थनीयमित्यत आह - सचाऽऽकाश इति ॥ छंदोगश्रुत्युक्ताकाशस्य विष्णव्यत्वबुद्धौ तैत्तरीय श्रुत्युक्ताऽऽकाशोऽपि प्रत्यभिज्ञानात् स एवेति-बुद्धिः स्यात्, ततश्चानन्दमयोऽप्यन्यएवेति बुद्धिः स्यादिति सनिर्णयइत्यर्थः

ननु-श्रुत्युक्ताऽऽकाशस्य विष्णव्यत्वबुद्धौ तैत्तरीय श्रुत्युक्ताऽऽकाशोऽपि अन्यएवेति बुद्धिः स्यादित्युक्तम् तस्य कोह्येवान्यादिति हेतुव्यपदेशपूर्वक मानन्दमयत्वस्य समर्थितत्वात् । नच - आनन्दमयत्वनिश्चयेऽपि विष्णव्यत्वबुद्धिर्द्युक्ता, ब्रह्मशब्दाभ्यासादिना आनन्दमयोविष्णुरेवेति साधितत्वादितिचेत्, स्यादयंदोषः, - यदि यस्य-ब्रह्मशब्दाभ्यासादिना आनन्दमयोविष्णुरितिनिश्चयः स एवाऽत्राधिकरणेऽधिकारीति त्रुमः नचैवं किंनाम प्रत्यधिकरणमधिकारिणोभेद्यन्ते अधिकरणानां पृथग्विद्यात्वात् उक्तंचसुधायाम् - 'सर्वाणिहि सूत्राणिप्रत्येकमनेकवेदवाक्यविचारपरत्वात् अवान्तरब्रह्मविद्या' इति । एवंच सति - एतदधिकरणाधिकारिणः ब्रह्मशब्दाभ्यासादेरानन्दमयस्य विष्णुत्वनिश्चयाऽभावः, अस्याऽऽकाशस्य विष्णव्यत्वबुद्धौ

प्रत्यभिज्ञानात् तैत्तरीयश्रुत्युक्ताऽऽकाशानन्दमययोरप्यन्यत्त्वबुद्धिः स्यादेवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तत्ररूढत्वादिनि ॥ नन्वग्नयप्रसिद्धिः संदेहव्रीजमिति रूढेः संदेहव्रीजत्वस्योक्तत्वात् पूर्वपक्षहेतुत्वाभिधानमयुक्तमिति चेत्, न-आनन्दमयप्रयोगापेक्षया रूढेः प्रावरूपज्ञानविधुरस्य रूढिः संदेहहेतुः, प्रावरूपज्ञस्य पूर्वपक्षहेतुरित्यङ्गीकारात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

चेष्टाहिचैतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः ।

अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं तत'

इत्यनुग्याख्यानदिशः अभ्यधिकाशं कामाह - न चेति ॥ आकाशस्येत्यतः - परं 'इन्द्रादिव'दिति ग्राह्यम् । अकाशस्येति आकाशादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विवरत्वादेः स्वाभाविकस्य अन्याधीनत्वाऽयोगादित्यर्थः । चेतनस्य हीति ॥ अत्र संभवतीत्यतः परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्या'दितिशेषो द्रष्टव्यः । इति चेदिति ॥ नेति शेषः । ननु - स एवाऽऽनन्दमयो भवतीत्युक्तम्, अचेतनस्याऽऽनन्दाऽसंभवादित्यत आह - आकाशस्येति ॥ अचेतनत्वेन स्वत आनन्दासंभवेऽपि अभिमान्यनुग्रहेण आनन्दो भवेदेव, अभिमानिदेवानां कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यसद्भावादि-तिभावः । एतेन - अभिमानिन आनन्दमयत्वेऽपि आकाशस्य तदभावात्, आकाशस्याऽऽनन्दमयत्वे हेत्वभिधानमयुक्तम्, औपचारिकानन्दमयत्वोपपादना-याऽऽनन्दसाधकहेतूपन्यासस्याऽकर्तव्यत्वात् इति परास्तम् । व्यासानुग्रहेण कीट-स्य राजत्वमिव देवतानुग्रहेणाऽचेतनस्याप्याकाशस्य आनन्दो भवतीत्यङ्गीकारात् । ननु - अस्तु छंदोगश्रुत्युक्त आकाशो भूतकाशः, तस्य तत्ररूढत्वात्, बाधकाभावे मुख्यार्थत्यागायोगात् । तथापि न तैत्तरीय श्रुत्युक्त आकाशो भूतकाशः, ब्रह्मशब्देन विष्णवभिन्नतया सिद्धे आनन्दमये आकाशशब्दप्रयोगेण तत्र रूढार्थग्रहणाऽयोगात्, रूढयोगे च योगस्य ग्राह्यत्वेन विष्णोरेवाऽऽकाशत्वौचित्यात् । एवं च - तत्पूर्वाधि-करणाऽऽक्षेप इत्याशङ्क्य निषेधति - अनेनेति ॥ अनेनेत्युक्तं हेतुं विवृणोति - रूढेरिति ॥ इदमुक्तं भवति - स्यादयं तैत्तरीयश्रुत्युक्तस्याऽऽकाशस्य विष्णुत्वाभ्युप-गमः, यदि तदनाकाशशब्दस्य रूढिबाधकमानन्दमयविष्णुत्वसाधक मनुमानं प्रबलं स्यात्, नचैवं रूढेर्बलवत्त्वेन तद्वलेनाकाशाऽऽनन्दमययोरभेदे सिद्धे तस्य-

विष्णुत्वसाधकानुमानस्य बाधितविषयत्वादिति । ननु - सूत्रार्थनिरूपणावसरे 'आकाशइतिहोवाचे' (छा० १-९-) त्यत्र भूताकाशस्यप्राप्तिः, नचाऽसौयुज्य-
 तइति न वक्तव्यम्, असूत्रार्थत्वादित्यत आह - विषयादेरिति ॥ सत्यं नचासौ-
 युज्यत इत्यन्तो नसूत्रार्थः, तथापि नैतद्ग्रन्थवैयर्थ्यं, पूर्वपक्षफलाभिधानेन सूचि-
 तस्यविषयादेः मंदानांसुबोधत्वाय विषयादेरनुवादार्थत्वात् । अस्मिन्भाष्ये प्राज्ञानां
 मंदानांचा, ऽधिकारइतिद्योतनाय विषयादिकं प्राक्सूचयिवा पश्चादनुवादःकृत
 इतिबोध्यम् । नासावत्रवाच्यइति ॥ असावत्रप्रतिपाद्यइति नयुज्यतइत्यर्थः ।
 नमन्तव्यमित्यर्थइति ॥ इतःपरंटीकायां 'परोवरीयान् सर्वोत्तम' इति वाक्यं लेख-
 कदोषादुच्छिन्नमिति तद्वाक्यमिहदृष्टव्यम् अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम् । अन्यथा परस्मा'
 दिति श्रुत्युदाहरणमसंगतंस्यात् । 'परोवरीया'निति शब्दस्य कुतः सर्वोत्तमत्वमर्थ
 इत्यतआह - परस्मादिति । अत्रस्मृतिरिति न प्रथमान्तपाठः । किन्तु स्मृते-
 रिपंचम्यन्तः । एतेन - स्मृतिरितिप्रथमान्तस्याऽनन्वयइतिपरास्तम् ॥
 'विष्णोर्नुवीर्यगणनांकंतमोऽर्हतीहयःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि' (२-७)
 ति भागवतानुसारेण श्रुतिव्याचष्टे— विष्णोर्वीर्याणीति । कमित्यस्यार्थःकइति ।
 प्रवोचमित्यस्यार्थःप्रवर्त्तति । श्रुतौ 'प्रवोच' मितिलुङ्प्रयोगेऽपि प्रवर्त्ततीति लट्प्रयोगः
 अत्र लुङो न भूतकालार्थत्वं किन्तु सर्वकालार्थत्वमितिद्योतनाय । एतेन - वर्त-
 माननिषेधेऽपि स्यादतीतादौ कश्चिदितिपरास्तम् । तिपो मित्रादेशः तदुक्तमहा-
 भाष्ये - 'तिङांचतिङो भवतीतिवक्तव्यम् । चणालं ये अश्वयूपायतक्षति तक्षं-
 तीतिप्राप्त' इति । ततश्चैवंयोजना—कं कःविष्णोः वीर्याणि प्रवोचं नु प्रवक्तुमर्हति,
 ज्ञानाभावात् नकोपीत्यर्थः । ननु - यः सर्वं ज्ञातुं प्रवक्तुंचाऽर्हति, अन्यथा सर्वज्ञ-
 त्वभंगइत्यतआहः - यःपार्थिवानीति ॥ योपि सर्वज्ञः सोऽपि पार्थिवानिरजांसि
 विममे काक्का नेतिगम्यते । अयंभावः - विद्यमानस्याऽज्ञत्वमेव सर्वज्ञत्वविरोधि
 नतु अविद्यमानाऽज्ञत्वम् । एवंच - पार्थिवपरमाणूनामानन्त्येन संख्यपरिच्छेदाभा-
 वात्, तदज्ञत्वं यथा न दोषाय एवमीश्वरगुणानां ततोप्यनेतत्त्वात् तदज्ञानं नदो-
 षाय किंतु गुणएवेति । अस्त्विति ॥ अस्तुविष्णुलिंगेन श्रुते वाच्यः ततश्चाऽऽ-
 काशादि शब्दानां भगवत्परत्वनिर्णयश्च, तथापि - ' नामानिसर्वाणी 'ति श्रुत्यवष्टं

भेनोक्तं विष्णोराकाशादिशब्दमुख्यार्थत्वं नोपपद्यते यतः स्तत्रापिमते विष्णावाकाश-
श्रुतिरमुख्यैव, गुणपूर्तिसिद्धये विष्णावाकाशादिशब्दानां यौगिकत्वाङ्गीकारात्,
अन्यतैवरूढत्वाङ्गीकारादितिभावः । एतेन — श्रुतिरमुख्यैवेति किं श्रुतेर्विष्णौ ला-
क्ष्णिकत्वं प्रतिज्ञायते उत यौगिकत्वं नाद्यः — यौगिकत्वेन लाक्ष्णिकत्वसाधना-
ऽयोगात् । नद्वितीयः — साध्यावैशिष्ट्यादितिपरास्तम् । यौगिकत्वप्रयुक्तरूढयव-
धिकामुख्यत्वविशेषसाधनस्येहोभिमतत्वात् ।

पूर्वपक्षस्तु — ‘अस्यलोकस्ये’ (छा० १-९) तिश्रुत्युक्ताऽऽकाशस्तावत्
भूनाकाशः आकाशशब्दस्य तत्र रूढत्वात्, नचायमाकाशो विष्णुः, आकाश-
शब्दस्य तत्र यौगिकत्वादिति सत्प्रतिपक्षतोतिवाच्यम् — योगस्यहीनबलत्वेनाऽप्रति-
पक्षत्वात् । नचाकाशशब्द प्रवृत्तिनिमित्तस्याऽवकाशत्वस्य समवायेनाकाशवृत्तित्व-
वत् । स्वातन्त्र्यलक्षणसंबन्धेन हरावापिसत्त्वात् । उभयत्रापि रूढिरवशिष्टैतिरूढ्या
भूताकाशत्वानिर्णयइतिवाच्यम् — आकाशस्याऽचेतनत्वाद्भगवद्धीनत्वाभावेन आका-
शत्वस्य स्वस्वामिभावसंबन्धेन तद्वृत्तित्वाभावात् । एवं छंदोगश्रुत्युक्ताकाशे भूता-
काशेसति तैत्तरीयश्रुत्युक्ताकाशोऽपि रूढिबलादेव भूताकाशः, ‘सर्वाणिहवाइमा-
नी’ (छा० १-९-१) ति तस्याऽऽकाशस्य भूतकारणतयोक्तत्वात् कार्यगतचेष्टायाः
कारणाधीनतादर्शनेन ‘कोह्येवान्यादि’ (तै० उ० २-१५) ति तैत्तरीयश्रुत्युक्त-
जगच्चेष्टकत्वलिङ्गस्य सावकाशत्वेनाऽबाधकत्वात् । एवंच — आनन्दमयोपि सएवेति
न ब्रह्मजिज्ञासा संभवतीति ।

सिद्धान्तस्तु — ‘अस्यलोकस्ये’ तत्राऽऽकाशस्तावद्विष्णुः निरवकाश-
परोक्षरीयस्त्वादि विष्णुलिङ्गात्, आकाशशब्दस्य हरौमहायोगविद्वद्भूतिसद्भावेन तत्रैव
मुख्यत्वान्, एवंच छंदोगश्रुत्युक्ताऽकाशस्य विष्णुत्वे तैत्तरीय श्रुत्युक्ताकाशोपि
जगच्चेष्टकत्वलिङ्गबलादेव विष्णुः, चेष्टकत्वस्य कर्तृत्वेवमुख्यत्वात्, मुख्य्येसंभवाते
अमुख्यप्रहणायोगात्, सर्वचेष्टकत्वस्य सर्वोत्तमत्वव्याप्यत्वेन भूताकाशे सर्वोत्तम-
त्वस्याऽभावेन सर्वचेष्टकत्वाऽभावाच्च, आकाशस्यसर्वोपादनत्वाभावेन असंकुचित-
सर्वचेष्टकत्वाऽसंभवाच्च, अचेतनस्यानंदाऽयोगाच्च । नच — अचेतनस्यापि चेत-

नानुप्रेहेण आनन्दःसंभवतीतिवाच्यम् — अप्रामाणिकत्वात् । तस्मादाकाश आबं-
दमयश्च स एवेति युक्ता ब्रह्मजिज्ञासेतिनिन्दम् (अ० ८)

[२. - अधिकरणम्]

ॐ अतएवप्राणः ॐ (सू० २३)

अतएवप्राण इत्यस्य 'तद्वैत्वंप्रणोभन' इति श्रुत्युपक्रमत्वभ्रमं निवारयितुं-
माह — अत्रमूत्रमिति ॥ प्राणनान्नइति ॥ यद्यपि - 'यदेवान्प्राणयोनवे'
(तै. आ. ३-१४)ति श्रुतेरस्यलिंगात्मकत्वम्, तथापि - नामात्मकत्वस्यापिभावात्
प्राणनान्नइत्युक्तम् । विषयइति ॥ संगतिमित्यनन्तरं दर्शयन्नितिशेषः । एतेन -
संगतेर्मुखतएवाभिधानात् संगतिसूचयतीत्यनुपपन्नमितिपरास्तम् । संगतिदर्शयन्
विषयसंशयौसूचयतीत्यभिधानात् । यद्यपि - प्राणशब्देनविषयोदर्शितः, तथापि -
विषयत्वंनोक्तमिति तत्सूचकत्वाभिधानमुपपन्नम् । प्राणपदंवार्यौप्रसिद्धं परमानन्द-
त्वं विष्णुत्वेनसहचरितमिति विष्णुत्ववायुत्वकोटिस्मारकयोः परमानन्दप्राणशब्द-
योरभिधानात् अस्यभाष्यस्य संशयसूचकत्वमुपपन्नमितिद्विष्टव्यम् । ननु परमानन्द-
त्वोक्तिमात्रेण कथंपूर्वाधिकरणेन संगतिरुक्ताभवेत्, अतीताधिकरणप्रतिपाद्ये पर-
मानन्दत्वाभावादित्यतआह — यदुदितमिति॥ अनेनानन्दमयाधिकरणैतदधिकरण-
प्रतिपाद्ययोः आनन्दमयत्वरूपैकधर्माक्रांतत्वंसंबन्धइत्युक्तंभवति । तस्यचप्राण-
स्येति ॥ ननु - तस्यचप्राणस्यविष्णोरन्यत्वे आनन्दमयत्वमन्यस्यैव प्रसज्यतइत्य-
युक्तम्, 'तद्वैत्वं' मित्युक्तिबलादन्यस्यानन्दमयत्ववत्, उक्तिबलादेव विष्णोरन्य-
नन्दमयत्वसंभवात्, अन्यथा शुक्लःकंवलः, शुक्लंवस्त्रं, मित्युक्ते यदि वस्त्रस्यकं-
वलान्यत्वस्यात्, तर्हि अन्यस्यैव शुक्लत्वंप्रसज्यतइति वस्त्रस्यापि कंवलत्वंप्रसाध्यं-
स्यात्, यदि तत्रोक्तिबलादुभयोरपि शुक्लत्वम्, इहापि तथास्त्वितिचेत्, सत्यम्-
इत्युक्तिबलादन्यत्रानेकेषामेकजात्यवाच्छिन्नधर्माक्रान्तत्वं संभवतीति बाधकाभावात्,
न प्रकृते द्वयोरानन्दमयत्वसंभवति, आनन्दमयत्वस्य सर्वेश्वरत्वाऽविना भूतत्वेव
अनेकेश्वरत्वापातात्, नच तद्युक्तं जगद्विलयप्रसंगात् । ततश्च - अवश्यमेकस्याऽऽ

नंदययत्वापलापेकर्तव्ये विष्णोरेव तदपलपनीयं विष्णोस्तत्पुच्छत्वोक्तेः, आनन्दमये ब्रह्मशब्दस्तु तदवयवस्यब्रह्मत्वादुपचारेण नेय इति द्रष्टव्यम् । लिंगदौर्बल्यादिति॥ यद्यपि - पूर्वपक्षिणा वायुरेवायंप्राणः प्रागुक्तानन्दमयश्चेति वदता महाभोगत्वस्य विष्णुलिंगत्वानंगीकारात्, विष्णुलिंगमेवनेतिवक्तव्यम् । दौर्ब्यं ननु सर्वथा नवक्तव्यम् तथापि अंगीकारवादेनेतिवोच्यम् । पूर्वाधिकरणेनगतार्थतापरिहाराय अभ्यविकाशंकामाह - नापीति ॥ आकाशशब्दस्य विष्णौयोगःसंभति प्राणशब्दस्यतुयोगोऽपिनसंभवतीति आकाशशब्दविषयकशंकातः प्राणशब्दविषयकशंका ब्रह्मतीतिभावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ॥ यद्यपि जीवनकारणत्वान्वयव्यतिरेको नास्मदध्यक्षसिद्धौ, तथापि—स्वस्वोक्तमत्वविषये प्राणेन सह विवदमानानां मित्रियाभिमानिदेवानां प्रत्यक्षसिद्धौ अस्माकं तत्प्रत्यक्षत्वमिद्विस्तु 'त्वमुक्थमसि चमिदं सर्वमपि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसी' (ऐ. शा. २-१-४) तिदेवकर्तृकप्राणस्तुत्यन्वयानुपपत्त्या भवति । यद्वा - कुलादिशरीरस्य घटाद्यन्वयव्यतिरेकदर्शनमेव घटादिकंप्रति कुलाद्यान्वयव्यतिरेकदर्शनमिति लोकेरभ्युपगतत्वात् इहापि वायुविकारस्य तदेहस्थानीयस्य जीवनान्वयव्यतिरेकदर्शनं वायोरन्वयव्यतिरेकदर्शनत्वेनोक्तमिति द्रष्टव्यम् अतएवसुधायां वायुविकारशरीरत्वान्मुख्यस्थेत्युक्तम् नकेवलं जीवनेहेतुत्वं मन्वयव्यतिरेकगम्यम्, अपितु आगममिद्वंचेतिभावेनाह - यत्प्राप्तिरिति ॥ यद्यप्यत्रतत्प्राप्तेरुत्पत्तिकारणत्वमेवोच्यते, तथापि - उत्पत्तिर्नाम प्राणशब्दाभिधेयेन्द्रियधारकदेहसंबन्धः, 'जीवप्राणधारण' इति धातुव्याख्यानात्, जीवनकारणत्वंच प्राणधारणकारणत्वमेवेति उत्पत्तिकारणत्वेन जीवनकारणत्वलाभादेतदुदाहरणमर्थवत् । लिंगस्यमावकाशस्येति ॥ अंगीकारवादोयं, विष्णुलिंगत्वमेवनेति हृदयम् । मुख्यत्वादिति ॥ उपलक्षणमेतत् प्राणवृत्तावेच तनायां 'तद्वैत्वंप्राणोऽभव' इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेश्चेत्यपिद्रष्टव्यम् । संप्रदायविदइति ॥ स्वमतंतु, नकेवलमङ्कगायाः श्रियोहमिःयुक्तः, अंकाश्रिताश्रीः, वक्षसिलक्षणभूतत्वाल्लक्ष्मीरितिसिद्धत्वाच्चोक्तम् । अतएव तत्त्वप्रदीपे-अङ्काश्रिताश्रीः वक्षसिलक्षणभूताल्लक्ष्मीरित्युक्तम्, अंकवक्षस्थलाश्रितयैल्लक्ष्मीरूपयोरभिन्नत्वेन द्वयोः अपि श्रीलक्ष्मीशब्दवाच्यत्वात् संप्रदायमतमपिप्रामाणिकत्वात्प्राह्यम् । ननु - 'ईशानः-

प्राणदःप्राण ' इतिप्रमाणे परमेश्वरस्य प्राणदातृत्वाभिधानमयुक्तम् , अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणदातृत्वस्य मुख्यप्राणनिष्ठत्वावगमात् इत्याशंक्य निषेधति - नचेति ॥ ननु - अयंनिषेधो ऽनुपपन्नः, अन्वयव्यतिरेकसिद्धस्य मुख्यप्राण गतप्राणदातृत्वस्य बाधकाभावेनाऽपलापायोगादित्यत आह - प्राणगतेति । नवयमन्वयव्यतिरेकसिद्धं प्राणदातृत्वं मुख्यप्राणेऽपलपामः, येनोक्तदोषः स्यात्, किं नाम मुख्यप्राणे अन्वयव्यतिरेकसिद्धं प्राणदातृत्वमभ्युपगम्य तत्परमेश्वरार्थानमिति । परमेश्वरः प्राणदइत्युच्यतइत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु— वायुरेवायंप्राणः प्राणशब्दस्य तत्र रूढत्वात्, नच प्राणश्रुतेः विष्णोसावकाशत्वं रूढेरभावात्, यौगिकार्थस्य जीवनकारणत्वस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वायावेवदर्शनात्, तस्माद्वायुरेवायंप्राणः, प्रागुक्तानन्दमयश्चेति न ब्रह्मजिज्ञासा संभवतीति ।

सिद्धान्तस्तु — विष्णुरेवायंप्राणः निरवकाशश्रीलक्ष्मीपतित्वल्लिगात् ' ईशानःप्राणदःप्राण ' (सहस्रनाम) इतिविद्वद्भूदेर्महायोगस्यच विष्णोसत्त्वेन श्रुतेःसावकाशत्वात्, प्राणगतजीवनान्वयव्यतिरेकस्यापि 'न प्राणेन नाऽपानेन मर्त्याजीवतिकश्चन' (का. उ. ५-४) इति श्रुतेः भगवदधीनत्वात् । तस्मात्प्राणः प्रागुक्ताऽऽनन्दमयश्च विष्णुरेवेति युक्ता तज्जिसेतिसिद्धम् (९ अ.)

[१० - अधिकरणम्]

ॐ ज्योतिश्चरणाऽभिधानात् ॐ (सू० २४)

अत्र त्रीणिदर्शनानि — ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यारभ्य चतुःसूत्री एकमधिकरणं, तत्र-आद्यसूत्रे अग्निसूक्तगतज्योतिःशब्दसमन्वयः, छन्दःसूत्रे छान्दोग्यस्थज्योतिः शब्दसमन्वयः, 'भूतादिपाद' सूत्रे गायत्रीशब्दसमन्वयः, 'उपदेशभेदा' दितिसूत्रे गायत्रीज्योतिः शब्दयोरेकार्थत्वसमर्थनमित्येकं दर्शनम् । इदंच सत्तर्कदीपावलीकृतोदर्शनम् ।

तत्र 'ज्योतिश्चरणाभिधाना' दितिसूत्रमुदाहृत्य ऐतरेयेश्रूयते 'विमेकर्णापतयत' (ऋ० ६-९-६) इत्यादीति अग्निसूक्तस्थज्योतिर्विक्रियस्योदाहरणात् ।

तथा 'अथयदतःपरो दिवोऽज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु-
लोकोष्विदंवावततत्यदिदमस्मिन्पुरुषेऽज्योतिः' (छां ३-१३-७) रिति श्रुतंतरादपि
विष्णुरेवमुख्यज्योतिरिति प्रथमसूत्राभिप्रायं वर्णयित्वा, इदमेवाऽऽक्षिप्य समर्थयत्सूत्र-
मुपन्यस्य व्याचष्टे — छंदोभिधानादित्यादिनेति । द्वितीयसूत्रस्य छांदोग्यज्योतिषां
विष्णुत्वमाक्षिप्य समाधानपरत्वाभिधानात् गायत्रीशब्दो विष्णुपरइत्येतत्प्रतिपाद-
यत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे — 'भूतादी' ल्यादिनेति । तृतीयसूत्रस्य गायत्रीशब्दसमन्व-
यपरत्वाभिधानात् । चतुर्थसूत्रस्य गायत्रीज्योतिःशब्दयोरेकार्थपरत्वमित्यर्थस्य
'नचवाच्यं अथयदतःपर' इत्युक्तत्वात्, स्वर्गादिलोकात्परतो वैकुण्ठेदीप्यमानात्,
ज्योतिःशब्दाद्विष्णो रन्यदेव 'पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवी' त्यत्र
स्वर्गस्थत्वेनोच्यतइति दिव्रीतिशब्दस्योत्तमानत्वयोगेन वैकुण्ठपरत्वा' दित्यादिना
समर्थितत्वात् । चतुस्सूत्रा एकाधिकरणत्वं आद्यसूत्रमारभ्य चतुर्थसूत्रपर्यन्तं ज्योतिः-
शब्द विचारानुवृत्तिलिङ्गम् । आद्यसूत्रस्याग्निस्तूतस्थज्योतिःशब्दसमन्वयपरत्वांगी-
कारे अग्निस्तूतस्थचरणाभिधानं सौत्रं ज्ञापकम्, भाष्यकारोऽन्तु अग्निस्तूतस्थविषय-
वाक्योदाहरणं ज्ञापकम्, द्वितीयसूत्रस्य छांदोग्यज्योतिःशब्दसमन्वयपरत्वांगीकारेतु
'छंदोभिधाना'दिति छांदोग्यवाक्यस्थपूर्वपक्षहेत्वभिधानं लिङ्गम्, तृतीयसूत्रस्य तु
गायत्रीशब्दसमन्वयपरत्वे गायत्रीनिष्ठभूतादिपादत्वरूप विष्णुलिङ्गाभिधानं लिङ्गम् ।

इदंचापरदर्शनम् — तथाहि चतुःसूत्री एकमधिकरणं तत्र आद्येसूत्रे
अग्निस्तूतस्थज्योतिःशब्दस्य समन्वयः । द्वितीयसूत्रे छांदोग्यस्थज्योतिःशब्द गायत्री-
शब्दयोः समन्वयः । तृतीयसूत्रे गायत्रीशब्दस्य विष्णुपरत्वे हेत्वन्तराऽभिधानम् ।
चतुर्थ सूत्रे तु गायत्री ज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वसमर्थनम् । अत्राधिकरणं ज्योतिर्गाय-
त्री शब्दयोः समन्वयाभिधानेपि गायत्रीविचारो महाविचारः । द्वितीयसूत्रोक्त-
गानत्राणकर्तृत्वं लिङ्गाभ्यां तृतीयसूत्रोक्तभूतादिपादत्वरूप लिङ्गेन च संबधत्वेन बहु
युक्तिसंबधात् ज्योतिर्विचारस्तु अवांतरः । कर्णादिविदूरत्वरूपैकं लिङ्गसंबधत्वादिति ।
इदंच तत्त्वप्रदापकारोक्त दर्शनम् । तत्र एकंचेदमधिकरणमित्युक्तत्वात् । आद्य-
सूत्रस्य ज्योतिःशब्दसमन्वयपरत्वेन व्याख्यानात् । 'अग्निगायत्र्यादि शब्दार्थरूपो-
साविति भाष्यस्याऽयमर्थः अग्न्यादितेजःशब्दानां गायत्र्यादिछन्दःशब्दानांचाऽग्निः

स्वरूपत्वेन निरूपणीयोविष्णुरेवेति बुद्ध्यवधारणार्थं हि तच्छब्दैर्निगद्यते इति द्वितीय सूत्रे उपोतिःशब्दश्च गायत्रीशब्दस्यापि समन्वेतव्यत्वसूचनात् । गायत्रीनिष्ठ-विष्णुलिङ्गप्रतिपादकस्य 'इयंवाचसा येयंपृथिवी' (छा० ३-१२-२) त्यादिवाक्यस्य 'गायति त्रायतिचे' त्यादिभाष्यस्थादिशब्दार्थत्वेनोपादानाच्च । यद्यपि द्वितीयसूत्रस्य 'उपोतिःशब्दोविष्णु' रित्येव पूर्वपक्षोदर्शितः, तथापि द्वितीयसूत्रे उपोतिःशब्द-स्यैव समन्वयइत्याशय इतिनमन्तव्यम् । 'अग्निगायत्र्यादि शब्दाऽर्थरूपोसा' इति भाष्यव्याख्यानाऽवसरेऽपि उभयोःशब्दयोः समन्वेतव्यत्वसूचनात्, गायत्रीनिष्ठ-विष्णुलिङ्गप्रतिपादकेयंवावसेत्यादि वाक्योदाहरणाच्च । गायत्रीशब्दविषयक पूर्वप-क्षस्तु शिष्यैरेवोद्धतामितिभावेन स न दर्शितः । तृतीयसूत्रे गायत्रीशब्दस्य विष्णु-पत्वे हेत्वन्तराभिधानमिति तु स्पष्टमेव । चतुर्थसूत्रस्यापि उक्तार्थत्वं स्पष्टम् । अस्मिन्नंतर्भेदाधिकरणे गायत्रीविचारस्य बहुयुक्तिसंबन्धत्वेन महाविचारत्वात् उपोतिर्विचारोऽवान्तरोऽवगन्तव्यइत्युक्तात्वात् । गायत्रीविचारस्य महाविचारत्वं, उपोतिर्विचारस्य अवान्तरविचारत्वं तदभिप्रेतमिति द्रष्टव्यम् । चतुःसूत्रा एका-धिकरणत्वे ज्ञापकं तु प्रागेवोक्तम् । द्वितीयसूत्रस्य शब्दद्वयसमन्वयपरत्वे तु 'छन्दो-भिधानान्नेतिचे' इति पूर्वोक्त माक्षिष्य सूत्रकारीयं समाधानम् । 'तथाहि दर्शन' मिति सूत्रखण्डस्य 'गायतित्रायतिचे' त्यादिभाष्यकारीयं गायत्रीनिष्ठलिङ्गपरतया व्याख्यानंच ज्ञापकम् ।

इदमन्यच्चदर्शनम्— 'उपोतिश्चरणाभिधाना' इत्येकमधिकरणम् । तिसूत्री-अधिकरणान्तरमिति । अत्र आद्याऽधिकरणे उपोतिःशब्द समन्वयः, द्वितीये गायत्रीशब्दसमन्वयः, इदंच टीकाकाराभिप्रेतम् । अत्र 'नित्यत्वादेवशब्दानाम्' इत्यनुव्याख्याने छंदःसूत्रस्याऽभ्यधिकांशकाप्रदर्शन मधिकरणभेदे लिङ्गम् द्वितीयाधि-करणे गायत्रीशब्दसमन्वय इत्यत्र 'तथाहिदर्शन' मिति सूत्रखण्डस्य, 'गायति-त्रायतिचेत्यादि' इति गायत्रीनिष्ठ विष्णुलिङ्ग प्रदर्शनपरतया व्याख्यानं लिङ्गम् एवंच मतत्रयमपि विवक्षाभेदेन भाष्यकाराभिप्रेतम् । एवंच तत्रै कैंकगृहीत्वा टीकाकाराणां प्रवृत्तिरिति न विरोधइति ।

चन्द्रिकायांतु — " उपोतिश्चरणाभिधानात् " अत्र त्रीणिदर्शनानि—

ज्योतिरित्यादिचतुःसूत्री एकमधिकरणम्, विषयवाक्यंतु अग्निसूक्तं 'ज्योतिर्हृदय आहितं' इति वाक्यमेवेत्येकमतम् । इदं 'ज्योति' रित्यस्यसूत्रस्य अग्निसूक्तस्थ-
वाक्यमेवोदाहृत्य 'इदंचैकमधिकरण' मिति वदतस्तत्त्व प्रदीपकृतोऽभिप्रेतम् ।

मतांतरंतु चतुःसूत्र्या एकाधिकरणत्वेपि "विषयवाक्यं ज्योतिरित्यस्यापि
'अथयदतःपरोदिबोज्योति' रिति छान्दोग्यवाक्यमेवेति, इदंच 'छन्दोभिधाना' इति
सूत्रव्याख्यानरूपम् 'नित्यत्वादेवशब्दाना' मित्यनुव्याख्यानम् 'ज्योतिश्चरणाभि-
धाना' इत्यधिकरणं तात्पर्यतो विवृणोति " इत्यवतार्य ज्योतिःसूत्रस्य छान्दोग्य-
वाक्यमेव उदाहरतः संन्यायरत्नावलीकारस्याभिप्रेतम् ।

मतांतरंतु ज्योतिःसूत्रमेकमधिकरणं 'छन्द' इत्यादि त्रिसूत्री अधिकरणा-
न्तरमिति । इदंच टीकाकारस्याभिप्रेतं मित्युक्तम् । अयंच केनचित् विदुषा
विज्ञातार्थस्य अनुवाद एव न तु वस्तुतो दर्शनत्रयस्वरूपानिरूपणम् अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयम् । तत्त्वप्रदीपकृता छन्दःसूत्रे छान्दोग्यस्य ज्योतिःशब्दगायत्रीशब्दयोः समन्व-
यस्य तृतीयसूत्रे गायत्री शब्दसमन्वयवृद्धीकरणस्याऽभिप्रेतत्वेन छान्दोग्यस्थ ज्यो-
तिर्गायत्री वाक्ययोः विषयवाक्यत्वप्राप्त्या इदमेव विषयवाक्यमित्यवधारणाऽयो-
गात् कथमन्यथा 'भूतादिपाद' सूत्रव्याख्यानानवसरे 'तावानस्ये' ल्यनया ऋचा
गायत्र्या भूतादयः चत्वारः पादा व्यपदिश्यन्ते । नच तस्य छन्दस्त्वे तदुपपद्यते
उपपद्यतेच विष्णुत्व इत्यभिदध्यात् । तथा संन्यायरत्नावलीकृता सत्कर्तृदीपावल्यां
ज्योतिश्चरणाभिधानादिति सूत्रस्य ऐतरेयेश्रूयते 'विमेकर्णा पतयत' इत्यादीति
अग्निसूक्तस्थ ज्योतिर्वाक्यस्य विषयवाक्यत्वेनोदाहरणात् ज्योतिःसूत्रस्य छान्दोग्य-
वाक्यमेव विषयवाक्यमित्यभिधानायोगात् । संन्यायरत्नावल्यांतु 'छन्दोभिधाना'
इति सूत्रव्याख्यानरूपं 'नित्यत्वादेवशब्दाना' मित्यनुव्याख्यानमवतार्य छान्दोग्य
वाक्यस्य उदाहृतत्वात् छन्दःसूत्रस्यैव तद्विषयवाक्यत्वमूह्यम् । ततश्च ज्योतिःसूत्रस्य
छान्दोग्यवाक्यमेव विषयवाक्यमिति कल्पनं निर्मूलमिति । अतएव ज्योतिःसूत्रस्य
छान्दोग्यमेव विषयवाक्यमित्युपपादनाय प्रवृत्तः चन्द्रिकाप्रन्थोप्यनुवाद एव न तु वास्त-
वार्थनिरूपणाय प्रवृत्त इति बोध्यम् । एवमेव जातीयके सर्वत्र द्रष्टव्यम् । ततश्च
न दोषित्वमिति ।

ननु — परंप्रति सिद्धार्थानुवादिनोपि दोषित्वमेव अयुक्तार्थवर्णनकृत्वात् ,
 'एवमसौ ब्राह्मणं हन्ति, एवमसौ सुरां पिवती' ति ब्राह्मणं हन्तुः सुरां पिवतः प्रत्यवा-
 यदर्शनादिति चेत्, न—वैषम्यात्, एवमसौ ब्राह्मणं हन्तीति ब्राह्मणं हन्तुः ब्राह्मणं हन्तृत्वा-
 देव पातित्वं ननु अनुकरणात्, एवमसौ सुरां पिवतीति सुरां पिवतः सुरापानादेव
 पातित्वं न त्वनुकरणात्, अन्यथा एवमसौ ब्राह्मणं हन्तीति कदलीस्तंभं छिन्दन्, प्रत्य
 वेयात्, एवमसौ सुरां पिवतीति पयःपिवन्नपि प्रत्यवेयात् इति सुरापानाद्यनुकर्तुः दो-
 षित्वमाशङ्क्य समाहितं महाभाष्ये 'यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति, एवमसौ सुरां पि-
 वतीति तस्याऽनुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात् सुरां पिबेदिति तस्य अनुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्,
 सुरां पिबेदिति सोपिमन्ये पतितः स्यात्, विषमोयसुपन्यासः, यश्चैवं हन्ति, यश्चाऽ
 नुहन्ति, उभौ तौ हतः, यश्च पिवति यश्चाऽनुपिवति उभौ तौ पिवतः, यस्तु खल्वेवमसौ ब्रा-
 ह्मणं हन्ति, एवमसौ सुरां पिवति इति तस्य अनुकुर्वन् स्नाताऽनुलिप्तो माल्यगु-
 णकण्ठः कदलीस्तंभं छिद्यात् पयोवापिवेत् न स मन्ये पतितः स्या' इति ।

श्रुत्यधिकरणसंगतीति॥ दर्शयन्निति शेषः । ननु 'यो वेदे' ति वाक्येन
 आनन्दमयस्य गुहानिहतत्वं मुक्तमित्युक्तम्, अस्त्ववाक्यस्य 'वक्ष्ये विदामो
 ति पर' (तै.उ. २-१) मिति प्रकरणस्थत्वेनानन्दमयप्रकरणगतत्वाभावादित्यत आह—
 मां त्रवर्णिकस्यैवेति ॥ ज्योतिषः प्रतीयत इति ॥ अनेनाऽऽनन्दमयाधिकरण-
 प्रतिपाद्यैतदधिकरणप्रतिपाद्ययोर्गुहानितत्वेन प्रतीयमानत्वं संगतिरित्युक्तमिति यो-
 ध्यम् । एतच्चेति ॥ यदीदं ज्योतिःविष्णोरन्यत्स्यात् तर्हि प्रागुक्तमानन्दमयत्वं न-
 स्यैवेति बुद्धिः प्रसज्यत इति एतदज्योतिर्निर्णयं भवतीत्यर्थः । ननु— ज्योतिषोऽन्यत्वे
 प्रागुक्तमानन्दमयत्वमन्यस्यैव प्रसज्यत इत्युक्तं हेतुभावात्, नहि यथा ज्योतिषोऽ-
 ग्नित्वे प्रकरणं रूढिश्च साधकमस्ति, तथा — आनन्दमयस्याग्नित्वे साधकमस्ति येन-
 ज्योतिषोऽग्नित्वे आनन्दमयस्यान्यत्वबुद्धिः स्यात् । प्रत्युत आनन्दमयस्यैव विष्णुश्च
 एव साधकमुपलभ्यते, ततश्च — आनन्दमयस्य विष्णोरन्यत्वबुद्धिः प्रसज्यत इत्यु-
 क्तमयुक्तमिति चेत्, उक्तम् — किमुक्तम्, यएवानन्दमयाधिकरणे अधिकारी
 स एव नात्राधिकारी, अधिकरणानामनेकवेदवाक्यविचाररूपत्वादवान्तरविद्यात्वेन
 पृथगधिकारिकत्वात् इति, तथाच योधिकारी आनन्दमयाधिकरणप्रमेयानिश्चित्य-

उपोतिर्वाक्यविचारे प्रवर्तते, माभूत् तस्य उपोतिषोविष्णव्यत्वबुद्धौ आनन्दमयस्यापि
अन्यत्वबुद्धिः, यस्तु प्रथमतएव उपोतिर्वाक्यविचारे प्रवर्तते तस्य उपोतिषोविष्णव्य-
त्वबुद्धौ आनन्दमयवाक्यदर्शने आनन्दमयोप्यन्यत्वेति बुद्धिः भवेदेव उभयत्रापि
गुहानिनिहितत्वदर्शनात्, बाधकाभावेन तादात्म्यबुद्धेरनिवारणात् इति । तदि-
दमुक्तं प्रसज्यत इति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । उपोतिः श्रुतेरिति ॥ यद्यपि पूर्वप-
क्षिणा गुहानिहितत्वस्य विष्णुधर्मत्वानङ्गीकारात् नेदं विष्णुलिङ्गत्वमेवेति वक्तुं श-
क्यम्, तथाप्यङ्गीकारपक्षे नेदं समाधानमुक्तमिति बोध्यम् । अनभिमतव्यावर्तक
एव शब्दः । ततश्च — अग्नावेवरूढत्वादित्यर्थः । एतेन — उपोतिः शब्दस्य अ-
ग्निस्पर्शादितेजोमात्ररूढत्वात् अग्नावेवरूढत्वादित्युक्तमिति परास्तम् । ननु उपोतिः
शब्दस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नवाचकस्य अग्नौ शक्तिसद्भावेऽपि नाग्नित्वेन रूपेण तदु-
पस्थापकत्वं, किंतु — उपोतिर्द्वेन रूपेणाग्न्युपस्थापकत्वं वाच्यम् — अग्नित्वेन तदु-
पस्थापकत्वे लक्षणाप्रसंगेन अग्नौ रूढत्वादिति उक्तयोगापातादिति चेत्, न — उपो-
तिः श्रुत्याऽग्नित्वेनोपस्थित्यनङ्गीकारात्, किंतु प्रकरणवत्त्वेन अग्नित्वेनोपस्थितिरं-
गीक्रियते । अयमत्र क्रमः — उपोतिर्द्वेनैव उपोतिः शब्देनाऽप्युपस्थितौ, अयं उपोति-
शब्दार्थः अग्निर्भवेत्, अग्निमूक्तान्तर्गत उपोतिः शब्दार्थत्वादित्यनुमानेन अग्नि-
त्वेन उपस्थितेः । अत एव — अस्य सूक्तस्याऽग्नि सूक्तत्वादित्युक्तम् । अन्यथा प्रसिद्धे-
रग्निर्भवेदित्येवाऽवश्यम् । ननु — प्रकरणेनैव पूर्वपक्षसम्भवात् श्रुत्युपन्या-
सोऽव्यर्थ इति चेत्, न — प्रकरणस्थदुर्बलत्वात् । गुहानिहितत्वलिङ्गवाधेन
तावन्मात्रस्य पूर्वपक्षहेतुत्वायोगात् । श्रुतिलक्षणसहकारिसंपत्तौ च तद्योग इति
युक्तः श्रुत्युपन्यास इति । जाठर इति ॥ लिङ्गस्यापीत्यङ्गीकारवादः । तथा चे-
त्युत्तरग्रन्थोऽङ्गीकारवादेन प्रवृत्त इति बोध्यम् । एतेन — तस्य गुहानिहितत्वमानं-
दमयत्वं चेति वदतः लिङ्गस्य सावकाशत्वेन दैर्घ्यलपकथनमयुक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — अग्निरेवेदं उपोतिः तस्य सूक्तस्य अग्नि सूक्तत्वात्, नच
लिङ्गात् प्रकरणस्थ दुर्बलत्वेन गुहानिहितत्वलिङ्गात् प्रकरणवाधः, उपोतिः श्रुतेरग्नौ नि-
रूढत्वात्, विष्णोस्तदभावात् । नच लिङ्गस्य निरवकाशत्वेन श्रुतिप्रकरणवाधक-
त्वमिति वाच्यम् — लिङ्गस्यापि जाठरजातवेदासि सावकाशत्वात् । अस्तु वा लिङ्ग-

स्यनिरवकाशत्वं, तथापि लिङ्गस्यनिरवकाशत्वरूपमेकविधमेव प्राबल्यम्, श्रुति प्रकरणयोस्त्वनेकत्वप्रयुक्तम् । श्रुतेष्वस्वभावत्वप्रयुक्तमपीति श्रुतिप्रकरणाभ्यामेव लिङ्गबाधोयुक्तः । एवंच — अस्यज्योतिषः अग्नित्वात् प्रागुक्तगुहानिहितत्वमानन्दमयत्वंच तस्यैवेति ॥

सिद्धांतस्तु— विष्णुरेवज्योतिः कर्णादिविदूरत्वस्याविष्णुलिङ्गत्वात्, बहु-
त्वस्वभावबलवत्त्वरूपोभयविधप्राबल्यादपि निरवाकशत्वप्राबल्यस्य बलवत्त्वेन लि-
ङ्गेन श्रुतिप्रकरणबाधोपपत्तेः; महायोगविद्वद्भूतिसद्भावेन श्रुतेर्विष्णवावेव मुख्यत्वाच्च ।
तस्माद्विष्णुरेवेदंज्योतिः तस्यैव गुहानिहितत्वमानन्दमयत्वंचेतिसिद्धम् (अ. १०)

(११ - अधिकरणम्)

ॐ छन्दोभिधानान्नेतिचेन्न तथाचेतोर्पणनिगदात् तथाहि
दर्शनम् ॐ (सू०. २६)

अत्रद्वेदर्शने — ‘अथयदतः परोदिवोज्योतिर्दीप्यत’ (छा०. ३-१३ ७)
इति छान्दोग्यस्थंजोतिर्वाक्यं विषयः । अत्रोक्ते ज्योतिषि संदेहः, किं ब्रह्म,
उताऽन्यदिति । उपक्रमे गायत्रीशब्दश्रवणात् अन्यदितिप्राप्ते विष्णुरितिसिद्धान्तः ।
पूर्वाधिकरणेऽग्निस्मृक्तोक्तज्योतिर्निर्णयः इहतु — छान्दोग्योक्तज्योतिषः विस्पष्टविष्णु-
लिङ्गदर्शनेन गायत्रीश्रुत्याच अभ्यधिकाशङ्काप्राप्तौ निर्णय इति एकंदर्शनम् ।
छंदोगाः पठन्ति ‘गायत्री वा इदंसर्वभूत’ (छा०. उ०. ३-१२-१) मिति तत्र —
संशयः - किं गायत्री ब्रह्म, उतवर्णमालारूपोमन्त्र इति । गायत्रीशब्दस्य छंदो-
विशेषप्रासिद्धेः छंद इति प्राप्ते, विष्णुरितिसिद्धान्त इत्यपरंदर्शनम् । तत्रायं सु-
धाभिमतम् । तत्र सूत्रयोजनात् — ‘उपक्रमे गायत्रीरूपच्छंदोऽभिधानात्,
ज्योतिर्नविष्णुः, किन्तुछन्द एवेति चेत्, न— गायत्रीशब्दार्थत्वेन चेतोर्पणार्थोहि
तथानिगद्यते, तथाहिदर्शनं, ‘गायतित्रायतिचे’ त्यादी’ ति । द्वितीयन्तु —
सुधाटीकयोरभिप्रेतम् । द्वितीयेभाष्ये — ज्योतिर्वाक्योपादानं पूर्वाधिकरणार्थाऽऽ-
क्षेपप्रदर्शनार्थम् । सूत्रयोजनात् — ‘गायत्रीशब्दस्य छंदसिरूपत्वेन तेनछंदसो-

ऽभिधानात् प्रागुक्तञ्योतिः आनन्दमयश्च छंद एव न विष्णुरिति चेत्, न —
‘गायत्रीशब्दार्थरूपोसा’ इति विष्णोः चेतोर्पणं कार्यम्, इत्याशयेन गायत्री-
शब्देन विष्णोर्निगदात् विष्णुरेवप्रागुक्तञ्योतिरानन्दमयश्च । भवेदेतत् — यदीयं-
गायत्री विष्णुः स्यात् तदेवकुतइत्यत उक्तं तथाहि दर्शनमिति; दर्शनं श्रुतिः एतद्गा-
यत्र्याः गानत्राणकर्तृत्वलिङ्गश्रवणात्, तस्यच लिङ्गस्यछंदस्यसंभवात् विष्णौसंभवात्,
विष्णुरेवगायत्रीति । नन्विदं सूत्रनाधिकरणान्तरं संगत्यादिश्रव्यतमस्यभाष्यकृता-
ऽनिरूपणादित्यत आह — श्रुत्यादीति ॥ यद्यपि — श्रुत्यादिसंगत्यादिकं क-
ण्ठतो भाष्यकृतानोक्तं, तथापि श्रुत्यादिसंगत्यादेः सूचनात् अधिकरणान्तरमिति-
भावः । एतेन — अस्य गायत्रीशब्दसमन्वयपरत्वमुक्तम्, तथासति ‘छंद इति
चेन्न — तथाचेतोर्पणनिगदा’ इत्येवसूत्रस्यात् नतु ‘छंदोभिधानाच्चेति चेन्ने’
ति गायत्र्याविष्णुत्वस्याऽप्रतिज्ञातत्वेनाऽप्रसक्तनिषेधप्रसंगादिति परास्तम् । पूर्वपक्ष-
फलस्य पूर्वाधिकरणाऽऽक्षेपस्यदर्शनाय ‘छंदोभिधानाच्चेतिचे’ इति सूत्रकृताक्त-
मित्यङ्गीकारात् । अत्रभाष्ये ‘ज्योतिषोगायत्र्याः समारंभः कृत’ इत्यनेन पूर्वा-
धिकरणश्रुत्यर्थस्य एतदधिकरणार्थस्य च ज्योतिः शब्दविषयत्वं संगतिरिति सूचि-
तम् । ‘गायत्री वा इदं सर्व’ मित्यनेन ज्योतिर्वाक्यस्योपक्रमस्थगायत्रीवाक्यं विषय-
वाक्यमिति सूचितम् । ‘गायत्र्याः समारंभः कृत’ इत्यनेन गायत्री विषयः, तद्-
द्विविषयछंदोविशेषे एव गायत्रीति पूर्वपक्षश्च, सूचितः । अस्मिन्विषयवाक्ये छं-
दसि निरूढगायत्रीशब्दं विष्णुपरत्वेनोक्तज्योतिःशब्दं च दर्शयता गायत्रीछंदो-
विशेषः, उत विष्णुरितिसंशयः सूचितः, तस्मान्नविष्णुरिति पूर्वाधिकरणाक्षेपः
पूर्वपक्षफलमिति सूचितमिति बोध्यम् । भाष्यकारसूचितं श्रुत्यादिसंगत्यादिकं स्वय-
माह — हृदयनिहितमित्यादिना ॥ अत्र यद्यपि — ‘हृदयनिहितज्योतिर्वि-
ष्णुरित्यभिहित’ मित्यनन्तरम् । ‘एतच्चगायत्रीत्वेनपठ्यते’ इत्येववक्तव्यम्,
तथापि ‘तज्ज्योतिर्न गायत्रीत्वेनपठ्यते, अपितु तस्माद्विन्नज्योतिः गायत्रीत्वेन
पठ्यते’ इति शंकापरिहाराय ‘तज्ज्योतिः छंदोगश्रुतौ श्रूयते’ इत्यारभ्य ‘पु-
रुषेज्योति’ रित्यन्तं वाक्यं प्रवृत्तं । पूर्वसूत्रे अग्निसूक्तवाक्यस्योदाहरणमात्रत्वात्,
चरणाभिधानादितिहेतोरप्युदाहरणमात्रत्वात्, यावज्ज्योतिर्वाक्यसमन्वयः तदैव

निगदित इति अग्निसृक्तगतमेव उच्यतेः छंदोगश्रुतौ श्रूयते तदेव गायत्रीत्वेन पठ्यत इति बोध्यम् । गायत्रीनिर्णयस्याऽऽवश्यकत्वमाह — इदं चेति ॥ अवश्यापेक्षित इति ॥ वशं गतो वश्यः ' वशं गत ' (पा०. सू०. ४ - ४ - ८६) इति सूत्रेण यः प्रत्ययः । न वश्यः अवश्यः, अवश्य इति हेतोरपेक्षित इत्यर्थः । यदि पूर्वाधिकरणन्यायेन गायत्रीनिर्णयो वशंगतः स्यात् तर्हि गायत्रीनिर्णयः सूत्रकृता न बक्तव्यः स्यात्, न चैवम् इति अभ्यधिकाशं कासद्भावः, अतः सूत्रकृता गायत्रीनिर्णयोऽवश्यं कर्तव्य इति भावः । एतेन कृत्यप्रत्ययान्ते परतः विहितस्य मलोपस्य निष्ठाप्रत्ययान्ते परतोऽयोगात् अवश्यापेक्षित इति प्रयोगोऽनुपपन्न इति कस्यचिद्भ्रमो निरस्तः । गानत्राणकर्तृत्वं लिङ्गश्रवणादिति ॥ अनेन ' गैशब्द ' इत्यस्मात् ' श्याद्वयधे ' (पा०. सू०. ३-१-१४१) ति सूत्रेण आकारान्तत्वात् णः ' आतोयुक्चिण्कृतो ' (पा०. सू०. ७ - ३ - ३३) रित्यनेन युकि अजाद्यतष्टा (पा०. ४ - १ - ४) वितिटापि गायेति रूपं, ' त्रैङ्पालन ' इत्यस्माद्धातोः औणादिकप्रत्यये ' कृदिकारादक्तिन ' (गणसूत्रम्) इति ङीष् त्रीतिरूपं, एवं च गायत्र्या च सा त्रीचेति विग्रहे पुंवद्भावे च गायत्रीतिरूपं सूचितम्, ननु — ' गैशब्द ' इत्यस्माद्धातोः ' गस्थकन्, ण्यट्चे ' (पा०. सू०. ३-१-१४६, १४७) ति विशेषविहिताभ्यां थकन् ण्युड्भ्यां भवितव्यं, नतु णप्रत्ययेन, मैवं ' वासरुपोऽस्त्रिया ' (पा०. सू०. ३ - १ - ९२) मिति अपवादस्य विकल्पेन उत्सर्गबाधकत्वाभिधानात् । स्मृतौ सर्वदेवाभिधोह्यसावित्यत्रत्येन वासुदेवशब्देनेव ' सर्वदेव ' इत्यनेन शब्देन तथा सर्वलोक इत्यनेन शब्देन परमात्मा प्रतिपाद्यत इत्युच्यत इत्यन्यथाप्रतीति निरासाय स्मृतिं व्याचष्टे । अत्र देवलोकेति ॥ (२७ - सू०.) विष्णुत्वं समर्थयदिति ॥ यद्यपि अर्थधातोरनुदात्तेत्वात् आत्मनेपदेन भाव्यम्, तथापि — चाक्षिडः अनुदात्तेत्वादेवाऽऽत्मनेपदे सिद्धे आत्मनेपदत्वाय ङित्करणेनाऽनुदात्तेत्वं प्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य अनित्यताया ज्ञापितत्वात् समर्थयदिति शत्रन्तप्रयोग उपपन्नः । अत्र गुणसूत्रम्, ' भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैव ' मिति । अत्र भूतादिपादेति हेतुद्वयकथनं भूतपादत्वममृतपादत्वं चेति । तेन भूतपादत्वमात्रस्य व्यभिचाराभावादादिपदं व्यर्थमिति परास्तम् । व्यपदेशादित्यसिद्धिवारणाय । अप्र-

योजकत्वशंकानिरासाय उपपत्तिपदम् । पूर्वसूत्रे साध्यनिर्देशाभावात् तन्निर्देशाय एवमिति । ततश्चैवंसूत्रयोजना — यथा चरणाभिधानात् ज्योतिर्विष्णुः, एवं भूतपादत्वादमृतपादत्वाच्च गायत्री विष्णुरिति । अत्र गुणमूत्रम् 'उपदेशभेदान्नेति-चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधा' दिति । अयं योगः शक्योऽवक्तुम्, आक्षेपस्यैवायोगेन तत्परिहारस्य व्यर्थत्वात् । तथाहि — नोपदेशभेदो वस्तुभेदसाधकः 'एतमस्या-मेतं दिव्ये तं वायावेत' (छा०. ३ - १३ -) मित्यादौ उपदेशभेदेऽपि वस्तुभे-दादर्शनात् । कालभेदेन एकस्यैव देवदत्तस्य पाटलिपुत्रस्थत्वतद्वाह्यत्ववत्, एक-स्यैव वस्तुनः युस्थत्व, दिवःपरत्वसंभवाच्च । एककालावच्छेदेनापि आकाशस्य युस्थत्वदिवःपरत्ववत् ज्योतिषोऽपि तत्संभवाच्च । किंच अत्र स्थानभेदोऽपि न श्रूयते, तथाहि — 'विपादस्यामृतं दिवी' (छा०. ३ - १३ -) तिद्युस्थत्वेनो-क्तज्योतिषः दिवः परत्वमुच्यते, न तु दिवःपराधिकरणवृत्तित्वम्, येन स्थानभेदः स्यात् । युस्थस्य दिवःपरत्वं नाम न युलोकात्परलोकस्थत्वम्, किं नाम युस्थजन-विलक्षणत्वं युशब्दस्य युस्थजनवाचित्वात् । एवंच—युस्थं ज्योतिः तत्स्थजनेभ्यः परो विलक्षणमित्यर्थः । परशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वं छांदसम् । तदुक्तं महाभाष्य—ग्रामे-शब्दोऽयं बहुवचनः, अस्तिशालासमुद्रायेवर्तते, तद्यथा ग्रामो दग्ध इति, अस्ति वा-टपरिक्षेपेवर्तते, तद्यथाग्रामंप्राविष्ट इति, अस्तिजनेषुवर्तते, तद्यथा ग्रामोगतः ग्राम आगत इति, अस्तिसारण्यकेसस्थंडिलकेसर्सीमकेवर्तते, तद्यथा — ग्रामो-लब्ध इति' इति चेत्, न — स्थानभेदस्य भेदमंतराऽयोगेन भेदसाधकत्वात् । स साध्यमानोभेदः न स्थानद्वयनिष्ठतयोच्यमाननिष्ठ एवेति नियमः, किंतूत्सर्गः । प्रत्यभिज्ञादिना तन्निष्ठत्वबाधे कालनिष्ठः, तस्यापि बाधे ऽवच्छेदकनिष्ठः, तस्यापि-बाधे संबन्धनिष्ठ इत्यादि विज्ञेयम् । एवंच — गायत्रीज्योतिषोर्भिन्नस्थानगतत्वेना-ऽभेदेप्रमाणाभावेन बाधकाभावात् तयोरेवभेदः सिध्यति । 'एतमस्यामेत' मि-त्यादौ एतमितिप्रत्यभिज्ञानात् भिन्नस्थानगतत्वं रूपभेदमेवज्ञापयति । तथा देवदत्तस्य-पाटलिपुत्रतद्वाह्यगतत्वप्रत्यभिज्ञानवाधितत्वेन देवदत्तभेदमपहाय कालभेदं गमयति एवमाकाशस्य युस्थत्वदिवःपरत्वे तद्वयासिग्राहकंप्रमाणवाधेन आकाशभेदमपहायां ऽशभेदंगमयत इति नकश्चिदोपः । यदत्रोक्तं 'किं चात्रस्थानभेदो न श्रूयत' इत्या-

दि, तन्न — दिवः परित्यस्यैव स्थानभेदज्ञापकत्वात् । तथाहि — युशब्दस्तावल्लो-
केमुख्यो, जनेष्वमुख्यः, 'मुख्यामुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्य' इति युशब्देन युलोकस्यैव
ग्रहणम् । ततः परत्वंच सजातीयलोकान्तरस्यैव न्याय्यम् । नतु विजातीयस्यज्यो-
तिषः । अस्माद्गोर्बलिष्ठोऽन्वेषणीय इत्युक्ते सजातीयस्यगोरेवान्वेषणदर्शनात् ।
एवंच— 'दिवःपरोज्योतिर्दीप्यत' इत्यस्य युलोकात्परलोकगतज्योतिर्दीप्यत इत्यर्थ-
त्वाभात् स्थानभेदसिद्धिः । युशब्दः कुतोऽलंकेमुख्यः जनेष्वमुख्य इति चेत्,
इदंतावदयंप्रष्टव्यः — पाटलिपुत्रंगतमागतमित्युक्ते काशीस्थानां गमनागमनसंप्रत्यः
कुतोवा न भवतीति । पाटलिपुत्रशब्दो न जनमात्रवाची, किन्तु पाटलिपुत्रस्थि-
तानामेवेति चेत्, अङ्गीकृतं तर्हि पाटलिपुत्रशब्दस्य जनेषुवृत्तिः नगराधीनेति
पाटलिपुत्रशब्दस्य नगरे वृत्तिर्मुख्येति ग्रामशब्दोऽयं बहुवर्थ इति महाभाष्यमपि मुख्या-
मुख्यसाधारण्याभिप्रायेण प्रवृत्तमिति बोध्यम् । एवंच — शंकाया उपपन्नत्वात्
तत्परिहाराय सूत्रमिदमारम्भणीयम् । 'अथ यदतः परो दीप्यत' इत्यत्र द्वे दर्शने
दिवःपरत्वेनोच्यमानं वैकुण्ठगतमेकमेवरूपं, 'विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठे' ध्वि-
त्यादिना वैकुण्ठस्य विश्वतः पृष्ठत्वादिवोधनाय वैकुण्ठगतत्वेनोच्यते । विश्वतः पृष्ठे-
ध्वित्यादिबहुवचनंतु वैकुण्ठस्य महत्त्वज्ञापनाय । 'सुपांसुपोभवन्ती' ति स्मरणात्
एकवचनार्थेवा 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यत्र श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठगतं रूपत्रयमु-
च्यते इत्येकं मतम् । इदंच — भाष्याभिमतम्, अत्र रूपत्रयस्य युस्थत्वोपपाद-
नाय त्रिलोकविवक्षा, वैकुण्ठगतस्य दिवःपरत्वोपपादनाय सप्तलोकविवक्षेति । अत
एव — सत्तर्कदीपात्रह्यां 'नचवाच्यम्' 'अथयदतःपर' इत्युक्तत्वात् । स्वर्गा-
दिलोकात्परतैवैकुण्ठे दीप्यमाना ज्योतिः शब्दात् विष्णोः अन्यदेव 'पादोऽस्य सर्वा-
भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिदीवी' त्यत्र स्वर्गस्थत्वेनोच्यत इति दिवीतिशब्दस्य
द्योतनत्वयोगेन वैकुण्ठपरत्वात् । अतएव — कचित्सप्तलोकापेक्षया दिवःपर इति
त्रिलोकापेक्षया दिवीत्युपदेशोऽयुज्यते । इदमेव प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे—
उपदेशेऽस्यादिने' इत्युक्तम् । अपरन्तु— 'अथयदतः परो दीप्यते, दीप्यते'
इत्यत्र 'त्रिपादस्यामृतं दिवी' त्यत्रापि श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठगतं रूपत्रयमुच्यत
इति । इदंच छांदोग्यभाष्याभिमतम् । अस्मिन्मते रूपत्रयस्य युस्थत्वोपपादनाय त्रि-

लोकविवक्षाऽभिमता, सप्तलोकविवक्षा तु नाऽभिमता । दिवःपरत्वोपपादनन्तु —

‘पृथिव्यां द्यौर्महामेरुः आकाशे सूर्यमंडलम् ।

दित्रीन्द्रसदनंचैव तः परेतु दिवः पर’

इति प्रमाणानुसारेण ज्ञेयम् । अत्र टीका तु — छांदोग्यभाष्यश्रीमद्भाष्याभिमतमतद्वयं संकल्प्य प्रवृत्ता । एतेन — ‘पृथिव्यां द्यौः’ रित्युक्तविवाक्षयैव वैकुण्ठस्यापि दिवःपरत्वसिद्धेः सप्तलोकविवक्षाव्यर्थेति परास्तम् । सप्तमीपंचम्योरिति ॥ सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदोपेतवाक्ययोरित्यर्थः । भाष्यद्वयानुसारेणाह — भूर्भुवःस्वरिति ॥ सूत्रभाष्यानुसारेणाह — सप्तलोकापेक्षयेति ॥ छांदोग्यभाष्यानुसारेणाह — मेरोरपीति ॥

‘पृथिवीस्थेषु सर्वोच्चो लोकोऽनन्तासनात्मकः ।

अन्तरिक्षात्मकेभ्यश्च श्वेतद्वीपस्थितो हरिः ।

द्यात्मकेभ्यश्च सर्वेभ्यो वैकुण्ठश्चोच्च उच्यते’

इति प्रमाणानुसारेणाह — एवमिति ॥

‘पृथिव्यां ब्रह्मणो मेरो जयतं त्वंतरिक्षं ।

तृतीयं सत्यलोके च सदनं त्रिविधं स्मृतम् ।

तेभ्योऽनन्तासनाद्या यत्परतो विश्वतः पर’

इति प्रमाणानुसारेणाह = तथावै जयन्त इति ॥

पूर्वपक्षस्तु—गायत्री छंद एव, गायत्रीशब्दस्य तत्रैव रूढत्वात्, ‘वांग्वै गायत्री’ति वाक्स्वविधानाच्च । नच गायत्र्या भगवदधीनत्वेन गायत्रीशब्दस्तत्रैव मुख्य इति वाच्यम् — गायत्र्या वेदविशेषत्वाच्चित्येवेन पराधीनत्वाभावात्, तस्माद्गायत्री न विष्णुः, किन्तु छंदोविशेष एव तत्क्षेत्रं उपोतिरानन्दमयश्च नाऽस्मादिति ॥

सिद्धांतस्तु—विष्णुरेव गायत्री गानत्राणकर्तृत्वलिङ्गात्, नच लिङ्गेन श्रुत्युक्तयोगेनच तत्र मुख्यत्वात् ।

‘स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रिया ।

यत्प्रसादा दिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये’

तिवचनात् नित्याया अपि गायत्र्या भगवदधीनत्वाच्च (२६ सू०)
 'पादोऽस्य विश्वाभूतानी' ति भूतपादव्यपदेशाच्च । (२७ सू०) नन्वथापि गायत्री
 ज्योतिश्च त्रिष्णुरित्युक्तम् , गायत्री ज्योतिःप्रकरणयोरुपदेशभेदेन भिन्नार्थत्वात्-
 इति चेत्, नैवम् — विवक्षाभेदेन एकस्यैवद्युस्थित्वदिवःपरत्वयोः संभवेन भिन्नार्थत्वा-
 ऽभावात् । तस्माद्गायत्री त्रिष्णुरेव स एव ज्योतिःआनन्दमयश्चेतिसिद्धम् (अ. ११)

(१२ - अधिकरणम्)

ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ (सू०. २८)

अयंयोगः शक्योऽवक्तुम् , ' अतएवप्राण ' (ब० सू० १-१-२३) इत्य-
 त्वैवप्राणशब्दसमन्वयस्योक्तत्वात् । नच - तत्र ' तद्वै त्वं प्राणोऽभव ' (तै.आ.४)
 इति तैत्तिरीयगतप्राणशब्दसमन्वय उक्तः, इहतु ' तावाएता ' (ऐ.आ.२-१-४)
 इति ऐतरयगतप्राणशब्दसमन्वयाभिधानात् नाऽस्ययोगस्यवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ।
 विषयवाक्यभेदेनाऽधिकरणभेदे शास्त्राऽऽनव्यप्रसंगात् । नच - ' अतएवप्राण '
 इत्यस्य ' तद्वै त्वं प्राण ' इतिवत् ' तावाएता ' इत्यस्यापि विषयवाक्यत्वेन तत्रैव-
 समन्वयसिद्धावपि अस्यप्राणस्य इन्द्रियगणेगणितत्वात् ' वाय्वादि ' रितिवा इन्द्रे-
 णात्मतयोपदेशात् इन्द्रैवायंप्राण इतिवा ' ताअहिंसते ' (ऐ.अ.२-) तिमुद्ध्य-
 प्राणलिङ्गात् मुख्यप्राणएवाऽयं प्राण इतिवा ' ऽऽभ्याधिकाशंकासद्भावात् तन्निरा-
 सायेदमधिकरणमिति वाच्यम् — तथासति ' अतएवप्राण ' इत्यनन्तरमेव ' नवक्तु-
 गात्रोपदेशादिति चेदव्यात्मसंबन्धभूमाह्यास्मिन् , शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववत्,
 जीवमुख्यप्राणालिङ्गात्तेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहतयोगा'दिति सूत्रत्रयं प्रणे-
 तव्यं स्यात् लाघवंचैवंसति सूत्रकारस्य भवति ' प्राणस्तथानुगमा'दिति सूत्रस्या-
 ऽप्रणेतव्यत्वात् । इन्द्रियगणे गणितत्वशंकाया ' अतएवप्राण ' इतिसूत्रोक्तलिङ्गं नैव
 परिहारसंभवादिति चेत् , सत्यम् ' अतएवप्राण ' इत्यस्य आध्यात्मिकशब्दविचार-
 रूपत्वादस्य तत्रैव समन्वयो भवति, अभ्याधिकाशंकानिरासकानि ' नवक्तु ' रित्या-
 दिसूत्राणि लाघवात्तत्रैव कर्तव्यानीति, तथापि - श्रोतॄणां पुनःस्मरणेन फलाधिकं
 भवतीत्याशयेनाऽभ्याधिकाशंकानिरासाय पृथगधिकरणारंभःकृतः । तदुक्तम्—

“ संक्षेपविस्तराभ्यां च प्रवदन्ति मनीषिणः ।

बहुवारं स्मृतेस्तस्य फलबाहुल्यकारणात् ”

इति द्रष्टव्यम्, भाष्ये ‘प्राणो विष्णुरित्युक्तमित्युक्तेः पूर्वाधिकरणसंगतिरेवविवक्षिता,
न श्रुतिसंगतिरितिभ्रमं निवारयितुमाह — तद्वैत्वमिति॥ एतेन — ‘प्राणोविष्णु-
रित्युक्तमिति’ ति भाष्यस्य संगतिप्रतिपादनाक्षमत्वात् ‘तद्वैत्वंप्राण’ इत्युक्तप्राण
इति प्राणविशेषणाऽभिधानमयुक्तमितिपरास्तम् । ऐतरेयकेचेति ॥ तत्रेत्यस्य
व्याख्यानम् ऐतरेयकेचेति । भाष्ये ‘मनोवाक्प्राण’ इतीत्यतःपरमध्याहार्यवाक्य-
माह—आरभ्यबहुषुस्थलेषुश्रूयत इति ॥ ततश्चैवं भाष्यवाक्यपाठः — ‘प्राणो-
विष्णुरित्युक्तं ‘तत्रतावाप्ताशीर्वाक्ष्यः श्रिताःचक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राण इत्यारभ्य बहु-
षुस्थलेषुप्राणःश्रूयत’ इति । अनेनपूर्वाधिकरणे तदधिकरणप्रतिपाद्ययोः प्राणशब्द
वाच्यत्वं संगतिरित्युक्तंभवति । पूर्वोक्तन्याय इति ॥ ‘अतएवप्राण’ इतिपूर्व-
सूत्रम् अन्यत्र प्रसिद्धिश्च । उपलक्षणमेतत् अभ्याधिकाशंकाप्रापकम् अन्यत्रप्रसिद्धिश्च
प्रावल्याद्यविवेकदशायां संदेहवीजमित्यर्थः । तत्रनप्राणइति॥ अत्रप्राणस्य विष्णुत्वं
नविद्यत इति भाष्यस्याऽत्रेत्यस्यव्याख्यानं तत्रेति । ‘वायुरेवायंप्राणः, इन्द्र-
एवायंप्राणः, जीवएवायंप्राणः, मुख्यप्राणएवायं प्राणइति पूर्वपक्षान्संकल्प्याह—
वादिभेदेति ॥ सर्वपक्षेष्वनुगतहेतुमाह — इन्द्रियगणेगणितत्वादिति॥ अस्य
लिङ्गस्य विष्णावनवकाशमाह — नचैतदिति ॥ सर्वोत्तमस्य इन्द्रियगणेषुपाठो
नयुक्तइतिभावः । यथा-विष्णावनवकाशंलिङ्गं तथावाय्वादिष्वनवकाश मित्यतआह—
उपपद्यतेचेति ॥ तथाच विष्णुवत् वाय्वादीनां सर्वोत्तमत्वाभावात् लिङ्गमुपपद्यत-
इतिभावः । वाय्वादिःप्राणइति एकएवपूर्वपक्षइति नमन्तव्यमित्याह—तेषामन्यत-
मस्यैवेति ॥ ‘इन्द्रएवायंप्राणः, जीवएवायंप्राणः, मुख्यप्राणएवायंप्राण’ इति-
पूर्वपक्षेषु विशेषहेतुःसूत्रकृतैवोक्तइति भ्रमनोक्तः । अथदेवरथइति ॥ तस्यदेव-
रथस्यदेहस्य, वाक् तदभिमानिनीउमा, ऋद्धिः उद्वरणरज्जुः श्रोत्रे तदभिमानि-
चन्द्रचन्द्रभायं पक्षसी=पार्श्वतोऽनियुक्ताश्चौ, चक्षुधी तदभिमानिसूर्यसूर्यभायं, युक्ते
अप्रतोऽनियुक्ताऽश्चौ, मनः=मनोभिमानीरुद्रः ; संप्रहीता = रथयन्तित्यर्थः । ननु-
श्रुतौ ‘तदयंप्राण’ इत्यनुपपन्नं स इतिपुलिङ्गेन भाष्यत्वादित्यतः तदयमित्येकं-

पदमितिभावेनाह — सचासावयंचेति ॥ तच्छब्दस्य भिन्नपदत्वमङ्गीकृत्य तदुप-
पत्तये तदर्थमाह — तद्वितीति ॥ तच्छब्दस्य प्राणपरत्वेऽपि भिन्नपदत्वं घट-
यितुमाह — लिङ्गव्यत्ययीवेति ॥ (२९-सू.) उक्तमाक्षिप्येति ॥ ‘अतएव-
प्राण’ इत्यनेनसूत्रेण ‘तावाएता’ इति वाक्यं विषयवाक्यंकृत्वा देवतोपदेश्यत्व-
लिङ्गमात्रेण प्रागुक्तं प्राणस्य विष्णुत्वमाक्षिप्यइत्येवार्थः, ननु ‘प्राणस्तथानुगमा’
दित्यनेन ‘तदेवाःप्राणयन्ते’ति सर्वदेवोपदेश्यत्व, नृतिव्तेनदेवोपास्यत्व, सर्ववेदोक्तत्व,
देहरथित्वेभ्यो लिङ्गेभ्यः, ब्रह्मशब्दाभ्यासाच्चोक्तं प्राणस्य विष्णुत्वमाक्षिप्येत्यर्थः ।
इन्द्रेणात्मतयोपदेशस्य निरवकाशबहुबाधकत्वाऽयोगात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अत्रायंविशेषकः — ‘अतएवप्राण’ इत्यनेनोक्ते प्राणस्यविष्णुत्वे चत्वारः-
आक्षेपकाःप्राप्नुवन्ति, इन्द्रियगणे गणितत्व, मिन्द्रेणात्मतयोपदेशः, शतसंबन्ध-
स्त्वं, प्राणैःसहकलहश्चेति । तत्रायस्य ‘प्राणस्यतथानुगमा’दितिपरिहारः — यद्यपि
‘अतएवप्राण’ इतिपूर्वसूत्रादेव एतल्लिङ्गग्रहणसंभावःपरिहारःसंभवति, तथापि-
बहुवारंस्मृतेः फलबाहुल्यहेतुत्वेन ‘अतएव’ इत्यत्रैकमेवल्लिङ्गगृहीतम्, इह
बहुलिङ्गानि इतिसूत्रंसार्थकम् । द्वितीयस्य ‘नवक्तु’ रित्यादि द्वेसूत्रे । तृतीयचतुर्थयो
‘जीवमुख्यप्राणलिङ्गा’ दितिपरिहारइति ।

अत्र द्वेगुणसूत्रे — ‘नवक्तुरात्मोपदेशादितिचेदध्यात्मसंबन्धभूमाह्यस्मिन्,
शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवागदेवव’ दिति । अथ किमर्थोयोगविभागः, ‘नवक्तुरात्मोप-
देशादितिचेत् शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवागदेवव’ इत्येवसूत्रं किनक्रियते, एतावतैवोक्त-
शंकापरिहारादितिचेत्, न — प्राणशब्दस्येन्द्रपरत्वशंकानिरासाय नात्रप्राणशब्दे-
नेन्द्रउच्यते । अस्मिन्प्रकरणे सर्वगतत्वरूपाऽध्यात्मसंबन्धस्याऽभिधानात्, तस्य-
चेन्द्रेऽसंभावात् । यद्यपि इन्द्रस्यतत्त्वाभिमनित्वात् बहुस्थलसंबन्धः संभवति,
तथापि ‘सर्वाणिभूतानी’ त्युक्तपूर्वापरकल्पीयसर्वप्राणिषु मुक्तेषु लक्ष्यादिषुस्थि-
त्यसंभवएव किन्तु इन्द्रांतर्यामीविष्णुरेव प्राणशब्देनोच्यत इति वक्तुम् आद्यस्यसमग्र
योगस्याऽपेक्षितत्वात् । अन्यथा ‘शास्त्रदृष्ट्यातूपदेश’इत्युक्ते न शास्त्रदृष्ट्या किन्तु
इन्द्रदृष्ट्यैवेत्युक्ता परोऽपिकृतीत्यात् । ननु — प्राणशब्दस्येन्द्रपरत्वे ‘त्वंप्राणःसर्वा
णिभूतानी’ तिवक्ष्यमाणसर्वगतत्वाऽयोगात्, यथाप्राणशब्दो नेन्द्रपरः, तथेवादि

वाचकाऽहमादिशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् नविष्णुपरोपीत्याशंकापरिहाराय
 अहमादिशब्दानामपि भगवत्परत्वमिति सदृष्टान्तं प्रतिपादनाय द्वितीययोगस्याध्या-
 वश्यकत्वात् । तथाच आद्यसूत्रं प्राणस्यान्तर्यामिपरत्वप्रतिपादनाय, द्वितीयन्तु
 अहमादिशब्दानामितिविवेकः । यतोऽस्मिन्प्रकरणे इति ॥ बहुध्यात्मसंबन्ध इत्य-
 स्यतात्पर्यार्थः । बहुस्थलसंबन्ध इति ॥ आत्मानमधिकृत्य वर्त्तमानोदेहः अध्या-
 त्मशब्देनोच्यते । बहुदेहसंबन्धश्च बहुस्थलसंबन्धः तदेवसर्वगतत्वं तच्चविष्णुलिङ्गं
 तदत्रोक्तं वर्तत इति एतद्वाक्यप्रतिपाद्योविष्णुरेवेतिनोपदेशविरोध इतिभावः । नञ्चा
 'नेन्द्रोयंप्राण' इतिप्रतिज्ञाकार्ये हेतुसमर्पकत्वेन भाष्यं व्याचष्टे — अथवेति ॥
 पूर्वम् 'उपदेशविरोध इति चे' नेति साध्यमध्याहृत्य तदुत्तरत्वेन भाष्यं व्याख्यातम्,
 इदानीं सूत्रोक्तनञर्थसंबन्धितया भाष्यं व्याख्यायत इतिभेदः । अनेन पूर्वपक्षहेतोः
 आत्मोपदेशस्याऽसिद्धेः 'इन्द्रोवायंप्राण' इतिनमन्तव्यमिति भाष्याशयो वर्णित-
 इतिबोध्यम् । प्राणस्यपरमात्मत्वमेव कुतः येनेन्द्रबहुपरमात्मसंबन्धप्रतीम इतिपृच्छति
 कुत इति ॥ तदुत्तरत्वेन 'प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणिभूतानी' ति भाष्याशंव्याचष्टे—
 प्राणस्त्वमित्यादिनेति ॥ 'प्राणस्त्वंप्राणः सर्वाणिभूतानी' त्यतःपरमध्याहृतव्यं
 वाक्यं व्याकुर्वन्नेवाह — अस्यप्राणस्येत्यादिना ॥ 'अस्याऽध्यात्मत्वेन सर्वगतत्वो-
 क्तेःविद्यमानत्वात्' इतिशेषोक्तिः । 'अस्ये' त्यस्य प्राणस्येतिव्याख्यानम् ।
 'अध्यात्मत्वेन' त्यस्याऽन्तर्यामित्वेनेति व्याख्यानमितिविवेकः । 'विद्यमानत्वा'दि-
 त्यस्याऽध्याहृतेन 'प्राणःपरमात्मे' तिसाध्येन संबन्धः । श्रुतेःउक्तार्थकत्वं बाधको-
 पन्यासेन द्रढयति — अन्यथेति ॥ अन्यथा प्राणशब्दस्याऽस्मदुक्तपरमात्मपरत्व-
 मनङ्गीकृत्येन्द्रपरत्वांगीकारे प्रश्नस्यैवाऽसंभवात्, परिहारवाक्याऽसंगतेश्च, प्राणशब्दस्य
 'परमात्मपरत्वमेव' त्यध्याहृतसाध्येनाऽन्वयांगीकारात् । परमात्मपरत्वेऽपि प्रश्ना-
 संभवपरिहारसंगती दोषौ भवत इत्यत आह — अस्मत्पक्ष इति ॥ उत्तर इति ॥
 परिहार इतिशेषः । (३० सू०) नचतत्त्वापीति ॥ वामदेवप्रयुक्ताऽहमादिशब्दे-
 ऽन्तर्यामिपरत्ववादे नकार्य इत्यर्थः । वामदेवस्येति ॥ वामदेवस्यमन्वादित्वाभा-
 वादहमादिशब्दानामन्तर्यामिपरत्वाभावे ऽहंमनुरित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यं स्यादिति-
 भावः । चैतन्यैक्यविवक्षयेति ॥ 'अहंमनु' रित्यादिवामदेवोक्तिः वामदेवादि-

चैतन्यैक्यविवक्षया प्रवृत्ता तस्यच भावान्नाप्रामाण्यप्रसंगइतिभावः । इतिचेन्नेति ॥

विकल्पाऽसहत्वादितिशेषः । किमत्रेति ॥ अहंमन्वादि शब्दानां तत्तच्चैतन्यमात्र-
वाचित्वमङ्गीकृत्य 'अहंमनु'रित्यादिना ऐक्यमुच्यत इत्यभ्युपगम्यते, उत अहमादि
शब्दानां विशिष्टवाचित्वमङ्गीकृत्य चैतन्यलक्षणया ऐक्यमुच्यतइति पक्षोऽभ्युपगम्य-
तइति विकल्पार्थः । विरोधादिति ॥ व्युत्पत्तिविरोधादित्यर्थः । (३१सू.)

पुनरुक्तमाक्षिप्येति ॥ 'अतएवप्राण' इति पूर्वाधिकरणे, उक्तं प्राणशब्दसयन्वय
माक्षिप्येत्यर्थः । अलगुणसूत्रम् 'जीवमुद्भवप्राणलिङ्गान्नेति चैन्नोपासात्रैविध्या दाश्रि-
तत्वादिहतयोगात्' इति नाऽत्रोक्तप्राणो विष्णुः किन्तुजीवः, 'एषइम' मिति
शतायुष्ट्वरूपजीवलिङ्गश्रवणादितिचेत्, मैवंमन्तव्यम्— जीवादिलिङ्गानां तत्तदन्तर्या
मि भगवद्विषयतयोपपन्नत्वेन तत्साधकाभावात् । जीवाद्यन्तर्यामित्वेन कथनंकिम'
र्थमितिचेत्, उपासनार्थमित्यवेहि । नचोपासनाभिधानाभावः 'सप्तमेवसीमान' '
मित्यादिना उपासनाविधेरिहाऽऽश्रितत्वात् । तर्हि जीवलिङ्गित्वेनवा, प्राणलिङ्गि-
त्वेनवा, उच्यताम्, उपासनाया एकविधत्वेनाऽनेकलिङ्गित्वेनोपदेशवैधर्ष्यादित्य-
तउक्तम् — उपासात्रैविध्यादिति ॥ अस्तुउपासात्रैविध्यम्, अनेकोपासना-
भिधानंव्यर्थम् एकोपासनाभिधानेनैव चारितार्थादित्यतउक्तम् । इहतयोगादि-
ति ॥ इह त्रिविधोपासने तेषां तेषांयोगात् । अधिकारिभेदेनाऽनेकोपासनकथन-
मर्थवादिति सूत्रार्थः । ननु — भाष्ये 'तावन्ती' ति श्रुत्युदाहरणमयुक्तम् — तस्याः
प्राणनिष्ठतया जीवलिङ्गाऽप्रतिपादकत्वादित्यतआह — एषइममिति ॥ एषः
इमंलोकं शरीरं पुरुषरूपेणदेहनिधामकत्वेन अभ्यार्चत् प्रविवेश, एषःकः इत्यत-
उक्तम् — यएषइति ॥ यएषःसूर्यमण्डलेस्थित्वातपति, स एषः इमंलोकमभ्यार्च-
दितिपूर्वेणसंबन्धः । प्राणोवाव = प्राणएव, तत् = लोकशब्दवाच्यं शरीरम्,
अभ्यार्चत् = प्रविवेश । ननु — प्राक् 'यएषतपति स इमंलोकमभ्यार्च' दित्युक्तम्,
इदानीं प्राण इमंलोकमभ्यार्चदित्युच्यते, अतोविप्रतिषिद्धमित्युतउक्तम् — प्राणो-
होषइति ॥ 'यएषतपती' त्यादिना उक्तएवार्थः 'प्राणोवावतदभ्यार्च' दित्या-
दिना दाढ्यार्थं पुनरुच्यतइति नविप्रतिषिद्धमितिभावः । यस्मात् तं = लोकशब्द-
वाच्यं शरीरं, शतवर्षाणि = अभ्यार्चत् प्रविश्य स्थितः, । तस्मात्पुरुषायुषः पुरु-

प्रायूंषि, शतैर्वर्षाणि इति प्रमिद्धानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः । यद्यपि — भाष्यकृता 'एव-
इमं लोकमभ्यार्च' इति वाक्यमेवोदाहर्तव्यम्, तथापि — शिष्यबुद्धिशुद्धये मीमांसाव-
तरणाय इदं वाक्यमुदाहृतम् । र्मांसाप्रकारस्तु — 'तावंती' इति भाष्योदाहृतवा-
क्येन प्राणनिष्ठतया जीवलिंगं प्रतिपाद्यते, अपितु बृहतीसहस्राक्षराणां शतसंव-
त्सराद्वाञ्च समसंख्याकत्वमुच्यते इति एतद्वाक्योदाहरणम् 'एव इमं लोक' इति
पूर्ववाक्यार्थपर्यालोचनया जीवलिङ्गमूलमिति सूचनार्थैव, नतु लिंगप्रतिपादनायेति ।
तावन्तीत्यादिनेति ॥ प्राणप्रकरणे बहुषुस्थलेषु तावंतीत्यादिवहुवाक्यदर्शने-
नाऽधिकारिणः प्राणस्योक्तशतायुष्टस्मरणात् 'नात्रोक्तप्राणो विष्णु' इति पूर्वेण सं-
बन्धः । प्राणप्रकरणे बहुषुस्थलेषु तावन्तीत्यादिवहुवाक्यदर्शनेन लिङ्गस्मरणं भवति,
ततो मन्यामहे जीव एव प्राणप्रकरणे प्रतिपाद्य इति । अन्यथा — पुनः जीवलि-
ङ्गस्मरणं न स्यादिति भावः । एतेन — प्राणस्यैवोक्तशतायुष्टस्यैवोपर्यपि अनुसंधा-
नादित्युक्तं 'तावन्ती' त्यादिवक्तव्यानां तदप्रतिपादकत्वादिति परास्तम् । अथा-
ऽहंप्राणा इति ॥ प्राणाः = इन्द्रियाणि, अहंश्रेयासि = अहंश्रेयानिति अस्मिन्नर्थे,
व्यूढिरे विवादं कृतवन्त इत्यर्थः । प्राणैः सह कलहश्रवणेऽपि विष्णुरेवायंप्राणः किं
न स्यात् विष्णोरपि कलहसंभवादित्यत आह — उदासीनाविति ॥ पूर्वपक्षद्वयं-
युगपदुपसंहरति — अत इति जीवलिङ्गश्रवणाज्जीव एवायंप्राण इत्येक उपसं-
हारः, अपरस्तु प्राणलिङ्गश्रवणात् मुख्य एवायंप्राण इति उपसंहार इति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — 'तावा एता' (ए०. अ०. २-१-४) इत्युक्तप्राणो न
विष्णुः, इन्द्रियगणे गणितत्वात् इन्द्र एवायंप्राणः, 'प्राणो वा अहमस्मृष' (ए०.
अ०. ३-२-३) इति इन्द्रेण प्राणस्य आत्मतयोपदेशात्, अथवा — जीव एवायं-
प्राणः 'एव इमं लोकमभ्यार्च' (ए०. आ०. २-२-४) इति जीवलिङ्गात्,
अथवा — मुख्यप्राणोयंप्राणः 'तां अहिसंते' (ए०. आ०. २-१-४) इति त-
ल्लिङ्गात्, एवञ्चायंप्राणो न विष्णुरिति प्राचीनप्राण, आनन्दमयोऽप्य, न्य एवेति ॥

सिद्धान्तस्तु — विष्णुरेवायंप्राणः, देवतोपदेश्यत्वं, भूतिस्त्वेन सर्वदेवोपा-
म्यत्वं, सर्ववेदोक्तत्वं, देहरथित्वलिङ्गेभ्यः । (२९ - सू०.) न चेन्द्रस्य प्राणतयाऽऽ

त्वोपदेशविरोधः — तस्यांऽन्तर्यामिविवक्षयाप्रवृत्तत्वात् । अन्यथा त्वंप्राणः सर्वा-
णिभूतानी ' (ए०. अ०. २-२-३) ति व्यपदेशानुपपत्तिः । (३० - सू०.)
नच — ईश्वरपक्षेऽप्यहमादिशब्दानुपपत्तिः — अहमादिशब्दानां शास्त्रदृष्ट्या प्रवृ-
त्तत्वेन बाधकाभावात् । (३१ - सू०.) नच — जीवमुख्यप्राणलिङ्गविरोधः —
तस्यापि अन्तर्यामिभगवद्विषयतयोपपत्तेः । तस्मादयंप्राणो विष्णुरेवेति प्रागुक्तः
प्राणः आनन्दमयश्च स एवेति युक्ता तज्जिज्ञासेति सिद्धम् (अ०. - १२)

इति श्रीमत्सत्यनिधितीर्थ श्रीचरणचरणाराधक

श्रीमत्सत्यनाथतीर्थयतिविरचितायां

तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

— — —

॥ श्रीः ॥

श्रीरामचन्द्रायनमः

अथ प्रथमस्य द्वितीयः पादः

[१ - अधिकरणम्]

ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ (सू०. १)

एतत्पादप्रतिपाद्यमिति ॥ 'अध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः किं निबन्धन इत्यातः समन्वयेत्यवान्तरभेदेनेति भावेन 'ति वर्तते । तस्यैतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयतामनेनसंबन्धः । प्राधान्येनेत्युक्तमिति ॥ यावदुक्तं भवति प्राथमेत्यनेन, तावदुक्तं भवति प्राधान्येनेति । ततश्च प्रायः शब्देनेव प्राधान्यशब्देनापि कतिपयाधिकरणव्यावृत्तिर्भवतीति भावः । लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धेति ॥ एतदधिकरणस्य पादान्तर्भावसिद्धये सर्वगतत्वप्रतिपादकशब्दस्याऽन्यत्र प्रसिद्धत्वव्युत्पादनार्थम्, 'आदित्यश्रुतिसहपठिते' ति विशेषणम् । सर्वगतत्वप्रतिपादकशब्दस्य स्वतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वाभावेपि आदित्यश्रुतिबलेनाऽन्यत्र प्रसिद्धत्वं संशयत इति अस्याधिकरणस्य पादान्तर्भाव इति भावः । आदित्यश्रुतेः कथमन्यत्रप्रसिद्धिसंपादकत्वमित्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धेति आदित्यश्रुतिविशेषणम् । आदित्यश्रुतेरपि केनान्यत्रप्रसिद्धिसंपत्तिरित्यत उक्तम् — लोकत इति ॥ एतेन पादान्तर्भावसिद्धये समन्वेतव्यशब्दस्याऽन्यत्र प्रसिद्धत्वं वक्तव्यम् । आदित्यश्रुतेः लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धिकथनं तु व्यर्थमिति परास्तम् । सर्वगतत्वलिङ्गात्मकशब्दस्येति ॥ नन्वत्र विषयवाक्ये सर्वगतत्वरूपलिङ्गात्मकशब्दो न श्रूयते, नच — 'सर्वेषु भूतेष्वेत' मिति लिङ्गात्मकशब्द इति वाच्यम् — तस्य वाक्यत्वेन धर्मविशिष्टधर्मिवाचकत्वरूपलिङ्गात्मकशब्दत्वायोगात् । नच — तेन उन्नीतं सर्वगतमिति पदं लिङ्गात्मकमिति वाच्यम् — तस्यप्रागुक्ताऽऽदित्यश्रुतिसहपठितत्वायोगादिति चेत्, न ब्रूमो वयं मत्र लिङ्गात्मकपदस्य समन्वयः प्रतिपाद्यत इति । येनोक्तदोषः स्यात्, किंनाम लिङ्गात्मकस्य शब्दस्येति, शब्दत्वं च वाक्यपदसाधारणम् ! एवंच — 'एतदेव बह्वचामह्युक्त्य' इति लिङ्गात्मकस्य वाक्यस्य

इहोच्यते । अस्य चाऽऽदित्यश्रुतिसहपाठश्चोपपद्यते । कथमस्यधर्मविशिष्टधर्मिवाच-
कत्वरूपं लिङ्गात्मकत्वं वाचकत्वस्यपदधर्मत्वादिति चेत्, धर्मविशिष्टधर्मिवाचकत्व-
मित्यनेन वाक्यपदसाधारणस्य प्रतिपादकत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । अत एव —
सत्तर्कदीपावळ्याम्, 'एतं ह्येव बह्वचामह्युक्त्येभीमांसन्त, एतमग्रावध्वयव, एतं महा-
व्रतेछन्दोगा; एतमस्या, मेतं दिवि, एतं वायावेत' मित्यादिपृथिव्यादिगतत्वेन मी-
मांस्यमान' (ए०. आ०.) इति वाक्यप्रतिपाद्यस्यैव विषयत्वमुक्तम् ।

मुधायां च — 'एतमस्यामेतं दिवी' त्यादिवाक्योक्तं सर्वगतत्वमेवात्र-
पादे प्रथमं परमेश्वरस्य समर्थ्यत' इत्युक्तम् ।

टीकायां च — 'स यश्चाय' मित्यादिना वाक्येन 'सर्वत्र पृथिव्यादि-
भूच्यमानो नारायण एव' ति वक्ष्यते ।

नन्वन्तस्थत्वलिङ्गसमन्वयेनाऽऽदित्यनाम्नः समन्वयः सिद्धो, न वा, आ-
द्ये — पूर्वपक्षप्रापकाऽभावेनाधिकरणवैयर्थ्यम् । द्वितीये — आदित्यनामसमन्वय-
एवोच्यतां किं लिङ्गसमन्वयेन । नामसमन्वयेनैव लिङ्गसमन्वयमिद्वेति चेत्,
न — अन्तस्थत्वलिङ्गसमन्वयेन तत्प्रकरणपठितानामिन्द्रादिनाम्नां समन्वयसिद्धा-
वपि अतत्प्रकरणपठितत्वेनाऽस्याऽऽदित्यनाम्नः समन्वयसिद्धयभावात् । नन्वेवं
तर्हि आदित्यनाम्न एव समन्वय उच्यतां किं सर्वगतत्वलिङ्गसमन्वयेनेति वाच्यम् —
अतः हेतूक्तिर्यमाणस्य ब्रह्मशब्दस्याऽऽदित्यनिष्ठतयाऽप्रतीतिः । एतद्वाक्यगतसर्व-
गतनिष्ठतया च स्पष्टप्रतीतिः, सर्वगतत्वलिङ्गस्यैवात्र समन्वय उक्तः । न चा-
ऽऽनन्दमयाधिकरणेन गतार्थता, तत्रैवाऽत्रापि ब्रह्मशब्देनैव विष्णुपरत्वसाधना-
दिति वाच्यम् — ब्रह्माऽऽदित्यश्रुतीनां सौरमन्त्रोदाहरणस्य चाऽभ्यधिकाशंका-
प्रापकस्य भावात् ।

श्रुत्यादिमंगतिमिति ॥ प्राणाधिकरणप्रतिपाद्यस्य, एतदधिकरणप्रति-
पाद्यस्य च सर्वगतत्वेन प्रतीयमानत्वं संगतिरिति सूचितमिति ज्ञेयम् । प्राचीन-
प्राणोप्यन्य एव स्यादिति ॥ इतः परं टीकायां श्रूयमाणं 'एकप्रकरणत्वा'
दिति वाक्यं प्रशंसितम् । 'एतं ह्येव बह्वचा' इति वाक्यप्रतिपाद्यस्य सर्वगतस्य
प्राचीनप्राणस्य च विभिन्नारण्यकप्रतिपाद्यत्वेनैव तत्प्रतिपादकयोरेकप्रकरणत्वाभा-

वात् । अधिकरणान्तरेषु अन्य एव स्यादिति प्राचीनाविकरणाक्षेपरूपपूर्वपक्षफल-
प्रदर्शनाऽनन्तरं हेतोरनभिधानेन इह तदभिधाने विशेषकारणाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् ।
अन्यथेति ॥ सर्वगतस्याऽऽदित्यरूपत्वाभाव इत्यर्थः । सजातीयेति ॥ 'च-
न्द्रमस्येति' मित्युक्त्वा 'एतमादित्य' इत्यनुक्तौविशेषकारणाभावादिति भावः । अत-
एवेति ॥ सौरमन्त्रोदाहरणस्य सूर्यपरत्वज्ञापकसद्भावादेवेत्यर्थः । सर्वजीवानां
वेति ॥ ननु — सर्वजीवानांवेति पूर्वपक्षान्तरकथनमयुक्तम्, तत्प्रापकस्य चक्षु-
र्मयत्वादिलिङ्गस्याऽऽदित्येऽपि संभवेनैक पूर्वपक्षेणैवोपपत्तौ पूर्वपक्षान्तरकल्पनाऽयो-
गात्, अस्मिन्पक्षे आदित्यश्रुत्ययोगाच्च । किं चैवमाप्ततमो भाष्यकारो मन्यते—
न चाऽऽदित्यशब्दाच्चक्षुर्मयत्वादेश्च जीव इति वाच्य' मित्यभिधानात् । अन्यथा—
आदित्यशब्दस्यैकपूर्वपक्षहेतुत्वेन चक्षुर्मयत्वादेश्च पूर्वपक्षान्तरहेतुत्वेन समुच्चयार्थ-
कचशब्दो न स्यात् । जीवग्रहणवत् आदित्यग्रहणप्रसङ्गश्च । किं चैवमाप्ततमः
पञ्चनाभतीर्थो मन्यते — आदित्याख्यजीवविशेषो न विष्णुरितिचेदित्यभिधा-
नात्' इति चेत् — सत्यम् — एकैर्नैव पूर्वपक्षेणोपपत्तिः । उक्तं च भाष्यकारेण
एकएव पूर्वपक्ष इति । तथापि सूत्रभाष्याभ्यां सूचितोऽयमपरः पूर्वपक्षः टीका-
कृता दर्शितः । तथाहि — यथाऽऽदित्य एवायं सर्वगत इत्येकएवपूर्वपक्षः
सूत्रकृतोऽभिमतः स्यात् तर्हि — 'अनुपपत्तेस्तु नाऽऽदित्य' इत्येवसूत्रं विद-
ध्यात् लघुचैवं सूत्रंभवति श्रुत्यनुसारिच । तथा भाष्यकारोऽपि 'नचाऽऽदित्यशब्द-
चक्षुर्मयत्वादेश्च जीव इति वाच्य' मिति न ब्रूयात् । सूत्रस्थशारीरपदव्याख्यानाया
ऽऽदित्य इत्येव ब्रूतात्, तथा तत्साधनाय आदित्यशब्दादित्येव ब्रूयात्, न तु—
चक्षुर्मयत्वादेरिति । तस्याऽतिप्रसक्तत्वात् । न चैवं सूत्रकारभाष्यकारावाहतुः किं-
नाम सूत्रकारः 'शारीर' इत्याह । भाष्यकारस्तु शारीरपदं जीव इति व्याच-
क्ष्यौ । तेन मन्यामहे — अनुपपत्तेरित्यनेन आदित्यः सर्वगत इति पक्षो यथा
निरस्तः, तथा सर्वे जीवाः सर्वगता इति अपरोऽपि पक्षो निरस्त इति तयोरभि-
मतमिति ।

नन्वथापि जीवेष्वआदित्यशब्दाभावात् कथमस्य पूर्वपक्षस्योदय इति चेत्,
न — जीवसमुदाये कस्याचित् आदित्यशब्दवाच्यत्वेन छत्रिन्यायेन सर्वत्राध्यादि-

त्यशब्दोपपत्तेः । सत्तर्कहीपावलीकृता तु भाष्यकृताकंठोक्तपूर्वपक्षोदशित इति न तद्विरोधोपीति ध्येयम् । (२ - सू०) युक्त्यन्तरेणेति ॥ अत्रोक्तसर्वगतत्वं विष्णोरेवेति युक्त्यन्तरेण प्रतिपादयत्सूत्रमित्यर्थः । एतेन 'विष्णोर्त्रोक्तं सर्वगतत्वं' मित्येतावता पूर्णत्वेन एवकारवैयर्थ्यमिति परास्तम् । सूत्रार्थानुवादपरेऽस्मिन् ग्रन्थे एवशब्दस्याऽपेक्षितत्वात् । स योतोश्चुत इति ॥ सः = यः प्रकृत परमात्मा, अतः = व्याप्तः, अत्यधिक इति वा, अश्चुतः = सर्वात्मना श्रोतुमशक्यः पूर्णत्वात्, अगतः = सर्वात्मनाऽज्ञातः, अमतः = सर्वात्मनामननाविषयः, अनतः = स्वतन्त्रः, अदृष्टः = प्रत्यक्षेण, अविज्ञातः = विशेषेण सर्वात्मना, अनादिष्टः = अनुपदिष्टः सर्वात्मना, स्वयं सर्वस्य श्रोता, मंता, द्रष्टा, उपदेष्टा, घोष्टा शब्दं कुर्वन्, विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः अन्तर्यामीति श्रुत्यर्थः । विवक्षितेति सूत्रपदार्थाप्रतीतिः प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे । विवक्षिता इति ॥ अत्र टीकायां 'श्रोतादिना नापे'त्यर्थ इत्यनन्तरं 'अत्रातत्त्वस्यादिमत्वेपि तस्य सर्वगतत्वानतिरिक्तत्वेन साध्यत्वात् अश्चुतत्वादीनामेव ग्रहणमिति लेखकदोषात् 'स-सविते' ति श्रुतिप्रतीकग्रहणानन्तरं पतितं द्रष्टव्यम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्— 'सहि नते विष्णो जायमान इति अश्चुतत्वादिगुण' इत्युक्तम् । अतस्त्वगुणस्याऽऽदिमत्वेन 'अतत्त्वादिगुण' इति वक्तव्यत्वा 'दित्याशङ्कापरिहारकवाक्यस्य अत्रैवोचितत्वात् । (३ - सू०) किं न स्युरिति ॥ जीवा वा स्युरिति किं नोच्यत इत्यर्थः । एतेन — यथा — विष्णुः सर्वगत इत्युच्यते तथा — जीवा वा किं न स्युरित्यसंगतमिति परास्तम् ।

ननु — 'अनुपपत्तस्तु न शरीर इति सूत्रे तद्भाष्ये च साध्यावैशिष्ट्यं सर्वगतत्वानुपपत्त्या सर्वगतत्वाभावसाधनात् अस्य सर्वगतत्वमनुपपन्नं सर्वगतत्वं नास्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् इत्यत आह — भवेदन्यस्येत्यादिना ॥ भवेदन्यस्य-सर्वगतत्वं यदि तस्य सर्वगतत्वमुपपत्तिसहं स्यात् न च तदस्तीत्यर्थः । उपपत्त्यसहत्वेन सर्वगतत्वाभावः साध्यत इति न साध्यावैशिष्ट्यमिति भावः । सर्वजीवानां सर्वगतत्वस्य परेणोक्तत्वात् एकस्य सर्वशरीरस्थत्वासंभवव्युत्पादनं छलोत्तरमित्याशङ्कानुत्तये विकल्पेन पृच्छति— किं मिलित इति ॥ द्वितीयपक्षं परिशेष-

यितुमाह — नाद्य इति ॥ आद्यपक्षः श्रुत्यर्थत्वेन वक्तुं न युक्तइत्यर्थः । न
द्वितीय इति ॥ द्वितीयः प्रत्येकं सर्वजीवानां सर्वगतत्वरूपोर्थः नास्ति सर्वगत-
मुखदुःखादिप्रातिप्रसङ्गवाधकेनोपपत्त्यसहत्वादित्यर्थः । एतेन — सूत्रे अनुपपत्त्या
सर्वगतत्वरूपार्थाभावस्यैव साधितत्वेन 'न द्वितीय इत्यादिद्वितीयपक्षस्य अङ्गी-
कारानर्हत्वोपपादकतया 'अनुपपत्ते' रिति सूत्रपदव्याख्यानमयुक्तमिति परास्तम् ।
अतोन्यत्वेति ॥ वाधकाभावसहकृतस्यैव प्रापकस्य अर्थव्यवस्थापकत्वादिति
भावः । नचाऽऽदित्यस्येति ॥ आदित्यस्य तत्त्वाभिमानित्वेन सर्वशरीरस्थत्वस्य
भवद्विरंगीकृतत्वात् ततएव तस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तिर्नास्तीति भवद्विरेव वक्त-
व्यत्वात् आदित्यस्य सर्वगतत्वेन 'एतमस्यामेत' मिति श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमङ्गीक्रि-
यतामिति न वाच्यमित्यर्थः । तस्यापीति ॥ आदित्यस्यापि मुक्तत्वप्रसङ्गेन मुक्त-
ब्रह्मादिसर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेः सत्त्वादित्यर्थः । (४ - सू०.) सर्वगततयेति ॥
'एतमस्यामेत' मिति श्रुत्या सर्वगततया प्रतिपादनाय सर्वजीवानामग्रहणं स्यात्
सर्वजीवानामेतद्वाक्यविषयत्वं न स्यादिति यावत् । 'आत्मानं परस्मैशंसती' ति
वाक्यस्य यावान्विषयः तावानेवास्य वाक्यस्य विषय इत्यङ्गीकारस्यैवोचितत्वादिति
भावः । (५ - भू०.) अमुख्यार्थस्यापीति ॥ ब्रह्मशब्दमुख्यार्थग्रहणे चक्षुर्ग-
यत्वादिबाधकसद्भावेनामुख्याऽर्थस्यापि जीवस्य ग्रहणोपपत्तेरित्यर्थः । विष्णाव-
पीति ॥ विष्णोः यथा दोषः परिहरणीयः तथा जीवेषु परिहरणीय इत्यर्थः ।
अवधारणाख्यविशेषत्वादिति ॥ ननु — अवधारणेन एतच्छब्द एव विशे-
षितः न ब्रह्मशब्दः 'एतमेव ब्रह्मे' ति पाठात् । अन्यथा — 'ब्रह्मैवेत्याचक्षत'
इति पाठः स्यात् । एवंच ब्रह्मशब्दस्य एतमेवेत्यवधारणाख्यविशेषत्ववादित्ययुक्त-
मिति चेत् — न ब्रूमो वय मयमेव शब्दः एतच्छब्दविशेषणमिति, किं तर्हि
'ब्रह्माणिजीवाः सर्वेपि परब्रह्माणि मुक्तिगा' इत्यादौ परादिशब्दा इव ब्रह्मशब्द-
विशेषणमेवेति । एवं च एतं सर्वगतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते ज्ञानिन इत्यर्थः संपद्यते ।
तदुक्तम् — 'नहि जीवमेव ब्रह्मेत्याचक्षत' इति । तस्यार्थः — 'ब्रह्माणिजीवाः
सर्वेर्षा' त्यत्र जीवस्य एवब्रह्मशब्दवाच्यत्वविधानेपि ब्रह्म शब्दवाच्यत्वं नाच-
क्षते, तस्य तत्राभियुक्तप्रयोगाभावादिति । अवश्यं चैतदेवं विशेषम् — अन्यथा

‘एष उ एव ब्रह्मे’ति श्रुतौ एवशब्दार्थकं उशब्दपञ्चकं व्यर्थं स्यादिति । सा-
 वधारणब्रह्मशब्दवाच्यत्व इति ॥ ‘एव ब्रह्म’ शब्दवाच्यत्व इत्यर्थः ।
 (६ - सू०.) न च वाच्यमिति ॥ सूत्रस्येव स्मृतेरपि परं प्रत्यविश्वसनीय-
 त्वात् सूत्रकारः अर्थनिर्णयाय कथं तामुपादत्ते तदुपादानमनुचितमिति न वाच्य-
 मित्यर्थः । तस्या इति ॥ परस्य उक्तं उच्चारणं तस्यानुवादो अनूच्चारणं तद्वि-
 पयत्वाद्दत्तपरोक्तानुवादशब्देन वेद उच्यते, स्मृतेस्तद्रूपत्वात्, तत्सदृशत्वात्,
 अपौरुषेयत्वादिति यावत् । इदमुक्तं भवति — न स्मृतयः सूत्रवत् स्ववच-
 नानि, येनोक्तदोषः स्यात्, किंतु — यथा वेदो अपौरुषेयः तथा स्मृतयोप्यपौर-
 पेयाः । ‘सर्गे सर्गेन्यथैव तु, क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानी’ति पारिभाषिकाऽनित्य-
 त्वोक्तेः । ‘अन्यथैव क्रियन्ते’ इत्यन्यथाशब्देन अन्यथाभावोक्तेः । वस्त्वैक्ये
 ऽकारभेदमात्रे सति अन्यथाभाव इति सुप्रसिद्धत्वात् । अन्यथा ‘सर्गे सर्गेऽन्यानि
 क्रियन्ते’ इति अवक्ष्यत् । व्यासोपज्ञताप्रसिद्धिस्तु — काठकं कालापकमित्यादि-
 प्रसिद्धिवत् संप्रदायप्रवर्तकत्वादुपपन्ना । इयांस्तु विशेषः कठादीनां संप्रदायप्रवर्त-
 कत्वमात्रं, व्यासस्य तु पुराणेषु संप्रदायप्रवर्तकत्वं क्रमव्यवसायकारित्वं चेति ।
 एतेन परोक्तानुवादत्वस्य प्रामाण्यनिश्चायकत्वाभावात् तदुपन्यासो व्यर्थः । अन्यथा
 परोक्तजीवब्रह्मैक्यानुवादकग्रन्थस्यापि तदैक्येप्रामाण्यं स्यादिति परास्तम् । ईश्वर
 एवेति ॥ सूत्रकृता ‘सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति सूत्रेण ईश्वर एव मनोमयत्वा’दिगुणः,
 ‘अनुपपत्तेस्तु न शरीर’ इति सूत्रेण न जीवो मनोमयत्वादिगुण । इति प्रति-
 पादिते सति केनचिन्मायावादिना सूत्रकारमते जीवेश्वरयोरैक्या त्कथमेतत्प्रमेयं-
 वदत इत्याशङ्क्योक्तं समाधानं मुक्तमित्यर्थः । किमुक्तमित्यत आह = नायमिति ॥
 मिथ्येत्यस्येति ॥ ननु — अनिर्वचनीयत्वं प्रतिज्ञाय, तत्सिद्धयेऽनुमानस्योपन्य-
 स्तत्वात् मिथ्येत्यस्यानिर्वचनीयत्वाभिप्रायकत्वं सिद्धमेवेति अप्रसिद्धविशेषणत्वमेव
 दूषणं वाच्यम्, ननु असत्त्वाभिप्रायेण अप्रसिद्धान्त इत्यादि दूषणं वाच्यमिति
 चेत्, उच्यते — परेणाऽनिर्वचनीयत्वं प्रतिज्ञायाऽनुमानस्योपन्यस्तत्वात् अनिर्व-
 नायत्वं साध्यत इति संभाव्यते । चन्द्रारोपितस्य चन्द्रप्रतियोगिकस्याऽत्यन्ताऽसतो
 भेदस्य दृष्टान्तीकरणात्, असत्त्वं साध्यत इति संभाव्यते । सत्त्वासत्त्वानधिकरण-

त्वरूपानिर्वचनीयशब्दार्थैकदेशस्याऽसत्त्वाभावस्य विवादाऽनास्पदत्वात् सत्त्वाभाव-
मात्रं साध्यत इति संभाव्यते । तथा परसिद्धान्ते मिथ्येति व्यवहारविषये बाध्य-
मिति व्यवहारात् बाध्यत्वं साध्यत इति संभाव्यते । न चाऽन्यतरपक्षनिर्णयोद्दिश्यते ।
युक्तमेव परो ब्रवीतीति नियमाभावाच्च विकल्पेन दूषणमुक्तम् । अपसिद्धान्ता-
दित्युपलक्षणम् अर्थान्तरत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तत एवेति ॥ सत्त्वाभावसा-
धकादेवासत्त्वापत्तिरित्यर्थः । सत्त्वासत्त्वयोर्भावाभावरूपत्वेन सत्त्वनिषेधस्यैवाऽसत्त्व-
रूपत्वात्, सत्त्वाभावसाधने ऽसत्त्वापत्तिरिति भावः । बाध्यत्वशब्दस्याप्यनेकार्थ-
त्वात् विकल्पेनदूषणमाह—बाध्यत्वेति ॥ साधनेपीत्यतः परं यत इति शेषः ।
बाध्यत्वसाधनपक्षेपि यतः सिद्धसाधनम्, असत्त्वापत्तिश्च प्राप्नोति अतो ऽनुमानं
न मानमितिपूर्वेण संबन्धः । कथमेतदूषणद्वयमित्यत उक्तम्—अन्यथेत्यादि॥
चेच्छब्दोपयोग्ये । यदि साध्यमानं बाध्यत्वम्, 'अन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञातत्वं
तत्, तदा सिद्धसाधनं प्राप्नोति । क्षणिकत्वादिना विज्ञातस्य जीवेशभेदस्य अ-
स्माभिरपि सम्यक् ज्ञातत्वाङ्गीकारात् । यदि च साध्यमानं बाध्यत्वं त्रिकालेस्वरू-
पनिषेधविषयत्वं, तदा—भेदस्याऽसत्त्वापत्तिरिति विवेकः । प्रतीतस्येति ॥ प्रती-
तस्योक्तरूपं बाध्यत्वं साध्यत इति नासत्त्वापत्तिरित्यर्थः । इदमुक्तं भवति—
यत्र त्रैकालिकस्वरूपनिषेधविषयत्वं तत्राऽसत्त्वमिति सामान्यव्याप्तिः, यत् अप-
रोक्षतया प्रतीयते तन्नासदिति विशेषव्याप्तिः, तथाच विशेषव्याप्तिमता अपरो-
क्षत्वलिङ्गेन बाधान्नोक्तरूपवाच्यत्वेन नसत्त्वापत्तिरिति । इति चेदित्यनन्तरं नेति-
शेषः । असत इति ॥ असतोपि अपरोक्षत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् यदपरोक्षं त-
न्नासदिति व्याप्तिरेव नास्तीति भावः । भेदाभावेनेति॥ दृष्टान्तीकृतस्य चन्द्रा-
रोपितस्य चन्द्रप्रतियोगिकस्य भेदस्याऽभावेन पक्षदृष्टान्तानुगतस्य हेतूकृतस्य भेद-
त्वसामान्यस्याप्यभावेनाऽसिद्धेति नानुमानं मानमितिपूर्वेण संबन्धः । व्यक्त्य-
भावेनेति ॥ बाष्पारोपितधूमाभावेन बाष्पारोपितधूमे सद्भूमे चानुगतधूमत्वायो-
गवत् अनुगतभेदत्वस्याप्ययोगादित्यर्थः । भेदत्वहेतोरिति ॥ मोक्षात्मभेदे मो-
क्षात्मके आत्मप्रतियोगिकभेदे त्वदभिमतोऽनिर्वचनीयत्वरूपमिध्यात्वस्यापि अङ्गी-
कर्तुमशक्यत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । कुतो न युक्तमित्यत आह—मोक्षेति ॥

मोक्षात्मकभेदनिवृत्तेरेव मोक्षनिवृत्तिर्वादिति भावः । न चेति ॥ मोक्षे आत्म-
 प्रतियोगिकस्य भेदस्यैवासत्त्वे तत्र व्यभिचारचोदनमयुक्तमिति भावः । द्वासुपर्णे-
 त्यादीति ॥ वस्तुस्वरूपमानस्य तत्सत्यत्वेमानत्वनियमात् । भेदमानस्य 'द्वासु-
 पर्णे' ति वाक्यस्य तत्सत्यत्वेपि मानत्वात् मिथ्यात्वानुमानस्य तद्विरोध इत्यर्थः ।
 आदिशब्देन 'सत्यंभिदे' ति श्रुतिग्रहणम् । अन्यतरेति ॥ अन्यतरचन्द्रस्यै-
 वारोपितत्वेन तद्वेदं तस्य सत्त्वं चाऽङ्गीकुर्वता मया तत्र मिथ्यात्वानङ्गीकारेण दृष्टा-
 न्ताभावाच्चाऽनुमानं न युक्तमिति भावः । (७ - सू०.) बाधकसद्भावादिति ॥
 यतस्तस्यापि सर्वगतत्वाभाव इति शेषः । यतः परमेश्वरसाधकसद्भावेपि बाधक-
 वशात् जीववत् सर्वगतत्वाभावः, अतो न तद्युक्तमित्यर्थः । एतेन — यथा जी-
 वस्य सर्वगतत्वाभाव इत्युक्तत्वात् तथा सर्वगतत्वाभाव इति वक्तव्यम् तदभावात्
 न्यूनतेति परास्तम् । बाधकसद्भावो नासिद्ध इत्याह—सर्वेष्विति ॥ श्रुतेश्चेत्यन-
 न्तरं बाधकसद्भावो नाऽसिद्ध इति शेषः । भाष्ये — सर्वगतत्वपीति ॥ ननु—
 सर्वगतस्याल्पौकस्त्वं किं सामस्येन युज्यते, उत एकदेशेन । द्वितीये अल्पौक-
 स्त्वं विना सर्वगतत्वायोगेनाल्पौकस्त्वस्य अवश्यं वाच्यत्वेनायोगशंकाभावात् व्यो-
 मवादिति दृष्टान्तकथनं व्यर्थम् । आद्येतु व्योमदृष्टान्त एवाऽयुक्तः, तस्य साम-
 स्येनाल्पौकस्त्वाभावादिति चेत्, न — अव्याकृताऽऽकाशस्य सामस्येनाल्पौक-
 स्त्वाभावेपि तदंशस्य सामस्येनाल्पौकस्त्वसद्भावात्, तस्य चाऽऽकाशात्प्यंताभि-
 न्नत्वेन तस्यापि अल्पौकस्त्वं प्राप्तमेवेति दृष्टान्तत्वसंभवात् । तदिदमुक्तं नाऽयुक्त-
 मित्याहेति ॥ इन्द्रियस्वामित्वेनेति ॥ जयस्वामित्वेन राज्ञो जयित्वदर्शनादि-
 न्द्रियस्वामित्वेन चक्षुर्मयत्वादिकं नायुक्तमिति भावः । नचाऽऽदित्य इति ॥
 'यश्चासावादित्य (ऐ०. आ० ३-२)' इति पूर्ववाक्ये तस्याऽऽदित्यगतत्वस्यो-
 क्त्वादनुक्तेरसिद्धत्वेन तद्विरोधोनेति भावः । इतः परं टीकायां श्रूयमाणं 'सर्व-
 नामाभिधेय इति स्मृत्या आदित्यादिगतस्यादित्यादिनामवत्वोक्ते' रिति वाक्यं प्रक्षि-
 तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — 'एतमस्यामेत' मिति श्रुतिप्रतिपाद्यस्य सर्व-
 गतस्यादित्येऽनुक्तत्वलिङ्गं. विष्णुपक्षे बाधकमिति शङ्किते तत्परिहाराय अस्यामेव
 श्रुतौपूर्वं 'यश्चासावादित्य' इति आदित्यस्थत्वस्योक्तत्वेनाऽऽदित्येऽनुक्तत्वलिङ्गम-

सिद्धमित्येव वक्तव्यत्वात् । न हि श्रुतावादित्यगतत्वं नोक्तमित्युक्ते स्मृतावुक्तमिति वचनं युक्तिमत् । नापि एतद्वाक्यप्रतिपाद्यस्य सर्वगतस्य चन्द्रादिस्थत्ववत् आदित्यस्थत्वं विशिष्यनोक्तमिति शङ्किते स्मृतौ 'सर्वप्राणिषु च स्थित' इति सामान्यमुक्तेन विष्णोरादित्यस्थत्वकथनं युक्तिमत् । नापि 'आदित्यादिगतस्याऽऽदित्यादिनामवत्वोक्ते रिति वचनं युक्तिमत् । येनेदं टीकावाक्यमिति प्रतीमः । (८-सू.) ईश्वरस्येति ॥ अत्र जीवादपीति प्रक्षिप्तम् । ततश्चैवं टीकावाक्यपाठः — 'ईश्वरस्य तदप्राप्तौ सामर्थ्यवैशेष्या' दिति । ईश्वरस्य संभोगाप्राप्तिविषये सामर्थ्यवैशेष्यान्नसमानभोगप्राप्तिरित्यर्थः । एतेन — सामर्थ्यवैशेष्यस्यावधिनिरूप्यत्वाभावात् अवधिनिरूपणं, समुच्चयाभावात् अपि शब्दश्च व्यर्थ इति परास्तम् । 'जीवादपी' त्यस्य प्रक्षिप्तत्वाङ्गीकारात् । अग्निस्तम्भनवत इति ॥ ननु — विषमोयं दृष्टान्तः । अग्निस्तम्भनवतो दाहयोग्यत्वात्, विष्णोस्तु कर्मबन्धनविधुरत्वेन भोगायोग्यत्वात् । तस्मात् दह्यमानगेहान्तर्गताऽऽकाशवदित्येवोदाहार्यमिति चेत्, सत्यम् — ईश्वरस्य आकाशवदेव दुःखाप्राप्तिरिति आकाश एवोदाहर्तव्यः, तथापि कैमुत्यप्रदर्शनायाऽयं दृष्टान्त उपात्तः । यदा दाहयोग्यस्यापि अग्निस्तम्भनशक्तिमात्रेण दाहाभावः, तदा — किमुवाच्यं दुःखायोग्यस्य शक्तिविशेषवतश्च तदभाव इति ।

एष्यत्परिहारसंभवादिति ॥ ननु — एष्यत्प्राप्तिपरिहारो नाम वर्तमानतत्प्रापकपरिहार एव वाच्यो गत्यन्तराभावात्, ईश्वरस्य दुःखप्रापकं च दुःखिदेहान्तर्गतत्वमेव नत्वन्यत्, अयोगादनभ्युपगमाच्च । नच एष्यदुःखप्रापकं जीवदुष्कर्मलितत्वं, तत्परिहारः सर्वज्ञत्वादुपपद्यत इति वाच्यम् — भगवति दुःखवत् कर्मलेपप्राप्तेरप्ययोगात् । ततश्च — तत्प्रापकं जीवेन सह एकदेशावस्थानमेव वक्तव्यम् । एवं च — तत्परिहारे सर्वगतत्वमेव परित्यक्तं स्यादिति चेत्, मैवम् — अशक्तो ऽत्र समाधानं वक्तुं यद्यपि संस्मृतेः ।

गुरुणा मधुना वक्ष्ये येनात्मा संप्रसीदति ॥

त्रिविधः खलु एष्यत्परिहारः, वर्तमान एष्यदानिष्टसाधनस्य विध्वंसः । तद्यथा — 'कृतब्रह्महत्यादिपापस्य सेतुदर्शनादिना विध्वंसः । अपरस्तु — एष्यदनिष्टसाधनाननुष्ठानम्, अन्यस्तु — अलेपकरणम्, तद्यथा — ज्ञानोत्तरदुष्कर्मादेः ।

एवंच — इह एष्यदनिष्टपरिहारो नाम एष्यदनिष्टसाधनकर्मलेपाभावो विवाक्षितः सच सार्वज्ञादुपपद्यते । ज्ञानस्यैवाऽलेपप्रयोजकत्वात् । ‘तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्मनश्लिष्यत (छा०. ४ - १३ - ३) इति श्रुतेः, उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्वषपदेशा (ब्र०. सू०. ४ - १ - १३) इति सूत्राच्च । नन्वस्तु भगवदितरेषां ज्ञानेनाऽलेपादि भगवतस्तु कथमिति चेत्, अन्येषामिव तस्यापि ज्ञानेनैवालेपादित्यङ्गीकारात् । इयांस्तु विशेषः — अन्येषां तु कादाचित्कमेव ज्ञानमिति अलेपाद्यपि कादाचित्कं, भगवतस्तु अनादिसिद्धं ज्ञानमिति अलेपाद्यपि अनादिकालीनमेव । तदुक्तं बृहदारण्यके — ‘तदाऽऽत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी (१ - ४ - १०)’ इत्यादिना ॥

पूर्वपक्षस्तु — आदित्य एवायं सर्वगतो भवेत् ‘तस्यैतस्यासावादित्योरस’ (ऐ०. ३ - २ - ३) इत्यादि ब्रह्मादित्य श्रुतेः, ‘सूर्य आत्मे’ (ऐ०. ३ - २) इति सौरमन्त्रोदाहरणाच्च, ‘एतमस्यामेत’ (ऐ०. ३ - २) इति क्षित्यादिपूत्का, आदित्ये ऽनुक्तत्वाल्लिङ्गाच्च । अथवा — सर्वजीवानामेतत्सर्वगतत्वम्, चक्षुर्मयत्वाल्लिङ्गात् । नच — चक्षुर्मयत्वाल्लिङ्गमन्तर्यामिविषयमिति वाच्यम् — तस्याऽपरिच्छिन्नत्वेन ‘सर्वेषु भूते’ ध्वित्युक्ताऽल्पौकस्वायोगात् । तस्माद्विष्णव्यस्यैव सर्वगतत्वात् तस्यैव प्रागुक्तप्राणत्वम्, आनन्दमयत्वं चेति ॥

सिद्धान्तस्तु — विष्णुरेव सर्वगतः — ‘एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत’ (ऐ०. अ०. ३ - २) इति ब्रह्मशब्दात् ‘स यतोऽभ्रतोऽगत’ इत्यादिना श्रुताना मश्रुतत्वादिगुणानां तस्मिन्नेवोपपत्तेश्च । नच यदि विष्णुप्रापकब्रह्मशब्दाऽभ्रुतत्वादिलिङ्गैर्विष्णुः सर्वगतः, तर्हि आदित्यसर्वजीवप्रापकाऽऽदित्यशब्दसर्वजीवल्लिङ्गाभ्याम्, आदित्यः सर्वजीवा वा किं न स्युरिति वाच्यम् । एकस्य जीवस्य आदित्यस्य वा सर्वशरीरस्थत्वे सर्वसुखदुःखादिभोगप्राप्त्या सर्वगतत्वाऽयोगेन श्रुतेर्बाधितविषयत्वप्रसङ्गात् । ‘आत्मानं परस्मैशंसती’ (ऐ०. ३ - २ -) इति कर्तृत्वेनोक्तस्य जीवस्य कर्मत्वायोगाच्च । नच ब्रह्मशब्दस्य जीवे प्रयोगात् न ब्रह्मशब्दबलाद्विष्णुत्वनिर्णय इति वाच्यम् — ब्रह्म शब्दस्य विष्णावेव मुख्यत्वेन मुख्याऽमुख्ययो मुख्यस्यैव प्राद्वत्वात् । ब्रह्मशब्दमात्रस्य कथंचि जीवे

संभवेपि हेतुत्वेन विवाक्षितस्य एवमज्ञानशब्दस्य जीवे सर्वथाऽसंभवाच्च ।
 अहमात्मागुडाकेशे (भी०. १० - १९) ति स्मृतेश्च । नतु —
 ' सर्वेषु भूते ' ष्विति अल्पस्थाने साकल्पस्थितिकथनात् ; जीवधर्मव्यपदेशाच्च
 जीव एव सर्वगतः, न विष्णुः अपरिच्छिन्ने जीवधर्मरहिते च तस्मिन् तदुभय-
 व्यपदेशाऽयोगादिति चेत्, न — अत्र वक्तव्यम् — अपरिच्छिन्नादिरूपस्य अ-
 र्भकौकस्वादिकथनम्, अप्रयोजनम्, उताऽयुक्तम् । नाद्यः — तस्य तेनरूपेणो-
 पास्यत्वेन व्यपदेशस्य सप्रयोजनत्वात् । न द्वितीयः—सर्वगतस्यापि व्योम्नः अंशस्य
 साकल्पेनाऽल्पौकस्त्वदर्शनेन तदभेदादाकाशस्याऽल्पौकस्त्ववत् भगवतोपि साक-
 ल्येनाल्पौकस्त्वोपपत्तेः । ईश्वरस्य सर्वेन्द्रियस्वामित्वेन चक्षुर्मयत्वादेरप्युपपत्तेः ।
 नचाऽऽदित्येऽनुक्तत्वलिङ्गविरोधः— ' यश्चासावादित्य ' (ऐ०. अ०. ३ - २)
 इति पूर्वावाक्ये आदित्यस्थत्वस्योक्तत्वेनाऽनुक्तत्वस्याऽसिद्धत्वात् । न च — विष्णो-
 रपि सर्वगतत्वे जीववत्संभोगप्राप्तिरिति वाच्यम् — तस्य सर्वज्ञत्वेन सर्वशक्तित्वेन
 च कर्मालिप्ततया संभोगाप्राप्तेः । ततश्च — विष्णुरेव सर्वगतः, प्रागुक्तप्राणः,
 आनन्दमयश्चेति सिद्धम् (अ०. १)

[२. अधिकरणम्]

ॐ अत्ता चराऽचरग्रहणात् ॐ (सू०. ९)

कस्यचित् श्रूयत इति ॥ जन्माधिकरणे (१ - १ - २) विषयवाक्यो-
 क्तजगज्जन्मादिकारणत्वान्तर्गतसंहर्तृत्वाऽपरपर्यायवाच्याऽतृत्वस्य, एतदधिकरण-
 प्रतिपाद्याऽदितिनिष्ठतया प्रतीतिरेव पूर्वाधिकरणतच्छ्रुतिभ्यां संगतिरिति भावः ।
 ननु — ' अतृत्वं कस्यचिच्छ्रूयत ' इत्ययुक्तम् अतृत्वाऽश्रवणात् इत्यतः श्रुतिं
 व्याचष्टे — सोऽदितिरिति ॥ यद्यपि — स मृत्युरिति वक्तव्यम्, तस्यैव प्रकृ-
 तत्वात्, तथापि — ' मृत्युरेवाऽदिति ' रिति मनसि कृत्वा सोऽदितिरित्युक्तम् ।
 यद्यपि — ' यद्यब्रह्मा ऽसृजत्पूर्वं तत्तदस्ति जनार्दन ' इति प्रमाणपर्यालोचनया
 स इति पदं संवत्सरपरम्, तथापि — ' स तयावाचा तेनाऽऽत्मनेदं सर्वं मसृ-
 जते ' (बृ०. ३ - २ - ५) ति तच्छब्देन मृत्योः प्रकृतत्वात्, अत्रापि तस्य

परामर्श इति पूर्वपक्षी मन्यत इति द्रष्टव्यम् । 'आदच्चे' ति शेषोक्तिः । अदनं कुतोभ्युपगम्यत इति पृच्छति — कुतः सर्वात्रीसेति ॥ उत्तरमाह — सर्वम-
 चीतियदिति ॥ सर्वमचीति यत् तदेवा ऽदितेः अदितित्वे अदितिशब्दवाच्यत्वे
 निमित्तम् । अतृत्वाऽनङ्गीकारे बाधकमाह — अन्यथेति ॥ अतृत्वानङ्गीकारे अ-
 दितिशब्दवाच्यत्वं न स्यादिति भावः । अतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति ॥ अतिव्या-
 प्तिबुद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । एतेना ऽतृत्वस्य हरेरितरगामित्वस्यैवाऽतिव्याप्तित्वात्
 'हरेरितरस्य स्यात् तदाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गा' दित्युक्तमिति परास्तम् । अतिव्याप्ति
 बुद्ध्यापादनस्यैव इहाममतत्वात् । किं विष्णोरिति ॥ यद्यपि — प्राक् लक्ष-
 णस्या ऽतिव्याप्तिप्रसङ्गादित्यभिधानात् किं विष्णोरेव उताऽन्यस्यापिबेति संदेहे
 वक्तव्यः, तथापि — सूत्रस्याऽनेकसंशयनिरासकत्वद्योतनाय 'विष्णोरन्यस्ये'
 ति संशयोर्दशितः । तददितेरिति ॥ बृहदारण्यकोक्तमत्तृत्वम्, अदितेरेवेति
 भावः । उक्तन्यायादिति ॥ योगेन सावकाशत्वरूपादुक्तन्यायादित्यर्थः । अ-
 दितित्वलिङ्गादिति ॥ 'तददिते' रिति अदितिशब्दोक्ताऽदितित्वरूपधर्मश्रव-
 णादित्यर्थः, नतु 'अदितेरदितित्व' मिति वाक्यान्तर्गता ऽदितिः शब्दोक्ताऽदि-
 तित्वलिङ्गादित्यर्थः । एतेन श्रुत्यैव सर्वं वा अचीति यत् तदेवा ऽदितेः अदिति-
 त्वमिति सर्वाऽतृत्वाऽदितित्वयोरैक्याभिधानात् विष्णोरेव सर्वातृत्वमिति वदन्तं
 प्रति सर्वातृत्वरूपाऽदितित्वलिङ्गेन अदितिश्रुतेः विष्णुविषयत्वा ऽभावसाधनमयु-
 क्तमिति परास्तम् । सर्वातृत्वात्मकाऽदित्यभिन्नेन अदितिशब्दोक्तेन रूढिप्रवृत्तिनिमि-
 त्तेना ऽदितित्वरूपधर्मेण श्रुतेः विष्णुविषयत्वाभावसाधनात् । नहीति ॥ यथा
 दुःखिवद्वादिभिन्नस्य हरेः स्वातन्त्र्यादिना प्रवृत्तिनिमित्तेन तच्छब्दवाच्यवैपि यथा
 दुःखादिकं न संभवति तथा रूढिविषयाऽदितिभिन्नस्य रूढिप्रवृत्तिनिमित्तं यदि
 तित्वं न संभवतीत्यर्थः । स्त्रियः पुंलिङ्गशब्दवाच्यत्वमेव नेति मन्वानः शङ्कते —
 नन्वेतदतृत्वमिति ॥ तथाऽत्रापीति ॥ यद्यपि — 'यद्यद्वाऽसृजत्पूर्व' मिति
 उदाहृतप्रमाणानुसारेण स इति तच्छब्दः संवत्सरपरः स्त्रीषु च पुंलिङ्गाः
 शब्दाः बहवोदृश्यन्त इति पुंलिङ्गानुपपत्तेरभावात् समाधानं कर्तव्यम् । तथापि —
 अङ्गीकारवादेन समाहितमिति द्रष्टव्यम् । अत्र टीकायां पुंवच्छक्तिमतीकाचि'

दिति प्रमाणोदाहरणानन्तरं 'नन्वि 'त्यारम्भ्य 'अस्तिचोद्यावकाश' इत्यन्तानि न टीकावाक्यानि अपितु व्याख्यातृवाक्यानि । अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम्—मृत्योः प्रथमया प्रकृतत्वादिति मृत्योः प्रकृतत्वाभिधानं वैयर्थ्यात् । 'स' इत्यनेन संवत्सरपरामर्शे पुंलिङ्गचोद्यानवकाशवत्, मृत्युपरामर्शरक्षेपि चोद्यानवकाशसाम्यात् । स मृत्युः यद्यदेवाऽसृजततत्तदत्तुमप्रियते' (बृ०. ३ - २ - ५) ति-योजनासंभवात्, तथा 'सोऽदितिः संवत्सरेण' त्युत्तरवाक्यस्य अनुपपन्नार्थत्वात् । न हि 'सः संवत्सरेण यद्यदमृजते' ति योजनाप्रयुक्तः चोद्यावकाशः, येनेदंवाक्यं उपपन्नार्थं प्रतीमः किंतु — स इति पुंलिङ्गस्याऽदितिपरत्वाभ्युपगमप्रयुक्तः । किंच — यदीदं टीकावाक्यं स्यात् 'अस्ति चोद्यावकाश' इत्यनन्तरं 'ततश्च तन्निवृत्तये भाष्यवाक्यंचेदमर्थव' दिति दृश्येत, न च दृश्ये येनेदं सर्वं वाक्यं टीकावाक्यमिति प्रतीमः । ननु — अत्र सूत्रे चराऽचरग्रहणस्योक्तं हेतुत्वं न युज्यते — 'देवदत्तोन्नमश्नाति पश्यत्येवचराचर' मित्यादौ चराचरग्रहणेऽपि अ-त्तुर्विष्णुत्वाभावेन व्यभिचारात् । किंच — विष्णुः चराचराऽत्तत्वादिन्यनुमानपर्यवसाने साध्यावैशिष्ट्यमित्यतः सूत्रं योजयति — विष्णुरेवात्ताऽत्रोच्यत इति॥ चराचरस्येतीति ॥ 'श्रुत्यनुसारेण' त्यतः परं 'व्याख्यानाय प्रवृत्तानी' ति शेषः । ततश्चैवं योजना— 'स यद्यदेवाऽसृजते' ति श्रुत्यनुसारेण सर्वपदव्याख्यानाय प्रवृत्तानि सूत्राक्षराणि चराचरेत्यनूच्य, सर्वस्येति व्याख्यानं व्याख्येयप्रदर्शनं-कृतमिति । एतेन चराचरेत्यस्य सर्वस्येति व्याख्यानं निष्फलं सूत्रस्य श्रुतिविसं-वादशंकानिरासकत्वाभावात् । श्रुतौ चराचरपदस्य सर्वस्येत्यव्याख्यातत्वात् श्रु-त्यनुसारेणेत्यप्यनुपपन्नमिति परास्तम् । श्रौतसर्वपदस्य व्याख्यानं सौत्रचराचरपद-मित्यङ्गीकारात् । अत्र 'सूत्रपदमनूचे' ति वक्तव्ये 'सूत्राक्षराणी' ति वचनं सूत्रे चराचरस्येति पष्ठवन्तस्याऽश्रवणात्, अन्यथाऽनुवादः कृत इति शङ्कानिरासाय, नेदं सूत्रपदानुवावरूपं येन विसंवादशङ्का स्यात्, किंतु — प्रातिपदिकैकदेशानु-वाद इति भावः । अदितिश्रुतेरिति ॥ अदितिशब्दरूढेरपि 'यो देवानां ना-मधे' ति श्रुतिवलेन विष्णावपि सावकाशत्वादित्यर्थः । लिङ्गस्य चेति ॥ च शब्दोऽप्यर्थे । लिङ्गस्यापि रूढिप्रवृत्तिनिमित्तस्याऽदितित्वलिङ्गस्यापि सावकाश-

त्वादित्यन्वयः । कथं सावकाशत्वमित्यत उक्तम् — अदितिशब्दवाच्यत्वमदितित्वमितीति ॥ इति शब्दो हेतौ । यस्मात् अदितिशब्दवाच्यत्वं अदितिशब्द-
रूढिविषयत्वम्, अदितित्वप्रयुक्तम्, अतः सावकाशत्वमिति भावः । इदमुक्तं-
भवति — अस्ति तावत्परमेश्वरस्या ऽदितिशब्दरूढिविषयता महायोगसद्भावात्,
महायोगस्य रूढयविनाभावात्, नचाऽदितिशब्दरूढिविषयत्वं अदितित्वमंतरा सं-
भवतीति अदितिशब्दरूढप्रवृत्तिनिमित्तमदितित्वमपि विष्णावस्तीति । (१० सू.)
नैवेह किंचनेति ॥ अप्रे = प्रलये, इह = अस्वतन्त्रवर्गे, किंचन = जीवजडरूपं, नैवासी-
त् । अनादित्वात् जीवानां तदा सत्त्वात् कथमेवमुक्तिरित्यत आह — मृत्युनैवेति ॥
मृत्युनैवेदं जीवादिकम्, आवृतमासीत् । अद्यत इत्यशनं जगत्, तद्यापयतीत्यश-
नाया तया आवृतमासीत् । ननु — 'मृत्युनैवावृतमासीदिति पूर्वमुक्तम् अशनायया-
आवृतमासीदित्युच्यते अतो विप्रतिषिद्धमेतदित्यत उक्तम् — अशनाया हि
मृत्युरिति ॥ या अशनाया स एव मृत्युरिति न विप्रतिषिद्धमिति भावः । तत् =
मृत्युलक्षणं ब्रह्म, आत्मन्वी = आत्मवान् जगद्रूपशरीरवान् स्यामिति, मनो ऽकुरुत =
ऐच्छदित्यर्थः । स = मृत्युः, अर्चन् = आत्मानं पूजयन्, अचरत् = संचचार,
तस्याः = अर्चतः मृत्योः सकाशात्, पूजासाधनभूता आपोऽजायन्त, तत्रा ऽप्सु,
यत् = यः, अपांशरः = फेनरूपो मंड, आसीत् । तत् = स शरः, मृत्युना
समहन्यत = घनीभावं प्रापितः, स घनीभूतो मंडः पृथिव्यभवत्, ब्रह्माण्ड-
मभवत्, तस्यां पृथिव्यां मृत्युः अश्राम्यत्, शिश्ये

‘यतो हरेः श्रमो नाम शयनं संप्रकीर्तितं’

मिति वचनात् । सः मृत्युः, मे = मम, वात्स्यपेक्षयाद्वितीय आत्मा पुत्रः, जाये-
तेत्यकामयत । सः = मृत्युः, मनसा = स्वेच्छया, वाचं = श्रियं प्रति, मिथुनं =
द्वंद्वभावं समभवत् । ‘स’ इत्युक्तो मृत्युः क इत्यत आह — अशनायां इति ॥
विन्दुः छान्दसः या अशनाया सैवमृत्युरित्यर्थः । तत् = तेन मिथुनीभावेन यद्वेतः
आसीत्, तस्मात्, सः = प्रसिद्धः, आत्मनः वत्सभूतान् देवान् सम्यक् रमयतीति
संवत्सराऽभिधः चतुर्मुखः, समभवत्, तं जातमात्रमभिधीक्ष्य, अतुं मृत्युः स्वमुखं
व्याददात् = विददार । सः संवत्सरः भयात् भारूपो णरूपश्चेति भगवान् भाण्

ज्ञानानन्दरूप इति यावत् । एतदर्थकं भाणशब्दमकरोत्, सैव प्रसिद्धा वाक्-
सरस्वती भाणशब्दाभिमानितया अभवत् । सः = मृत्युः, ऐक्षत — ‘ यदि इमं
संवत्सरं अभिमंश्ये = लीनं करिष्ये चेत् तर्हि कनीयोन्नं करिष्ये ऽल्पमन्नं भुक्त्वा-
वान् ’ स्थामिति ऐक्षत । एवमीक्षानंतरं, सः मृत्युः, तयात्राचा सरस्वत्या तेनात्मना
संवत्सरनामकेन ब्रह्मणा इदं सर्वं असृजतेत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षस्तु — ‘ स यद्येदेवे ’ ति वाक्योक्तमनृत्वमदितेः ‘ तददिते ’
रित्यादिति श्रुतेः, अदितित्वलिङ्गाच्च । न च — योगबलाददितिश्रुतिः विष्णु-
विषया किं न स्यादिति वाच्यम् — अदितित्वलिङ्गस्य निरवकाशत्वात् । न च —
स इति पुंलिङ्गानुपपत्तिः — पुंशक्तित्वेन ‘ कूटस्थोक्षर उच्यत ’ इत्यादिवदुप-
पत्तेः । अतः — अदितेरेतद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वेन सर्वात्तत्वं तस्या एवेति न प्रागुक्तं
लक्षणं युक्तमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — विष्णोरेवोक्ताऽनृत्वम्, अद्यत्वेन चराचरस्य ग्रहणात्,
न चाऽदितिश्रुतिविरोधः — ‘ यो देवानां नामधे ’ ति श्रुतिबलेनाऽदितिश्रुतेः
विष्णुपरत्वस्य वक्तुंशक्यत्वात् । नचा ऽदितित्वरूपाखंडधर्मविरोधः — विष्णो-
रपि विद्वद्रूढिविषयत्वेनाऽदितित्वरूपाखंडधर्मस्यापि तत्राऽवर्जनीयत्वात् अन्यथा —
देवमातुरपि अदितित्वं न स्यात् । अप्संवत्सरसृष्ट्यादिना अस्य प्रकरणस्य वैष्ण-
वत्वाच्च । तस्माद्विष्णोरे वैतद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वेना ऽनृत्वात् न पूर्वोक्तलक्षणस्या
ऽतिव्याप्तिरिति युक्तमेव लक्षणमिति सिद्धम् (अ० २.)

[३. अधिकरणम्]

ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ (सू०. १२)

अत्र लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेति ॥ यद्यप्ययं पादः श्रुतिलिङ्गाभ्यामन्यत्र-
प्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसयन्ववार्थः, तथापि — पादार्थानां प्राधिकत्वेन लोकतो
ऽन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गसमन्वयोक्तिरुपपन्नेति भावः । तन्मध्यपतितेति ॥ एतदधि-
करणप्रतिपाद्यस्य पूर्वाधिकरणतच्छ्रुतिप्रतिपाद्यैकदेशत्वमेव ताभ्यां संगतिरिति
भावः । त्रिवारकृतनाचिकेता इति ॥ त्रिवारकृतनाचिकेताख्ययज्ञवन्त इत्यर्थः ।

अन्यस्यापीति ॥ ननु — पूर्वपक्षे जीवस्यैवपातृत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् तत्रि-
 रासाऽऽवश्यकत्वाय प्रागुक्ताऽसंभवव्युत्पादनमेवोचितं, युक्तं च, एकात्तृत्वा-
 भावे सर्वात्तृत्वाभावस्यावर्जनः स्यात् ; न तु 'यदि चान्यस्यापि भवेत् लक्षणस्या-
 तिव्याप्तिरिति अतिव्याप्तिवर्णनं युक्तम् । पूर्वपक्षे अन्यस्यापीत्यनभिधानात् । अलक्ष्य-
 त्वाभिमतं जीवे पातृत्वमात्रसद्भावेऽपि लक्षणत्वाभिमतस्य सर्वात्तृत्वस्याऽऽभावात् ।
 किंच-कर्मफलभोक्तृत्वमन्यस्यैव, अन्यस्यापि वा ऽस्तु तथापि — न दोषः, दु-
 ष्कर्मफलभोगस्य अन्यमात्रनिष्ठत्वेऽप्यसंभवाभाववत्, इहापि असंभवाऽभावसंभ-
 वात् । अन्यथा — असंभवपरिहाराय सत्कर्मफलपातृत्वसमर्थनवत् असत्कर्मफ-
 लपातृत्वमपीश्वरस्य समर्थनीयं स्यात् । न च — सर्ववर्त्तीत्यनेन दुष्कर्मफलात्तृ-
 त्वस्य लक्षणत्वेनाऽविवक्षितत्वात्, तस्याऽन्यमात्रवृत्तित्वं न दोषायेति वाच्यम् —
 एवं हि सत्कर्मफलात्तृत्वस्याऽपि 'सर्ववर्त्ती'त्यनेनाऽविवक्षितत्वेन एतस्याप्यन्य-
 मात्रगामित्वं न दोष इत्यस्तु । न च — 'सर्ववर्त्ती'त्यनेन सत्कर्मफलभोक्तृत्वं
 विवक्षितम्, असत्कर्मफलभोक्तृत्वं न विवक्षितमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति ।
 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' त्यशननिषेधस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । न च —
 'रसं पिबति कर्मज' मिति बृहत्संहितोक्तेः, 'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाऽशुभं
 स हरिः पिबे'दिति पाद्मोक्तेश्च शुभपातृत्वमेव लक्षणत्वेन विवक्षितम्, नाऽ-
 शुभपातृत्वमिति वाच्यम् — कर्मलेपप्रसङ्गात् । इदमेव हि कर्मलित्वं यत् त-
 त्फलभोक्तृत्वम्, न च — तदिष्टम् — तस्यासद्भावाङ्गीकारादिति चेत्, उच्यते —
 असंभवनिरासवत् अतिव्याप्तिनिरासस्याप्यावश्यकत्वात् । अनेनाधिकरणेन तदु-
 भयमपि सूत्रकृता निराक्रियत इति द्योतनाया ऽसंभवनिरासायेवा ऽतिव्याप्तिनि-
 रासायैतदधिकरण मावश्यकमित्युक्तम् । एकस्यैव पूर्वपक्षस्य प्रदर्शनं तु अपरः
 पूर्वपक्षः शिष्यैरेवोद्धतमित्यभिप्रेत्य, ननु तदभवाभिप्रायेण । यदत्रोक्तम् — अ-
 लक्ष्यत्वाभिमतं जीवे पातृत्वमात्रसद्भावेऽपि लक्षणत्वाभिमतस्य सर्वात्तृत्वस्याऽभावात्
 अतिव्याप्तिवर्णनमयुक्तमिति, अत्र वक्तव्यम् — किं पूर्वपक्षिणः अस्वातन्त्र्येण
 पातृत्व मन्यनिष्ठतया ऽभिमतम् उत स्वातन्त्र्येण । नायः — अस्माकमप्रति-
 पत्तव्यप्रसङ्गात् । द्वितीये स्वातन्त्र्यसद्भावेन कर्मफलात्तृत्ववत् सर्वात्तृत्वस्यापि प्रस-

कृतं कथं नातिव्याप्तिः नहि स्वतन्त्रस्य कर्मफलात्तृत्वं संभवति, अन्यन्न संभव-
 तीति संभवति । अन्यथा — ईश्वरस्यापि तदभावप्रसङ्गः । यदत्रोक्तम् — ‘ किं-
 चेत्यादिना ऽसत्कर्मफलभोक्तृत्वस्याऽन्यमात्रनिष्ठत्ववत् सत्कर्मफलभोक्तृत्वस्यापि अ-
 न्यमात्रनिष्ठत्व मन्यनिष्ठत्वं वा न दोषाय, अन्यथा — तस्याप्यसंभवापादकत्वं
 स्या ’ दित्यादि, तन्न — यैवस्यात् । असत्कर्मफलभोक्तृत्वस्य पूर्णत्वविरोधिनः
 लक्षणत्वेनाविवक्षितत्वात् । अस्य तु लक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । न चेश्वरस्य
 कर्मफलभोक्तृत्वे तल्लेपप्रसङ्गः तत्कर्मफलभोगस्यैव तल्लेपत्वादिति वाच्यम् —
 नियोगतः फलभोगस्यैव लेपत्वेन फलभोगमात्रस्यैवाल्लेपत्वात् । इदमेव हि ईश्वर-
 स्याऽल्लिप्तत्वं नाम यन्नियोगतो भोगानर्हत्वम् । पूर्णस्य कुतः फलभोग इति
 चेत्, किं प्रमाणं पृच्छसि आहोस्वित् प्रयोजनम् । आद्ये -- ‘ शुभं पितृव्यसा ’
 इति स्मृतिरित्युत्तरम् । द्वितीयेपि किं स्वप्रयोजनं पृच्छसि, आहोस्वित् परप्रयो-
 जनम् । आद्ये — नास्तीत्युत्तरम् । द्वितीये अस्तीत्युत्तरम् । परंतु तत्प्रयोजन-
 विशेषं स्थूलदृश्वानो नोपप्रेक्षितुं प्रभवामः । तदुक्तम् — ‘ चेष्टा न ज्ञायते क्वचि ’
 इति । जानन्नपि भाष्यकारः तच्छ्रवणे मन्दानामनधिकारात् तत्प्रयोजनविशेषं
 नाऽवादीदिति द्रष्टव्यम् । किं विष्णोरिति ॥ ‘ कनं विवन्तावितिद्विवचनश्रुतेः
 पिवन्तौप्रतीयेते तौका ’ इति भाष्योक्तेश्च पिवन्तौविषयौ तौ किं जीवपरौ, उत
 विष्णूवेतिसंशयो वक्तव्यः, नतु भोक्तृत्वंविषयः किं विष्णोरन्यस्यवेति संदेह इति
 वक्तव्यम् । अथवा — पिवतोः छायातपस्वस्य श्रुतावेशोक्तत्वेन संशयानुदयात्
 छायातपयोरेव संशयो वक्तव्यः । किमिमौछायातपौ जीवेश्वरौ उतेश्वरावेवेति ।
 अथवा — द्वावपिजीवौ उत विष्णू इति संशयो वक्तव्यः, उभयोरपि सिद्धान्तं
 विष्णुत्वसमर्थनात् । अन्यथा — अन्यतरस्यैव विष्णुर्नेति संशयविषयत्वे नोभयो
 रतःसाधनमयुक्तस्यादिति चेत्, उच्यते — भाष्ये प्रत्यधिकरणं एकैकसंशयस्य
 प्रदर्शनात्, एकएवसंशयः सूत्रनिरस्य इति न मन्तव्यम्, अपितु — यथा-
 संभवं सूत्रनिरस्या बहवः संशया द्रष्टव्या इति सूचनाय टीकाकृता ‘ कर्मफल-
 भोक्तृत्वं विषयः, किं विष्णोरन्यस्येवे ’ इति संशयो दर्शितः । पूर्वोक्तसंशयानां
 टीकाकृतोऽभिमतत्वात् तेषां सूत्रनिरस्यत्वेनाशिष्यरूढाः । यद्यपि — ‘ पिवन्ता ’

विति द्विवचनं श्रुतं तथापि — समन्वेतव्यलिङ्गं कर्मफलभोक्तृत्वमेकमेवेति द्योत-
नाय 'कर्मफलभोक्तृत्वं विषय' इति उक्तमिति द्रष्टव्यम् । न परमात्मन एवेति॥
यद्यपि — नेदं कर्मफलभोक्तृत्वं परमात्मनः, अपितु — जीवस्यैवेति पूर्वपक्षो व-
क्तव्यः, तथापि — संशयकोटयबलंभ्येव पूर्वपक्षः सूत्रनिरस्य इति न मन्तव्यम्,
अपितु — अन्योपि पूर्वपक्षः सूत्रनिरस्य इति द्योतनाय सर्वात्तृत्वान्तर्गतं मिदं
कर्मफलभोक्तृत्वम् 'ऋतं पिबन्ता' इति श्रुत्या न परमात्मन एवोच्यते, अपितु
जीवसहितस्योच्यत इति पूर्वपक्षः प्रदर्शितः । एतेन — उच्यत इति पदं व्यर्थ-
मिति परास्तम् । न चेति ॥ 'ऋतं पिबन्ता' इति श्रुतौ विशेषानुक्तेः सर्व-
कर्मफलाऽत्तृत्वस्यैव लाभात्, तस्य च विष्णुलिङ्गात्, तेन च एतद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वं
विष्णोरेव न जीवस्येति सिद्धेः, द्विवचनश्रुतिसाध्यस्य द्वयोः प्रतिपाद्यत्वरूपसा-
ध्यस्य बाध इत्यर्थः । एतेन — श्रुतौ सर्वात्तृत्वस्याऽश्रवणात् तेन श्रुतिबाधाभि-
धानमयुक्तम्, असिद्धस्य बाधकत्वायोगादिति परास्तम् । सर्वात्तृत्वशब्देन 'ऋतं
पिबन्ता' इति श्रुत्युक्तसर्वकर्मत्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् । श्रुतेर्निरवकाशत्वा-
दिति ॥ भवेत्द्विवचनश्रुतिसिद्धस्य उभयोः प्रतिपाद्यत्वरूपसाध्यस्य लिङ्गेन बाधः,
यद्येकस्य प्रतिपाद्यत्वपक्षे श्रुतिः कथंचिदुपपन्ना स्यात् ; नचैवमिति न श्रुति
सिद्धसाध्यापहार इत्यर्थः । अङ्गीकृत्यचेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु — नसर्वकर्मफलात्तृत्व-
मश्वरालिङ्गम्, ततश्च न तेन श्रुतिसिद्धसाध्यापहार इत्याह — कर्मबन्धेति ॥
न केवलं कर्मबन्धवैधुर्येण कर्मफलात्तृत्वस्येश्वरधर्मत्वाभावः सिद्ध्यति अपितु —
श्रुत्याचेति भावेनाह — अनश्रन्निति ॥ न चैवमिति ॥ यथा ईश्वरस्यैकस्य
प्रतिपाद्यत्वपक्षे द्विवचनश्रुत्यनुपपत्तिः, एवमुभयोः प्रतिपाद्यत्वपक्षेऽनुपपत्तिरस्ति,
पिबन्तातिपदिकोक्तकर्मफलात्तृत्वस्येश्वरांशे ऽभावेन श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गादिति न वा-
च्यमित्यर्थः । उपचारोपपत्तेरिति ॥ पिबन्तावित्यस्योपचारत्वेन श्रुतिप्रामाण्यो-
पपत्तेरित्यर्थः । तात्पर्याविषयीभूतार्थाभाव एवाप्रामाण्यम् ईश्वरस्य पातृत्वं न श्रुति-
तात्पर्याविषय इति तदभावोनाऽप्रामाण्यहेतुरित्यर्थः । ननु — 'अनश्र'न्निति
श्रुतिबलेनेश्वरस्य कर्मफलभोक्तृत्वाभावसाधनमयुक्तम्, 'सर्वं वा अत्ती' ति सर्वा-
त्तृत्वाभिधायकश्रुतिविरुद्धत्वादित्याशङ्क्य निषेधाति — नचेति ॥ तदुपपत्तेरिति ॥

श्रुत्युक्तसर्वात्तृत्वोपपत्तेरित्यर्थः । ननु — अस्तु द्विवचनश्रुतिबलात् द्वयोरेतच्छ्रुति-
 प्रतिपाद्यत्वम् तथापि एकोजीवः अपरस्तु ईश्वर इति कुतोभ्युपगन्तव्यम्, द्वावप्य-
 चेतनौ किं न स्यातां पिवन्तावित्यस्य सिंहे माणवक इत्यादिवत् उपचारेण नेतुं
 शक्यत्वादित्याशयेन पृच्छति — तथापीति ॥ पातृत्वान्यथानुपपत्त्येति ॥
 एकस्य जीवत्वमङ्गीकृत्य पिवन्तावित्यस्य तत्र स्वार्थसमर्पकत्वोपपत्तौ सर्वथा अर्थ-
 समर्पणतात्पर्यवैधुर्यस्याऽन्याय्यत्वादिति भावः । ननु — उभावपि एतच्छ्रुत्युक्तौ जी-
 वावेव 'पिवन्ता' वित्यत्र छत्रिन्यायस्याऽननुमर्तव्यत्वादित्याशङ्क्य निषेधति —
 न च द्वावपीति ॥ एकस्मिन्नेव शरीर इति ॥ 'सुकृतस्पलोक' इत्युक्ते-
 ब्रह्मशरीरे भोक्तृजीवद्वयाऽयोगादित्यर्थः । द्वात्रिंशल्लक्षणोपेते देहे जीवोत्तमहिरण्य-
 गर्भाऽतिरिक्तस्य भोक्तृत्वमयुक्तमिति भावः । एतेन — रावणादिशरीरे द्वयोः, द्रौ-
 पतीशरीरे पञ्चानां, भोक्तृत्वदर्शनेन भोक्तृजीवद्वयायोग इति परास्तम् । वरशापा
 दिनिमित्तान्तरेण तत्र तथासंभवेपि ब्रह्मशरीरे जीवद्वयायोग इत्यर्थस्य युक्तत्वात् ।
 उपसंहरति — अत इति ॥ जीवेश्वरयोर्द्वयोरपि प्रतिपादनाय प्रवृत्तः पिव-
 न्ताविति शब्दः, उपचारः छत्रिन्यायेन प्रवृत्त इति हेतोः पातृत्वं जीवस्यैव नेश्वरस्य
 ततश्च एकदेशापगमात् लक्षणत्वेनाभिमत सर्वात्तृत्वं ईश्वरस्यैव लक्ष्ययैव नास्तीति
 लक्षणमयुक्तं असंभवीत्यर्थः । एतेन — पातृत्वं जीवस्यैवेति जीवस्य पातृत्वमभिधाय
 द्वयोरप्युपचारइत्यभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । तस्येदाहुरिति ॥ यः परमात्मा,
 अग्रे = अग्र्यः, तस्येत्, इच्छब्द एवार्थे, तस्यैव, स्वादु पिप्पलं, आहुः =
 ज्ञानिन इति शेषः । यस्तु जीवः उत् = उत्कृष्टं परमात्मानं न वेद तस्य जी-
 वस्य, तन्न = स्वादुफलं न । अत एव — नशत् = नाशवान् इति वाक्यशे-
 षार्थः । ननु — गुहानिहितत्वलिङ्गस्य न विष्णुत्वनिश्चयकत्वं जीवनिष्ठत्वादित्या-
 शङ्का 'योवेदनिहितं गुहाया' मित्यादिना भाष्येण न परिहृतेत्याशङ्कापरिहाराय
 आदौ तद्वाचमाह — लिङ्गस्येति ॥ सत्यमस्ति गुहानिहितत्वं जीवेपि तथापि —
 सूत्रकृता ईश्वरनिष्ठस्य गुहानिहितत्वस्य लिङ्गत्वेनोपादानात् तेनविष्णुत्वनिश्चयो
 युज्यते । नच — सूत्रकृता विष्णुनिष्ठमेव गुहानिहितत्वं हेतुत्वेनोपात्तम् न जी-
 वनिष्ठमिति कुतो निश्चय इति वाच्यम् — 'अजस्यनाभा' विति श्रुता प्रसिद्धत्वा

नाभ्यर्पितप्रसिद्धपद्मस्यैव ग्रहणमिति निर्णयवत्सूत्रकृतापि प्रसिद्धमेव लिङ्गत्वेन विवक्षितमिति ग्राह्यत्वादिति भावः । ननु - गुहाप्रविष्टत्वलिङ्गस्य कण्ठत एवोक्तत्वेन पुनः 'हिशब्देन दर्शयती' ति हिशब्दस्य तत्प्रदर्शकत्वाभिधानमयुक्तम्, पौनरुक्त्यापातादित्यत आह — इत्यदिनाप्रसिद्धमिति ॥ हिशब्दः लिङ्गनिष्ठ-प्रसिद्धत्वरूपधर्मस्यैव प्रदर्शकः, नतु लिङ्गस्यैवेति न पौनरुक्त्यमिति भावः । ननु - विष्णोर्न लिङ्गेन पातृत्वनिर्णयो युज्यते संभावितस्यैव साधनार्हत्वादित्यत आह - (१२ सू०) भोक्तृत्वसंभवाच्चेति ॥ अचित्त्वैश्वर्यवलेन असंभावनाया निरस्तत्वादिति भावः । निरवकाशश्रुत्यापीति ॥ ब्रह्मशब्दरूपनिरवकाशश्रुत्यपीत्यर्थः । भाष्ये — यः सेतुरीजानानामिति ॥ ईजानानां विष्णुयाजिनां, यः सेतुरिव सेतु राश्रय इत्यर्थः । 'मर्यादाविष्णुयाजिनां, संसारस्य च-पारस्थः स विष्णुर्द्वैस्वरूपक' इति वचनात् । अपव्याख्यानमिति ॥ यद्यपि - पूर्वपक्षनिराकरणेनैवाऽपव्याख्या निराकृता, तथापि — जीवेश्वरावेव पातृत्वेनोच्येते इति सूत्रकृतैव निर्णीतत्वात् ईश्वरस्य पातृत्वाऽभिधानमयुक्तमिति शङ्कानिरासायाऽपव्याख्याननिराकरणमर्थवदिति भावः । समन्वयसिद्धिरिति ॥ पिवतोः जीवेश्वरत्वप्रतिपादनस्य फलमिति शेषः ॥

पूर्वपक्षस्तु— 'ऋतं पिबन्ता' (का० १ - ३ - १) विति वाक्योक्तौ जीवपरत्वेन नत्वेकः परमेश्वरः द्विवचनश्रुतेः एकस्मिन् द्विवचनाऽयोगात् । एवंच हरिषत् जीवस्यापि स्वातन्त्र्येण पातृत्वात्तद्वदेव सर्वाऽऽत्तृत्वमपि । स्वतन्त्रस्य तदनङ्गीकारे कारणाभावात् । ततश्चाऽतिव्याप्तिरित्येकः । अथवा,— जीवपरौ 'ऋतं पिबन्ता' विति वाक्योक्तौ द्विवचनश्रुतेः । एवमपि जीव एव पाता न विष्णुः । कर्मबन्धविधुरस्य कर्मफलाऽऽत्तृत्वायोगात् । न च — 'सर्वं वा अती' (बृ० ३-२-५) ति सर्वाऽऽत्तृत्वोक्तिविरोधः । 'अनश्नन्नन्य' (आ० ३-१-१) इति श्रुतिविरोधेन संकोचसंभवात् । कथं तर्हि पिबन्ताविति द्वयोः पातृत्वोक्तिरिति चेत्, न — छत्रिन्यायेन पातृत्वोपचाराऽङ्गीकारात् । तथापि— जीवेश्वरपरत्वे को हेतुरिति चेत् न — एकस्यपातृत्वाऽन्यथानुपपत्त्या जीवत्वे सिद्धे द्वितीयस्य सजातीयस्यैव ग्राह्यत्वात् । न च इवमपि जीवौ युक्तौ, एकस्मिन्शरीरे भोक्तृजीव-

द्वयायोगात् तस्माज्जीवेशेषेव प्राह्यौ । तथाच — जीवस्यैव पातृत्वेन न तस्य लक्षणत्वाभिमतं सर्वाऽत्तृत्वमित्यसम्भव इत्यपरः । अथवा — पुनरस्तुद्वावपिजीवौ न चैकस्मिन् शरीरे भोक्तृजीवद्वयायोगः, ब्रह्मादिशरीरे उत्पत्त्यमानर्जावस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् । ननु — न तस्य भोक्तृत्वमिति चेत्, न — तच्छरीरावच्छेदेन पातृत्वाऽभावेऽपि वस्तुतः पातृत्वसद्भावात् । एवं चेश्वरस्य कर्मफलाऽत्तृत्वाभावेनाऽऽसम्भव एवेति ।

सिद्धान्तस्तु — अस्मिन्वाक्ये यौ पिबन्तौ प्रतीतौ तौ विष्णुरूपे एव गुहाप्रविष्टत्वाल्लिङ्गात् । न चैतल्लिङ्गं जीवेऽप्यस्तीति न विष्णुत्वनिर्णायकमिति वाच्यम् — “यो वेद निहितं गुहाया” (तै० उ०-२-१) मिति गुहानिहितत्वस्येश्वरे प्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धस्यैव प्राह्यत्वात् । न च द्विवचनश्रुतिविरोधः — रूपद्वयाभिप्रायेण सावकाशत्वात् । न च — एकैकैर्नैव रूपेण शरीरे प्रवेशेन रूपद्वयाभावः — “वर्मासमन्ता” (ऋ० स० ८-६-१६) दिति प्रमाणेनैकस्मिन्नपि शरीरे रूपद्वयस्यैव सिद्धत्वात् । न च — विष्णोः पातृत्वाङ्गीकारे ‘अनश्नन्नय’ इत्यादिश्रुतिविरोधः — ‘शुभं पिबत्यसा’ इति प्रमाणेन विष्णोः पातृत्वस्य सिद्धत्वेन तस्या अशुभभोगाभावविषयत्वात् । न च पूर्णस्य कर्मबन्धविधुरत्वेन कर्मफलभोगानुपपत्तिः-नियोगतः भोगासम्भवेऽपि स्वेच्छया तत्संभवात् । (१२ सू.) न केवलं गुहाप्रविष्टत्वाल्लिङ्गबलादेव पिबन्तौ विष्णुरूपे, किंतु ‘यः सेतुरीजानाना’ मिति श्रुतौ ब्रह्मशब्देन विशेषणादपि । एवं च विष्णोरेव पातृत्वात्सर्वात्तृत्वलक्षणस्य नासम्भवो नाप्यतिव्याप्तिरिति सिद्धम् (अ० ३.)

(४ अधिकरणम्)

ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ (सू०. १३)

किमुदाहरणम् । किं चक्षुरन्तस्थत्वम्, आहोस्वित् रमणकर्तृत्वमपि । किं चातः, यद्याऽऽद्यः तर्हि श्रुत्यनुसारित्वाय अन्तरुपपत्तेरित्येवं सूत्रं स्यात् । लघुचैवं सति सूत्रं भवति ‘अतः स्थित्वा रमणकृ दन्तरः समुदाहृत’ इत्यनुव्याख्यानविरोधश्च । अत्र अन्तस्थत्वमिव रमणकर्तृत्वस्याप्युदाहरणव्योक्तेः । अथ द्वितीयः — तर्हि अन्तर इत्यस्य द्रलोपे पूर्वस्य दावोणः (पा.सू. ६-३-१११) इति

दीर्घः प्राप्नोति रमणकर्तृत्वस्य श्रुतानुपलम्भश्च दोषो भवति । ‘य एषोऽन्तराक्षिणी’ (छ. १-४-१५) इति विषयवाक्ये अन्तस्थत्वरूपभावस्यैवाऽभिधानेन रमणकर्तृत्वानभिधानादिति चेत् — अत्र द्वे दर्शने — अत्राधिकरणे अन्तस्थत्वरूपभावसमन्वयोऽभिधीयत इत्येकम्, अन्तस्थित्वा रमणकर्तृत्वं समन्वीयत इत्यपरम् । अयं भाष्याभिमतम् ‘चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेव’ इति अभिधानात् । यद्यपि— ‘य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यत’ इति श्रुतौ अन्तः शब्द एवास्ति नत्वन्तरशब्दः, तथापि अन्तःशब्दमात्रस्याऽसमन्वेतव्यत्वात् ‘य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यत’ इति समुदायलभ्यस्याऽन्तस्थत्वाल्लिङ्गस्य वाचकः अन्तरशब्दः सूत्रे निर्दिष्टः । अन्तःशब्दोपपदादस्तेः किपि निर्वचनः बाह्यानुसकारलोपे अन्तर इति रूपम् । द्वितीयंतु — अनुव्याख्यानाभिमतम् ।

‘अन्तःस्थित्वा रमणकृदन्तरः समुदाहृतः’

इति अभिधानात् । अत्र च यद्यपि श्रुतौ रमणकर्तृत्वं स्पष्टं न प्रतिभानि, तथापि— आत्मशब्देन तदुक्तमिति न श्रुतावनुपलम्भदोषः । तदुक्तम् —

‘रमणं चाऽऽत्मशब्देनाऽऽदेयं मातेति चोच्यत’

इति । आङ् पूर्वोद्दिष्टे, मन्यतेश्च किप् । द्वयोः किपोः सार्धापहारिलोपः । तत्र ददातेराकारलोपः दकारस्य तकारो निर्वचनत्वात् । एवं च आत् आदेयसुखं, सुखसाधनं च मन्यते अनुभवतीत्यात्मेति रमणकर्तृत्वमात्मशब्दार्थ इति द्रष्टव्यम् । सौत्रत्वान्निर्देशस्य ‘अन्तर उपपत्ते’ रित्यत्र द्रलोप इति दीर्घाभावः । अर्थादिति॥ आदित्यस्याक्षिस्थत्वात् आदित्यस्थत्वोक्तौ अक्षिस्थत्वमप्युक्तं भवति । यथा ‘मंजूषायां मणिमाले’ त्युक्त्या गृहस्थत्वमुक्तं भवतीति भावः । अनेन आनन्दमयाधिकरण (१-१-६) प्रतिपाद्यैतदधिकरणप्रतिपाद्ययोः अक्षिस्थत्वेन प्रतीयमानत्वं अस्याधिकरणस्य पूर्वाधिकाणतच्छ्रुतिभ्यां सङ्गतिरित्युक्तं भवति । तच्च यद्यन्यस्य स्यादिति ॥ यदि—छान्दोग्योक्तं अक्षिस्थत्वमन्यस्य स्यात्तदा तैत्तिरीयश्रुत्युक्तमादित्यस्थत्वम्, आनन्दमयत्वं चाऽन्यस्यैव प्रसज्यत इति बुद्धिः स्यादित्यर्थः । ननु भाष्ये ‘य एष आदित्ये पुरुष’ (छा० ४-११) इति श्रुत्युक्ताऽऽदित्यस्थस्याग्निवेन पूर्वपक्षानभिधानमयुक्तम् । अक्षिस्थस्य विषयत्वेनाऽदित्यस्थस्य विषयत्वाभावादित्यतः

आह — य एषोऽन्तरक्षिणीति ॥ कुतस्तर्हि भाष्ये 'य एष आदित्ये पुरुषः' इति अग्नीना मादित्यस्थत्वाभिधानमित्यत आह — यत इति ॥

अक्षिस्थस्य अग्निवसिद्धौ आदित्यस्थत्वं हेतुरितिभावेन 'य एष' इति-
वाक्ये अग्नेरादित्यस्थत्वेन प्रतिपाद्यत्वकथनमितिभावः । नन्वेवंतर्हि भाष्ये अग्ने-
रादित्यस्थत्वादियुक्त्या भवितव्यम् । लिङ्गस्य पञ्चम्यन्तशब्देनैव प्रतिपादनीयत्वा-
दित्यत उक्तम् — यतोऽतएवेति । इदमुक्तंभवति — भाष्ये — अतः शब्दः
श्रूयते, तेन यतर्हितंलभ्यते, अग्नीनामादित्यस्थत्वमित्यस्य हेतुत्वंलभ्यतइति हेतु-
त्वद्योतकपञ्चमप्रयोगाभावो न दोषाय 'यतोऽधूमस्ततोऽग्निः' रित्युक्ते पञ्चम्यन्त-
तच्छब्दसमभिव्याहारवलेन धूमादितिपञ्चमप्रयोगफलदर्शनादितिभाव इति । अ-
प्रयोजकत्वभाशङ्कयनिवेदति — नच — वाच्यमिति । आदित्यश्चक्षुर्भू-
त्वेति ॥ अत्रटीकायां 'अक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वा' दिति न पाठः, अपितु — एक-
त्व दितिपाठः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वे' (ऐ.आ०२.४)
तिगोलहान्तर्गततक्षिशब्दवाच्यदेवतातादात्म्ये प्रमाणस्योदाहृतत्वात् ; अन्यथा—अ-
क्ष्यादित्ययोरेकविधत्वे किञ्चित्प्रमाणमुदाहरेत् । ततश्चैवं योजना — 'आदित्यश्चक्षु-
र्भूत्वा अक्षिणीप्राविश' दितिप्रमाणवलेन आदित्यस्य अक्ष्यन्तर्गतचक्षुषा तादात्म्या-
दादित्यस्थितत्वेन लिङ्गेन अग्नीनामाक्षिस्थितत्वं सिध्यति । अत्रायंप्रयोगोद्वेगः—
अग्नयः अक्ष्यन्तर्गताः, अक्ष्यन्तर्गतचक्षुःशब्दाभिधेयाऽऽदित्यान्तर्गतत्वात्, यो
यदन्तर्गतान्तर्गतः स तदन्तर्गतः यथागृहान्तर्गतमज्ज्वान्तर्गतोमणिः गृहान्तर्गत-
इति । एतेन—अक्ष्यादित्ययोरेक्यादितिभाष्योक्तेः, 'अक्षीन्द्रियप्रेरकादित्ययोः ऐ-
क्या' दिति तत्त्वप्रदीपोक्तेश्च, 'अक्ष्यादित्ययोरेक्यस्यानेकश्रुतिमिद्धत्वा' दिति
सत्तर्कदीपावच्छिद्युक्तं, विरुद्धत्वात् अक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वाभिधानमयुक्तमिति प-
रास्तम् । 'एकविधत्वा' दितिपाठस्य लेखकप्रमादप्रयुक्तत्वेन टीकाकृता एकवि-
धत्वानभिमानात्, अतएवाक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वेऽपि अक्षिस्थस्यान्यन्यत्वसम्भवात्,
अग्नेरादित्यस्थत्वमप्रयोजकमितिपरास्तम् । ननु — भवेदग्नेरादित्यस्थत्वेन अक्षिस्थ-
त्वसिद्धिः, यदि — 'य एष आदित्येपुरुष' इत्यत्राग्निरादित्यस्थत्वेनोच्यतइति-
स्यात्, तदेवकुतइत्यतआह — एतस्मिन्वकरणइति ॥ अत्र सद्भावोति च-

शब्दः प्रक्षिप्तः, सद्भावादित्यनन्तरम् 'अग्निरादित्यस्थत्वेनोच्यत' इतिशेषः । ततश्च — 'यएवआदित्येपुरुष' इत्येतस्मिन्प्रकरणे 'अथाग्नयःसमृदिरे गार्हपत्या-
ऽनुशशास पृथिव्यन्नमादित्य (छा. ४-११) इति बहुमिश्रुतिसद्भावादग्निरादि-
त्यस्थइत्यर्थः । यद्यपि — अग्नीनामादित्यान्तर्गतत्वेनाऽऽमोपदेशादुपदेशकपरा-
णामप्यग्निश्रुतीनामादित्यान्तर्गतस्याग्नित्वनिर्णायकत्वमिति तदुपन्यासः कृतः ।
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — अक्षिस्थप्रकरणे 'अथाग्नयः समृदिरे' इति वाक्या-
भावेन अग्नेरक्षिस्थत्वसिद्धये बहुमिश्रुतिसद्भावस्य हेत्वन्तरत्वाभिधानायोगात् ।
न च वक्तव्यमिति ॥ अत्र 'औपचारिकं किं नस्या' दिति प्रक्षिप्तम् । कथन-
मित्यनन्तरं अयुक्तमिति ग्राह्यम् । ततश्चैवं टीकावाक्यपाठः — 'न च वक्तव्यम् ,
अग्नेरादित्यस्थत्वकथनमयुक्तं 'यश्चासावादित्य' इति श्रुतिविरोधादिति' ति ।
अस्यार्थः — 'य एव आदित्येपुरुष' इति वाक्ये अग्निरेवोच्यत इत्ययुक्तं 'यश्चा-
सावादित्य' इति समाख्याबलेन विष्णोरेवादित्यस्थतया ग्राह्यत्वात् । अन्यथा—
समाख्याविरोधः स्यादिति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — समाख्याश्रुतेः एतद्वा-
क्यस्य विष्णुपरत्वनिर्णायकत्वेनाऽग्निपरत्वाङ्गीकारविरोधित्वात्, नह्यग्नेरौपचा-
रिकधर्मप्रतिपादकत्वपक्षे अस्य वाक्यस्याऽग्निपरत्वं विहन्यते, येन विष्णुपरत्व-
निर्णायकसमाख्याविरोधो न स्यादिति । सोहमस्तीति ॥ अग्निपराहंशब्दस्या-
दित्यान्तर्गते ऽभ्यासादित्यर्थः । न च विष्णुग्रहण इति ॥ दूरेण दिवा धूम-
स्तावन् दृश्यते नाग्निः, एवं रात्रौ अग्निरेव दृश्यते न धूम इत्यविवादम् तद-
न्यथानुवपस्था 'आदित्यः 'सायमग्निं प्रविशति, अग्निस्तु उद्यन्तमादित्यं दिवा-
प्रविशती' ति सिद्धमिति अग्निपक्षे अपूर्वत्वाभावः । विष्णुपक्षे विष्णोरादि-
त्यस्थत्वस्य प्रमाणान्तरेणासिद्धत्वादपूर्वत्वमिति भावः । अत इति ॥ उक्तहेतुभ्य
आदित्यस्थोऽग्निः तस्मादक्षिस्थोऽग्निः ततश्च — स एवानन्दमय इत्यर्थः । अत्र
टीकायां — 'तदन्वथानुपपत्त्यैवोपपत्तोरित्यर्थ' इत्यनन्तरम् 'अत्रादित्यस्थत्व-
ल्लिङ्गस्यापि विष्णौ समन्वयसिद्ध्यर्थं वक्रसङ्गत्या ऽधिकरणारम्भ' इति ज्ञातव्यम् ,
'अग्नीनामिति बहुवचनम्, आदिपदद्वयं च, बहुमिश्रुतिसूचनाय प्रयुक्तमिति
ज्ञातव्य' मिति वाक्यद्वयं प्रक्षिप्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — आद्यं वाक्यं

। प्रक्षिप्तम् , आदित्ये विष्णुरित्युक्तमिति भाष्योक्तसङ्गतौ वक्रत्वाभावेन वक्रसङ्ग-
 ऽधिकरणारम्भभावात् , 'यश्चासावादित्य' इति श्रुतौ विष्णोरादित्यस्थत्वमुक्त-
 , ततश्चार्थादक्षिस्थत्वमुक्तमित्यस्य ऋजुत्वेन वक्रत्वाभावात् , आदित्यस्थत्वलि-
 प्य विष्णौ समन्वयसिद्ध्यर्थं सूत्रकृतेव प्रयतितव्यत्वेन भाष्यकृता ऽप्रयतितव्य-
 त् न हि भाष्यकारः समन्वयार्थं प्रवृत्तः किंतु — समन्वयार्थसूत्रव्याख्या-
 यैव प्रवृत्तः न्यायसाम्यस्यैव समन्वयसाधकत्वेन लिङ्गसमन्वयस्य वक्रसङ्गत्या-
 ऽधिकरणारम्भकलत्वाभावाच्च यस्यतु छान्दोग्योक्तादित्यस्थत्वालिङ्गस्यविष्णौ समन्व-
 यमिलापिनः तस्य सङ्गतावप्रवेशात् । यस्यतु आनन्दमयप्रकरणस्थस्यादित्यस्थ-
 ङ्गस्य सङ्गतौ प्रवेशः तत्समन्वयस्यानमिलपितत्वाच्च । द्वितीयमपि वाक्यं प्रक्षिप्तम्—
 'योऽहमस्मि स एवाहमस्मि' इत्यादाविति प्रथमादिशब्दस्य 'य एव चन्द्रमसि
 षोढस्यते य एव विद्युति पुरुषो दृश्यते' इति वाक्यग्राहकत्वेन बहुवचनश्रुतिसू-
 त्वाभावात् । एवं 'आदित्यादित्यस्थत्वमुच्यते' इति द्वितीयादिपदस्यापि चन्द्र-
 पुःप्रकरणत्वेन बहुवचनश्रुतिसूचकत्वाभावात् । एवमग्नीनामिति बहुवचनस्यैवपि
 ईष्यत्वात्वाहार्यपचनाहवनीयसंज्ञकानां त्रयाणामग्नीनाम् , आदित्यचन्द्रविद्युदन्त-
 त्वप्रतिपादनार्थत्वेन बहुवचनश्रुतिसूचकत्वाभावात् । एकैकैव सूचनसम्भवे त्रया-
 मुपादानत्रैवधर्माच्च । तदादित्यस्थोऽपि स एव स्यादिति ॥ तदा तर्हि 'स
 देवं विद्वानुपास्ते अपहते पापकृत्यां लोकीभवती' इति विष्णुलिङ्गश्रवणादि-
 भावः । तर्हीति ॥ तथासतीत्यर्थः । ननु — 'चक्षुषी' इति सत्सम्पत्तत्वाद-
 ऽनिति वक्तव्यम् , इदमिति प्रथमानिर्देशः कथमित्यत आह — (१४ - सू)
 'चक्षुषीतिसमस्तपदमिति ॥ ननु — सूत्रे सुखविशिष्टाभिधानादित्याभिधा-
 त् , भाष्ये 'कं ब्रह्मे त्वेवोदाहर्तव्यं नतु त्वं ब्रह्मेति प्रयोजनाभावादित्यत आह—
 'त्रोपक्रमइति ॥ सौत्रैवकारार्थकैमुत्पददर्शनाय तदुदाहरणमिति भावः । ननु
 वेज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्युदाहरणमयुक्तं तत्र पूर्णज्ञानादिवाचकपदाभावेन तथा
 ऽज्ञानादेर्विष्णुलक्षणात्वासिद्धेरित्यत आह—श्रौतमपीति ॥ पूर्णत्वावाचकविशेष-
 राहित्येन श्रौतमपि विज्ञानादिपदं पूर्णानन्दवाचि, निरुपपदविज्ञानादिपदस्य पूर्ण-
 नादिवाचकत्वस्वाभाव्यादित्यर्थः । तेषां किंनस्यादिति ॥ अभ्यादीनामेव सु-

खं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे' त्युपक्रमे प्रतिपाद्यत इति किं न स्यादित्यर्थः । मुख्य-
इति ॥ मुख्यस्य प्रतिपाद्यत्वे सम्भवति नामुख्यं प्रतिपाद्यं युज्यत इति भावः ।
शङ्कते (१६-५०) नैवमुपक्रमेपीति ॥ 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे' त्युपक्रमेपि अ-
क्षिस्थप्रकरणस्य वैष्णवत्वं न सिध्यतीति भावः । आद्यविद्याया इति ॥ अस्मद्वि-
द्यात्मविद्येत्युक्तत्वेऽपि यथामन्भव मात्मादिविद्यात्वस्य ग्राह्यत्वादिति भावः । ननु-
अस्मदित्युक्तिवलेन द्वितीयविद्याया । अग्निपरत्वसम्भवेपि अक्षिस्थविद्याया वै-
ष्णवत्वं किं न स्यादित्यत आह — अक्षिस्थविद्यायाश्चेति ॥ 'ह्ययाम्यग्नि' मि-
त्यादाविवेति ॥ यथा — 'ह्ययाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये' (क.म. १. ३. ६) इत्यग्निरुप-
क्रमेपि 'सवितारमूनये । हिरण्ययेन सवितारथेने' त्यादिसवितृश्रुतिलिङ्गादिना
तत्प्रकरणम् , 'तथात्रापि ब्रह्मण उपक्रमेऽपि अस्मद्विद्येति अग्निविद्यात्वस्योक्त-
त्वादन्मानामेवेदं प्रकरणमित्यर्थः । अथ यदुचैवेति ॥ अस्मिन् — ज्ञानिनि मृते
अतः अनन्तरं यदुचेति निपातसमुदायो यद्यर्थे यद्येव शब्दं शब्दसम्बन्धि कर्म दा-
हादिकं कुर्वन्ति ज्ञातयः यदुच यदि न कुर्वन्ति तथापि ज्ञानिनः अर्चिषः अग्नि
लोकम् , अभिसंविशन्ति = प्रविशन्ति अर्चिषः अहर्लोकं प्रविशन्ति, अहः आ-
धूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षाभिमानिलोकं प्रविशन्ति, तस्मात् मासान् षण्मासान् आदित्यः
उदगेति उत्तरदिशं गच्छन्ति तान्मासान्प्रविशन्ति उत्तरायणाभिमानिदेवतालोकं
प्रविशन्तीति यावत्, मासेभ्यः संवत्सरलोकं, तस्मादादित्यलोकं तस्माच्चन्द्रलोकं,
चन्द्रलोकाद्विद्युतं भारतीलोकं प्रविशन्ति, 'तस्माद्यायुलोकं, प्रविशन्ती' ति ग्रा-
ह्यम् । तत्पुरुषः = विद्युत्पतिः, स मानवो वायुः, एनान् = ज्ञानिनः, ब्रह्म
गमयतीति श्रुत्यर्थः । श्रुतपदमिति ॥ ब्रह्मप्राप्तेः श्रवणमात्रफलत्वाभावादिति
भावः । अथवेति ॥ अभिधानादित्यस्य 'एतद्विद्याया विष्णुविषयत्वमेवे' ति
पूर्वेणसम्बन्ध इति भावः । अन्यथेति ॥ गतिकथनस्य एतद्विद्याफलत्वाभावे
अत्र तत्कथनमसङ्गतं स्यादिति भावः । ननु — 'सोऽहमस्मी' त्यग्निपराहं शब्द-
विरोध इत्यत आह — श्रुतेरपीति ॥ अग्निपराहंशब्दादि निरवकाशब्रह्मप्राप्ति-
रूपोपपत्तेः प्राबल्यादित्यर्थः । ननु — यदि इयमात्मविद्या कथं तर्हि 'कं ब्रह्म खं
ब्रह्मे' ति उपक्रमे ब्रह्मशब्द इत्यत आह — तस्यैवेति ॥ 'ब्रह्मशब्देनोपक्रमो

नानुपपन्न ' इति शेषः । (१७ - सू०.) एवमुपपत्त्यादियुक्तिभिरिति ॥
 ' उपपत्ते ' रित्युपपत्तिशब्दोक्ताऽमृतत्वादित्तिज्ञानां तस्मिन्नेवोपपन्नत्वादियुक्तिभि-
 रित्यर्थः । अभ्युपगम्य चेदमुक्तमिति ॥ अग्नेः जीवप्रेरकत्वसम्भावितत्वमभ्यु-
 पगम्य चक्षुरन्तस्थत्वनिराकरणाय अनवस्थितेति दूषणमुक्तम् । वस्तुतस्तु— अ-
 ग्नेः प्रेरकत्वस्याऽसम्भावितत्वादेव चक्षुरन्तस्थत्वनिरासो भवतीति भावः ! एतेन—
 अभ्युपगम्य चेदमुक्तमित्युक्तम्, अभ्युपगमविषयाऽदर्शनात् । न च — जीव-
 प्रेरकत्वमभ्युपगम्य अनवस्थोक्तिरिति युक्तम् — अभ्युपगम्य तन्निराकरणायोगेन
 अनवस्थित्यभिधानायोगप्रसङ्गादिनि निरस्तम् । सम्भावितत्वमभ्युपगम्य दूषणमु-
 क्तमित्यङ्गीकारात् । दिव्यदृष्टिगोचर इति ॥ परमेश्वरस्य दिव्यदृष्टिगोचरत्वात्
 ' य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यत ' इति दृश्यत्वोक्तिर्नवाधिकेति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु— ' य एषोऽन्तरिक्षिणी 'ति वाक्योक्तोऽग्निरेवाक्षिस्थो भवेत्,
 ' य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मी ' त्यग्नेरेवादित्यस्थत्वाभिधा-
 नात् । न च वाच्यमग्नेरादित्यस्थत्वेऽपि कुतोऽक्षिस्थत्वमिति — आदित्यश्चक्षुर्भु-
 त्वाऽक्षिणी प्राविश' इति श्रुतेः, अक्ष्यादित्ययोरेकत्वादादित्यस्थितत्वेनाऽ
 ग्नेराक्षिस्थत्वसिद्धेः । ननु— ' सोऽहमस्मी ' त्युपदेष्टा अग्निः कुतः येनाग्नेरादि-
 त्यस्थत्वं प्रतीयेत इति चेत्, न — अस्मिन् उपदेशके ' अथाग्नयः समूदिरे,
 गार्हपत्योऽनुशशासे ' (छा० ४-१०, ११) त्यादिवह्निश्रुतिसङ्गात्वात् । न
 च— ' यश्चासावादित्य ' इति समाख्यावलात् । विष्णुरेवादित्यस्थो नत्वग्निरि-
 ति वाच्यम् — सोऽहमस्मी ' त्यासात्, अभ्यासस्य च समाख्यातो बलव-
 त्वात् । न च विष्णुग्रहणेऽपूर्वतयाऽभ्यासस्यापि बाधः — स च ' य एवंविद्वा-
 नुपास्ते अपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेती 'त्यर्थवादात् । अर्थवादास्याऽ-
 पूर्वतायाः प्रावल्यात् । अत आदित्यस्थोऽग्निः ततः अक्षिस्थः आनन्दमयोऽपि
 स एवेति तज्ज्ञानादेव मोक्षइति ॥

सिद्धान्तस्तु—विष्णुरेव चक्षुरन्तरः ' एतदमृतमभय ' छा. ४-१५)
 मिति अमृतत्वाभयत्वादित्तिज्ञात् । किंच— ' सर्पिर्वा उदकं वासिञ्चति वर्त्मनी एव
 गच्छति स वामनिः स भामनि ' (छा० ४-१५) रिति स्थानशक्तिः स्वरूप-

शक्तिश्चेत्यते । तयोश्चान्यत्रासम्भवात् किं चोपक्रमे 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे' (छा०. ४-१०) ति श्रवणेन प्रकरणस्य वैष्णवत्वात् प्रकरणबलेन विष्णुरेव चक्षुरन्तस्थो युक्तः । किंच 'श्रुतापनिषदः कगतिरुच्यते तेनास्य प्रकरणस्य वैष्णवत्वं ज्ञायते । अन्यविधया अन्यप्राप्त्ययोगान् । ननु — सोऽहमस्मीत्याद्युपदेशानां अन्तर्यामिविषयत्वरूपनया किं विष्णोराक्षिस्थत्वाऽऽप्रेक्षेण उपदेशबलेन अग्नेरपि जीवत्वेन नियामकत्वासम्भवेन चक्षुर्गतत्वसम्भावनाविरहात् । अतुवा कथंचित् सम्भावना तथापि — नामौ चक्षुरन्तरोऽभ्युपगन्तव्यः, अनवस्थितेः अग्नेरपि जीवत्वेन तत्प्रेरणाय जीवान्तरस्य भाव्यत्वात्, तस्याप्येवं तस्याप्येवमित्यनवस्थितेः । तस्माद्विष्णुरेवाक्ष्यादित्यथोद्विग्नदृष्टिगोचरः । अतः स एवानन्दमयः, तज्ज्ञानादेव मोक्ष इति सिद्धम् (अ०. ४)

[५. अधिकरणम्]

ॐ अन्तर्याम्याधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ (सू०. १८)

भाष्ये — यः पृथिव्यांतिष्ठन्निति॥ यः पृथिव्यां गरुडोतिष्ठन्, 'पृथुं नारायणं वाति तमादायैव पक्षिराट् । अतः स पृथिवीत्युक्त' इति स्मृतेः । पृथिव्याः गरुडात्, अन्तरो = विलक्षणः, यं च पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं शरीरवत्, यः पृथिवी अन्तरः सन् प्रेरयति एषः परमात्मा ते त्वया पृष्ठेऽन्तर्यामी अमृतो नाशरहित इति सिद्धान्तरीत्या श्रुत्यर्थः । पूर्वपक्षिमतेतु — पृथिवीशब्दः प्रसिद्धपृथिवीपरः । अन्यत्समानम् । अन्तर्यामिणः कस्यचिदुच्यत इति ॥ एतदधिकरणप्रतिपाद्यस्यामृतत्वेनोक्तत्वं पूर्वाधिकरणतच्छ्रुतिभ्यां सङ्गतिः, तत्प्रतिपाद्यस्यापि अमृतत्वेनोक्तत्वादिति भावः । उपचारेणेतदव्यमिति ॥ कार्यस्य कारणाधीनत्वादिति भावः । तस्येति ॥ शरीरशब्दो हि स्वरूपे शरीरे च वर्तते । पृथिवी च नेश्वरस्वरूपम् । नापि तच्छरीरमिति ॥ पृथिवीशरीरशब्दो न तस्मिन् घटत इति भावः । ननु — प्रकृतिर्नान्तर्यामी — अन्तर्यामिणि श्रुतस्यऽमृतत्वाद्भिन्नस्य तन्नावकाशादित्यत आह । अमृतत्वस्य चेति॥ कथंचिदमृतत्वस्य श्रुत्युक्तगौणामृतत्वस्य प्रकृत्यादौ सावकाशत्वादित्यर्थः ।

इदमुक्तं भवति — भवेदमृतत्वस्य प्रकृत्यादावनवकाशः, यदि श्रुतावन्तर्यामिणो मुख्यामृतत्वं मुच्यत इति स्यात्, नचैवम् — पीयूषस्यैव मुख्यामृतत्वात्, तदन्यस्य नाशराहित्यरूपस्य गौणामृतत्वात् । न च पीयूषत्वं अन्तर्यामिणः सम्भवतीति नाशराहित्यरूपं गौणामृतत्वमेव श्रुत्याच्यत इति अभ्युपेयम्, तच्च — विष्णोरिव प्रकृत्यादावस्तीति । एतेन — प्रकृत्यादौ कथञ्चिदमृतत्वसद्भावेऽपि मुख्यामृतत्वमावादन्यधर्मेण मुख्यामृतत्वेन अक्षिस्थस्य विष्णुत्वसाधनसम्भवात्, नाऽमृतत्वमक्षिस्थस्य विष्णुत्वसाधकमित्युपसंहारो न युक्त इति परास्तम् । पूर्वपक्षिणा विष्णुवदेव प्रकृत्यादीनाममृतत्वाङ्गीकारात् । अन्तर्यामी विष्णुरेवेति ॥ अनेन अधिदैवादिषु अधिदैवादिप्रतिपादकेषु 'यः पृथिव्यां तिष्ठ' नित्यादिवाक्येषु उच्यमानोऽन्तर्यामी विष्णुरेव पृथिव्याद्यविदितत्वान्तरत्वाख्यधर्मव्यपदेशादिति सूत्रयोजनोक्ताभवति । ननु — सूत्रे अन्तर्यामी तद्धर्मव्यपदेशादित्येवास्तु, अधिदैवादिष्विति व्यर्थमित्याशङ्कां परिहर्तुं तदुपोद्धातमाह — न च वाच्यमित्यादिना ॥ यदर्थमुपोद्धातः तदाह — पृथिव्यादीनामिति ॥ पृथिव्यादीनां चेतनत्वसूचनाय सूत्रे तत्पदमिति भावः । अत्र गुणसूत्रम् — 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषा' इति । कथमिदं विज्ञायते । तद्धर्माभिलाषाभावादिति आहोस्वित् तद्विरुद्धधर्माभिलाषादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते तद्धर्माभिलाषाभावादिति तर्ह्यसिद्धिः प्राप्नोति । पृथिवीशरीरमित्यादिना पृथिव्याद्यात्मकत्वरूपतद्धर्माभिलाषात् । यदि विज्ञायते तद्विरुद्धधर्माभिलाषादिति तर्हि पूर्वसूत्रेण गतार्थता प्राप्नोति । तत्रैव विरुद्धधर्माभिलाषस्योक्तत्वादिति चेत्, उच्यते—एतदेवं विज्ञायते तद्धर्माभिलाषाभावादिति । ननु चोक्तमसिद्धिः प्राप्नोतीति । नैषदोषः—पृथिव्यादिशरीरत्वादीनां सावकाशत्वेनाऽतद्धर्मत्वात्, तदुपदेशेऽपि असाधारणधर्माभिलाषाभावेना सिद्धरभावात् तदुक्तं — भाष्यकृता — 'त्रिगुणत्वादिप्रधानधर्मानुक्ते' इति । च शब्दो विष्णुरेवेति ॥ 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषा' इति सूत्रगतशब्दः 'विष्णुरेवान्तर्यामी न तु प्रधान' इति अभियुक्तप्रयोगान्तर्गततुशब्दार्थाभिधायक इत्यर्थः । यथा तत्र तुशब्दः सम्भावितत्वरूपविशेषवाचकः तथात्रापीति भावः । एवं च स्मार्ततु सम्भावितं प्रधानं

नान्तर्यामि तद्धर्माभिलाषामावादिति योजनेः क्ता भवतीति द्रष्टव्यम् । एनेन — तु शब्दस्य विष्णुरेवान्तर्यामी न तु प्रधानमित्येतावदर्थानामिधायकत्वात् विष्णुरे-
वन्तर्यामीत्यस्य पूर्वसूत्रार्थत्वात् । न प्रधानमित्यस्य न स्मार्तमिति पदलभ्यत्वात् ।
सर्वस्यैतस्य तु शब्दार्थत्वमभिधायतदर्थामिधायित्वकथनमयुक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — प्रकृतिरेवान्तर्यामी — ‘यस्य पृथिवीशरीर’ (बृ. ५-
७-३) मित्यादिना पृथिव्यादिशरीरस्त्वव्यपदेशात् । शरीरशब्दस्य स्वरूपेऽपि
प्रयोगदर्शनेन तस्य तत्रोपपत्तेः । न च ‘यः पृथिव्यां तिष्ठ’ (बृ. ५-७-३)
नित्यादिपृथिव्यादिस्थत्वोक्तिविरोधः — व्याप्तं कार्येषु कारण’ मिति तस्य तत्रो-
पपत्तेः । न च प्रकृतेरचेतनत्वेन पृथिव्यादिनियामकत्वायोगः — कार्यस्य कार-
णाधीनत्वेन अचेतनप्रकृतेरपि नियामाकत्वोपचारोपपत्तेः । न चामृतत्वविरोधः
तस्य विष्णाविव अत्रापि योगेनोपपत्तेः । तत्तज्जीवानां वा एतदन्तर्यामित्वं पृथिव्या-
दिशरीरत्वादेः नेष्वतिमुच्यत्वात् । ततश्च प्रकृत्यादेरेवान्तर्यामित्वेन तदश्रुतममृ-
तत्वं नाक्षिस्थस्य विष्णुत्वसाधकमिति ।

सिद्धान्तस्तु — विष्णुरेवन्तर्यामी तस्य पृथिव्यादिदेवताऽविदिन्त्वान्त-
रत्वाख्यधर्मव्यपदेशात्, न प्रकृतिजीवौ । विष्णुत्वसाधारणपृथिव्या अवि-
दितत्वादिधर्मोपदेशवत् प्रकृतिजीवासाधारणत्रिगुणत्वसांसारिकत्वादिधर्मानभि-
लाषात् । काण्वमाध्यान्दिनाभ्यां ‘आत्मनोऽन्तरइति, विज्ञानादन्तर’ (बृ. ५-
७) इति च जीवस्यभेदेन व्यपदेशाच्च । अनोऽन्तर्यामी विष्णुरेवेति न
एवामृतोऽक्षिस्थश्चेति सिद्धम् ॥ (अ०. ५)

— ७३ —

(६ अधिकरणम्)

ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ (सू०. २१)

गुणग्रहणं किमर्थं गुणग्रहणमदृश्यत्वादीनां गुणत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अक्रि-
यमाणे गुणग्रहणे ऽदृश्यत्वादीनामभावरूपत्वेन गुणत्वप्रतिपत्तिर्न स्यात् । नन्वादि-
ग्रहणं व्यर्थम्, आनन्दमयाद्यधिकरणेषु आनन्दमयादिशब्दानां मुदाहरणत्वेना
नमयादिशब्दग्रहणव दिहापि अदृश्यत्वशब्दस्याप्युदाहरणत्वेना ऽप्राप्त्यत्वादीनां

ग्रहणसम्भवादिति चेत्, सत्यम्—अदृश्यत्वग्रहणस्योदाहरणतया अग्राह्यत्वादीनां ग्रहणं भवतीति, तथाप्यादिशब्देन तेषां ग्रहणं युज्यते, अग्राह्यत्वादीनां गुणत्व-
ज्ञापनाख्यप्रयोजनसद्भावात् । अन्यथा — दृश्यत्वान्योऽदृश्यः तस्य भावः अदृ-
श्यत्वमिति अदृश्यत्वशब्देन अन्योन्याभावाभिधानेन अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूप-
त्वेन भावत्वादुणत्वान्वयबुद्धिः स्यात्, — नतुअगोत्रत्वादेः न विद्यतेगोत्रं यस्ये-
ति अगोत्रपदेनात्यन्ताभावरूपधर्मवत्त्वाभिधानात् अत्यन्ताभावस्य भावरूप-
त्वाभावेन न गुणत्वान्वयधीः स्यात् । आदिग्रहणेपुनः क्रियमाणे न दोषोभवति,
साक्षादेव तेषां गुणत्वाभिधानात् ॥

नन्वेतद्याख्यानं सुधाविरूद्धम् — गोत्रादिसंसर्गाभावो ब्रह्मधर्म इत्यर्थस्य
सुधानभिमतत्वात् । यथा हि दण्डो देवदत्तस्य विशेषणं तथा गोत्राद्यभावोपि-
ब्रह्मणो विशेषणम्, न च — श्रुतिविरोधः — दण्डित्ववदभाववत्त्वस्य धर्मत्वेन
निवक्षितत्वादित्यादिना गोत्राद्यभाववत्ताया एव गुणत्वाभिधानादिति चेत्, उच्यते
सुधायाः — गोत्राद्यभावो न ब्रह्मगुणः किंतु — गोत्राद्यभाववत्त्वमेवेति नाभि-
प्रायः । किंतिहि 'एवंधर्मान्पृथक् पश्य (का० २-४-१४) निति ब्रह्मधर्माणा-
मभेदमभिधात्याः श्रुतेः द्वित्वादिवद्गोत्राद्यभावो न विषयः, किंतु — गोत्राद्य-
भाववत्त्वमेव विषय इति अभिप्रायः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — यथाहि
दण्डो देवदत्तस्य विशेषणं तथा गोत्राद्यभावोऽपि ब्रह्मणो विशेषणमिति स्वयमेव
धर्मत्वाभिधानात् । यस्तु सुधायाः गोत्राद्यभावो न ब्रह्मधर्म इत्याशय इति मन्यते
स प्रष्टव्यः — गोत्राद्यभावः ब्रह्मगतो न वा । नेतिपक्षे कथं गोत्राद्यभाववत्त्वमपि
ब्रह्मधर्मः स्यात् । आये गोत्राद्यभावः कथं न ब्रह्मधर्मः । न हि प्रातिनिधिना विशेषेण
घटमानो धर्मधर्मिभावो, न भेदेनेति साम्प्रतम् । इयांस्तु विशेषः — अभिन्ना धर्मा
विष्णोः स्वलक्षणानि, भिन्ना धर्मास्तु तटस्थलक्षणानि । इममेवाभिप्रायं मनसि
निधाय भागवते जगज्जन्मादिकारणत्वस्य गोत्राभावादिवत्तटस्थलक्षणव्यावृत्तये
'स्वलक्षणैर्लक्षितभावलक्षणं' ( )मिति स्वलक्षणत्वमुक्तम् । सम्मन-
चैतद्भाष्यकृतः, तन्त्रसारे तटस्थानामपि चक्रादीनां केशवादिलक्षणत्वाभिधानात् ।
कस्यचिदक्षरस्योच्यत इति॥ एतदधिकरणप्रतिपाद्यधर्मस्य आनन्दमयधर्मत्वेन
पा. नं. २२.

प्रतीयमानत्वम्, आनन्दमयाधिकरणतत्त्वमिदं सङ्गतिरिति भावः । नानन्द-
मयोऽपीति भाव इति ॥ अदृश्यत्वादिगुणकस्याक्षरस्य विष्णव्यत्वाददृश्यत्व-
गुणकतया अक्षराभिन्नत्वेन प्रथमिज्ञायमानः तैत्तिरीयश्रुत्युक्तानन्दमयोऽपि न वि-
ष्णुरिति भावः । एतेन अदृश्यत्वस्यान्यत्वेपि सर्वोत्तमत्वेनाभिमतस्य विष्णो रान-
न्दपूर्णत्वापलापे कारणाभावात् न विष्णुरानन्दमयोपीत्युक्तमिति परास्तम् । वि-
ष्णोरानन्दपूर्णत्वमङ्गीकृत्य विष्णुभिन्नतया निश्चितादक्षराददृश्यत्वधर्मवशेनाभिन्न-
तया प्रथमिज्ञायमानः तैत्तिरीयश्रुत्युक्तानन्दमयो न विष्णुरित्यभिधानात् । पृथि-
व्यादिदृष्टान्तेनेति ॥ ननु — ऊर्णनाभिदृष्टान्तस्य प्राथमिकत्वादूर्णनाभ्यादि-
दृष्टान्तेनेति वक्तव्यम् । यदि ऊर्णनाभश्चेतनत्वेनाऽनुपादानत्वात् तद्विहाय पृ-
थिव्यादिग्रहणम्, हन्त तर्हि पृथिव्यादिग्रहणमपि न कर्तव्यम् । किं कारणम्,
अनुपादानत्वात् । कथमनुपादानत्वम् 'पृथिव्यामोषधय (मु०. १. ७)
इत्यत्र पृथिव्यामिति सप्तम्या अधिकरणत्वप्रतीतेः, तयोर्विशेषदर्शनाच्च । एवं पुरु-
षोऽपि न केशलोन्नामुपादानम्, किं तर्हि अपादानम् । पुरुषादिति पञ्चम्या
अपादानत्वश्रवणात् । अस्तु वा पृथिवीपुरुषयोरुपादानत्वम्, एवमपि सन्देहः
प्राप्नोति, किमूर्णनाभिदृष्टान्तबलेनाक्षरस्य निमित्तत्वं ग्राह्यम्, आहोस्वित् पृथि-
व्यादिदृष्टान्तेनोपादानत्वमिति । ततश्च साधकाभावेन न जडप्रकृतेरक्षरत्वमिति
पूर्वपक्षो युक्त इति चेत्, न — पृथिवीशब्दः पृथिव्यंशौषधुपादानबीजपरः । एवं
पुरुषशब्दोपि केशलोमाद्युपादानभूतदेहांशमांसपरः । उपादाने चैवं पञ्चमी, त-
तश्च — पृथिव्यां बीजे समवेताः सन्तः ओषधयो भवन्तीति यथा पृथिव्यामिति
वाक्येनोच्यते, यथा 'सतः पुरुषा' दिति वाक्येनापि उपादानभूता देहभागा
एव केशलोमानिभवन्तीत्युच्यत इति पूर्वपक्षी मन्यत इत्यङ्गीकारात् । यदपि ऊ-
र्णनाभिदृष्टान्तदर्शनेन सन्देहो भवतीति तन्न — तदाच्छादनेन पूर्वपक्षस्य प्रवृत्त-
त्वात् । नचायं कारणत्वमात्रइति ॥ दृष्टान्तइत्यनंतरं 'विष्णुरेवादृश्यत्वादि-
गुण' इति शेषः । अस्तु कारणत्वमात्रे दृष्टान्तः, एवमपि — नाक्षरस्यैश्वर्यत्वं सं-
भवति उत्तरवाक्ये अक्षरात् परतः पराभिधानात् । न च — तद्विष्णाववकाशमर्हति
इत्याशयेन समाधत्ते — इत्यतोवाक्यादिति ॥ तस्मात्परत इति ॥ परमात्मनः

एवनास्ति कुतः परतः परस्मादिति भावः । ननु — परतः पराभिधानं यथा-
 गुपक्षे बाधकम्, एवं — प्रकृतिपक्षेऽपि बाधकमित्यत आह — तच्चेति ॥ त-
 । प्रकृतौ तत्परतः पराभिधानं 'परतः अक्षरा' दिति सामानाधिकरण्येन
 ज्ञानायामुपपन्नं भवतीत्यर्थः । स ब्रह्मविद्यामित्यादीति ॥ अक्षरविद्यायां
 विद्यापदप्रयोगात् अक्षरे ब्रह्मशब्दो लब्ध इति भावः एतेनाक्षरविषयकेण ब्रह्म-
 देन अक्षरस्य ब्रह्मत्वसाधनमयुक्तमिति परास्तम् । परविद्याविषयत्वोक्ते-
 ति ॥ यद्यप्यत्र परविद्याविषयत्वं न श्रूयते, तथापि — अक्षरप्रतिपादकविद्यायाः
 त्वोक्तौ अक्षरस्य परविद्याविषयत्वमर्थालम्ब्यत इति भावः । ननु — किंपरवि-
 षयत्वस्य श्रुतिस्मृतिबलेन विष्णुधर्मत्वं प्रसाध्य तेनाऽदृश्यत्वादिगुणकस्य
 गुणत्वसाधनप्रयासेन ब्रह्मशब्देनैव विष्णुत्वसाधनसंभवात् । सूत्रचैवसति
 भूमात् 'अदृश्यत्वादिगुणकः शब्दा' दिति । यदि परतः पराभिधानात् न
 शब्दो विष्णुत्वसाधकः हंत तर्हि तत एव परविद्याविषयत्वमपि न तथा
 । इति चेत्, सत्यमेव — तथापि — ब्रह्मशब्दस्यापि यौगिकत्वेन
 विचनत्वज्ञापनाय धर्मोक्तेरित्युक्तम् । माध्यकृता तु ब्रह्मशब्दोक्तगुणपूर्ण-
 धर्मोक्तिः सूत्रार्थतया शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्येत्यभिप्रेत्य परविद्याविषयत्वरूपधर्म-
 निगदितः । तमेवेति श्रुताविति ॥ नन्वत्र विद्याशब्देन ज्ञानसाधनत्वं
 वाक्षितं 'अथपरा यया तदक्षरमधिगम्यत' (आ०. १ - ५ -) इति
 ज्ञातम् । एवं चास्यां श्रुतौ तमेवं विद्वानमृतो भवतीत्यनेन मोक्षसाधनीभूत
 नविषयत्वलाभेऽपि विद्याविषयत्वस्यालाभात् नैतच्छ्रुत्युदाहरणमुचितमिति चेत्,
 — 'एवं विद्धा' नित्यत्र एवंशब्दस्य वियोक्तप्रकारेणेत्यर्थकत्वेन विद्याविषयत्व-
 स्पष्टं प्रतिभासनात् । यदा वेदाद्यन्यविषयतयेति ॥ ननु — यदा वेदा-
 न्यविषयतया योज्येत तदा अपरविद्यात्वमित्युक्तं योजनमात्रेण परविद्याया अ-
 विद्यात्वायोगादिति चेत्, न — नात्र परविद्यात्व मपरविद्यात्व मखंडं किं
 हि परविषयकप्रबोधजनकत्वमेव परविद्यात्वम्, एवं तदन्यप्रबोधजनकत्वमपर-
 यात्वम्, तदुभयं च तत्र योजनारूपसहकारिमंपत्त्या एकस्या एव विद्यायाः
 पपद्यते । एकस्यैव चतुरस्य देवदत्तस्य सहकारिभेदेन विचित्रकार्यजनकत्वदर्श-

नात् । यदाविष्णोर्नवाचकाइति ॥ यदा विष्णुवाचकत्वेनाननुसंहिताः अन्य-
वाचकत्वेनानुसंहिताः तदाऽन्यबोधजनकत्वात् अपरविद्याः, यदा भगवद्वाचक-
त्वेनानुसंहिताः तदा परप्रबोधजनकत्वात् परविद्या इत्यर्थः । एतेन—वाचकत्वस्य
स्वाभाविकत्वेन सदातनत्वात् 'यदा वाचकाः, यदा न वाचका' इत्युक्तिरयुक्तेति
परास्तम् । (२२ - सू०.) उक्तार्थेहेतुतयेति ॥ 'यस्यज्ञानमयं तप' इत्य-
नेनोक्ते तपसो ज्ञानरूपत्वरूपे ऽर्थे हेतुतया अदृश्यत्वादिगुणकस्य 'यः सर्वज्ञः
सर्ववि' इति पूर्वभागेन सार्वज्ञरूपविशेषणोक्तिः नाऽचेतनप्रकृते रदृश्यत्वा-
दिकमित्यर्थः । 'यः सर्वज्ञः सर्ववि' (आ०. १-९) दित्यनयोरर्थभेदे माह—
ज्ञानवेदनयोरिति ॥ विद्वल्लाभ इति ॥ 'यः सर्वज्ञ' इत्यनेन सार्वज्ञमुक्तं,
'सर्ववि' दित्यनेन सर्वलाभत्वं वा, सर्वोत्पादकत्वं वा, उच्यत इति नानयोर-
कार्थत्वमिति भावः । (२३ - सू०.) भाष्ये — एकोनारायणआसीदिति ॥
प्रलयकाले एकः नारायणः आसीत्, न ब्रह्मा न च शंकरः, उपलक्षणमेतत्,
अन्येऽपि देवाद्या नाऽभवन् । सः = नारायणः, मुनिः मौनीभूत्वा, सृष्ट्यर्थं स-
मचिन्तयत् । ततः = चिन्तामात्रात्, विश्वो = वायुः, हिरण्यगर्भः = ब्रह्मा
अग्निः, यमः, वरुणरुद्रेन्द्राश्च, बहुवचनमायर्थे, ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्या व्यजायन्त । तस्य
हेतस्य नारायणस्य शुक्लं रक्तं रौमं कृष्णमिति चत्वारि रूपाणि । ननु — ब्रह्मादी-
नामपि शुक्लादिरूपसद्भावात् चत्वारिरूपाणि नारायणस्येति असाधारण्योक्तिः कथं
मित्यत उक्तम् — स एतानीति ॥ सः = परमात्मा, एतानि = शुक्लादीनि, च-
त्वारि रूपाणि, एतेभ्यः = प्रागुत्पन्नेभ्यो देवेभ्यः, विमिश्राणि = रूपांतरेणामि-
श्राणि, अभ्यचीवल्पत् = कल्पयामास, ननु स्वकीयशुक्लादीनि रूपाणीव शुद्धशु-
क्लादिरूपाणि दत्तवान् । मानुषादौ यानि रूपाणि दत्तवान्, तानि देवरूपेभ्यः,
'विशेषेणव्यमिश्रयन् रूपांतरेण' इति शेषः ॥

यद्वा — एतानि = देवेभ्यो दीयमानानि रूपाणि, आदौ परस्परं व्यमि-
श्रयत्, मिश्राणिकृत्वा, पश्चादेतेभ्यो देवेभ्योऽभ्यचीवल्पत् 'अस्येदंरूपं अस्येदं
रूप' इति विभज्य दत्तवान् अतः — देवादिरूपाणां शुद्धशुक्लत्वाभावात् एता-
दृक् = शुद्धं शुक्लादि एतद्रूपं = विष्णोरेवरूपमिति श्रुत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षस्तु — ‘यत्तददृश्य’ (आ०. १ - ६ -) मित्युक्तादृश्यत्वादिगुणको न विष्णुः, वितु — जडाऽऽकृतिः, अक्षारशब्दश्रवणात्, न च — अक्षरशब्दो विष्णावपि सावकाश इति वाच्यम् — ‘तत्परतः पराभिधानात् । न च — विष्णोः परोस्ति — पृथिव्यादि दृष्टान्तेनोपादानतया जगत्करणत्वाभिधानाच्च । चित्प्रकृतेर्बहिर्दृश्यत्वादिकम्, तस्यापक्षरशब्दस्य स्मृतिसिद्धत्वात् । विकारित्वेन जगत्कारणत्ववचनं विकाराभिमानित्वाद्युज्यते । ‘अक्षरात्परत’ इत्येतदपि ‘परतोऽक्षरा’दिति सामानाधिकरण्येनोपपद्यते । हिरण्यगर्भस्य वा एतददृश्यत्वादिकम्, ‘स ब्रह्मविद्या’ (आ०. १-१-) मित्यादि ब्रह्मशब्दात् । रुद्रस्य वा एतददृश्यत्वादिकम्, ‘कर्तारमीश’ (आ०. ३—१—२) मिति ईशशब्दश्रवणादिति ।

सिद्धांतस्तु — अदृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेव, ‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत’ (आ०. १ - ५) इति अदृश्यत्वादिगुणकस्य परविद्याविषयत्वाभिधानात् । न च — विष्णुप्रापकपरविद्याविषयत्ववत् जडाजडप्रकृतिविरिंचरुद्रप्रापकाणामपि भावात्, त एव अदृश्यत्वादिगुणकाः किं न स्युरिति वाच्यम् — जडाऽजडप्रकृतित्वविरोधिसार्वज्ञविशेषणस्य ‘तस्मादे तद्ब्रह्मनामरूपमन्नंच जायत’ इति विरिंचत्वविरोधिभेदव्यपदेशस्यच, ‘जुष्टं यदापश्यत्यन्यमीश’ (आ०. ३-१-२) मिति रुद्रत्वविरोधिभेदव्यपदेशस्यच भावेनासंभवात्, नच — परतः पराभिधानादविष्णुरिति वाच्यम् — व्यक्षराभिधानेन परतो मध्यमाक्षरान् परत्वसंभवेनाऽविरोधात् । ‘यदापश्यः पश्यते रुग्मवर्ण’ (आ०. ३ - १ - ३) मित्यादिना विष्णवसाधारणरुग्मवर्णादिरूपोपन्यासाच्चाऽदृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेव स एवानन्दमय इति सिद्धम् (अ०. ६)

—ॐ—

(७ अधिकरणम्)

ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ (मू०. २४)

साधारणग्रहणं किमर्थं साधारणग्रहणं वैश्वानरशब्दस्योभयत्रप्रसिद्धत्वज्ञापनार्थं नचैवंसति अस्याधिकरणस्य तृतीयपादप्रवेशापत्तिः लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्ध-

त्वात् । लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धस्योभयत्रप्रसिद्धत्वं विरुद्धमिति चेत्, उक्तम्, किमु-
क्तम् — अन्यत्रप्रसिद्धत्वेन प्रतिपन्नत्वमन्यत्रप्रसिद्धत्वम्, उभयत्रप्रसिद्धत्वेन प्रति-
पन्नत्वमुभयत्रप्रसिद्धत्वम्, तदुभयमपि एकस्यैव शब्दस्याऽधिकारिभेदेनोपपन्न-
मित्युक्तम् अतएवेदमधिकरणं पादद्वयसंधौ निवेशितम् अतएवाऽनुव्याख्याने वै-
श्वानराधिकरणस्य प्रथमद्वितीयतृतीयपादशेषत्वज्ञापनाय एतदधिकरणारंभात्प्रागेव ।

‘बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुभीरूढनामभिः ।

प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यः साक्षाज्जनार्दन’

इत्यनेन ! पादद्वयार्थोपसंहारः कृतः । एवंचसति द्वितीयपादार्थोपसं-
हारानंतरम् एतदधिकरणव्याख्ययनात् तृतीयपादशेषत्वं ज्ञायते, तृतीयपादनिरूप-
णात्प्राग्व्याख्यानात् द्वितीयपादशेषत्वं ज्ञायते । द्वितीयपादार्थोपसंहारे कर्तव्ये
प्रथमपादार्थोपसंहारात् अस्याधिकरणस्य प्रथमपादशेषत्वमपि भाष्यकाराभिमतमि-
ति ज्ञायते । शास्त्रादिसं गतिरिति ॥ अस्याधिकरणस्य शास्त्राध्यायाभ्यां नि-
रूपिता अतर्भावलक्षणा संगतिः पादे, नतु औपोद्धातिकी संगतिरिति विवेकः ।
एतेन — वैश्वानराधिकरणव्यावृत्त्यर्थं प्राधान्येनेत्युक्तत्वात् पुनरस्याऽधिकरणस्य
पादांतर्भावांगीकारे तद्विरोध इति परास्तम् । वैश्वानरस्योक्तमिति ॥ अदृश्यत्वा-
धिकरणप्रतिपाद्यस्य एतदधिकरणप्रतिपाद्यस्य च सर्वगतत्वेन प्रतीयमानत्वं पूर्वा-
धिकरण तच्छ्रुतिभ्यां संगतिरिति भावः । नायं वैश्वानर इति ॥ साधकशून्यत्वादि-
तिशेषः । ननु — किं वाक्यं तर्हि निरर्थकमेवेति पृच्छति — किं त्विति ॥ न
निरर्थकं वाक्यं वैश्वानरशब्दस्य अग्नौ, तेजोभूतेच, प्रसिद्धिसद्भावात् अग्निर्वा,
तेजोभूतं वा स्यात् किं तद्विचारेणेत्याह — अग्निदेवतेति ॥ एतेन — पूर्वप-
क्षिणा अग्निदेवतैव, तेजोभूतमेवेति वा, अवधारणीयत्वेन ‘अग्निदेवता, तेजो
भूतं वा स्या’ दिति अनास्थयाऽभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । पूर्वपक्षिणः
विष्णुर्नेत्याग्रहण अग्निदेवतादिपक्षपरिग्रहे आग्रहाभावात् ॥ साधकशून्यत्वरूप-
हेतो रसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति — नचेति ॥ श्रुतेः प्रसिद्धितो निरव-
काशत्वं दर्शयति — श्रुतेरिति ॥ भवेच्छ्रुतेः सावकाशत्वं यद्यन्यादि-
विषयकत्वप्रसिद्धेः काचन गतिः स्यात् नचैवं किंतु वैश्वानरश्रुतेः विष्णुविषयत्वे

अग्न्यादिविषयतया लोकप्रसिद्धेः भ्रममूलकत्वलक्षणो बाध एव प्राप्नोतीति निर-
वकाशत्वमेवाऽभ्युपेयमिति भावः । हेत्वंतरेण श्रुते निरवकाशत्वमाह-वैदिकेति ॥
वैदिकविद्याव्यवहरस्य भ्रममूलकत्वलक्षण विरोधप्रसंगाच्च श्रुतेनिरवकाशत्वमिति-
भावः । गत्यंतरमस्तीति ॥ भ्रममूलकत्व कल्पनैव गतिर्नास्या गतिरस्तीति भावः
अतइति ॥ अतइत्यस्य विवरणं — प्रसिद्धिलिङ्गयोरुभयोरपि निरवका-
शत्वेनेति ॥ वैश्वानरश्रुतेः अग्नाविष्णोः ज्ञापकशून्यत्वेन साधारण्यमेव स्यादि-
त्यर्थः । त्वयोपन्यस्तं सर्वगतत्वलिङ्गं वैश्वानरशब्दस्य अग्निपरत्वनिर्णायकश्रुतेः
निर्णयप्रतिबंधाद्यैवोपयुज्यते न तु विष्णुपरत्वनिर्णयायालमिति भावः । अतइति ॥
साधकशून्यत्वलिङ्गस्याऽसिद्धे रभावादित्यर्थः । नात्मशब्दो वैश्वानरशब्दस्य वि-
ष्णुत्वनिर्णायकः वैश्वानरश्रुते रुभयत्रप्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धिबललब्ध्वाऽग्निपरत्व
निवारकत्वाभावात्, ततश्चाऽनिर्णय इत्याशङ्क्य निषेधति — नचोक्तरीत्येति ॥
साधारण वैश्वानरश्रुतिसद्भावात् । वैश्वानरश्रुतेः अग्नाविष्णोः साधारण्यसद्भावात्,
उभयत्रप्रसिद्धत्वादितियावत् आत्मशब्दरूपसाधकोपन्यासेऽपि उक्तरीत्या
साधकत्वाभावात् 'नायं नैश्वानरो विष्णु' रिति पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या अग्निप-
रत्वे बाधकाभावात् तदनिर्णय इति वक्तुं शक्यत्वा दनिर्णय एवेति न वा-
च्यमित्यर्थः । साधारणस्यापीति ॥ वैश्वानरशब्दस्य अग्निपरत्वनिरासाय साध-
कांतरसृग्यं, विष्णुपरत्वनिर्णयायोपन्यस्तस्य आत्मशब्दसामानाधिकरण्यस्यैव तत्र-
बाधकत्वादिति भावः । नन्वेवंवैश्वानरशब्दस्योभयत्र प्रसिद्ध्यङ्गीकारेण पूर्वत्र पूर्व-
पक्षनिरासेपि न प्रथमपूर्वपक्षनिरासः, तदुक्तान्यत्रप्रसिद्ध्यादे निरवकाशत्वादित्यत-
आह — प्रसिद्धेरिति ॥ ननु — 'प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमु-
पास्त' (छा० ५-१८-१) इति विषयवाक्यस्थ वैश्वानरशब्दस्य विष्णुपरत्वनि-
र्णयविघटनाय तस्मिन् वैश्वानरे अग्न्यादि शब्दाः प्रदर्शनीयाः, बृहदारण्यकायुक्त
वैश्वानरशब्दस्याऽग्निशब्दादि सामानाधिकरण्यप्रदर्शनमयुक्तं, तस्य वैश्वानरशब्दस्या-
ग्नि शब्दादिसामानाधिकरण्येपि अस्य वैश्वानरशब्दस्य आत्मशब्दसामानाधिकरण-
स्य विष्णुपरत्वनिश्चयसंभवादित्यत आह — (२६-सू०) अत्रसर्वेति ॥
सर्वस्यापि वैश्वानरशब्दस्य विचार्यत्वात् तद्वाक्ये अग्निशब्दादिप्रदर्शनं युक्तमिति

भवः । समाख्यारूपेणवेति ॥ समाख्यारूप तद्वाक्योदाहरणं तत्रच अग्निपरत्व-
 संदेहव्युदासायाऽग्निशब्दादिप्रदर्शनमितिभवः 'मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानर
 मृत आज्ञातमग्निम् । कविं संम्राज मतिथिं जनानां मासन्नापात्रं जनयन्त
 देवा ' (ऋ० स० ६-८-१) इति ऋचं व्याचष्टे — दिवइति ॥ दिवः
 कारणीभूतमूर्धानं = मूर्धात्मकं, पादं = पादात्मकं, ऋते इत्यस्य अर्थः —
 सम्यज्ञानायेति ॥ आज्ञातमित्यस्यार्थः अभिव्यक्तमिति ॥ अतिथिमित्य-
 स्यार्थः — अत्यन्नमिति ॥ पात्रमित्यस्यार्थः — पातारमिति ॥ आसन्नेत्य-
 स्यार्थः — स्वास्यतयेति ॥ ननु — अरतिशब्दस्य कथं पादार्थकत्वमित्यत
 आह—गतिसाधनत्वादिति॥ ऋगतगवित्यस्माद्धातो. 'वहिवस्यर्तिम्यश्चि' (५००)
 दित्यनेन औणादिकेऽतिप्रत्यये गुणकृते अरतिरिति सिध्यति । 'ऋनआज्ञात'
 मित्यस्य ज्ञानायाऽभिव्यक्तमित्यर्थं घटयति — अग्निरिति ॥ 'इतिच' त्यनंतरं
 'यस्मादरतिशब्दोक्तनिर्वचनं सप्तम्याः तादर्थ्यं समाख्यानं, धशब्दस्य अन्नवा-
 चित्वश्रुतिः, अग्न्यंतर्गतस्य अग्निशब्दवाच्यस्य विष्णोः, देवास्येवे समाख्यानं,
 चास्ति; अंतः उक्तव्याख्यानमुपपन्न' मितिवाक्यशेषः । दृष्टांतासिद्धेश्च अग्निलिं-
 गाना मसत्त्वं नवाच्यमित्याह — वाव्यांतरस्येति ॥ ननु—'अग्निस्तु प्रमदा नाम
 वृतकुंभसमः पुमान् । सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत् ' इति
 भागवतानुसारेण योऽर्थः स्थाप्यते, 'योषितमग्निध्यायीत' ( )
 इति वाक्यस्य तदर्थत्वात् दृष्टांतोऽभिध्दइतिभावः । ननु — चशब्द-
 स्य समुच्चयाभिधानोपक्षीणत्वात् उक्तसूचकत्वकथनमयुक्तमित्यत आह — अपि-
 पंदेनैवेति ॥ अपिपदेनैव पूर्वोक्तहेतुभ्यां सह 'अधीयत' इत्यनेन समुच्चयसि-
 द्धेः, नान्यत्रोपक्षीण श्वशब्दइत्यर्थः । अत्रगुणसूत्रम् 'अतएव न देवता भूतंचे'
 ति पूर्वपक्षिणा वैश्वानरशब्दस्य देवताभूतपरत्वानंगीकारात्, 'विष्णुर्न वैश्वान-
 रो ज्ञापकाभावा' दित्यंगीकारात्, पूर्वग्रन्थेन विष्णुपरत्वाभावनिरासेन विष्णुपर-
 इति सिद्धांतो ऽभिहितः । अधुना 'अग्नि देवता, तेजोभूतं वा, वैश्वान-
 रशब्दोक्तमिति पूर्वपक्षांतरनिरासायेदं सूत्रमिति द्रष्टव्यम् । (२८-सू०) नागन्या-
 दिवाचका इति ॥ परममुख्यवृत्त्येति शेषः । अनन्ययोगेनेति॥ अनन्याधीन-

योगेन ब्रह्ममात्रवाचकैः स्तैः शब्दैः हानादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं परार्थीनप्रवृत्तिनिमित्त-
योगेन अग्न्यादौ अग्न्यादिशब्दान् व्यवहरन्ति । अज्ञानिनस्तु — परममुख्यवृत्ति-
ज्ञानाभावात् मुख्यवृत्तिविषये अग्न्यादिशब्दान् अग्न्यादिषु व्यवहरन्ति व्यवहार-
निमित्ताच्च प्रसिद्धिः । ततश्च — तदन्यथानुपपत्त्या नाऽग्न्यादिषु परममुख्यवृत्ति-
सिद्धिरिति जैमिनिराचार्यो वक्तीति भावः । (१८ - सू०.) नन्विति ॥ जैमि-
न्यादिमतस्य भगवन्मतविरोधित्वे जैमिन्यादिप्रहणवैयर्थ्यात् विरुद्धत्वं वाच्यम्,
कथं विरुद्धराद्धातेन परिहार इत्यर्थः । तन्मतैकदेशेति ॥ व्यासमतैकदेशो जैमि-
न्यादिभिः स्वीकृत इति ज्ञापनाय जैमिन्यादिप्रहणमिति भावः । (१९ - सू०.)
वाच्यत्वं स्यादिति ॥ परममुख्यवृत्त्येति शेषः वैदिकप्रसिद्धिमूलव्यवहारस्याऽज्ञाना-
दिमूलत्वेनैवोपपत्तेः, न व्यवहारमूलप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या अग्न्यादीनां परममुख्यया
वृत्त्या वाच्यत्वसिद्धिरित्यत आह — तत्रेति ॥ यद्यपि — अज्ञानादिमूलकत्वकल्पना-
योगादिति वक्तव्यं, तथापि अग्न्यादिशब्दानां भगवन्निवृत्त्यज्ञानमात्रं नाग्न्यादौ
व्यवहारे मूलम्, किंतु अग्न्यादिनिष्ठवृत्तिज्ञानसहितमेव व्यवहारे मूलमिति द्योतनाय
अज्ञानादीत्यादिशब्दः । ‘अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य’ इति सूत्रे, ‘तत्र तत्रे’ति
भाष्ये च, साध्यानुक्ते न्यूनतापरिहाराय वाक्यशेषमाह — न वैदिकेति ॥
भाष्यं व्याचष्टे — तत्रतत्रेति ॥ ‘प्रसिद्धावर्षी’त्यपिशब्दस्य अपि प्रसिद्धाविति
क्रमव्यत्ययमभिप्रेत्य ‘अपिशब्दार्थमाह — अग्न्यादिसूक्तादिभिरिति ॥
उपास्तावित्यंतं प्रसिद्धावित्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । अनेन — ‘तत्रतत्रे’ति
भाष्यस्य ‘तत्र = सूक्तादौ, अपि = यद्यपि, अग्न्यादीनामप्रतिपाद्यत्वम्;
तथापि — प्रसिद्धौ = वियोक्तप्रकारेण ब्रह्मोपास्तौ, स्वेच्छया अग्न्यादिषु ब्रह्मणो
ऽभिव्यक्तेः, अग्न्यादिसूक्तनियमः उपपन्नः । ततश्च — तदन्यथानुपपत्त्या ना-
ग्न्यादीनां सूक्तप्रतिपाद्यत्वं मंतव्यम् इत्याश्मरथ्याचार्यो मन्यत इति योजनोक्ता-
भवति । ननु — किमग्न्यादीनामग्न्यादिशब्दवाच्यत्वमभ्युपगम्य, विष्णौ परममु-
ख्यवृत्त्युपपादनप्रयासेन विष्णोरेव वाच्यत्वमंगीकृत्य, लोके शब्दानामुपचार एव
किं नांगीक्रियते इत्यत आह — (सू०. ३१) अत्र व्यवहारस्येति ॥ लो-
के व्यवहारमत्र उपचरितत्वांगीकारे प्रागुक्तैवाऽनुपपत्तिः । विष्णोरशब्दत्वांगी-

कारे ' ईक्षतेर्नाशब्द ' मित्यत्र यानुपपत्तिरुक्ता सैवेत्यर्थः । (सू०. ३२) च-
शब्दः शंकाव्यावर्तक इति ॥ ' आमनन्तिचे ' ति चशब्दः न केवलं ' यो-
ऽनौतिष्ठ ' नित्यादिना अग्न्यादावेनमामनन्ति, अपितु — अग्नौ विष्णुसन्निधा-
नाभावे स्वकार्यादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तदन्यथानुपपत्तिरूपं प्रमाणांतरंचाऽस्तीति
सूचयन् प्रागुक्तशंकाव्यावर्तकः, प्रमाणसंग्रहस्य शंकानिवर्तकत्वात् चशब्दसूचित
प्रमाणेन सह सूत्रोपात्तवचनं शंकानिवर्तयतीति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — नायंवैश्वानरो विष्णुः साधकशून्यत्वात्, नच — सर्व-
गतत्वलिङ्गात् वैश्वानरो विष्णुरिति वाच्यम् — अन्यत्रप्रसिद्ध वैश्वानरश्रुत्या वा-
धितत्वात् । नच — लिङ्गस्य निरवकाशत्वात् लिङ्गेन श्रुतिबाधः — श्रुतेरपि निर-
वकाशत्वात् । एवंच — वैश्वानरश्रुतेः निर्वाधसाधकशून्यत्वेन अग्नाविष्णोः साधा-
रण्यात्, वैश्वानरोऽग्निरित्यनिश्चयात् विष्णुरित्यनिश्चय एवेति अतो न वैश्वानरो
विष्णुरिति न सर्वगतत्वं तस्येति ।

सिद्धांतस्तु — अयं वैश्वानरो विष्णुरेव ' आत्मानं वैश्वानर ' मिति
आत्मशब्दात्, ' अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित ' (गी० १५)
इति स्मृतिसमाख्यानाच्च । ननु — नायं वैश्वानरो विष्णुरिति निश्चयो घटते वि-
ष्णुनिश्चायकवत् अग्निनिश्चायकसद्भावात्, ' वैश्वानर आज्ञातमग्नि ' मित्याग्नि-
शब्दस्य ' वैश्वानरे तद्भूतं भवति, हृदयं गार्हपत्यो, मनो ऽन्वाहार्यपचन, आस्य-
मावहनीय ' इत्याग्निर्लिङ्गस्य ' येनेदमन्नं पच्यते ' इत्यादिना पाचकत्वेनांतप्रति-
ष्ठानस्य च श्रवणात्, एतेषां विष्णावनवकाशादिति चेत्, न — ' सर्वनामसर्व-
कर्मे ' त्यादिना महोपनिषदि तत्तन्नामलिङ्गवत्त्वेन दृष्ट्युपदेशात्, ' कोनआत्मा किं
ब्रह्मे ' (छा०. ५ -) ति विष्णोरेवांऽऽरंभात्, ' चंद्रमामनसो जात ' (पुरुष.
सू.) इत्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभिहितः ' मूर्ध्वमुतेजा ' (छा०, ५ -
इत्यादिना वैश्वानरस्य तद्विधत्वाभिधानाच्च । नच — अग्न्यादिश्रुति लिङ्गसद्भा-
वात् अग्निदेवता, तेजोभूतं वा किं नस्यादिति वाच्यम् — निरवकाशा ऽऽत्म-
शब्दश्रवणात् । ननु — अग्न्यादिशब्दानां ब्रह्मवदग्न्याद्यवाच्यत्वेऽपि अग्न्यादि-
ज्ञानार्थमभिज्ञैरन्यत्र व्यवहारात्, अनभिज्ञैस्तु — परममुख्यार्थभगवदज्ञानादेव

मुद्ग्यार्थं अग्न्यादावेव प्रयोगेण प्रसिद्ध्युपपत्तेः । नन्वत्रापि अग्निसूक्तमित्यादि वै-
दिकप्रसिद्ध्यन्यधानुपपत्त्या अग्न्यादीनां वाच्यत्वं वाच्यमिति चेत्, न— अग्न्या-
दिसूक्तैरुपासकानां अग्न्यादौ च भगवदभिव्यक्त्या सूक्तनियमसंभवात् । अथवा—
अग्न्यादिसूक्तैरुपासकानामग्न्यादौ विष्णोः स्मर्तव्यत्वात्, सूक्तनियमः । यद्वा—
तत्तत्सूक्तोपासकानाम् अग्न्यर्गातभगवत्प्राप्त्या सूक्तनियमो ऽभ्युपगंतव्यः ।
अतो ऽयं वैश्वानरो विष्णुरेवेति तस्यैव सर्वगतत्वं सिद्धम् (अ० ७.)

इति श्रीमत्सत्यनिधित्थं श्रीमच्चरणचरणाराधक

श्रीमत्सत्यनाथयतिविरचितायां

तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याभिनवचंद्रिकायां

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीरामचंद्रायनमः

अथ प्रथमस्य तृतीयः पादः

[१ - अधिकरणम्]

ॐ शुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ (सू०. १)

एतत्पाद प्रतिपाद्यं दर्शयतीति ॥ 'अध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः किं निबन्धन इत्यतः समन्वयेष्वन्तरभेदेनेति भावेने' ति वर्तते, तस्य 'एतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयती' त्यनेन संबंधः । सर्वेवा इति ॥ प्राणा = इंद्रियाणि, प्राणिनः = देहिनः, देवाः = प्रसिद्धाः, दिव्यानि = दिविभवानि कल्पतरुप्रभृतीनि, लोका = भूरादयः, तदभिमानिनो = लोकिनः, आलोका = प्रसिद्धालोकविलक्षणा वैकुण्ठादयः, आलोकिनो = मुक्ताः, एते विष्णौ ओताश्च प्रोताश्चेति श्रुत्यर्थः । उभयत्रप्रसिद्धेति ॥ विष्णौ, तदन्येषु, रुद्रजीववायुकाशशब्दाभिधेयप्रकृतिषु प्रसिद्धशुभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गस्येत्यर्थः । अदृश्यत्वादिगुणकेति ॥ परविद्याविषयत्वं अदृश्यत्वाधिकरणविषयवाक्ये विष्णोरुक्तमिति ज्ञापनाय अदृश्यत्वादिगुणकाऽक्षरस्येति विष्णोर्विशेषणम् । अनेन — अदृश्यत्वाधिकरण तद्विषयवाक्याभ्यामस्याधिकरणस्य परविद्याविषयत्वेन प्रतीयमानार्थप्रतिपादकत्वमेव संगतिरित्युक्तं भवति ! ननु — अदृश्यत्वाधिकरणप्रतिपाद्यस्य परविद्याविषयत्वाप्रतीतेः कथं पूर्वाधिकरणेन संगतिरित्यत आह—तत्परविद्याविषयत्वमिति ॥ अनेन — भाष्ये तत्त्वैत्येतत्तदिति व्याख्यातं 'तमैवैकं जानथ आत्मान' मित्यतः परं 'आथर्वणे शुभ्वाद्याश्रयस्योच्यत' इति शेष इति द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं भाष्यवाक्ययोजना — विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तं तच्च 'यस्मिन् द्यौः पृथिवीचांत-रिक्षमोतं मनः सहप्राणैश्च सर्वैः तमैवैकं जानथ आत्मान' मिति आथर्वणेशुभ्वाद्याश्रयस्योच्यत इति । नन्वस्याधिकरणस्याथर्वण वाक्यमेव विषयवाक्यम्, उत इदमुदाहरणमात्रतयोदाहृतम् 'रुद्रोवावल्लोकाधार' इत्यादिसर्वमपि विषयवाक्यम् । नाथः — 'रुद्रोवावल्लोकाधार' इत्यादिवाक्यानां समन्वयाप्रसिद्धिप्रसंगात् । न-

द्वितीयः तेषामपि वाक्यानां संदिग्धत्वेन द्युम्बाद्यायतनत्वस्याऽन्यत्र प्रसिध्यभावेनो-
 भयत्रप्रसिद्धत्वाभावापातात् । किंच — तेषामपि वाक्यानां संदिग्धत्वेन एतस्य-
 लिंगस्य श्रुत्यादिना तत्रचान्यत्रच प्रसिद्धत्वं स्यात् किं तर्हि तत्रप्रसिद्धिरेव श्रुत्या,
 अन्यत्र प्रसिद्धिस्तु आपातत इति स्यात् । एवंचापातत प्रतीत्यपेक्षया श्रौतप्रसिद्धेः
 प्रामाणिकत्वेन बलवत्त्वात् संशयादयो नस्युरिति चेत्, उच्यते — आथर्वणवा-
 क्यमेव विषयवाक्यं, नचैवं सति ' रुद्रोवावल्लोकाधार ' इत्यादीनां समन्वयासिद्धि-
 प्रसंग इति वाच्यम् — अनेनाधिकरणेन द्युम्बाद्यायतनत्वस्य भगवत्लिंगत्वेप्रसि-
 द्धे ' अंतस्तद्धर्मोपदेशा ' (ब्र. सू. १ - १ - २०) इत्यादिनां इन्द्रादिनाम सम-
 न्वयसिद्धिवत् ' रुद्रोवावल्लोकाधार ' इत्यादिवाक्यगत रुद्रादिशब्दस्यापि समन्वय-
 सिद्धिसंभवात् । नन्वथापि नेदं विषयवाक्यंघटते अस्मिन्वाक्ये हेतुतयोक्तस्वश-
 ब्दाभावात् । नच — सूत्रकारस्य स्वशब्दोहेतुत्वेन न विवक्षितः, किंतु — स्व-
 शब्दपर्याय आत्मशब्दो हेतुत्वेन विवक्षित इति वाच्यम् — तथासति — ' द्युम्बा-
 द्यायतनमात्मशब्दा ' इत्येव सूत्रं विदध्यादिति चेत् — नात्रसूत्रकारस्य आत्मश-
 ब्दोपेतमिदमेकमेव वाक्यं विषयवाक्यमित्यभिमतम्, किंतु — एवं जातीयकानि
 बहूनि । नच सर्वत्राप्यात्मशब्दो विद्यते येन द्युम्बाद्यायतनमात्मशब्दादिति ब्रूयात्
 किंतु तत्र प्रसिद्धाः ब्रह्मात्मदायः शब्दाः सर्वेषां संग्रहाय स्वशब्दादित्युक्तं स्वश-
 ब्दादित्यभिधानेहि एवं विज्ञायते नात्रविषयवाक्ये स्वशब्दः श्रूयते । अतः स्वश-
 ब्दः सूत्रकारस्य हेतुत्वेनानभिमतः किंतु स्वशब्दपर्यायाः शब्दाः विवक्षिता इति ।
 आत्मशब्दादित्यभिधानेतु अयमेक एवात्मशब्दः हेतुत्वेन विवक्षित इति विज्ञायेत
 ततश्च भागासिद्धिशंकास्यात् सा माभूदिति स्वशब्दादित्युक्तं अनैनेवाभिप्रायेण
 ' आनंदमयोभ्यासा ' (ब्र०. सू०. १-१-१२) इत्यादौ सामान्येन प्रयोगः ।
 नन्वथापि ' शब्दादेवप्रमित ' (ब्र०. सू०. १ - ३) इत्यादाविव ' द्युम्बाद्याय-
 तनं शब्दा ' इत्येव वक्तव्यं किं स्वशब्दप्रहणेनेति चेत्, न — व्याप्तिसूचनार्थ-
 त्वात् । स्वशब्दो हि विष्णुमात्रवाचकत्वात् विष्णुत्वव्याप्त इति सुप्रसिद्धः, नैव-
 मात्मादयः शब्दाः, तेषामन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् तेषां स्वशब्दपर्यायत्वोक्तौतु व्या-
 प्तिः प्रसिद्धाभवति । अनयैवदिशा ' शब्दादेवप्रमित ' इत्यादौ व्याप्तिरनुसंधेया ।

पूर्वः पक्ष इति ॥ अत्र बुध्याविवेकेन रुद्रस्यद्युम्वाद्यायतनत्वमित्यादिरूपेण प्रति
ज्ञावाक्यचतुष्टयमूह्यम् । भाष्ये — अत्र ‘प्राणानां ग्रंथिरसीति॥ अत्र विषय-
वाक्ये, तयोरुद्रजीवयोः प्राप्तिरिति संबंधः । प्राणानां ग्रंथिरसीत्यादिप्रतीतिरित्यंतं
रुद्रप्रापकम् । तत्रापि ‘प्राणनां ग्रंथिरसि रुद्रो माविशांतक’ इत्यंतं रुद्रस्य प्राणा-
धारत्वसिद्धये समाख्यारूपेण तैत्तिरीय श्रुत्युदाहरणम् । ‘प्राणेश्वर’ इति प्राणे-
श्वरशब्दघटित शाखांतरस्थश्रुतेः प्रतीकेनोदाहरणम्, ‘कृत्तिवासा’ इति तच्छब्द-
घटित रुद्रोवावलोकाधार इति श्रुतेः प्रतीकेनोदाहरणम् । ‘पिनाकी’ ति तच्छ-
ब्दघटित ‘रुद्रे वैमन भोतंचप्रोतंचे’ ति श्रुतेः प्रतीकेनोदाहरणम् । ‘सएषो
ऽतश्चरत’ इत्यादि जीवलिंगप्रदर्शनायेति विवेकः । भाष्ये ‘प्राणानां ग्रंथिरसि प्रा-
णेश्वर’ इत्यादिना रुद्रस्य प्राणाधारत्वप्रतीतेरिति संबंधमभिप्रेत्याह टीकायाम् —
अत्रोक्तप्राणाधारत्वस्येति॥ ‘कृत्तिवासा’ इति प्रतीकेनोपास्यश्रुतेः साध्यं पूरयन्
तमुदाहरति—मनआयतनत्वंचेति ॥ एतद्वाक्योपक्रमे यत इति ग्राह्यम्, प्रतीयत
इत्यतः परंतस्मादिति ग्राह्यम्, तस्यच ‘द्युम्वाद्यायतनत्वं रुद्रस्येति पूर्वपक्ष’ इति बुध्या-
विवेक्तेन पूर्ववाक्येन संबंधः । नैतच्छ्रुतीनामिति॥ ‘प्राणानां ग्रंथिरसि, रुद्रोवावलो-
काधारः, रुद्रेवैमनभोतंचप्रोतंचे’ ति श्रुतीनामित्यर्थः । ‘अंतक’ इति आयश्रुतौ
अन्तकत्वलिङ्गस्य, द्वितीयश्रुतौ कृत्तिवासस्त्वलिङ्गस्य, तृतीयश्रुतौ पिनाकित्वलिङ्गस्य,
सद्भावात् न श्रुतीनां विष्णुपरत्वमिति भावः । यद्यपि ‘रुद्रोवावलोकाधारः, रुद्रे-
वैमनभोतंचप्रोतंचे’ ति श्रुत्योः शाखांतरगतत्वात् तत्र कृत्तिवासस्त्व, पिनाकित्व,
लिङ्गसद्भावविर्णयो दुर्घटः, तथापि — भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् तन्निश्चय इति
द्रष्टव्यम् । प्रामाण्यानुमानेनचेति ॥ वाक्यप्रामाण्यानुमानेन वाक्यप्रामाण्येसिद्धे
तेनसर्वाश्रयत्वासिद्धिरिति भावः । अराइवेति ॥ नाभ्याश्रयत्व बहुधाजायमानत्व-
लिङ्गश्रवणेऽपि न जीवस्यद्युम्वाद्यायतनत्वमंगीकार्यम्, असंभावितत्वात्, संभा-
वितस्यैव साधनीयत्वादित्यत उक्तम् — तद्युक्तमिति ॥ तत् = द्युम्वाद्याश्रयत्वं
संभावितमिति भावः । कथं संभावितमित्यत आह—तस्येति॥ संभावितस्य पूर्वो-
क्तसाधनसमुच्चये चशब्दः । साधकसद्भावात्, संभावकसद्भावाच्च जीवस्यैव द्युम्वा-
द्याश्रयत्वमिति द्युम्वाद्येकदेशप्राणाश्रयत्वदर्शनात् द्युम्वाद्याश्रयत्वं संभावितमिति

भावः । एतेनैकदेशाश्रयत्वस्य समप्राश्रयत्वेन व्याप्यभावात् तेनतत्साधनमयुक्त-
मिति परास्तम् श्रुतिबलेन वायोर्युग्माद्याश्रयत्वं प्रसाध्य प्रसिद्धेः प्राणाधारत्वं सिद्ध-
मित्याह तस्येति ॥

बहुधाजन्मबाधादिति॥ ननु-पूर्वपक्षविषयत्वेनांगीकृतेषु रुद्रप्रधानजीववायुषु-
बहुधाजन्मास्ति, नवा। आद्ये-न तेषां युग्मादिसर्वाश्रयत्वम्, एतेषामुत्पत्तेः पूर्वमृता-
न्विना युग्मादीनां स्थितिबत्, उत्तरत्रापि स्थितिसंभवात् । नेति पक्षे विष्णो-
रिव बहुधाजन्मबाधेन युग्माद्यायतनत्वाभावप्रसंग इति चेत्, उच्यते — अस्ति
तावत् रुद्रवायुजीवानां बहुधाजन्म, प्रमाणसिद्धत्वात् । नच — तदभावदशायां
युग्मादिस्थितिबत् अन्यदापि स्थितिसंभवेन न तेषां युग्माद्यायतनत्वंस्यादित्यु-
क्तमिति वाच्यम् — तेषां देहलाभस्यैवात्पात्तिवात् । स्वरूपसदातनत्वेन तदभाव-
दशाभावात् । प्रधानस्य कार्यात्मना परिणामांगीकारेण बहुधाजन्मबाधाभावात् ।
ननु — परविद्याविषयत्वं बाधेऽपि यथा — बहुधाजन्मरूप साधकबलात् जीवस्य
युग्माद्यायतनत्वमंगीक्रियते, तथा — परविद्याविषयत्वलिङ्गं बलेन बहुधाजन्मबा-
धेऽपि विष्णो युग्माद्यायतनत्वमंगीक्रियतामिति शङ्कते — परविद्येति ॥ न मया
परविद्याविषयत्वलिङ्गबाधेऽपि साधकमात्रेण जीवस्य युग्माद्याश्रयत्वमभ्युपगम्यते,
अपितु — परविद्याविषयत्वं जीवेव्युत्पाद्य लिङ्गबाध निरस्य साधकबलात् जीवस्य
युग्माद्याश्रयत्वमभ्युपगम्यत इत्याह — जीवेशाभेदेनेति ॥ ब्रह्मगतस्य परवि-
द्याविषयत्वलिङ्गस्य जीवे लिङ्गव्यपदेशसंभवादित्यर्थः । एतेन — जीवस्य परवि-
द्यासुप्रतिपाद्यत्वाऽदर्शनेन परविद्याप्रतिपाद्यत्वाऽभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । अस्मा-
कमपि परविद्याविषयत्वं व्यपदेशस्यैवाभिलषितत्वेन परविद्याविषयत्वस्यानभिलषित-
त्वात् । नच तथा बहुधाजन्मेति ॥ तथा — बहुधा जन्मव्यपदेश ईशे न सं-
भवतीत्यर्थः । कुतोनेत्यत आह — कारणगतस्यैवेति ॥ कारणगतस्य धर्मस्यैव
कार्येव्यपदेशो दृष्टचरः नतु कार्यगतस्य धर्मस्य कारण इति भावः । अतः परवि-
द्याविषय इति ॥ परविद्याविषयत्वेनोक्तः युग्माद्याश्रयः विष्णोरितरत्वेन भवद-
ङ्गीकृतो जीवादिरित्यर्थः । एतेन—जीवेशाभेदस्य पूर्वपक्षिणानभिधानात् विष्णो-
रितर एवेति पुनः विष्णोरितरत्वाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । (सू-३) प्रागुक्तरी.

त्येति ॥ प्रापक बाहुल्येन मुक्तोपसृप्यत्वलिङ्गवाधसंभवात् रुद्रप्रकृत्योद्युम्वाद्याय-
तनत्वमिति शंकोदय इतिभावः । भाष्ये — भस्मधरोग्रत्वादि तच्छब्दाभा-
वादिति ॥ ननु — उग्रशब्दस्यैवतच्छब्दत्वेन उग्रत्वशब्दस्य तच्छब्दत्वाभावात्
भस्मधरोग्रादि तच्छब्दभावादिति वक्तव्यम् , ननु उग्रत्वादि तच्छब्दभावादिति
वक्तव्यमितिचेत् , सत्यम् — उग्रशब्द एव तच्छब्दः, तथापि — स्वार्थिकोयं
त्वप्रप्ययः । ततश्च — उग्रइत्यनेन यावदुक्तं भवति तावदेवोग्रत्वं भवतीत्यनेनोक्तं
भवतीत्यदोषः । अतएवशावर भाष्ये — ‘ इतरेषु तथाव ’ (जै० सू०)
मितिसूत्रगततथात्वशब्दस्य ‘ तथे ’ तियावत् तावत्तथात्व’ मितितथाशब्दपर्यायत्व-
मुक्तम् । समाख्यावलात् युम्वाद्यायतनत्वरुद्रस्येतिशङ्कते - नन्वत्रेति॥ ननु — अस्तु-
रुद्रादिशब्दानामुभयत्ररूढिः, तथापि न समाख्याश्रुतेः विष्णुपरत्वनिश्चयाऽयोगः,
विष्णुलिङ्गादिना विष्णुपरत्वनिश्चयसंभवादित्यतआह — नहीति ॥ श्रुत्यन्तरे =
समाख्याश्रुतौ । विशिष्टाभेदादीशङ्कते — नन्विति ॥ एतेन — चैतन्याऽभेद-
वादिना ईशस्य जीवरूपाद्विशिष्टात् भेदस्याऽङ्गीकृतत्वेन तस्य शुद्धचैतन्यैक्याऽवि-
रोधात् ‘भेदव्यपदेशा’ दितिसूत्रे भेदव्यपदेशेन भेदप्रसाध्य, ऐक्यनिराकरणमयुक्त-
मितिपरास्तम् । अस्यसूत्रस्य विशिष्टैक्यशङ्कानिरासार्थत्वात्(सू-५)जीवस्यैवेति॥
जीवस्यैव युम्वाद्यायतनत्वेपि भवदभिमतस्यविष्णोर्द्युम्वाद्यायतनत्वस्य लाभसंभवात्
नह्यभिन्नयोरेकस्य युम्वाद्यायतनत्वप्राप्तौ अपरस्यनेतिवक्तुं शक्यमितिभवः । अत्र-
गुणसूत्रम् — ‘ स्थित्यदनाभ्यांचे ’ ति । अस्य नचैक्यवाच्यमितिपूर्वभाष्ये-
णान्वयः । नन्वत्र स्थितिग्रहणं किमर्थम् , ‘ अदनेने ’ त्येव किं नोच्यते,
जीवो नेशाऽभिन्न ‘ अदना ’ दितिप्रयोक्तुंशक्यत्वात् । किंच — स्थितिशब्दस्या-
श्रौतत्वेन तद्ग्रहणं नोपपद्यते । नहि ‘ द्वासुपर्णे ’ (आ० ३-१-१) तिश्रुतौ
स्थितिशब्दमीक्षामहे । अपिच — स्थितिर्नभेदसाधिका उभयगतत्वात् । नच —
स्थितिमात्रं नहेतुत्वेन विवक्षितं किन्तु— अनशनेनस्थितिः, तस्याश्च ईशमात्रग-
तत्वेन भेदसाधकत्वमुपपन्नमितिवाच्यम् — तथासति ‘ अदनाऽनशनाभ्यांचे ’
त्येव सूत्रं स्यात् श्रुत्यनुसारित्वादावश्यकत्वाच्च । किंच — द्वासुपर्णे (आ०
३-१-१) तिश्रुतावन्यपदस्य साक्षादेव भेदाभिधानात् लिङ्गेन साधनायोगइति-

चेत्, उच्यते — स्यादेतत् — यदिजीवेशभेद एकएव स्यात्, तदा अदनेनैव-
 सिद्धत्वात् स्थितिग्रहणंव्यर्थस्यात् । नचैवं, किं नाम, द्वौ भेदौ जीवप्रतियोगिक
 ईशे, ईशप्रतियोगिको जीवे, तत्रोभयत्रापि प्रमाणंवक्तुमुभयग्रहणमिति । नच अद-
 नेनैव जीवप्रतियोगिकईशप्रतियोगिकोभेदः सिध्यति, येनस्थितिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ।
 यदत्रोक्तम् — अश्रौतत्वेन स्थितिग्रहणं न कर्तव्यम्, किन्तु — ‘अदनाऽनशना-
 म्या’ मित्येवसूत्रं कर्तव्यं’ मिति । तन्न — स्थितिपदेनानशनस्यैवाक्यत्वात् ।
 अतानशनपदं विहाय किं स्थितिग्रहणेनेतिचेत्, ‘अदनाऽनशनाभ्यांचे’ ल्युक्तेऽ
 सिद्धिशङ्का स्यात् ‘ऋतंपिबन्तौमुकुतस्यलोके’ (का० १-३-१) इतिश्रुतौ
 हरेरपि कर्मफलान्तृत्वाभिधानात् । सा मा भूदिति स्थितिग्रहणम् । स्थितिग्रहणे
 नापि कथमसिद्धिशङ्का परिहृतेतिचेत्, इत्थम् — यदिजीववदीश्वरस्यकर्मफलान्तृत्वं
 स्यात्, तर्हि तद्वदेव जननमरणे स्याताम्, तयोरपि कर्मफलत्वात् । नच ते भव-
 तः किन्तु — केवलास्थितिरेव । ततश्च — जीववदइनमपिनेति असिद्धिशङ्का परा-
 स्ता भवति तदिदमुक्तम् — (७ सू.) नतुस्वस्थित्येतदपेक्षतइति ॥ यदपि —
 ‘श्रुतौ अन्यपदाभ्यां साक्षादेव भेदाभिधानात् लिङ्गेन साधनायोग’ इत्यादि ।
 तन्न — अन्यशब्दोऽप्यवहर्ह्यः भिन्नइत्यर्थेवर्तते, तद्यथा अन्योदेवदत्ताद्यज्ञ-
 दत्तइति, तथा संख्यावाचीवर्तते, तद्यथा — एकोऽत्रवटोस्तिइत्याह अ-
 न्यस्तु नेति, तयः संख्यावाची तस्येदंग्रहणम् ‘तयोःरन्यः पिप्पलंस्वादत्ति,
 अनश्रन्नन्योऽभिचाकशीर्ता’ (आ० ३-१-१) तिवाक्यात् तयोर्मध्य एको
 ऽत्ति एकोनातीत्यर्थप्रतीतेः । यद्यपि — द्वित्वसंख्ययापि भेदःसाधयितुं-
 शक्यः, तथापि — भेदशून्येपि हरौविशेषेणापि द्वित्वसंख्यादर्शनात्
 तत्परित्यागः, नतु — श्रुतिप्रतिपाद्यस्यभेदस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे तत्त्वा-
 ऽवेदकत्वलक्षणप्रामाण्याऽभावस्याऽऽपादयितुंशक्यत्वेपि व्यावहारिकावेदकत्वलक्ष-
 णप्रामाण्याऽभावो नाऽऽपादयितुंशक्यः, श्रुति प्रतिपाद्यस्य व्याहारिकत्वे श्रुते-
 र्व्यावहारिकावेदकत्वस्यावर्जनीयत्वात् । एवंच — वेदे यादृशं प्रामाण्यं न तद-
 भाव आपादायितुंशक्यः, यदभाव आपादयितुंशक्यः नास्त्येव तत्प्रामाण्यं वेद इति
 अप्रामाण्यापादनमयुक्तमिःयाशयेन शङ्कते — तत्त्वावेदकत्वेति ॥ तत्त्वावेदकत्वल-

क्षणप्रामाण्याभावाऽऽपादनं नायुक्तं व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यस्य व्यावहारिकावेदक-
त्वलक्षणप्रामाण्यस्यापि निवृत्तिसूचनोपयुक्तत्वादिति परः परिहर्तुमुत्सहेतापि तत्प-
रिहाराय अनयोः प्रामाण्ययोः व्याप्यव्यापकभावोनास्तीति ज्ञापनाय तत्त्वावेदकत्व-
लक्षणप्रामाण्याभावेऽपि व्यावहारिकं तदस्तीत्युक्तम् । एतेन — तत्त्वावेदकत्वल-
क्षणप्रामाण्यं नास्ति व्यावहारिकं तदस्तीत्येव वक्तव्यम्, अपिशब्दो व्यर्थ इति
परास्तम् । तत्त्वमसीत्यादीति ॥ यद्यर्पादंवाक्यं न निषेधः, तथापि — भेद
प्रतियोगि प्रतिपादकत्वान्निषेधोपचारः कृतः । तदनुवादेनेति ॥ ‘तत्त्वम’
स्यादिवाक्येन तदनुवादेन ऐक्यानुवादेन प्राप्तेन निमित्तेन अयं भेदप्रतिपादकत्वे-
नाऽभिमतो वाक्यविशेषो निषेधः निषेधकार्यकारी किं न स्यादित्यर्थः । एतेन —
‘द्वासुपर्णे’ त्यादिवाक्येषु निषेधाभावात् निषेधः किं न स्यादिति परास्तम् —
तदैक्यस्यैव मिथ्यात्वसाधकत्वेनेति ॥ औष्ण्यं मिथ्या प्रतीतत्वात् शुक्ति-
रजतवदित्यनुमानस्येति भावः । एतेन — अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात् इत्यस्य मि-
थ्यात्वाविषयकत्वात् वैषम्यमिति परास्तम् :

पूर्वपक्षस्तु—रुद्रस्यैवेदंद्युम्बाद्यायतनत्वं भवेत् अत्रोक्तप्राणाधारत्वस्य ‘प्रा-
णानां प्रस्थिरसि, प्राणेश्वर’ इत्यादिना रुद्रे प्रतीतिः, तथा — द्युम्बाद्यन्तरिक्षायत-
नत्वस्य च ‘रुद्रोवावलोकधार’ इति तस्मिन्नुक्तत्वात्, मन आयतनत्वस्यापि
तस्मिन् ‘रुद्रे वै मन ओतं च प्रोतं च’ इति श्रुतेः, ‘अन्तकः, कृत्तिवासाः, पिनाकी’
त्यादिरुद्रालङ्घनेन एतच्छ्रुतीनां विष्णुपरत्वस्य कथमप्ययोगात् । दृष्टफलविधायक-
रुद्रवाक्यदृष्टान्तेन तत्सर्वाश्रयत्व प्रतिपादकवाक्यप्रामाण्यानुमानेन तस्य सर्वाश्रय-
त्वसिद्धेः । अथवा — प्रकृतेर्द्युम्बाद्यायतनत्वं द्युम्बादीनां प्रकृतिकार्यत्वेन प्रकृते-
रेव तदाश्रयत्वस्योचितत्वात्, ‘यद्भूतं च, भवच्च, भविष्यच्चेत्याचक्षते’ आकाश
एव तदोतं च प्रोतं च’ इति श्रुतेश्च दृष्टफलविधायक, कपिलवाक्यदृष्टान्तेन प्रकृतेः
सर्वाश्रयत्वाभिधायककपिलागमप्रामाण्यानुमानाच्च । जीवस्य वा एतत्द्युम्बाद्यायत-
नत्वम् ‘अराइव रथनाभौ संहता यत्र नयः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान’
इति जीवलिङ्गात्, तस्य जीवत्वादेव तस्य प्राणित्वप्रसिद्धेर्द्युम्बाद्यायतनत्वस्य सं-
भावितत्वात् । वायोर्वा एतत्द्युम्बाद्यायतनत्वं विपर्यभूतलोकाधारत्वस्य ‘वायुना वै-

गौतमसूत्रेणे ' ति वायौ श्रुतिसिद्धत्वात्, तस्य प्राणाधारत्वप्रसिद्धेश्च, विष्णोर्द्युम्बा-
द्यायतनत्वप्रसिद्धावपि नासावगोच्यते बहुधाजन्मवाधात्. ननु — बहुधाजायमा-
नत्वरूपजीवलिंगवाधात् नासौविष्णुः तर्हि — परविद्याविषयत्वाद्ध्यविष्णुलिंग-
वाधात् न जीवाद्योपि इति चेत्, न—जीवेशाऽभेदेन विष्णुलिंगस्य जीवे व्यपदे-
शसंभवात् । अतः — परविद्याविषयो द्युम्बाद्याश्रयो विष्णोः रितरत्वेन भवद्विरंगी-
कृतौ जीवादिरेवेति तस्यैव अदृश्यत्वादिगुणत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — विष्णोरेवेदं द्युम्बाद्यायतनत्वं ' तमेवैकं जानथात्मान ' (आ०. २-२-५) मिति आत्मशब्दात्, ' अमृतस्यैवसेतु ' रिति मुक्तोपसृप्यत्व-
व्यपदेशाच्च । ननु — विष्णुप्रापकवत् रुद्रप्रकृत्योरपि प्रापकसद्भावात् तयोर्द्युम्बा-
द्यायतनत्वं किं न स्यादिति चेत्, न — रुद्रादिशब्दानां सावकाशत्वेन ' प्राणा-
नांप्रन्धिरसी ' (नारा. उ. ३५ -) त्यादि वाक्यस्य रुद्रपरत्वाऽनिर्णयेनाऽसाध-
कत्वात्, निरवकाशानांच भस्मधरोप्रादिशब्दानामभावात्, प्रागुक्तसावकाशसा-
धकसद्भावेपि निरवकाशात्मशब्दाभावादेव न जीवो वायुश्च तत्प्रापकत्वेनाभिमतस्य
बहुधाजन्मादेः ' अजायमानो बहुधाविजायत ' (तै. आ. १२) इति श्रुते
र्विष्णावेव संभवात् । ननु — किं जीवलिंगस्य विष्णुपरत्वप्रतिपादनाऽऽयासेन
जीवस्यैव द्युम्बाद्यायतनत्वे विष्णोस्तल्लभसंभवात् । नच — उक्तहेतुविरोधः —
जीवेशाऽभेदाभिप्रायेण जीवेऽप्यात्मशब्दोक्तिसंभवादिति चेत्, न — ' जुष्टं यदा-
पश्यत्यन्यर्माशमस्यमहिमान ' (आ. ३-१-२) मिति भेदव्यपदेशात्, ' द्वासुपर्णा-
सयुजासखाये ' (आ) ति कर्मफलात्तृत्व तदभावरूपविरुद्धधर्मव्यपदेशाच्च । ननु —
जीवस्य कस्माच्चिदीशादन्यत्वमुच्यते न परमात्मनः, अतोऽतयोर्भेद इति चेत्,
न— ' द्वेविद्येवेदितव्ये ' (आ०. १ १-४) इत्यस्य विष्णुप्रकरणत्वात् । तस्मात्
विष्णोरेव द्युम्बाद्याश्रयः परविद्याविषयश्चेति सिद्धम् (अ० १.)

(२ - अधिकरणम्)

ॐ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॐ (सू० ८)

अत्र प्राणिति ॥ ' उपक्रमेणे ' ति स्वरूपकथनार्थम् । साधारण्यव्युत्पा-

दनस्य श्रुतिद्वयोपन्यासमात्रसाध्यत्वात् । तच्छब्दोऽगश्रुताविति ॥ अनेनैतदधिकरण प्रतिपाद्यस्याऽऽनन्दमयाधिकरणप्रतिपाद्यस्य च पूर्णानन्दत्वेन प्रतीयमानत्वम् , आनन्दमयाधिकरणतच्छ्रुतिभ्यां , अस्याधिकरणस्य संगतिरित्युक्तमिति बोध्यम् । अत्रनामेति ॥ अत्र यद्यपि प्राणमभिधाय तदुत्तममनुक्ता भूम्न आन्नातत्वात् मुख्यप्राणो भूमेत्येव वक्तव्यम् मुख्यप्राणो भूमेति पूर्वपक्षप्रति एतन्मात्रस्यैवोपयुक्तत्वात् , तथापि — यत्प्राणोक्त्यनन्तरं भूमाऽऽमृतः सप्रणो मुख्यएव कुतः , विष्णुरेव किं न स्यादित्याशङ्कानिरासाय सरस्वतीपतित्वरूपप्राणलिंगप्रदर्शनाय प्राणस्य आशयाभूयानिति आशोत्तमत्वं चाऽभिधायेत्युक्तम् । आशाशब्देन सरस्वती विवक्षितेति कुतोविज्ञेयं श्रीरेवविवक्षिता किं न स्यात् इत्याशङ्कापरिहाराय नामवागादितारतम्यम् आशावसानमुक्त्युक्तम् । समासं व्यतिषदहेदिति ॥ समासमिति क्रियाविशेषणम् । विभक्तिर्नामित्युपसर्गत्रयम् । ततश्च समासं यथा भवति तथा संकुच्येति यावत् । पित्रादीन् दहेत् , तदा , एनं दहकं पितृहावै त्वमसीत्यादिकं न व्रूयुरित्यर्थः । व्यतिषमित्यस्य व्यत्यस्येत्यर्थ इत्यप्याहुः । पूर्णसुखत्वाभिधानादिति ॥ नन्विदमत्रायुक्तं वर्तते , किमत्रायुक्तं वर्तते , पूर्णसुखरूपत्वाभिधानात् विष्णुरेवायं भूमेति अन्योन्याश्रयान् । तथाहि — प्राक् भूम्नो विष्णोरितरत्वे आनन्दमयत्वं च विष्णोरितरस्यैवेति आनन्दमयत्वस्याऽऽक्षिप्तत्वेनानन्दमयत्वसिद्ध्यर्थमेव भूमत्वस्य साध्यमानत्वात् भूमत्वसिद्धौ पूर्णसुखत्वसिद्धिः पूर्णसुखत्वसिद्धौ भूमत्वसिद्धिरिति इति चेत्

संस्तुय चरणौ सत्यनिधेः सम्यग्जगद्गुरोः ।

दुर्धटस्यापि चोद्यस्य वक्ष्येऽभिनवमुत्तरम् ॥

तथाहि ॥ भूम्नः विष्णोरितरत्वे प्रागुक्तानन्दमयत्वस्यैवाक्षिप्तत्वेन पूर्णसुखरूपानन्दमयत्वस्य विष्णुलिंगत्वाऽनपायात् , निरवकाशेन पूर्णसुखत्वेन भूम्नो विष्णुत्वं प्रसाध्यते नानन्दमयाधिकरणोक्तानन्दमयत्वं विष्णोरेव नान्यस्येति साधने बाधकाभावात् । नचास्यनिरवकाशत्वमसिद्धमिति वाच्यम् — अव्यक्तादितृणां तास्तु विप्रुडानन्दभागिनः ' इति अन्येवा पूर्णसुखत्वनिषेधात् । नामादीनां सर्वेषामिति ॥ नन्वसिद्धो हेतुः ' प्राणोवा आशा-

याभूया' (ल०. ७ - २३) नितिप्राणस्याशोत्तमत्वाभिधायकवाक्यवत् ! भूम्ना नामादिसर्वोत्तमत्वाभिधायक 'भूमावानामादिभ्यः सर्वेभ्योभूया' नितिवाक्यस्यादर्शनादितिचेत्, सत्यम् — इहभूमावानामादिभ्यः सर्वेभ्योभूया' नितिवाक्यं नास्ति, तथापि प्राणवादिनोऽतिवादिवमुक्ता, एतुवातिवदाति यः सत्येनाऽतिवदति' इति तुशब्देन प्राणवादिनः सकाशात् सत्याख्यभगवद्वादिनो विशेषाभिधानेन तस्य नामादिसर्वोत्तमस्यैवासिद्धेः । परमश्चसौ अश्वेतिविग्रहमभिप्रेत्य 'विश्वतः परमा' मित्येवतदनूयव्याचष्टे—विश्वतः परमामिति ॥ अस्तुवेति ॥ 'अस्तुवे' त्ययं निपातसमुदायः अथयेत्यर्थेवर्तते । एतेन अस्तुवे' त्यस्यांगीकारवादत्वेनाऽपसिद्धांतत्वात् 'नचैतदर्थद्वयविरुद्ध' मिति विरोधमाशंक्यपरिहाराभिधानमयुक्तमितिपरास्तम् । एषतुवेति ॥ 'एषतुवातिवदती' त्यादिना लिङेन गम्यमानेन प्रश्नाद्यध्याहारेणेत्यर्थः । नचैतदर्थद्वयविरुद्धमिति ॥ 'प्राणशब्देनविष्णोरुक्तत्वा' दितिप्राणपदव्याख्यानंच विरुद्धमित्यर्थः । तथाहि — विष्णोर्निरवधिकसर्वोत्तमत्वेन प्रश्नाद्यध्याहाराऽसहिष्णुत्वात् प्राणस्यतु निरवधिकसर्वोत्तमत्वाभावेन तदुत्तमत्वसद्भावात्, प्रश्नाद्यध्याहारसहिष्णुत्वादिति, सत्यं — निरवधिकोत्तमत्वात्, तदपेक्षया उत्तमोनातीति तथापि — प्रश्नाद्यध्याहारो नयुज्यत' इति गूढाभिसंधिरुत्तरं माह — अन्तर्यामिविवक्षयेति ॥ स्वाभिसंधिमुद्घाटयितुं दृष्टांतमाह—आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिवादिति ॥ भूताकाशवत् अन्तर्नियामकस्यहरेः उत्पत्तिविधुरत्वेपि प्रादुर्भावमात्रविवक्षया 'आत्मन आकाशःसंभूत' इत्यादौ संभूतत्वव्यपदेशवत् इहापिप्राणवद्धरेरुक्तमाभावेपिप्राणान्तर्यामिरूपापेक्षया मूलरूपस्येच्छैयैवाऽनुग्रहकर्तृत्वरूपविशेषसद्भावेन तदाभिप्रायेण प्रश्नाद्यध्याहारेणोत्तमाभिधानं युज्यतइतिभावः । एनेन विष्णोः प्राणपदवाच्यत्वेन विष्णुग्रहणसंभवात् अन्तर्यामिविवक्षयेतिव्यर्थमितिपरास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु—अयंभूमामुख्यप्राणो भवेत्, प्राणस्योत्तमत्वमुक्त्वा 'तदुत्तममनुक्त्वा भूम्ना आम्नातत्वात् 'शूलेन समासं व्यतिपंदहे' दितिउत्क्रमणश्रवणाच्च । नचेदं लिङविष्णाववकाशमर्हति सर्वगतत्वात् । ततश्च आनंदमयोपि सन्वेति । सिद्धान्तस्तु — विष्णुरेवायंभूमा, पूर्णसुखत्वात्, तस्यचान्यत्रनिरवकाशत्वात्,

किंच — अस्यभूतः सर्वेषामुपर्युपदेशः श्रूयते; नचासाव्यत्रात्रकाशंलभते । नचोपक्रमे प्राणशब्दश्रवणात्कथमसौ विष्णुरितिवाच्यम् प्राणशब्देनापि विष्णोरुक्तत्वात् । नचोपक्रमणलिंगविरोधः 'तमुक्तांतंप्रणोनुकामती' (वृ.) तिश्रुतिसिद्धत्वेन तस्य विष्णावेव मुख्यत्वात् । अथवा — अयंप्राणो वायुरेव, तथापि — नतस्य भूमप्राप्तिः, एषतुत्रावतिवदती' त्यादिनासूचितेन प्रश्नाद्यव्याहारेण प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वमुक्ताभून्नभान्नात् । ननु — प्राणशब्दस्य विष्णुरूपार्थद्वयविरुद्धस्वभावम् । वायो 'असिभगवः प्राणाद्भूय' इति, भूमावात्र प्राणोभूयानिति, प्रश्नप्रतिवचनसहिष्णुत्वात् । विष्णोः सर्वोत्तमत्वेन तदसहिष्णुत्वादितिचेत्, न—प्राणपदेन वायुंतर्गतस्य विष्णोरभिधानात् । एवंच — 'आत्मनआकाशः सभूत' इत्यत्र सभूतपदेन भूतस्य, तदभिमानिदेहस्यच, स्वरूपोत्पत्त्यभिधानेपि, तदभिमानिनोहरेश्च, देहसंबन्धप्रादुर्भावयोश्चाऽभिधानवत् 'भूमावात्रप्राणोभूया' (छा.)मित्यनेनस्वरूपोत्तमत्वस्य भूतः अभिधानेपि वायुंतर्गतप्रसादोन्मुखस्वरूपोत्तमत्वविशिष्टभूमाभिधानसंभवेन प्रश्नप्रतिवचनसहिष्णुत्वात् । किंच — 'सएवाऽवस्तात्सउपरिष्ठा' दित्यादिना भूमिसर्वगतत्वादयो धर्माःश्रूयन्ते नैते ऽन्यत्रावकाशंलभन्ते । एवंच — निरवकाशेभ्यः सर्वगतत्वादिभ्यो भूमाविष्णुरेवेतितस्यैवाऽऽनन्दमयत्वमिति सिद्धम् (अ० २)

(३ - अदिकरणम्)

ॐ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॐ (सू० १०)

अक्षरस्योक्ता इति ॥ अदृश्यत्वाधिकरणैतदधिकरणप्रतिपाद्ययोः अदृश्यत्वेनप्रतीयमानत्वं संगतिरितिभावः । पूर्वपक्षहेतुं वक्तुं संभावकं तावदाह— तत्राऽक्षरशब्दस्येति॥ एतेनाऽक्षरशब्दस्य प्रसिद्धेः अक्षरत्रयेपि सद्भावात् तस्य न मध्यमत्वसाधकत्वमितिपरास्तम् । अक्षरशब्दस्यप्रसिद्धे मध्यमाक्षरत्वसंभावानार्थमनुपन्यासात् । प्रतीतेश्चेति ॥ संभावकापेक्षया समुच्चयः । अदृश्यत्वादिलिङ्गानामिति । चंद्राद्याधारत्वमादिशब्दार्थः । अत्रेति ॥ अत्ताचराचरेतिसूत्रे सर्वात्त्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । ननु — आ हनसमित्यस्य यज्ञेष्वभिपूयमाणमित्यर्थकथनमयु-

क्तम्, चंद्रस्याऽभिषवणायोगादित्यत आह — लताभिमानित्वेनेति ॥ यदूर्ध्व-
मिति ॥ हेगार्गि दिवो यदूर्ध्वं पृथिव्या यदर्वाक् यच्चथावापृथिव्योरन्तरा मध्ये
येचेमेवावावृथिवी, यच्चभूतम् = अतीतम्, यच्चभवत् = वर्त्तमानम्, यच्चभवि-
ष्यत्, तत्सर्वमाकाशे = श्रुतित्वे मध्यमाक्षरे, ओतम् = आश्रितं, प्रोतं =
विशेषेणाश्रितम्, इत्याचक्षतइत्यर्थः । ‘यउत्रिधा’ त्विनिश्रुतेः अन्यत्रव्याख्या-
नात् भर्त्तासन्निति श्रुतिव्याचष्टे — एकोदेवइति ॥ सचेति ॥ अनेन स परमात्मा,
स्वगतंभारं, निधाय अवतार्य, परास्येति यावत् । तंभारंभर्तुं नेच्छति तदा असौ-
भारः नश्यतीति श्रुतेर्योजनोक्ताभवतीति । इतः परं टीकायां श्रूयमाणम् ‘एवञ्च
तद्वैवंप्राण इत्युक्तप्राणस्योच्यत’ इति वाक्यं प्रक्षिप्तम् । अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्,
अनाकाक्षितत्वात्, अन्वयाभावाच्च । ‘भर्त्तास’ न्निति वाक्ये विष्णुवाचकपदाभा-
वात् नेदंवाक्यं विष्णुपरमिति शंकानिरासाय प्राणस्योच्यतइति वाक्यं श्रुतिव्याख्या-
नावसर एव हीक्षते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रीलक्ष्मीपतित्वेनोक्तः स देव इति तच्छब्द-
व्याख्यानैव तच्छंकानिरासस्योचितत्वात् । ‘यस्मिन्निदं सं च विचैधिसर्व’ मिति
विष्णुपरत्वशंकानिरासाय तदेव ब्रह्मेत्यर्थ इति श्रुतिव्याख्यानस्य कृतत्वात्, प्राण-
स्योच्यतइत्युक्त्या विष्णुपरत्वशंकानिरासायोगाच्च । अत्रोक्तप्राणो न विष्णुः ततश्च-
नेदंवाक्यं विष्णुपरमिति वदंतं प्रति प्राणस्योच्यतइत्युक्तेरयोगाच्च । प्राणस्य विष्णुत्व
सिद्ध्यर्थमुक्तलिङ्गस्य अवश्यमनुसरणीयत्वाच्च । ननु—सर्वाधारत्वस्य विष्णुलिङ्गत्वात्
तेनैव विष्णुत्वसाधनसंभवात् आज्ञामात्रेण सर्वाधारत्वरूपगुरुतरालिङ्गाश्रयणं व्य-
र्थमित्यत आह — यदेति ॥ कैमुत्यार्थं तदाश्रयणमिति भावः । ‘अस्थूलमन’
ण्विति भाष्यस्य अनन्वयशंकापरिहाराय योग्यपदाध्याहारेणाऽन्वय माह — (सू०
१२) सकलवस्त्विति ॥ व्यावृत्तेश्चेत्यस्य व्याख्यानं व्यावृत्तिकथनादिति ।
ततश्चैवं भाष्ययोजना— अस्थूलमनण्वित्यादिना वाक्येन अन्यवस्तुस्वभावानां स्थू-
लाण्वादीनां व्यावृत्तेः कथनाच्च ब्रह्मैवाऽक्षरमिति । ननु — अस्थूलमनण्वित्यादि-
श्रौतपदानां लौकिकस्थौल्याद्यभावपरतया व्याख्यानमयुक्तम्, अतमोवायित्यनयो-
रपि लौकिकतमोवायुनिवृत्त्यर्थकत्वप्राप्त्या परमेश्वरस्याऽलौकिकतमोवायुच्छायाकाश-
प्रसंगादित्यत आह — तमोवाय्यादीनामिति ॥ आदिशब्देन छायाकाशयोर्ग-

हणम् । अस्थूलमित्यादिप्रायपाठेऽपि अच्छायमित्यादेः सर्वात्मना च्छायादि निषेध एवार्थोपपन्नः । अलौकिकच्छायादेरप्रामाणिकत्वेन प्रायपाठस्य त्याज्यत्वात् । अन्यथा 'अदुःखमसुख' मित्यादौ प्रायपाठानुसरणाय अदुःखमित्यस्य प्राकृतदुःखराहित्यमर्थः स्यादेति भावः । यद्यपि — इदंवाक्यमत्र न श्रूयते, अपितु — उत्तरमूलव्याख्यानानुसारेण श्रूयते, तथापि — तद्वाक्यमत्रैव द्रष्टव्यम्, अस्थूलादिपदव्याख्यानानन्तरं प्रायपाठादच्छायमित्यादेरपि प्राकृतच्छायादिराहित्यमर्थः स्यात् ततश्चायुक्तमिदं व्याख्यानमिति शंकापरिहारात्मकस्याऽस्य वाक्यस्याऽत्रैवोचितत्वात् अथवा—पुनरुक्तमिदं वाक्यं तत्रैव निहावलोकनमप्यायेन व्यवहितं शंकापरिहारस्य बहु लमुपलंभात् । ननु — अस्थूलमनृषित्यादि श्रुत्युदाहरणं कृतत्वात् 'अस्थूलोऽनुरूप' इति स्मृत्युदाहरणं व्यर्थमित्यतः तद्वाक्यमवतारयति — अलौकिकेति ॥ ननु — अन्यभावव्यावृत्त्या नाक्षरस्य विष्णुत्वं साधयितुं शक्यम् अन्यभावव्यावृत्तेः मध्यमाक्षरेऽपि सत्त्वादित्यत आह — मध्यमाक्षरस्येति ॥ 'भगवदपेक्षयेत्यतः परं 'तद्वत् न लिङस्य सावकाशत्वं' इति शेषः । अनन्यार्थान्तरादित्यादिराहित्यस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् तस्यच विष्णुमात्रनिष्ठत्वेन न सावकाशत्वमिति भावः । ननु — नैतच्छ्रुतिबलेन विष्णोरक्षरत्वं प्रतिपादयितुं शक्यं 'न तदश्नाति किंचिन्नेत्युक्तस्याऽनशनस्य विष्णौ कथमप्ययोगादित्यत आह — अनेनैवेति ॥ अनेनैव 'ऐश्वर्यात्पुरुषोत्तम' इति भाष्ये ऐश्वर्यवचनेनेत्यर्थः । प्रायपाठबलादपि अयमेवार्थः प्रतिपत्तव्य इत्याह — अस्थूलत्वादिति ॥ अक्षरस्य विष्णुत्वे हेतुत्वं चाह — अक्षरश्रुत्यादीनामिति ॥ यतोक्षरश्रुतीनां विष्णावेव मुख्यता अतो विष्णुरेवाऽक्षरमिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — एतदक्षरं मध्यमं श्रीतत्त्वमेव, अक्षरश्रुतेः । 'अहं मोम' मित्यादिना तद्धर्मत्वेनाऽवगतं चंद्रमूर्त्याधारत्वबलान् यद्यक्षरं श्रीतत्त्वमुच्यते, तर्हि विष्णुलिङ्गतया प्रसिद्धाऽदृश्यत्वादिवलात् विष्णुरेवाऽक्षरं किनस्यादिति वाच्यम्, अदृश्यत्वादीनां 'येत्वक्षरमनिर्देश्य' मित्यादिना सावकाशत्वात् । नचाऽक्षरश्रुतेरदृश्यत्वादि लिङ्गानां च मध्यमोत्तमाक्षरयोः माग्येऽत्र मध्यममेवोच्यते इति

निबंधे को हेतुरिति वाच्यम् — 'नतदश्नाति किंचेन' इति अक्षरस्यानशनो-
क्तेः । 'तच्च विष्णोर्विरुद्धम्, 'असाचराचरग्रहणा' (ब० सू० १-२-१०)
दित्युक्तत्वात् । नच मध्यमाक्षरस्यानशनांगीकारे विरोधोऽस्ति, अतो मध्यमाक्षरस्यैव
नतदक्षरं तस्यैवाऽदृश्यत्वादिगुणकत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु—ब्रह्मैवाक्षरं, 'यदूर्ध्वगार्गि दिवोयदर्वाक् पृथिव्या यदंतरा
द्यावापृथिवी इमे यद्भूतंच भवच्च भविष्यच्चेत्याक्षते आकाश एव तदोतंच प्रोतंच'
(बृ०. ५-८-७) त्याकाशाख्यप्रकृतेः सर्वाधारत्वमुक्त्वा 'एतस्मिन् खल्वक्षरेगार्ग्या-
काशओतश्चप्रोतश्चे' (बृ०. ५-८-११) इति अक्षरस्य तदाधारत्वश्रवणात् ।
'एतस्य वा अक्षरस्यप्रशासन' (बृ०. ५-८-९) इत्यादिना आज्ञामात्रेण
सर्वाधारत्वश्रवणाच्च, 'अभ्यूलमन' (बृ०. ५-८-८) ण्वित्यादिना
अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यार्दीनां व्यावृत्त्यभिधानाच्च । तस्मादक्षरं विष्णुरेवेति
तस्यैवाऽदृश्यत्वादि मिद्धम् (अ०. ३.)

(४ अधिकरणम्)

ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ (सू० १३)

ईक्षतिरिति धातुनिर्देशः । तेन तदर्थोलक्ष्यते । ततश्च ईक्षित्याख्यव्यापारश्रवणा-
त्, सः पुंस्त्ववान् विष्णुः सच्छब्दार्थइतिसूत्रार्थः । ननु — सइति तच्छब्दग्रह-
णं शक्यमकर्तुम्, 'अक्षरमंबरांतधृते' (ब० सू० १-३-१०) रित्यादाविव
'तत्तुसमन्वया' (१-१-४) दित्यतोऽनुवृत्ततच्छब्दान्वयसंभवात् । अस्तुवा-
तच्छब्दग्रहणं कथंचित्सार्थकं, तथापि — 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्' इति वक्तव्यम्
अस्तेतिनपुंसकशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । नपुंसकशब्देन प्रकृतस्य पुल्लिङ्गेन परा-
भ्रंशे कारणभावादिति चेत्, उच्यते — तदित्यनुवर्तमानतच्छब्देनोक्ते ब्रह्मणि
पुंस्त्वं सूचयितुं स इति पुल्लिङ्गपदम्, पुंस्त्वसूचनंच माभूत् ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्
जडप्रकृतेः जगत्कारणत्वेन सत्त्वामार्थत्वं, चित्प्रकृतेस्तु स्यात् 'तदैक्षते' (यु-
क्तेक्षणस्य तत्रसंभवादिति शंकापरिहाराय । पुंस्त्वोक्त्या कथंशंकापरिहार इति चेत्,
पा. नं. २५.

इत्थम् — ईक्षणव्यपदेशात् अत्रोक्तं जगत्कारणत्वं नोपादानत्वं किंतु — जगन्निमित्तत्वमेव, तच्च न केवलायाः चित्प्रकृतेः संभवति । केवलाभ्यःस्त्रीभ्यः पुत्रजन्मानुपलब्धेः । नचेश्वरपक्षेऽयं दोषः केवलेभ्यो भरद्वाजादिभ्यो द्रोणद्रुपदाद्युत्पत्तिदर्शनादिति । छन्दोगश्रुतौ सतः प्रतीयत इति ॥ जन्माधिकरणैतदधिकरणप्रतिपाद्ययोः जगत्कारणत्वेन प्रतीयमानत्वमेव संगतिरिति भावः । बहुभावाख्येति ॥ ननु — नेदं विकारित्वश्रवणम्, अपितु — बहुस्यामिति बहुभावालोचनश्रवणम्, 'नहि तदैक्षत अहं गच्छेय' मिति श्रवणं गमनश्रवणम्, येनेदं बहुभावश्रवणं स्यात् । ततश्चाऽसिद्धो हेतुरिति चेन्, सत्यम् — बहुस्यामित्याकारकमिक्षणं श्रूयते, तथापि बहुस्यामित्याकारकज्ञानस्य प्रमात्वेन तद्विषयीभूतं विकारित्वमपि सिध्यत्येवेति भावेन विकारित्वश्रवणादित्युक्तम् । तस्मिन्निति ॥ विष्णौ विकारित्वासंभवात्, प्रधाने च तत्संभवात्, प्रधानमेव सच्छब्दवाच्यमित्यर्थः । ननु — यथा विष्णौ विकारित्वमसंभवि तथेक्षणं प्रधाने ऽसंभवि इति चेत्, न — सर्वोपादानस्य प्रधानस्य ईक्षणं प्रत्युपादानत्वेनोपादानस्योपादेयाश्रितत्वसंभवेन तत्रेक्षणस्य सुलभत्वात् । शिष्यः शंकते — नन्विति ॥ भवेदेतदि ॥ यद्यस्मिन्प्रकरणे कारणत्वमेवोच्येत तदा प्रधानपरत्वे बाधकाभावात् तन्निरासकैतदधिकरणवैयर्थ्यस्यात् नचैतदस्ति अपितु ब्रह्मधर्माः श्रूयन्ते ततश्च अस्पृशानस्य ब्रह्मपरत्वसमर्थनाभावे ब्रह्मधर्माणामन्यगामित्वबुद्धिः स्यादिति तन्निरासायेदमधिकरणसार्थकमिति भावः । ननु — अनेकब्रह्मधर्मश्रवणात् पूर्वपक्षानुदय इति चेत्, न — तज्ज्ञानविधुरस्येह पूर्वपक्षित्वात् ननु — ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् विष्णुत्वसाधनमयुक्तं प्रधानस्य आदौ 'बहुस्या' मिति ईक्षणात्मना परिणामः, तदनंतरं तेजः प्रभृतिकार्यात्मना परिणाम इति पूर्वपक्षिणां ऽङ्गीकृतत्वेनेक्षणाऽनुपपत्तेरभावात् इत्यतः सूत्रभाष्ययोः 'ईक्षितिव्यपदेशा'दिति वक्तव्ये ईक्षतिकर्मव्यपदेशादित्युक्तम् तदभिप्रायमाह — ईक्षित्याख्यव्यापारश्रवणादिति ॥ इदमुक्तं भवति ॥ यदैक्षणं तेजः प्रभृतिकार्यमिव कार्यतया उच्यते नचैवं किं नाम कार्यजनने व्यापारतया उच्यते ततश्च — प्रेक्षापूर्वकारित्वमनेनोक्तं भवति तस्य च जडेप्रधाने ऽसंभवाद्विष्णुत्वसिद्धिरिति ।

ननु — नात्रेक्षणं कर्तृव्यापारतयोच्यते येनानेन विष्णुत्वं सिद्धं स्यात् किं

नाम कार्यतयोच्यते ! अन्यथा — निरवकाशविकारित्वं लिङविरोध इत्याशङ्कते — नन्विति ॥

पूर्वपक्षस्तु — एतत्सत् प्रधानमेव भवेत्, ननु विष्णुः यतो बहुभावादि विकारित्वश्रवणात् । नच — परमात्मनो विकारित्वं संभवति, ' अविकारः सदाशुद्ध ' इत्यादिना तस्याऽविकारित्वात् । ततश्च — प्रधानमेव सदिति तस्यैव जगत्कर्तृत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — ' तदैक्षते ' (छा०. ६ - २ - ३) ति ईक्षित्याख्यव्यापारश्रवणात् । तेनप्रेक्षापूर्वकारित्वलभात् विष्णुरेव सत्, अचेतने प्रधाने ईक्षणस्य कथमप्ययोगात् । माभूत्तर्हि अचेतनाप्रकृतिः चेतनाप्रकृतिः किंस्यादिति चेत् स्त्रात्वेन स्वातन्त्र्येण सर्जकत्वायोगात् । नच — बहुभावाख्यप्रधानलिङश्रवणात् स न विष्णुरिति वाच्यम् — ' अजायमानो बहुधाविजायत ' (तै०. आ०. १४ -) इत्यविकारस्यापि बहुभावश्रवणेन तस्यसावकाशत्वात् । विष्णुरेवतत्स्थानोक्तं सदिति तस्यैव स्वरूपमिति सिद्धम् (अ०. ४.)

[५ - अधिकरणम्]

ॐ दहरउत्तरेभ्यः ॐ (सू० १४)

हृत्पद्मस्थत्वलिङस्येति ॥ यद्यप्यत्रविषयवाक्ये हृत्पद्मस्थत्वरूपधर्माभिधायकलिङात्मकः शब्दो न श्रूयते, तथाप्येतद्वाक्यसमन्वयाभिधाने हृत्पद्मस्थत्वरूपधर्मसिद्धिर्भवतीति अभिप्रेत्य तथोक्तम् । **एतस्मिन्निति** ॥ ब्रह्मपुरे = देहे, दहरम् = अल्पं पुंडरीकं, पुंडरीकात्मकं वेश्म, विद्यते; अस्मिन् आकाशे, यदंतः विद्यते, तदन्वेष्टव्यं, तद्वावविजिज्ञासितव्यं ' मिति । तं = गुरुंप्रति, शिष्याः, चेच्छब्दोपचर्ये । यदित्र्युः, किंतदत्रविद्यते, यदन्वेष्टव्यं यद्वावविजिज्ञासितव्यमिति । स = गुरुः, शिष्यान्प्रतिब्रूयात्; यावान्वा अयमाकाशः = आकाशनामाविष्णुः, व्याप्यायावान्वर्तते, तावानेव आकाशः = आकाशनामाविष्णुः, अंतः हृदये हृत्पद्मांतर्गतदहराकाशे वर्तते, अस्मिन् = आकाशनाम्नि विष्णो, उभेयावापृथिवी, वर्त्तेते इति सिद्धांतरीत्या श्रुत्यर्थः । अनेनैतदधिकरणप्रति-

पाद्यस्य अक्षराधिकरणप्रतिपाद्यस्य च चंद्रसूर्याद्याधारत्वेन प्रतीयमानत्वं पूर्वाधिकरणतच्छ्रुतिभ्यामस्याऽधिकरणस्य संगतिरित्युक्तं भवति । सर्वाधारतयेति ॥ 'हृत्पद्मस्थत्वं आकाशस्ये त्येतावन्मात्रोक्तौ न सिद्धांतविरोधोभवति, सिद्धान्तिनास्याकाशस्य हृत्पद्मस्थत्वांगिकारात् । तदर्थं सर्वाधारतयेति विशेषणम् । नात्रोक्ताकाशो विष्णुरिति ॥ 'किंतु—प्रसिद्धाकाशएवे' विशेषः । कुतोयं प्रसिद्धाकाशइत्यत आह — तस्यांतइति ॥ सचाकाशो न विष्णुरिति प्रतिज्ञाय 'तस्यांते सुषिर' (तै० महाना०) मितिशाखांतरस्थ श्रुत्युदाहरणमयुक्तमित्यतः तदभिप्रायमाह — तत्समाख्यानादिति ॥ अस्वाकाशस्य हृत्पद्मस्थत्वं, तथापि न तस्य सर्वाधारत्वमत्रोच्यते, किंत्वाकाशांतर्गतस्य विष्णोरेव, ततश्च सर्वाधारत्वमाकाशस्ये 'तियप्रागुक्तं तदयुक्तमित्याशंक्यनिषेधति — नचवाच्यमिति ॥ तथासतीति ॥ 'तस्मिन्यदंत' रितिवाक्यस्य अस्मिन् आकाशयदंतः विष्णवाख्यं ब्रह्म विद्यते तदन्वेष्टव्यमित्यर्थकत्वे 'किंतदत्रविद्यते यावान्वाअयमाकाश' इति प्रश्नपरिहारयो रसंगतत्वापत्तेरित्यर्थः । ननु — न प्रश्नपरिहारयो रसंगतिः, तावानेषांतर्हृदय आकाश' इत्यनन्तरं 'तत्र ब्रह्मविद्यत' इत्यप्यहारेण योजनायां संगतिसंभवादित्यत आह — तस्मिन्नित्यत्रेति ॥ सत्यमप्याहारेण प्रश्नपरिहारयोः संगतिर्भवति, तथापि — अप्याहारं विना आकाशपक्षे प्रश्नपरिहारयोः संगतिवत् विष्णुपक्षे अप्याहारं विना संगत्यभावात् विष्णोरेव सर्वाधारत्वमिति न श्रुत्यभिप्रायः । 'यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । वाक्यं वेति सतांतीतिः सावकाशे न तद्वेत्' इति प्रमाणेन अप्याहारं विना योजनासंभवे अप्याहारस्य निषिद्धत्वादिति भावः । अतएव — टीकायां ब्रह्मविद्यत इति परिहारं विना 'यावान्वा' इत्यादेरभिप्रायासंगति' रित्युक्तम्, अन्यथा — इति प्रश्नस्य 'यावान्वा' इत्यादेरभिप्रायासंगति' रित्यवश्यम् । एतेन — यथा 'किंतदत्रविद्यत' इति प्रश्नस्य । 'यावान्वा' इत्यादिपरिहारः आकाशांतर्गतार्थानिरूपकत्वात् सिद्धान्तिपक्षे असंगतः, तथा पूर्वपक्षिमते प्रागुक्ताकाशमेवाविशिष्टं वक्तुं 'यावान्वा' इत्यादिवाक्यं संगतं, तथा सिद्धान्तिमतेऽपि संगतं भवेत्, 'ब्रह्मविद्यत' इति परिहारं वक्तुं 'यावान्वाअयमाकाश' इति विशिष्योक्तिसंभवादिति परास्तम् ।

सिद्धान्तिमते अध्याहारंविना नसंगतिरितिदूषणेतात्पर्यात् । नन्वकाशपक्षे प्रश्नार्थ-
निरूपकत्वेन 'उभेअस्मि' न्नित्यादेः संगतिसंभवेपि 'यावान्वे' ति वाक्यस्यासं-
गतिः, प्रश्नोत्तरत्वाभावादित्यतआह — आकाशपक्षइति ॥ हृदयेति ॥ हृदया-
काशस्थमुपास्यमित्युक्ते किं तत्रस्थं यन्मयोपास्यमिति प्रश्नो भवति, तस्मिंश्चप्रश्ने
सति द्यावापृथिव्यादिकं तत्रस्थमितिबहुं हृदयाकाशस्य द्यावापृथिव्याद्याधारत्वं-
नसंभावितम्, अल्पत्वादित्याशंकापरिहाराय 'यावन्वाअयमाकाश' इति प्रागुक्ता-
काशं विशिष्य 'उभेअस्मि' न्नितिपरिहारप्रवृत्तेः, आकाशपक्षे अस्यस्यवाक्यस्या-
न्वयइतिभावः । ननु — न सिद्धान्तपक्षेत्यध्याहारः, 'यावान्वाअयमाकाश'
इतिवाक्यस्य विष्णुपरत्वेन 'किंतदत्रविद्यत इति प्रश्नोत्तरत्वं मित्याशंक्य निषेधति—
नचेति ॥ समाख्याविरोधादितिभावेनाह — तस्मिन्निति ॥ उत्तरत्रेति ॥
उत्तरत्रउत्तरखण्डे जीवस्य 'एषआत्मे' तिवाक्येन हृत्पद्मस्थात्मत्वाभिधानादिति-
यावत् । जीवस्याप्रकृतत्वात्, 'एष आत्मे' ति वाक्येन तस्य हृत्पद्मस्थत्वमुच्यत-
इत्युक्तमित्यतउक्तं — परंज्योतिरूपसंपद्येति ॥ इदमुक्तंभवति — 'अथयदे-
तस्मिन्ब्रह्मपुर' इत्येतस्मिन्वाक्ये हृत्पद्मस्थत्वमुक्तम्, अनंतरं 'एष आत्माअपहतपा-
प्मे' ति आत्मनो हृत्पद्मस्थत्वमुक्तम्, अनंतरं 'परंज्योतिरूपसंपद्य, स्वेनरूपेण-
अभिनिष्पद्यत' इति जीवउक्तः, सएव 'एषआत्मे' ति वाक्येन हृत्पद्मस्थात्मत-
योक्तः । ततश्च जीवस्यैव हृत्पद्मस्थत्वमिति ।

विष्णुपक्षेपि साम्यादिति ॥ नन्विदमयुक्तं, विष्णुपक्षे दोषोद्भावन-
मात्रेण स्वपक्षदोषाऽपरिहारात् । नहि परांगदग्धमिति स्वांगदाहदुःखं निवर्ततेइति
चेत्, मैवं — न ब्रूमो वयमन्वयाभावदोषः सिद्धान्तिनइव ममाप्यस्तीति,
येनोक्तदोषः स्यात् ; किंतर्हि यथा सिद्धान्तिनऽन्वयाभावदोषपरिहाराय वाक्य-
योजना क्रियते, तथैवाऽहमपि करिष्यामीति । तथाहि — 'ब्रह्मपुर' मित्यने-
नैव जीवस्थितिसिद्धेः कीदृशं तदितिभावेन 'किंतदत्रविद्यत' इतिप्रश्ने तत्स्वरू-
पनिरूपणपरतया 'यावान्वाअयमाकाश' इत्यादिवाक्यान्वयः संभवतीति ।

अत्रगुणसूत्रम् — 'गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं चे'ति । नन्वययो-
गः शक्योऽवक्तुम्, अत्रोक्तस्य 'अहरहर्गच्छन्त्यएत' मितिसुप्तप्राप्यत्वस्य, ब्रह्म-

शब्दस्य च, ' अरश्चहवैष्यक्षार्णवौब्रह्मलोक ' इति अरण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकत्वरूपलिंगस्य च पूर्वसूक्तोत्तरेभ्य इत्यनेनैव ग्रहणसंभवात् इति चेत्, सत्यम्, उत्तरेभ्य इत्यनेनैव सर्वेषां लाभ इति, तथापि कुरुपांडवव्यायेन पृथुग्रहणम् । तथाहि—सर्वेषां साधकानानिर्दोषत्वेपि अपहतपाप्मत्वादीनां मुक्तेष्वपि सद्भावात् व्यभिचारइत्याशंकाऽऽस्कादितत्वेन दौर्ब्यम्, सुप्तप्राप्यत्वादीनामन्यत्राऽसंभावितत्वेन तादृशशंकाऽनुदयात्प्राबल्यमिति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ननु— ' ब्रह्मशब्दस्योच्यत ' इति भाष्यमनुपपन्नम्, ' अहरहर्गच्छन्त्य ' इति वाक्ये हृत्पद्मस्य ब्रह्मलोकत्वश्रवणेपि हृत्पद्मस्थे ब्रह्मशब्दाश्रवणादित्यत आह— (१५ - सू०) हृत्पद्मस्येति ॥ यद्यपि हृत्पद्मस्थे साक्षाद्ब्रह्मशब्दो न श्रुतः, तथापि हृत्पद्मस्य ब्रह्मलोकत्वोक्त्या हृत्पद्मस्थं ब्रह्मशब्दोक्तं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मैवेति ॥ वा शब्दात्पूर्वम्, ' इति तदंतर्गते ब्रह्मशब्दश्रवणा द्विष्णुरेवाय ' मिति वाक्यं ग्राह्यम् । वा शब्दात्परम्, अर्थशब्दो ग्राह्यः । ततश्चैवं टीकावाक्यपाठः— ' ब्रह्मैव सर्वाऽश्रयत्वादिना लोकपदोक्तमिति तदंतर्गते ब्रह्मशब्दश्रवणात् विष्णुरेवायमिति वार्थ ' इति । एतेनेदं वाक्यमनन्वितमिति परास्तम् । कुतोसाविति ॥ ' इति चे ' दित्यतः परं नेति शेषो बोध्यः । अनेनेति ॥ हिशब्दसूचितश्रुत्युदाहरणपूर्वकं विष्णुलिंगत्वकथनेनेत्यर्थः । नन्वेतद्वाक्यस्य विष्णुलोकपरत्वं कुत इत्यत आह— क्षीराब्धिपमथ इति ॥ विष्णुलोकपरत्वमिति शेषः । लिंगं च ' तथाहि दृष्ट ' मिति भाष्ये लिंगशब्दस्य तथाशब्दान्वयाभिधानप्रयोजनमाह— अरण्याश्रयेति ॥ ' लिंगं तथा ' इत्युक्त्या कथमुक्तशंकापरिहार इत्यतः तदभिप्रायमाह— यथा अहरहरिति ॥ ' अहरहर्गच्छन्त्य एत ' मिति सुप्तप्राप्यत्वं तावत् हृत्पद्मस्थस्योच्यत इत्यविवादम् । स्वापस्य हृदयस्थानत्वात् । तत्सादृश्यादरण्याश्रयलोकवत्त्वमपि हृत्पद्मस्थस्योच्यत इत्यभ्युपेयम् । तदुभयाभिधायकवाक्ययोः ब्रह्मलोकशब्दश्रवणेन सदृशत्वादिति भावः ।

अत्रगुणसूत्रम्— ' धृतेश्चमहिम्नोऽस्याऽस्मिन्नुपलब्धे ' रिति । ' य आत्मा ससेतुर्विधृति ' रिति सर्वाधारत्वश्रवणात्, वाजसनेयसमाख्यानाच्च विष्णुरेवासौ । समाख्याश्रुत्युक्तेपि कुतो विष्णुरित्यत उक्तम्— अस्येति ॥

अस्य विष्णोर्महिम्नः समाख्याश्रुत्युक्ते हृत्पद्मस्थे उपलब्धेः स विष्णुरिति सूत्रार्थः ।
 (सू०. १६) सर्वाधारत्वश्रवणाच्चेति ॥ ननु — हृत्पद्मस्थे सर्वा-
 धारत्वस्यान्यगतत्वारणाय हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वं समर्थ्यते, एवंच हृत्पद्मस्थस्य
 विष्णुत्वसिद्धौ सर्वाधारत्वस्य अन्यगतत्वनिरासः, तस्याऽन्यगतत्वनिरासेच
 तेन हृत्पद्मस्थस्य विष्णुत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत्, उच्यते —
 नाऽत्र निरुपचरित सर्वाधारत्वाक्षेपः पूर्वपक्षफलं, किंतु — चंद्रादित्याद्याधारत्व-
 रूपसंकुचित सर्वाधारत्वम् । तदुक्तम् — ‘विष्णोश्चन्द्रादित्याद्याधारत्वमुक्त’
 मिति । हेतुकृतं सर्वाधारत्वंचासंकुचितम् । एवंच — यस्यानतिप्रसंगायेदमधि-
 करणम्, नासौ हेतुत्वेन विवक्षितः, यश्च हेतुत्वेन विवक्षितः न तस्यानतिप्रसं-
 गायेदमधिकरणमिति नाऽन्योन्याश्रय इति । भाष्ये—‘एषमेतु’ रिति शाखान्तर-
 स्थवाक्योदाहरणप्रयोजनमाह — अत्रेति॥ यदुक्तमिति ॥ यदुक्तं सर्वाधारत्व-
 श्रवणात् विष्णुरेवासाविति तत्रैवा शंका प्राप्नोति—सर्वाधारत्वं विष्णुत्वनिश्चायकमिति
 कुतोऽङ्गीकर्त्तव्यम्, येन तेन विष्णुत्वनिश्चयः स्यादिति तत्परिहाराय सर्वाधारत्वस्य
 विष्णुलिंगत्वं श्रुतिमाहऽऽचार्यो भाष्यकार इत्यर्थः (सू०. १७) युक्तयन्तरेणेति ॥
 समाख्यानंतरेणेत्यर्थः । दहराकाशो विष्णुरिति सिद्धान्तिना उच्यत इति मन्यमा-
 नस्य शंकाप्यनेनैव निरस्तेत्याह — दहर इति ॥ पुंडरीके गगनं, गगने ब्रह्मेत्यत्र
 मूलभूतं श्रुतिद्वयं स्वयमुदाहरति — दिव्य इति ॥ अन्वयाभावस्तर्हीति ॥
 आकाशस्य विष्णुत्वानङ्गीकारे ‘किंतदत्रविद्यत’ इतिप्रश्नस्य ‘यावान्वा अयमाकाश’
 इति परिहारस्याऽनन्वयान् प्रश्नोत्तरभावो न स्यादितिभावः । ननु—तस्मिन्यदंतरिति
 वाक्यश्रवणानन्तरं किंविद्यतइतिधर्मिप्रश्नएवकर्तव्यः, ननु—‘कीदृश’ मितिधर्मप्रश्नः
 धर्मिनिर्धारणस्य प्राथमिकत्वादित्यतआह—ब्रह्मपुरप देनैवेति ॥ उपोद्धातमुक्त्वा
 वाक्यान्वयमाह—तथाच्चेति ॥ ‘यावान्वे’ तिवाक्येन कीदृशब्रह्मेतिप्रश्नस्य कथंप-
 रिहारोभवतीत्यतो ‘यावान्वाअयमाकाश’ इत्यादेरर्थमाह — यद्ब्रह्मेति॥ ‘तस्मिन्
 यदंत’ रितिवाक्ये यद्ब्रह्म अन्वेष्टव्यतयोक्तं तस्य ब्रह्मणः अंतर्हृदये यावान्वा अय-
 माकाशः बाह्याकाशः, तावान् सर्वोपि, एष आकाशो विद्यते तदाधारतया पृथि-
 व्यादिकंच समाहितमित्यर्थः । अनेन ‘यावा’ नितिवाक्येन कीदृशब्रह्मेतिप्रश्नस्या-

ऽऽकाशपृथिव्याद्याश्रयो ब्रह्मेत्युत्तरमुक्तमिति बोध्यम् । कीदृशं ब्रह्मेति प्रश्नस्य ' नव-
 धेनास्यहन्यत ' इति वाक्येनाप्युत्तरमुक्तमिति भावेन तद्वाक्यं व्याचष्टे— नष्टेपि-
 देहे न नश्यतीति ॥ अनेन — कीदृशं ब्रह्मेति प्रश्नस्य नाशरहितं ब्रह्मेत्युत्तरमुक्त-
 मिति बोध्यम् । कीदृशं ब्रह्मेति प्रश्नस्य ' यथात्मा अपहतपाप्मे ' त्यादिवाक्येनाप्युत्तर-
 मुक्तमिति भावेनाह — अपहतेति ॥ अनेन अपहतपाप्मत्वादिगुणकं ब्रह्मेत्युत्तर-
 मुक्तमिति बोध्यम् । यावान्वे' ति वाक्यस्य प्रश्नवाक्येन सह—प्रकारांतरेणान्वयमाह—
 अथवेति ॥ ननु — हृत्पद्मस्थात्मा विष्णुरित्युक्तम्, तस्मिन् आत्मानि
 ' एतत्सर्वं ब्रह्मपुर ' मिति वाक्ये ब्रह्मपुरत्वेनोक्तस्य ब्रह्मत्वायोगादित्याशंक्य निषेधति—
 नचेति ॥ एतच्छब्देनेति ॥ एतच्छब्देन शरीरस्य प्रकृतत्वात् ब्रह्मणः
 अप्रकृतत्वात् ब्रह्मैव पूर्णत्वात् पुरमितिव्याख्यानमनुपपन्नमिति चेत् इत्यर्थः ।
 शरीरनाशइति ॥ ' न वधेनास्यहन्यत ' इति — अव्यवहितपूर्ववाक्येन
 शरीरनाशेऽप्यविनष्टतया ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् ' एतत्सर्वं ब्रह्मपुर ' मिति वाक्येनापि—
 ब्रह्मोक्तिसंभवादित्यर्थः । तेषांच जीवेऽसंभवादिति ॥ इतः परं टीकायां
 श्रूयमाणं ' न च वाक्यं मुक्तजीवे तत्संभवात्, जीव एव भाविभावेनोच्यत इति,
 मुक्तस्यापि स्वातंत्र्येण तत्संभवा'दिति वाक्यद्वयं प्रक्षिप्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्,
 उत्तरसूत्रव्याख्यानानावसरे टीकायां ' न च वक्तव्य ' मित्यादिना जीवस्य
 भाविभावेनाऽपहतपाप्मत्वादिकमुच्यत इत्याशंक्य मुक्तस्यापि परमेश्वरप्रसादादेव
 तद्गुणाविर्भावेन स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसंभवादिति भावः इति परिहारस्या ऽभि-
 हितत्वात् उत्तरसूत्राभिप्रायस्य पूर्वसूत्राऽभिप्रायकथनावसरे निरूपणायोगात् ।
 अन्यथापौनरुक्त्यं स्यादिति । (सू० २१) तस्यां ऽशतोपि सर्वगतत्वादिति ॥
 ननु — सर्वगतस्याल्पस्थानस्थितिरनुपपन्नेत्युक्तम्, व्याहतेः । नहि सर्वगतमे-
 कदेशे नास्तीति शक्यते वक्तुम् । सर्वगतत्वाभावाप्रसंगात् । न चाल्प एव स्थितिरनु-
 पपन्नेत्युच्यते । न चैवं सति व्याहृतिरिति वाच्यम् — अस्माभिरपि अल्पस्थितिमात्र-
 स्याऽभिधानेन अल्प एव स्थितेरनभिधानात् । न च — साकल्येनाल्पस्थानस्थिति-
 रनुपपन्नेत्युच्यत इति वाच्यम् — एवं सति सर्वगतस्यापि व्योम्नः साकल्येनाऽल्प-
 स्थानस्थितत्वमङ्गीकृत्य परमात्मनः तदाक्षेपानुपपत्तेः । तथाहि — व्योमांशानां

किं व्योमैक्यं, उत भेदः । आद्ये तदंशस्यापि सर्वगतत्वेन साकल्येनाऽल्पस्थान-
स्थित्यङ्गीकारानुपपत्तिः । द्वितीयेऽपि व्योमांशानामेवाऽल्पस्थानस्थितत्वेन व्योम्नः
तदभावेन तदङ्गीकाराऽनुपपत्तिरेवेति चेत् उच्यते— अभिन्न एव व्योम्नो व्योमांशः,
तथापि घटाभिन्नस्यापि रूपस्य त्वचा घटग्रहेपि अग्रहवत् विशेषबलेन व्योम्नो व्याप्त-
त्वेऽपि तदंशानां मूर्त्तत्वात् साकल्येनाऽल्पस्थानस्थिति र्युज्यते । ततश्च — तदभि-
न्नत्वादाकाशस्यापि अल्पस्थानस्थितिर्युज्यते । नचैवं विष्णुव्यवानां संभवति,
तद्वत्त्वमपि सर्वगततया प्रमाणसिद्धत्वात् । ततश्चाऽऽकाशस्याल्पस्थानस्थित-
त्वमङ्गीकृत्य विष्णोः स्तदाक्षेपो युज्यतएवेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — आकाशएवाऽयं हृत्पद्मस्थः ‘दहरोस्मिन्नंतराकाश’ (छां.
८-१-१) इति हृत्पद्मे दहराकाशस्थिति श्रवणात् । ‘तस्यान्तेसुषिर (महाना. ११
मिति समाख्यानाच्च) नच — अस्त्वाकाशशब्देन सुषिरमेव, ‘तस्मिन्यदन्त’
इति हृत्पद्मस्थाकाशगतः सर्वाधारतयोच्यत इति, तथासति वाक्यान्वयाऽनुपपत्तेः ।
तथाहि— ‘तस्मि’ नित्यत्र विष्णुत्वाऽभिप्राये ‘किं तदत्रविद्यत’ (छा. ८-१-२)
इति प्रश्नस्य ‘ब्रह्मविद्यत इति परिहारं विना ‘यावान्वा’ (छा. ८-१-३) इत्यादेरभि-
प्रायाऽसंगतिः । अकाशपक्षेतु — अस्यस्यान्वयः, हृदयाकाशस्थमुपास्यमित्युक्ते
‘किं तत्रस्थित’ मिति प्रश्ने ‘यावान्वा अयमाकाश’ इति प्रागुक्ताकाशमेव वि-
शिष्योभे अस्मिन्नित्यादिपरिहारसंश्लेषात् । नच यावानित्यादिना आकाशाख्यो
विष्णुः सर्वाधारतया परिहारे कथ्यते इत्यन्वयोपपत्तिरिति वाच्यम् — ‘तस्मिन्स-
त्वं प्रतिष्ठित’ मिति साक्षात्सुषिरस्यैव सर्वाधारत्वोक्तिविरोधात् । तस्मादाकाश-
स्यैव सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वम्, जीवस्यैव वा तद्वेत्ते । उत्तरत्र ‘परं ज्योति-
रूपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत एष त आत्मेतिहोवाचे’ (छा. ८-३-३) नि
जीवस्याऽपहतपाप्मेत्यत्र हृत्पद्मस्थात्मतया परामर्शात्, दहरस्थत्वलिङ्गाच्च ।
न चान्वयानुपपत्तिः विष्णुपक्षे वाक्ययोजनादत् जीवपक्षेऽपि योजयितुं शक्यत्वात् ।
अतो भगवदितरदेव चन्द्रादित्याधाराक्षरमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — दहरपद्मस्थो विष्णुरेव भवेत्, ‘अपहतपाप्मे’ (छा. ८-
४-२) त्यादिनोत्तरवाक्ये हृत्पद्मस्थस्याऽपहतपाप्मत्वादिगुणश्रवणात्, ‘अहरह-
पा. नं. २६.

गच्छन्त्य एत ' (छा. ८ - ३ - २) मिति सुप्तप्राप्यत्वाभिधानाच्च हृत्पद्मस्य ब्रह्म-
लोकत्वोक्तेः तदन्तर्गते ब्रह्मशब्दश्रवणाच्च, ' अथ य आत्मा ससेतु ' (छा०. ८-
४-१) रिति सर्वाधारत्वश्रवणाच्च, वाजसनेयके ' य एषोत हृदय आकाशः
तस्मिन्शेते सर्वस्यवशी ' त्याद्युक्ता ' एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः, एष भूतपाल
एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाये ' (बृ. ६-४-२२) त्यादिना हृदये विष्णो-
रुक्तत्वेन तत्समाख्यानानाच्च, ' दहरं विपापं पुरवेशमभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्,
तत्रापि दहर ' (महाना) मिति विष्णोर्हृत्पद्मस्थत्वप्रसिद्धेश्च, नच - प्रश्नोत्तरयोरसं-
गतिः - ब्रह्मपुरशब्देनैव हृत्पद्मस्थस्य ब्रह्मत्वेसिद्धे स्वरूपमात्रे प्रश्नायोगात् । कौ-
टशं तदिति भावेन किं तदितिप्रश्ने ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय ' यावा' नित्यादि परि-
हारल्लेषात् । ' परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचे '
ति जीवपरामर्शात् स इति चेत्, न - तस्यापहतपाप्मत्वाद्यसंभवात् । ' एष
संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाये ' (छा०. ८-३-४) त्युक्तजीवस्य ' सतत्रपर्येती '
(छा०. ८-१२-३) त्यादिना सत्यकामत्वप्रतीतिः । तत एव विशोक्तवादिसि-
द्धेरुक्तगुणासंभवाभावात् स एव हृत्पद्मस्थ इति चेत्, न - ' परंज्योतिरुप-
संपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेतिहोवाचे ' ति वाक्ये मुक्तजीवस्योच्य-
मानत्वेन हृत्पद्मस्थस्य देहान्तर्बर्तितया मुक्तत्वायोगात् । नचवक्तव्यमेतद्वाक्यस्य
मुक्तविषयत्वेऽपि मुक्तस्यापि जीवत्वेनाऽस्त्येव जीवे अपहतपाप्मत्वादि संभवः
अतो जीव एवाऽपहतपाप्मत्वादिगुणो हृत्पद्मगततया भाविभावेनोच्यत इति ।
मुक्तस्यापि परमेश्वरप्रसादादेव तद्गुणाविर्भावेन स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसंभवात् ।
अमुख्यापहतपाप्मत्वादिगुणोऽपि ' परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत एष
आत्मेतिहोवाचे' ति परामर्शबलेन जीव एव हृत्पद्मस्थात्मा किं न स्यादिति चेत्,
भवेदेतत् — यदि एष इति जीवं परामृश्य तस्य हृत्पद्मस्थाऽऽत्मत्वं विधीयेत्,
नैतदस्ति, यं परंज्योतिराख्यं भगवन्तमभिसंपद्य जीवः स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते
एष आत्मेति परमात्मानमेव एष इति परामृश्य तस्यात्मत्वोक्तेः । ननु — यथाजीवे
ऽसंभाव्यमानापहतपाप्मत्वादिगुणश्रवणात् न जीवः, तथा परमात्मन्यसंभाव्यमान
जीवलिङ्गस्याप्यल्पस्थानस्थितत्वस्य श्रवणात् न परमात्मापीति चेत्, न - नि-
चाय्यत्वादेवंव्योमवच्चे ' (ब्र०. सू०. १-२) त्यत्र सर्वगतस्यापि विष्णो व्योमव-

दल्पस्थानस्थितेरुक्तत्वात् । 'एष आत्मातर्हृदयेऽयाया' (छा. ३-१४-३) निति सर्वगततया श्रुत्युक्तत्वाच्च, अतो विष्णुरेव हृत्पद्मस्थः सर्वाधारश्चेति सिद्धम् (अ०. ५)

(६ - अधिकरणम्)

ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ (सू० २२)

अत्रानुकूल्येनेति॥ आनुकूल्येन गृह्यमाणसुखं 'अनुकूलवेद्यं सुखं, प्रति-
कूलवेद्यं दुःखं' मिति प्रसिद्धेः, अनुकूलवेद्येतस्मिन् 'अनिर्देश्यं परमं सुखं' (का. ५-
१३ - १४) मिति सुखशब्दवृत्तेश्च, सुखशब्दश्च 'यो वै भूमा तत्सुखं' (छा. ७-१३)
मिति श्रुत्या भगवति, लोक व्यवहाराच्च ज्ञानिसुखे प्रसिद्ध इति सुखशब्दविषयमात्रनि-
ष्ठम् आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वाल्लिंगम्, उभयत्र प्रसिद्धप्रायमित्यर्थः । एतेन—सुख-
शब्दस्योभयत्र प्रसिद्ध्या प्रकृतलिंगस्योभयत्र प्रसिद्धत्वकथनमयुक्तमिति परास्तम् ।
नच — पादान्तर्भावाभावः, साक्षादुपचारेण वा साधारणशब्दानामिह समन्वयस्य
विवक्षितत्वात् । अदृश्यत्वाज्ञेयत्वे इति॥ नन्वत्र काठके अज्ञेयत्वमेवोच्यते नत्व-
दृश्यत्वम्, 'अनिर्देश्य' मित्यस्य निर्देष्टुमशक्यमित्यर्थकत्वेनाऽदृश्यार्थकत्वाभावा-
दिति चेत्, सत्यम् अनिर्देश्यमित्येतत् स्वभावात् निर्देष्टुमशक्यस्यैव प्रतिपादकम्,
तथापि महावराहपुराणे —

‘सम्यग्भाति नभाती’ ति जानीयां तत्कथं न्वहम् ।

तत्प्रसादमृते दिव्यं अनिर्देश्यं परं सुखम् । ॥

इति अनिर्देश्यमिति पदेन दृश्यत्वस्याऽभिहितत्वेन तत्समानादयानादिहापि
ऋदेव ग्राह्यमिति भावेन अदृश्यत्वाज्ञेयत्वे कस्यचिदानुकूल्येन गृह्यमाणस्य काठके
कथ्यते इत्युक्तम् । पुराणवाक्ये 'अनिर्देश्य' मित्यनेनाऽदृश्यत्वमेवोक्तमित्यभ्युपेयम् ।
तथाहि— 'जानीयां तत्कथं न्वहं मित्यपरोक्षज्ञानप्रार्थनमुक्त्वा तत्प्रसादमृते अनिर्देश्यमि-
त्युक्ते तत्प्रसादमृते द्रष्टुमशक्यत्वस्यैव लाभात् । भगवत्प्रसादमृते भगवान् नैव द्रष्टु-
शक्यः, मम तु भगवत्प्रसादाभावात् कथं जानीयामिति योजनासंभवात् । अन्यथा
भगवत्प्रसादविना निर्देष्टुमशक्यत्वे निर्देश एव न स्यात्, दर्शनं तु भवेदेवेति
'कथं तु तद्विजानीया' (का. ५-१४) मिति प्रार्थनानुपपन्ना स्यात् । इक्षुक्षीर-

गुडादीनां माधुर्यस्य पार्थक्येन निर्देष्टुमशक्यत्वेऽपि अनुभवस्यानुभवसिद्धत्वात् । अ-
 नेनास्याऽधिकरणस्याऽदृश्यत्वाधिकरणेन तदधिकरणप्रतिपाद्यनिष्ठाऽदृश्यत्वाज्ञेय-
 त्ववत्प्रमेयप्रतिपादकत्वमेव संगतिरित्युक्तं भवति । तदेतदिति ॥ तदेतत्
 पूर्वोक्तं भगवद्रूपम्, अनिर्देश्यं, परमसुखं = परमसुखात्मकमिति ज्ञानिनो म-
 न्यन्ते । तत्सुखात्मकं भगवद्रूपं कथं न्वहं जानीयाम् । भगवद्रूपं दर्शनायोग्यं कि-
 मिति पृच्छति — किम्विति ॥ उत्तरमाह — भाति नभातिचेति ॥ भगव-
 दनुग्रहे भाति, अन्यथा न भातीत्यर्थः । तस्येति ॥ नपुंसकशब्देनाऽप्रकृतस्य
 तदिति परामर्शायोगादित्यर्थः, सुखपदंतु कोसौ नपुंसकशब्द इति शंकापरिहा-
 रायेति बोध्यम् । यदनिर्देश्यमिति ॥ अस्मिन्नेवमन्त्रे ‘ परमसुख ’ मिति यन्म-
 न्यन्ते इति नपुंसकसुखशब्देन परमात्मानम्, आदौ निर्दिश्य, पश्चात्तदेतदिति
 तच्छब्देन परामर्शाङ्गीकारात् नपुंसकसुखशब्देनाऽप्रकृतपरामर्शो नेति भावः । अस्तु
 वा ‘ एकोवशी ’ (का. ५-१२) ति वाक्योक्तदूरस्थपरामर्शः, तथापि न तत्परामर्शो
 कारणाभावाख्यो दोष इत्याह — नच वक्तव्यमिति ॥ ज्ञानिसुखस्यैव तच्छब्देन
 परामर्शाङ्गीकारोयुक्तः, नतु दूरस्थस्य परमात्मनः नपुंसकशब्देन परामर्शसिद्धये-
 पूर्वोक्तयोजनाङ्गीकारोयुक्तः । स्वरसत एव नपुंसकसुखशब्देन प्रकृतं ज्ञानिसुखमप-
 हाय, दूरस्थपरमात्मप्रहणे कारणाभावादिति न वक्तव्यमिति भावः । एतेन —
 पूर्वोक्तयोजनापक्षे ज्ञानिसुखापेक्षया अतिसमीपस्थपरामर्शलाभात् दूरस्थपरामर्शो
 कारणाभाव इत्युक्तमिति परास्तम् । नहीतिवाक्यगतसर्वशब्दार्थमाह — सर्व-
 सूर्यादिजगदिति ॥ ‘ नच तद्भासे ’ ति वाक्ये शेषमाह — भातीतिशेष
 इति तथापि कुत इति ॥ ज्ञानिसुख इव तदुभयमपि अत्रानुपपन्नमिति भावः ।
 अत्रगुणसूत्रम् — ‘ अपिस्मर्यत ’ इति । नन्वत्राऽपिशब्दस्य समुच्चयार्थकत्वात्
 स्मर्यतेपीतिवक्तव्यम्, लघुवैवं सति सूत्रस्यादिति चेत्, सत्यम् — अपि-
 शब्दः समुच्चयार्थक इति अन्तेप्रयोक्तव्य इति । तथापि अन्त एव समुच्चयशब्दः
 प्रयोक्तव्य इति न नियमः, आदावपि प्रयोगो युक्त इति द्योतनायैवमुक्तम् ! अत
 एव ‘ अपिचार्किचे ’ ति आदौ समुच्चयमुक्त्वा दूषणाद्यभिधानं दृश्यते । (२३-सू.)
 मामकं मदधीनं मदीयंचेति ॥ यत्तेजः जगद्भासयते, तत्सूर्यादिगतमेव न,

किंतु सूर्यादितेजोनियामकं मत्तेजसा विशिष्टमिति योजनोक्ता भवति । तेन — इदं वचनं सूर्यादितेजोनियामकत्वे, भगवत्तेजसो जगत्प्रकाशकत्वेच मानमित्युक्तं भवति । तदुक्तं तत्त्वप्रदीपे — ‘ माभक्तं मदधीनं मत्तेज एवाऽऽदिवादिस्थितं तत्तेजः प्रेरकत्वेनाऽखिलं भासयतीत्यर्थ ’ इति ।

ननु ‘ अपिस्मर्यते ’ इति सूत्रस्य भाष्यकारीयं ‘ यदादित्यगतं तेज ’ इत्यादि स्मृत्युदाहरणमयुक्तम्, एतस्य सूत्रकारवचनत्वात्, नहि सूत्रकारः विप्रतिपन्नं प्रति स्ववचनमेव प्रमाणत्वेनोपादत्त इति संभवति । नच स्ववचनत्वेऽपि परोक्तानुवादरूपत्वेन प्रमाणत्वात् तदुदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् — अनुवादत्वादेव विप्रतिपन्नार्थप्रामाण्याभावात् । तस्मादन्यदेव मन्वादिस्मृतिवाक्यमुदाहर्तव्यमिति चेत्, उच्यते — भवेदेतत् मन्वादिवाक्यस्यादाहर्तव्यत्वम्, यदि सूत्रकृतो मन्वादिवाक्यमिह विवक्षितं स्यात्, नचैवम्, तत्कुत इति चेत्, यत्रान्यमतोदाहरणमभिमतं तत्र तन्नामग्रहणं करोत्याचार्यः ‘ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमि ’ रित्यादिना । नच तथास्ति प्रकृते नामग्रहणं, तेन मन्यामहे आचार्यस्य नान्यवाक्यमिहोदाहणत्वेन विवक्षितमिति । कथं तर्हि अनवभृत्प्रामाण्यस्य स्ववचनस्योदाहरणमिति चेत्, न — पुराणस्यापि अपौरुषेयत्वात् । अन्यथा वेदवाक्योदाहरणमपि न स्यात्, वेदवाक्यस्यापि स्वनैबोद्धृतत्वात्, वेदवाक्यंतु सर्वदा एकप्रकारं, पुराणवाक्यं तु परिणामीत्येतत्तु वैषम्यमात्रम् । सौत्रापिशब्दस्यानुक्तश्रुतिसमुच्चायकत्वापेक्षया सूत्रोक्तानुकृतिरूपयुक्तिसमुच्चायकत्वमेव वरमित्यभिप्रेत्यार्थान्तरमाह — किंचेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — ज्ञानिसुखस्यैवाऽऽनुकूल्येन गृह्यमाणत्वं भवेत्, ‘ परमं सुख ’ मिति सुखश्रुतेः, नच — सुखश्रुतिः विष्णावपि सावकाशेति तद्ग्रहः — ‘ तेषांसुखं शाश्वतं नेतरेषा ’ मिति ज्ञानिसुखस्यैव प्रकृतत्वात् । तस्यैव तच्छब्देन परामर्शस्य युक्तत्वात् ॥ नच वाच्यं—भगवतोऽपि प्रकृतत्वात् तत्परामर्शोऽयमस्त्विति—तस्य नपुंसकशब्देनाऽप्रकृतस्य तदित्यादिपरामर्शयोगात्, संभवत्समीपपरामर्शं विहाय दूरस्थपरामर्शग्रहणे कारणाभावाच्च । अतो ज्ञानिसुखस्यैवाऽऽनुकूल्येन गृह्यमाणत्वात् तस्यैवानिर्देश्यत्वादीति ।

सिद्धान्तस्तु — विष्णुरेवाऽयमानुकूल्येन गृह्यमाणो भवेत् , ‘ तमेव-
भांतमनुभाति सर्वमिति सूर्या ’ दितेजसां तदधीनत्वश्रवणात् , ‘ तस्यभासा सर्व-
मिदं विभाती ’ (का०. ५ - १५) ति सर्वजगत्प्रकाशकत्वोक्तेश्च । न चैत-
ल्लिङ्गद्वयं न विष्णोरिति वाच्यम् — ‘ अहंतत्तेजोरमी ’ दिति श्रुत्या
‘ यदादित्यगतं तेज ’ (गी०. १५-१२) इत्यादिस्मृत्याच विष्णुर्लिङ्गत्वावगतेः,
‘ न तत्र सूर्योभाति न चन्द्रतारक ’ (का०. ५ - १५) मिति श्रुत्या सूर्या-
द्यप्रकाश्यत्वश्रवणाच्च आनुकूल्येन गृह्यमाणो विष्णुः । न चेदं न विष्णुर्लिङ्गम्—
‘ न तद्भासयत ’ इत्यादिस्मृत्या तल्लिङ्गत्वनिश्चयात् । नच — सुखश्रुतिवि-
रोधः—‘ परमंसुख ’ मिति सुखश्रुतेरपि तत्परत्वात् । ननु—तेषां सुख ’ मिति ज्ञानि-
सुखस्यैव प्रकृतत्वात् तस्यैव ‘ तदेत ’ दिति परामर्श इति चेत् , न — ‘ चेतनश्चे-
तनाना ’ (का. ५-१३) मिति परमात्मनोऽपि प्रकृतत्वात् । नच परमात्मनो न
पुंसकसुखशब्देनाप्राकृतत्वात् तदिति परामर्शायोग इति वाच्यम् — यदनिर्देश्यं
परमंसुखं कथं न तद्विजानीयमित्यानुकूल्येन गृह्णन्ति, तदनिर्देश्यं सुखमित्ये-
तत्प्रकृतपरमात्मनो रूप, मिति मन्यन्त इति, वाक्ययोजनोपपत्तेः । नच —
वक्तव्यं समीपस्थपरामर्शं विहाय कथंचिदेव दूरस्थग्रहणे कारणाभाव इति—सूर्या-
दिप्रकाशनियामकत्वादीनां लिङ्गानां अन्यत्रानवकाशेन दूरस्थपरामर्शस्यैव न्याय्य-
त्वात् । ततश्चाऽऽनुकूल्येन गृह्यमाणो हरिरेवेति तस्यैवाऽनिर्देश्यत्वादीनि सि-
द्धम् (अ०. ६.)

—w—

(७ - अधिकरणम्)

ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ (सू० २४)

तज्जिज्ञास्यत्वमीशानस्येति ॥ अनेन जिज्ञासाधिकरणैर्-दधिकरण-
योः जिज्ञास्यत्वेन प्रतीयमानवस्तुप्रतिपादकत्वमेव संगतिरित्युक्तमिति बोध्यम् ।
ननु—ईशानस्य जिज्ञास्यत्वं, काठके प्रतीयत इत्युक्तम् । तत्रोपासनाया एवोक्त-
त्वादित्यत आह — जिज्ञासोपासानयोरिति ॥ तदाजिज्ञास्यत्वमन्यस्यैव-
प्रसज्जत इति ॥ उपलक्षणमतत् । ईशानशब्दोक्तगुणोप्यन्यस्यैव स्यात् ततश्च

गुणपूर्णत्वं न सिध्यतीति । ननु — ईशानस्य विष्णुत्वेऽपि न जिज्ञास्यत्वस्य विष्ण्वैकानिष्ठत्वं सिद्ध्यति, 'कुविदंगे' (ऋ०. स०. ५. ६-१३) ति श्रुत्या सर्वदेवोपास्यत्वरूपजिज्ञास्यत्वस्य वायुधर्मत्वावगमात्, नच — 'ईशानो भूतभव्यस्ये' (का०. ४. १३) ति वाक्यवत्कुविदंगेत्यस्यापि इह समन्वयः सिध्यतीति वाच्यम् — तर्हि सर्वदेवोपास्यत्वस्य वायुधर्मत्वोपपादनाय पूर्वपक्षिणः तद्वाक्योदाहरणमयुक्तं स्यात् । वायुपरतया संदिग्धेन 'कुविदंगे' ल्यनेन वाक्येन वायुधर्मत्वनिश्चयायोगात् । एवंचैदमधिकरणमनारंभणीयं व्यर्थत्वादिति चेत्

‘आलम्ब्य चरणौ सत्यनिधे स्तस्य कृपावलात् ।

अशक्तोपि समाधातुं वक्ष्येऽभिनवमुत्तरम्’ ।

तथाहि — न त्रमोवयम्, उपास्यत्वप्रतिपादकं सर्ववाक्यं युगपदेव विषयीकृत्य सकृदेवाधिकरणं प्रवर्तत इति । किं तर्हि विषयवाक्यसंक्षयया बहुवारं प्रवर्तते । एवंचसति यदा काठकवाक्यं विषयीकृत्य प्रवर्तते तदा 'कुवि' दंगेति वाक्येन देवोपास्यत्वस्य वायुधर्मत्वं पूर्वपक्षी प्रतिपादयति । यदाच — 'कुविदंगे' ति वाक्यं विषयीकृत्य प्रवर्तते, तदा वाक्यान्तरेण देवोपास्यत्वादीना मन्यधर्मत्वं प्रतिपादयेदिति न कश्चिदोप इति । सर्वदेवोपस्यत्वश्रवणादिति ॥ ननु — इदं पूर्वग्रन्थविरुद्धम्, पूर्वं 'स च यदि विष्णोरन्यः स्यात् तदा जिज्ञास्यत्वाच्चान्यस्यैव प्रसज्जत' इति ईशानस्य विष्णवन्त्यत्वसिद्धौ जिज्ञास्यत्वस्य विष्णवन्त्यधर्मत्वसिद्धिः स्यादित्युक्तम्, इदानीं तु सर्वदेवोपस्यत्वरूपजिज्ञास्यत्वस्यान्यधर्मत्वात् ईशानो विष्णवन्त्य इत्युच्यत इति चेत्, सत्यम् — तथापि सर्वदेवोपास्यत्वेन ईशानस्य विष्णवन्त्यत्वसाधनं युज्यते, अधिकारिभेदेन कस्यचिद्विष्णवन्त्यत्वसिद्ध्या जिज्ञास्यत्वसिद्धिः, अन्यस्य तु जिज्ञास्यत्वस्य विष्णवन्त्यधर्मत्वसिद्ध्या ईशानस्य तदन्यत्वसिद्धिरित्यंगीकारत् । अत एव — 'प्राणव्यवस्थापकत्वा' दि हेतुत्रयोपन्यासः । प्राणव्यवस्थापकत्वस्य वायुर्लिंगत्वश्रवणादिति ॥ ननु — यथा सम्राडिति वाक्ये प्राणव्यवस्थापकत्वस्य वायुनिष्ठत्वमात्रश्रवणेपि न तर्ल्लिगत्वं श्रूयत इति चेत्, न — 'यथा सम्रा' (प. प्र.) इति दृष्टांतोक्तिवलेन तर्ल्लिगत्वलाभात् । अधिकृतव्यवस्थापकत्वस्य तर्ल्लिगत्वात्, अन्यथा दृष्टांतोपादानमयुक्तं स्यात् । मध्य-

मत्वस्यच तद्धर्मत्वोक्तेरिति ॥ ननु — हेतुकृतं मध्यमत्वंश....प्राणापानयोर्मध्ये स्थितत्वमात्रम् । इहतु 'योयं मध्यमप्राण' इति उच्यमानत्वमन्यदेव 'अक्षरत्नयमीरित' मित्यत्र श्रीतत्त्वस्यमध्यमाक्षरत्ववत् इहापि प्राणपदवाच्येषु त्रिषु मध्यमस्यैव विवाक्षितत्वात्, 'अवान्तरेश्वरत्वेन तस्येश्वरवचो भवेत् । अतो मध्यमता माह्वस्तस्य वेदेषु वेदिन' इति वचनात् । ततश्चैतच्छुद्युदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न — ऊर्ध्वप्राणमुन्नयती' ति श्रुतौ प्राणव्यवस्थापकत्ववत् मध्यमत्वमपि ईशानस्य विशेषणमुच्यते । नच — मध्यमदेशस्थितत्वमात्रं विशेषणं भवितुमर्हति । साधारणत्वात् । प्राणव्यवस्थापकत्वरूपमुख्यप्राणलिंगसहपाठात् मध्यमत्वमपि अवान्तरेश्वरत्वरूपमिति मन्वानस्येह पूर्वपक्षित्वेन अवान्तरेश्वरत्वमपि कुतो मुख्यप्राणलिंगमिति शंकापनोदायैतच्छुद्युदाहरणस्योचितत्वादिति । अयंमन्त्रार्थ इति ॥ 'कुविदंग मनसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् । ते वायवे मनवे बाधिताय आवासयन्नुषसं सूर्येणे'ति मन्त्रार्थ इत्यर्थः । अनेनेति ॥ सूत्रे वामनश्रुतेः प्रमितपदेन निरवकाशत्वप्रयुक्तं प्राबल्यमुक्तम्, एवकारेणतु श्रुतिमात्रस्य लिंगमात्रात्स्वभावप्रयुक्तं प्राबल्यमुक्तमिति भावः । नाममात्रेणेति ॥ नामशब्दोऽत्ररूढिपर्यायः, रूढ्या अर्थप्रतिपादकशब्दः श्रुतिरित्यर्थः, योगरूढानां शब्दानां यल्लोकसिद्धश्रुतित्वं तद्रूढिप्रयुक्तमेव, न योगस्य तद्वटकत्वमिति द्योतनाय मात्रशब्दः । असाधारण इति ॥ असाधारणधर्मप्रतिपादकशब्दो लिंगमित्यर्थः । समाख्याया वाक्यप्रकरणभ्यां दुर्बलत्वेन 'पूर्वं पूर्वं बलीयः स्या' दित्युक्तबलीयस्त्वोपपत्तये समाख्यापदम् । अन्ते ग्राह्यमिति भावेन वाक्यं व्याचष्टे—निराकांक्षेति ॥ लिंगस्येति ॥ लिंगात्मकशब्दस्य स्वार्थबोधजननद्वारा अर्थानुमिति हेतुत्वात्तदानन्तर्यमित्यर्थः । आत्माप्रकरणादित्यत्रेति ॥ निरवकाशत्वं विनापि प्रकरणेन समाख्याया बाधदर्शनादिति भावः । ननु — लिंगात्मकः शब्दः स्वार्थप्रतिपादनद्वारा अर्थानुमापकः, वाक्यमपि तथेति तयोरैक्यमित्यत आह—लिंगवाक्ययोरिति ॥ गोत्रभिदमिति ॥ लिंगात् । गोत्रमिच्छब्दः पर्वतमेतारमिन्द्रं साक्षात् प्रतिपादयति । 'प्रवक्षणा अभिनवपर्वताना' मित्येतद्वाक्यंतु अनेकार्थप्रतिपादनद्वारा अर्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः । 'तच्चालिङ्गविष्णोरेवे'ति मूले एकव-

चनं जात्याभिप्रायेणेति भावेन तन्मूलमवतारयति — तथापीति ॥ अत्र टीकायां
 'न बाहुल्येपि लिङानां श्रुतिसाम्येनाऽनिर्णयः श्रुतेर्निरवकाशत्वात्, लिङानां वि-
 ष्णाववकाशात्, सावकाशादपि निरवकाशस्यैकस्य प्राबल्यादिति भावः' इति
 वाक्यानि न टीकावाक्यानि । अपितु भाष्ये — 'तच्चलिङ्गविष्णोरेवे' त्यभिधा-
 नात् न्यायविवरणेच 'लिङानां परमात्मनि अवकाशो विद्यत एव' त्यभिधानात्
 तयोर्वैरूप्यमसहमानेन विदुषा तयोरेकरूपसंपत्तये प्रक्षिप्तानि वाक्यानि । कुत स्त-
 र्हि टीकाकृता वैरूप्यं न परिहृतमिति चेत् वैरूप्यस्य वास्तवत्वादिति ब्रूमः । नहि
 प्रस्थानभेदेनोच्यमानं सर्वमेकाविधमेवेति नियमोस्ति । प्रस्थानभेदेनोक्तेः वैयर्थ्य-
 प्रसङ्गात् । अयमत्रविवेकः — भाष्यकृता तानिलिङ्गानि विष्णोरेवमुख्यानीति
 वस्तुस्थितिमवलम्ब्य 'तच्चलिङ्गं विष्णोरेवे' त्याद्युक्तम् । न्यायविवरणकृतातु किं
 लिङानां विष्णो मुख्यत्वसाधनप्रयासेन लिङानांसावकाशत्वोक्तिमात्रेणाप्यभिमत-
 सिद्धिसंभवादिति भावेन तथोक्तमिति । अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम्, भाष्ये — वि-
 ष्णोरेव तस्यैवेत्यवधारणद्वयप्रयोगेण लिङानां सावकाशत्वाभिप्रायवर्णनायोगात् ।
 तर्हि — सावकाशप्रतिपादनायाऽवधारणद्वयकृत्यमस्ति, येन लिङानां सावकाश-
 त्वाभिप्रायं भाष्यस्य प्रतीमः । नापि प्रक्षिप्तवाक्यस्य टीकान्तर्गतत्वाङ्गीकारे श्रुत्य-
 न्तरेणेत्युत्तरवाक्यं संगच्छते, लिङानां प्राणनिष्ठनया श्रुत्यन्तरोक्तावपि विष्णावव-
 काशसंभवात् । नहि यत् श्रुत्या यस्योच्यते तत्तदन्वयान्नवकाशमिति नियमोऽस्ति,
 येन लिङानां विष्णावनवकाशं प्रतीमः । नन्वस्तु विष्णोरेव प्राणत्वस्योक्तत्वात्
 'प्राणव्यवस्थापकत्वं मध्यमन्वेचे' ति लिङद्वयं, नतु 'कुविदगे' ति श्रुत्युक्तं सर्व-
 देवोपास्यात्वं, तस्य वायुनिष्ठत्वेनोक्तत्वादित्यत आह — वायुत्वमिति ॥ तस्यैव
 प्राणत्वोक्तेः वायुत्वोक्तेः, तर्हिलिङमपि विष्णोरेवेति भावः । (२५ - सू०)
 अङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तेरिति ॥ 'प्रमाणेद्वयस' (पा. सू. ५ - २ - ३७) जिति परि-
 माणे मात्रचो विधानात् अङ्गुष्ठपरिमाणत्वोक्तेरित्यर्थः । एतेन — अङ्गुष्ठमात्र इत्य-
 नेन परिमाणान्तरस्य निषेधात् 'नच वक्तव्य' मिति परिहारमाशङ्क्य निषेधानु-
 पपत्तिः, परममहत्परिमाणस्याऽणुत्वसमर्थनेऽपि परिमाणान्तरव्यवच्छेदासमर्थना-
 दिति परास्तम् । नचेति ॥ विष्णोरङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानं न युक्तमित्यर्थः । उत्तर-

माशङ्क्य निषेधति—नच वक्तव्यमिति ॥ अङ्गुष्ठमात्र इति॥ न ब्रूमो वयं सर्व-
गतस्य परिमाणान्तराऽसंभव इति, येनोक्तपरिहारः स्यात्, किं नाम अङ्गुष्ठमात्र-
इति प्रयोजनशून्यविशेषोक्तिबलबन्धपरिमाणान्तरव्यवच्छेदानुपपत्तिरिति ब्रूम
इति भावः । एतेन — अङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तेरिति पूर्वमेवावधारणार्थकमात्रशब्दान्तेनां
ऽगुष्ठपदेनैव परिमाणान्तरव्यवच्छेदस्योक्तत्वात् ‘ नच वक्तव्य ’ मित्यादि
तन्मात्रत्वोक्तेरित्यन्तं वाक्यद्वयं व्यर्थं, परिहारप्राप्तेरेवाऽभावेन तत्परिहारप्रयासवै-
यर्थ्यादिति परास्तम् । पूर्वं मात्रजन्तेनांऽगुष्ठपदेन तत्परिमाणस्योक्तत्वेन परिमा-
माणान्तरस्याऽनिषिद्धत्वात् । तन्मात्रपरिमाणत्वादित्यर्थ इति ॥ तच्छब्दे
नाङ्गुष्ठः परामृश्यते । ततश्च — अंगुष्ठसमपरिमाणत्वादित्यर्थ इत्यर्थः । भगवतः
सर्वरूपेश्वरविशेषेऽपि कृष्णस्य नीलमेव श्यामत्वमिव हृदयान्तर्गतस्य भगवतः
अङ्गुष्ठपरिमाणत्वमस्तीति तद्व्यापनायैवांऽगुष्ठमात्र इत्युक्तं नतु परिमाणान्तरनिषे-
धायेति भावः । विशिष्योक्तेरन्यथासिद्धत्वेनाऽवधारणतात्पर्यकल्पनाऽयोगात् ।
एतेन — अभिव्यक्तस्य भगवतः अङ्गुष्ठपरिमाणत्वेऽपि परिमाणान्तरस्यापि भावात्
तन्मात्रपरिमाणत्वादिति परिमाणान्तरव्यतिरेकसत्त्वाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् ।
‘ तुष्यतु दुर्जन ’ इति न्यायेनाऽवधारणतात्पर्यमङ्गीकृत्यापि मूलं योजयति —
भिन्नेष्वपीति ॥ नांऽगुष्ठमात्रत्वोक्त्या विष्णोरीशानत्वबाधः, तस्यौपचारिकत्वात्
नहि माणवके उपचारेण प्रयुक्तं सिंहपदं मनुष्यत्वं विरुणद्धीति भावः । तुश्च-
ब्द इति ॥ अस्मिन् व्याख्याने उपचारेणैवांऽगुष्ठमात्रः, नतु तदेवपरिमाण-
मस्तीति अंगुष्ठमात्र इति एवकारार्थवाचकतुशब्द इत्यर्थः । पूर्वव्याख्यानेतु भग-
वन्मूर्तिविशेषगतपरिमाणज्ञापनायैव श्रुतौ अङ्गुष्ठमात्र इत्युक्तम्, नतु ‘ विशेष-
विधिः शेषनिषेधंगमयती ’ ति न्यायेन परिमाणान्तरनिषेधायेति एवकारार्थवाच-
कस्तुशब्द इति बोध्यम् । भगवन्मूर्तिविशेषस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेऽपि न विशिष्यांगु-
ष्ठपरिमाणत्वोक्तिर्युज्यते व्यापनप्रयोजनाभावादिति भावेन शङ्कते—तथापीति ॥
तत्तदंगुष्ठमात्रत्वेति ॥ अयमपि शब्दो मात्रजन्तोबोध्यः । एतेन — विकल्प-
कोटावधारणार्थकमात्रशब्दप्रवेशो व्यर्थः, किं तत्तदंगुष्ठमितः, किंवा यत्किञ्चि-
दंगुष्ठमित इत्येतावतैव पूर्णत्वादिति परास्तम् । अंगुष्ठमात्रत्वायोगादिति ॥

उपलक्षणमेतत् । कथनवैयर्थ्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । साधारणदोषेण द्वितीयपक्षं दूषयति — नद्वितीय इति ॥ कथनवैयर्थ्यादिति ॥ अणुत्वमहत्त्वादिपरिमाणवति यत्किञ्चिदंगुष्ठपरिमितत्वाभिधानस्य निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । असंभवाच्चेति ॥ पिपीलिकादिदेह इति शेषः । अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम् — अंगुष्ठमात्र इति शब्दो मात्रजन्तएव नतु मात्रशब्दान्तः ‘देहांगुष्ठमितो देहे जीवांगुष्ठमितो हृदि’ इति स्मृतेः । अन्यथाऽंगुष्ठ एवायं न हस्तादिरिति अवयवान्तरनिषेधः स्यात् नतु परिणामान्तरनिषेधः । किञ्च — अंगुष्ठशब्दस्य परिमाणवाचकत्वाभावात् ईशानस्यांगुष्ठपरिमितत्वं न सिद्धयेत् । नच ‘प्रमाणेल’ इति वार्तिकेन लुप्तमात्रजन्तत्वात् वितस्यादिवत् अंगुष्ठशब्द एव अंगुष्ठपरिमाणमाहेति वाच्यम् = नामलिंगानुशामने प्रादेशतालगोर्कर्ण इत्यादिना प्रमाणगणनावसरे परिगणितप्रादेशतालगोर्कर्णवितस्तिहस्ताऽरन्त्यादिशब्देभ्य एव ‘प्रमाणेल’ इति वार्तिकेन द्वयमजादीनां लुकोविहितत्वेन अंगुष्ठशब्दस्य तत्राऽगणितत्वेन ततः परस्य मात्रचो लुप्तसंभवात् । उक्तंच काशिकायाम् — ‘प्रमाणत्वेन येषां सिद्धाः तेभ्यः उत्पन्नस्य लुप्तभवती’ इति । अपिच — ‘मात्रं कार्त्तव्येऽवधारण’ इत्याभिधानात् अवधारणार्थकमात्रशब्दस्य नपुंसकलिंगत्वेन ‘अंगुष्ठमात्र’ इति पुल्लिङ्गानुपपत्तिरिति सौत्रतुशब्दं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे — तु शब्दोऽपिशब्दार्थ इति ॥ अनेन यद्यपि इतरप्राणिनामंगुष्ठो नास्ति तथापि मनुष्याधिकारत्वात् अंगुष्ठमात्रत्वोक्तिर्युज्यत इति योजनोक्ता भवति ।

पूर्वपक्षस्तु — ईशानो वायुरेव भवेत्, प्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वाभ्यां ‘यथासंम्राडेव अधिकृतान् विनियुक्ते, एतान् प्रामानधितिष्ठस्व एतान् प्रामानधितिष्ठस्वे’ इति ‘एव मेवैव प्राण इतरान्प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्त’ इति प्राणव्यवस्थापकत्वस्य वायुलिंगत्वश्रवणात् ‘अथेममेव नामो द्योयं मध्यमः प्राण’ इति मध्यमत्वस्य च तद्धर्मोक्तेः । ततश्च — तस्यैवैतजिज्ञास्यत्वम् । नच वाच्यं नेदमनिष्टम् — वायोरपि जिज्ञास्यताभ्युपगमात् । विष्णुजिज्ञास्यत्वस्याऽवाधादिति । प्राप्तप्राणप्रसादिसर्वैश्वर्याणां देवानां आनन्दातिशयजनकप्रसादविशेषमन्तरा प्रयोजनांतराभावेन तदर्थमपि वायोरुपास्यत्वे तयैश्वरत्वात् स्वतन्त्र्यापत्त्या विष्णु-

जिज्ञास्य इत्यस्याऽनुपपत्तिप्रसंगात् । अथवा ईशानो वायुरेव भवेत्, ' विश्वेदेवा उपासत ' इति सर्वदेवोपास्यत्वश्रवणात्, तस्य कुविदंगेति सर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतिः । ततश्चेतानपदोक्तगुणस्य बाहुनिष्ठत्वात् न विष्णोः सर्वगुणपूर्णत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — विष्णुरेवेशानो भवेत्, ' मध्येवामन ' (का०. ५-३) मिति वामनश्रुतेः, तस्याश्च महायोगरूढिसिद्धायाः तत्प्रमापकत्वात् । ननु — वायुलिङ्गसद्भावादीशानो वायुरेव किं न स्यादिति चेत्, न — लिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यात् । तेषामपि लिङ्गानां ' तद्वैवं प्राणोऽभव ' (तै०. आ०.) इत्यादिना वैष्णवत्वस्य सिद्धत्वाच्च । ननु — माभूत्प्राणव्यवस्थापकत्वादलिङ्गेनेतानस्य वायुत्वसिद्धिः, अङ्गुष्ठमात्रत्वाल्लिङ्गेन तु सिध्येदेव तस्य विष्णावसंभवात् । यद्यपि — विष्णौ अंगुष्ठपरिमितत्वं संभवति, तथापि अंगुष्ठमात्र इति विशिष्योक्तिबललभ्यपरिमाणान्तरव्यवच्छेदस्याऽसंभव एवेति चेत्, न — ह्यवकाशेऽभिव्यक्तस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमितत्वेन तथोपासनायैव श्रुतावंगुष्ठमात्रत्वस्योक्तत्वेन परिमाणान्तरव्यवच्छेदाभिप्रायकल्पनायोगात् । यद्यपि — इतरप्राणिनामंगुष्ठाभावः, तथापि — मनुष्याणामेव वेदविद्याधिकारात् तान्प्रत्यंगुष्ठमात्रत्वोक्तिर्युक्ता तस्मादीशानो विष्णुरेवेति ईशानपदोक्तगुणवत्त्वं, जिज्ञास्यत्वंच, तस्यैवेति सिद्धम् (अ०. ७)

[८ - अधिकरणम्]

ॐ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॐ (सू० २६)

अत्रदेवानामिति ॥ यद्यपि — मनुष्यपदेन विद्याविशेषाधिकाराभावस्यैव प्राप्तत्वात् तत्रैवाऽधिकारभावः समर्थनीयः, तथापि — विद्यामात्रेऽऽनधिकारप्रापकपूर्वपक्षनिरासाय प्रसंगात् वेदविद्याधिकारसामान्यसमर्थनमिति बध्यम् । नाध्यायादिसंगतिर्गवेषणीयेति ॥ नन्वत्रास्त्येवाऽध्यायसंगतिः, देवोपास्यत्वरूपलिङ्गसमन्वयसमर्थनात् । तदुक्तमणुभाष्ये ' उपास्यो दैवतैरपी ' ति । टीकायां च ' न तदुपास्यत्वल्लिङ्गं विष्णोः संभवती ' ति । किंच — प्रासंगिकत्वान्नध्यायादिसंगतिर्गवेषणीयेत्युक्तम्, प्रसंगसंगतेरन्तर्भावसंगत्यविरोधादिति चेत्, उच्यते — सत्यमिह देवोपास्यत्वल्लिङ्गसमन्वयो भवतीति किंतु न साक्षात्, अपितु — जि-

ज्ञासाधिकरणे जिज्ञानाकर्तव्यत्वसिद्धौ अर्थात् जिज्ञास्यत्वलिङ्गसिद्धिवत् इहापि देवानामधिकारसमर्थनेऽर्थात्तदुपास्यत्वमपि सिध्यति । अणुभाष्यन्तु जिज्ञासाधिकरणे 'विष्णुरेव जिज्ञास्य' इतिवत् इहाप्याधिकार्यप्रदर्शनपरम् । यदपि चोक्तं प्रसंगसंगतेः संगत्यन्तराविरोध इति, तत्तथैव । कथं तर्हि 'प्रासंगिकत्वान्नाध्यायादिसंगतिर्गवेषणीये' त्युक्तिरिति चेन्, इत्थम् अस्मिन्नधिकरणे नाऽधिकरणान्तरवत् अध्यायपादाभ्यामन्तर्भावलक्षाणासंगतिः, किन्तु जिज्ञासाधिकरणवत् आर्थिकार्थमेपक्ष्य, समतैच्चतद्भाष्यकारस्य, एतदधिकरणद्वयव्यावृत्तये पादप्रतिपाद्यकथनावसरं प्रायेणेत्यभिधानात् । एवंचासंगतं न वक्तव्यमिति शंकापरिहारार्थमार्थिकार्थमादाय संगतिव्युत्पादनाय मनःखेदो न कार्यः अनायाससिद्धप्रसंगसङ्गति निरूपणेनैव शंकापरिहारादिति । तदिदमुक्तम् — न गवेषणीयेति । अन्यथानेत्येवाऽवश्यत् । ततश्चैवं योजना — प्रसंगसंगतेर्विद्यमानत्वात् तन्निरूपणेनैवाऽसंगति शंकापरिहारात् मन्ताप्रबन्धेन अन्तर्भावलक्षणसंगतिगवेषणं न कार्यमिति । मनुष्याणामेव वेदविद्याधिकार इत्युक्तमिति ॥ मनुष्याणामिति असाधारण्योक्तिबलात् एवकारार्थोलब्ध इति भावेन मनुष्याणामिवेत्युक्तम् । एतेन — सूत्रे 'मनुष्याधिकारत्वात् इत्योक्तत्वात् मनुष्याणामिवेत्युक्तमित्यनुवादो न युक्त इति परास्तम् । अनेनाऽस्याधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन व्याख्यानव्याख्येयभावलक्षणा संगतिरित्युक्तं भवति, भाष्ये — 'तिर्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणं न तु देवाद्यपेक्षयेत्याहे' इति अस्याधिकरणस्य तदभिप्रायकथनरूपत्वाभिधानात् । श्रुत्यप्रामाण्यं प्रसज्जत इति ॥ नन्विदमयुक्तं । अधिकारशून्यैरपि देवैरुपासनायाः क्रियमाणेन श्रुतेर्विषयबाधशून्यत्वात्, न ह्यनधिकारिण उपासनां न कुर्वन्तीति नियमोऽस्ति, मुक्तैरपि उपासनायाः क्रियमाणत्वादिति चेन्, स्यादयंदोषः — यदिसर्वदेवानामनधिकृतोपासने प्रत्यवायहेतौ प्रवृत्तिरुपपद्येत, न चैतत्संभवीति, लोकेऽपि सतांसंघे पापकारित्वाददर्शनात् । अत एव — देवाः स्वोत्तमोपास्यान् गुणान् नोपासते । एवंच — 'विश्वेदेवा उपासत' (का०. ५-३) इति श्रुतेः देवोपासने वाचनिकोऽर्थः, अधिकारत्वादिरार्थिकोऽर्थः । तस्यच बाधान् श्रुत्यप्रामाण्यमवर्जनीयम् । यद्यपि — साक्षादेवाऽधिकारप्रतिपादकानि वचनानि

सन्ति, तेषामेवाऽप्रामाण्यमापादयितुं शक्यम्, तथापि — अङ्गुष्ठविद्यायामेवाऽ-
 नधिकारइत्यंगीकारेऽपि वेदाप्रामाण्यमवर्जनीयमिति तदर्थमप्येतदधिकरण मावश्य-
 कमिति द्योतनाय एतद्वाक्याप्रामाण्यमापादितम् । सवेदविद्याधिकार इति ॥
 अङ्गुष्ठविद्याधिकारोविषय इत्यर्थः । यद्यपि — सिद्धान्तेवेदविद्याधिकारमात्रसमर्थ-
 नात् वेदविद्याधिकारोविषय इति वक्तव्यम्, तथापि सामान्यस्य विषयत्वे विशेष-
 षस्य विषयत्वं न विहन्यते इति तथोक्तम् । सन्देह इति॥ यद्यप्ययं नाऽधिकार-
 मात्रविषयः, तथापि विशेषविषयस्यापि संशयस्यैतदधिकरणनिवर्त्यत्वादुपन्यासः ।
 किं देवा इति॥ देवत्वप्रयोजकं पदं किमनादिनित्यम्, उतोऽपत्तिविनाशवादित्यर्थः ।
 न ह्यनादितः प्राप्तपदानामिति ॥ ननु — पदस्य विद्याकार्यत्वमस्ति, नवा ।
 नाद्यः — देवानामनादिनित्यत्वेन अन्यस्यचायोग्यत्वेन विद्याया कस्यापि पदप्राप्ते-
 रभावात् । नहि कदापि कस्यापि विद्यायाः पदजनकत्वाभावे पदविद्याकार्यमिति-
 संभवति, अतिप्रसंगात् । नेतिपक्षे प्राप्तपदानामिति व्यर्थम् अकामत्वव्युत्पादनाय
 विद्याफलसिद्धेरेव वक्तव्यत्वादिति चेत्, सत्यम् — अकामत्वव्युत्पादनाय विद्या-
 फलसिद्धिरेव वक्तव्येति, उक्ता च विद्याफलसिद्धिः, तथापि — विद्याफलं हि द्वि-
 विधं मोक्षः, अभ्युदयश्चेति । तत्र न तावत् देवानां मोक्षकामना संभवति, तेषां
 तद्योग्यताविरहात् । न हि सर्वज्ञानामयोग्ये कामनासंभवतीति संभवति । नाप्य-
 भ्युदयकामनासंभवति, तेषांप्राप्तपदत्वात् । प्राप्तपदानां च सर्वसमृद्धियुक्तत्वात् ।
 नहि सिद्धेऽर्थे कामना संभवतीति भावेन ‘नह्यनादितः प्राप्तपदानां मोक्षशून्या-
 नां च विद्याभिः प्रयोजनमस्तीति पूर्वपक्षिणाऽभिधानात् । नद्वितीयः — ननु —
 द्वितीयकल्पदूषणंव्यर्थं तस्य देवानां वेदविद्याधिकारानापादकत्वेन पूर्वपक्षाविरोधि-
 त्वात् । तथाहि — पदप्राप्तेः पूर्वं तेषां वेदविद्याधिकारसिद्धावपि तदा तेषामदे-
 वत्वेन देवानां वेदविद्याधिकारप्राप्तेः । नापिमुक्तव्यं वेदविद्याधिकारः सिध्यति,
 मनुष्यत्वावस्थायामेव मोक्षसाधनस्यानुष्ठितत्वात् । वस्वादिविद्याया मोक्षसाधन-
 त्वात् पदस्य नान्तरीयकत्वात् । उक्तं च — पदप्राप्तेः नान्तरीयकफलत्वं ‘ऐन्द्रं-
 पदं नान्तरीयं फलंतु हरितोषण’ मित्यादाविति चेत्, सत्यम् — नायं कल्पोऽधि-
 कारप्रापकः, तथापि देवानामनादिनित्यत्वमिति मन्यमानेन पूर्वपक्षिणा वस्तुस्थि-

ति प्रदर्शनार्थमयं कल्पो दूषितः । मुक्त्यंगीकार इति ॥ विद्यादिना पदप्राप्ति-
मुक्तिमन्त इति द्वितीयपक्षांगीकार इत्यर्थः । कर्मादिविरोधः = ततः पूर्वं
देवताभावेन देवोद्दिष्टकर्मणः तदुपासनायाश्च विरोधः । अयंभावः - देवास्ता-
वत् इन्द्रादिपदप्रापकयज्ञादिकर्मानुष्ठानेन प्राप्तपदा भवन्तीति वक्तव्यम्, ततः
पूर्वं देवताभावोद्देशाभावात् व्यंगं कर्म न पदप्राप्त्यादिकलहेतुर्भवति । सांगस्यैव
कर्मणः फलहेतुत्वात् । अन्यथा—बाह्यकृतयागस्यापि फलहेतुत्वप्रसंगः । एवंच—
देवानामेव बंध्यापुत्रवत् अत्यन्तासत्त्वात् न वेदविद्याधिकार इति । नन्वत्रभाष्यंति-
र्यगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तं नतु देवाद्यपेक्षयेत्याहे 'ति, तदयुक्तम्,
मनुष्यत्वविशेषणस्य तिर्यगादिप्राप्तिहेतुत्वाभावेन तदपेक्षया तद्विशेषणोपादानयो-
गात्, 'नतुदेवाद्यपेक्षये' त्यस्याऽप्रसक्तप्रातिषेधत्वाच्च, नहि मनुष्यत्वविशेषणं
देवादिप्रापकं येन तदपेक्षया प्रयुक्तमिति संभावनास्यात्, 'इत्याहे' त्यस्यान्य-
थानुवादत्वाच्च । नहि सूत्रे मनुष्यविशेषणकृत्यमुपलभ्यते येनान्यथानुवादो न स्या-
दित्यत आह — मनुष्यपदमिति ॥ मनुष्यपदं विशिष्टबुद्धिमत्परं ततश्च तेन-
विशेषणेन तद्रहित तिर्यगादीनां व्यावृत्तिः नतु देवानामिति भावः । नचोक्त-
प्रकारेणेति ॥ अनादितः प्राप्तपदत्वेन नित्यत्वात् मोक्षासंभवेनाऽर्थित्वाभावात्
सामर्थ्यविद्वत्त्वयोः सत्त्वेऽपि अधिकाराभाव इति भावः । विप्रतिपत्तिसूचना-
येति ॥ ननु — विप्रतिपत्तिसूचनाय बादरायणपदमित्ययुक्तम् । तथाहि — वि-
रुद्धा प्रतिपत्तिः = विप्रतिपत्तिः, नच — जैमिन्यादिप्रतिपत्तिर्बादरायणप्रतिप-
त्तिर्विरुद्धा, तथासति अप्रामाण्यापातात्, नच तदप्रामाण्यमिष्टमिति शक्यतेवक्तुम्,
जैमिन्यादिमतस्य भगवन्मतैकदेशत्वात् । तदुक्तम् ॥

‘सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य त्वेकदेश विचिन्तितम् ।

स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुः तन्मतं न विरुध्यते ’ ॥

इति । ‘उक्तफलानधिकारमात्रं जैमिनिमत’मित्यादिना । अविरोधस्य स्ववच-
नेनाप्युक्तत्वाच्चेति चेत् ।

‘मुहूर्त्तमतुलं ध्यात्वा रामचन्द्रं रमापतिम् ।

प्रसादमतुलं लब्ध्वा समाधानमहं ब्रुवे ॥

तथाहि — न ब्रूमेवयं विरुद्धप्रतिपत्तिसूचनार्थं वादरायणपदमिति, ये-
 नोक्तदोषः स्यात् किं नाम विशिष्टा प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिसूचनाय
 वादरायणपदमिति । तद्यथा महाराजेनायममेत्युक्ते तस्य तत्र विशिष्टाप्रतिपत्तिः
 गम्यत एवमिहापि वक्ष्यमाणजैमिन्यादिमतस्य स्वकीयत्वेऽपि अस्यमतस्य स्वकीयत्वो-
 क्तया विशिष्टप्रतिपत्ति स्तत्र तस्य ज्ञायते । सर्वनाम्नाभगवन्नामत्वेऽपि शिवादि-
 नान्नामन्येषां दत्तत्वेन तदपेक्षया नारायणादिनामसु प्रतिपत्तिविशेषवदिति ध्येयम् ।
 शङ्कते — न देवा विद्याधिकारिण इति ॥ अपित्विति ॥ अस्यानुमानस्य
 सोपाधिकत्वेन दुर्बलत्वात् न बाधकत्वमिति भावः । ननु—तिरश्चां तावन्नाधिकारः
 शन्यते वक्तुम् अंगुष्ठाभावात् । ततश्च तत्रसत्यप्यनधिकारे विशिष्टबुद्ध्यादिराहि-
 त्याभावात् व्याप्तिविधुरोयमुपाधिरिति भावेन शङ्कते — विशिष्टबुद्ध्यादिप्रताप-
 पीति ॥ अधिकारेऽपीतिशेष इति ॥ भवेदिदं व्याप्तित्रैधुर्यमुपाधेः, यदि
 तिरश्चामधिकारो न स्यात्, नचैवं किं नाम अग्रेष्वेव केषांचित्तिरश्चामधिकारः ।
 नचांगुष्ठाभावविरोधः — तद्विद्यायामनधिकारऽपि विद्यान्तराधिकारादिति भावः ।
 तदुक्तं — 'तेषामपि यत्रविशिष्टबुद्ध्यादिभावः तत्राऽविरोध' इति । यस्यांवि-
 द्यायां विशिष्टबुद्ध्यादि भावः तत्राधिकारे विरोधाभावः, यस्यांविद्यायामधिकारे
 अंगुष्ठाभावरूपो विरोधः, न तत्र विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमित्यर्थः । ननु तिरश्चांवेद-
 विद्याधिकाराभावावेदकप्रमाणविरोधादधिकारेऽप्यविरोध इत्युक्तमितिभावेन शं-
 कते—कथंतिरश्चामिति॥ कथमित्याक्षेपे । नन्वधिकाराभावावेदकं प्रमाणमधिकार-
 निषेधरूप आगमः, किं प्रतियोगिनोऽधिकारस्य निष्प्रमाणकत्वलिङ्गमिति भावेन
 पृच्छति — किं निषेधादिति ॥ अदर्शनाद्वेति ॥ प्रमाणेनेति शेषः । एतेन —
 अधिकारस्यायोग्यत्वात् तदनुपलब्धिर्नाऽभावसाधिका योग्यानुपलब्धेरैवाऽभाव-
 साधकत्वादिति परास्तम् । प्रमाणानुपलब्धेरभावव्याप्यत्वात् । अधिकारितयेति-
 शेष इति ॥ 'एवमुक्तो भातुमिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।

तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यत्तच्छृणु नराधिप ' ॥ इत्यादिना भारते
 जारितारिसारिसृक्तस्तत्रमित्रद्रोणाख्यानां, चतुर्णां पक्षिणां मध्ये जरितारेः,
 'अयमग्रे जरिते' (ऋ. सं. ८ ७ ३०) त्याग्रेयसूक्तेन अग्निस्तावद्वक्तृत्वाक्तेः तत्रैव

‘स्तंबमित्रस्तपः कुर्यात् द्रोणो ब्रह्मविदुत्तम’ ।

इति द्रोणदे ब्रह्मवित्वाद्युक्तेष्व । ऋषीनस्मान्वाल्कान्पालयस्वेति ऋषिशब्देन-
 ऋद्रष्टृत्वोक्तेष्व अधिकारित्वं ज्ञायते इति भावः । उपाधिरप्यपोढ इति ॥
 अस्तिर्यादिषु साध्याऽव्यापकत्वादिति भावः । ‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा स्तानि धर्मा-
 णि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा’
 (ऋ०. स०. ८ -) इति ऋचं व्याचष्टे - (२७ - सू०.) देवा इति ॥
 (२८ - सू०.) वेदाप्रामाण्याख्येति ॥ वेदाप्रामाण्याख्यदोषापातादित्यर्थः ।
 ननु - ‘नदीतीरे पञ्चफलानि सन्ती’ इति वाक्यार्थस्य फलादेरनित्यत्वेऽपि वा-
 क्यप्रामाण्यदर्शनात् वाच्यानित्यत्वेन वेदाप्रामाण्यापादनमयुक्तमित्यत आह - वेद-
 स्येति ॥ वेदस्य नित्यत्वात् परेणाऽनित्यदेवानां वाच्यत्वांगीकारात् अप्रामाण्या-
 षादनं युक्तमित्यर्थः । भवेद्वाच्यानित्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यप्रामाण्यं वाक्यस्याप्यानि-
 त्यत्वात्, नैवं वेदे सम्भवति, तस्य नित्यत्वादिति भावः । अस्तु वेदस्य नित्यत्वं
 तथापि लौकिकवाक्यवत् प्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह - वाच्यहीनया
 इति ॥ वाचः = वेदवाचः । इदमुक्तं भवति - भवेदनित्यार्थस्यापि लौकि-
 कवाक्यस्य प्रामाण्यम्, तस्य विषयोत्पत्त्यनन्तरमेव प्रमाणान्तरेण तमर्थं निश्चित-
 वता उत्पन्नत्वेन ‘घटोऽस्ती’ त्यादिवाक्यस्य वाच्यहीनत्वाभावात् । यत्तु घट-
 विनाशानन्तरं घटोऽस्तीति वाक्यं तदप्रमाणमेव । अन्यच्च पूर्ववाक्यात्तद्वाक्यम् ।
 एवम् — ‘आसीत् घट’ इति वाक्यं घटस्य ध्वंसप्रतियोगित्वमाह, अस्तिच
 वाक्यसमये तद्वाच्यध्वंसप्रतियोगित्वमिति वाच्यहीनत्वाभावात् भवति प्रमाणम् ।
 एवं-विद्यमानेषु घटे ‘आसीदत्र घट’ इति यदा ब्रूते तदपि वाक्यं प्रमाणं, वि-
 शेष्यस्य ध्वंसप्रतियोगित्वभावेपि तत्क्षणसंबन्धरूपविशेषणविनाशेन विशिष्टस्य ध्वंस-
 प्रतियोगित्वात् । एवं भविष्यदर्थानां लौकिकवाक्यानां प्रामाण्यमूहम् ; नैवं वेदे
 संभवति, इंद्रादिनाशानन्तरं तदागमनादिप्रतिपादकवाक्यानां वाच्यहीनत्वात् ।
 नच लौकिकवाक्यवत् इंद्रादिमानकालिकवाक्ये प्रामाण्यं प्रतिपत्तुं शक्यम्,
 अप्रमाणीभूतोत्तरवाक्याभिन्नत्वात् । न हीन्द्रादीनां वर्तमानदशापन्नाद्वेदवाक्यात् इद-
 म्पठ्यत् । येनाऽस्य वाक्यस्याऽप्रामाण्येऽपि तस्य प्रामाण्यं प्रतिपद्येमहि । एवमुक्त-
 पा. नं. २८.

प्रकारेण वाच्याऽनित्यत्वे वेदप्रामाण्याऽसंभवात् युक्तमप्रामाण्यापादनमिति । ननु — चक्षुरादीन्द्रियविषयनाशे अनुत्पादेच सतश्चक्षुरादेः नाप्रामाण्यं दृष्टं, तत्कथमुच्यते विषयाभावे वाक्याप्रामाण्यमित्यत आह — यावतेति ॥ सदा विषयीकारित्वात् वाक्यस्य विषयाऽसाहित्यं वाक्यस्याऽप्रामाण्यं न प्रत्यक्षेत्येति भावः । ननु — वेद-प्रामाण्यप्रसंरक्षणाय यदि तद्वाच्यानां नित्यत्वमुच्यते तर्हि तद्वाच्यानां सर्वपदार्थानां नित्यत्वं वाच्यम्, नच तद्युक्तं, वेदाप्रामाण्यप्रसंगात् तत्राहि — वेदे तावत् आ-ख्यायिकाः श्रूयन्ते इन्द्रैवै वृत्रंहत्वा महानभवदित्याद्याः । नच वृत्रादीनां नित्यत्वे हत्वेतियुज्यते बाधात् । नापि तन्महत्त्वस्यनित्यत्वे महानभवदित्यादि युज्यत इति चेत्, न — आख्यायिकानामिन्द्रादिदेवतोत्कर्षमात्रपरत्वेन स्वार्थे तात्पर्यानङ्गीका-रात् । न ह्यतात्पर्यविषयार्थाभावेनाऽप्रामाण्यं दृष्टम् । अन्यथा — ‘तत्त्वमसी’ त्यादिवाक्यानामप्यप्रामाण्यं स्यादिति । विप्रतिपन्नधर्मातरेति ॥ क्षणिकत्वा-दिसाधनापातादित्यर्थः । किंचेदंप्रमेयत्वमिति ॥ किमाक्षेपे । यावत्पदार्था-तिरिक्तत्वात् गगनारविदवदसदेवेति भावः । तदेवोपपादयति — न तावत्सा-मान्यमिति ॥ जातिस्तावन्नेत्यर्थः । केवलान्वयिधर्मत्वादिति ॥ केव-लान्वयिधर्मत्वादित्यर्थः । जातिस्तावत्सामान्यादौ व्यतिरेकोऽस्ति । नच प्रमे-यत्वस्य तदुपलभ्यते, तस्मान्नेदं जातिरिति भावः । एतेन — केवलान्वयिधर्म-त्वादित्यनेन तस्य सत्त्वमङ्गीकृत्य तदाक्षेपोऽनुपपन्न इति परास्तम् । ननु — प्रमे-यत्वस्य जातित्वाभावेऽपि उपाधित्वात् गगनारविदवत् न निस्स्वरूपमित्यत आह — उपाधित्वेऽपीति ॥ अपेक्षितत्वादित्यतः परम् ‘अन्तर्भावाभावा’ निस्स्वरूपत्वमेवेति प्रकृतम् । ततश्चैवं योजना । उपाधित्वेऽपि न द्रव्यादिवदनन्तर्भावेन पदार्थत्वं किं तर्हि कचिदन्तर्भावेनैव, न चास्याऽन्तर्भावो दृश्यत इति निःस्वरूपत्वमेवेति । सं-भावितत्वात् सामान्यान्तर्भावं प्रथमतो निराकृत्य द्रव्यादिषु अन्तर्भावं निराकर्तुं-माह — न तावद्द्रव्यमित्यादिना ॥ अस्वातन्त्र्यादिति ॥ नियमेन परधर्म-तया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । गुणादावपीति वृत्तेरिति ॥ ‘अङ्गीकारा’ दि-ति शेषः । एतेन — गुणादौ वृत्तिः सिद्धा वा नवा । आद्ये न निःस्वरूपत्वं, स-त्वात् । द्वितीये त्वसिद्धिरिति परास्तम् । असंबन्धत्वात्तादिति ॥ संबन्ध-

निरूप्यत्वादित्यर्थः । एतेन — समवायत्वसंदेहे संबंधत्वसंदेहस्यापि भावात् सं-
 दिग्धासिद्धिरिति परास्तम् । अनित्येपिवृत्तेरिति ॥ ‘अंगीकारा’ दिति शेषः ।
 एतेनानित्यवृत्तित्वे सत्स्वरूपत्वापत्त्या निःस्वरूपत्वसाधनमयुक्तमिति परास्तम् ।
 न चाभाव इति ॥ अभावस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् अस्यच प्रतियोगिनिरपेक्ष-
 त्वादिति भावः । अतः परं टीकायां श्रूयमाणानि ‘प्रमेयस्य भाव एव प्रमेयत्वं
 नतु ततोऽतिरिक्तमिति चेत् सत्यं भावभवित्रोभेदे पुनरुक्तानतिवृत्तेः, भावस्य पृथ-
 गभावे तच्छब्दयोः पर्यायतापातात् । एवं परत्वापरत्वादिगुणानामपि दत्तजला-
 ज्जलिता स्यात्’ इति वाक्यानि प्रक्षिप्तानि, न टीकावाक्यानि । अवश्यं चैतदेवं
 विज्ञेयम् । प्रमेयत्वस्य गुणकर्मादिप्रमेयभावांतर्भावस्य दूषितत्वेन पुनरंतर्भाव-
 शंकानुदयात्, सत्यमित्यस्य पंचम्यंतोत्तरवाक्यद्वयेनानन्वयाच्च, प्रमेयत्वाद्धयः स-
 त्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थ इति शंकाभिप्रायवर्णनेपि भावभवित्रोः भेदेपि पुनरु-
 क्तानतिवृत्तेरिति परिहारासंगतेश्च, परत्वापरत्वादिनिरासस्य प्रकृतासंगतेश्च । अंत-
 र्भावसंभवात् प्रमेयत्वमुपाधिरिति भावेन शंकते — प्रमातृद्विषयेति ॥ धर्मात-
 रेपीति ॥ अभिधेयत्वादावित्यर्थः । तथाच नोक्तसाध्ये हेतुत्वं संभवतीति भावः ।
 शरीरिजन्यत्वोपाधेरिति ॥ शरीरिजन्यत्वोपाधेरित्येव पाठः साधुः । एतेन
 साध्योपाध्योरैक्यं परास्तम् । का नो हानिरिति ॥ पर्वतेतरत्वादीनां व्याप्तिरस्ती-
 ति चेत् तेषामुपाधित्वं वास्तवमिति तेषामुपाधित्वापादने का नो हानिरित्यर्थः ।
 अनुमानेति ॥ उपाधित्वप्रयोजकव्याप्तिशून्यत्वेन दुष्टत्वात् आपादनमेवायुक्तमिति
 भावः । तथात्व इति ॥ अमिद्धिवारकस्य विशेषणस्याप्रयोक्तव्यत्वे व. निचारवा-
 रकविशेषणस्यापि अप्रयोक्तव्यत्वं स्यात् अविशेषादिति भावः । व्याप्तिवदिति ॥
 व्याप्तिवत् पक्षधर्मताया आवश्यकत्वात् तत्संपादकयोर्विशेषणयोरविशेष इति भावः ।
 पामरप्रणीतत्वादाविति ॥ पामरप्रणीतत्वादौ साध्ये वेदत्वस्य हेतोः व्यतिरेकसह-
 चारसाम्यमित्यर्थः । ननु काळिदासप्रणीतवाक्ये पामरप्रणीतरूपमाध्यस्य सत्त्वेपि
 वेदत्वहेतोरभावेनाऽसाधारण्यमित्यत आह — असाधारण्यस्येति ॥ सर्वज्ञादि-
 मता प्रणीतभारतादौ साध्यसत्त्वेपि हेतोरभावेन पूर्वानुमानेऽप्यसाधारण्यमित्यर्थः ।
 चक्रकापातादिति ॥ अग्न्यादीनामसार्वज्ञासिद्धौ ‘क्रमेण एव ग्रेरजःपने’ निधाय-

संप्रदायप्रवर्तकत्वप्रतिपादकत्वासिद्धिः, तत् सिद्धौच 'तस्मात् यज्ञा' दिति वा-
क्यस्य ईश्वरप्रणीतत्वप्रतिपादकत्वासिद्धिः, तत्सिद्धौच वेदप्रामाण्यसिद्धिः, तत्सि-
द्धौच वेदेन अग्न्यादीनामसार्वाज्ञासिद्धिरिति । ज्ञानत्ववदिति ॥ ज्ञानत्वस्य ज-
तित्वेन नित्यतया ज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षत्वरूपसाध्यं द्रष्टव्यम् । ज्ञाने-
व्यभिचारपरिहारादिति ॥ प्रमाप्रमावर्हिर्भूते निर्विकल्पकज्ञाने गुणदोषयोरुभ-
योरपि अजनकत्वेन ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् कार्यत्वेहेतोस्तत्र व्य-
भिचार इत्यर्थः । कुतस्तस्मिन् ज्ञाने गुणदोषयोरुभयोरपि अजनकत्वमिति चेत्,
प्रमाप्रमावर्हिर्भूतत्वादेव । यद्वा — अप्रमात्वधर्मिणि ज्ञाने व्यभिचार इत्यर्थः । अ-
प्रमात्वस्य परतत्त्वासिद्धये तदाश्रयीभूतज्ञाने दोषजन्यत्वाभावस्य वक्तव्यत्वात् ।
अन्यथा तस्यापि स्वतत्त्वं स्यादित्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तत्वेनेति ॥ उक्तज्ञानद्व-
यातिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । ज्ञानेपीति ॥ निर्विकल्पकज्ञानादावपि कार्यत्वेन ज्ञानका-
रणमात्रजन्यत्वाभावसाधने व्यभिचारपरिहारस्य कर्तुंशक्यत्वेन किं हेतोर्विशेषण-
दानप्रयासेनेति परिहासः । तदिदमुक्तं सौलभ्यादिति ॥ एतेन निर्विक-
ल्पकज्ञानादौ ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वाभावसाधनेन व्यभिचारपरिहारे परस्य नानिष्टं
प्रत्युत तवैवानिष्टमिति परास्तम् । परिहासमात्रे तात्पर्येण तत्साधने अतात्पर्यात् ।
ननु — नेदं साधने घटते, निर्विकल्पकज्ञानादेः गुणदोषाभ्यामजन्यत्वस्य सिद्धत्वेन
ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वाभावसाधने अजन्यत्वप्राप्त्या कार्यत्वं हेतुनाव्याघातादित्यत्र
आह — विशिष्टाभावविकल्पेनेति ॥ प्रमापक्षकानुमाने विशिष्टाभावः किं
प्रमात्वे साध्यते, उत संबंधे, उतज्ञाने इति विकल्पेन प्रथमद्वितीययोः नित्यत्वेन
निरासे, तृतीये ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यमिति प्रतिज्ञापदयोर्व्याघात इत्यर्थः ।
प्रतिज्ञानिरासेनेति ॥ गुणशब्देन ज्ञानसामग्रीविवक्षायाम् सिद्धसाधनप्रसंगेन
ज्ञानकारणातिरिक्तसामग्रीविवक्षितेति वाच्यम्, तथाच — पूर्वोक्तव्याघात इति
प्रतिज्ञानिरासेन निरस्तमित्यर्थः । उभयकारणत्वकल्पनोपपत्तेरिति ॥ गुण-
निरासे ऽप्रामाण्ये च कारणत्वकल्पनोपपत्तेरित्यर्थः । यादृच्छिकयथार्थवाक्य-
जानेतप्रमायामिति ॥ ननु — यादृच्छिकवाक्यजनितं ज्ञानं न प्रमा, दुष्टकर-
णजन्यत्वात् । दोषस्य तावदसदर्थप्रतीतिजनकत्वं स्वभावः, संवादस्तु नास्त्येव ॥

यादृच्छिकवाक्यजनितं ज्ञानं नदीतीरगतपंचफलान्यपहाय अप्रामाणिकपंचफलान्य-
वगाहते, करणस्य अप्रमाणत्वेन असदर्थवगाहिवात् । न हि अन्यविषयाणि क-
रणानि अन्यविषयकं ज्ञानं जनयन्तीति सांप्रतम् । चक्षुषो गंधज्ञानजनकत्वप्रसं-
गात् । एवंच — नदीतीर एव प्रत्यक्षादिना जायमानं सदर्थविषयकं ज्ञानं अन्य-
देव ज्ञानविषययोर्विवेकाग्रहात् । ज्ञानयोः संवाद इत्यभिमानमात्रम् । अवश्यंचैत-
देवं विज्ञेयम् । वाक्यप्रयोक्ता तावत् अविद्यमानफलतात्पर्येण वाक्यं प्रयुक्तवानिति
तद्वाक्यं तत्परमेव । अन्यथा प्रतारको न स्यात् । यद्यपि पंचफलानि-
सन्तीत्येव वाक्यप्रयोगः, तथापि असत्फलपरमेव तद्वाक्यम् तद्यथा — गामानये-
त्युपाध्यायप्रयुक्तं तद्वाक्यं गोविशेषपरं । गोमात्रस्यानयनाऽसंभवात् । अतश्चगो-
विशेषपरम् । यदि गामानयेत्युक्तः छात्रः अनभिमतां गामानयति, 'गृगिडिकोपा-
ध्यायः तस्मै चपेटिकां ददाति, 'अन्यां त्वं गामानयसी' ति । ततश्चासदर्थक
वाक्याज्जायमानं ज्ञानं असदर्थविषयकमेव युक्तम् । करणफलयोरेकविषयत्व-
नियमादिति चेत् —

‘ध्यात्वा वराहमतुलं मुहूर्तं तत्प्रसादतः ।

उच्यतेऽत्र समाधानं येनात्मा संप्रसीदति ॥

तथाहि — यद्यपि - वाक्यमप्रमाणम्, तथापि तज्जनितं विज्ञानं प्रमा,
प्रमाणादपि वेदवाक्यात् प्रतिपत्तृदोषवशात् अप्रमोत्पत्तिवत्, अप्रमाणादपि वा-
क्यात् भगवदिच्छावशेन प्रमोत्पत्तिसंभवात्, यादृच्छिकसंज्ञापि एतमेवार्थमवगम-
यति । ‘यदृच्छाच्चतदिच्छास्यात्’ इत्युक्तेः । प्रमाणानामप्रामाण्यस्येव अप्रमाणानां
प्रामाण्यस्यापि परतत्वात् । अन्यथा वेदस्य यथार्थविषयकत्वेन असदर्थवगाहि
ज्ञानजनकत्वं न स्यात् । अन्यविषयकस्य करणस्य अन्यविषयकज्ञानजनकत्वासंभव
इति वक्तुं शक्यत्वात् । यच्चोक्तं संवादस्तु नास्त्येवेति, तत्तु — वाक्यबोधितफला-
न्यन्यानि, प्रत्यक्षदृष्टानि त्वन्यानि इत्यनुभवाभावात् प्रत्युत यदृच्छया संवादो जात
इति अनुभवाच्चायुक्तम् । व्याप्त्यभावादिति॥ धर्म्यश्रमायां गुणजन्यत्वाभा-
वेपि जन्यप्रमात्वेन अजन्यप्रमात्वाभावात् व्यभिचार इति भावः । अनित्यत्वे-
ऽप्रामाण्यमेव स्यादिति॥ घटनाशानंतरं घटोऽस्तीति वाक्यस्येव देवविनाशानं-

तरं तत्प्रतिपादकवेदवाक्यस्य अप्रामाण्यमेव स्यादित्यर्थः । ननु — देवानामनादि-
नित्यत्वे द्वौ विरोधौ उद्देशाभावेन कर्मणि विरोधो, वाच्याभावेन शब्दे विरोध इति ।
तत्र देवानामनुत्पन्नत्वेऽपि सजातीयदेवतांतरभावेन कर्मणः सोद्देश्यत्वमंगीकृत्य यथा
विरोधः परिहृतः तथा देवानां विनाशोऽपि सजातीयदेवतांतरोत्पादेन तैरैक्यविषयत्वमं
गीकृत्य शब्देऽपि विरोधः परिहृत्यतां किं नित्यत्वांगीकारेणेत्याशङ्क्य निषेधति— न च
वाच्यमिति॥ अभावशब्दोऽत्र परिहासवचनः । ततश्च कर्मविरोधपरिहारवत् अयम-
पि विरोधः परिहर्तव्य इति न च वाच्यमिति योजना । कुतो न वाच्यमिति
चेत् न वैषम्यात् । अनित्यं तावत् कर्म तच्चेद्देश्यमात्रमपेक्षते, प्रतिसांख्यसारिक-
श्राद्धादौ यः यदा ब्राह्मणः संपन्नः तद्भोजनेन तस्य श्राद्धस्य साद्रूप्यवत् यदा यो-
देवः संपन्नः तस्योद्देश्यत्वमत्रेण कर्मणः साद्रूप्यं संभवति, नतु देवताप्रवाहेण
वेदप्रमाणमपि संभवति, तथाहि— वेदस्य नित्यत्वात् देवानामनित्यत्वात् न वाच्य
वाचकभावसंबंध औपत्तिकः, किंतु पूर्वदेवावसाने पुनरन्यभावेच सति इन्द्रादि
शब्दान् तत्र तत्र संकेतयित्वा अयमस्य वाचक इति कल्पनीय इति काल्पनिकः
संबंधः । ततश्च — कचतटपादिवर्णमालावत् अप्रामाण्यं दुष्परिहरमिति दूषण-
सत्यपि तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति दूषणांतरमाह— अतीतदेवताप्रवाह इति ॥
वर्तमानविषयतावश्यंभावादिति ॥ देवताहानादेः फलदानायागमनार्थत्वात्
अतीतस्य चागमनफलदानयोरसंभवात् वर्तमानविषयतावश्यंभावात् नातीतविषय-
त्वमित्यर्थः । स्वरूपनित्यत्वाभावेपीति ॥ नन्यत्रोक्तं स्वरूपनित्यत्वाभावे श-
ब्दार्थसंबंधः काल्पनिक आपततीति, सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत्, वेदेनैव 'यथापूर्वम-
कल्पय' दिति स्वविषयस्यैकरूपत्वमेव न वैक्यमिति अभिधानात् ।

‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।

वेदशब्देभ्य एवासौ निर्ममे स महेश्वरः ॥

इति स्मृतेश्च । ततश्चार्थसंबंधस्य प्रामाणिकत्वान् कचतटपादिवत् ना-
ऽप्रामाण्यमिति भावः । न चेयंश्रुतिरिति ॥ ‘सूर्याचंद्रमसा’ इति श्रुतिः अती-
तकल्पविषया, ततश्चाऽतीतकल्पेषु देवताप्रवाहनियमं प्रमापयति, नोत्तरकल्पेष्विति

न वाध्यमित्यर्थः । 'अतः प्रभवत्' इति सूत्रखण्डार्थमाह—भाष्ये अत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमादिति ॥ श्रुतिसंवादाद्यनुमानेनेति ॥ श्रुतिमात्रस्या-
विश्वसनीयत्वेऽपि अनुमानमात्रस्य कामचारित्वेऽपि मिलितयोः साधकमक्षतमेवेति
भावः । (२९ - शू०.) वेदस्य नित्यत्वमिति ॥ अनित्यदेवप्रतिपादकस्य
अतीतत्वेन तदविषयकस्य कलसिद्ध्यर्थम् । आह्वानादिरूपस्य वेदस्य नित्यत्वं देव-
ताप्रवाहनित्यत्वं विनाऽनुपपद्यमानं तद्गमयतीति भावः । ननु — यदि वेदप्रामा-
ण्यार्थमुत्तरत्र देवप्रवाहोऽङ्गीक्रियते तर्हि ' इन्द्रो वै वृत्वं हत्वा महानभवत् ' इत्यादि
प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं वृत्रहननमहद्भवनादेरपि सर्वदातीतत्वं स्यात् , अन्यथा वृत्रहनन-
महद्भवनादेर्वर्तमानत्वेन तदविषयकस्य प्रस्तुततद्वर्तमानतादशायामतीतविषयस्या-
ऽप्रामाण्यप्रसंगात् । किंच—प्रलयेऽपि देवताप्रवाहोऽङ्गीकार्यः स्यात् , प्रामाण्याऽनु-
पपत्तेः साम्यात् । अथ तदभावविषयत्वमात्रेण प्रामाण्यं, तर्हि उत्तरकल्पेष्वपि
तथैवास्तु किं देवताप्रवाहाङ्गीकारेणेति चेत् , न — ' इन्द्रोवा ' इत्यादिवाक्यस्य-
तद्वर्तमानतादशायां तदतीतत्वस्याऽऽशुभावित्वाभिप्रायेण प्रवृत्तस्य, भाविविवाहस्य
आशुभावित्वाभिप्रायेण जानोविवाह' इति व्यपदेशप्रामाण्यवत् प्रामाण्यसंभवेन तद्व-
र्तमानतादशायाम् अतीतत्वस्याऽकल्पत्वात् । एवं भविष्यतीत्यादिवाक्यानां तद्वा-
च्यस्य वर्तमानतादशायां तद्वर्माणां भविष्यत्वाभिप्रायेण प्रवृत्तस्य स्वर्गसंबन्धस्य
भावित्वाभिप्रायेण स्वर्गो भविष्यतीत्यादिवाक्यप्रामाण्यवत् धर्मिणो भविष्यत्वाभावेऽपि
प्रामाण्यस्याऽनुपपत्त्या नाऽर्थस्य वर्तमानतादशायां भविष्यत्वं कल्प्यं प्रलयप्रतिपादकाग-
मविरोधेन कुण्ठितशक्तिकस्य वेदप्रामाण्यस्य प्रलये देवताप्रवाहकल्पकत्वाभावेऽपि 'यथैव
नियमः काल' इत्यादिप्रमाणानुगृहीतस्य सृष्टिकाले देवताप्रवाहकल्पकत्वस्य युक्त-
त्वात् । देवताप्रवाहोऽङ्गीकार्यः । नापि भारतादिवदिति ॥ यद्यपि वेदवत् भारता-
देर्वर्तमानकल्पविषयत्वमेव तथापि परोऽतीतविषयत्वं मन्येत इति तदाशङ्क्य निषे-
धितम् । एतेन—भारतादेः वेदसंवादिद्वयेन वेदवत् वर्तमानविषयत्वमेव वक्तव्यं, ननु
अतीतविषयत्वकथनं युक्तमिति परास्तम् । अनुपपत्तेरिति ॥ आह्वानप्रार्थनाद्य-
नुपपत्तेरित्यर्थः । वृश्चिकतांडुलीयकादिवदिति ॥ गोमयतंडुलकणादिविजाती-
यजन्यानामपि यथा वृश्चिकतांडुलादिविजातिः, तथैव 'अब्राह्मणात् जातस्यापि

सर्गादिकादीनस्य ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः । (३० सू०.) पुनरावर्तत इति ॥
 विनष्टदेहोन्मज्जनेनेति शेषः । एतेन मुक्तदेवानां पुनरावर्तिपक्षेपि नानाविधनाम-
 रूपवत्त्वप्रयुक्तस्य वेदाप्रामाण्यस्य साम्यात् इमं पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरपरिशेषाभि-
 धानमयुक्तमिति परास्तम् । तथाचेति॥ तेषां वाचकत्वेनाभिमत वेदप्रतिपाद्यानां
 नामभेदे अवोधकत्वं रूपभेदे विपरीतबोधकत्वमित्यर्थः । पुनःस्वपदेष्विति ॥
 नष्टदेहोन्मज्जनेनेति शेषः । समाननामरूपत्वादिति ॥ अत्र समानपदं
 रूपविशेषणं । ननु नाम्नः । एतेन नाम्न एकत्वात् समानत्वाभिधानमयुक्त-
 मिति परास्तम् । नच प्रलयइति ॥ विषयवैधुर्येणेति भावः । (३१ - सू०)
 सय इति ॥ छान्दोग्ये आदिष्वान्तर्गतस्य विष्णोः, ' असौवा आदित्यो देवम '
 धित्यादिना मुखरूपत्वात् मधुत्वमुक्तम् । तस्यच क्रमात्पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तगोर्ध्वदे-
 शेषु रश्मयः सन्ति, तत्र क्रमेण वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नाऽनिरुद्धनारायणाख्यानि
 भगवद्रूपाणि सन्ति । तत्र पूर्वभागे रश्मिस्थं वासुदेवं, वसुगणस्थाः अग्निमुखे-
 नोपासते, दक्षिणभागे रश्मिस्थं संकर्षणं, रुद्रगणस्था वयुमुखेनोपासते । पश्चिम-
 भागे रश्मिस्थं प्रद्युम्नम् आदित्यगणस्थाः इन्द्रमुखेनोपासते । उत्तरभागे रश्मिस्थम्,
 अनिरुद्धं मरुद्गणस्थाः सोममुखेनोपासते । ऊर्ध्वभागे रश्मिस्थं नारायणं, ऋजुग-
 णस्थाः विरिचिमुखेनोपासते । ततश्चायं श्रुत्यर्थः—सयः वसुगणस्थः एतदमृतम्
 रश्मिस्थं वासुदेवं उपासते, स वसूनामेवैको भूत्वा अग्निमुखेनैव एतदेवामृतं वासु-
 देवं दृष्ट्वा तृप्यति, देवोभूत्वा देवान्प्राप्नोति । स ऊर्ध्वं देवानुपगच्छतीति । तत्फ-
 ले अन्तर्भावादिति ॥ प्रकाशवत्त्वादीनां मधुविद्याफले अन्तर्भूतत्वादित्यर्थः ।
 जैमिनिराचार्य इति ॥ एतेन जैमिनिमते विग्रहवती देवता नास्ति, चतुर्थ्यन्त-
 शब्दो देवतेति जैमिन्यभिप्रायं वर्णयन्तो मीमांसकाः तन्मतानभिज्ञा इति सूचितं
 भवति । शब्दस्य देवतात्वे अधिकारप्रसक्त्यभावेन तन्निराकरणाऽयोगात् । (३२
 सू०) प्राचीनपक्ष इति॥ मोक्षेऽपरफलसु विद्यासु अधिकार इति पक्षे तत्साध्य-
 ज्ञानसद्भाववरूपं दोषांतरं चोक्तं भवतीत्यर्थः । (३३ - सू०.) देवानां सर्ववि-
 द्याधिकारित्वादिति ॥ ननु — देवानामनधिकारित्वेपि न देवोपास्यत्वमनुप-
 पन्नम् । नहि मुक्ता नाधिकारिण इति न तदुपास्यो भगवान् भवति । ततश्च व्यर्थ-

मिदमधिकरणमिति चेत्, न—भवेदेव मुक्तानामनधिकारित्वेपि मुक्तप्रवृत्तेरानन्दात्म-
कत्वान् तेषां प्रवृत्त्या तदुपास्यो भगवान् । नैवम्—देवानां तत्प्रवृत्तेः तात्कालिक-
दुःखसाधनत्वात् तेषां तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यादिति न तदुपास्यः स्यादिति उपा-
स्यत्वासिद्धये सार्थकमिदमधिकरणम् ॥

पूर्वपक्षस्तु — न देवानां वेदविद्याधिकारः सम्भवति, तथाहि—देवाः
किं देवत्वप्रयोजकाऽनादिनित्यपदाः, उत विद्यादिना पदप्राप्तिमुक्तिमन्तः, पक्षद्व-
येपि नाधिकारः न तावदनादिनित्य इत्याद्यकल्पेऽधिकारः संभवति, देवानां प्रा-
प्तपदत्वेनावाप्तमोक्षेतर सकलपुरुषार्थानां सर्वज्ञत्वेन मोक्षप्राप्तिं जनतां कापिकाम-
नाऽसंभवात् । नापि द्वितीयकल्पेऽधिकारः सम्भवति, देवानामसत्त्वात् । तथाहि—
देवानामुत्पत्तिविनाशश्चैतत् ततः पूर्वं देवताभावेन देवत्वप्राप्त्यर्थं देवैरनुष्ठीयमान-
शतक्रवादिकर्मणां व्यंग्यत्वेन देवादिपदाप्रापकत्वात् । नहि व्यंगं कर्म फलजनकं
बाह्यकृतपञ्चादेरपि फलजनकत्वप्रमंगात् । एवंचासतो बंध्यापुत्रस्य अधिकारादर्श-
नात् देवानामनधिकार इति ॥

सिद्धान्तस्तु — न तावदेवानां तिर्यगादीनामिव वेदविद्याधिकारोऽसंभा-
वितः, संभावकस्य विशिष्टबुद्ध्यादेर्भावान्, सत्यां च संभावनाप्यामयं प्रयोग उपजा-
यते— देवा वेदविद्याधिकारवन्तः, तदुपर्यपि देवत्वप्राप्त्युपर्यपि देवत्वादेवाऽधि-
कारोपयोगिनोः सामर्थ्यविद्वत्तयोरर्थित्वस्य मोक्षगतातिशययोग्यत्वादेव संभवात् ।
ननु — देवा न विद्याधिकारिणः अमनुष्यत्वात् तिर्यगादिवदिति चेत्, न —
विशिष्टबुद्ध्यादिसाहित्यस्योपाधित्वात् । ननु — जरितार्यादिषु अनधिकारेपि विशि-
ष्टबुद्ध्यादेः सत्त्वात् विशिष्टबुद्ध्यादिसाहित्याभावेन साध्याव्यापकत्वात् नायमुपाधि-
रिति चेत्, न — तेषामप्यधिकारित्वेनाऽधिकाररूपसाध्यस्य तत्राऽभावात् ।
ननु — तेषामप्यधिकारे पूर्वाधिकरणविरोधः, अमनुष्यत्वादित्यधिकारनिर्वन्धा-
दिति चेत्, न — भावानवबोधात् । पूर्वाधिकरणेऽङ्गुष्ठाभावेन अङ्गुष्ठमात्रविद्यायां
अनधिकार उक्तः, इहतु तत्रोक्तमङ्गीकृत्य विद्यान्तराऽधिकाराऽभिधानात् । ननु—
यदेवानां सादिविनाशित्वमिति द्वितीयकल्पमङ्गीकृत्य वेदविद्याधिकारकथनं, तदयु-
क्तम् तथाहि देवानां सादिविनाशित्वे ततः पूर्वं देवताभावेन पूर्वकल्पे वृत्तधर्माणि
पा. नं. २९.

उद्देश्याभावात् वैयर्थ्याख्यविरोधादिति चेत्, न — भवेदयं विरोधः यदि पूर्वदेवताभावः, न चासावस्ति, एतद्देवानां पूर्वमभावेऽपि देवतान्तरसद्भावात् । न च तत्र प्रमाणाभावः, 'तेहनाकं महितानः सचन्ते' इति श्रुतेः । नन्वेवमपि द्वितीयपक्षाङ्गीकारो न घटते वेदप्रामाण्यभंगप्रसङ्गात् । तथाहि — वेदानित्यत्वे प्रामाण्यायोगेन नित्यत्वं तावदङ्गीकार्यम्, तद्वाच्या देवा यद्यनित्याः स्युः तर्हि पूर्वदेवतापरित्यागेनान्यदेवतावाचकत्वमभ्युपेयम्, न चैतन् घटते — वाक्यस्यार्थेन स्वाभाविकसंबन्धात् । न हि किमपि वाक्यं किञ्चिदर्थं प्रतिपाद्य तमपहाय कालान्तरे अर्थान्तरं प्रतिपादयतीति दृष्टचरम् । येन वेदेऽपि तथास्यात् । वेदे तथात्वमङ्गीकुर्वाणेन वेदस्यार्थेन संबन्धः काल्पनिक इत्यङ्गीकार्यम् । तथाच काल्पनिकसंबन्धस्य अप्रामाण्यप्रयोजकत्वात् वेदाप्रामाण्यम् । अस्तु वा काल्पनिकोऽपि संबन्धः प्रामाण्यप्रयोजकः, तथापि न वेदप्रामाण्यं घटते, प्रामाणिकत्वेन पूर्वदेवताप्रवाहनियमेऽपि प्रमाणाभावेनोत्तरकल्पेषु देवताप्रवाहनियमाभावेन काल्पनिकसंबन्धस्याप्यभावादिति चेत्, न — 'सूर्याचंद्रमसौ धातायथापूर्वमकल्पय' इति श्रुतेः । महतां प्रत्यक्षस्य, उत्तरकल्पः देवतावान् अप्रलयकालावादित्यनुमानस्यच भावात् । न च संबन्धस्य काल्पनिकत्वात् न प्रामाण्यप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् — अन्तर्गता-देवतासंबन्धस्य 'अनादि निधने' इति प्रमाणसिद्धत्वेन अकाल्पनिकत्वात् । किञ्च न देवताप्रवाहनित्यत्वे प्रमाणान्तरं मृग्यम् — यदेतत्परेण वेदस्य नित्यत्वमभिहितं तदन्यथानुपपत्त्यैव देवताप्रवाहनित्यत्वं सिध्यति । न हि वाच्यस्य नित्यत्वाभावे एवंरूपाया वाचोऽनित्यत्वमुपपद्यते । ननु — देवताप्रवाहनित्यत्वेऽपि न वेदप्रामाण्यमुपपद्यते, तेषां नानाविधरूपवत्त्वात्, वेदस्य वैपरीत्येन प्रागभावादिति चेत्, न — वेदे इंद्रादिदेवानां यादृशं रूपं प्रतिपाद्यते, यच्च नाम तदेवकल्पान्तरे जायमानानां देवानामित्यङ्गीकारेण बाधकाभावात् । न चैतदप्रामाणिकं, 'यथापूर्वमिति' श्रुतेः । 'अनादि निधने' इति स्मृतेश्च प्रमाणत्वात् । ननु द्विविधा विद्याः; मोक्षार्थाः, तदितरफलार्थाश्च । न तत्र तदितरफलार्थासु विद्यास्वाधिकारः, अर्थित्वाभावात् । नापि मोक्षार्थविद्यासु, अनुष्ठितमोक्षसाधनत्वेन तदुक्तोपासने अर्थित्वाभावात् इति चेत्, सत्यम् — उक्तफलार्थं देवानामनधिकार इति, तथापि

मोक्षकले आनन्दातिशयरूपविद्याफलस्य भावेन तत्राधिकारसंभवात् । एवं ज्ञानार्थमपि अधिकारः संभवति, भगवद्भूतिरिक्तानां निरुपचरितसर्वज्ञाभावेन विचारेण ज्ञानलाभसंभवात् । ततश्च सर्वदेवोपास्यत्वं विष्णोर्युक्तमिति सिद्धम् (अ. ८)

[९ - अधिकरणम्]

ॐ शुगस्यतदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते ॐ (सू. ३४)

वेदोक्तेति ॥ वेदोत्पादितब्रह्मज्ञानाधिकारनिरासादित्यर्थः । एतेन — वेदोक्तस्यैव ब्रह्मणः तत्रोक्तत्वात् तस्य ज्ञाने शूद्राणामपि अधिकारसद्भावेन वेदाधिकारनिरासादित्येव वक्तव्यम्, नतु वेदोक्तब्रह्मज्ञानाधिकारनिरासादिति वक्तव्यमिति परास्तम् । भाष्यसूचिते श्रुत्यधिकरणसंगती विवृणोति—वेदविद्यास्त्विति ॥ पूर्वाधिकरणश्रुतिभ्यामस्याधिकरणस्य प्रासंगिकी संगतिरिति भावः । स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसंगः । शूद्राधिकारस्य स्मृत्युपपादनाय वेदविद्यासुमनुष्याधिकारत्वादित्याद्युक्तम्, तस्योपेक्षानर्हत्वद्योतनायाह — सचविद्याधिकारो यदीत्यादिना ॥ इदमुक्तं भवति ॥ 'मनुष्याधिकारत्वा' दिति सूत्रे मनुष्याणामधिकार उक्तः, श्रतौ चांगुष्ठाभिधानेन मनुष्याधिकारोऽभिमतः । तद्वर्शने शूद्रा अपि स्मृता भवति । तत्र संदेह उपजायते, किमेते अधिकारिणः, उतानधिकारिण इति । नचासौशूद्राधिकार उपेक्षार्ह इति अवश्यं निर्णेतव्यः ततश्चशूद्राधिकारः विचारस्य प्रासंगिकी संगतिरिति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — टीकाकृता पूर्वपक्षावसाने पूर्वपक्षफलत्वेन प्रत्यधिकरणवत् पूर्वाधिकरणाक्षेपानभिधानात्, पूर्वपक्षायोगाच्च । नहि 'मनुष्याधिकारत्वा' दित्यनेन शूद्राधिकारोपि उक्त इति कल्पयित्वा तदाक्षेपाय पूर्वपक्षयिता शूद्राणामधिकारोऽस्तीति शक्यते वक्तुम् । तस्य कल्पितप्रमेयाविरोधित्वात् । नास्त्यधिकार इत्येव पूर्वपक्षः कर्तव्यः, नच तत् संभवति । तस्य सिद्धान्तत्वात् । प्रसंगसंगत्याऽधिकरणारम्भेन न पूर्वपक्षाऽयोगः । नापि 'मनुष्याधिकारत्वा' दित्यनेन शूद्राधिकार उक्त इत्यनुक्तोपालम्भः कर्तव्यो भवति । एतेन सच विद्याधिकारो यदि शूद्रादीनां स्यात् तदा श्रुत्यादिविरोधात् असौ निषेध एवेत्युक्तम्, श्रुत्यादि विरोधादेव शूद्राधिकारस्य परि-

त्यागसंभवेन निषेधवैयर्थ्यादिति परास्तम् । आक्षेपपरिहारः संगतिरिति मन्वानः शङ्कते — नचेति ॥ नाऽस्माभिराक्षेपपरिहारः संगतिवेनोक्तः । येनोक्ते विरोधाभावोऽसंगतिसाधकः स्यात्, किं नाम प्रासंगिकी संगतिरितिभावेनाह — स्वन्यायेनेति ॥ ‘स्वन्यायेने’ इत्यतः परं ‘स्मारिते शूद्राधिकार’ इति शेषः । ततश्चैवं योजना — स्वन्यायेन ‘मनुष्याधिकारत्वा’ दिति पूर्वसूत्रेण स्मारिते शूद्राधिकारे श्रुत्यादि विरोधसद्भावात् प्रसंगसंगतिरिति । नन्वाक्षेपपरिहारसंगतिरेव भाष्यकृता विवक्षिता किं न स्यादित्यत आह — सएवहि इति ॥ भवेदेवाक्षेपपरिहारसंगतिः, यदि प्राक् शूद्राधिकार उक्तः स्यात् । उक्तस्यापि तत्र प्रातविरोधपरिहारेण समर्थनं स्यात् । नच प्राक् स उक्तः, नापीदानीं तत्समर्थत इति नाक्षेपपरिहारसंगतिर्विवक्षतेति ज्ञायत इति भावः । अदर्शनमिति ॥ लोके अदर्शनमित्यर्थः । मनुष्याणामधिकारस्योक्तत्वादिति ॥ नन्विदमयुक्तम्, सूत्रकारोक्त प्रमेयदूषणाय प्रवृत्तेन पूर्वपक्षिणा स्वाभिमतप्रमेयसिद्धये सूत्रकारवचनस्यैव प्रमाणत्वेनोदाहरणयोगात् इति चेत्

जयतीर्थमुनिं नन्वा ध्यात्वा तच्चरणांबुजम् ।

टीकाभावं प्रवक्ष्यामि यथाशक्ति यथाश्रुतम् ॥

न ब्रूमो वयमिदमधिकरणं स्वातन्त्र्येणाऽधिकरणांतरवत् प्रमेयप्रतिपादनाय प्रवृत्तमिति, किं तर्हि स्वोक्त्यर्थाऽपरिज्ञानप्राप्तस्वशिष्यान् यथाप्रतिपन्नमेव पूर्वपक्षं विधाय तन्निराकरणद्वारा मनुष्याधिकारत्वादिति स्वाभिप्रायमेव विचरीयतुं शिष्यहितैषिणा इदमधिकरणं प्रणीतमिति । ननु—‘ह्यपेक्षया त्रिवर्णाधिकारत्वात्’ इत्येव किंनोक्तं तथासति शिष्यस्य शूद्राधिकारभ्रमाभावेन तत्परिहाराय स्वाभिप्रायाविष्करणार्थमस्याधिकरणस्याकर्तव्यत्वेन लाघवादिति चेत्, न — ‘त्रिवर्णाधिकारत्वा’ दित्युक्तेपि शूद्रस्यापि पौत्रायणस्य वैदिकसंसर्गविद्याऽध्ययनदर्शनात्, ‘त्रिवर्णाधिकार’ इत्यनुपपन्नमित्याशङ्कानिवृत्तयेऽस्याधिकरणस्यावश्यकत्वेन लाघवाभावात् । विशिष्टबुद्धिमत्त्वस्यैवाऽधिकारप्रयोजकत्वेन तस्य च ‘मनोज्ञतावञ्चतौ शुक् चे’ (पा०. सू०. ४-१-१६१) ति अवबोधार्थक मनुधातुप्रकृतिकमनुशब्दनिष्पन्नमनुष्यपदेन सूचनसंभवेन मनुष्याधिकारत्वादित्येव वक्तव्यत्वाच्च ।

द्विजातिभ्योविशेषाभावादिति॥ नन्वत्र शूद्रेभ्यो द्विजातीनां विशेषाभावादिति वा द्विजातिभ्यः शूद्राणां साम्यादिति वा वक्तव्यं, नतु शूद्रस्य द्विजातिभ्यो विशेषाभावादिति । यदा मनुष्यत्वमात्रं द्विजातीनामधिकारापादकम्, सुतरां तेभ्योऽतिशयितमनुष्यत्वमधिकारापादकमिति अधिकारविरोधित्वाभावेन तन्निषेधस्य व्यर्थत्वादिति चेत्, मैवं — भावानवबोधात् । नह्यत्र शूद्रस्य मनुष्यत्वे विशेषो निषिध्यते । येनोक्तदोषः स्यात्; किं तर्हि द्विजातिभ्यः साम्यमेवोच्यते । इयमत्र योजना — शूद्रस्य मनुष्यत्वेप्राप्तये द्विजातिभ्यो विशेषाभावात्, यथा द्विजातीनां स्वभावत एव मनुष्यत्वं, तथा शूद्रस्यापि इति यावत् । इदमुक्तं भवति — भवेत् शूद्राणामनधिकारः, यदि अधिकारप्रयोजकं मनुष्यत्वं द्विजातीनां स्वाभाविकं । विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यमिव शूद्रस्यास्वाभाविकं भवेत् । नचैवं किं नामोभयोरपि स्वाभाविकं । ततश्च शूद्रस्याधिकारोऽवर्जनीय इति । विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेपीति ॥ यावता प्रयत्नेन द्विजातीनां विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वं तावतैव शूद्रस्यापीति साम्यामिति भावः । ‘मनुष्याधिकारादित्युक्तेऽविशेषा’ दिति भाष्यं व्याचष्टे — इत्युक्त इतीति ॥ हार इवेति पदद्वयमभिप्रेत्य हार इत्येतद्व्याचष्टे — हारोरथश्चेति ॥ हारइवेति पदद्वयाभिधानमयुक्तं हारेत्वेति सन्ध्यभावप्रसंगात् इत्यत आह— हारेत्वेति । सेदुराजेत्यादिवदिति॥ विसर्गलोपेन=विसर्गस्य मूलप्रकृति सुलोपेन, सेदुराजेत्यादिवत् हारेत्विति संहिता सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । ‘सोचिलोपेचेत्पादपूरण’ (पा. सू. ६ - १ - १३४) इति सूत्रे अपादपूरणेपि छान्दसहारशब्देस्य सुलोपोभवतीति वक्तव्यमिति भावः । एतेन सेदुराजेत्यत्र विसर्गलोपाभावात् विसर्गलोपेनैत्युक्तमिति परास्तम् । यद्वा — हारेत्वेत्येकं पदम्, द्विवचनस्य ‘सुपांसुलु’ (पा. सू. ७-१-३९) गिति एदादेश इति भावेनाह—हारेत्वानावितिचेति ॥ तथासति अस्त्विति एकवचनातेनाऽन्वयाऽनुपपत्तिरित्यत आह—तथात्व इति ॥ तथात्वेपि एकपदत्वेपि बुद्ध्या विवेकेन पृथगन्वय इत्यर्थः । ननु—पूर्वसूत्रे हंसस्याप्रकृतत्वात् तदनादरश्रवणादिति तच्छब्देन हंसपरामर्शो न युक्त इत्यत आह—तदिति! श्रुत्युक्तपरामर्शेति ॥ परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति ॥ यद्यपि — सुखदुःखादीनां

ज्ञातैकसत्त्वात् तदनुभव एवास्ति, तथापि तस्य परकीयत्वात् अस्मदादीन्प्रति
 अप्रत्यक्षत्वम् = अर्थाऽत्ताधकत्वमित्यर्थः । एतेन — दुःखस्य अप्रामाणिकत्व-
 व्युत्पादनाय दुःखस्य अप्रत्यक्षत्वादिति वक्तव्ये तद्विहाय बुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति
 परास्तम् । अस्तु तर्हि अनुमानं शोकोत्पत्तिज्ञापकमित्यत आह — कारणस्य-
 चेति ॥ शब्दाधिक्येऽर्थाधिक्यमिति न्यायात्, श्रुतौ शूद्र इति दीर्घोच्चारणस्य प्रयो-
 जनम् आह उक्तमित्याह—दीर्घस्वरार्थत्वेन आद्रवणादित्युक्तमिति ॥ नन्वत्र
 गकारलोपो न संभवति, विधायकाभावादित्यत आह— शूद्र इति ॥ 'रुजं द्राव-
 यते यस्मा' दिति स्मृतौ रुद्र इति वक्तव्ये रुद्र इति यथा, तथैवेत्यर्थः । अत्र
 गुणसूत्रम् — 'क्षत्रियत्वावगतेऽन्तर्गतं चैत्ररथेन लिङ्गा' दिति । अन्तर्गतप्रह-
 णम्, उत्तरत्रप्रहणं, रथप्रहणं लिङ्गप्रहणं च शक्यमकर्तुम्, क्षत्रियश्चैत्रादित्येता-
 वता पूर्णत्वात्, 'रथस्त्वश्वतरयुक्तश्चित्र इत्यभिधीयते' इति वचनात् चित्रशब्द-
 स्वैवाश्वतरीयुक्तरथवाचकत्वात् । लघु चैवंसति सूत्रं स्यादिति चेत्,

‘परिपूर्णं गुणैर्वक्ष्ये निर्दोषममरोत्तमैः ।

स्तूयमानं व्यासदेवं ध्यात्वा सूत्रार्थमंजसा ॥

तथाहि — यत्तावदुक्तम्, अवगतिप्रहणं व्यर्थमिति, तदयुक्तम्, तस्य
 प्रत्यक्षरूपप्रमाणसूचनार्थत्वात् तस्य पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वं महद्विरवगतमिति ।
 उत्तरत्रप्रहणं तु लिङ्गस्यासिद्धिपरिहारार्थम्, तथाहि — श्रुतौ तावत् अश्वतरीरथ
 इति अश्वतरीरथः श्रूयते । न चित्ररथ इत्यसिद्धिः प्राप्नोति उत्तरत्रप्रहणे पुनः
 क्रियमाणे न दोषोभवति । यदुत्तरत्र अश्वतरीरथ इति, अश्वतरीरथत्वमुच्यते
 तदेव चित्ररथत्वमिति सूचनात् । इममेवाऽभिप्रायमनसि निधाय भाष्यकृता 'रथस्त्व-
 श्वतरीयुक्तश्चित्र इत्यभिधीयते' इति व्याख्यातम् । अश्वतरीरथेनेत्येव किं नोक्तम्,
 तथा सत्यसिद्धिंशकानुदयेनोत्तरत्रप्रहणस्याऽकर्तव्यत्वात्, श्रुत्यनुगमश्चैवं सति सू-
 त्रस्य भवति इति चेत्, सत्यम्—श्रुत्यनुगमाय 'अश्वतरीरथेन'ति वक्तव्यमिति, तथापि
 अश्वतरीरथस्य क्षत्रियधर्मत्वेनाऽप्रसिद्धत्वात् ब्रह्मपुराणे चित्ररथत्वं क्षत्रियधर्मत्वेन
 प्रसिद्धमिति तथोक्तम् । एवमपि न रथसंबन्धेन क्षत्रियत्वमवगन्तुं शक्यं तस्य
 वैदिकमात्रगतत्वादित्यत उक्तम् लिङ्गादिति तस्य वैदिकमात्रसाधारणत्वेपि क्षत्रि-

यस्य स्वाभाविकत्वादप्येषां नैमित्तिकत्वात् स्वाभाविकं तत् क्षत्रियत्वं साधयतीति भावः । यदत्रोक्तं चित्रशब्दस्यैव 'रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चित्र इत्यभिधीयत' इति व्याख्यानेन अश्वतरीयुक्तरथवाचकत्वात् रथशब्दैवैवर्धमिति, तन्न — नहि इदं वाक्यं चित्रशब्दस्य अश्वतरीयुक्तरथवाचकत्वमाचष्टे । येनोक्तदोषः स्यात्, किं नाम चित्ररथः क्षत्रिय इत्युक्ते किं तद्रथस्य चित्रत्वमित्याकांक्षायाम् अश्वतरीयुक्तत्वमेव रथस्य चित्रत्वमित्याचष्टे । नन्वेवमपि रथस्य क्षत्रियत्वाविनाभावात् तेनैव क्षत्रियत्वसाधनसंभवेन रथेनेत्येवोच्यतां, कृतं चित्रग्रहणेति चेत् सत्यम्, रथ एव क्षत्रियत्वस्य साधक इति तथापि अश्वयुक्त एवरथः क्षत्रियस्य लिंगम्, अश्वतरीयुक्तस्तु शूद्रस्यापीति शंकानिरासाय तदपि क्षत्रियस्यैव स्वाभाविकशूद्रस्यतु निषिद्धमिति द्योतनाय चैत्रग्रहणं कृतम् । सूत्रे उत्तरत्रग्रहणात् चित्ररथलिंगगवेषणाय यावद्विद्यासमाप्तिं विचारेत्यनुपलम्भेन मनःखेदोनकार्य इति भावेन प्रवृत्तम् 'अयमश्वतरीरथ' इति भाष्यं व्याचष्टे — अयमश्वतरीरथ इति ॥ पौत्रायणस्याऽऽश्वत्थानामिधानात्, उत्तरत्रवा शूद्रशब्देन संबोधनात्, उत्तरत्र वा आलोचयतु भवान् यदेव अश्वतरीरथ इति श्रूयते, तदेव चित्ररथत्वं लिंगमिति विद्यासमाप्तिपर्यंतं लिंगान्वेषणप्रयासो नकार्य इति भावः । सूत्रे श्रुत्यनुगमायाऽश्वतरीरथ इत्येव वक्तव्यमिति भावेन शंक्ते — श्रुताविति ॥ भाष्ये रथ इति ॥ चित्ररथः क्षत्रिय इति क्षत्रियलक्षणमुक्त्वा अश्वतरीयुक्तत्वमेव चित्रत्वमिति ब्राह्मेपुराणे व्याख्यानात् चित्ररथत्वमेव लक्षणत्वेन प्रसिद्धमिति सूत्रे 'तथोक्तमिति भावः । पौत्रायणस्य शूद्रत्वं मन्यमानः तटस्थः शंक्ते — ननु — चित्ररथित्वेपीति ॥ 'इत्यत' इत्यनन्तरं 'आहे' त्यतः प्रक् 'सूद्रस्वरथित्वमेव न संभवति, किमु चित्ररथित्वमिति भावेने' ति शेषः । वेदाविनाभावादिति ॥ यद्यपि स्मार्तान्वयपर्यालोचनया वेदस्य व्याप्यत्वं गम्यते, तथापि तद्व्यतिरेकपर्यालोचनया व्यापकत्वमप्यस्तीति भावः । ततश्च—यदि पौत्रायणः शूद्रः स्यात् तर्हि — वेदाधिकारो न स्यात्, यदि वेदाधिकारी न स्यात्, किमु चित्ररथ' इति विपक्षे बाधकतर्कसद्भावात् न प्रयोजकत्वमिति भावः । एतेन — शूद्रस्य वेदाभावेन रथित्वाभावप्रसङ्गः, न चाऽद्यापि शूद्रस्याऽनधिकारः सिद्धः, तत्सिद्ध्यर्थमेव भवतां प्रयतनात् ।

एवंच — पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वसाधकहेतोरप्रयोजकतापरिहारे तेन तस्य शूद्र-
त्वाभावसिद्धिः, तस्मिँश्चैव शूद्राधिकारसिद्धिः, तस्मिँश्चैव अप्रयोजकतापरिहार
इत्यन्योन्याश्रय इति परास्तम्, शूद्रस्य वेदाधिकारमनङ्गीकुर्वाणं तदस्थं प्रति
उत्तराऽभिधानात्, रथित्वेनैव क्षत्रियत्वं सिध्यति, किं सूत्राभिहितेन चैत्रथेनेति
भावेन रथमात्रस्य क्षत्रियत्वसाधकत्वासंभवाशङ्क्य समाधत्ते— नन्वेवमित्यादि-
ना, आधिक्यादित्यन्तेन ॥ यद्यपि रथमात्रे न तत्साधकत्वं व्यभिचारात्
तथापि स्वाभाविकसंबन्धविशिष्टस्य रथस्याव्यभिचारात् साधकत्वमुपपन्नम् ।
न चासिद्धौ हेतुः श्रुतौ तावत् 'अयमश्वतररथ' इति रथिकः श्रूयते रथो द्वि-
विधः, स्वाभाविकः अस्वाभाविकश्च, तत्र मुह्यसांभव एवाऽमुह्यस्य ग्राह्यत्वेन
स्वाभाविक एव रथोऽत्र विवक्षित इति भावः । ननु — शूद्रस्यापलापनमुच्यते तेन
रथस्य रथः सिध्यतीत्यत आह — अपलापनमिति ॥ तदस्थं प्रति अप्रयोजक-
कत्वशङ्कापरिहारेऽपि न पूर्वपक्षिणं प्रति तत्परिहारः, तेन शूद्रेऽपि वेदाङ्गीकारेण
तं प्रति प्रागुक्ततर्कानुदयादित्याशङ्कते — (सू०. ३६) यदुक्तमित्यादिना ॥
नामग्रहणे नामैकदेशग्रहणस्य भीम इत्यादौ सुप्रसिद्धत्वात् रथित्वाल्लिङ्गेनैत्युक्तम् !
सामान्यन्यायेनेति ॥ उत्सर्गेणेत्यर्थः । तिर्यगादीनामपीति ॥ आदिशब्देनो-
र्वेश्यादीनां ग्रहणं । शूद्रोपनयननिषेधाभाव इति ॥ ननु — शूद्रोपनयननिषेधकं
वाक्यं सूत्रकारः पश्यति नवा, नेतिपक्षे तदभावः, सर्वज्ञादृष्टस्याऽप्रामाणिकत्वात् ।
आद्ये — तद्वाक्यमुदाहर्तव्यम् । ननु — हारिद्रुमतस्य तदभावनिर्धारणप्रवृत्त्य-
न्यथाऽनुपपत्तिर्वक्तव्या, श्रुतेरप्रत्यक्षत्वं एवानुमातव्यत्वादिति चेत्, न — पश्यत्येव
सूत्रकारः शूद्रोपनयननिषेधकं वाक्यं तच्च 'नाग्निर्न यज्ञो न संस्कारो न व्रतानि'
इति पैङ्गिश्रुतिगतमुदाहृतमेव । नेदं वाक्यं शूद्रस्य संस्कारनिषेधकं, किंतु —
तदभावप्रतिपादकमिति विवदमानं प्रति गौतमप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तस्य वाक्यस्य
निषेधपरत्वमनेन सूत्रेण साध्यत इति ज्ञेयम् । न च वाच्यमिति ॥ शब्दादिषु
वेदविचारदर्शनेनाऽधिकारानुक्तौ अनधिकारप्रतिपादकसंस्काराभावलिङ्गस्यापवाद-
वत् कर्णेऽपि वेदविचाररूपलिङ्गदर्शनेनाऽपवादविषयोऽसाविति न वाच्यमित्यर्थः ।
अविहितोपनयनानामेवेति ॥ स्त्रीषु उपनयनविध्यमात्रेण । वेदविचारदर्श-

नस्याऽधिकारानुमापकत्वेऽपि कर्णस्यविहितसंस्कारलोपेन क्षत्रवन्धुत्वात् तदध्य-
यनस्याऽन्याय्यत्वेन अधिकारानुमापकत्वायोगात् नासाधपवादविषय इत्यर्थः ।
निषिद्धमितिभाव इति ॥ सताऽसतावा 'येनस्यात् केनस्यात् तेनेदृशएवे'
(बृ०. ५ - ५ - १) ति कामचारानुज्ञासद्भावात् तेषां निषेधागोचरत्वमिति
भवः । इदमुक्तंभवति—नास्येव विदुरादीनामधिकारः, तथापि वेदार्थाऽवधा-
रणादिकं युज्यते । तेषामुत्पन्नज्ञानत्वेन कामचारित्वात्, लेपविधुरत्वेन अर्थाऽव-
धारणादीनां पापहेतुत्वाभावात् । तदिदमुक्तम् — ' उत्पन्नज्ञानत्वात् कश्चिद्विशेष'
इति । अन्यथा 'अस्यधिकार' इत्यवश्यत् । अत एव—टीकायां ' वेदार्थावधा-
रणादि न निषिद्ध ' मित्युक्तम् । अन्यथा विहितमित्यवश्यत् इति । एतेन—वि-
दुरादीनामुत्पन्नज्ञानत्वेनाधिकारवत् पौत्रायणस्याप्युत्पन्नज्ञानत्वादेव वेदविद्याधिकार
इति समाधातुं शक्यत्वात् तस्य शूद्रत्वनिरासाय सूत्रद्वयप्रणयनं व्यर्थम्, वस्तु-
स्थितिकथनस्यागतिकगतित्वादिति परास्तम् । अत एव च — पौत्रायणस्य वेदा-
धिकारदर्शनात् शूद्राणामधिकार इति वत् विदुरादीनामधिकारदर्शनेन शूद्राणा-
मधिकार इत्याशङ्क्य, सूत्रकृता न समाहितम् विदुरादीनामधिकाराभावेन दृष्टां-
तीकर्तुमशक्यत्वात् । अत एव च ' मनुष्यत्वप्रदर्शनंच संदेहवोज ' मिति टी-
कावाक्यमुपपन्नं भवति । यद्यपि — सिद्धान्तसाधकत्वात् ' संस्कारपरामर्शा ' दि-
त्यादिसूत्रत्रयं निर्माय, ' शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि, क्षत्रि-
यत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गा ' इति सूत्रद्वयं प्रणयेयम्, तथापि — पौत्राय-
णस्य शूद्रत्वनिरासाभावसिद्धान्तोदयो न स्यात्, शूद्रस्याप्यधिकारदर्शनेन बाधि-
तविषयत्वात् । न च भाधितं साधनार्हम्, तथासति नम कर्णं प्रविश्य गजो-
गर्जतीत्यस्यापि साधनप्रसंगात् । एवंच — पौत्रायणस्य शूद्रत्वं सूत्रद्वयेन निषिध्य
शूद्रानधिकारं संभावितं कृत्वा ' संस्कारपरामर्शादित्यादिसूत्रत्रयेणाऽधिकाराभावं
साधितवानिति द्रष्टव्यम् ।

शिष्यास्तु मन्यन्ते ॥ अस्ति शूद्राणामधिकारो मनुष्यत्वात्, नच —
मनुष्यत्वेऽपि कुतोऽधिकार इति वाच्यम् — भगवता सूत्रकृताऽधिकारप्रयोजकतया
' मनुष्याधिकारत्वा ' दित्यनेन मनुष्यत्वस्याभिधानात् । अन्यथा—त्रिवर्णानामपि न
पा. नं. ३०.

स्यात्, अविशेषात् । अधिकारप्रयोजकतया विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेव विवक्षितं न मनुष्यत्वमिति चेत्, एवमपि शूद्रस्याऽधिकारः विशिष्टबुद्ध्यादे स्तत्रापि सत्त्वात् । शूद्रस्यापि पौत्रायणस्य वैदिकसंवर्गविद्याध्ययनदर्शनाच्चेति ॥

सिद्धान्तस्तु — न शूद्राणामधिकारः, संस्कारविधुरत्वात्, अध्ययनादेः संस्कारसापेक्षत्वात् । ननु — शूद्राणामपि संस्कारनिषेधाभावात् संस्कारस्स्यात् ततश्च वेदविद्याधिकारोऽपीति चेत्, न — नाग्निर्न यज्ञो न क्रिया न संस्कारा न व्रतानि शूद्रस्ये' ति निषेधसद्भावात् । नच नेयंश्रुतिः संस्कारनिषेधिका, किन्तु तदभावपरेति वाच्यम् — शूद्रत्वाभावं निश्चित्य सत्यकामोपनयने गौतमस्य प्रवृत्तेः अस्याः श्रुतेः शूद्रसंस्कारनिषेधपरत्वस्यैवोचितत्वात् । 'श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरि- पूरणम्, अध्यये जिह्वाच्छेदः अर्थावधारणे हृदयविदारण'मिति निषेधात्, 'नाग्निर्नयज्ञः शूद्रस्ये' ति स्मृतेश्च । ननु — शूद्रस्यापि पौत्रायणस्य वैदिकसंवर्गविद्या- ध्यनदर्शनात् अस्त्येव शूद्राणामधिकारः, नच पौत्रायणः शूद्र एव नेति वाच्यम् — 'अहहारे त्वा शूद्रे' छा०.(४ २-३) ति संबोधितत्वेन तस्य शूद्रत्वादिति चेत्, न — भवेदयं शूद्राणामधिकारः यदि पौत्रायणः शूद्रो भवेत्, न चासौ शूद्रः प्रमाणाभावात् । नच — शूद्रशब्देन संबोधनमेव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् — शोकाद्रवणयोगेन तत्र शूद्रशब्दस्य प्रवृत्तत्वेन तस्य रूढिलभ्यवर्णाविरत्वसाधकत्वा- योगात् । किंच — नासौ पौत्रायणः शूद्रः, महतां क्षत्रियत्वानुभवात् । अन्ये- षाम् 'अयमश्नतरीरथ' इति चैत्ररथेन लिङ्गेन तत्र क्षत्रियत्वावगतेश्च । एवंच — शूद्रादीनामधिकाराभावात्, शूद्रादिभिः वेदविद्याविज्ञेयो न भवति भगवान् हरि- रिति सिद्धमिति (अ०. ९)

(१०-अधिकरणम्)

ॐ कंप्नात् ॐ (सू० ३९)

श्रूयत इति ॥ अनेन मोक्षसाधनज्ञानविषयप्रतिपादकत्वम्, अस्याधि- करणस्य पूर्वाधिकरणेन संगतिरित्युक्तं भवति । श्रुतिलिङ्गयोरपि तथात्वा- दिति ॥ ननु मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषयत्वं निरवकाशमित्यनुमतं ? नवा । नेति

पक्षे श्रुतिलिङ्गबोरेपि तथात्वादिति व्यर्थम्, जात्या श्रुतेः प्राबल्येन श्रुतिमात्रेणैव बाधकसंभवात् । आये मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषयत्वस्यौपचारिकत्वापातेन विष्णुज्ञानादेव मोक्ष इति पूर्वोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति चेत्, उच्यते — पूर्वपक्षिणो मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषयत्वं लिङ्गं निरवकाशमित्यनुमतमेव, न चेन्द्रायुधे मोक्षजनकज्ञानविषयत्वलिङ्गस्यौपचारिकत्वापातेन विष्णवेकनिष्ठत्वाविद्यातात् पूर्वोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति वाच्यम्, भावानवबोधत्वात् । तथाहि — इदमिह पूर्वपक्षी मन्यते 'तमेवं विद्वानमृत' इति श्रुत्या मोक्षजनकज्ञानविषयत्वं तावत् भगवदेकनिष्ठमित्यभ्युपगन्तव्यम् । 'नान्यः पन्था' इति निषेधात् । 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत' इति वचनात्, श्रुतिः प्राणिनां निःश्रेयसाय प्रवृत्ता यज्ज्ञानात्प्राणिनां मोक्षः तदेव प्रतिपादयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृत' (का०.) मिति वाक्यं तु निरवकाशवज्रश्रुतिः उच्यतत्त्वलिङ्गबलादिन्द्रायुधस्यैव प्रतिपादकं, न तु विष्णोः । ततश्च 'य एतद्विदुरमृतास्तेभवन्ती' (का. २-३-२) त्युक्त मोक्षजनक ज्ञानविषयत्वं तस्याऽभ्युपेयम् इयांस्तु विशेषः भगवदिन्द्रायुधयोः मोक्षजनक ज्ञानविषयत्वं समानम्, परन्तु — भगवति तत्फलोपहितं, तज्ज्ञानादेव सर्वेषां मोक्षात् । इन्द्रायुधे तु अरण्यस्थदण्डवत् स्वरूपयोग्यम् । एवंचसति मोक्षजनकविषयत्वस्य लिङ्गस्य निरवकाशत्वं फलपधानापेक्षया, स्वरूपयोग्यतापेक्षयाऽऽक्षेपश्चोपपन्नः । सिद्धान्तिमते इन्द्रायुधे योग्यताया अप्यभावेन तस्यानिष्ठत्वादिति : मूले - 'प्राणे' इति सप्तम्यन्तपदात् परतः 'स्थित' मिति शेषो बोध्य इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे — प्राणेस्थितमिति ॥ श्रुतौ 'प्राण' इति प्रथमांतं ततश्च प्राणोजगच्च यस्मान्निःसृतं, चेष्टते चेति श्रुतेर्योजनान्तरमाह — प्राणः सर्वमिति ॥ श्रुतौ 'प्राण' इति पदं प्रथमांतमेव, तथापि जगदपेक्षया प्राणस्य कश्चनातिशयो वर्तत इत्यभिप्रेत्य श्रुतिप्रकारान्तरेण व्याचष्टे — सर्वजगदिति ॥ श्रुतेरपिविष्णाववकाशमिति ॥ श्रुतिवैनाभिमतस्य वज्रशब्दस्य योगेन विष्णाववकाशं दर्शयतीत्यर्थः । एतेन — वज्रशब्दस्य रूढेरप्रदर्शितत्वात् श्रुतेरवकाशं दर्शयतीत्युक्तमिति परास्तम् । नन्वत्र सूत्रे श्रुत्यनुगमाय 'एजना' दिति वक्तव्यं, न तु 'कंपना' दिति चेत्, मैवम् —

एजनादित्युक्ते एजनमेव हेतुतया विवक्षितमिति विज्ञापेत्, तन्मा विज्ञायि, 'य एतत् विदु' रित्युक्तलिङ्गमपि विवक्षितमिति ज्ञापनार्थत्वात् । 'कंपना' दित्युक्ते हि श्रुत्यनुगमाय 'एजना' दिति वक्तव्ये कंपना' दिति यदाह, तत् ज्ञापयत्याचार्यः, 'अन्यदपि लिङ्गमिहविवक्षित' मिति शिष्या जानीयुरिति । य एतत् विदुरित्युक्तं लिङ्गं विहायेति ॥ नन्विदमचोद्यं चोद्यते — 'य एतत् विदु' रित्युक्तमोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्येहाक्षेप्यत्वात् । नहि यदेवाक्षिप्यते तत्साधनाय तदेव हेतुरिति शक्यते वक्तुम्, अन्योन्याश्रयत्वात् । मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्य विष्ण्वेकनिष्ठत्वासिद्धौ वज्रश्रुतेरिन्द्रायुधपरत्वाभावसिद्धिः, तत्सिद्धौ च वज्रस्य विष्णुत्वसिद्ध्या मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्य विष्णुमात्रनिष्ठत्वसिद्धिरिति चेत्, उक्तं किमुक्तम् । यदिह पूर्वपक्षिणो निरवकाशतयाभिमतं फलोपहितमोक्षजनकज्ञानविषयत्वं, तदेवेह हेतुतया किं विवक्षितमिति चोद्यत इति, न चैवं सति अन्योन्याश्रयो भवति, अयं वज्री विष्णुः, 'अमृतास्ते भवन्ती' ति फलोपहितमोक्षदातृत्वाभिधानादिति प्रयोगाङ्गीकारात् । तदविहायैवेति ॥ अत एव — सूत्रे श्रुत्यनुगमाय 'एजना' दिति वक्तव्ये 'कंपना' दित्युक्तम् । श्रुत्यनुगमं विहाय कंपनादित्युक्तेः, लिङ्गान्तरमप्यूह्यमित्यभिप्रायवत्त्वादिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — 'यदिदं किंचे' त्यत्रोक्तं वज्रं इन्द्रायुधमेव भवेत्, वज्रश्रुतेः, उद्यतत्वलिङ्गाच्च । तच्चायुध एवोपपद्यते । नच — वज्रज्ञानेन मोक्षोक्तेः विष्णुरिति वाच्यम् — लिङ्गमात्राच्छ्रुति लिङ्गयोः प्राबल्यात् । नच — लिङ्गस्य निरवकाशतया प्राबल्यम्, श्रुति लिङ्गयोरपि निरवकाशत्वात् । न चैवं सति मोक्षजनकज्ञानविषयत्वलिङ्गस्य विष्ण्वेकनिष्ठत्वाऽविघातादस्य वज्रस्येन्द्रायुधत्वं नानिष्ठत्वमिति वाच्यम् — फलोपहितस्य मोक्षजनकज्ञानविषयत्वलिङ्गस्याऽविघातेऽपि तद्योन्यस्वरूपं लिङ्गस्य विष्ण्वेकनिष्ठत्वविघातात् । ततश्च वज्रमिन्द्रायुधमेवेति न विष्णुज्ञानादेव मोक्ष इति ।

सिद्धान्तस्तु — अयं वज्रो भगवानेव, एजतीति कंपनवचनात्, 'अमृतास्ते भवन्ती' ती फलोपहितमोक्षजनकज्ञानविषयत्वाभिधानाच्च न चोद्यतत्वलिङ्गविरोधः — उद्यमिवार्थत्वेन सावकाशत्वात् । नच - वज्रश्रुतिविरोधः - 'वज्र-

नात् वज्र उच्यत ' इति वचनात्, तस्यापि सःवकाशत्वात्, ततश्च — विष्णुरेव वज्र इति तज्ज्ञानस्यैव मोक्षजननयोग्यता नान्यज्ञानस्येति सिद्धत् (अ०.१०)

(११ - अधिकरणम्)

ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ (सू० ४०)

वाजसनेयकेचैतच्छ्रूयत इति ॥ अनेन ज्योतिःप्रतिपादकत्वमस्याधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन संगतिरित्युक्तं भवति । विष्ण्वेकवाचित्वश्रवणादिति ॥ ज्योतिः श्रुतेःविष्णो मुह्यत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् बाधकाभावे मुह्यत्वस्यैव प्राह्यत्वात् वाजसनेयश्रुतिस्थज्योतिःशब्देन विष्णुरेव विवक्षितो नतु जीव इति भावः । संचरणोक्तेरिति ॥ अनेन ज्योतिर्विष्णुः उभयलोकसंचरणस्य तत्र श्रुति सिद्धत्वेन बाधकाभावादिति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । द्रष्टुश्चक्षुष-इत्यादिवदिति ॥ द्रष्टुश्चक्षुष इत्यत्र द्रष्टुरित्यस्यान्तर्णीतणिच्त्वेन दर्शयितुरित्यर्थत्ववत् ' अभिक्रामती ' त्यादावपि अन्तर्णीतणिच्त्वेनोपपत्तेरित्येतावताऽलमिति ' द्रष्टुश्चक्षुष ' इत्यादिवदिति दृष्टान्ताभिधानं व्यर्थम् । तथापि यथावस्थित व्याख्यानमपहायाऽन्तर्णीतणिच्त्वेन व्याख्यानमयुक्तमिति शंकापरिहाराय दृष्टान्तोक्तिः ' कृतम आत्मे ' त्यात्मशब्दोदितस्येति ॥ कनमवाक्यगतात्मशब्दस्य विष्णुत्वात् पूर्ववाक्यप्रतिपाद्यत्वं विष्णोरवेति भावः । नचैवं सतीति ॥ ' आदित्येनैवाऽयं ज्योतिषाऽऽस्त ' इत्यवधारणविरोध इति न वाच्यमित्यर्थः । नच प्रत्यभिज्ञाविरोध इति ॥ ' अत्राऽयं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ' इत्यत्रोक्तजीव एव ' आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति ' इत्यत्रोच्यत इति प्रत्यभिज्ञाविरोध इति न वाच्यमित्यर्थः । इत्युक्तीत्योपपत्तेरिति ॥ ' अत्रायं भगवा ' निति प्रमाणोक्तीत्या ' अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति ' रिति वाक्यस्य विष्णुपरत्वेन प्रत्यभिज्ञाया विष्णुपक्ष एवोपपत्तेरित्यर्थः । तस्मादिदं प्रागुक्तंचेति ॥ तस्मात् वाजसनेयगतज्योतिःशब्दः ' विमेकर्णापतयत ' (ऋ०. सं०. ४-५-११) इति वाक्यगतश्च ज्योतिःशब्दो विष्णुपर एवेति भावः । एतेन अत्रोक्तप्रागुक्तज्योतिषोर्भेदाभावात् इदं प्रागुक्तंच ज्योतिर्विष्णुरेवेति वचनमयुक्तमिति परास्तम् ॥

पूर्वपक्षस्तु— जीव एवेदं ज्योतिः, 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरती' (बृ०. ६ - ३ - ७) ति जीवलिङ्गात्, 'इमं लोकमभिक्रामति मृत्योरूपाणि (बृ०. ६ - ३ - ७) सवा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्माभिः स सृज्यते स उत्क्रामन् मृयमाणः पाप्मनो विजहाति (बृ. ६-३-७) उभयानपि पाप्मनः अनंदांश्च पश्यति, स यत्र स्वपिति, स्वप्नान्ते उच्चावचमीयमानः, भयानिपश्यति (बृ. ६-३-१३) इत्यादेश्च । किंच 'अस्यादित्यज्योतिः सम्प्राडिति होवाचे' (बृ०. ६ - ३) त्यादिना आदित्यादिज्योतिष्टुमुक्त्वा तस्यैव 'आत्मैवास्य ज्योतिः' (६-३-६) रित्यादिना आत्मज्योतिष्टुमुक्त्वा 'कतमआत्मे' ति प्रश्ने ज्योतिराम्नायते, नच तद्विष्णोः संभति, 'न तत्र सूर्योभाति' इत्यादेः । नच—यस्यादित्यज्योतिष्टुमुक्तं स जीव एवाऽस्तु तस्यैवेत्यत्र परमात्मज्योतिष्टुमुक्त्वा 'कतम आत्मे' ति प्रश्ने ज्योतिष आम्नानात् ज्योतिर्विष्णुरिति, तथा सति परमात्मनः उदयास्तमयादिशून्यत्वेन सदा सद्भावात् 'आदित्येनैव अयं ज्योतिषास्त' इत्याद्यवधारणं न स्यात् अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' (' बृ. ६ - ३ - ९) इत्यस्यैव अर्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च । तस्मादिदं ज्योतिर्जीव एवेति प्राचीनस्य ब्रह्मत्वोपपादनमयुक्तमिति ॥

सिद्धान्तस्तु—विष्णुरेवेदं ज्योतिः, श्रुतेः विष्ण्वेकवाचित्वात्, मुख्यार्थासंभव एवाऽमुख्यार्थस्य ग्राह्यत्वात् । नच—विष्णुपक्षे उभयलोकसंचरणानुपपत्तेः अमुख्योपि जीवरूपोर्थो ग्राह्य इति वाच्यम् — तस्यापि 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जयती' (बृ. ६-३-३५) ति तस्मिन् प्रमाणासिद्धत्वेन मुख्यार्थग्रहणे बाधकाभावात् । नच — 'इमं लोकमभिक्रामति मृत्योरूपाणी' त्याद्युक्तलिङ्गविरोधः । अंतर्णीतणिच्त्वेन तेषामपि सावकाशत्वोपपत्तेः । नच — आदित्यादिज्योतिष्टुविरोधः, तस्य जीवत्वांगीकारात् । नच — तस्यैव स्वयंज्योतिष्टुमुच्यत इति वाच्यम् — आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती' त्याद्युक्तस्यात्मनः 'कतम आत्मे' ति प्रश्ने ज्योतिष्टुमिधानेन जीवस्य प्रसिद्धत्वेन प्रश्नायोग्यतया ज्योतिष्टुनभिधानात् । न चैवं सति परमात्मनोऽस्तमयशून्यत्वेन सदा सद्भावात् 'आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽस्त' इत्यवधारणानुपपत्तिः । अवधारणस्य बाह्यज्योतिःषु तस्य प्राधान्यज्ञापनार्थत्वात् ।

अन्यव्यावर्तकत्वस्य बागादिसत्त्वेनाऽयोगात् । विशिष्य भगवतो ज्योतिष्वचनंतु
स्वापे ज्योतिरन्तराभावाऽभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम्' न चेश्वरपक्षे जीपक्षे प्राप्तः दुःख-
विशेषवत्त्वेनोभयसंचरणे समानत्वाऽयोगः स्वप्नपदार्थकर्तृत्वाभावः 'स्वप्ने न शरीर'
(बृ. ६ - ३ - ११) मित्यादि मन्त्राऽसंगतिश्च दोषो भवति । तस्मादिदं ज्योतिः
विष्णुरिति 'ज्योतिश्चरणाऽभिधाना' (ब्र०.सू०. १ - १ - २४) दिति प्राक्
व्युत्पादितविष्णुत्वं न बाधितमिति सिद्धम् (अ०. ११)

(१२ - अधिकरणम्)

ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ (सू० ४१)

साधारणस्येति ॥ यद्यप्ययं शब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धः तथापि - पुरुषविशेषं
प्रति उभयत्र प्रसिद्ध इति भावः । तच्छब्दोऽगश्रुताविति ॥ अनेन अस्याधि-
करणस्य युष्माद्यधिकरणप्रतिपाद्यनिष्ठसर्वाधारत्वधर्मवदर्थप्रतिपादकत्वं तेना-
धिकरणेन संगतिरित्युक्तं भवति । नत्वाकाशस्वीकारे निपातद्वयविरोधः, आका-
शस्य प्रसिद्धत्वेपि तन्निर्वाहकत्वस्याप्रसिद्धत्वादित्यत आह - नहि विष्णुरिति ॥
विष्णुपक्षे विष्णुस्तन्निर्वाहकत्वं चेत्पुन्यमपि अप्रसिद्धम् । आकाशपक्षे तु तन्नि-
र्वाहकत्वमात्रस्याऽप्रसिद्धत्वेपि आकाशस्य प्रसिद्धत्वाद्विष्णुपक्षवत् निपातद्वयविरोधा
भावात् प्रसिद्धाकाश एव स्वीकार्य इति भावः । एतेन आकाशस्य नामरूप
निर्वाहकत्वस्य प्रसिद्धत्वे पूर्वपक्षोदयात्प्रागेव सिद्धत्वात् न पूर्वपक्षफलत्वं तथा
सिद्धतेपि 'आकाशो वैनाम' इत्युक्ताकाशस्य विष्णुवसाधनेपि प्रसिद्धिप्रयुक्ताऽन्यगामि
त्वशंकाः निरासामावात् अधिकरणवैयर्थ्यम् । अप्रसिद्धत्वे निपातद्वयविरोधसाम्य-
मिति परास्तम् ! तस्यैव सर्वाधारत्वमिति ॥ 'आकाशाद्वायु' (तै० उ० २-
१-१०) रित्यादिप्रमाणेनाकाशस्य साक्षात्परंपर्यावा सर्वोपादनत्वात्, कार्यस्य
कारणाश्रितत्वदर्शनात्, आकाशस्यैव सर्वाधारत्वं संभावितं, न विष्णोरिति
तस्यैव सर्वाधारत्वमभ्युपेयमिति भावः । ननु—भाष्ये 'तेयदन्तरा तद्ब्रह्मे' इति एक
एव अर्थान्तरत्वव्यपदेशः प्रदर्शितः न त्वादृशब्दगृहीतव्यपदेशः प्रदर्शित इति
न्यूनतेत्यत आह - आकाशस्येति ॥ अत्र व्युत्पादितविवेकेन संबंधे व्यपदेशद्वय

स्यापि भावात्, न न्यूनतेति भावः । अत्रटीकायां 'तद्ब्रह्मेति ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चे' त्यर्थ इत्यतः परम्, अर्थान्तरत्वमिति रूपराहित्यम्, आदिपदेनाऽनामत्व' मिति वाक्यं श्रूयते । नैतद्वीकाकृद्वाक्यम्, अपितु प्रक्षिप्तम् अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम् । 'इतिवा अर्थ' इति पूर्वेण संबन्धस्य कर्तुमशक्यत्वात् । 'अथ विवक्षित' मित्यप्याहृत्य तेन संबंधं मन्यसे, तथापि भाष्ये 'तद्ब्रह्मे'ति श्रुत्युदाहरणवैयर्थ्यं प्राप्नोति । किंचार्थांतरत्वमित्यनेनैव नामरूपराहित्यस्य 'ते यदन्तरे'ति श्रुत्यनुसारेण संग्रहसंभवात् सूत्रे 'अर्थान्तर'मित्यनेन रूपराहित्यं आदिशब्देन नामराहित्यं विवक्षितमित्यत्र न निगमकं पश्यामः । न ह्यल्पाक्षरसूत्रे एकैव पदेनोभयराहित्यग्रहणसंभवे तदर्थमेवादिशब्दप्रयोगो युक्तः । किंचैवं सति यदि परो ब्रूयादर्थान्तरत्वमिति नामराहित्यम्, आदिपदेन रूपराहित्यमुच्यत इति, तर्हि—किन्नियामकमुदाहृत्य परो बोधनीयः । ननु — भाष्ये 'ते यदन्तरे,'ति श्रुत्युदाहरणमयुक्तं नामरूपराहित्यस्य तत्रानभिधानादित्यतः श्रुतिं व्याख्याति— ते नामरूपे इति ॥ ननु — श्रुतौ नामरूपयोरनिर्वाहितेति नाम प्रथमं निर्दिष्टं रूपंतु पश्चात् अतः भाष्यकृतापि 'यतोवाचोनिवर्तन्त' इति श्रुतिमुदाहृत्य 'अवर्णमिति श्रुतिरुदाहर्तव्येत्यत आह = रूपस्यवाच्यान्तर्भावेनेति ॥ उक्तविरोधादिति ॥ 'ईक्षते-र्नाशब्दं, (ब्र०.सू०.१-१-५) रूपोपन्यासाच्चे' (ब्र०.सू०.१-२-२३) त्युक्तविरोधादित्यर्थः । अन्यथेति ॥ 'ते यदन्तरे' त्यस्य स्मृत्युक्तार्थानङ्गीकारे श्रुतेर्निरर्थकत्वं स्यात्, अनामरूपवत्त्वविरोधेन आकाशपरत्वाङ्गीकाराऽयोगादिति भावः । आकाशस्यापीति ॥ विष्णुवदाकाशस्यापि नामरूपवत्त्वादित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — अयमाकाशः प्रसिद्धाकाश एव भवेत्, आकाशशब्दस्य तत्र रूढत्वात् । न चाकाशशब्दस्य विष्णावपि वृत्तरसौ विष्णुरिति वाच्यम् — आकाशशब्दस्य विष्णौ यौगिकत्वात्, योगस्य रूढेर्दुर्बलत्वात् । ननु — सर्वाधारत्वल्लिगेन विष्णुः किं न स्यादिति चेत् — प्रसिद्धाकाशपरित्यागेन विष्णवङ्गीकारे 'वै नामे' त्युक्त निपातद्वयविरोधः स्यात् । नच वाच्यमाकाशपक्षेपि निपातविरोधस्समः । नामरूपनिर्वाहकत्वस्य तत्रा प्रसिद्धत्वादिति, विष्णुपक्षे विष्णुस्तन्निर्वाहकत्वंचेति द्वयमप्यप्रसिद्धम् । आकाशपक्षे तु—तन्निर्वाहकत्वमात्रमप्रसिद्ध-

मिति यैषम्यात् : नामरूपनिर्वाहकत्वलिङ्गं तु आकाशस्योपादानत्वात्संभावितं न तु विष्णोः । तस्मात्प्रसिद्धाकाश एवायमिति तस्यैव सर्वाधारत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अयमाकाशो विष्णुरेव अस्याकाशस्य 'तेयदंतरे' ति नामरूपराहित्याख्यविलक्षणार्थव्यपदेशात् 'तद्ब्रह्मे' ति ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्च । अग्न्यनामरूपत्वं कुतोसौ विष्णुरिति चेत्, अनामरूपत्वस्य तल्लक्षणत्वेन 'अवर्णं, यतोवाचोनिवर्तन्त' इत्यादिश्रुति सिद्धत्वात् । नच 'वैनामे' ति निपातद्वयविरोधः — 'एको दाधार भुवनानि विश्वे' ति श्रुति प्रसिद्धत्वेन 'अप्रसिद्धत्वाभावात् । लोकप्रसिध्यपेक्षया श्रुतिप्रसिद्धेः प्रबलत्वेन तस्या एव ग्राह्यत्वात् प्रयुत आकाशस्य नामरूपत्वेन आकाशग्रहण एव विरोधः । अतोयमाकाशोविष्णुरेवेति तस्यैव सर्वाधारत्वमिति सिद्धमिति (अ०. १२)

(१३ - अधिकरणम्)

ॐ सुषुप्त्युक्तांत्योर्भेदेन ॐ (सू० ४२)

अत्रद्वेदर्शने । 'आकाशोर्थातत्वादि व्यपदेशा' दित्यारभ्य, द्विसूत्री एकमधिकरणमित्येकम् । सूत्रद्वयं पृथक्पृथगधिकरणमित्यपरम् । द्वितीयमपि दर्शनं द्विविधम्, सूत्रद्वयस्य भिन्नाधिकरणत्वेपि अद्येऽधिकरणे आकाशशब्दसमन्वयः, द्वितीये स्वप्नादिद्रष्टृत्वलिङ्गसमन्वय इति । तत्रायं सत्तर्कदीपावलीकृतो दर्शनम् । तथाहि — 'नन्वसंगत्वेन श्रुतात् जीवादर्थान्तरत्वं परमात्मनः कथमित्याशंक्य परिहरति—सुषुप्तीत्यादिना ॥ 'संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थान' मित्यारभ्य 'स तत्र किं चित्पश्यत्यनन्वावगतस्तेन भवति, असंगो ह्ययं पुरुष' (बृ०. ६—३—१५) इत्येतत् परमात्मनि घटयति — स्वप्नादीति ॥ न हि — कर्मवद्धजविष्याऽसंगत्वमुपपद्यते । अतोऽर्थान्तरभूतः परमात्मा जीवात् 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त' (बृ०. ६—३—२१) इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । इति सत्तर्कदीपावत्युक्तेः । द्वितीयस्याद्यंतु तत्त्वप्रदीपकृतो दर्शनम् । तथाहि — 'असंगत्वं परमात्मन उक्तं 'अतमोऽवायुनाकाशं अगंधमरस' (बृ०. ५—८—८) मित्यक्षरब्राह्मणे सुषुप्त्युक्तांत्योर्भेदेन, असंगात्स्वप्नादिद्रष्टुरीश्वराजीवस्य भेदव्यपदेशात् न जीवोऽसंगः; अपितु परएवाऽसंगः 'अथच परार्जावस्य भेदव्यपदेशान्नजीवः, परएवाऽसंग' इति तत्त्वप्रदीपोक्तेः । द्वितीयस्य द्वितीयंतु टीकाकृतो दर्शनमिति सिद्धमेव ।

तत्रायमते 'सुषुप्त्युक्तांत्योर्भेदने' ति सूत्रे समन्वेतव्यशब्दं सिद्धांतहेतुं चाऽनभिधाय भेदव्यपदेशोक्तिर्लिङ्गम् । भाष्यकारीयंचानुवेदान्ते समन्वेतव्यशब्दमनुक्त्वा 'अन्यश्चजीवत' (१-अ०) इति उक्तिर्लिङ्गम् । अधिकरणभेदेतु अनुव्याख्यानं —

‘लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः ।

पुनःशब्दा लिङ्गशब्दौ विचार्या द्विस्थिता इहे’

त्यादिना द्वादशाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीरभिधाय ।

• अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिंतिता ।

वित्यनेन देवताऽधिकरणाऽपशूद्राधिकरणयोः प्रासङ्गीकत्वोक्तिर्लिङ्गम् । सुषुप्त्युक्तांत्योर्भेदने' त्यधिकरणे असङ्गत्वलिङ्गसमन्वय इति मतेतु 'भेदव्यपदेशात् न जीवः, पर एवासंग' इति भाष्योक्तिर्लिङ्गम् । अन्यथा 'भेदव्यपदेशात् जीवः स्वप्नादिद्रष्टृ' त्यवक्ष्यत् । अस्मिन्नाधिकरणेस्वप्नादिद्रष्टृत्वलिङ्गसमन्वय इति मतेतु 'असंगो ह्ययंपुरुष' इति स्वप्नादिद्रष्टृः प्रतीयते, सचजीवः प्रसिद्धेरित्यतोवक्ति' इति भाष्ये स्वप्नादिद्रष्टृत्वस्य विषयत्वोक्तिर्लिङ्गम् ।

विष्णोरर्थांतरत्वंतु सूत्रेणाऽनेन सिध्यति ।

तदिदं पूर्वशेषं स्यादसंगत्वमपि स्फुटम् ॥

सिध्यत्यनेन सूत्रेण ततोधिकरणं पृथक् ।

स्वप्नादिदर्शनंचापि सिध्यत्येवामुना स्फुटम् ।

इत्याशयेन सर्वंच सूचयानास भाष्यकृत् ।

इत्येतदखिळं टीकाकारा जानत एवहि ॥ ३ ॥

बोधयामसुरैकैकं शिष्यबुद्धिविशुद्धये ।

तथाहि— न विष्णुर्जीवादर्थोत्तरः, विष्णवसाधारणधर्मस्याऽसंगत्वस्य जीवे श्रवणात् इत्याशंकापरिहारस्य सुषुप्त्युक्तांत्योर्भेदाभिधानेन भेदं साधयता कर्तुं शक्यत्वात् भवेदिदं सूत्रं पूर्वाधिकरणशेषः । तथा 'असंगमरसमगंध' मित्य संगत्वं परमात्मन उक्तम्, तद्वाजसनेयके कस्यचित्प्रतीयते 'सवा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्यादति, स्वप्नायैव, स तत्र किंचित्पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति, असंगो ह्ययं पुरुष' (वृ०. ६-३-१५) इति सोऽयमसंगः जीवविशेष एव ज्ञानी भवितुं युक्तः । 'तद्यथा पुष्करपालाश आपो नश्लिष्यंत एवमेवंविदि पापं कर्म नश्लिष्यत' (अं-

४-१४-३) इति असंगत्वस्य तत्र श्रुतिसिद्धत्वात् । सर्वे जीवा वा असंगाः
 'प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवती' ति जीवलिङ्गात् । न च बद्धस्यासंगत्वासम्भवः
 जीवस्य स्वरूपविवक्षया असंगत्वोक्त्युपपत्तेः । एवंच अत्रोक्तोऽसंगो जीव इति
 प्रागुक्तोऽपि स एव । ततश्च — तत्रोक्तगुणांतरमपि तस्यैवेति चेत्, न विष्णुरे-
 वायमसंगः स्वप्नादिद्रष्टृत्वलिङ्गात्, तद्धि सर्वज्ञत्वाद्विष्णोरेवोपपद्यते, नतु जीवस्य,
 तस्य स्वप्नदर्शनसंभवेऽपि सर्वस्वप्नदर्शनासंभवात् । प्रतियोन्याद्रवणं च जीव-
 मादाय तस्यैव युज्यते; असंगत्वंतु सार्वकालिकं न ज्ञानिनः । नापि सर्वजीवा-
 नामुपपद्यते, बद्धत्वात् । नापीशभेदेन, सुषुप्त्युक्तान्योर्भेदव्यपदेशादित्यस्यार्थ-
 स्थानेन लाभात् । इदं सूत्रं पृथगधिकरणं सत् असंगत्वलिङ्गसमन्वयपरम्,
 स्वप्नादिद्रष्टृत्वलिङ्गसमन्वयपरत्वंतु टीकायामेव व्यक्तं व्युत्पादितमिति तत्परं
 चेति न मतानां परस्परं विरोध इति । स्वप्नादिद्रष्टुः प्रतीयत इति ॥
 अस्याधिकरणस्य, परमात्मधर्मतया अक्षराधिकरणोक्तासङ्गत्वादिधर्माक्रान्तस्वप्ना-
 दिद्रष्टृप्रतिपादकत्वम्, अक्षराधिकरणेन संगतिरित्युक्तं भवतीति ज्ञेयम् । स वा
 एष इति ॥ स एषः = परमात्मैव, संप्रसादे = सुप्तिकाले, रत्वा = रमणं-
 कृत्वा, जीवस्यपुण्यं च पापं च दृष्ट्वा, चरित्वा = संचरणंकृत्वा, प्रतिन्यायं = प्रति
 कालं प्रतिदिनमितियावत्, प्रतियोनि = प्रतिजीवं, पुनः जीवानां स्वप्नायैव =
 स्वप्नावस्थाप्रेरणायैव, आद्रवति = आयाति, स तत्र = स्वप्नाद्यवस्थायां, किं-
 चित्पश्यति, यज्जीवपापं च पश्यति, तेन = पारफलेन अनन्वागतः = असंबद्धो-
 भवति, यस्मादयं पुरुषः, असंगः = सगरहित इति सिद्धातरीत्या श्रुत्यर्थः ।
 उक्तसाधारण्यमिति ॥ उभयपरतया संभवनार्हत्वं साधारण्यमित्यर्थः । जीवे-
 शयोरभेदेनेति ॥ नन्वयं पूर्वपक्षो न युज्यते, स्वप्नादिद्रष्टुः विष्णोः अन्यत्वं
 एवाऽन्यस्यासंगत्वप्रसंगेन अस्य निर्णेतव्यत्वस्योक्तत्वेन अभेदेन पूर्वपक्षोचाऽन्य-
 स्यासंगत्वप्राप्त्यभावेनाऽनिर्णेतव्यत्वापातात् । न च जीवेश्वरयोरभेदः—रामकृष्णादि-
 रूपाणाम्, ईश्वरेणैव नात्यंताभेदः, किंनाम अविद्यावाञ्छिन्नशुद्धैतन्यस्य जीवत्व-
 मित्यभेद इत्यभिमानः, एवंच असंगत्वप्रसङ्गात् निर्णेतव्यत्वमिति वाच्यम् — एव-
 मपि असंगत्वस्य जीवे औपचारिकत्वेन तत्त्वैश्वर्यैकनिष्ठत्वाविधातात् अनिर्णेतव्य-
 त्वपरिहारात् 'अभेदाभिमान' इतिवदना पूर्वपक्षिणा वस्तुतो जीवेश्वरभेदस्यांगीकृ-
 तात्वेन, सिद्धाति 'सुषुप्त्युक्तान्योर्भेदेन' ति भेदाभिमानवैयर्थ्याच्च । एवंचाभेदेन

पूर्वपक्षे ऽसंगत्वाक्षेपानुपपत्त्या अधिकरण वैयर्थ्यं भेदेनपूर्वपक्षेच सिद्धान्ते भेदाभिधानवैयर्थ्यमित्युभयतस्पाशारञ्जुरिति चेत् ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञान् गुरुन् सत्यनिधीनहम् ।

टीकाभावं प्रवक्ष्यामि नत्वा तेषां कृपाबलात् ॥

तथाहि — जीवेशाभेदेनैवेह पूर्वपक्षो युक्तः, सिद्धान्ते भेदाभिधानात् । न च ईशनिष्ठाऽसंगत्वस्याऽन्यनिष्ठत्वप्राप्त्यभावात् अधिकरणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् — पूर्वपक्षिणा ऽसंगत्वस्य जीवधर्मत्वानंगीकारेपि ईशधर्मस्याप्यसंगत्वस्य जीवनिष्ठत्वांगीकारात् । तन्निरासायाऽधिकरणस्यावश्यकत्वात् । नन्वेवमपि इदमधिकरणमनारम्भणीयम्, जीवेऽसंगत्वस्य स्वतोऽभावात्, अभेदाभिप्रायेणासंगत्वाभिधानेच तस्य तत्रौपचारिकत्वापत्तेः । औपचारिकत्वस्य निरासायाऽधिकरणस्याऽकर्तव्यत्वादिति चेत् न — नह्यत्र पूर्वपक्षी सिंहशब्दस्य माणवके औपचारिकत्वमिव असंगशब्दस्याऽर्थाभावेपि प्रयोगमात्रं मन्यते, येनोक्तदोषः स्यात् ; न चैवं, किं नाम वदस्यासंगत्वगुणकत्वाग्रेपि ईशाभेदेन ईशगुणस्याप्यसंगत्वस्य राजधनस्यामात्यनिष्ठत्ववन् जीवनिष्ठत्वं मन्यते । ततश्च — असंगत्वस्य ईशमात्रनिष्ठत्वहान्यापत्त्याऽधिकरणमिदमारम्भणीयमेवेति । ततश्चैवंयोजना — चैतन्यविवक्षया जीवेशयोरभेदेन राजधनस्यामात्यनिष्ठत्ववत् जीवेऽपि ब्रह्मधर्मस्य असंगत्वस्योक्तिसंभवादिति । नन्वसंगत्वमीश्वरस्य स्वाभाविकं, तदीयमेव जीवेशाभेदात् जीवनिष्ठमित्युक्तम्, एवंच सति ईशे मुख्यमन्यत्राऽमुख्यमिति स्यात् ! यस्यस्वतः स एव धानिको भवति, यस्यान्यदीयं धनमास्ति नासौ मुख्यतया धनिको भवतीति दर्शनात् । मुख्याऽमुख्ययोर्मुख्यस्यैव प्राह्यत्वात् । मुख्याऽसंगत्वेनेश्वरएव स्वप्नादिदृष्टेत्याशङ्क्यनिषेधति — नचेति ॥ न च मन्तव्यमिति ॥ यथा जीवेशयोर्भेदाभावात् ईशगतमसंगत्वं जीवनिष्ठमुच्यते तथा ततएव जीवनिष्ठं स्वप्नादिदृष्टत्वमांशगतमस्तु, किं जीव एव स्वप्नादिदृष्टेत्याग्रहेणेति न मन्तव्यमित्यर्थः । अमुख्यतोपि वक्तुमयोगादिति ॥ कारणगतस्य कार्ये दर्शनवत् कार्यगतस्य कारणेऽदर्शनादिति भावः । विष्णोरेवेति भाव इति ॥ यद्यपि — असंगत्वमीशस्यैव स्वनः, तथापि तत्तन्नेशमात्रवृत्ति, किंतु जीवेपि, राजधनस्याऽमात्यवृत्तित्ववत् ! एवंच — सिद्धान्त्यभिमतेशमात्रवृत्तित्वमयुक्तमिति भावः । असंगत्वलिङ्गादिति ॥ ‘असंगोऽसंगं पुरुष’ इति उक्तासंगत्वलिङ्गादित्यर्थः । ननु — जीव

परसाधरणमसंगत्वं कथं हेतुः स्यादित्यत आह— यत इति ॥ सत्यमसंगत्वमी-
श्वराऽसाधरणधर्मः तथापि नेश्वरस्य स्वप्नादिद्रष्टृत्वसिद्धिः, अत्राऽमुख्यस्यैव श्रव-
णादित्याशङ्क्य निषेधति— नचेति ॥ अनन्वागतं पुण्येनेति ॥ न केवलं 'स्वा-
प्ययसंपत्त्यो' (ब्र०, सू०. ४-४-) रित्युक्तिर्वलात् अस्य प्रकरणस्य मोक्षपरत्वम्,
अपितु सुश्रुतिमात्रपरत्वपक्षे 'अनन्वागतं पुण्येने' त्याद्यनुपपत्तेश्च मोक्षपरत्वमप्यु-
यमिति भावः । ननु—माभूत्पूर्वाक्ताभयविधलिगाऽन्यथानुपपत्त्या जीवेशाभेदासिद्धिः,
'संप्रसादे रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च' ति स्वप्नावस्थाभोक्तृत्वपुण्यपापफ-
लभोक्तृत्वलक्षणजीवलिंगस्य 'अनन्वागतं स्तेनभवती' ति ईश्वरलिङ्गसामानाधि-
करणान्यथानुपपत्त्या अभेदसिद्धिर्वर्जनीयैवेत्यत आह— तत्र प्रतीतेति ॥

शुभाशुभं तु दृष्ट्वैव स्वप्ने जागरितेपि च ।

असंसृष्टः सदा दुःखैः श्वरतीशः पुनः पुनः ।

इति बृहदारण्यकभाष्यात् उभयविधलिगोपपत्तिः ईश्वरे द्रष्टव्येत्यर्थः ।
अतोविष्णुरेवेति ॥ मुख्यासंगत्वास्वप्नादिद्रष्टा विष्णुरेव न जीवः । ततश्च—
जीवेशाभेदरूपकल्पकाभावात्, अमुख्यमप्यसंगत्वं तत्र नेति सिद्धांत्यभिमतम्
असङ्गत्वस्याविष्णुमात्रवृत्तित्वं सिद्धमिति भावः । एतेन — असङ्गत्वस्य हेतुत्वात्
स्वप्नादिद्रष्टृत्वं विष्णोरेव सिद्धमिति वक्तव्यं न त्वसंगत्वं चेत्पि तस्य हेतुत्वेन
साध्यत्वाभावादिति परास्तम् । नन्वेवं समाधानमुसूत्रम्, सूत्रे जीवेशभेदस्यै-
वाभिधानेन सिद्धांतहेतोरसंगत्वस्थानाभिधानादिति चेत्, न — सिद्धांतहेतोरसं-
गत्वस्य सूत्रमूचितत्वात् । यावान्सूचितोऽर्थः, स सर्वोपि सूत्रार्थ इत्यसंगत्व-
स्यापि सूत्रार्थत्वात् । तथाहि जीवेशभेदाभिधानस्यो 'क्तांतो भेदेने' त्येतावता पूर्ण-
त्वात् तावत्येववक्तव्ये यत्सुश्रुतिप्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'न केवलं भेदेन
व्यपदेशमात्रमिह विवक्षितम्, सुश्रुतिप्रकरणे यदन्यदसंगत्वादि श्रूयते, तदपीह
विवक्षित' मिति । नन्वत्र प्रधानत्वादसंगत्वं कंठनो निरूप्य, जीवेशभेदएव
सूचनीयः, कुतो वैपरीत्यमिति चेत्, न — अस्यसूत्रस्य पूर्वाधिकरणशेषत्वेनार्था-
तरत्वसाधकत्वमप्यसिद्धत्वाशयेन वैपरीत्यकरणात् ।

पूर्वपक्षस्तु— अयं स्वप्नादिद्रष्टा जीवो भवेत्, तस्य तस्मिन्प्रसिद्धत्वात् ।
नच असंगत्वाल्लिगादीशः स इति वाच्यम् — जीवेशयोरभेदेन जीवेश्यमुख्यस्या
संगत्वस्य संभवात् । न चाऽसंगशब्दस्य जीवे प्रयोगसंभवेपि ईशेमुख्यत्वेन सु-

ह्यस्यैव ग्राह्यत्वात् तदनुरोधेनेव स्वप्नादिद्रष्टेति वाच्यम् — अशरीरस्य तस्य स्वप्नादिद्रष्टृवायोगात् । नच — जीवेशाभेदेन जीवेऽसंगत्ववत् तत एवेशे स्वप्नादिद्रष्टृत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् — कारणगतस्य कार्यसंभवेऽपि कार्यगतस्य कारणेऽयोगात् । नच — जीवेशाऽभेद एव कुत इति वाच्यम् — विशेषणद्वय-सामानाधिकरण्याऽन्यथाऽनुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः । अतो जीव एवायं स्वप्नादिद्रष्टेति ईशाऽसाधारणधर्मस्याप्यसंगत्वस्य नेशमात्रवृत्तित्वम्, अपितु राजाऽसाधारणधर्म-स्यापि कोशस्य अमात्यगतत्ववत् श्रुतिबलात् जीवगतत्वमिति ।

सिद्धांतस्तु — स्वप्नादिद्रष्टा परमात्मैव असंगत्वलिङ्गात्, तद्धि विष्णो-रेशोपपद्यते नतु जीवस्य बद्धत्वात्, नच — जीवेशाऽभेदात् जीवस्याप्यसंग-त्वमिति वाच्यम् — सुषुप्त्युत्क्रांतिप्रकरणयोः भेदाभिधानेन तदभेदाभावात् । अतो गुणगुणिभावापन्नासंगत्वलिङ्गाद्विष्णुरेव स्वप्नादिद्रष्टा । असंगत्वमपि ईश-मात्रनिष्ठम्, ततश्च — ‘असंगो ह्ययं पुरुष’ इति प्रमाणभावात् राजधनवदपि असंगत्वं नाऽन्यनिष्ठमिति सिद्धम् (अ०. १३)

(१४ - अधिकरणम्)

ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ (सू० ४३)

साधारणस्येति ॥ अत्र ब्राह्मणशब्दाय साधारण्यं नाम उभयपरत्वसंभा-वनाविषयत्वमिति बोध्यम् । एनेन — विष्णुलिङ्गाऽजश्रुत्योः एकस्मिन्नेव वाक्ये श्रवणात् तयोश्च विरुद्धत्वात् नोभयपरत्वनिश्चयरूपं साधारण्यं संभवतीति परास्तम् । ब्राह्मणस्य प्रतीयतइति ॥ अस्याधिकरणस्य पूर्वाधिकरणाऽभिसंहित नित्यमहि-मत्त्व धर्माक्रान्तं ब्राह्मणप्रतिपादकत्वं, पूर्वाधिकरणैः संगतिरित्युक्तमिति बोध्यम् । ब्राह्मणशब्देन सहपठितस्येति ॥ अजशब्दो द्विविधः, आज्ञातइति त्रिरि-चिगतवृत्तिविशिष्टः, न जायतइति त्रिष्णुगतवृत्तिविशिष्ट इति । ब्राह्मणशब्द-सामानाधिकरण्यात् आज्ञात इति योगविशिष्ट एवायमजशब्दः नचाऽसौ विष्णाववकाशमर्हतीति भावः । त्रिरिचश्चेश्वरस्य रूपमेवेति ॥ नन्वभेदेन पूर्वपक्षो न युज्यते, सिद्धांते भेदानभिधानात् । अभेदेन नित्यमहिमत्वादिघटनवत् सिद्धान्तप्रापकपत्यादिशब्दानामपि घटयितुं शक्यत्वेन सिद्धान्ताऽनुदयाऽप्रसंज्ञाचेति चेत्, न — अभेदेन पूर्वपक्षस्य सूत्रज्ञापितेभेदावतारिकारूपत्वेन वक्तव्यत्वात् ।

तथाहि—सूत्रकारस्तावत् ब्राह्मणस्य विष्णुत्वसमर्थनाय पतिशब्दमात्रस्य पूर्णत्वात् सूत्रस्याख्याक्षरत्वाय ‘पतिशब्दा’ दिल्येव वक्तव्ये यत् ‘पत्यादिशब्देभ्य’ इत्याह, तेनेदं सूचयाम्भूव । चतुर्मुखासाधारणाजश्रुति, विष्णुसाधारण नित्यमहिमत्वयो-
रस्मिन्ब्राह्मणे श्रवणात् तदन्यथानुपपत्त्या विष्णुविरिचयो रैक्यमङ्गीकृत्य, कारण-
शब्दानां कार्ये संभवाभिप्रायेण ‘नित्योमहिमे’ त्युक्तनित्यमहिमत्वं ब्राह्मणे
घटयित्वा, ब्राह्मणो विरिच एवेति न भूतव्यम्, कुतश्चित्चेत्, भवेद्विदं
तयोरैक्यं यदि उभयप्रापकयोः साम्यं स्यात् । न चैवम् किनाम् विष्णुप्रापकाणां
बहुत्वात्, निरवकाशत्वाच्च, अल्पसावकाश विरिचप्रापकवाधसंभवेन अन्यथानु-
पपत्तेरभावादिति । अतएव — इममेवाभिप्रायं मनसि निधाय, सत्कर्तृदीपावल्यां
तस्माद्वेदेन गम्यत्वात्, ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वात्, अजातत्वात्, अजशब्दवाच्यो
विष्णुरिति सिद्धमित्युक्तम् । अतएव—सिद्धांतानुदयोपि परास्तः । तत्त्वप्रदीपितु—
‘देवानांचे’ तिभाष्यम्, ‘विरिञ्चस्य कादाचित्कपदप्राप्तेः न नित्यमहिमेत्याशङ्क-
याह—देवानांचेति ॥ चकारोऽवधारणे । अन्यदेवानामेव विशाकर्मणोः
सकाशात्पदप्राप्तिः सूचिता देवताधिकरणे न विरिञ्चस्य तस्माद्विरिञ्चोपि नित्य-
महिमेतिप्राप्त आह—पत्यादिशब्देभ्य’ इति व्याख्यातम् । यद्यपि देवताधि-
करणे न विरिञ्चेतरस्य पदप्राप्तिः सूचिता किंतु विरिचस्यापीति नित्यमहिमत्वा-
संभवएव तथापि — अंगीकारवादेन सूत्रकृता समाहितमिति तत्त्वप्रदीपकृतो-
ऽभिप्रायो बोध्यः । सर्वस्यवशीति ॥ ‘पत्यादिशब्देभ्य’ इति सूत्रे शाखांत-
रस्थं वाक्यं विषयवाक्यत्वेनाऽभिसंहितमिति भावेन भाष्यकृता ‘सर्वस्याधिपतिः
सर्वस्येशान’ ( ) इति शाखांतरस्थंवाक्यमुदाहृतम् । टीकाकृ-
तातु तत्समानार्थत्वात् वाजसनेयवाक्यमपि विषयवाक्यमित्यभिप्रेत्य ‘सर्वस्य वशी
सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपति’ (वृ०. ६ - ४ - २२) रिति वाक्यमुदाहृतमिति
बोध्यम् । एतेन — वाजसनेयके ‘सर्वस्याऽधिपति’ रित्यस्य प्राथम्याभावात्
भाष्यकारीयं ‘सर्वस्याऽधिपतिः सर्वस्येशान’ इति श्रुत्युदाहरणमयुक्तमिति परा-
स्तम् । सूत्रकाराऽभिमतशाखांतरस्थवाक्यस्यैव भाष्यकृता उदाहृतत्वात् । एतेन
‘सर्वस्यवशी’ ति वशीत्यस्य प्राथम्यात् ‘वश्यादिशब्देभ्य’ इति सूत्राटेन भा-
व्यमिति परास्तम् । ‘पत्यादिशब्देभ्य’ इत्यत्रादिशब्दगृहीतं शब्दान्तरं वक्तुमाह—
एष सर्वेश्वर इति ॥ एषां लोकानामसम्भेदाय = असाङ्गर्वाय, विधारणः = धारणस-

मर्थः, सेतुः=आश्रयश्चेत्यर्थः । एष नेति नेतीति ॥ स एषः=आत्मा इति न, इति न=श्रुतवन्न, दृष्टवन्न, श्रुतदृष्टविलक्षण इति यावत् । अगृह्यः=साकल्पेन ग्रहीतुमशक्यः । कुत इत्यत उक्तं — नहि गृह्यत इति ॥ हि यस्मात् कारणात् केनापि न गृह्यते । एवं 'नहि शीर्यते' इत्यादेरपि व्याख्या द्रष्टव्या । अशीर्य=विदारणायोग्यः, असङ्गः=सङ्गरहितः, असितः=बन्धनायोग्यः, न रिप्यति=न नश्यतीत्यर्थः । स एष आत्मेति ॥ 'आत्माजरोऽमृतोऽभय' इत्येव श्रुतिग्रहणम्, 'स एष' इति टीकाकारीयपूर्वोक्तपरामर्शः । एतेन 'स एष महानज आत्माजरोऽमृतोऽभय' इति श्रुतौ पाठदर्शनात् 'स एष आत्मेति श्रुत्युदाहरणमयुक्तमिति परास्तम् । 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्वृतं यच्च भव्यमित्यस्यार्थमाह-यद्वृतमिति ॥ 'उतामृतत्वस्येशान' इत्येतद्व्याचष्टे — यस्मादिति ॥ अन्नेनेत्येतत् विभक्तिपरिणामेन संसारिसमूहमिति व्याख्यातमिति बोध्यम् । अमुक्ताधिपत्यं मुक्ताधिपत्येक्यं हेतुरित्यत आह — मुक्ताविति ॥ न च विष्णाविति ॥ ननु — शङ्क्येतावदनुपपन्ना, अन्योन्याश्रयान् । तथाहि — ब्राह्मणशब्दस्य विष्णावयोगेन अजशब्दापहारः, तस्मिंश्चसति विष्णोरब्राह्मणत्वमिति ततो ब्रह्मणशब्दस्य यौगिकत्वेन समाधानं व्यर्थमिति चेत्, मैवम् — न ब्रूमावयमजश्रुत्या विष्णौ ब्राह्मणशब्दापहार इति, तस्य जातिविशेष प्रवृत्तिनिमित्तकस्य जातिविधुराद्विष्णोर्नित्यनिवृत्तत्वात्, किं नाम अजश्रुत्या विरिञ्चत्यनिर्णयोभवतीति । एवंचान्योन्याश्रयाभावात् शङ्क्यमुपपन्नेति सार्थकं समाधानम् । स्वरव्यत्ययस्येति ॥ ब्रह्म अण इति स्थिते सवर्णदीर्घे ब्रह्माण इति जातं, एवंच ब्रह्मेत्यस्याऽऽकारः त्रैत्यकारस्थाने, सच आकारस्थान इति स्वरव्यत्ययः आधिक्यार्थ इत्यर्थः । स्मृतेरिति ॥ 'सत्त्वं रजस्तम' इति स्मृतेरित्यर्थः । स्वधर्मनिष्ठ इति ॥ शतानां ऋजूनं जन्मभिः शतजन्मसमानकाले स्वधर्मनिष्ठः पुमान् विरिञ्चतामेतीत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु— अयं ब्राह्मणोविरिञ्चो भवेत्, अस्मिन् बहुशोऽअजशब्दश्रवणात् । नच — अजातत्वयोगेनाजशब्दः विष्णोसावकाश इति वाच्यम् ब्राह्मणशब्दसहपठितस्य विष्णावनवकाशात् । नचा — आत्मशब्देन सह पाठादजशब्दो विष्णोसावकाश इति वाच्यम् 'आत्माविरिञ्चः सुमनाः सुधौतश्चेति कथ्यते' इत्यादेः आत्मशब्दस्य विरिञ्चेऽपि वृत्तेः । नच असङ्गत्वलिङ्गानवकाशात् न विरिञ्चो ब्राह्मण इति वाच्यम् — विष्णुविरिञ्चयोरभेदेन तस्य तत्र सम्भवान् । ततश्चायं

ब्राह्मणो विरिञ्च इति नित्यमहिम्नं तस्यापीति प्रागुक्तं नित्यमहिम्नं विष्णोरेवे-
त्यनुपपन्नमिति ॥

सिद्धान्तस्तु— अयं ब्राह्मणो विष्णुरेव, 'सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः सर्व-
स्याधिपति' (वृ०. ६-४-२२) रित्यादौ पत्यादिशब्दस्यमद्भावात् । न च —
विष्णोर्ब्राह्मणत्वे ऽजशब्दविरोधः — 'न जायत' इति योगेनोपपत्तेः । न च —
विष्णौ ब्राह्मणशब्दानुपपत्त्या अजशब्दापहारः—ब्राह्मणा वेदेन अण्यतेगम्यते इति
योगेनोपपत्तेः । न च — अभेदात् पतित्वादि विरिञ्चेऽपि सम्भवतीति वाच्यम्—
तदभेदेमानाभावात् । ब्राह्मणाजशब्दयोरुक्तरीत्या अन्यथाप्युपपत्तेः । 'तत एते
व्यजायन्त विश्वोहिरण्यगर्भ' इति भेदश्रुतिबाहुव्याच्च । अतो विष्णुरेवायं ब्राह्मणो
नित्यमहिमादिरिति सिद्धम् (अ०. १४)

इति श्रीमत्तत्त्वनिधितीर्थ श्रीचरणाराधक

श्रीसत्यनाथयतिविरचितायां

तत्त्वप्रकाशिकाभिनवचन्द्रिकायां

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

श्रीवेदव्यासायनमः
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः

(१ - अधिकरणम्)

ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दर्शयति च ॐ (सू० १)

एतत्पादप्रतिपाद्यमिति ॥ ' अध्यायस्यैकार्थत्वात् पादभेदः किं निबन्धन-
इत्यतः समन्वयेऽप्यवान्तरभेदेनेति भावेने ' ति वर्तते । तस्य ' एतत्पादप्रतिपाद्यं दर्श-
यती ' त्यनेन सम्बन्धः । किं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायामिति ॥ ' तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्मे
(तै. उ. २ - १) ' ति वाक्ये ब्रह्मशब्देन किमुच्यत इति ब्रह्मशब्दार्थाकाङ्क्षाया-
मित्यर्थः । एनेन ' ब्रह्मलक्षणजिज्ञासानिवृत्तेः यत्किञ्चिल्लक्षणोक्त्यैव कृतत्वात् ' नि-
खिलगुणपूर्णत्वस्यैव वक्तव्यत्वा ' दिति निर्वन्धोऽनुपपन्नः, तथाच ' ब्रह्मशब्दः
कतिपयगुणाभिधायकोने ' त्यनुपपन्ने ब्रह्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वेऽपि कति-
पयगुणानां ब्रह्मणोलक्षणत्वाऽनपायात् ' इति परास्तम् । ननु — यदीदं सूत्रं ब्रह्म-
शब्दार्थनिरूपणपरं कथं तर्हि जन्मादिकारणत्वस्यैवग्रहणमित्यत आह — जन्मा-
दीति । जन्मादिकारणत्वगुणग्रहणं तु अन्योपलक्षणाभिप्रायेणैवेति सम्बन्धः । गु-
णान्तरमेव अन्योपलक्षणत्वेन कुतो नोपात्तमित्यत उक्तं — तस्याखिलेति ॥ अ-
स्मिन्गुणे विशेषसद्भावाद्विदमेवोपात्तमिति भावः । तृतीयसूत्रे चेति ॥ तत्रैव =
गुणपूर्तावेव । सर्वशास्त्रं = सर्ववेदाः, सर्ववेदान्तर्गतपदानिच प्रमाणत्वेनोक्तानी-
त्यर्थः । नच — पदानामप्रमाणत्वेन प्रमाणत्वेनोपन्यासो न युक्त इति वाच्यम् —
धौगिकपदानां वाक्यतुल्यत्वेन प्रमाणत्वात् ।

एतेन — तृतीयसूत्रे शास्त्रस्यप्रमाणत्वेन प्रतिज्ञातत्वेऽपि स्वरवर्णपदात्म-
कानां समस्तशब्दानां प्रमाणत्वेनाप्रतिज्ञातत्वात् तेषांसमन्वयनिरूपणमयुक्तमिति
परास्तम् । स्वरवर्णपदात्मकानामपि शब्दानाम् अधिकारिविशेषं प्रति योगेन ऽर्थ-
बोधकत्वेन तेषांप्रमाणत्वेन प्रतिज्ञानात् । काठकादौ किञ्चिदुच्यत इति ॥ अ-
नेन समन्वयसूत्रप्रतिपाद्यशब्दराश्यान्तर्गतप्रधानादिशब्दप्रतिपादकत्वमस्याधिकार-

णस्य तेनाऽधिकरणेन सङ्गतिरित्युक्तं भवति । तस्याव्यक्तादेरिति ॥ परम-
 मुद्ध्ययावृत्त्या अव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वं विष्णोरन्यत्वे, विष्णोः परममुद्ध्ययावृत्त्या सर्व
 शब्दवाच्यत्वं न स्यादित्यर्थः । केषांचिच्छाखास्विति ॥ अनेन सूत्रे 'एकेषा'
 मित्यतः परंशाखास्विति शेषो बोध्यः, भाष्येऽपि 'शाखिना' मित्यतः परंशाखा-
 म्भवितिशेषो बोध्य इति सूचितमिति बोध्यम् । नन्वत्र भाष्यं 'तस्यैव पारतन्त्र्याच्छ-
 रीरूपकेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन एवाव्यक्तशब्देन गृहीते' रिति तदयुक्तमि-
 वामिति, अव्यक्तशब्दस्यान्यत्रैव प्रसिद्धत्वात् अत्राव्यक्तशब्देनान्यदेव ग्राह्यम्, ननु
 विष्णुरित्याक्षेपे तत्परिहाराय हेतुमनुपपन्नस्य 'परमात्मन एव गृहीते' रित्युक्तवयो-
 गादित्यतः तद्व्याख्याति— यतः परमात्मैवेति ॥ कथं प्रधानादाविति ॥ वाच्य-
 इव अव्यक्तादिशब्दानां प्रधानादौ सार्वजनीनो व्यवहार इत्यर्थः । एतेनावाच्ये-
 ऽपि तीरादौ गङ्गाशब्दप्रयोगदर्शनात् कथमित्याक्षेप एवायमनुपपन्न इति परास्तम् ।
 अवाचकत्वेऽपीति ॥ अव्यक्तादिशब्दानामव्यक्ताद्यवाचकत्वेऽपि पामराणामव्य-
 क्ताद्यनभिज्ञानादिप्रसङ्गमिया प्राज्ञैरव्यक्तादिज्ञानतद्व्यवहारमिद्व्यर्थं तत्र प्रयोगः क्रि-
 यते, तत्प्रयोगेण च पामराणां शक्तिभ्रमो भवति, तेन च प्रयोगः इत्युक्तप्रायमि-
 त्यर्थः । तथासतीति ॥ घटादिशब्दानां घटवाचकत्वं, पटावाचकत्वमिति वि-
 शेषाभावेन निरङ्कुशत्वात् प्राज्ञानां घटादावेव घटादिशब्दव्यवहार इति नियमो
 न स्यात्, किंतु कस्याचित् प्राज्ञस्य पटेऽपि घटशब्दव्यवहारः स्यात्, नियामक-
 विशेषमन्तरा अनेकेषामेकमत्यासम्भवात् । तथा च तन्मूलकाज्ञव्यवहारस्यापि अ-
 नियमः स्यादित्यर्थः । एतेन — अवाचकत्वस्यान्यत्र व्यवहारमूलत्वाभावेन अवा-
 चकत्वाविशेषात् घटादिशब्दानां पटादौ व्यवहारः स्यादित्यापादनमयुक्तमिति परा-
 स्तम् । ननु — शरीररूपकेत्युक्त्या कथं घटादिशब्दानां पटादौ व्यवहारप्रसङ्ग-
 परिहार इत्यत आह — तदभिप्रायमाहेति ॥ तथापीति ॥ तत्तद्भगवद्रूपसम्ब-
 धेन तच्छरीररूपकाणां घटादीनां घटादिशब्दवाच्यतया, न प्राज्ञव्यवहारस्य निर-
 ङ्कुशत्वम् । तथाच — न पामरव्यवहाराणामव्यवस्थाप्रसङ्ग इति भावः । यद्यपि—
 सर्वान्तर्गतभगवद्रूपाणां सर्वशब्दवाच्यत्वमस्ति, तथापि— ईश्वरसङ्कल्पवशात् दश-
 रथकुमारस्य रामत्वं, वसुदेवकुमारस्य कृष्णत्वमित्यादिव्यवस्थावत्, अव्यक्तान्तर्गतस्य
 अव्यक्तशब्दवाच्यत्वं, घटान्तर्गतस्य घटशब्दवाच्यत्वमिति व्यवस्थासद्भावात् न
 घटादिषु अव्यक्तशब्दव्यवहारप्रसङ्ग इति बोध्यम् । ननु — मन्त्रादौ सत्यपि भगव-

तन्त्रत्वे मञ्जशब्दलक्ष्यत्वाभावात्, यच्छब्दवाच्याधीनं यद्वस्तु तत् तच्छब्दलक्ष्य-
मित्युक्तनियमस्य व्यभिचार इत्यत आह — न च — मञ्जादाविति ॥ कुतो-
न शङ्कनीयमित्यत आह — समाकर्पादिति ॥ स्यादिदं व्यभिचारशोधनं यदि
यत्प्रवृत्तिनिमित्तं यदधीनं न तत् तच्छब्दवाच्यम् अपितु लक्ष्यमेवेति त्रूमः, न चैवं
किं नाम यत्प्रवृत्तिनिमित्तं यदधीनं न तत् तत्समकक्षतया तच्छब्दवाच्यमिति ।
नच एवं सति मञ्जादौ व्यभिचारो भवति, तत्र भगवत्तन्त्रत्वमिव तत्समकक्षतया
तच्छब्दवाच्यताऽभावस्यापि सत्त्वादिति भावः । घटादाविति वक्तव्ये मञ्जादावि-
त्युक्तिः मञ्जशब्दस्यापि मञ्जे लक्षणैवेति न व्यभिचार इति शङ्कानुदयार्था । तथा-
हि — यदि — मञ्जशब्दस्य मञ्जे लक्षणा स्यात् तर्हि मञ्जशब्दात् पुरुषमञ्जप्रतीत्योर-
विशेषः स्यात्, न चैवं तस्मान्मञ्जशब्दस्य मञ्जे शक्तिः पुरुषेलक्षणेति बाधकतर्क-
सद्भावात् शङ्कानुदयः, घटादावित्यभिधानेन घटशब्दस्यापि घटे लक्षणेति शङ्का
स्यादेव । नच तत्र घटशब्दात् घटवल्मीकप्रतीत्योरविशेषप्रसङ्ग इति बाधकमुदेति,
घटशब्दस्य घटेरूढिलक्षणा वल्मीकेतु लक्षणामात्रमिति परिहारसम्भवात् । नचायं
परिहारो मञ्जशब्देऽपि भवति, मञ्जशब्दस्य पुरुषेरूढिलक्षणया प्रवृत्तत्वादिति ।
न्यायविवरणे ‘अव्यक्तादिशब्दानां’ मित्यभिधानात् भाष्ये — एकस्यैवाव्यक्त-
शब्दस्य समन्वेतव्यत्वाभिधानमयुक्तमित्यत आह — अत्र सर्वत्रेति ॥ ननु —
भाष्ये ‘अव्यक्तोऽक्षर उच्यते’ इति वाक्योदाहरणेन नार्थः, अनेन वाक्येनाक्षर-
स्याव्यक्तत्वसिद्धावपि ब्रह्मणस्तदसिद्धेरित्यत आह — यस्येति ॥ ‘अक्षरं ब्रह्म-
परम’ मिति पूर्ववाक्ये यस्याक्षरस्य ब्रह्मत्वमुक्तं तस्यैवाक्षरस्य ‘अव्यक्तोऽक्षर उ-
च्यते’ इति वाक्येनाऽव्यक्तत्वमुच्यत इति एतद्वाक्योदाहरणस्य अर्थः प्रोजनम-
स्तीत्यर्थः । ननु — भाष्ये ‘सूक्ष्मत्वं च मुख्यं तस्यैवे’ त्यभिधानं व्यर्थं कस्य-
चिद्धर्मस्यातिशयेन कस्यचिच्छब्दस्य मुख्यतादर्शनादित्यत आह — युक्तं परमा-
त्मनीति ॥ ननु — तदर्थभूताव्यक्तत्वस्य परमात्मनि सत्त्वात् अव्यक्तशब्दः पर-
मात्मनि मुख्य इत्ययुक्तम्, यत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रधानेऽपि सत्त्वेन तत्रापि शब्दस्य
मुख्यत्वापातात् ! नच प्रधानेऽव्यक्तत्वमेवेति युक्तं तत्प्रयोजकत्वस्य सूक्ष्मत्वस्य
परमात्मनीव प्रधानेऽपि भावादित्याशङ्क्य निषेधति — (सू. २) नचवाच्यमिति ॥
कुतो न वाच्यमित्यतस्तदभिप्रायाह — विष्णोरित्यादिना ॥ नात्र प्रवृत्तिनिमित्ता-
तिरिक्तधर्मातिशयात् मुख्यत्वमभिप्रेतं, नापि प्रवृत्तिनिमित्ताधिकरणत्वमात्रात्,

किंतु सूक्ष्मत्वातिशयप्रयुक्तप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यं शब्दमुख्यत्वे तन्त्रत्वेनाऽभिमत-
मिति भावः । अत्र टीकायां, लेखकदोषात् 'तदधीनत्वादर्थव'दिति सूत्रव्याख्यान-
टीकायां पतितम् 'एतेन प्रधानादे रतिसूक्ष्मत्वाद्यभावेन नाऽमुख्यार्थत्वम्, अल्प
पंकजेऽपि पद्मे पङ्कजशब्दस्यामुख्यतादर्शनादिति शंका निरस्ता भवती'तिवाक्यं
द्रष्टव्यम् । तस्यार्थः — यद्भाष्ये प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तसूक्ष्मत्वातिशयेन अव्यक्त-
शब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वम् तस्य प्रधानेऽल्पत्वादमुख्यत्वमभिमतम्, तदयुक्तं,
प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तपरिमाणतारतम्येपि अल्पमहापङ्कजयोः पंकजशब्दप्रवृत्ति-
तारतम्याऽदर्शनादिति शंका, एतेन — भाष्याभिप्रायकथनेन निरस्ता भवतीति ।
एतेनाल्पपङ्कजे निमित्तपङ्कजस्याऽल्पत्वेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तभूतपङ्कजनिकर्तृत्वस्या-
ल्पत्वाभावात्, अल्पपंकजेऽपि पद्मे, पंकजशब्दस्यामुख्यताऽदर्शनादिति शंकाऽयु-
क्तेति परास्तम्, भाष्याभिप्रायकथनात्पूर्वं शंकाप्राप्तिसद्भावात् । अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयम् — अस्य वाक्यस्य 'अत्राऽव्यक्तग्रहणेनाऽव्यक्तशब्दस्य द्वेधापि परमा-
त्मनि वृत्तिरिति दर्शयती'त्यतः परमसंगतत्वात्, नहि अव्यक्तशब्दस्य द्वेधा-
परमात्मानिवृत्तिकथनेनोक्तशंकानिरासे भवति, येनेदं तत्र संगतं स्यात् । नचो-
भयार्थत्व इति ॥ वाक्यस्योभयत्र तात्पर्ये अन्वयभेदस्याऽवर्जनीयत्वेन वाक्यभेदः
स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । प्रधानविशिष्टस्यैवेति ॥ प्रधानविशिष्टस्यैवाऽन्वय-
प्रतियोगित्वांगीकारेणाऽन्वयद्वयानंगीकारादिति भावः — इदमुक्तंभवति — योग-
रूढशब्देन युगपद्योगरूढिभ्यामिवाऽव्यक्तशब्देनापि युगपत्परममुख्यमुख्यवृत्तिभ्यां
मर्थद्वयस्यैकोपस्थितौ महत्परत्वं युगपदुभयत्रान्वेति । एकोपस्थितिर्विषयोभयपरत्वंतु
युगपदेव पुरुषेऽन्वेति । न चैवंसति वाक्यभेदः — अन्वयबोधद्वयानंगीकारात् ।
अन्यथा — 'देवदत्तयज्ञदत्तौ साध्वसाधू' इत्यत्रापि वाक्यभेदः स्यादिति ।
गौणान्वयश्रयणस्येति ॥ मुख्यपरित्यागपूर्वकं गौणान्वयश्रयणस्येत्यर्थः । (सू० ३)
महत्परत्वस्येति ॥ यद्यपि महत्त्वपरत्वं विष्णोर्न विरुद्धं तथापि — महत्परत्वस्या-
व्यक्तलिंगत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धिविरोध इति भावेन तदुपन्यासः कृतः ।
अतएव — भाष्येचशब्दइति ॥ इतःपरं टीकायां श्रूयमाणम्, 'एतेन प्रधाना-
देरित्यादिभवती'त्यन्तं वाक्यं नात्रत्यम् ! किन्तु पूर्वसूत्रटीकागतं लेखकदोषादत्र
पतितमिति द्रष्टव्यम् । अव्यक्तशब्दस्य द्वेधा प्रवृत्तिप्रदर्शनेनोक्तशंकानिरासाऽभावात् ।
(६-सू०) पूर्वमिति ॥ प्रधानस्यापि मोक्षार्थं ज्ञेयत्ववचनमस्तीत्यर्थस्य 'निचा

यत् 'मिति वाक्यस्थतच्छब्दरूपं यत्साधकं तत् 'भानुमानिक' (ब्र. सू. १. ४-१) मित्येतस्मिन्सूत्रे उक्तो योर्थः 'महतःपरमव्यक्त' मितिवाक्यस्य परमात्मपरत्वरूपा-
 र्थः, तस्य विस्मरणेन विजृम्भितमिति हेतोरस्माकमेव साधकं पूर्ववाक्यस्य परमात्म
 परत्वेन तत्परामर्शसंभवात् परस्य न साधकं पूर्ववाक्ये परमात्मवत् प्राधान्येन
 प्रधानस्याऽप्रकृतत्वेन तत्परामर्शसंभवादिति भावः । शङ्कते — सत्यमिति ॥
 तद्वदिति । 'महतःपरमव्यक्त' मित्यत्र परमात्मनः प्राधान्येन प्रधानस्याप्राधान्ये-
 नोक्तिवत् 'निचाय्यत' मित्यत्रापि उभयोक्तिः किं नस्यादित्यर्थः । अविरोध-
 एवेति ॥ विरोधाभावात्तत्रोभयार्थत्वं 'नान्यःपन्था' इतिमोक्षार्थं ज्ञेयत्वस्य भगव-
 दन्यत्र निवेधात् अत्र नोभयार्थत्वमित्यर्थः । प्रयोजनादर्शनादिति ॥ उपेक्षा-
 नर्हत्त्वप्रयोजकादर्शनादित्यर्थः । गीताभाष्योदाहृताऽग्निवेश्यश्रुतिसमाख्यानात्
 काठकस्थ 'निचाय्यतमृत्युमुखात्प्रमुच्यत' इति वाक्यस्यापि भगवत्परत्वमेवेत्याह—
 अनाद्यनन्तमिति॥ महतः = महत्तत्वात्, परः, पुरुहूतः = पुरुभिर्हूत इत्यर्थः ।
 (७ - सू०) तद्भाष्यएवपरिदृतेति ॥ 'प्रेते मुक्ते मनुष्ये नियामकत्वेन भग-
 वानस्ती' त्यादिना 'येयं प्रेत' इत्यादिवाक्यं परमात्मविषयत्वेन व्याख्याय, 'नच
 मृत्वा यमंप्राप्तस्य नचिकेतसो मृतोस्ति नास्तिवे'ति संशयोस्ती' त्यादिना तस्य
 जीवपरत्वनिराकरणादिति भावः । (८ - सू०) मुख्यतस्तद्वाचकत्ववदिति ॥
 ननु—यथा अव्यक्तशब्दस्य प्रवृत्तिः निमित्तातिशयेऽपि न मुख्यत्वमभिमतम्, तथा—
 महच्छब्दस्यापि प्रवृत्तिः निमित्तातिशयेऽपि न परस्य मुख्यत्वमभिमतम्, नहि यत्र
 शब्दः प्रसिद्धः तत्राऽमुख्यः, मुख्यतः प्रवृत्तिनिमित्तवति मुख्य इति दृष्टचरमित्यभि-
 धानात् । ततश्च — 'महद्वच्चे' तिदृष्टान्तीकरणमयुक्तमिति चेत्, सत्यम् —
 प्रवृत्तिनिमित्ताधिक्येन परमात्मानिमहच्छब्दस्य मुख्यत्वमित्येतन् परस्य न संमत-
 मिति, तथापि 'महद्वच्चे' ति दृष्टान्तीकरणं युज्यते । तथाहि — 'महान्तं विभु-
 मात्मान' (का०. २ - २२) मित्यादिवाक्यं भगवत्परमिति परस्यापि संमतं,
 यदि यत्र शब्दः प्रसिद्धः, तत्र मुख्यः स्यात्, तर्हि — अस्मिन्नपि वाक्ये प्रसिद्धार्थो-
 पस्थितौ बाधकमालोच्य प्रसिद्धार्थपरित्यागेन भगवदुपस्थितिः स्यान् न चैवं
 किं नाम 'महान्त' मिति श्रवणादेव झटिति महत्त्वगुणयोगितया भगवदुपस्थितिर्भव-
 तीत्येकमेनापि प्रवृत्तिनिमित्ताधिक्येन शब्दो मुख्य इति अवश्यमंगीकार्यत्वात् ।
 नचमन्तव्यमिति ॥ मुख्यतः शब्दवाच्यत्वाभावे प्रवृत्तिनिमित्ताधिक्येन यत्साह-

चर्यं तत्रापि पुरुषलक्षणो दृष्टान्तोऽस्तीति न वाच्यमिति भावः । नह्यस्माभिरिति ॥ मुख्यतः परमात्मवाचित्वं न साध्यम्, 'नामानि सर्वाणी'ति श्रुत्या परमात्मवाचित्वस्य सिद्धत्वेन तत्साधनवैयर्थ्यात्, किन्तु मुख्यत्वमात्रं साध्यम्, ततश्च—अतिसहनवति पुरुषे सिंहशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताऽसद्भावेऽपि वाच्यत्वविशिष्टस्य हेतुत्वेन विवक्षितस्य तस्याऽभावात् नव्यभिचार इति भावः । ननु—परमात्मनि प्रवृत्तिनिमित्तस्यातिशयित्वेऽपि नाऽव्यक्तादिशब्दानां तत्र परममुख्यता तत्र प्रसिद्धिवैधुर्येण वाच्यताया एवाभावात् । किंनाम अतिसहनवति पुरुषे सिंहशब्दस्यैव गौणता, ततश्च—'महद्ब्रह्मे'त्युक्तं, महच्छब्दस्य स्वतःपरमात्मवाचित्वेन प्रवृत्तिनिमित्ताधिक्यात्, परममुख्यत्वसंभवेऽपि अव्यक्तादिशब्दानां भगवद्वाचित्वस्यैवाभावेन वैषम्यादिति भावेन शङ्के—(९. सू०) ननु भवेदियमिति ॥ तेषामन्यत्रैव प्रसिद्धत्वादिति ॥ शब्दस्य वाचकत्वे प्रसिद्धिरेव प्रमाणं, तदेकप्रमाणके तदभावाद्वाचकत्वाऽभावसाधनं युक्तमिति भावः । यद्यपि विष्णौ प्रसिद्धभाव एव विष्णुवाचकत्वाभावे हेतुः, तथापि—तेषां क्वाप्यसिद्धत्वे ऽवाचकत्वप्रसंगशङ्काव्युदासायाऽन्यत्र प्रसिद्धिवचनं बोध्यम् । दक्षिणान्नं वनुत इति ॥ दक्षिणाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि आत्मशब्दविवक्षया य इति पुलिङ्गप्रयोगवत् शिरःशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वेऽपि चमसशब्दविवक्षया 'एष' इति पुलिङ्गप्रयोग इति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु—प्रधानाद्येवाव्यक्तादिशब्दवाच्यम्, अव्यक्तादिशब्दानां प्रधानादावेव प्रसिद्धत्वात् । नच—तेषां विष्णावपि सायकाशत्वम्, तत्राऽव्यक्तस्य पुरुषावरत्वश्रवणात्, विष्णोश्च—न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति प्रमाणविरोधेन तदयोगात् । किंच—अव्यक्तस्य महतः परत्वश्रवणात् प्रधानमेवाव्यक्तशब्दवाच्यम्, दुःखिवद्भत्वादिप्रतीतिः क्षेत्रज्ञा एव जीवशब्दवाच्या न विष्णुः, यत एव केषांचिच्छाखासु अव्यक्तादिशब्दैः प्रधानाद्येवोच्यते, अतः 'तत्तु समन्वया' (ब्र०. सू०. १-१-४) इति सर्वशब्दानां यत्परमेश्वराभिधायकत्वमुक्तं तन्नयुक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु—परमात्मैव अव्यक्तादिशब्दवाच्यः, अव्यक्तादिप्रवृत्तिनिमित्तस्वामित्वात्, अतिशयेन प्रवृत्तिनिमित्ताधिकरणत्वाच्च । कथं तर्हि प्रधानादौ अव्यक्तादिशब्दप्रयोग इति चेत् ईश्वराद्यनिस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याधिकरणत्वेन तस्यापि तद्वाच्यत्वाङ्गीकारात् । इयांस्तु विशेषः—अव्यक्तादिशब्दाः प्रधानादौ

मुख्याः, ईश्वरेतु परममुख्या इति । तदुक्तं गारुडे —

एवमेव हि शब्दानां प्रसिद्धिरपि लौकिकी ।

वाचकत्वं प्रधानस्य त्वितरस्य तदन्वया 'दिति

यथा — विष्णोर्ज्ञेयत्वावेदकं प्रमाणमस्ति न तथा प्रधानादेः । ततश्च वेदस्य प्राणिनां निश्चयसाय प्रवृत्तत्वात् यज्ज्ञानान्मोक्षः स एव प्रतिपाद्योऽभ्युप-
गन्तव्यः, न प्रधानादिः । ननु — न प्रधानस्यमोक्षार्थं ज्ञेयत्वे वचनाभावः,
'अनाद्यनन्तं महतःपरं ध्रुवं निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत' (का०. ३ - १५)
इति वचनसद्भावादिति चेत्, न — प्राज्ञस्य परमात्मनः तत्प्रतिपाद्यत्वात् । ननु—
विशिष्य महःपरत्वस्य प्रधानलिङ्गस्यामुख्यार्थतामंगीकृत्य 'अनाद्यनन्ता' दि वाक्यस्य
विष्णुपरत्वग्रहणे कारणाभावात् प्रधानमेवात्रोच्यत इति चेत् न — एतत्प्रकरणार्थो-
पासकस्य विष्णुपदप्राप्त्युक्त्या एतत्प्रकरणस्य वैष्णवत्वेन विष्णोरेवैतत्प्रकरण प्रति
पाद्यत्वौचित्यात् । अस्यामुपनिषदि पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनां त्रयाणामेवो-
पन्यासाच्च, न प्रधानादेस्त्वेतद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वम् । ननु — नाव्यक्तादिशब्दाः परमा-
त्मनि मुख्याः, दृष्टान्ताभावेन प्रवृत्तिनिमित्तातिशयवत्त्वादित्यनुमानेन विष्णौ त-
त्साधनायोगादिति चेत्, न — महच्छब्दस्यैव दृष्टान्तत्वात् । ननु — परमात्मनि
प्रवृत्तिनिमित्तस्थातिशयत्वेपि नाव्यक्तादिशब्दानां तत्र परममुख्यता, तत्र प्रसिद्धि
वैधुर्येण वाच्यताया एव अभावात् किं नाम आतंसहनवति पुरुषं सिंहशब्दस्येव
गौणता । ततश्च — 'महद्वच्च' त्ययुक्तम्, महच्छब्दस्य स्वतः परमात्मवाचित्वेन
प्रवृत्तिनिमित्ताधिक्यात् परममुख्यत्वसंभवेपि अव्यक्तादिशब्दानां भगवद्वाचित्वस्यै-
वाऽभावेन वैषम्यादिति चेत्, न — चमसशब्दस्तावाच्छिरोवाचकत्वेनाऽप्रसिद्धो-
ऽपि 'इदन्तच्छिर' इति श्रुतिबलात् शिरोवाचक उच्यते, तद्दृष्टान्तेन परमा-
त्मनि अप्रसिद्धा अव्यक्तादिशब्दाः 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती' त्यनुशामन-
रूप श्रुतिबलात् परमात्मवाचका एवेति निश्चयसंभवात् । नच — 'इदन्तच्छिरः,
नामानिसर्वाणि' ति श्रुत्योरनुशासनत्वे विशेषोऽस्ति तस्मादव्यक्तादिशब्दवाच्यो
हरिर्भवत्येवेति सर्वशब्दवाच्यत्वं तस्योपपन्नमिति सिद्धम् (अ०. १)

(२ - अधिकरणम्)

ॐ ज्योतिरूपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॐ (सू० १०)

कर्मक्रमादिलोपप्रसंगेनेति ॥ यद्यपि ज्योतिष्टोमादिशब्दाः लोकतो-
 ऽन्यत्र प्रसिद्धा इति प्रथमेपादे वक्तव्याः, तथापि—नैतेषां शब्दानामन्यत्र प्रसिद्धौ
 लोकव्यवहार एव मूलं, किंनाम कर्मक्रमादिलोपप्रसंगरूपविपक्षबाधकतर्कोऽपीति
 बलवर्तिलेगेनाऽन्यत्रैव प्रसिद्धत्वस्यापि भावात्, तद्विवक्षया चतुर्थपादे निवेश इति
 भावः । कर्मतदंगेष्वेवप्रसिद्धानामिति ॥ उपलक्षणमेतत् । अप्रसिद्धानां स्व-
 रवर्णपदात्मकानामित्यपि ग्राह्यम् । अत्र कंठतः अन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयाभि-
 धानस्य वादवहिर्भावः । सर्वमध्यपतितेति ॥ अनेन अस्याधिकरणस्य समन्व-
 याधिकरणप्रतिपाद्यशब्दराश्यंतर्गतज्योतिरादिशब्दनिर्णायकत्वं समन्वयाधिकरण-
 संगतिरिति बोध्यम् । तेषांचान्यपरत्व इति ॥ तेषां शब्दानामन्यत्र महाता-
 त्पर्ये सर्वशब्दवाच्यता वचनवृत्तिद्वारा महानात्पर्यविषयता न सिध्यदित्यर्थः ।
 एतेन — अन्यत्र तात्पर्यस्य भगवतःशब्दवाच्यताविरोधित्वान् तेषांचान्यपरत्वेन
 विष्णोःशब्दवाच्यतासिध्योदित्युक्तमिति परास्तम् — अन्यत्रैवप्रसिद्धिः संदेह-
 बीजमिति ॥ नन्वन्यत्रैव प्रसिद्धिः समन्वयसूत्रान् प्रवळ न वा, नेतिपक्षे पूर्व-
 पक्षहेतुत्वायोगः सिद्धान्तसाधकहेतूपन्यासवैयर्थ्यं च, प्रवलेन समन्वयसूत्रेणैव नि-
 र्णयसंभवात् । आद्ये न संदेहः प्रवळयाऽन्यत्रप्रसिद्ध्याऽन्यपरत्वाविर्णयसंभवात् ।
 नहि सत्यपि निर्णायके संदेहो युज्यते, तदनुच्छेदप्रसंगादिभि चेत्, उक्तम् कि-
 मुक्तम्, सर्वाणिहि सूत्राणि संशयविपर्ययनिरासाय प्रवृत्तानि ‘इदमदो वेति सं-
 ग्धे, अन्यदेवेति मिथ्यादृष्टिदुष्टेच भगवान्नारायणो व्यासत्वेनाऽवततारे ’ त्यभि-
 धानात् । ततश्चैकस्यैकदा संशयविपर्ययोरयोगात् कस्यचित्संशयः, कस्यचिद्विपर्ययो
 बाध्य इति समन्वयसूत्राऽन्यत्रैवप्रसिद्ध्याः समवर्तित्वं मन्यमानस्य संशयः अन्य-
 त्रैवप्रसिद्धेः प्रावर्त्य मन्यमानस्य पूर्वपक्षरूपो विपर्ययो भवति । अधिकारीति ॥
 फलस्वामित्वावस्थायुक्तो अधिकारी, विधिप्रेर्यत्वायुक्तो नियोज्यः, कर्त्तृत्वावस्था,
 युक्तो यजमान इत्येक एवाऽवस्थाभेदेन त्रैधा व्यपदिष्ट इति बोध्यम् । योगाङ्गी-
 कारायोग इति ॥ योगेन परमात्मपरत्वाङ्गीकारायोग इत्यर्थः । ननु—मुख्यत

इति ॥ रूढत्वेऽपि मुख्यतो मुनीनाचक्षत इति प्रतीतेरित्यर्थः । यद्यपि — पंक-
जादिशब्द इति ॥ पंकजादिशब्दे रूढेर्योगापहारित्वं नाम योगसंकोचकत्वम्,
अंशेबाधकत्वमिति यावत् । एतेन — पंकजादिशब्दे योगरूढयोः सहैव बोधजन-
कत्वेन रूढेर्योगापहारित्वं न युक्तमिति परास्तम् । तथापीति ॥ अत्र योगस्य
रूढ्यपहारित्वं नाम प्रकृतपदसमन्वयकाले रूढ्युपस्थितार्थपरित्यागहेतुत्वम् ।

अत्रगुणसूत्रम् — ‘कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध’ इति ॥ उद्योति-
रादिशब्दानां भगवति समन्वयव्युत्पादनावसरे तदवयवानामन्यपरत्वकल्पनस्य
अन्यपरत्वस्वीकारेण उद्योतिरादिशब्दानामुपदेशात् व्युत्पत्त्ययोगः, एवं उद्योतिरादि-
शब्दानां कर्मक्रमादिवाचकत्वांगीकारात् कर्मक्रमादिलोपलक्षणो विरोधः, पदात्परा-
ऽऽमन्त्रितत्वेन निघातप्रसंगश्च न भवति, यथा—मध्वादिशब्दानां भगवद्वाचित्वेऽपि न
लौकिकमध्वादिवाचकत्वाभावेन व्यवहारविलोपो न भवतीति सूत्रार्थः । (११-सू.)
व्युत्पत्तिसंभवाच्चेति ॥ उपलक्षणमेतत् । अस्मिन्पक्षे सर्वपदानां संबुध्यन्तत्वात्
‘आमन्त्रितस्य’ (पा. सू. ८-१-१९) त्यनेन पदात्पराणां सर्वेषां पदानां निघातत्वप्रसं-
गश्चेति द्रष्टव्यम् । व्युत्पत्त्ययोग इति ॥ एतदप्युपलक्षणम् ‘आमन्त्रितस्य’ त्यनेन
सर्वेषां पदानां निघातत्वप्रसंगो नैत्यपि ग्राह्यम् । मध्वादिवाचकाभावेनेति ॥ मधु-
विद्याया भगवत्परत्वं स्पष्टमेवेति न मधुशब्दस्य पक्षसमत्वमिति द्रष्टव्यम् । नकर्मा-
दिविरोध इति ॥ ‘वसन्ते वसन्त’ इत्यादिवाक्येनैव कालकर्मादेर्विहितत्वात्,
कालकर्माभावात्प्रविरोधः, उद्योतिरादिपदानामन्यपरत्वाभ्युपगमेन व्युत्पत्त्यसंभवः,
सर्वेषां पदानां संबुध्यन्तत्वेऽपि वाक्यसमन्वयाय विभक्त्यन्तरस्याप्यंगीकारेण तद्विव-
क्षया ‘सावेकाचस्तृतीयादि विभक्तिः’ (पा. सू. ६-१-१६८) ङाशब्दसि बहुल’
(पा. सू. ६-१-१७८) मित्यादिस्वरविधानबलेन श्रूयमाणस्वरस्योचितत्वात् स-
र्वेषां पदानां निघातत्वप्रसंगश्च नैत्यर्थः । प्रयोगमात्रबाहुल्यमिति ॥ बहुल-
प्रयोगज्ञापिता वृत्तिरित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तं प्रयोगबाहुल्यंचेति ॥ अपेक्ष
वृत्तिरिति वर्तते । समाहारवृत्तिरियं, ‘विद्याशब्दस्य योगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वा’ दिति
सुधोक्तेः, पङ्कजशब्दात् पङ्कजनिकर्तृत्वमिव पद्मत्वस्याप्युपस्थितेश्च । प्रयोगबाहु-
ल्यमजानतः पंकजनिकर्तृत्वबोधात्, योगमजानतः पद्मत्वमात्रबोधाच्च । अन्यथा—

योगाभावाद्वृद्धभावाच्च योगरूढिमजानतः योगेन रूढयावा जातस्य बोधस्य घट-
शब्दस्य पटे शक्तिभ्रमेण जातबोधवत् भ्रमत्वप्रसंगः । न चैवं रूढोपचारस्यापि
समाहारत्वप्रसंग इति वाच्यम् — लिखितलिङ्गे सिंहशब्दप्रयोगेण पंकजशब्दा-
त्यस्यत्वबोधवत् सिंहत्वबोधाजननात् । स न समाहारवृत्तिः, किन्तु उपचारवृत्ति-
रेव प्रयोगबाहुल्यादुपचारमात्रात् विशिष्यते । एवं रूढलक्षणापि न समाहार-
वृत्तिः, किन्तु लक्षणैव अन्यथा — ‘उपचारां लक्षणा यथे’ त्येवाऽवक्ष्यत् ।
हरौतु महायोग इति ॥ यद्यपि हरौ लक्षणावृत्तिरप्यस्ति, तथापि — यस्य
शब्दस्य हरौ लक्षणा तत्र तस्य महायोगोवा महायोगरूढिर्वा नियमेनास्येव नतु
तीरादेर्गङ्गाशब्दलक्ष्यत्वमात्रमिव लक्षणादिमात्रमस्तीति द्योतनाय ‘लोके एता-
वृत्तयः, हरौतु महायोगो महायोगरूढिश्चे’त्युक्तमिति बोध्यम् । एतेन ‘अंगुष्ठ-
मात्रश्रुतेः सुषिरश्रुतेश्चेश्वरे लाक्षणिकत्वेनोक्तत्वात्, ‘प्राज्ञव’ (ब्र. सू. २-३-२९)
इति ‘सर्वं खन्विदं ब्रह्मे’ (आ०. ३-१४-१) ति श्रुतेः गौणत्वेन स्वीकृतत्वा-
दित्यल’ मिति कर्मनिर्णयदीपिकाविरोध इति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — उपोतिरादिशब्दा न विष्णुवाचकाः, किन्तु उपोतिष्ठो-
मादि कर्मतदंगवाचकाः; तत्रैव प्रसिद्धत्वात् तेषां परमात्मवाचित्वे कालकर्मक्रमा-
द्याभिधायकाभावेन तदभावाद्यविरोधापातात् । नहि तदभिधायकं प्रमाणान्तर-
मस्ति । तथाच — विहितानुष्ठानलोपप्रसंगः । किंच — उपोतिरादिशब्दा रूढया
परमात्मवाचकाः उत योगेन । नावः — तदभावात्, गुणपूर्वसिद्धेश्च । न
द्वितीयः — तेन रूढार्थापहारायोगात् । नापियोगः संभवति, उपोतिषां स्तोम
इत्यादिरूपेण उपोतिष्ठोमादिशब्दानां योगो वाच्यः, नहि स्तोमादिशब्दानामन्य-
परत्वानभ्युपगमे योगः संभवति । भगवन्नामावृत्तिवप्राप्तेः स्तोमादिशब्दानामन्य-
परत्वाङ्गीकारे किं उपोतिष्ठोमादिशब्दैरेव विशेषतोऽपराद्धम् । एवञ्च — उपोतिरादि-
शब्दा न परमात्मवाचका इति न समन्वयसूत्रं युक्तमिति ।

सिद्धांतस्तु — हरिरेव उपोतिरादिशब्दवाच्यः, ‘एष इमं लोकमभ्यार्च’
(ऐ०. आ०. ३-२-२) दित्युपक्रम्य ‘तावा एता’ (ऐ०. आ०. २-२-३)
इति सर्वशब्दवाच्यताभिधानात् । नच-श्रुतौ लक्षणाभिप्रेतेति वाच्यम् उपलक्षण-

तया शतर्चादिशब्दानां योगस्योक्तत्वात् । नच — शब्दानामन्यत्र रूढत्वेन महा-
तात्पर्यविषयत्वं रूढार्थस्यैव, विष्णोस्त्ववान्तरतात्पर्यविषयत्वम्, अमुख्यवृत्ति-
विषयत्वादिति वाच्यम् — ‘ तस्माच्छतर्चिनः तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते ’ (ऐ०
आ० २-२-१) इत्यनेन योगेन रूढार्थापहारोक्तेः । तत्कुत इति चेत्, ‘ एतमेव
परमात्मानं न मुख्यतो यौगिकार्थं संतं शतर्चादिनामभिराचक्षते, नतु रूढित्वेऽपि
मुनीन् महातात्पर्यविषयतया आचक्षते ’ इति प्रतीतेः । ननु — उद्योतिरादिशब्द-
वाच्यत्वं न परमात्मनः संभवति, कर्मक्रमाद्यभावापातात् ; अस्मिन्पक्षे सर्वेषां पदानां
संबुद्ध्यन्तत्वेन ‘ आमन्त्रितस्ये ’ त्यनेन निघातत्वापातादिति चेत्, न — यथा
खलु मधुविद्यायाम् — ‘ असौवा आदित्यो देवम् ’ (छा. ३-१-१) ध्वित्यादिना
मध्वादिपदार्थतया परमात्मोपासनोपदेशेऽपि न लौकिकमध्वादिवाचकाभावेन तद-
भावविरोधः, अन्यत्ररूढिमनिवार्यैव महायोगवृत्त्या मध्वादिशब्दानामाश्रयादौ वृत्त्य-
भ्युपगमात् । एवंच — सर्वशब्दवाच्यत्वे परमात्मनोभ्युपगतेऽपि अन्यस्यापि वा-
क्यप्रतिपाद्यत्वांगीकारात्, तदर्थं विभक्त्यन्तरम् । विभक्त्यन्तरांगीकाराच्च न
कर्माद्यभावापातः । नच व्युत्पत्तिसंभवो नापि सर्वेषां निघातत्वप्रसंगः । अतः
कर्मतदंगवाचि शब्दवाच्यो हरिरिति सिद्धम् (अ०. २)

—०—

(३ - अधिकरणम्)

ॐ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॐ (सू० १२)

वाजसनेयके श्रूयन्त इति ॥ अस्याधिकरणस्य समन्वयाधिकरणप्रति-
पाद्यशब्दराश्यन्तर्गतपंचजनादि शब्दनिर्णायकत्वं समन्वयाधिकरणेन संगतिरिति
बोध्यम् । यस्मिन्पंचपंचजना इति ॥ यस्मिन्सर्वदेहगते परमात्मनि, प्रतिदेहं,
पंच = पंचत्वसंख्याविशिष्टाः, पंचजनाः, आकाशाख्यप्रकृतिश्च प्रतिष्ठिताः,
स्वयंच षडन्तर्निर्यामकोऽतिमुख्यतः, तत्तन्नामा लीलया स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितः एव-
मुक्तप्रकारेण सर्वशब्दवाच्यं तं परमात्मानम् अमृतं ब्रह्म विद्वान्, स्वयंचान्यो
ऽमृतो भवतीति श्रुत्यर्थः । अत्र टीकायां श्रूयमाणं ‘ सर्वशरीरेष्वनुवृत्त्यर्थं पंचपंचे ’ ति
वाक्यं प्रक्षिप्तम् । अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम् — पंचजनशब्दस्याखंडत्वेन सर्वशरीरे-

अनुवृत्त्यर्थं पंचपंचेत्युक्तमित्युक्तवशयोगात्, अन्यथा जनशब्दस्यैव समन्वेतव्यत्वं स्यात् नतु पंचजनशब्दस्य, अतएव भाष्ये पंचत्वसंख्याविशिष्टाः पंचजना इत्यभिप्रेत्य पंचजनानाहेत्युक्तम्, अन्यथा जनानाहेत्यवश्यम् । तत्पञ्चजनादिशब्दवाच्यमिति ॥ आदिशब्देनाकाशशब्दो ग्राह्यः । विष्णुरिति पूर्वःपक्ष इति ॥ ननु — अन्ये पञ्चजनादिशब्दवाच्या इति पूर्वःपक्षो वक्तव्यः, अन्यत्रैवप्रसिद्धत्वरूपपूर्वपक्ष हेतोस्तत्रैवसंभवात् । अन्यथा आनन्दमयायधिकरणेष्वपि आनन्दमयोन विष्णुरित्येव पूर्वपक्षः स्यात् नतु ब्रह्मादिरिति 'यस्मिन्पञ्चपञ्चजना' इत्यादिषु बहुसंख्योपसंगृहीतत्वात्, 'अन्य एवोच्यते न विष्णुरिति तत्त्वप्रदीपोक्तेश्चे'ति चेत्, सत्यम् तथावक्तव्यम्, तथापि — आनन्दमयायधिकरणेषु हिरण्यगर्भादीनां यथाआनन्दमयात्वं सिद्धान्तिनः सर्वथाऽनिष्टं न तथा पंचजनादीनां विष्णवन्त्यत्वं सर्वथानिष्टं विष्णुनियम्यानां प्राणादीनां मुख्यवृत्तिभावेण, भगवतस्तु परममुख्यवृत्त्या वाच्यत्वस्य प्रामाणिकत्वादिति विशेषयौतनायैव 'न विष्णु'रिति पूर्वःपक्षः प्रदर्शित इति द्रष्टव्यम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । तच्छब्दस्येति ॥ पञ्चजनशब्दस्य पञ्चेति प्रथमपञ्चशब्दसामानाधिकरण्येन बहुत्वसंख्याविशिष्टवस्तुवाचित्वादित्यर्थः । बहुत्वाभावेऽपीति ॥ बहुत्वविश्रान्त्यधिकरणत्वाभावेपीत्यर्थः । वशीकृतबहुजनेपीति ॥ ननु विषमोऽयमुपन्यासः — जनानां राजवशत्वेऽपि तद्बहुत्वस्य राजाधीनत्वाभावात् । एवंच—राजनि वशीकृतबहुत्वाभावात् बहुत्ववाचिशब्दवृत्त्यदर्शनं न दोषायोतिचेत्, न—राजापेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन बहुत्वस्यापि तर्धानत्वात् । हेत्वंतरेणेति ॥ 'सोऽवरः सोऽनित्यः सोऽवरयति सोऽनित्ययती'तिश्रुतिरूपकारणान्तरेणेत्यर्थः । 'उपसंग्रहा'दितिसूत्रखंडस्याऽऽवृत्त्या युक्त्यन्तरसूचकत्वमभिप्रेत्याह — यस्मिन्निति ॥ समन्वयेति ॥ अनेन 'संख्योपसंग्रहादपी'तिसूत्रखंडः 'यस्मिन्पंचपञ्चजना' इत्यादिषु बहुसंख्योपसंगृहीतत्वात् 'यस्मि'न्निति विष्णोराधारत्वेनोपसंग्रहाच्च विष्णुत्वांगीकारे विरोध इति व्याख्यातो भवति । वाक्यशेषबलेनेति ॥ 'तमेवमन्य आत्मान'मिति वाक्यशेषबलेनेत्यर्थः । अपिपदेन पूर्वसूत्रादिति ॥ ननु — न पूर्वसूत्रे विशकलितं विरोधपदमस्ति, किंविरोधपदमेव, नच बुद्ध्या विवेकेन विरोधपदाकर्षणमिति वाच्यम्—अविरोध

पदस्यैवाकर्षणेऽस्मिन्सूत्रे नञोऽप्रयोक्तव्यत्वेन सूत्रस्याल्पाक्षरत्वसंभवेन बुद्ध्या विवेकेन विरोधपदाकर्षणवैयर्थ्यात् । अपिच—भाष्यकारस्य नाऽपिपदेन विरोध-
पदाकर्षणमभिमतं, किन्तु—अध्याहारः, बहुसंख्योपसंग्रहेऽपि न विरोध इत्यपिशब्द-
प्रयोगात् । अन्यथा—बहुसंख्योपसंग्रहे न विरोध इत्यवश्यम् इति चेत्, उच्यते—
यदि नञः प्रयोगमकृत्वा अपिपदेन विरोधपदाकर्षणमभिप्रेत्य सूत्रकारः ‘संख्योप-
संग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्चे’त्येवं सूत्रं विदध्यात्, तर्हि इदं सूत्रं पूर्वाधिकरण-
शेषतया कर्मक्रमादिविरोधपरिहाराय हेत्वन्तराभिधानपरमिति विज्ञायेत, तन्माविज्ञा-
यि, किन्तु — पञ्चजनादिशब्दै रीश्वरग्रहणे संख्योपसंग्रहादिविरोधपरिहारपरमिति
ज्ञायतामित्याशयेन सूत्राल्पाक्षरत्वमप्यपहाय अपिपदेन विरोधपदमात्रमाकृष्य सूत्रे
नञः प्रयोगं कृतवान् । अतएव—रज्ज्वा, अयसावा, यावदेव काष्ठादिकं वद्धं
तावदेव यथानुकुष्यते, तद्वत् अपिपदेन संबद्धतया यात्राद्विवाक्षितं तान्तावदेवाऽनुवर्तत
इति सूचनाय अपिपदप्रयोगः कृतः । यदत्रोक्तं भाष्यकारस्य नाऽपिपदेन विरोध-
पदाकर्षणमभिमतमिति, तत्र—भाष्यकारः अपिशब्दस्य समुच्चयार्थकत्वभ्रमानिरा-
साय ‘संग्रहादपी’ति यथावस्थितानुवादमपहाय ‘संख्योपसंग्रहेपी’त्यनूय नञन्वय-
पूर्वकमापिपदं ‘न विरोध’ इति व्याचक्ष्यवित्यङ्गीकारात् । अतिरिक्तस्य शरी-
रनियामकरूपस्येति ॥ नन्वतिरिक्तत्ववचनं व्यर्थं ‘स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित
इति, स्वे महिम्नी’ति प्रमाणेन स्वाधारत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत्, मत्पम्—
अस्त्येव स्वाधारत्वमीश्वरस्य, तथापि इह आधारत्वेनोक्तत्वं वस्तुतोरूपविशेषएव,
किं स्वाधारत्वोपपादनाय प्रमाणगवेषणप्रयासेनेतिभावेन सूत्रकृता ‘अतिरेकाच्चे’
त्युक्तम् । अतएव टीकाकृता तथैवोक्तमिति द्रष्टव्यम् (सू०. १३) श्रुत्यन्तरा-
णामिति ॥ ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती’ (का. उ.)त्यादि श्रुत्यन्तराणां सर्वशब्दसा-
धारण्येन पञ्चजनस्वरूपस्य निरूपितत्वात् ‘वाक्यशेषा’दिति व्यर्थमिति परास्तम् ।
ननु—‘ज्योतिषैकेषामसत्यज्ञ’ इति ज्योतिषा पञ्चत्ववचनमनुपपन्नं, काण्वमा-
ध्यंदिनश्रुत्यो विरोधापातादित्यत आह—(१४-सू) अत्र ज्योतिरन्नशब्द-
योरेकार्थत्वमिति ॥ अत्र ज्योतिरन्नशब्दयोरेकार्थत्वमिति ज्योतिषा पञ्चत्ववचन-
मनुपपन्नम् । अथवा—माध्यंदिनश्रुत्युक्तात्पञ्चकादप्यदेव पञ्चकं काण्वशाखायां विव-
क्षितमिति ज्योतिषा पञ्चत्ववचनमुपपन्नमिति योजना द्रष्टव्या ।

पूर्वपक्षस्तु — पञ्चजनादिशब्दवाच्यो न विष्णुः किन्त्वन्ये तस्य बहुत्व-
संख्याविशिष्टवस्तुवाचिवात्, ईश्वरे चाऽसाधारणधर्मतया बहुत्वायोगात् । नच
स्वस्य बहुत्वाभावेऽपि अन्यगतबहुत्वनियामकत्वात् बहुत्ववाचकशब्दवृत्तिः, तेन
चेश्वरस्य बहुत्वनियामकत्वरूपाऽसाधारणधर्मलाभ इति वाच्यम् — वशीकृतबहु-
जनेऽपि राजनि बहुत्ववाचिब्रह्मशब्ददर्शनात् । न चादर्शनेऽपि अवरादिशब्दव-
द्वृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम् 'सोवरः सोनित्य' इत्यादि श्रुतिवलेनाऽवरशब्द-
वाच्यत्वे सिद्धे अवरत्वनियामकत्वस्य निमित्तमात्रत्वाभ्युपगमात्, नच प्रकृते तथा-
विधं नियामकमस्ति । ' सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती ' (का०. २ - १५) त्यस्य
संकोचसंभवेनाऽनियामकत्वात् । प्रतिशरीरमात्मान्तरात्मरूपरूपद्वयस्य प्रामाणि-
कत्वेन ' ऋतं पिबन्ता ' (का०. ३ - १) वित्यादिद्वित्वसंभवेऽपि प्रतिशरीरं
रूपबहुत्वे मानाभावेन बहुत्वायोगात् । यस्मिन्निति सप्तम्या निर्दिष्टस्य वाक्यशेषव-
लेन आत्मत्वेन तदाधेयानां पञ्चजनाकाशानां न परमात्मत्वम्—एकस्यैवाधाराधेय-
भावाभावात् । अतःपञ्चजनादि वाच्यताऽसंभवात् न युक्तं समन्वयसूत्रमिति ।

सिद्धान्तस्तु — पञ्चजनादिशब्दवाच्यो भगवानेव, बाधकाभावात् ।
नच—बहुत्वानुपपत्तिर्वाधिका, प्राणादिपञ्चजननियमनाय बहुरूपत्वेन बहुत्वोपपत्तेः ।
नच—आधाराधेयभावानुपपत्तिः, ' स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित ' इति स्वे महिम्नी '
ति स्वाधारत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् अस्तुवा स्वाधारत्वमनुपपन्नम्, यस्मिन्नित्याधा-
रत्वेन विवक्षितरूपस्याऽन्यत्वेन तद्रूपप्राणादिषु भगवतः स्थितिमात्रेणाऽऽधाराधे-
यभावोपपत्तिः । नन्वस्तु बहुत्वादिकमुपपन्नम्, तथापि पञ्चजनस्य विष्णुत्वे को
विशेषहेतुरिति चेत्, न — एतेषु पञ्चजनेषु वाक्यशेषे प्राणादीनां प्राण (त्वादि)
प्रदत्वोक्तेः, ' यच्छ्रोत्रस्य श्रोत्र ' (तल०. १ - २) भित्त्यादिना तस्यच
विष्णुर्लिंगत्वात् । ननु—वाक्यशेषोक्तानां भगवत्लिंगेन विष्णुत्वेऽपि न पञ्चजनानां
विष्णुत्वं वाक्यशेषे चतुर्णामेवोक्तत्वेन भिन्नविषयत्वादिति चेत्, न—अस्मिन्वाक्य-
शेषे ' अन्नस्यान्न ' मिति रूपेऽ कथिते सत्यपि ' तद्देवाज्योतिषां ज्योति '
(बृ० ६-४-१६) रिति किञ्चिद्भूतेन पञ्चत्वसंभवेन भिन्नविषयत्वाभावात् ।
अतो बहुत्वसंख्याविशिष्टवाचिशब्दवाच्योऽपि हरिरेवेति युक्तं समन्वयसूत्रमिति

सिद्धम् ॥ (अ. ३.)

(४ - अधिकरणम्)

ॐ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ (सू० १५)

अत्र द्वे दर्शने — 'कारणत्वेन चाकाशा' दिति एकसूत्रमेकमधिकरणम् । 'समाकर्षा' दित्यारभ्याऽष्टसूत्री अधिकरणान्तरमित्येकम् । कारणत्वेने' त्यारभ्य नवसूत्री एकमधिकरणमित्यपरम् । तत्रायं सत्तर्कदीपावलीकृतो दर्शनम् । 'अथैवं प्रायः पारंगते महासमन्वये तिस्रः सर्वाधिकरणसाधारणाः शंकाः नैकाधिकरणे विशेषतः संगताः ताः निराकरोत्यष्टभिः सूत्रै' रिति सत्तर्कदीपावल्याुक्तेः तत्र 'परमात्मनः सर्वशब्दवाच्यत्वं संभवति, तेष्वेव केषांचिन् अर्थान्तरेष्वेव व्यवहाराऽन्यथाऽनुपपत्त्या तत्तच्छब्दवाच्यत्वावगते' रित्येका शंका, 'परमात्मनो मुख्यतः सर्वशब्दवाच्यत्वांगीकारे तत्रैव प्रसिद्धिः स्यात् जगति प्रसिद्धिर्न स्या' दित्यपरा, ननु भवतु यदधीनं सर्वं तन्नैव शब्दजातं मुख्यं तथापि मुख्यतः शब्दवाच्यो न विष्णुरेव अपितु पृथिव्याद्यभिमानिजीवा, मुख्यप्राणश्च 'अस्य यदेकांशां जीवो जहाति अथ सा शुष्यति वायुनाहि सर्वे लोका नेनीयन्त' (छा०. ६-११-२) इत्यादिश्रुते रित्यन्या इति शंकात्रयं द्रष्टव्यम् । अष्टसूत्राः पृथगधिकरणत्वेतु 'सर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यवहार इत्यतोऽब्रवी' दिति भाष्यं लिङ्गम् । अन्यथा आकाशशब्दस्याऽन्यवाचित्वे कथमाकाशशब्दस्याऽन्यत्र व्यवहार इत्यतोऽब्रवी' दित्येवाऽवक्ष्यन् ।

अधिकरणशरीरन्तु— विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वे प्राप्तानुपपत्तित्रयपरिहारेण दृढीकरणादस्ति शास्त्रादिसंगतिः, मुख्यतः सर्वशब्दवाच्यत्वं परमात्मन एवेत्युक्तं, तद्युक्तमयुक्तं वेति संदेहः, प्राचीनाधिकरणैरुपपादनं, अनुपपत्तिदर्शनं च, संदेह-व्रीजम्, न युक्तमिति पूर्वः पक्षः, परमात्मनः सर्वशब्दवाच्यत्वे केषांचिच्छब्दानामन्यत्र व्यवहारविशेषप्रसंगात् । जगति प्रसिद्धिश्च न स्यात्, परमात्मन इव पृथिव्याद्यभिमानिजीवानां मुख्यप्राणस्यच तत्तन्नियामकत्वेन तत्तच्छब्दमुख्यवाच्यत्वादिति । युक्तमेव सर्वशब्दवाच्यत्वमिति सिद्धान्तः, शब्दानां भगवद्वाचकत्वेऽपि

समाकर्षणान्यत्र व्यवहारसंभवात् । लोकानामन्यत्रैव व्युत्पन्नत्वेन भगवद्वाचकानामपि शब्दानां जगति प्रसिद्ध्युपपत्तेः । बाष्पादिगततत्तन्नियामकत्वस्य तदन्तर्गतभगवदधीनत्वाच्च न बाष्पादीनां तत्तच्छब्दवाच्यता, किंतु विष्णोरेवेति ।

द्वितीयन्तु टीकाकृतोदर्शनम् , अत्रानुव्याख्याने —

‘ विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् ।

पृथक्समन्वयार्थानि स्थानान्येतानि सर्वशः ’

इति षडधिकरणोपायुक्तिर्लिङ्गम् । अणुभाष्ये च —

‘ अवान्तरं कारणं च प्रकृतिः शून्यमेव च ’ त्यनेन

पूर्वोत्तराधिकरणप्रतिपाद्यमुक्त्वा एतदधिकरणप्रतिपाद्यानुक्तिश्च लिङ्गम् —

‘ इदं मतद्वयं सूत्रभाष्यकारविचिन्तितम् ।

एकैकं मंदबोधाय स्वीकृत्यैवाहतुर्मुनी ’ ॥

अतो विरोधगंधोऽपि नैव शक्यो मनीषिभिः ।

आकाशादिशब्दनामिति ॥ अत्र यद्यपि आकाशशब्दसमन्वयप्रतिपादनादित्येवोक्ते बाष्पादिशब्दानामपि समन्वयः शक्यो विज्ञातुम् , आकाशग्रहणस्योदाहरणार्थत्वात् । तथापि आकाशशब्दस्याधिभूतवाचकत्वेन अधिभूतवाष्पादिशब्दानामेव ग्रहणं विज्ञायेत, तन्मा विज्ञायि किंतु ओषध्यादिशब्दानामपि ग्रहणमिति ज्ञापनाय आदिशब्दप्रयोगः । अनेनैवाभिप्रायेण सूत्रे आदिशब्दः प्रयुक्तो द्रष्टव्यः । तैत्तरीयकादिश्रुताविति ॥ अनेनसमन्वयाऽधिकरणप्रतिपाद्यशब्दराश्यन्तर्गताकाशादिशब्दनिर्णायकत्वं तेनाधिकरणेन अस्याधिकरणस्य संगतिरित्युक्तं भवतीति बोध्यम् । लोकेऽप्यसंभावितइति ॥ ननु लोके संभावितः कार्यकारणभावोऽन्यः, ‘ आत्मन आकाशःसंभूत ’ इत्यत्र श्रूयमाणकार्यकारणभावोऽन्य इति विषमोयमुपन्यासः । तथाहि लोके तावद्यस्य येन रूपेण कारणत्वं तस्य तेन रूपेण तत्कार्यत्वं विरुद्धं नतु स्वस्य स्वकारणत्वम् । इंद्रादिभ्यो ऽर्जुनादीनामुत्पत्तिदर्शनात्, प्रकृते आत्मरूपादाकाशाख्यरूपस्योत्पत्तिः श्रूयते, नतु आत्मरूपादात्मरूपस्य येन विरुद्धः स्यादिति चेत्, उच्यते—लोके तावद्विन्नयोरेव कार्यकारण-

भाव उपलब्धः, इन्द्रार्जुनदेहयोः कार्यकारणयोर्भिन्नत्वात्, पित्राद्यचेतनमेव पुत्राद्यचेतनं प्रति कारणमित्येव सुप्रसिद्धम् । अतः स्वस्यैव कार्यकारणाभावो लोकेऽप्यसंभावित इति । वाक्ययोजनाऽनुपपत्तेश्चेति ॥ आत्मादेः स्वस्मादाकाशादिरूपः स्वयं अन्यगतसंभवनियामक इत्यर्थ उक्तः स्यात् । तत्र चाकाशगतरूपस्यान्यगतसंभवनियामकत्वे आत्मरूपस्याऽनुपयोगात् । ‘आत्मन’ इत्यादेरन्वयानुपपत्त्या वाक्ययोजनानुपपत्तेरित्यर्थः । भाष्यकृता विषयपूर्वपक्षानामप्रदर्शितत्वात्, इदं सूत्रं नाधिकरणान्तरं किंतु पूर्वाधिकरणशेष इति भ्रमनिरासायाह — एतत्पूर्वपक्षनिरासायेति ॥ न च कार्यकारणभावविरोध इति ॥ आकाशशब्देन भगवद्विवक्षायां वाग्वादि शब्देन स एव विवक्षणीय इति कार्यकारणभावविरोधः । तथाहि — अमतः सत्तासंबन्धो हि कार्यत्वम्, परमात्मरूपाणामनादि नित्यत्वेन कार्यत्वाभावात् । आकाशांनर्गतस्य रूपस्य आत्मकार्यत्वविरोधः । तथा कारणत्वस्य कार्यसापेक्षत्वात् वाग्वंतर्गतस्य रूपस्य कार्यत्वाभावेन आकाशरूपस्य तत्कारणविरोधश्चेति न वाच्यमित्यर्थः, उत्पत्त्यमानेषु आकाशादिषु अभिव्यक्तेः कार्यत्वं रूपांतराभिव्यक्तिहेतुत्वात् कारणत्वं चोपपन्नमिति गूढाभिसंधिः उत्तरमाह — आकाशादिष्विति ॥ आकाशादिषु स्थितत्वोक्त्या कथं कार्यकारणभावनिराह इत्यतः स्वाभिसंधिमुद्घाटयति — तथाचेति ॥ (१६ - सू०.) सर्वशब्दसमन्वयासंभवमाशङ्क्येति ॥ पादचतुष्टयात्मकस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यधिकरणस्य द्वितीयस्य प्रथमपादे निवेशवत् समन्वयाध्यायगतसर्वाधिकरणसाधारणानुपपत्तिपरिहारकानामप्येतेषां सूत्राणां कचिदन्तर्भावस्यावश्यकत्वात् अत्रांतर्भाव इति भावः । लोके लक्षणेतरवृत्त्यभावापत्तेरिति ॥ लोकगतवृत्तीनां लक्षणात्वं स्यात्, तथाच — सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाद्युक्तेः लक्षणापि न स्यादिति भावः । अस्त्वेवं निरूढशब्दानां गतिः, अन्यत्र यौगिकानान्तु का गतिरित्यत आह — अल्पेति ॥ अन्योन्यनिरपेक्षतयेति ॥ यथा — लौकिकनिरपेक्षतया शब्दानां भगवति वृत्तिः, एवं—भगवन्निरपेक्षतया लोके शब्दवृत्तिः किं न स्यादित्यर्थः । अप्रतीतेः लोकवेदानुसारत इति पदं प्रतीकृतयोपादाय व्याचष्टे—लोकवेदेति ॥ ‘अनुसारत’ इत्यनन्तरम्, ‘इत्यर्थ’ इति शेषः । ततश्चैवं भाष्ययोजना—परस्य

वाचकाः शब्दाः लौकिकवैदिकव्यवहारासिध्यनुसारतः, इतरेषु समाकृत्य परमात्मना व्यवहियन्त उपदिश्यन्त' इति । नच प्राचीनमूत्रविरोधइति ॥ 'साक्षादप्य-विरोध' (ब्र. सू० १-२-२८) मितिसूत्रे भगवद्वाचकैः शब्दैः अन्यत व्यवहारास्याङ्गीकृतत्वेन रूढ्यादेरनभिमतत्वात् इहरूढ्याद्यङ्गीकारे तद्विरोधः, शरीर- 'रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयतिचे' (ब्र. सू. १-४-१) त्यत्र भगवत्संबन्धेन अन्यत्र शब्दवृत्त्यङ्गीकारेण लक्षणाया अभिमतत्वात्तद्विरोधः, 'कल्पनोपदेशा' (ब्र. सू. १-४-११) दित्यत्र अक्षादिशब्दबहुभयत्रापि वृत्त्योः साम्याङ्गीकारेण इहपुनस्ता-रतम्यङ्गीकारे तद्विरोध इति न च वाच्यमित्यर्थः । (१७ - सू.) लोकस्य जगत्स्येवेति ॥ अनेन लोकस्य बहिर्मुखत्वेन जगद्वाचित्वात् जगद्युवहर्तृत्वात् तत्र प्रसिद्धिः, नतु विष्णौ, तत्र व्यवहाराभावादिति सूत्रयोजनोक्ता भवति । माणवके अग्निशब्दव्युत्पत्तिसंभवादिति ॥ इयांस्तु विशेषः— माणवकाग्निशब्दयोर्वाच्य-वाचकसंबंधाभावात्तज्ज्ञानं भ्रमः, अत्रतु तद्भावात्तज्ज्ञानं प्रमेति । (१८ - सू.) नच वक्तव्यमिति ॥ तद्यथा धूमसाधनाय न वह्निमात्रानुसरणम्, अपितु आर्द्रे धनसंयोगविशिष्टवह्न्यनुसरणमेव । इहापि प्रयोगेऽस्यैव वाच्यत्वसाधनाय निमित्तानुसरणं नतु निमित्तमात्रेण वाच्यत्वकल्पनं युक्तमिति न वक्तव्यमित्यर्थः । मुख्यत एवान्यवाच्यत्वमिति ॥ परमात्मनो मुख्यतः शब्दवाच्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम्, नतु समाकर्षेण कर्मादीनां मुख्यवाच्यत्वमभ्युपेत्य भगवतः परममुख्यवाच्यत्वं न वाच्यमिति भावः । एतेन — कर्मादिप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् वेदस्य काम्य-फलार्थमप्रवृत्तेः समाकर्षाङ्गीकारवत् अन्येषां वाच्यत्वमपि नाङ्गीकार्यमिति परा-स्तम् । 'अन्यार्थ' मितिसूत्रे 'प्रश्नव्याख्यानान्भ्या' मित्यत्र प्रश्नं व्याख्यानं चेति न द्वन्द्वः किंतिर्हि प्रश्नस्य व्याख्यानं प्रश्नव्याख्यानं, प्रश्नव्याख्यानं नच प्रश्नव्याख्या नंच प्रश्नव्याख्यानान्भ्यामिति विवक्षितमिति भावेन भाष्ये व्याख्यानद्वयमुदाहृतं तद्युज्यन्व्याचष्टे — (१९ सू.) सर्वमिदं कर्मादिकमित्यादिना ॥ एतेन — व्याख्यानस्यैव समाकर्षसाधकत्वात् प्रश्नस्याऽसाधकत्वात्, 'प्रश्नव्याख्यानान्भ्या' मिति द्विवचनमनुपपन्नमिति परास्तम् । व्याख्यानानभिप्रायेणैव द्विवचनप्रयोगाङ्गी-कारात् । अतएव — टीकाकृता प्रश्नस्य साधकत्वभ्रमनिरासाय 'शौनकप्रश्ने, श्वेत

केतुप्रश्न' इति सप्तमीप्रयोगं कृत्वा 'अंगिरसो व्याख्यानात्, उद्दालव्याख्याना' दिति पञ्चम्यन्तप्रयोगः कृतः । किमर्थं तर्हि सूत्रे प्रश्नग्रहणं 'व्याख्यानाभ्या'मित्येव किंनोक्तमिति चेत्, उच्यते — श्रोतुरादरयोग्यतादिज्ञापनाय प्रश्नग्रहणम् । नेन नेदं व्याख्यानं व्यामोहाय प्रवृत्तम्, येनासाधकं स्यात्, किंतु आदरादि विशिष्टेन प्रश्नेकृते प्रवृत्तत्वात् तत्त्वज्ञानसाधनमिदं भवत्येवार्थसाधकमिति सूचनात्सार्थकं प्रश्नग्रहणमिति । यथैकेनेति ॥ घटादिकारणज्ञानार्थिनः यथा घटशरावादिकार्यज्ञानं कारणानुमितिजनकत्वेन सफलं, तथा — भगवज्ज्ञानार्थिनो जगज्ज्ञानं कारणभूतभगवज्ज्ञानेन सफलमित्यर्थः । विशेषज्ञानादिति ॥ मृत्पिण्डे घटादिकारणत्वरूपविशेषज्ञानादित्यर्थः ।

‘ ऋचो अक्षरेपरमेव्योमन् यास्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचाकरिष्यति य इत्तद्विदुस्तद्मे समासत ' ऋ.सं. २-३-२१

इति ऋचं व्याचष्टे — तदक्षरं यो न वेदेति ॥ न तत्र समाकर्ष इति ॥ ज्योतिष्टोमादिशब्दानां कर्मादौ न समाकर्ष इत्यर्थः । न च फलोक्तिविरोध इति ॥ ज्योतिष्टोमादेर्ज्ञानफलकत्वे प्रधानफलं ज्ञानमपहाय, अप्रधानस्वर्गाद्युक्तौ कारणाभावात्, स्वर्गादिफलकत्वोक्तिविरोध इत्यर्थः । एतेन — ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गफलमित्येवोच्यते ननु ब्रह्मज्ञानं फलं नेत्युच्यते, अतः कथं विरोधः, उभयफलकत्वसंभवादिति निरस्तम् । (२२-सू.) रुचिमात्रार्थत्वादिति ॥ रुच्युत्पादनरूपकारणसद्भावेन तदुक्तिसंभवादिति भावः । (२३-सू.) विरुद्धानां त्विति ॥ प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं कर्मादिप्रतिपादकत्वम्, अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं तत्, तथा ध्येयस्वरूपनिरूपणार्थं तदिति मतानां परस्परं विरोधः, एकस्य वास्तवत्वे अन्ययोस्तदयोगादिति भावः । अनेकाधिकारीति ॥ यस्य ज्ञानमिवाऽन्यदपि मोक्षसाधनमिति भ्रमः तं प्रत्याद्यं समाधानम्, यस्य तु ज्ञानतुल्यतया तन्मोक्षसाधनमिति भ्रमः, तं प्रति द्वितीयम् ; यस्य तु न भगवज्ज्ञानं मोक्षसाधनं दैत्यानां तद्भावेपि मोक्षादर्शनादिति भ्रमः, तं प्रति तृतीयम् । तथाच अधिकारिभेदेन त्रिविधस्यापि प्रयोजनस्य सिद्ध्ये वेदानां प्रवृत्तत्वेन, प्रयोजनत्रयस्यापि वास्तवत्वान्न मतानां विरोध इति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — आकाशादिशब्दवाच्यो न विष्णुः आकाशादीनामात्मादि कार्यत्वश्रवणात् । न च — परमात्मनः तत्संभवति, 'न जायतेम्रियते' (का. २-१८) इत्यादिश्रुतेः । किंच — लोके तावद्विन्नयोरेव कार्यकारणभाव उपलब्धः, न त्वभिन्नयोरिति आत्माकाशयोरभिन्नत्वात् कार्यकारणभावो विरुद्धः । न चाकाशादिसंभवस्य तदर्धान्तत्वेन संभूतशब्दोपपत्तिरिति वाच्यम् — सुतोत्पत्तौ जनके जातशब्दप्रयोगादर्शनात् । अपिच — आकाशादिगतरूपस्य अन्यगतसंभव-नियामकत्वे आत्मरूपस्याऽनुपयोगात् आत्मन इत्यस्यानन्वयः स्यात् । तस्मादात्म-शब्दोदितस्यैव मुख्यकारणस्य विष्णुत्वं न त्ववान्तरकारणानामाकाशादीनामिति न समन्वयसूत्रं युक्तमिति ।

सिद्धांतस्तु — कार्यत्वे सति कारणत्वाभिधायका 'ऽऽकाशसंभूत' इत्यादि श्रुतिभागगताकाशादिशब्दोदितो हरिरेव 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती' ति श्रुतेः । न च — कार्यकारणभाव विरोधः — आकाशाद्युत्पत्तावाकाशान्तर्गतत्वेन भगवतोऽभिव्यक्त्या कार्यत्वस्य वाच्यत्वादिरूपाभिव्याक्तिहेतुत्वेन कारणत्वस्य चोपपत्तेः । नन्वथापि परमात्मनः सर्वशब्दवाच्यत्वं न सम्भवति, तथापि लोकव्यवहाराभावापातादिति चेत्, न — मुख्यतः परमात्मवाचकानां शब्दानाम्, अन्यत्र व्यवहारार्थं समाकृष्य परमेश्वरेण सङ्केतितत्वेन व्यवहारोपपत्तेः । ननु — यदि परमात्मनि शब्दाः मुख्याः अन्यत्रामुख्याः तर्हि परमात्मन्येव प्रसिद्ध्या भाव्यम् कथमप्यत्र प्रसिद्धिरिति चेत्, न — लोकस्य बहिर्मुखत्वेन जगत्पेव व्यवहारात् । तच्छ्रोतॄणां तत्रव्युत्पत्त्या प्रसिद्धिः । परमात्मनितु व्युत्पत्त्यभावेन प्रसिध्यभावोपपत्तेः । ननु — अस्तु प्रवृत्तिनिमित्तस्वामित्वात्परमात्मनः मुख्यतः शब्दवाच्यत्वं, तथापि न तस्यैव, किन्तु — जीवमुख्यप्राणयोरपि तयोः सर्वस्वामित्वस्य 'अस्य यदैकांशां जीवो जहाति, (छा. ६-११-२) वायुनात्रै (हि) सर्वलोका नेनीयन्ते' इत्यादि श्रुति-सिद्धत्वादिति चेत्, न — श्रुतीनां तदन्तर्गतभगवद्विषयतया 'उपासांत्रैविध्या'दिति व्याख्यानात् । ननु — यत्तावदुक्तं समाकर्षेण वाच्यत्वादेकस्य मुख्यवाच्यत्वम्, अन्यस्य तु स्वतोवाच्यत्वात् परममुख्यवाच्यत्वमिति, तदयुक्तम् वेदस्य काम्यफलार्थ-मप्रवृत्तत्वेन समाकर्षप्रयोजनाभावात्, एकस्य वाच्यत्वमेव नेति अन्यस्य विष्णोः-

मुख्यत एव वाच्यत्वं नतु परममुख्यतो वाच्यत्वमिति चेत्, न—युक्तमेव समा-
कर्षेण वेदः कर्मादिकं वदतीति, कर्मादिज्ञानस्य भगवज्ज्ञानरूपप्रयोजनसद्भावादिति
जैमिनिराचार्यो मन्यते, कुतः कर्मादिज्ञानस्य भगवज्ज्ञानार्थमिति चेत्, सर्वमिदं
कर्मादिकं 'कस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवति, इति विज्ञातस्याप्यस्य फलं कस्मिंश्चिज्ज्ञाते
भवति, तज्ज्ञानमात्रस्याफलत्वादिति शौनकप्रश्ने सर्वमपरविद्यया विज्ञातं भवति,
विज्ञातं च परविद्याविषयपरमात्मज्ञानेन सफलं भवतीत्यङ्गीरसो व्याख्यानात् । तथा
' कथं नु भगवः स आदेशो भवती' (छा. ६-१) इति श्वेतकेतुप्रश्ने ' यथासोम्यैकेने '
त्युद्दालकव्याख्यानात् । न केवलमर्थतएव कर्मादिज्ञानस्य भगवज्ज्ञानार्थत्वं गम्यते,
अपिच एवमेके शाखिनः पठन्ति—'यस्तं न वेद किमृचा करिष्यती' (क. सं.) इति ।
ननु परमात्मज्ञानाय कर्मादिप्रतिपादनस्यावश्यकत्वात्समाकर्ष इत्युक्तम्, अन्दा-
वचनेऽपि परमात्मप्रतिपादनमात्रेण तज्ज्ञानसंभवादिति चेत्, उच्यते— न केवलं
परमात्मानि श्रुतेः पदसमन्वयो विवक्षितः, किन्तु हि वाक्यसमन्वयोऽपि । नचा-
सावन्यत्र समाकर्षाभावे सिध्यतीति समाकर्षो वक्तव्य इति । ननु—परमात्मज्ञानार्थं
कर्मादिकमुच्यत इति उक्तं तत्केन प्रकारेणेति चेत्, इत्थम्— ' नान्यः पन्था
अयनाये' (तै० ३-१३) इति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षः प्रतिज्ञातः तत्सिद्ध्यर्थं कर्मादिकं
सपरिकरं निरूप्य तस्यानित्य दुःखशिरस्कफलकत्वमुच्यते, यत एवं कर्मादिकम-
नित्यफलकम्, अतः ' नान्यः पन्था अयनायविद्यत ' इति सिद्धमित्येवंरूपेण कर्म-
वचनस्योपयोगइति आश्मरध्याचार्यो मन्यते । उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः ज्ञानसाधन-
तया कर्मादिकं भाव्यमिति कर्मादिवचनमात्रशकमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते, सर्वं
परमात्मन्यवस्थितमिति वक्तुं तद्वचनमिति काशकृष्णाचार्यो मन्यते, अतो भगव-
ज्ज्ञानार्थं वैदिकशब्दानामन्यत समाकर्षेण व्यवहारोपपत्तेर्युक्तं हरेः सकलशब्दपरम-
मुख्यार्थत्वमिति सिद्धम् । (अ० ४.)

—०—

(५ - अधिकरणम्)

ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ (सू० २४)
स्त्रीशब्दानामिति ॥ यद्यप्यत्र प्रकृत्यादिशब्दानामिति वक्तव्यं तथापि

स्त्रीवाचकशब्दत्वमधिकरणोपाधिरिति द्योतनाय भाष्ये ' स्त्रीशब्दा ' इत्युक्तमिति
 अत्रापि स्त्रीशब्दानामित्युक्तम् । प्रकृत्यादिशब्दाः श्रूयन्तइति ॥ अनेन समन्वय
 सूत्रप्रतिपाद्यशब्दराश्यन्तर्गतप्रकृत्यादि शब्दनिर्णायकत्वं मस्याधिकरणस्य तेन सङ्ग
 तिरित्युक्तं भवति । प्रकृत्यादिशब्दानां स्त्रीलिंगत्वादिति ॥ तेषां च उत्सर्गतः
 स्त्रीत्वाधिकरणवाचित्वादिति भावः । नियामकविशेषाभावेति ॥ ' तदेव
 ब्रह्म परमं कवीना ' (नारा. उ.) मिति नपुंसकशब्दवाच्यत्वे नियामकविशेषवत्
 अत्र नियामकविशेषाभावादित्यर्थः । न चास्त्रीभूतस्यापीति ॥ अप्रकृत्यादि
 रूपस्येत्यर्थः । उक्तन्यायविरोधेनेति ॥ परमात्मा ' एषाद्येव प्रकृति ' रित्यादि-
 श्रुतिगतप्रकृत्यादिशब्दवाच्यो न स्त्रीलिंगशब्दवाच्यताव्यापकस्त्रीत्वशून्यत्वादित्युक्त-
 न्यायविरोधेनेत्यर्थः । प्रकृतिपदमन्योपलक्षकमिति ॥ उपलक्षकमिवोपलक्षकम्,
 यथोपलक्षकं काकपदं दध्युपघातकानामुपस्थापकं, तथा प्रकृतिपदमुदाहरणत्वा-
 न्यायविषयशब्दान्तरस्मारकमिति भावः । एतेन—प्रकृतिपदस्य शब्दान्तरूपलक्ष-
 कत्वे प्रकृतिः परमात्मेत्युक्ते स्त्रीवाचकःशब्दः परमात्मेति वाक्यार्थःस्यादिति परा-
 स्तम् । (२५ - सू.) महामायेति स्मृताविति ॥ स्मृतिसमाख्याना दत्रापि
 स एवार्थो ग्राह्य इतिभावः । (२६ - सू.) इतिश्रुताविति ॥ इच्छाद्वारमन्त-
 रापीत्यतः परम्, ' अर्था ' दिति शेषः । यद्यप्यत्र सूत्रे ' साक्षादाम्नानाच्चे ' ति
 वक्तव्यम् । तावत्तैवेष्टसिद्धेः । तथाप्युभयग्रहणं यद्याम्नातं स्त्रीत्वं नांगीक्रियते,
 ततश्च प्रकृत्यादिशब्दवाच्यत्वं नैत्युच्यते, तर्हि तत्रैवाम्नातं पुरुषत्वं तच्छब्दवाच्यत्वं
 नस्यादित्यनिष्टसूचनार्थम् । (२७ - सू.) संकेतमात्रमिति ॥ रूढिमात्रमित्यर्थः ।
 प्रकृष्टाकृतिर्यस्येति ॥ स्वरूपमिति शेषः । एतेन — प्रकृतिशब्दस्यस्त्रीलिंगत्वेन
 यस्येतिगुह्येन विग्रहप्रदर्शनमयुक्तमिति परास्तम् । प्रकृष्टाकृतिरित्येव विवक्षि-
 तत्वात् । यस्य स्वरूपमित्युक्तिस्तु कृतित्वाभावात् प्रकृष्टाकृतिरिति योगो न युक्त-
 इति शंकानिरासार्थम् । सम्यग्ग्याख्यातत्वादिति ॥ एकेन मृत्पिण्डेन ज्ञातेन
 ज्ञातमपि घटादिकं ज्ञातफलं भवति विशेषज्ञानात् । एवं परमात्मानि ज्ञाते सर्वं
 ज्ञातफलं भवतीति व्याख्यातत्वादित्यर्थः । इदमेव व्याख्यानं सम्यक्, न परग्याख्या-
 नम्, एकमृत्पिण्डोपादानकत्वाभावात्सर्वस्येति भावः । (२८ - सू०) तथापि न

प्रकृतिशब्दवाच्यत्वमिति ॥ तथापि परमात्मनः स्त्रीत्वेऽपि प्रकृतिशब्दवाच्यत्वे स्पष्टप्रमाणसद्भावेऽपि प्रकृष्टं करोतीति योगसद्भावेऽपि न प्रकृतिशब्दवाच्यत्वं युज्यते, स्त्रीलिंगस्य शब्दस्याऽव्यवधानेन सूतिकर्तृवाचकत्वानियमात्, परमात्मनश्च तदभावादित्यर्थः । कथं तर्हि कुमार्यादौ खट्वादौ स्त्रीलिंगशब्दप्रयोग इति चेत्, वृषलभार्यायां पत्नीशब्दवदुपमानादिति गृहाण । निषेधस्त्वज्ञेयतामात्रार्थ इति ॥ केवलस्त्रीत्वेनाऽज्ञेयत्वसूचनार्थं निषेधः, नतु अभावाभिप्रायेणेत्यर्थः । 'वदन्वदति कश्चने'ति स्त्रीपुंसभावाभिधानात्, स्त्रीरूपश्चैव पुंरूपो भगवान्न न-पुंसक' इत्यादिवचनाच्च । एतेन — स्त्रीरूपस्य सर्वथाऽज्ञेयत्वे स्त्रीरूपाभिधायका-गमवैयर्थ्यं, तस्य ज्ञानार्थत्वादिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न प्रकृत्यादिशब्दवाच्यो हरिः, स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यताव्यापकस्त्रीत्वाभावात् ; 'नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुव' निति स्त्रीत्वनिषेधात् । नच — नपुंसकशब्दवृत्तिवत् स्त्रीशब्दवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम् — निरवकाशनिग्रामकाभावेन तत्कल्पनायोगात् । अथ अस्त्रीभूतस्यापि स्त्रीनियामकत्वात् तच्छब्दवाच्यतेति चेत्, न — वशीकृतभार्ये भर्तरि तच्छब्दवाच्यत्वप्रसंगात् । अतः प्रकृत्यादिशब्दानां परमात्मवाचित्वाभावात् न समन्वयसूत्रमुपपन्नमिति ।

सिद्धान्तस्तु — हरिरेव प्रकृत्यादिशब्दवाच्यः 'हन्तैतमेव पुरुष'मिति श्रुतौ विष्णौ सर्वशब्दवाच्यत्वं प्रतिज्ञाय, तत्रैव नदीसमुद्रदृष्टान्ताभिधानात् । अन्यथा — प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधः स्यात् । भगवदभिन्नेच्छायाः, 'मायान्तु प्रकृतिं विद्या' (श्वे० उ० ४-१०)दिति श्रुतौ 'प्रकृतिर्वासनेत्येवम्' इति स्मृतौच प्रकृतिशब्दवाच्यत्वाभिधानाच्च । नन्वथापि विष्णोरिच्छाद्वारा प्रकृतिशब्दवाच्यत्वेऽपि न साक्षात्तच्छब्दवाच्यत्वम् प्रमाणाभावात्, 'नामानि'ति श्रुतेः संकोचसंभवादिति चेत्, मैवम् — 'एषस्त्री एषपुरुष एषप्रकृति' रिति श्रुतौ परमात्मनः प्रकृतिपुरुषत्व-भिधानेन एतच्छ्रुत्यैव, अर्थादिच्छाद्वारमन्तरापि प्रकृतिशब्दवाच्यत्वलाभात् । अन्यथा पुरुषशब्दवाच्यत्वमपि न स्यादविशेषात् । ननु — यद्यपि परमात्मनः प्रकृतिशब्दवाच्यत्वं श्रुत्यादावुक्तम्, तथापि — न तद्युक्तं निमित्ताभावादिति चेत्, न — प्रकृष्टाकृतिरिति योगसम्भवेन निमित्ताभावासिद्धेः । कथमीश्वरकृतिः

प्रकृष्टेतिचेत्, प्रकृतेः स्वतःपरिणामसामर्थ्याभावात्, तत्र स्थित्वा तां परिणाम्य
कदादिनियामकत्वेन आत्मनो बहुधाकरणात् । ननु — परमात्मनः स्त्रीत्वेऽपि
प्रकृतिशब्दवाच्यताभिधायकप्रमाणसद्भावेऽपि न स्त्रीशब्दवाच्यत्वं युज्यते, तस्या-
व्यवधानेन सूतिकर्तृवाचित्वनियमात्, नच—परमात्मनः नदस्ति, व्यापकाभावेच
ऽव्याप्यायोगात् । प्रकृतिशब्दवाच्यताभिधायकवाक्यं ‘मृदव्रवी’ दित्यादिवाक्य-
वक्तृव्यञ्जित्वमितिचेत्, न—‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ (मु. १-१-६)
इति योनिवत्स्यापि श्रुतिसिद्धत्वेन व्यापकाभावसिद्धेः । तस्माद्विशुद्धेश्वरेश्वरशब्द-
वाच्य इति उपपन्नं समन्वयसूत्रमिति सिद्धम् । (अ० ५.)

(६ - अधिकरणम्)

ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ (सू० २९)

निषेधमुखवेद्यत्वादिनेति॥ संज्ञैषा पूर्वाचार्यस्य ‘प्रथमप्रतीतौ नास्तीति
प्रतीतिविषयत्वस्य निषेधमुखवेद्यत्व’ मिति । तथाचाऽसदभावादिशब्दानामन्यत्र
प्रसिद्धौ निषेधमुखवेद्यत्वं निमित्तम् । शून्यतुच्छादिशब्दानामन्यत्रैव प्रसिद्धौ निः-
स्वरूपत्वमपि निमित्तमिति द्योतनाय आदिशब्दः । एतेन — निषेधवटितशब्द-
वेद्यत्वरूपनिषेधमुखवेद्यत्वस्य असदादाविव ‘अदोपपरमेश्वर’ इत्यादि प्रयोगबलेन
परमेश्वरेऽप्यवगमात्, न तस्यान्यत्रैव प्रसिद्धिहेतुत्वमिति परास्तम् । श्रुतिषु
श्रूयन्तइति ॥ एतेनाऽस्याधिकरणस्य समन्वयाधिकरणप्रतिपाद्यत्वशब्दराश्यान्तर्ग-
ताऽसदादि शब्दनिर्णायकत्वं, तेनाधिकरणेन संगतिरित्युक्तमिति बोध्यम् । एवमुक्त-
त्वापि यथासंभवं संगतिग्रन्थार्थो बोध्यः । वस्तुवाचित्वादिति ॥ यद्यपि न
शून्यादिशब्दानां वस्तुवाचित्वं तथापि समन्वेतव्यशब्देषु केषांचिदभावादिशब्दानां
वस्तुवाचित्वाच्चान्नित्यायेन सर्वेषां वस्तुवाचित्वमुक्तम् । एतेन — वस्तुत्वांगी-
कारे ‘स्वरूपशून्यस्य नियम्यताभावेन’ त्युक्तं टीकाविरोधः, स्वरूपशून्यस्य वस्तु-
त्वायोगात् इति परास्तम् । स्वरूपशून्यस्येति ॥ यद्यपि — अभावादिशब्द-
वाच्यस्य न स्वरूपशून्यता, तथापि — शून्यादिशब्दवाच्यस्य स्वरूपशून्यत्वात्

छत्रिन्यायेन तथोक्तम् । अन्यसुखमल्पं करोतीति ॥ 'शमून' मित्यत्र 'पृथो-
दरा' (पा० सू० ६-३-१०९) दिव्येन शकारनकारगताकारलोपे शमूनं यापयतीति
व्युत्पत्तौ 'आतोऽनुपसर्गे क' (पा० सू० ३-२-३) इति कप्रत्यये आतोलोप
इटिचे' (पा० सू० ६-४-६४) त्याकारलोपे शून्यमिति रूपसिद्धिरिति भावः ।
छन्नत्वादिति ॥ 'छदिःआच्छादन' इत्यस्मात् उपत्यये टिलोपेच सति 'छ'
इतिरूपम् । ततश्च तुत्चासौ छध्वेति तुच्छ इति बोध्यम् । उभयत्र संवध्यत-
इति ॥ 'शमूनं कुरुत' इत्यादिपूर्वत्र 'तत्तच्छब्दाभिधेयते' त्युत्तरत्रच संवध्यत
इत्यर्थः । नन्वीश्वरस्य गुणवाचकशब्दाभिधेयत्वेन गुणवत्, दोषवाचकशब्दा-
भिधेयत्वेन दोषोपि स्यादित्यत आह — ईश्वरस्येति ॥ बाधकाभावाद्गुणवाचकेन
शब्देन गुणसिद्धिः, दोषवाचकशब्देन न दोषसिद्धिः, बाधकसद्भावादिति भावः ।
विनिर्णयग्रन्थइति ॥ यथात्पाक्षरत्वादिकं सूत्रलक्षणं तथा अध्यायान्तेनिर्णयार्थं
द्विरुक्तिरपि विनिर्णयग्रन्थलक्षणमिति भावः । एतेनाध्यायान्ते यदि निर्णयार्थं
द्विरुक्तिः, तर्हि पादान्तेऽपि तदर्थमेव द्विरुक्तिः स्यात्, यदि अध्यायान्ते तद्विरुक्त्यैव
पादार्थविधारणस्यापि जातत्वात् पादान्ते द्विरुक्त्यभावः । तर्हि शास्त्रान्तएव
द्विरुक्तिरस्तु तयैव सर्वाविधारणसंभवादिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णुरसदादिशब्दवाच्यः केषांचिदभाववाचित्वात्,
केषांचिन्निःस्वरूपवाचित्वात् । नच परमात्मनोऽभावत्वादिकं युज्यते, भावरूप-
त्वात् । नच — स्वस्य निःस्वरूपत्वाभावेऽपि असतः तदधीनत्वेन तच्छब्दवृत्ति-
रिति वाच्यम् — नियम्यस्वरूपशून्यस्य नियम्यत्वायोगात् अतोऽसदादिशब्दानां
परमात्मवाचित्वाभावात्, न युक्तं समन्वयसूत्रमिति ।

सिद्धांतस्तु — परमात्मैव असदादिशब्दवाच्यः, तदधीनत्वादियुक्ति-
समुदायात् । नच — निषेधमुख्येयत्वाद्यभावात्तदभावः, निषेधमुख्येयत्वाभावेऽपि
दुर्जनाऽव्यक्तत्वादिना 'शमूनं कुरुत' इत्यादियोगेनच शून्यादिशब्दवाच्यत्वोप-
पत्तेः । नच — नियम्यस्वरूपविधुत्वात् तदधीनत्वमयुक्तमिति वाच्यम् ।
स्वरूपवैधुर्येऽपि निषेधमुख्येयत्वादिधर्माणां तदधीनत्वात् । अतः असदादि

शब्दवाच्यत्वस्य हररूपपन्नत्वात् युक्तमशेषस्वरवर्णपदवाक्यात्मकशास्त्रयोनित्वम् ,
ततो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं, मुख्यानन्तगुणवत्त्वंच सिद्धम् । (अ०६.)

(!) हृदम्बरे सत्यनाथ यतेव्यक्तस्य संगता ।

तत्त्वप्रकाशिकाध्याये रामचन्द्रस्य चन्द्रिका ॥

॥ १ ॥

तत्प्रमादाऽभिलब्ध्या लोके माऽभिनवा मता ।

तथा प्रीतो गुरोरस्तु सर्वदा भगवान्हरिः ॥

॥ २ ॥

इति श्रीमत्सत्यनिधितीर्थ श्रीचरणाराधक

श्रीमत्सत्यनाथयतिविरचितायां

तत्त्वप्रकाशिकाभिनवचन्द्रिकायां

प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थःपादः

प्रथमाध्यायः समाप्तः

—w—

(!) व्यक्तस्य रामचन्द्रस्य सत्यनाथहृदम्बरे ।

संगता प्रथमाध्याये शुद्धाऽभिनवचन्द्रिका ॥

॥ १ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः

श्रीगुरुभ्यो नमः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः पादः

सीतया सहितं मूलं राममिदं वाकुपूजितम् ।

आनन्दतीर्थमुनिपं नमामि ज्ञानसिद्धये ॥ १ ॥

यदनुग्रहमात्रेण सद्गिरिष्ठमवाप्यते ।

भक्त्या नमामि तं सत्यनिधिं लोकगुरुं मुदे ॥ २ ॥

(१ - अधिकरणम्)

पूर्वाध्यायेति ॥ ‘ब्रह्मस्वरूपानिरूपणे ऽनवशेषात् किमध्यायशेषेणेत्यतः’ इति वर्तते । ततश्चैवं योजना — प्रथमाध्यायेन ब्रह्मस्वरूपस्य निरूपितत्वेन ब्रह्मस्वरूपानिरूपणे ऽनवशेषात् अध्यायसंज्ञकेन किमनेन शास्त्रशेषेणेत्यतः पूर्वाध्यायसङ्गतत्वेन एतदध्यायप्रतिपाद्यं तावदर्शयतीति । विरोधाभावं दर्शयत्यनेनेति ॥ युक्त्यादिबाधितत्वतः प्रतिरुद्धत्वाभावं दर्शयतीत्यर्थः । एतेन प्रमाणाप्रमाणयोः सर्वदा विरोधस्य सत्त्वेन तदभावप्रदर्शने सूत्रकारस्य प्रतारकत्वं स्यादिति निरस्तम् । एतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयतीति ॥ ‘तर्ह्यध्यायस्यैकार्थत्वात् पादभेदः किं निवन्धन इत्यतः’ इति वर्तते । ‘अविरोधेऽप्यवान्तरभेदेन पादभेद उपपन्न इति भावेने’ति ग्राह्यम् । तस्यैतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयतीत्यनेन सम्बन्धः । उक्तेऽर्थे विरोधश्चतुर्विधः स्फुरतीति ॥ ननु युक्तिसमयविरोध एव उक्तेऽर्थे विरोधः न तु श्रुतिविरोधः न्यायोपेत श्रुतिविरोधश्च । तयोश्चाधिभूतादिविषयत्वात्, इति चेत्,

नारायणं नरसखं ध्यात्वा नत्वा पुनः पुनः ।

असमर्थः समाधातुं वक्ष्येऽहं तदनुग्रहात् ॥

तथाहि — न ब्रूमो वयमुक्तेऽर्थे साक्षाद्विरोध इति, येनोक्तदोषः स्यात् । किं नाम युक्तिसमयाभ्यां विरोधौ साक्षाद्विरोधौ श्रुतिन्यायोपेतश्रुतिविरोधौ तु श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गनद्वारा श्रुत्यवष्टम्भेनोक्तस्य जगत्कारणत्वाद्यर्थस्याऽऽक्षेपहेतू इति परम्परया विरोधौ । अत एव टीकाकारः तेषु तेष्वधिकरणेषु तथैव वक्ष्यतीति । सर्वविरोधानां युक्तिमूलत्वेनेति । विरोधोऽत्रवाधः, प्रतिरोधोवा । तज्ज्ञानं च प्रबलत्वसमबलत्वज्ञानाभ्यां । प्रबलत्वसमबलत्वज्ञाने च न युक्तिं विना भवत इति सर्वविरोधस्य युक्तिमूलत्वमुपचारेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । एतेन श्रुतेः स्वतः प्रबलत्वेन तद्विरोधस्य युक्त्यनुपजीवित्वात् प्रत्यक्षश्रुतिमूलकसमयाभ्यां विरोधस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन युक्त्यनुपजीवित्वात् सर्वविरोधानां न युक्तिमूलत्वमिति परास्तम् । ‘प्रथमतः स्मृत्यविरोधं दर्शयतीति भाष्यस्य प्रथमतः प्रथमभागे कतिपयाधिकरणेषु स्मृत्यविरोधं दर्शयतीत्यर्थ इति भ्रमं निराकर्तुमाह — आद्याधिकरणार्थमिति ॥ यद्यपीति ॥ यद्यप्ययं पादः युक्तिविरोधमेव परिहर्तुं प्रवृत्त इति नास्याधिकरणस्य प्रथमं निवेशो युक्त इति भावः । तथापीति ॥ स्मृतीनां युक्तिसमयादिरूपत्वेन तद्विरोधपरिहारस्य समस्ताध्यायार्थभूतस्य प्राथम्योपपत्तेः प्रथमाधिकरणे पाशुपतादिस्मृतिविरोधाभावं दर्शयतीति सम्बन्धः । द्वितीयाधिकरणमारभ्यैव पादारम्भः समस्ताध्यायार्थप्रतिपादकस्यास्याधिकरणस्य निष्कृष्य पादेऽन्तर्भावासम्भवात् आदौवा अन्ते वा निवेशे प्राप्ते प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रथमतो निवेशः कृत इति भावः । मूलस्य निष्कृष्य पादान्तर्भावासम्भवेऽपि कथञ्चिदन्तर्भावसद्भावात् प्रथमतः स्मृत्यविरोधं दर्शयतीति योजनान्तरं मनसिकृत्वा आह — पादार्थस्येति ॥ पादार्थस्याप्यत्र सद्भावात् पादान्तर्भावलक्षणदोषोऽपि नेति भावः । आस्मिन्तु व्याख्यानं आद्याधिकरणमारभ्यैव पादारम्भ इति द्रष्टव्यम् ।

ॐ स्मृत्यनवकाशदोषसङ्ग इति चेन्नाऽन्यस्मृत्यनवकाशदोषसङ्गात् ॐ (सू. १)

अस्यार्थः — न श्रुते विष्णोर्जगत्कारणत्वे तात्पर्यं । तथात्वे श्रुतेः सर्वज्ञप्रज्ञा तत्त्वेन प्रबलया विस्पष्टत्वेन निरवकाशया स्मृत्या विरुद्धत्वेनाऽप्रामाण्यप्रसङ्गः अतो न तत्र तात्पर्यमिति चेत्, न — विष्णुकारणत्वे तात्पर्यं परित्यज्य शिवादिकारणत्वे

तात्पर्याङ्गीकारे विष्ण्वादिभिः प्रणीतया व्याख्यानरूपया अन्यस्मृत्या अतिसर्वज्ञ-
 प्रणीतत्वेन पाशुपतादिस्मृतितोऽप्यनवकाशया विरुद्धत्वेन श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गः स्यात् ।
 तथाच श्रुत्यैव पाशुपतादिस्मृतिबाधोक्तः, श्रुतेर्व्याख्येयत्वेन दुर्बलत्वेऽपि विष्ण्वा-
 दिप्रणीतस्मृतिसाहित्येन प्राबल्यादिति । विष्णुपरत्वे विरोधः शिवादिपरत्वेचाऽ
 विरोधः कथमित्यत आह — पाशुपतादिस्मृतीनामिति ॥ वस्तुविकल्प-
 प्रसंगादिति ॥ विरुद्धद्विरूपत्वप्रसंगादित्यर्थः । विरोधे त्विति ॥ 'श्रुतिस्मृत्यो-
 र्विरोधेऽसति स्मृतिरनुमानं स्वमूलभूतश्रुत्यनुमापिका तयोर्विरोधे तु पौरुषेयतया
 मूलानपेक्षं श्रुतिवचनमेवमानं स्यात्' इति जैमिनिसूत्रार्थः । पिपीलिकालिपि-
 निभत्वादिति ॥ अस्पष्टत्वमात्रेऽप्यंशान्तः, नतु अर्थविवक्षाभावइति बोध्यम् । एतेन
 'अन्यार्थतोपपत्ते' रित्यर्थं विवक्षाप्रतिपादकपूर्वग्रन्थविरोधइति निरस्तम् । कचि-
 दिति ॥ सर्ववैष्टेनविषये । 'औदुम्बरी सर्वा वैष्टयितव्ये' तिस्मृतेः, 'औदुम्बरी-
 स्पृष्टोद्गाये' दिति श्रुतिबाधेनाथार्तरकल्पनमित्यर्थः । प्रबलत्वेननिरवकाशत्वा-
 दिति ॥ श्रुत्याबाधावकाशराहित्यादिर्यः । 'अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगा' दिति
 सूत्रखण्डस्यकलितमाह । श्रुतिविरोधइति ॥ श्रुतौसंवाददर्शनादिति ॥ ननु
 श्रुतेःप्राबल्यासिद्धौ पाशुपतादि स्मृतिबाधाभावेन जगत्करणत्वादौ प्रामाण्यं, तस्मिंश्च
 सिद्धे प्रमाणसंवादिस्मृतिकर्तृत्वेन विष्ण्वादीनां नितरां सार्वभौम्यं, तत्सिद्धौ च अति-
 सर्वज्ञप्रणीतस्मृतिसाहित्येन श्रुतेः प्राबल्यमिद्विरित्यन्योन्याश्रय इति चेत्, न
 ब्रूमो वयं विष्ण्वाद्युक्ते विष्णोर्जगत्कारणत्वांशे श्रुतिसंवादेन तेषामाप्ततमत्वं सिध्य-
 तीति, किंनम निर्णेतव्यप्रमेयातिरिक्तप्रमेय (याति)मात्रे श्रुतिसंवादेन विष्ण्वादीनां
 माप्ततमत्वेन सिद्धिरिति, न चैवंसत्यन्योन्याश्रयो भवति । नमूत्रकृतेति ॥ यथास्वी-
 कृतया सर्वात्मनाऽनुपलब्ध्या प्रत्यक्षविरोधो भवति । यत्सर्वाकारं प्रत्यक्षविरोधो भव-
 तीति यावत् सा सर्वात्मनाऽनुपलब्धिः सूत्रकृता नाभ्युपगतेत्यर्थः । अत्रगुणसूत्रम्—
 'एतेन योगः प्रत्युक्त' (३) इति । नन्विदं सूत्रमधिकरणान्तरं न पूर्वशेषः, योग-
 शास्त्रोपलब्धानां स्वेदगात्रभंजनादीनां नियमेनोपलंभरूपाभ्यधिकाशंकासद्भावात्,
 'एतेने'त्यतिदेशाच्चेति चेत्, मैवम् — भवेदिदमधिकरणान्तरं यदि 'अन्य-
 स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगा'दिति उक्ताप्रामाण्यप्रसंगसाम्यस्य परिहारोऽभ्यधिकाशंका-

याभवेत् । न चासौ भवति तस्मान्नेदमधिकरणान्तरं, नापि 'इतरेषांचानुपलब्धे' (२-१-२) रितिवत्पूर्वाधिकरणशेषः, अभ्याधिकाशंकासद्भावात् । तस्मादिदमन्तर्भेदाधिकरणमभ्युपेयमिति ।

पूर्वपक्षस्तु — नविष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तं, प्रमाणाभावात् । नच 'यतोवे' त्यादि श्रुतिः प्रमाणमिति वाच्यम्, अस्याः श्रुतेः यदि विष्णुकारणत्वे तात्पर्यं स्यात् तर्हि सर्वज्ञप्रणीतशैवाद्यागमविरोधेनाऽप्रामाण्यं स्यादिति तर्कविरोधेन विष्णुकारणत्वे तात्पर्याऽयोगात् । तथाच — न विष्णोर्जगत्कारणत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तं विष्णोर्जगत्कारणत्वं 'यतोवे' त्यादिश्रुतेः । नचाऽप्रामाण्यप्रसंगेन न श्रुतेस्तत्र तात्पर्यमिति वाच्यम् — विष्णौ तात्पर्यमपह्नाय, शिवे तात्पर्याङ्गीकारेऽपि नितरामासैः विष्ण्वादिभिः प्रणीतस्मृतिविरोधेन श्रुत्यप्रामाण्यापात्तिर्भवत् । नन्वेवं स्मृतिद्वयप्रामाण्येनाऽनिर्णय एवेति चेत्, न — श्रुतिविरुद्धायाः पाशुपतादिस्मृतेरप्रमाणत्वात् । न चाविस्पष्टत्वादिद्वयेन श्रुतेर्दौर्बल्यमिति वाच्यम् — वैष्णवस्मृतियुक्तत्वेन प्राबल्योपपत्तेः । कुतो विष्ण्वादीनां रुद्रादिभ्योऽप्याप्तत्वमिति चेत्, तदुक्तस्य संवाददर्शनात् । नन्वाप्तप्रणीतत्वेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यमयुक्तमिति चेत्, न — शैवागमोक्तस्योपलब्धियोग्यस्य फलस्य तदुक्तानुष्ठाने कदाचिदुपलभ्येऽपि नियमेनाऽनुपलभेनाप्तत्वाऽनिश्चयात् । ननु — अथापि न सर्वस्मृतीनामप्रामाण्ययुक्तम् — योगस्मृत्युक्तस्त्वेदगात्रभंजनादीनां नियमेनोपलम्भादिति चेत् न — प्रथमंस्वेदनं द्वितीयं गात्रभंजनमित्याद्युक्ताभ्यासावस्थोत्कर्षसंपत्तिकाल एव स्वेदादीनामदृष्टेः आप्तोक्तत्वानिश्चयात् । अतोऽवैदिकस्मृतीनामप्रमाणत्वात् न विष्णोः श्रुत्युक्तजगत्कारणत्वस्य तद्विरोध इति सिद्धम् । (अ० १)

—*—*—

(२ - अधिकरणम्)

ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ (सू० ४)

नन्विदं अधिकरणम् 'एतेन योगः प्रत्युक्त' इति पूर्वसूत्रेण सहैकाधिकरणम् । तथाहि — वेदप्रामाण्यमाक्षिपति — एतेन योगः प्रत्युक्त इति ॥ एतेन = पाशुपतादि स्मृत्यप्रामाण्याय भवदुपन्यस्तेन उक्तफलानुपलम्भेन, योगः = श्रुतिप्रामाण्ययोगः,

प्रत्युक्तः=निराकृतो वेदितव्यः। एवं प्राप्तं पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति—‘न विलक्षणत्वादस्य-
 तथात्वंचशब्दात् ’इति । उक्तफलानुपलम्भेऽपि पाशुपतादिस्मृतिवदप्रामाण्यं न मन्त-
 व्यम्, नित्यत्वेन ततो विलक्षणत्वात् । न हि नित्ये दोषाः कल्प्याः, अस्य तथात्वंच
 ‘वाचा विरूपनित्यये ’ति शब्दात् । फलानुपलम्भोऽसिद्ध इत्याह — दृश्यतेतु,
 अधिकारिणां फलम् । अतस्तदनुपलम्भो वैगुण्यनिमित्त इति । अवश्यं च एतदेवं
 विज्ञेयम्, न विलक्षणत्वादिति निषेधसौकर्यात् । पूर्वपक्षमनूय निषेधेहि सौकर्यं भवति।
 अन्यथा नेत्युक्ते कस्य पुनर्निषेधो विज्ञायेतेति। तस्मादिदमधिकरणं प्राचीनसूत्रेणै-
 काधिकरणमिति चेन्, सत्यम् एवंयोजनायां सौलभ्यं भवतीति, तथापि नैकाधि-
 करणत्वं सूत्रकृद्विवाक्षितम्, यदयं योगविभागं करोति तत्तज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘एतेन-
 योगःप्रत्युक्त ’ इतिसूत्रं योगशास्त्राभ्यधिकांशकानिरासाय पूर्वाधिकरणशेषः, पाशु-
 पताद्यागामाप्रामाण्याभिधानेन तन्व्यायसाम्यात् बुद्धौ परिवर्त्तमानाया वेदाप्रामाण्य
 शंकाया निरासाय ‘नविलक्षणत्वा ’ दित्यादिपृथगधिकरण’मिति । अन्यथा—
 ‘विकारशब्दान्नेतिचे (ब० सू० १-१-१३) दित्यादिवत् एकं सूत्रं विदध्यात्,
 योगशास्त्राभ्यधिकांशकानिरासश्च न कृतः स्यादिति । हेतोरप्रयोजकतामाशङ्क्य-
 परिहरति—अविद्यमानाभिधात्रीणामिति ॥ नित्यत्वाख्यवैलक्षण्यादिति॥
 यत्फलविसंवादि तदप्रमाणमित्युत्सर्गः। वेदे नित्यत्वेन, स्मृतौ तदनुसारित्वेन, निर्दो-
 षत्वावगमात् अप्राण्याभावःसिद्ध इति पाशुपतादिस्मृतिवत् फलविसंवादेन
 नाप्रामाण्यमिति कल्प्यम् । उत्सर्गस्य बाधकैकापवाद्यादितिभावः । एतेन फल-
 विसंवादस्य श्रुतौ व्यभिचारात् न तेन पाशुपतादि स्मृत्यप्रामाण्यसाधनं युक्तमिति
 परास्तम् । फलव्यभिचारेपीति॥अंगीकारवादोऽयमिति बोध्यम् । एतेन फलादर्श-
 नस्य कर्तृवैगुण्यादिसहकारिविरहप्रयुक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सहकारिविरहप्रयुक्तक
 लादर्शनस्य चाव्यभिचारात् ‘फलव्यभिचारे’पीत्युक्तमयुक्तमिति परास्तम् । प्रका-
 रान्तरेणव्याचष्टइति ॥ पूर्वं नित्यत्वेन वैलक्षण्यादिति व्याख्यातम्, अधुनातु
 संवादनिरपेक्षप्रामाण्यकत्वादिति व्याख्यायते तात्पर्यन्तु पूर्ववदिति बोध्यम् । एतेन
 अधुनापि पूर्ववदेव ‘वेदादिप्रामाण्यस्य संवादनिरपेक्षतज्ज्ञानादेव सिध्यंगीकारा ’
 दित्यादिना प्रामाण्यसिद्धिरूपबाधकसद्भावात् न फलविसंवादेनाऽप्रामाण्यसिद्धिरिति

वक्ष्यमाणत्वात् नेदं व्याख्यानान्तरमिति परास्तम् । तात्पर्यस्यैकत्वेऽपि वैलक्षण्य-
 प्रयोजकधर्मानिरूपणमात्रे व्याख्यानान्तरमित्यङ्गीकारात् । प्रामाण्यामिति ॥
 करणप्रामाण्यमात्रमित्यर्थः । ननु — करणप्रामाण्यस्य संवादाधीनज्ञानत्वाङ्गीकारे
 ऽनवस्थाऽभिधानमयुक्तम् । संवादस्योपलब्धिरूपत्वेन तत्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वा-
 दित्यतः संवादकप्रामाण्यमपि संवादकात् गृह्यते, उत स्वतइति विकल्प्य द्वितीय-
 दूषणं शिष्यैरेवोक्तमिति भावेन प्रथमपक्षे भाष्यकृताऽनवस्थोक्तेति न किञ्चिदनुप-
 पन्नमित्याशयेनाह— यदीत्यादिना ॥ स्वत एवेति ॥ संवादाभावेऽपि साक्ष्यादि
 प्रमाणांतरेणेत्यर्थः । आद्यकल्पे 'अन्यथाऽनवस्थिते'रिति मूलमुपतिष्ठत इत्याह—
 आद्ये तदप्येवमिति ॥ आद्यप्रामाण्यस्यैवेति ॥ संवादातिरिक्तनिर्दोषत्वादि-
 लिंगवेद्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । उपलब्धिरूपसंवादकप्रामाण्यस्यापि संवादवेद्यत्वमङ्गीकृत्या
 ऽनवस्थां परिहारति — कथंचिदिति ॥ प्रामाण्याध्यवसायं विनेति ॥
 संवादकप्रामाण्याध्यवसायं विना वेदप्रामाण्यनिश्चयायोगेन प्रवृत्त्यसंभवात् प्रवृत्त्यर्थं
 संवादकप्रामाण्यजिज्ञासाधौ व्यादित्यर्थः । यावच्छङ्कमिति ॥ यद्यपि—संवादका-
 नुभवप्रामाण्यनिश्चये संवादकान्तरापेक्षा, तथापि नाऽनवस्था यावच्छङ्कमेव
 संवादोपेक्षाङ्गीकारादित्यर्थः । द्वितीयोऽपिनिरस्तप्रायइति ॥ 'प्रामाण्याध्यवसायं
 विना प्रवृत्त्यनुपपत्त्ये'ति पूर्वोक्तदिशा निरस्तप्राय इत्यर्थः । 'शङ्का सर्वत्र नाऽ
 नुवर्तते' इति द्वितीयपक्षे विकल्पमुखेन दूषणान्तरमाह — अपिचेति ॥ आद्ये
 प्रामाण्यस्येति ॥ पुरुषेण गोक्षुरकाद्यपसरणे कृते गतिसमर्थो गजो यथा स्वयमेव
 गच्छति, तथा—संवादेनाऽप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तौ निर्दोषत्वादिना स्वरूपग्रहे प्रामाण्य-
 निश्चये न किञ्चिदपेक्षितमिति भावः । संवादकमुभयत्रपीति ॥ अप्रामाण्य-
 शङ्का सर्वत्र नानुवर्तते, यत्राऽप्रामाण्यशङ्का, तत्र संवादकमप्रामाण्यशङ्कां निवर्त्त-
 यित्वा प्रामाण्यं ज्ञापयति। एवं च प्रामाण्यज्ञानेऽपि संवादकप्रवृत्त्यङ्गीकारान्तरत्वापत्तिः ।
 अप्रामाण्यशङ्काभावस्थले प्रामाण्यग्रहस्यैवाऽभावात् शङ्काभवेऽपि संवादकापेक्षा
 स्यादिति दोषोऽपि नेति भावः । कल्पकं शङ्कते — बाधकवदिति ॥ अप्रा-
 माण्यशङ्कानिवृत्तिप्रामाण्यज्ञानयो रेतदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानमेव कल्पकमिति-
 भावः । प्रामाण्यग्रहस्य संवादान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेव नास्तीत्याह— अप्रा-

माप्यशङ्केति ॥ संवादकानुभव प्रामाण्यस्य परतत्त्वसाधकमनुमानमनूद्यदूषयति—
यदपीत्यादिना ॥ ननु—अनुकूलतर्कशून्यं चेत्त्युक्तं यदि प्रामाण्यं स्वतोगृह्येत
तर्हि संशयो न स्यादित्यनुकूलतर्कसद्भावादित्यत आह — संशयस्येति ॥ एव-
शब्देन संशयस्य प्रामाण्याग्रहणप्रयुक्तत्वं नेत्याचष्टे । कुतः संशयस्य प्रामाण्या-
ग्रहणप्रयुक्तत्वं नेत्यत आह — स्वतस्त्वेनेति ॥ वक्ष्यमाणसमुच्चये चशब्दः ।
प्रामाण्यग्रहणेऽपि संशयदर्शनात् प्रामाण्यग्रहणस्य संशयं प्रति व्यतिरेकव्यभिचार
इति भावः । अन्वयव्यभिचारमप्याह — अनभ्यासदशायामपीति ॥ अनभ्या-
सदशायामपीत्यनेन प्रामाण्यग्रहणं सूचयति । ततश्च प्रामाण्यग्रहणेऽपि कदाचित्सं-
शयाभावस्यापि दर्शनादन्वयव्यभिचारइति भावः । एतेन ‘संशयाभावस्यापि दर्श-
नाच्चे’ति वाक्यस्याऽनन्वय इति परास्तम् । उभयतःसंबोध्यइति ॥ अनेन
तथात्वमित्यस्याऽप्रामाण्यमिति पूर्वं व्याख्याय नित्यत्वं चेति पुनर्व्याख्यानेन
तथात्वमित्यस्य न तथात्वमिति नत्रा ‘तथात्वंचशब्दा’दिति शब्दपदेनापि संबंध
इत्युक्तंभवतीत्यर्थः । ‘तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णो चोदस्व सुष्टु
ति’मिति (ऋ.स. ६-५-२५) ऋचं व्याचष्टे — तस्मै सर्वतइति ॥ स्वात्मानं
प्रतीति ॥ विरूपेति संबोधनमिति वक्तव्ये स्वात्मानं प्रतीति वचनं विरूपस्य
यमावतारत्वद्योतनार्थम् । एतेन— विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां पद्मनाभटीर्थैः ‘धर्मेण
विरूपऋषिप्रत्युच्यत’ इति उक्तत्वात् ‘स्वात्मानं प्रती’तिवचनं विरुद्धमिति
परास्तम् । न च वाच्यमिति ॥ वेदस्य पाशुपताद्यागमवैलक्षण्यसिद्धौ प्रामाण्य-
सिद्धिः, तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरिति अन्योन्याश्रयात् कथं श्रुत्युपादनमिति न वाच्य-
मित्यर्थः । अत्र टीकायां ‘श्रुत्युपादानं युक्तमित्यतः परं ‘युक्तेरुपन्यस्तत्वादित्यतः
पूर्वं ‘परेणापि फलव्यभिचारेणाप्रामाण्ये वेदस्यापि तत्प्रसंग इत्यापादनमात्रस्य
क्रियमाणत्वा’दिति वाक्यं प्रक्षिप्तम् । अबश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — वेदाप्रामाण्यस्या
पादनमात्रमेव नतु साधनमित्यस्याऽर्थस्य ‘वेदादिप्रामाण्यस्य युक्तिविरोधपरिहारा’
दिति पूर्ववाक्येन ‘प्रमाणं न वेति संदेह’ इति वाक्येन, ‘श्रुत्यादिकं न प्रमाण’
मिति पूर्वपक्षवाक्येन, ‘एवं च वेदाद्येकदेशस्याप्रामाण्ये अन्यदेशप्रमाणताया
मानाश्वासा’दिति वाक्येन च, विरुद्धत्वात् । पूर्वपक्षे वेदप्रामाण्याक्षेपाभावेन

सिद्धान्ते तत्साधनवैयर्थ्याच्चेति । युक्तेरुपन्यस्तत्वादिति ॥ देवताधिकरणे (ब०सू० १ ३-७) वेदप्रामाण्ये युक्तेरुपन्यस्तत्वादित्यर्थः । देवताधिकरणोक्तयुक्त्या सिद्धेन नित्यत्वेन वेदप्रामाण्यस्येह साधितत्वात् अभ्युच्चयेन श्रुत्युपन्यासो नानुपपन्न इति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — वेदः, वैष्णवस्मृतिश्च न प्रमाणं तदुक्तानुष्ठानेपि फलानुपलम्भात् । यदि फलानुपलम्भे प्रामाण्यं तर्हि पाशुपतादिस्मृतीनामपि तत्प्रसंगः । नहि फलानुपलम्भसाम्येपि वेदादेरेव प्रामाण्यं न पाशुपतादिस्मृतीनामिति विभागे हेतुरस्ति । एवं च फलानुपलम्भेन वेदाद्येकदेशस्याप्रामाण्ये तदेकदेशान्तरप्रामाण्ये ऽनाश्वासः न विष्णोर्जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

सिद्धांतस्तु— प्रमाणमेव वेदादि अपौरुषेयत्वतदनुसारित्वाभ्याम् । न च— अपौरुषेयत्वमेव कुत इति वाच्यम् — प्रागेव सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां तस्य साधितत्वात् । ‘वाचा विरूप नित्ये’ त्यादि श्रुतेश्च । न च फलविसंवादादप्रामाण्यम्—अधिकारिणां फलोपलम्भेन फलाऽनुपलम्भस्य कर्तृवैगुण्यादिनोपपत्तेः । अतो वेदप्रामाण्यस्य युक्तिविरोधाभावात् तेन जगत्कारणत्वं हर्युक्तमिति सिद्धम् । (अ० २)

(३ - अधिकरणम्)

ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ (सू० ६)

पूर्वोक्तमेवात्रसंशयबीजमिति ॥ वेदे तावदुभयविधवाक्यदर्शनात्संदेहो भवति प्रमाणं न वेति, तन्निरासस्तु द्वाभ्यामधिकरणाभ्यां भवति, कस्यचिदधिकारिणः पूर्वाधिकरणेन निरासः । अन्यस्य तु अनेन अधिकरणेन निरासो भवतीति भावः । एतेन — पूर्वाधिकरणे वेदस्य निर्दोषतायाः उक्तत्वेन पुनस्तेनैव बीजेन शंकानुत्पाद इति निरस्तम् । तदधिकरणप्रवृत्तेः प्रागेवोत्पन्नसंशयस्याऽनेनाधिकरणेन निरास इत्यंगीकारात् । न चाधिकरणवैयर्थ्यम् । पूर्वाधिकरणाऽनिरस्य-पूर्वपक्षनिरासार्थत्वात् ! अन्यस्याप्रामाण्यमिति ॥ वाक्यप्रामाण्यं द्वेधा सिध्य-

तीति भवतोच्यते कस्यचित् आतोक्तत्वेन, कस्यचिदपौरुषेयत्वेनेति । तत्र न तावदातोक्तत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमिति शक्यते वक्तुं अनङ्गीकारात् । नाप्यपौरुषेयत्वेन, मृदब्रवीदित्यादि वाक्ये व्यभिचारादिति भावः । एतेन—असदर्थकत्वेन 'मृदब्रवीदित्यादिवाक्यस्याऽप्रामाण्येऽपि नेतरवेदाप्रामाण्यं कारणाभावादिति निरस्तम् । मुख्यार्थलाभादिति ॥ ननु — मृदादीनां वक्तृत्वादेः प्रबल्युक्तिविरुद्धत्वादेव श्रुत्यर्थप्रच्यावनमिति वक्तव्यं, ननु — मुख्यार्थलाभादिति । अन्यथायुक्तिविरोधेन पूर्वपक्षकरणमयुक्तं स्यात् । मुख्यार्थलाभायैव श्रुतेरन्यपरत्वस्याऽभिधानेन विरोधपरिहारायानभिधानात् इति चेत्, सत्यम् — वक्तृत्वादयुक्तिविरुद्धत्वादेव श्रुत्यर्थप्रच्यावनमिति वक्तव्यमिति अभिप्रेतं च टीकाकृतः, अन्यार्थकल्पने मुख्यार्थलाभादित्यनेन वेदस्य सावकाशत्वाभिधानात् । अयं भावः—भवेच्छ्रुतिविरोधेन युक्तेरप्रामाण्यम्, यदि श्रुतिः सावकाशा न स्यात् । न चैवं प्रकृते । श्रुतेरन्यार्थकल्पने यथाप्रतीतार्थादपि मुख्यार्थलाभात् । कथंचिदधार्तरयोजनासंभवे हि सावकाशत्वं वदन्ति, किमु अर्थान्तरकल्पनया मुख्यार्थलाभे । ततश्च युक्तेः स्वभावतो दुर्बलत्वेऽपि निरवकाशतया प्राबल्यात् युक्त्यैव सावकाशश्रुतिबाधो युक्तः, ननु श्रुत्या युक्तिबाध इति । 'तासां चे'ति मूलमवतारयति — नाभिमानदेवता इति ॥ इति व्यङ्गीकर्तुं शक्यत इति शेषः । एतेन— 'किं ता अभिमन्यमानव्यापिन्यः, उत तदेकदेशवर्तिन्य' इत्यादिना तत्तदङ्गीकारं विकल्प्य, अङ्गीकार एव दूष्यते उत अभिमन्यमानव्यापित्वाद्यर्थो दूष्यते । नाद्यः— विग्रहवत्त्वाद्यर्थाङ्गीकारसंभवेऽपि प्रतिज्ञाताभिमानिदेवताभावाऽसिद्धेः, नहि कस्यचिदङ्गीकारो न संभवतीत्येतावता अर्थो नास्तीति शक्यते वक्तुम्, जीवब्रह्मभेदस्य मायावादिनाऽङ्गीकर्तुमशक्यत्वेन तदभावप्रसंगात् । न द्वितीयः व्याहृतेः । 'नाद्य' इत्यनेन विग्रहवत्त्वपक्षनिराकरणेन विग्रहशून्यत्वमङ्गीकृत्य 'नद्वितीय' इति पुनस्तान्निषेधादिति परास्तम् ।

ननु — 'दृश्यते चे'ति सूत्रं नैकवचनांतं विग्रहे ज्ञापकम्, तस्य सामर्थ्यं दृश्यत इत्यर्थकत्वादित्यत आह—दृश्यंते मुनिभिरिति ॥ अस्य सूत्रस्य सामर्थ्यं दृश्यत इत्येव नार्थः, अपितु — स्मृत्यानुकूल्यात् देवतासामर्थ्यं च दृश्यत इत्यर्थ इति भावः । परबुद्धेरिति ॥ परबुद्धेः मुनिबुद्धेः अप्रत्यक्षत्वात् बोधनीयपुरुष-

बुद्धिर्वाभावात् । एतत् देवताप्रामाणिकत्वशङ्कानिवर्तनं कुतः कथं स्यात्, देवदत्त निश्चयेन यज्ञदत्तशङ्कानिवृत्त्यदर्शनात् इत्यतः मुनिबुद्धेर्बोधनीयस्याप्रत्यक्षत्वेन तदीयशङ्कानिवर्तकत्वाभावेऽपि लिङ्गविधया तदस्तीति पुराणवचनेन तद्दर्शनस्य असिद्धिः परिहरन् 'दृश्यते चे'ति सूत्रस्य 'तासामनुगतिर्दृश्यत' इत्यर्थांतरमाह आचार्यः भाष्यकार इति भावः 'भविष्यत्पुराणे चे'ति भाष्यस्य 'दृश्यते चे'ति सूत्रेणाऽन्वयः । एतेन—महद्दर्शनस्य असिद्धिं शङ्कमानेन प्रमाणमात्राभावस्य वक्तव्यत्वेन अप्रत्यक्षत्वाभिधानमयुक्तं प्रमाणविशेषाभावेन प्रमेयाभात्रसाधनायोगात् । महद्दर्शवसाधनस्य 'दृश्यन्ते मुनिभिश्चता' इत्यनेनैव पूर्णत्वात् उत्तरार्धोदाहरणं व्यर्थम् । 'भविष्यत्पुराणे चे'ति च शब्दानुपपत्तिः, भविष्यत्पुराणे चेति साकांक्षत्वादपूर्णचेति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु—न वेदः प्रमाणम् 'मृदब्रवीत्', (श. ब्रा. ६ १-३) ता आप ऐक्षते' (छा. ६-२-४) त्यादिनाऽभिहितमृदादिवक्तृत्वादेः 'मृत्नवदति जडत्वा' दित्यादियुक्तिविरुद्धत्वेन साधकाभावात् । ततश्च न विष्णोस्तेन जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

सिद्धान्तस्तु—वेदो नाऽप्रमाणम्, अपितु प्रमाणमेव 'मृदब्रवीत्' दित्यादिवेदस्य अभिमानिदेवतापरत्वेन युक्तिविरोधाभावात् । नतु श्रुतियुक्तयोः श्रुतेरेव प्राबल्यात् तद्विरुद्धयुक्तेरेवाऽप्रामाण्यं वाच्यम्, किं युक्तिविरोधपरिहारेण श्रुतेरन्यार्थकल्पनयेति चेत्, न—भवेच्छ्रुतिविरोधेन युक्तेरप्रामाण्यम्, यद्विश्रुतिः सावकाशा न स्यात् । न चैवं प्रकृते श्रुतेरन्यार्थकल्पने प्रतीतार्थादपि मुख्यार्थलाभेन सावकाशत्वात् । तस्मात् युक्त्या श्रुतिबाधो युक्तः । ननु—श्रुत्या युक्तिबाधः । ननु—भवेदिदमभिमानिदेवतापरत्वेन श्रुतिप्रामाण्यम्, यदि अभिमानिदेवता एव स्युः न च ताः सन्ति, अभिमानिदेवताः सन्तीति वदन् प्रष्टव्यः, किं ता अभिमन्यमानव्यापिन्यः, उत तदैकदेशवर्तिन्य इति । आद्येऽपि किं ता विग्रहवत्यः, उत नेति । नाद्यः—उपलम्भप्रसंगात् । न द्वितीयः—वचनाद्युक्तेः गात् । नान्यः—तद्रहितदेशवत् देशान्तरोपपत्तौ तद्वैयर्थ्यप्रसंगात् । किंच नापि देवतासङ्गावे प्रमाणमीक्षामहे । श्रुतेरविश्वसनीयत्वात्, अन्यस्याभावादिति चेत्, यत्प्रागुक्तं किं ता अभिमन्यमानव्यापिन्यः, उत तदैकदेशवर्तिन्य' इति, तत्र अधि-

मन्यमान व्यापिष्यो विग्रहवत्यश्चेति ब्रूमः । तथात्वे उपलम्भप्रसंग इति चेत्, न — किं महतामुपलब्धिप्रसङ्ग आपाद्यते, आहोस्विन्दज्ञानाम् । आद्ये त्विष्टापत्तिः, यतो 'दृश्यन्तेमुनिभिश्च ता' इति तद्दर्शनं प्रमाणसिद्धम् । न द्वितीयः — अज्ञ-दृष्टययोग्यत्वात् । प्रमाणसिद्धं हि अज्ञदृष्टययोग्यत्वलक्षणसामर्थ्यं तासाम् । यदत्रोक्तं देवतासद्भावे प्रमाणाभावात् नाभिमानिदेवताः सन्तीति, तन्न — महतां प्रत्यक्ष-स्यैव प्रमाणत्वात् । ननु — वस्त्वन्तरमधिष्ठाय स्थितानां तासां वचनादिकं न युज्यत इति चेत्, न — सामर्थ्यविशेषसद्भावेन तदुपपत्तेः । नच — सामर्थ्य-विशेषे प्रमाणाभावः, महद्भिस्तस्य दृश्यमानत्वात् । अतो वेदप्रामाण्ये युक्तिविरो-धाभावात् युक्तं तेन भगवतो जगत्कारणत्वसाधनमिति सिद्धम् । (अ० ३)

(४ - अधिकरणम्)

ॐ असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ (सू० ७)

अत्र द्वे दर्शने — श्रुतिप्राप्तं शून्यस्य जगत्कारणत्वमत्र निषिध्यत इत्येकम् । अपरन्तु प्रागभावस्य जगत्कारणत्वं निराक्रियत इति । तत्राद्य-टीकाकृतो दर्शनम् । अत्र 'तथाश्रुतिप्राप्तमसन्मतमत्र निराक्रियते समयस्योपरि निषेधा'दिति भाष्यं लिङ्गम् । अन्यथा 'नासतो दृष्टत्वा' दित्यनेनैकार्थत्व-प्रसक्त्यभावात् प्रापकभेदेन भेदाभिधानं न स्यात् । द्वितीयं सुधाकृतो दर्शनम् । अत्रानुव्याख्यानं 'इतिचेन्न, निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृते'ति निषेधस्वरूपाभिधानं लिङ्गम् । निषेधस्वरूपत्वस्याभावलक्षणत्वात्, तस्य च वर्णकान्तरत्वेन न परस्पर-विरोधोऽपीति ध्येयम् । असिद्धिमाशङ्क्य निषेधति — नच यतोवेति ॥ 'यतोवा' इत्यादिवाक्यस्य श्रुतिमूलकयुक्तिविरोधं वक्तुं श्रुतिं तावदाह — असदेव इदमग्र इत्यादिना ॥ शून्यस्य सिद्धे श्रुतिवेद्यत्वे युक्तेरपि भावेन शून्यस्य जगत्कारणत्वं न ब्रह्मण इति गूढाभिसंधिराह — अतोऽसदेवेति ॥ आशयमविद्वाञ्छंकते — स्यादेतदिति ॥ एतदित्येतत् विवृणोति — श्रुतिद्वयेनेति ॥ ततश्च संदेह एव स्यात् न अन्यतरपक्षावधारणमित्येतद्दूषणं स्यादिति योजना । स्वाशयमुद्धाटयति —

पूर्वपक्षइति॥ ननु — प्रतिषेधमात्रत्वादित्युक्तं शून्यस्य अभावविलक्षणत्वांगीकारेण प्रतिषेधमात्रत्वासिद्धेरित्यतः सौत्रं हेतुं व्याचष्टे — तस्य अभावधर्मात्मतामन्तरेणेति ॥ शून्यं न जगत्कारणं, नेदं जगत्कारणमिति तत्प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात्, यो यत्प्रतिषेधबुद्धिविषयः नासौ तद्वान् शशविषाणवदिति प्रयोगोऽत्र विवक्षितः । न च — असिद्धो हेतुः शून्यं न जगत्कारणमिति सार्वजनीनानुभवसिद्धत्वात् संयोगेन घटवदित्यपि समवायेन घटनिषेधात् प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वं व्यभिचारित्यत उक्तम् — अभावधर्मात्मतामन्तरेणेति॥ अभावशब्दोऽत्र अविद्यमानपरः, तदात्मत्वं तदवच्छिन्नत्वम्, अविद्यमानधर्मावच्छेदमन्तरेण स्वरूपतयैव यो यत्प्रतिषेधबुद्धिविषयः, नासौ तद्वानिति व्याप्तिर्विवक्षिता, संयोगेन घटवतो भूतलस्य न स्वरूपेण घटप्रतिषेधबुद्धिगोचरता, किंतु व्यधिकरणसम्बन्धेन तत्प्रतिषेधबुद्धिगोचरतेति न तत्र व्यभिचार इति भावः । एतेन — सूत्रभाष्ययोः प्रतिषेधमात्रत्वस्य हेतूकृतत्वेन धीपर्यन्तधावन मनुष्यपक्षमिति परास्तम् । शून्यस्य प्रतिषेधात्मकत्वाभावेन धीपर्यन्तधावनस्य उचितत्वात् । प्रलयस्थितत्वाभिधायकश्रुत्याविरुद्धमिति ॥ अत्र यद्यपि विष्णोर्जगत्कारणत्वस्य असतः प्रलये स्थितिमात्रेण न विरोधः, तथापि 'असदेवेदमग्र आसी'दिति श्रुतेः सावधारणत्वात् तथाच विष्णोः प्रलये स्थित्यभावापत्त्या विरोध इति द्रष्टव्यम् । अत्र भाष्ये सर्वशब्दानामिति ॥ सर्वशब्दानां ब्रह्माणि समन्वये विद्यमानेपि जगति व्यवहारविलोपप्रसंगभिया 'तदर्थानित्वादर्थव' (ब्र. सू. १ - ४ - १) दित्यादिना अन्यस्यापि मुख्यतया वाच्यत्वस्य सूत्रकृतैव अंगीकृतत्वात् । शून्यस्य जगत्कारणत्वसाधकप्रबल्युक्तशुनुरणाय 'असदेवेदमग्र आसी' दित्यादिश्रुतीनां मसन्मात्रप्रतिपादकत्वमभ्युपेत्य प्रमाणसंवादादर्थानंगीकारानौचित्यादिति मन्यमानस्य अस्येदमसतः प्राप्तिरित्यर्थः । एतेन — 'असदेवेदमग्र आसी'दित्यत्र सिद्धान्तिना असच्छब्दस्य अमुख्यवृत्त्यापि असत्परत्वांगीकारात् अमुख्यत्वेन अन्यस्यापि वाचकत्वेन अंगीकारादित्युक्तमयुक्तमिति परास्तम् अमुख्यतयेत्यर्थ इति ॥ श्रुत्यर्थाऽपरिज्ञानेनेत्यर्थः । विमर्शतः प्राप्तं मुख्यतः श्रुतिप्राप्तम्, आपाततस्तु प्राप्तं न मुख्यतः श्रुतिप्राप्तमिति भावेनाऽमुख्यतयेत्युक्तं । एतेन — श्रुतिमुख्यार्थस्येव

तदमुद्ध्यार्थस्यापि ग्राह्यत्वात् तन्निराकरणानुपपत्तिरिति परास्तम् । किं नामकारणमिति ॥ असत्त्वं तावत् अविद्यमानशून्ययोरनुगतं तत्र नेदमविद्यामानम्, 'असदेवेदमप्र आसी' दिति प्रलयकाले सत्त्वेन प्रमाणसिद्धत्वादिति अविद्यामानत्वे दूषिते शून्यत्वमेव सिध्यतीति भावः । एतेन—किं शून्यत्वं साध्यते, उत तदानीन्तनाभावप्रतियोगित्वम् । अद्ये दृष्टान्तः साध्यदिकलः । द्वितीये त्वर्थान्तरतः । कारणस्य प्रलयकालीनाऽभावप्रतियोगित्वसिद्धावपि असतः कारणत्वासिद्धेः प्रलयकालीनाभावानां वस्तुत्वेपि तदानीन्तनाऽभावप्रतियोगित्वाभावात् व्यभिचारश्चेति परास्तम् । शून्यस्य तदानीन्तनाऽभावप्रतियोग्यनुगतस्याऽसत्त्वसामान्यस्य साधनात् । वस्तुत्वादित्यनेनाऽभावविलक्षणत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । युक्तिविरुद्धस्यापीति ॥ युक्तिप्रतिरुद्धस्यापीत्यर्थः । एतेन — बाधाभावादित्ययुक्तम् युक्तिविरुद्धस्यापीत्यनेन युक्तिबाधस्यांगीकृतत्वादिति परास्तम् । नचेति ॥ 'असदेवेदमि' ति असच्छब्दघटितायाः श्रुतेः शशविषाणादीनामपि कारणत्वं न वाच्यमित्यर्थः । एतेन— शून्यस्य जगत्कारणत्वे श्रुतिसद्भावात् शशविषाणस्य तदभावेन वैषम्याच्छून्यस्य कारणत्वे शशविषाणस्यापि तत्स्यादितिशकैव नोदेतीति परास्तम् । (९-सू०) सत्स्विति ॥ 'सदेव सोम्येदमप्र आसी' दिति सच्छब्दघटितायाः श्रुतेः घटादिसाधारण्येऽपि विष्णोरेवैतच्छ्रुतिप्रतिपाद्यत्वं, न घटादेः प्रतिपाद्यत्वमिति वत् शून्यस्यैवासच्छब्दघटित श्रुतिप्रतिपाद्यत्वं न शशविषाणादीनामिति वैलक्षण्यसंभवादिति भावः । कार्यनाश इति ॥ सन्मात्रस्याकार्यत्वात् यावत्कार्यनाशस्यैव प्रलयत्वेन सत्त्वशेषो न स्यादिति भावः । अनेन 'असत उत्पत्तौ प्रलये सर्वासत्त्वमेव स्या' दिति भाष्यम्, असतः सकाशात् सत उत्पत्तौ प्रलये विद्यमानस्य सर्वस्य कालादेः असत्त्वमेव स्यात्, सद्विलयरूपे प्रलये स्थितस्य सत्त्वायोगादिति व्याख्यातम् । अनेनैव भाष्येण 'अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजस' मिति सूत्रम्, अपीतौ = प्रलये, स्थितस्य = सर्वस्य कालादेः, तद्वत् = शून्यवत्, असत्त्वप्रसंगादसमंजसम् असन्मतमिति व्याख्यातमिति सूचितम् । (१०-सू०) विप्रतिपन्नोत्पत्तिरिति ॥ अनेन महदादीनां सज्जन्यत्वे सिद्धे तत्कारणस्य प्रलयकालिकस्य सर्वस्य सत्त्वं सिध्यतीति भावः । परंपरयाचेति ॥ वेदो न प्रमाणम् अनातवाक्यत्वा-

दित्यादिरूपेणेश्वरादीनां प्रलये सत्त्वोदकवेदप्रामाण्यनिराकरणद्वारेत्यर्थः । आद्या
 नुमानस्य व्यतिरेकित्वादन्यदृष्टान्ताभावो न दोष इत्याशङ्क्य दूषयति । (११-सू०)
 व्यतिरेक इति ॥ प्रलयकालः शशविषाणवान् प्रलयकालत्वात् व्यतिरेकेण सृष्टि-
 कालवदित्यतिप्रसंग इति भावः । एतेन द्वितीयोपीति । वेदप्रामाण्यादेव त्वदभ्यु-
 पगतशून्यकारणत्वादेरप्यभावप्रसंगादित्यर्थः । (१२-सू०) साधनबाधने आक्षिप्येति ॥
 अयमाक्षेपः तटस्थस्य न पूर्वपक्षिण इति बोध्यम् । एतेन — पूर्वपक्षिणैव तर्केणा-
 ऽसत्कारणतां प्रसाध्य विष्णुकारणत्वस्य दूषितत्वात् पुनस्तदप्रामाण्यकथनायोग-
 इति परास्तम् । न चेन्नासौ वादीति ॥ ननु इदं साधनम्, उत आपादनम्
 नाद्यः — तस्य वादित्वेन बाधितविषयत्वात्, अवादित्वसाधनस्य प्रकृतानुपयुक्त-
 त्वाच्च । न द्वितीयः — विपर्यये पर्यवसानाभावात् । मोक्षानभ्युपगंतुरपि चार्वा-
 कस्य समयित्वोपलंभेन आपादापादकयोर्व्याप्तिवैधुर्याच्च । नच — चार्वाकः
 समयी नेति वक्तुं युक्तम् समयं निराकुर्वता सूत्रकृता तदनिराकरणप्रसंगात् । नापि
 चार्वाको मोक्षमंगीकरोति इति शक्यते वक्तुमिति कथं न व्यभिचार इति चेत्,
 उच्यते — आपादनमेवेदं न साधनं, नच विपर्यये पर्यवसानाभाव इति वाच्यम् —
 अंगीकर्तव्यत्वाभावस्यैवाऽऽपादकत्वेनाऽङ्गीकारस्याऽनापादकत्वात् । एतेन —
 चार्वाकेण मोक्षानंगीकारेपि तेनाप्यङ्गीकर्तव्यत्वात् व्यभिचारः परास्तो वेदितव्यः ।
 सूत्रयोजना तु ' एतावानेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणाभावादुक्तादन्यथाप्यनुमेयं
 मिति सदसतोः कारणत्वसाधनबाधने अनुपपन्ने इति चेत्, अव्यक्तव्यम् —
 किं अप्रामाणिकं प्रतितर्केण बाधयितुं शक्यमुत प्रामाणिकम् । आद्ये तु एवमित्यु-
 त्तरम् । अप्रामाणिकं दूषयितुं शक्यते इति यत्, तत् एवं एवमेव, अस्माक-
 मनुमतमेवेति यावत् । परं तु प्रकृतं सत्कारणत्वादिकं प्रामाणिकमेवेति न प्रति-
 तर्केण दूषयितुं शक्यमिति भावः । द्वितीयेपि वक्तव्यम् — किमेवंवादिनो मते
 मोक्षोऽस्ति न वेति । नेति पक्षेपि एवमित्युत्तरम् । मोक्षमनंगीकुर्वतोऽवादित्वेनो-
 पेक्षणीयत्वात्, उपेक्षणीयोत्प्रेक्षितयुक्तिविरोधेपि यदस्माभिः सदसतोः कारणत्वादि-
 कमुक्तं तत् एवमेव — यथास्थितमेव, न ह्यप्रामाणिकोत्प्रेक्षितयुक्तिविरोधेन प्रामा-
 णिकं हीयत इति भावः । आद्ये ' एवमप्यनिर्मोक्षप्रसंग ' इत्युत्तरम् । एवमपि

मोक्षांगीकर्तृत्वेन वादित्वेनोपेक्षानर्हत्वेऽपि प्रामाणिकस्यापि मोक्षस्याभावप्रसंगरूप-
बाधकसद्भावात् न प्रामाणिकं सत्कारणत्वादिकं युक्तिविरोधेन त्याज्यमिति द्रष्टव्यम् ।
एतेन — ‘तर्काप्रतिष्ठानादप्यथानुमेयमिति चेदनिर्गोक्षप्रसंगः’ इत्येतावता पूर्णत्वात्
एवमर्पात्यस्य वैयर्थ्यमिति परास्तम् । ननु — वादिप्रतिवादितर्कयोरुभयोरपि प्रमाण
साहाय्ययुक्तत्वे किं कार्यमत आह — विरुद्धतर्काविति ॥ उभयोरपि प्रमाणसा-
हाय्यमयुक्तमिति भावः । (१३ - सू०) विप्रतिपन्नमिति ॥ अत्र घटादि सर्व-
मपि कार्यं वक्ष्यमाणदृष्टान्तव्यतिरिक्तं पक्षइति बोध्यम् । तत्तद्वादिनां सर्वत्रापि
विप्रतिपत्तेः । एतेन — कार्यवहेतोर्घटादौ व्यभिचारशंका निरस्ता । ननु —
अचेतनकर्तृत्वजीवकर्तृत्वादिमते कथंचित्कार्यत्वस्य हेतुत्वसंभवेऽपि निष्कारणकत्व-
वादिमते न तस्य हेतुत्वं संभवति विरुद्धत्वात् । अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भाविन
एव कार्यत्वात्, अन्यथा तदभावे ऽसिद्धमिति अनन्यथासिद्धपदेनैव तेनसिद्धत्व-
रूपसकारणत्वस्याऽभिधानादिति चेत्, न ब्रूमो वयं कार्यत्वेन हेतुना सर्वथा
ऽकारणकत्वं साध्यतइति येनोक्तदोषः स्यात्, न चैवं किं नाम अकर्तृकत्वं साध्यत
इति । तदुक्तम् — ‘अकर्तृकत्वाऽचेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयोऽपि’ इति । अत
एव — ‘कूलपतनव’ इति दृष्टान्तोक्तिर्युज्यते, अन्यथा पतनं प्रति कूलस्यैव
कारणत्वेनाऽकारणकत्वाभावात् तदुदाहरणमयुक्तं स्यात् । ननु — ‘विप्रतिपन्न-
मचेतनकारण’ इति अचेतनकर्तृकत्वसाधनमनुपपन्नम्, अचेतनं च कर्त्ता चेत्यस्य
विप्रतिषिद्धत्वात् । अचेतनं हि ज्ञानशून्यं, कर्त्ता चोपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमान्
इति कथनं विप्रतिषेध इति चेत्, उक्तम् — किमुक्तं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मा
नास्त्येवेति मते स्वतो ज्ञानाभावेन अचेतनानामपि देहेन्द्रियाणां क्रमुकपर्णादिसमु-
दाये मदशक्तिवत् समुदाये ज्ञानशक्तिसद्भावेन अचेतनस्य कर्तृत्वांगीकारे न किं-
चिदनुपपन्नमित्युक्तम् । अत एव — दध्यादिवदिति दृष्टान्तोक्तिरुपपन्ना । आसं-
चनादिद्वारा देवदत्तादिसंज्ञकदेहानां कर्तृत्वमित्यभिमानात् । पूर्ववत्परिहरणीय
मिति ॥ ‘श्रुतिविरोधपरिहारस्य युक्तिविरोधपरिहारांगत्वात् न तृतीयपादे प्रवेशः,
‘अपितु युक्तिपाद’ इति परिहरणीयमित्यर्थः । एतेन — इदमन्तर्भेदाधिकरणमिति
सूचितम् । अन्यथा अस्याऽधिकरणस्य तृतीयपादप्रवेशमाशङ्क्य परिहारस्य

प्रागेवाभिहितत्वात् पुनस्तदाशङ्क्य परिहारो व्यर्थः स्यात् ।

पूर्वपक्षस्तु— न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तम्, प्रमाणाभावात् । न च—
‘यतोवा’ (तै० उ० ३) इत्यादिश्रुतिः प्रमाणमिति वाच्यम्—ब्रह्म न जगत्कारणं
तत्पूर्वमसत्त्वात् । ‘यत् यतः पूर्वं नाऽस्ति न तत् तस्य कारण’ मिति युक्ति-
विरुद्धत्वेन श्रुतेः प्रतीतिार्थे प्रामाण्यायोगात् । न चासिद्धो हेतुः ‘असदेवेदमग्र
आसी’ (छा० ६-१-२) दिति श्रुतिसिद्धत्वात् । न च— ब्रह्मणोऽकारणत्वे
निष्कारणं जगत् आपद्यत इति वाच्यम् — ‘असतः सदजायते’ (छा० ६-
२-२) ति श्रुतिबलेन शून्यस्यैव कारणतया ग्राह्यत्वात् । न च ब्रह्मणः कार-
णत्वेऽपि शून्यस्य कारणत्वांगीकारे युक्तिविरोधोऽस्ति । प्रत्युत प्रलयकालीनकारण
मसद्भवितुमर्हति वस्तुत्वात्कार्यवादित्यनुमानेनाऽविद्यमानशून्याऽनुगते ऽसत्सामान्ये
सिद्धे नेदमविद्यमानम् ‘असदेवेदमग्रआसी’ दिति श्रुत्या अविद्यमानत्वे दूषिते
परिशेषात्प्रलयकालीनकारणस्य शून्यत्वमेव सिध्यति । अतः शून्यस्यैव जगत्कार-
णत्वं न ब्रह्मण इति अयुक्तं लक्षणसूत्रमिति ।

सिद्धान्तस्तु— युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्वं, न त्वसतः ; तस्य ‘कार-
णने’तिकारणताप्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात् । अधिकरणधर्मावच्छेदमन्तरेण यत्
प्रतिषेधबुद्धिविषयः, नासौ तद्वानितिव्याप्ते निरवयत्वात् । किंच— असतःकार-
णत्वांगीकारे प्रलयेऽसन्मात्राऽवशेषप्रसंगः । ननु प्रलयगतानां सर्वेषामपि
असत्त्वस्येष्टत्वेन नेदमनिष्ठापादनमिति चेत्, न— विप्रतिपन्नोत्पत्तिः सतोभवितु
मर्हति उत्पत्तित्वात् घटोत्पत्तिवत्, विमतोविनाशः सच्छेषः विनाशत्वात् घटना-
शवादित्यनुमानाभ्यां प्रलयकालगतस्य सत्त्वसिद्ध्या तदनेगीकारस्य प्रामाणिकहान-
रूपत्वेनाऽनिष्ठत्वात् । किंच— प्रलये सर्वाऽसत्त्वमप्रामाणिकम्, तथाहि—
प्रलये स्थितानां कालादीनामसत्त्वं किं प्रत्यक्षवेद्यम्, उत भागमवेद्यम्, आहो-
स्विदनुमानवेद्यम् । नायः— असन्निकृष्टत्वात् । न द्वितीयः— तदभावात् ।
नापितृतीयः— दृष्टान्ताद्यभावात् । नन्वयं पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चानुपपन्नः, एतावा-
नेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणाभावेन उक्तादन्यथाऽनुमातुं शक्यत्वादिति चेत्,
अत्र कतञ्च किं प्रामाणिकं तर्कसिद्धं प्रतितर्केण दूषयितुं शक्यम्, उताऽप्रामा

णिकम् । द्वितीयस्याभिमतः । आद्येऽपि किमेवंशादिनो मते मोक्षोऽस्ति न वेति ।
नेति पक्षे ऽवादित्रेनोपेक्षणीयत्वात् सिद्धान्त्याभिमत प्रमेयाऽविघातक इति सत्कार
णत्वादिकं यथास्थितमेव । आद्ये यदि तर्कोऽप्रमाणं स्यात् , तर्हि मोक्ष एव न
सिध्येत् तत्साधनोपायाभावात् । नच—आगमेन तत्सिद्धिः, मोक्षमनभ्युपगच्छता
तत्प्रामाण्यानङ्गीकारात् । एतेन — सत्कारणत्वादौ दृष्टान्ताभावेन विप्रतिपक्षं
निष्कारणम् , चेतनकारणं, जीवकारणं वा कार्यत्वात् कूलपतनदध्यादिबदित्यादि
विरुद्धसिद्धान्ता निरस्ता वेदितव्याः । अतो युक्त्यादेराभासत्वेन अविरोधकत्वात्
युक्तं लक्षणसूत्रमिति सिद्धम् । (अ० ४)

(५ - अधिकरणम्)

ॐ भोक्तृपत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ (सू० १४)

नविष्णोर्जगत्कर्तृत्वादीति ॥ अयमत्र प्रयोगो विवाक्षितः ‘ विष्णुर्ज-
गत्कर्ता न जीवाभिन्नत्वात् संप्रतिपन्नव ’ इति । एतेन—हेतोः पक्षवृत्तित्वाभावात्
वैयधिकरण्यमिति परास्तम् । अप्रयोजकतां परिहरति — नहीति ॥ नहि यो
येनात्यन्ताभिन्नः स तद्विरुद्धस्वभाव उपलब्धः येन जीवाभिन्नोऽपि विष्णुर्विश्व-
कर्ता स्यादिति भावः । अतः परं ‘ तस्य जीवाभेद एव कुत इत्यतः प्राक् जीवा-
भेदो ह्युभयगतविरुद्धधर्मस्यागेन जीवसालक्षण्यग्रहणेनवा संभवति, सर्वथा न
जगत्कारणत्वादि ईश्वरैक निष्ठं संभवती ’ ति वाक्यद्वयं प्रक्षिप्तम् । अवश्यं चैत-
देवं विज्ञेयम् — जीवाभेदेन पूर्वपक्षमारभ्य चिन्मात्रभेदव्युत्पादनस्यासंगतत्वात् ,
जीवस्य ईश्वरसालक्षण्यग्रहणेन जीवेश्वराभेदसंभवोक्तेरनुपयुक्तत्वात् । अप्रयोजक-
ताशङ्कापरिहाराय प्रवृत्तेन साध्यं विना हेत्वसंभवस्यैव व्युत्पादनीयत्वात् , न
ह्यनेन — वाक्येनेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वे जीवाभेदासंभवो व्युत्पाद्यते येनोपयुक्तं
स्यात् , किं नाम ईश्वरधर्मस्य जगत्कारणत्वस्य जीवनिष्ठत्वाङ्गीकारे अभेदः
संभवतीति व्युत्पाद्यते । प्रमाणाभावेन प्रमाणविरुद्धत्वेन च ईश्वरस्य जीवसाल-
क्षण्यग्रहणायोगेन ईश्वरस्य जीवसालक्षण्यग्रहणे अभेदः संभवति इत्युक्तप्रयोगः च ।
सालक्षण्यस्य भेदव्याप्तत्वेन तेन अभेदोपपादनायोगाच्च । जीवस्य ईश्वरसालक्षण्य

ग्रहणेन अभेदोपपत्तिपक्षे जगत्कारणत्वस्य ईश्वरैकनिष्ठत्वानुपायेन, सर्वथा न जगत्कारणत्वादि ईश्वरैकनिष्ठं संभवतीत्युक्त्ययोगाच्च 'नहि जीवाभिन्नस्य जगत्कर्तृत्वाद्युपपद्यते' इत्यनेन वाक्यद्वयस्यानन्वयाच्चेति ॥ किं चातइति ॥ अस्तु मुक्तस्य परापत्तिश्रवणं, तथापि कुतोऽभेदः, न हि यद्यदेवदत्तेनोच्यते तत्तत्तथा भवतीति भावः । तेनैवेति ॥ श्रुत्युक्तत्वेनेवैत्यर्थः । यद्वाक्येनोच्यते तत्तथेति नियमाभावेऽपि यच्छ्रुत्योच्यते तत्तथेति नियमसद्भावात् ऐक्यसिद्धिरिति भावः । कथंचिदिति ॥ नियम्यनियामकभावस्य भेदव्याप्तत्वेन अमुक्तनियामकत्वसंभवेऽपि मुक्तनियामकत्वस्य असंभव इत्यभिप्रेत्य कथंचिदित्युक्तम् । उपसंहरति -- अतइति ॥ अत्र ईश्वरस्येवपाठः, ननु ईश्वरस्यैवेति । मूलकोशेष्वदर्शनात् । तादात्म्यप्राप्तोपात्यस्य मुक्तोपात्यर्थः कथमित्यत आह -- हराविति ॥

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वादि युक्तम्, तस्य जीवाभिन्नत्वात्, न हि जीवाभिन्नस्य जगत्कर्तृत्वाद्युपपद्यते । जीवाभेद एव कुत इति चेत्, न -- 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' (आ० ६ - ७) इति श्रुतेः । अतो जीवाभिन्नत्वादीश्वरस्य जगत्कारणत्वाद्यनुपपन्नमिति न लक्षणसूत्रं युक्तम् ।

सिद्धान्तस्तु — जीवेश्वरयोरभेदाभावान्नेश्वरस्य विरुद्धं जगत्कारणत्वादिकं न च -- 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' इति श्रुतेः कथमैक्यभाव इति वाच्यम् -- 'निरंजनः परमं साम्यमुपैती' इति (आ० ५ - ३) सन्निहितवाक्यविरोधेन श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावात् । का गतिः तर्हि अभेदश्रुतेरिति चेत्, न -- स्थानैक्याद्यालंबनत्वेन जलैकीभावोक्तिवदुपचारित्वोपपत्तेः । अतः विष्णोर्जगत्कारणत्वे युक्तिविरोधाभावादुपपन्नं लक्षणसूत्रमिति सिद्धम् । अ० ५)

(६ - अधिकरणम्)

ॐ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॐ (सू० १५)

स्वतंत्रसाधनानपेक्षत्वइति ॥ अत्र साधनानां स्वातंत्र्यं नाम अपरायत्तसाधनत्वोपेतत्वम् । एतेन -- अचेतनानां स्वातंत्र्यायोगात् स्वतंत्रसाधनानपेक्षत्वे

युक्तिविरोधस्यैवाभावेन तत्परिहारप्रयासो व्यर्थ इति परास्तम् । तज्जगत्सृष्ट्या-
दिकंविषयइति ॥ अत्र यद्यपि ईश्वरो विषयः स्वतन्त्रसाधनसापेक्षो न वेति-
सन्देहः । कर्तृत्वमलौकिकत्वं च सन्देहहीनमिति वक्तव्यम्, तथापि स्वतन्त्रसाधन
सापेक्षइति पूर्वपक्षयित्वा स्वतन्त्रसाधनसापेक्षो नेति सिद्धान्तकरणे अस्यैव किं-
चित्स्वतन्त्रसाधनं परन्तु ईश्वरो न तदपेक्ष इति विज्ञायेत तन्माविज्ञायीति 'जग-
त्सृष्ट्यादिकं विषय' इत्युक्तम् । जगत्सृष्ट्यादेस्तु स्वतन्त्रसाधनानपेक्षत्वे साधिते
स्वतन्त्रसाधनं नेत्येव सिध्यति, कार्यानाक्षिप्तस्य कारणत्वायोगात् । मृदादीनि
खल्विति ॥ यद्यपि मृदादीनामपि ईश्वराधीनसाधनत्वात् स्वतन्त्रसाधनत्वं प्रति-
वादिनोऽसिद्धमिति साध्यविकलो दृष्टातः, तथापि कर्त्रनधीनसाधनसापेक्षत्वस्यैव
साध्यत्वात् । मृत्पिण्डादौ च कर्त्रनधीनसाधनत्वसद्भावेन तस्य स्वतन्त्रसाधनत्वात् ।
तत्सापेक्षत्वात् घटसृष्टेः न साध्यविकलता । मृदादीनां कर्त्रनधीनसाधनत्वमेव कुत
इत्यत आह — तानि त्रिनेति ॥ यदि मृदादीनां साधनत्वं कुडालाधीनं स्यात्तर्हि
तदपहाय स्तम्भं समर्थः स्यात् । न चासौ तथेति न तत्साधनत्वं तदधीनमिति भावः ।
न तद्दृष्टान्तेनेति ॥ घटसृष्टिवत् महदादिसृष्टेः स्वतन्त्रसाधनसापेक्षत्वं न कल्प्य-
मित्यर्थः । तर्हि किं प्रकृत्यादीनां कारणत्वमेव नेति पृच्छति — किं त्विति ॥
उत्तरमाह — स्वन्त्रसाधनस्येति ॥ स्वतन्त्रसाधनतया प्रतीयमानस्य प्रकृत्यादेः
तज्जगतिरेकेणासत्त्वं, तदधीनत्वमिति यावत् । प्रकृत्यादीनां स्वातन्त्र्यमेव नास्ति,
कारणत्वं तु न विहन्यत इति भावः । आशयमविद्वान् पृच्छति—किमुक्तं भव-
तीति ॥ आशयमुदाटयति — स्वरूपसामर्थ्यादेवेति ॥ सत्यमुपादानादिसा-
पेक्षा भगवत्सृष्टिः, तथापि— न स्वतन्त्रसाधनसापेक्षा, कुतः ? तच्छक्तेरपि स्वा-
धीनत्वादिति भावः । किं त्वित्येति श्रुताविति ॥ अनेन—'तदनन्यत्वमारम्भण-
शब्दादिभ्यः' इति सूत्रं, 'तदनन्यत्वं = स्वतन्त्रसाधनतया प्रतीयमानस्य प्रकृत्या
देस्तद्व्यतिरेकेणासत्त्वं, तदधीनत्वमिति यावत् । तन्नियामकस्य तु तदभिन्नत्वं,
आरम्भणशब्दादिभ्यः = आरम्भणशब्दोपेत 'किं त्विदासी' इत्यादि श्रुत्यादिभ्यः
इति व्याख्यातं भवति । नन्वस्वनन्यशब्दस्याभेदोऽर्थः अधीनत्वं तु कथमर्थ
इति चेत्, न — अभिन्न एव स्वाधीनेऽपि 'अनन्योऽयं मतः' इति प्रयोगदर्श

नात् । आक्षेपस्येति ॥ आक्षेपो निन्दा । निन्दाच न व्यसनितया क्रियते किं तु तदभावप्रतिपादनाशयेनेति आक्षेपस्य विपर्यये पर्यवसानम् तदभावपरत्वमित्यर्थः । सिंहावलोकनग्यायेन बहुपदकृत्यमाह— ईश्वरसृष्टेरिति ॥ 'स्वतन्त्रसाधना सृष्टिलोके दृष्टे'त्येतावन्मात्रोक्तौ ईश्वरसृष्टेरपि स्वतन्त्रसाधनसापेक्षत्वमात्रं साधितं स्यात्, तथाच सिद्धसाधनतेति भावः । 'किं स्वदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्विन् कथासीत् । यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विश्वामौर्णोन्महिनाविश्वचक्षा' (ऋ. स. ८-३-१५) इति ऋचं व्याचष्टे—विश्वकर्मा हरिरिति ॥ विश्वकर्मा येनाधिष्ठानादिना जनयिता बभूव, येन च राजादिमहिम्ना आवृणोत् तदाधिष्ठानादिकं किमासीत्? नासीदित्यर्थः । ननु—विश्वकर्मा हरिरिति व्याख्यानमयुक्तम् । 'य इमा विश्वामुवनानि जुहुत् ऋषिर्होता न्यसीदत् पिता न' (ऋ. स. ८-३-१६) इति ऋषेर्जगत्कर्तृत्वाभिधानात् इत्यत उक्तम्— ऋषिरिति ॥ अयमेव प्रागुक्त ऋषिः नातोऽन्य इति भावः । अत्रापरतन्त्रत्वादिति ॥ ईश्वरः स्वतन्त्रसाधनविधुरः साधनमपहाय स्रष्टुं शक्यत्वात्, यः स्वतन्त्रसाधनवान् नासौ तदभावे कर्तुं शक्तः । इदमेव हि साधनानां स्वातन्त्र्यं, यत्, तदभावे कर्तुमशक्यत्वम् । तथेश्वरः स्वतन्त्रसाधनशून्यः स्वेच्छयोपात्तसाधनत्वात्, यः स्वतन्त्रसाधनः नासौ स्वेच्छयोपात्तसाधनः, किंतु विपक्षे कार्यानुपपत्तिभयोपात्तसाधनः, यथा कुलालः तथेश्वरः स्वतन्त्रसाधनरहितः, साधनसत्ताप्रदत्वात्, व्यतिरेकेण कुलालवदिति व्यतिरेकिहेतुत्रयं 'परतन्त्रो ह्यपेक्षते' इत्यनेन भाष्यकृता सूचितमित्यर्थः । एतेन— 'आदिशब्दाद्युक्तिमिश्र' इति भाष्यं 'स्वरूपसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिरित्यनेनान्वितमित्युक्तं भवति । ततश्च— 'स्वरूपसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टि' रित्यादि, आदिशब्दाद्युक्तिमिश्रेत्यन्तभाष्यस्य, एवं योजना 'हिशब्दो हेतौ । हि यस्मात् 'किं स्वदासी' दिति साधनान्तराक्षेपः, तस्मात् स्वरूपसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः, ननु स्वतन्त्रसाधनार्थानां । न केवलमाक्षेपात् स्वरूपसामर्थ्यादेव सृष्टिः किंतु आदिशब्दोक्तयुक्तिमिश्र' इति (१६ सू.) वेदादिप्रमाणैरुपलभ्येतेति ॥ आदिशब्देन वेदानुसारिपौरुषेयग्रन्था गृह्यन्ते । एतेन— 'भावेचोपलब्धे' रिति सूत्रं 'प्रसङ्ग' इति शेषपूरणेन 'स्वतन्त्रसाधनभावे उपलब्धेः प्रसङ्ग' इति व्याख्यातं भवति ।

(१६-सू) प्रमाणानुपलब्धमपीति॥ आगमानुपलब्धमपि प्रागुक्तानुमानोपलब्धत्वात् किं न स्यादित्यर्थः । भाष्ये अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैरिति॥ पञ्चभिर्वेदैरनुक्तमतीन्द्रियं वस्तु, कुतश्चन = अनुमानादेः, नास्ति न सिध्यतीत्यर्थः । अयं भावः — नाऽनुमानं स्वातन्त्र्येणाऽर्थं साधयति, किं तर्हि प्रत्यक्षागममूलमेवार्थं साधयति । न तावदत्र प्रत्यक्षं मूलमिति शक्यते वक्तुम्, तस्यातीन्द्रियत्वात् । एवं चागमस्याप्यभावे निर्मूलमनुमानममानमिति । ननु — वेदानुक्तमतीन्द्रियं यदि नानुमानात् सिध्यति, तर्हि — ईश्वरस्य वेदानुक्तगुणसिद्धिर्न स्यात् । न चेष्टापत्तिः — ‘गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सम्यश्रुता अपि नैवान्न शङ्के’ति वेदानुक्तगुणसद्भावाभिधानात् इत्यत आह — भगवद्गुणादिकं चेति॥ वेदशब्दार्थपर्यालोचनयापि वेदस्य सर्वार्थगमकत्वं गम्यत इति भावेनाह — मूले अतो वेदत्वमिति॥ (१७-सू०) न तदनुपलब्धिरित्याशङ्कयेति॥ तथाच भावेचोपलब्धेरिति शेषादनत्वात्तर्काभास इति भावः । तदधीनस्य च साधनस्येति॥ चोऽवधारणे । तदधीनस्यैवेत्यर्थः । अयं भावः — यस्य स्वतन्त्रसाधनस्योपलब्धिरापाद्यते नास्त्येव तदुपलब्धिः, यच्चोपलब्ध्यतेऽस्वतन्त्रसाधनं न तस्योपलब्धिरापाद्यत इति नेशपादनमिति । ‘अद्भ्यःसंभूतः पृथिव्यैरसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्तताधि । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति । तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे’ (नारा०. ८०.) इति वाक्यं व्याचष्टे । तत्पुरुषाख्य इति॥ ‘नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यन् । किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्बहनं गभीरम् । न मृत्पुंरासीदमृते न तर्हि न राज्या अह्म आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्वाग्यन्नपरः किञ्चनास’ ( ) इति ऋचं व्याचष्टे—(१८-सू०) तदानीं प्रलय इति॥ नासदासीन्नोसदासीदित्यनेन लब्धमर्थं माह — पञ्चभूतानि नासुरिति॥ ‘तम आसीत्तमसा गूलमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं’ इति वाक्यं व्याचष्टे—यत्तमोऽपरिमितमिति॥ ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्ती सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः’ इति वाक्यं व्याचष्टे — रजस्तत्त्व(तमो)गुणात्मिकमिति॥ मुक्तामुक्तयोः परस्परं भेदः श्रूयत इति॥ यद्यपि— अत्रजीवेश्वरभेदसाध-

नार्थमेव प्रमाणमुदाहर्तव्यं नतु मुक्तामुक्तयोः, तथापि — अनेन वाक्येन मुक्ता-
मुक्तयोर्भेदसिद्धौ तस्य अविद्यानिवृत्तौ अनुवर्तमानस्य आविद्यकत्वायोगेन पारमा-
र्थिकत्वस्यैव वक्तव्यत्वेन मुक्तानां परस्परं भेदे वास्तवे सिद्धे सति तेषां परमेश्वर-
भेदोऽप्यर्थात् सिध्यति, अत्यन्तं भिन्नानामेकेनैक्यायोगात् इत्याशयेनेदं वाक्य-
मुदाहृतम् । यद्यपि जीवेश्वरभेदप्रतिपादकानि स्पष्टवाक्यानि सन्ति' तथापि—
मीमांसार्थं शिष्यबुद्धिशुद्धये इदं वाक्यमुदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । 'इतः परं अत्रेश्वरो-
ऽपि मुक्त उच्यत' इति टीकायां श्रूयमाणं वाक्यं न टीकावाक्यम्, अपितु
'मुक्तामुक्तयोः परस्परं भेदः श्रूयत' इति टीकावाक्यव्याख्यानाय केनचिद्विदुषा
निर्मितं दैववशाद्वीकायां मिलितमिति बोध्यम् । चन्द्रिकाभावबोधयोस्तु —
टीकाग्रहिर्भूतमपीदं वाक्यं टीकया संवलितत्वात् गङ्गाजलानुप्रविष्टयामुनोदकवत्
सेव्यमेवेति द्योतनाय व्याख्यातमिति बोध्यम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—भाष्ये—
श्रुतैः च मुक्तपदाभावेनात्रेश्वरो मुक्त उच्यत इति व्याख्यानायोगात्, न हि
व्याख्येयग्रन्थेऽविद्यमानपदव्याख्यानाय प्रेक्षावान् प्रवर्तते । न च 'अत्रेश्वरोऽपि मु-
क्त उच्यत' इत्यनेन 'जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य' इत्यंशात् ईश्वरोऽपि प्रति-
पाद्यत इत्यर्थो विवक्षित इति वाच्यम् । नित्यमुक्तस्य 'भुक्तभोगां जहाती'
त्युक्तयोगात् ।

सत्तर्कदीपावल्यां तु — 'न च प्रकृत्यादिकं विना जगत्स्पृष्टादिरित्यत्र
किञ्चित्प्रमाणमस्ती' त्याह — न चेति ॥ प्रलयेऽपि प्रकृतिपुरुषसद्भावे प्रमाण-
माह— अजोद्धेक इति ॥ 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा' मित्यादिनोक्तां न
जायते इत्यजां प्रकृतिं एको न जायत इत्यजो जीवां, जुषमाणोऽनुशेते प्रलये,
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यो मुच्यमान इत्यर्थः । एतदेव प्रमाणान्तरैर्द्रष्टव्यम् ।
'अनाद्यनन्त' मित्यादिनेति व्याख्यातम् ।

साक्षादर्थविषयत्वादिति ॥ मुख्यतया ज्ञेयविषयीकारित्वादित्यर्थः ।
सर्वविषयत्वान्मध्यमत्वमिति ॥ अमुख्यतयेति शेषः । ततश्च अमुख्यतया
सर्वज्ञेयविषयीकारित्वान्मध्यमत्वमित्यर्थः । अग्रमत्रविशेषः—आगमस्य सर्वज्ञेयविषयी-
कारित्वस्य ज्ञानवन्मुख्यत्वाभावात् तदपेक्षया अवरत्वमिति । (१९-सू०) अत्र्यः

सम्भृत इत्यादाविति॥ पूर्वटीकामु लोकानां प्रवृत्त्युच्छेदो मा भूदिति अष्टाविति न व्याख्यातम् । तत्त्वप्रदीपे तु अष्टौ लोकपाला इति व्याख्यातमिति तथैव बोध्यमिति भावः ॥

पूर्वपक्षस्तु — विप्रतिपन्ना सृष्टिः स्वतन्त्रबहुसाधनसापेक्षा सृष्टित्वात् घटादिसृष्टिवत् । तथाचेत्स्वरः स्वतन्त्रसाधनापेक्षयैव सृष्ट्यादिकर्तेति न तस्य जग-जन्मादिकारणत्वेन सर्वगुणपूर्णत्वसिद्धिरिति ॥

सिद्धान्तस्तु — नाऽनुमानबलेनेश्वरसृष्टेः स्वतन्त्रबहुसाधनसाध्यत्वं वक्तुं शक्यम्, ' किं स्वदासी ' दिति श्रुत्या ' ईश्वरः स्वतन्त्रसाधनविधुरः साधनान्तरमपहाय स्रष्टुं शक्यत्वात्, व्यतिरेकेण कुलालवत्, तथा ' ईश्वरः स्वतन्त्रसाधनशून्यः, स्वेच्छयोपात्तसाधनत्वात् यः स्वतन्त्रसाधनशून्यः नासौ स्वेच्छयोपात्तसाधनः, किंतु विपक्षे कार्यानुपत्तिभयोपात्तसाधनः, यथा कुलालः ; तथा ईश्वरः स्वतन्त्रसाधनरहितः साधनसत्ताप्रदत्वात् व्यतिरेकेण कुलालवत्, इत्यादियुक्तिभिश्च विरुद्धत्वात् । किञ्च — यदीश्वरातिरिक्तं स्वतन्त्रं साधनं स्यात् तर्हि वेदादिप्रमाणैरुपलभ्यते न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति । ननु ' अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चे ' त्यादिना ईश्वरातिरिक्तस्वतन्त्रसाधनप्रतीतिः इष्टापादनमे' तदिति चेत्, न — अवरस्यैव साधनस्य सत्त्वेन श्रुतेस्तद्विषयत्वात् । एवं च यस्योपलब्धिरापाद्यते न तस्योपलब्धिः, यच्चोपलभ्यते न तत् स्वतन्त्रं साधनमिति नेष्टापादनमिति । ननु — ' नासदासी ' दिति श्रुत्या सर्वस्यासत्त्वाभिधानात् साधनान्तरमङ्गीकृत्य तस्येश्वरार्थीनत्ववर्णनमयुक्तमिति चेत्, न ' नासदासी ' दिति श्रुतौ अव्यक्तत्वपरतन्त्रत्वाधमत्वविकृतरूपविनाशादिधर्मापेक्षया असत्त्वमुच्यते, अव्यक्तादौ तद्व्यपदेशस्यलोके दृष्टत्वात्, नतु सर्वथाऽसत्त्वमिप्रायेण । कुतः ? ' तम आसी ' दिति वाक्यशेषे साधनान्तरस्य सत्त्वाभिधनात् । ननु — साधनान्तरमभ्युपगम्य तस्येश्वरार्थीनत्वकथनाद्वरं साधनाभावकथनमेव, साधनशून्यस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वाभ्युपगमे महिमाधिक्यलाभादिति चेत्, न — स्वार्थीनसाधनान्तरेण प्रवृत्तेरपि परमैश्वर्यज्ञापकत्वस्य ' साधनाना' मित्यागमसिद्धत्वेनाविरोधकत्वात् । स्वार्थीनसाधनसाहित्येनापि सृष्ट्युक्तेः । ' अद्भ्यः

सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ ' (नारायण) इति श्रुतौ साधनान्तराभिधानाच्च ।
 ' विप्रतिपन्ना सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तसाधनसापेक्षा सृष्टित्वात् पटसृष्टिवत् '
 इत्यादियुक्तिसिद्धत्वाच्च । नन्वेवं सति विप्रतिपन्ना सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्त-
 स्वतन्त्रसाधनसापेक्षा सृष्टित्वात् पटसृष्टिवत् ' इत्यादिना साधनानां स्वातन्त्र्यमपि
 स्यादिति चेत्, न — देहेन्द्रियादाविव प्रकृत्यादावपि परमात्मप्रवेशस्य ' प्रकृति
 पुरुषं चे ' त्यागमासिद्धत्वात् । अनुप्रवेशस्य प्रेरणार्थत्वेन साधनानामस्वातन्त्र्येण
 बाधितविषयत्वात् । अतो भगवतः स्वातन्त्र्येण सर्वकर्तृत्वे विरोधगन्धाभावात्
 युक्तं सर्वगुणपरिपूर्णत्वमिति सिद्धम् (अ० ६)

(७ - अधिकरणम्)

ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ (सू० २२)

अर्थभेद इति ॥ ननु — प्रापकभेदादर्थभेदाभिधानमयुक्तम्, एकस्यैव
 बहेः भेदाभावेऽपि प्रत्यक्षाऽनुमानाऽऽगमरूपप्रापकभेददर्शनादिति चेत्, न ब्रूमो
 वयम् अर्थभेदो विषयभेद इति, येनोक्तदोषः स्यात्, किं नाम श्रुतिप्रामाण्यवा-
 दिना श्रुत्या जीवकर्तृत्वे शङ्किते तस्या अर्थान्तरवर्णनेन तदीयाऽऽशङ्कापरिहारोऽस्या-
 धिकरणस्य प्रयोजनम् । समयप्रामाण्यवादिना पुनर्जीवकर्तृत्वे शङ्किते समयाप्रामा-
 ण्यव्युत्पादनं वक्ष्यमाणाधिकरणस्य प्रयोजनमिति प्रयोजनभेदोऽर्थभेद इति ।
 अत एवेति ॥ श्रुतिप्राप्तस्य विस्तरान्निराकरणाय प्रवृत्तादस्मादेवाधिकरणात्
 युक्तिविरोधस्य परिह्रियमाणत्वादित्यर्थः । जीवस्यैवेति ॥ कर्तृत्वं जीवस्यैव नान्य-
 स्येत्यनुभवादित्यर्थः । ननु — जीवस्य कर्तृत्वमात्रमनुभूयते न त्वन्यव्यवच्छेदः,
 ततश्चासिद्धिरित्यत आह — सहीति ॥ स हि जीवो यत्कार्यमारभते तत्समाप-
 यति आरम्भान्तगामित्वमनुभूयते, ततश्च जीव एव कर्ता नान्य इत्यनुभवो भवेदे-
 वेति भावः । ननु — कुलालस्य मृत्पिण्डादिवत् नेश्वरः सहकारीत्यभ्युपगम्यते ।
 येनानुभवविरोधः स्यात्, किं नाम अन्तर्यामिनया इत्याशङ्क्य निषेधान्ते — न
 च वाच्यमस्तिवति ॥ अनुपलभ्यमान इति ॥ जीवशरीर इति शेषः ।

जीवान्तर्यामितया जीवशरीरस्थत्वे जीवेनोपलभ्येत, न हि तन्नियम्यः पटुकरणः तन्न पश्यतीति सम्भवति । राजनियम्येषु भृत्येषु राजदृष्टव्रनियमान्, अनुपलम्भबाधितत्वात् जीवान्तर्यामितया जीवस्थित्यभिधायकं वाक्यमपि प्रतीतार्थे अप्रमाणमेवेति भावः । अत्र पूर्वपक्षिणा नेश्वरस्य सर्वथा सत्त्वमुच्यते किंतु जीवप्रेरणाय जीवस्थित्यादिरूपैश्वर्यविशिष्टतया सत्त्वमुच्यते, अनुपलम्भाभिधानात् । यद्देशे ऽनुपलम्भस्तद्देशे तदभावसाधनस्यैव युक्तत्वात् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्— ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाक्षेपस्य पूर्वपक्षफलत्वात् । अन्यथा— तन्न स्यात् । ब्रह्माभावेन तज्जगत्कारणत्वाक्षेपसम्भवे ब्रह्माभावेन जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रसाध्य तत्फलतया ब्रह्मकारणत्वाक्षेपाभिधानवैयर्थ्यात् । समस्तजगतोऽपीति ॥ तथात्वं = जीवकर्तृत्वम्, अनीश्वरकर्तृत्वमिति यावत् । अयं भावः— घटादिकार्याणां स्वतन्त्रजीवकर्तृत्वे सिद्धे महदादिकार्यकर्तुः परमेश्वरस्य कुलालादिनियामकत्वरूपपरमैश्वर्यवैधुर्या जीवत्वं नेश्वरत्वमिति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्— जीवस्य सशरीरस्यैव कर्तृत्वं घटादौ दृष्टमिति महदाद्युत्पत्तिसमये ऽशरीरस्य तस्य तत्कर्तृत्वायोगात् । तदुक्तं सुधायाम् — ‘ नह्यत्राधिकरणे महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्यासङ्कितं, किंतु घटादिकर्तृत्वमिति नेश्वरस्य सर्वकर्तृत्वं ’ मिति च । तस्यैवाभावादिति ॥ परमैश्वर्यादिविशिष्टस्यैवाभावादित्यर्थः । इदमत्राकृतम्— ‘ जीवाद्भवन्ती ’ ति श्रुतेरीश्वरपरत्वं वदन् प्रष्टव्यः । किं जीवमाधारणब्रह्मपरत्वं श्रुतेरभिमतम्, आहोस्वित् परमैश्वर्यादिविशिष्टब्रह्मपरत्वम् । आद्ये— न नो हानिः, सर्वजीवानां सम्भूय सर्वजगत्कारणत्वं वदद्भिरस्माभिरपि ‘ जीवाद्भवन्ती ’ ति श्रुतिः घटादीनां कुलालजन्यत्वमिव महदादीनां जीवतुल्यब्रह्मजन्यत्वं वक्तव्यंङ्गीकारात् । द्वितीये त्विदमुपनिष्ठते— तस्यैवाभावादिति । जीवस्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वादिति ॥ घटादाविति शेषः । असम्भवीति ॥ ब्रह्मणो महदादिकारणत्वेऽपि जन्मादिसूत्रोक्तं सर्वकारणत्वमसम्भवीति भावः । ननु— अत्र सूत्रं हिताकरणादिदोष उच्यते, भाष्ये तु हिताकरणम्, अहिताकरणं च न स्यादिति सदभाव आपाद्यते, अतोऽप्यव्याख्यानमित्यत्र अत्र— यदि जीवस्येति ॥ ‘ जीवाद्भवन्ति भूतानि ’ इति उपपदेशवत्यात् जीवः स्वतन्त्रकर्तृत्वमुच्यते, तर्हि—

राजायनधीनत्वादिरूपहिताकरणं तदधीनत्वादिरूपाहितकरणंच न स्यादित्यर्थः ।
 इदमुक्तं भवति — स्यादयं सूत्रभाष्ययोर्विसंवादः, यदि — सूत्रस्य हिताकरण-
 रूपदोषप्रसक्तिरित्यर्थो भवेत्, न चैवम् — हिताकरणादेः प्रामाणिकत्वेन तदा-
 पादने इष्टापादनप्रसङ्गात्, किं नाम — हिताक्रियादेः दोषप्रसक्तिः = असत्त्व-
 प्रसक्तिरित्यर्थोऽभिमतः, भाष्यकृताच्च हिताकरणं अहितकरणंच न स्यादिति त-
 देवोक्तमिति न विसंवादः । न हि स्वतन्त्रस्य ते सम्भवत इति ॥ स्वेष्टं क-
 र्तुं अनिष्टमकर्तुं यत् स्वकारणायातं तच्चान्यथाकर्तुं समर्थस्यैव स्वतन्त्रत्वेन जीवः
 स्वतन्त्रः, असमर्थश्च स्वेष्टकरणे अनिष्टाकरणे चेत्यस्य व्याहतत्वादिति भावः ।
 (सू०. २३) यदि यत्किञ्चिद्दोषमात्रेणेति ॥ दोषस्य यत्किञ्चित्त्वेक्तिः त-
 र्कस्य श्रुतिविरोधेनाभासत्वसूचनायेति बोध्यम् । उभयत्रापि तर्कविरोधसाम्ये किं
 जीवस्वातन्त्र्याग्रहेणेत्यत आह — अनुभवादिसिद्धमिति ॥ ईश्वरस्वातन्त्र्यं
 श्रुतिमात्रसिद्धं जीवस्वातन्त्र्यं तु श्रुत्यनुभवसिद्धमिति भावः । एवं विधस्येति ॥
 शोकाद्यभाववत्तया प्रमाणसिद्धस्येत्यर्थः, (२४ सू.) ईश्वरवदिति ॥ कुलालादिजीवनिया-
 मकेश्वरवदित्यर्थः । ईश्वराभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामिति ॥ कुलालादिजीवा-
 न्तर्यामीश्वराङ्गीकारानङ्गीकाराभ्यामित्यर्थः । अस्वातन्त्र्येण हेतुरिति ॥ अन्या-
 धीनत्वेन हेतुना परनिरपेक्षकर्तृत्वाभावस्यापि साधयितुं शक्यत्वादित्यर्थः । स्वत-
 न्त्रोहीति ॥ अन्यानधीनत्वाद्धीश्वरः अन्यमनपेक्ष कार्यं करोति नतु चेतनत्वात् ।
 ततश्च — तदप्रयोजकमिति भावः । एतेन कर्मसापेक्षतयेति ॥ ईश्वरस्य
 कर्मसापेक्षत्वाद्द्वैषम्यनैर्घृण्ययोः दोषत्वपरिहारवत् जीवस्यापि कर्मसापेक्षत्वात् हि-
 ताक्रियादीनामसत्त्वपरिहारोऽपि परास्त इत्यर्थः । तस्याप्यस्वतन्त्रत्वादिति ॥
 तस्यापि कर्मानुसरणस्यापि अस्वतन्त्रत्वादस्वातन्त्र्यनिमित्तकत्वादित्यर्थः । अयं
 भावः — भवेदीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वेऽपि स्वातन्त्र्यं तस्य स्वेच्छयैव वेदप्रामाण्य-
 परित्राणाय कर्मसापेक्षत्वस्वीकारात्, न जीवस्य कर्मसापेक्षत्वे स्वातन्त्र्यम्, तदी-
 यकर्मसापेक्षत्वस्य स्वेच्छानिमित्तत्वाभावात् । न हि स्वानिष्टं कुर्वन् जीवः तत्कर्म
 ज्ञात्वा स्वेच्छयैव तदुपादाय दुःखं भुङ्के । किंतु विधिगृहीतवत् अजानन्नेव कर्मा-
 नुसारि फलं भुङ्के इति वैषम्यात् नेश्वरप्रतिबन्धा तस्य स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति ।

पक्षे पराधीनत्वमेव कुतः प्रमाणात् सिद्धमिति पृच्छति — अस्वातन्त्र्यमेवेति॥
 (२६ सू०) तस्यैवाभावादिति । जीवनियमनाय जीवप्रवेशयुक्तस्य तस्यैवाभावा-
 दित्यर्थः । न च श्रुत्येति ॥ 'य आत्मानमन्तरो यमयति' 'सहि कर्ते' त्यादि-
 श्रुत्येत्यर्थः । सहि कर्तेतीति॥ 'य आत्मानमन्तरो यमयती'ति श्रुतिरपि ग्राह्या ।
 ननुभवेदेवानामदृश्यत्वशक्तिमत्त्वम् अदृश्यत्वशक्तेः देवत्वानन्तर्गतत्वात् देवत्वसा-
 धिकाया उपासनाया एव अदृश्यत्वशक्तिमाधकत्वेन कारणसद्भावात् न त्वीश्वरस्य
 उपासनाशून्यस्य तस्य कारणाभावेन कार्यस्याप्ययोगादित्याक्षिपति—कुत इति ॥
 कारणाभावाच्च कुतोऽपीत्यर्थः । उत्तरमाह— लोके पिशाचादीनामिति ॥ अत्र
 वक्तव्यम् — अदृश्यत्वशक्तिः उपासनासाध्या तद्विधुरपरमेश्वरस्य नेति वदता
 उपासनाविधुराणां पिशाचादीनां कुतः कारणात् सेति । यदि तस्याः प्रामाणि-
 कत्वात् उपासनारूपकारणासम्भवेऽपि कारणान्तरं कल्प्यते, हन्त तर्हि परमेश्वर-
 स्याप्यदृश्यत्वशक्तेः 'यत्तदद्रेश्य' मित्यादिनिरवकाशप्रमाणसिद्धत्वात् सा कुतो
 नाङ्गीकार्या? पिशाचादीनां उपासनारूपकारणासम्भवे कारणान्तरकल्पनवत् इह
 सर्वथा कारणासम्भवे स्वाभाविकाया एव शक्तेरभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः ।
 अनीश्वराणामिति विशेषणं पिशाचानामदृश्यत्वशक्तिहेतूपासनाभावात् कारणान्तरं
 कल्पमिति द्योतनार्थम् । सर्वेश्वरस्येति विशेषणं तु ईश्वरशक्तेः स्वाभाविकत्वेना-
 कारणकत्वद्योतनार्थमिति बोध्यम् । (२७-सू०) न केवलमिति ॥ न केवलं
 जीवकर्तृत्वपक्षे हिताक्रियादीनामसत्त्वमापाद्यते किं तर्हि सूत्रार्थतया वक्ष्यमाणश्च
 दोष आपततीत्यर्थः । अंशेनवेति ॥ कचिदिति शेषः । कचित् सामस्येन
 कचिदंशेनेत्यर्थः । आद्ये कृत्स्नप्रमक्तिरिति दूषणमापाद्यत इति भावेनाह—
 नाद्य इति ॥ आद्यपक्षे कृत्स्नप्रमत्तः सद्भावादाद्यपक्षो नेत्यर्थः । न च स्या-
 देवमिति ॥ आद्यपक्षे दूषणत्वेन यदापादितं तदिष्टमिति न वाच्यमित्यर्थः ।
 द्वितीये तु निरवयवत्वशब्दव्याक्रोपः स्यादिति दूषणमुपतिष्ठत इति भावेनाह—
 न द्वितीय इत्यादिना ॥ अंशाभावादिति ॥ नन्विदयुक्तम्, अंशेन प्रवृ-
 त्तेरनुभवसिद्धत्वस्य भवद्विरेवामिधानात् । न ह्यनुभवसिद्धं प्रमाणशतेन नेति
 शक्यते वक्तुम् ; अतिप्रसङ्गान् । किंच— आत्मनः दशदिक्षु दशपरमाणुमं-

योगा भवन्ति, तेषां चाऽव्याप्यवृत्तित्वात् जीवस्यांशाः स्वीकार्याः । प्रदेशवृत्तिव-
स्यैव अव्याप्यवृत्तिस्वरूपत्वादिति चेत्, न ब्रूमो वयं सर्वथा जीवस्यांशा एव न
सन्तीति, येनोक्तदोषः स्यात् । किं नामरात्रिभोजनमन्तरा दिवा अभुञ्जानस्य
पीनत्ववत् अनंशतया श्रुतिसिद्धस्यांऽशापादकपरमस्वतन्त्राघटितघटकपरमेश्वरमन्तरा
अनुभवसिद्धा अपि नोपपन्ना इति । न च सांशत्वमिति ॥ अघटितघटकपरमेश्व-
रमन्तेरिति शेषः । व्याकोपादिति ॥ श्रुतेः स्वतः कार्योपयोग्यंशाभावप्रति-
पादकत्वादिति भावः । अतः परं टीकायां श्रूयमाणं 'एतेन कार्यानुसारेण
प्रवृत्तिरित्यपि परास्त'मित्यन्तं वाक्यं प्रक्षिप्तम् । अत्येवांशे न वेति द्वितीयपक्षत्वात् ।
अत एव—सुधायाम् तृतीयप्रकाराभावादि'युक्तम् । ततश्चैवं टीकापाठः
'श्रुतिव्याकोपादिति भावः' इति । घटकान्तरमाशङ्क्य निवेधति — नेति ॥

पूर्वपक्षस्तु— 'स्वतन्त्र एव जीवो घटादिकार्याणां कर्ता, जीवो हि यन् कार्यं
करोमीति सामग्रीं मेलयति तत् करोतीत्यनुभवात्, कुलालः घटादिकर्ता तद्विषयक
तिमत्त्वात् यथाहम्' इत्यनुमानाच्च । न चानुभवबलादस्तु जीवः कर्ता तथापि नासौ
स्वतन्त्रः, किं नाम— स्वान्तर्याम्यधीन इति वाच्यम् — जीवशरीरं जीवनि-
यामकेश्वरस्याभावात्, भावेचोपलभ्येत । न हि जीवशरीरं ईश्वरोऽस्ति, जीवश्च
तन्नियम्यः, तथापि नासौ तं पश्यतीति शक्यते वक्तुम्, नियम्यानां नियाम-
कदर्शनावश्यमभावात् एवमपीश्वरकल्पने कल्पनागौरवम्, अप्रामाणिकस्य जीव-
शरीरस्थत्वस्य तन्नियामकत्वस्य कल्पनात् । एवं च परिदृश्यमानघटादीनां जीव-
कर्तृत्वे सिद्धे महदादिकार्याणामपि अनीश्वरब्रह्मकर्तृत्वं सिध्यति । 'न कुला-
लादथो ब्रह्मवशाः, ब्रह्म तु सर्वनियामक' मित्यस्य तु व्याहृतत्वात् तथा च
श्रुतिः— 'जीवाद्भवन्ति भूतानी'ति । नन्वियं श्रुतिः ईश्वरविषयेति चेत्, अत्र
वक्तव्यं । किं जीवसाधारण्येन श्रुतेः ब्रह्मपरत्वमुच्यते, आहोस्वित् परमेश्वर्यादि-
विशिष्टब्रह्मपरत्वम् । आद्ये न नो हानिः, सर्वजीवानां सम्भूय सर्वजगत्कारणत्वं
वदद्भिरस्माभिरपि 'जीवाद्भवन्ती'ति श्रुतिः घटादीनां कुलालजन्यत्वमिव महदा-
दीनां जीवतुल्यब्रह्मजन्यत्वं वदतीत्यङ्गीकारात् । न द्वितीयः तस्यैवाभावात् ।
अतः श्रुत्यादिबलाज्जीवस्यैव स्वतः कर्तृत्वात् असम्भवि द्वितीयसूत्रोक्तं सर्वजग-
ज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं ब्रह्मण इति ॥

सिद्धान्तस्तु — न जीवः स्वातन्त्र्येण कर्ता, अपितु — परमेश्वरः, तर्कविरुद्धत्वात् । तथाहि — यदि स्वातन्त्र्येण कर्ता स्यात् तर्हि — हिताकरणम्, अहितकरणञ्च न स्यात् । विद्येते च ते । अतो नासौ स्वतन्त्रः कर्ता । ननु — यदि यत्किञ्चिदेषमात्रेण जीवकर्तृता निराक्रियते तर्हि — ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वं न प्रप्नोति, तस्यापि श्रमादिदोषनियमात् । एवं पक्षयोः साम्येऽनुभवादिसिद्धे जीवकर्तृत्वमेवाश्रयणीयमिति चेत्, न — ईश्वरे श्रमाद्यभावस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तदभावापादनस्येष्टापादनत्वात् । जीवेच हिताकरणादीनां प्रामाणिकत्वेन तदभावापादनस्यानिष्टत्वेन वैषम्यात् । नन्वथापि जीवः अन्यनिरपेक्षकर्ता चेत्तत्त्वात् ईश्वरवत् इत्यनुमानात् स्वातन्त्र्यमिति चेत्, न — अस्वातन्त्र्येण हेतुना अन्यनिरपेक्षत्वाभावस्यापि साधयितुं शक्यत्वात्, चेत्तत्त्वहेतोरप्रयोजकत्वाच्च । ननु — न जीवस्य स्वतःकर्तृत्वाभावो युक्तः, सहि यत् कार्यमारभते तत् समापयतीत्युपसंहारदर्शनादिति चेत्, न — गोषु क्षीरदर्शनेऽपि प्रामाणिकत्वेन प्राणार्थीनत्ववत् एतस्य परमात्माधीनत्वोपपत्तेः । न जीवस्येश्वराधीनकर्तृत्वं वाच्यम्, ईश्वरस्य जीवनियामकत्वेन जीवशरीरेऽनुपलब्धेः । नहि जीवः तन्नियम्यः सन् तदाज्ञया प्रवर्तते, तच्च न जानातीति सम्भवति अतो जीवनियामकत्वेन नास्त्येव जीवशरीरस्थ ईश्वर इति चेत्, न — देवादिवदन्तर्धानशक्त्या प्रत्यक्षेणाऽनुपलभ्यमानत्वेऽपि आगमेनोपलभ्यमानत्वात् । न चेश्वरस्य देवादिवदन्तर्धानशक्तिमत्त्वं युक्तम्, तस्या उपासनासाध्यत्वेनेश्वरे तदभावादिति चेत्, हन्ततर्हि पिशाचादीनां तन्न स्यात् उपासनाभावात् । अथ प्रमाणसिद्धान्तर्धानशक्तिः पिशाचादीनां न हातुं शक्येति कारणान्तरं कल्प्यते, तर्हि 'यत्तदद्रेश्य' मित्यादिप्रमाणसिद्धा सा न हातुं शक्येति नित्या सा कल्पयताम् । किञ्च — जीवः स्वतन्त्रः कर्तेति वदन् प्रष्टव्यः, जीवः सामस्येन सर्वस्वकार्यकर्ता, उत कचिदंशेन । आद्ये यदि जीवः सामस्येन सर्वस्वकार्यकर्ता स्यात् सामस्येन तृणदानादावपि कर्ता स्यादिति तर्कविरोधः । द्वितीये — यदि जीवः अंशेन स्वकार्यकर्ता स्यात् तर्हि निरंशत्वप्रतिपादकश्रुत्यप्रामाण्यं स्यादिति तर्कविरोधः । तथाच कर्तृत्वं सामस्येन अंशेन वा प्रवृत्तिव्याप्यमिति जीवस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारे व्याप-

कीभूतप्रवृत्त्ययोगात् कर्तृत्वमेव न स्यादिति स्वातन्त्र्यं त्याज्यम् । न जीवस्य स्वतःकर्तृत्वेऽपि दोषावकाशः, तस्योपाधिकृतांशवत्त्वेन कृत्स्नप्रसक्त्ययोगात्, स्वाभाविकांशभावेन श्रुतिविरोधाभावादिति चेत्, तत्र वक्तव्यम् — किं जीवः सर्वोऽप्युपहितः तदंशो वा । नाद्यः — सर्वजीवस्योपहितत्वे सर्वस्य प्रस्तत्वेनांशस्यैवाधिकत्वायोगात् । द्वितीये — नौपाधिकत्वम्, उपाधिसम्बन्धात् प्रागपि अंशस्य वक्तव्यत्वात्, तस्याप्युपाध्यन्तरकृतत्वेऽनवस्थानान् । ननु — जीवस्य कर्तृत्वं युक्तिविरुद्धत्वादविचारितरमणीयाविद्यानिमित्तमस्त्विति चेत्, न—अविद्यानिमित्तत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । 'यद्वि युक्त्या विरुध्यते' इति प्रमाणविरुद्धत्वाच्च । तस्मात् जीवस्य स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तेः, युक्त हरेर्जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणमिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

(८ - अधिकरणम्)

ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ (सू० २८)

कृत्स्नप्रसक्तेति ॥ नन्विष्टापादनमेतत्, कृष्णकेशस्यापि पूर्णब्रह्मत्ववत् तृणादानादिशक्तेरपि पूर्णशक्तित्वादिति चेत्, न — यद्येकदेशोऽपि पूर्णः स्यात्, तर्हि — एकदेश एव न स्यात्, एकदेशः कृत्स्नश्चेत्यस्य व्याहतत्वात् । तथाच — परेणाङ्गीकृतत्वेऽपि तस्य प्रमाणविरुद्धत्वेन अनिष्टत्वेनापादनसम्भवात् । नन्वयं दोषः जीवस्वातन्त्र्याङ्गीकार एव नतु परमेश्वरस्वातन्त्र्याङ्गीकारे, तस्य परमैश्वर्यसम्पन्नत्वेन जीवादुत्कृष्टत्वात् । नहि — परमाशक्तस्य सुमूर्खो गुरुतरभारोद्धहनादिकर्तृत्वाङ्गीकारे यो दोषः स दृढाङ्गस्यापि तदङ्गीकारे भवतीत्याशङ्क्य निवेधति — न हि वक्तुं युक्तमिति ॥ कुतो न युक्तमित्यत आह — ईश्वरेतदस्पर्शनिमित्तस्येति ॥ सत्यमीश्वरस्य परमैश्वर्यं जीवव्यावृत्तमस्ति, नासौ ईश्वरस्वातन्त्र्याङ्गीकर्तुः कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषनिरासहेतुः, किंतु — कार्त्स्न्यप्रवृत्त्यवयवप्रवृत्ती बिना प्रकारान्तरेणेश्वरस्य प्रवृत्तिसम्बन्धेन तस्वातन्त्र्याङ्गीकर्तुं दोषनिरासहेतुः, न चासावीश्वरेऽस्तीति कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषनिरास इति भावः ।

शब्दैकसमधिगम्य इति ॥ अनुमानं तावत् न स्वातन्त्र्येणार्थं साधयति, किंतु प्रत्यक्षमनुमानं बोधजीव्यत्वाऽर्थं साधयतीत्यविवादम् । ततश्च — परमेश्वर-स्यातीन्द्रिगत्वादागमोपजीव्यनुमानमेव विरोधीति वक्तव्यम् । न च तत् सम्भवति, उपजीव्यविरुद्धत्वेन स्वस्यैवाप्रामाण्यादिति भावः । प्रत्यक्षाविषय इति ॥ रामकृष्णादौ दोषप्राहिप्रत्यक्षादित्यर्थः । 'अमनुः, अवाक्, अनिन्द्रः, अप्रवृत्ति-रिति' पदचतुष्टयं युगपद्वयाचष्टे — न मन्तेत्यादिना ॥ न विद्यते मन्ता यस्यासावमनुः, न विद्यते वक्ता यस्यासाववाक्, न विद्यते स्वामी यस्यासाव-निन्द्रः, न विद्यते प्रवर्तको यस्यासावप्रवृत्तिरिति विवेकः । (२९ सू०.) न तांस्तर्केण योजयेदिति ॥ अचिन्त्यधर्मसाधनाय, बाधनाय वा, तर्को न प्रयो-क्तव्य इत्यर्थः । शब्दमूलत्वादित्यस्य नहि शब्दैकसमधिगम्ये वस्तुनि युक्तिवि-रोधः, यथा प्रत्यक्षाविषये प्रत्यक्षाविरोध इति टीकोक्ताशयमज्ञानम् अचि-न्त्यशक्तिमत्त्वं चाऽप्रयोजकमिति मन्यमानः शब्दैकसमधिगम्यत्वादिहेतुना यदि विरोधानामविरोधत्वं ताहि जीवेऽपि चेतनत्वेन हेतुना विरोधानामविरोधत्वं वक्त-व्यमिति शङ्कते — (३०. सू०.) नन्विति ॥ (३१ - सू०.) श्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गप्रयोग इति । सूत्र इति शेषः ।

पूर्वपक्षस्तु — नेश्वरस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वं युक्तम्, यदीश्वरः कर्ता स्यात्, तर्हि — कार्त्स्न्येनाशेन वा प्रवृत्तिमान् स्यात् । न च तदीश्वरे सम्भवतीति तर्कबाधितत्वात् । न च — बाध्यमयं दोषो जीवकर्तृत्वाङ्गीकार एव, नेश्वरक-र्तृत्वाङ्गीकार इति, दोषनिरासोपयुक्तायाः प्रकारान्तरेण प्रवृत्तेरीश्वरेऽभावात् । अ-न्यथा — स दोषो न स्यात् । ननु — विचित्रशक्तिवशात् नेश्वरे विरोध इत्युक्तम्, सा विचित्रशक्तिः यदाऽल्पविषया यदाच नश्यति तदा दोषावश्यंभावनियमात् । किंच — नेश्वरस्य कर्तृत्वं युक्तम् हस्तादिकरणशून्यत्वात् । अतो युक्तिविरोधात् न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — नेश्वरस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वे युक्तिविरोधः, विरोधयुक्ते-र्धर्मिप्राहकागमोपजीव्यत्वेन तद्विधेन युक्तेरेवाप्रामाण्यात् । किंच — ईश्वरस्याचि-न्त्यशक्तियुक्तत्वात् तद्वलेन अनंशत्वेऽपि अंशकार्यकारितोपपन्ना । न चैवं सति

जीवस्यापि स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वं वक्तुं शक्यम् — दोषित्वेन कल्पकाभावेन तदो-
षस्य अदोषतया नेतुमशक्यत्वात् । नन्वथापि विकरणत्वान्नेश्वरस्य कर्तृत्वं युक्त-
मिति चेत्, न — 'अपाणिपाद' इति श्रुतौ पाण्यादिरहितस्यापि हरेः प्राहक-
त्वादिकमुक्तत्वा 'न तस्य कार्य' मित्यादिना पाण्यादिरहितत्वस्य प्राकृतविषयत्वेन
सर्वोत्तमत्वेन परमशक्तित्वेन च उपपादितत्वात् । अतो विष्णोर्जगत्कर्तृत्वे
विरोधाभावात् युक्तं लक्षणसूत्रमिति सिद्धम् (अ. ८.)

(९ अधिकरणम्)

ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ (३३ - सू०.)

निष्फलत्वादियुक्तिपरिहारादिति ॥ अत्र निष्फलत्वं उद्देश्यविधुर-
त्वम् । आदिशब्देनापूर्णत्वप्रसङ्गो गृहीतः । अत एव भाष्ये तदूनत्वादिति प्रयो-
जनविशेषशून्यत्वमुक्तम् । (३४ - सू०.) लोकानुग्रहायेति ॥ लोकवत्तु ली-
लाकैवल्य 'मित्यनेन स्वप्रयोजनमेव निराकृतं न तुपरप्रयोजनमिति भावः ॥

पूर्वपक्षस्तु — विष्णो न सर्वकर्तृत्वादि युक्तम् ; तथाहि — किं विष्णुः
प्रयोजनोद्देशेन सृष्ट्यादिकं करोति तदनुद्देशेन वा । नोभयथापि सर्वकर्तृत्वम्,
आद्ये अपूर्णत्वात् ! द्वितीये — प्रवृत्तेरेवायोगेन सर्वकर्तृत्वस्य सुतरामयोगात् ।
विधान्तरस्य चाऽभावेऽनुपपन्नमेव सर्वकर्तृत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोः सर्वकर्तृत्वम्, तस्य पूर्णानन्दत्वेन प्राप्त-
प्राप्तन्यतया फलोद्देशेन प्रवृत्त्यनङ्गीकारात् । नच — फलानुद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रिति वाच्यम् लोकबल्लील्यैव प्रवृत्त्युपपत्तेः । नहि लीला प्रयोजनान्तराय भवति ।
मत्तस्य नृत्तगानादिलीलायाः प्रयोजनाभावेऽपि दर्शनात् । अतो विरोधाभावा-
युक्तं लक्षणसूत्रमिति सिद्धम् (अ०. ९.)

(१० अधिकरणम्)

ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॐ (३५-सू.)

सृष्ट्यादिकरोतीति ॥ प्राणिनामिति शेषः । आदिशब्देन सुखदुःखादिकं ग्राह्यम् । प्राणिनां कर्मसापेक्षः सुरनरतिर्यगादिनीचोच्चयोनिषु सृष्टिं करोति । विभागेन सुखदुःखादिकं च ददातीत्यर्थः । द्वितीयपक्षं परिशेषयितुं आद्यं दूषयति — नाद्य इति ॥ इष्टापत्तिरित्यत आह — अस्वतन्त्रस्येति ॥ यद्यसौ सहकार्यभावे स्रष्टुमशक्तः, तर्हि आदिकाले सहकारिविधुर्येण महदादिस्रष्टृत्वं न स्यादिति स्वामिलषितसर्वकर्तृत्वविरोधित्वान्नास्वातन्त्र्यमिष्टमिति भावः । द्वितीये-
 विदं भाष्यमुपतिष्ठत इति भावेनाह — द्वितीय इति ॥ कुत इत्यत आह — निर्निमित्तमिति । अत्रेभौ प्रयोगौ — ईश्वरो विषमः, निर्निमित्तं कांश्चिदेवादि-
 श्रुत्या, सुखदातृत्वात् । तथा — ' ईश्वरो निर्वृणः, निर्निमित्तमेव कांश्चिदैत्यादिश्रु-
 त्याद्य दुःखदातृत्वात् ' इति । यदर्थं वैषम्यनैर्घृण्ये साधितं तदाह — वैषम्या-
 दिदोषवतश्चेति ॥ ' ईश्वरो न महदादिस्तथा, वैषम्यादिदोषित्वान् देवदत्तवत् ' इति प्रयोगो द्रष्टव्य इति । एतेन — किमिदमापादनं नुत साधनम् । नाद्यः —
 वैषम्यनैर्घृण्याभावस्य पूर्वपक्षिणाप्यङ्गीकृतत्वेन ' वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा ' दि-
 त्यनेन सिद्धान्तेन तदभावसाधनवैयर्थ्यात् । किंच — अस्मिन् पक्षे वैषम्यादिदोष-
 वतश्च न सर्वकर्तृत्वमित्युत्तरवाक्यमसङ्गतं प्राप्नोति । न चाऽऽपाद्यस्तेष्वप्यपरिहा-
 रार्थमुत्तरवाक्यमिति वाच्यम् — यदि प्राणिनां कर्मानपेक्षयैव सर्वकर्ता स्यात्, त-
 र्हि — वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति आपादयित्रैव आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिरङ्गीकृतत्वेन
 इहपुनर्वैषम्यादिदोषवतश्च न सर्वकर्तृत्वमित्यापाद्यस्य तदभावव्याप्यत्वकथनविरो-
 धात् । अत एव — न द्वितीयः — वैषम्यादिदोषवतश्च न सर्वकर्तृत्वमित्युत्तरवा-
 क्ययोगप्रसङ्गात् । कर्मानपेक्षयैव सर्वकर्तृत्वलिङ्गोपजीवनेन सिद्धस्य वैषम्यादेः त-
 द्विधातकत्वायोगात् । नहि व्यापकेन व्याप्याभावसाधनं मिति परास्तम् । कर्मन-
 रपेक्षेण सुखदुःखदातृत्वहेतुना वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसाध्य ताभ्यां तदन्यत्तैव महदादि
 सर्वकर्तृत्वस्य निराकरणाङ्गीकारात् । युक्तिविरोधेन सर्वकर्तृत्वं दूषयित्वा प्रमाणा-

भावेन दूषयितुमाह — कर्मानपेक्षयेति॥ सर्वप्राणिगतसुखदुःखकर्तृत्वे चेत्यर्थः ।
 ज्योतिष्टोमादिवाक्यप्रमाणं सुखाद्यसाधनस्यापि पुण्यादेः तत्साधनत्वाभिधायित्वा
 दिति प्रयोगात् ज्योतिष्टोमादिव कथं प्रामाण्यं स्यात् । ततश्च 'विष्णोः सर्वकर्तृ-
 त्वाभिधायको वेदः अप्रमाणं वेदत्वात् ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्' इति प्रयोगसम्भ-
 वेन प्रमाणाभावात् न विष्णोः सर्वकर्तृत्वमिति भावः । (सू. ३७) ततोऽन्यत्त्विति॥
 नाङ्गीकार्यमिति वर्तते । ततोऽन्यत्तु वेदाप्रामाण्यकारणादन्यत् वैषम्यादिनामकं
 नाङ्गीकार्यं न अङ्गीकार्यमेवेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोः सर्वकर्तृत्वं युक्तम्, वैषम्यादिदोषवत्त्वात् ।
 तथाहि — विष्णुः सर्वकर्तेति वदन् प्रष्टव्यः, ईश्वरः सुरनरतिर्यगादिनानायो-
 निषु प्राणिनो जनयित्वा तेषां विभागेन सुखदुःखे ददाति, तर्हि तेषां कर्मानु-
 सारेण, उत तन्नैरपेक्षेण । नाद्यः — अस्वानन्त्यापातात् । नियमेन कर्मसापेक्ष-
 स्यात्त्वात्तन्त्रनियमात् । द्वितीये तु वैषम्यनैर्घृण्ये प्राप्नुतः, निर्निमित्तं विभागेन सु-
 खदुःखदातृत्वादिति । किञ्च — नेश्वरस्य सर्वकर्तृत्वे मानमीक्षामहे, मानत्वेना-
 भिमतस्य वेदस्य ज्योतिष्टोमादिप्रतिषेधकवेदवदमानत्वात् । ज्योतिष्टोमादिवेदामा-
 नत्वं तु सुखदुःखसाधनत्वेन तदुक्तानां धर्मादीनां नैरपेक्षेण सुखादिप्रदत्वात् सि-
 द्धम् । अतो हरः सर्वकर्तृत्वायोगाच्च युक्तं लक्षणसूत्रमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्जगत्स्रष्टृत्वादिकम्, तत्तत्कर्मानुसारेण
 फलदातृत्वाङ्गीकारेण वैषम्यनैर्घृण्याभावात् । नन्वपेक्ष्यकर्मणोऽभावात् न तद-
 पेक्षया वैषम्यादिदोषपरिहारः सम्भवति, न चास्ति पूर्वकर्मेति वाच्यम् — 'एव
 ह्येवे' इति श्रुतौ तस्यापि भगवदधीनवश्रवणात् । स्वकारितापेक्षया फलदाने वैष-
 म्यादेरनिस्तारादिति चेत्, भवेदयं दोषः पूर्वतनं कर्म ईश्वरेण यदि निरपेक्षेण
 कारितं स्यात्, न चैवम् — किं तर्हि प्राचीनकर्मानुसारेण कारितम् । नच—
 वाच्यं यत्रैव पर्यवसाने तदारभ्य दोष इति — कर्मपरम्पराया अन्यादित्वात् ।
 नन्वापि नेश्वरस्य कर्मापेक्षया फलदातृत्वं युक्तं अस्वातन्त्र्यप्रसङ्गादिति चेत्,
 उपपद्यते खलु ईश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वेऽपि स्वातन्त्र्यं, स्वाधीनसापेक्षायाः स्वात-
 न्त्याऽविरोधित्वात् । नच — तथासति पुनर्वैषम्यादिकं स्यादिति वाच्यम् —

इष्टत्वात् । तदुक्तम् —

‘वैषम्यं निर्घृणत्वन्तु वेदामामाण्यकारणम् ।

नाङ्गीकार्यं ततोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकम् ’ ॥

इति । अतो हरेः सर्वकर्तृत्वे युक्तिविरोधाभावाद्युक्तं लक्षणसूत्रमिति

सिद्धम् (अ०. १०)

—००००००—

(११ अधिकरणम्)

ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ (सू०. ३८)

अत एवात्र विष्णोरिति ॥ यद्यप्यत्र पूर्णगुणत्वं निगमयति सूत्रकारः,
तथापि — युक्तिविरोधपरिहारेण तत् समर्थं निगमदेवत्वर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णुः सर्वगुणपूर्णः, चेन्नत्वात्, अन्यथा देवदत्ता-
दीनामपि तथात्वं स्यादिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोः नर्गुणपूर्णत्वं स्वतन्त्रत्वात् । ‘गुणाः
श्रुताः सुविरुद्धाश्च देव’ इति श्रुतेश्च । तस्माद्विष्णोः सर्वगुणपूर्णत्वे युक्तिविरो-
धगन्धाभावात् उक्तं सर्वमुपपन्नमिति सिद्धम् (अ०. ११)

इति श्रीमत्सत्यनिधितीर्थ श्रीचरणाराधक श्रीमत्सत्यनाथयतिविरचितायां

तत्त्वप्रकाशिकाभिनवचन्द्रिकायां

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

श्रीकृष्णार्पणम्

अथ द्वितीयस्य द्वितीयः पादः

(१ - अधिकरणम्)

ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ [सू . १]

एतत्पादार्थमिति ॥ 'अध्यायस्यैकार्थत्वात् पादभेदः किमिबन्धन इत्यतः' इति वर्तते । तस्य 'एतत्पादार्थं दर्शयती'त्यनेन सम्बन्धः । आद्याधिकरणार्थमिति ॥ 'पादस्यैकार्थत्वादधिकरणभेदः किं निबन्धन इत्यतः' इति शेषः । सांख्ययोगाविति ॥ उपलक्षणमेतत् । चार्वाक इत्यपि ग्राह्यम् । यद्यपि — चार्वाकः प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादित्वान्न हैतुकः, तथापि — पररीतिमवलम्ब्य स्वशास्त्रे बहुयुक्त्युपन्यासात् सोऽपि हैतुकेषु सङ्ग्राह्य इति बोध्यम् । अत एवेति ॥ अस्यैव विवरणं हरेर्जगत्कारणत्वे निरीश्वरसांख्यमतविरोधपरिहारा'दिति । प्रकृतेरेव महदादिकारणत्वादिति ॥ कर्तृविरहितायाः प्रकृतेः महदादिकारणत्वादित्यर्थः । कर्तृविरहितायाः प्रकृतेः कारणत्वं वक्तुं कारणत्वमात्रसाध्यकमनुमानं तावदाह — भवितव्यं खल्विति ॥ कार्यस्य स्वसदृशकारणकत्वनियमेऽपि ईश्वर एव कारणमस्त्वित्यत आह — न हीति ॥ न चेति ॥ प्रेरकत्वमिह कार्योन्मुखीकरणम् । केवलप्रकृतेरेवेति ॥ केवलायाः प्रकृतेः कार्योन्मुखत्वस्य समयकर्तृभिरभ्युपगमादित्यर्थः । अशेषकर्तृत्वादिति ॥ अशेषकार्योन्मुखत्वादित्यर्थः । एतेन — कर्तृत्वस्य ज्ञानादिमत्स्वरूपत्वात् अचेतनस्य कर्तृत्वाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । जगत्कर्त्रिति ॥ स्वत एव कार्योन्मुखमित्यर्थः । कर्तृ भवतीति ॥ स्वतः कार्योन्मुखं भवतीत्यर्थः । कर्तृत्वं खलु स्वतः प्रवृत्तिमत्त्वात् स्वतः कार्योन्मुखः, अन्यत्तु उपादानादिकं प्रयत्नविधुरत्वात् कर्त्रधीनतया कार्योन्मुखमिति भावः । (२ - सू) युक्त्यन्तरेणापीति ॥ यद्यपि सूत्रे युक्तिर्नोच्यते, तथापि — 'प्रवृत्ते'रिति घटादौ चेतनस्य प्रवृत्त्युक्त्या दृष्टान्तस्य सूचितत्वादनुमानं लब्धमिति भावेन युक्त्यन्तरेणैत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु — 'चेतनस्य

स्वतः प्रवृत्तिदर्शनाच्चे'ति भाष्यमयुक्तम्, अनुपयुक्तत्वात् । 'प्रवृत्तेश्चे' (२२-२)ति सूत्रव्याख्यानत्वाभावाच्चेत्यत आह — महदादिसृष्टिश्चेति ॥ सूत्रं दृष्टान्तसूचनेन अनुमानसूचकम् । भाष्यं तु — सूत्रस्य दृष्टान्तसूचकत्वसिद्धये शेषपूरणेन व्याख्यानरूपमित्यदोषः । अहं करोमीति नाऽनुभवः, किंतु माणवकस्य सिंहोऽहमिति वत् मानसो व्यवहार एव, तथाच — दृष्टान्ते न साध्यवैकल्यपरिहार इत्याशङ्क्य निषेधति — नचेति ॥ विशिष्टज्ञानमात्रेति ॥ अहं दुःखीत्याद्यपि न ज्ञानं किंतु — व्यवहारमात्रमेव स्यादिति भावः । प्रतिपादयिष्यते चैतदितीति ॥ जीवकर्तृत्वं 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' (ब्र. सू. २—३—३३) इत्यनेन प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः । पयोऽम्बुवदिति प्रतीकग्रहणानन्तरं टीकायां श्रूयमाणम् 'अपि पदं चेतनप्रवृत्तेराकर्षार्थ'मिति वाक्यं न टीकावाक्यं, किंतु प्रक्षिप्तम् । तथाहि — 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते' इति नियमात् पदाकर्ष एवेति वाच्यम् — पूर्वोत्तरसूत्रयोः चेतनप्रवृत्तिपदाभावेनाकर्षायोगात् ; चेतनप्रवृत्तेरित्यस्याकर्षार्थमिति पाठप्रसङ्गाच्च । 'एतेन ह वाच्यं पयो मण्डं भवती'त्यादि तत्रापि ईश्वरनिमित्तप्रवृत्तिश्रुते' रिति भाष्ये ; अचेतनत्वे हेतोर्व्यभिचाराधिकरणतया ये उदाहृते पयोऽम्बुनी तत्रापीत्यपिशब्दस्य व्याख्यातत्वाच्चेति । (३-सू.) अचेतनस्यैवाम्बुनो गतिदर्शनादिति ॥ इतः परं श्रूयमाणं 'तथा कूलस्य पतनदर्शनादिति वाक्यं प्रक्षिप्तम् । तथा 'पयोऽम्बादिप्रवृत्तावपी'त्युत्तरवाक्ये आदिशब्दोऽपि प्रक्षिप्तः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — सूत्रे, भाष्येच पयोऽम्बुवदिति द्वयोरेव गृहीतत्वात् । उपलक्षणत्वेन सूत्रभाष्ययोः कूलपतनमपि सङ्गृहीतमिति चेत् न — अयस्कान्ताद्युदाहरणस्यापि अत्रैव ग्रहणसम्भवेनोत्तरसूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् 'टीकायामपि 'ननु — श्रुतिसामर्थ्येन पयोऽम्बुनो' रिति तयोरेव गृहीतत्वाच्च । 'निषुसीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनां । न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारं महामकं मधवन् चित्रमर्चे' (ऋ. स. ८-६-१३) ति ऋचं व्याचष्टे (४-सू०) इन्द्रियगणपत इत्यादिना ॥ मधवन् = यशस्विन् 'धनवन् मखपत इतिवे'ति कर्मनिर्णयानुसारेण मधवन्शब्दार्थमाह — धनवान्निति ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कर्तृत्वंयुक्तं, सांख्यसमये 'महदादिकं स्व-

सदृशकारणजन्यं कार्यत्वात् घटादिवत् ' इत्यनुमानेन प्रकृतेः कारणत्वं प्रसाध्य तस्या अनन्याधीनतया कार्योन्मुखत्वाभिधानात् । अतः प्रकृतेरेवानन्याधीनतया अशेषकार्योन्मुखत्वात् नेश्वरः, तत्कर्तृत्वं चास्तीति न जगत्कारणत्वं युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु—युक्तमेव विष्णोर्जगत्कर्तृत्वम्, कार्यं स्वसदृशकारणवत् ' इत्यनुमाने कारणतया परिकल्पितस्य प्रधानस्याचेतनत्वेन स्वतःकार्योन्मुखत्वायोगात् । ननु — प्रामाणिकप्रकृतेः स्वतःकार्योन्मुखत्वं न त्यक्तुं युक्तमिति चेत्, न प्रागुक्तानुमानस्य कारणत्वमात्रसाधकत्वेन स्वतःकार्योन्मुखत्वासाधकत्वात्, प्रमाणान्तरस्य चाभावात् । किञ्च—पटादिसृष्टेः चेतनेच्छानुसारित्वदर्शनात् महदादि-सृष्टिरपि तथाभ्युपगन्तव्या । ननु — अचेतनयोरपि पयोऽम्बुनोः स्वतःप्रवृत्तिर्दृश्यते, अतस्तत्रैवाचेतनत्वहेतोर्व्यभिचारात्, अचेतनस्य स्वतःप्रवृत्तौ च स एव दृष्टान्तो भविष्यतीति चेत्, न — ' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ' (वृ. ५-८-९) इति श्रुत्या तत्रापीश्वरनिमित्तप्रवृत्तिसद्भावावगमात् । ननु — माभूत् पयोऽम्बुनोर्व्यभिचारः, अयस्कान्तादौ व्यभिचारो भविष्यतीति चेत्, न — ' नक्तते त्वत्क्रियते ' इति श्रुत्या सर्वस्यापीश्वराधीनत्वावगमात् अप्रामाणिकत्वेन, प्रमाणविरुद्धत्वेन च, महाजनपरिगृहीतत्वाभावाच्चानुमानपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कर्तृ अतो निरीश्वरसाध्यमतस्याऽप्रामाणिकत्वेन, तद्विरोधाभावाद्युक्तं जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणमिति सिद्धम् । (अ. १)

(२ - अधिकरणम्)

ॐ अन्यत्राऽभावाच्च न तृणादिवत् ॐ (सू० ५)

अधिकरणार्थमिति ॥ पादादौ ' पादस्यैकार्यत्वात् अधिकरणभेदः किंनिबन्धन ' इति शङ्कोऽपन्ना, साच पूर्वाधिकरणप्रतिपाद्यप्रदर्शनेन प्रथमाधिकरणविषये निवृत्तापि, द्वितीयाद्यधिकरणविषये ऽनुवर्तत एवेति तामेव शङ्कां द्वितीयाधिकरणविषये परिहर्तुं एतदधिकरणार्थं दर्शयतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । कार्यसत्तादेरीश्वराधीनत्वेऽपि ईश्वरोऽनुग्राहक एव न कारणमिति किं

न स्यादित्यत आह — नहीति ॥ असतः सत्तासम्बन्धस्यैवोत्पत्तिवत्त्वेन कार्यसत्ता-
याः परमेश्वरार्थान्वयमङ्गीकृत्य कारणत्वं नेति वचनं 'मातावन्ध्ये' तिवद्याहृत-
मिति भावः । नन्वीश्वरस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादनमयुक्तम्, 'ब्रह्मैवेदं सर्वं'
मिति तस्य जगदात्मकत्वाभिधानादित्यत आह — ब्रह्मैवेदमिति ॥ तदधीना
सर्वसत्तेतिहेतोर्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्युच्यते न तु तत्तादात्म्याभिप्रायेणेति भावः । 'स
एव भूयो निजवीर्यचोदिता' मित्यादिभाष्यमसङ्गतम्, परस्परमन्वयविधुरत्वादित्य-
स्याशङ्कापरिहाराय भाष्यमवतारयति— न केवलमिति ॥ न केवलं कार्यस्येश्वरा-
धीनत्वादित्यतः परं 'नानुप्राहकत्वमात्र' मिति प्रक्षिप्तम् । 'ईश्वरार्थान्वया' दिति
प्रञ्चमी च प्रक्षिप्ता । ततश्चैवं टीकावाक्यपाठः । 'न केवलं कार्यस्येश्वरार्थान्वयं
किंतु सर्वकारणत्वेनाभ्युपगतप्रकृतिसत्तादेरपि तदधीनत्वम् । अतश्च विष्णोरेव
स्वातन्त्र्यमिति सप्रमाणकं सूत्राक्षरार्थमाहे' ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् —
नानुप्राहकत्वमात्रमित्यर्थस्य उदाहरिष्यमाणप्रमाणद्वयेन 'चशब्देन' ति भाष्येण
चाऽभावात् । कार्यस्येश्वरार्थान्वयादितिहेतोः नानुप्राहकत्वमित्यनेनेव 'किं तु
सर्वकारणत्वेनाभ्युपगतप्रकृतिसत्तादेरपि तदधीनत्व' मित्यनेनाप्यन्वयाभावाच्च ।
अस्य 'अतश्च विष्णोरेवस्वातन्त्र्य' मित्युत्तरग्रन्थेनान्वयात् । सूत्राक्षरार्थमिति ॥
सूत्रचशब्दार्थमित्यर्थः । आत्मनि आत्माधारत्वेनेति ॥ 'अनामरूपात्मना'
त्यत्रत्यात्मनीतिशब्दस्य व्याख्यानमात्माधारत्वेनेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — नेश्वरस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वं युक्तम्, परमेश्वरानुगृहीत-
प्रधानादेव पर्जन्यानुगृहीतपृथिव्या अङ्कुरोत्पत्तिवत् जगदुत्पत्तिसम्भवात् । अतो
नेश्वरस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वलक्षणं युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्वं स्वातन्त्र्येण तत्प्रेरेणा-
मन्तरेण कस्यापि वस्तुनोऽभावात् । मूलकारणभूतायाः प्रकृतेरपि तदधीनसत्ता-
कत्वाच्च । अतः सेश्वरसाक्ष्यमतस्याप्रामाणिकत्वेनाऽविरोधकत्वाद्युक्तं हरेर्जगत्कारणत्व-
लक्षणमिति सिद्धम् । (अ. २)

(३ अधिकरणम्)

ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ (सू० - ६.)

पूर्वाचेतनादुत्तराचेतनोत्पत्तावपि देहे चैतन्योत्पत्तिः कथमित्यत आह —
 कचिदिति!! वृक्षान्तरस्य मदिरोत्पादकत्वाभावेऽपि वृक्षविशेषस्य स्वभावात्तजन-
 कत्ववत्, घटादिरूपाचेतनेषु चैतन्योत्पादकत्वाभावेऽपि देहरूपाचेतनस्वभावा-
 देव चैतन्योत्पत्तिरिति भावः । अतोऽदृष्टस्येति ॥ अतीन्द्रियानङ्गीकारे बाधका-
 भावात् अदृष्टं वृत्तत्वेन नास्ति, ततश्चकुत ईश्वरः, कुतस्तमां तज्जगत्कारणत्वं
 स्यात्? न कुतोऽपीति ईश्वरस्योक्तं जगत्कारणत्वलक्षणं न युक्तमिति प्राप्ते सि-
 द्धान्तयत् सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्ट इत्यर्थः । तत्र 'प्रष्टव्य' मित्यारभ्य अधिकर-
 णसमाप्तिपर्यन्तं टीकार्थोऽस्माभिर्न ज्ञात इति टीका न व्याख्यायते ।

पूर्वपक्षस्तु — न युक्तं विष्णोर्जगत्कारणत्वम्, अन्तरेणापीश्वरं पूर्वस्मा-
 त्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरोत्पत्तिसम्भवात् । चैतन्योत्पत्तेरपि मदिरोत्पत्तिवत् स्वभावादेवो-
 पपत्तेः । न च — श्रुत्यादिबाधो वक्तुं युक्तः, तस्याप्रामाण्यात् । न च तस्याप्रा-
 प्ये धर्माद्यसिद्धिप्रसङ्गः, अतीन्द्रियवस्तुनोऽभावेनेष्टत्वात् । अत ईश्वराभावात् न-
 श्वरस्य जगत्कारणत्वलक्षणं युक्तमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्वं, चार्वाकसमयस्य विषय-
 प्रयोजनादिशून्यत्वेनाप्रमाणत्वेन विरोधाभावात् । तथाहि — न तावच्चार्वाकसम-
 यस्यातीन्द्रियं विषयः तदभावात् । नाप्यैन्द्रियिकं, तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शास्त्रा-
 नपेक्षणात् ! नापि स्वर्गापवर्गादिश्रोतृफलं तदभावात् । नापि दृष्टं धनादि, तस्य
 कृष्यादिलघूपायसाध्यत्वात् । नापि प्रणेतुः प्रयोजनं पश्यामः, न च धर्माद्यभाव-
 प्रतिपादनद्वारालोकोपकारः प्रयोजनमिति वाच्यम् — धर्माधर्माद्यभावज्ञाने परस्प-
 रहिंसादिना अपकारस्यैव प्राप्तेः । नापि उपकारः स्वतः प्रयोजनम्, सुखदुः-
 खावाप्तिहानिरूपत्वाभावात् । न वा तेनापि किञ्चित्साध्यं प्रयोजनं पश्यामः ।
 एवंविधे अधिकारी दूरोत्सारितः । तदभावादेव सम्बन्धोऽपि । अतः चार्वाक-
 समयस्याऽप्रामाणिकत्वाद्युक्तं जगत्कारणत्वं हरेरिति सिद्धम् (अ. ३.)

(४ - अधिकरणम्)

ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तत्रापि ॐ [सू. ७.]

अस्यार्थः — अश्मशब्देन सादृश्याद्देह उच्यते । ततश्च पुरुषाश्मवत् = चेतनयुक्तशरीरवत्, अचेतनापि = प्रकृति; पुरुषसम्बन्धात् प्रवर्तत इति चेत्, न — तत्रापि = शरीरजन्यप्रवृत्तावपि, ईश्वरस्यैव प्रधानकारणत्वे श्रुतिसद्भावेन दृष्टान्तत्वायोगादिति । अत्र 'देहव' दिति वक्तव्ये 'अश्मव' दिति वचनं शरीरप्रवृत्तिविषयद्योतनार्थम् । निरीश्वरसांख्यैकदेशविरोधपरिहारादिति ॥ नन्वस्य मतस्य सेश्वरसांख्यमतान्न विशेषं पश्यामः, तेन हि प्रधानस्य कारणत्वमङ्गीकृत्य, अनुग्राहक ईश्वरोऽङ्गीकृतः । अनेनपि प्रकृतेः कारणत्वमङ्गीकृत्य, तदुपसर्जनत्वेन पुरुषोऽङ्गीकृतः । न च नामत्रैलक्षण्यमात्रेण मतत्रैलक्षण्यं सम्भवति, तन्निराकरणमेवैतन्निराकरणमिति व्यर्थमिदमधिकरणमिति चेत्, उच्यते — सेश्वरसांख्येन पर्जन्यवत् बाह्यानुग्राहकत्वमात्रमभ्युपगतम्, अनेन तु प्रकृतिकर्तृत्वान्तर्गतमेव पुरुषकारणत्वमभ्युपगतं (न ?) ततोऽतिरिक्तमिति मतयोर्भेदः । चेतनसम्बन्धात् शरीरस्याऽश्मानयनादिकर्तृत्वदर्शनेनाभ्यधिकाशङ्कासद्भावात् तन्निराकरणार्थमधिकरणं चेदमर्थवदिति । ईश्वरवैयर्थ्यादिति ॥ यत्तुपसर्जनतयाङ्गीक्रियते नासावीश्वरः तदलक्षणाभावादिति भावः । (८ - सू०.) लौकिक-परीक्षकव्यवहारो न स्यादिति । लौकिकाश्चेत् परीक्षकाश्चेति विग्रहः । युक्तवादिनो लौकिका इत्यर्थः । एतेन लौकिकाः परीक्षकाः, न वा ! आद्ये — पृथग्रहणानुपपत्तिः । द्वितीये — न तेन पुरुषस्याङ्गित्वसिद्धिः । पारमपर्यवहारार्थसिद्ध्ययोगात् । परीक्षका अपि तीर्थकराश्चेत् किं सांख्या, उताये । नायः — तेषां व्यवहारस्य तथानुपलम्भात् । नापि द्वितीयः — तेषु परीक्षकत्वासंमतेरिति परास्तम् । लौकिकानामेव प्रामाणिकत्वेन सर्वसंमतानां व्यवहारस्य विवक्षितत्वात् ।

पूर्वपक्षस्तु — न हरेर्जगत्कारणत्वं युक्तं, चेतनोपसर्जनशरीरस्याऽश्मानयनादिकर्तृत्वदर्शनेन पुरुषोपसर्जनप्रधानेनैव जगदुत्पत्तिः सम्भवात् । अत ईश्व-

रस्यैवाभावात् जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं तस्येत्येतद्दूरोत्सारितमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव हरेर्जगत्कारणत्वं पुरुषोपसर्जनप्रकृतेः जगत्कारणत्वसाधने दृष्टान्ताभावात् । नच — शरीरमेव दृष्टान्त इति वाच्यम् — ‘नश्रुतेत्वत्क्रियत’ (ऋ०. स०. ८-३-१६) इति श्रुत्या शरीरप्रवृत्तावपि परमात्मार्थानत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । किंच — यदि पुरुषोपसर्जनं शरीरमेव कर्तुं स्यात् तर्हि पुरुषः अङ्गी शरीरमङ्गमिति प्रामाणिकलौकिकव्यवहारो न स्यात् । अस्ति चासौ अतो नायं दृष्टान्तः । अतो मतान्तरविरोधाभावाद्युक्तं जगत्कारणत्वलक्षणं विष्णोरिति सिद्धम् (अ०. ४.)

(५ अधेकरणम्)

ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिव्रियोगात् ॐ (सू-९.)

प्रधानादेवेति ॥ पुरुषेण सृष्ट्यादौकर्तव्ये सहकारितया प्रधानाभ्युपगममात्रेणैव सृष्ट्यादेरुपपत्तेश्चरो नियामकतया ऽभ्युपगन्तव्य इति भावः । एतेन — प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्वादिना पुरुषस्यैव प्राधान्याङ्गीकारात् प्रधानादेवेत्युक्तिरयुक्तेति परास्तम् । न च चेतनस्येति ॥ पुरुषसाहाय्यार्थं प्रवर्तमानस्य अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति न वाच्यमित्यर्थः । **पुरुषयुक्तस्येति** । स्वसाहाय्यार्थं पुरुषः प्रकृतिं नियमयतीति भावः । प्रधानस्य सहकारित्वे उभयोः समप्राधान्यं स्यादिति मन्यमानस्य शङ्कामनूद्य निराकरोति — **न चाङ्गित्वेति** ॥ शरीरोपसर्जनः पुरुष इति ॥ शरीरोपसर्जनः पुरुषः प्रवर्तत इति पक्षे केवलपुरुषस्य प्रवृत्तिशक्तिरस्ति, नवेत्यर्थः । नाद्य इति भावेनाह — **यद्यस्तीति** ॥ यदिशरीरं विनापि प्रवृत्तिशक्तिः स्यात्, तर्हि शरीरवैयर्थ्यं स्यात् । न च तद्युक्तमिति नाद्यपक्षो युक्त इत्यर्थः । निरीश्वरवादिना द्वितीयं नाङ्गीकर्तुं शक्यमिति भावेनाह — **यदि न शक्तिरिति** ॥ एतेनाद्यपक्षनिषेधेन द्वितीयस्याङ्गीकृतत्वात् वास्तवत्वाच्च, तन्निषेधो व्याहत इति परास्तम् । शरीररहितस्य कार्यान्तरे प्रवृत्तिसामर्थ्याभावेऽपि शरीरसम्बन्धाय प्रवृत्तौ केवलस्य सामर्थ्यमस्तीति

नाङ्गित्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति — यदि तत्रास्तीति ॥ अन्यतरवैय-
र्थ्यादिति ॥ यदि शरीरसम्बन्धाय प्रवृत्तौ केवलस्य शक्तिरभ्युपगम्यते तर्हि
अन्यत्रापि शिलानयनादावपि केवलस्यैव प्रवृत्तिः स्यात्, अविशेषादिति शरीर-
वैयर्थ्यम् । यदि अप्रामाणिकत्वात् नान्यत्र केवलस्य शक्तिः, तर्हि शरीरसम्बन्धाय
केवलस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमवैयर्थ्यम्, अप्रामाणिकत्वेनाऽङ्गित्वनिर्वाहकत्वाऽभावात्
इत्यन्यतरवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतेन — शरीरसम्बन्धार्थं केवलस्य शक्तिरस्तीतिपक्षे
शरीरवैयर्थ्यस्यैकस्यैव सद्भावात् अन्यतरवैयर्थ्याभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । शरी-
रसम्बन्धवैयर्थ्यमिति क्वचिन् पाठः । प्रकृतिसम्बन्धस्येति ॥ स्थूलदेहसम्बन्धात्
पूर्वं प्रकृतिरूपसूक्ष्मदेहसम्बन्धसद्भावात् तद्विशिष्टस्य शक्तिरस्तीत्यर्थः । तत्पूर्व-
मिति ॥ सूक्ष्मदेहसम्बन्धान् पूर्वं प्रवृत्तिसिद्धये देहान्तरमङ्गाकारं ततः पूर्वमेव-
मित्यनवस्थेत्यर्थः । अनादिताश्रयण इति ॥ सूक्ष्मशरीरस्याऽनादित्वान्नानवस्थे-
त्यङ्गीकारे निष्प्रकृतीनां मुक्तानां प्रवृत्तिरुदाहर्तव्येत्यर्थः । अयं भावः — प्रकृ-
तिसम्बन्धस्य अनादित्ववादिनं प्रति यदि न शक्तिः स्तर्हि पुरुषस्याङ्गित्वमनुपपन्नं
स्यादिति द्वितीयपक्षदूषणं न वाच्यम्, किंतु मुक्तानां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तेषां नि-
ष्प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिसामर्थ्याभावात् इत्येव दूषणमुदाहर्तव्यमिति । एतेन — नि-
ष्प्रकृतीनां प्रवृत्तिरुदाहर्तव्येति असङ्गतम् । पूर्वोक्तानवस्थास्थापकत्वाभावेन उदा-
हरणकृत्याभावादिति परास्तम् । अत इति ॥ पुरुषस्य मुक्तस्य लीलाविग्रहस-
म्बन्धक्रियायामित्यर्थः । एतेन — पुरुषस्य शरीरसम्बन्धक्रियायां सूक्ष्मशरीरोप-
कृतस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमेन शरीरोपकृतस्य प्रवृत्तिरित्ययुक्तमिति परास्तम् । तथा-
ऽश्मानयनादीति ॥ अश्मानयनादावपीश्वरस्यैव नियामकत्वेन दृष्टान्ताभावात्
प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्वे मानाभावः । ततश्च 'युक्तमीश्वरस्य जगत्कारणत्वमिति
भावः' इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ दृष्टान्ताभाव इति — पाठस्तु सुगमः । एतेन —
दृष्टान्ताभावादित्यस्यानन्वय इति परास्तम् ॥

पूर्वपक्षस्तु — न हरे जगत्कारणत्वं युक्तम्, प्रयत्नोपसर्जनपुरुषादेव
जगदुत्पत्तिसंभवेन ईश्वरवैयर्थ्यात् । तथाच प्रयोगः — 'विमता प्रवृत्तिः
अचेतनोपसर्जनपुरुषाधीना प्रवृत्तिर्वादश्मानयनादिप्रवृत्तिवत्' इति । अतो न

जगत्कारणत्वलक्षणं ब्रह्मणो युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमीश्वरस्य जगत्कारणत्वं, प्रकृत्युपसर्जनपुरुषस्य कर्तृत्वे मानाभावात् । प्राचीनमतादन्यथानुमितमिति चेत्, न—दृष्टान्ते साध्याभावात् । तथाहि — केवलस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिशक्तिरस्ति, न वा । आद्ये — शरीरवैयर्थ्यम् । द्वितीये — शरीरसम्बन्धाभावप्रसङ्गेनाऽश्मानयनादिप्रवृत्तिर्न स्यात् । अस्ति चाऽसौ । अतः पुरुषस्य शरीरसम्बन्धघटकः अश्मानयनादिप्रवृत्तिशक्तिप्रदः ईश्वरोऽङ्गीकार्य इति कथं न दृष्टान्तः साध्यविकलः । किंच — सकलश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् सर्वमप्यनीश्वरमतमप्रमाणम् । अतो न सांख्यादिमतविरोधेन लक्षणासम्भव इति सिद्धम् (अ०. ५.)

—०—

(६ - अधिकरणम्)

ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ [सू ११.]

कार्यगतगुणानांचेति ॥ आदिशब्देन कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिर्गृह्यते । घटादिगतसंयोगादिकं प्रति घटादिगतं कर्म कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्याकारणमित्यर्थः । कर्मणश्चेति ॥ अत्र कर्मणश्च कारणगतगुणकर्मणी कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या असमवायिकारणमित्येव पाठः । तस्यार्थः — फलस्याद्यपतनरूपे कर्मणि गुरुत्वं द्वितीयपतनरूपे कर्मणि तु आद्यपतनरूपं कर्म, जलस्य स्पन्दनक्रियायां द्रवत्वं, शरस्य गमनक्रियायां वेगश्चेति सर्वे कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या असमवायिकारणमिति । परमाणुद्व्यणुकगतमिति ॥ यथासंख्यं सम्बन्धः । उपलक्षणमेतत् । तूलपरिमाणं तूलपिण्डपरिमाणासमवायिकारणं न भवतीत्यपि ग्राह्यम् । किंत्विति ॥ आदिशब्देन प्रचयपरिग्रहः । कारणविशेषाभावादिति ॥ प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु — एषां परिमाणानां असमवायिकारणत्वतदभावाभ्यां वैलक्षण्ये कारणविशेषाभावोऽसिद्धः । तथाहि — अस्ति तावन्महद्दीर्घपरिमाणयोरसमवायिकारणत्वानुमापकमसमवायिकारणलक्षणम्, अवधारयन्ति खलु सास्नादिमत्त्वलक्षणेन गोत्वम्, न च ह्रस्वाणुपरिमाणयोः तदस्ति; नापि प्रमाणान्तरमस्ति । अपि च परिमाण-

ह्यस्य कारणत्वं द्व्यणुकस्याप्यणुत्वप्रसङ्गः, ह्रस्वस्य परिमाणस्यकारणत्वे ऽप्यणुकस्यापि ह्रस्वत्वप्रसङ्गः, न च महर्दीर्घपरिमाणयोः कारणत्वे बाधकं पश्यामः । अतो मन्वामहे साधकसद्भावात् बाधकाभावाच्च महर्दीर्घपरिमाणयोः असमवायिकारणत्वं, साधकाभावाद्बाधकसद्भावाच्च नाऽणुह्रस्वपरिमाणयोः कारणत्वमित्यत आह — न तावदित्यादिना । अवर्जनीया प्रत्यासत्तिर्नेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—द्व्यणुकादिपरिमाण इति ॥ नच—संख्याया एव कारणत्वसम्भवात् कारणान्तराभावोऽसिद्ध इति वाच्यम् — तथा सति चतुरणुकादिपरिमाणेऽपि संख्याया एव कारणत्वसम्भवेन महत्त्वदीर्घत्वयोरपि कारणत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । इतःपरं टीकायां श्रूयमाणं ‘संख्यादेर्महत्त्वारम्भकत्वप्रसङ्गा’ इति वाक्यं न टीकावाक्यम् । किंतु इममेवाभिप्रायं वक्तुं प्रवृत्तस्य कस्य चिद्व्याख्यातुर्वाक्यम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । ‘संख्यादेर्महत्त्वारम्भकत्वप्रसङ्गा’ इत्यस्य पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामन्वयाभावात्, आपादकानुक्तेश्च, आदिशब्दवैयर्थ्याच्च । यदि संख्यायाः कारणत्वं स्यात् तर्हि सर्वत्रापि संख्याया एव कारणत्वप्रसङ्गेन महत्त्वदीर्घत्वयोरकारणत्वप्रसङ्गेन महत्त्वदीर्घत्वयोरकारणत्वप्रसङ्गादिति वक्तव्यत्वेन महत्त्वारम्भकत्वमात्रस्याऽनिष्टत्वाभावाच्च संख्यादेर्महत्त्वारम्भकत्वप्रसङ्गादित्युक्त्ययोगाच्चेति । तन्तुद्वयसंयोगादेः असमवायिकारणत्वं निराकरोति—संयोगस्यचेति॥ भिन्नतयेति ॥ पटासमवायिकारणात् भिन्नतया प्रतीत्यभावादित्यर्थः । इदमुक्तं भवति ॥ पटस्य समवायिकारणमिवा समवायिकारणमपि दृष्ट्वा तन्तुसंयोगो न समवायिकारणं नाप्यसमवायिकारणम्, अथ च कारणमिति निश्चये निमित्तकारणं स्यात्, न च तथा निश्चयोऽस्ति, असमवायिकारणान्तरादर्शनादिति । भिन्नतया प्रतीत्यभावेऽपीति ॥ अपेक्षाबुद्धौ आवां द्वाविति प्रतीयमानद्वित्वसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वदर्शनात् असमवायिकारणात् भेदेन प्रतीत्यभाव इति भावः । अभ्युपगम्य चेदमुदितमिति ॥ ‘वस्तुतस्तु कारणमेव न भवति तथाही’ इति वाक्यशेषोद्बोध्यः । अनभ्युपगमादिति ॥ सिद्धान्तविरुद्धत्वादित्यर्थः । एतेन — नाङ्गीकृतं चेत् परेण संयोगमात्रस्य कारणत्वं तर्हि तन्निषेधवैयर्थ्यम्, अथाभ्युपगतं तर्हि अनभ्युपगमादित्युक्तमिति परास्तम् । (१३ सू०) एवमसमवायिकारणं निरस्येति॥

नन्विदमत्रायुक्तं वर्तते, किमत्रायुक्तं वर्तते, असमवायिकारणं निरस्येत्युक्तं वर्तते । तथाहि — भाष्यकारेणासमवायिकारणस्यानिरस्तत्वात् निरस्येति तत्वादेशत्वात् समानकर्तृकत्वाभिधायकेन भाष्यकृतैव निरस्तमित्यभिधानात् । अनिरस्तस्य निरस्तमित्यभिधाने कथं नायुक्तमिति चेत्, न — ‘वाशब्दात्, अन्यथा एतयोरपि न स्यात् विशेषकारणाभावा’दिति भाष्येणासमवायिकारणस्य निरस्तत्वात् । ननु — ‘अन्यथैतयोरपि न स्यादित्यनेन आपाद्यते तस्य च विपर्ययपर्यवसानेन असमवायिकारणं भाष्यकृताङ्गीकृतमिति प्रतीयते, तत्कथमुच्यते निराकृतामितीति चेत्, न भाष्यकृता आपाद्यते एतयोरपि तदभावः साध्यते, विशेषकारणाभावदिति हेत्वभिधानात् । इयमत्र भाष्ययोजना — महदीर्घपरिमाणयोः असमवायिकारणत्वमभ्युपगच्छता ह्रस्वपारिमण्डितयोरपि असमवायिकारणत्वमभ्युपेयम्, अन्यथा — प्रमाणाभावाच्चचेत्तदङ्गीक्रियते तर्हि — प्रमाणाभावान्महदीर्घपरिमाणयोः न तदङ्गीकार्यं वस्तुसिद्धेः प्रमाणाधीनत्वादिति । निमित्तकारणनिरासायेति॥ परमते निमित्तकारणासम्भवव्युत्पादनायेत्यर्थः । अत्र गुणमूत्रम् — उभयथापि न कर्माऽतस्तदभाव इति ॥ अत्र नञ्ग्रहणं कर्मग्रहणं च किमर्थम्, उभयथापि तदभावइत्येव किं नोच्यते । ईश्वरेच्छायाः कर्मनिमित्तत्ववत् द्वयणुकादावपि निमित्तत्वेन ईश्वरेच्छानित्यत्वानित्यत्वाभ्यां द्वयणुककार्यसम्भवस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वात् । मूत्रं चैवं सति लघु स्यात् अतश्शब्दस्याप्यप्राप्तत्वादिति चेत्, सत्यम् — ईश्वरेच्छा कर्मणीव द्वयणुकादावपि निमित्तम्, तथापि — नेश्वरेच्छाया नित्यत्वे द्वयणुकाभाव आपादयितुं शक्यते । द्वयणुकस्य प्रत्युत्पन्नपरमाणुद्वयसंयोगजन्यत्वात् प्रलयकाले ईश्वरेच्छासद्भावेऽपि परमाणुसंयोगाभावात् द्वयणुकानुत्पादेऽपि सृष्टिकाले संयोगसद्भावेन ईश्वरेच्छातः परमाणुद्वयसंयोगोत्पत्त्या द्वयणुकोत्पत्तिसम्भवात् । न हि सहकारिविरहे कारणं कार्योत्पादकं नेति, तत्समवधानेऽपि नोत्पादकमिति सम्भवति । परमाणुकर्म तु न प्रत्युत्पन्नकारणजन्यमिति उभयथापि न कर्मोत्पादः सम्भवतीत्यापादयितुं शक्यमिति भावेन ‘उभयथापि न कर्म’ इत्युक्तम् । एवमपि ‘अतस्तदभाव’ इति व्यर्थमापद्यत इति चेत्, न — बाधकसद्भावादीश्वरेच्छायाः कर्मकारणत्वाभावेऽपि बाधकाभावात् द्वयणुकादिकार्यकार-

णत्वं स्यादेवेति न परमते निमित्तकारणासम्भव इत्याशङ्कापरिहाराय 'अतस्तद-
भाव' इत्यस्य वक्तव्यत्वात् । यदीश्वरेच्छा निमित्तकारणं स्यात् तर्हि — पूर्वोक्त-
रीत्या कर्म न स्यात् । अस्ति चैतत् तस्मान्न निमित्तमिति विपर्ययपर्यवसानार्थमपि
तस्य वक्तव्यत्वाच्च । किमिति ॥ प्राक्कल्पीयेश्वरेच्छा प्रलये वर्तते उत नास्ती-
त्यर्थः । तथासतीति ॥ प्राक्कल्पीयेश्वरेच्छाया विनाशे एतत्कल्पीयजगत्कारणेश्व-
रेच्छायां कार्यत्वेनेत्यर्थः । पूर्वेच्छेति ॥ प्राक्कल्पीयेच्छा विनष्टापि यागवत् एत-
दिच्छानिमित्तमित्यर्थः । प्रमाणाभावादिति ॥ प्रमाणत्रलेन विनष्टयागस्य
कारणत्वेऽपि प्रमाणाभावान्न पूर्वेच्छा कारणमिति भावः । अत्र परिमाणाभि-
धानसन्निधापितमिति ॥ परिमाणाभिधाने द्वयणुकादीनां मृतत्वात् बुद्धौ
सन्निधापितमित्यर्थः । नचैतदन्यमतेऽपि सममिति ॥ ईश्वरेच्छाया निमित्तत्वे
ऽपि 'उभयथापि न कर्म' इति दूषणं नेत्येतत् परमतेऽपि सममिति न वाच्यमित्यर्थः ।
उभाभ्यामपि सृष्टिकालस्य सहकारितयाम्युपगतत्वात् । कुतः साम्याभाव इत्यतः
सिद्धान्तवैषम्यं सूचयितुं स्वमतं तावदनुवदति — अस्माभिरिति ॥ एतेन
अस्माभिः काल इति वाक्यं व्यर्थं परेणेत्युत्तरवाक्येनैव कृतत्वादिति परास्तम् ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । (१३ - सू०) मूलक्षयेति ॥ समवायानन्त्ये प्रमा-
णाभावे कल्पनागौरवमेव दूषणं स्यात् न त्वनवस्था मूलक्षयकरत्वाभावादिति भावः ।
ननु — 'प्रथमसम्बन्धासिद्धैव च तदसिद्धे' इति मूले अवयवावयविनां सम्बन्धा-
सिद्ध्या पूर्वपूर्वसमवायानामसिद्धिरेवोच्यते ननु पूर्वपूर्वसमवायाऽसिद्ध्या उत्तरोत्तर-
समवायासिद्धेः मूलक्षतिरुच्यते । ततश्च — सूत्रोक्ताऽनवस्था न समर्थितेत्यत आह —
मूलभूतेति ॥ सत्यमत्र पूर्वपूर्वसमवायानामप्रामाणिकत्वमुच्यते तथापि न मूल-
क्षतिव्युत्पादनाभावः, पूर्वपूर्वाभावेनोत्तरोत्तराभावव्युत्पादनस्य मूलक्षतिव्युत्पाद-
नत्ववत् अप्रामाणिकत्वव्युत्पादनस्यापि तथात्वादिति भावः । 'प्रथमसम्बन्धा-
सिद्धैव च तदसिद्धे' इति मूलप्रवृत्तेः प्रागेवोपपन्नाशङ्कापरिहाराय 'स्वनिर्वाह-
कत्वे समवाय एव न स्या' इति मूले प्रवृत्तमिति भावेनाह — मास्तुतर्हीति ॥
एतेन — प्रथमसमवायस्याप्यप्रामाणिकत्वस्याभिहितत्वात्स्वनिर्वाहक एक एव
समवाय इति शङ्कानवकाश इति परास्तम् । तस्य सम्बन्धनिबन्धनत्वसाधन

इति ॥ आकाशादिमहत्त्वयोर्विशेषणविशेष्यभावनियामकःसम्बन्धःसिध्यन् नित्य
एव सेत्स्यतीति भावः । व्यभिचारइति ॥ घटाभाववद्भूतलमिति प्रतीतिगोचर-
विशेषणविशेष्यभावे व्यभिचार इत्यर्थः । विशेषण इति ॥ भावत्वेनेति विशेषण
दानेन व्यभिचारपरिहारे सर्वत्रापि व्यभिचारस्थलव्यावृत्तये तद्विन्नत्वेनेति वक्तुं
शक्यत्वात् व्यभिचारस्याऽनुद्भाव्यत्वप्रसङ्गइत्यर्थः । (१४ - सू०) प्रलयनिरा-
सार्थमिति ॥ यत्कालमारभ्य सृष्टिर्भवति तत्पूर्वकालस्य परमते प्रलयकालत्वसम्भव
निरासार्थमित्यर्थः । नित्यदास्यादिति ॥ यत्क्षणमारभ्य सृष्टिर्भवति ततःपूर्वमेव
स्यादितिभावः । उक्तंच सुधायां - 'तत्पक्षे कार्यसदाभवेत् यदमिलष्यते ।
ततःप्रागपि भवे'दिति ॥ नतु कदाचित् प्रलयइति॥ सृष्टिकालात् पूर्वक्षणः
न प्रलयकालः स्यात् , किंतु सृष्टिकालःस्यादित्यर्थः । सामग्रीसम्पत्ताविति ॥
नतु सामग्रीसम्पत्तावुपयोगादित्युक्तं परमाणुकर्मसामग्र्याः सदातनत्वेन आगन्तु-
कत्वाभावेन अदृष्टस्य तत्सम्पादकत्वायोगात् ! किंच सामग्रीसम्पत्तिः कार्यं, नवा ।
नेतिपक्षे सम्पत्तावुपयोग इत्युक्तं स्यात् । आद्ये सम्पत्तिकारणसम्पादकत्वेनैवोप-
योगः नतु सम्पत्तावित्यपि स्यात् । ततश्च सम्पत्तिसम्पत्तावप्येवमिति सामग्री-
सम्पादकत्वेनोपयोग इति रिक्तंचःस्यादिति चेत्, न ब्रूमोवयम् अदृष्टं नकार्यकारणं
अपितु सामग्रीसम्पत्तावुपयोगीति, येनोक्तदोषः स्यात् । किंनाम कार्यकारणमपीदं
सामग्रीसम्पत्तिव्यापकमिति । एवंच प्रलयकालेऽदृष्टाभावे सामग्रीसम्पत्तिरेव न
स्यात् । अस्ति चासौ परमाणुकर्म सामग्रीसम्पत्तिः । तेनादृष्टमप्यस्येवेति अदृष्ट-
विलम्बेन न कार्यविलम्बो वक्तुं शक्यः । इदमुक्तंभवति - भवत्येवादृष्टं कार्यं
प्रतिकारणं न चादृष्टविलम्बात् कार्यविलम्बाभावोदोषः । स्वव्याप्यसमवधानदशा-
यां स्वव्यतिरेकेण कार्यविलम्बस्य काप्यभावात् स्वस्वव्याप्येतरसकलमवधाने
स्वविलम्बेन कार्यविलम्बकत्वस्य कारणान्तरवादहापि भावादिति । जनिरपि
नित्या स्यादिति ॥ जनेरिदंप्रथमता न स्यादिति भावः । (१५ - सू०)
पार्थिवादिपरमाणूनामिति॥ पार्थिवाऽऽप्यतेजः परमाणूनां रूपवस्त्वेन हेतुना,
वायुपरमाणूनां स्पर्शकत्वेन हेतुना, प्रकृतनित्यत्वविपर्ययः सिध्यतीत्यर्थः । एतेन -
'रूपवत्त्वा' दित्येतावता पूर्णत्वात् सूत्रे आदिशब्दवैयर्थ्यमिति परास्तम् । अत्र

सूत्रे, भाष्येच, रूपादीनां प्रत्येकं हेतुत्वसूचनाय चशब्दोबोध्यः । यद्रूपादिम-
दिति ।। प्राकृतरूपादिमदित्यर्थः । ननु — यद्रूपादिमत् तदनित्यमिति सामान्य-
व्याप्तिः, यन्निरवयवद्रव्यं तन्नित्यमिति विशेषव्याप्तिः, ततश्च रूपवत्त्वम् अपवाद-
विषयत्वेननानित्यत्वसाधनायालम् । तदुक्तं महाभाष्ये — ‘ आदावपवादा अभि-
निविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः, प्रकल्प्यच अपवादविषयं तत उत्सर्गा अभिनिविशन्त ’
इति । ननु रूपवत्त्वमप्रयोजकमितिमते न नित्यत्वसिद्धिः, अस्तु वा परमाणूनां
सादित्वं तथापि — न द्व्यणुकादिकार्थभावः, परमाणूनां कारणान्तरेणोत्पत्तौ
तेभ्यो द्व्यणुकाद्युत्पत्तिसम्भवादिति भावेनाशङ्कते — (१६-सू०) नन्विति ॥
यदिरूपादिमतामिति ॥ भवेद्रूपादिमतामपि परमाणूनां नित्यत्वं यदि यत्
रूपादिमत् तदनित्यमिति सामान्यव्याप्तिः स्यात् । नच — सामान्यव्याप्तिः रूपादि-
मतो नित्यत्वापवादकस्य निरवयवत्वरूपविशेषप्रमाणम्याभावात्, रूपादिमत्त्वादेव
सावयवत्वस्य साध्ययितुं शक्यत्वात् । एवंच — सत्यपि प्रमाणे परमाणूनाम-
नित्यत्वं न स्यात्, तर्हि सत्यपि अनित्यत्वावेदकप्रत्यक्षे घटादीनामनित्यत्वं न
स्यात्, अर्थासिद्धौ प्रत्यक्षानुमानयोरविशेषादिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — षट्खल्विमे भावपदार्थाः, द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवाय-
विशेषाः, अभावश्च सप्तमः । तत्र द्रव्याणि — पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकालादिगा-
त्ममनोऽस्तिनवैव । गुणास्तु रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापग्निमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपर-
त्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुखदुःखे (शब्दे) च्छाद्वेपप्रयत्नधर्माऽधर्मा-
श्चतुर्विंशतिरेव । कर्मच उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्जनप्रसारणगमनभेदात् पञ्चविधम् ।
सामान्यमनेकविधं जातिरूपमुपाधिरूपंच । समवायसत्त्वेक एव । विशेषास्त्वन-
न्ताः । एतत्त्रितयं नित्यमेव । तन्नानित्यं कारणत्रितयजन्यं । यत्समवेतं कार्ययु-
त्पद्यते तत् समवायिकारणं परमाण्वाद्विद्रव्यमेव । तत्र परमाण्वो गुणुकादिप्रक-
मेणावयविनमारभन्ते । समवायिकारणप्रत्यासन्नमववृत्तनामर्थमसमवायिकारणम् ।
तत्र कार्यद्रव्यस्यावयवसंयोग एव कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या असमवायिकारणं भवति ।
कारणगुणाः कर्मच कार्यगुणानां कारणकार्यप्रत्यासत्त्या असमवायिकारणम् ।
कर्मणश्च कारणगतगुणकर्मणा कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या असमवायिकारणम् । तत्र

परिमाणं कारणगतं कार्यगतपरिमाणस्यासमवायिकारणं भवति । परमाणुयुक्त-
तुलगतं परिमाणं न दृश्यणुक्यणुकतूलपिण्डगतपरिमाणोऽसमवायिकारणं किंतु
दृश्यणुक्यणुकगतं संख्ययैव, तूलपिण्डपरिमाणंतु प्रचयेन भवति । एतदन्यत् का-
रणं निमित्तम्, ईश्वरादृष्टकालादि । नचेश्वरः आत्मविशेषः । आत्माच संख्या-
परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छादेवप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्मा इति च-
तुर्दशगुणयुक्तः । परमेश्वरस्तु संख्यादिपञ्चगुणः, कर्तृबोपयोगिज्ञानेच्छाप्रयत्न-
शालीच शिष्टपङ्गुणायोग्य इति कथं तस्यानन्तगुणवत्त्वं युक्तमतो व्यर्थ एव
पूर्वाध्याय इति ।

सिद्धान्तस्तु - युक्तमेव हरेः अनन्तगुणपरिपूर्णत्वलक्षणम्, वैशेषिका-
दीनामनुपपन्नभाविन्वेन तत्समयस्याप्रामाणिकत्वात् । तथाहि — यत्तावदुच्यते
ह्रस्वाणुपरिमाणयोर्नासमवायिकारणत्वमिति तथासति महत्त्वदीर्घत्वयोरपि तदभा-
वापातात् । महदीर्घपरिमाणयोः कारणत्वे अनयोरपि तत् स्यात् अविशेषात् । किं
चेश्वरेच्छा निमित्तकारणमिति वदन् प्रष्टव्यः, सा किं नित्या अनित्यावेति । उभय-
धापि न परमाणुकर्मसम्भवति । तथाहि — यदीश्वरेच्छानित्या तर्हि — प्रलये
संशयमपि तस्यां परमाणुचेष्टाभावेन अन्यदापि तदभावः । अथानित्या तत्कार-
णाभावेनेश्वरेच्छानुत्पत्त्या परमाणुकर्माभावः । न च — पूर्वकल्पीयेच्छानष्टापि या-
गवन्निमित्तमिति, प्रमाणाभावात् । अथ नेश्वरेच्छा कारणं, तर्हि अन्यत्रापि कारणं
न स्यात् । एवंच परमते परमाणुकर्माभावेन संयोगाभावात् त्र्यणुकादिकार्या-
भावः । किंच — यदपि परमाण्वादिद्रव्यं समवायिकारणमिति तन्नोपपद्यते,
अवयवावयविनोर्भिन्नत्वमङ्गीकृत्य विशेषणविशेष्यभावे समवायाभ्युपगमात् समवा-
यस्यापि भिन्नत्वसाम्येन मृद्वटसमवाय इत्यादिविशेषणविशेष्यभावोपपत्तये समवा-
यान्तरापेक्षा स्यात्, तत्राप्येवं तत्राप्येवमिति अनवस्थानात् । नापि परमते प्रलयः
सम्भवति । समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणानां सद्भावेन कार्यानु-
त्पादि कारणाभावात् । वस्तुतस्तु न परमाणूनां नित्यत्वमुपपद्यते, प्राकृतरूपत्वे-
नानित्यत्वावश्यम्भावात्, दृश्यतेखलु लोके यत् प्राकृतरूपादिमत्तदानित्यमिति ।
ननु — यद्रूपादिमत्तदानित्यमिति सामान्यव्याप्तिः ; यन्निरवयवद्रव्यं तन्नित्यमिति

विशेषव्याप्तिर्बलवती, अतस्तया बाधितत्वात् न रूपादिमत्त्वं परमाणूनां मनी-
त्यत्वं साधयति । अस्तु वा परमाणूनां सादित्वं तथापि न द्रव्यणुकादिकार्याभावः ।
परमाणूनां कारणान्तरेणोत्पत्तौ तेभ्योद्रव्यणुकाद्युत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, भैवम् —
यत्तावदुच्यते यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति सामान्यव्याप्तिरिति तन्न, रूपादिमति
अनित्यत्वापवादकस्य विशेषप्रमाणस्याऽभावात् । न च — निरवयवत्वं विशेष-
प्रमाणं, रूपादिमत्त्वेन परमाणौ तदभावस्यापि साधयितुं शक्यत्वात् । यदपि
अनित्यत्वे दोषाभाव इति तन्न — त्वन्मते परमाणूनां कारणान्मत्त्वेनानुत्पत्तौ द्रव्यणु-
कादिकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गलक्षणबाधकसङ्गात्वात् । किंच — वैशेषिकमतस्य सकल-
श्रुतिस्मृत्याद्यपरिगृहीतत्वात्तद्विरुद्धत्वाच्चात्यन्तासामञ्जस्यम् । अतः परमाण्वारम्भ-
वादस्याऽनुपपन्नत्वेनाविरोधकत्वात् युक्तं पूर्वाध्यायोक्तमीश्वरस्यानन्तगुणवत्त्वमिति
सिद्धम् (अ०. ६.)

—o-x-x-x—

(७ - अधिकरणम् ।

ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ (सू० १८)

रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपेणेति ॥ त्रिषयेन्द्रियः आत्मनास्थिताः
रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाद्यात्मकाः परमाणवो रूपस्कन्धः, अहमित्यभिमानारूढं
निर्विकल्पकज्ञानं विज्ञानस्कन्धः, दुःखं वेदनास्कन्धः, सुखं दुःखाभाव एव ।
सुखमपि वेदनास्कन्ध इति केचित् । कुण्डली गौर्मच्छतीत्यादिनाविकल्पकज्ञानं
संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहादिरूपः समनन्तरप्रत्ययः संस्कारस्कन्धः । एवं पञ्च-
स्कन्धात्मना अवस्थितं परमार्थसदित्यर्थः । यत्कालतः क्षणिकत्वमिति ॥
व्याप्यव्यापकयोरभेदोपचारोऽयम् । ततश्च — व्यापकाभावे व्याप्यायोगात् वि-
द्यमानस्य सर्वस्य क्षणिकत्वमभ्युपेयमिति भावः । एतेन — साध्यावैशिष्ट्यात् स-
त्त्वेन परकीयं क्षणिकत्वसाधनमनुपपन्नमिति परास्तम् । कालकर्मनिमित्तेनेति ॥
कालकर्मनिमित्तेनैव भवति नतु उपादानेनेति भावः । एतेन परमाणूनां क्षणि-
कत्वे उत्तरक्षणे पुनः परमाणून्पत्तौ उपादानाभावात् पुनः परमाणून्पत्तिरनुपपन्ने-
ति परास्तम् । निरुपादानसृष्टेः अभ्युपगमत्त्वेन उपादानाभावस्याशेषत्वात् ।

किमयमिति ॥ परस्यानुपपन्नभाषित्वेन युक्तमेवायं ब्रवीतीति नियमाभावात् प्रश्नः । मिलितानेकत इति ॥ यद्यपि न मेलनातिरिक्तः समुदायो दृश्यते इत्यात्माश्रय इत्यात्मश्रयो वक्तव्यः, तथापि = समुदायव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्य पूर्वस्मात्समुदायादुत्तरसमुदायः उत्तरस्माच्च पूर्वसमुदाय इत्यङ्गीकारे ऽन्योन्याश्रयो बोध्यः । व्यक्तिबाहुल्याङ्गीकारेण अनवस्थां वक्ष्यति ! सदा सद्भावेनेति ॥ यद्यपि — परमाणवः क्षणिकाः, तथापि — तत्प्रवाहस्तु सदावर्तत इति सदा सद्भावेनेत्युक्तम् । अतिपीडायामिति ॥ यस्मात् समुदायाद्यः समुदाय उत्पद्यते न तस्मात् पूर्वसमुदायोत्पत्तिरङ्गीक्रियेत किंतु समुदायान्तरात् सोऽप्येवं, सोऽप्येवमिति नाऽन्योन्याश्रय इत्यतिपीडायामित्यर्थः ।

इयमत्र सूत्रयोजना — परमाणुसमुदायेन केवलं एकपरमाणुहेतुके ऽङ्गीक्रियमाणे समुदायाप्राप्तिः किंतु — उभयहेतुके समुदितानेकहेतुके ऽङ्गीक्रियमाणेऽपि तदप्राप्तिरिति । भाष्ये अन्यथेति ॥ अन्यथा पूर्वोक्तमिलितानेकहेतुकत्वादन्यथा विरलानेकहेतुकत्वाङ्गीकारे, सर्वदा समुदायत्वं स्यादित्यर्थः । (२१ - सू०.) किं कारणेनानष्ट इति ॥ अत्र यद्यपि — किं कारणनाशकाले कार्यमुत्पद्यत इत्यपि पक्षो विकल्प्य दूषणीयः, तथापि — कारणनाशोत्तरकाले जायमाने कार्ये कारणव्यापाराभाववत् कारणनाशकाले जायमाने कार्येऽपि कारणव्यापाराभावसाम्यात् प्रतिज्ञोपरोधो भवतीति तद्दूषणेनैवाऽस्यापि दूषणं भवतीति पृथङ् न दूषितः । विद्यमानेवेति द्वितीयकल्पस्य कारणोत्तरक्षणे कारणे विद्यमाने कार्यमुत्पद्यते इति वा, कारणोत्पत्तिक्षण एव कार्यमुत्पद्यत इति वा, सम्भवमालोक्य द्वयमपि निषेधति — न द्वितीय इति ॥ आद्याऽसम्भवे हेतुपरतया मूलं योजयति — एकस्मिन् क्षण इति ॥ अस्तु द्विक्षणावस्थायित्वं को दोषः, न च — क्षणिकत्वहानिः; क्षणद्वयमेकक्षणत्वेन विवक्षित्वा क्षणिकत्वामिधानादित्यतो दूषणमाह — क्षणिकस्य चेति ॥ ' विनाशकारणाभावा ' दित्यतः परं ' अवस्थानप्रसङ्गा ' दिति ग्राह्यम् । ततश्चैवं योजना — क्षणिकत्वेनाङ्गीकृतस्य द्विक्षणावस्थानाङ्गीकारे तदुत्तरत्र तृतीयादिक्षणेषु विनाशकारणमुद्गरप्रहारदेरभावात् तृतीयादिक्षणेऽप्यवस्थानमङ्गीकार्यम् । ततश्च—पुनस्तस्मात्

कार्योत्पत्तयः स्युः, 'कारणेसति कार्यं भवत्येवे'ति नियमात्, तेभ्यः कार्येभ्यश्च
 तथा कार्योत्पत्तयः स्युरिति सर्वकार्याणां, कारणकार्याणां, कार्यकार्याणांच,
 योगपथमेकस्मिन् काले ऽवस्थानं स्यादिति । कारणोत्पत्त्युत्तरकाले कार्यमित्यङ्गी-
 कारे एकं घटमुत्पाद्य स्थितस्य कुलालस्य सायङ्काले कार्याणां कार्यकार्याणांचा-
 वस्थानात् शालापरिपूर्तिः स्यादिति भावः । द्वितीयासम्भवपरतयापि मूलांशं
 योजयति— तथेति॥ अस्मिंस्तु पक्षे एकं घटमुत्पाद्य स्थितस्य कुलालस्य द्वितीय
 क्षणे अघटत्वप्रसङ्ग इति भावः। भाष्ये—'निस्सन्तान'इति॥ सूत्रे अल्पाचूतरं पूर्वं
 प्रयोज्यमित्यभिप्रेत्य, ससन्तानविनाशे परेण सङ्केतितः प्रतिसंख्याविरोधशब्दः पूर्व-
 निर्दिष्टः; तावन्मात्रेण तस्य प्राधान्यं मा विज्ञायीति भावेन परेण निस्सन्तानविनाशे
 सङ्केतितोऽप्रतिसंख्याविरोधशब्दः प्रथमंव्याख्यात इति बोध्यम् । (२२-सू०)
 विविक्ततयेति ॥ वित्तिव्यवहारविषयमिलितपरमाणुजन्यपरमाणूनां विरलतये-
 त्यर्थः । निरस्तमिति ॥ ' उत्तरोत्पादेच पूर्वनिरोधा ' (२-२-२१) दिति
 विसदृशकार्यजनकत्वनिराकरणेनेत्यर्थः । मया समुदायावास्तवत्वेनानुपन्यस्तत्वात्
 तान्निराकरणमयुक्तमित्यत आह — समुदायोऽपीति ॥ समुदायस्तु वास्तवइति
 वदन् किं समुदायः समुदायिमात्रं, तदतिरिक्तोवेति प्रष्टव्य इत्यर्थः । स एवाव-
 यवीति ॥ यस्त्वया अवास्तवत्वेनाभ्युपगतो ऽवयवो तदभिन्नत्वात् कथं समुदा-
 यस्यावास्तवत्वं नोक्तमिति भावः । अस्तु तर्हि समुदायस्याप्यवास्तवत्वं कोदोष-
 इत्यतः ' एतेन 'त्युक्तहेतुं विवृणोति — अवास्तवत्व इति॥ शङ्कते—(२३-सू०)
 तथापीति ॥ तदेति॥ अत्र ' तदे 'त्यनन्तरं ' घटान्तर ' मित्यतः पूर्वं ' द्विती-
 यादिक्षणेपु घटान्तरमुत्पादये 'दिति ग्राह्यम् । घटान्तरमपीति ॥ घटान्तरमपि
 प्रथमघटवत् अनेकघटानुत्पादयेदित्यनन्तकार्यापात इत्यर्थः । कारणेसतिकार्यं
 भवत्येवेति ॥ ' कारणेसति कार्यं भवत्येवे 'ति योऽयं नियमः स्वयाश्रितः स
 किं वास्तवः, अवास्तवोवेत्यर्थः । एतेन — परकीयनियमाङ्गीकारस्य स्पष्टत्वात्
 नियमो ऽस्तिवा, नवेति विकल्पोऽनुपपन्न इति परास्तम् । तथाचेति॥ पक्षद्वये
 सत्त्वाभावेन साधनाभावात् क्षणिकता न सिध्यतीत्यर्थः । (२४-सू०) मा भूदर्थो
 पत्त्येति ॥ क्षणिकत्वं विनापि अर्थक्रियाकारित्वम्योपपन्नत्वशङ्काप्रतिरुद्धत्वेन

माभूदर्थोपस्था क्षणिकत्वसिद्धिः 'यत्स'दित्यनुमानेन तु सेत्स्यतीत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः — यदा हेतुः साध्यंविना पक्षे ऽनुपपद्यमानत्वेन अनुसंहितः पक्षेसाध्यं गमयति इति तदार्थापत्तिः, यदातु अन्यत्र गृहीतव्याप्तिबलेन पक्षे साध्यंगमयति तदा अनुमानमिति । एतेन — क्षणिकत्वरूपसाध्यंविनाप्युपपन्नस्य सत्त्वस्य तेन व्याप्यभावात् अनुमानेन सेत्स्यतीत्युक्तमिति परास्तम् । क्षणिकत्वं विनाप्युपपन्नमिति शङ्कामात्रसद्भावेऽपि वस्तुतस्तेन विनोपपन्नत्वाभावात् । न च व्याप्तिनिश्चयाऽयोगः पक्षेव्यभिचारसन्देहः स्यातिप्रसंगेन व्याप्तिनिश्चयविरोधित्वाभावात् । त्वदनुमानेऽसिद्धिरिति ॥ 'उभयथाचदोषा'दित्यत्र अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वस्य दूषितत्वमिति भावः । (२५-सू०) अन्यथा क्षणेऽपीति ॥ एकस्मिन्नेवक्षणे संयोगतदभावाभ्यां विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भावभेदः स्यादित्यर्थः । उक्तरीत्यापास्तमिति ॥ 'अनुसृतेष्वे'(२-२-२५) त्युक्तरीत्या बाधितविषयत्वादित्यर्थः । घटइति च किमिति ॥ घटशब्देन परमाणून् लक्षयित्वा घटत्वशब्देन परमाणुत्वमेव हेतुत्वेन विवक्ष्यते, आहोस्वित् परमाणुसमुदायं पक्षीकृत्य घटत्वमेव हेतूकृत्य इति भावः । दृष्टान्ताभावादिति ॥ मुसलाहतस्य घटस्य समुदायत्वेनाऽपरमाणुत्वात् तत्र हेत्वभावात् व्याप्तिग्रहणस्थलं नास्तीति भावः । तस्यावस्तुत्वादिति ॥ सत एव त्वयाक्षणिकत्वस्य साधनीयत्वेनाऽवस्तुनः तत्साधनमनुपयुक्तमिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तम्, वैभाविकसौत्वान्तिकमत-विरुद्धत्वात् । तथाहि — रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपेणावस्थितं खलु जगत् परमार्थसत्, तदशेषं परमाणुसमुदायात्मकम्, न त्ववयवीनामकश्चिदस्ति । परमाणुसमुदाय एव घटादिविद्युपपत्तौ परमाणुपरिणामस्य तदारब्धस्यवाऽवयविनोऽभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् । विद्यमानं च सर्वं क्षणिकमेव, सत्त्वस्य क्षणिकत्व-व्याप्यत्वात् । व्यापकाभावे व्याप्यायोगात् । नचैतत् कार्यजातं कालकर्मरूप-निमित्तेनैव भवति, भोपादानापेक्षा; ततः पूर्वपूर्वपरमाणूनां विनाशेन उपादानाभावेऽपि उत्तरोत्तरपरमाणूनां सृष्टिः, कालकर्मादिनैव भवतीति किमीश्वरेण-कृत्यम् । नचेश्वरेप्रमाणमस्ति वेदादेरप्रमाणत्वात् ! अत ईश्वरस्यैवाऽभावात् तस्य जन्मादिकारणत्वमयुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्वाभिधानम्, वैभाषिकसौ-
त्रान्तिकयोरनुपपन्नभाषित्वेन तत्समवस्थाप्रामाणिकत्वात् । तथाहि — यदुक्तं
कालकर्मादिनिमित्तेन क्षणिकपरमाणुनिमित्तकः समुदायोभवति, नत्ववयवी
कश्चिदस्तीति, तत्र प्रष्टव्यः । किमयं समुदायः एकपरमाणुहेतुको, ऽनेकपरमाणु-
हेतुकोवेति । नाद्यः, एकस्मात् समुदायइत्यस्य व्याहतत्वात् । द्वितीयेऽपि किं
मिलितानेकहेतुको विरलानेकहेतुकोवा । नाद्यः — मेलनस्यैव समुदायत्वेनाऽऽत्मा
श्रयात् । समुदायद्वयस्य कार्यकारणभावाङ्गीकारे ऽन्योन्याश्रयात्, व्यक्तिबाहुल्या-
ङ्गीकारे ऽनवस्थानात् । नोत्तरः — विरलपरमाणुप्रवाहस्य सदासद्भावेन समुदाय-
रूपकार्यविलयात्मकप्रलयाभावप्रसङ्गान् । ननु — अस्यैव सदा समुदायोत्पत्तिः
तथापि न प्रलयाभावः, वित्तिव्यवहाराभावादेव प्रलयोपपत्तेरिति चेत्, न —
वित्तिव्यवहारयोः कदाप्ययोगेन सृष्ट्यभावप्रसङ्गान् । तथाहि — आदौ परमाणू-
नां दर्शनं ततोऽपेक्षा ततोव्यवहारइति क्रमः । न चासावुपपद्यते, परमाणूनां
क्षणिकत्वेन कार्यमुत्पाद्य नष्टत्वात् । नहि अन्यत्र दर्शनम्, अन्यत्रापेक्षा, अन्यत्र
व्यवहार, इतिसम्भवति; अतिप्रसङ्गान् । एवं पुरुषेऽपि । किंच — न परमते
विशेषकार्योत्पत्तिः सम्भवति, कार्यस्य स्वसदृशकार्यजनकत्वस्वाभाव्यात् । नच —
स्वसदृशं कार्यमुत्पाद्य पश्चाद्वैसादृश्यमपि जनयतीति वाच्यम् — कार्योत्पादे तस्य
नष्टत्वेन वैसादृश्यजननायोगात् । किंच — प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिं वदन् प्रष्टव्यः,
किम्, असति कारणे कार्यमुत्पद्यते, उत सति । आद्ये — प्रतिज्ञाहानिः । द्वितीये —
प्रथमक्षणोत्पन्नानां विरलपरमाणूनां कार्योत्पत्तिसमयेऽपि भावे, क्षणिकत्व-
नियमाभावेन विनाशकसम्पत्तिपर्यन्तमवस्थानं स्यात् । तन्मतेच 'कारणे सति
कार्यं भवत्येवे'ति नियमात् पुनः पुनः कार्योत्पत्तिः स्यादिति सकलकार्याणां
योगपर्वं स्यात् । अथवा — परमाणूनां क्षणिकत्वात् यस्मिन् क्षणे परमाणवः,
तस्मिन्नेव क्षणे कार्यमिति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यं न स्यात् । नच — क्षणेषु
पूर्वापरमध्यभागोऽस्ति, येन — प्रथमभागे परमाणूत्पत्तिः, द्वितीयभागे तु कार्य-
जनकत्वमिति स्यात् । अपिच न परमते विनाशोयुज्यते । तथाहि — तन्मते
विनाशो द्विविधः — कार्यमुत्पाद्य तमपहाय तत्क्षणेनाशः, तस्याप्येवमिति प्रति-

क्षणं नाशः, स एव निस्सन्तानविनाशो, उपतिसंख्यानिरोध इतिच, गीयते । सन्तानं विनैव कारणस्य नष्टत्वात् । अपरस्तु — कार्यमुत्पाद्य तेन सहैव मुद्गर-प्रहारादिना क्षणमात्रे नाशः, स एव ससन्ताननाशः प्रतिसंख्यानिरोध इतिच गीयते । तत्रायस्तावन्नयुज्यते, कार्यमुत्पाद्य तत्परित्यागसमये सत्त्वेन सतश्चकार्य-जनकत्वनियमात् कार्यमेवोत्पादयेत्, नतु नश्येत् । तद्वियोगसमयेऽप्येवमिति न कदापि निस्सन्तानोनाशः । नापि ससन्तानविनाशो युज्यते, सतो घटस्य ह्यात्यन्ति को विनाशः, अतोऽसौ सत्त्वात् कार्यमुत्पादयेत्, नतु नश्येत् । एवमुत्तरत्रापि सत्त्वात् कार्यमेवोत्पादयेन्न तु नश्येदिति ससन्तानोच्छेदावसराभावात् । तथापि न सतांभावानां क्षणिकता निषेधुं शक्या, सत्त्वं नामार्थक्रियाकारित्वम्, न च क्षणिकतामन्तरेण तदुपपन्नम् । यदि घट आद्यक्षणे घटान्तरमुत्पाद्य, स्वयं न नश्यति, तर्हि — द्वितीयादिक्षणेषु घटान्तराण्यपि जनयेत् । घटान्तराण्यपि तथे त्यनन्तकार्यापातः । तस्मादर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसिद्ध्यै भावानां क्षणिकत्वमेष्टव्यमिति चेत्, अत्रवक्तव्यम् — अर्थक्रियाकारित्वंसत्त्वं तदन्यथानुपपत्त्या क्षणिकत्वमिति वदता 'कारणे सति कार्यं भवत्येवे'ति यो नियमआश्रितः स किं वास्तवो न वा । आद्ये — कार्यकारणयोः सव्येतरविषाणवत् समानकालीनत्वात् कार्य-कारणभावो न स्यात् । द्वितीये — प्रथमक्षणे कार्यानुत्पादकत्वेनार्थक्रियाकारित्वाभावादसत्त्वं स्यात् । ततः कदापि कार्योत्पत्तिर्न स्यात् । उत्तश्च — सत्त्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानं क्षणिकात्वं च न स्यात् । ननु — माभूदर्यापत्त्या क्षणिकत्वसिद्धिः, यत् सत् तत् क्षणिकं यथा दीपादि । सन्तश्च अभी भावादित्यनुमानेन सेत्स्यति । न च वाच्यं — दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति, यद्विरुद्धधर्माधिकरणं तन्नाना, यथा घटपटौ, तथाच अपदीपः पूर्वोत्तरक्षणयोर्विरुद्धधर्माधिकरणं परिणामविशेषदर्शनादिति चेत्, न — यत् सत् तदक्षणिकं यथा आकाशमिति अक्षणिकत्वस्यापि साधयितुं शक्यत्वात् । न चाकाशे साध्याभावः, विशेषदर्शनाभावेन क्षणिकत्वसाधकाभावात् । न च — हेत्वन्तरेण तत्सिद्धिः — पञ्चस्कन्धातिरिक्तत्वेन तत्र तदनभ्युपगमात् आकाशे सत्त्वं नास्तीति चेत्, किमिदं सत्त्वं यदाकाशे नस्ति, अर्थक्रियाकारित्वं चेत्, त्वन्मते पूर्वोक्तरीत्या कस्याप्यर्थक्रिया-

करित्वासम्भवेनासिद्धिः, साधनधिकलताच निदर्शनस्य । अथ स्वरूपेण विद्यमानता, भावरूपता वा । साचाकाशेऽप्यस्त्येवेति व्यभिचारो दुष्परिहरः । किंच — सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधः, तथा स्थायित्वसिद्धेः । न च — प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिः — बाधकाभावात् । घटोऽयं निरन्तरोत्तरक्षणवृत्तिष्वंसप्रतियोगी घटत्वात् मुसलाहतैकक्षणवृत्तिघटवदिति च उक्तरीत्या परास्तम् । किंच — घटशब्देन परमाणून् लक्षयित्वा घटत्वशब्देन परमाणुत्वमेव हेतुतया विवक्ष्यते, उत समुदायमेव पक्षीकृत्य घटत्वमेव हेतुतया विवक्ष्यते । नाद्यः — मुसलाहतस्थ घटस्य समुदायत्वेन परमाणुत्वाभावात्, तत्र हेत्वभावेन व्याप्तिग्रहणाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, — सत एव त्वयाक्षणीकत्वस्य साधनत्वत्वेनाऽवस्तुनः तत्साधनस्यानुपयुक्तत्वात् । अतो वैभाषिकसौत्रान्तिकमतस्यानुपपन्नत्वेन अविरोधकत्वात् युक्तमीश्वरस्याशेषजगत्कारणत्वलक्षणमिति सिद्धम् । (अ० ७.)

(८ - अधिकरणम्)

ॐ नाऽसतोऽदृष्टत्वात् ॐ [सू. २६.]

शून्यमतेति ॥ ननु — नेदं सूत्रं शून्यमतनिरासकं, 'न शून्याददृष्टत्वा' दिति पाठप्रसङ्गात् । न च तथा पाठोऽस्ति किंतु — नासत इति । तेन-
ऽसन्मतनिरासाय 'नासतोऽदृष्टत्वा' दिति सूत्रम् । अभावाद्वावोत्पत्तिरिति पक्षे उदासीनानामप्रयतमानानां कृषीवलादीनां सस्यादिकार्यसिद्धिः स्यादिति वक्तुं 'उदासीनानामपि चैवं सिद्धि' रिति सूत्रं प्रणीतमिति सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणशेष इति चेत्, न — उपमर्दितात् कारणाकार्योत्पाद इति पक्षस्य 'असति प्रतिज्ञोपरोध' इति सूत्रेण दूषितत्वात्तन्निरासाय पुनः सूत्रप्रणयनानुपपत्तेः । यदपि अभावाद्वावोत्पत्तिरिति पक्षे उदासीनानामप्रयतमानानां कृषीवलादीनां सस्यादिकार्यसिद्धिः स्यादिति तदतिस्थवीयः, सतः कारणस्य उपमर्दे सति कार्यमिति परो मन्यते, तत्र कः प्रसङ्गः उदासीनस्य कार्यसिद्धेः । यदि हि अत्यन्ताऽसत एव कार्यं परो मन्येत तदैवेदं दूषणं सङ्गच्छेत, न च तथा परो मन्येत । अतो नेदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणशेषः, अपितु — शून्यमतनिरासाय पृथगाधिकरणमिति ; ननु

चोक्तं तथात्वे 'न शून्याददृष्टत्वा' दिति सूत्रणीयमिति, सत्यम् 'न शून्याददृष्टत्वा' दिति सूत्रणीयं, तथापि — शून्यस्य कारणत्वाभावे असत्त्वरूपयुक्तिसूचनार्थं तथोक्तम् । यद्यपि शून्यवादीशून्यस्य नासत्त्वमभ्युपैति, तथापि — परामिते शून्ये प्रमाणाभावादसत्त्वं सत्स्यतीति सूत्रकारो मन्यते । परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वं विषय इति !! ननु — अस्मिन्नधिकरणे शून्यकारणत्वं निराक्रियते, अतः शून्यस्य जगत्कारणत्वं विषयः, युक्तं नवेति सन्देह इति वक्तव्यम् । न च शून्यवादिनिरासस्य विष्णोर्जगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थत्वेन तस्यैव प्राधान्यात् विष्णोर्जगत्कारणत्वं विषय इत्याद्येव वाच्यमिति वाच्यम् । आनन्दमयाधिकरणस्यापि विष्णुजिज्ञास्यत्वसिद्ध्यर्थत्वेन तस्यैव प्राधान्यात् तत्रापि विष्णोर्जिज्ञास्यत्वं विषय इत्याद्युक्तिप्रसङ्गात् । किंच—अधिकरणभेदज्ञापनाय हि विषयो निरूपणीयः, प्रतिपाद्यभेदाद्यत्तत्वादधिकरणभेदस्य । न हि विष्णोर्जगत्कारणत्वेन विषयेण अधिकरणानि भिद्यन्त इति शक्यते वक्तुम् । एतदध्यायगतसर्वाधिकरणसाधारणत्वात् जगत्कारणत्वस्येति चेत् सत्यमिह शून्यकारणत्वं विषय इत्याद्येव वक्तव्यमिति, तथापि — तद्विचारस्य विष्णुकारणत्वसिद्ध्यर्थत्वेन तस्यैवैतदधिकरणप्रधानप्रमेयत्वात् एतत्सन्देहाहितस्य सन्देहस्य जगत्कारणत्वेऽपि भावात् विष्णोर्जगत्कारणत्वं विषय इत्याद्युक्तम् । ननु चोक्तमानन्दमयाधिकरणेष्वपि विष्णोर्जिज्ञास्यत्वं विषय इत्यादि वक्तव्यमिति, सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत्, वैषम्यात् । आनन्दमयाधिकरणेषु ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसिद्धिर्वा आनन्दमयादिगुणसिद्धिरपि प्रधानं प्रयोजनम्, परं तु तज्जिज्ञास्यत्वं च सर्वाधिकरणसाधारणं तत्तद्गुणलाभस्तु असाधारणं ततः साधारणं विषयं परित्यज्याऽसाधारणो निरूपितः । इहतु विष्णोर्जगत्कारणत्वसिद्धिरेव मुख्यं प्रयोजनं समयनिराक्रिया तु तादर्थ्यात् । न हि समयो व्यसनितया निराक्रियते किंतु— विष्णोर्जगत्कारणत्वविरोधित्वात् । यद्यपि — अनेन विषयनिरूपणेन नाधिकरणभेदसिद्धिः, तथापि — टीकाकृता अधिकरणभेदसिद्धये विषयस्य निरूपितत्वात् तदनुक्तिर्न दोषाय । अधिकरणभेदसिद्धये तु शून्यस्य जगत्कारणत्वं विषय इत्याद्युक्तम् । एव भेदजातीयके सर्वत्र दृष्टव्यत् । अदृष्टत्वादित्येतत् प्रमाणादृष्टत्वादित्येवं परमिति भावेनाह — तत्प्रमाणाभावा-

दिति ॥ ननु — प्रमाणादृष्टत्वादित्युक्तं । प्रत्यक्षस्यैव तत्प्रमाणत्वादित्यत्राप्ये-
तदेवोत्तरमिति भावेनाह — न तावत्प्रत्यक्षमिति ॥ असतः कारणत्वाऽद-
र्शनेनेति ॥ ननु — दृष्टान्तनिराकरणाय कारणत्वस्य काव्यदर्शनादिति वक्तव्यं
ननु असतः कारणत्वाददर्शनादिति, असतः कारणत्वाददर्शनेऽपि सतस्तु तदर्श-
नेन तस्यैव दृष्टान्तत्वसम्भवात् । नहि पर्वते साध्यसाधनाय, पर्वतान्तरे साध्य-
साधनयोः सहचारं दर्शयन्ति । नापि परेण शून्यस्य जगत्कारणत्वसाधनायाऽ-
सत्त्वं हेतुरित्युक्तं, येनाऽसत्त्वस्य सत्यत्वसम्भवात् असदेव दृष्टान्त इति निबन्धः
स्यादिति चेत्, सत्यं — ‘कारणत्वस्य काव्यदर्शना’ दित्येव वक्तव्यमिति, त-
थापि — न तथा वक्तुं शक्यते कारणत्वस्य दण्डादौ बहुलमुपलम्भात् असतः
कारणत्वाददर्शनादित्युक्ते हि कश्चिदोषो भवति । तथाहि — शून्यस्य कारणत्वम-
नुमानेन साध्यता दृष्टान्तो वक्तव्यः । न च शून्यमेव दृष्टान्त इति शक्यते वक्तुं
तस्य पक्षत्वात्, नापि शून्यभिन्नः, तस्य त्वन्मते ऽसत्त्वेन, असति च कारणत्व-
स्य काव्यदर्शनेन कारणत्वाभावस्यासत्त्वेन हेतुना तत्रानुमातुं शक्यत्वेन, साध्य-
वैकल्यादित्याशयेन दृष्टान्ताभावाभिधानसम्भवात् । आगमस्तर्हि प्रमाणं भविष्यती-
त्यत्रापि एतदेवोत्तरमिति भावेनाह — आगमस्त्विति । (२७ - सू०.) अदृ-
ष्टमपीति ॥ दृष्टान्त इति शेषः । अयं भावः — माभूत्कारणत्वस्य काव्यदर्शना-
दन्वयदृष्टान्तः, व्यतिरेक्यनुमानात् शून्यस्य, जगत्कारणता सेत्स्यतीति । एतेन-
अप्रामाणिकस्वीकारस्यैव दोषत्वेन प्रमाणदृष्टस्वीकारे को दोष इति प्रश्नानुपपत्ति-
रिति परास्तम् । खपुष्पादीनामपि सकाशात् इति ॥ तत्रापि व्यतिरेक्यनुमा-
नस्य कर्तुं शक्यत्वादिति भावः । खपुष्पादीनामिति ॥ अकारणत्वेऽपीत्यतः
परं ‘अस्तु शून्यस्य कारणत्व’ मिति शेषः । अन्यत्रेति पदमनूय व्याचष्टे
अन्यत्र शून्यादिति ॥ (२८ - सू०.) परमार्थतोमृद इति ॥ ‘त्वन्मते’
इति शेषः । एतेन — मृदे घटोत्पत्तेरपि परमते अपारमार्थिकत्वात्, पारमार्थि-
कत्वाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । असत एव रजताकारेणेति ॥ शून्यस्यैव
रजतात्मना प्रतिभासस्यानुभवसिद्धत्वेन घटाद्यात्मना प्रतिभासोऽनुपपन्न इति
भावः । बाधविरोधादिति ॥ बाधकज्ञानेऽनुत्पत्तेरेवाधिष्ठानत्वस्य स्पष्टमुपलम्भात्
शून्यस्य रजतभ्रमाधिष्ठानत्वाङ्गीकारो न युक्त इति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वं शून्यसमयविरुद्धत्वात् । तथाहि— एकमेव शून्यमन्तत्रयरहितं परमार्थसत्, तस्मादेवाशेषं जगदुदेति । न चाऽसङ्गस्य तदनुपपत्तिः संवृत्तिसम्बन्धेन तदुपपत्तेः । न च श्रुतिविरोधः — तत्प्रामाण्या- नभ्युपगमात् । ततश्च शून्यसमयविरुद्धत्वादयुक्तं विष्णोर्जगत्कारणत्वलक्षणमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्वम्, शून्यसमयस्याप्रामाणि- कत्वात् । तथाहि — यत्तावदुच्यते शून्यमेव जगत्कारणमिति न तद्युक्तम्, प्रमा- णाभावात् । प्रमाणं भवत् प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा स्यात् । न तावत् प्रत्यक्षं तत्रास्ति, नाप्यनुमानं, दृष्टान्ताभावात्, ननु घटादावेव कारणत्वदर्शनात् कथं दृष्टान्ताभावइति चेत्, सत्यं दृश्यते तत्र कारणत्वं तथापि नासौ दृष्टान्तः, तस्य त्वन्मतेऽसत्त्वेन असति च प्रतिवादिना कारणत्वस्यानुपलब्धत्वेन असत्त्वेन कार- णत्वाभावस्यानुमातुं शक्यत्वेन, साध्यवैकल्यात् । आगमोऽपि बौद्धाद्यागमो वा वेदादिर्वा । नाद्यः — तत्प्रामाण्यस्य प्रतिवादिनोऽसंमतेः । न द्वितीयः — त- त्प्रामाण्यस्य वाद्यसंप्रतिपत्तेः, तथाविधवेदानुपलम्भाच्च । ननु — माभूत्कारण- त्वस्य काप्यदर्शनादन्वयदृष्टान्तः, व्यतिरेक्यनुमानान्तु शून्यस्य जगत्कारणतासे- त्स्यतीति चेत्, न — हेयोपादेयबुद्धिविषयतावर्जितानां खपुष्पादीनां सकाशात् सौरभ्यादिकार्यसिद्धिप्रसङ्गात्, व्यतिरेक्यनुमानस्य तत्रापि कर्तुं शक्यत्वात् । स्यादेतत् — यदि शून्यतत्वात् परमार्थतो मृदो घट इव जगदुत्पद्यत इति ब्रूमः, नचैवं किं नाम संवृत्तिवशात् शून्यमेव जगदाकारेण विवर्तत इति ब्रूमः । न हि शून्ये जगदध्यस्तमित्यत्रोक्तदोषावकाशः । शून्यस्यैव रजताकारेण प्रतीयमान- त्वादिति चेत्, न — तथात्वे जगतो मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः — स- दिति प्रतीयमानत्वात् । यदत्रोक्तं शून्यमेव रजताकारेण प्रतीयत इति, तन्न — शुक्तेरेव रजतारोपाधिष्ठानत्वस्यानुभवसिद्धत्वेन शून्यस्य तदधिष्ठानाभावात् । ननु — सदिति दृश्यमानस्यापि स्वप्नजाग्रत्वादे रज्जुमुक्तादे रसत्त्वात्, तद्वज- गतोऽसत्त्वं किं न स्यादिति चेत्, न — स्वप्न एवायं न जाग्रत्, रज्जुरियं न सर्प- इति बाधकप्रत्ययविषयत्ववत्, प्रकृते बाधकप्रत्ययविषयत्वाभावेन वैषम्यात् । त- देवं शून्यमतस्याप्ययुक्तत्वात् युक्तमीश्वरस्य जगत्कारणत्वलक्षणमिति सिद्धम् अ. ८

(९ - अधिकरणम्)

ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ (सू० ३०)

नित्यं निरञ्जनमिति । 'अयं घटः, अयंपट' इत्यादिज्ञानानि भिन्नानीव दृश्यन्ते, तथापि न तेषां भेदो मन्तव्यः, किन्तु एकमेव विज्ञानतत्त्वम् अनेकज्ञेयाकारं भवतीति मन्तव्यमिति भावः । अतीताधिकरणन्यायेनेति ॥ 'सदिति दृष्टत्वादिति न्यायेने'त्यर्थः । बाधकाभावादिनि ॥ उपलक्षणमेतत् । नीलादीनां प्रतीत्या सहोपलम्भनियमवत् भेदस्यापि स्वप्रतीत्या सहोपलम्भनियमात् स्वज्ञानात्मकत्वेन वास्तवत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्ववृत्तिविरोधेनेति ॥ ननु — साधनवैकल्यं स्वरीत्युच्यते, उत परमतेन । न तावदाद्यः, अस्मन्मते ज्ञानेऽपि ज्ञानान्तरविषयत्वसद्भावेन स्ववृत्तिविरोधेऽपि दृष्टान्ते साधनसम्भवात् । न ह्यस्मन्मते पटोऽयमिति ज्ञानं न ज्ञेयं तदभावापातात् । नापि स्ववृत्तिविरोधः, ज्ञानमिति ज्ञानस्य स्वविषयत्वाभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः, विज्ञानमेकमेव तत्त्वम् अन्यत् सर्वं तदात्मकमिति वदता परेण ज्ञानस्य स्वविषयत्वनैयत्याभ्युपगमादिति चेत्, न ब्रूमो वयं विज्ञानवादिरीत्या साधनवैकल्यमिति नाप्यस्मदीत्येति किं नाम — यदि त्वदनुमानं मायावादी पश्येत्, तर्हि — तेन एकस्यैव क्रियात्वकर्मत्वयोरनङ्गीकारात् साधनवैकल्यमाक्षिपेदेवेति ब्रूमः । न च — विज्ञानस्यापि विज्ञानान्तरविषयत्वसम्भवेन न स्ववृत्तिविरोध इति वाच्यम् — विज्ञानवादिमते विज्ञानतत्त्वस्यैकत्वेन विज्ञानान्तराभावात् । अज्ञाने व्यभिचारश्चेति ॥ अज्ञानस्य ज्ञानत्वं विरोधादङ्गीकर्तुं मनुचितमिति साध्याभावनिश्चयसम्भवाद्व्यभिचार इति भावः । बाधेन श्रुत्यादिप्रामाण्यनङ्गीकारात् कथं श्रुत्यादिविरोधाभिधानमित्यत आह — (३२ - सू०) एतच्चेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तं विज्ञानवादिमतविरुद्धत्वात् । तथाहि — नित्यं निरञ्जनं विज्ञानतत्त्वमेकमेव खलु विद्यमानं तन्मात्रमेतदशेषं जगत्, न ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदस्ति । अतो जगदुत्पत्तावीश्वरेण कृत्याभावादयुक्तं लक्षणमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव हरेर्जगत्कारणत्वं विज्ञानवादिसमयस्यायुक्तत्वेना

विरोधकत्वात् । तथाहि — विज्ञानातिरिक्तं जगन्नास्तीति वदन् प्रष्टव्यः । किं विज्ञानतत्त्वे जगदभ्यस्तम्, उत विज्ञानतत्त्वजगतोरभेद इति । नाद्यः — सदिति प्रतीयमानत्वेनारोपितत्वायोगात् । न द्वितीयः — जगतो ज्ञानात्मकत्वे प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोरिति वाच्यम् — भेदप्रतीतिविरोधात् । न च, सा भ्रान्तिः, बाधकाभावात् । नीलादीनां स्वप्रतीत्यभेदवत् भेदस्यापि स्वप्रतीत्यभेदेन यथार्थत्वात् तत्प्रतीतिभ्रमत्वायोगाच्च । साहित्यस्य भेदव्याप्तत्वेन सहोपलम्भादभेद इति प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधाच्च । ननु — यत्प्रकाशते तद्विज्ञानं, यथाज्ञानं, प्रकाशन्तेच नीलादय इति अनुमानेन नीलादीनां ज्ञानत्वसिद्धिरिति चेत्, न — प्रकाशत इत्यनेन ज्ञानविषयत्वमुच्यते आहोस्वित् प्रकाशत्वं वा । नाद्यः — मायावादिना स्ववृत्तिविरोधेन विज्ञाने साधनवैकल्याभिधाने निरुत्तरत्वप्रसङ्गात् । अज्ञाने व्यभिचाराच्च । नेतरः — असिद्धेः । किंच — ज्ञानस्य क्षणिकत्वेन जगतश्च स्थायित्वाच्च तयोरैक्यम् । सकलश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वाच्च सकलमपि बौद्धमतं न सद्भिर्प्राह्यम् । अतस्तद्विरोधाभावात् युक्तं विष्णोर्जगत्कारणत्वमिति सिद्धम् । (अ० ९)

(१० - अधिकरणम्)

ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ [सू० ३३.]

‘आह क्षणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम् ।

द्वयाद्वय मतस्त्वं सप्तमाङ्गि सदातनम् ॥’

इत्यनुव्याख्यानानुसारेणाह — सदसदुभयमिति ॥ सदित्येकः प्रकारः, असदिति द्वितीयः, उभयं सदसदात्मकमिति तृतीयः, उभयविलक्षणं सदसद्विलक्षणमिति चतुर्थः, सदसदुभयविलक्षणमिति पञ्चमषष्ठौ, नैतत्सर्वं सर्वंचेति सप्तमः । तत्र सत्त्वे सति सद्विलक्षणमिति पञ्चमः, असत्त्वे सति असद्विलक्षणमिति षष्ठः । सदसदात्मकं सदसद्विलक्षणमिति सप्तम इति विवेकः । ‘स्यादास्ति, स्यान्नास्ति, स्यादास्तिच नास्तिच, स्यादवक्तव्यं, स्यादस्ति चावक्तव्यं, स्यान्नास्ति चावक्तव्यं, स्यादास्तिच स्यान्नास्ति चावक्तव्यं चे’ति क्षणकोक्तेः । अस्वात्मा तत्परिमाणएव बाधकाभावादित्यत आह — (३४ - सू०) तथाचेति ॥ प्राप्तावित्यनन्तरं ‘परि-

माणस्य यावद्भूयभावित्वेन पिपीलिकादिपरिमाणानपाया ' दिति शेषः । शरीरा-
न्तरप्राप्तौ तदीयसर्वचेष्टानुपपत्तिलक्षणप्रमाणबलेन पूर्वपरिमाणविनाशेन परिमा-
णान्तरोत्पादोऽङ्गीक्रियत इत्याशङ्कते — (३५ - सू०) यदायच्छरीरमिति ॥
अत्र गुणसूत्रम् — ' अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ' इति ।
अत्रोभयग्रहणं शक्यमकर्तुं मौक्तशरीरनित्यत्वस्यैव सांसारिकशरीरं नित्यत्वापादक-
तया तस्यैव वक्तव्यत्वेन आत्मनित्यत्वस्यैव तदनापादकत्वेन तस्यावक्तव्यत्वादिति
चेत्, उच्यते — अत्र सांसारिकशरीराणां नित्यत्वं द्वेधा आपाद्यते । यदि मौक्तं
शरीरं नित्यं तर्हि — शरीरत्वाविशेषादिदमपि शरीरं नित्यं स्यात् । तथा यद्यात्मा
नित्यः स्यात्, तर्हि — सांसारिकं शरीरं नित्यं स्यात् । अन्यथा एतत्परिमाण-
नाशेन आत्मनाशापत्त्या मुक्त्यभावप्रसङ्गादिति । अत एव — नित्यत्वापादकयोः
शरीरात्मनित्यत्वयोः समुच्चयार्थशब्दः ॥

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तं जैनमतविरुद्धत्वात् । तथाहि —
जैनास्तु सप्तभङ्गिजगदिति वदन्ति, सदित्येकः प्रकारः, असदित्यपरः, सदसदात्मक
मिति तृतीयः, सदसद्विलक्षणमिति चतुर्थः, सत्त्वेसति सद्विलक्षणमिति पञ्चमः,
असत्त्वेसति असद्विलक्षणमिति षष्ठः, सदसदात्मकं सदसद्विलक्षणंचेति । तज्ज-
गत् आत्मादृष्टसाधनैर्भविष्यति, सच्चात्मा कायपरिमाणः । अत ईश्वरेण कृत्याभा-
वादयुक्तं लक्षणमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तं विष्णोर्जगत्कारणत्वं जैनमतस्याप्रामाणिकत्वात् !
तथाहि — यदुच्यते जैनेन सप्तभङ्गिजगदिति तदयुक्तम्, सदसद्व्यातिरिक्तप्रका-
रस्य अप्रामाणिकत्वात्, एकस्मिन्नसम्भवाच्च । न चैकैकाङ्गीकारे दोषस्य विद्य-
मानत्वात्तदङ्गीक्रियत इति वाच्यम् — तथात्वे दोषभयेन सर्वमपि त्याज्यं स्यात् ।
यदपि जीवस्य शरीरपरिमाणत्वमुक्तं तत् प्रष्टव्यं, किं तत् सर्वशरीरचेष्टोपपत्त्यर्थ-
मभ्युपगन्तव्यं, शरीरावच्छेदमन्तरेण आत्मनः परिमाणाभावप्रसङ्गाद्वा । नाद्यः —
प्राप्तव्यसर्वशरीरेषु सर्वत्र चेष्टानुपपादकत्वात् । न ब्रूमो वयमेकदेहपरिमाण एवात्मे
ति, किंतु यदा यच्छरीरं प्राप्नोति तदा तत्परिमाण इति । न चैवं सति प्रागुक्त-
दोषो भवतीति चेत्, न — आत्मनो विकारित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये —

किं जीवस्य मोक्षे परिमाणमस्ति, नवेति । न तावद्वितीयः— आत्मस्वरूपाभाव प्रसङ्गात् । न हि परिमाणशून्यं द्रव्यमस्ति । अस्ति चेत् शरीरमन्तरेण परिमाणायोगात् मोक्षेऽपि शरीरमङ्गीकरणीयम् । तत्रापि वक्तव्यं, तच्छरीरं नित्यं, मनित्यंवा । द्वितीये संसारसमानधर्मतापातः । आद्ये— शरीरत्वाविशेषादिदार्ढ्यात् न तन् शरीरमपि नित्यं स्यात् । तस्माज्जनमतस्यानुपपन्नत्वेन अवरोधकत्वाद्युक्तं जगत्कारणत्वलक्षणं हरेरिति सिद्धम् । (अ० १०)

(११ - अधिकरणम्)

ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ [सू. ३७.]

हन्तुमेवेति ॥ ननु — उशब्दस्य एवेति व्याख्यानमनुपपन्नम् । हननस्या कृतत्वात्, भीषणस्यैव कृतत्वात् । ततश्च हन्तुमेवेति प्रतिज्ञाय हननाकरणे भीषणमात्रकरणेच अम्भ्रण्या इच्छा मोघा स्यादिति चेत्, उच्यते — न ब्रूमेवयं 'हन्तवाउ' इति हननसङ्कल्प इति येनोक्तदोषः स्यात् । किं नाम यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं म्रियस्वेत्याक्षेपपूर्वकं दुर्गुणपरित्यागाभिप्रायेण वदति, तथा—अम्भ्रण्यपि रुद्रस्याऽतिभीषणतया तद्वधमनभिप्रेत्यैव हन्तुमेव धनुरातनोमि नतु भीषणार्थमिति वदतीत्यङ्गीकारात् । 'एषस्ये'ति पदं व्याचष्टे—आसमन्तादीशस्येति ॥ आ ई-शस्येति स्थिते गुणे शकारश्छान्दसे षत्वेच एषस्येति रूपं भवति । मीलद्वय इत्यस्य व्याख्यानम्—अभीष्टसंचकस्येति ॥ (३८ सू०) अशरीरत्वादिति ॥ नन्वशरीरत्वमसिद्धं तेन तथानङ्गीकारात्, भवद्विरपि पूर्वसूत्रे जननमरणादीनामभिधानेन शिवस्य शरीराङ्गीकारादिति चेत्, न ब्रूमेवयं सदातनमशरीरत्वं हेतुरिति येनोक्तदोषः स्यात् । किं नाम आदिकालीनं, नच — तदप्यसिद्धं श्रुत्योत्पत्तिश्रवणेन उत्पत्तेः प्राक् अशरीरत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् (४० सू०) तदुपादानहाननिमित्तोत्पत्तिमरण इति ॥ अनेन 'तद्गता' इति भाष्यं तत्प्रयुक्ता इति व्याख्यातम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तं पाशुपतसमयविरुद्धत्वात् । तथाहि — पशुपतिः खलु सार्वभ्यादिगुणशाली मायामुपादानीकृत्य हरिहिरण्यगर्भादिजगदुत्पत्त्यादि करोति । श्रुतिस्मृतयश्च अस्मिन्नर्थे भवन्ति । अतोलक्षणसूत्रमयुक्तमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — युक्तं विष्णोर्जगत्कारणत्वं, पाशुपतसमयस्याप्रामाणि-
कत्वात् । तथाहि— न पशुपतिर्जगत्कर्ता पारतन्त्र्यजननमरणादिदोषदुष्टत्वात् ।
न चासिद्धो हेतुः, 'यंकामये तं तमुग्रं कृणोमी' (ऋ.स. ८-७-११)त्यादि श्रुति
सिद्धत्वात् । किंच आदिसृष्टौ तस्याशरीरत्वेन कर्तृत्वायोगः, न ह्यशरीरःकर्ता दृश्यते
येनासौ तथास्यात् । अपिच — पशुपतेः अधिष्ठानं नोपलभामहे तेन चासौ न
कर्ता ; ननु — प्रलयकाले नित्यतया विद्यमानं प्रकृत्यादिकं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठे-
यतया शरीरादिवत्, न च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयप्रेरणाय शरीरापेक्षा शरीरप्रेरणार्थमपि
शरीरान्तरापेक्षाप्रसङ्गात् । अतः शरीरादिप्रतिनिधिसद्भावात् कर्तृत्वपुपपन्नमिति
चेत्, न — कारकप्रामस्य शरीरतुल्यत्वे शरीरोपादानपरित्यागाभ्यां जननमरण-
वत् तदुपादानपरित्यागाभ्यामपि जननमरणपसङ्गात् । ततश्च सुखदुःखभोगप्राप्तिः ।
अपिच— पशुपतिः कर्तेति वदन् प्रष्टव्यः, किमसौ शरीरी उत नेति । आद्ये —
विनाशप्रसङ्गः । द्वितीये — ज्ञानाभावः । न चैते दोषा विष्णुपक्षेऽपि । 'बुद्धि-
मान्मनोमा' नित्यादिश्रुत्या ज्ञानाभावस्य परिहृतत्वात्, 'यदात्मको भगवान् तदात्मि
का व्याक्ति' रित्यादिना अन्तर्वत्त्वादिदोषाणां परिहृतत्वात् । अन्यैव दिशा शाक्तेय-
सौरस्कान्दगाणापतानां समया निराकृता वेदितव्याः । अतः पाशुपतसमयस्यानुप-
पन्नत्वेन अविरोधकत्वाद्युक्तं लक्षणसूत्रमिति सिद्धम् । (अ० ११)

(१२ - अधिकरणम्)

ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ (सू० - ४२.)

पुरुषाननुगृहीतस्त्रीमात्रादिति ।। ननु—पुरुषाननुगृहीतस्त्रीमात्रादुत्पत्तिः
प्रमाणदृष्टा न भवति, आहोस्वित् प्रत्यक्षदृष्टा भवति । नाद्यः — 'अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णा' (श्वे. उ. ४-५) मिति परोदाहृतवद्भागमसद्भावात् । न
द्वितीयः — प्रमाणविशेषाभावस्य प्रमेयाभावान्नन्वादकत्वात् । मा हि भूत् प्रत्य-
क्षाभावेन अतीन्द्रियार्थविलोपः मा च भूत् आगमाभावेन ऐन्द्रियिकार्थविलोपः ।
किंच — पुरुषाननुगृहीताभ्योऽपि स्त्रीभ्यः वराद्युत्पत्तिर्दृश्यत इत्यसिद्धिः ; अं-
पत्योत्पत्तिर्न दृश्यत इति चेत्, मा दर्शि, न ह्यस्माभिः लौकिकत्वात् गर्भिणी

भूत्वा जगज्जनयित्री शक्तिरित्यभ्युपगम्यते, येन पुरुषानुग्रहोऽपेक्षितः स्यात् । किं-
नाम संकल्पोदेव जगज्जनयित्री शक्तिरभ्युपगम्यते । अन्यथा पुरुषान्महदादिसृ-
ष्टिरदृष्टेति ईश्वरादपि जगत्सृष्टिर्न स्यात् । अथ तत्र प्रमाणबलादभ्युपेयं तर्हि
इदमप्यभ्युपेयम्, विशेषादिति चेत्, मैवम्—शक्तिः सङ्कल्पमात्रेण जगज्जनयित्री
इत्यस्यार्थस्य प्रमाणाददृष्टत्वादित्याशयात् । यच्च परेणोदाहिष्यते न तत् स्वातन्त्र्येण
जगत्कर्तृत्वे मानम्, अपितु ईश्वराधीनतया जगत्कर्तृत्वे मानमिति बोध्यम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तम्, शाक्त्यमतविरुद्धत्वात् ।
शक्तिरेव खलु सार्वज्ञादिगुणशालिनी सकलजगज्जननी श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु
पठ्यते । अतो लक्षणं हरेर्न युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव हरेर्जगत्कारणत्वं शाक्त्यमतस्याऽप्रामाणिकत्वे-
नाविरोधकत्वात् । तथाहि — यदुच्यते शक्तिरेव पुरुषाननुगृहीता जगत्कारण-
मिति न तद्युक्तं, शक्तिरेव पुरुषाननुगृहीता जगत्कारणमित्यस्यार्थस्य प्रमाणाददृ-
ष्टत्वात् । परोदाहृतानां 'अजामेका' मित्यादिप्रमाणानां तु ईश्वराधीनतयैव
जगत्कारणत्वाभिधायित्वेनातत्परत्वात् । अपरे तु शाक्ता मन्यन्ते— सार्वज्ञादिगु-
णविधुरः सदाशिवः शक्त्यनुग्राहकोऽस्ति, तदनुगृहीतायाः शक्तिः जगत्कारणत्वे
'अजामेका' मित्यादिश्रुतेः प्रमाणत्वात्, सदाशिवानुगृहीता शक्तिः, जगत्कार-
णमिति, तन्न — सदाशिवस्य ज्ञानादिवैधुर्येणाऽनुग्राहकत्वायोगात् । ये तु शा-
क्ताः सदाशिवस्य सार्वज्ञादिकं मन्यन्ते तेषां शक्तिकारणत्वाङ्गीकारवैयर्थ्यात् त-
न्मतं पाशुपतमते ऽन्तर्भवतीति तन्निरासेनैव निरस्तम् । सर्वश्रुतिस्मृतिविरुद्ध-
त्वाच्च सर्वमपि शाक्त्यमतमयुक्तमेवेति, युक्तं विष्णोर्जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षण-
मिति सिद्धम् (अ. १२)

इति श्रीमत्सत्यनिधितीर्थ श्रीचरणाराधक श्रीमत्सत्यनाथयति

विरचितायां तत्त्वप्रकाशिकाभिनवचन्द्रिकायां

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

अथ द्वितीयस्य तृतीयः पादः

(१ - अधिकरणम्)

ॐ न वियदश्रुतेः ॐ (सू-१.)

एतत्पादार्थमिति ॥ ' अध्यायस्यैकार्थत्वात् पादभेदः किं निबन्धन इत्यतः ' इति वर्तते । तस्य एतत्पादार्थं दर्शयतीत्यनेन सम्बन्धः । ननु — ' जीवपरमात्माधिभूताधिदैवे ' ष्विति भाष्यमनुपपन्नम्, जीवविचारस्य प्रथममदर्शनादित्यत आह — तत्र जिज्ञासोरिति ॥ भाष्यं न पादप्रतिपाद्यक्रमप्रदर्शनाय प्रवृत्तं मपितु — पादप्रतिपाद्यमात्रप्रदर्शनाय प्रवृत्तम् । यद्यपि — जीवविचारस्यानेकाधिकरणनिर्वाह्यत्वात् सूत्रकृता महामल्लभङ्गन्यायेन जीवविचारं कृत्वा अन्यविचारः कर्तव्यः, तथाहि — जिज्ञासोरध्यात्मविचारस्यान्तिमत्वसूचनाय सूचीकटाह्न्यायेन अधिभूताधिदैवपरमात्मजीवविचारः क्रमेण कृत इति भावः ।
व्यर्थः पादद्वयारम्भ इति ॥ ईश्वरे श्रुतिविरोधपरिहारार्थान्येवाधिकरणान्यारम्भणीयानि नाऽन्यानीति भावः । अनुत्पत्तिश्रुत्यविरोधेनोत्पत्तिसमर्थनस्याऽऽवश्यकत्वमाह — सकलजगज्जन्मादिकर्तेत्यादिना ॥ श्रुत्यविरोधेनाकाशोत्पत्तिः समर्थनीयेति विशिष्टा प्रतिज्ञा । तत्र उत्पत्तिसमर्थनाभावे तच्चाऽऽकाशस्य भित्त्यत्वे ऽसम्भवि स्यादिति बाधकमुक्तम् । तस्यार्थः — यदि श्रुतिविरोधेनैवाकाशोत्पत्तिः समर्थ्यते, अनादित्वश्रुतेरप्रामाण्यमभ्युपेत्यैव समर्थ्यत इति यावत्, तर्ह्यैकाशानादितानियामकत्वलक्षणगुणहानिः स्यादिति । अन्यार्थतयेति ॥ प्रादुर्भावावर्थतयेत्यर्थः । अत्र टीकायां न वियदश्रुतेरिति सूत्रप्रतीकग्रहणानन्तरं श्रूयमाणम् ' अत्रोत्पत्त्यसम्भवादिति प्रकृतानुत्पत्तिः सम्बध्यत ' इति वाक्यं प्रक्षिप्तं न टीकावाक्यम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — ' उत्पत्त्यसम्भवा ' दिति सूत्रे (ब०. सू०. २-२-४१) अनुत्पत्तिशब्दाभावात् अनुत्पत्तिमच्छब्दस्यापेक्षितत्वेनाऽनुत्पत्तिशब्दस्यानपेक्षितत्वाच्च (३ सू०.) अनादित्वश्रुतिरिति ॥

आधुनिकोत्पत्त्यभावरूपगौणानादित्वपरेत्यर्थः । कुतोऽनादित्वश्रुतेर्गौणत्वम्, उत्पत्तिश्रुतेरेव गौणत्वं किं नाद्रिपत इत्यत आह — तथाहीत्यादिना ॥ सत्यमुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वाङ्गीकारेणापि विरोधपरिहारो भवति, तथापि न तदङ्गीकर्तुं शक्यम्, आकाशशब्दार्थे सर्वत्र उत्पत्तिश्रुतिप्रतिपाद्योत्पत्तेः सत्त्वात्, उत्पत्तिश्रुतिः सर्वविषया सर्वत्र स्वार्थप्रतिपादनक्षमा बाधाभावात् । अतः सा मुख्यार्थेवाभ्युपगम्यते । अनादित्वश्रुतिस्तु न सर्वविषया, सर्वाकाशेषु न स्वार्थप्रतिपादनक्षमेति सर्वविषयत्वसिद्धये सैव गौणीत्यभ्युपगम्यत इति भावः । कुतोऽनादित्वश्रुतिः सर्वत्र न स्वार्थप्रतिपादनक्षमेत्यत आह — भूत इति ॥ भूताकाशेऽनादित्वश्रुत्यर्थस्य कथमप्यभावात् न सर्वत्र स्वार्थप्रतिपादनक्षमेत्यर्थः । न्यायविवरणे तु — अनादित्वश्रुतेरव्याकृताकाशपरत्वम्, उत्पत्तिश्रुतेस्तु भूतत्ववदभिमानिपरत्वमिति धर्मिभेदेन श्रुत्योर्विरोधं परिहृत्य उत्पत्तिश्रुतेः अभिमानिविषये अव्याकृताकाशविषये च पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं न त्वनादित्वश्रुतिनिषेध्यस्वरूपलाभरूपोत्पत्तिविषयत्वमिति धर्मैक्यपक्षेऽपि विरोधः परिहृतः । प्रवृत्त्यादिति भाव इति ॥ बाधायोग्यत्वादित्यर्थः । एतेन — उभयोः प्राबल्यासम्भवात् ‘उत्पत्तिश्रुतीनामपी’ति समुच्चयाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । मा भूत् श्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्यम्, अनुभवादिविरुद्धत्वेन तु अप्रामाण्यं स्यादित्यत आह — अनेनेति ॥ बाधायोग्यत्वेनेत्यर्थः । बहुबाधस्यान्यस्यत्वात् अनुभवश्रुत्योर्भिन्नविषयत्वमेव कलानीयं विभुत्वादियुक्तेस्तु अप्रामाण्यमेवाभ्युपेयमिति भावः । (४ - सू०.) न केवलमुक्तव्यवस्थेति ॥ अनादित्वश्रुतेर्न मुख्यानादित्वपरत्वं किंतु गौणानादित्वपरत्वमिति व्यवस्था असम्भवयुक्तिसिद्धा इत्येव न, अपितु अथ ह वा वेति श्रुतिसिद्धा चेत्यर्थप्रतिपादकमित्यर्थः । ननु श्रुतौ पुरुषप्रकृतिकालान्तनित्यत्वप्रतिज्ञा अनुपपन्ना । तेषामनित्यत्वात् चित्प्रकृतेरग्रहणात् न्यूनत्वाच्चेत्यत आह — पुरुषादिपदैरिति ॥ श्रद्धा तत्पत्नीति ॥ इतः परं टीकायां श्रूयमाणं ‘पुरुषपदेन गृहीतयोरप्यनयोः चैतन्यमात्रादधिकमपि नित्यमस्तीति दर्शयितुं पुनः तत्परिकरयोर्ग्रहण’मिति वाक्यं नात्रत्यं, किंतु ‘तस्मान्नित्यानित्यानीति शेष’ इति वाक्यात्परं वाक्यं लेखकदोषादत्र पतितम् । अवश्यं चैतदेवं वि-

ज्ञेयम् — पुरुषपदेन गृहीतत्वात् नित्यत्वेनोक्तयोः अनित्यवर्गे ग्रहणेनाधिकनित्य-
त्वसूचनासम्भवात् । व्याख्यानं तु तत्रैव करिष्यामः । उक्तप्रतिज्ञेति ॥ पुरु-
षादयो नित्याः, प्राणादयो नित्या इति प्रतिज्ञाद्वयसमर्थनायेत्यर्थः । एव-
मन्येष्वपीति ॥ अनित्यत्वेन प्रतिज्ञातेषु प्राणादिष्वपि उपनयनिगमने द्रष्टव्ये
इति सम्बन्धः । प्राणादीन्युपत्तिमस्तीति उपनयप्रकारदर्शनं, तस्मात्स्वीयस्त इति
निगमनप्रकारदर्शनम् । प्राणादिषु न सर्वेषामिति । अनित्यत्वहेतूपदर्शन-
मुखेनानित्यत्वमन्य नित्यत्वहेतूपदर्शनमुखेन नित्यत्वमुच्यत इति भावः । एतेन—
श्रुतौ अनित्यत्वमेवनेति पदाश्रयणात् अनित्यत्वमेव नैत्युच्यत इत्युक्तमिति परा-
स्तम् । अनुवायेन सह विधेयं दर्शयति — तस्मान्नित्यानित्यानीति शेष
इति ॥ अत्रानित्यानीत्यनुवादः नित्यत्वं तु विधेयमिति विवेकः । अत्र ले-
खकदोषादुच्छिन्नं 'पुरुषपदेन' इति वाक्यमिह द्रष्टव्यम् । तद्व्याख्यायते— ननु—
'यान्यनित्यानि प्राणः श्रद्धाभूतानि भौतिकानी' इति वाक्ये अनित्यत्वेनोक्ताना-
मनित्यत्वमेव न किंतु नित्यत्वमप्यस्तीति प्रतिपादनाय प्रवृत्ते 'अथैतान्युपत्ति-
मन्ति चानुपत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाकाश' इति वाक्ये आकाशस्यैव ग्रहणं नतु
प्राणश्रद्धयोः तयोः 'अथ ह वाच नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल' इति वाक्ये
पुरुषपदेन गृहीतत्वेन नित्यत्वस्य लब्धत्वादित्यत आह — पुरुषपदेनेति ॥
जीवेषु चैतन्यमेव नित्यं प्राणश्रद्धयोस्तु ज्ञानमपि नित्यमस्तीति दर्शयितुं पुरुष-
पदेन गृहीतयोरपि पुनर्ग्रहणमित्यर्थः ! ननु — गृहीतयोः प्राणश्रद्धयोरेव नित्यत्व
मुक्तं स्यात् नवनुपात्तज्ञानस्य नित्यत्वमित्यत उक्तम्—सपरिकरयोरिति ॥ प्राण-
श्रद्धापदे ज्ञानादिविशिष्टयोः प्राणश्रद्धयोर्वाचके । ततश्च उपात्तस्यज्ञानस्य नित्यत्वं
वक्तुं शक्यमिति भावः । तत्प्रकारश्चेति ॥ अव्याकृताकाशस्य परार्थीनविशेष-
रूपधर्मद्वारेणोत्पत्तिः न स्वरूपेण । भूताकाशस्य तु स्वरूपेणोत्पत्तिरिति तत्प्रकार
उक्त इत्यर्थः । अत्रैवम् 'अथहवावे' इति भाष्योदाहृतश्रुतियोजना — अथेति
हवावेति निपातसमुदायः श्रोतुरवधानार्थः । नित्यान्युच्यन्ते तान्युदाहरति
पुरुषः प्रकृतिरात्माकाल इति । पुरुषः = चैतन्यम्, प्रकृतिः = चेतनाचेतना,
आत्मा = परमात्मा, कालः = कालप्रवाहः । अथ नित्यनिरूपणानन्तरं यान्य-

नित्यानि तान्युच्यन्ते तान्युदाहरति — प्राणःश्रद्धाभूतानि भौतिकानीति । प्राणो=मुख्यवायुः, श्रद्धा=तत्पत्नी, भूतानि=आकाशादीनि, भौतिकानि=देहाः, घटाद्याश्च । अनित्यत्वे उत्पत्तिमत्त्वं हेतुरित्यभिप्रेत्य व्याप्तिमाह — यानिहवाइति । ह वा इति निपातोऽवधारणे । अनित्यानि भवस्येवेत्यर्थः । नित्यत्वेऽनुत्पत्तिमत्त्वं हेतुरित्यभिप्रेत्य व्याप्तिमाह — यानि हवा इति । निगमनमाह — न विलीयन्त इति । उपनये एतानीत्युक्तानुदाहरति — पुरुषःप्रकृतिरात्मा काल इति । एवमनित्यत्वानुमानेऽपि उपनयनिगमने द्रष्टव्ये । अथ यान्यनित्यानीति वाक्ये अनित्यत्वेनोक्तानां प्राणादीनामनित्यत्वमेव न किंतु नित्यत्वमप्यस्तीति भावेनाह—अथैतानीति । एतानीत्युक्तानुदाहरति — प्राणःश्रद्धाकाश इति । अत्र प्राणश्रद्धापदाभ्यां ज्ञानादिसहितयोः प्राणश्रद्धयोर्ग्रहणम् । यद्यपि — पुरुषपदेनैव नित्यत्वमुक्तं, तथापि— तयोर्विज्ञानमपि नित्यमिति द्योतनाय पुनर्ग्रहणम् । उत्पत्तिमत्त्वा नुत्पत्तिमत्त्वयोः विरोधं परिहर्तुं व्यवस्थामाह भागशोऽह्युपच्यन्त इति । कैश्चिद्वागैर्नोत्पद्यन्त इत्यपि ग्राह्यमिति । ननु — भवेदाकाशस्य गौणानादित्वेन व्यवस्थाययनादित्वश्रुतिर्गौणार्थाभवेत्, न चैतदस्ति, बाधकं विना प्रतीतार्थत्यागायोगात् । अन्यथा ‘न जायते न म्रियते’ इत्यादावपि मुख्यार्थत्वं न स्यादिति भावेन शङ्कते — (५-सू०) भवेदाकाशस्येति ॥ इयं चाशङ्का ‘गौण्यसम्भवा’दिति सूत्रस्थ ‘गौणी’ति प्रतिज्ञाश्रवणानन्तरमुपपन्ना, तत्परिहारस्तु ‘गौण्यसम्भवा’दिति सूत्रोक्तहेतुना जातोऽपि ‘स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्, प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य’ इति सूत्राभ्यामपि भवतीति सूत्रद्वयानिवर्त्यत्वेनाऽऽशङ्कात्रोक्ता । एतेन—अनादित्वश्रुते मुख्यार्थपरित्यागे असम्भवादित्यनेन हेतोरुक्तत्वात् पुनः शङ्कानुदय इति परास्तम् । अस्याःशङ्काया हेतूपन्यासात् पूर्वमेव जातत्वात् । अनुत्पत्तिमच्छब्दस्येति ॥ ‘न जायते’ (का० २—१८) इति श्रुतेर्ब्रह्मणि मुख्यार्थत्वेऽपि अनादिर्वा अयमाकाश इति श्रुतेः आकाशेऽमुख्यार्थकत्वमुपपद्यते । तद्यथा ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यार्थत्वेऽपि चतुर्मुखादावमुख्यत्वं तद्वदिति भावः । ‘ब्रह्मशब्दव’दिति दृष्टान्तोक्त्या बाधकसद्भावादमुख्यार्थत्वमित्यभिप्रेति । ‘ब्रह्मशब्दव’दिति दृष्टान्तोक्त्यासूचितं मुख्यार्थपरित्यागे कारणं बाधकं ज्ञातुमशक्तस्य

प्रागुक्तशङ्का न निवृत्तेति उत्तरसूत्रनिवर्त्यत्वेन तामेव शङ्कामनुवदति — (६-सू०) युक्तं ब्रह्मशब्दस्येति ॥ एतेन — ‘ भवेदाकाशस्ये ’त्यनेनैवाऽस्याः शङ्कायाः कृतत्वात् पुनराशङ्कानुपपन्नेति परास्तम् । ननु — ‘ गौण्यसम्भवा ’ (२-३-२) दिति सूत्रेणैवाऽस्याः शङ्कायाः परिहृतत्वात् सूत्रद्वयं व्यर्थमित्यत आह — अने-
नेति॥ अनेन सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । उक्तमाना ‘ मसम्भवा ’दित्यनेनैवोक्तशङ्कापरिहारः, मध्यमानां ‘ स्या ’दिति सूत्रेण, अधमानां ‘ प्रतिज्ञाहानि ’रिति सूत्रेणेति बोध्यम् ।
‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आमी ’ (ऐ० उ० १-१) दिव्यादि श्रुतिगतमिदं-
शब्दमनूयैतद्विभवव्यर्थमाह — इदमस्येत्यर्थ इति ॥ विभक्तत्वादिति ॥
अल्पशक्तिवादित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तम्, ‘ अनादिर्वा अयमाकाश ’
इति श्रुतेः आकाशस्याऽनादित्वेनाऽऽकाशकारणत्वाभावात् । न च — ‘ आत्मन
आकाशःसम्भूत ’ इति श्रुत्या आत्मन आकाशकारणत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् —
अनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरुद्धत्वेन तस्याः श्रुतेरप्रमाणत्वात् । न च — सम्भूतश्रुते-
रर्थान्तरपरत्वेन अप्रामाण्याभावः — बाध्यादावपि अन्यार्थतापातात् । नहि यत्र
शब्दः श्रूयते तत्राऽमुख्यः, यत्राकृष्यते तत्र मुख्य इति सम्भवति । तस्मादाका-
शोत्पत्तिश्रुतेरप्रामाण्यादयुक्तं श्रुतिसमन्वयेनाकाशकारणत्वं ब्रह्मण इति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्वम्, आकाशानुत्पत्तौ
श्रुत्यभावादाकाशस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेनाकाशकारणत्वे बाधकाभावात् । ननु —
उत्पत्तौ प्रमाणाभावादेव वियतः अनुत्पत्तिमत्त्वसिद्धिः स्यादिति चेत्, न —
‘ आत्मन आकाशःसम्भूत ’ (तै० उ० २ - १) इति श्रुतिसद्भावात् ।
नानयाश्रुत्या उत्पत्तिः सिध्यति ‘ अनादिर्वा अयमाकाश ’ इति श्रुतिविरुद्धत्वा-
दिति चेत्, न — आनादित्वश्रुतेर्गौणत्वात् । तत् कुतःसिद्धमिति चेत्, उत्पत्ति-
श्रुतिबाहुल्यान्यथानुपपद्येति ब्रूमः । ‘ अथह वाव नित्यानी ’ति भाट्टवेयश्रुतेश्च ।
एतेनाऽनुभवादिविरोधोऽपि परास्तः । ननु — कुतोऽनादित्वश्रुतेर्गौणत्वं मुख्यार्थे
बाधकाभावात् । अन्यथा ‘ न जायते नम्रियत ’ इत्यादावपि गौणार्थत्वंस्यादिति
चेत्, स्यादन्यत्र मुख्यार्थस्याप्यनुत्पत्तिमच्छब्दस्याऽऽकाशे गौणत्वम् । मुख्यार्थ-

स्याकाशे बहुलोत्पत्तिश्रुतिबाधितत्वात् । ब्रह्माणि मुख्यस्यापि ब्रह्मशब्दस्य बाधक-
वशात् विरिञ्चादिष्वमुख्यत्वदर्शनात् । अन्यथा ' इदं सर्वमसृजते' (तै.उ.२-६)
ति प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । न च—अत्र आकाशमसृजतेत्यनुक्तत्वात् न प्रतिज्ञाहानि-
रिति वाच्यम् — सर्वशब्देनैवाकाशस्य ग्रहणात्, सङ्कोचे कारणाभावात्, ' आ-
त्मा वा इदमेक एवाग्र आसी ' दित्यादिश्रुतेश्च । आकाश उत्पत्तिमान् अल्पश-
क्तित्वात् घटादिवदित्यनुमानाच्च आकाशोत्पत्तिसिद्धेरनादित्वश्रुतिर्गौणी । अतः
श्रुत्यविरोधेन भगवदितरस्योत्पत्तिसिद्धे र्युक्तः सर्वकारणे ब्रह्माणि श्रुति समन्वय
इति सिद्धम् (अ०. १.)

(२ - अधिकरणम्)

ॐ एतेन मातरिश्वाव्याख्यातः ॐ (सू० - ८.)

तथासतीति ॥ यद्यपि — आकाशस्यैवोत्पत्त्यनुत्पत्तिमत्त्वम्, तथापि =
छात्रिन्यानेनाकाशादिवदिति उक्तम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अनुत्पत्तिश्रुतेर्गौ-
णार्थत्वे आकाशवत् मुख्यवायोरुत्पत्त्यनुत्पत्तिमत्त्वं स्यात् तस्मिंश्च सति तेजोऽवन्ना-
दिष्वकाशं निक्षिप्याऽनित्यत्वमुक्त्वा वायोर्नित्यत्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । वाय्वाकाश-
योर्नित्यानित्यत्वे वैषम्येणोक्तेः कारणाभावादिति भावः । ननु — नित्यानित्यात्म-
कस्याऽव्याकृताकाशस्य न तेजोऽवन्नाद्यनित्यवर्गे निवेशः । यस्य तु भूताकाशस्य
निवेशः नासौ नित्यानित्यः । ततश्च — नित्यानित्यस्यापि वायोर्नित्यत्वोक्तिर्नानु-
पपन्नस्यत आह — नचाकाशपदेनेति ॥ भूतमेवात्रेत्यतः परं ' विवाक्षित '
मिति शेषः । इतिशब्दात्परं ' अन्नं ' ति शेषः । भाष्ये — ' अथ ह चेतनाश्वा-
चेतनाश्च ' त्यादि श्रुत्युदाहरणमयुक्तम्, अनुत्पत्तिप्रतिपादकत्वाभावादित्यतस्तद-
भिप्रायमाह — किञ्चेत्यादिना ॥ वायोरनुत्पत्तिः अनुत्पत्तिप्रतिपादिका श्रुतिः ।
न्यायविवरणाभिप्रेतमुत्पत्तिपक्षे ऽनुभवविरोधमाह — एवं विधस्यचेति ॥ नि-
त्यत्वव्याप्तोक्तानेकहेतुगतोऽपि उत्पत्तिमत्त्वे ऽनुभवव्याकोपः स्यात्, यत् यत्सा-
धकहेतुमत् तत्तद्वत् इत्यनुभवादित्यर्थः । अनुत्पन्नत्वेनाश्रुतत्वादिति ॥
नन्वसिद्धोऽयं हेतुः — ' सावा एषा देवताऽनादिः योऽयंप्रवते, यस्य नादिर्नमध्य-

नान्त' इत्यादिना अनुत्पत्तेः श्रुतत्वादिति चेत्, न — श्रूयमाणापि श्रुतिनार्थ-
साधिका गौणत्वादिति भावेन तथोक्तत्वात् । अत एव 'आकाशानुत्पत्ति श्रुति
न्याख्यानेनैव व्याख्यातत्वा'दित्यनेन स्वाभिप्रायमुत्तरत्र व्यक्तीकरिष्यति । अन्यो-
न्यानुरोधाननुरोधयोरिति ॥ अनुरोधे पराधीनविशेषप्राप्त्या स्वातन्त्र्यहानिः,
अननुरोधेतुपरस्परप्रतिरोधेन कार्यासिद्ध्या कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तत्वाद्यसर्वैश्वर्य-
हानिरिति भावः । भाष्ये — परस्तु नित्यः पुरुषः प्रकृतिः काल एव चेति ॥
पुरुषपदेन जीवचैतन्यं, प्रकृतिपदेन महालक्ष्मीः, कालपदेन श्रीभूदुर्गा उच्यन्ते । ननु—
वायोर्मुख्यनित्यत्वाभावे विशेषेणानुत्पत्ति श्रुतिः मुख्यचेतनत्वाद्युक्तिश्च विरुणद्धी-
त्याशङ्का न परिहृतेत्यत आह — तत्र वायोरिति ॥ उच्यत इत्यत परम् ' इति
भाव ' इति शेषः । तत्रेत्यस्य उच्यत इत्यनेन सम्बन्धः । यद्यपि — पूर्वपक्षिणा
शङ्कितं परात्परनित्यत्वं परनित्यत्वं च नास्त्येव, तथापि — सम्पत्तिनित्यताशून्येभ्यो
ऽनित्येभ्य उत्पत्त्यनुत्पत्तिमद्भ्य इति यावत् एतादृशेभ्यो विषयादिभ्यः स्वरूपा-
तिरिक्तज्ञाननित्यत्वाभिप्रायेण अतिशयेन नित्यता तत्र 'अथ ह नित्याश्चानि-
त्याश्चे' ति श्रुतौ 'वायुर्वाव नित्य' इत्यनेनोच्यते । उपलक्षणमेतत् । 'अत ह
चेतनाश्चाचेतनाश्चे' त्यादि श्रुतौ ज्ञाननित्यत्वाभिप्रायेणैव मुख्यचेतनत्वादिकमु-
च्यत इति भाव इत्यर्थः । अमुख्यस्येतीति ॥ भूतवायुविषयतयेदं सूत्रं योजनी-
यमिति शेषः । वायुशब्देन खल्विति ॥ यद्यपि — वायुवाचकेनान्यत्र भूता-
दित्यमुच्यत इति भूतस्य प्रतिपाद्यत्वप्रसक्तिरस्ति, तथापि — न भूतपरंतया सूत्रं
योजनीयं तत्र विवादाभावात्, मुख्यवायावेव विवादसङ्गावादिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तम् — 'वायुर्वावनित्यः, सा
वा एषा देवताऽनादिर्योऽयं पवत' इत्यादिश्रुते वायोरुत्पत्त्यभावेन तत्कारणत्वाभा-
वात् । न च — आकाशानुत्पत्ति श्रुतिवत् इयं श्रुति गौणीति वाच्यम् — 'अथ
हनित्याश्चानित्याश्च, तेजोब्रह्मान्याकाश इति तान्यनित्यानि वायुर्वावनित्यो वायुना
हि सर्वाणि भूतानि नेनीयंते' इति श्रुत्या आकाशस्यानित्यत्वमुक्त्वा, वायोर्नि-
त्यत्वोक्तेः । अन्यथा — वायोर्विशिष्यनित्यत्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । किंच — यदि
वायुरुत्पत्तिमान् स्यात् तदा सर्वापेक्षयातिशयितचेतनत्वं सर्वदेवेशस्यत्वं च न

स्यात्, 'यस्य नादि नैमध्यं नांतमित्यादिश्रुत्या अनादित्वमुक्त्वा उदयनिम्लोचा-
भावस्याप्युक्तः । नचोदयनिम्लोचशून्यस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या साधकवतः
साध्य(वत्ता)दर्शनेनानुत्पत्तिसाधकवतोप्युत्पत्तिमत्वांगीकारे ऽनुभवव्याकोपः स्यात् ।
अतः वायोरुत्पत्त्यभावेनोत्पत्ति श्रुतेरप्रामाण्यात् न श्रुतिसमन्वयेन विष्णोर्जगत्का-
रणत्वं युक्तमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — युक्तं विष्णोर्जगज्जन्मादिकारणत्वम्, वायोरुत्पत्तिम-
त्वात् । न च — तत्र प्रमाणाभावः, 'प्राणाद्वायुरजायते' त्युत्पत्ति श्रुतेः । नचा-
ऽनुत्पत्ति श्रुति विरोधः — तस्याः स्वरूपानुत्पत्तिपरत्वेन गौणत्वात् । ननु —
वायोर्मुख्यानुत्पत्तिमत्त्वाभावे आकाशस्यानित्यत्वमुक्त्वा वायोर्विशिष्य नित्यत्वोक्तिः,
अतिशयेन चेतनत्वोक्तिः, देवोपास्यत्वोक्तिश्चाऽनुपपन्ना स्यादिति चेत्, न —
स्वरूपातिरिक्तज्ञाननित्यत्वाभिप्रायेणाऽतिशयनित्यत्वाद्युक्तिसंभवात् । अतः श्रुत्य-
विरोधेन वायो रूपत्तिसिद्धेः युक्तं ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वमिति
सिद्धम् (अ०. २.)

(३ - अधिकरणम्)

ॐ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ [सू० १.]

नचानादित्वेपीति॥ अनादित्वेपि श्रुतिसद्भावात् तथा प्रतिरुद्धया नो-
त्पत्तिः सिध्यतीति न वाच्यमिति भावः । असंभवदुद्भवयोरिति ॥ अनादित्वे-
नासंभवदुद्भवयोर्नभोनभस्वतोः उत्पत्तौ सिद्धायां समस्य = नभोनभस्वद्भ्यां अवि-
शिष्टस्य, ब्रह्मणोऽनुत्पत्तिरयुक्तेति युक्तिसाहित्येन जन्मश्रुतेः प्राबल्यादिर्पर्यः ।
अनादित्वेनोक्तत्वं तु नभोनभस्वतोरपि सद्भावेन नोत्पत्तिवारकमिति भावः । अ-
नेन च ब्रह्मोत्पत्तिमदविशिष्टत्वात्, यो येनाऽविशिष्टः स तद्धर्मवान्, यथा —
संप्रतिपन्न इत्यनुमानं सूचितं भवति । का तर्हि अनादित्वश्रुतेर्गतिरिति वदंतं
तटस्थं प्रत्याह — अनुत्पत्तिश्रुतिश्चेत्यादिना ॥ यदि अनुत्पत्तिश्रुतिः सर्वात्म-
नानुत्पत्तिपरेत्यभिमानेन पृच्छसि, तर्हि — प्रमाणमेवेत्युत्तरम् । नचेदभिमानः तत्त्वं
चेत् पृच्छसि तदा आकाशादाविव व्यवस्थेयुत्तरमिति विवेकः । एतेन — अनादि-

त्वेपि श्रुतिरस्तीति शंकमानस्य सर्वथाऽनुत्पत्तिवादिनित्यमिमानस्य सिद्धत्वात् अ-
मिमानश्चेत् अप्रमाणम्, न चेत् व्यवस्थेयुक्त्ययोग इति परास्तम् । ननु —
सूत्रोक्ता प्रतिज्ञा अनुपपन्नेत्याशंकते — मयापीति ॥ एतेन — अनुत्पत्तिरेवेति
सावधारणं प्रतिज्ञातत्वात् सिद्धार्थाप्रतिज्ञेति शंकानुदय इति परास्तम् । ननु —
माध्योक्ता प्रतिज्ञाऽनुपपन्नोत्सूत्रत्वादित्यत आह — अत एवेति ॥ तेनैवेति ॥
स्वातंत्र्यसूचनेनैव नभोनभस्वद्वा मविशिष्टत्वरूपं पूर्वपक्षयुक्तहेतोर्गतिरसिद्धिश्चो-
क्ता भवतीत्यर्थः । असिद्धिं दर्शयति — गगनपवनादीनामिति । अस्वातंत्र्या-
त्तेषामुत्पत्तिः, ब्रह्मणस्तु स्वातंत्र्यमिति अविशेषोनेति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोः श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वं युक्तं तस्योत्प-
त्तिमन्त्रेण जगत्कारणत्वायोगात् ॥ नच — तत्र प्रमाणाभावः ‘असतः सदजा-
यत’ (ऋ. सं. ८ ३-१) श्रुतिसिद्धत्वात् । नचाऽनादित्वश्रुतिप्रतिरुद्धत्वात् न
तयोत्पत्तिः सिध्यतीति वाच्यम् — ब्रह्मोत्पत्तिमदविशिष्टत्वादित्युत्पत्तिश्रुतेः स
युक्तिकत्वेन प्रवृत्तत्वात् । नच — कारणाभावादनुत्पत्तिः — असत एव तत्का-
रणत्वात् । अतो ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिमत्त्वादशेषकारणतया न श्रुतिसमन्वय इति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्वम् असतः सदुत्पत्तेः का-
व्यदर्शनेन असतः सकाशात् उत्पत्त्यनुपपत्तेः का तर्हि ‘असतः सदजायत’
इति श्रुतेर्गतिरिति चेत् उच्यते — ‘ब्रह्म वा असत् सद्वावप्राण’ इति श्रुतेः
ब्रह्मणः सकाशाद्वायोरुत्पत्तिः । श्रुत्यर्थ इति ॥ तदुक्तं ।

‘त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोर्नौ रेतस्वजायां कवि रादधेऽजः ।

ततो वयं सप्तमुखा यदर्धे बभूविमाऽऽत्मन् करवाम विं त (भा०.
३ - ६ - २८) इति ।

ननु — रामकृष्णादिरूपेण हरेर्जायमानत्वात् कथं न जन्मेति चेत्,
रामकृष्णादेः प्रादुर्भूतत्वेनाऽनुत्पन्नत्वात् । तदुक्तं

प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथं चनेति ।

अतः श्रुत्यविरोधेन ब्रह्मणोऽनादित्वे सिद्धे युक्तं तत्र श्रुतिसमन्वयेन
जगत्कारणत्वमिति सिद्धम् । (अ० ३.)

(४ - अधिकरणम्)

ॐ तेजोऽतस्तथाह्याह ॐ (सू० १०)

एवमिति ॥ उत्पत्तौ सिद्धायामित्यन्तमवसरसंगतिसूचनार्थम् । ननु — प्राथमिकत्वाद्वियद्विचार एव कर्तव्यः, न तेजोविचार इत्याशंकापरिहाराय 'वियदादीनां च परमात्मनो जन्मेत्यत्र विवादाभावेने 'त्यंतं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्राऽऽदिशब्दः प्रक्षिप्तः वियतश्चेत्येव पाठः । वायोरवधिकरणे विचार्यमाणत्वात् विवादसद्भावाच्चादिशब्दसंप्रहाद्याभावात् । ततः परं ' वियद्विचारं परित्यज्ये 'ति शेषः । अत्र ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थमित्याद्यंतर्भावसंगतिनिरूपणार्थम् । वायुविचारपरित्यागेन, प्रथमं तेजोविचारस्तु काचित् तेजः पूर्वसृष्टेः श्रवणात् तत्प्राधान्यविवक्षयेति बोध्यम् । तदभावप्रसंग इति ॥ स्वातंत्र्येण जगत्कारणत्वाभावप्रसंग इत्यर्थः । तस्या इति ॥ उभयकारणत्वेपि तस्याः श्रुतेः अविरोधात् । निरवधारणत्वेनोपपन्नत्वादित्यर्थः । ' सर्वं वाक्यं सावधारण ' मिति न्यायेन ' तत्तेजोऽसृजते ' (छा०. ६ - २ - ३) श्रुतिरवधारणतात्पर्यवतीत्यत आह — ब्रह्ममात्रेति ॥ ब्रीह्यादेरकारणत्वेपीति ॥ वाय्वादीन् विना स्रष्टुं शक्यत्वेपीति भावः । वायुप्रभृतीनां देवतात्वादिति ॥ वायुप्रभृतीनां देवतात्वेन ' वायोरग्नि ' रिति श्रुतेः निमित्तपरत्वस्यापि सद्भावेन विरोधसद्भावादायासः सार्थक इति भावः । ' उपादानशक्तेश्च परमात्माधीनत्वा ' दिति वाक्यं प्रक्षिप्तम् न टीकावाक्यमिति बोध्यम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न श्रुतिसमन्वयेन विष्णोरसाधारण्येन जगत्कारणत्वं वाच्यम्, तेजसः वायुजातत्वे श्रुतिसद्भावेन विष्णुवत् वायोरपि अग्निकारणत्वेन विष्णोर्विशेषाभावात् । न च — वायुद्वारातेजसः परमात्मजातत्वाभिधायकत्वं श्रुतेर्वाच्यं । किं ब्रह्म वायुद्वारमंतरेण तेजः स्रष्टुमीष्टे, न वा । आद्ये द्वारवैयर्थ्यम् । द्वितीयेतु — साम्यं तयोरवर्जनीयम् । अतो न जगत्कारणत्वेन सर्वश्रुतिसमन्वयेन युक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव तत्र सर्वश्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वं ' तत्तेजोऽसृजते ' ति श्रुते रग्नेर्विष्णुजातत्वात् । न च — ' वायोरग्नि ' रित्यादि श्रुति

विरोधः — तत्र वायुद्वारा तेजसो ब्रह्मजातत्वेक्तिः । नच — द्वारवैयर्थ्यानुप-
पत्त्या उभयोरपि कारणत्वं वाच्यम् — शक्तस्यापि ब्रह्मणः स्वेच्छयैव द्वारमनुसृत्य
कारणत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । अतः श्रुत्यविरोधेन तेजसो ब्रह्मजातत्वे सिद्धे
सर्वश्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वं हरेरिति सिद्धम् (अ० ४)

(५ - अधिकरणम्)

ॐ आपः ॐ (सू-११.)

पूर्वपक्षस्तु — न हरेः श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वं युक्तम्, अपाम्
'अग्रेराप' इति श्रुतिबलात्तेजोजातत्वात् । नच — 'तदपोऽसृजते' (छा० ६-
२-३) ति श्रुतिविरोधात् प्रतीतिार्थे तेजोजातत्वश्रुतेः अप्रामाण्यं वक्तुं युक्तम् —
'आपः तेजसो जायन्ते अस्त्वात् स्वेदादिव' दिति युक्तियुक्तत्वेन प्राबल्यात् ।
तथाच श्रुतिः — 'तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत, तस्मा-
द्यत्र कच शोचति, स्वेदते वा, पुरुषः तेजस एव तद्ध्यापो जायंत' इति । ततश्च
न ब्रह्मणः श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव हरेरशेषकारणत्वम् । 'अग्रेराप' इति श्रुतेः
अपां परमात्मन उत्पत्तौ अग्निद्वारमित्येवंपरत्वात् । 'ब्रह्मैवेदमप्र आसीत् तदपो-
ऽसृजते' ति श्रुतेः । ननु — श्रुतिद्वयान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मतेजसोः साम्येनैव का-
रणत्वं किं न स्यादिति चेत्, न —

'कर्ता सर्वस्य वै विष्णु रेकएव न संशयः ।

इतरेषां तु सत्ताद्या यतएव तदाज्ञये' ॥ ति

वचनविरोधात् । तस्माच्छ्रुत्यविरोधेनाऽपां ब्रह्मजातत्वसिद्धेः युक्तं वेदस-
मन्वयेन जगत्कारणत्वं हरेरिति सिद्धम् (अ० ५)

(६ - अधिकरणम्)

ॐ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॐ (सू० - १२.)

संदेहबीजं पूर्वपक्षं पृच्छति — किमस्येति ॥ संदेहबीजं पूर्वपक्षं च

भाष्यकार एव दर्शयतीत्याह — तत्र श्रुति विगानमिति ॥ तत्र=शंकायां सत्या-
मित्यर्थः । श्रुतिद्वयस्य परस्परविरुद्धत्वादिति ॥ 'ता अन्नमसृजन्ते' ति
श्रुतिः, अन्नसृष्टेरवान्तर्त्यं वक्ति, 'अभ्यः पृथिवी' ति श्रुतिस्तु पृथिव्या अबानं-
तर्त्यं वक्ति । ततश्च अन्नस्यावान्तर्त्यं विरुणद्धि, पृथिव्यास्तदान्तर्त्यम् अन्नान्तर्त्यं
विरुणद्धीति श्रुत्योः परस्परविरुद्धत्वादित्यर्थः । एतेन — अपा मुभयकारणत्वसं-
भवान्नविरोध इति परास्तम् । अन्नस्यैवाप्सृष्ट्यानन्तरं सृष्टिः पृथिव्यास्तु तदान्त-
र्त्यम् । अथवा—पृथिव्या एवाप्सृष्ट्यानन्तर्यम्, अन्नस्य तु तदान्तर्त्यमित्यभ्युपगमे
न विरोध इत्यत आह — निरवकाशत्वेनेति ॥ द्वयोरपि श्रुत्योर्निरवकाशत्वेन
अन्यतरपक्षपाताऽयोगा नैवं विरोधः परिहर्तुं शक्य इति भावः । अविरोधमा-
शंक्य निषेधति — नचेति ॥ प्रकारं तरेणाऽविरोधमाशंक्य निषेधति=नचेति ॥
सव्येतरविषाणवत् उभयोरप्यवान्तर्त्यमाशंक्य निषेधति — नापीति ॥ उक्त-
श्रुतिविरोधादिति ॥ 'ओषधीभ्योन्न' मित्युक्तश्रुतिविरोधादित्यर्थः । पृथिवी-
जन्योषधिजन्यत्ववचनात् नाऽन्नस्य पृथिव्या सहोत्पत्तिरिति भावः । आदिसृष्टौ
परमात्मनः सकाशादुत्पन्नानां देवानां सृष्टयन्तरे कश्यपादुत्पत्तिवत् पृथिव्या
सहोत्पन्नस्याप्यन्नस्य सृष्टयन्तरे ओषधिजन्यत्वं संभवतीत्याशंक्य निषेधति— नचा-
न्नस्यैवेति ॥ बहुकल्पनेति ॥ अन्नस्य सृष्टिद्वयकल्पनम्, एकस्यां सृष्टौ
पृथिव्या सहैव जन्मकल्पनम्, 'अभ्यः पृथिवी' ति श्रुतौ अन्नपरित्यागे 'ता
अन्नमसृजन्ते' ति श्रुतौ पृथिवीपरित्यागे च कारणं परिकल्पनीयमित्यनेककल्प-
नापातादित्यर्थः । नचेति ॥ श्रुत्योर्द्वयोरपि निरवकाशत्वेपि 'गङ्गायां घोष'
इत्यादाविव 'ता अन्नमसृजन्ते' ति श्रुतेर्मुद्ध्यार्थत्याग इति भावः । कारणा-
भावादिति ॥ गङ्गायां घोष इत्यादौ आसत्वाक्यत्वेन प्रामाण्यस्य सिद्धत्वान्मुद्ध्यार्-
थत्यागो ऽङ्गीक्रियते, न चात्र प्रामाण्यमस्तीति न मुद्ध्यार्थस्याप्य इति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — न श्रुतिसमन्वयेन बिष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तम्, द्वार-
कारण श्रुतीनां परस्परं विरोधेनाऽप्रामाण्यात् । तथाहि — 'ता अन्नमसृजन्ते' ति
अन्नसृष्टेरप्सृष्ट्यानन्तर्यमुच्यते, 'अभ्यः पृथिवी' ति पृथिवीसृष्टेः अप्सृष्ट्यानन्तर्यम्,
न चोभयं संभवति विरोधात् । नच — तत्त्वान्नशब्देन प्रथिव्येव विवक्षितेति
वाच्यम् — अन्नश्रुतेः प्रसिद्धान्नपरत्वे बहुवाक्यानुसारित्वगुणलाभात्, 'तस्मा-

यत्रकचवर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इति प्रसिद्धा-
नल्लिगाच्च । नच पृथिवीपदेनाऽन्नसंग्रहः अद्ध्य एव अन्नसूष्टयंगीकारे 'अद्ध्यः पृथिवी,
पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्न' (तै. उ. २—) मिति श्रुतिविरोधात् । नापि
पृथिव्यन्नयोरद्ध्यः युगपदेवोत्पत्तिः, उक्तश्रुतिविरोधात् । न चान्नस्य सृष्टिभेदेन
अद्ध्यः, ओषधीभ्योऽपि जन्मः बहुकल्पनापातात् । अतः श्रुतिद्वयस्य परस्परं
विरुद्धत्वात् अप्रामाण्यमेवेति न श्रुतिसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु— युक्तमेव विष्णोः श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वम् । श्रुत्यो-
र्विरोधाभावात् । तथाहि — 'ता अन्नमसृजते' त्यत्राऽन्नशब्देन पृथिवीविवक्षिता
'तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजते'ति भूतप्रकरणात्, यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्त-
द्रूपं, यच्छुक्लं तदपाम्, यत्कुष्णं तदन्नस्ये' (छा. ६)ति अन्नस्य कार्ण्यश्रवणाच्च ।
नचैवं लक्षणा — 'आपश्च पृथिवीचान्नं, पृथिवीवा अन्न' मिति शब्दांतरे पृथि-
व्या अन्नशब्दाभिधेयत्वाभिधानात् । नच वृष्टिजत्वलिङ्गविरोधः, पार्थिवपदार्थानां
वृष्ट्युत्पन्नत्वार्थत्वेनोपपत्तेः । ननु — श्रुतेः किमर्थांतरकल्पनया श्रुत्योर्विरोधेन
अप्रामाण्यमेव किं न स्यादिति चेत्, न — वेदो नाऽप्रमाणम् अप्रामाण्यकार-
णदोषशून्यत्वात् प्रत्यक्षवदित्यादि युक्तिविरोधात् । एवंच विरोधाभावात् हरे-
श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वं युक्तमिति सिद्धम् (अ० ६)

(७ - अधिकरणम्)

ॐ तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात्सः ॐ (सू० १३)

लोकेच पितुरन्यस्यैवेति ॥ ननु — लोके उद्वंधश्चगरळमृगुपाता-
दिनात्महंतार आततायिनो दृश्यन्ते, तत्र काऽनुपपत्तिः पितुः पुत्रहननेऽपि, जन-
न्यपि शंतनोर्भार्या पुनर्हन्त्रीदृश्यते, नहि मातुरपि पितुः पुत्रेषु स्नेहो गरीयान्,
येन मातुः तद्धंतृत्वेऽपि पितुर्न स्यात्, दृश्यते चाऽजीगर्तः स्वपुत्रशुनःशेषवधाय
प्रवृत्तः, तत्कथमुच्यते पितुरन्यस्यैव मारकत्वदर्शनादिति चेत् — न ब्रूमो वयं लो-
के पितुर्मारकत्वं नैवदृष्टमिति येनोक्तदोषस्यात्, किं नाम लोके अन्यस्य पितुः
प्राज्ञविलक्षणस्य मृदस्येति यावत् । पुत्रमारकत्वं दृष्टमिति तदुक्तम् — अहो विधात

स्वमतीव बालिशो यस्वात्मसृष्टेः प्रतिरूपमीह ' इति । एवंच — उत्पादकस्यैव संहर्तृत्वे मौढ्यं स्यात् नच तद्युक्तमिति संहर्तृत्वमेवानभ्युपेयमिति । विरोध इति ॥ बाध इत्यर्थः । भाक्तार्थत्वेनेति ॥ अंतकवद्भयंकरत्वार्थकत्वेनेत्यर्थः । 'रुद्रो माविशांतक' इत्यत्र रुद्र, उमेति पदच्छेदमुपेत्याह — रुद्रत्वमिति ॥ 'रुद्रस्त्व' मित्यपि कचित्पाटः । ननु— सूत्रकृतोक्तस्य 'तदाभिध्याना' दिति लिङ्गस्य विद्मसंहारशक्तिमत्त्वसिद्ध्या सावकाशत्वात् । अनादिभवभेत्तुः संहारे सामर्थ्यमस्तु विश्वसंहर्तृत्वं तु कुतः प्रमाणान् प्रतिपत्तव्यं सूत्रे तत्साधकप्रमाणानुपन्यासादित्याशयेन शङ्कते — नन्विति ॥ ईश्वरान्यस्य शक्त्यभावादस्यैव तदङ्गीकार्यमिति भावः । शक्त्यस्यैव तत्संभवादिति ॥ अतःपरं श्रूयमाणम् 'अथैतावता परितोष' इति वाक्यं न टीकावाक्यम्, अपितु प्रक्षिप्तम् । अस्य भाष्योक्तकैमुल्यविरोधित्वात् । न हि पूर्वोक्तप्रमाणादर्थलाभप्रयुक्तापरितोषे प्रमाणांतरप्रवृत्तिः कैमुल्यन्यायेन भवति, येनेदं वाक्यं प्रक्षिप्तं न स्यात् । 'एकदेशिक्रियाचात्रे' ति भाष्यगत 'मत्रे' ति पदमनूय व्याकुर्वन् अप्यर्थकचशब्दसंबंधं सूचयति — अत्रपरतंत्रेपीति सृष्ट्यादिकमितीति ॥ पूर्वत्र = ईरितमित्यत्र । अनेन परतंत्रेपीरितसृष्ट्यादिकं सर्वात्मना नेति स्मृत्यर्थः सूचितः । ममत्वादिदोषराहित्येनेति ॥ लौकिकपितुः ममतामद्भावेन मौढ्यंविना पुत्रहंतृत्वमयुक्तम् । ईश्वरस्य तु ममताभावात् मौढ्यंविनापि हंतृत्वसंभवात् मौढ्यप्रसंग इति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु—न विष्णुःसंहर्ता अपितु रुद्र एव । 'प्राणाणां ग्रंथिरसी' (महाना, १६-२) ति श्रुतेः । नच विष्णोः सर्वशब्दवाच्यत्वात् सा श्रुतिः विष्णुपरा, रुद्रपरत्वेऽपि तस्य द्वारकारणत्वाभिधात्रीवा किं न स्यादिति वाच्यम्— लोकविरोधात् । लोके हि पिता न पुत्रमारकः, मारकोऽपि मूढ एव न प्राज्ञः, एवंच — पितुरीश्वरस्य जगन्मारकत्वाङ्गीकारे मौढ्यमेव स्यात् । नचतद्युक्तमिति लोकविरोधो दुर्बलः । नच—विष्णोः संहर्तृत्वेपि 'यत्प्रयंती' ति श्रुतिरस्तीति वाच्यम्— तस्याः बलवदेतच्छ्रुतिविरोधेनाप्रमाणत्वात् । अतो विष्णोर्न संहर्तृत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु— युक्तमेव विष्णोः संहर्तृत्वं 'तस्याभिध्यानाद्योजना' (ध्व. उ. १-१०) दिति श्रुतौ तद्ध्यानजन्यप्रसाररूपेच्छाधीनत्वस्य वंधनिवृत्तेरभिधानात् । किंचातः, तदिच्छाधीनत्वेन तत्कृतत्वमनुमीयते । एवंच — अनादे

बन्धस्य लयकर्त्ता, सुतरां सादेर्जगतः संहारकर्तेति सिध्यति । 'स इदं सर्वं वि-
 ञापयती' त्यादि श्रुतेश्च । नच — रुद्रस्यसंहारकत्वाभिधायकश्रुतिविरोधः —
 तस्या द्वारकारणत्वाभिधायकत्वात् । नच — पितृत्वादीश्वरस्य विनाशकत्वे
 मौढ्यप्रसंगः — लौलिकपितृणां ममतायुक्तत्वेन हन्तृत्वायोगात्, मौढ्यमुपाधित्वे-
 नंगीक्रियते, ईश्वरस्य तु तदभावात् मौढ्यविना संहर्तृत्वोपपत्तेः अतः श्रुतिविरो-
 धाभावेन विष्णोः संहारकर्तृत्वं सिद्धमिति (अ. ७)

(८ - अधिकरणम्)

ॐ विपर्ययेणतुक्रमोऽत उपपद्यते च ॐ [सू.१४.]

असौ श्रुतिरप्रमाणमेवेति ॥ ननु — अप्रमाणमेवेत्युक्तम्, अपौरुषे-
 यत्वेनाप्रामाण्यकारणीभूतपुरुषदोष शून्यस्य वेदवाक्यस्य अकारणकार्योत्पत्तिप्रसंगे-
 नाऽप्रामाण्याऽयोगात् । नहि विरोधशतेनापि अप्रामाण्यकारणाभावे अप्रामाण्यं
 वक्तुं युक्तमिति चेत्, न — अप्रामाण्यव्याप्येन प्रमाणविरुद्धत्वेनाऽप्रामाण्यसिद्धौ
 कार्यबलात् पुरुषदोषासंभवे तदतिरिक्तस्य नित्यदोषस्य कल्पयितुं शक्यत्वात्,
 नहि पीनस्य दिवाऽभुञ्जानस्य कस्यचित् कारणतया दिवाभोजनकल्पनासंभवे
 रात्रिभोजनं न कल्प्यते । येनेह प्रसिद्धदोषासंभवे दोषांतरकल्पनं न स्यादिति ।
 एवंचेति ॥ गुणत्वादित्यतः परम् 'उक्तंयुक्त' मिति शेषः । एतेन — पंचम्यं
 तस्यानन्वय इति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न श्रुतिसमन्वयेन परमात्मनो व्युत्क्रमेण संहर्तृत्वं युक्तम्,
 व्युत्क्रमप्रतिपादकश्रुते प्रामाण्यात् । तथाहि — अस्तितावत्क्रमात्त्वप्रतिपादिका
 'अतएवर्हादं परात्क्रमादुत्पद्यते, क्रमाद्विलीयते' इति श्रुतिः । साच प्रत्यक्षानु-
 गुणाः 'क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते क्रमेणैवोत्पत्तिर्विलयश्चे' त्याद्याश्च श्रुतयो
 ऽस्मिन्नर्थे भवन्ति । अतो बलवदेतच्छ्रुति विरोधेन व्युत्क्रमप्रतिपादक श्रुते प्रमा-
 ण्यमेवेति समन्वयो न युक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — व्युत्क्रमेणैव लयो युक्तः, क्रमश्रुतेः मावकाशत्वेनाऽवाध-
 कत्वात्, अस्तिहि व्युत्क्रमशब्देऽपि क्रमप्रवेशः । क्रमादृश्याभिधायकमाह्वयेऽश्रुता-

वेव 'कर्ता प्राणादिकस्या ऽस्य हंता भूयादिकस्यचे'ति व्युत्क्रमेणलयाभिधानाच्च,
'अनुरूपक्रमः सृष्टौ प्रतिरूपो लये क्रम' इतिवचनाच्च । नच — लोकविरोधः—
पूर्वेषां पूर्वेषां सामर्थ्याधिक्येन लोकविरोधस्यैवाऽनुगुणत्वात् । अतः श्रुत्यविरोधेन
व्युत्क्रमात्त्वसिद्धेः युक्तो हरौ श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् । (अ० ८.)

(९ - अधिकरणम्)

ॐ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादितिचेन्ना

ऽविशेषात् ॐ

(सू० १५)

समसामर्थ्यस्यापिसंभवादिति ॥ ननु — मनस्तत्त्वस्य विज्ञावे
लयव्युत्पादनाय वैपरीत्येन सामर्थ्यस्यापि संभवादिति वक्तव्यम्, नतु समबलत्व-
संभवादिति, लयाधिकरणस्य अधिकबलवत्त्वनियमादिति चेत्, नब्रूमो वक्ष
एकमेवसामर्थ्यमुभयत्र समानमिति, येनोक्तदोषः स्यात् । किनाम विज्ञानतत्त्वोत्पाद
नाय मनस्तत्त्वस्य विशिष्टं सामर्थ्यम्, एवंच कृत्वा समसामर्थ्यमिति । तद्यथा
लोके कश्चिद्धनेनोत्तमः, कश्चिद्वलेनोत्तमः, एवमपि तौ समावुच्येते ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोर्व्युत्क्रमेण सर्वसंहर्तृत्वं युक्तम्, किंतु विज्ञान-
मनसी अन्तरा व्युत्क्रमेण लयकर्तृत्वम् 'मनसश्च विज्ञान' मिति मनस उत्पत्ते
विज्ञानतत्त्वे 'तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनः'ति मनस्तत्त्वस्य लयश्रवणात्, लोकानु-
गुण्याच्च । लोके क्रमेण, व्युत्क्रमेणच लयदर्शनात् । नच—सामर्थ्यतारतम्यविरो-
धः मनस उत्पत्तिविषये सामर्थ्याधिक्यमित्यंगीकारे बाधकाभावात् । अतः सयुक्ति
कलिङ्गदर्शनविरुद्धायाः क्रमश्रुतेः अप्रामाण्योपपत्तेः न श्रुतिसमन्वयो युक्तइति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्व्युत्क्रमेण सर्वसंहर्तृत्वम्, विज्ञानमन-
सोरपि बाधकाभावेन व्युत्क्रमेण लयांगीकारात् । नच — 'मनसश्चविज्ञान'
मिति श्रुत्या मनस्तत्त्वात् विज्ञानतत्त्वस्योत्पत्त्येन मनस्तत्त्वस्य विज्ञानतत्त्वे लयांगी-
कारे कथं न विरोध इतिवाच्यम् — श्रुत्यर्थापरिज्ञानात्, नहि सा श्रुतिः
मनस्तत्त्वाद्विज्ञानतत्त्वस्योत्पत्तिमाचष्टे, किंतर्हि मन इन्द्रियाद् ज्ञानस्योत्पत्तिमाचष्टे ।
तदुक्तम् —

‘ परा दव्यक्त मुत्पन्न मव्यक्तात्तु महास्तथा ।

विज्ञानतत्त्वं महतः समुत्पन्नं चतुर्मुखात् ॥

विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च खादिकं ’

मिति । अतः श्रुत्यविरोधेन सर्वेषां व्युत्क्रमेण लयसिद्धेः हरौ श्रुतिसमन्वयो
युक्त इतिसिद्धम् । (अ० ९.)

(१० - अधिकरणम्)

ॐ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य ॐ (सू० १७)

परमात्मापि लीयतएवेति ॥ अनेन ‘ परमात्मापि न लीयत ’ इति
आष्यस्थनञः, उत्कर्षेण ‘ परमात्मापि लीयत ’ इत्यंतः पूर्वपक्षः, नेति सिद्धांत
इति सूचितं भवति । स्वातंत्र्यस्यापीति ॥ ननु — लीलया विग्रहग्रहणपरि-
त्यागेन लयोपपादनमनुपपन्नं, प्रायुक्तजगज्जन्मादिकारणत्वविरोधित्वात् ; अपरि-
हार्यमेव लयादिकम् दोषत्वात्, जगज्जन्मादिकारणत्वविरोधि, नतु लीलया प्राप्तं
नहि लीलया बालकैस्ताड्यमानो राजा न राजाभवति, येनेश्वरो जगज्जन्मादि
कारणं न स्यात्, इतिचेत्, न ब्रूमो वयम् — लीलया विनाशो भवतीति,
येनोक्तदोषः स्यात्, किं नाम यथा — लीलया कुड्यात् कुड्यमुत्पततः अवर्ज-
नीयः पातः, एवं लीलया विग्रहं गृहीतवतोपि अवर्जनीयो विनाश इति । सतिच
विनाशे दोषित्वात् न सर्वजगत्कारणत्वमिति युक्तएव पूर्वपक्षः । ततश्चैवं योजना—
लीलया विग्रहग्रहणेसति परित्यागोपपत्तेरिति । नच — श्रुत्यंतरवलादिति ॥
‘ अर्थांतरं परिकल्प्यत ’ इत्यनुवर्तते । ‘ परोगुणे ’ रिति भाष्ये तृतीयाश्रवणात्
ईश्वरनिष्ठं परत्वं गुणकृतमिति न मन्तव्यमिति भावेनाह — गुणेभ्य इति ॥
ईश्वरस्य गुणा लिंगानीतिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोः श्रुतिसमन्वयेन सकलजगज्जन्मादिकारणत्वं
युक्तम्, तस्य विनाशित्वात्, ‘ अंतस्तमसिनिलीन ’ इति श्रुतेः । नच — ‘ नित्यो
जित्याना ’ (श्वे. उ. ६-१३) मिति श्रुतिविरोधः— ईश्वरो विनाशी चेतनत्वा
दिति युक्तिसहितत्वेन विनाशश्रुतेः प्राबल्यम् । नच — स्वातंत्र्येण हेतुना ईश्व-

रस्यानुत्पत्तेः साधितत्वाद्विनाशयोगः — स्वतंत्रस्यापि लीलया विग्रहप्रहेसति अवर्जनविपातोपपत्तेः । तद्यथा लीलया कुड्याकुड्यमुत्पततः पातः, नहि उत्पतनं लीलयेति पातोपि लीलया, अपितु कारणांतरादवर्जनीयः । अतः सयुक्ति कश्रुतिविरोधेनाऽन्यश्रुतेरप्रामण्यान्नोक्तसमन्वयो युक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्वं प्रलयस्याऽप्रामाणिकत्वात् । नच — ‘अन्तस्तमसि निलीन’ इति श्रुतेरत्र प्रमाणम्, ‘अन्तस्तमसि निलीन’ इत्युक्त्वा पुरुषादीन् स्वयं पश्यति ‘नैनं पश्यति कश्चने’ ति वचनेन निलीनशब्दस्याऽपिहितार्थत्वात् । अन्यथा — ‘नित्योनित्याना’ मित्यादि बहुश्रुति विरोधः स्यात् । अतः श्रुत्यविरोधेन परमात्मलस्य निरस्तत्वात् युक्तं तस्मिन् श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वमिति सिद्धम् । (अ० १०)

(११ - अधिकरणम्)

ॐ ज्ञोऽत एव ॐ [सू० १८.]

प्रागभावशून्यताया इति ॥ यदोत्पत्तिरुच्यते तत्पूर्वकाले अभावशून्यतायाः सत्तायाः विवक्षितत्वादित्यर्थः । असतः सत्तासंबंधाऽभावोऽद्यत्र साध्यः, तदुपपादनायाऽसत्त्वरूपविशेषणाभावो हेतुतयोच्यते, अतो न साध्यावैशिष्ट्यमिति भावः । न च — तत्तद्विवाद इति ॥ प्रलयकाले जीवानां सत्त्वस्य मयानंगीकारात् अन्यतरासिद्धो हेतुरिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह — उत्पत्तेरेवेति ॥ अदृष्टस्य कार्यमात्रकारणत्वात् प्रलयकाले जीवाभावे तदाश्रिताऽदृष्टस्याप्यभावापत्त्या कारणाभावेन जगदुत्पत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । (सू. १९) **नचैवमिति** ॥ जीवोत्पत्तिरिति वच उपचारमात्रं स्यात् । ततश्च तथा प्रतिज्ञाय उपाध्युत्पत्तिसाधने अर्थांतरं स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न परमात्मनः श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वं युक्तं जीवस्य अनुत्पन्नत्वात् ‘नित्योनित्याना’ मिति श्रुतेः । नचोत्पत्तावपि ‘सर्वे एत आत्मनो व्युच्चरन्ती’ ति श्रुतिरस्तीति वाच्यम् — जीवो नोत्पत्तिमान् अनादित्वात् ईश्वरवदित्यादियुक्तिसहितत्वेन अनादित्वश्रुतेः प्राब्रूयात् । न च — साध्यावि-

शिष्टताहेतोः, अनादिशब्देन तत्सत्तायाः अनादिकालीनत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च — प्रलये जीवानां सत्त्वे विवादः, तथासति जीवाभावेन तद्धर्मस्यादृष्टस्याप्यभावापत्त्या कारणाभावेन जगदुत्पत्तिरेव न स्यात् । अथवा — कारणशून्यत्वमनादित्वं विवक्षितम् । न च — तत्रापि विवादः, कारणानुपलम्भात् । अतो जगत्कारणे ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयो न युक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव परमात्मनः श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वम्, अनादिनित्यानामेव जीवानां 'ते वा एते चिदात्मानो ऽविनष्टाः परं ज्योतिर्निविशन्ति, विनष्टा एवोत्पद्यन्त' इत्युत्पत्तिविधानात् । न च — कारणाभावः — परमेश्वरस्यैव कारणत्वात् । न च — अनादिनित्यत्वमंगीकृत्य उत्पत्तिमत्त्वांगीकारे 'माता वंध्ये' ति वत् व्याघातः, नित्यस्यापि जीवस्योपाध्युत्पत्त्यपेक्षयोत्पत्त्युपपत्तेः । तथापि — न स्वरूपलाभरूपोत्पत्तिर्लभ्यते इति चेत्, मालाभि पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तेरेव विवक्षितत्वेन तदलाभस्येष्टत्वात् । अतः श्रुत्यविरोधेन जीवस्य ब्रह्मजातत्वसिद्धेः युक्तस्तत्र समन्वय इति सिद्धम् (अ० ११)

—+—+—

(१२ - अधिकरणम्)

ॐ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॐ (सू० २०)

व्याप्तत्वमणुत्वंचेति ॥ श्रुतिद्वयपर्यालोचनया जीवस्य व्याप्तत्वमणुत्वंच प्रतीयत इति हेतोः, गाढ्ये — यथायोगं शेषो दृष्टव्य इत्यर्थः । अत्रायं विवेकः — काषायणश्रुतौ 'प्रतीयत' इत्यतः परं 'जीवस्ये' ति शेषः, गौपवनश्रुतौ 'अणुश्च' मित्यतः परं 'जीवस्य प्रतीयत' इति शेष इति । उक्तदोषत्वादिति ॥ पिपीलिकादेहगतस्य गजादिशरीरप्राप्तावपूर्तिः स्यात्, गजादि देहगतस्यापि पिपीलिकादिशरीरप्राप्तावतिरेकः स्यादित्युक्तदोषत्वादित्यर्थः । दोषांतरमाह — **शरीरपरिमाणत्वेचेति** ॥ आपादकस्य आपाद्येन व्याप्तिमाह — **मध्यमपरिमाणस्येति** ॥ आपाद्यस्थानिष्ठत्वमाह — **तेषां चांशानामिति** ॥ ऐकमत्यानायं दोष इत्यत आह — **न हि युगपदिति** ॥ भवेदयं दोषः यदि जीवो नाम चेतनारब्धद्रव्यं स्यात्, नचैवं किं नाम अचेतनानां समुदाय इत्यभ्युपगम्यत इत्यत आह — **नचेति** ॥ समुदायत्वे ज्ञानादिधर्मयोगित्वं न स्यादिति भावः ॥

विपर्यये पर्यवसानमाह — न चांशारब्ध इति ॥ कुत इत्यत आह — अनित्यत्वेति ॥ यद्यपि — आत्मनः सांशत्वे शरीरमुन्मथ्येत् अविक्रियं वाऽऽपद्ये-
तेति दूषणमुक्तम् । तथापि — घटांशानामघटत्वेपि घटस्य घटत्ववत् समुद्रांश-
नामसमुद्रत्वेपि समुद्रस्य समुद्रत्ववत् चेतनांशानामचेतनत्वेपि चेतनस्य चेत-
नत्वसंभवादिति नोक्तदोष इति परः परिहर्तुमुत्सहेतापीति अनित्यत्वप्रसंग उक्तः ।
परिशेषेण त्रिभुत्वं साधयित्वा अनुमानेनापि साधयति—तथाच प्रयोग इति ॥
एतेन — परिशेषानुमानप्रयोगप्रदर्शनाय आत्मा महत्परिमाणाश्रयः अणुमध्यमप-
रिमाणानाश्रयत्वेसति द्रव्यत्वादिति वक्तव्यत्वेन सर्वमिदं मूर्त्तमित्याद्युक्तप्रयोग इति
परास्तम् । (२१ - सू०) प्रसंगाच्चिंत्यत इति ॥ ' उक्तांतिगत्यागतीना '
मिति जीवाणुत्वं प्रसाध्य, अत्युक्ततया स्मृतत्वात् ' स्वात्मनाचोत्तरयो ' रित्य-
धिकरणेन जीवास्वातंत्र्यं प्रसाध्य, पुनः ' सिंहावलोकन ' न्यायेन ' उक्तांति-
गत्यागतीना ' मिति प्राचीनाधिकरणप्रमेयमेव ' नाणुरतच्छ्रुते ' रित्यादिना वि-
चारयामासेति इदमंतर्भेदाधिकरणमिति भावः । ' एष ह्येवेति ' वाक्ये ईश्वर-
वाचकशब्दाभावात्तेश्वरपरत्वमित्याशंकानिरासाय आह — एष ह्येवेति ॥ पूर्व-
वाक्यगतात्मशब्दनिर्वचनपरत्वादीश्वरपरत्वनिर्णय इति भावः ।

' स्वात्मनाचोत्तरयो ' रित्यधिकरणस्येदं संगत्यादि अत्र परमेश्वरे श्रुति-
सम्बन्धसिद्ध्यर्थं जीवस्योक्तांत्यादौ स्वातंत्र्यविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्ति शास्त्रा-
दिसंगतिः । विष्णुः सर्वनियामक इत्युक्तं तस्यच श्रुत्योः परस्परविरोधेनाप्रामाण्ये
ऽयोगप्रसंगादवश्यं विरोधः परिहरणीयः । जीवोऽत्र विषयः, स्वतंत्रः परतंत्रो-
वेति संदेहः, ' सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्याऽमुं लोकमभिगच्छति, स एतेन स्वात्मना
परेणेमं गर्भमनुप्रविशती ' ति श्रुतिविगानं संदेहबीजम् । ' जीवः स्वतंत्र ' एवेति
पूर्वपक्षः — ' सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्याऽमुं लोकमभिगच्छती ' ति श्रुतेः ।
न च — श्रुत्यंतरविरोधः, ' एकः प्रसूयतेजंतु ' रिति अनुभवानुसारिस्मृतिस-
हितत्वेन तद्वाधात् । ततश्चायुक्तं लक्षणसूत्रमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — परतंत्र एव जीवः प्रतिपत्तव्यः, ' स एतेनैव स्वात्मना
परेणेमं गर्भमनुप्रविशति, एष ह्येवानंदमादत्ते, एष ह्येवैनं जीवमभिजीवयती '
त्युक्तश्रुतिविरोधादप्रमाणमेव, स्मृतिस्तु प्रसवादिदुःखाऽनुभवविषयेति : ' आ तेन

यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विनः । यस्य योगे दुहिता जायते दिव
उभे अहनी सुदिने विवस्वतः (ऋ.स.७ ८ १७) निमिषश्चिज्जवीयसा रथेनाऽऽयात-
मश्विना अन्तिषद्भुतुवामव' (ऋ०.स०. ६-५-१८) इति मंत्रद्वयं व्याचष्टे —
(२२ - सू०) हे अश्विनाविति ॥ (२६ -) प्रकारान्तरेणापि तदुपपा-
दकमिति ॥ अविरोधश्चन्दनवदिति ॥ प्रागुक्तसमाधानस्य उत्तमजीवेषु सं-
भवेप्यंशतो व्यतिरेकशून्येष्वसंभवात् प्रकारान्तरेण तदुपपादकं सूत्रमित्यर्थः ।
आलोकवदुपपत्तेरिति भाव इति ॥ यद्यपि भाष्यानुगुण्यात् प्रकाशवत् इति
वक्तव्यम् , तथापि — पीलुशब्दस्य वृक्षतत्फलवाचकत्ववत् आलोकशब्दस्यापि
गुणगुणिनोरुभयोरपि वाचकत्वात् आलोकवदित्युक्तम् । अत्र टीकायां सूत्रभाव
एव प्रदर्शितो नतु योजनोक्तेति द्रष्टव्यम् । एतेन — ' यथाऽऽलोकस्थे ' त्यादि
भाष्यविरोध इति परास्तम् । एतेनैव — ' ननु आलोकस्य द्रव्यत्वात् कथं गुण-
त्वमुच्यत इत्याद्युक्तं सूत्रभाष्यकाराभ्यां प्रकाशस्यैव गुणत्वाभिधानेन आलोकस्य
गुणत्वानभिधानादिति परास्तम् । प्रकाशस्याप्यालोकशब्दवाच्यत्वात् । तेनेति ॥
प्रकाशात्मकेन तेन तेजसो रूपेण घटादिरूपं प्रतीयत इति तावदीक्षामहे न
पुनस्तस्य रूपमित्यसिद्धो हेतुरिति भावः । तदेवोपपादयति—नहि व्योम्नीति ॥
व्योम्नि प्रतीयमानस्य रूपं न गृह्यते किंतुरूपात्मनैव प्रकाशो गृह्यत इति हि
प्रसिद्धमित्यर्थः । व्योमग्रहणन्तु आदित्यादिप्रकाशस्य प्रायो व्योमगतत्वाभिप्रायेण ।
एतेन — यत्रकापि विद्यमाने प्रकाशे रूपप्रतीयमात्वात् विशिष्य व्योमग्रहणं व्य-
र्थमिति परास्तम् । कचिपुस्तकेषु ' युक्तमालोकोगुण ' इत्यतः परम् ' अप्राधा-
न्यसाम्येन वा गुणत्वोक्ति ' रिति वाक्यं दृश्यते तत्प्रक्षिप्तम् बहुकोशेषु दर्शनात् ।
आलोकस्य द्रव्यत्वं ' अविरोधश्चन्दनव ' (२ - ३ - २४) इति पूर्वोक्तसमा-
धानात् । ' गुणाद्वालोकव ' (२ - ३ - २६) इत्यस्य समाधानान्तरत्वाभाव-
प्रसंगाच्च ।

पूर्वपक्षस्तु—न जीवोऽणुः ' व्याप्ताह्यात्मान ' इति श्रुति विरुद्धत्वात् । न
च — अणुत्वेपि श्रुतिरस्तीति वाच्यम् — व्याप्तिश्रुतेः सयुक्तिकात्वेन प्राबल्यात्
तद्वाधितैतच्छ्रुतेः प्रामाण्यायोगात् ; तथाहि — आत्मा वा ऽणुः सर्वदेहावच्छे-
देन स्पर्शादिप्राहित्वात् , नाप्यणुत्वे युगपत्सर्वेन्द्रियैर्ज्ञानं संभवति । न च—आत्मा

देहपरिमाणः मध्यमपरिमाणत्वेनाऽनित्यत्वप्रसंगात्, अतः परिशेषादात्मनो व्यापकत्वमेव स्वीकार्यम्, तथाप्रयोगोपि 'सर्वमिदंमूर्तमात्मना स्पृष्टं मूर्तत्वात् मच्छरीरवत्' इति । तथाच — अणुत्वश्रुतेरप्रामाण्येन श्रुतिमात्रस्य प्रामाण्यनैयत्याभावात् न श्रुतिसमन्वयो युक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — जीवो ऽणुरेव न व्याप्तः, उत्क्रान्तिगत्याऽऽगति मत्वात्, पतत्रिशरीरवदिति । अत्रमहत्परिमाणातिरिक्तपरिमाणस्यैव विवक्षितत्वेन न दृष्टान्तः साध्यविकलो मन्तव्यः । न चात्र हेतवोऽसिद्धाः, 'सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्ये' त्यादिश्रुत्या तेषां 'सिद्धत्वात् । 'व्याप्त ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्चे'ति श्रुतेर्नाणुजीव इति चेत्, न — 'स आत्मा इदं सृजति स द्विवा इदं विभर्ति' इत्यादिना प्रकृतस्य परमात्मन एवाऽत्राऽभिधानात् । न च — अस्य वाक्यस्य त्रिष्णुपरत्वे बहुवचनाविरोध इति वाच्यम् — स आत्मा, स आत्मानः सईशः, सत्रिष्णु' रित्यादिना बहुवचनान्तपदवाच्यत्वेन तस्यैव प्रकृतत्वात् । यदुक्तमीश्वरप्रकरणात् व्याप्तिश्रुतिस्तद्विषयेति न तद्युक्तम् — प्रकरणमात्रस्य दुर्बलत्वेन बहुवचनश्रुतेर्बाधयोगादिति चेत् ; स्यादयं दोषः यदि प्रकरणमात्रेण व्याप्तिश्रुतेस्तद्विषयत्वं ब्रूमः, नचैवं किं नाम 'एषह्येवात्माऽध्युद्गतो मानशक्ते' रिति वाक्यशेषे श्रुतात्मशब्दाऽपरिमितत्वलिङ्गभ्यां चेति । ननु — अथापि जीवस्य नाऽणुत्वं युक्तम् — तत्रतत्र परिज्ञानायोगप्रसंगादिति चेत्, न — अणोरपि चन्दनविन्दुवत् शरीरव्याप्यङ्गीकारात् । तदुक्तम् —

‘अणुमात्रोप्ययं जीवः शरीरं व्याप्य तिष्ठति ।

यथाव्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्लव' ॥ इति

ननु — भवतां चन्दनविन्दोर्यथासौ सम्पगसम्पगवस्थासद्भावात् नतु जीवस्य तदभावादि चेत्, न — 'हृदि ह्येष आत्मा' (प.प्र. ३-६) इति श्रुतेः आत्मनोपि चन्दनविन्दुवत् सम्पगसम्पगवस्थानाम्युपगमात् । अथवा — दीपादीनामपवारकादौ प्रकाशगुणेन व्याप्तिवत् जीवानां चिद्रूपेण व्याप्तिसद्भावात् न सार्वत्रिकज्ञानमनुपपन्नम् । ननु — आलोकस्य द्रव्यत्वात् कथं गुणत्वमिति चेत्, न — तद्व्यत्वे मानाभावात् ; रूपित्वं मानमिति चेत्, न — आलोकेरूपाऽप्रतीतेः । कुतस्तर्हि गुणत्वमिति चेत् तदनुविधानादिनेति ब्रूमः । गुणेन अंशैश्च व्याप्तिर्न-

संभवति विरोधादिति चेत्, न — केषांचिद्रूपेण केषांचिदंशैः, व्याप्तिरित्यङ्गी-
कारात् । तदुक्तम् —

‘असम्यक्सम्प्राप्तिरिति च व्यवस्थाभेदतः सुराः ।

व्याप्यव्याप्तियुता स्वयमे चिद्रूपेणैव नान्यथा’ ॥ इति

अतः श्रुत्यविरोधेन जीवानामणुत्वे सिद्धे युक्तो हरौ श्रुतिसमन्वय इति
सिद्धम् (अ० १२)

(१३ - अधिकरणम्)

ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ (सू० - २७)

किमेकरूपइति ॥ किमेकदा एकदेहावच्छिन्नः, अथवा — तदैवाऽनेक-
देहावच्छिन्न इतिसन्देह इत्यर्थः । पूर्वपक्षइति ॥ यद्यपि भाष्यकृता सन्देहनिरास
मात्रेण अधिकरणस्याऽर्थवत्त्वात् सन्देह एव प्रशितो न पूर्वपक्षः, तथापि —
सन्देहनिरासवत् पूर्वपक्षनिरासोऽपि अधिकरणप्रयोजनमिति भाष्यकृदभिमतत्वात्पूर्व
पक्षः प्रदर्शितः । तथासतीति ॥ समुद्रपानादिकर्तारो न योगिनः, रामकृष्णा
दिवत् परमेश्वररूपाण्येवेतिभावः । एतेन — अघटितघटनासामर्थ्यं न परमेश्वरेण
गुणसाम्यापादकं तादृशसामर्थ्यवत्स्वपि कुम्भोद्भवादिषु परमेश्वरसाम्याभावादिति
परास्तम् । भाष्ये — ‘अत’ इत्यस्य ‘परिहरती’ त्यनेनाऽव्याप्ययोगात् शेषं
पुरयित्वा व्याचष्टे — अतंविरोधइति ॥ गन्धादौ दृष्टत्वादिति ॥ यद्यपि —
गन्धो गुणो नांशः, तथापि — गुणोऽपि यदा व्यतिरिच्यते किमु तदा अंशस्य
अंशिव्यतिरेके वक्तव्यमितिभावेन गुणो दृष्टान्तत्वेनोपात्त इति ।

पूर्वपक्षस्तु — जीवो नैकदा ऽनेकशरीरावच्छिन्नः, किंतु — एकेनैव,
‘सएकधा न सत्पथे’ इति श्रुतेः ; नच — अन्यत्राप्यस्ति श्रुतिरिति वाच्यम् —
तस्या युक्तिविरुद्धत्वेनाऽप्राप्त्युत्ता । तथाहि — अनेकशरीरावच्छिन्नत्वं हि द्वेधा-
भवेत्, जीवस्य विभुत्वेन वा, सांशत्वेन वा । नोभावपि पक्षौ संभवतः, अणुत्वे
निरवयवत्वेच श्रुतिसद्भावात् । नच — उभयाभावेऽपि योगिनामघटितघटकसामर्थ्यं
वत्त्वेन उपपन्नमनेकशरीरत्वम्, दृश्यतेहि तेषां समुद्रपानादिकमिति वाच्यम् —
तथात्वे जीवस्य ईश्वरेण गुणसाम्यप्रसंगात् । अतः सयुक्तिकैतच्छ्रुतिविरोधेन

बहुरूपश्रुते रप्रामाण्यात् । न हरौ श्रुतिसमन्वयो युक्तइति ।

सिद्धान्तस्तु — न जीवस्यैकरूपत्वमेवेति नियमः, किंतर्हि योगाद्या-
पादितेश्वरानुग्रहेण केषांचित् युगपदनेकरूपत्वमपि । नच— अंशिनं विहायांशस्य
गमनानुपपत्तिः — दृश्यतेखलु गुणस्यापि गन्धस्य धर्मिणं विहायान्यत्र गतिः,
सतिचैवं काऽनुपपत्तिः द्रव्यस्यांशस्य अंशिनंविहाय, अन्यत्र गमने । नच —
'एकमेति श्रुतिविरोधः — तस्य स्वरूपैक्यविशयत्वात् । कुत एतत्सर्वमिति चेत्,
'अथैक एव सन् गन्धवत् व्यतिरिच्यते, 'अथैकीभवती'ति श्रुतेः । अतएव —
श्रुत्यविरोधेन जीवस्य बहुरूपत्वोपपत्तेः युक्तो हरौ श्रुतिसमन्वय इतिसिद्धम् । (अ१३)

(१४ - अधिकरणम्)

ॐ पृथगुपदेशात् ॐ

[सू. २८.]

तत्त्वमसीत्यादिश्रुतेरिति॥ ननु — अनेन वाक्येन श्वेतकेतोरेव ब्रह्मा
ऽभेदःसिध्येत् न सर्वजीवानां ' त्वमसी ' त्यभिधानात् ; नच — तावता जीव-
ब्रह्माऽभेदःसिध्यति श्वेतकेतो रामकृष्णादिवत् ब्रह्मावतारत्वेनाप्युपपत्तेः । नच—
श्वेतकेतुमुपलक्षणीकृत्य सर्वजीवानामभेदो बोध्यत इतिवाच्यम् — ज्ञापकाभावात् ।
अन्यथा —

' तस्मान्नन्दाऽऽत्मनो ऽयं ते नारायणसमो गुणैः ।

श्रिया कीर्त्या ऽनुभावेन गोपायस्व समाहित '

इति वाक्यं नन्दपुत्रमुपलक्षणीकृत्य सर्वपुत्राणां गुणैर्नारायणसमत्वं वक्तीति
स्यात् । अतएव — अस्यवाक्यस्य प्राबल्योपपादनाय षड्विधतात्पर्यलिङ्गव्युत्पादन
मप्युक्तम् । अनेन वाक्येन जीवैक्यप्राप्तौ तात्पर्याभावशङ्कायामेवाऽस्य वक्तव्यत्वा-
दिति चेत्, सत्यम् — अनेनवाक्येन न सर्वजीवानां ब्रह्माभेदःसिध्यतीति,
तथापि — श्वेतकेतोर्ब्रह्माऽभेदसिद्ध्या जीवब्रह्माभेदस्तु सिध्यत्येव, श्वेतकेतोर्जीवत्वात् ।
नच श्वेतकेतो रामकृष्णादिवद्भगवदंशत्वं शक्यते वक्तुम्— 'नवैसौम्याऽस्मत्कुलीनो
ऽननूय ब्रह्मबन्धुरिव भवती ' (छा. ६) त्यादि वाक्यपर्यालोचनया तस्यजीवत्वाव-
गमात् । सिद्धेच जीवस्यापिश्वेतकेतोर्ब्रह्माभेदे अविशेषात्सर्वजीवानामपि तस्मि-
न्येत् । एवंच — जीवाभेदसिद्धये तत्त्वमस्यादिवाक्योदाहरणं तत्प्राबल्यसिद्धये उ-

पक्रमाद्यानुगुण्यव्युत्पादनमपि नाऽयुक्तमिति । षड्विधतात्पर्यालिङ्गयुक्ताया इति ॥
 अत्रोपपत्तियुक्ताया इत्यपि ग्रह्यम् । उपक्रमादिवत् उत्तरत्रोपपत्तेरप्युपपादनात् ।
 उपक्रमादिति ॥ ‘तार्थ्यलिङ्गोपेता चेयमद्वैतश्रुति’ रित्यध्याहृतसाध्येन सर्वेषां
 पञ्चम्यन्तानां संबन्धः । विरुद्धधर्माधिकरणत्वेति ॥ अत्रधर्माणां विरुद्धत्वं
 भावाभावरूपत्वं नतु सहानवस्थितत्वमिति बोध्यम् । एतेन — जीवब्रह्मणोर्भेद-
 सिद्धौ धर्मयोः सहानवस्थितत्वरूपविरोधसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्या-
 श्रय इति परास्तम् । संयोगतदभावाधिकरणस्यापि वृक्षस्य भेदाभावात् कथं तेन
 भेदसिद्धिरिति चेत्, न — तत्रापि अवच्छेदकभेदसद्भावात् । तथापि धर्मिभेदे
 किमायातमिति चेत्, उच्यते — विरुद्धधर्माधिकरणत्वं भेदेनविना अनुपपद्य-
 मान मुत्सर्गतो धर्मिभेदं गमयति, तस्यानुपपत्तौ कालभेदम्, तस्याप्यनुपपत्तौ
 अवच्छेदकभेदम्, तस्याप्यनुपपत्तौ संबन्धभेदं गमयति । प्रकृतेच बाधकामावात्
 धर्मिभेद एव सिध्येत् । (२९-सू०.) गौणवृत्त्येति ॥ ‘अहं ब्रह्माऽस्मी’
 त्यादौ अभेदप्रापकब्रह्मादिशब्दस्य जीवे गौण्यावृत्त्या ऽभेदव्यपदेशोपपत्तेरित्यर्थः ।
 एतेन — श्रुतौ सादृश्यरूपगौणाभेदस्यैवोक्तत्वेन मुख्याभेदव्यपदेशाभावात्,
 अभेदव्यपदेशोपपत्तेरित्ययुक्तमिति परास्तम् । एतेनैव — अभेदस्य वाक्यार्थ-
 त्वात् गौण्या वृत्त्या अभेदव्यपदेशोपपत्तेरित्ययुक्तमिति परास्तम् । अन्य-
 त्राभिनिवेशादिति ॥ अन्य इति शेषः । ततश्च — ‘यः सर्वज्ञ’ इति श्रुति
 सिद्धात् सार्वज्ञ्यादन्यत्र अन्यस्मिन् अद्वैत श्रुतिसिद्धेऽर्थे ऽभिनिवेशादन्यः को वि-
 श्वासहेतुः न कोपीत्यर्थः । आग्रहमूळकमेव परकीयमद्वैतप्रतिपादनमिति भावः ।
 एतेन — अभिनिवेशादन्य इतिवक्तव्यं न त्वन्यत्रेति भवदादियोगाभावे प्रथमा-
 यास्त्रलोविधानाभावादिति परास्तम् । अद्वैतस्य प्रमाणविरुद्धत्वं पराभिमतमित्याह—
 परेणापिहीति ॥ अद्वैतश्रुतेरर्थो लाक्षणिकोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । ततः किमित्यत
 आह — तथाचेति ॥ त्वत्पक्षे एकस्य लाक्षणिकत्वे अस्मदीयं गौणार्थग्रहणं
 युक्तं लक्षणातो गौण्या वरत्वात् । त्वत्पक्षे पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वेतु अस्मदीयं
 गौणार्थग्रहणं सुतरां वरमिति भावः । लक्षणावृत्तिमङ्गीकृत्यापि स्वपक्षस्याधिक्यं
 वक्तुमाह — लक्षणावृत्तौहीति ॥ लक्षणावृत्तावुभाभ्यामङ्गीकृतायामपि त्वत्पक्ष-
 पातिना तत्त्वंपदवाच्यार्थपरित्यागेना ऽसिपदमात्रस्य मुख्यार्थताऽशेषप्रमाणवि-

द्वाऽङ्गीकर्तव्या भवति, त्वया तथैवाऽङ्गीकृतत्वात्, ततोपि तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थ-
मङ्गीकृत्य असिपदमात्रस्य इवार्थलक्षणामङ्गीकृत्य, सादृश्याऽभेदरूपगौणार्थवर्णनं
युक्तमित्यर्थः । अनेन — ‘तत्त्वमसी’ ति श्रुतेः त्वंतदसि ‘तदिवे’ ति योजनो-
क्ताभावति । ननु — असिपदस्य मुख्यार्थता अशेषप्रमाणविरुद्धेत्युक्तम्, अ-
सिपदार्थभवनस्य प्रमाणविरुद्धत्वाभावादिति चेत्, न — त्वंपदनिर्दिष्टे तत्पदार्थ-
भवनस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् । ननु — त्वंपदलक्ष्यचिन्मात्रस्य तत्पदलक्षितचिन्मात्रा-
त्मकत्वमुच्यते तत्कथं प्रमाणविरुद्धत्वमिति चेत्, न — लक्षणया चिन्मात्रैक्य-
बोधनस्यैवाऽयोगात् । तथाहि — त्वंशब्दस्य चिन्मात्रलक्षणायां तेन निर्विकल्प-
कबोधः स्यात्, एवं तच्छब्देनापि निर्विकल्पकबोधः स्यात्, न च — एवंसति
अस्याऽनेनतादात्म्यमुच्यत इति विज्ञातुं शक्यमिति अकामेनापि तत्त्वंपदाम्बां
विशिष्टबोधो वक्तव्य इतिकथं नाशेषप्रमाणविरोधः । किंच — तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थ-
मभ्युपगम्य अद्वैतबोधने प्रमाणविरोधोऽस्ति न वा । नेतिपक्षे लक्षणाङ्गीकार-
वैयर्थ्यम् । आद्ये — लक्षणाङ्गीकारेपि प्रमाणविरोधो दुष्परिहरः, न हि विद्य-
मानस्य धर्मस्य अविवक्षाभावेण विरोधः परिहृतो भवति । ‘आदित्यो यूपः, यज-
मानः प्रस्तरः, अग्निर्जल’ मित्यादिवाक्येनापि स्वरूपमात्रलक्षणया अग्निज-
लादीनां तादात्म्यापातात् । जीवेश्वरगतासावाज्ञादिधर्माणां मिथ्यात्वादैक्यं न प्र-
माणविरुद्धमिति चेत्, न — श्रुतिसिद्धसामर्थ्यादीनां मिथ्यात्वे ऐक्याऽसिद्धिप्रसंग-
स्योक्तत्वादिति । नाऽत्रप्रमाणविरोधेनेति ॥ अत्र — तत्त्वमसीति श्रुतौ प्रमाण-
विरोधेन श्रुतेः त्वंपदस्य तत्पदस्य, अमुख्यार्थता = लाक्षणिकार्थता नाम्युपगम्यते,
येन ‘तत्त्वमसी’ ति श्रुतेः गौणार्थः सादृश्याभेदरूपोऽर्थोऽङ्गीकृतः स्यादित्यर्थः ।
तथाऽभिप्रेतत्वादिति ॥ लाक्षणिकार्थतात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । तात्पर्यलिङ्गै-
रिति वदन्निति ॥ तात्पर्यलिङ्गैः तात्पर्येसिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्त्वंपदयो-
र्लाक्षणिकत्वसिद्धिरिति वक्तव्ये तात्पर्यलिङ्गैरिति वदन् मूर्खत्वादुपेक्षितव्य इत्यर्थः ।
तथैव वक्ष्यामीतिभावेन शङ्कते — लिङ्गवलादिति ॥ रूढियोगौ विहा-
येति ॥ यथा ‘गङ्गायां घोष’ इत्यादिलौकिकवाक्यं गङ्गादिपदानां लाक्षणि-
कार्थमादायैव अर्थं प्रतिपादयति न पुनारूढार्थमभ्युपादाय, न तथा वेदवा-
क्यम् ; किन्तु — महायोगादिवृत्त्या कंचिदर्थं प्रतिपाद्यैव गौण्याद्यमुख्यवृत्त्यापि

अर्थान्तरं प्रतिपादयतीत्याशयेन 'रूढियोगौ विने' त्यादिना गौण्यान्वया-
दित्यर्थः । एतेन — वेदइव लोकेपि शब्दानां केवलगौणार्थभावात्, 'नैव वेदगो भवे' दिति कथनमयुक्तमिति परास्तम् । ननु — रूढियोगोऽप्य-
केवलवृत्त्यन्तरस्य निषिद्धत्वादित्ययुक्तम्, केवलाया गौण्यादिवृत्तेरप्रमत्तत्वे निषे-
धयोगात् प्रसक्तिर्वक्तव्या, साच प्रसक्तिः प्रमाणनैवेति निषेधानुपपत्तिरित्यत
आह — साचेति ॥ भवत्येव केवलगौण्यादिवृत्तिः प्रमत्ता, परन्तु न प्रमाणेन,
किंतु — परकीयन्यायेनैव । तथाच — निषेधो नाऽनुपपन्न इति भावः । एत-
असिपदगौणतायाः स्वमतत्वात् परकीयन्यायनैवेत्ययुक्तमिति परास्तम् । ननु —
वेदो रूढियोगौ विना गौण्यादिवृत्त्यैव अर्थान्तरं न प्रतिपादयतीत्ययुक्तम् । 'स्व-
मस्यादि' वाक्यानामर्थान्तरदर्शनेन अमुद्यवृत्त्यैव अर्थप्रतिपादकत्वस्याप्रणी-
यत्वादित्यत आह — अस्तिहीति ॥

पूर्वपक्षस्तु — अभिन्नएव जीवः परमात्मना, 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतेः ।
यद्यपि — श्रुतिरियं श्वेतकेतोरेव साक्षादैक्यं बोधयति, तथापि — सर्वजीवाऽ
भेदे तात्पर्यसद्भावात् भवत्येव सर्वजीवाभेदे प्रमाणम् । तथाहि — श्वेतकेतुस्तावत्
जीवो न रामकृष्णादिवद्भगवदंशः, 'न वै सौम्याऽस्मत्कुलीन' (छा० ६-१-)
इति पूर्ववाक्यपर्यालोचनया तथाऽवगमात् । नच — जीवत्वाविशेषे कस्यचिद्ब्रह्मा
भेदः, कस्यचिन्नेति संभवति । अतो मन्यामहे सर्वजीवानां ब्रह्माभेदं विवक्षित्वैव
श्रुतिः श्वेतकेतोर्ब्रह्माभेदं वक्तीति । नच — विपर्ययेऽप्यस्ति श्रुतिरिति वाच्यम् —
अद्वैतश्रुतेः सोपपत्तिषड्विधतात्पर्यलिङ्गयुक्तत्वेन बलवत्त्वात् । तथाहि — तात्पर्य-
लिङ्गोपेक्षाचाऽद्वैतश्रुतिः, 'एकमेवाद्वितीय' मियुपक्रमात्, 'तत्त्वमसी' स्युपसं-
हारात्, 'तत्त्वमसि, तत्त्वमसी'ति नवकृत्योऽभ्यासात्, अद्वैतस्य प्रमाणान्तरे-
णाऽप्राप्तत्वेनाऽपूर्वत्वात्, 'तस्य तावदेवचिर'मिति फलश्रवणात्, 'येनाऽश्रुतं
श्रुतंभवति' इत्यर्थवादात्, मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोपपादनादिति । एवंच अद्वैतश्रुते
रद्वैत एव तात्पर्यावगमात् तद्विरुद्धभेदश्रुते रतत्वावेदकत्वमेवेति न परमात्मनि
श्रुतिसमन्वयो युक्तइति ।

सिद्धान्तस्तु — भिन्नएव जीवः परमात्मनः 'भिन्नोजीव'इति श्रुतेः,
नच — अभेदेपि अस्ति श्रुतिरिति वाच्यम् — विरुद्धधर्माधिकरणत्वयुक्तियुक्तत्वेन

भेदश्रुतेः प्राबल्यात् । ननु — तर्ह्यद्वैतश्रुतेरप्रामाण्यं प्राप्तमिति चेत्, न-जीवस्य परमात्मगुणसदृशानन्दादिगुणवत्त्वात्, 'अहंब्रह्मास्मी' (बृ. ३-४-१०) त्यादिश्रुतिगतानां ब्रह्मादिशब्दानां गौण्यावृत्त्या जीवे प्रवृत्तत्वेन सादृश्याभेदस्य श्रुत्यर्थत्वात् । 'तत्त्वमसी' त्यादौ ब्रह्मवाचकशब्दस्य जीवे गौणवृत्त्यङ्गीकार इव, असिपदस्य इवार्थे लक्षणाङ्गीकारेऽपि सादृश्याभेदप्रतीतिश्च । अभेदाभावेऽपि अभेद-
व्यपदेशस्य तद्गुणसारत्वेन 'सर्वं खास्विदंब्रह्मे' (छा० ३-१४-) त्यादौ दर्शनात् ।
ननु — अभेदश्रुतेरभेद एवार्थः किं न स्यादिति चेत्, न — तत्त्वंपदबोधयो-
र्विशिष्टयो रैक्यस्य बाधितत्वात् तत्त्वंपदयोर्भागत्यागलक्षणया चिन्मात्राऽभेदबो-
धेन विरोध इति चेत्, न — निर्विशेषयो र्विशेषण विशेष्यभावायोगेनाऽभेदबो-
धनाऽयोगात् अभेदस्य नीलमुत्पलमित्यादाविव विशेषणविशेष्यभावमुखेनैव बोध-
नीयत्वात् । ननु — 'रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवे' दिति निषेधात्
कथं गौणपरतया व्याख्यानमिति चेत्, न — भावानवबोधात् । न ह्याचार्यः
श्रुतेर्गौणार्थः सर्वथा नास्तीत्यनेनाह, येनोक्तदोषः स्यात्, किनाम — यथा
'गङ्गायां घोष' इत्यादिलौकिकवाक्यस्य गङ्गादिपदामुद्धारकद्वारकएव वाक्यार्थः
नतु मुद्धारकद्वारकः, नैवं वेदे, वेदेहि स्वपदानां महायोगादिवृत्त्याऽर्थं प्रतिपाद्यैव
गाण्यादिवृत्त्याऽर्थान्तरं प्रतिपादयतीत्याह । ननु — 'केवलया गौण्यादिवृत्त्या
वेदोऽर्थं प्रतिपादयति' इत्युक्तम्, अप्राप्त्यनिषेधायोगादिति चेत्, न — परतीत्या
प्राप्तिसद्भावात् । अतः श्रुत्यविरोधेन जीवस्य परमात्मभेदसिद्धे र्युक्तस्तत्र श्रुति
समन्वय इति सिद्धम् (अ० १४)

(१५ - अधिकरणम्)

ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषः स्तद्वर्शनात् ॐ [सू. ३०.]

ननु — 'सोऽनादिने' ति श्रुतिः अनादिकर्मसंबन्धे तात्पर्यवत्त्वात् तत्रैव-
प्रमाणं नतु नित्यत्व इत्यत आह — अत्र जीवस्येति ॥ श्रुत्युक्तानादिकर्म-
संबन्धाऽऽनन्त्योक्त्यन्यथानुपपत्त्या जीवनित्यत्वसिद्धे र्जीवनित्यत्वे श्रुति र्मानमिति
भावः । अनित्यत्वश्रुतेरिति ॥ अनित्यत्वसाधकश्रुतेः साक्षादनित्यत्वसंस्पर्-
शेन युक्त्यासह एकार्थप्रतिपादकत्वात् प्राबल्यम् । अनादिकर्मसंबन्धाभिधायक-

श्रुतेस्तु साक्षान्नित्यत्वसंस्पर्शाभावेन तदभावादौर्बल्यामिति भावः । प्रतिबिम्ब-
 स्येति ॥ यद्यपि जीवो न ईश्वरस्य प्रतिबिम्बः, तदभिधात्री श्रुतिरपि माणवके
 सिंहशब्दवत् गौणी, तथापि — आदर्शे प्रतिबिम्बवत् जीवोपि ईश्वरप्रतिबिम्ब
 इति मन्वानस्याऽयं पूर्वपक्ष इति बोध्यम् । प्रतिबिम्बस्येति ॥ यद्यपि — जी-
 वस्य यावत्परमात्मा विद्यते तावत्कालमावित्वात् अनादिकाले संबन्धस्यापि सत्त्वात्
 न श्रुत्यप्रामाण्यलक्षणोदोषः श्रुत्यादौ तदर्शनादिति भाष्याशयो वर्णनीयः, जी-
 वस्य तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूपगौणप्रतिबिम्बत्वेन दर्पणाद्युपाधिगतमुखादि-
 प्रतिबिम्बवत् मुख्यप्रतिबिम्बत्वाभावात् । ‘तदधीनत्वतःसदृशत्वमात्रेण एवाचि-
 दात्मनां रूपं स्वरूपम्, अस्माभिराभास इत्युक्तम्, सूर्यकाद्युपमाच्च तावन्मात्रे-
 णोपात्ते’ ति सुधोक्तेः, तथापि — टीकाकृता अङ्गीकारवादेन प्रवृत्तं ‘नद्युपा-
 धिबिम्बसंनिध्यनाशे प्रतिबिम्बनाश’ इत्यादिगीताभाष्यमनुसृत्य भाष्याशयो वर्णि-
 त इति बोध्यम् । सर्वगतबिम्बस्येति ॥ ननु — ‘हृदयस्था हरेर्मूर्ति जीवो
 यत्प्रतिबिम्बक’ इति वचनात् सर्वगतोपास्यनाधिकारिणां बिम्बोपासनाभावेन
 मोक्षाभावप्रसंगाच्च परिच्छिन्नमूर्तिविशेषस्यैव बिम्बत्वं न सर्वगतस्य बिम्बत्वं
 तत्कथमुच्यते सर्वगतबिम्बस्य उपाधिसंनिधेश्च नित्यत्वादिति चेत्, सत्यमस्यैव
 मूर्तिविशेषस्य बिम्बत्वम्, तथापि — परिच्छिन्नस्यापि मूर्तिविशेषस्य सर्वगतत्वात्
 तस्याऽन्यत्रगमनप्रयुक्तसंनिध्यनाशो न मन्तव्य इत्यभिप्रायेण तथोक्तम् । वा-
 ह्योपाधेरेवेति ॥ देहस्योपाधित्वं न प्रतिबिम्बोपादानत्वम्, अपितु—घटमठादी-
 नामाकाशावच्छेदकत्वरूपोपाधित्वमिव देहस्यापि जीवावच्छेदकत्वमेवोपाधित्वमिति
 बोध्यम् । एतेन — यदिबाह्यदेहस्योपाधित्वं तर्हि तन्नाशे जीवनाशो भवेदेव,
 उपादाननाशे उपादेयस्थित्ययोगात् । अथ न जीवरूपप्रतिबिम्बोपादानत्वं तर्हि
 बाह्यदेहस्योपाधित्वमिति रिक्तं वचःस्यादिति परास्तम् । ‘आत्मानित्यःसुखदुःखे-
 त्वनित्ये’ इत्येका, जीवोनित्य’ इत्यपरेति भावेनाह — स्मृतिद्वयेति ॥ सर्वो-
 पाधिविनाशेति ॥ स्वरूपभूतोपाधेरपि विनाशे ‘आसौ वा आदित्योदेव-
 मधु’ (छा०. ३ - १ - १) इत्यादौ मधुत्वेनोपदिष्टाऽऽदित्यवत्प्रतिबिम्बत्वक-
 त्वनोपदिष्टो जीवः कथमविनाशीभवेत् । तदत्यन्ताऽभिन्नस्य देहस्य विनष्टत्वा-
 दित्येवाशयः, ननु — जीवस्य वस्तुतः प्रतिबिम्बत्वात् उपाधिनाशे तदवस्था-

नायोग इत्याशयः कुत इति चेत् — जीवस्य प्रतिबिम्बत्वाभावात् । तथाहि—
यदिजीवो दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ईश्वरप्रतिबिम्बः स्यात् तर्हि लक्ष्मीनारायणयोरवि-
योगात् तत्रैव लक्ष्मीप्रतिबिम्बापि अपरो जीवः स्यात्, उपाधेः संनिष्ठयाव-
त्प्रतिकलने हेतुतास्वाभावात्, ततश्च — विरुद्धदिविक्रयं शरीरमुन्मथ्येत । उपा-
धेश्चैव नित्यत्वादिति ॥ तदत्यन्ताऽभिन्नेोपाधिनाशस्यैव जीवनाशत्वेन तदभावे
जीवनाशाऽभिधानं व्याहतमिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — अनित्य एव जीवः 'ब्रह्मन् लयमभ्युपैती' त्यनित्यत्वं
श्रुतेः । न च — 'सोऽनादिना' इति श्रुतिर्जीवनित्यत्वेऽप्यस्तीति वाच्यम् —
अनित्यत्वश्रुतेः सयुक्तिकत्वेन प्राबल्यात् । उक्ताखलु जीवस्योत्पत्तिः 'ज्ञोऽत
एव' (ब्र०. २ - ३ - १८) ति । ततश्च जीवो विनाशी भावत्वे (सत्त्वे) सति
उत्पत्तिमत्त्वात् 'इत्यनुमानसद्भावात् । न च — वक्तव्यं तत्रोपाधेरवोत्पत्तिरुक्ता,
न तु जीवस्येति उपाधेरुत्पत्तिमत्त्वादिनाशे प्रतिबिम्बनाशस्यावर्जनीयत्वात् । अतः
सयुक्तिकश्रुतिविरोधात् तस्याऽनादिकर्मसंबन्धाद्युक्तेः तदभिधायकश्रुते रप्रा-
माण्यात् अयुक्तो ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वय इति ।

सिद्धान्तस्तु — नित्य एव जीवः 'नित्यः पर' इति श्रुतौ आत्मवत्
जीवस्यापि नित्यत्वाऽभिधानात् । तथा—'आत्मानित्यः सुखदुःखैव नित्ये, जीवो-
नित्यो धातुरस्यत्व नित्य' इति स्मृतिद्वये च जीवस्य नित्यत्वमुक्त्वा तच्छरीरादे रनि-
त्यत्वाऽभिधानात् । न च — उपाधिनाशे प्रतिबिम्बस्य जीवस्य विनाशोऽदुष्परि-
हर इति वाच्यम् — जीवस्याऽप्रतिबिम्बत्वात् । न च — 'रूपं रूप' मिति श्रुति-
र्जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमावेदयतीति वाच्यम् — तस्याः श्रुतेः तदधीनत्वे सति तत्स-
दृशत्वरूपगौणप्रतिबिम्बत्वपरत्वेन मुख्यप्रतिबिम्बत्वानावेदकत्वात् । अवश्यं
चैतदेवं विज्ञेयम् — अन्यथा जीवोपाधौ परमेश्वरप्रतिबिम्बवत् तदविनाभूताया
महालक्ष्म्या अपि प्रतिबिम्बसंभवेन जीवद्वयापस्या विरुद्धदिविक्रयं शरीरमुन्मथ्येत ।
न च — एकस्मिन्नुपाधौ एकस्यैव प्रतिबिम्बो नाऽन्यस्येति संभवति दर्पणादावपि
तथाप्रसंगात् ! अपिच — प्रतिबिम्बस्य उपाध्येकदेशवृत्तिः त्वनियमेन जीवस्य चि-
च्छरीरैकदेशवृत्तित्वं प्राप्नोति । किंच बाह्यशरीरे प्रतिबिम्बो भवति, न वा आये
बाह्यशरीरनाशे जीवनाशो दुष्परिहरः । द्वितीये 'जीवोपाधिर्दिवाप्रोक्त' इत्यादौ

तस्योपाधित्ववचनमयुक्तमेवापतति । अथ — तस्योपाधित्ववचनं गौणं तर्हि
 चिच्छरीरस्यापि तद्वचनं गौणमस्तु अर्धजरसीयानुपपत्तेः । अस्तु वा जीवस्य
 प्रतिबिम्बत्वं तथापि बिम्बोपाधितैस्तन्निधीनां नित्यत्वेन न जीवनाशो भवति का-
 रणाभावात् । उपाध्यनित्यतावचनानि बाह्योपाधिविषयाणि । अतः श्रुत्यविरोधेन
 जीवस्य नित्यत्वसिद्धेः युक्तो हरौ वेदानां समन्वय इति सिद्धम् (अ०. १५)

(१६ - अधिकरणम्)

ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतो ऽभिव्यक्तियोगात् ॐ (सू० ३१)

विपरीतापिश्रुतिरिति ॥ ' विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः ' इति ज्ञान
 रूपत्वे, स आनन्दःसबल ' इति आनन्दरूपत्वेच श्रुतिरस्तीत्यर्थः । नचासा-
 विति ॥ ज्ञानरूपत्ववादिनी आनन्दरूपत्ववादिनीच श्रुति नैश्वर्यविषयेत्यर्थः ।
 प्राणभूतानीति ॥ ' प्राणभूतानि संप्रतिष्ठन्तियत्रे ' त्यन्तम्, ' विज्ञानात्मा
 सहदेवैश्च सर्वैः ' इति भाष्येदाहृतपट्टप्रश्नवाक्यशेषइतिबोध्यम् । न ह्यानन्दादि
 रूपमिति॥ योग्यत्वे सत्युपलम्ब्यमानत्वात्तद्रूपत्वेनेतिभावः । जीवस्येति॥ त्वन्मते
 जीवस्य नित्याभिव्यक्तत्वेन आनन्दादीनां तत्स्वरूपत्वं प्रतिबन्धकस्यैवाऽनुपपत्ते-
 रित्यर्थः । किमावरणमिति ॥ यद्यपि ज्ञानाभावोपपादनाय ज्ञानाभावस्यैव
 आवरणत्ववचन मनुपपन्नमिति न प्रष्टव्यम्, तथापि — युक्तमेव परोब्रवीतीति
 नियमाभावात्प्रश्नः । तस्यैवेति ॥ अज्ञानस्यैवानुपपत्तेरस्माभिः शङ्कितत्वात्
 तदुपपादनाय अज्ञानस्यैवाऽऽवरणत्वकथनमनुपपन्नमितिभावः । वैपरीत्या-
 दिति ॥ शरीरस्य आनन्दाद्यनुभवरूपभोगायतनत्वेन भोगप्रतिबन्धकत्वानुपपत्ते-
 रितिभावः । तटस्थः शङ्कते— (३२-सू०) यदुक्तमिति॥ एतेन—पूर्वपक्षिणा
 जीवस्य ज्ञानानन्दादिरूपत्वं नास्तीति विस्पष्टमुक्तत्वात् ' तत्रप्रष्टव्य ' मित्यादिना
 वक्ष्यमाणविकल्पानुपपत्तिरिति परास्तम् । अत्रगुणसूत्रम् — ' नित्योपलब्ध्यनुप-
 लब्धिप्रसंगो ऽन्यतरनियमोवाऽन्यथा ' इति । अत्र अनुपलब्धिग्रहणम्, अन्यतर
 नियमग्रहणं, वा ग्रहणंच शक्यमकर्तुम् ' नित्योपलब्धिप्रसंगो ऽन्यथे ' त्येतावतैव
 यस्य यादृशं स्वरूपं तस्य तन्निष्पमुपलम्भेतेत्येवमापादनं भवादित्येत्, सत्यम् —

तावतैव त्रिविधजीवानां नित्यं स्वस्वरूपानुभवः स्यादित्यापादयितुं शक्यत इति ।
 आपाद्यतेच सूत्रकृता सर्वमिदं तावतैव, तथापि — आवरणसद्भावान्नोपलब्धिरिति
 परःपरिहर्तुमुत्सहेत तन्निराकरणार्थम् 'अनुपलब्धिप्रसंग' इत्यापाद्यान्तरमुक्तम् !
 तत्र द्वयोरापाद्ययोरापादकविवेचनाय 'अन्यतरनियम' इत्युक्तम्, आपाद्यापादकयो
 र्व्यवस्थितत्वद्योतनाय 'वे' इत्युक्तम्, ततश्च एवं सूत्रयोजना — अन्यथा = ईश्वर
 प्रसादादावरणनिवृत्तिरित्यनङ्गीकारे, नियमेन = अवर्जनीयतया, अन्यतरत् स्यात्,
 नास्त्येवावरणमितिवा स्यात्, अस्त्यावरणं तच्चावरणमनिवर्त्यमितिवा स्यात्,
 आवरणनिवृत्तिर्नेति वचनस्य उभयथापिसंभवात् । नास्त्येवावरणमितिपक्षे यस्य-
 यत्स्वरूपं तस्य नित्योपलब्धिप्रसंगः, अनिवर्त्यमावरणमितिपक्षे नित्यमनुपलब्धि-
 प्रसंग इति । जीवस्याऽऽनन्दादिरूपत्वमिति ॥ अत्र 'अभावात्' इतिप्रक्षिप्तम् !
 ततश्च एवं टीकावाक्यपाठः 'किं जीवस्यानन्दादिरूपत्वमङ्गीकृत्य तदावरणनिवृत्ति
 र्नाभ्युपगम्यते' इति । जीवस्वरूपस्येति ॥ अत्र आवरणाभावादित्यतःपरं
 'तन्नित्यत्वाद्दे'त्येतदुच्छिन्नम् । ततश्चैवं टीकावाक्यपाठः 'स्वरूपस्याऽऽनन्दादि
 रूपत्वमङ्गीकृत्या ऽऽवरणाभावात्, तन्नित्यत्वाद्वा व्याक्तिरावरणनिवृत्तिर्मेक्षे
 नाङ्गीक्रियते' इति । व्यक्त्यनङ्गीकारे आवरणाभावो मूलमित्यास्मिन्पक्षे बाधकमाह—
 तर्हीति ॥ तत्रैव बाधकमुदाहरणान्तरमाह — असुरादीनामिति ॥ असुरादीनां
 स्वरूपदुःखानुभवएव स्यात् न कदाप्यानन्दानुभवः स्यात् स्वरूपदुःखस्यावरणाभावे
 वैषयिकसुखोत्पत्त्ययोगादिति भावः । तत्रैव बाधकोदाहरणान्तरं वदन् आवरण-
 निवृत्त्यनङ्गीकारे आवरणस्याऽनिवर्त्यत्वं मूलमितिपक्षे बाधकोदाहरणमाह —
 मध्यममानुषाणामिति ॥ अत्र 'केवल' मिति पदंप्रक्षिप्तम् । 'तदुपलब्ध्य-
 भाव' इति वाक्यंतु 'समैवस्या' इत्येतत् परं द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं टीकावाक्य पाठः—
 मध्यममानुषाणांच नित्यमानन्दादीनामुपलब्धिः दुःखाद्युपलब्धिश्च समैव, तदुप-
 लब्ध्यभावः स्यादिति । अत्रायं विवेकः — मध्यममानुषाणांच नित्यमानन्दादी-
 नामुपलब्धिः, दुःखाद्युपलब्धिश्च समैवस्यादिति प्रथमपक्षे, बाधकोदाहरणान्तरम्,
 'तदुपलब्ध्यभावः स्या' इति द्वितीयपक्षबाधकोदाहरणम् । तस्यार्थः— यथावरण-
 मनिवर्त्यं स्यात् मध्यममानुषाणां सुखदुःखयोर्नित्यमनुपलब्धिः स्यादिति । अ-
 स्मिन्पक्षे देवादीनां नित्यमानन्दाद्यनुपलब्धिः स्यादित्याद्युदाहरणान्तरं मनयैव

द्दिशा ज्ञातुं शक्यमिति नोक्तम् । आवरणाभाव इति ॥ 'आवरणस्य नित्यत्वे अनुभवायोगा' दित्यपिप्राह्यम् । अत्र 'इतिशब्दः' प्रक्षिप्तः मूलकोशेषु अदर्शनात् । अत इति ॥ आवरणाभावे बाधकसद्भावात् आवरणमङ्गीकृत्य तन्निवृत्त्यनङ्गीकारेच बाधकसद्भावादित्यर्थः । एतेन — आवरणानङ्गीकारे बाधकस्योक्तत्वात् अस्येवाविद्यावरणमित्युपसंहारो युक्तः, आवरणमङ्गीकृत्य तन्निवृत्त्यनङ्गीकारे बाधकस्यानुक्तत्वात् अस्येव भगवत्प्रसादेन तन्निवृत्तिश्चेत्युपसंहारो ऽनुपपन्न इति परास्तम् । आवरणानङ्गीकारे उपलब्धिप्रसंग इति, आवरणमङ्गीकृत्य आवरणानिवृत्त्यनङ्गीकारे अनुपलब्धिप्रसंग इति उभयानङ्गीकारे बाधकस्योक्तत्वात् । अत्रयं भाष्ययोजना — व्यक्त्यनङ्गीकार इति ॥ आवरणाभावात् आवरणस्य नित्यत्वाद्वा व्यक्त्यनङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनां स्यात्, असुराणां स्वरूपदुःखस्यावरणाभावे वैषयिकसुखाद्युत्पत्त्ययोगात् नित्यमानन्दादीनामनुपलब्धिः स्यात्, मध्यममुक्तियोग्यानां मनुष्याणां सुखदुःखयोर्नित्यमुपलब्धिः स्यात्, तथा नित्यमनुपलब्धिः स्यादिति । अत्रायं त्रिवेकः — आवरणानङ्गीकारे देवानामानन्दादीनां नित्योपलब्धिः; असुराणां वैषयिकसुखादीनां अनुपलब्धिः, मनुष्याणां नित्योपलब्धिरिति दूषणोदाहरणत्रयम्, आवरणनित्यत्वपक्षेतु मनुष्याणां स्वरूपभूतसुखदुःखानुपलब्धिरित्येकं दूषणम् । उदाहरणद्वयन्तु ज्ञातुं शक्यमिति नोक्तम् । भगवत्प्रसादेन तन्निवृत्तिश्चेति ॥ इदन्तु देवानाम्, दैत्यानान्तु आनन्दात्मकभगवत्कोपेन आवरणनिवृत्तिः, मध्यममनुष्याणांतु ईशत्प्रसादयुक्तेष्वत्कोपेन आवरणनिवृत्तिरिति बोध्यम् । न च — मध्यममनुष्याणां मुक्त्यङ्गीकारे नित्यब्रह्मत्व नित्यसंसारित्वादि व्यपदेशविरोध इति वाच्यम् — केषांचिदेव मनुष्याणां मिश्रमोक्षाङ्गीकारेण नित्यब्रह्मादि व्यवहारस्य तद्रहित मनुष्यविषयतोपपत्तेः । कुतो वैरूप्यमिति चेत्, केषांचित्तावन्मोक्षोऽङ्गीकार्यः । 'मानुष्याणां विमिश्रितमिति मिश्रज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभिधानात् । न च — सर्वेषां मोक्षोऽयुक्तः 'शृण्वे वीर उग्रमुग्र' (ऋ. स. ४ — ७) मिति श्रुतौ संसारस्य नित्यत्वाभिधानादिति ।

पूर्वपक्षस्तु — न जीवो ज्ञानानन्दादिरूपः 'स दुःखादिमुक्त आनन्दी भवती'त्यादि श्रुतेः । न च — आनन्दादिरूपत्वेऽपि 'स आनन्दः सबल'

इत्यादि श्रुति रस्तीति नानन्दादिरूपत्वाभावनिरूपः संभवतीति वाच्यम् — जीवो नानन्दादिरूपः तथोपलब्धिधर्म्यत्वे सति तथानुपलभ्यमानत्वादिति युक्तिसद्भावेन अनानन्दत्वश्रुतेः सयुक्तिकत्वात्, न जीवस्यानन्दादिरूपत्वेन केनचिन्मोक्षाय-
प्रयतितव्यमिति बाधकसद्भावाच्च । न च — प्रतिबन्धकवशात् अनुपलब्धिः, तन्निवृत्त्यर्थं प्रयत्नश्च संभवतीति वाच्यम् — जीवस्य 'अह' मिति नित्याभिव्यक्त-
त्वेन तत्स्वरूपभूतानां व्यवधानस्यैवानुपपत्तेः । किंच — आवरणवशादननुभव इति वदन्प्रष्टव्यः । किमावरणम् अज्ञानं, शरीरादिवा । नाय. — जीवस्यानन्दा-
दिरूपत्वे आनन्दाद्यज्ञानमनुपपन्नमिति चोदिते अज्ञानवशादज्ञानमुपपन्नमिति प-
रिहारायोगात् । नद्वितीयः — वैपरीत्यात् । तदेवं सयुक्तिकश्रुतिविरोधादप्रमा-
णमेवाऽन्यश्रुतिः । अतो नेश्वरे श्रुतिसमन्वयोक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — भवत्येव आनन्दादिरूपो जीवः, तथा श्रुतेः । न च —
'आनन्दीभवती' त्यादि श्रुतिविरोधः, यथा पुरुषयोषिदादीनाम् अपत्योत्पत्ति-
शक्तिस्वरूपत्वेऽपि कालतस्तदभिव्यक्तेर्नायं पूर्वपुमान् इदानीं पुमानित्यादि
युज्यते, एवं जीवस्वरूपत्वेन मुक्तेः पूर्वमपि सतो ज्ञानानन्दादेरीश्वर-
प्रसादेनाऽभिव्यक्तिनिमित्तेन 'आनन्दी भवती' त्यादि व्यपदेशोपपत्तेः । नापि
प्रयत्नानुपपत्तिः तदभिव्यक्त्यर्थमेव मुमुक्षूणां प्रयत्नोपपत्तेः । नचावरणानुपप-
त्तिः, ज्ञानाभावातिरिक्ताऽविद्याया एवाऽऽवरणत्वाभ्युपगमात् । ननु — जीवस्व-
रूपभूतानां मानन्दादीनां प्रागनभिव्यक्तानां मोक्षे अभिव्यक्तिरित्युक्तं, जीवस्व-
रूपस्य नित्याभिव्यक्तत्वादिति चेत्, अत्र वक्तव्यम् — किं जीवस्वरूपस्याऽऽन-
न्दादिरूपत्वमङ्गीकृत्य आवरणनिवृत्तिर्नाभ्युपगम्यते, उतानङ्गीकृत्येति । आयेऽपि
वक्तव्यम् — आवरणनिवृत्त्यङ्गीकारे आवरणाभावोमूलम्, उत तस्यानिवर्त्यत्वात् ।
नायः — देवदानवमानवानां नित्यं स्वस्वरूपोपलब्धिप्रसङ्गात् । आवरणाभावे
ऽनुभवाभावायोगात् । नद्वितीयः — देवदानवमानवानां कस्यपि स्वस्वरूपस्यानु-
पलब्धिप्रसङ्गात् प्रतिबन्धकस्य सदातनत्वात् । नान्यः — 'नित्यानन्द' इति
श्रुति विरुद्धत्वात् । तदेवं श्रुत्यविरोधेन जीवस्य आनन्दादिरूपत्वभिन्नेः, युक्ते
हरौ श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् (अ०. १६)

(१७ - अधिकरणम्)

ॐ कर्त्ताशास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ (सू० ३३)

श्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थमिति ॥ ' एष उ एव साधुकर्मकारयती ' त्यादि
 श्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अनुपपन्नः स्यादिति ॥ कर्तुरभावे ईश्वरस्य
 कारयितृत्वायोगादिति भावः । शङ्कते - जीवकर्तृत्वेऽपीति ॥ विवेकाग्रहो-
 ऽस्त्येवेति ॥ परमतकर्तृत्वविषये आत्मीयताकल्पनमस्त्येवेत्यर्थः । (३४-सू०)
 तादृशकर्तारमिति ॥ काल्पनिककर्तृत्वेपेतमित्यर्थः । (३७-सू०.)
 नहीति ॥ जिज्ञासुर्जीवः ज्ञानक्रियायामेव साक्षाद्वाप्रियते स्वेच्छामात्रेण ज्ञानवान्
 भवति येनदृष्टान्तः साध्यसमः स्यात् । किन्तु साधने व्याप्रियते ततश्च -
 कदाचित् ज्ञानं लभते कदाचिन्नेति हेतोः न दृष्टान्तः साध्यसमः संदिग्धश्च इति
 भावः (३८-सू०) ननुभयोःकर्तृत्वेति ॥ उभयोर्जीवेश्वरयोःसाधनान्तरसापेक्ष-
 त्वेन कर्तृत्वाविशेषेऽपि तत्कुत ईश्वरस्यैवफलत्वात्तत्र्यं न जीवस्येत्यर्थः । स्वात-
 न्त्यपारतन्त्येति ॥ साधनस्वातन्त्यपारतन्त्याभ्यां फलस्वातन्त्यपारतन्त्ये इति
 वक्तुमित्यर्थः । अथमाशयः - सत्यम् उभावपि जीवेश्वरौ साधनान्तरमपेक्ष-
 कर्मकुरुत इति, तथापि - ईश्वरस्य साधनेषु स्वातन्त्र्यात्, तदिच्छानुसारेण
 साधनानि लभ्यन्त इति तस्यफले स्वातन्त्र्यम्, जीवस्य तु तदभावात् न स्वा-
 तन्त्र्यमिति । जीवास्वातन्त्र्यमाक्षिपति - (४०-सू०.) नन्वेवं यदीति ॥
 तर्हीति ॥ श्रुतिस्मृत्यादौ कर्त्तृत्वव्युत्पत्त इत्यर्थः । कर्तृशब्दोहि स्वतन्त्रकर्तुरेव
 प्रत्यायको नास्वतन्त्रस्यकर्तुः, यदाहि देवदत्तो यज्ञदत्तेन पुनःपुनर्बोधितः पाक-
 क्रियां निर्वर्तयति, तमन्यो ब्रवीति किमस्य पाकस्य भवान् कर्त्तेति, स आह -
 नाहमस्य पाकस्य कर्ता किन्तु यज्ञदत्त एव कर्ता अहन्तु तेनबोधितः करोमीति ।
 तेन मन्यामहे - कर्तृशब्दो नास्वतन्त्रस्य प्रत्यायक इति । ततश्चैवं योजना -
 यदिजीवो ऽस्वतन्त्र एव कर्तास्यान् तर्हि श्रुतिस्मृत्यादौ तस्यकर्तृत्वव्यपदेशो न
 स्यात् स्वतन्त्र एवहि खलु प्राज्ञैः कर्त्तेति व्यपदिश्यते, नास्वतन्त्रः । अस्ति च श्रुति
 स्मृत्यादौ जीवे कर्तृशब्दः तस्मान्नास्वतन्त्रोजीवः कर्ता, अपितु स्वतन्त्र एवेति ।
 एतेन - जीवस्य कर्तृत्वात् कर्तरिकर्तृशब्दप्रयोगानुपपत्त्यभावेन ' कथं तर्हि क-

र्त्तव्यत ' इत्ययुक्तमिति परास्तम् । इत्याशंकां परिहरदिति ॥ अस्वतन्त्रेऽपि कर्तरि कर्तृशब्दप्रयोगप्रदर्शनमुखेन आपाद्यापादकयोः व्याप्यभावप्रदर्शनेन शङ्कां परिहरत् सूत्रमुपन्यस्येत्यर्थः । ननु — अत्रभाष्ये ' कर्तृत्वं च युज्यत ' इति कर्तृत्वसमर्थनमयुक्तम्, पूर्वपक्षिणा कर्तृत्वमङ्गीकृत्य कर्तृशब्दप्रयोगानुपपत्तेरेवाऽऽशङ्कितत्वादित्यतस्तदभिप्रायमाह — तथेश्वरनियतोऽपीति (४१-सू०) वचनवेतनदानादिवदिति ॥ अत्र ' दिवे ' ति प्रक्षिप्तम् । ततश्चैवं पाठः — ईश्वराधीनता तु वचनवेतनदानादुतेति । इत्याशङ्कामिति ॥ द्वितीयपक्षस्वीकारमुखेन आद्यपक्षस्याऽनङ्गीकारात् न तत्रोक्तो दोष इति परिहरत्-सूत्रमुपन्यस्येत्यर्थः । एतेन — द्वितीयेन तस्य कर्तृत्वमिति शङ्कायाः अनेन सूत्रेणाऽपरिहारात् ' इत्याशङ्कां परिहरत् सूत्र ' मित्ययुक्तमिति परास्तम् । ननु-शास्त्रवैयर्थ्यादिकं ' वैषम्यनैघृण्ये नसापेक्षत्वा ' (२ - १ - २८) दित्यनेन परिहृतमेव, वैषम्यनैघृण्यग्रहणस्य उदाहरणमात्रत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यस्यापि तत्र विवक्षितत्वात्, पुनरिहशास्त्रवैयर्थ्यादिपरिहारे पौनरुक्त्यमित्यत आह — (४२-सू०.) उक्तोऽपीति ॥ स्मरणन्तु दाढ्यार्थम् । ततश्च प्रयोजनसद्भावात् न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । यद्यपि — वचन मनुभावकमेव न स्मारकम्, तथापि — उक्तस्य पुनर्वचने अनुभवानन्तरं स्मृतिर्भवतीति स्मारयितुमित्युक्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — जीवो न कर्ता, ' नान्यःकर्ते ' ति श्रुतेः । न च — ' यत्कर्मकुरुते तदभिसंपद्यते ' इति जीवकर्तृत्वेऽप्यस्ति श्रुतिरिति वाच्यम् — अकर्तृत्वश्रुतेः सयुक्तिकत्वेन प्रावल्यात् । समर्थितं खलु ईश्वरस्यैव अनन्ययोगेन कर्तृत्वम् ' इतरव्यपदेशा ' (२-१-२२) दित्यादौ । ततश्च जीवस्य कर्तृत्वमेव नास्तीति ' एष उ एव साधुकर्मकारयती ' त्यादि श्रुतिसमन्वयो न युक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्त एव ' एषउएव साधुकर्मकारयती ' त्यादि श्रुति समन्वयः, जीवस्यापिकर्तृत्वेन तत्प्रेरकत्वसंभवात् । अन्यथा — विधिनिषेध-शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । नन्वथापि जीवस्य न वास्तवं कर्तृत्वमभ्युपगन्तव्यम्, व्यावहारिकेणैव कर्तृत्वेन विधिनिषेधशास्त्रस्य सार्थक्यसंभवादिति चेत्, न — मोक्षेपि ' स्त्रीभिर्वायानैर्वे ' (छा०. ८-६-३) त्यादिना विहारकर्तृत्वोपदेशात् । न च मोक्षे सतः व्यावहारिकत्वं संभवति । अस्तु तर्हि मोक्षकर्तृत्वं पार-

मार्थिकम्, संसारेतु व्यावहारिकमेव किं न स्यादिति चेत्, न — मोक्षार्थं साधनाद्युपादानदर्शनात् । न च — तदपि परगतमेव जीवे आरोप्यत इति वाच्यम् — फलभावप्रसंगात् । न हि अन्यगतसाधने स्वकीयत्वाभिमानमात्रेण फलं भवति । अतिप्रसंगात् । ‘आत्मानमेव लोकमुपासीते’ (बृ. ३-४-१५) इति श्रुतौ जीवस्य कर्तृत्वव्यपदेशाच्च । कथं तर्हि ईश्वर एव कर्ता न जीवइत्युक्तिरिति चेत्, इत्थम् — यथा इदमहं ज्ञास्यामीति इच्छायाभिमितेन स्वेच्छानुसारेण ज्ञानलाभो जीवस्य एव मिदं कारिष्यामीति संकल्पेऽपि न स्वेच्छानुसारेण कार्यसिद्धिः । ईश्वरस्य तु स्वेच्छानुसारेण कार्यसिद्धिर्भवतीति स्वातन्त्र्याभिप्रायेण ईश्वर एव कर्ता न जीवः कर्तव्युच्यते । ननु — ईश्वरस्य जीववत् साधनसापेक्षकर्तृत्वेनाऽविशेषात्, ईश्वरस्यैव स्वातन्त्र्यं न जीवस्येत्येतत् कुत इति चेत्, न — ईश्वरस्य सकलसाधननियामकत्वेन साधनस्वातन्त्र्यसद्भावात् कार्यसिद्धौ स्वातन्त्र्यम्, जीवस्य तु साधनस्वातन्त्र्याभावात् । फलस्वातन्त्र्याभावः । किंच — ईश्वरस्य पूर्णकामत्वात् फलस्वातन्त्र्यं जीवस्य तु तदभावात् स्वातन्त्र्याभावः । ननु — यदि जीवस्य न स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वं कथं श्रुतिस्मृत्यादौ कर्तव्युच्यते, अस्वतंत्रकर्त्तरि कर्तृशब्दप्रयोगाभावेन तस्य स्वतंत्रकर्तृमात्रप्रत्यायकत्वनियमाऽभावात् । नचैवं तद्वत् इव जीवकर्तृत्वशक्तिः जीवाधीनैवाऽऽपन्ना, ततश्च — अपसिद्धांत इति वाच्यम् — ‘कर्तृत्वं करणत्वं चे’ति श्रुतिबलेन जीवकर्तृत्वशक्तेरीश्वराधीनत्वाङ्गीकारात् । नचैवं सति जीवस्याकर्तृत्वमेव प्राप्तामिति विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम् — विधिप्रतिषेधशास्त्रवैयर्थ्यपरिहाराय स्वस्य वैषम्यनैघृद्यपरिहाराय च जीवकर्मप्रयत्नयोग्यतापेक्षयैव ईश्वरो जीवं प्रेरयतीत्यङ्गीकारात् । तदुक्तं ‘पूर्वकर्मप्रयत्नंच’त्यादिना । अतः श्रुत्याविरोधेन जीवस्य कर्तृत्वसिद्धेः युक्तो भगवति समन्वय इति सिद्धम् (अ० १७)

(१८ - अधिकरणम्)

ॐ अंशोनानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवादित्वमधी-
यत एके ॐ (सू० ४३)

श्रुतिसमन्वयोनिरूपित इति ॥ वाक्यान्वयेन जीवविषयकवक्ष्यमाण-

श्रुतेः, जीवार्थकत्वमङ्गीकृत्य समन्वयोऽभिहितः, जीवविषयेच श्रुतेरप्रामाण्ये भगवति समन्वयोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः । किमीश्वरांशोनवेति ॥ यद्यप्ययं संशयो न वक्ष्यमाणपूर्वपक्षकोट्यवलंबी, तथापि — जीवो नेश्वरांश इत्यपि पूर्वपक्षः कार्य इतिद्योतयितुं मेवं प्रदर्शितः । पूर्वपक्षमाह — तत्रेति ॥ यद्यपि सिद्धांते अंशत्वसाधना दनंशश्चैव पूर्वपक्षः कार्यः, तथापि — यावान् सूत्र निरस्यो विपर्ययः, स सर्वोपि पूर्वपक्ष इति दर्शयितुं मयं पूर्वपक्षो दर्शितः । अयंच 'श्रुती अनिर्णायके' इति विपर्ययः, श्रुत्या 'अंश' इति निर्णये कृते अर्थान्निरस्तोभवती' इति सूत्रनिरस्योभवति । ब्रीहियवश्रुत्योरिव व्यवस्थितविकल्पेनाऽविरोधमाशङ्क्य निषेधति—नचेति ॥ वस्तुविकल्पेति ॥ भवेत्तत्र विकल्पः श्रुतिद्वयोक्तक्रियायाः श्रुत्युक्तसाधनयोर्द्वयो रन्यतरोपादानेन स्वेच्छया निष्पादयितुं शक्यत्वात् । इहतु—सिद्धस्वरूपस्य जीवस्य इच्छानुसारेण अंशत्वानंशत्वयो रयोगेन विकल्पो न युज्यत इतिभावः । बाधकान्तरमाह—अंशाएवेति ॥ व्यवस्थितविकल्पमाशङ्क्य निषेधति — नचेति ॥ एकस्यैव सिन्धुनद्याः परभागे स्थित्या ब्राह्मण्यं, तत्परभागे स्थित्या ऽब्राह्मण्यमिति वत्, जीवस्य भूलोकादिस्थित्या ऽनंशत्वं स्वर्गादिस्थित्या ऽशत्वमिति देशभेदेनवा, एकस्यैव सुशुम्नस्य कालभेदेन स्त्रीः वपुंसववत्, इदानीं मनंशत्वं कालान्तरे ऽशत्वमिति कालभेदेनवा, व्यवस्थितो विकल्पो भविष्यतीति न वक्तव्यमित्यर्थः । विशेषप्रमाणमन्तरेणेति ॥ सुशुम्नादौ 'आचार्यानुग्रहात्कामं लब्ध्वा पुस्वं व्यवस्थये' त्यादि प्रमाणसद्भावात् निर्णयो युज्यते, प्रकृतेतु प्रमाणाभावा न्ननिर्णयो युज्यत इतिभावः । अतइति ॥ अस्यैव विवरणं — श्रुतिद्वयस्य नानात्वादिति ॥ श्रुत्योश्च नानात्वं नाम परस्परविरुद्धत्वमिति बोध्यम् 'अवःपरेण पितरं यो अस्यानुवेद परएनावरेण कवीयमानः कइह प्रवोच देवं मनः कुतो अधिप्रजात' (ऋ.सं.२-३-१७) मिति ऋचःपूर्वार्धं व्याचष्टे — यः परादिति ॥ अवरस्य जगत्पितृवेत्तत्वेऽपि जगत्पितुः तज्जातत्वव्यपदेशः कुतः, देवदत्तस्य स्वज्ञातपुत्रत्वव्यपदेशाभावादित्यत आह — तज्ज्ञानंच दुर्लभमिति ॥ चशब्दो हिशब्दार्थः । यस्मात्तज्ज्ञानं दुर्लभं तस्मात्तज्ज्ञात इति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । देवदत्तस्य स्वज्ञातपुत्रत्वव्यपदेशाभावेऽपि परमेश्वरस्य स युज्यत एव असतः सत्तासंबन्धवत् अनभिव्यक्तव्यक्तेरपि उत्पत्तिशब्दार्थत्वादिति भावः । नच —

तज्ज्ञानस्य दुर्लभत्वमसिद्धम्, उत्तरार्धे तथोक्तत्वादिति भावेनोत्तरार्धं व्याचष्टे —
 कोनुसर्वज्ञकल्पइति ॥ 'स्त्रियःसती स्ताँउभे पुंस आहुः पश्यदक्षण्यान्नविचे-
 तदन्धः । कविर्यः पुत्रः सईमाचिकेत यस्ता विजानात् न त्रितुष्पितासत्' (ऋ.
 सं. २-३-१७)इति ऋचं व्याचष्टे— याःभगवन्मूर्तय इति ॥ ऋषिज्ञान मवश्यं
 संपादनीयमिति भावेनाह — एतदीर्यतमोवाक्यमिति ॥ श्रुतिचाहेति ॥ सूत्रार्थे
 स्मृतेर्वक्ष्यमाणत्वात् तद्विवक्षया ऽयं चः पठितः । हेत्वन्तरणेति ॥ हेत्वन्तर-
 ग्रन्थिपादकसूत्रखंडव्याख्यानैनेतत्समर्थयतइत्यर्थः । अभेदस्थाने ऽशत्वमिति ॥
 संबन्धत्वमित्यर्थः । भिन्नेऽपि अत्यन्तं प्रीत्यास्पदे भृत्ये 'अयमेवराजे' त्यादि
 प्रयोगदर्शनादिति भावः । उक्तंचेति ॥ अनुव्याख्यान इति शेषः । (४६ सू.)
 तथासतीति ॥ जीवस्येश्वरांशत्वेसति मत्स्यादि साम्यापातात् न जीवस्येश्वरां
 शत्वमिति पूर्वेण संबन्धः । अस्तु जीवस्यांशत्वं तथापि न मत्स्यादिसाम्यं
 मत्स्यादीनां महत्त्वापादकस्यांशत्वस्य विजातीयत्वादित्यत उक्तम् — अंशत्वाविशे-
 षादिति ॥ अंशत्वे तारतम्यादर्शनात् जीवस्यां ऽशत्वं मत्स्यादिसाम्यमवर्जनीय
 मिति भावः । मत्स्याद्यसाम्यमिति ॥ अंशत्वाविषये मत्स्याद्यसाम्यं चार्थ इत्यर्थः ।
 यद्यपि सूत्रे अनंशत्वश्रुतेः साक्षात् गतिर्नोक्ता, तथापि — अर्थात् सिध्यतीति
 भाष्ये तथोक्तम् । जीवानामिति ॥ जीवानां मत्स्यादीनांच भगवदंशत्वेन
 श्रौतत्वाविशेषेऽपि आनन्दादि साम्यं न प्रयुज्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह —
 मत्स्यादीनामिति ॥ नचांशत्वाविशेषादिति ॥ अंशत्वे विशेषस्य क्वाप्यदर्श-
 नात् जीवा भिन्नांशाः, मत्स्यादयस्सर्वाभिन्नांशा इति भेदाभेदानुपपत्तिरिति नेति
 भावः । अंशत्वाऽविशेषेपीति ॥ अंशत्वेऽप्यविशेषेऽप्यर्थः । (४७-सू०)
 जीवानां मत्स्यादीनामिति ॥ मत्स्यादीनामिव जीवानां स्वरूपांशत्वं किं न
 स्यादित्यर्थः । इत्युक्तइति ॥ 'भाषयन्नेपसत्वेन लोकान्वै लोकभावनः । लीला-
 वतारानुगतः तिर्यङ्नरसुरादि' ध्वित्यनेनोक्त इत्यर्थः । उक्तंति ॥ द्वितीयन्तु
 मात्रायाऽस्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्य क्षुपादत यज्ञेशः सौकरं वपु' रित्यादि
 नोक्तैत्यर्थः । एतेपरमपुरुषस्येति ॥ 'पुंन' इत्यस्य व्याख्यानं 'परमपुरुषस्ये'
 ति । 'स्वांशकला' इत्यस्य व्याख्यानं 'स्वरूपांशाविभागा' इति । 'स्वेयंभग-
 वान् कृष्ण' इति अन्वयं प्रदर्श्य मूलरूपत्वेनेति कृष्णशब्दस्य तुशब्देन सह व्याख्या

नम्, नारायणएवेत्यर्थः । 'एते स्वांशकलाःपुंस' इति पूर्वार्द्धस्य 'इन्द्रारि
व्याकुलं लोकं मृडयन्ती' त्युत्तरार्धेन संबन्धइत्याभिप्रेत्याह — वराहादयो
लोकंमृडयन्ती'ति ॥ ततश्च एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारि व्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे' इति भागवतश्लोकस्य एवं योजना —
पुंस = परमपुरुषस्य, स्वांशकला = स्वरूपांश विभागाः, भगवान् = कृष्णः,
स्वयमेव = मूलरूपी नारायणात्मक इति यावत् । एते = वराहाद्याः, इन्द्रारिव्या-
कुलं लोकं युगे युगे रक्षन्तीति । सिंहावलोकनन्यायेन कृष्णशब्दस्य मूलरूपि
नारायणवाचित्वे प्रतिज्ञापूर्वकं प्रमाणमाह—कृष्णशब्दश्चेति ॥ भाष्ये एतेस्वां-
शकला इति । अत्रायं विवेकः—'एते स्वांशकला इत्यारभ्य सर्जीवोयःपुनर्भव'
इत्यन्तं भागवतवचनम्, 'न त्वत्समश्चाभ्यधिकः कुतोऽन्य' (गी० ११) इति
गीतावचनम् । (सू०-४८) जीवानां प्रवृत्तिमोक्षयोरिति ॥ जीवानां
प्रवृत्त्यादौ भगवदधीनत्वात् मत्स्यादीनां तदभावात् उभयोरंशत्वोक्तिसाम्येऽपि
नैकप्रकारतेत्यर्थः । स्वांशिकर्मानिर्मितेति ॥ स्वांशिकर्मानिर्मितप्राकृतदेहसंब-
न्धित्वादित्यर्थः । भाष्ये यत्किंचिदिति ॥ हे विशांपते इह चेतनवर्गे, अस्मिन्
लोके, यत्किंचित् देहबद्धं, तत्सर्वम्, ईश्वरबुद्धिजैः ईश्वरबुद्धिनिर्मितैः, पंचभि-
र्भूतैः; आविष्टं बद्धमिति यावत् । ईश्वरस्तु मेहद्भुतम् । नारायणो मुक्ताश्रयः ।
अत एव प्रभुः, विशेषेणराजत इति विराट्, नित्यमुक्तः, भूतान्तरात्मा भूता-
न्तर्यामी, विज्ञेयो मुमुक्षुभिः, सगुणः स्वातन्त्र्यादिगुणवान्, निर्गुणः सत्त्वादि-
गुणसून्यः, हेतुपसत्तम, भूतप्रलयं भूतानि पलीयन्ते यस्मिन्तत्, अव्यक्तं महा-
लदमीः, तस्य विष्णोः, शुश्रूषुरित्यर्थः । शुश्रूषुरिति लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः ।
ईश्वरस्य नित्यमुक्तत्वात् न तस्य प्राकृतदेहसंबन्ध इति भावः । नन्वस्तु मूलरूप-
स्य एवं भूतत्वेन देहाभावः, अवतारस्यतु देहसम्बन्धः स्यादेवेत्यत आह —
अवतारप्रसंगे चेति ॥ स्वांशिकर्मानिर्मितेति ॥ स्वांशिकर्मानिर्मितप्राकृत-
देहसम्बन्धित्वादित्यर्थः । स्वरूपासिद्धिवारणाय प्राकृतेति देहविशेषणम् । ता-
वन्मात्रस्य दृष्टान्ते ऽभावेन व्याप्यत्वासिद्धिः, तत्परिहाराय स्वांशिकर्मानिर्मितेति
प्राकृतदेहविशेषणमिति बोध्यम् । ननु — प्रकाशामिमानि स्वांशिना साम्य-
स्यासिद्धत्वात् साम्यविकलो दृष्टान्त इत्यत आह — अत एव दृष्टान्तोपीति ॥

अवतारप्रसंग उदाहृतात् मोक्षधर्मवचनादेव दृष्टान्तोऽपि विवृत इत्यर्थः । यद्यपि-
 तत्र, देवावताराणां देवसाम्यं नोक्तम्, तथापि— ईश्वरावताराणामीश्वरसाम्योक्त्या
 न्यायसाम्येन देवावताराणामपि देवसाम्यं लब्धमिति भावः । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो
 बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्षणाया । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्तादस्य
 हरयः शता दश' (अ.स. ४-७-३३) इति मन्त्रं व्याचष्टे — (५०-मू०.)
 जीवसमुदाय इति ॥ मूले सोपाधिरनुपाधिश्चेति ॥ प्रतिविम्बः = प्रतिबि-
 म्बशब्दाभिधेयोऽर्थः । सोपाधिरनुपाधिरिति द्विधा द्विःप्रकार ईयते । प्रतिविम्ब-
 शब्दस्य अक्षादिशब्दवत् नानार्थत्वात् न तदर्थस्य सर्वस्योपाध्यपेक्षेति भावः ।
 जीवानामंशाभासत्वं श्रुत्यन्तरेण द्रवयति — भाष्ये रथपेति ॥ 'रूपं रूपं-
 मित्यंशाभासत्वप्रतिपादकव्यवहितश्रुतिसमुच्चयार्थश्चशब्दः । यथैव छाया पुरुषे
 आतता पुरुषाधीनेति यावत् । तथा एतस्मिन्परमात्मनि एतर्जीवजातम्
 आततमित्यर्थः ।

संदंष्टीकामूचितपूर्वपक्षस्तु — न जीवः परमेश्वरांशः; तत्र प्रमणा-
 भावात् । न च — 'अंशा एवहीमे जीवा अंशाही' इति श्रुतिः, प्रमाणार्थान्
 वाच्यम् — 'नैवांश इति' श्रुति बाधितत्वेन स्वार्थनिश्चायकत्वाभावेन तच्छ्रुतेरप्रामा-
 ण्यात् । जीवेशयोर्भेदस्य साधितत्वेन भिन्नस्य च अंशत्वायोगात् । अममव-
 द्यायाः प्राचीनश्रुतेः, सम्भवदर्याया 'नैवांश' इति श्रुतेः प्रबलत्वेन बाधक-
 त्वात् । एवं च — अंशत्वश्रुतेः प्रामाण्यात् न तत्समन्वयो ह्ये युक्त इति ।

टीकोक्त पूर्वपक्षस्तु — अनिर्णायकमेव श्रुतिद्वयम्, परस्परप्रति-
 वन्धात् । न च — ब्रौह्मियवश्रुत्योर्ग्वि विकल्पो युक्तः — वस्तुविकल्पायोगात् ।
 न च — देशकालभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः — विशेषप्रमाणभावात् अतः श्रुति-
 द्वयस्याऽप्रामाण्यमेवेति नोक्तसमन्वययुक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — अंश एव जीवः परमात्मनः, 'मांश' विख्यादिनाना-
 प्रकारेण जीवस्य ईशमन्विम्बव्यपदेशात्, तन्मन्विम्बस्यैव तदंशस्वरूपत्वात् ।
 'पादोस्यविश्वाभूतार्ना' (पुरुषसू०.) इति मन्त्रवर्णाच्च, 'ममैवांशा जीवलोक' (गी० १५-) इति स्मृतेश्च । ननु — न जीवमेश्वरांशत्वं युक्तम्, अनेश्वरश्रुति-
 विरोधादिति चेत्, न — अनेश्वरश्रुतेर्महत्त्वादिदं भवत्प्राप्तत्वाभावपरत्वात् ।

अत एव न मत्स्यादिभिः सुखादिसाम्यम् । न चाशोक्तिसाम्यात् जीवानां भिन्नं शत्वं, मत्स्यादीनां स्वरूपांशत्वमिति वैषम्यं न युक्तमिति वाच्यम् — कालाग्नि-स्वद्योतादेः तेजोशत्वोक्तिसाम्येऽपि स्वरूपांशत्वभिन्नांशत्वरूपवैषम्यदर्शनात् । ननु — कालाग्निस्वद्योतादीनामेकप्रकारांशत्वाभावेऽपि मत्स्यादीनां जीवानां च त-
थात्वं किं न स्यादिति चेत्, न — भागवते — एते स्वांशकळाः पुंसः' (१-३-२८) इत्यादिना वराहादीनानभिन्नांशत्वमुक्त्वा 'अतः परं यदव्यक्त' मिति जीवानां भिन्नांशत्वाऽभिधानात् । परमात्माधीनप्रवृत्तिमोक्षाभ्यां जीवस्य भिन्नां-
शत्वावगतेश्च । अंशत्वेन श्रुत्युक्तत्वेऽपि मत्स्यादीनां पूर्णशक्तित्वात्, जीवानां तदभावाच्च नोक्तव्यतिकरः । 'रूपं रूपं प्रतिरूपोबभूव' (क्र.स. ४-७-३३) इति जीवानां प्रतिबिम्बत्वाभिधानाच्च । अतः श्रुत्यविरोधित्वेन जीवस्येश्वरांश-
त्वोपपत्तेर्युक्तो हरौ श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् (अ०. १८)

(१९ - अधिकरणम्)

ॐ अदृष्टाऽनियमात् ॐ (सू० ५१)

अत्र ब्रह्मणीति ॥ ननु — इदं सूत्रत्रयं पूर्वाधिकरणशेषो नाधिकरण-
न्तरम्, 'आभास एव चे' (ब्र०.सू०. २-३-५) इति पूर्वसूत्रोक्तप्रति-
बिम्बत्वे मिथो वैचित्र्यानुपपत्तिरूपबाधकोद्धारमात्रस्पेह करणात्, साध्यनिर्दे-
शाभावाच्च । एवमपि अस्याऽधिकरणान्तरत्वे 'प्रकाशादिव' (ब्र०.सू०. २-
३-४६) इत्यस्याप्यधिकरणाऽन्तरत्वं स्यादिति चेत्, सत्यमेवं तथापि —
तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूप प्रतिबिम्बत्वे बाधकस्यैवाभावात् कृत्वाचिन्तयामि
प्रवृत्तिमिदं सूत्रत्रयम्, 'प्रकाशादिवन्नैवं पर' इत्यादि सूत्रवत् न पूर्वाधिकरण-
शेषो युक्त इति सूचनाय, अधिकरणान्तरं कृतम् । अत एव टीकायां 'जीवानां
प्रतिबिम्बत्वमभ्युपेत्य तेषां वैचित्र्ये कारणमाहे' त्युक्तम् । रूपंरूपमित्येके-
ति ॥ इतः परं न संबन्धो नापेक्षयो जीवः परस्येत्यपरे' इति वाक्यं लेखकदो-
षात् उच्छिन्नमिह द्रष्टव्यम् । यद्यपि — अनंशत्व श्रुते र्गतिरुक्ता, तथापि 'न
सम्बन्ध' इत्यस्य गते रनुक्तत्वात् युक्ता संदेहबीजता । अवश्यं चैतदेवं विज्ञे-

यम् — 'रूपं रूप' मित्येकां श्रुति मुदाद्वय, श्रुत्यन्तरानुदाहरणे कारणाभावात् । अत्रैव 'प्रकरणवशात् विरुद्धं श्रुत्यन्तरमनुमीयत' इति वाक्यं प्रक्षिप्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् — श्रुतेरपि प्रत्यक्षसिद्धत्वेन अनुमितत्वोक्तययोगात् । न च — अप्रतिबिम्बत्वप्रतिपादकश्रुतेरप्रत्यक्षत्वात् अनुमितत्वोक्तिरिति वाच्यम् — प्रत्यक्षश्रुतेः प्रवृत्त्येन अनुमितश्रुत्या संदेहपूर्वपक्षोक्तययोगात् । अस्मिन्पादे अस्याधिकरणस्य प्रासंगिकत्वेन पादे निवेशमात्रेण विरुद्धश्रुत्यनुमानायोगाच्च । अस्मदादीन्प्रतिश्रुतेरप्रत्यक्षत्वेऽपि, सर्वज्ञत्वात् भाष्यकारस्य सा तत्प्रत्यक्षैवेति तेन वक्तव्यत्वाच्च । न हि जानन्नपि भाष्यकारः अवश्य मुदाहर्तव्यामपि श्रुतिं नोदाजहारेति संभवति, अनुदाहरणे कारणाभावात् ।

चन्द्रिकाभावबोधयोस्तु — गङ्गाजलानुप्रविष्टक्षुद्रनदीजलवत् तद्वाक्यं सेव्यमेवेत्याशयेन व्याख्यातम् । कारणान्तरमाहेति ॥ अत्रान्तरशब्दः प्रक्षिप्तः, मूलकोशेषु अदर्शनात्, कारणमाहेति यथावस्थितभाष्ये अनुपपत्त्यभावेन अन्तरशब्दमेलने कारणाभावाच्च । भगवत्प्रतिबिम्बत्वेपीति ॥ प्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारेपि न वैचित्र्यानुपपत्तिः । दर्पणाद्युपाधिगतमालिन्यादिदोषवशात् एकप्रतिबिम्बेष्वपि प्रतिमुखेषु श्यामत्वादिवैचित्र्यवत् धर्माधर्माद्यांगतुक्कारणवैचित्र्येण जीवेष्वपि वैचित्र्यसंभवादिति भावः । (५३ - सू०) निरुपाधिप्रतिबिम्बत्वविषयेति ॥ उपाधिप्रतिबिम्बत्वस्य अभावो निरुपाधिप्रतिबिम्बत्वमिति अर्थाभावेऽव्यर्थाभावः, ततो निरुपाधिप्रतिबिम्बत्वं विषयो यस्याः सा तथोक्तेति बहुव्रीहिः । एतेन — 'नसम्बन्ध' इति श्रुतेः अभाव विषयत्वेन निरुपाधिप्रतिबिम्बविषयत्ववर्णनमयुक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न जीवा भगवत्प्रतिबिम्बाः, 'नैवांशो न सम्बन्ध' इति श्रुतेः । न च — प्रतिबिम्बत्वेऽपि 'रूपंरूप' (ऋ.स. ४-७-३३) मिति श्रुतिरस्तीति वाच्यम् — 'न सम्बन्ध' इति श्रुतेः सयुक्तिकत्वात् । तथाहि — जीवास्तावत् मुरनरतिर्यगादिभेदेन विचित्राः । न च — तदेकप्रतिबिम्बत्वे सम्भवतीत्यप्रतिबिम्बत्वमेव जीवानाम् । ततश्च सयुक्तिकाऽप्रतिबिम्बत्वश्रुतिविरोधात् प्रतिबिम्बत्वश्रुतिरप्रमाणमेवेति नोक्तसमन्वयसिद्धिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — स्यादयं दोषः, यदि जीवस्य प्रतिमुखवत् प्रतिबिम्बत्वं स्यात्, नचैवं किनाम पारिभाषिकं तदधीनत्वेति तत्सदृशत्वरूपं नचास्मिन् पक्षे वैचित्र्याभावो भवति । पित्रधीनत्वेति तत्सदृशानां पुत्राणां मिथो वैचित्र्यदर्शनात् । अस्तुवा प्रतिमुखवदेव प्रतिबिम्बत्वम्, तथापि — न वैचित्र्यानुपपत्तिः, अदृष्टादिवैचित्र्यरूपकारणसद्भावात् । न चादृष्टादि वैचित्र्यमेव कथमिति वाच्यम् — तस्यापि पूर्वकर्मवैचित्र्याधीनत्वात् । कर्मभेदपरंपरायाऽश्नादित्वात् । ननु — किमदृष्टकल्पनया रागद्वेषमोहादिवैचित्र्येणैव वैचित्र्यसंभवादिति चेत्, न — दोषवैचित्र्यार्थमप्यन्ततोऽदृष्टस्य कल्पनीयत्वात्, दोषवैचित्र्याभावेऽपि प्रतिक्षणवैचित्र्यदर्शनात् च । न च — स्वर्गभूम्यादिस्थानवैचित्र्येणैव वैचित्र्यसंभवात् किमदृष्टकल्पनेनेति वाच्यम् — तत्प्राप्तेरप्यदृष्टसाध्यत्वात्, एकप्रदेशस्थितानां वैचित्र्यदर्शनाच्च । तदेवं पारिभाषिकप्रतिबिम्बत्वस्य युक्तिविरोधप्रसक्त्यभावात् 'नैवांशो न सम्बन्ध' इति श्रुतेश्च प्रतिमुखवत्प्रतिबिम्बत्वाभावविषयत्वेन तद्विरोधस्याप्यभावेन 'रूपं रूप' मिति श्रुत्या पारिभाषिक प्रतिबिम्बत्वसिद्धेः युक्तो नारायणे श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् (अ. १९)

इति श्रीमत्सत्यनिधितीर्थ श्रीचरणाराधक श्रीमत्सत्यनाथयति

विरचितायां तत्वप्रकाशिकाभिनवचन्द्रिकायां

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

कृष्णार्पणमस्तु

॥ श्रीः ॥

श्री वेदव्यासाय नमः

अथ द्वितीयस्य चतुर्थः पादः

(१ - अधिकरणम्)

ॐ तथाप्राणाः ॐ (सू-१.)

एतत्पादार्थमिति ॥ ' अध्यायस्य एकार्थत्वात् पादभेदः किं निबन्धन इत्यतो विरोधेऽप्यवान्तरभेदेनेति भावेन ' ति वर्तते । तस्य एतत्पादप्रतिपाद्यं- दर्शयतीत्यनेन सम्बन्धः । ननु — भाष्यकारीयं पादप्रतिपाद्यकथनमयुक्तम्, अस्यार्थस्य पूर्वपादार्थाऽभिन्नत्वेन पादभेदाभावप्रसङ्गादित्याशङ्कामनूय समाधत्ते— अत्रापीत्यादिना ॥ अत्रापीति निपातसमुदायो यद्यपीत्यर्थे । ' अत्रत्ययुक्तीना ' मिति वाक्यस्योपक्रमे ' तथापी ' ति ग्राह्यम् । पूर्वपक्षं च सूचयतीति ॥ ' नोपादानं हीन्द्रियाणा ' मिति स्मृत्युदाहरणेन पूर्वपक्षं सूचयतीत्यर्थः । अत्र पुनर्विप्रतिपत्त्यभावेनेति ॥ अत्र विप्रतिपत्तिशब्देन ब्रह्मकारणकत्वविरुद्धार्थ- प्रतिपादकं वाक्यमुच्यते । अन्यकारणकत्वप्रापकाभावात् कारणमविचारयित्वैव सिद्धवत्कृत्य ' परमात्मन ' इत्युक्तमित्यर्थः । (२ - सू०.) हेतुरुक्त इति ॥ ' न वियदश्रुते (२ - ३ - १) ' रिति सूत्रोक्तो हेतुः ' अनादिर्वायमाकाश ' इति श्रुति गौणत्वोक्त्या उक्तः समर्थित इत्यर्थः । कथमसाविति ॥ ' प्राणा- एवाऽनादय ' इति श्रुते विद्यमानत्वात् असौ = अश्रुतेरिति हेतुः, इह = प्राण- विषये, कथं सम्भवतीत्याशंकां पूर्वश्रुतिवत्, अस्यापि श्रुते गौणार्थत्वप्रतिपा- दनेन परिहरत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्ट इत्यर्थः । यद्यपि ' तथाप्राणा ' इत्येकेनैव सूत्रेणालम् । ' अस्ति ' (ब०. सू०. २ - ३ - २) त्विति सूत्रोक्तार्थस्यातिदे- शवत् ' गौण्यसम्भवा ' दित्यादिसूत्रार्थस्याप्यतिदेष्टुं शक्यत्वात्, तथापि — अत्र ' अस्तितु ' इति सूत्रार्थस्यैवाऽतिदेशः, नत्व ' श्रुते ' रिति हेतोरिति विज्ञायेत, तन्माविज्ञायीति ' गौण्यसम्भवा ' दिति सूत्रं कृतम् । एवमपि — ' अश्रुते '

रित्यस्यैवाऽतिदेशः न सर्वस्येति विज्ञायेत तन्माविज्ञायि, किन्तु सर्वातिदेश-
इति ज्ञापनाय 'प्रतिज्ञानुपरोधाच्च' इति सूत्रं कृतमिति सूत्रद्वयमर्थवदिति । 'अ-
सम्भवा' दिति सौत्रपदं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे— एतस्माज्जायत इतीति ॥ श्रु-
त्यसम्भवोऽपि सौत्रासम्भवशब्दार्थो द्रष्टव्य इत्यर्थः । प्रळयेवियुक्तानामिति ॥
उपचायकभूतैरित्यर्थः । ननु — 'तेषां भूतै' रिति इन्द्रियाणां भूतेषु उपच-
यकथनमयुक्तम् । 'तैजसानीन्द्रियाण्याहु' रिति स्मृतौ अहंकारकारणत्वस्य
स्मरणादित्यत आह — अत्राहंकारेति ॥ अत्र 'भूतरूपचय' इति स्मृतौ
अहंकारकारणत्वस्याप्यनिषेधलिङ्गेन स्वीकारविज्ञानादविरोध इत्यर्थः । अहं-
कारकारणकत्वस्वीकारेण भूतकारणकत्वस्याविरोधोपपादनमयुक्तम् । अन्योपादा-
नकत्वस्याऽन्योपादानकत्वविरोधित्वादित्यत आह — अहंकारोत्पन्नेति । अहं-
कारोत्पन्नानामपि ॥ भूतानां सूक्ष्मप्राणैरुपचयः प्रमाणदृष्टोऽस्तीति तत्राप्युभ-
योपादानकत्वस्वीकारेऽप्यविरोध इत्यर्थः । 'सूक्ष्मप्राणै' रिति विशिष्टता तेष्वो-
भूतानि जज्ञिर' इति भूतानां प्राणजन्यत्वस्य प्रागुक्तत्वात् इदानीं पुनरिन्द्रिया-
णां भूतजन्यत्वाभिधानादन्योन्याश्रय इति शङ्का निराकृता । केषांचित् सूक्ष्म-
प्राणानां भूतोपादानत्वं, तदन्येष्वन्तु भूतोपचितत्वमित्यङ्गीकारात् । ननु —
अस्तु मुख्यनित्यत्वं, परेण साम्यसम्प्राप्तिः कुत इत्यत आह — मुख्य नित्य-
तायामिति ॥ स्वप्राप्यविशेषाणां पराधीनत्वाभावस्य स्वातन्त्र्येणाविनाभावादिति
भावः । अनेनेति ॥ 'परेण साम्यसम्प्राप्ते' रित्यनेनेत्यर्थः । 'याव-
द्विकार' मित्यादियुक्त्य इति ॥ अल्पशक्तिवादियुक्त्य इत्यर्थः । ततश्चायं
प्रयोगः — प्राणा उत्पत्तिमन्तः, अल्पशक्तिवादिति ।

पूर्वपक्षस्तु — न प्राणा उत्पत्तिमन्तः, 'प्राणा एवानादय' इति श्रुतेः।
न चोत्पत्तावपि श्रुतिरस्तीति वाच्यम् — अनुत्पत्तिश्रुतेः स्पष्टार्थतया निरवका-
शत्वेन प्राबल्यात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे' (आ. २-१-
३) इति श्रुतेः प्रादुर्भावपरतयापि योजयितुं शक्यत्वादविस्पष्टार्थत्वेन दौर्ब-
ल्यात्, प्राणा नोत्पत्तिमन्तः निरुपादानत्वादिति युक्तियुक्तत्वाच्च । न चाऽसि-
द्धिः — 'नोपादानं हीन्द्रियाणा' मिति स्मृतिसिद्धत्वात् । अतः प्रबलश्रुतिवि-
रोधादुत्पत्तिश्रुतिरप्रमाणमेवेति नेश्वरस्य श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — उत्पत्तिमन्त एव प्राणाः, आकाशस्योत्पत्तिसाधकानां हेतूनामिहापि सद्भावात् । नन्वाकाशोत्पत्तिसाध्यर्थं श्रुत्यभावो हेतुरुक्तः, न चासाविह सम्भवति, श्रुतेर्विद्यमानत्वादिति चेन्, सत्यम्, अस्ति श्रुतिः, तथापि — नासौ मुख्यार्था किंतु गौणार्था परमात्मना साम्यप्रसङ्गेन मुख्यार्थाऽसम्भवात्, प्राणा उत्पत्तिमन्तः अल्पशक्तित्वादिति युक्तिविरुद्धत्वाच्च, स इदं सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञाविरोधाच्च, अतः श्रुत्यविरोधेन प्राणानां परमात्मोत्पन्नत्वसिद्धेः युक्तं श्रुतिसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति सिद्धम् (अ०. १)

(२ - अधिकरणम्)

ॐ तत्प्राक्श्रुतेश्च ॐ [सू. ४.]

इति श्रुतेरिति ॥ नित्यत्वे हेतुतया ऽनादित्वप्रतिपादकश्रुतेरित्यर्थः । विशिष्यमनस इति॥ गौणानादित्वस्य विशिष्यप्रतिज्ञातनित्यत्वसाधकत्वायोगात् न गौणत्ववर्जनं युक्तमिति भावः । अनादित्वश्रुतेः श्रौतयुक्तिसाहित्यं वक्तुमाह — किञ्चेति ॥ अतो नित्यमेवेति ॥ अनुत्पत्तिमदेवेत्यर्थः । गत्यन्तरमिति ॥ छत्रिन्यायेन उत्पत्तेः प्रतिपादकत्वं न वाच्यमित्यर्थः । विशेषश्रुतित्वादिति॥ इन्द्रियैः सह मनस एकोक्त्यभावेन छत्रिन्यायानर्हश्रुतित्वादित्यर्थः । ननु — 'मनः सर्वेन्द्रियाणि चे' (आ. २-१-३) ति श्रुतिगतस्य मनःशब्दस्य मनस्तत्त्वपरत्वात्, न मनोरूपेन्द्रियस्य उत्पत्तिसाधकत्वम्, अन्यथा — पुनर्ग्रहणं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य निषेधति — नचेति ॥ पूर्वमुत्पन्नतयेति । उत्पन्नतया पूर्वमुक्तत्वादिति सम्बन्धः । एतेन — 'मनः सर्वेन्द्रियाणि चे' ति श्रुतौ मनसः उत्पन्नतया पूर्वमुक्तत्वेऽपि पूर्वोत्पन्नतया उक्त्यभावात् पूर्वमुत्पन्नतयेत्यर्थकथनमयुक्तमिति परास्तम् । ननु — अन्येन्द्रियभ्यो ऽपि प्रागुत्पन्नत्वाभिप्रायेणेति भाववर्जनं मयुक्तम् पूर्वोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् । न च — 'मनः सर्वेन्द्रियाणि चे' ति उत्पन्नतया पूर्वमुक्तिरेव मानं पश्चादुत्पन्नस्यापि पूर्वोक्तिसम्भवात् इत्याशयेन शङ्कते — नन्विति ॥ अत एवेति॥ सूक्ष्मरूपेण मनसः सद्भावादेव 'न ह्यमानाः पुमांस्तिष्ठती' ति श्रौतयुक्तिविरोधो नेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — नोत्पत्तिर्मनसः 'नित्यं मनोऽनादित्वा' दिति श्रुतेः । न चोत्पत्तिश्रुत्यनुमारेण इन्द्रियोत्पत्तिश्रुतिवत् अनादित्वश्रुतेर्गौणार्थवर्जनं यु-

कमिति वाच्यम्— इन्द्रियाणामनित्यत्वमुक्त्वा विशिष्य मनसो नित्यत्वाभिधानात् । किञ्चमनसः — सादित्वे तद्विना कदाचिदनादिना पुरुषेण अवस्थातव्यम् न चतस्तम्भवति, तथासति तदा संसाराभावप्रसङ्गात्, मनसः संसारकारणत्वात्, 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो' रिति स्मरणात् । अतो नित्यमेव मनः । एवञ्च — युक्तियुक्तविशेष श्रुतेः प्राबल्यात् तद्विरोधेनोत्पत्तिश्रुतेरप्रामाण्या न श्रुतिसमन्वयेनेश्वरस्य जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — नानुत्पत्तिर्मनसो युज्यते, उत्पन्नत्वे श्रुतिसङ्गात् । न चास्या गत्यन्तरं वाच्यम् — पृथक् मनसो जन्माभिधायकत्वेन विशेष श्रुतित्वात् । न चान्येन्द्रियवत् मनसोऽप्युत्पत्तिमत्त्वे तस्येन्द्रियान्तर्गतस्य पृथगभिधानं व्यर्थमिति वाच्यम् — अन्येन्द्रियेभ्योपि प्रागुत्पन्नत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । न चोत्पत्तिमत्त्वे ऽनुत्पत्ति श्रुतिविरोध इति वाच्यम् — तस्याः सूक्ष्मरूपमनोविषयत्वात् । न च — विशिष्य नित्यत्वोक्तिविरोधः — अन्येन्द्रियेभ्यो ऽल्पोपचयाभिप्रायत्वात्तस्याः । तदुक्तम् — 'तदनुत्पत्तिवचनमल्पोपचयकारणा' दिति । अतः श्रुत्यविरोधेन मनसो भगवदुत्पन्नत्वसिद्धे र्युक्तो जगत्कारणे ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् (अ०. २.)

(३ - अधिकरणम्)

ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॐ (सू० ५)

समाख्याश्रुताविति ॥ 'नित्यया ऽनित्ययास्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदम्, श्रुतिर्वावनित्या अनित्यावाव स्मृतयो याश्चाऽन्यावाच' इति समाख्याश्रुतावित्यर्थः । विशेष श्रुतित्वादिति ॥ वाक्यशेषवलेन वाक्शब्दस्य वागिन्द्रियरूप विशेषार्थवाचित्वादित्यर्थः । श्रुतं श्रुत्याश्रयत्वमिति ॥ श्रुतिसिद्धं निरन्तरवेदोच्चारणसामर्थ्यमित्यर्थः । अनित्यस्यापि घटादेः नित्यघटत्वाद्याश्रयत्ववत् नित्यसामर्थ्याश्रयत्वं वाचः किं न स्यादित्यत आह — नहीति ॥ नित्यसामर्थ्याश्रयः अनित्यः कुपि न दृष्ट इत्यर्थः । अनित्याश्रितानां धर्मिसत्तानिरपेक्षाणां धर्माणां नित्यत्वसम्भवेऽपि न सामर्थ्यस्य तत्सम्भवति, धर्मि सत्तासापेक्षत्वादिति भावः । अद्यापि स्यादिति ॥ अथापि 'वाग्वावनित्ये' ति श्रुतेः वागिन्द्रियपरत्वेऽपि सयुक्ति-

कत्वेऽपि वक्तुमवकाशः स्यादित्यर्थः । सूक्ष्मरूपविषयेति ॥ अनादित्वप्रतिपादिका
 'नह्येषोत्पद्यत' इति श्रुतिः वागिन्द्रियस्य सूक्ष्मरूपविषया । ततश्च उत्पत्ति
 श्रुत्यानुकूल्यात् उपचयोस्ति, सूक्ष्मरूपेणाऽनादित्वमस्तीति किं न स्यात् बाधका
 भावादित्यर्थः । श्रुतौ श्रूयमाणं श्रुत्याश्रयत्वं श्रुत्यधिकरणत्वमात्रम्, नतु — सदा-
 तनोच्चारणसामर्थ्यं मुख्यार्थेबाधकाभावात् । ततश्च श्रुत्याश्रयत्वं नोत्पत्तिमत्त्वं
 विरुणद्धीत्यत आह — श्रुत्याश्रयत्वंनामेति ॥ नित्यसर्वगतानामिति ॥
 अत्र मध्ये श्रूयमाणं 'अन्यथे'ति पदं वाक्योपक्रमे द्रष्टव्यम् सूक्ष्मरूपेण स्थिताया
 अपि वाचः वेदोच्चारणसामर्थ्यमस्येवेति नैतद्बाधक मित्यत आह — सदा-
 वेदोच्चारणेति ॥ मनःपूर्वरूपमिति ॥ अत्र 'तस्मादेवे'ति पदद्वय मुच्छिन्नम् ।
 ततश्चैवं टीकापाठः — तस्मान्मनस एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति मनोलक्षण
 कारणवत्त्वश्रुतेरिति । अवश्यं चैनदेवं विज्ञेयम् — 'तस्मान्मनस एव'ति भाष्यकृतो
 दाहृतत्वात् तत्परित्यागेन वाक्यान्तरग्रहणं कारणाभावात् । भाष्यकृतोपसंहारस्थं
 वाक्यमुदाहृतम्, टीकाकृता तत्समर्थनार्थत्वादुपक्रमस्थं वाक्यमुदाहृतमित्यपि वक्तुं
 न युक्तम्, 'वाचा व्याहरती'ति पूर्ववाक्यबलेनेत्युत्तरटीका विरोधात् । तद्वा-
 क्यस्य टीकोदाहृत वाक्योपेक्षया पूर्वत्वाभावात् । ननु — 'मनःपूर्वरूप'मिति
 श्रुतिः न मनोरूपेन्द्रियस्य कारणतामाचष्टे, अपितु मन्तृत्वान्मनोनामकस्य विष्णु
 रूपस्य संहितापूर्ववर्णप्रतिपाद्यता माचष्टे । तथा 'वागुत्तररूप'मिति श्रुतिरपि
 वक्तृत्वाद्वाङ्मनामकस्य विष्णुरूपस्य संहितोत्तरवर्णप्रतिपाद्यतामाचष्टे । 'अथातः
 संहिताया 'उपनिष'दित्युपक्रमात् । 'वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपं, मनःपूर्वरूपं
 वागुत्तररूप'मिति मतयोः ऋषिमतत्वेन प्रमाणत्वाच्च । नहि कार्यकारणपरत्वे
 मतयोः प्रामाण्यं भवति । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् 'प्राणःसंहिते'त्यादेरुपयोगा
 भावात् । उक्तञ्चान्यत्र भाष्यकृतैव 'मन आदिशब्दानां भगवत्परत्वं, 'मनोवाक्
 प्राणनामाऽसौ मनआदिषु संस्थित' इति । ततश्च — वाचोमनःकारणकत्वे
 नैतच्छ्रुत्युदाहरण मुचितम्, अपितु 'मनसो वागुदपद्यत, वाचो व्याहरण'मिति
 श्रुतिरेवोदाहर्तव्येति चेत्, स्यादयं दोषः यदि ऐतरेयवाक्यं भाष्यकृता वाचो मनो
 जन्यत्वे प्रमाणत्वेनोदाहृतमिति ब्रूमः, नचैवं किनाम वाचो जन्यत्वे 'मनसो-
 वागुदपद्यत, वाचो व्याहरण'मिति न्यायविवरणोदाहृतप्रत्यक्षश्रुतिसङ्गावेऽपि

सूत्राणां मनन्तशाखानिर्णायकत्वज्ञापनाय अनन्तशाखाविदा भाष्यकृता शाखान्तरस्थ मेव वाक्यमुदाहृतमिति ब्रूमः । कारणवत्त्वश्रुतेरिति ॥ ननु— श्रौतेन कारणत्वेन कार्यतासाधनमनुपपन्नम् , साक्षात् ' वागुत्तररूप 'मिति कार्यत्वस्यैव श्रुतत्वादिति चेत् , सत्यम्—श्रुतमपि कार्यत्वं कारणशून्यत्वात् ; त्याज्यमिति शङ्का स्यात् , सा माभूदित्येतदर्थं कारणवत्त्व श्रुतेरित्युक्तमिति बोध्यम् । पूर्ववाक्यबलेनेति॥ अत्रटीकाकृतोऽपि भाष्यकारानुग्रहेण सर्वज्ञकल्पत्वात् तेनापि भाष्यकारदृष्टशाखान्तर गतमेव 'अथ वाचाव्याहरती' ति पूर्ववाक्यमुदाहृतं नैतरेयस्थमिति बोध्यम् । एतेन — शाखान्तरगत ' वागुत्तररूप 'मिति वाक्यस्य वागिन्द्रियपरत्वव्युत्पादनाय 'अथ वाचाव्याहरती' ति ऐतरेयस्थवाक्यस्य पूर्ववाक्यतयोदाहरण मयुक्तमिति परास्तम् । अत्र पूर्वोत्तरशब्दाविति॥ ' तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूप 'मिति भाष्योदाहृतशाखान्तरवाक्यस्थपूर्वोत्तरशब्दौ कारणकार्यपरौ, न चैतरेयवाक्यगतपूर्वोत्तरशब्दाविव पूर्वोत्तरवर्णदेवतापरावित्यर्थः । वाक्यार्थोपपत्तिहेतुनापि वाग्वाचनित्येति श्रुते रूपचरितनित्यत्वार्थकत्वमाह— एवमभ्युपगम एवेति ॥ नित्यत्वप्रतिपादकतया प्रतीयमानापि श्रुतिः औपचारिकनित्यत्वार्थकत्व एवोपपन्नार्था न भवतीत्यर्थः । वाक्यार्थानुपपत्तिलक्षणवाधकेन स्वाभाविक नित्यत्वपरत्वं दूषयति — न नित्यत्वइति ॥ नित्यत्वे नित्यत्वार्थकत्वे श्रुतिरूप पन्नार्था न भवतीत्यर्थः । ननु — नोपचारितनित्यत्वार्थकत्वे श्रुति रूपपन्ना ' न ह्येषोत्पद्यत ' इति श्रुतिविरोधादित्यत आह — तस्या अपीति ॥ तस्या अपि ' न ह्येषोत्पद्यत ' इति श्रुतेरपि एतदर्थत्वात् अनुत्पत्तिमद्वेदसन्निधियोग्यताय- कत्वादित्यर्थः । नन्वेवमपि श्रुतिर्नोपपन्नार्था ' अस्यां हि ' ति वाक्यशेष वैयर्थ्य प्रसङ्गात् । न हि उपचारितनित्यत्वार्थकत्वे वाक्यशेषस्योपयोगोऽस्तीत्यत आह— वाग्वाचेति ॥ उपपन्नार्थत्वं दर्शयति — एवञ्च सतीति ॥ ननु— वाचो नित्यत्वाभावात् , ' अस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठत ' इति वाक्यशेषबलाच्च , वेदाश्रयत्वेन नित्येत्यर्थोऽस्तु पुराणाद्याश्रयत्वेनाऽनित्यये' ति कुतोर्थोक्तीक्रियते स्वरूपेणाऽनित्यत्वसद्भावात् ' अनित्यये ' त्येवार्थः किं न स्यादित्यत आह — एवं च समाख्येति ॥ सत्यं — तथा व्याख्यातुं शक्यम् , तथापि — ' नित्ययाऽनित्यया स्तौमी ' ति भाष्योदाहृत श्रुतेः समाख्यारूप 'नित्यया स्तौमि ब्रह्मतत्परम-

पद 'मिति श्रुत्यनुरोधात्तथाव्याख्यातमित्यर्थः । वेदाश्रयत्वेन नित्यया पुराणाश्रयत्वेनाऽनित्यया वाचा स्तौमीत्यस्यापि वेदोच्चारणेन पुराणोच्चारणेन स्तौमीत्यत्रैव तात्पर्यात्तच्छ्रुतेः समाख्यातत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

पूर्वपक्षस्तु — न वागुत्पत्तिमती, 'वाग्वाव नित्यः, न द्वेषोऽपद्यत' इति श्रुतेः । न चेयं श्रुतिर्वेदविषयेति वाच्यम् — 'अस्यां हि श्रुति रवतिष्ठन' इति श्रुतश्रुत्याश्रयत्वायोगात् । किंच — 'वागनुत्पत्तिमती नित्यदा श्रुत्याश्रयत्वात्' इत्यनुमानविरोधो वाचः सादित्वे दुष्परिहरः । सादे नित्याश्रयत्वाददर्शनात् । न चाऽनादित्वश्रुतिः सूक्ष्मरूपविषयेति वाच्यम् — नित्यं श्रुतश्रुत्युच्चारण सामर्थ्यरूप श्रुत्याश्रयत्वायोगादिति ।

सिद्धान्तस्तु — वागुत्पत्तिमती, 'वागुत्तररूप' मिति कार्यत्वश्रवणात् । न च — कारणाभावात् कार्यत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् — 'मनःपूर्वरूपं वागुत्तररूप' मिति शाखान्तरश्रुत्या अर्थात् मनःकारणत्वस्य सिद्ध्या कार्यत्वोपपत्तेः । न च — वागिन्द्रियस्य उत्पन्नत्वाङ्गीकारे श्रुतिविरोध इति वाच्यम् — श्रुतौ उपचारेण नित्यत्वाभिधानात् । तदुक्तम् — 'वागिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुतिसंनिधियोग्यते' ति । न च — नित्याश्रयत्वयुक्त्या नित्यत्वमिति वाच्यम् — वाचो नित्यं श्रुतिसंनिधियोग्यताया एवाङ्गीकृतत्वेन नित्यफलोपहितश्रुत्याश्रयत्वाङ्गीकारात् । श्रुत्यर्थपर्यालोचनया औपचारिकनित्यत्वस्यैव लाभाच्च । तथाहि — एवं सत्येव हि वेदाश्रयत्वेन नित्यया, पुराणाश्रयत्वेन अनित्यया, स्तौमीति वाक्यार्थो घटते नाऽन्यथा । अतः श्रुत्याविरोधेनोत्पत्तिसिद्धेर्वाचो युक्तः श्रुतिसमन्वयो जगत्कारणे हराविति सिद्धम् (अ०. ३.)

(४ - अधिकरणम्)

ॐ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॐ (सू० ६)

किं सप्त, उत्त. द्वादशेति ॥ यद्यपि नायं पूर्वपक्षसिद्धान्तकोटिकः सन्देहः, पूर्वपक्षिणा संख्याद्वयानङ्गीकारात्; तथापि — सूत्रस्य पूर्वपक्षनिरासवत् सन्देहनिरासोऽपि प्रयोजनमिति सूचनाय पूर्वपक्षसिद्धान्तकोट्यनवलम्बी

सूत्रनिरस्यः सन्देहोऽयं दर्शितः । संख्याद्वयाङ्गीकारेण सिद्धान्ताभिधानेनोक्त
 संशयनिरासात् । ग्रहा इति ॥ सोमरसग्रहणार्थाः पात्रविशेषाः । ज्योतिष्टो-
 मेहि 'उपांश्चन्तर्पामैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनाः पञ्च, शुक्रमन्थिनौ द्वौ, ऋतुपात्रे द्वे,
 अतिप्राह्यास्त्रय' इति द्वादश । यद्यप्यश्वदाभ्यावपि तत्र प्रहौ स्तः । तथापि—तयो-
 रनित्यत्वात् सादनोपस्थापनाद्यभावाच्चनित्यसादनादियुक्तग्रहविवक्षया द्वादशत्व-
 मिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षयति — सप्तैव प्राणा इति ॥ यदि 'द्वादशवा एते
 प्राणा' इति श्रुतिबलात् द्वादशप्राणा इत्यभ्युपगम्यते तर्हि— परोऽपि 'सप्तप्राण,'
 इति श्रुतिबलात् सप्तैव प्राणा इति ब्रूयादित्यर्थः । एतेन — 'सप्तप्राणा इति श्रुति
 प्रामाण्येन प्राणानां सप्तत्वाङ्गीकारो न युक्तः । परस्पर विरोधेन श्रुतिद्वयस्याप्य-
 प्रामाण्यादिति वक्ष्यमाणग्रन्थविरोधादिति परास्तम् । न परेण सप्तैवेति प्रति-
 वक्तुं शक्यते, 'सप्तप्राणा' इति श्रुतौ अवधारणाभावेन तदसाधकत्वात् श्रुत्यनु-
 सारेण सप्तत्वाभिधानेच न द्वादशत्वविरोध इत्याशङ्क्य निषेधति — नचेति ॥
 कारणविशेषमन्तरेणेति ॥ नेयं श्रुतिः द्वादशत्वसंख्याविरोधिनी सतत्त्वसंख्यां
 ब्रूते, अवच्छेदकाभावेन विशिष्यसप्तत्वाभिधानायोगात्, किन्तु तां संख्यां मह-
 माना स्वयं सतत्त्वसंख्यामभिधत्ते इति भावः । तर्हि — अहमपिसप्तैव प्राणा
 इति वक्ष्यामीत्यत आह — अथवेति ॥ अथवेत्ययं निपातसमुदायो यद्यर्थे वर्तते ।
 'सप्तैव प्राणा' इति अनुवर्तते तर्हीति शेषः । ततश्चैवं योजना — यदि त्वया
 सप्तैव प्राणा इत्यभ्युपगम्यते, तर्हि — परो द्वादशप्राणा इति ब्रूयादिति । एक-
 देवत्याभिप्रायेणेति ॥ मासादीनां मेकदेवत्याभिप्रायेणेत्यर्थः । कथितयुक्ते-
 रिति ॥ अभिमान्यभिमान्यमानयोः समसंख्याकत्वयुक्तेरित्यर्थः । ततश्च न
 सतत्त्वश्रुतेरधिकबलवत्त्वमित्यर्थः । अन्यथेति ॥ मासाद्यभिमानिनामेव
 प्राणाभिमानित्वमित्याभिप्रायाभावे 'द्वादशमासा' इत्यसंगतं स्यादिति भावः ।
 'येषु चरन्ति प्राणा गुहाशयां निहिताः सप्तसप्ते' इति वाक्यं व्याचष्टे —
 गुहाहृदयमिति ॥ गुहाशयामुद्दिश्येति योजनां मनसि कृत्वाह — तदर्थमिति ॥
 तत्त्वप्रदीपेति — 'गुहाशयां निहिताः सप्तसप्ते' इति गुहाशयायां बुद्धौ, निहिताः
 सप्तसप्तप्राणाः 'समानेलोप' इति सूत्रादेक्यकारलोपः । तादर्थ्ये सप्तमी ।
 गुहाशयां प्रतिनिहिता इतिवेति व्याख्यातम् । एतच्छ्रुतावेवमिति ॥

बाधकश्रुतेरन्यार्थत्वात् प्राणानां द्वादशत्वे 'द्वादशवा एते प्राणा' इति श्रुतिरप्यु-
दाहर्त्तव्येत्यर्थः । (७. सू०) तदुभयंचोक्तविरुद्धमिति ॥ 'तथा प्राणा'
(ब्र. सू. २-४-१) इति सूत्रे सर्वप्राणानां परमात्मजन्यत्वोक्तेः, तद्विरोध इत्य-
र्थः । ननु — तथात्वे बाधकज्ञानस्य गतिशब्दवाच्यत्वं न स्यात्, निवृत्तकर्म-
णश्च स्थितशब्दवाच्यत्वं न स्यादित्यत आह — अन्यत्रापीति ॥ यथा चतुर्मुख-
पादतलोर्ध्वभागस्य भगवतः प्रपतनान्निमित्तात्प्रपदनशब्दवाच्यत्वं, तत्सादृश्यात्तु
मनुष्याणां पादतलोर्ध्वभागस्य प्रपदशब्दाभिधेयत्वम्, तथा—(अ)ब्रह्मज्ञानस्य उद्भूति
साधनब्रह्मज्ञानसादृश्यात् गतिशब्दवाच्यत्वम्, तथा निवृत्तकर्मणोऽपि प्रवृत्तकर्म-
सादृश्यात् स्थितशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । तदुक्तम् — 'तस्मात्प्रपतनादेव प्रपदं-
नामकीर्तितम् । चतुर्मुखाकारवतां नृणां पादतलोपरि । प्रपदाध्यां वर्ततेऽत इति'
इति । अनेन — मूले संसारस्थिति हेतुत्वा' दित्यतः परम् 'तत्सदृशत्वाद्दे'
ति शेषः ! 'उद्भूतिहेतुत्वा' दित्यतः परमपि 'तत्सदृशत्वा' दिति शेषः सूचितः ।

पूर्वपक्षस्तु — 'सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्, द्वादशवा एतेप्राणा'
इतिश्रुती परस्परविरुद्धत्वादिनिर्णायिके । न च — अन्यतरश्रुत्याऽन्यतरबाधो
युक्तः — समबलत्वात् । न च — अभिमानिनां सप्तत्वात्प्राणानामपि सप्तत्व-
मेव अभिमान्यभिमन्यमानयोः समसंख्याकत्वनियमात्, ततश्च — सप्तत्वश्रुतिः
सयुक्तिकत्वेन प्रबलेति वाच्यम् — 'द्वादशवा एते प्राणा' इतिश्रुतौ प्राणमा-
सादीनामेकदेवत्याऽभिप्रायेण 'द्वादशमासा' इत्यभिहितत्वेन प्राणाभिमानिनां
द्वादशत्वेन प्राणानामपि द्वादशत्वं वाच्यम् — अभिमान्यभिमन्यमानयोः समसं-
ख्याकत्वस्य वक्तव्यत्वादितियुक्ते रत्नापि साम्यात् । न च — द्वादशप्राणेषु स-
प्तापि संभवन्तीति न श्रुत्योर्विरोध इति वाच्यम् — द्वादशत्वे कारणविशेषाभावे
सप्तत्वोक्तेरयोगात् ! ततश्च — श्रुत्योरप्रामाण्यात् न श्रुतिसमन्वयेन ईश्वरस्य
जगत्कारणत्वं युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — द्वादशैव प्राणाः, 'द्वादशवा एतेप्राणा' इतिश्रुतेः ।
न च — सप्तत्वश्रुतिविरोधः — द्वादशप्राणेषु सप्तत्वस्यापि संभवात् । न च —
प्राणानां द्वादशत्वे कारणाभावेन सप्तत्वोक्तेरयोगः — श्रोत्रचक्षुः स्पर्शनरसनप्राण-
मनोबुद्धीनां ज्ञानसाधनेन्द्रियत्वेन तद्विवक्षया सप्तत्वोक्तिसंभवात् । न च —

तेषां ज्ञानार्थत्वमसिद्धम् — ‘गुहाशयां निहिताः सप्तसते’ इति वाक्यशेषसिद्ध-
त्वात् । ननु — न सप्तप्राणेष्वप्येव ऽन्ये प्राणाः सन्ति तद्भावे ऽत्र सहपाठप्रसंगा-
दिति चेत्, न — हस्तादीनां पञ्चानां स्थितिहेतुत्वलक्षणवैलक्षण्यमाश्रित्याऽसह-
पाठोपपत्तेः । ततश्च—श्रुत्योर्विरोधाभावेन प्रामाण्यात् श्रुतिसमन्वयेन विष्णोर्जग-
त्कारणत्वनिश्चयो युक्त इति सिद्धम् (अ०. ४)

(५ - अधिकरणम्)

ॐ अणवश्च ॐ (सू-८.)

प्राणानामितिशेष इति ॥ यद्यपि श्रुतौ ‘दिवावचक्षु’ इति श्रवणात् ।
चक्षुष इति वक्तव्यम् । तथापि — श्रुतिवलाच्चक्षुषो व्याप्तत्वे सिद्धे श्रोत्रादीना-
मपि दूरस्थार्थग्रहणसंभवात् चक्षुर्वदेव व्याप्तत्वं सिध्यतीत्यभिप्रेत्य ‘प्राणाना’
मिति शेष इत्युक्तम् । ‘प्राणैर्हेतद्भवती’ इति श्रुत्यंशमवतारयति — कुतोऽतो-
क्ता इति ॥ ‘प्राणा’ इत्यतः परम् ‘इत्यत्र आह, प्राणैर्हेतु’ तद्भवतीति प्रा-
णम् । ततश्चाऽयं श्रुत्यर्थः — अणुभिः पश्यति जानाति, अणुभिः कृणोति
करोति, केतेऽणव इत्यत उक्तं — प्राणावा अणव इति ॥ कुत एतेऽणव इति
प्राणाः प्रतिपत्तव्या इत्यत उक्तं — प्राणैर्हेतद्भवतीति ॥ हि = यस्मात्,
एतत् = ज्ञानादिकार्यं, प्राणैर्भवति प्राणकार्यमिति यावत् । ततश्च = प्राणकार्य-
कारित्वात् अणूनां प्राणत्वमिति गम्यत इति । पक्षैकदेशे साध्यसिद्धये हेतु-
माह — तथा श्रुतेरिति ॥ पक्षमात्रे साध्यसिद्धये हेतुमाह — किंचेति ॥
चक्षुर्विषये प्रमाणान्तरत्वात् समुच्चायकश्च शब्दः प्रयुक्तः । स्मरणादिति ॥ अत्र
स्मरणशब्देनाऽनुसंधानमुच्यते आदिशब्देन प्राणम् । एतेन — अतीतपदार्थस्य
संस्कारप्रत्यासत्त्या स्मरणवत् दूरस्थस्यापि स्मरणसंभवात् न तेन मनसो व्याप्तत्व-
सिद्धिरिति परास्तम् । हस्तपादादिप्रान्तभागावस्थितयुगपत्सुखदुःखानुसंधानेन
मध्यमपरिमाणानाश्रयतया उभयथादिसंमतस्य मनसोऽणुत्वाभावसाधनस्य इहाभि-
मतत्वात् । प्राप्यकारित्वादिति ॥ ननु — इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वात् व्याप्त-
त्वसाधनमयुक्तम्, प्राप्यकारित्वस्या ऽव्याप्तिकारित्वात् । प्राप्येति ह्यपा ‘स्ना-
त्वाभुङ्क्ते’ इत्युक्तं स्नानस्य भोजनपूर्वकालिकोत्पत्तिप्रतीतिवत् प्राप्ते ज्ञानोत्पत्ति-

पूर्वकालिकोत्पत्तिप्रतीतेरिति चेत्, न — इन्द्रियाणां व्याप्तत्वेऽपि विषयजन्यकादाचित्कप्राप्तेरङ्गीकारात् । अन्यथेति ॥ प्राप्स्यनङ्गीकारे संनिकर्षरूपव्यापारशून्यत्वात् ज्ञानकरणत्वं न स्यादित्यर्थः । सूत्रार्थवदन् भाष्ये तदनुक्तौ कारणमाह — अणव एवेत्यादिना ॥ 'सर्ववाक्यं सावधारण' मिति न्यायमनुसृत्य एवेत्युक्तम् । चशब्दसमुच्चयं वक्तुमाह — नैतावतेति ॥ यावतातेजसा व्याप्ताश्चेति ॥ यावतेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं यस्मादित्यर्थः । यस्मात् प्राणा अणवोऽपि तेजसा व्याप्ताः, अतो न व्याप्स्यभिधायकबलवच्छ्रुतियुक्तिविरोध इति सूत्रार्थः स्पष्टत्वात् भाष्यकृतो नोक्त इत्यर्थः । विशेषश्रुतित्वादिति ॥ 'प्रकाशोऽव्यातत' इति प्रकाशद्वारा व्याप्तिरिति विस्पष्टवादित्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षिणा दूरस्थश्रवणदर्शनादियुक्तिश्चेत्युक्ते सिद्धान्तिना दूरस्थश्रवणस्याखण्डनात् तदनुमतमेवेति ज्ञायते तच्चाऽयुक्तमिति शङ्कते — स्यादेतदिति ॥ श्रोत्रोत्पन्नेति ॥ शब्दज्ञाने प्रतीतदूरस्थशब्दविषयकत्वपरित्यागेन श्रोत्रोत्पन्नशब्दमात्रविषयकत्वस्वीकारे मूलभूतबाधकमानाभावादित्यर्थः । यद्यपि — 'वक्तुप्रपन्नप्रेरितो वायुः उरःप्रभृतिभिः स्थानैः संयुक्तः स्थानसंयुक्ताकाशे ध्वनिलक्षणं शब्दमुत्पादयति स च देशान्तरे प्रतिशब्दम् । यस्तु कर्णशृङ्गुष्पवाच्छिन्नाकाशप्रदेशे समुत्पन्नः तद्गुणोऽध्वनिः तस्मिन् व्यज्यमानो वर्णः श्रोत्रेण गृह्यते । ध्वनेश्च आशुतरविनाशित्वेन व्यञ्जकभावात् न सर्वदोषलब्धि' इति तत्त्वनिर्णयटीकायामुक्तम्, तथापि — नायं सिद्धान्तः पररीति मवलम्ब्यैव तदमिधानात् । शब्दपरंपरोत्पादे प्रमाणाभावाच्चेति न तद्विरोध इति बोध्यम् । दूरस्थशब्दविषयकत्वपरित्यागमूलं बाधकं शङ्कते — अन्यथेति ॥ गमनोपपत्तेरिति ॥ इदं समाधानं न सार्वत्रिकम्, किंतु — बराहश्रोत्रविषयम्, तच्छ्रोत्रस्यैव रश्मिद्वारा गतिमत्त्वात् । तदन्यश्रोत्रस्य तु प्रभावच्छद्वागमनेनैव संनिकर्षः । 'यं वै स्वधिष्णोपगतं ह्यजादयः श्रुत्वा स्वधामाप्य मङ्ग मेनिरे' इति शब्दागमनस्योक्तत्वादिति बोध्यम् । किमाकाशपदेनेति ॥ अव्याकृताकाशवा, भूताकाशवेति प्रश्नः । पृथिव्यादीनामिति ॥ इन्द्रियाणां तैजसत्वेऽपि पञ्चीकरणात् त्रिवृत्करणाद्वा पृथिव्यादित्वमुपपद्यत इति भावः । युक्तएवाभ्युपगम इति ॥ पूर्वपक्षयुक्तस्य दूरस्थशब्दग्रहणस्याभ्युपगमो युक्त इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु— व्याप्ताः प्राणाः ‘विबीवचक्षुरातत’ (क. स. १-२-७)
मिति व्याप्तिश्रुतेः । दूरस्थवस्तुदर्शनश्रवणानुसंधानादियुक्तेश्च । न च — अणु-
त्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् — विष्णोर्व्याप्तत्वे दृष्टान्तत्वेन चक्षुर्व्याप्तिरुक्तत्वेन एत-
च्छ्रुतेः प्राबल्यात् । अतः प्रबलव्याप्तिश्रुतिविरोधादणुत्वश्रुतिरप्रमाणमेवेति न
जगत्कारणे ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयो युक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — अणव एव प्राणाः तथाश्रुतेः, न च — ‘दिबीवचक्षुरा-
तत’ मिति प्रबलश्रुतिविरोधादणुत्वाभावः — अणुत्वस्यापि ‘तद्यथाह्यणुन-
क्षस’ इति प्रबलश्रुतिसिद्धत्वात् । न च — एवं सत्यनिर्णयः — ‘तद्यथाह्यणु-
नक्षक्षस’ इति श्रुतेर्विस्पष्टत्वादित्येन व्याप्तिश्रुतितोऽपि बलवत्त्वात् । न च —
तदप्रामाण्यम् — ‘तद्यथाह्यणुन’ इति श्रुत्यनुसारेण व्याप्तिश्रुते स्तेजसा व्याप्य-
र्थकत्वनिर्णयात् । अत एव युक्तिविरोधोपि परास्तः । अतः श्रुत्यनुरोधेन
प्राणानामणुत्वासिद्धे र्युक्तोजगत्कारणे हरौ श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् (अ०. ५)

— ० —

(६ - अधिकरणम्)

ॐ श्रेष्ठश्च ॐ [सू. ९.]

प्राणप्रकृत्या संनिधापित इति ॥ प्राणशब्देन मुख्यप्राणस्याप्युप-
स्थित्या बुद्धौ संनिधापित इत्यर्थः, । ‘मध्येस्थाने’ ति श्रुतिगतमध्ये इतिपदं
व्याचष्टे — मध्य इति ॥ प्राणिनां जननमरणान्तर्वर्तिमध्यावस्थाप्रेरणाय तस्या-
मवस्थायां स्थातेत्यर्थः । एतेन — अस्य जननमरणशून्यत्वात् तदवस्थाया न
मध्यावस्थात्वसंभव इति परास्तम् । अन्यथापुनरुक्ति प्रसंग इति ॥ उपल-
क्षणमेतत् । आत्माश्रयप्रसंग इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

पूर्वपक्षस्तु — मुख्यप्राणो नोत्पत्तिमान् ‘नैव प्राण उदेती’ ति श्रुतेः ।
न च — मुख्यवाध्वनुत्पत्तिश्रुतिवत् इयमपि श्रुतिरन्यथा योजनीयेति वाच्यम् —
तस्य उत्पत्तिमरणकारणत्वेन उत्पत्त्याद्ययोगयुक्तियुक्ताऽनादित्वश्रुतेः प्राबल्यात् ।
अतः प्रबलानादित्वश्रुतिविरोधादुत्पत्तिश्रुतिरप्रमाणमेव । अतो न जगत्कारणे
परमेश्वरे श्रुतिसमन्वयोपपत्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — यथा इतरे प्राणा उत्पद्यन्ते तथा श्वेष्टोपि 'सौक्ष्म्येण ह्वाणोऽवतिष्ठते स्थूलत्वेनोदेती' इति श्रुतेः । ननु — अनादित्वश्रुतिः सयुक्तिकत्वेन प्रबला, अतः तदनुसारेण उत्पत्ति श्रुतिरेव चेष्टा बाह्यवायुविषयतया न्याह्यातव्येति चेत्, न — 'सप्राणमसृजते' (ष. प्र. ६ - ४) इति श्रुतौ प्राणस्योत्पत्तिमभिधाय प्राणाच्च चेष्टावायोः पृथगुत्पत्त्यभिधानात्, 'श्रुतानिमात्राश्चेष्टाश्चे' इति स्मृतावपि तथैवाऽभिधानाच्च । न च — सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वेन उक्तमत्वा त्कथं तस्योत्पत्तिरिति वाच्यम् — महतोपि तस्य ततोऽप्यतिमहता विष्णुना जन्मसंभवात् । तदुक्तम् —

‘महत्वा न्महतां विष्णुः कर्ता प्राणस्यचैकराट् ।

किं नाम न सृजेदेष येन शक्त्येदमावृतम्’ इति

अतः श्रुत्यविरोधेन मुख्यप्राणस्य जननसिद्धेः युक्तं जगत्कारणत्वं श्रुतिसमन्वयेन वासुदेवस्येति सिद्धम् ॥ (अ० ६.)

(७ - अधिकरणम्)

ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सह शिष्ट्यादिभ्यः ॐ (सू० ११)

अखिलजगच्चेष्टकत्वमाहात्म्यवत्त्वेनेति ॥ तस्य मुख्यप्राणस्य अखिलजगच्चेष्टकत्वमाहात्म्यवत्त्वेन सिद्धा या ऽनन्याश्रयत्वयुक्तिः, तद्युक्ततया स्वातन्त्र्यश्रुतेः प्राबल्यादित्यर्थः । जन्माऽसंप्रतिपत्तेरिति ॥ ननु — यथास्वातन्त्र्यवादिनः जन्माऽसंप्रतिपन्नं तथा इतरस्यापि अखिलच्चेष्टकत्वमसंप्रतिपन्नमेवेति स्वातन्त्र्यश्रुतेरपि सयुक्तिकत्वाभावेन प्राबल्याभावात् न पारतन्त्र्यश्रुतिबाधकत्वमिति चेत्, न — सिद्धातिना प्राणस्य सकलजगच्चेष्टकत्वानङ्गीकारात् । अतो नारायणस्येति ॥ ननु — यथापारतन्त्र्यश्रुत्यप्रामाण्येपि प्राणस्वातन्त्र्यश्रुतिप्रामाण्यात्प्राणस्य स्वातन्त्र्यं तथा विष्णोर्जगत्कारणत्वश्रुतिप्रामाण्यसंभवात् भवेदेव विष्णोर्जगत्कारणत्वनिश्चयः, अन्यथा मुख्यप्राणस्वातन्त्र्यनिश्चयोपि न स्यादिति चेत्, न — एतच्छ्रुत्यप्रामाण्ये एतच्छ्रुतिसमन्वयद्वारा प्राणनियामकत्वसिद्ध्यभावापत्त्या स्वार्थानप्राणकारणत्वं न स्यात्, ततश्च — सर्वकारणत्वमयुक्तं स्यादित्यत्र तात्पर्यात् ।

एवमेवंजातीयके सर्वत्र द्रष्टव्यम् । कर्तृप्रयोज्यत्वाऽप्रयोज्यत्वेति ॥ यद्यपि—
इन्द्रियाभिमानिनोदेवा जीवादुत्तमाः, तथापि — ईश्वराज्ञया जीवकार्येकरणत्वस्य
स्वीकृतत्वेन स्वेच्छया । वीकृतसारस्य कृष्णस्य पार्थाधीनत्ववत् ईश्वराज्ञया जीवा-
धीनत्वं, मुख्यप्राणस्य तु ईश्वरनियोगाभावात् न कर्तृनियोज्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

पूर्वपक्षस्तु — स्वतन्त्र एव मुख्यप्राणः 'न प्राणः किञ्चिदाश्रितः' इति
श्रुतेः । न च पारतन्त्र्यश्रुतिविरोधः — स्वातन्त्र्यसाधकाऽखिलजगच्चेष्टकत्वयुक्ति-
युक्तत्वेन स्वातन्त्र्यश्रुतेर्बलवत्त्वात् । न च — उत्पत्तिमत्त्वयुक्तियुक्तत्वेन पारतन्त्र्य-
श्रुतिरपि बलवतीति वाच्यम् — स्वातन्त्र्यवादिनो जन्माऽसंप्रतिपत्तेः । जन्मश्रुती-
नामपि एतच्छ्रुतिविरोधेनाऽप्रामाण्यात् । प्रामाण्येऽपि लीलया विग्रहप्रहणसंभवेन
तस्य पारतन्त्र्यसाधकत्वाभावेन पारतन्त्र्यश्रुतेः सयुक्तिकत्वाभावः । अतः प्रबल-
श्रुतिविरोधाऽपरिहारादप्रमाणं पारतन्त्र्यश्रुतिः । अतो न नारायणस्य श्रुति-
समन्वयेन जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — चक्षुरादिवत् मुख्यप्राणः परमात्माधीन एव 'सर्वह्येवै-
तत्परमवतिष्ठते प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च' इति चक्षुरादिभिः सहैव तद्वशत्वाभि-
धानात् मुख्यप्राणो न स्वतन्त्रः, भगवत्प्रेरणामन्तरेण दर्शनाधिशक्तिविधुरत्वात्
इतियुक्तेश्च । नचाऽसिद्धिः — नान्यदतोऽस्ती' (वृ०. ५-८-११) ति श्रुति-
सिद्धत्वात् । यद्यपि प्राणः सर्वकर्ता, तथापि — ईश्वराधीनोऽभ्युपगन्तव्यः,
अन्यथा प्राण एव न स्यात्, तथाहि — अस्ति तावत् विष्णुः परमेश्वरः स्वतन्त्रः,
बहुप्रमाणसिद्धत्वात् न तस्याऽपलापः । न च — स्वतन्त्रद्वयं संभवति, जग-
दुदयाद्यसंभावापातात् । ततश्च भगवदन्य एव स्वतन्त्रोऽपलपनीय इति प्रा-
णस्य स्वातन्त्र्ये तदभावः प्राप्नोतीति । ननु — चक्षुरादिवदेवेश्वराधीनत्वं मुख्य-
प्राणस्य, तर्हि तस्य अवान्तरेश्वरत्वाद्यसंभवेन स्वातन्त्र्यश्रुतिर्व्यर्थास्यादिति चेत्,
न — सर्वेषामीश्वराधीनत्वसाम्येऽपि इतरेषां कर्तृप्रयोज्यत्वात् मुख्यप्राणस्य तद-
भावेन विशेषात् अवान्तरेश्वरत्वोपपत्तेः । अतः श्रुत्यनुरोधेन मुख्यप्राणस्येशवशत्व-
सिद्धेः युक्तश्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वं हरेरिति सिद्धम् (अ०. ७.)

(८ - अधिकरणम्)

ॐ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॐ (सू० १३)

मुख्यप्राणस्य दासा, उत तत्स्वरूपाणीति सन्देह इति॥ यद्यपि—
 नायं पूर्वपक्षसिद्धान्तकोटिकः सन्देहः पूर्वपक्षिणा श्रुतिद्वयाऽप्रामाण्याङ्गीकारेण
 अन्यतरपक्षानङ्गीकारात्, सिद्धान्तिनाच पक्षद्वयाऽङ्गीकारात्, तथापि — सूत्र-
 निरस्यत्वा दयंसन्देहः प्रदर्शितः । श्रुतिः दासत्वं स्वरूपत्वं च वक्तीति शेष
 इति ॥ श्रुतिरिति न प्रतीकधारणम्, दासत्वं स्वरूपत्वं च वक्तीति न शेषकथ-
 नम्, किंतु — हेतुकथनं ततश्च — श्रुतिर्दासत्वं च वक्तीति हेतो र्यथायोग्य-
 शेषो द्रष्टव्य इत्यर्थः । अत्रायं विवेकः—‘ कौण्डिन्यश्रुति ’ रित्यनन्तरं ‘ दासत्वं
 वक्ती ’ति शेषः, ‘ गौपवनश्रुति ’ रित्यनन्तरं ‘ स्वरूपत्वं वक्ती ’ति शेष इति ।
 पूर्वपक्षयितुं प्रस्तावयति — प्राणादय इति ॥ यदि प्राणादयो मुख्यप्राणस्य
 स्वरूपाणीति ब्रूये, तर्हि — परोपि मुख्यप्राणस्य दासा इति ब्रूयादित्यर्थः । कुत
 एवं ब्रूयादित्यत आह— सर्वे वा एत इति ॥ मुख्यप्राणस्य स्वरूपाणि वा-
 एतानीति ॥ अथ प्राणादयो दासा इति ब्रूये तर्हि — परोपि स्वरूपाण्येवैतानि
 न दासा इति ब्रूयादित्यर्थः । ‘ यथा — सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते, एतान्
 प्रामानधितिष्ठस्व, एतान् प्रामानधितिष्ठस्वेति; एव मेव प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्
 पृथगेव सन्निधत्ते पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयंप्रति-
 ष्ठते मध्येतु समान एष ह्येतद्भुतमन्नं समनयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति हृदि-
 ह्येष आत्मा अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतम्, एकैकस्यां द्वासप्ततिं द्वासप्ततिं,
 प्रति शाखा नाडीसहस्राणि आसुष्यानश्चरति अथ एकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं
 लोकं नयति पापेन पापम्, उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्, आदित्यो ह वै बाह्यप्राण
 उदेति, एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णातः पृथिव्यां या देवता सैत्रा पुरुषस्यापान
 मवष्टभ्याऽन्तरे’ (ष. प्र. ३-६)ति । श्रुत्यर्थः सिद्धान्तरीत्योच्यते—यथा लोके-
 सम्राट् सार्वभौमः, अधिकृतान्=नियोगिनः, विनियुङ्क्ते=कथं त्वमेतान् पाटलि-
 पुत्रादीन् प्रामान्, अधितिष्ठस्व = तदाधिपत्येतिष्ठेत्येकम्, अन्यंच त्वमेतान् कौ-
 शाम्बीप्रभृतीन् प्रामान्, अधितिष्ठस्वेति । एवमेव एष मुख्यप्राणः, इतरान् =

भिन्नान्प्राणान् वायून्, पृथक्पृथगेव स्थानेषु, संनिधत्ते = स्थापयति, स्वयंच तत्र क्रियाप्रवर्तकतया तत्र प्राणादिपञ्चरूपो ऽवतिष्ठत इत्याशयः । पृथक्पृथ-
गित्युक्तंविनियते — पायूपस्थे इत्यादिना ॥ पायुश्च उपस्थश्च पायूपस्थं तत्र
मलादेरपनयनात् अपानवायुमात्मनोरूपेणा ऽपानेना ऽधिष्ठितं संनिधत्ते इति
संबन्धः । चक्षुश्च श्रोत्रंच चक्षुश्रोत्रम्, तस्मिन् मुखनासिकाभ्यां सह = मुखे
नासिकायांचेति यावत्, प्राणः = स्वयंमुख्य एव, श्वासादिप्रणयनात् प्राणनाम्ना
रूपेण प्राणवायुमधिष्ठाय, प्रतितिष्ठति, समानस्तु समाननामानं वायुमधिष्ठाय,
मध्ये = प्राणापानयोः नाभिदेश इति यावत् प्रतितिष्ठति । सचैषः, यस्मात्
एतद्भुक्तमन्नं, समं = यथाशरीरावयवं नयति, तेनसमाननामेतिशेषः । किंतेन
तस्मादन्नस्यसमीकरणात्, एताःसप्तार्चिषः = सप्तज्ञानेन्द्रियवृत्तयः, भवन्ति ।
ननु — आत्मैवविषयसंसर्गेण ताननुभविष्यति किमिन्द्रियवृत्तिरिति, मैवम्- हृदि-
ह्येष आत्मा जीवः स्वरूपेणवर्तते, अतः कथं तस्याणोर्विषयसंगातिःस्यादिति ।
व्यानस्यप्रवृत्तिं वक्तुमुच्यते — अत्रेत्यादि ॥ अत्र = शरीरे यदेतदेकशतम् =
एकोत्तरं शतम्, नाडीनाम् = सिराणां भवति । तासानाडीनां मध्ये एकै-
कस्यांनाड्यां शतंशतं प्रतिशाखानाड्योभवन्ति, पुनस्तासां च प्रतिशाखानाड्यो-
भवन्तीति वक्तव्यम् । एवंच — प्रतिशरीरं तासां प्रतिशाखानाडीनां सहस्राणि
द्वासप्ततिजानीयात् । किंचाऽतः आसुनाडीषु विविधनयनात् व्यानवायुमधिष्ठाय
चरति । अधोदानस्तु उदानवायुमधिष्ठाय, एकयानाड्या = सुषुम्नया, ऊर्ध्व-
गतिश्चरति । स च तत्र चरन्, पुण्येन = जीवकृतं पुण्यं निमित्तीकृत्य पुण्यं
स्वर्गादिलोकं नयति, एवं ज्ञानेन मोक्षमिति च द्रष्टव्यम् । अत एव ऊर्ध्वनयना-
दुदानः, पापेन पापं = नरकादिकं दुःखबहुलं नयति । उभाभ्यां = समप्रधा-
नाभ्यांपुण्यपापाभ्यां समदुःखसुखं मनुष्यलोकं नयतीति । मुख्यप्राणएवहि
प्राणनामा बाह्यो बहिर्भवः, आदित्यः आदित्येस्थितः तन्नामानंदधत्तु उदेति, एष
आदित्यस्थः प्राणएव, एनं = चाक्षुषं चक्षुषिभवं प्राणवायुमनुगृह्णानो वर्तते ।
बहिः पृथिव्यां या धारिका व्यानाख्यादेवता, सैषा पुरुषस्य अपानं देहेवर्तमान-
मपानवायुम्, अवष्टभ्य = धृत्वा, अन्तरा = शरीरान्तः वर्तत इति ।

पूर्वपक्षयति — एवं चेति ॥ श्रुत्योः प्रामाण्यायप्राणानांदासत्वं मुख्य-

प्राणस्वरूपत्वं च वक्ष्यामीत्यत आह — नचेति ॥ पूर्वपक्षफलमाह — अत इति ॥ न केवलं प्राणादय इति ॥ न केवलमस्माभिः प्राणादयो दासा एवेत्युच्यते, नापि स्वरूपाण्येवेति, येन श्रुत्योरप्रामाण्यं स्यात्, किं नाम — दासाः स्वरूपाणि चेत्युच्यत इत्यर्थः । एतेन — पूर्वपक्षिणा दासा एवेत्यनभिहितत्वात् न केवलं दासा एवेत्यभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । न च वस्तु-विकल्पप्रसंग इति ॥ दासत्वस्वामित्वे परस्परविरुद्धे चेदेकत्राभ्युपगम्येते, तर्हि — अविशेषाद्रूपादिकमपि वस्तु रसोपि स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । एतेन — प्राणादीनां स्वामिदासभावाङ्गीकारे प्राणादीनां विकल्पापादनं मयुक्तम्, अपाधापादकयोरभेदादिष्टत्वाच्चेति निरस्तम् । चेतसो व्याप्तिरिति ॥ बहुस्मरणकारणत्वमित्यर्थः । तदुक्तं शब्दनिर्णये — चित्तिर्बुद्धिरिति ज्ञेयाचित्तं तु स्मृतिकारणम् । बहुस्मरणशक्तिस्तु चेतनेत्यभिधीयत इति । ननु — ‘पायूपस्थेपान’ मिति सद्गुणत्वप्रतिपादकश्रुते मुख्यप्राणस्वरूपमात्रविषयत्वाङ्गीकारेणोपपत्तौ दासानामपि सद्गुणत्वाङ्गीकारो न युक्त इत्यत आह — दासानुपक्रम्येति ॥ ‘इतरान्प्राणान् पृथक् पृथगेव संनिधत्त’ इति दासानुपक्रम्य तदनन्तरमेव ‘पायूपस्थेपान’ मित्यादिना सद्गुणत्वोक्तेरित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — ‘सर्वे वा एते मुख्यदासाः, प्राणस्यैव स्वरूपाणी’ ति श्रुतिद्वयमप्रमाणम् । अर्थानिर्णायकत्वात् । तथाहि — यद्येको मुख्यस्यैव स्वरूपाणीति श्रुतिरन्यत्सद्गुणत्वयुक्तिचावलम्ब्य प्राणादयो मुख्यप्राणस्वरूपाण्येवेति ब्रूयात्, तर्हि — परोऽपि ‘सर्वे वा एत’ इति श्रुतिं तदाज्ञाकार्मकारित्वयुक्तिचावलम्ब्य, प्राणादयो दासा एवेति ब्रूयात् । अथ एतच्छ्रुतियुक्तवषष्ठ्यभेदेन आद्यो दासा एवेति ब्रूयात्, तर्हि — परोऽपि प्राचीनश्रुतियुक्तवषष्ठ्यभेदेन स्वरूपाण्येवेति ब्रूयात् । न च — अन्यतरश्रुतिबाधो युक्तः समबलत्वात् । एवं च अर्थानिर्णयेन श्रुतिद्वयाप्रामाण्यात्, न श्रुतिबलेन विष्णोर्जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — अर्थानिर्णयसंभवेन श्रुतिद्वयस्यापि प्रामाण्यम् । तथाहि — न ब्रूमो वयं प्राणादयो दासा एव, स्वरूपाण्येवेति वा, येन श्रुत्योः परस्परविरोधेनानिर्णयः स्यात्, किं नाम अथ ‘पञ्चवृत्त्यैतत्प्रवर्तत’ इति श्रुत्यवषष्ठ्यभेदेन मनोवत् द्विविधाः प्राणादयः स्वरूपाणि दासाश्चेति । ततश्च — श्रुत्योर्भिन्नविषयत्वेन

न विरोधः । न च — प्राणानां दांसत्वे व्यक्तसद्गुणत्वविरोधः — दासानामपि तदर्हकारात् । न च — स्वामिमृत्यभावानुपपत्तिः — स्वामिनां ततोऽपि व्यक्त-सद्गुणत्वेन स्वामिमृत्यभावोपपत्तेः । तदुक्तम् —

अशेषगुणपूर्णानि मुख्यरूपाणि पञ्च च ।

तदासाः पञ्चचान्येऽपि प्राणाद्याः सद्गुणैर्युताः इति

अतः श्रुत्यविरोधेन प्राणादिस्वरूपसिद्धेः युक्तो जगत्कारणे ब्रह्मणि श्रुति समन्वय इति सिद्धम् (अ०. ८.)

(९ - अधिकरणम्)

ॐ अणुश्च ॐ (सू- १४.)

मुख्यप्राणपरिमाणविषयेति ॥ मुख्यप्राणदेहपरिमाणविषयश्रुतिविरोध-परिहारादित्यर्थः । व्याप्तोऽणुर्वेति ॥ महत्परिमाणोऽणुपरिमाणोवेति सन्देह इत्यर्थः । सप्तस्कन्धगत इति ॥ पातालादिसप्तभूमिविवरगत इत्यर्थः । व्याप्तश्चेति ॥ प्राणवाय्वोरेकत्वात् वायुदेहस्य व्याप्तत्वेन प्राणोऽपि व्याप्ततया श्रुत्योच्यत इति न तद्विरोध इत्यर्थः । एतेन वायोर्जीवत्वेन जीवाणुत्वस्य 'उत्क्रान्तिगत्यागतीना' (ब० सू० २-३-२०) मित्यत्र साधितत्वात् तस्य व्याप्तत्वकथनमयुक्तमिति परास्तम् । एतेनैव देहाद्विर्वर्तमानेनेत्युक्त्या व्याप्त्यभावस्यार्थादुक्तत्वात् पुनर्व्याप्त्यभिधानं विरुद्धमिति परास्तम्, देहमहत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् ॥

पूर्वपक्षस्तु — व्याप्तएवायं प्राणः, 'प्राण एवाधस्ता' दिति व्याप्तिश्रुतेः । न चाणुत्वश्रुतिविरोधः — सकलजगद्धारकत्वयुक्तियुक्तत्वेन व्याप्तिश्रुतेः प्राव-स्यात् । अतः प्रबलश्रुतिविरोधादप्रमाणं अणुत्वश्रुतिरिति न श्रुतिसमन्वयेन हरेर्जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ॥

सिद्धान्तस्तु — अणुरेव मुख्यप्राणः 'स वा एष प्राणोऽणु' रिति श्रुतेः । न च — व्याप्तिश्रुतिविरोधः — तस्या बहिर्देहांद्वर्तमानवायुरूपवि-षयत्वात् । 'कुत एतदिति चेत् 'अन्तर्वाणुर्बाहिर्महान्' इति विशेषश्रुतेः, नाडीसंचारित्वयुक्तेश्च । अतः श्रुत्यविरोधेन मुख्यप्राणस्याऽणुत्वसिद्धेः युक्तो जग-त्कारणे ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् (अ०. ९.)

(१० - अधिकरणम्)

ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॐ (सू० १५)

संदेहबीजं श्रुतिविगानमिति ॥ ननु — नेदं श्रुतिविगानम्, इन्द्रियाणामुभयकरणत्वसंभवात् । यथाहि देवदत्तायाः पुत्रो देवदत्तस्यापि पुत्रो भवति, एवम् इन्द्रियाणि ईश्वरकरणान्यपि जीवकरणानि भविष्यन्ति इति चेत्, उच्यते — भवत्येवैतच्छ्रुतिविगानम् । तथाहि — ‘ जीवस्य करणान्याहुः ’ इति श्रुतिस्तावत् जीवस्य करणत्वात्तन्त्र्यं वक्ति, ‘ तद्वशगा ’ इति तद्वशत्वाभिधानात् । ‘ ब्रह्मणो वा एतानि करणानी ’ इति श्रुतिस्तु ब्रह्मण एव करणत्वात्तन्त्र्यं वक्ति, एतैः कारयतीत्यभिधानात् । न चोभयोः स्वातन्त्र्यं संभवतीति । चक्षुरादिभिः करणैरिति ॥ स्वसंबन्धिमिरिति शेषः । न पुनर्जीवेति ॥ ईश्वराज्ञया जीवप्रयोज्यान्यपि न जीवसंबन्धीनीत्यर्थः । कुतो नेन्द्रियाणि जीवसंबन्धीनीत्यतो लाघवाय ‘ तदामनना ’ इति वक्तव्ये ‘ ज्योतिराद्यधिष्ठानं ’ इति वदता सूत्रकृता सूचितां युक्तिमाह — ब्रह्मण एवेति ॥ चक्षुरादेर्ब्रह्मप्रयोज्यत्वस्य यथेष्टविनियोज्यत्वस्योपपत्तेर्ब्रह्मसंबन्धीनि चक्षुरादीनि न तु जीवसंबन्धीनि, चक्षुरादीनां देवत्वेन यथेष्टविनियोगानर्हत्वात् । तदेव हि स्वं नाम भवति, यथेष्टविनियोगार्हमिति भावः ॥

ननु भूतानामाकाशप्रभृतिवत्त्वेन आकाशाद्यधिष्ठानमिति वक्तव्यमित्यत आह — चक्षुरादिवदिति ॥ ‘ कथं तर्हि जीवकरणत्वश्रुति ’ इति भाष्यं शेषपूरणेन व्याख्याति—(सू० १६) यदि प्राणानामिति ॥ का कथंतेति पृच्छति— किंत्विति ॥ ब्रह्मकरणत्वस्येति ॥ ब्रह्मकरणत्वमबाधित्वा न प्रामाण्यं भजत इति भावः । एतेन — यदि ब्रह्मकरणमित्युक्तकर्तृत्वविपर्ययपर्यवसानेनैव पूर्णत्वात् ‘ किंत्वितिवाक्यं व्यर्थमिति परास्तम् । तदभिप्रायकथनार्थमेवाऽस्य वाक्यस्य प्रवृत्तत्वात् । (सू० १७) अनादीति ॥ श्रौतोऽयं व्यवहारः अनादिसंबन्धनिबन्धन इत्येतत् कुत इत्यत आहति संबन्धः । जीवस्य प्रकृतत्वादिति ॥ प्राणवच्छब्देन प्राधान्येन जीवस्य प्रकृतत्वात् तत्परामर्शस्यैव युक्तत्वेन जीवस्य नित्यत्वादिति सूत्रं व्याख्येयमिति भावः । एतेन — ‘ प्राणवते ’ इति विशिष्टस्य

प्रकृतत्वेन जीवमात्रपरामर्शाऽभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । तच्छब्देनेति ॥
 सत्यं तच्छब्देन प्रधानतया प्रकृतस्य परामर्शः, तथापि — करणसंबन्धस्य नि-
 त्यत्वाभिधानमुपपद्यते जीवस्य नित्यत्वान्वये चशब्देन करणतत्संबन्धाभ्यां समु-
 च्चयाभिधानात् । प्राणवच्छब्देन कथमनयोः संनिधापितत्वमित्यत आह —
 नहीति ॥ भवतीत्यतः प्राक् 'प्राणवच्छब्दोबोध्य' इति शेषः । प्राणवान्
 जीवः । ततश्चैवं योजना — जीवःप्राणवान्, तद्वत्त्वं च विना प्राणवच्छब्दबोध्योर्न
 भवतीतिहि प्रसिद्धमिति । ततश्च प्राणवच्छब्देन जीवबोधे तयोरप्युपस्थितिर
 परिहार्येवेति भावः । संबन्धनित्यत्वस्यैवोपयुक्तत्वेन तदेववाच्यं किं संबन्धनि-
 त्यत्वाभिधानेनेत्यत आह — संबन्धिनोरभाव इति ॥

पूर्वपक्षस्तु — इन्द्रियाणि जीवकरणानि 'जीवस्यकरणान्याहु' रिति
 जीवसंबन्धित्वश्रुतेः । न च — श्रुत्यन्तरविरोधः — जीववशत्वेन प्राणानां दृश्यमानत्व-
 युक्तियुक्तत्वेन जीवकरणत्वश्रुतेः प्राबल्यात् । ततश्च एतच्छ्रुतिविरोधेन ब्रह्मकर-
 णत्वश्रुतेरप्रामाण्यात् न श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ॥

सिद्धान्तस्तु — ब्रह्मसंबन्धीन्येव करणानि जीवस्यज्ञानादिसाधनानि
 न पुनर्जीवकरणानि जीवापेक्षया तेषामुत्तमत्वेन जीवोपयोग्यत्वाऽसंभवात् ।
 तदेव हि स्वं नाम भवति यद्यथेष्टविनियोगार्हम् । न च — तत एव न ब्रह्मसं-
 बन्धीन्यपीति वाच्यम् — एतन्मूलतेजः प्रभृतिभूतस्यैव ब्रह्मनियम्यत्वेन सुतरामे-
 तेषां तन्नियम्यत्वात् । 'यंश्चक्षुषितिष्ठ' (बृ० ५—७—१८) नित्यादि
 श्रुतेश्च । यदिकरणानि जीवसंबन्धीनि तर्हि तत्करणत्वाभिधायकश्रुतेरप्रामाण्य
 प्रसंग इति चेत्, तच्छ्रुतेः 'ब्रह्म स्वकरणैरेव दर्शनादिकारयतीति याचितकुठा-
 रवत् ईषत्संबन्धित्वमस्तीति तत्परत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । जीवकरणसंबन्धस्या-
 ऽनादिनित्यत्वात् तदभिप्रायेणापि प्रवृत्तायाः प्रामाण्योपपत्तेः । दृश्यतेखलुलोके
 परकीये बहुकालसंबन्धिनि तर्दायत्वोपचारः । ननु — यदीन्द्रियाणि ब्रह्मकर-
 णानि, तर्हि — मुख्यप्राणस्यापि तत्समानमेवेतिप्रागुक्तं तस्मात्प्राण एवाऽकरण
 इति मुख्यप्राणकरणत्वमयुक्तं स्यादिति चेत्, न — ईश्वरःचक्षुरादीन् किंचि-
 जीवेच्छया प्रेरयति मुख्यप्राणंतु स्वेच्छयेवेतिविशेष सद्भावेन तदुपपत्तेः । तदुक्तम्—

‘करणैः कारणं ब्रह्म पुरुषापेक्षयाखिलम् ।

श्रोत्रादिभिः कारयति करणानीत्यतोषिदुः ॥

नजीवापेक्षया मुख्यं कारयेत्परमेश्वरः ।

केवलात्मेच्छया तस्मात् मुख्यत्वं तस्यनिश्चितं’ मिति ।

तस्माच्छ्रुत्यविरोधेन प्राणानां ब्रह्मकरणावसिद्धेः युक्तो जगत्कारणेहरो
श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् (अ०. १०)

(११ - अधिकरणम्)

ॐ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्रश्रेष्ठात् ॐ (सू०. १८)

अन्याश्रुतिरिति ॥ सत्यं ‘द्वादशवेन्द्रियाण्याहु’ रिति श्रुतिः द्वादश-
नामेवेन्द्रियत्वं वक्ति, तथापि — न विप्रतिपत्तिः । द्वादशत्वसंख्यापूरकत्वस्य
‘मनोबुद्धीतुद्वादशे’ ति व्यासज्यवृत्तिताभिधानेन प्रागुक्तत्रयोदशानामन्यतमस्या
ऽपरित्यागादिति चेत्, स्यादेतदेवम् ‘यदिमनोबुद्धी’ त्विति श्रुत्या द्वादशत्वम्,
‘इतिहासपुराणः पञ्चमोवेद’ इत्यत्र इतिहासपुराणयोः पञ्चमत्वमिव मनोबुद्ध्यो
र्व्यासज्यवर्तत इत्युक्तं स्यात् नचैवं किं नाम प्रत्येकं द्वादशत्वं तत्रतत्र विश्रान्त-
मुच्यते ‘द्वादशे’ इति द्विवचनश्रवणात् । अन्यथा—पञ्चम इति वत् अत्रापि एक-
वचनमेव स्यात् । तथा — ‘मनोबुद्धी’ इत्यत्र समाहारः स्यात् ! ततश्च मुख्य-
प्राणस्य परित्याग एवेति भवति श्रुत्योर्विरोध इति । चक्षुरादिष्वप्येवमिति ॥
परित्यागे बाधकमूह्यमित्यर्थः । उभयोर्द्वादशत्वमयुक्तमित्यतो मनस एकादशत्वे
बुद्धेर्द्वादशीत्वं, बुद्धेरेकादशीत्वे मनसो द्वादशत्वमिति व्यवस्थया तदूह्यमिति भावे
नाह — द्वादशे एकादशद्वादशे इति ॥ एकादशं च एकादशी च एकादशे
‘नपुंसक मनपुंसके’ (पा० सू० १-२-६९) त्येकशेषः । तथा — द्वाद-
शं च द्वादशी च द्वादशे । ततः कर्मधारयः एकादशे च ते द्वादशे च एकादशद्वादशे
इति । ततो मनोबुद्ध्योः प्रत्येकमेकादशत्वं द्वादशत्वं च लभ्यते । यदि मनस-
एकादशत्वमेव बुद्धेर्द्वादशीत्वमेवेति टीकाशयः स्यात् तर्हि — एकादशद्वादशवित्येव
ब्रूयात्, नचैवमुक्तवान् तेनोक्त एवाशयो बोध्यः । एतेन — एकादशद्वादशशब्दयो-

विरूपत्वात् श्रुतौ एकशेषोऽनुपपन्न इति परास्तम् । मनोबुद्ध्योरुभयोरपि द्वादश-
 त्वस्येहविवक्षितत्वे द्वादशं च द्वादशीचेतिस्थिते 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतर-
 स्या' मित्यनेन एकशेषाङ्गीकारात् । (सू० २०) । ईश्वरवशत्वसाम्यादिति॥
 कर्तातावदीश्वरो जीवज्ञानादौ, प्राणस्तु ईश्वरप्रयोज्यः सन् ज्ञानादौ कारणम्,
 इदमेव हि करणानां करणत्वं यत्कर्तृप्रयोज्यत्वेसतिकारकत्वम् । तच्च मुख्यप्राण-
 स्याऽस्तीति इन्द्रियत्वमपरिहार्यं ज्ञानादिकरणस्येन्द्रियत्वात् । अन्यथा — चक्षु-
 षोपि न स्यादिति भावः । एतेन — ईशवशत्वस्य वटादौ भावेपि इन्द्रियावा-
 भावात् ईशवशत्वं नेन्द्रियत्वसाधकमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु— सर्वेऽपि प्राणा इन्द्रियाणि 'प्राणावा इन्द्रियाणि' इति
 श्रुतेः । सामान्यश्रुतेः सर्वगामित्वात् । न च — 'द्वादशैवेन्द्रियाणी' ति विशेष
 श्रुत्या बाधः — इदं द्रवणयुक्तियुक्तत्वेन सामान्यश्रुतेर्बलवत्त्वात् । दुष्करं च द्वादश-
 नामेवेन्द्रियत्वग्रहणम्, अन्यतमनिवारणस्याऽशक्यत्वात् । नियामकं विना कस्य-
 चिःपरित्यागे अपरस्यापि तत्स्यादिति द्वादशत्वहानिः । अतोयुक्तियुक्ताऽऽद्यश्रुतिविरो-
 धात् द्वितीयाश्रुतिरप्रमाणमेवेति न जगत्कारणे ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयो युक्त इति ।

सिद्धान्तस्तु — न सर्वे प्राणा इन्द्रियाणि, किन्तु मुख्यप्राणमृते द्वादशैव
 'द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः प्राणो मुख्यस्वनेन्द्रिय' मिति विशेषश्रुतेः । न च इदं द्रवणवतः
 कथमानिन्द्रियत्वमिति वाच्यम् — तस्य द्रवतांस्वामित्वेन इदं द्रवणाभावात् । तदुक्तम्—
 'विषयद्रवणात्तेषामिन्द्रियत्वमुदाहृतम् । तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवाखिलप्रभु'
 रिति । इदं द्रवणाभावेपि चक्षुरादिवत् कर्तृत्वप्रयोज्यत्वसद्भावादिन्द्रियत्वमवर्जनीय
 मिति चेत्, न— 'स्थित एव हि इदं मुख्यप्राणः करोति कारयती' ति ईशसाम्याऽभि-
 धानेन तस्य कर्तृत्वप्रयोज्यत्वाभावात् । ननु— ईश्वरो हि कर्ता, तत्प्रयोज्यत्वं च इन्द्रिया-
 णामिव प्राणस्यैव कर्तव्यम् । ततश्च— इन्द्रियत्वमवर्जनीयमिति चेत्, न— ईशाधीन-
 त्वेपि चक्षुरादिवत् जीवाधीनत्वाभावात् । अतः श्रुत्यविरोधेन मुख्यप्राणस्याऽनि-
 द्रियत्वसिद्धेः युक्तो जगत्कारणे विष्णौ श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् । (अ० ११)

(१२ - अधिकरणम्)

ॐ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तुत्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ [सू० २१]

शरीरमिति ॥ यद्यप्यत्र रूपनामनी विषय इति वक्तव्यम्, तथापि— संगति सूचनायं शरीरविषय इत्युक्तमिति बोध्यम् । ननु— नामरूपकर्तृत्वस्य परमशब्दार्थत्वाभावात् ‘अथ कस्मादुच्यते परमइति प्रश्नपूर्वकं नामरूपकर्तृत्वेन परमशब्द-निर्वचनं मयुक्तमित्यत आह — नामरूपकर्तृत्वमिति ॥ अनेन कस्माद्धेतोर्विष्णुः परमउच्यतइति परमत्वे हेतुप्रश्ने हि—यस्मात्, उत्तमादेव नामरूपे व्याक्रियेते इति व्याप्तिमुक्त्वा तस्मादेनं नामरूपकर्तारं परममाहुरिति हेतूक्तिपूर्वकं साध्योपसंहारः क्रियतइति श्रुतियोजना सूचिताभवति । ‘अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मे’ त्यत्रापि हेतुप्रश्ने पूर्ववत् ‘वृहत्वा’दित्यनेन हेतुरुच्यत इति भ्रान्तिनिरासायाह—ब्रह्मशब्दास्त्विति ॥ भाष्ये — ‘अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेती’ ति वाक्यशेषोद्धारस्तु परमस्य विष्णुत्वज्ञापनार्थः । श्रुतिर्विरिञ्चस्य विष्णोश्चेति ॥ श्रुतिरिति न प्रतीकधारणम्, विरिञ्चस्य विष्णोश्च नामरूपकर्तृत्वं वक्तीति न शेषः, किंतु हेतुकथनम् । ततश्च श्रुतिः विरिञ्चस्य विष्णोश्च नामरूपकर्तृत्वं वक्तीति हेतोः क्रमेण शेषोद्घट्टव्यइत्यर्थः । अत्रायं-विवेकः — आद्याश्रुतिः विरिञ्चस्य नामरूपकर्तृत्वं वक्तीति हेतोः ‘गौपवनश्रुति’ रित्यनन्तरं विरिञ्चस्य नामरूपकर्तृत्वं वक्तीति शेषः, द्वितीयाश्रुतिः विष्णोर्नामरूपकर्तृत्वं वक्तीति हेतोः आग्निवेश्यश्रुतिरित्यनन्तरं विष्णोर्नामरूपकर्तृत्वं वक्तीति शेष इति । विरिञ्चत्वयुक्तियुक्तत्वादिति ॥ विरिञ्चशब्दाभिधेयत्वयुक्तियुक्तत्वादित्यर्थः । युक्तियुक्ताभवतीति ॥ ननु — ‘विरिञ्च’ इति गौपवनश्रुतिः विरिञ्चस्य नामरूपकर्तृत्वं वक्तीति, ‘अथ कस्मादुच्यत परम’ इति आग्निवेश्यश्रुतिर्विष्णोर्वक्तीति यथा नामरूपकर्तृत्वे सन्देहः, तथा त्रिवृत्कर्तृत्वेपि’ इति कथं तस्य हेतुत्वाभिधानमिति चेत्, न — त्रिवृत्करणं प्रथमभावि, तत्साध्ये नामरूपे गौपवनश्रुतौ च प्रथम भावि त्रिवृत्करणं परित्यज्य नामरूपयोरेव ग्रहणेन त्रिवृत्करणस्य विरिञ्चसाध्यत्वानभि मत्या तत्र संदेहाभावात् ।

पूर्वपक्षस्तु — विरिञ्चैव नामरूपकर्ता तथाश्रुतेः । नच — इतरश्रुति-विरोध इति वाच्यम् — विरिञ्चत्वयुक्तियुक्तत्वेनाऽस्याः श्रुतेः प्राबल्यात् । नच —

इयं श्रुतिद्वारकारणत्वपरा, मुख्योऽसंभवेऽमुख्यस्यप्रावृत्त्यात् । प्रकृतेचमुख्यार्थ-
संभवात् । अतः सयुक्तिकैतच्छ्रुतिविरोधेन इतराश्रुतिरप्रमाणमिति ।

सिद्धान्तस्तु—परमात्मैव नामरूपकर्ता ‘सर्वाणिरूपाणी’ ति श्रुतेः,
नच — विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वे श्रुतिरस्तीतिवाच्यम्— नामरूपकरणस्य त्रिवृत्करण-
सापेक्षत्वात्कर्तृत्वेव मुख्यतो नामरूपकर्तृत्वस्य वक्तव्यत्वे विरिञ्चश्रुते द्वारकारण-
त्वमात्रार्थत्वात् । अतएव विरिञ्चत्वयुक्तिविरोधोऽपि परास्तः । तदुक्तं — ‘ब्रह्मा-
द्यास्तदवान्तरा’ इति । अतः श्रुत्यविरोधेन शरीरस्य हरिकर्तृत्वसिद्धेः युक्तं
तस्यश्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वमितिसिद्धम् । (अ० १२)

—o—o—o—

(१३ - अधिकरणम्)

ॐ मांसादिभौमंयथाशब्दमितरयोश्च ॐ (सू०-२२)

किमाप्यइति ॥ किमाप्यः, उतभूतत्रयात्मकः ; तथा—किंपार्थिवः, उत
भूतत्रयात्मकः ; तथा—किं तैजसः, उतभूतत्रयात्मकइतित्रयःसंदेहा बुद्ध्याविवे-
केनद्रष्टव्याः । आप्यमितितावदिति ॥ पूर्वपक्षान्तरंबक्ष्यामीतिभावेन तावच्छब्दः
प्रयुक्तः । नचश्रुत्यन्तरेति ॥ ‘इमास्तिस्त्रोदेवता’ (छा. ६) इतिश्रुत्यन्तरविरोध-
इतिनेत्यर्थः । ननु—तर्पकत्वयुक्तिर्नभूतत्रयात्मकत्वश्रुतिविरुद्धादि । भूतत्रयात्मकत्वेऽपि
अञ्जन्यत्वेनतर्पकत्वसंभवादित्यतआह — अपांहीति ॥ अपांतर्पकत्वमसाधारण
धर्मइति हि प्रसिद्धमित्यर्थः । केवलाञ्जन्यत्वे मांसस्यापवापत्या स्मार्ततर्पकत्वमुपपन्नं
भवेत् । भूतत्रयोपादानकत्वेऽपि अपवाभावात् तर्पकत्वं न स्यात् । अतएव ‘अपां-
तर्पकत्वंधर्म’ इत्युक्तम् । अन्यथा आप्यानामित्यवक्ष्यत् । यद्यपि — अस्मिन्पक्षे
‘पृथिवीशरीरम्, सोऽग्नेर्देवयोन्या’ इतिश्रुतिभ्यां विरोधोऽस्ति, तथापितदाच्छाद-
नेनाऽयंपूर्वपक्षोद्रष्टव्यः । एवमितरावपिपूर्वपक्षौद्रष्टव्यौ । पूर्वपक्षान्तरमाह —
पार्थिवमितीति ॥ पूर्वपक्षान्तरमाह—तैजसमितीति ॥ पूर्वपक्षत्रयव्यावर्त्य-
युगपदाह—सर्वथाश्रुतोपीति ॥ ‘आप्यमेव शरीर’ मितियुक्तं, श्रुतोऽपि चतुर्थः
पक्षः=भूतत्रयात्मकमितिपक्षो न युक्तइति एकोमन्यते । एवमन्यावपीतिभावः । कुतो
न युक्तइत्यतः पूर्वपक्षत्रयाभिमतान्युक्तिं युगपदाह — शरीरइति ॥ शरीरस्य

मिश्रतःयामभ्युपेतायाम्, 'आपःशरीर' मिति विशेषोक्तिर्नस्यादित्येकः पूर्वपक्षी, अपरः 'पृथिवीशरीर' मिति विशेषोक्तिर्नस्यादिति, अन्यस्तु 'सोऽग्नेर्वयोऽन्या' इति विशेषोक्तिर्न स्यादिति मन्यत इति विवेकः । कासांचिच्छ्रुतीनामिति ॥ ज्ञात्मकत्वाभिधायिनीनामित्यर्थः । अयंचैकपक्षेति ॥ 'मांसाद्येवभौमं नतु सर्वशरीर' मिति भाष्यकारीयःप्रतिषेधः शरीराणां केवलपार्थिवत्वपक्षस्य शरीराणां केवलाप्यत्वतैजसत्वपक्षावपि स्वयमेव प्रतिषेध्यावित्यर्थः । (सू०. २३) कथं तर्हि विशेषोक्तिरिति ॥ शरीरे भूतानामिश्रतायामभ्युपेतायाम् 'आपःशरीर' मित्यादिविशेषोक्तिः कथमित्युक्तमाशङ्क्येत्यर्थः । तद्भावेचेति ॥ शरीरे भूतत्रयमध्ये कस्यचिद्विशेषसंयोगाङ्गीकारे तद्भूतजन्यत्वव्यपदेश एव युक्तः स्यात्, नतु— भूतान्तरजन्यत्वव्यपदेशः । न हि — अपांभूयस्त्वे निर्निवन्धना पार्थिवत्वोक्तिः, तथा पृथिव्याभूयस्त्वे निर्निवन्धना अत्रादित्वोक्तिश्च युज्यत इत्यर्थः । भाष्ये — इति सामान्यतोज्ञेयमिति ॥ पार्थिवानां शरीराणामित्यादिकं सामान्यतो ज्ञेयम्, पार्थिवशरीरेष्वपि कुचित्तेजस आधिक्यम्, कुचिद्वायोराधिक्यम्, एवमाप्यादिष्वपि अवान्तरभेदो द्रष्टव्य इत्यर्थः । भाष्ये— अध्यायान्त इति ॥ यत्नोक्तार्थेविचारः विचिकित्सा सज्जेत प्रसक्ताभवति, तत्र पूर्वोक्तस्याऽवधारणे अवधारणार्थं, वेदेवा, वैदिकेपि वा, अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्यादित्यर्थः । द्विरुक्तिमात्रेण कथं संशयनिवृत्तिरित्यत आह — अनुक्तानामिति ॥ यतो द्विरुक्त्या इतरान् मार्गान् विनिन्द्य अनुक्तानां प्रमाणानां स्वीकारःकृतो भवेत् । अतः संशयनिवृत्तिः । प्रयोजनान्तरमाह — संपूर्णेति ॥ द्विरुक्त्या शास्त्रस्य संपूर्णफलतोक्ता भवतीत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु—आप्यमेवशरीरम् 'अद्भ्योहीदमापयत' इति श्रुतेः । शरीरावयवेषु मांसादिषु अवधर्मतर्पकत्वदर्शनाच्च, नतु भूतत्रयात्मकम्, तथात्वे 'आपःशरीर' मिति विशेषोक्तययोगात् । अथवा पार्थिवं, पृथिवीशरीरमप्येतीति पृथिव्या लयाभिधानात्, काठिन्यादियुक्तेश्च, नतु भूतत्रयात्मकं, तथात्वे पृथिवीशरीर' (बृ०. ५-२-१३) मिति विशेषोक्तययोगात् ! अथवा तैजसं 'सोऽग्नेर्वयोऽन्या' (ऐ० ब्र० ७-४) इति श्रुतेः, औष्ण्यदर्शनाच्च, नतु भूतत्रयात्मकं

तथात्वे ' हिरण्यशरीर ' इति विशेषोक्तययोगप्रसंगात् । अतो विरोधेन ' इमा-
स्तिस्त्रोदेवता ' इति श्रुते रप्रामाण्यात् , न श्रुतिसमन्वयेन विष्णो-
र्जगत्कारणत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — यत् शरीरे कठिनं मांसादि तदेव पार्थिवम् , यच्च
शोणितादि तदेवाऽऽप्यम् , यच्च मज्जादि, तदेव तैजसं, शरीरं तु व्यात्मकं ' य-
त्कठिनं सापृथिवी, यत्द्रवंतदापो, यदुष्णं तत्तेजः (गर्भ.३) इति श्रुतेः । ननु—
कथं मांसस्य पार्थिवत्वमुच्यते, ' आपोवावमांस ' मिति श्रुतिविरोधादिति चेत्,
न — मांसस्यापि केवलपार्थिवत्वानङ्गीकारात् , श्रुत्यनुसारेण अवादि कार्यत्वस्या-
प्यभिमतत्वात् । यदि शरीरं नैकभूतकार्यं कथं तर्हि विशेषोक्तिरिति चेत्, न—
तच्छरीराणां तत्तद्भूतसंयोगविशेषसद्भावेन वैशेष्यात्तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । तदु-
क्तम् — ' पार्थिवानांशरीराणां मर्धेनपृथिवीस्मृता । इतरेऽर्धेत्रिभागिन्य आपस्ते-
जस्तु भागतः ' इति । अतः श्रुत्यविरोधेन शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्व-
सिद्धेः युक्तो जगत्कारणे नारायणे श्रुतिसमन्वयः सिद्ध इति (अ०. १३.)

रामचन्द्रस्य सक्तस्य सत्यनाथहृदम्बरे ।

दिवानिशं शोभमाना शुद्धा ऽभिनवचन्द्रिका ॥ १ ॥

दूरीचकाराऽतिवेगात् हृद्गुहान्तर्गतं तमः ।

टीकाभावं ज्ञापयन्ती द्वितीयाध्यायसंगता ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सत्यनिधितिर्य श्रीचरणाराधक श्रीमत्सत्यनाथयति

विरचितायां तत्त्वप्रकाशिकाभिनवचन्द्रिकायां

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

द्वितीयाध्यायः समाप्तः

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

श्री.

अथ श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः

श्री वंद्या मा य न मः

वैराग्यज्ञानसिद्ध्यर्थं रामं दिग्विजये रतम् ।

नमामि परया भक्त्या पूर्णबोधेष्टदैवतम् ॥ १ ॥

नौमि सत्यनिधिं यस्मा ल्लेभिरे बहवः श्रियम् ।

कोपाऽभावात्कोपि शापं न लेभे तं दयानिधिम् ॥ २ ॥

[१ — अधिकरणम्.]

ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॐ (सू. १)

एतदध्यायप्रतिपाद्यमिति ॥ 'ब्रह्मस्वरूपनिरूपणेऽनवशेषात्किमध्या-
यशेषेणेत्यत' इतिर्वर्तते । ततश्चैवयोजना — पूर्वाऽध्यायाभ्यां ब्रह्मस्वरूपस्य निरूपि-
तत्वेन ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे ऽनवशेषात् अध्यायसंज्ञकेन किमेनेन शास्त्रशेषेणेत्यत
एतदध्यायप्रतिपाद्यं तावदर्शयतीति । साधनविचारस्यापि ब्रह्मविचाराऽनुबन्धित्वेन
ब्रह्मविचारत्वात् तस्यचाऽवशिष्टत्वात् ब्रह्मविचारस्यनानवशेष इतिभावः । प्रथम-
पादार्थमिति ॥ 'तर्ह्यध्यायस्यैकार्थत्वात् पादभेदः किनिवन्धन इत्यत' इति-
र्वर्तते 'साधनेष्वनन्तरभेदेन पादभेद उपपन्नइतिभावेने'ति ग्राह्यम् । तस्य
प्रथमपादार्थं दर्शयतीत्यनेन संवन्धः । भगवद्भक्तिश्चेति ॥ यद्यपि — माहात्म्य
श्रवणेनैव भक्तिर्भवतीति माहात्म्यमेव प्रथमतो वक्तव्यम्, तथापि — माहात्म्य-

१. आनन्दमयाधिकरणटीकास्थ वाक्यमिदमलानुवर्तत इत्यर्थः । २. निर्दोषेत्यादौ
बोध्यम् । ३. आनन्दमयटीकात इतिवाक्यमनुवर्तत इत्यर्थः । ४. अध्याहार्य मितिभावः ।

श्रवणेन भक्तिमात्रंभवति, वैराग्यसहितमाहात्म्यश्रवणेनतु सुदृढनिरुद्धैव भक्ति-
रूपयते, सैवच मोक्षसाधनमिति निरुद्धभक्त्युत्पादनार्थं वैराग्यमेवाऽऽदावपेक्षित-
मित्यर्थः । एतेन — माहात्म्य श्रवणं भक्त्युत्पादकत्वात् प्रधानं, वैराग्यंतु उत्पन्न-
भक्तेर्दाढ्यादकत्वादप्रधानमिति न तस्य प्राथम्यं युक्तमितिपरास्तम्, माहात्म्य
श्रवणवत् वैराग्यस्यापि भक्तिहेतुत्वाङ्गीकारात् । अयंभावः — माहात्म्यश्रवणं
भवत्येव भक्तिसाधनं, वैराग्याभावेपि भक्तिंजनयत्येव, किंनाम अदृष्टां भक्ति-
जनयति, नतु वैराग्यलक्षणसहकारिसंपत्तिमपेक्षते वैराग्यमापैव माहात्म्यश्रवणेन
सुदृढां मोक्षपर्यवसायिनीं भक्तिंजनयतीति आदावेव वैराग्यमापौदनीयम् तद्यथा—
लोके दानशीलो महाराजो याचकेभ्यः प्रेरकव्यापारमनपेक्ष्यैवाऽर्थददाति
तत्तत्स्वरूपाभिज्ञप्रेरितस्तु विशिष्टमर्थददाति, अतएव — याचकाः प्रेरकसहभाव-
दशायामेव राजदर्शनं कामयन्ते, नतु— तदभावदशायामिति। प्राचीनोक्तिरिति ॥
प्रथमसूत्रे साधनानां कर्तव्यत्वोक्तिः, तथा वैराग्यादिसाधनसद्भावेपि मरणरूप-
मोक्षादर्शनं तदभावेपि मरणदर्शनंच संदेहव्रीजमित्यर्थः । एतेन = मोक्षदर्शना-
योग्यत्वेन तैर्कार्यकारणभावप्रहे अन्वयव्यतिरेकयोरनुपयोगात् तदभावविधान-
मयुक्तमितिपरास्तम् इह मरणमेव मोक्षइति मन्यमानस्य संदेहाङ्गीकारादितिभावः।
इत्यर्थइति ॥ अभिप्रेतार्थ इत्यर्थः । मरणेभवतीति ॥ अन्तर्भवति तदात्मक
मितियावत् । एतेन — भाष्ये ‘मरणेभवती’ति मरणभूतवियोगयोः भेदमुक्त्वा
‘भूतानांविनिवृत्ति’ रितियोरभेदे प्रमाणोदाहरणमयुक्तमिति परास्तम् । ‘मरणे
भवती’ति भाष्येण तयोरैक्यस्यैवामिहितत्वात् । मरणे भूतवियोगस्यैवाऽभा-
वादिति । यावद्भूतवियोगस्य मरणत्वेपि यत्किञ्चिद्भूतवियोगरूपमरणे याव-
द्भूतवियोगाभावादित्यर्थः । ननु — सूत्रे प्रश्ननिरूपणभ्यामित्ययुक्तं प्रश्नस्याऽ
साधकत्वादित्यतआह — क्रमंप्रकारंचेति । नाऽत्रप्रश्नो भूतपरिवृद्धविषयः

१. साधनमितिस्वोक्त स्यैवविवरणमिदम् । २. अथापीत्यर्थः । ३. संपाद्येत्यर्थः ।

४. संपादनीयम् । ५. जिज्ञासासूत्रे । ६. आनन्तर्यार्थकाऽथशब्देन इदमुक्तमितिभावः।

७. तयोः - मोक्षदर्शनयोः कार्यकारणेत्यर्थः ।

किं नाम होमे क्रमप्रकारविषयः, न तत्र — प्रश्नवाक्यस्य क्रमाद्यं प्रामाण्याभावेऽपि भूतपरिष्वङ्गांशे प्रामाण्यमुपपद्यतएवेति भावः । परिहाराच्चेति॥ परिहार-वाक्यादित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — नाऽनुष्ठेयमेव साधनं कलार्थाहि साधनमनुष्ठेयं फलञ्च बन्धनिवृत्ति न मरणादतिरिच्यते, 'भूतबन्धोहि बन्धः स्यान्मुक्तस्तेभ्यो विमोचनम् । भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतमिति वचनात् । न च मरणार्थमेव साधनमनुष्ठेयम् । वैराग्याद्यननुष्ठानेऽपि मरणदर्शनात् । ततश्च — शास्त्रमपीदं व्यर्थमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अनुष्ठेयमेव वैराग्यादि बन्धनिवृत्तिरूपफलसद्भावात् । न च — मरणमेव बन्धनिवृत्तिः, मरणे भूतपरिष्वक्तस्यैव जीवस्य गमनाङ्गीकारात् । न च तत्र प्रमाणाभावः — 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' (छा०. ५. ३-९) ति प्रवाहणप्रश्नवाक्ये 'इतितुपंचम्या' (छा०. ५-३-९) मिति तस्यैव परिहारवाक्ये च मृतस्य भूतपरिष्वङ्गाऽभिधानात् । 'भूतानां विनिवृत्ति' स्त्विति वचनं तु भूतभागविनिवृत्त्यभिप्रायां भति न तद्विरोधः । अतो मरणमात्रेण मोक्षाऽयोगात् अनुष्ठेयमेव साधनमिति सार्थकमेव शास्त्रमिति सिद्धम् [अ०. १]

(२ - अधिकरणम् .)

ॐ त्र्यात्मकत्वात्तुभूयस्त्वात् ॐ (सू. २)

समस्तभूतानामिति॥ ननु 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती' (छा०. ५-३-९) ति अपादेहारम्भकत्वं श्रूयते, यदिकेवलाभ्योऽदभ्यः सुष्ठिरनुपपन्ना, तर्हि तदन्यथानुपपत्त्यैव भूतान्तरगमनमपि सिध्येदेव, अथोपपन्ना, तथापि — मरणमात्रस्य मुक्तिवाभावात् मुक्त्यर्थं वैराग्याद्यननुष्ठानसंभवात् व्यर्थमेवेदमधिकरणमिति चेत् . उच्यते — भूतानां परिष्वङ्गोहि बन्धो न भूतस्य परिष्वङ्गः, ततश्च — यदि मृतस्य न सर्वभूतैः परिष्वङ्गः, तर्ह्यसौ मुक्तएव, एकभूतपरिष्वङ्गोऽपि सर्वभूतपरिष्वङ्गाभावात् ।

नच मुक्तस्य पुनः संसारोयुज्यतइत्युपचरितार्थं 'आपः पुरुषवचसोभवंती'ति वाक्यमिति मन्यमानस्य शङ्कापरिहाराय सर्वभूतपरिष्वङ्गसाधनाय सार्धकमेवेदमधिकरणमिति । एकभूतस्यशरीरानारंभकत्वादिति ॥ ननु — मास्तु एकस्यभूतस्य शरीरारंभकत्वं भूतान्तरसहकृतस्यतु स्यादेव शरीरारंभकत्वम् नहि सहकारिणासहैव गंतव्यमिति नियमोस्ति । अतथाभूतानामपि दंडचक्रादीनां घटोत्तौ मृत्सहकारिवदर्शनात्, ततश्चाऽऽमात्रस्य सद्गमनेपि देहोत्तत्तिसमये कर्णवशात् सहकारिसमवधानेन देहारम्भसंभवात्, न मरणमात्रेण मोक्षइति कर्तव्यमेव वैराग्यादीतिचेत्, न ब्रूमो वयं सहकारिविरहात् एकस्यभूतस्याऽऽरम्भकत्वाऽसंभवइति, येनाऽदृष्टवशात्सहकारिसमवधानेन देहोत्पादः स्यात्, नचैवं किंनाम त्वन्मते एकस्यैवभूतस्य मोक्षविरोधित्वाभावेन मृतस्यमुक्तत्वात् मुक्तस्यच संसाराऽयोगात् आरम्भकत्वाभावंब्रूमः । ततश्चनवैराग्यादिकमनुष्ठेयमिति । अपांक्षितीति ॥ क्षितिसलिलाऽनलेति त्रिवृत्कृतभूतत्रये अपांप्रविष्टत्वेन शब्दसंबन्धसद्भावेनाऽवग्रहणेन लक्षणया भूतत्रयप्राप्तेरित्यर्थः । 'तासां त्रिवृतां त्रिवृत्' ॥ छा०. ६-३-३) मिति श्रुत्यप्रामाण्यशङ्कते — नन्विति । यद्यपांभूतत्रयजन्यत्वंस्यात् तर्हि कार्यस्य चित्रद्रव्यत्वप्रसंगेनाऽपशब्दवाच्यत्वं न स्यात् । अस्त्येवैतत्, ततोनाऽपांभूतत्रयकार्यत्वं ततश्चाऽप्रामाण्यमेव श्रुतेरित्यतः परिहारमाहाऽऽचार्योभाष्यकारइत्यर्थः । मिश्रत्वेपीति ॥ सजातीयपरमाणूनामेव आरंभकत्वमिति तार्किकप्राक्रियाया अप्रामाणिकत्वात् उपादानेषु पृथिव्यप्तेजसु यस्याऽऽधिक्यं तज्जातीयत्वमेव कार्यभ्येतिभावः । नन्वपामिवेति ॥ अपामिव भूतेजसोरपित्रिवृत्कृतभूततृयकारणत्वेन तत्रैव प्रविष्टत्वात् पृथिव्यादिशब्देनापि सर्वग्रहणसंभवात् किं विशिष्ट्याऽपामेवग्रहणेनेत्यतोवाऽऽहेत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षस्तु — जीवेनसह आपएवगच्छन्ति न सर्वाणि, 'आपः पुरुषवचसोभवंती'तिश्रुतेः अन्यथा भूतानीतिश्रुतिः स्यात् । अतो मृतस्य समस्तभूतबन्धाभावात् मरणमेव मोक्षइति व्यर्थमेववैराग्यादीति ।

१. भूतान्तरस्यापि उपलक्षकमित्यर्थः २. कारणत्वेनेति ॥ भूतत्रयस्यकारणत्वेनेतिपशु-
यमासः, ३. तत्र = अस्मि, ४. अदिनातेजः पदग्रहः, ५. 'वेत्यथे'ति श्रुतावित्यादिः ।

सिद्धान्तस्तु — सर्वभूतपरिष्वक्तएव रंहति जीवः ‘आपःपुरुषवच-
सोभवन्ती’ (छा०.५-३-०.)ति पुनरुत्ततिश्रवणात् । नचसर्वभूतपरिष्वंगाभावे पुन-
रुत्ततिर्युज्यते भूतबंधस्यैवमंसारत्वेन तदभावे मुक्तत्वापातात् । एकभूतस्यचा-
ऽबन्धकत्वात् । नच — विशेषश्रुतिविरोधः — अपात्रिवृत्कृतपृथिव्यसेजोहेतुत्वेन
अब्रह्मणेनैव सर्वेषांप्राप्तेः । नच—अपामिवभूतेजसोरपि त्रिवृत्कृतभूतत्रयकारणत्वात्
शद्धान्तरमपहायाऽपृषद्वस्यैव ग्रहणे कारणाभावइतिवाच्यम् — सर्वशरीरेषु संभूय
अपां बहुत्वस्यैव नियामकत्वात् । ‘तापापनोदोभूयस्व मंसोवृत्तयस्त्विमा’ इति
वचनात् । अतोऽस्ति समस्तभूतानां जीवं परिष्वज्य गमनमिति म्याभाविक-
मरणेन मुक्त्यभावात् अनुष्ठेयं वैराग्यादि इतिसिद्धम् (२)

(३ — अधिकरणम्,)

ॐ प्राणगतेश्च ॐ [सू. ३]

अत्रपुनरिति ॥ ननु — शास्त्रादिसंगतिव्युत्पादनं व्यर्थं पूर्वाधिकरण-
एव निरूपितत्वात् अस्याऽधिकरणस्य प्राक्समर्थितसमर्थनार्थं प्रवृत्तत्वात् । नह्य-
भ्यधिकाशङ्कया पुनरधिकरणप्रवृत्तौ अनंतर्भावशङ्काऽस्ति येन तद्वचनं सार्धकं
स्यादिति चेत्, सत्यम्, पूर्वनिरूपितसंगत्यैव चारितार्थमिति, तथापि — इमा-
न्यधिकरणानि प्रत्येकमनेक वेदवाक्यविचाररूपा दवान्तरब्रह्मविद्या इतिसूचयितुं
पुनःसंगति निरूपणम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । विशेषप्रमाणाऽभावादिति ॥
विस्पष्टप्रमाणाऽभावादित्यर्थः । विशेषप्रमाणस्येति ॥ निरवकाशस्याऽनुमा-
नस्य सत्त्वादित्यर्थः । ननु — प्राणगत्या भूतगतिसाधनमयुक्तं व्याप्यभावा-
दित्यत आह — अस्तितावदिति ॥ परस्परमितिशेषः । दृष्टान्ताभावात्कथं-
व्याप्तिग्रहइत्यत आह । यत्रवावेति ॥ ‘नैतानिकदाचिद्वियुज्यते’ इति-
परम्पूत्रमविनाभावस्य श्रुतिसिद्धत्वात् नतत्र दृष्टान्ताऽपेक्षेतिभावः । तदविना-
भूतेति ॥ ते प्राणाः, अविनाभूताः, यैः तानि तदविनाभूतानि, तेषां जीवे-

१. ‘वेत्थयथे’ति श्रुता अपृषद्वध्रवणविरोध इत्यर्थः । २. अन्तर्भावकथनम् ।

नसह गतिर्ज्ञायतइत्यर्थः । एतेन प्राणगत्या भूतगतिं साधयता प्राणानामेव भूतव्याप्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् भूतानां प्राणव्यापकत्वकथनमयुक्तमिति परास्तम् । चशब्दइति ॥ प्राणानां भूतैरविनाभावार्थ इत्यर्थः । तत्सहगंत्रिति ॥ तत्सह-
गंतृप्राणा अविनाभूताः, यैस्तानि तेषांभावः तस्मात् तत्सहगंतृप्राणव्यापकत्वा-
दितियावत् । अमात्याविनाभूतेति ॥ अमात्यव्यापकभृत्यइत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न भूतानि सहगच्छन्ति प्रमाणाऽभावात् नच — प्रश्न-
व्याख्याने प्रमाणम् । तैयोरपि भूतेः नह गमनाऽप्रतीतेः । आर्थिककल्पना-
याश्च विशेषप्रमाणमन्तरेणाऽसंभवात् । अतः स्वाभाविकमरणमेव मुक्तिरिति
अलं वैराग्यादिभिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — गच्छन्त्येव भूतानिर्जीवेन सह, भूतानिर्जीवेनसहगति-
मंति, तत्सहगंतृप्राणव्यापकत्वादिति अनुमानसद्भावात् । नच — व्याप्यभावः ।
'यत्नवावभूतानी'ति श्रुत्या भूतानां, प्राणानां च परस्परं व्याप्यव्यापकभावाऽभि-
धानात् । अतः समस्तभूतानां जीवपरिष्वङ्गसिद्धेर्नमरणमात्रेण मोक्षः अतोऽपे-
क्षितं वैराग्यादीतिसिद्धम् ॥ (३)

(४ - अधिकरणम् .)

ॐ अग्न्यादिगति श्रुतेरितिचेन्नभाक्तत्वात् ॐ [सू. ४]

अनिर्णयइति ॥ 'प्राणैर्जीवनवियुज्यते'इति श्रुत्यर्थाऽनिर्णयः संदेहबीज-
मित्यर्थः । जीवनदशायां प्राणैर्नवियुज्यते इत्यप्यर्थसंभवात् श्रुत्यर्थाऽनिर्णय-
इतिभावः । अतोऽस्तिप्राणानामिति ॥ ननु — न प्राणगत्या भूतगतिसम-
र्थनं युज्यते मुक्तावपि प्राणगतिसद्भावेन भूतगतिप्रसंगात् । नच — मुक्तौ
न प्राणगतिरिति शक्यते वक्तुम् । मुक्तावपीन्द्रियसद्भाव श्रवणात् अन्यथा —
दर्शनाद्यभावप्रसंगेन मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंगइतिचेत्, सत्यं संत्येव मुक्तावपीन्द्रियाणि
किंनाम चित्स्वरूपाण्येव तानिन्द्रियाणि अस्माभिस्तुप्राकृतेन्द्रियाणामेव भूतैर्व्याप्ति
रुक्तेति न कश्चिदोपः । ननु — प्रलयकाले भूतानि जीवसंज्ञद्वानि, नवा,

नेतिपक्षे — तस्यैवमुक्तित्वप्राप्त्या वैराग्यादिवैयर्थ्यम् आद्ये प्रलम्बत्वव्याघातः, भूतभौतिकादि विषयस्य प्रलम्बप्रद्वार्यत्वादितिचेत्, न — जीवबन्धकभूतेन्द्रियव्यतिरिक्तानामेवलयः, ननु — तद्वन्धकानामित्यङ्गीकारात् । तदुक्तं — ब्रह्मतर्के — ‘सर्वसंहारकंविष्णुंदेवीजीवांस्तथैवच । कालं त्रिगुणसाम्यं च कर्माणि-प्राणमिन्द्रियम् [१] संस्कारंचैव वेदांश्च नर्ते किंचिल्लुपे त्वभू’दिति । नच — प्राणे भूतसद्भावानुक्तिः, इन्द्रियाणांसद्भावोक्त्या तदविनाभावबलेन तस्यापिसिद्धेः।

पूर्वपक्षस्तु — न प्राणाः जीवेनसह गच्छन्ति ‘तत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य अग्निवागप्येती’त्यदिना प्राणानामग्न्यादौ गतिश्रवणात् तथाच — प्राणानां गत्यभावेन साधकाभावात् भूतानामपि न सह गतिरिति मरणमेवमोक्षइतिव्यर्थं वैराग्यादीति ।

सिद्धान्तस्तु — प्राणा जीवेन सह गच्छन्ति ‘एतैर्बाधनवियुज्यत’ इतिश्रुतेः । नचा ‘ऽग्निवागप्येती’ति विशेषश्रुतिविरोधः — प्राणानांभागेन अग्न्यादौ गत्यङ्गीकारेण श्रुतेस्तत्परत्वात् । तदुक्तं — पुरुषस्यमृतौ ब्रह्मन् प्राणा भागत एवतु । अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति त’ मिति (१) ननु — प्रतिमरणं भागापगमे कालतः सर्वापगमः स्यादितिचेन्न — पुनः शरीरसंप्राप्ति-समये अग्न्यादौ प्रविष्टानां भागानां जीवसहगत भागेषु प्रवेशाङ्गीकारात् । एवं-भूतानामपि मरणकाले भागेन जीवेन सह गतिः भागेन अग्न्यादिगतिर्भवति । पुनः शरीरप्राप्तौ जीवेनसहगतेषु भूतभागेषु अग्न्यादीन्प्रति गतानां भूतभागानां प्रवेशोभवतीतिबोध्यम् । अतोऽस्ति प्राणानांसहगतिः, ततोभूतानामपीति न मरणमात्रेण मोक्षः, अतोऽनुष्ठेयं साधनमिति सिद्धम् । (४)

[५ - अधिकरणम्]

ॐ प्रथमेश्रवणादितिचेन्नताएवत्युपपत्तेः ॐ (सू. ५)

उभयविधवस्तुदर्शनमिति ॥ संयुक्तेषु अनेकेषुभूमाग्निपापाणेषु अग्निगतौ धूमस्यगतिः पाषाणस्यागतिरिति उभयविधवस्तुदर्शनं संदेह-

बीजामित्यर्थः । यद्यपि — पूर्वाधिकरणोक्त मत्र यथासंभवादिकमेवे-
 हापिसंदेहबीजं संभवतीति तदेववक्तव्यम्, तथापि — अधिकारि-
 भेदेनेमान्यधिकरणानि प्रवृत्तानीति ज्ञापनाय संदेहबीजान्तरमुक्तम् ।
 अतएव — पूर्वाधिकरणेषु निर्णायकानामुक्तत्वेन संदेहानुत्पदो न मन्तव्यः ।
 मरणस्यैवमोक्षत्वादिति । ननु — भूतानां सह गत्यभावेऽपि न मरणमात्रस्य
 मोक्षत्वं युज्यते, 'तस्मिन्नेतास्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती' (छा०. ५-४-२) ति
 सुष्ठ्वर्थं होमश्रवणात् । " आपः पुरुषवचसो भवन्ती"ति सुष्ठिश्रवणञ्च, तद-
 न्वधानुपपत्त्यैव भूतगत्यभावेऽपि मुक्तत्वाभावसिद्धेः । ततश्च — कर्तव्यमेव वैरा-
 ग्यादीति चेत् न त्रमोवयं वस्तुतः मरणमेव मुक्तिरिति, । येनोक्तदोषः स्यात्, किं-
 नाम 'भूतबंधो हि बंधः स्यात् मुक्ति स्तेभ्यो विमोचन'मिति वदतः सिद्धांततो मरण-
 मेवमोक्षः स्यात्, ततश्च — व्यर्थं वैराग्यादीति । सोमो राजा संभवतीति ॥ जीवः
 सोमो राजा चंद्रः तदन्तर्गतो भवतीति यावत् ।

पूर्वपक्षस्तु — भूतानि न जीवेन सह गच्छन्ति, ' तस्मिन्नेतास्मिन्नग्नौ देवाः
 श्रद्धां जुह्वती'त्युपक्रमे श्रद्धासहितस्यैव होमाभिधानात् । भूतानामपि सहगतौ
 उपक्रमे तथोक्तिप्रसङ्गात् । अतो भूतानां सह गत्यभावेन भूतानां विनिवृत्तिरेव
 मोक्ष इति वदतो मरणस्यैव मोक्षत्वप्रसङ्गात् व्यर्थं वैराग्यादीति ।

सिद्धान्तस्तु — प्रथमाग्नौ भूतसहितस्य होमश्रवणात् न भूतानाम-
 सह गतिर्वक्तव्या श्रद्धाशब्दस्याऽजहत्स्वार्थलक्षणया ऽप्यश्रद्धाविशिष्टजीववाचित्वात् ।
 उपसंहारे अपां जीवेन सह गतिश्रवणात् उपसंहारानुसारेणैव उपक्रमस्य नेय-
 त्वात् । नचाऽऽगमनमात्रविषयत्वमुपसंहारस्येति वाच्यम् मरणकाले तत्परित्यागा-
 नुक्तेः । मध्ये संयोगमनभिधाय ' आपः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यनुवादेन सहगम-
 नस्यैव कल्प्यत्वात् । अतो भूतानां जीवेन सह गतिसिद्धत्वात् . मरणस्य मुक्तिवा-
 भावेनाऽपेक्षितं वैराग्यादिसाधनमिति सिद्धम् । (५)

(६ — अधिकरणम्.)

ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॐ [सू. ६]

ननु — ' तदन्तरप्रतिपत्ता ' (ब्र. सू०. ३ . १ - १) वित्यने-
नैव भूतानां जीवेनसहगतेस्समर्थितत्वेन भूतानि गच्छन्ति न वेति संदेहस्यै-
वाऽनुपादात् कथं संदेहोद्घाटनमित्यत आह — पृथक्पृथग्विचारत्वादिति ॥
अस्यविचारस्य पृथक्पृथगधिकारिकत्वात् संदेहानुपादो न मंतव्यइत्यर्थः
एकस्यैव संशयस्य निरासाय बहूनि समाधानानि इति संदेहानुपादो न
मंतव्यइति वा उर्थः । अयं भावः — अस्वेकएवाऽधिकारी सर्वेष्वधिकरणेषु तथापि—
पूर्वपक्षरूपमिध्याज्ञानबाहुल्यात् तन्निरासाय प्रवृत्तान्येतान्यधिकरणानि प्रथमाधि-
करणनिवृत्तसंशयस्यापि विरोधित्वान्निवर्त्तकानीति दर्शयितुमेव अस्माभिः प्रत्यधि-
करणं संदेहः प्रदर्श्यते, ननु — पूर्वाधिकरणप्रवृत्त्युत्तरकालमपि संदेहो भवतीत्या-
शयेन, दृश्यन्तेहि पर्वते वह्निः संदेहनिवृत्तये धूमवत्त्वात् प्रकाशविशेषवत्त्वाच्चेति हेतुद्वय-
माचक्षणा लौकिकाः परीक्षकाश्च । तत्र यथा — लिङ्गद्वयमपि एकस्यैव
संशयस्य निवर्त्तकं भवति, एवमिहापि इमान्वधिकरणानि एकस्यैव संशयस्य
निवर्त्तकानि भवन्तीति । अस्तु — तथाश्रुत्य भावः, आर्थिकश्रवणात् भूतगतिसिद्धि-
रित्यत आह । आर्थिकश्रवणादपीति ॥ स एवाहि श्रुतेरार्थिकोर्थः, यो नियमेन
कचित्प्रत्यक्षश्रुतिबोधितः, यस्तुकापि न प्रत्यक्षश्रुतिबोधितः नाऽसौ श्रुतेरार्थिकोर्थ-
इति भावः । मा भूत् आर्थिकश्रवणाद्भूतगतिसिद्धिः प्राणगतियुक्त्या तु सिध्यती-
त्यत आह — सति हीति ॥ वैदिके र्थे युक्तयोपि प्रवर्तन्ते, यादे सोऽर्थः यत्र
काचित् विशेषेण श्रुतः स्यात् नाऽन्ययेति भावः । भाष्यस्थाऽतः शब्दं व्याचष्टे —
अतः शब्दइति ॥ उभयार्थे चेति ॥ पुष्पवंता वित्यादि शब्दवत् एकयोक्तया
अर्थद्वयोपस्थापको भवतीत्यर्थः । न प्रत्यक्षेति ॥ प्रत्यक्षाऽश्रवणादश्रवणमेवा-
ऽङ्गीकृत्य भूतानामसहगतिर्न वक्तव्येत्यर्थः । आर्थिकश्रवणस्येति । आर्थिक-
श्रवणसद्भावे श्रवणसामान्याभावायोगादिति भावः । तदेवोपपादयति — नहीति ।
नहि केनापि सदशनाभावं दृष्ट्वा कदशनमेवापोद्यते येनेहाऽऽर्थिकश्रवणाऽपवादः
(पा. ने. २.)

स्यात् । किंतु — प्रतीतंकदशनत्व मङ्गीकृत्य अनशनत्वमेवाऽपोद्यतेइतिभावः । युक्त्याप्येतमर्थसाधयति — युक्तेरपीति ॥ नन्वार्थिकश्रवणेन सिद्धान्तकरणमयुक्तं सूत्रकृताविशेषश्रुतेरेवाभिहितत्वेन तदनभिप्रेतत्वादित्यतआह — यदाचैवमिति ॥

पूर्वपक्षस्तु — न भूतानि जीवेनसहगच्छन्ति तथा श्रुत्यभावात् । नचाऽपां प्राणानांच सहगतिः श्रूयते ऽतोऽर्था द्रूतगतिरपि श्रुता भवतीति वच्यम्— साक्षाच्छ्रवणाभावेनाऽऽर्थिकश्रुतेरपालनीयत्वात् वैदिकेऽर्थे साक्षाच्छ्रवणमद्वावएव युक्तीनांप्रवृत्ते युक्त्यापि न तत्सिद्धिः । ततश्च — मरणस्यैव त्वन्मते मोक्षत्व-प्रसङ्गात् अननुष्ठेयमेव वैराग्यादीनि ।

सिद्धान्तस्तु — न प्रत्यक्षश्रुत्यभावेनाश्रवणमङ्गीकृत्य भूतानामसहगतिर्मतव्या, आर्थिकश्रवणस्याप्यश्रवण बाधकत्वात् यजमानमरणे भूतानां सहगतेः विस्पष्टमभिहितत्वेन तदृष्टान्तेन सर्वत्रापि भूतगतिसिद्धेश्च अतोऽस्त्येव भूतानां जीवेन सह गतिरिति मरणमोक्षाभावात् अनुष्ठेयमेववैराग्यादीनि सिद्धम् (अ०. ६)

[७ — अधिकरणम्.]

ॐ भाक्तंवाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॐ (सू. ७)

ननु — सोमयागवत् वैराग्यादेरपि साधनत्वात्, तत्र यस्य रुचिः तं प्रति तच्छास्त्रमत्युपादेयमेव नहि सर्वाधिकारिकं किमपिशास्त्रमस्तीत्यतआह — अतइति ॥ वैराग्यादिनाकृत्याभावादिति ॥ तत्फलस्याऽन्यतैएवसिद्धत्वेन कृत्याऽभावादितिभावः । व्यर्थमिदंतदर्थशास्त्रमिति ॥ पिपासितंप्रति गीर्वाणतरंगिणीसमीपे कूपखननप्रकारोपदेशवत् व्यर्थमित्यर्थः । ननु — ‘अपाम-सोमे’तिश्रुते रन्यार्थत्वाभिधानमयुक्तं सोमयागस्यापि मुख्यामृतत्वसाधनत्वात् मुख्यासंभवे ऽमुख्यस्यप्राह्यत्वादित्यतआह — कर्मेति ॥ ननु — ‘भाक्त’मिति

१. इन्द्रियाणाम् । २. अवादीनां सहगतिवादिनोमते । ३. मोक्षत्वप्राप्तेरित्यर्थः ।

४. तत्र = वैराग्यादौ, । ५. कर्मणः सकाशात्, । ६. अन्येति ॥ परंपरया-साधनत्वादिरूपाऽर्थत्रयपरेत्यर्थः ।

भाक्तार्थत्वमुक्त्वा, 'वे'ति मुख्यार्थत्वकथनमयुक्तं, वस्तुनो द्वैरूप्याऽसंभवादित्य
तोबाभाह — कर्मेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — न मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं वैराग्यादि कर्मणैवमोक्षसिद्धेः। अपाम-
सोमममृताभभूमे' (ऋ. ८-४८-३) ति श्रवणात् । नच—उभयोरपि साधनत्वात्
वैराग्यादिक मनुष्ठेयमितिवाच्यम् — सतिहि लघायस्युपाये गुरुपायस्याऽनादर्त्तव्य-
त्वात् । अतः मुशकेन कर्मणा मोक्षसिद्धौ वैराग्यादिना कृत्याभावात् व्यर्थमिदं-
तदर्थं शास्त्रमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अवश्यानुष्ठेयमेव मुमुक्षुणा वैराग्यादि तद्विनामोक्षा-
ऽसिद्धेः । नचैवं — श्रुतिविरोधः । द्विविधं हि कर्म — काम्य, मकाम्यञ्च ।
अकाम्यमपि द्विविधम् — ज्ञानापूर्वभावि, पश्चद्भाविचेति । तत्सर्वमपि श्रुत्यर्थ-
एव अधिकारिभेदात् । तद्यदा काम्यकर्मपराश्रुतिः, न तदामुख्यामृतत्वमाह —
किंतु — बहुकालजीवनरूपंभाक्तमर्थमाह, यदातुज्ञानात् पूर्वभाव्यकाम्यकर्मपरा,
तदा मुख्याऽमृतत्वसाधनत्वमेवाह, किंनाम नसाक्षात् किंतु कर्मणा शुद्धसत्त्वस्य
वैराग्यादिद्वारा मोक्षसाधनत्वमाह, यदातु — ज्ञानोत्तरकर्मपरा तदा ज्ञानेन
सिध्यतिमोक्षे ऽतिशयाधायकत्वमेवाऽऽहेति कथमपि कर्मणा साक्षान्मुख्यमोक्ष-
साधनत्वाऽनभिधायकत्वात् । अतो वैराग्याद्यनुष्ठानमन्तरेण मोक्षाऽसिद्धेः न
तत्प्रतिपादकशास्त्रवैयर्थ्यमिति सिद्धम् (अ०. ७)

(८ — अधिकरणम्)

ॐ कृतास्त्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ (सू. ८)

स्वर्गादिष्वेवेति ॥ ननु — कर्माणि नानाविधानि, कानिचदिहलोके

१. 'यावदिन्द्रोयावन्मनु'रित्येतदधिकरणभाष्योक्तदिशाचतुर्दशमन्वन्तरकालकत्वेन बहु-
कालजीवनत्वं न श्वरमितियावत् अतएव अलटाकायां किञ्चित्कालीनत्वमित्युक्तसंगच्छते-
किञ्चित्कालीनत्वमपि — मन्वन्तरवृत्तत्वमेवेति नास्यटाकोक्त्याविरोधः । २. मुख्यामृत-
साधनत्वमेवोपपादयति — किंनामेत्यदिना ॥ किंनामेति निपातसमुदायः कथमित्यर्थः ।
तमेवप्रकरमाह — नेत्यादि ॥ ३. साधनत्वमितिशेषः । ४. शुद्धान्तः करणस्य ।
५. शत्रन्तात्सत्पमी निष्पन्नेत्यर्थः ।

कालविशेषे भोगसाधनानि, कानिचित्स्वर्गे कालविशेषे, कानिचिन्नरके, यान्यपि इहलोकं फलसाधनानि न तान्येकदेशैककालाच्छेदेन; किंनाम प्रदशभेदन, कालभेदेनैव, नहि यो हि भवतिस्त्रेघ्नराजा स भवति पाटलिपुत्रे, नापि यद्दानं भवतिराजा सभवतिकालान्तरे इति अवश्यदेशकालविशेष सहकृतानामेव कर्मणां भोगहेतुत्व मभ्युपेयम् सतिचैवं न स्वर्गादावेव सर्वकर्मक्षयः सहकारिविरहान्, ततश्चेहलोके भोगकाले पुनरनन्तकर्मनुष्ठानेनाऽसमाप्तिरेव कर्मणइति स्वर्गादौ-भोगेन क्षयाभिधानमयुक्तमितिचेत्, सत्यम् — भिन्नदेशकालविपाकान्येव कर्मणि, तथापि — कर्मणाऽऽराधितो भगवान् भिन्नदेशकालविपाकान्यपि कर्माणि स्वर्गादावेव युगपदेव फलेन्मुखानिकुर्यात्, । तथा — महाराजः पाटलिपुत्र-एवब्राह्मणानुसंस्थाप्य, अन्नपानादिकं दद्यामिति संकल्पयितापि, ब्राह्मणैराशिषाऽऽराधितः त्वयादीयमानमेव अन्नपानादिकं काश्यादिसुक्षेत्रेषु देहि तन्नस्थित्वा-भगवन्तमाराधयाम इति प्रार्थितः तथैवकरोति, उक्तम् — विशिष्टोद्गातृत्वामे कामितलाभः 'तस्माद् तेषु वरंवृणीय यं कामंकामयेत-तंस एष एवेविदुद्राता आत्मने, यजमानाय वा यं कामंकामयतेतमगायते' (बृ०. उ०. १-३-२८) ति । एवच स्वर्गादावेव सर्वकर्मभोगोस्त्विति कामनायां सोपि भवेदिति युक्तं स्वर्गादौ भोगेन क्षयाभिधानमिति । कर्मशेषयुततयैवेति । स्वर्गापादकस्यैवकर्मणो न सामस्ये-नक्षयः, किमुसर्वेषांकर्मणांक्षयो नभवतीति वक्तव्यमितिभावः । ब्रह्मपदयोग्याअपि उगद्रतारो यजमानस्य योग्यमेव कामं प्रापयन्ति वैराग्यादिसाधनशून्यस्य यजमा-नस्य सर्वकर्मक्षयो ऽयोग्यएवेति तं कामं न ते प्रयन्तीतिबोध्यम् । तथैश्वरोपि अयोग्यानामाराधनेन प्रसन्नो न भवतीतिज्ञेयम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न वैराग्यादिकमावश्यकं, कृतस्यकर्मणे भोगेनैवक्षये बीजाभावेन संसारऽभावसंभवात् नच — भोगकाले पुन कर्मन्तरानुष्ठान संभवेन संसारानिवृत्तिरिति वाच्यम् — इहलोके भोगसमये कर्मनुष्ठाननियमेपि स्वर्गादौ तदभावात् । तत्रैव सर्वकर्मणांभोगेन क्षये संसारनिवृत्तिसंभवात् ,

कर्मणां भिन्नदेशकालविपाकत्वोपि यज्ञाद्याराधितभगवत्प्रसादेन भवन्मते सौभ-
र्यादिवत् स्वर्गादावेव सर्वकर्मक्षयोनाऽनुपपन्नः, ततश्च — वैराग्यादेरनावश्यकत्वात्
व्यर्थमिदं शास्त्रमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अपेक्षितमेव वैराग्यादि, 'ततःशेषेणं लोकमायाती'ति
श्रुतेः, 'भुक्तशेषानुशयवा'नितिस्मृतेश्च स्वर्गाद्यापादककर्मणएव सामर्थ्येनक्षया-
भावेन सुतरांसर्वक्षयाऽसंभवात् । नच — द्वित्राऽऽवर्तनेषु सर्वक्षयो भविष्यतीति-
वाच्यम् — एकस्य कर्मणो भोगावसरे पुनरनन्तकर्मानुष्ठानेन भोगेनाऽसमाप्तः ।
तदुक्तम् — 'आचतुर्दशमाद्वर्पात् कर्माणि नियमेनतु । दशावराणां देहानां
कारणानि करोत्ययम्' (१) अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुतएव भविष्यती'ति ।
अतो वैराग्यादिसाधनमन्तरेण मोक्षाभावात् वैराग्यादिविधायकशास्त्रस्य न
वेयर्थमिति सिद्धम् (अ०. ८)

(९ - अधिकरणम्,)

ॐ यथेतमनेवंच ॐ (सू. ९)

यद्यागमनस्येति ॥ नन्वागमनस्यक्लिष्टत्वाभावेपि आगतस्य गर्भवासा-
द्यतिक्लेशसद्भावात् स्यादेवातिशयेन वैराग्यमिति व्यर्थमागमनस्य क्लिष्टताप्रतिपादन
मिति चेत् — उच्यते — गर्भवासादेः स्वर्गापादककर्मफलत्वाभावेन स्वर्गा-
नन्तर्भावात् तत्रक्लेशदर्शनं . न स्वर्गवैराग्यहेतुः, अपितु — गमनागमनयोः
स्वर्गापादककर्मफलत्वेन स्वर्गान्तर्भावात् तत्रक्लेशव्युत्पादगं स्वर्गवैराग्यहेतुरिति
नत्प्रतिपादनमावश्यकमिति । श्रुतिव्याख्याति — यथास्वर्गादिति ॥ यस्तु-
स्वर्गादागमनंवेत्ति नतु गमनं, तंप्रति आगमनदृष्टान्तेन गमनमुच्यते, यस्तु-
स्वर्गगमनंवेत्ति नत्वागमनप्रकारंवेत्ति, तंप्रति गमनदृष्टान्तेन आगमनमुच्यते-
इतिभावः । एतेन — आगमनज्ञाने तदृष्टान्तेन गमनज्ञानं, तज्ज्ञानेच
तदृष्टान्तेनाऽऽगमनज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इतिपरास्तम्, अधिकारिभेदेन श्रुतेः
प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । याज्ञवल्क्यवत्प्रतिज्ञामात्रेणैव सिद्धान्तसिद्धेः सूत्रे प्रमाणाऽनुपन्या-

सेपि शिष्यहितैषिणा भाष्यकृता श्रुत्युपन्यासः कृतइतिवोध्यम् । विशेषश्रुतेरिति । आकाशपर्यन्तं गत्यनुसारेणाऽऽगमनमुक्त्वा, तदनन्तरमन्यथागमन-प्रतिपादकविशेषश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षस्तु — गमनप्रकारेणैवाऽऽगमनं, 'यथेतमागच्छती'ति श्रुतेः येन पथा स्वर्गप्रति जीवोगतः स मार्गस्तावत् जीवस्य स्मृतिविषयः, नच स्मृतमार्गपरित्यागेन मार्गांतरेणाऽऽगमने कारणमस्तीति तेनैवाऽऽयातीतिवक्तव्यम् । ततश्चाऽतिक्लेशाऽभावान्नस्वर्गे वैराग्यमार्पादनीयमिति ।

सिद्धान्तस्तु — नजीवो यथागतस्तथाऽऽयाति किंवन्यथा, 'धूमाद-भ्र'मितिविशेषश्रुतेः । नच — प्राचीनश्रुतिविरोधः आकाशपर्यन्तं गत्यनुसारेणाऽऽगमनस्याङ्गीकारेण श्रुतेस्तत्परत्वात्, नापि युक्तिविरोधः - आगमने जीवस्य स्वातन्त्र्याभावेन युक्तेरप्रयोजकत्वात् । तस्मादागमनादावतिक्लेशयुक्तत्वेन स्वर्ग-फलेपि विरक्तेन भवितव्यमिति सिद्धम् (अ०. ९)

(१० - अधिकरणम्)

ॐ चरणादितिचेन्न तदुपलक्षणार्थेति

कार्णाजिनिः ॐ [सू . १०]

तन्निमित्तानिमित्तयोरिति ॥ कर्तुंस्तावत्कुलाढादेः निमित्तेन दंडादिना अनिमित्तेनरासभादिना सहभावो दृश्यते, प्रकृतेच गमनागमनकर्तुर्जाविस्य कर्मादिना सहभावो दृश्यत ईति तद्वर्शनं निमित्तत्वात् कर्ता कर्मसहभूत, उताऽवर्जनीयतयेति संदेहजननेद्वारां, गतागतं कर्मफलं, नवेति संदेहर्वाजमितिभावः । तच्च-इहमणीयेति॥ ननु 'तद्यइह'(छा०.५-१०-७) इति श्रुतिबलात्त्रमणीयादियो-

१. संपादनीयमित्यर्थः । २. यथेतिश्रुतित्यर्थः । ३. गमनमार्गेणैवाऽऽयातिजीवः गमनमार्गस्य स्मृतिविषयत्वात् अन्यमार्गेणाऽऽगमने फलाभावादिति अनुमानविरोधइत्यर्थः । ४. अत्राऽधिकरणे त्रीणिसूत्राणि । ५. तदित्यनेनगतागतपरामर्शः । ६. अर्थहेत्वर्थकः । ७. सहभावदर्शनम् । इदंसन्देहर्वाजमित्यत्रान्वेति ।

निप्राप्येः चरणफलत्वसिद्धावपि न गतागतस्य तत्फलत्वं सिध्यतीति नैतत्प्रत्युद-
हरणमुक्तम् । अस्तुवा — आगमनस्य चरणफलत्वं तत्फलयोनिप्राप्यनुबन्धि-
त्वात्, नतु गमनस्य कर्मफलस्वर्गप्राप्त्यनुबन्धित्वेनयोनिप्राप्यननुबन्धित्वात्
इतिचेत्, न — भावानवबोधात् नत्यस्माभिः केवलयोगमनागमनयोश्चरण-
फलत्वसाधनाय एतच्छ्रुत्युदाहरणंक्रियते येनेक्तदोषःस्यात्, किंनाम स्वर्गलोक-
गमनमारभ्य योनिप्राप्यन्तस्य सर्वस्यापि चरणफलत्वसाधनाय एतच्छ्रुत्युदाहरणं-
क्रियते, 'तद्यइहरमणीय चरणा रमणीयांयोनिमापद्यन्त'इतिश्रुत्याच योनिप्राप्य-
न्तस्य गमनस्वर्गभोग पुनरागमनादेः सर्वस्यापि चरणफलत्वप्रतिपादनंक्रियते
गतागदः सर्वस्ययोनिप्राप्यनुबन्धित्वात् । तद्यथा 'पूर्णाहुत्या सर्वाङ्कामानवाप्नोति'
इति श्रुतिबलात् पूर्णाहुतिसंज्ञकस्ययागस्य स्तोक्तस्तोकंसर्वफलकत्वं, यथावा —
'तैरतिमृत्युं, तरतिपाप्मानं, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेनयजते, यउचैनमेववेदे'
ति श्रुतिबलात्, अश्वमेधफलत्वेन श्रुतमपि मृत्युतरणादिकं सांगोपांगाऽश्वमेध-
ज्ञानफलम् । तथा चरणस्यापि स्तेकस्वर्गफलत्वात् गतिस्वर्गभोगपुनरागमनानां
योनिप्राप्यनुबन्धित्वम् । अयमत्रविवेकः — सांगज्योतिष्टोमानुष्ठानेआदौ चरण-
फलंभवति, तच्च स्वर्गप्रतिगमनं, स्वर्गवासः, पुनरागमनं, योनिप्राप्तिश्चेति ।
कर्मफलं—अपुनरावर्तिस्वर्गगमनम्, तत्रनिवासश्चेति । चरणफलस्वर्गप्राप्यनन्तर-
भाविनमर्थमाह — यावत्संपातमुषित्वेत्यादिनेति॥ तत्रापि गतागतस्येति ॥
अत्र एवं पूर्वपक्षिमते श्रुतियोजना द्रष्टव्या — अथ येषिकारिणः

१. एतत्प्रतीति ॥ गतागतं प्रति तद्विषय इति यावत्, उदाहरणम् — प्रमाणतयोपन्यासः ।
२. चरणफलत्व, मितिशेषः । ३. 'पूर्णाहुतिमुत्तमां जुह्वाति सर्ववे पूर्णाहुतिः । सर्वमेवाप्नोति ।
अथोऽर्थवैपूर्णहुतिः । अस्यामेव प्रति तिष्ठति' तै० ब्रा०. अ० ६ - प्र०. ८ - अ० १०
दशनां ४.) इति वाक्यस्याऽर्थतोऽनुवादाऽयम् । ४. 'सर्वस्यावापायाश्चिन्तिः,
सर्वस्य भेषजम्, सर्ववा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्, अपि वा एते न ब्रह्महत्यामतरन्, सर्व-
पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्याम्' (कां ५-प्र०. ३-अनु० ११) इत्यादि श्रुतिवाक्यमर्थ-
तोऽनुवदति-तरतीत्यादिना ॥ ५. चरणं - कर्माङ्गशुभाशुभाचारः, तत्र शुभाचारफलमित्यर्थः ।
६. 'अथयश्मेग्राम' इति श्रुतावपात्यर्थः । ७. अत्र पूर्वपक्षमत एव योजनेति संबन्धः ।
८. 'अथयश्मे' इति श्रुतीत्यर्थः ।

ग्रामे = गृहस्थाश्रमे स्थिताः, इष्टापूर्ते = इष्टयजनं पूर्तं — कूपखननादि दत्तं दानमिति एतत्त्रयं तन्निकटवर्त्याचरणंचासते = अनुतिष्ठन्ति, ते धूममभिसंभवन्ति = ततो राज्यादिद्वारेण नित्याऽनित्यस्वर्गप्राप्तिमन्तो भवन्ति इति । पुनरावृत्तिशून्यस्वर्गं सिद्धेरिति ॥ चरणफलभोगोत्तरभाव्यपुनरावृत्तिस्वर्गं सिद्धेरित्यर्थः । एतेन — सांगकर्मण एव फलसाधनत्वात् चरणस्य च यज्ञांगत्वात् चरणाभावे कर्मणः स्वर्ग एव न स्यात् अंगविकलत्वात् सति च तस्मिन् पुनरावृत्तिः स्यात् साधनसद्भावादित्युभयथापि न कर्मणः सकाशात् अपुनरावृत्तिस्वर्गसिद्धिरिति परास्तम् । ननु — 'नान्यः पन्था' इत्यादि श्रुतिवलेन निर्णयो युज्यते, निरवकाशचरणश्रुतिं विरोधादित्याशङ्क्य निषेधति — न चेत्त्यादिना ॥ रमणीयकपूयपदाभ्यामिति ॥ रमणीयत्वकपूयत्व विशिष्टाऽधिकारिवाचिभ्यां पदार्थां लक्षणया यज्ञादिविशिष्टं ग्रहणसंभवादित्यर्थः । न यज्ञादय उपलक्षणत्वेनोपात्तुं शक्यन्ते, अधिकारिणामयज्ञादिकारित्वादित्यत आह — यज्ञादिकारिणामिति ॥ यज्ञादिकारिणां प्रकृतत्वेन संभवात् ये यज्ञादिकारिणो रमणीयाः, कपूयाश्चेति तदुपलक्षणस्य संभवादिति पूर्वोणाऽन्वयः । तथापीति ॥ न चरणशब्दस्याऽऽनर्थक्यमिति शेषः । कुतस्तस्य कर्मवाचकत्वमित्यत आह — यथा खल्विति ॥ अस्तित्वात्कर्मणि चरणशब्दप्रयोग इति तस्य वृत्तिरङ्गीकर्तव्या चर्यत इति योगेन वाचकत्वसंभवं लक्षणाऽसंभवात् वाचकत्वमेवेति भावः । प्रयोगादिति । प्रयोगसंभवादित्यर्थः । प्रयोगासंभवं सूचयितुं प्रकृतेरेकस्मिन्नर्थे प्रयोगं दर्शयति — प्रयुज्यते हीति ॥ प्रकृतिद्वयं पर्यायेण प्रयुज्यत इत्यर्थः । अयं भावः — धर्मकुरुतेत्यर्थे 'धर्मचरिते'ति प्रयोगात् धर्ममाकुरुतेत्यर्थे 'माचरते'ति प्रयोगात् करोति चरत्योः पर्यायत्वम् । ततश्च कृतिविषयाणां यज्ञादीनां कर्मव्युत्पन्नकृतशब्दवाच्यत्वमिव 'कृत्यव्युत्पन्नबहुल'मिति वचनात् कर्मणि व्युत्पन्न चरणशब्दवाच्यत्वमपि सिद्धमेवेति कर्मण्यपि चरणशब्दप्रयोगः संभावित एवेति । एतेन कुरुतेत्यर्थे चरतेति प्रयो-

१. श्रुतौ ग्रामा इति प्रथमान्तपाठः क्वांचित् ग्रामस्थः इति तदर्थः । २, ३, ४. 'आनर्थक्य' (३-१-११) मिति सूत्रीयटी०. प्र०. ध०. ५, ६ ७. 'मुकृते' (३-१-१२) ति सूत्रटीकाप्र०. धा०.

गेण करोतिचरत्योः पर्यायत्वसिद्धावपि चरणशद्व्यस्य यज्ञादिवाचकत्वाऽसिद्धिरिति परास्तम् । साधारणश्रुतेरिति ॥ 'तद्यद्दहरमणीय चरणा' (छा०. ५-१०-७) इतिसाधारणश्रुतेः सांगकर्माभिधायकत्वमभ्युपेयम्, यज्ञांगमात्रपरत्वे बाधकस्योक्तत्वादिभिर्भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — चरणफलमेव गतागतं न यज्ञादिकर्मणः 'तद्यद्दहरमणीयचरणा' इति श्रुतेः, चरणस्य च 'सयथाकार्यथाचारी तथाभवती' इति श्रुतेः, 'आचारइतिसंप्रोक्त' इति स्मृतेश्च कर्मणोऽन्यत्वात् । न च — 'अथयद्दमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासत' (छा०. ५-१०) इति श्रुतेः, गतागतं यज्ञफलमेव न चरणफलमिति वाच्यम् — 'इष्टापूर्तेदत्तमित्युपशब्देन यज्ञसमीपवर्तिवाचिना चरणमभिधाय 'इष्टापूर्ते' इत्यनेन यज्ञाभिधाय उभयफलस्य 'तेधूममभिसंभवन्ती'त्यादिना द्विविधस्वर्गस्याऽभिधानात् । अयमत्र विवेकः — एकस्तावत् पुनरावर्तियुक्तः स्वर्गः, अपरस्तु अपुनरावर्तियुक्तः । तत्र आद्यः — चरणफलं, तद्भोगानन्तरं यज्ञफलस्य पुनरावर्तिवर्जितस्य स्वर्गस्य प्राप्तिर्भवति । प्रायश्चित्तेन पापानां संसारापादकानामनन्तकर्मणाम् अपुनरावृत्तिस्वर्गसाधनज्योतिष्टोमादिमहिम्ना विनाशोवा, पंडितावा, भवतीति । अतो गतागतस्याऽन्यफलत्वात् कर्मणा पुनरावर्तिसून्यस्वर्गसिद्धेर्न तत्र वैराग्यादिना कृत्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न गतागतस्य कर्मफलत्वाभावः 'नान्यः पन्था' इति गतागतशून्यफलस्य कर्मसाध्यताया निषिद्धत्वात् । 'इष्टापूर्तेमन्यमाना' इति श्रुत्या, 'तैविद्यामा' (गा०. ९-२०) इति स्मृत्या च गतागतस्य कर्मफलत्वोक्तेश्च । न च — 'तद्यद्दहरमणीयचरणा' इति श्रुतिविरोधः — तस्या उदाहृतश्रुत्याद्यनुरोधेनाऽजहत्स्यार्थलक्षणया यज्ञार्थत्वोपपत्तेः । अथ 'यज्ञेनदानेन तपसालोकान् जनयन्ती' इति त्रिषष्टश्रुतेश्च, अपिचैवं कार्णाजिनिराचार्यो मन्यते, ननु — 'रमणीयचरणा' इति श्रुतेः लक्षणया यज्ञार्थत्वमिति न युक्तं, रपणीया इत्यनेनैव यज्ञाद्युपलक्षणसंभवेन चरणशद्व्यवैयर्थ्यप्रसंगादिति चेत् — अत्र वक्तव्यम् — किं चरणशद्व्यवैयर्थ्य

प्रसंगात् यज्ञाद्युपलक्षणत्वमेव नेत्युच्यते, अहोस्वित् यज्ञाद्युपलक्षणत्वमंगीकृत्य चरणपदकृत्यमात्रं पृच्छसीति । नाद्यः — श्रुत्यादिविरोधस्योक्तत्वात् । द्वितीयेतु — यज्ञादिकारिणां सात्वसाधुचरणाभ्यामेव रमणीयत्वं कपूयत्वं च भवतीति ज्ञापनाय चरणपदमितिब्रूमः । अथवा — पुनरस्तु चरणपदं यज्ञादिवाचकमेव, धर्मकुरुतेत्यर्थे चरतेति प्रयोगात् करोतिचरत्योः पर्यायत्वेन धर्मशब्दाभिधेये पुण्यसाधने यज्ञादिसर्वकर्मणि कर्मणिक्ते निष्पन्नकृतशब्दाभिधेयत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन तत्पर्यायस्य कर्मणिल्युङन्तस्य चरणशब्दस्याऽपि शैक्तेरवर्जनीयत्वात् अपिच एवमेव बादरिराचार्योपि मन्यते । अतो गतागतस्य कर्मफलत्वात् क्लेशसाधनेनस्मिन्, तत्साध्येच विरक्तेन भवितव्यमिति सिद्धम् (अ०. १०.)

[११ - अधिकरणम्]

ॐ अनिष्टादिकारिणामपिच श्रुतम् ॐ [सू. १३]

नहिकामोस्तीति॥ फलजनकस्यकर्मणः कामना अङ्गम् अनिष्टादिकारिणश्च न फलोद्देशेन इष्टादिकारिवत् कर्मकुर्वन्ति । ततश्च — व्यंगत्वात् न तैःकृतं कर्म दुःखजनकम् । अन्यथाब्रह्मवधहेतूनामुद्रादीनामपि तज्जन्यदुःखस्यादितिभावः । कामान्यःकमयतइति॥ मन्यमानोयजमानः यज्ञाद्यनुष्ठानसमये तज्जन्य कामान् विषयान् कामयमानःसन् यज्ञाद्यनुतिष्ठति । सएव सकामभिः = कामसहकृत यज्ञादिभिः तत्रतत्र सुरनरतिर्यगादिषु भोगाय जायते । पर्याप्तकामस्य त्यक्तेषणस्य, मत्तस्य, कृतात्मनश्च, कृतकृत्यस्य, विरक्तस्यच, सर्वकामाः विषयसाधनानि सर्वाणिकर्माणि, प्रतिमुच्यन्ति = तद्वंधकानि न भवन्तीति पूर्वपक्षिमतेः श्रुत्यर्थः । पुण्यकृतामेवेति॥ बाहुल्येन पुण्यं कृत्वा ये पापभयपूर्वकमनुतिष्ठन्ति तेषामेव गमनादिसर्वमपिदुःखम्, इतरेषां विधिनिषेधभयमपहाय स्वेच्छाचारि-

१. सर्वसंमतत्वेनेतिभावः । २. यज्ञादिसर्वकर्मणिशक्तेरित्यर्थः । ३. गताऽऽगतचत्यर्थः । ४. अत्राऽधिकरणे त्रीणिसूत्राणि । ५. कामनारहितेनकृतमित्यर्थः । ६. कामनाऽभावेपि कर्मणःफलदत्त्ये । ७. त्यक्ताईषणायेनेति बहुव्रीहिः । ईषर्गतहिंसादर्शनेष्विन्तपाटनस्यईषधातोः धातूना मनैकार्थत्वादिच्छार्थकतामाश्रित्यततोभावे अण्यन्तादपि बहुलग्रहणात् युचिईषणेतिसिध्यति । ८. आर्यवर्णश्रुत्यर्थः ।

णां मत्तानां मोक्षएवेत्यर्थः । एतेन नरकादिदुःखस्य यज्ञफलत्वाभावात् इष्टादि-
कारिणामेव दुःखमित्यप्युक्तमिति परास्तम् । इष्टादिकारिणामेवेति ॥ विधि-
निषेधभयव्रतामेवेत्यर्थः । श्रुतत्वादिति ॥ येशुभकृतो येषां शुभकृत इति पुण्यकृत-
केवलपापकर्तुरपि ग्रहणादिति भावः । नन्वनिष्ठादिकारिणां गतागतक्लेशस्य भया-
प्यङ्गीकृतत्वादित्यत आह — अनिष्ठादिकारिण इतीति ॥ धर्मसमुच्चये चेशद्वः ।
'अनिष्ठादिकारिण' इति सौत्रपदेन ये त्वया मुक्तिं भागित्वेनोक्ताः विधिनिषेध-
भयशून्यत्वेन दुःखसाधनं व्यर्थं, विधिनिषेधभयव्रतां निष्ठादिकारिणां गतागते,
इष्टाद्यकारिणोऽसि तद्विरुद्धकारिणो मत्ता, स्त उच्यन्ते इत्यर्थः । एतेन 'नहिकश्चिक्षण-
मपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ' [गी०. ३ - ५] दिति वचनात् इष्टाद्यकारिणः तद्विरुद्धका-
रित्वं नियतमेवेति तद्विरुद्धकारिणो गतागतक्लेशसमर्थनेन कृतत्वात् इष्टाद्यकारिण-
ग्रहणं व्यर्थमिति परास्तम्, मत्तत्त्वसूचनाय तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥

पूर्वपक्षस्तु — इष्टादिपुण्यकृतामेव गतागतादिक्लेशाः तेषां विधिनिषेध-
भीतिरुक्तत्वात् 'विश्वस्य ततिपादपा' दितिन्यायात् । किंच — कामनाहि कर्माङ्गं,
सांगमेवच कर्म फलहेतुः नतु व्यङ्ग्यम् । कामनावन्तश्चते, उक्तंच — 'कामान्यः
कामयते मन्यमानः सकामभिर्जायते तत्रतत्रे'ति । इष्टादिकारिणस्तु स्वयमेव स्वात्मानं
विधिनिषेधाभ्यां बध्नन्ति, उपनीतस्यैव विधिनिषेध विषयत्वात् । अनुपनीतास्तु-
मत्ताः । न ह्यनुपनीतं प्रति 'अहरहः संध्यामुपासीते' त्यादिशास्त्रं प्रवर्तत इति-
शक्यते वक्तुम्, शूद्रादीनां तत्प्रसंगात् । अतः — पुण्यपापकृतामेव गमनागम-
नादिदुःखं नतु पापमात्ररतानां मत्तानाम् । किंतु मोक्षएवेति पुण्येतत्फलेच विर-
क्त्या भवितव्यं, नतु पापमात्रानुष्ठान इति ।

सिद्धान्तस्तु — न पुण्यपापे संकल्प्याऽनुतिष्ठतामेव गतागतादिक्लेशः
किं नाम पापमात्रानुरक्तानां मत्तानामपि 'तद्यज्ञशुभकृतो येषां शुभकृत' इति
प्रत्येकं गतागतक्लेशाभिधानात्, न केवलं पापमात्रानुरक्तानां सज्जिवत् गता-

१. पूर्वपक्षिणा । २. 'तद्विरुद्धकारिणश्चे'ति टाकास्थचशब्द इत्यर्थः । ३. तेषां मत्यादः ।

४. 'नियते' । तद्विरुद्धेऽत विवक्षिता इति चे'दिति शेषः । ५. ये इति शेषः ।

गतक्लेशएव किं नाम संयमनेत्वनुभूय नित्यनरके पातोभवति । येतु सज्जीवाः सन्तः पापमनुतिष्ठन्ति तेषामारोहो भवति । 'सर्वेवा एते शुभकृत' इति कौठरव्यश्रतौ तथा दर्शनात् । 'गच्छन्ति पापिनः सर्वे नरकं नात्र संशयः । तत्र भुक्त्वा पतन्येव देद्विषन्ति-जनार्दन' मित्यादि स्मृतेश्च । न च भयकामनाद्यभावविरोध इति वाच्यम् — अबिभ्यता फलकामनाशून्येनापि उपभुक्तस्य विषय मरणहेतुत्वदर्शनात् । अतोऽनिष्ठादि-काणि नामपि महानर्थत्वेन मोक्षाशया दूरोत्सारितत्वात् भवितव्यं तत्रापि विरक्तेनेति-सिद्धम् (अ०. ११)

(१२ — अधिकरणम्,)

ॐ अपिसप्त ॐ (सू. १४)

ननु — सूत्रमिदमयुक्तं नरकभोगस्य नित्यत्वं समर्थनीयमसमर्थयित्वा, नरकसंख्यामात्राभिधानात्, भाष्ये चाऽयुक्तं नरकभोगस्य नित्यताऽसमर्थना-दित्यतः सूत्रभाष्ययोस्तात्पर्यमाह — नरकभोगो भवत्येवेत्यादिना, इति-स्मृतेरित्यन्तेन ॥ क्वचित्तु 'इति स्मृतेरित्यर्थ' इति पाठः, तस्य तात्पर्यार्थ-इत्यर्थो बोध्यः । ननु — रौरवादिपञ्चभ्य एवाऽऽरोहावरोहौ नतु तामिमन्नाऽन्धता-पिप्ताभ्यां, तथाच — 'एतानि क्रमशो गत्वे'ति कथं सप्तानां परामर्श इत्यत आह — एतानि पञ्चेति ॥ पञ्चानामेव 'एतानी'ति परामर्शः कुतो न सप्तानामिति भावः । अतिशयेन तत्र वैराग्येण भवितव्यमिति ॥ नान्विदमयुक्तं वैराग्ये अनिशयाऽभावात् । तथाहि — वैराग्यं नाम विरागता, रागाऽभाव इति यावत् । नचाऽभावे-तारतम्यमस्ति, । येन ब्रह्महननवैराग्यात् भगवद्विद्वेषे वैराग्यस्याऽतिशय इति चेत् —

१. अतः — भयकामनादेरकारणत्वात् । अनिष्टानि ॥ सूत्रादो वर्तमानैतत्सदे नञ् निषे-धविरुद्धोभयार्थकः, इष्टादिकमकुर्वताम् इष्टादिविरुद्धप्रापं कुर्वतां चेत्यर्थः । २. पापेपि ।

३. समर्थनार्थकसमर्थशब्दात् प्यन्तप्रकृतिकैरजन्तात् करोति प्यन्तात् क्काप्रत्यये । ज्ञापक-सिद्धत्वात् पृथक्करणस्य क्वाचित्कत्वेन अत्र सप्तः पृथक्करणाभावात् समर्थयित्वेत्यनेन नञ्स-मासे 'अनञ्समास' इति निषेधात् न त्यप् । असमर्थ्येति सांप्रदायिकः पाठः ।

४. परामर्शकैतानीति शब्दप्रयोगः कथमुपपद्यत इत्यर्थः । ५. कृतः — विवक्षित इत्यर्थः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थयावदर्थकत्वं स्वभावादिभिर्भावः ।

सत्यम् — अभावे न तारतम्यम्, तथापि ह्रिद्वेपादिविरागतायां महताप्रयत्नेन महादरेण भाव्यावित्यामिप्रायेण तथोक्तमित्यदोषः ॥

पूर्वपक्षस्तु — नरकं न नित्यदुःखसाधनं, 'यावदिन्द्राश्चतुर्दशे'त्यादौ अवधिमत्त्वश्रवणात् । नचोभयंयुक्तं, विरोधात् । नच — पुरुषभेदेनव्यवस्था 'चकारनरकंशून्य'मिति शून्यताऽभिधानात् । ततश्च — संयमनेत्वनुभूयकेषां चिदवरोहइति प्रागुक्तमयुक्तमिति नेतरपापेभ्यो भगवद्विद्वेषेऽतिशयितेन वैराग्येणाऽभाव्यमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — भवेदेवं यद्येकमेव नरकं स्यात् नचैवम् किं नाम 'रौरवोऽथ महश्चैव बहि वैतरणी तथा । कुभीराक इतिप्रोक्तान्यनित्यनरकाणितु । तामिस्रश्चाऽन्धतामिस्रौ द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तितावि'ति वचनात् सप्तनरकाणि । 'चकारनरकंशून्य'मित्यादीनि रौरवादिपंचनरकाविषयाणि । 'नैवोत्तिष्ठती'त्यादीनितु तामिस्राऽन्धतामिस्राविषयाणि, अन्यानिच बहूनि क्षुद्रनरकाणि सन्ति तान्यपि अनित्यफलदानि । अतो भगवद्वेषादिफलस्य नित्यनरकत्वात् इतरपापेभ्योऽतिशयेन तत्र वैराग्येण भवितव्यमिति सिद्धम् (अ०. १२)

[१३ - अधिकरणम्]

ॐ तत्राऽपिच तद्व्यापारादविरोधः ॐ (सू. १७)

उभयविधस्थानेति ॥ वैकुण्ठभूलोकदर्शनं संदेहबीजमित्यर्थः । नरके दुःखांगीकारे ईश्वरस्य दुःखस्यादित्यनिष्ठमापादयितुं नरके ईश्वराभावात् न तस्यदुःखापादनं युक्तमित्याशङ्कानिरासः पृच्छति — किंतत्रेति ॥ आद्यंदूषयतीति ॥ नरके ईश्वरमंगीकृत्य, तत्रदुःखमस्तीतिवदन्तं वादिनंदूषयतीत्यर्थः । एतेन — नरके दुःखस्यैव दूषणीयत्वात्, तत्रेश्वरोस्तीत्याद्यपभूदूषणमयुक्तमितिपरस्तम् । यदनरकस्येति॥ अत्र यदनरकस्य सदुःखतांगीक्रियतेऽप्येतत्, आपादकं तर्हि — ईश्वरस्यदुःखभोगप्राप्तिः स्यादित्येवमापाद्यम्, नरकस्यसदुःखत्वं नेश्वरदुःखभोगाऽऽपादकं नियामकाभावादित्यतउक्तम् — दुःखिसहावस्थाना-

दिति ॥ दुःखिसहावस्थानमसिद्धमित्याशङ्कापरिहाराय तत्रस्थानां 'प्रेरकतया ईश्वरोऽभ्युपगम्यत' इत्यनेन पराऽभ्युपगमप्रदर्शनं कृतमिति बोध्यम् । एतेन — यदि नरकस्य सदुःखतां ऽङ्गीक्रियते, तर्हि ईश्वरस्य दुःखभोगप्राप्तिः स्यादित्येताव-
 तैव पूर्णत्वात् अधिकं व्यर्थमिति परास्तम् । विपर्ययेपर्यवसानमाह — ईश्व-
 रस्येति ॥ भूलोके दुःखिसहावस्थितस्यापि ईश्वरस्य शक्तिवैशेष्यात् दुःखाऽभोगवत्
 नरकेपि दुःखाऽभोगोऽस्त्वित्याशङ्क्य निषेधति — न चेति ॥ कुतोनेत्यत आह -
 दुःखानुभवइति ॥ युज्यते दुःखिना सहावस्थितस्यापि ईश्वरस्य भूलोके
 स्वीयतया दुःखानुभवाऽभावः, भूलोकस्य सर्वेषां स्वस्थितानां दुःखजननस्वभावा-
 भावेन ईश्वरीयदुःखाभावात्, अस्वकीयस्य दुःखस्य स्वकीयतया ऽनुभवस्य गुण-
 त्वेन सावज्ञाऽविघातकत्वात्, नरकस्थस्य तु ईश्वरस्य न स्वीयतया दुःखस्या ऽनु-
 भवाभावो युज्यते, नरकस्य स्वस्थितानां सर्वेषां दुःखजननस्वभाववत्त्वेन स्वकीयदुःख-
 प्राप्या तदनुभवाभावस्य सार्वज्ञविरोधित्वादिति भावः । द्वितीयमिति ॥ द्वितीय-
 वादिनं निराचष्ट्यर्थः । प्रकारद्वयेपीति ॥ नरके ईश्वराङ्गीकारे ईश्वरस्य दुःख-
 प्राप्या न नरकस्य दुःखजननस्वभावः, तदनङ्गीकारे तु 'सर्वविस्तृजती' ति श्रुत्या तस्य
 कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात् तद्रहितप्रदेशे दुःखसंभवेन प्रकाऽद्वयेपि नरकस्य-
 सदुःखत्वानुपपत्तिरिति भावः । न चोक्तदोषइति ॥ ईश्वराङ्गिना नरके दुःखाङ्गी-
 कारे तस्य सर्वकारणताप्राहकश्रुतिविरोधः स्यादित्युक्तदोषः स्यादिति न वाच्य-
 मित्यर्थः । असार्वज्ञतामाशङ्क्येति ॥ 'नासौ दुःखमु' गित्युक्त्या सर्वथा दुःख-
 ज्ञानमेव नास्तीति मन्यमानस्य शङ्कामाशङ्क्येत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — नरकं न सदुःखं ईश्वरस्यापि दुःखप्रसंगात् । न च सहा-
 वस्थितयोः जीवेश्वरयोः जीवस्यैव दुःखं नेश्वरस्येति संभवति । न च — भूलोके
 सहावस्थितयोः जीवेश्वरयोः जीवस्यैव दुःखं नेश्वरस्य शक्तिवैशेष्यादिति वत् नरकेपि
 वैश्वस्य स्यादिति वाच्यम् — भूलोकस्य स्वस्थितानां सर्वेषां दुःखजननस्वभावाभावेन

१. 'संभोगप्राप्ति (ब्र. १-२)' इति मूत्रोक्तदिशा विशेषसामर्थ्यवत्त्वादिमर्थः ।

२. प्रकारद्वयेनार्पाति कचित्पाठः ।

तत्र तथासंभवेऽपि, नरकस्य स्वास्थितानां सर्वेषां दुःखजननस्वभाववत्त्वेन वैषम्या-
ऽयोगात् । नच — तत्रेश्वराभावात् दुःखप्रसंगः — सर्वसृजतीति श्रुत्या ईश्वरस्य
कार्यमात्रं प्रति कारणत्वेन तत्रेश्वराभावे मुनरांदुःखायोगात् । ततश्चोभयथापि-
दुःखासंभवात् न तत्र वैराग्येण भाव्यमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — भक्त्येव नरकसदुःखम्, तत्रापि ईश्वरव्यापारांगीकारेण
अकारणकत्वदोषाभावात् नचेश्वरस्य दुःखप्राप्तिः — नरकस्यापि तद्वशत्वेन
अदुःखानुभवेनैव तन्निरेकत्वात् । नच — तत्र प्रमाणाभावः — ‘सर्वगोसभूमौ-
सनरक’ इति श्रुतेः, ‘नरकेऽपि वमन्नीश’ इति स्मृतेश्च । ततश्च — नरकस्य सदुःखत्वात्
तत्र वैराग्येण भाव्यमिति सिद्धम् । (अ०. १३)

(१४ - अधिकरणम् .)

ॐ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॐ (सू. १८)

लौकिकमार्गदर्शनमिति ॥ लौकिकमार्गे स्वातन्त्र्येण गम्यत्वदर्शन-
मित्यर्थः । अयं भावः — लौकिकमार्गस्तावत्स्वातन्त्र्येण गम्योदष्टः प्रकृतौ च
मार्गावलौकिकौ, अतो लोकवैलक्षण्येन भाव्यम् नच वैलक्षण्यं सर्वात्मना भवतीति
केनचिद्रूपेण वाच्यमिति संदेह उपजायते, किमनयोर्मार्गयोः स्वातन्त्र्येण गम्यत्वा-
भावेन वैलक्षण्यं उत स्वातन्त्र्येण गम्यत्वेऽपि प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यमिति । यद्यप्यलौकि-
कत्वं भवे संदेहबीजं, तथापि — संदेहं जनयतोऽलौकिकत्वस्य लौकिकदर्शनं
साचिव्यमाचरतीति भावेन लौकिकमार्गदर्शनं, मलौकिकत्वं च, संदेहबीजमित्यु-
क्तम्, नतु समकक्षत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् । एतेन — लौकिकदर्शनं नाऽलौ-
किकसंदेहापादकं, संदेहधर्मिसंबन्धित्वाभावात्, अन्यथा ऽतिप्रसंग इति परास्तम् ।
तादृशस्याप्यभाव इति । सत्यपि ज्ञापके फले न तादृशस्वातन्त्र्यमभ्युपगम्यते,
तर्हि साधनेऽपि न स्यादविशेषात् । ततश्च वैराग्याद्यनुष्ठानमपि न स्यादिति भावः ।
एतेन — तादृशस्वातन्त्र्यस्य फलेऽभावे साधनानुष्ठानाऽभावापादनमयुक्तं, व्यधि-

करणत्वादिति परास्तम् । ' जायस्वम्रियस्वेत्येतत्पद्याच्छे — पुनः पुनर्जायन्त-
इति ॥ ' क्रियासमभिव्याहारे लोट्लोटोहिस्वौवाचतध्वमो' (पा. सू०. ३-४-२)
रिति स्मरणात् जायस्वम्रियस्वेत्युपपन्नेम् ।

पूर्वपक्षस्तु — भवन्त्येवजीवा गत्यादिफलेस्वतन्त्राः, ' अथैतयो नैकत-
रेण गच्छन्ती' (छा०. ५-१०-८) ति वचनात् । नहि — स्वातन्त्र्याभावे
गच्छन्ति नगच्छन्तीति व्यपदेशो युज्यते । नच जीवानामस्वातन्त्र्यं प्रतिपादितमिति-
वाच्यम् — साधनक्लृप्ते ईश्वरदत्तस्वातन्त्र्यांगीकारात् । अतो 'मूलेलब्धफलेनैव-
शास्त्राप्रं गंतुमिच्छति' इतिन्यायात् फलएवस्वातन्त्र्यात् किं वैराग्यादिसाधनेनेति ।

सिद्धान्तस्तु — न जीवाः गत्यादौ स्वतन्त्राः, प्रमाणाऽभावात् । ' अथै-
तयो' (छा०. ५-१०-८.) रितिश्रुतिगतै' तच्छब्दस्य ' तद्यद्व्यं विदु र्येचारण्ये
षद्धानपश्युपासते' तेर्चिषमभिसंभवन्ति, ' अथयद्भेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासते ते
धूममभिसंभवन्ती' (छा०. ५-१०) ति विद्याकर्ममार्गयोरपि प्रकृतत्वात् तत्परा-
मर्शकत्वेन, अस्य वाक्यस्य साधने स्वातन्त्र्यनिर्देशात्मकत्वात् । नच — विद्या-
कर्ममार्गवत् देवयान पितृयान (ण) योरपि प्रकृतत्वात् कस्याप्यपरामर्शइति संदेह-
एव स्यात् न निश्चय इतिवाच्याम् ' विद्यापथः कर्मपथो द्वौपंधानौ प्रकीर्तितौ ।

१. ' पाणिनीयसूत्रात्, तेनसर्वपुरुषसर्ववचनानांस्थाने हिस्वौविहितौ, अतोऽत्रअस्य-
स्थाने स्वः, आर्षत्वात् ' यथाविध्यनुप्रयोग ' इति अनुप्रयोगेन, पानःपुन्यद्योतकं ' क्रिया-
समभिव्याहार ' इतिवार्तिकविहितं द्विवंतु न भवति, पानः पुन्यस्य ' असकृदावृत्तानी' ति-
पदसमभिव्याहारात्प्रतीतेः । यद्वा — ' क्रियासमभिव्याहार' इति पदवर्जं सूत्रमनुवर्त्य
' समुच्चयेऽन्यतरस्या' मितिसूत्रेणस्वः, पानःपुन्यं समभिव्याहारगम्यमिति टीकादत्तात्पर्यम् ।

२. उपपन्नम् जायन्तइत्याद्यर्थे ' जायस्वे' त्यादि साधुभवतीति । ३. ' नैकतरेणच-
तानी'त्येव श्रुतिपाठः, ' गच्छन्ती'त्यध्याहृतं व्यासतीर्थभावबोधवेदेशतीर्थादिभिः, झटिति
अर्थबोधाय अध्याहृतपदाविशिष्टा श्रुतिं रुदाहृता । श्रुतिरेव एवमानुपूर्वकेति केचिन्मन्यन्ते ।

४. ' स्वात्मनाचोत्तरयो' (ब्र. २-३-) रित्यत्रविशिष्ट्यगत्यादौ, असन्ततेश्चाऽव्यक्तिकर'
(ब्र. २-३-५०) इत्यादौ सामान्येन तदर्धोपस्थापारवत्त्वसाधनात्. अस्वातन्त्र्यं प्रति-
पादितमित्यर्थः । ५. स्वातन्त्र्यस्वभावादित्यर्थः ।

तद्वर्जितस्त्रिधा याति तिर्यग्वा नरकं तम'इति वचनात् निर्णयोपपत्तेः । अतः
फले स्वातन्त्र्याऽभावात् अपेक्षितं वैराग्यादिसाधनमिति सिद्धम् (अ०.१४)

(१५ - अधिकरणम् .)

ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ [सू. १९]

लोकदृष्टिरलौकिकत्वंचेति॥ इहापि अलौकिकत्वमेवसंदेहवर्जं लौकिक-
दृष्टिस्तु प्रागुक्तदिशा तस्यसाचिव्यमाचरतीति तथोक्तमितिबोध्यम् । एतेन लोक-
दृष्टे लौकिके सुखवत्त्वरूपकोटि प्रापकत्वेऽपि अलौकिके तदप्रापकत्वात् संदेह-
वर्जित्ववर्णनमयुक्तमितिपरास्तम् । एव मेवंजातीयके सर्वत्रद्रष्टव्यम् । अतिवैराग्य-
मिति ॥ नरकाऽपेक्षयेत्यर्थः । अप्रियत्वादिति ॥ अभिव्यक्ताऽप्रीति विषयत्वा-
दित्यर्थः । एतेन — एतेषामेव संसारदशायां सुखित्वेनेद्वरेष्टत्वदर्शनाव्यभिचारइति
परास्तम् । तत्राऽप्रियत्वसद्भवेपि हेतुकृताऽभिव्यक्ताऽप्रीति विषयत्वस्य तत्राऽभा-
वात् । भाष्यस्थ 'लोकसिद्धि'रितिपदमनूयव्याचष्टे — लोकसिद्धिरिति । लोक-
सिद्धदृष्टान्तेन तमसः सुखराहित्यसाधकमनुमानं स्मृतिसिद्धमितिभावः । अनेन-
व्यतिरेकान्वयाविति ॥ 'विमता न सुखवत्त्वेनेद्वरेष्टाः तदप्रियत्वा'दितिप्रयोगे
'अतिप्रिये यथाराजा न दुःखं सहते काचि'दित्यनेनाऽर्थात् यो यस्यसुखित्वेनेष्टः
नाऽसौ तस्याऽप्रिय इतिव्यतिरेकः सूचितः, । 'अत्यप्रिये सुखमपी'त्यनेन
यो यस्याऽप्रियः, नाऽसौ तस्य सुखित्वेनेष्टइत्यन्वयो दर्शित इत्यर्थः । अतः
परं श्रूयमाणं 'सदसज्जनानां वाप्रकृति'रितिवाक्यं न टीकावाक्यं किंतुप्रक्षिप्तम्,
अवश्यं चैतदेवंविज्ञेयं, 'चशब्दाल्लोकसिद्धिरपि स्मार्तत्वाहे'ति भाष्यविरु-
द्धत्वात् । अस्मिन्भाष्ये लोकसिद्धदृष्टांतकानुमानस्य स्मार्तत्वाभिधानेन स्मृतेः
अनुमानांगव्याप्तिनिरूपणपरत्वस्यैव भाष्याऽभिमतत्वात्, अस्यवाक्यस्य पूर्व-

१. विद्याकर्ममार्गयोरेवपरामर्श इतिनिर्णयेत्यर्थः । २. अत्राऽधिकरणेष्वसूत्राणि । ३. अति-
शयेनवैराग्यामितिक्वचित् टीकायां पाठः । ४, ५, ६. 'स्मर्यत' (३-१-२०) इति
सूत्रायटीका प्र०. धा०.

(पा. ने. ४.)

णान्वयाभावाच्च । नच — सदसज्जनानां वा प्रकृतिः अनेन दर्शिते ल्यन्वय-
इतिवाच्यम् — सदसज्जनस्वभावनिरूपणस्याऽसंगतत्वात्, स्मृतौ तदनुपलंभाच्च ।
मोहान्यथानुपपत्तेरिति ॥ ननु मोहस्य दुःखविशेषकार्यत्वात् मोहान्यथानुप-
पत्त्या दुःखातिशय एव तत्र सिध्येत्, न सुखाभावः तत्कथमुच्यते मोहान्यथा-
ऽनुपपत्तेर्न तत्र सुखलेश इति चेत् — सत्यम् — मोहान्यथाऽनुपपत्त्या दुःखएवाति-
शयः सिध्यति अतिशयश्च निरवधिकत्वमिव सुखलेशाऽसमानाधिकरणत्वमपीति
तथोक्तम् । ननु — भाष्ये — ‘तृतीयतमसः श्रवणात् संशोकजमोहप्राप्ति’ रित्ये-
तावतैव पूर्णत्वात् भाष्ये ‘शब्दानुसारा’दितिपदं व्यर्थमित्यत आह — शब्दानु-
सारादिति ॥ इत्यादीत्यतः परं सूचयतीति शेषः । ततश्चैवं योजना — शब्दानु-
सारादितिपदं तृतीयतमसः सम्यग्व्याख्याने अतिमूर्च्छा, अतिसम्यग्व्याख्याने ततो-
प्यतिमूर्च्छेत्यादि सूचयतीति । यथायथा व्याख्यानं विशिष्यते, तथातथा
दुःखं विशिष्यत इति सूचनाय तत्पदं प्रयुक्तमिति भावः

पूर्वपक्षस्तु — अन्धंतमोऽपि सुखयुक्तमेव दुःखयुक्तत्वात्, दुःखं हि
सुखाविनाभूतम् ‘यत्तदुःखं सुखं तत्रे’ति वचनात् । अतोऽधेतमस्यपि सुखस-
द्भावात् न तत्र वैराग्यमपेक्षितमिति ।

सिद्धान्तस्तु — नाऽधेतमसि सुखलेशो वक्तव्यः ‘अथाऽविद्वानकर्मा
ऽवाग्गच्छति ‘त्रिधा ह वा अवगातिः तिर्यग् यातना तम’ इति, द्वे वा वसुखानुवृत्ते, न तमः
सुखानुवृत्तमिति श्रुतेः, ‘तिर्यक्षुनरके चैव सुखलेशो विधीयते । नाऽधे तमसि
मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चने’ति स्मृतेश्च । ‘विमताः न सुखवन्तः, ईश्वरेण-
तथाऽनिष्टत्वात् यो यथा नेश्वरेणेष्टः नासौ तथा, तथा — शृङ्गित्वेनाऽनिष्टः
शशो न शृंगी’त्यनुमानाच्च । ईश्वरेण तथानिष्टत्वं च तदप्रियत्वहेतुसिद्धम्, तत्र
सुखाभावस्य चतुर्मुखप्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । अधरतमः श्रवणमात्रेण तच्छ्राविणां

१. दर्शितावितिपदस्यानुवृत्त्यास्त्रीलिंग प्रथमान्ततयाविपरिणामेनाऽन्वयइत्यर्थः ।

२. ‘तृतीये शब्दे’ (३-१-२२) सूक्तटी. प्र०. धा०. । ३. तृतीयेति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः ।

४. तत्सूत्रीय टी०. प्र०. धा०. ५. निरूपणे ।

मोहप्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्रत्यदुःखस्य निरवधिकत्वात् सुखलेशाऽसामानाधिकरण्याऽतिशयसिद्धेश्च । नच श्रवणमात्रेण तच्छ्राविणां मोहप्राप्तिरसिद्धेति-
वाच्यम् । 'महातम स्त्रिधा प्रोक्त मूर्ध्वं मध्यं तथाधरम् । श्रवणेनैव मूर्च्छादि-
रधरस्य यतोभवे'दितिस्मरणात् । अतोऽधेतमसि सुखलेशाभावात् भवितव्यं
तत्र तत्साधनेच विरक्तेनेति सिद्धम् (अ०. १५)

(१६ - अधिकरणम्,)

ॐ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॐ (सू. २४)

धूमादिदेवताभिरिति ॥ यद्यपि धूमादिपदमाकल्पस्थायि, तथापि
अन्यस्य तत्पदप्राप्तिर्युज्यते, तद्यथा — आमरणभाव्यपि राजपदं किञ्चित्कालं-
स्वयमनुभूय पुत्रस्नेहवशात् पुत्राय दत्त्वा, महाराज स्तपसे वनंगच्छति, तथा —
धूमादिदेवता अपि स्वपदं स्नेहात् कर्मिणे दत्त्वा, स्वयमन्यत्रगच्छन्तीत्यङ्गीकारे
बाधकाभावादितिभावः । नचैतावतेति ॥ तत्स्वभावप्राप्त्युक्त्या तत्पदप्राप्तिरेव
शब्दान्तरेणोक्तेति न मंतव्यमित्यर्थः

पूर्वपक्षस्तु — कर्मिणो धूमादिपदप्राप्तिर्वा, तदैक्यंवा भवतीत्यभ्यु-
पेयम् । 'धूमोभूत्वाऽभ्रंभवती'ति वचनात् । अनेनवाक्येन सामानाधिकरण्य-
वलात् धूमादिभौवतत्पदप्राप्त्योः प्रतीतिः । स्नेहवशात् राजपुत्रस्य राजपदप्राप्ति-
वत् अर्जुनस्येन्द्रतादात्म्यवच्च, उभयोरप्युपरन्नत्वात् । अतः प्रकारद्वयेपि सकृ-
दनुष्ठितयज्ञाना माकल्पसमाप्ति परमसुखसंभवात् व्यर्थं कर्मणि तत्कलेच
वैराग्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न कर्मिणः तत्तादात्म्यं तत्पदप्राप्तिर्वा संभवति अन्य-
स्याऽन्यभावासंभवात्, तत्पदस्य नियताधिकारिभिः ज्ञानेनैव प्राप्यत्वात्, युग-
पदनेक कर्मिसमवाये ऽनेकेषामेक पदप्राप्त्यदोगाच्च । तस्मात् तद्गतौ गतिः तत्स्थितौ-

१. किञ्चिदिति निपातसमुदायोऽल्लसार्थकः । २. धूमादिदेवतैक्यमित्यर्थः ।

३. तद्भावः - तदैक्यम् ।

प्राप्नुयादिति । अधिकावस्थाने कारणाभावादिति । अधिककालावस्थानेकार-
णस्य देवताप्रसादस्य कर्मभूमौ ईश्वरप्रेरणादौ सत्येव संपाद्यत्वेन तत्रसंपादना-
संभवादितिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — कर्मि स्वर्गान्निर्गतः कल्पान्ते देहंप्राप्नोति, 'यथेतमा-
काश'मित्यादौ आगमनेवळायां बहुस्थानप्राप्तिश्रवणात्, बहुस्थानगमनंच नाऽचिरे-
णसंभवति तत्रतत्र तत्तत्त्वाभावेन अतिमहासुखे संभवति तद्विहायाऽऽगमने
प्रयोजनाऽभावात् । नच पुण्यस्याऽल्पत्वात् बहुकालावस्थानानुपपत्तिः, देवतासा-
न्निध्यसद्भावेन तत्रावस्थानकारणदेवताप्रसादाऽर्जनोपपत्तेः । नहि प्रेक्षावान् वदौ-
न्यमहाप्रभुसान्निध्ये सति अनाराध्य स्वामीष्टं न प्राप्नोतीति संभवति । नच तथा-
सति कल्पान्तेपि न मातृशरीरप्राप्ति रिति वाच्यम् — कल्पान्ते स्वपरिचितदेवताया
मुक्तत्वेन देवतान्तरस्थच परिचयाऽभावेनाऽऽराधनायोगात् । ततश्च कर्मानुष्ठानेनैव
आकल्पंसुखसद्भावात् किं कर्मणि तत्फलंच वैराग्येणेति ।

सिद्धान्तस्तु — अचिरेणैव संवत्सरादर्वाक् देहंप्राप्नोति, । 'तद्यइह-
रमणीयचरणा अभ्याशोहयत्ते रमणीयां योनिमपाद्यंत'(छा०.५-१०-) इतिश्रुतेः,
'स्वर्गाल्लोकादवाक्प्राप्तो वत्सरात्पूर्वमेवतु । मातुःशरीरमाप्नोति पर्यटन् तत्रतत्रच'
ति स्मृतेश्च । कर्मफलसकृत्कालत्वेन अधिकावस्थानानुपपत्तेश्च । इहलोकएव
पुण्यार्जनमिति भगवताकृतत्वेन तत्रैव पुनर्देवताऽऽराधनाऽनुपपत्तेश्च । अतः
कर्मिणोऽचिरेणैव गर्भवासादिदुःखसद्भावात् भवितव्यं कर्मादौ विरक्तेनेति सिद्धम्
(अ०. १७)

(१८ — अधिकरणम्.)

ॐ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॐ (भू. २६)

वैराग्यायेति ॥ ननु कर्मिणोऽप्रीत्यादिभावनिरासेनाऽदुःखित्वाभिधाने न
कर्मणिविरज्येत किंवचनुरज्येत दुःखाभावात्, किंचैवंसति प्राचीनं गतागतकले.

शस्य कर्मफलत्वसाधनमयुक्तस्यात्, अपिच 'तद्यइहरमणीयचरणा रमणीयां योनि-
मापद्यन्त' इति श्रुत्युक्तमणीय चरणफलस्यापि अतिदुःखरूपत्वेन तत्फलत्वं निषेध्यं
स्यात्, अन्यथा — श्रुत्युक्तमुखसाधनस्यापि दुःखहेतुत्वे श्रुत्युक्तवैराग्येपि तच्छङ्क-
कास्यात्, अथ गतागतादिक्लेशस्य कर्मफलत्वं, वैराग्योपयोगीति, प्राचीनं तत्स-
मर्थनमुपपन्नं हन्ततर्हि ब्रीह्यादिभावस्यापि कर्मफलत्ववैराग्योपयोगीति तन्निषेधो
व्यर्थः स्यात् अविशेषादिति चेत्, न, वैषम्यात्, युक्तं गतागतक्लेशस्य कर्मफलत्वव्यु-
त्पादनम् तस्यक्लेशस्य सुखोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेन वेदोक्तकर्मजन्यत्वे वेदाप्रामाण्य-
प्रसक्त्यभावेन वैराग्यविधायकशास्त्राऽऽश्वासोऽविघातात् । नहि उयोतिष्ठोमादि-
कर्मण इष्टोत्पत्तिनान्तरीयक दुःखजनकत्वमात्रेण इष्टसाधनत्वं विहन्यते,
नापि तच्छास्त्रप्रामाण्यं विहन्यते, शास्त्रार्थस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाध-
नत्वस्य सत्त्वात् । ब्रीह्यादिभावस्य कर्मफलत्वे तु उयोनिष्ठोमादिशास्त्राऽप्रामाण्य
मापतति, ब्रीह्यादिभावापादितस्य दुःखस्य बलवत्त्वात् । ततश्च — वैराग्य-
विधायकशास्त्राऽप्रामाण्यशङ्कया वैराग्याऽनुष्ठानमपि नस्यादिति निरसनीयमेव
ब्रीह्यादिभावस्य कर्मफलत्वम् । यदत्रोक्तम् — योनिप्राप्ते रमणीयचरणफलत्वं
निवारणीयमिति, इष्टमेवैतत् ! अस्माभिरपि दुःखकर्मसाध्ययोनिप्राप्तौ रमणीयत्व-
मात्रस्य रमणीयचरणफलत्वाङ्गीकारात् । 'तद्यइहरमणीयचरणा' इति श्रुतिरपि
रमणीयचरणस्याऽन्यतो जायमानायां योनिप्राप्तौ रमणीयत्वाधायकत्वमात्रमाचष्टे
न पुनस्तद्धेतुत्वमिति । दुःखवन्तो न वेति ॥ इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःख-
वन्तो न वेति संदेह इत्यर्थः । एतेन — गतागतक्लेशस्य समर्थितत्वात् संदेहानुप-
पत्तिरिति परास्तम् । दुःखिनासहावस्थानेपीति ॥ दुःखिना एकदेहावस्था-
नेपीत्यर्थः ॥ एतेन — ताड्यताडकयोः सहावस्थितत्वेपि ताडकस्य दुःखा-
भावात् अयुक्तमिदमिति परास्तम् । 'ब्रीहियवा, ओषधिवनस्पतयः, तिला, माषा,
जायन्त' इत्येतावतैव पूर्णत्वात् इति शब्दो व्यर्थ इत्यत आह — इति शब्द इति ॥
ब्रीह्यादिशब्दा न स्वार्थमात्रपराः, अपितु — प्रियङ्गवाद्युपलक्षका इति सूचनार्थ-
इत्यर्थः । एतेन — ब्रीह्यादिशब्देनैव उपलक्षणसंभवात् प्रियङ्गवादीनामिति शब्द-

शक्यसंबन्धाऽभावाच्च न तेन लक्षणा युक्तेति परास्तम् । दृष्टिर्हिंसात्वेनेति ॥ ब्रह्म-
हिंसायाः पापहेतुत्वं हिंसात्वेनोपाधिना 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ श्रुतामित्यर्थः,
हरिणा दृष्टत्वेन श्रुतीनां दृष्टशब्दवाच्यत्वात् । तदुक्तम् — 'यतस्ता हरिणा
दृष्टाः श्रुता एव परैर्जनैः । श्रुतयो दृष्टयश्चेति तेनोच्यन्ते पुरातनैरिति । अतो-
हेतुत्वाभावादिति ॥ हिंसात्वेन हेतुना यागीयहिंसाया अपि पापसाधनत्वसिद्ध्या-
दुःखहेतुत्वसद्भावादित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — असत्येव कर्मिणामिष्टोत्पत्तिनां तरीयक दुःखातिरिक्तबल-
बहुः खं तेषां 'तद्ब्रह्म ब्रीहियवा' इति ब्रीह्यादिभावश्रवणात् । तद्भावे च छेदनादिना
दुःखावश्यंभावात् । न चेयं श्रुतिः ब्रीह्यादिप्रवेशमात्रपरा न तद्भावपरेति वाच्यम् —
बाधकाभावे मुख्यार्थत्यागाऽयोगात्, ब्रीह्यादिप्रवेशमात्राङ्गीकारेऽपि दुःखाऽनि-
वारणात् । नहि दुःखसहावस्थानेऽपि दुःखाऽभोगे कारण मीश्वरवत्त्वात्तन्वयमस्ति,
येन दुःखभोगो न स्यात् । तच्च दुःखं यज्ञादिकर्मफलमेव, अतः सुखसाधन-
तया वेदोपदिष्टकर्मणो दुःखजनकत्वे मोक्षहेतुत्वेनोपदिष्टवैराग्यादावपि आश्वासा
ऽभावात् अननुष्ठेयताऽप्येति ॥

सिद्धान्तस्तु — न कर्मिणां ब्रीह्यादिभावेन दुःखं मन्तव्यम्, । तत्रैव
मानाभावात् । अस्यां श्रुतौ कर्मिणो ब्रीह्यादिशरीरप्रवेशमात्राऽभिधानात् । न च
दुःखसहावस्थानात् दुःखप्राप्तिः — सहावस्थानस्याऽप्रयोजकत्वात्, तत्प्रयोज-
कस्य पापस्याऽभावात् । ननु — ब्रीह्यादिशरीरप्रवेश एव श्रुत्यर्थः, नतु तद्भाव-
इति कुतो निश्चयमिति चेत्, 'सोऽवाग्गत स्थावरान् प्रविश्याऽभोगेनैव ब्रजन्
स्थूलं शरीरं मेती'ति समारब्धानादिति गृहाण । ननु ज्योतिष्टोमादे हिंसाविशि-
ष्टत्वेन पापमिश्रत्वात् ब्रीह्यादिभावेन दुःखमवर्जनीयमिति चेत्, न — ब्रीह्यादि-
हिंसायाः पापहेतुत्वेऽपि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम' (तै० सं० का०, २-१)
इत्यादिना विहितहिंसायाः पुण्यहेतुत्वेन यज्ञादेः पापमिश्रत्वाऽभावात्, तदुक्तम् —

१. 'अशुद्ध' (३-१-२७) मिति सूत्रायटी०. प्र०. धा०. ।

२. तत्त्वनिर्णयउक्तमित्यर्थः । ३. अशुद्धमिति सू०. टी०. प्र०. धा०. ।

‘हिंसात्ववैदिकी यातु तयाऽनर्थोऽधुवंभवेत् । वेदोक्तया हिंसयातु नैवाऽनर्थः कथंचने’ति । अतो यज्ञादेः सुखसाधनतया उपदिष्टस्य दुःखकारणत्वाऽभावात् युक्तं वैराग्याद्यनुष्ठानमिति सिद्धम् (अ०. १८)

(१९ - अधिकरणम्)

ॐ रेतः सिग्योगोऽथ ॐ (सू. २८)

नाऽतिविरक्तिः स्यादिति ॥ इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखस्याऽल्पत्वादिति-
भावः । श्रुतिः, प्रयोजनाऽदर्शनंच, संदेहबीजमिति ॥ श्रुत्यातावत् पितृ-
प्रवेश उच्यते, तत्प्रवेशस्यच प्रयोजनं नोपलभ्यते, ततश्च श्रुतिः प्रतीतार्थे-
प्रमाणं, नवे, ति संदेहः, संदेहबीजमितिभावः । एतेन — श्रुतिप्रयोजनाऽदर्श-
नयोः श्रुतेः प्रबलत्वेन निर्णयसंभवात् न संदेहइतिनिरस्तम् । किमर्थेतिवक्त-
व्यमिति ॥ किमःअर्थोयस्याःसा किमर्था, काकुस्वरेण पितृप्रवेशाक्षेपार्था श्रुति-
रिति वक्तव्यमित्यर्थः । एतेन श्रुतेरर्थान्तरस्यैव वक्तव्यत्वेन तद्विहाय किमर्थेति
प्रश्नकरणमयुक्तमिति परास्तम् । किमुत्पत्ताविति ॥ किंपितुरेवानुपयोगात् तत्प्र-
वेश आक्षिप्यते, उत पितुरुपयोगमङ्गीकृत्यप्रयोजनाभावात् प्रवेशो नेत्याक्षिप्य-
तइतिभावः । तत्प्रवेशस्य ईशकृत्तत्वादिति ॥ पितृप्रवेशो बीजानां दावदहनमिव
जीवानां संस्कारतया ईश्वरेण कृत्तत्वात्, प्रयोजनाभावोऽसिद्धइतिभावः । रेतः
सिग्योगोऽनन्तरमपीति ॥ साधारणजीवानां रेतःसिग्योगानन्तरं नियमेन
मातृशरीरप्रवेशसद्भावाच्च वचनस्याऽप्रामाण्यमितिभावः । एवकारस्त्वयोगव्याव-
र्तकइति । पितृप्रवेशानन्तरं मातृप्रावेशिजीवपरतादशायामेवकारोऽयोगव्या-
वर्तकः । गर्भस्थितसिद्धदेहप्रवेशिजीवपरतादशायाम् अनुपयोगव्यवच्छेदार्थइत्यपि
द्रष्टव्यम् । ‘देहं गर्भस्थितं कापि प्रविशेत्स्वर्गतो गत’ इतिवचनात् । उक्तंच सुधा-
याम् — ‘कूचित् बीजादिसंबंधाभावस्यापि विद्यमानत्वेन तद्विषयत्वादिति ।

पूर्वपक्षस्तु — न जीवस्य पितृप्रवेशोऽस्ति ‘मातुरेवोदं व्रजे’दिति-

वचनात् । नच 'यएव गृहीभवति' इति पितृप्रवेशवचनविरोधः — प्रयोजनाभावयुक्तियुक्ततया बलवदेतच्छ्रुतिविरुद्धत्वेन तच्छ्रुतेः काकुस्वरेण पितृप्रवेशनिषेधपरत्वात् ततश्च अत्यायासाभावेन नाऽतिवैराग्यं कर्मादावपेक्षितमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अस्येवपितरिप्रवेशो जीवस्य 'ततोरेतः सिचमेवाऽनुप्रविशत्यथमातर' मिति श्रुतेः । नच — पितृप्रवेशोऽर्थः, पितृप्रवेशस्य उत्पत्त्यमानसाधारणजीवसंस्कारतया ईशकृप्या तस्य संस्कारार्थत्वात् । नच — मातुरेवोदरं व्रजे' इति स्मृत्यप्रमाण्यम् — पितृप्रवेशानन्तरं मातृप्रवेशस्याप्यंगीकारात् । नच — 'मातुरेवे' त्यवधारणानुपपत्तिः — स्मृतेः साधारणजीवपरतादशायाम् अवधारणस्य अयोगव्यवच्छेदार्थत्वांगीकारात् । गर्भस्थितसिद्धशरीरप्रवेशजीवपरतादशायांतु अन्ययोगव्यवच्छेदस्यापि भावात् । अतः पितृप्राप्ये विद्यमानत्वात् भवितव्यं कर्मादावतिवैराग्येणेति सिद्धम् ।

(२० — अधिकरणम्,)

ॐ योनेः शरीरम् ॐ (सू. २९)

जीवस्यपितृद्वारेति ॥ अत्र स्वर्गादागतजीवस्य पितृप्रवेश, स्ततोयोनिप्रवेशः, अथ मातृप्रावेशः, ततः कललत्वं, ततो बुद्बुदादिक्रमेण असिद्धदेहप्राप्तिरिति एतावन्ति प्रमेयानि साध्यानि इति ध्येयम्, सिद्धदेहप्रवेशाद्येवेति ॥ आदिशब्देन अन्नद्वारेण मातृप्रवेशः, पितर्येव देहप्राप्तिः, बहिर्वा पितुः सकाशात् देहप्राप्तिः, स्थानान्तरे पितृनिरपेक्षेण देहप्राप्तिरित्यादयो ग्राह्याः, 'पश्चादेव प्रविशती' ति भाष्यमुपलक्षणमिति भावेनाह — पितृशरीरादिति ॥ पितृशरीरात् मातृयोनिमनुप्रविश्य, शरीरप्राप्तिरिति विशिष्टं नाऽस्तीत्यर्थः । स्वर्गादागतेषु कस्यचित् योनिप्रवेशो नास्ति, अन्यत्सर्वं विद्यते, अन्यस्य तु पितृशरीरप्रवेशएव-

१. तदर्थकैवकारित्यर्थः । २. अयोगेति ॥ स्वसमभिव्याहृतमातृपदार्थसंबन्धाभावव्यवच्छेदेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे पितृप्रवेशोऽप्यस्ति । ३. अन्ययोगेति ॥ स्वसमभिव्याहृतमातृपदार्थातिरिक्तार्थसंबन्धव्यवच्छेदेत्यर्थः । अतार्थे पितृप्रवेशो नास्ति, अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमिति शङ्काभिप्रायः विषयभेदेनोभयाश्रयणमिति परिहारास्तयः ।

(पा. ने ५.)

नाऽस्ति, अपरस्य गर्भस्थसिद्धशरीरप्राप्तिः, अन्यस्य तु बहिर्निर्मृतशरीरप्राप्तिः, न तु स्वर्गादागतमात्रस्य सर्वमिति भावः । योनिप्रवेशस्तावदिति ॥ स्वर्गादागतानां केषांचिज्जीवानामिति शेषः । नच — विशेषप्रमाणमिति ॥ सर्वेषां योनिप्रवेश इत्यत्र विशेषप्रमाणं नेत्यर्थः । तस्मिन्निति ॥ पितरीत्यर्थः । मातृप्रवेशिनां योनिप्रवेशाऽभावमाह — मातृप्राप्तेरिति । केषांचित् मातृप्राप्तेरपेक्षितत्वेऽपि संस्पर्शद्वारेण मातृप्राप्त्युपपत्तेः योनिप्रवेशो न विद्यत इति पूर्वसंबन्धः । पित्रुप्रवेशोऽपीति ॥ केषांचित् अपेक्षितोऽपि पितृप्रवेशोऽन्येषामयुक्त इत्यर्थः तत्र हेतुमाह — उक्तवचनादेवेति ॥ 'देहगर्भस्थितं कापि' इति वचनात् । पितृप्रवेशमंतरा सिद्धदेहप्रवेशः कस्यचिद्वक्तव्यः, अन्यथा — पितृप्रवेशमनुक्त्वा सिद्धदेहप्रवेशोक्तिरनुपपन्ना स्यादिति भावः । नचेशकृतीति ॥ पितृप्रवेशानङ्गीकार ईशकृत्यैव पितरंप्रविशत्यथ मातरंमिति वचनेन बाध इति नच वाच्यमित्यर्थः । वैपरीत्यस्येति ॥ 'देहगर्भस्थितं' इति वचनस्य विशेषवचनत्वेन अनेन बाध इति भावः । केषांचिदुत्पत्तौ पितुरेवाऽनुपयोगात् न तेषां पितृप्रवेशादीत्यत्र हेतुमाह — मातृस्थेति ॥ केषांचित् कलत्रबुद्बुदादिक्रमेण शरीरप्राप्तिरप्यनुपपन्नेत्याह — शरीरप्राप्तिरपीति ॥ ननु — मातृरुदरस्थ सिद्धदेहप्रवेश इत्युपपन्नं, 'देहगर्भस्थितं' इति प्रमाणसद्भावात्, बहिरेव निर्गते प्रवेश इत्यनुपपन्नं, प्रमाणाभावादित्यत उक्तम् — कापीत्युक्तत्वादिति ॥ तस्मिन्वचने कापीत्युक्तिबलात् बहिर्स्थितदेहप्रवेशो लभ्यत इति भावः । स्मृतिं व्याख्याय, सिंहावलोकनन्यायेन 'पितुर्मातुरन्तरे रे'ति श्रुतिव्याख्यानं सूचयति — एतदेवेति ॥ अनेन श्रुतेः स्थास्तुभ्योजायते, पितुर्जायते, अन्तरे स्थानान्तरे जायत, इति व्याख्यानं सूचितमिति बोध्यम् । 'पितुर्मातु रे'ति श्रुत्यंशप्रकारान्तरेण व्याचष्टे — मातापित्रोर्मध्येति ॥

पूर्वपक्षस्तु — स्वर्गादागतस्य पापिवत् पितरंप्रविश्य, योनिद्वारा मातरंप्रविश्य, कलत्रबुद्बुदादिक्रमेण देहप्राप्तिर्नास्ति, किंतु कस्यचित्स्वर्गादागतस्य पितरंप्रविष्टस्य पुण्यवशेन योनिप्रवेशमंतरा संस्पर्शद्वारेण मातृप्रवेशेन

देहलाभः, अपरस्य तु पितृप्रवेशं विनैवाऽन्नादिद्वारा मातृप्रवेशेन देहलाभः, ततोऽप्यतिशयिनपुण्यवत्त्वात्; पक्षद्वयेऽपि आदौ कल्लप्राप्तिः, ततोऽबुद्बुदस्य-
ततोदेहस्योत्तिक्रमः, अपरस्य मातृप्रवेशमंतरा पितृदेहमध्ये देहप्राप्तिः, अन्यस्य-
कल्लबुद्बुदादिक्रममपहाय, मातृदेहस्थ जरायुगतासिद्धदेहप्राप्तिः, अन्यस्य तु बहि-
र्निर्गतसिद्धदेहप्राप्तिः, परंतु कस्यापि स्वर्गादागतस्य पापिवात्पितृशरीरात् योनि-
द्वारा मातृशरीरंपाप्य, कल्लबुद्बुदादिक्रमेण देहप्राप्तिरिति नियमो नास्ति ।
ततश्चाऽत्यायासाभावात् नातिवैराग्येण कृत्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अस्त्येवस्वर्गादागतस्यापि पितृप्रवेशः, अथ योनिद्वारा-
मातृप्रवेशः, ततः कल्लबुद्बुदादिक्रमेण देहप्राप्तिश्च; 'दिवस्थस्त्रून्गच्छति स्थासुभ्यः
पितरं, पितुर्मातरं, मातुः शरीरं, शरीरेण जायत' इतिवचनात् । नच— 'देहगर्भ-
स्थितं क्वापि प्रविशेत् स्वर्गतोगत' इत्यादिवचनविरोधः — केषांचित् तथाभा-
वस्यापि सत्त्वेन तद्वचनानां तन्मात्रविषयत्वेन यावत्स्वर्गाविषयत्वाऽभावात् । तदु-
क्तम् — 'स्थावराणि दिवः प्रातः स्थावरेभ्यश्च पुरुषं । पुरुषात् स्त्रियमापन्न
स्ततोदेहं यथाक्रमम् । देहेन जायते जन्तु रिति सामान्यतो जनिः । विशेषजननंचापि
प्रोच्यमानं निबोधमे । स्थासुष्वथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा । गर्भेवाबहिरेवाथ
काचित् स्थानान्तरेषु चेति । अतः सामान्यजन्मनि पित्वादिप्रवेशस्य नियमेन,
अपवर्गादितरत्र सर्वत्रापि महादुःखाऽविनाभावात् तत्र विरक्तेन भगवान् भजनीय
इति सिद्धम् (अ०. २०.)

इति श्रीसत्यानिधितिर्य श्रीचरण चरणाराधक-

श्रीमत्सत्यनाथयति विरचितायां

श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

तृतीयाध्यायस्य

प्रथमःपादः समाप्तः.

१. संस्पृशेनमातृप्रवेशः, अन्नादिद्वारेणमातृप्रवेश इतिपक्षद्वयइत्यर्थः । २. इयंच सप्ताहःपरं
प्रथमेमासि गर्भस्य जायमानाप्रथमाऽवस्था, ३ द्वितीयेमासिजायमाना गर्भस्य द्वितीयावस्था-
चेयम् । ४. १८मिदमष्टात्र हृदयादां वैद्यके शरीरस्थाने । तत्र- 'अथवाऽर्जुद'मिति पाठोदृश्यते ।

अथ द्वितीयः पादः

श्री गुरुभ्योनमः

(१ - अधिकरणम्.)

ॐ सन्ध्येसृष्टिराह हि ॐ (सू. १)

एतत्पादप्रतिपाद्यमिति ॥ 'तर्हि अध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः किं निबन्धन इत्यतः साधनेष्ववान्तर भेदेनेति भावेने'ति वर्तते । तस्य 'एतत्पाद-
प्रतिपाद्यं दर्शयती'त्यनेन संबन्धः । श्रुतमाहात्म्येपीति ॥ श्रुतमाहात्म्येऽपि
दृश्यमानस्नेहानुत्पत्तिः माहात्म्यभ्रवणस्य स्नेहेऽकारणत्वं न साधयति साधनशक्ते
र्मत्सरादिना निरुद्धत्वादितिभावः । स्वप्नविषयतत्प्रतीत्योरिति ॥ स्वप्नशब्दा-
र्थयोः विषयतत्प्रतीत्योरित्यर्थः यद्यपि — अत्रटीकायां विषयाऽसत्त्वमेवाऽऽशङ्क्य
तदुत्तरत्वेनाऽधिकरणं व्याख्यायते, तथापि — सुधोक्तरीत्या ज्ञानाऽसत्त्वशङ्कापि
अनेनाऽधिकरणेन निवर्त्यत इत्यभिप्रायेण 'स्वप्नविषयतत्प्रतीत्यो'रित्युक्तम् । सर्व-
भगवदधीनमिति 'यतोवाइमानिभूतानिजायन्ते, [तै०. उ०. ३ - १ -] अथ
स्थान् रथयोगान् पथः सृजत' (बृ०. ६-३-१०) इत्यादिश्रुतीनां समन्वय-
द्वारा तच्छ्रुतौ सृज्यत्वेनोक्तानां सर्वेषांभगवदधीनत्वं मुक्तमित्यर्थः । स्वप्नतत्प्र-
तीत्योरिति ॥ सृज्यत्वेन श्रुत्युक्तयोरपि स्वप्नतत्प्रतीत्यो रीश्वरानधीनत्वे अवि-
शेषार्त्प्रागुक्तं सर्वस्य तदधीनत्वं मयुक्तं स्यादिति तद्वर्णनीयमित्यर्थः । सत्त्वस्य
नित्यत्वाऽनित्यत्वाऽन्यतरव्याप्तत्वात् व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिं साधयितुं
पृच्छति — सत्त्वे वक्तव्यमिति ॥ उभयथापीति ॥ नित्यत्वपक्षे प्रागूर्ध्वमुप-
लम्भः स्फुटः, स्वप्नावस्थायामुपलब्धत्वेन अयोग्यत्वाऽभावात् । अनित्यत्वपक्षे तु

१. अत्राऽधिकरणे चत्वारि (४) सूत्राणि । २. एतदध्यायप्रथमपादस्यादावनुवृत्तमत्रानु-
वर्तत इत्यर्थः । ३. श्रुतमाहात्म्येन तस्मिन्प्रतिबहुब्रूहिः । ४. दृश्यमानत्वमनुत्पत्ति-
विशेषणम् । ५. स्वप्नशब्दाच्चयोरित्यर्थः । ६. घटपटादिपदार्थाः । ७. असत्त्वमत्रा-
ऽविद्यमानवस्तुविषयकत्वेन । ८. सपादाऽध्यायद्वयेन साक्षात्परंपरपरयावोक्तमित्यर्थः ।

तत्कालोत्पत्तिविनाशयोरसंभवात् स्थायित्वमेव वाच्यमितिभावेन प्रागूर्ध्वमुप-
 लम्भप्रसंगो निरूपितोबोध्यः । अतइति ॥ अतोऽसन्नेवेति संबन्धः । ननु —
 नित्यत्वाऽनित्यत्वयोर्निवृत्त्या नाऽसत्त्वं निर्धारयितुंशक्यं, घटादिवत्प्रतीति विषय-
 त्वाऽन्यथाऽनुपपत्त्या सत्त्वासिद्धेरित्यतउक्तम् — प्रातीतिकत्वादिति ॥ युक्तमेव
 नित्यत्वाऽनित्यत्वाभावेनाऽसत्त्वसाधनम् शुक्तिरजतादौ सत्त्वेनविनापि दृष्टस्य
 प्रतीति विषयत्वस्य सत्त्वाऽसाधकत्वेन बाधकाऽभावादितिभावः । अनेन — अतो-
 ऽसन्नित्येतावतैव पूर्णत्वात् 'प्रातीतिकत्वा'दिति 'शुक्तिरजतादिव'दितिच व्यर्थ-
 मितिपरास्तम् । बाधकनिरासार्थं तदुपादानस्याऽऽवश्यकत्वादिति । ननु — सत्या-
 एवस्वप्नविषयाः, यदत्रोक्तम् किंनित्या, उताऽनित्याइति, तत्र केचन नित्याः
 केचनाऽनित्या इतिब्रूमः; यदत्रोक्तं प्रागुत्तरकालं दृश्येरन्निति, तन्न — इष्ट-
 त्वात् दृश्यन्तेहि घटपटादयः सर्वैः पूर्वोत्तरकालयोरित्यतो जाग्रदवस्थापन्नैर्दृश्य-
 मानानां घटपटादीनां स्वप्नविषयत्वेबाधकमाह — किंचेति ॥ प्रागूर्ध्वमन्यैर्दृश्य-
 मानं स्वप्नविषयं, किं शरीरे स्थित्वा पश्यति बहिर्निर्गत्य, वेत्यर्थः । मेरुमन्दरा-
 दीति ॥ व्यवहितत्वादितिभावः । शरीरेस्थित्वा पश्यति, बहिर्निर्गत्य, पश्य-
 तीति पक्षद्वयेपि बाधकान्तरमाह — किंचहेमन्तइति ॥ 'नच वसन्तसत्ता-
 तदास्ती'त्यतः परं 'येनशरीरेस्थित्वा, बहिर्निर्गत्यवा पश्ये'दितिशेषः । नच —
 प्रतीतिकारणवास्तीति । वाद्यानां मेरुमंदरादीनां प्रतीतिकारणं वा नास्ती-
 त्यर्थः । मनसएव तत्करणत्वमास्त्वित्यतआह — मनसइति ॥ स्वप्नविषयाः,
 किं द्रष्टृभिन्ना उत नेति विकल्पं मनसिनिधाय, आद्यपक्षं दूषयति — यदि-
 चेति ॥ द्रष्टृभिन्नत्वेपि समीपस्थैर्दृश्यमानत्वंकुतः, आन्तरत्वेनाऽदर्शनसंभवा-
 दित्यतआह — वात्स्यार्थत्वादिति ॥ द्रष्टृभिन्नानां महापरिमाणानां शरीरान्तस्थ-
 त्वाऽनुपपत्तेरितिभावः । द्वितीयमाशङ्क्य इष्टसिद्धिमाह — अथेति ॥ कल्पि-
 तत्वमिति ॥ भ्रमविषयत्वमित्यर्थः । ननु — द्रष्टृभिन्नत्वाभावे कल्पितत्वं कुतः,
 तदात्मकत्वेन पारमार्थिकत्वसंभवादित्यतआह — परमार्थतोऽस्येति ॥ अतःप्रा-

१. प्रतीतिकाले उत्पत्तिनाशयोरसंभवः तयोः पूर्वोत्तरक्षणशुचित्वनियमात् ।

२. अभावेन । ३. स्वप्नद्रष्टृजावस्य ।

तीतिकत्वादिति ॥ सत्त्वायोगेनाऽसत्त्वादित्यर्थः । नतस्यमहामहिमत्वमिति ॥ श्रुत्या सृज्यत्वेनोक्तस्यापि स्वामार्थस्याऽसत्त्वेन भगवदनधीनत्वे श्रुत्यप्रमाण्या न तस्य श्रुत्युक्तं महामहिमत्वमितिभावः । तदधीनइत्यर्थइति ॥ अनेन — ‘नस्वप्नोपि तंविना प्रतीयत’इतिभाष्यम् स्वप्नोऽपि स्वप्नगजादिरपि तंविना तदनधीनत्वेन नप्रतीयते, किंतु — तदधीनत्वेनैव मीमांसाऽभिज्ञानांप्रतीयतइति व्याख्यातमितिबोध्यम्, अनेन भाष्ये ‘नस्वप्नोऽपि तंविना प्रतीयत’इति स्वप्नप्रतीतेः भगवदधीनत्वंप्रतिज्ञाय, स्वप्नपदार्थस्य भगवदधीनत्वे ‘न तत्र रथा’ (वृ०. उ०. ६-३-१०) इति श्रुत्युदाहरणमयुक्तमितिपरास्तम् । तस्यसुप्तत्वादिति ॥ सुप्तपदद्वयचक्षुरादीन्द्रियशक्तित्वादित्यर्थः । एवमुत्तरत्वापिद्रष्टव्यम् । एतेन — स्वप्नावस्थागतत्वेन सुप्तत्वाऽभावात् सुप्तत्वाभिधानमयुक्तमितिपरास्तम् । तत्प्रमाणाभावादिति ॥ ‘नतत्ररथा’ इतिश्रुते रीश्वरपरत्वनिर्णायक समाख्या-प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । एतेन ‘रथान् रथयोगान् पथः सृजन’इति प्रमाणस्योदाहृतत्वात् प्रमाणाभावादित्ययुक्तमितिपरास्तम् । श्रौतसृष्ट्यनुपपत्त्या जीवावा ईश्वरोवा कर्ता भविष्यति इत्यतआह — नचपक्षद्वयइति ॥ जीवस्यकुलालवदिति ॥ चक्रचीवा(चीवरा)दिसाधनशून्यस्येतिशेषः । प्रकरणप्राप्तत्वादिति ॥ यथा— ‘भुंजानेनोत्सृजेद्वाच’मित्यत्र भोजनप्रकरणात् वाङ्मयमस्य भोजनसमानकालतागम्यते, तथेहापि ‘सुप्तेषुजागर्ता’ति सुप्तिप्रकरणात् निर्माणस्य तत्समानकालतागम्यतइत्यर्थः । असत्त्वनिरासायेति ॥ स्वशिरश्छेदादीनामननुभूतत्वेन उपादानीभूतसंस्काराऽभावात् स्वप्ने तत्सृष्ट्ययोगेन प्राप्तस्याऽसत्त्वस्य निरासायेत्यर्थः । जाग्रत्पदार्थत्वमेवेति ॥ ननु — कुतो जाग्रत्त्वस्याऽसत्त्वमंगीक्रियते, गज-तुरगादिवत् जाग्रत्त्वस्यापि संस्काररूपोपादानसंभवेन उत्पत्तिसंभवादितिचेत्, न ब्रूमो वयं मुपादानादिसंभवमात्रेण स्वामार्थस्य सत्यत्वमिति, किंताम बाधाभावेचसति, नचेह बाधाभावोऽस्ति, स्वप्नएवासौनजाग्रत्पदार्थ इतिजाग्रत्त्वस्य-

१. बाध्यत्वेन । २. सतिसप्तमी भगवदनधीनत्वेननिमित्तेनेत्यर्थः । ३. ‘निर्मातर’ (३-२-२) मिति सूत्रीयटी०. प्र०. धा०. । ४. सुप्त्यवस्थाविशिष्टस्येव प्रतिबद्धेत्या-र्थः । ५. जीवानांमुप्तत्वेऽपि, सुप्तेषुजागर्तात्यादौ, सुप्तपदस्यैवमर्थोवाच्यइत्यर्थः ।

बाधदर्शनात् । सत्त्वंनप्राप्नोतीति ॥ 'स्वप्रार्था न सन्त नित्यविलक्षणत्वेसति संभावितकारणाऽजन्यत्वात्, शुक्तिरजतव'दि त्वनुमानविरोधादितिभावः । शुभाऽशुभसूचकत्वेनेति ॥ सूचकशब्देनाऽप्रधान कारणमुच्यते । ततश्च अर्थ क्रियाकारित्वेन तत्सत्तायानिश्चितत्वात् बाधितविषयंप्रौचीनानुमानमितिभावः ।

ननु — स्वप्नार्थस्य ज्ञापकत्वमेव किंनोच्यते स्वप्नस्येन प्रतीत ज्ञापकत्वपक्षमपहाय कारकत्वाऽङ्गीकारे कारणाऽभावात्, एवं शाकुनस्याऽपि ज्ञापकत्वमेव वाच्यम् नतु कारकत्वमितिचेत् न — ज्ञापकत्वस्य कथमप्यसंभवात्, तथाहि — किं स्वप्नार्थाः स्वप्नाऽवस्थायामेव भाविशुभाशुभज्ञापकाः, उत प्रबोधानन्तरम्, नाद्यः — अनुभवविरोधात् । द्वितीयेतु — नस्वाप्नार्थानां ज्ञापकत्वम्, अपितु तत्स्मरणस्य, स्वप्नार्थस्य जागरेऽभावात्, अविद्यमानस्य ज्ञापकत्वाऽयोगात् । यदपि शाकुनं ज्ञापकमेवेति, तदपि न शपथाऽऽसत्वाक्यादिना निश्चितभाविकार्यस्य शाकुनप्रतीक्षाऽभावप्रसंगात् । शाकुनस्यज्ञापकत्वंतु न व्योसेधामः, किंतु कारकत्वमपीतिब्रूमः, कारकत्वंतु उभयोरपि दधिदर्शनदूर्वास्पर्शनस्येवाऽदृष्टद्वारा उपपद्यते । 'यदाकर्मसुकाम्ये' (छा०. ५ - २ - १) ध्विति श्रुतिरपिस्वप्नार्थस्य भाविशुभहेतुत्वं श्रावयति । 'सुवृष्टिश्चेत् सुभिक्षंजानीया'दित्युक्ते वृष्टिसुभिक्षयोः कार्यकारणभावाऽवगमात् । स्वप्नार्थस्याऽदृष्टजनकत्वादेवहि दुःखप्रदर्शने तज्जन्यदुरदृष्टनिवृत्तये 'उपोष्यपायमंस्यालीपाकंश्रपयित्वा रात्रिसूक्तेन प्रत्यृचं ह्रुवे'त्यादिना प्रायश्चित्तमुपांदेश्यते, भागवतेच — 'स्वप्नयशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य शृण्वताम् । 'श्रुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाप्युपशान्तये'इतिचोक्तम् । नहि एतस्य कारकत्वाऽभावे तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तोपदेशउपपद्यते, प्रबोधे तस्य निवृत्तत्वात् ।

१, २. 'सूचकत्वे' (३-२-४) तिसूत्रायटी०. प्र०. धा०. । ३. पूर्वपक्षिणोऽनुमानम् ।

४. शुभादिसूचकपुष्पादिकम् । ५. ननिषेधामइत्यर्थः ६. स्वप्नशाकुनयोः ।

७. (८ - स्क०. ४ - अ०. गजेन्द्रमोक्षणे) स्वरर्थमिति ॥ 'एवंमहाराजतवेरितोमया-कृष्णाऽनुभावो गजराजमोक्षण'मितिपूर्वार्धम् । ८. सुचयइति ॥ 'अथाऽनुकीर्तयन्त्ये-तच्छ्रेयस्कामा द्विजातय'इति पूर्वार्धम् । ९. दुःखादिप्रदर्शनस्य ।

अदृष्टहेतुत्वे तु तन्नाशाय सर्वमुपपद्यते । भाष्ये 'भावाभावसूचकत्वेनेश्वरोदर्शयती'ति प्रतिज्ञाय भावशब्दवाच्यशुभसूचकत्वएव 'यदाकर्मसु' इति श्रुतिरुदाहृता नत्व-
भावशब्दवाच्याऽशुभसूचकत्वे, अतः स्वयमाह — एवंपुरुषमिति । भाष्ये 'हिश-
द्वात् दर्शनाच्चे' त्यतः परम्, अध्याहार्यमाह — 'इति सूचितमितिशेष-
इति ॥ सूत्रे हिशब्देन दर्शनादित्येतत् सूचितम् 'शब्दाधिक्येऽर्थाधिक्य'
मिति न्यायादिति भावः । कारकत्वहेतोः श्रुत्यवष्टेनेन सत्त्वव्यभिचारमाशङ्क्य
निषेधति — नचमैतन्तव्यमिति ॥ अस्तुतर्हि तद्वदेव अन्यथाज्ञातस्याऽधिष्ठा-
नस्यैव सूचकत्वं न स्वप्नार्थस्येत्यत आह — नैवमिति ॥ 'चन्द्रमाइवा-
ऽऽदित्योदयत' इत्युक्तिसद्भावात् चन्द्रत्वेन ज्ञातस्याऽऽदित्यस्याऽनिष्ठहेतुत्व-
मभ्युपगम्यते, स्वप्ने तु नैव मुक्तिरस्ति, किं नाम 'स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यती'ति स्वप्न-
र्थस्यैव सूचकत्वाभिधानात् तथैवाभ्युपगन्तव्यमिति भावः । अधिष्ठानाऽभावाच्च
स्वप्नार्थस्यैव कारकत्वमभ्युपगन्तव्यमित्याह — 'नैवेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — स्वप्नविषयो नेश्वराधीनः असत्त्वात् नचाऽसिद्धो हेतुः —
प्रागूर्ध्वमनुपलंभात् । नच - तत्कालसृष्टिनिरोधाऽङ्गीकारात् प्रागूर्ध्वमुपलंभाभावे
न दोषायेति वाच्यम् — प्रमाणाभावात्, कर्तृपादाननिमित्तानामभावाच्च । ननु —
बाह्यार्था एव स्वप्नउपलभ्यन्ते, ते च प्रागूर्ध्वमुपलभ्यन्तएवेति चेत् अत्रवक्तव्यम् —
किंबाह्यार्थान् शरीरे स्थित्वा पश्यति, 'उत बहिर्निर्गत्येति । नाद्यः — व्यवहित-
मेरुमन्दरादिदर्शनाऽभावप्रसंगात् । नद्वितीयः — कुरुषुसुप्तस्य पांचालान्प्रपश्यतः
प्रबोधे शरीरप्रवेशोऽस्य पश्चादेवेति प्राप्तेः । किंच — हेमन्ते सुप्तस्य वसंतप्रतीति
स्तावदस्ति, नच—वसंतसत्ता तदाऽस्ति, येन शरीरे स्थित्वा बहिर्निर्गत्य वा पश्येत् ।
नापि बाह्यार्थप्रतीति कारणमस्ति इंद्रियाणामुपरतत्वात् मनसो बाह्यार्थेष्वस्वातन्त्र्यात् ।
किंच — एते विषया द्रष्टृभिर्ना उत न, आद्ये पार्श्वस्थैरुपलभ्येरन् । द्रष्टृभिर्नानां
महापरिमाणानां आन्तरत्वाऽसंभवेन बाह्यत्वात् । द्वितीये तु — आगतकल्पि-
तत्वम्, नच जीवात्मकत्वेन सत्यत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । परमार्थतोऽस्य

करितुरगादिभावाभावात् । तत्कालसृष्टिनिरोधपक्षेच प्रागूर्ध्वं मृत्पिण्डकपालादीनि दृश्येरन्, नच दृश्यन्ते, अतोऽसत्त्वेन परमेश्वराधीनत्वाऽभावा न तस्य महा-
महिमत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — ईश्वराधीनएव स्वप्नविषयः सत्यत्वात् । नच प्रागु-
त्तरकालमुपलम्भप्रसंगः तत्कालएवसृष्टिनिरोधार्गीकारात् । नच तत्रप्रमाणाभावः—
'अथ रथान् रथयोगान् पथःसृजत' इतिश्रुतेः । नच कर्तुरभावात्सृष्ट्ययोगः—
'येषु सुतेषु जागर्ति (का०. ५-८) एतस्माद्येव पुत्रो जायते' इतिश्रुतिभ्या
मीश्वरस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारात् । नचोपादाननिमित्ताभावः — 'मनोगतांश्चसंस्कारा'
निति स्मृतिबलेन वासनाया उपादानत्वेन ईश्वरेच्छायाश्च निमित्तत्वेनाङ्गीकारात् ।
एतेन उक्तकंठकोलाहलाः प्रच्युक्ताः । वासनामयानां मेवादीनां मनसैव दर्शन-
संभवात् । बाह्यकारणाभावात्, प्राक्मृत्पिण्डादीनाम्, ऊर्ध्वकपालादीनांच, प्रतीतेर-
प्रसंगात् । ननु यदि न स्वप्नविषया बाह्यार्थजन्याः, तर्हि सत्त्वं न प्राप्नोति
शुक्तिरजतादिवत् इतिचेत्, न — शुभाशुभकारणत्वेन सत्त्वस्यैव निश्चि-
तत्वात् । 'यदाकर्मसुकाभ्ये' इति, 'पुरुषंकृष्णं कृष्णदन्तं पश्यती'(ऐ०.आ०.
३-२-४) ति श्रुतिभ्याम्, अन्वयव्यतिरेकसङ्घातीचीनप्रत्यक्षेणच, कारणत्वस्यसिद्धेः ।
अपिच एवं व्यासादयोमन्यन्ते 'यद्वापि ब्राह्मणो ब्रूयात् देवतावृ (ऋ) षमोपिवा ।
स्वप्नस्य मथवाराजा तत्तथैवमविष्यती'ति । अतः स्वप्नविषयस्य भगवदधीनत्व-
सिद्धेर्महामाहात्म्यं तस्येति युक्ता तत्रभक्तिरिति सिद्धम् (अ०. १.)

(२ - अधिकरणम् .)

ॐ पराऽभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ
(सू. ५.)

बन्धग्रहणं शक्यमकर्तुं 'पराऽभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोह्यस्यमोक्ष' इत्येव

१. कोलाहलाः महापरिमाणमेवादीनांकथमन्तर्दर्शनसंभवइत्यादयेऽपेच्छिकवादाइत्यर्थः ।

२. एतेनेत्यस्यार्थमाह — वासनेति ॥

(पा. ने ६.)

कर्तुं शक्यत्वात्, लघुचैवंसूत्रंभवति, अवश्यज्ञापनीयस्य ज्ञानाऽस्वातन्त्र्यस्य मोक्ष-
ग्रहणेनैवसिद्धेः, बन्धस्यतु ज्ञानकार्यत्वाऽभावेन तद्ग्रहणस्य प्रकृताऽसंगतत्वादिति-
चेत्, सत्यं बन्धग्रहणं न पृक्तोपयोगि तथापि लोके पितुरन्यस्यैव मारकावदर्श-
नात् स्वाप्नुत्रादीनां भगवानेव कर्तेति न तेषां निरोधकः, ततश्च न तेन
स्वप्ननिवृत्तिरिति शङ्कानिरासाय लौकिकानां रागिणां तथात्वाऽसंभवेऽपि रागा-
दिदोषरहितस्य भगवतो देहयोगरूपबन्धस्य, तद्वियोगरूपमोक्षस्यच हेतुत्वं-
दृष्टमेवेति न स्वप्ननिरोधकत्व मनुपपन्नमिति शोतनाय बन्धग्रहणम् । स्वप्न-
स्यतिरोभावइति । स्वप्नज्ञानसंततिविच्छेद इत्यर्थः । तथा ज्ञानाऽज्ञानेति ॥
अल्पाचूतरत्वेन ज्ञानशब्दस्य पूर्वनिर्पातात् यथायोगमेवानिमित्तत्वं नतु यथाक्रम-
मिति द्रष्टव्यम् । नेदं दृष्टान्तमात्रमिति ॥ दृष्टान्तशब्देन दृष्टान्तयुक्त मनुमानमु-
च्यते, ततश्च — नेदधूमाद्यनुमानयत् अनुमानमात्रम् अपितु स्मार्तमितिभावेन
स्मृतिर्माहेत्यर्थः ।

१. 'अल्पाचूतर' (पा०. २-२-३४) मिति सूत्रेणेत्यादिः । २. अनुमानमिति ॥
हेतुरित्यर्थः 'ततोत्पत्त्यस्यबन्धविपर्यया' वितिसांत्रभागस्य हेतु समर्पकत्वमभिप्रेत्य-
बन्धमोक्षप्रदत्वादिति हेतुस्वरूपस्यभाष्योक्तेः, तस्यदृष्टान्तपरत्वमभिप्रेत्य 'नेदं दृष्टान्त-
मात्र' मिति टीकोक्तिर्नयुज्यत इति चोद्यनिरासकं — दृष्टान्तोति ॥ दृष्टान्तपदं लक्षणाया
हेतुपरम् अतो नोक्तचोद्यावकाशः, शक्यसंबन्धबोधनाय युक्तमिति विशेषणम् . इदं ज्ञेयम्-
अयं न साक्षात् स्वप्नतिरस्कृतृत्वसाधकः, किंतु — अनन्यसाधारणाऽनादिकालाऽनुवृत्तबन्धमो-
क्षकारवसा मर्थवतः किमुक्तव्यं स्वल्पकालाऽनुवृत्तस्वप्नतिरस्कारकत्वमस्तीति कैमुत्येन
प्रकृतार्थसाधकः ततो बन्धमोक्षप्रदत्वादिति हेतोर्व्याप्यभावशङ्कानवकाशः कैमुत्ये-
नार्थसाधने व्याप्तेरनपेक्षणादिति । नच — इत्थं टीकाऽभिप्रायवर्णनं युक्तं 'तथा ज्ञानाज्ञाने'
त्यादि टीकातः 'ततोत्पत्त्यस्ये' त्यस्य दृष्टान्तपरत्व एव तदभिप्राय इत्यवगमादिति वाच्यम् —
तस्य हेतुपरत्वंऽपि यथा हरिः बन्धमोक्षयोः कर्ता, तथा स्वप्नतिरोभावयोरपि कर्ता इति पर्यव-
सानेन पर्यवसितार्थ परत्वात् टीकायाः । ३. 'ततोत्पत्त्यस्ये' त्यादिकथनम् । ४. क्वचित्
टीकायां 'स्मृतिं चोदाहरती'ति पाठः । एतेन — सूत्रे हि शब्दोद्यत इत्यर्थः, इदंचाऽनुमानं
प्रमाणाऽनुसारीति सूचितम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न स्वप्नतिरोभाव ईश्वराधीनः, तस्य बाह्याऽज्ञानजन्यत्वेन अज्ञाननाशे संतत्यनुत्पादसंभवात् । तथाच ज्ञानेनाऽज्ञानविनाशद्वारा स्वप्नतिरोभावसंभवात् न तस्य ईश्वराधीनत्वमिति न तस्य महामहिमत्वमिति

सिद्धान्तस्तु — ज्ञानाऽज्ञानयो र चेतनत्वेन स्वातन्त्र्याऽभावात् ज्ञानाऽज्ञानाधीनयोरपि बन्धमोक्षयोरेश्वराधीनत्वात् स्वप्ननिरोधस्यापि तदधीनत्वेन तस्य महामहिमत्वात् युक्ता तत्र भक्तिरिति सिद्धम् (अ०. २.)

[३ — अधिकरणम्.]

ॐ देहयोगाद्वासोपि ॐ (सू. ६)

ननु — हेत्वनुपन्यासात् न्यूनमिदसूत्रम् नच — यावदवस्थप्रसंगे 'त्रयस्त्रिंशदिति ॐ इतिहोवाचे' (वृ. ५-९-१) त्यादाविव प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिसंभवात् तदनुपन्यासो 'न दोषायेतिवाच्यम् — न्यायसूत्रत्वाऽभावप्रसंग-दितिचेत्, स्यादयं दोषो यद्यत्र हेतु र्न सूचितः स्यात्, नचैवं — किं नाम 'देहयोगाद्वासोपी'त्यपिशब्देन न केवलं स्वप्नावस्था, अपितु जाग्रदवस्थापीति समुच्चायकेन स्वप्नावस्थाया भगवदधीनत्वे प्रमाणतयोपन्यस्तस्य 'आहही'त्यस्य इहाभिज्ञेयतया सूचनात् । अतएव - भाष्यकार एतत्सिद्धये 'सएवजागरित' इति श्रुतिमुदाहरतीति । निमित्तमात्रविषयमिति ॥ यत्प्रत्यक्षं निमित्तमात्रविषयं तदेव प्रमाणम्, 'अन्यत्तु — श्रुतिविरोधात् अप्रमाणमित्यर्थः । एतेन प्रतीते र्व्याख्यानाऽनर्हत्वात् प्रतीते निमित्तमात्रविषयत्वाभिधानमयुक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न जागरणं भगवदधीनं तस्य कालाधीनत्वात् । नचाऽचेतनत्वात् तदधीनत्वाऽनुपपत्तिः — कालाधीनत्वस्य अनुभवसिद्धत्वेन अचेतनत्वानुमानस्य बाधितविषयत्वात् । नचाऽनुभवो भ्रमः — बाधकाभावात् । अतो जाग्रदवस्थाया भगवदधीनत्वाऽभावात् न तस्य महामहिमत्वमिति ।

१. 'संध्येसृष्टि' रित्यतोपन्यस्तस्य. २. अनुवृत्त्याहेतोः सूचनादित्यर्थः । सूचितं चेदं भाष्यकृता 'ततएवे'तिवदता । ३. प्रवर्तकत्वविषयप्रत्यक्षान्तु इत्यर्थः ।

सिद्धान्तस्तु — जाग्रदवस्थापि भगवद्धर्मानैव, 'स एव जागरिते स्थापयति स स्वप्ने स प्रभुस्तुरापाट्' इति श्रुतेः । अतएव — अचेतनत्वानुमानमपि कालार्धान्तरानिवर्त्तकं, श्रुतिविरोधेन प्रत्यक्षस्याऽप्रामाण्यात् । कालस्य निमित्ततामात्र-त्रिषयकं प्रत्यक्षं बाधाभावात् प्रामाण्यमेव । अतो हरेर्जाग्रत्प्रवर्तकत्वेन महामहिमत्वात् युक्ता तत्र भक्तिरिति सिद्धम् (अ०. ३.)

(- ४ अधिकरणम् .)

ॐ तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि ह ॐ (सू. ७)

सुप्तप्राप्यत्वमहिम्न इति ॥ नाडीस्थस्येत्येषः । परमात्मनि, नाडी-
षुवेति ॥ ननु — परमात्मनि स्वापस्य वादिप्रतिवादि संमतत्वात् नैवं संदेहो
युक्तः, किं तर्हि किं नाडीस्थे परमात्मनि, उत केवल इति संदेहो दर्शनीयः,
तत्रैव त्रिवादात्, अतएव वक्ष्यमाणं संदेहबीजमपि नोपपद्यत इति चेत् सत्यम्,
नाऽयं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमताऽवलंबी तद्विप्रतिपत्तिजः संशयः, किं नाम श्रुति-
विप्रतिपत्तिजः संशयः, । अतएव — विप्रतिपत्तिः संदेहबीजमित्यनुक्ता श्रुति-
विगानमेवोक्तम् । नायमस्तिनियमः — पूर्वपक्षसिद्धान्तकोट्यवलंबी संशयएव
सिद्धान्तैरनिरस्य इति, श्रुतिकायां नागदंगत्वकोटिकस्यापि संशयस्य श्रुतित्व-
निर्णयेन निरासदर्शनात् । एवंच — अस्यापि संशयस्य 'नाडीस्थे परमात्मनि
स्वाप' इति सिद्धान्तनिरस्यत्वात् तत्प्रदर्शनं नानुपपन्नम् । परमात्मन्येवेति ॥
नाड्यादिस्थानमपहाय स्वाधारतयैव स्थिते परमात्मनि इत्यर्थः । को दोषो नाडी-
संपर्के येन तत्परित्याग इत्यत आह — परमात्मनोऽन्यत्रेति ॥ सर्वदा पर-
मात्माऽवस्थितस्यापि जीवस्य जाग्रत्स्वप्नयो रक्ष्यादिसंबन्धेन दुःखदर्शनात् नाडी-
संबन्धो सुप्तस्य दुःखप्रसङ्गा इति भावः । नच — मुक्तवदिति ॥ सुप्तस्य दुःखं

१. परमात्मनि सुप्तिबोधकः 'सतासोम्ये'ति नाडीषु सुप्तिबोधक 'तदनाडीध्व'ति श्रुति-
द्वयरूपबीजमित्यर्थः । २ एतेन-टीकास्थ श्रुतिपदस्य श्रुति विगानमित्यर्थः सूचितः ।
३. सिद्धान्तेन निरस्य इत्यर्थः । ४. नाडीषु सुप्तिरित्यस्यापीत्यर्थः ।
५. नाडीसंबन्धेन सुप्तस्य ।

नास्ति मुक्तवदित्यर्थः । तदासुखमात्राऽनुभववादिति ॥ यदि स्वापे दुःखं स्यात्, संभृतसामग्रीकत्वात् सुखवदनुभूयेत, नचाऽनुभूयते, तस्मान्नास्त्येवैतदितिभावः । एतेन दुःखाननुभवस्यैव वक्तव्यत्वेन सुखानुभवकथनमशुक्तमितिपरास्तम् । तटस्थशङ्कां निषेधति—नचतत्वेति ॥ तटस्थशंकां निषेधति—नच वाच्यं दुःखाभाव इति ॥ तटस्थएवशंकेते — दुःखाभावोऽनुमीयत इति ॥ नचैवमिति ॥ जीवस्य नाडीसंबन्धांगीकारे दुःखप्राप्तिरितिनेत्यर्थः । परमात्मनीति ॥ परमात्मसंबन्धात् दुःखप्राप्तिपरिहारसंभवादितिभावः । सिद्धान्त्यंगीकृता उभयैत्रसुप्तिः दुःखाभावांगीकारेण निरुद्धा, देहसंबन्धे जाग्रदादाविव दुःखस्याऽवर्जनीयत्वादित्याशङ्कते — नचैकस्येति ॥ दुःखाभावांगीकारेण निरुद्धेत्यर्थः । न हि संभवति दुःखकारणनाडीसंबन्धो विद्यते, न विद्यतेच दुःखमितीतिभावः । उभयोपपत्तेरिति ॥ नाऽस्माभिर्नाडीसंबन्धो जीवस्याऽंगीक्रियते, अपितु नाडीसंबन्धः परमात्मनएव, जीवस्यतु परमात्मनैव संबन्धइति । एवंचगृहस्थितमंचोपरि सुप्तो यथा गृहेसुप्तः, तथा नाडीस्थपरमात्मनिसुप्तो नाडीसुप्तोपिभवतीति नाडीषुस्वापो, दुःखाऽभावश्चेत्युभयमप्युपपन्नम् । दुःखकारणस्य नाडीसंबन्धस्याभावादितिभावः । एतेन — एकस्यैव व्योसज्योभयत्र स्वापसंभवेनाऽनुपपत्तेरेवाऽभावात् नाडीस्थपरमात्मनि स्वापांगीकारेण समाधानं व्यर्थमितिपरास्तम् । ननु — नोभयविधप्रमाणाऽन्यथाऽनुपपत्त्या नाडीस्थे परमात्मनि स्वापःकल्प्यः, एवमपि 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवती' (छा०.८-६-३) त्यस्य यथाश्रुतार्थे प्रामाण्यानुपपादनादित्यत आह — एवंचाभ्युपगमेनेति ॥ उपपन्नेन एवमभ्युपगमेन प्रमाणभूत श्रुतिव्यवस्थोपपत्तौ सत्यामपि नाडीस्वापश्रुते र्मुद्ध्यार्थाऽनुपपादकत्वात् नाडीस्थेपरमात्मनि स्वापानंगीकारे 'कर्मणैव हि संसिद्धि मास्थिता जनकादयः (गी०. ३ - २०) तमेवं विद्वानमृतइह-

१. अनुभवसामग्रीकत्वात् । २. दुःखम् । ३. नाड्यां परमात्मानिच । ४. साक्षात्तसंबन्धमात्रस्य । ५. किंचिदुभयावच्छेदेन । ६. श्रुतिद्वयेत्यर्थः । ७. अयमनङ्गीकारेहेतुः, परमात्मनिस्वापइत्येषोऽर्थः श्रुति वाच्यार्थोपपादकोनेत्यतोहेतोरित्यर्थः ।

भवति' (तै०. आ०. ४.अ०ः) इति प्रमाणद्वयाऽन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानं कर्मजन्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमपि न स्यात् , अविशेषादितिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — केवले परमात्मन्येव स्वापो न नाड्यवस्थानविशिष्टे, नाडीसंबन्धे दुःखप्रसंगात् , जाग्रदाद्यवस्थासु चक्षुरादिस्थित भगवद्गतस्यापि जीवस्य देहसंबन्धेन दुःखदर्शनात् ! नचेष्टापत्तिः — सुप्तिकालेसुखैकाऽनुभवस्य उत्तरकालीनाऽनुस्मृति सिद्धत्वात् ।

सिद्धान्तस्तु — नाडीस्थित एव परमात्मनि सुप्तिः, अन्यथा ' आसुत-
दानाडीषुसुप्तोभवति' (छा०. ८-६-३) सतासोम्यतदासंपन्नोभवती' (छा०.
६-८-१) ति श्रुत्योरन्यतराऽप्रामाण्यप्रसंगात् । नच दुःखप्राप्तिः — परमात्म-
नएव नाडीसंबन्धाङ्गीकारेण जीवस्य तदनङ्गीकारात् । अतः परमात्मनो
नाडीस्थस्य सुप्तप्राप्यत्वमाहात्म्यवत्त्वात् युक्ता तत्त्वभक्तिरिति सिद्धम् (अ०. ४)

(५ - अधिकरणम्)

ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ (सू. ८)

नेश्वरैकाधीनइति ॥ न सर्वोपि प्रबोध ईश्वराधीनः, किंनाम —
अकस्माज्जात एवेश्वराधीनः, अन्यस्तु भेरीताडनादि कारणान्तरजन्यइत्यर्थः ।
प्रबोधकत्वाभावादिति ॥ सर्वसुप्तप्रबोधकत्वाऽभावादित्यर्थः । निमित्तमात्रा-
विषयमिति ॥ यातु भेरीताडनादीनां स्वतन्त्रकारणत्वावगाहिनी प्रतीतिरूप-
यते, सा भ्रमः, सावधारणश्रुति विरुद्धत्वात्; यातु निमित्तत्वमात्राऽवगाहिनी
सा प्रमेतिभावः । एतेन — प्रतीतेर्व्याख्यौनाऽनर्हत्वात् निमित्तमात्रविषयतया
व्याख्यानमयुक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न सर्वोपि सुप्तप्रबोधः ईश्वराधीनः, कचित् भेरीताड-

१. सर्वेषांसुप्तानामित्यादिरर्थः, एतेन 'एषएवसुप्तप्रबोधयता'ति भाष्योदाहृतश्रुतां सुप्त-
मिति जात्येकवचनमिति सूचितम् । २. 'एषएवे'ति दर्शितश्रुतादित्यर्थः । ३. एतादृशी-
ति निरूपयितुमयोगात् । ४. प्रबोधस्यसर्वसंबन्धित्वमेव सर्वत्वम् ।

नादीनां कारणत्वदर्शनात्, अतः सर्वप्रबोधकत्वाभावात् न महैश्वर्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — ईश्वरार्थीनएव सर्वसुप्तप्रबोधः, तत्रैव जीवानांसुप्तत्वेन तदाज्ञया विना प्रबोधायोगात्, भेरीताडनादीनां स्वतंत्रकारणताग्राहिप्रतीतेः 'एषएवसुप्तप्रबोधयतीति श्रुतिविरुद्धत्वेनाऽप्रमाणत्वात् । अतः — तस्यैव सर्वप्रबोधहेतुत्वात् महोमहिम्नि युक्ता निरतिशया भक्तिरिति सिद्धम् (अ०. ५)

(६ — अधिकरणम्.)

ॐ स एव च कर्माऽनुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ (सू. ९)

अवस्थाभगवदधीना इत्युक्तवाक्यस्येति ॥ अवस्थानां भगवदधीनत्वमित्यस्मिन्नर्थे उक्तानां 'एषएवसुप्तप्रबोधयती, त्वादि वाक्यानाम् उभयथा ऽर्थसंभवइत्यर्थः । राजादीनामिति ॥ अत्र 'ईश्वरः खंडेशोभवितुमर्हति, अधिपतित्वात् राजादिव'दितिप्रयोगो द्रष्टव्यः । अभ्युपगन्तुं शक्यतइति ॥ 'एषएवसुप्तबोधयती' त्वाद्यर्थतथेत्यर्थः । नचात्र प्रमाणमिति ॥ समाख्यारूपमिति शेषः । अदृष्टमपीति ॥ दृष्ट्यननुगुणमपि सर्वेशत्वं श्रुत्यर्थत्वेन कल्पयामइत्यर्थः । एतेन — प्रमाणसद्भावे तद्वलेनैव सिद्धत्वेन कल्पनाभावात् प्रमाणसद्भावएव अदृष्टकल्पना कार्या नान्यथेति वचनमयुक्तमितिपरास्तम् । ननु 'एषस्वप्नान् दर्शयती'तिश्रुतौ स्वप्नादिदर्शकत्वमनवधारणेनोक्त्वा 'एषएवपरमआनन्द'इति सावधारणं परमानन्दत्वाभिधानात् तदेवेश्वरैकानिष्ठम् स्वप्नादिदर्शकत्वंतु कालान्तरे ऽन्यनिष्ठमिति खंडेशत्वमेवेश्वरस्येत्यतआह — अवधारणस्य सर्वत्रेति ॥ ननु—सौत्रश्वशब्दः किमर्थः, समुच्चयार्थत्वस्याऽवधारणविरुद्धत्वादित्यतआह — चशब्द-

१. हरेरित्यादांशेषः । २. हरावितिशेषः । ३. 'सएवजार्गारितेस्थापयति, स्वप्नादिबुद्धिकर्ता' चेत्यादिवाक्यमगदिपदेनप्राप्तम् । ४. उक्तवाक्येसर्वेषामितिपदाश्रयणात् - सर्वजीवानां, केषांचित्त्यादिटीकोक्तोभयविधेत्यर्थः । ५. इत्यादिवाक्यानां वाच्यतथेत्यर्थः । ६. 'एषएवसुप्त' मित्यादिश्रुत्यर्थतथेत्यर्थः । ७. वचनम्-इत्यर्थकं 'नचप्रमाणमस्ती'त्यादिटीकाकृदुक्तिः । ८. कोऽर्थोऽभिधेयोयस्येति बहुव्रीहिः ।

इति ॥ पूर्वपक्षनिरासार्थइत्यर्थः । अतएव भाष्ये — ‘ नचक्वेषांचित्स्वप्नादि-
कर्ता, न तु सर्वेषामिती’ति पूर्वपक्षनिषेधः कृतः

पूर्वपक्षस्तु — न ईश्वरः सर्वेषां सर्वकालीन सर्वाऽवस्थाप्रवर्तकः अधि-
पतित्वात् राजवत् । नच — ‘ एषएवसुसंप्रबोधयति’ इत्यादिश्रुतिविरोधः —
यत्किञ्चिन्नियामकपरत्वेनाऽपि योजयितुं शक्यत्वात्, नच विस्पष्टसमाख्याश्रुत्य-
भावे युक्तिविरुद्धं सर्वनियामकत्वं श्रुत्यर्थतया प्रतिपत्तुं शक्यते; अतः सर्वाऽव-
स्थाप्रेरकत्वाऽभावेन न सर्वैश्वर्यं हरेरिति ।

सिद्धान्तस्तु — ईश्वरएव सर्वकालीनसुप्त्यादिनियामकः सर्वकर्मनियाम-
कत्वात्, सुप्त्यादीनांचतदन्तर्भावात्, नच — तत्रप्रमाणाऽभावः — ‘ एषह्येव
साधुर्मकारयती’ (कौ० ६-८)ति सावधारणश्रुतेः, ‘ प्रदर्शकस्तु सर्वेषां
स्वप्नादे रेक एवतु । परमः पुरुषो विष्णु स्तता ऽन्यो ना ऽस्ति कश्चने’
तिस्मृतेः, ‘ एषस्वप्नान्दर्शयति एषप्रबोधयति, एषएव परमआनन्द’ इति श्रुतेः,
‘ आत्मानमेवलोकमुपासीते’ [बृ०. ३-४-१५] तिविधेश्च । नह्यन्यस्य स्वप्नादि-
प्रवर्तकत्वे, परमात्मनएवोपास्यत्वं संभवति । अतः सर्वाऽवस्थाप्रेरके महामहिम्नि
ईश्वरे भक्त्युक्तेतिसिद्धम् (अ०. ६)

(७ — अधिकरणम्.)

ॐ मुग्धे ऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॐ (सू . १०)

अन्यथेति ॥ ननु — जाग्रदवस्था संस्थितजीवप्राप्यत्वाभावेऽपि यथा—
न निरतिशयैश्वर्यभङ्गः, तथा मोहावस्थायां स्थितजीवप्राप्यत्वाऽभावेऽपि अभङ्ग-
संभवेन तत्रभक्तिसंभवात् व्यर्थमिदमधिकरणमितिचेत्, न — वैषम्यात्,
युक्तं जाग्रदाद्यवस्था संस्थितजीवप्राप्यत्वाऽभावेऽपि परमैश्वर्यम्, तत्रप्रमाणाऽभा-
वेन तदभावस्य प्रमाणसिद्ध परमैश्वर्याऽपलापहेतुत्वाऽभावात्, मुग्धजीवप्राप्यत्वा-
ऽभावस्तु तदपलापहेतुः, अर्धप्राप्तिरूपमोहस्य ‘ अर्धप्राप्तिरितिज्ञेय’ इति

प्रमाणसिद्धत्वात्, नहि प्रमाणत्वाऽविशेषेऽपि एतत्प्रमाणोक्तं नाऽस्ति, प्रमाणा-
न्तरोक्तमस्तीति संभवतीति । एवम् एवंजातीयके सर्वत्र द्रष्टव्यम् । जाग्रत्स्वप्न-
योरिति ॥ जाग्रत्स्वप्नाऽतिरिक्ताऽवस्थावादित्यर्थः । अन्यथेति ॥ भगवदित-
रत्नमोह इत्यङ्गीकारे जाग्रत्स्वप्नैकदेशत्वं स्यादित्यर्थः । नचैवमिति ॥ भगवत्येव-
मोहइत्यङ्गीकारे मोहस्य सुष्येकदेशत्वं स्यादिति नवाच्यमित्यर्थः । समानधर्मत-
येति ॥ आत्माऽतिरिक्तविषयाऽदर्शनेन समानधर्मतयेत्यर्थः । दुःखात्मेति ॥
जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखाऽऽत्मकालाऽतिरिक्तविषयत्वस्वाभाव्या दितिभावः । ननु - 'अव-
स्थाविचारप्रसक्तो मोहोऽत्रविषय' इति प्राचीनाऽधिकरणेन संगतिरुक्ता, सा
नयुक्ता प्रतिदिनैभावित्वेन चिरभाविजाग्रदाद्यवस्थानिरूपणकाले कादाचित्क-
मोहस्य प्रसङ्गाऽयोगादित्याशङ्कां सिंहावलोकनन्यायेन परिहरति - नातिदूर-
सामीप्यमिति ॥ देहारम्भक कर्मनाशोत्तरभावित्वात् मरणमतिदूरशब्देनोच्यते,
तत्समीपभावित्वात् अतिदूरसामीप्यमिति मोह उच्यते, स चिरमहरहर्नास्तीति
अप्रमंगो न मन्तव्यः, उपेक्षाऽनर्हस्यमृतेरेव प्रसङ्गकत्वादितिभावः । एतेन
'नलोपोनत्र' (पा०. सू०. ६-३-७३) इति नलोपे नुडागमेच सति अनति-
दूरसामीप्यमितिभाव्य मितिपरास्तम् । अप्रसंगपदेन नजोऽन्वितत्वेन समामाभा-
वात् ॥ प्रकारान्तर प्रदर्शनमिति ॥ पूर्वतु दूरस्थत्व, समीपस्थत्व, प्रवेशा, ऽर्ध
प्रवेशान् प्रसज्य पक्षत्रयं निराकृत्या, ऽर्धप्रवेशो ऽवशेषितः, इदानीतु - प्राप्य

१. जाग्रत्स्वप्नयोरितिपट्टी प्रतियोगितायाः संबन्धत्व विवक्षया संबन्धसामान्यइतिमत्वा,
स्वप्नयोरित्युत्तरं 'सकाशा'दितिशेषं मत्वावा एवमुक्तम् । मोहस्येत्यादांशेपः । यद्वा - जाग्र-
त्स्वप्नयोर्मोहाद्भेदे ताभ्यां मोहस्यपार्थक्यफलतीत्यभिप्रायेणेत्यमुक्तिः । भावबोधेप्रकारान्तरेण-
योजनोक्ता । २. एतत्पादीयाऽधिकरणेनेत्यर्थः । ३. अनेन - चिरभावित्वमेवंरूपमितिदर्शि-
तम् । ४. इदंज्ञेयम् -- अल -- समीपपदं पूर्वसमीपकालवृत्तिपरंततः ब्राह्मणादित्वात्
'गुणवचन ब्राह्मणे' (पा०. सू०. ५-१०-१२४) ति भावेऽप्यन् अतिदूरस्य सामीप्यं यस्येति
बहुव्रीहिः, मरणावस्थासमीपपूर्वकालवृत्तिरवस्था मोहएव, सत्यां मूर्च्छायां पुनः प्रज्ञाऽलाभे-
मरणमेवजातमिति लोके निर्णयात् मोहस्यैव मरणसमीप पूर्वकालवृत्तित्वमितिभाव इति ।
५. एतेनेत्युक्तं विवृणोतिअप्रसङ्गेति । ६. अतिदूरेत्यादिपदेन समासाभावादित्यर्थः ।

प्राप्त्यर्धप्राप्तीः प्रसज्य प्राप्त्यप्राप्ती निराकृत्य, अर्धप्राप्तिरवशेषितेतिभेदः । अर्ध-
प्राप्तिरिति ॥ ननु — इदमयुक्तम्, भगवत्प्राप्तेः सुखहेतुत्वेन दुःखाभाव-
प्रसंगात्, अन्यथा — मुग्धादपि सुप्तस्य दुःखातिशयः स्यात् समग्रप्राप्ति-
सद्भावात् इति चेत्, स्यादयं दोषः — यदिमुग्धस्यप्राज्ञप्राप्तिप्रयुक्तं दुःखमितिब्रूमः
नचैवं किं नाम — मुग्धस्य मरणनाडीसंबन्धप्रयुक्तमेव दुःखं ब्रूमः । त्रयइति-
पुल्लिङ्गस्य अवस्थेत्यनेनाऽन्यथायोगात् त्रयइत्यनूद्य लिंगव्यत्ययः कार्यइतिभावे-
नाह — त्रयस्तिस्त्रइति॥ अवस्थेत्येकवचनान्तं नित्यस्त्रीलिंगं मोहइतिनित्यपुल्लिङ्गे
नाऽन्वेति त्रिशब्दस्तु प्रकारवाची एवमित्यनेनान्वेतीत्याशयवान् ‘यतएवं त्रयो-
वस्थे’तिभाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे — दूरस्थत्वादिति ॥ एवमित्यनूद्य
‘अवस्थात्रये विनियुक्ता’इति व्याख्यानम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न मोहो जीवस्य भगवदितरत्र किंतु — परमात्मन्येव,
जाग्रत्स्वप्नावस्थाविलक्षणत्वात्, अन्यथा — तत्संकीर्णताप तात् नच — परमा-
त्मनि मोहाङ्गीकारे सुप्त्यैकदेशत्वप्रसङ्गः — बाह्यार्थाऽविषयत्वेन तदेकदेशत्वस्ये-
ष्टत्वात् । अतः परमात्मन्येव मोहो जीवस्येति ।

सिद्धान्तस्तु — भगवति अर्धप्रवेशएव जीवस्य मोहे न समग्रप्रवेशः,
परिशेषात् । तथाहि — मोहे तावत् परमात्मविदूरत्व, सामीप्य, प्रवेशा, अर्ध
प्रवेशाः प्रसक्ताः, न तावत्त्रयः कल्पाः संभवन्ति, तेषां जाग्रदाद्यवस्थाधर्मत्वात् ।
एवंच — प्रसक्तप्रतिषेधे ऽन्यस्याऽप्रसंगात् परिशिष्टोऽर्धप्रवेशो मोहो जीवस्य-
मोहस्याऽवस्थात्रयातिरेकित्वे भवेदेतत्, तदेव कुत इति चेत्, अत्रवक्तव्यम् —
किंमोहस्य सुप्तावतर्भावउच्यते, उत जाग्रत्स्वप्नयोः, नतावदाद्यः — वैलक्ष-
ण्यात्, तथाहि — मुग्धः कदाचिदपिनोच्छ्वासति, सवेपथुश्चास्यदेहोभवति,
भयानकं चाऽस्यवदनंभवति, विस्फारितं चाऽस्यनेत्रेभवतः, सुप्तस्तु — प्रसन्न-
वदनः, तुल्यकालंपुन रुच्छसिति, निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः, नचाऽस्य
देहोवेपते, पाणिपेषमात्रेणच सुप्तमुत्थापयन्ति, ननु — मुग्धं मुद्गरघातेनापि ।
निमित्तभेदश्चभवति मोहस्त्रापयोः, मुसलाभिघाताऽऽदि^१निमित्तत्वात् मोहस्य,

सुच्छायादि निमित्तत्वात्त्वापस्य, नचवदन्ति मुग्धंमुप्तमिति । नाऽपि जाग्रत्स्वप्न-
योरन्तर्भावः, दुःखाऽऽत्मकालातिरिक्तविषयाऽदर्शनात् अतो मोहोऽवस्थांतर-
मेव ततश्च मुग्धप्राप्यत्वेन महामाहात्म्यवत्त्वाद्भगवतिभक्तिर्युक्तेति सिद्धम् (अ०. ७)

(८ - अधिकरणम्,)

ॐ न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ (सू. ११)

सर्वत्राऽशेषगुणवत्त्वसमर्थनादिति ॥ यद्यपि अत्राऽधिकरणे न सर्व-
त्राऽशेषगुणत्वं समर्थ्यते, किंतु — भेदो निराक्रियते, तथापि — भेदकनिराकर-
णस्य सर्वत्र गुणपूर्णतासिद्ध्यत्वात् अधिकरणफलाऽभिप्रायेण गुणपूर्णतासमर्थ-
नादित्युक्तम् । स्वगततारतम्यइति ॥ ईश्वरात्मकानां विश्वादीनां परस्परभेदे
ततएवचतारतम्ये ईश्वरस्याऽनन्तरूपेण गुणपूर्णत्वरूपमहामहिमत्वाऽभावात् पूर्णत्व-
प्रयुक्तभक्तिसंभवेऽपि न निरतिशया भक्तिः स्यादित्यर्थः । घटादीनामिति ॥
घटादीनां भिन्नस्थानस्थितानां भेददर्शनम्, आकाशादीनां स्थानभेदेऽपि अभेद-
दर्शनं संदेहबीजमित्यर्थः । साध्यंविनापि हेतोः सिद्धिमाशङ्क्य निषेधति —
नचेति ॥ इतः परं टीकायां श्रूयमाणं 'किमीश्वरोऽवयवी पाणिपादाद्यवयवैरनेक-
स्थान, उत समप्ररूपेण, नाद्यः—विश्वादीनां 'सप्तगणैकोनविंशतिमुख'(मा.२-१)
इत्यादिना प्रत्येकं रूपश्रवणात् । द्वितीये'इत्यन्तं वाक्यं प्रक्षिप्तम् अवश्यंचैतदेवं
विज्ञेयम् भावाऽनभिज्ञेन हेतोरन्यथासिद्धिशङ्कायां कृतायां, स्वाभिप्रेतहेतारा-
विष्कर्णीयत्वेन तंप्रतिविकल्पकरणायोगात् । कुतो न वाच्यमित्यत आह—असङ्-
गतइति ॥ यतइतिशेषः, सामस्येन भिन्नस्थानत्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वात्
असंगतोदृष्टात इतिभावः । उपसंहरति — अतइति ॥ ननु — श्रुते विश्वादी-
नां मूलरूपाऽभेदप्रतिपादकत्वेऽपि विश्वादीनां परस्परमभेद प्रतिपादकत्वाभावात्
कथमेतच्छ्रुत्युदाहरणमित्यतः श्रुत्यर्थमाह — सर्वेषुभूतेष्विति ॥ सर्वेषुभूतेषु

१. आदिपदमशकाद्य भावग्राहकम् । २. मोहस्येतिशेषः । ३. अत्राऽधिकरणेत्रीणि
सूत्राणि । ४. आकाशादिवदिति दृष्टान्तइत्यर्थः ।

सर्वेषांचक्षुरादिषु एतं विश्वादिरूपिणं एकमेवाऽऽचक्षते तथा चक्षुस्थितं विश्वं कण्ठा-
दिस्थिततैजसादिना एकम् = अभिन्नं पूर्णगुणं चाऽऽचक्षत इति श्रुत्यर्थ इति भावः ।
इतः परं टीकायां श्रूयमाणं ' एकैकदेशतोऽनेकस्थानत्वं परस्याऽसिद्धं श्रुतिविरुद्धं-
चेति भावेनोभयत्वमनुक्ते'त्यन्तं प्रक्षिप्तम् ' उक्तमिति च प्रक्षिप्तम् । तच्छब्दश्च
प्रक्षिप्तः । अस्येत्युच्छिन्नम् । ततश्च एवं टीकावाक्यपाठः — ' उभयलिङ्गमित्यस्य-
व्याख्यानं भिन्नरूपमिती'ति । अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम् — सामस्येनाऽनेकस्था-
नस्थित्यभिप्रायकेण 'स्थानत' इतिपदेन भावानभिज्ञस्यैकैकदेशतोऽनेकस्थानस्थि-
तत्वभ्रमसंभवेऽपि तस्मैभयत्वमितिपदोच्चारणप्रयुक्तत्वाभावात्, तदनुत्पादायो-
भयत्वमित्यनुक्तेत्युक्तयोगात् । न हि यदुच्चारणप्रयुक्तो भ्रमो भवति तत्परि-
त्यागमनुक्ता, यदुच्चारणप्रयुक्तो भ्रमो न भवति तत्परित्यागकथनं युक्तिमत् ।
भौष्ये — एकरूप इति ॥ सर्वत्र = अस्यादिस्थानेषु सामस्येन विद्यमानो
विश्वादिरूपो विष्णुः एकरूपः = एक एव अभिन्न एव नाऽत्र संशयः कार्यः,
कथमेकस्य नानास्थानेषु सामस्येनाऽवस्थानं मन्यत्राऽदृष्टत्वेनाऽसंभावितत्वा-
दित्यत उक्तम् — ऐश्वर्यादिति ॥ एकंच = एकमपितद्रूपम् ऐश्वर्यात्
बहुधा = नानास्थानेषु सामस्येन वर्तते, — सूर्यवदीयते = सूर्यदृष्टान्तके-
नाऽनुमानेन ज्ञायत इत्यर्थः । भौष्ये — विधूतभेदमोह इति ॥ ईश्वराऽवतारेषु इदंच
विधूतभेदमोहः - निरस्तभेदभ्रम इत्यर्थः । टीकायां ' समाधिगतोऽस्मी'त्यर्थे इत्यतः
परं ' मां प्रति मां प्रतीतिबहुयास्थितमिति वे'ति वाक्यं प्रक्षिप्तम् । अवश्यंचैत-
देवं विज्ञेयम् — अस्य व्याख्यानस्य नास्येश्वरस्याऽनेकं रूपं किंतु — सूर्यमण्डल-
वत्प्रतीतिमात्रमिति विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्, जाप्रदवस्थाया अविद्याकार्यत्वाभावात् ।

१. ' उभयलिङ्गमिती'तीतिपदेः उत्तरं श्रूयमाणमुक्तमितिपदम् । २. ' तद्व्याख्यान' मित्यत्र
श्रूयमाणस्तच्छब्दः । ३. ' उभयलिङ्गमिती' त्यत्र इति पदोत्तरमस्येतिपदं पाठाद्भट्ट
मित्यर्थः । ४. सौत्तेणानेनपदेन । ५, ६. 'नस्थानतोपी'त्येतत्सूत्रभाष्ये । ७. नस्थानत
इति सूत्रभाष्ये । अस्य पूर्वार्धन्तु- 'तमिममहमजं शरीरभाजां हृदिहृदि विष्ठितमात्मकल्पिताना'
मिति । (भाग०. प्र०. ९-४९) भीष्मकृतकृष्णस्तवैव संश्लोकः ।

तत्प्रवर्तकस्यविश्वस्य कार्यबद्धत्वकथनमयुक्तं मित्यतआह — कार्यभ्रमेति ॥ अत्र
 जाग्रच्छब्देन जाग्रदवस्थागतज्ञानमुच्यते, ज्ञानमात्रस्याऽविद्याकार्यत्वाऽभावेऽपि
 तद्विशेषस्याऽविद्याकार्यत्वात्तद्वद् उच्यतइतिभावः । तैजसस्य कार्यबद्धत्व-
 मुपपादयति — तत्कारणेति ॥ सः जाग्रत्कालीनो भ्रमः कारणं यस्यभ्रम-
 स्येति विप्रहः, तथाच जाग्रत्कालीनभ्रमकार्यस्त्राप्रभ्रमबद्धस्तैजसः कार्यबद्ध
 (इति) उच्यत इतिभावः । उभावपि अविद्यारूपकारणेन बन्धकत्वात्
 'कारणबद्धौ' उच्यते इतिग्राह्यम् । एतेन विश्वतैजसयोर्द्विविधबन्धवत्त्वं प्रतिज्ञाय,
 एकैकबन्धकथनमयुक्तमिति परास्तम् । तत्कारणाज्ञानेति ॥ द्विविधभ्रमकारणा-
 ऽज्ञानरूपमुत्तिबद्धइत्यर्थः । शङ्कते — नैतच्छ्रुतिबाध इति ॥ एतच्छ्रुत्या 'एषत-
 आत्माऽन्तर्याम्यमृत' (वृ०. ५-७-३) इत्यादिश्रुत्या 'कार्यकारणबद्धौता'
 (मा०. २-१६) इति भेदश्रुते विषयापहारो नैत्यर्थः । तौसामिति ॥
 अभेदश्रुतीनां कतिपयविषयत्वेन भिन्नविषयत्व संभवादितिभावः । 'अयमात्मे'
 त्यन्तिमश्रुतेर्विषयसंकोचोऽपि नकार्य इतिभावेनाह — अन्तिमश्रुतौचेति ॥
 विश्वाद्यनन्तरूपाणामिति ॥ विश्वाद्यनन्तरूपाणामभेदेन विशिष्य पठितत्वा-
 दित्यर्थः । ननु — अनन्तरूपत्वमेव 'अनन्तमात्र' इत्यनेन पठ्यते ननु परस्परा
 ऽभेदवैशिष्ट्येन तत्कथमुच्यते विश्वादीनामभेदेनैव पठितत्वादित्याशङ्कां परि-
 हरन् 'चशब्दादनन्तरूपत्वं चैके शाखिनः पठन्ती' इति भाष्यं शेषपूरणेन
 समीकरोति — च शब्दात्समुचितमितिशेषइति ॥ अनेनाऽनन्तरूपत्वन्तु
 अनन्तमात्रंचेति चशब्दादभेदेन समुचितं कृत्वा पठन्ती' इतिभाष्यं व्याख्यातं
 भवति, एतेन श्रुतौ 'अमात्रोऽनन्तमात्रश्चे' इति पदाभ्यां विश्वादीनां
 मूलरूपेणाऽभेदप्राप्तावपि विश्वादीनां परस्परमभेदाऽप्रतीते 'रभेदेनैवाऽनन्त-
 रूपत्वं पठन्ती'त्ययुक्तमिति परास्तम् । 'अभेदेनैवचशब्दा' इतिभाष्यस्य
 योजनान्तरमभिप्रेत्याह — अभेदेन सहैवेति ॥ अनेन 'एकेशाखिनः चश-

१, २, ३. 'नभेदादिती' (३-२-१२) इति सूत्राय टी०. प्र०. धा०. ।

४, ५, ६, ७, ८, ९. 'अपिचैवमेके' (३-२-१३) त्रुत्तरसूत्रीय टी०. प्र०. धा०.

द्वात् चशद्वसहितात् अनन्तमात्रशद्वात् अभेदेनैवसह अत्यन्ताऽभेदेनैवसह ईश्वरस्याऽनन्तरूपत्वं पठन्तीति भाष्ययोजनोक्ता भवति, पूर्वयोजनायां चशद्वादित्यतः परं समुचितमिति शेषोऽभिमतः, इहतुनेति विशेषः । कागतिरिति ॥ भेदकबद्धत्वादिव्यपदेशस्य कागतिरित्यर्थः । भेदकधर्मा भेदनिर्वाह्याभवन्ति, नचेदीश्वररूपेषुभेदः, तर्हि — केनभेदेन ते निर्वाह्या इतिभावः । अत्रटीकायाम् — “अभेदेऽपिभेदव्यपदेशोऽचिन्त्यैश्वर्या’दित्युक्तम्, अनन्योऽप्यन्यशब्देन” इति वाक्यं प्रक्षिप्तमिति ध्येयम्, अवश्यंचैतदेवं विज्ञेयम्, ‘अभेदेऽपिभेदव्यपदेश’ इति भाष्ये भेदव्यपदेशे स्थानभेदमात्रस्य हेतुत्वेनोक्तावपि ऐश्वर्यस्य तद्धेतुत्वेनाऽनुक्तेः, ऐश्वर्ययोगादित्यत्र चशद्वाऽभावात् । अतएव — टीकाकृता ‘अक्षयादिस्थितो बद्धोऽन्यत्वावद्ध उच्यत इतिभाव’ इत्येव व्याख्यातम् । अन्यथा — ‘ऐश्वर्ययोगाच्च बद्धोऽबद्ध इत्युच्यत’ इत्यवक्ष्यत् । अतएवच — अभिनवस्य स्थानभेदः कुत इत्यत आहति ‘ऐश्वर्या’दित्येतत् स्थानभेदोपपादकतयाऽवतारितम्, ‘अनन्योऽप्यन्यशब्देन’ इति प्रमाणस्य ऐश्वर्ययोगादनन्योऽप्यन्यशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थकत्वेन ऐश्वर्ययोगाद्भेदकधर्मव्यपदेश इत्यर्थकत्वाऽभावाच्च । भावबोधेतु — गङ्गाजलाऽनु प्रविष्टयामुनोदकवत्तदपि वाक्यं सेव्यमेवेतिभावेन व्याख्यातम् ।

पूर्वपक्षस्तु — सर्वशरीरस्थितो विश्वादिरूपो हरिः परस्परं भिन्नएव, भिन्नस्थानत्वात् घटादिवत् । नच — अभेदेऽपि आकाशवद्विन्नस्थानत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् — कात्स्न्येन भिन्नस्थानत्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । अतोऽस्येव विश्वादीनामभेदः । ततश्च ऽनुप्राह्याऽनुग्रहाहकभावस्याऽवर्जनीयत्वात् निरतिशयैश्वर्याभावेन न तत्र भक्तिर्युक्तेति ।

सिद्धान्तस्तु — विश्वादिरूपी हरिः भिन्नस्थानोऽप्यभिन्नएव प्रतिपत्तव्यः, भेदसाधकं भिन्नस्थानत्वाऽनुमानस्य ‘सर्वेषुभूतेष्वेतमेव’ (ऐ०.आ०. ३-२-३) इति श्रुति बाधितत्वात् । ननु — न विश्वादीनामभेदो युक्तः ‘कार्यकारणबद्धौ ताविध्यते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणवद्धस्तु द्वौतु तुर्ये नसिध्यत’ (मा०.

२-१६) इति भेदकधर्मव्यपदेशादितिचेत्, न — 'एषतुआत्माऽन्तर्याम्य-
मृतः, अयमेवसः, (बृ०. ४-५-१) अयंवैहरेयः अयमात्माब्रह्मे' (बृ०. ४-५-१९)
ति प्रत्येकमभेदवचनात् । अपिच — 'अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्ययोपशमः
शिवः । ॐकारोविदितो येन समुनि नैतरो जन' [मा० ४-७] इति विश्वाद्य-
नन्तरूपाणां परस्परं मूलरूपेणच अभेदमेके शास्त्रिनः पठन्ति, अतो हरेः
स्वगतभेदशून्यस्य सर्वगुणपूर्णत्वात् युक्ता तत्रभक्तिरिति सिद्धम् (अ०. ८.)

(९ — अधिकरणम्,)

ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ (सू. १४)

भक्त्यर्थमिति ॥ 'तस्ये' त्यतः परं प्राकृतरूपनिरासपूर्वकमितिशेषः ।
अन्यथेति ॥ प्राकृतरूपनिरासपूर्वकमप्राकृतरूपसमर्थनाऽभावइत्यर्थः । भक्ति-
रेवात्रविषय इति ॥ ननु -- परमात्मा विषयः, प्राकृतरूपवान् नवेति संदेहः
प्राकृतरूपवानवेति पूर्वपक्ष इतिवक्तव्यम्, सिद्धान्ते परमात्मनः प्राकृतरूपा-
ऽभावस्यैव समर्थनात् ननु भक्तिरेवात्रेत्यादि, भक्तेरधिकरणफलत्वेनाऽधिकरणा
ऽर्थत्वाऽभावात् इतिचेत्, सत्यम् — भक्तिर्नाऽधिकरणप्रतिपाद्या, तथापि —
नाऽस्याऽधिकरणस्याऽत्राऽन्तर्भावो युक्तः, किन्नाम युक्तिपादएव, तथाहि —
उक्तंतावत् 'रूपोपग्यासा' (ब्र०. १-२ २३) दिति भगवतोरूपं, 'पुरुषविध-
मपिचैनमधीयते' (ब्र०. १-२-२६) इतिच, तदयुक्तम्, अनित्यत्वप्रसंगादिति-
युक्तिविरोधे प्राप्ते प्राकृतरूपनिरासेन युक्तिविरोधस्य निराक्रियमाणत्वादित्या-
शङ्कानिरासाय, यथा — अस्याऽधिकरणस्य युक्तिविरोधनिरासफलत्वम्, तथा —
भक्तिकर्तव्यताफलकत्वमप्यस्तीति अत्राऽन्तर्भावो नाऽयुक्त इतिद्योतनाय 'भक्ति-
र्विषय' इत्याद्युक्तम्, एवमुत्तरत्राऽपिद्वष्टव्यम् । भाष्ये — 'रूपवत्त्वादनित्यत्व'
मिति पूर्वपक्षप्रदर्शनमुपलक्षणत्वाऽभिप्रायेणेतिभावेन पूर्वपक्षफलं प्रतिज्ञापूर्वक-
माह — नयुक्तैवेत्यादिना ॥ नाद्यइति ॥ न सिद्धान्तिना रूपवत्त्वपक्षोऽभ्युप-

गन्तुं शक्य इत्यर्थः । रूपवत्त्वादिति ॥ रूपवत्त्वस्याऽनित्यत्वापादकत्वादिति भावः । एतेन — ‘रूपवत्त्वादितिव्यर्थ मितिपरास्तम् । अनित्यत्वमित्युपलक्षण-मितिभावेनाह — अरूपमिति ॥ अत्रापि अरूपित्वश्रुत्यप्रामाण्ये ऽवि-शेषाच्छ्रुत्यन्तरेष्यनाश्वासप्रसङ्गेन गुणाऽसिद्धा भक्तिर्नोपपद्यतइति भक्तययो-गोवाच्यः । एतेन — प्रकाशवच्चे’ [ब्र०. ३-२-१५] त्यादिसूत्रेणा ऽप्राकृत-रूपाङ्गीकारेणा ऽनित्यत्वदोषस्य पारिद्धतत्वात् अरूपत्वप्रतिपादकं सूत्रं व्यर्थमिति-परास्तम् । अरूपत्वश्रुत्यप्रामाण्यपरिहाराय अरूपत्वस्याऽपि वक्तव्यत्वात् । नद्वितीयइति ॥ द्वितीयोऽपि ना ऽभ्युपगन्तुंशक्यइत्यर्थः । एतेन — ‘नाद्य’ इत्याद्यपक्षं दूषयता द्वितीयपक्षस्या ऽङ्गीकृतत्वात् पुनस्तस्याऽपि दूषणेऽव्याघात इतिपरास्तम् । श्रुतिवैयर्थ्यापातादिति ॥ अनेन — ‘प्रकाशवच्चे [ब्र०. ३-२-१५] त्यादिसूत्राणां सौन्दर्याद्युपपादनवत् श्रुत्यप्रामाण्यनिरासोऽपि प्रयो-जनमिति सूचितम् । सिद्धान्तफलप्रतिजानीते — कर्तव्यैवेति ॥ अरूपत्वेति ॥ अरूपत्व श्रुतिवैयर्थ्यप्रयुक्तश्रुतिमात्राऽनाश्वसाऽभावाच्च भक्तिरूपपत्नेतिभावः । कैमु-त्यंचेति ॥ अस्मिन्वाख्याने तत् भौतिकं रूपम् अव्यक्ततः परे क्तेतियोजनाद्र-ष्टव्या । नचैवंरूपशब्दस्येति ॥ रूपशब्दस्य प्राकृतादावेवभ्युत्पन्नत्वत् व्युत्पत्त्यनु-सारेण शब्दस्यबोधकत्वात् रुमवर्णादि श्रुतेः(अ०.५-३)प्राकृतादिरूपबोधकत्वात् अनित्यत्व प्रसंगभिया अरूपत्वश्रुत्यवष्टम्भेन प्राकृतरूपनिषेधे तच्छ्रुत्यप्रामाण्यमेव-स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्यत आह — अप्रसिद्धप्रकाशे-पीति ॥ न रूपादिशब्दानां प्राकृतैादिरूपेषु शक्तिप्रहः कल्प्यः, किन्तु प्राकृ-तत्वादिपरित्यागेन रूपैव, अन्यथा — प्रकाशादिशब्दानामपि तथात्वापर्या अप्र-सिद्धप्रकाशे भगवति ‘आत्मैवाऽस्यज्योतिर्भवती’ [बृ०. ६-६-६] त्यादि व्यवहारविलोपप्रसङ्गइतिभावः । एतेन — रूपशब्दस्यप्राकृतादावेवभ्युत्पन्नत्वश-

१०. २, ‘प्रकाशवच्चे’ (ब्र०. सू०. ३-२-१५) ति सूत्र टी०. प्र०. धा०. ३. आदिना-भौतिकग्रहणम् । ४. एवशब्दोमात्रार्थकः रूपमात्र इत्यर्थः । ५. प्राकृतादिप्रकाशग्राहकत्वाप-र्या । ६. अप्राकृतेत्याद्यर्थः । ७. ज्योतिः पदस्याऽपि प्राकृतज्योतिः परत्वस्यवक्तव्यतया भगवति तस्याऽभावेन - तत्र - तत्प्रयोगामावप्रसङ्गः ।

ज्ञाया निरासाय अप्राकृतरूपेऽपि रूपशब्दस्य व्युत्पत्तेः व्युत्पादनीयत्वेन तद्विहाय
अप्रसिद्धप्रकाशे परमात्मनि प्रकाशशब्दप्रवृत्तिप्रदर्शनमयुक्तमसङ्गतत्वादिति
निरस्तम् । रूपोऽदिशब्दानां रूपमात्रे व्युत्पत्त्यनङ्गीकारेऽनिष्टप्रदर्शनार्थत्वात् ।
कथं ब्रह्मण इति ॥ येनाऽङ्गीकृतेन ब्रह्मणोऽनित्यत्वाभावः 'रूपम (वम) वर्ण'
मिति श्रुतेश्चाऽप्रामाण्याऽभावः, तद्विलक्षणं रूपं ब्रह्मणः कथं, न कथमपि, विलक्षण-
रूपस्य काप्यनुक्तत्वेन सर्वरूपाणां प्रकृत्याद्यात्मकत्वनियमादिति भावः । ननु—
'विज्ञानाऽऽनन्दमात्रत्व'मिति भाष्ये कथं पूर्वाऽप्रकृतविज्ञानानन्दपरतयाऽसौत्रतच्छब्दो
व्याख्यात इत्यत आह—तद्गुणसारत्वादिति ॥ न त्वानन्ददेब्रह्मरूपत्वमिति ॥
विस्पष्टमिति शेषः । एतेन — एतत्सूत्रविषयवाक्यस्य पूर्वसूत्रएवोदाहर्तुं शक्यत्वात्
एतत्सूत्रं व्यर्थमिति परास्तम् । सामान्येनोक्ता, विशेषाकारेणोक्तेः विशिष्याऽनु-
ग्रहार्थत्वात् ।

पूर्वपक्षस्तु — नाऽङ्गीकर्तव्या निरतिशया भगवति भक्तिः, तथाहि—
किं भगवतो रूपमङ्गीक्रियते, उताऽरूपित्वम्, न तावदाद्यः कल्पोऽङ्गीकर्तुमुचितः
अनित्यत्वप्रसंगात्, 'तद्रूपमनामय'मित्यादिश्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च, ततश्च भक्ति-
विलोपः न ह्यनित्यशरीरे निरतिशया भक्तिरुपपद्यते, नापि अरूपित्वश्रुत्यप्रामाण्ये
भक्तिरुपपद्यते, अरूपत्वश्रुत्यप्रामाण्येऽविशेषात् श्रुतिमात्राऽप्रामाण्यापत्त्या भक्ति-
प्रयोजकगुणाऽसिद्धेः । नापि द्वितीयः — 'रूपवर्ण' [आ०. ३-१-३]
मित्यादि श्रुत्यप्रामाण्याऽऽपातात्, सौन्दर्याद्यभावापाताच्च, ततश्च न भक्तिः,
तदेवमुभयथापि भक्तेरनुपपन्नत्वाच्चर्योऽयं पाद इति ।

सिद्धान्तस्तु — उपपन्नैव भगवद्भक्तिः तस्याऽरूपित्वेन अनित्यत्वा-
भावात्, अरूपित्वश्रुत्यप्रामाण्यलक्षणदोषराहित्यात्, न च — अरूपित्वमसिद्धम् —

१. प्रकाशार्थकज्योतिशब्दप्रयोगेत्यर्थः । २. एतेनेत्यस्यार्थमाह रूपेति ॥ आदिना-
रसादेर्ग्रहः । ३. 'आहवे' (ब०. ३-२-१६) त्युत्तरसूत्रीय टी०. प्र०. धा०, ४. 'आहव-
तन्मात्र'मिति मूलभाष्ये । † 'आहवे'ति सूत्रगततच्छब्दइत्यर्थः । ५. आहवेति सू०. टी०.
प्र०. धा०. ६. 'दर्शयती' (३-२-१७) त्युत्तरसू०. टी०. प्र०. धा०. । ७. अनि-
त्येति ॥ बहुव्रीहिरयं पुरुषइति शेषः । ८. गुणबोधकश्रुतेरपि अप्राण्यापत्त्या तदासिद्धि-
रिति भावः । ९. रूपित्वेऽरूपित्वेचेत्यर्थः ।

प्रकृत्युत्तमत्वेन प्राकृतरूपवैधुर्यसिद्धेः । नच 'रुग्मवर्ण' मित्यादि श्रुतिवैयर्थ्यम्, सौन्दर्याऽभावश्च — अप्राकृतरूपाऽङ्गीकारात् । नच — तत्रप्रमाणाऽभावः — 'ऐकात्म्यप्रत्ययसारम् (मा०. २-७) आनन्दमात्रम्' इति श्रुति सिद्धत्वात् । नच — विस्पष्टप्रमाणाऽभावः — 'आनन्दरूपममृत' (आ०. २-२-८) मिति श्रुतेः, 'शुद्धस्फटिकसंकाश' मिति स्मृतेश्च सत्त्वात् । तदेवंभक्तेरुपपन्नत्वासार्थकोऽयं पाद इति सिद्धम् (अ०. ९)

(१० — अधिकरणम्.)

ॐ अतएवचोपमा सूर्यकादिवत् ॐ (सू. १८)

भेदाऽभेदमतमन्निराक्रियते, तथाहि — जीवब्रह्मगोभेदस्तावत्सिद्धान्तिनाऽङ्गीक्रियते श्रुत्यादिसिद्धश्च, अभेदस्तु 'जीवो ब्रह्माऽभिन्नः चेतनत्वात्, तदंशत्वाच्च, मत्स्यादेव' दित्यनुमानसिद्धः, अत एव उत्तरं पठेति 'सूर्यकादिवच्चे'ति सूत्रखण्डेन । अनेन — जीवो न परमात्माऽभिन्नः तदाभासत्वात् सूर्यकादिव' इति प्रयोगः सूचितः । तत्रेयमाशङ्का — उपाध्यायतोह्याभास उच्यते, यथासूर्यकादिः, नचाऽसावुपाध्यायतः अनित्यत्वप्रसंगात्, ततश्चाऽसिद्धमाभासत्वम्, सूर्यकाद्युपमाचाऽनुपपन्नेति, तां परिहर्तुं स्वाऽभिप्रायं व्यनक्ति — 'अत एवचोपमे'ति सूत्रखण्डेन । अत एव 'संध्येसृष्टिराहर्ही' (३-२-१) त्यादौ प्रकृताभ्यां तदधीनत्वतस्तददृशत्वाभ्यामेवाऽभेदो निराक्रियते, सूर्यकादिदृष्टान्तेन तौ दृशाऽऽभासत्वस्यैव हेतुत्वेन सूचितत्वात् तदधीनत्वतस्तददृश्ययोरेव विवक्षितत्वेनोपमाचोपपन्ना

१. 'आहचे'ति सूत्रोदाहृतश्रुतीत्यर्थः । २. वक्ष्यमाणदिशाश्रुत्यनुमानसिद्धभेदाऽभेदमतं निराक्रियत इत्यर्थः । ३. श्रुतीति ॥ द्वा सुपणेत्यादिश्रुतिः । आदिनाऽनुमानम्, ४. एतच्छब्दात् पृष्ठयन्तात् आद्यादिवात्तसिः, तस्य 'तसेधे'ति तसिलिअत इति रूपम् एतस्येत्यर्थः, उक्तदिशा सिद्धभेदाऽभेदस्येति । यावत् । यद्वा-उक्तभेदाऽभेदपरिहारायेत्यर्थः अत्रपक्षे — उक्तवचनेन चतुर्थ्यन्तात्तसिः । ५. सूत्रकारज्ञातिशेषः । ६. इवार्थककन्नतसूर्यकेति दृष्टान्तपदेनायं हेतुर्लब्धः । आभासत्वंच-प्रतिविम्बत्वम् । ७. सूर्यकाद्युपमेति ॥ सूर्यकादि दृष्टान्तोक्तिश्चेत्यर्थः । ८. सूत्रकारोऽत्रकर्ता । ९. तदधीनत्वतस्तददृशत्वविशिष्टाऽऽभासत्वस्यैवेत्यर्थः ।

भवति, उक्तंचसुधायाम्, 'अनेन अतएव = प्रकृताभ्यां तदधीनत्वतस्तदश-
त्वाभ्यामेव आभासत्वं सूर्यकाद्युपमाचोक्तेति स्वाऽभिप्रायप्रकटनं सूत्रार्थइत्युक्तं
भवति' इति । भक्त्ययोगादिति ॥ दोषिणा ऐक्ये दोषाणामवर्जनीयत्वादिति-
भावः । भक्तिरेवविषय इति ॥ यद्यपि — अत्रपरमात्माविषयः, जीवाऽभिज्ञो
नवेति सन्देहः, अभिन्नइतिपूर्वपक्ष इत्येव वक्तव्यम्, तथापि — जन्माधिकर-
णोक्तगुणपूर्णत्वे जीवाऽभिन्नत्वयुक्ति विरोधपरिहारात्मकत्वादस्याऽधिकरणस्य
युक्तिपादे निवेशोयुक्त इति शङ्कानिरासायाऽस्याधिकरणस्य युक्तिविरोध निरा-
सफलकत्वमिव भक्तिसिद्धिफलकत्वमप्यस्तीति विवक्षावशादत्राऽन्तर्भावोयुक्तइति
ज्ञापनाय तथोक्तम् । एवमुत्तरत्राऽपि द्रष्टव्यम् । नहीति ॥ नहि-
स्वाधिकत्वेन स्वात्मनि भक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः । परमात्मनोनभिद्यतइति ॥
अत्यन्तभेदशून्यः अभिन्नइतियावत् । एतेन — पूर्वपक्षिणो भेदाऽभेद-
वादित्वाद्वेदनिराकरणमयुक्त मितिप्रास्तम् । नभेदइतीति ॥ अभेदइति-
प्रागेवसिद्धमित्यर्थः । दृष्टान्तकथनेनोक्तेति ॥ ननु — दृष्टान्तकथनस्य पर-
कालत्वेन चशब्दात्पूर्वकालत्वाऽभावात्क्वाप्रत्ययोऽनुपपन्न इतिचेत् — न ब्रूमावयम्
'अतएवचे'ति श्रुत चशब्देन साध्यभेदं समुच्चिनोतीति येनोक्तदोषः स्यात् किंनाम
सूर्यकादिवदित्यतः परमनुवृत्तेन चशब्देनेति एवंचकृत्वा सदोषः परिहृतो भवति,
अनुवृत्तचशब्दात्दृष्टान्तवचनस्य पूर्वकालत्वात्, तदिदमुक्तम् — सूर्यकादिवच्चेति
पदेव्याचष्ट इति ॥ अन्यथा — च सूर्यकादिवदितिपदे व्याचष्टइत्यवक्ष्यत् ।
श्रूयमाणश्चशब्दो नकेवलं तदधीनत्वतस्तदशत्वयोर्हेतुतया विवक्षितत्वात् हेतुर्ना-
सिद्धः, अपितु — अतएवोपमाचोपपन्नेति समुच्चयार्थः, अनुवृत्तस्तु — साध्य-
समुच्चयार्थ इतिविवेकः । अतएवोपमेति पदैरुक्तेति ॥ मस्यादिवत् ज्ञानैश्वर्या

१. 'नस्यानतो' (३ - २ - ८) पीत्यधिकरणे एव । २. परकालत्वेनेति ॥ सूत्र-
पाठक्रमे च शब्दोत्तरं सूर्यकादिवदिति दृष्टान्तस्थपाठात् परकालत्वम् । ३. 'समानकर्तृकयोः
पूर्वकाल' (पा०. सू०. ३-३-२१) इति सूत्रेण पूर्वकालिकक्रियावाचकाद्वातोः क्त्वाविधानादत्र
अनुपपत्तिः । ४. साध्यभूतभेदमित्यर्थः । ५. 'दर्शयतिचे'ति पूर्वसूत्रादननुवृत्तेनेत्यर्थः ।
६. यदिचशब्दस्यानुवृत्तिः तदा सौत्रशब्दो व्यर्थ इतिशङ्कावारयति - श्रूयमाणइति ॥

यविशेषप्रसंगात् उपमैव भगवत्प्रतिबिम्बत्वमेव न मत्स्यादिबदंशत्वमिति अत-
 एवोपमेतिपदैरुक्ता तद्धेतुना अतएवोपमेतिपदलब्धहेतुना सह सूर्यकादिदृष्टान्तेन
 लब्धभेदं चेशद्वेनसमुच्चिनोर्तात्पर्यः, साधनस्य साध्येनसमुच्चयार्थएव चशब्दः,
 नत हेतुसमुच्चयार्थ इतिभावः । ननु — पूर्वपक्षिणा भेदस्याऽङ्गीकृतत्वाद्वेदसाधनं
 व्यर्थमित्यतआह — अभेदांशएवेति ॥ अभेदएव विवादात्तन्निराकरणमेव
 सूत्रार्थः; नतु भेदसाधनमितिभावः । ब्रह्मस्वरूपाऽनुगतेरावश्यकत्वादिति ॥
 स्वरूपानुगतेरैक्यव्यापकत्वेन ऐक्यं प्रतिजानैत स्तत्स्वरूपाऽनुगतेरावश्यकत्वात्
 भेदबलेन ऐश्वर्यादिनिषेधो नकार्य इतिभावः । ननु — अस्तुतर्हि ब्रह्मस्वरूपा-
 ऽनुगतिर्जीवेषु, तथापि ऐश्वर्यनिषेधः कुतो न युक्तइत्यतआह — ऐश्वर्यादे-
 श्चेति ॥ चोऽवधारणार्थः । अनेन जीवो यदि ब्रह्माऽभिन्नः स्यात् तर्हि ऐश्व-
 र्याद्यनुगतिमान् स्यात् मत्स्यादिवत् घटवच्चेति तर्कः सूचितोभवति । विशेष-
 व्याप्तौ मत्स्यादेदृष्टान्तः, सामान्यव्याप्तौतु अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण सूचितो
 घटादिदृष्टान्तइति विवेकः । एतेन — मत्स्यदिबदित्येतावतैव पूर्णत्वाच्चकारोव्यर्थ-
 इतिपरास्तम् । ननु — अस्यां योजनायां युक्तितएव प्रतिबिम्बत्वहेतुसिद्धेः
 'रूपंरूप'मित्यादि श्रुत्युदाहरणं किमर्थमित्यतआह — युक्तिदृष्टार्थएवेति ॥
 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरस्तीति ॥ दृष्टान्तस्य साध्यसाधनवत्त्वं निश्चितमेव विव-
 क्षितम्, दार्ष्टान्तिकस्यतु साधनवत्त्वं नाम तत्त्वेननिश्चितत्वम् साध्यवत्त्वंतु —
 तत्त्वेनविवक्षितत्वमात्रं नतु तत्त्वेननिश्चितत्वमितिबोध्यम् । एतेन — दार्ष्टान्तिकस्य
 साध्यवत्तया निश्चितत्वेऽनुमानवैयर्थ्यमितिनिरस्तम् । अतएवसाध्यसाधनेचा
 ऽस्तीत्युक्तम्, अन्यथा — व्याप्यव्यापकंचा ऽस्तीत्यवक्ष्यत् ।

पूर्वपक्षस्तु — जीवस्तावत्परमात्मनो भिद्यते इति श्रुत्यादिसिद्धम् अनुमतं
 च भवताम् एवंसति प्रयुज्यते 'जीवः परमात्माऽभिन्नः चेतनत्वात् तदंशत्वात्
 मत्स्यादिवत्' एवंच ईश्वरस्य जीवेनभिन्नत्वेऽपि अभेदस्याऽपिभावात् दोषिणा
 ऐक्येच दुष्टत्वाऽवश्यंभावात् न परमात्मनि भक्तिर्युक्तेति ।

१. कर्मधारयः तेनहेतुनेत्यर्थइतिमत्वा तत्रतच्छब्दार्थमाह अतएवोपमेतिपदलब्धेति । २. सौ-
 त्रेण चशब्देन । ३. सोत्कण्ठं व्यायतइत्यर्थः, अतो न आत्मनेपदसंज्ञकः शानच् 'संप्रतिभ्याम-
 नाध्याने' इति आप्याने आत्मनेपदनिषेधात् । ४. अनुगतिज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

सिद्धान्तस्तु — जीवो न परमात्माऽभिन्नः तत्प्रतिबिम्बत्वात् यो यत्प्रति-
बिम्बः नाऽसौ तदभिन्नः यथा सूर्यकादिः । ननु — उपाध्यायतः प्रतिबिम्ब-
उच्यते नचाऽसावुपाध्यायतः तथात्वे ऽनित्यत्वप्रसंगात् , ततश्च — असिद्धं
प्रतिबिम्बत्वम् , अथ परमात्माधीनत्वेसति चेतनत्वेन तत्सादृश्यं हेतुतया विवक्षि-
तम् , तर्हि — अनुपपन्नो दृष्टान्तः प्राप्नोतीति चेत् , न — चेतनत्वादि विशेष-
रूपस्या ऽविवक्षितत्वात् , तदधीनत्वतत्सदृशत्वयोरेव हेतुतया विवक्षितत्वात्
अतएवोपमायुपपन्ना बिम्बाधीनत्वमिव बिम्बसादृश्यस्याऽपि तत्रसत्त्वात् । नन्वेव-
मपि — पक्षे सर्वदृष्टान्तधर्माभावात् 'तथाचऽय'मित्युपनयो न संभवतीति चेत् ,
न — यथा दृष्टांतः साध्यव्याप्पसाधनवान् तथा पक्षोपल्लेतावन्मात्रस्य उपनये
विवक्षितत्वेन यावत्साधर्म्यस्याऽविवक्षितत्वात् । अन्यथा — अनुमानमात्रोच्छेद-
प्रसंग इति । अतो जीवपरमात्मनोरभेदाभावात् युक्ता भगवति भक्तिरिति तन्महि-
मवर्णनमुपपन्नमिति सिद्धम् (अ०. १०)

(- ११ अधिकरणम् .)

ॐ अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॐ (सू. १९)

अंबुतावत्प्रियतेमेष्वभ्यर्हिततमं 'काममपः पिव आपोमयःप्राणः न पिवतो
विच्छेस्यत' (छा०. ६ - ७ - १) इति वचनात् । ततश्च — अंबु यथा स्नेहेन-
गृह्यते तथा स्नेहपूर्वकं परमात्मनोऽग्रहणात् ज्ञानाभावे तथात्वं परमात्मवत्
आंबिर्भूत ज्ञानानंदादिमत्त्वं नर्भवतीत्यर्थः । तत्त्वप्रदीपकायांतु — स्नेहात्म-
कत्वादंबुनः तेनैमानसंस्नेहं लक्षयति, ग्रहणंज्ञानम् अंबुवदग्रहणं स्नेहसहित ज्ञान-
मित्यर्थ इत्युक्तम् । तत्फलनिरूपणादिति ॥ भक्त्यव्यतिरेके आनंदाविर्भाव-

१. अर्सा-जीवः । २. आदौसूत्रार्थमाह — अम्बुतावदिति ॥ ३. एतेन - अम्बुवदितिभिन्नपदं
'तत्रतस्येव' (पा०. ५-१-११६) इति षष्ठ्यन्तात् सादृश्यार्थकवतिप्रत्ययान्तमिति सूचितम् ।
गृह्यते — ज्ञायतइत्यर्थः । ४. माहात्म्याऽज्ञानात् । ५. अभिव्यक्त्यर्थः । ६. जीवस्ये-
तिशेषः । ७. तेन — अम्बुशब्देन । ८. लक्षणयाबोधयति सूत्रकृदित्यर्थः । ९. एतेन -
अम्बुवत्पदं मतुवन्तमस्यवकारआर्षः ततोऽग्रहणपदेन कर्मधारयः ततोऽनञ्समासे राजदन्ता-
दित्वात् नञोमध्येप्रयोगः अम्बुवदग्रहणादित्येकपदमिति तद्भावः सूचितः ।

रूपफलव्यातिरेकोक्त्या तस्य भक्तिफलत्वमुक्तंभवतीतिभावः । ज्ञानंतु न मुख्यं प्रयोजन मितिसिद्धमेव प्रयोजनानुबंधित्वादपि प्रयोजनं नेत्याह — तेनापीति ॥ तथासतीति ॥ विनैवकारणं ज्ञानानन्दादेः सम्यगाविर्भावश्चेत् इतःपूर्वमेव तत्प्रसंगेन अनादिसंसारस्य एतत्कालपर्यन्तं प्रवाहो नस्यादित्यर्थः । अनादि-कालमारभ्य अनुवृत्तस्यसंसारस्यविच्छेदो न महताकारणेनविनोपपद्यते इति द्योत-नायाऽनादित्वविशेषणम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न मोक्षो भक्तिफलम्, अनादिसिद्धत्वात्, नित्यानन्द-ज्ञानादिमत्त्वं हि मोक्षः; तच्च स्वरूपमेव, नच स्वरूपमागंतुकं चेति संभवति । ततश्च — मोक्षस्य भक्तिफलत्वाऽभावात् न तदर्थं भक्तिः कर्तव्या, नापिप्रयोज-नान्तरमस्तीत्यर्कतव्यैव भक्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — भक्तिफलमेवमोक्षः, ज्ञानानन्दादेर्जीवस्वरूपत्वेन नित्य-सिद्धत्वेऽपि तदाविर्भावस्य भक्तिसाध्यत्वात्, भक्त्यभावे तदभावनियमात् । नच -- भक्त्यभावे सुप्तौ ज्ञानानन्दाद्याविर्भावो दृष्टइतिवाच्यम् — आविर्भावमात्रसद्भावेऽपि सम्यगाविर्भावाभावात् । सम्यगाविर्भावएवहि मोक्षशब्दार्थो भक्त्या साध्यः नावि-र्भावमात्रम् । 'यमेवैर्ष्यते' (आ०.६. ख०.३.) इति श्रुतेः । 'महत्त्वबुद्धि-र्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते । तयैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिक' मिति-स्मृतेश्च । ततश्च—मोक्षस्य भक्तिसाध्यत्वा त्कर्तव्यैव तदर्थं भक्तिः तदर्थत्वात्तन्महिम-वर्णनंच सार्थकमितिसिद्धम् (अ०. ११)

(१२ — अधिकरणम्.)

ॐ वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ (सू. २०)
तस्येति ॥ परमात्मनो भक्त्यनुसारिफलदाने तत्र भक्तिः स्यात्, अन्यथा

१. अत्र 'यं वृणुते' इत्यनेन त्रियमाणस्यभक्तत्वं प्रतीयत इतिभक्तिर्मात्रसाधनमिति - गम्यत इतिकृत्वाभक्तेः साधनत्वेप्रमाणतयाधुतिरियमुदाहृता । उक्तंच - टीकायां जिज्ञासा-ऽधिकरणे 'वृणुते'इत्यनेनभक्तत्वं सूचितमिति । २. अत्राऽधिकरणेद्वे (२) सूत्रे ।

वैषम्यादिदोषवति विश्वासाभावात् भक्तिर्न स्यादिति भावः । नन्वत्रसूत्रे भक्त्यादि-
 तारतम्यमेव प्रतिपाद्यं दृश्यते, नतु भगवतो भक्त्यनुसारिफलदातृत्वमित्यत आह —
 अर्थतो निरूप्यत इति ॥ यद्यपि — साक्षाद्भक्तितारतम्यमेवेह प्रतिपाद्यते,
 तथापि अर्थाद्भगवतो भक्त्यनुसारिफलदातृत्वमनेन सिध्यतीति भावः । ननु आर्थि-
 कार्थेन भक्त्यनुसारिफलदानेनाऽस्य पादसङ्गतिः किमर्थमुच्यते, वाचनिकार्थेन
 भक्तितारतम्येनैव पादान्तर्भावः किं नोच्यत इति चेत्, न — भक्त्युत्पादार्थं भगव-
 न्महिमोक्तेरेव पादार्थत्वेन भक्तिस्वरूपनिरूपणमात्रस्याऽपादार्थत्वात् । एकप्रका-
 रैवेति ॥ ब्रह्मादीनां, मनुष्योत्तमानां च, एकप्रकारेत्यर्थः । तत्फलस्येति ॥
 साक्षात् तत्फलस्य मुक्तत्वस्य, तत्प्रयुक्तानन्दाद्याविर्भावस्य च, सर्वेषु साम्यादि-
 त्यर्थः । भक्तिफलं तावदावरणनिवृत्तिरेव सा च सर्वेषु समा अभावे तारतम्या
 ऽभावात् । आनन्दतारतम्येऽपि न तदभिव्यक्त्यर्थं भक्तितारतम्यमपेक्षितम्, आनन्दा-
 भिव्यक्तेर तत्कार्यत्वात् । तद्यथा — समाभ्यां प्रदीपाभ्यां गृहद्वयवृत्त्यन्धकारविनाशे
 यत्र यावदस्ति तत्र तावत्स्वयमेवोपलभ्यते नतु अधिकपदार्थदर्शनाय प्रदीप-
 तारतम्यमपेक्षितमिति भावः । अन्यथेति ॥ फलसाम्येऽपि = आवरणनिवृत्तिरूपस्य
 फलस्य साम्येऽपि, यदि साधनतारतम्यमङ्गीक्रियते, तदा वक्तव्यम् — मनुष्योत्त-
 मेषु विद्यमाना भक्तिः सम्यगावरणनिवृत्तौ समर्थावा, नवा, आद्ये — ब्रह्मादिषु
 भक्तिभागवैयर्थ्यम्, इतरांशेनैव फलसंभवात् । द्वितीये — मनुष्यादीनामसम्य-
 ङ्मुक्तिः स्यादित्यर्थः । वाशब्देऽवस्थितविकल्पार्थो बोध्यः । तेषांचोत्तम-
 फलत्वादिति ॥ मोक्षस्य अधमैः साम्येऽपि आनन्दरूपभक्तिफलस्याऽत्युत्तम-
 त्वादित्यर्थः । आनन्दस्य मोक्षवत् साक्षाद्भक्तिफलत्वमेव, नतु — आवरणनिवृत्तौ
 स्वयमेवानन्दाऽभिव्यक्तिर्भवति, 'साधनस्योत्तमत्वेन साध्यंचोत्तममाप्नुयु' रिति-
 वचनादिति भावः । नैनु आनन्दसाधनमपि भक्तिः न प्रधानसाधनम्, अपितु —
 भगवानेव । ततश्च — भक्तिसाम्येऽपि स्वतंत्रत्वात्प्रसन्नः परमात्मा महदल्पंच फलं
 पुरैषवदेव दद्यात् । तद्यथा महाराजो ऽमात्यादिभिः सेवितोऽपि केषांचिदल्पम्,

१. मनुष्याणामसम्यङ्मुक्तिः, ब्रह्मादिगतभक्त्येकदेशवैयर्थ्यमिति व्यवस्थितेत्याद्यर्थः ।

२. मोक्षस्येवेत्यर्थः । ३. उत्तरग्रन्थमवतारयति — नन्विति ॥ ४. देवदत्तादिपुरुषदेत्यर्थः ।

अन्येषां महत्फलं, ददातीति शङ्कते — महदल्पफलत्वेपीति ॥ एतेन फल-
तारतम्यस्य साधनतारतम्याऽधीनत्वात् फलतारतम्यमङ्गीकृत्य, साधनतारतम्या-
क्षेपो न युक्त इति परास्तम् । वैषम्यादिदोषाभावः स्यादिति ॥ अप्रामाणिक
वैषम्याद्यप्रसक्तिः स्यादित्यर्थः । एतेन इतरेषां नरकादिहेतुत्वेन वैषम्यादेर्दोषत्वे
ऽपि न परमात्मगते दोषाः तदहेतुत्वात्, अन्यथा सर्वसंहर्तुर्भगवतः ब्रह्म-
हत्यादयोऽपि दोषाः स्युरिति परास्तम् । अप्रामाणिकत्वेनैव तेषां दोषत्वाऽङ्गीका-
रात् । प्रसिद्धं हि प्रामाणिकपरित्यागवत् अप्रामाणिकस्वीकारोऽपि दोष इति !

पूर्वपक्षस्तु — ब्रह्मादीनां मनुष्योत्तमानां च भक्तिरेकप्रकारैव, मोक्ष-
रूपैकफलभागीत्वात् । नहि यावत्त्या भक्त्या मनुष्योत्तमानां मोक्षो भवति तावत्या
ब्रह्मादीनां मोक्षसंभवे अधिकानुष्ठानाय प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः संभवति । अथ न
तावती भक्तिः तेषां मोक्षसाधनायालम् । हन्त तर्हि मनुष्योत्तमानामपि मुक्तिर्न
स्यात्, पर्याप्तसाधनाभावात् । नहि दुःखाभावरूपे मोक्षे तारतम्यमस्ति, येन
भक्तितारतम्यमुपपन्नं स्यात् । अतो भक्तिरेकप्रकारैवेति ।

सिद्धान्तस्तु — नैकप्रकारा सर्वेषां भक्तिः, किंतु वृद्धिहासवती,
अन्यथा — प्रमाणसिद्धं सर्वभक्तान्प्रति परमेश्वरस्य सामञ्जस्यं न स्यात् । ‘साध-
नस्योत्तमत्वेन साध्यंचोत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथाऽऽनन्दः श्रुतौ श्रुत
इति स्मृतेश्च । ननु भवेत्साधनतारतम्यं यदानन्दतारतम्यं स्यात् तदेव कुत इति
चेत् — ‘अथात आनन्दस्य भीमांसा भवती’ (तै०. ३०. २ - ८) त्यादि श्रुति
सिद्धत्वात् । ‘यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथामुक्तिविशेषोऽपि
ज्ञानिनां लिंगभेदेन’ इति स्मृतेश्च । अतो भक्तेः फलानुसारेण तारतम्यसद्भावेन
ईश्वरस्य विषमत्वाभावात् युक्ता तत्र भक्तिरिति सिद्धम् (अ०. १२)

१. द्वन्द्वगर्भित बहुव्रीहेस्त्वप्रत्ययः ब्रह्मादीनामन्येषांचेति समुदायेऽन्वयः; ततः क्रम-
संबन्धो बुध्याविवेकव्ययः । २. भगवतः स्वातन्त्र्यसत्त्वेनेत्यर्थः । ३. साधनाऽनुसारि-
विषमफलदानस्य प्रमाणसिद्धत्वं निरूपणेन । ४. वैषम्यादिदोषाऽभाववत्त्वम् । ५. ‘अथा
ऽत आनन्दस्ये’ त्यादिश्रुतौ ।

[१३ — अधिकरणम्.]

ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ

(सू०. २२)

सृष्टिसंहारकर्तृत्वादिति ॥ ननु किमिदं हेतुद्वयं सृष्टिकर्तृत्वात्, संहारकर्तृत्वादिति, आहोस्विःसृष्टिसंहारकर्तृत्वादिति विशिष्टं हेतुः । नाद्यः — सृष्टिकर्तुरपि पालकत्वस्य, तथा वनस्पत्यादि संहारकस्यापि प्रागुदकदानादिना पालकत्वस्य, दर्शनेन व्यभिचारात् । अतएव न द्वितीयः — कृषीवलदौ सस्योत्पत्तिविनाशकर्तृत्वेऽपि पालकत्वदर्शनात् । न च नासौ पालक इति शक्यतेवक्तुम् — गोगवयादिभ्यस्तद्रक्षणस्याऽनुभवसिद्धत्वादिति चेत्, न ब्रूमो वयं पालकत्वाभावे सृष्टिसंहारकर्तृत्वं हेतुरिति, येनोक्तदोषः स्यात्, किं नाम 'जगत्स्थितेः स्वतएव सिद्धे' रिति वक्ष्यमाणहेतोरुपपादकमिति । स्वतएव-सिद्धेरिति ॥ उत्पत्त्युत्तरभाविनाशाप्राग्भाविकाल संबंधस्यैव स्थितित्वेन तस्य कालमहिम्नैव सिद्धेरित्यर्थः ॥ अन्यस्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वं इति ॥ आदिशब्देन संहारग्रहणं । अन्यस्य = उत्पन्नपदार्थविनाशहेतुभूतार्थांतरसर्जकत्वे, साक्षाद्विनाशकत्वेवा, तन्निवारणाय व्यापारोऽन्यस्य संभवति, स्वस्यैव तन्धात्वेतु न निवारणव्यापारः संभवतीति भावः । एतेन — अन्यस्य संहारकर्तृत्वे, संभवति निवारणादिव्यापार इति वक्तव्यम् । संहारनिवारणस्यैव स्थित्युपयोगित्वात्, ननु सृष्टिग्रहणं तन्निवारणस्य स्थित्यनुयोगादिति परास्तम् । विभर्तात्येतद्व्याचष्टे — धत्ते पुष्पातिचेति । भृञ्धातो 'हुंभृञ्धारणपोषणयो' रित्यर्थद्वय श्रवणादिति भावः । अनेनेति ॥ 'उक्षा स यात्रापृथिवी विभर्ता' ति श्रुति ग्रहणेनेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु— नेश्वरः पालकः जगत्सृष्ट्या स्थितस्येश्वरस्य विनाशप्रवृत्त्य-भावमात्रेण कालविशेषसंबंधरूपस्थितिसंभवेन पालनरूपतद्यापारानपेक्षणात् ।

१. व्यभिचारदोषादेव । २. कर्तृत्वसत्त्वेपीत्यर्थः, सर्तातिशेषोवा । ३. अनेन-विशिष्टस्याऽपि हेतोः व्यभिचारदोषोक्तो भवति । ४. अन्यस्यसृष्टीति ॥ क्वचित् टीकापुस्तके अन्यस्यनुसृष्टीतिपाठः । ५. नाशकत्वेतु । ६. नाशहेतुपदार्थान्तरसर्जकत्व इति अर्धवर्णनेन ।

(पा. ने ९.)

नचावांतरोपद्रवनिरासाय ईश्वरव्यापारो ऽपेक्षित इतिवाच्यम् — ईश्वरस्यैवाऽवान्त-
रोपद्रवकर्तृत्वेन तदकरणमात्रेण समीहितसिद्धेः । अन्यस्य हि उपद्रवादिकर्तृत्वे
तन्निवारणादि व्यापारवत्त्वरूपं पालकत्व मन्यस्य संभवति । नचेश्वरादन्यः
संहारकर्ता, येन तन्निवारणेनेश्वरस्य पालकत्वं स्यात् । विरोधाभावेन स्वस्य
स्वनिवारकत्वायोगात् । ततश्च पालकत्वाभावेन महामहिमत्वाभावात् न तत्र
भक्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — भवत्येवेश्वरः पालकः 'नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स
यावापृथिवी विभर्ता' (ऋ०. १०-३१-८) ति श्रुत्या सृष्टिसंहारमात्रकर्तृत्वं प्रति
बिध्य पालकत्वस्याप्यभिधानात् । 'सृष्टिचपालनंचैव संहारं नियमं तथा । एकएव
करोमीशः सर्वस्य जगतो हरिः' रितिस्मृतेश्च । नचोपद्रवसंहारविलंबमात्रेणैव
स्थितिसिद्धेः न तदर्धमीश्वरापेक्षेतिवाच्यम् — सर्वस्य धारणार्थं चेतनानामन्नपा-
नायर्थं मीश्वरव्यापारस्याऽऽवश्यकत्वात् । अतः पालनादिमहामहिम्नि हरौ
भक्तिर्युक्तेति सिद्धम् (अ०. १३)

(१४ - अधिकरणम् ,)

ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ (सू. २३)

भक्त्यर्थमिति ॥ भक्तेरावश्यकत्वसिद्ध्यर्थं पुरुषप्रयत्नाधीनोपलब्ध्ययो-
ग्यत्वसमर्थनादित्यर्थः । उपलब्धियोग्यत्व इति ॥ भक्त्यभावेऽपि उपलब्धि
योग्यत्वे भक्तेरनावश्यकत्वप्रसङ्गात् समर्थनीयमित्यर्थः । एतेन भक्तेरुपलब्ध्यर्थत्वात्
उपलब्धियोग्यत्व एव भक्तेः सार्थक्यात् उपलब्धियोग्यत्वमेव समर्थनीयम् नत्व-
योग्यत्वं भक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति निरस्तम् । ननु — अव्यक्तमेव ब्रह्म सह-
कारिसमवधाना त्प्रत्यक्षं भवति, समाराधनमेवच सहकारि न भक्तिः, अव्यक्त
यक्षसाक्षात्कारे तस्य सहकारित्वदर्शनात् । कृत्तसहकारिभावेन समाराधनेनैव

१. अत्राऽधिकरणेष्व (५) सूत्राणि । २. भक्त्यभावेपीत्याद्यर्थवर्णनेन । ३. पूजा ।

४. आराधनस्य । ५. कृत्तः सहकारिभावः सहकारित्वस्येति बहुव्रीहिः ।

तत्साक्षाकारोपपत्तौ भक्तिकल्पनस्याऽनुपपन्नत्वादिति शङ्कते — अस्त्विति ॥
 आराधनेष्यव्यक्तत्वस्येति ॥ आराधनसहकृतेन्द्रियायोग्यत्वस्य ज्ञानिप्रत्यक्ष-
 सिद्धत्वादित्यर्थः । अव्यक्तत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति । अव्यक्तशब्दस्य प्रत्यक्षाऽयो-
 ग्यत्वार्थकत्वात् 'अव्यक्तत्वं प्रत्यक्षसिद्ध'मिति व्याहृतम्, धर्मिणोऽयोग्यत्वेऽव्यक्तत्व-
 रूपधर्मस्य तत्र प्रत्यक्षेण सिध्ययोगादित्याशङ्का 'प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासा' (ब्र०.
 सू०. ३-२-२६) दित्यत श्रवणाद्यभावदशायाम् अयोग्यस्यापि श्रवणाद्यभ्यासे
 योग्यत्वाभिधानेन गर्भःस्त्रावेणेव नङ्क्ष्यतीत्यर्थः । नहि स्वगतविशेषशून्य
 इति ॥ ननु — स्वगतविशेषशून्यत्वाभिधानमयुक्तं, प्राक्स्वेनैवोत्पत्त्यनुत्पत्त्यो-
 र्व्यक्तत्वाव्यक्तत्वयोश्चाभिधानादिति चेत्, सत्यम् -- अस्येव व्यक्तरूपे जननं ततएव
 व्यक्तत्वं च । नच तावता मूलरूपाद्विशेषः, जननस्य स्वेच्छागृहीतत्वात्, नहि
 स्वेच्छया दंडमवष्टभ्य गच्छन् राजा शुद्धात्, क्षीणशक्तिर्भवति, किं नाम स्वगत
 विशेषशून्य एवोच्यते, दंडस्य स्वेच्छागृहीतत्वात् । एवमीश्वरोपि स्वेच्छागृहीत-
 जन्मादिरपि पुरुषार्थप्रदानादि विषये स्वगतविशेषशून्य एवेति भावः । नचैवं-
 ब्रह्मणीति ॥ ननु — कथं ब्रह्मणि स्थूलत्वं नास्ति, रामकृष्णादिरूपाणां स्थू-
 लत्वात्, नहि घटादिदर्शनात् अधिकसाधनसाध्यत्वं तत्कालभवानां राम-
 कृष्णादिदर्शनस्य, येन तस्य स्थूलत्वेनेति प्रतीतिरिति चेत्, नवयं ब्रह्मणः
 सर्वथा प्रत्यक्षविषयत्वं व्यासेधामः, किं नाम भक्त्यभावे स्वस्वरूपभूतेन ज्ञाना-
 नन्दाद्यात्मना इन्द्रियग्राह्यत्वं व्यासेधामः, अस्ति च तेन रूपेण रामकृष्णादीना-

१, २, ३, 'अपिसंराधन' इत्युत्तर सूत्रीयटी०. प्र०. धा०. । ४. अयो-
 धर्मिणि । ५. 'उत्तरत्रे'ति टीकागतपदस्यार्थः प्रकाशइति । ६. स्त्रावेणेवेति ॥ गर्भः स्त्रावेण-
 यथानष्टोभवति तथा - श्रवणादिना ब्रह्मप्रत्यक्षं भवतीति सूत्रकृदुक्तथा ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वे तद्रूपा-
 ऽव्यक्तत्वस्यापि प्रत्यक्षत्वं सिध्यतीति हेतोः व्याहृति शङ्का यतनान्तरांविना नाशमेव्यतीति भावः ।
 ७, 'प्रकाशवच्चे' (३-२-२५) ति सूत्रीयटी०. प्र०. धा०. । ८. कारणत्वेन च (१-४-१५)
 असंभवस्तु (२-१-९) इत्यादौ उत्पत्त्यनुत्पत्त्योः, आनुमानिकनयादौ (१-४-१)
 अव्यक्तत्वाद्देशाभिधानादित्यर्थः । ९. 'प्रकाशवच्चे' ति सूत्र टी०. प्र०. धा०. ।

१०. दर्शनसाधनात् । ११. तत्कालभवानां दर्शनस्येति संबन्धः तात्कालिकपुरुषीय दर्श-
 नस्येति यावत् । १२. येन - अधिकसाधनसाध्यत्वेनेत्यर्थः ।

मपि इन्द्रियाग्राह्यत्वम् अतएव तदर्शनां मुक्त्यभावोऽपि । श्रुत्यैव स्थौल्यस्येव सूक्ष्मत्वस्यापि निषिद्धत्वात् सूक्ष्मत्वांगीकारोऽयुक्तइत्यतः श्रुत्यर्थमाह — केनै-
चिद्रूपेणेति ॥ श्रुत्या सूक्ष्मत्वं रूपांतरात् रूपांतरस्य विशेषो नेत्येव निषिद्धम्,
ननु — सर्वात्मनानिषिद्धमितिभावः । ननु कथं नित्याव्यक्तस्येति ॥ सर्वात्मना-
साधनशक्यविषयस्येत्यर्थः । नहि साधनं शतेनेति ॥ इन्द्रियस्य ग्रहणशक्यभावे
उपनेत्यादि सहस्रसामग्रीसमवधानेपि ज्ञानादर्शनादिनिभावः । अन्यथा परमाण्वा-
दीनां दर्शनप्रसंगः ।

पूर्वपक्षस्तु—व्यक्तएवायमीश्वरः, महत्त्वसमानाधिकरणोद्धूतरूपवत्त्वात् ।
'यदापश्यः पश्यत' (आ०. ५-३) इति श्रुतेश्च । नहि अव्यक्तस्वभावत्वे साधन-
शतेनापि दर्शनमुपपद्यते, स्वभावस्याऽनपायात् । ततश्च स्तंभादिब्रूतं पुरुषप्रय-
त्नेनैव प्रत्येक्षसंभवात् व्यर्थेव तद्वाक्तिरिति तन्महिमवर्णनमपिव्यर्थमेवेति ।

सिद्धान्तस्तु — अव्यक्तएवायमीश्वरः, 'अरूपमक्षरं ब्रह्म सदा-
ऽव्यक्तं च निष्कलम्', इति श्रुतेः, अतएव प्रत्यक्षताप्रयोजकप्राकृतरूपवत्त्व-
मसिद्धम् । ननु — अस्तु स्वतोऽव्यक्तं ब्रह्म तथापि समाराधनेन यक्षादि-
बद्धं भविष्यतीति चेत्, न — भक्त्यभावे सत्यपिसमाराधने ब्रह्माऽप्रत्यक्ष-
त्वस्य ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वेन समाराधनस्य ब्रह्मप्रत्यक्षहेतुत्वाऽभावात्, यक्षस्याति-
सूक्ष्मत्वाभावेन समाराधनं सहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि अतिसूक्ष्मत्वेन ब्रह्मणस्तद-
योगाच्च । ननु — अस्तु मूर्धरूपेणाऽव्यक्तं ब्रह्म, अनुपन्नत्वात् ; अवतार-
रूपेण तु व्यक्तीभविष्यति उत्पन्नत्वात् ; मूलरूपेणाऽव्यक्तानामपि अनलर्जल-
भुवा मुत्पन्नरूपेण व्यक्तत्वदर्शनात् । नच मूलरूपमेव दृष्टं मोक्षसाधनं नाऽव-
ताररूपमिति शक्यतेवक्तुम्, लीलाया विग्रहस्य गृहीतत्वेन उत्पत्त्यादेर्देवत्वा-
भावात् मूलरूपेण समशक्तित्वात्, 'पूर्णमदः पूर्णमिद' (बृ०. १-१)

१. 'अस्थूलमनणु' (बृ०. ५-८-८) इति श्रुत्या, 'नाऽसौ सूक्ष्मोऽनस्थूल' इति 'प्रकाश-
वच्चे'ति सूत्रभाष्ये दाहृतश्रुत्यैवेत्यर्थः । २, ३, ४. 'अतोऽनन्तेन' (३-१-२७) ति सूत्रीय
टी०. प्र०. धा०. । ५. ईश्वरविषयकप्रत्यक्षेत्यर्थः । ६. अग्न्युदकप्रथिवीनामित्यर्थः ।
उत्पत्तिक्रमेण निर्देशात् भूशब्दस्याऽल्पाच्त्वेन तस्य पूर्वनिपातेन भाव्यमिति शङ्कानकार्या ।

मितिवचनाच्च । ततो व्यर्था भक्तिरितिचेत् , न — मूलरूपावताररूपयोरपि अव्यक्तत्वेन व्यक्ताव्यक्तत्वं विशेषाभावात् । ‘स्थूलसूक्ष्मविशेषोऽत्र नकुचित्परमेश्वरे । सर्वत्रैकप्रकारो ऽसौ सर्वरूपेष्वजो यत’ इतिवचनात् । ननु — यदि नित्याव्यक्तं तद्ब्रह्म व्यर्थैवतद्भक्तिः, अव्यक्तस्वभावस्य साधनशतेनापि व्यक्तं कर्तुमशक्यत्वादितिचेत् , न — भक्तिपूर्वकं श्रवणाद्यभ्यासेन तत्प्रसादे जाते तदापरोक्ष्यांगीकारात् । ननु — अव्यक्तस्वभावस्य श्रवणाद्यभ्यासेनापि आपरोक्ष्यांगीकारो न युक्तः, अव्यक्तस्वभावत्वरूपयुक्ति विरोधापरिहारादितिचेत् , न — अव्यक्तस्वभावस्य साधनसामर्थ्येन ग्रहणाऽसंभवेऽपि तत्प्रसादेनाऽऽपरोक्ष्यांगीकारे बाधकाभावात् । ईशस्याऽघटितघटकत्वेनसिद्धत्वात् । तदुक्तम् — यद्वियुक्तया विरुध्येत तदीशकृतमेव हीति । ‘भगवत्प्रसादः तदपरोक्षसाधनं, मोक्षहेतुत्वा’ दित्यनुमानसिद्धत्वाच्च । अतो भक्तेः सफलत्वात् तदर्थं तन्महिमवर्णनं सार्थकमिति सिद्धम् (अ०. १४.)

(१५ — अधिकरणम्,)

ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ (सू. २८)

अथापीति ॥ समवायनिराकरणानुपपत्तिरूपदूषणसद्भावेऽपि गुणि-
त्वांगीकारे गुणानां तत्स्वरूपत्वं त्याज्यं स्यात् , नच तदिष्टम् — तत्प्रति-
पादक वेदाप्रामाण्य प्रसङ्गात् । ततश्च वेदविहिताया अपि भक्तेरकर्तव्यत्वप्रसङ्ग-
इतिभावः । भाष्येऽहिकुण्डलवदेवेति ॥ तावदितिशेषः । अहिकुण्डलवदेवता-
वयुज्यते, अहिकुण्डलदृष्टान्तमात्रेणैव अभिन्नयोर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तिशंका-
परिहाराय अहिकुण्डलदृष्टान्तउपात्तेः, तावतैवच स्थूलमतीनां शंकानिवर्तते,
अत्यन्ताभिन्नयोर्धर्मधर्मिभावो ऽसंभावित इति शंकोदयेच दृष्टान्तान्तरं वक्ष्यतीति ।

१. तत्त्वनिर्णये तृतीयापरिच्छेदे, ‘कृत्स्नप्रसक्ति’ (ब्र०. ३-१-२७) रिति सूत्रभाष्येच,
उक्तमित्यर्थः । २. अनेन ‘एतच्चमोक्षस्य प्रसादसाध्यत्व’ मित्यादिटीकायुक्तोभवति ।
३. अत्राऽधिकरणे चत्वारि (४) सूत्राणि । ४. अध्याहृततावच्छब्दस्यान्वयप्रदर्श्य
धर्मधर्मिभावशङ्कानिवर्तनयुज्यत इतिभाष्यार्थः स्पष्ट इतिकृत्वा तदभिप्रायमाह - अर्हाति ।
५. सूत्रकृतेतिशेषः । ६. ‘प्रकाशाऽऽश्रयवत्, पूर्ववद्वा’ इत्युत्तर सूत्राभ्यामादित्यकालरूप-
दृष्टान्तान्तरं सूत्रकारोवक्ष्यतीत्यर्थः ।

मपि इन्द्रियाग्राह्यत्वम् अतएव तद्दर्शनां मुक्त्यभावोऽपि । श्रुत्यैव स्थौल्यस्येव सूक्ष्मत्वस्यापि निषिद्धत्वात् सूक्ष्मत्वांगीकारेऽयुक्तइत्यतः श्रुत्यर्थमाह — केनै-
चिद्रूपेणेति ॥ श्रुत्या सूक्ष्मत्वं रूपांतरात् रूपांतरस्य विशेषो नेत्येव निषिद्धम्,
ननु — सर्वात्मनानिषिद्धमितिभावः । ननु कथं नित्याव्यक्तस्येति ॥ सर्वात्मना-
साधनशक्यविषयस्येत्यर्थः । नहि साधनैशतेनेति ॥ इन्द्रियस्य ग्रहणशक्यभावे
उपनेत्रादि सहस्रसामग्रीसमबधानेपि ज्ञानादर्शनादिनिभावः । अन्यथा परमाण्वा-
दीनां दर्शनप्रसंगः ।

पूर्वपक्षस्तु—व्यक्तएवायमीश्वरः, महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वात् ।
'यदापश्यः पश्यत' (आ०. ५-३) इति श्रुतेश्च । नहि अव्यक्तस्वभावत्वे साधन-
शतेनापि दर्शनमुपपद्यते, स्वभावस्याऽनपायात् । ततश्च स्तंभादिबत् पुरुषप्रय-
त्नेनैव प्रत्येक्षसंभवात् व्यर्थेव तद्भक्तिरिति तन्महिमवर्णनमपिव्यर्थमेवेति ।

सिद्धान्तस्तु — अव्यक्तएवायमीश्वरः, 'अरूपमक्षरं ब्रह्म सदा-
ऽव्यक्तं च निष्कलम्, इति श्रुतेः, अतएव प्रत्यक्षताप्रयोजकप्राकृतरूपवत्त्व-
मसिद्धम् । ननु — अस्तु स्वतोऽव्यक्तं ब्रह्म तथापि समाराधनेन यक्षादि-
वद्व्यक्तं भविष्यतीति चेत्, न — भक्त्यभावे सत्यपिसमाराधने ब्रह्माऽप्रत्यक्ष-
त्वस्य ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वेन समाराधनस्य ब्रह्मप्रत्यक्षहेतुत्वाऽभावात्, यक्षस्याति-
सूक्ष्मत्वाभावेन समाराधन सहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि अतिसूक्ष्मत्वेन ब्रह्मणस्तद-
योगाच्च । ननु — अस्तु मूलरूपेणाऽव्यक्तं ब्रह्म, अनुपन्नत्वात् ; अवतार-
रूपेण तु व्यक्तीभविष्यति उत्पन्नत्वात् ; मूलरूपेणाऽव्यक्तानामपि अनलर्जल-
भुवा मुत्पन्नरूपेण व्यक्तत्वदर्शनात् । नच मूलरूपमेव दृष्टं मोक्षसाधनं नाऽव-
ताररूपमिति शक्यतेवक्तुम्, लीलया विग्रहस्य गृहीतत्वेन उत्पत्त्यादेर्दोषत्वा-
भावात् मूलरूपेण समशक्तित्वात्, 'पूर्णमदः पूर्णमिद' (बृ०. १-१)

१. 'अस्थूलमनणु' (बृ०. ५-८-८) इति श्रुत्या, 'नाऽसौ सूक्ष्मो न स्थूल' इति 'प्रकाश-
वच्चे'ति सूत्रभाष्ये दाहृतश्रुत्यैवेत्यर्थः । २, ३, ४. 'अतो नन्ते' (३-१-२७) ति सूत्रीय
टी०. प्र०. घा०. । ५. ईश्वरविषयकप्रत्यक्षेत्यर्थः । ६. अग्न्युदकपृथिवीनामित्यर्थः ।
उत्पत्तिक्रमेण निर्देशात् भूशब्दस्याऽल्पाच्त्वेन तस्य पूर्वनिपातेन भाव्यमिति शङ्कानकार्या ।

मितिवचनाच्च । ततो व्यर्था भक्तिरितिचेत्, न — मूलरूपावताररूपयोरपि अव्यक्तत्वेन व्यक्ताव्यक्तत्व विशेषाभावात् । ‘स्थूलसूक्ष्मविशेषोऽत्र नकुचितपरमेश्वरे । सर्वत्रैकप्रकारो ऽसौ सर्वरूपेष्वजो यत’ इतिवचनात् । ननु — यदि नित्याव्यक्तं तद्ब्रह्म व्यर्थैवतद्वक्तिः, अव्यक्तस्वभावस्य साधनशतेनापि व्यक्तं कर्तुमशक्यत्वादितिचेत्, न — भक्तिपूर्वकं श्रवणाद्यभ्यासेन तत्प्रसादे जाते तदापरोक्ष्यांगीकारात् । ननु — अव्यक्तस्वभावस्य श्रवणाद्यभ्यासेनापि आपरोक्ष्यांगीकारो न युक्तः, अव्यक्तस्वभावत्वरूपयुक्ति विरोधापरिहारादितिचेत्, न — अव्यक्तस्वभावस्य साधनसामर्थ्येन ग्रहणाऽसंभवेऽपि तत्प्रसादेनाऽऽपरोक्ष्यांगीकारे बाधकाभावात् । ईशस्याऽघटितघटकत्वेनसिद्धत्वात् । तदुक्तम् — यद्वियुक्तत्वाविरुद्ध्येत तदीशकृतमेव हीति । ‘भगवत्प्रसादः तदपरोक्षसाधनं, मोक्षहेतुत्वा’ दित्यनुमानसिद्धत्वाच्च । अतो भक्तेः सफलत्वात् तदर्थं तन्महिमवर्णनं सार्थकमिति सिद्धम् (अ०. १४.)

(१५ — अधिकरणम्,)

ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ (सू. २८)

अथापीति ॥ समवायनिराकरणानुपपत्तिरूपदूषणसद्भावेऽपि गुणित्वांगीकारे गुणानां तत्स्वरूपत्वं त्याज्यं स्यात्, नच तदिष्टम् — तत्प्रतिपादक वेदाप्रामाण्य प्रसङ्गात् । ततश्च वेदविहिताया अपि भक्तेरकर्तव्यत्वप्रसङ्ग इतिभावः । भाष्येऽहिकुण्डलवदेवेति ॥ तावदितिशेषः । अहिकुण्डलवदेवतावयुज्यते, अहिकुण्डलदृष्टान्तमात्रेणैव अभिन्नयोर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तिशंकापरिहाराय अहिकुण्डलदृष्टान्तउपात्तैः, तावतैवच स्थूलमतीनां शंकानिवर्तते, अत्यन्ताभिन्नयोर्धर्मधर्मिभावो ऽसंभावित इति शंकोदयेच दृष्टान्तान्तरं वक्ष्यतीति ।

१. तत्त्वनिर्णये तृतीयपरिच्छेदे, ‘कृत्स्नप्रसक्ति’ (ब्र०. ३-१-२७) रिति सूत्रभाष्येच, उक्तमित्यर्थः । २. अनेन ‘एतच्चमोक्षस्य प्रसादाध्यत्व’ मित्यादिटीकार्यउक्तोभवति । ३. अत्राऽधिकरणे चत्वारि (४) सूत्राणि । ४. अध्याहृततावच्छब्दस्यान्वयप्रदर्शय धर्मधर्मिभावशङ्कानिवर्तनंयुज्यत इतिभाष्यार्थः स्पष्ट इतिकृत्वा तदभिप्रायमाह - अहांति । ५. सूत्रकृतेतिशेषः । ६. ‘प्रकाशाऽऽश्रयवत्, पूर्ववद्वा’ इत्युत्तर सूत्राभ्यामादित्यकालरूपदृष्टान्तान्तरं सूत्रकारोवक्ष्यतीत्यर्थः ।

एतेन दृष्टान्तान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् अहिकुण्डलवदेवेत्यवधारण मनुपपन्नमिति परास्तम् । *स्थूलमतीनां तावन्मात्रेणैव शंकानिवर्तत इत्याशयेन तदुपादान-मित्यङ्गीकारात् । यथाकुण्डलात्मकस्यापीति ॥ अत्रविशेषशब्दो भेदपरः । ततश्च यथा कुण्डलस्य सत्यप्यभेदे भेदमात्रेण धर्मधर्मिभावः, तथा ब्रह्मधर्माणां सत्यप्यभेदे भेदप्रतिनिधिना विशेषेणैव धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः । ॐ एतेन कुण्डलस्याऽयावद्द्रव्यभावित्वेन भेदाभेदसद्भावात् विशेषेण धर्मधर्मिभाव वर्णनमयुक्तमिति परास्तम् । दृष्टान्तान्तरेणेति ॥ अहिकुण्डलदृष्टान्तस्याऽयंताभिन्ने धर्मधर्मिभावानुपपादकत्वात् दृष्टान्तान्तरेण श्रौतस्य धर्मधर्मिभावस्याऽसंभावनापरिहारेण उक्तमर्थमुपपादयत्सूत्रमित्यर्थः । भाष्ये^३एवं वा दृष्टान्त इति ॥ यथा प्रकाशाश्रयस्य प्रकाशाभेदेऽपि प्रकाशित्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि प्रकाशाभेदेऽपि प्रकाशित्वमित्यस्मिन्नर्थेऽयं दृष्टान्त इत्यर्थः । सूर्यादिदृष्टान्तेन प्रकाशगुणाभेदेऽपि तद्गुणित्वेसिद्धे तन्भावेन आनंदाद्यात्मकत्वेऽपि आनंदित्वादिकं सिध्यतीतिभावः । इमेवाभिप्रायं मनसिनिधायाह — टीकायाम् — एवं ब्रह्मणोगुणात्मकस्यापीति ॥ एतेन भाष्ये 'एवंवादृष्टान्त' इत्यभिधानं व्यर्थम्, दृष्टान्तत्वस्य स्फुटं प्रतिभासत्वादिति परास्तम् । प्रकाशगुणाभेदेऽपि प्रकाशित्वमित्यर्थविशेष एवाऽयं दृष्टान्त-इति चोक्तनार्थत्वात् । ननु योयदात्मको नासौ तैद्गुण इति परकीयसामान्य व्याप्तिखंडनस्य आदित्यदृष्टान्तेनैव घटादिदृष्टान्तेनापि संभवात् किं विशिष्य आदित्यग्रहणेनेतिभावेन सिद्धान्त्याशयमविद्वान् शंक्ते टीकायां — ननु — घटादीनामिति ॥ भाष्ये तेजोरूपत्वाद्ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्मणः प्रकाशरूपत्वात्तद्गुणित्वसाधनाय यः प्रकाशात्मकः नासौ प्रकाशगुण इति विशेषव्याप्ति निरासायैवाऽयं

* एतेनेत्यस्यार्थमाह — स्थूलति । १. भेदमात्रेणेति ॥ अयंभावः - कुण्डलस्या-यावद्द्रव्यभावित्वेन 'पूर्ववद्वा' इति सूत्रे 'किंभेदाऽभेदविषयेणाऽहि कुण्डलदृष्टान्तेन, इति टीकादिदिशा अहिकुण्डलयोर्भेदाऽभेदसद्भावात् तद्भेदमात्रमादाय धर्मधर्मिभाव इति । मात्रेणेति तृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थः । ॐ विशेषपदस्य भेदपरत्वाङ्गीकारेण ।

२. 'प्रकाशाश्रयत्वाद्दे'ति उत्तरसूत्रटीका०. प्र०. धा० । ३. 'प्रकाशे'ति सू०. भाष्ये । ४. 'प्रकाशे'ति सू०. टी०. प्र०. । ५. सगुणोयस्येति बहुव्रीहिः । ६. 'प्रकाशे'ति सूत्रायटी०. प्र०. धा०. । ७. प्रकाशेति सूत्रीयभाष्ये । ८. प्रकाशः गुणः यस्येति बहुव्रीहिः ।

दृष्टान्तउपात्तः, नतु — सामान्यव्याप्ति निरासायेतिभावः । † एतेन विवक्षित-
साध्यसाधनभावसाम्यस्यैव दृष्टांतदार्ष्टान्तिकयोरपेक्षितत्वेन तेजस्वाभिधानमयुक्त-
मितिपरास्तम् । सूत्रयोजनात् — ब्रह्मणस्तेजोरूपत्वस्य प्रामाणिकत्वात् प्रका-
शाश्रयवत् = सूर्यादिवत् विशेषबलेनैव तद्गुणित्वं नतु भेदेनेति । एतेन 'पूर्व-
वद्वे' स्युत्तर सूत्रवत्प्रकाशाश्रयवद्वे'त्येतावतैव पूर्णत्वा 'तेजस्वा'दिति व्यर्थ'
मितिपरास्तम् । * प्रकाशरूपत्वस्य प्रामाणिकत्वात् विशेषबलेनैव प्रकाशित्वं
निर्वाह्यम्, नतु भेदेनेति ज्ञापनाय तदग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात् ॥ एतत्समर्थय-
दिति ॥ अत्यन्ताऽभेदेपि गुणगुणिभावं समर्थयसूत्रमित्यर्थः । व्यर्थोक्तेरिति ॥
समर्थनीयस्याऽत्यन्ताभिन्नयोर्गुणगुणिभावस्य प्रकाशाश्रयदृष्टान्तेनैव समर्थितत्वात्
'पूर्वव'दिति दृष्टान्तस्य नेदंप्रयोजनं वृथोक्तेरपर्यवसानेनाऽयोगात् प्रयोजनान्तर-
मस्तीतितावद्द्रव्यते, किं तत्प्रयोजनं यदर्थं सूत्रकारो दृष्टान्तान्तरं वक्ति तद्व-
क्तव्यमित्यतआहेत्यर्थः । † एतेन पूर्ववद्वेतिदृष्टान्तस्य व्यर्थत्वनिश्चये 'किमर्थोऽयं
दृष्टान्त' इति प्रश्नायोगः, नेतिपेक्षे 'व्यर्थोक्तेरपर्यवसाना'दिति व्यर्थमिति-
परास्तम् । भाष्येऽति सूक्ष्मत्वापेक्षयेति ॥ ब्रह्मणोऽतिगहनत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्
नैकेनदृष्टान्तेन तद्वेदानंशक्यमिति दृष्टान्तान्तरोपादानमित्यर्थः । टीकायां
अलमनेनेति ॥ अनेन दृष्टांतद्वयेन अलम्, अत्यन्ताभिन्नयोर्गुणगुणिभावसाध-
कत्वात्, तदसाधकेन किमाद्येन दृष्टांतेनेत्यर्थः । एतेन प्रथम तृतीय दृष्टान्तयोः
प्रयोजनमुक्त्वा द्वितीयदृष्टान्तस्य तदनभिधानात् स व्यर्थइति प्राप्तमिति परा-
स्तम् । शयनशब्दस्य निद्रापरत्वस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् अयोगाच्च आह —
शयनमिति ॥ अत्रापि स्मृतौ 'यथागेशयनादिक' मिति दृष्टान्तद्वयं सूत्रे
ऽहि कुंडलदृष्टान्तवत् स्थूलबुद्ध्यपेक्षयेतिबोध्यम् । एतेन अवस्थाविशेषादेरपाव-
द्रव्यभावित्वेन भिन्नाऽभिन्नत्वात् अत्यन्ताभिन्नयोर्धर्मधर्मिभावोपपादनाय तदुदा-

† विशेषव्याप्ति निरासकत्वकथनेन । * एतेनेत्युक्तं विवृणोति प्रकाशेति ॥ १, २. 'पूर्वव'
(३-२-३) दिति सू० टी० प्र० धा० । ३. अयुक्तत्वादित्यर्थः, अतद्वेदुरपर्यवसानम् ।
४. वाक्यालङ्कारेऽयम् । † शङ्कायाः प्रयोजन विषयकत्वकथनेन । ५. व्यर्थत्वनिश्चया
ऽभावपक्षे । ६. 'पूर्ववद्वे'ति सूत्रभाष्ये । ७. पूर्व-वद्वेति सूत्रटी० प्र० धा० । ८. पर्याप्तम् ।
९. पूर्ववद्वेति सूत्र टी० प्र० धा० ।

हरणमुक्तमिति परास्तम् । आदिपदेनेति ॥ ' शयनादिकं ' मित्यादिपदेन ' अङ्गशेतइत्यत्र ' यो ऽङ्गस्य शयनरूपक्रिययासह क्रियाकर्तृभावः, स ग्राह्यः । तथाच यथा अवस्थाविशेषस्याङ्गाऽभिन्नस्याऽङ्गक्रियात्वं भवति, तथा ब्रह्माभिन्नोऽप्यानन्दः ब्रह्मविशेषेण भवतीत्यर्थः । पूर्वं शयनस्याङ्गाऽभिन्नस्य सामान्येनाङ्गविशेषणत्वमात्रमुक्तम्, इहतुं अङ्गक्रियात्वंमुक्तमितिभेदः । घटादिवदिति ॥ यथा घटस्य स्वावयवैरभेदमात्रं नात्यन्ताभेदः, तथा ब्रह्मणोऽपीतिप्रतीति निरासाय ' एकमेव ' ति सावधारणमेकत्व मुक्तमितिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — न भगवद्भक्तिर्युक्ता, तत्पानंदाद्यात्मकत्वेनानन्दित्वादि-
शून्यत्वात् । नच भानंदादि भोक्तृत्वंविना तत्स्वरूपत्वं महिमा । अतो गुणि-
त्वाभावेन तत्र भक्त्ययोगाव्यर्थं तन्माहात्म्यवर्णनमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तैव भगवद्भक्तिः, उभयव्यपदेशवलेन गुणात्मकस्यापि
अहिकुण्डलवत्, प्रकाशवत्, पूर्वकालवच्च विशेषणविशेष्यभावाङ्गीकारेण गुणित्व-
संभवात्, किमनेन गुणगुणिनोरभेदमङ्गीकृत्य गुणगुणिभावाङ्गीकारेण भेदएव

१. पूर्ववद्वेति सूत्र टी०. प्र०. धा०. ।

२. इतीति ॥ इतिस्मृतावादिपदेनेत्यर्थः । ३. अङ्गसंबन्धिक्रियात्मित्यर्थः । क्रियाया-
विशेष्यत्वेनविशेषणत्वेनवाऽङ्गसंबन्धमानम् । अङ्गशेतेइत्यस्य अङ्गकर्तृकशयनमित्यर्थआद्यम्
शयनाश्रयोऽङ्गमित्यर्थद्वितीयम् । ४. आनन्दादिरित्यर्थः आदिनाइच्छादिग्रहः । ५. ' तद्वि-
ज्ञानेन परिपश्यन्तिधीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाती ' (अ०. ४ - ख०. ९. म) त्यादाँ आ-
नन्दरूपमित्यत्रआनन्दः ब्रह्मणोविशेषणतयानिर्दिष्टः तत्र-आनन्दःरूपस्वरूपस्येति बहुव्रीहिः
इदमुपलक्षणतेन ' आनन्दंब्रह्मणोविद्वा ' नित्यादा वानन्दस्यविशेष्यतयानिर्देशस्यच । मुक्तवि-
षयेतु - ' रसं ह्येवाऽयं लब्ध्वा आनन्दो भवति ' इत्यादावानन्दस्यविशेषणत्वम्, स एको ब्रह्मण
आनन्दइत्यादावानन्दस्यविशेष्यत्वस्यचग्रहणम् । ६. अङ्गेशयनादिकमित्यत्र ।

७. अवस्थात्वेनरूपेण । ८. अङ्गनिष्ठविशेषणतानिरूपकत्वमित्यर्थः अङ्गविशेष्यत्वमिति-
यावत् । ९. इहतु - अङ्गशेतेइत्यत्रतु । १०. अङ्गकर्तृकव्यापारत्वमित्यर्थः । तिङ्समभि-
व्याहृतधातुवाच्यत्वेन क्रियात्वमिति तात्पर्यम् । ११. ' प्रतिषेधाच्चे ' (३-३-३१) ति सूत्र-
टी. प्र. धा. । १२. अवधारणेन अत्यन्ताऽभेद इति लभ्यत इतिज्ञेयं ' भेदनिवृत्त्यर्थमेव-
शब्दोऽवधारक ' इति छान्दोग्यभाष्योक्तेः । १३. भवतीतिशेषः । १४. तत्र - हरी ।

किन्नस्यादिति चेत्, न 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, (छा०. ६ - २ - १) नेहना-
नास्तिकिंचने' (का०. २ - ४ - ११) त्यादिना भेदस्य निषिद्धत्वात् । अतो
गुणिनि हरौ भक्तिसंभवाद्युक्तं माहात्म्यवर्णनमिति सिद्धम् (अ०. १५)

(१६ - अधिकरणम्)

ॐ परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ (सू. ३२)

लौकिकमलौकिकंवेति ॥ लोकसदृशं नवेत्यर्थः । लोकैसदृशमिति ॥
ननु किं लोकसादृश्यंसाध्यते, उत वैलक्षण्यभावः । नाद्यः — वैलक्षण्यमंगी-
कुर्वता सिद्धान्तिना सौलक्षण्यस्यापि अंगीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वात् । नद्वि-
तीयः — कदलीफलजंन्यानन्दस्य आनन्दशब्दवाच्यत्वेऽपि, बदरीफलजंन्यानन्द-
वैलक्षण्यवत्, ईश्वरानन्दस्यापि आनन्दशब्दवाच्यत्वेऽपि लौकिकानन्दवैलक्षण्यसंभ-
वेनाऽप्रयोजकत्वादिति चेत्, न — आनन्दस्य ज्ञानाद्यात्मकत्वं, ज्ञानादेश्च आनं-
दात्मकत्वं, नास्तीत्यर्थस्य साध्यतयेह विवक्षितत्वात् । नच — एवंसति सिद्ध-
साधनता, नाऽप्यप्रयोजकता । आनन्दज्ञानयोरत्यन्तभेदे तच्छब्दयोः पर्यायता-
प्रसंगेन अपर्यायानंदादिशब्दवाच्यत्वरूपहेतूच्छित्तिप्रसंगात् । इममेवार्थमनसि-
निधाय बाधकान्तरमाह — अन्यथेति ॥ लौकिकानन्दैव ज्ञानादिभेदानंगी-
कार इत्यर्थः । ननु — ज्ञानाद्यात्मकत्वेऽपि आनन्दत्वस्यापिर्भावात् आनन्दशब्द-
प्रयोग इत्यत आह — नहीति ॥ नहि घटविलक्षणार्थे घटत्वमङ्गीकृत्य घट-

१. अत्रब्रह्मेति विशेष्यमितिबोधनाय ग्रन्थकृतोक्तं ननु श्रुतिघटकम् । २. अत्रा-
ऽधिकरणेत्राणि (३) सूत्राणि । ३. लौकिकमित्यस्यार्थः — लोकेति । अलौकिकमित्य-
स्याऽर्थः नवेति । ४. सादृश्यम् । ५. तत्फलभक्षणेत्यर्थः । ६. फलभक्षणेत्यर्थः ।
७. आनन्दादिशब्दवाच्यत्वं हेतुवैलक्षण्यभावरूप साध्यासाधकत्वापत्तेरित्यर्थः । ८. परस्पर-
तादात्म्याऽभावरूपार्थस्येत्यर्थः । ९. तादात्म्याभावस्यासाधनेदोषमाह — आनन्दज्ञानयोरि-
त्यादिना । १०. ज्ञानानन्दशब्दयोः । ११. एकार्थबोधकता । १२. हेतुविलयप्रसङ्गादित्यर्थः ।
ततश्च — ईश्वरस्याऽनेकगुणत्वंनसिध्येत् । १३. आनन्दस्येव । १४. ज्ञानादिप्रतियोगिक-
भेदाऽनङ्गीकारे । १५. ईश्वरीयानन्दस्येति आदौशेषः । १६. तत्वेत्यादिः । १७. सत्त्वादित्यर्थः ।
(पा. ने १०.)

शब्दः प्रामाणिकैः प्रयुज्यते, येन ज्ञानाद्यात्मके वर्तुनि आनन्दत्वमङ्गीकृत्य-
 आनन्दशब्दः प्रयुज्येतेति भावः । एतेन — घटविलक्षणे घटशब्दप्रयोगाभावेऽपि
 भगवदानन्दे आनन्दशब्दे। युज्यते, तस्य लौकिकानन्दविलक्षणत्वेऽपि आनन्द-
 विलक्षणत्वाभावात् । न हि सुवर्णघटो मृद्वटविलक्षण इत्येतावता न घटशब्द-
 वाच्यो भवतीति निरस्तम् । लोकानन्दादिवदिति ॥ मनोवृत्तानन्दवत्
 ज्ञानादिभिन्नएवैश्वरानन्द इत्यर्थः । विलक्षणमेवेति ॥ ज्ञानाद्यात्मकतयेवेत्यर्थः ।
 कस्मादिति ॥ लौकिकत्वसाधकानन्दशब्दवाच्यत्वादिहेतोः किं तद्वाचकप्रमाणं
 यद्वलादलौकिकत्वं प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । ननु — ‘अतोलौकिकत्वात् परमेव-
 ब्रह्मानन्दादिक’ मिति भाष्ये ‘अतोलौकिक’ मित्येतावदुपपन्नम्, ‘अलौकि-
 कत्वात्पर’ मिति तु साध्यावैशिष्ट्यादनुपपन्न मित्यत आह — अलौकिकत्वात्पर-
 मिति ॥ नन्वेवैमानन्दादेरिति ॥ आनन्दशब्दस्पतावत् ज्ञानादिभिन्ने आनन्दे
 शक्तिर्गृह्यते, शक्तिग्रहवशाच्च तमेवार्थं शब्दो बोधयेत्, नतु ज्ञानाद्यात्मकम्,
 ततश्च श्रुतिस्मृत्यादिषु भगवदानन्दादिबोधनाय आनन्दादिशब्दप्रयोगो व्यर्थः
 स्यादित्यर्थः । भाष्ये ‘अप्रसिद्धस्येत्यनन्तरं ‘बोधनायेति शेषः । यथा-
 खल्विति ॥ पादशब्दस्य शरीरावयवे, स्वरूपाशेच, सैन्धवशब्दवत् पृथक्-
 पृथक्शक्तिग्रहमात्रेण भिन्नांशे शक्तिग्रहाभावेऽपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावरूप संव-
 न्धज्ञापनार्थं ‘पादोऽस्य विश्वाभूतानी’ (तै०. अ०. ४.) ति पादशब्दः प्रयुज्यत-
 इत्यर्थः । ननु — जीवोऽपि स्वरूपांशत्वाच्छक्तिग्रहविषयो उभ्युपगन्तव्यः,
 अन्यथा मिथ्याज्ञानोत्पादेनाऽनर्थप्रसङ्गइत्यत आह — ज्ञातांशभावस्त्विति ॥ भेद-
 श्रुतिपर्यालोचनया भिन्नांशत्वं प्रत्येति, तस्य शब्दस्य तत्र शक्तिच पञ्चः प्रत्येती-
 त्यर्थः । अलौकिकत्वबुद्धिश्चेति ॥ तस्य शब्दस्य तत्र शक्तिग्रहश्च भवती-
 त्यपि द्रष्टव्यम् ।

इदमत्राकृतम् — भवत्येव भगवदानन्दादि लौकिकविलक्षणः, आनन्दादि-

१. ईश्वरीयानन्दे । २. लौकिकानन्दत्वानङ्गीकारेण । ३. ‘परमत’ इति सूत्रभाष्ये ।

४. ‘बुध्यर्थः’ इति सूत्राय टी. प्र. धा. । ५. ‘बुध्यर्थ’ (३-२-३४) इति सूत्रभाष्यइत्यर्थः ।

६, ७. ‘बुध्यर्थ’ इति सूत्र टी. प्र. धा.

शब्दास्तु लौकिकानन्दभगवदानन्दाम्यां सैन्धवशब्दवन्नानार्थाः, प्रथमं व्युत्पत्तिस्तु लौकिकानन्दस्य वाच्यार्थस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शक्तिग्रहोपायसद्भावात् - न भगवदानन्दे उपायाभावात्, श्रौतव्यवहारानुसारेण भगवदानन्दस्यापि अनुकूलवेद्यत्वे ऽवगते प्रमाणान्तरवशाच्च तस्य ज्ञानाद्यात्मकत्वे चाऽवगते लौकिकानन्दवैलक्षण्यं प्रतिपद्य, तत्र शब्दस्य परममुख्यवृत्तिश्च प्रतिपद्यते, अनन्तरंतु शब्दश्रवणमात्रादेव ज्ञातेति परममुख्यार्थं प्रतिपद्यते तद्भावेतु मुख्यार्थं लौकिकानन्दम्, तस्यापि बाधे गौणार्थं, विशेषसद्भावादपर्यायत्वं चेति । एतेन - लौकिकानन्दस्य आनन्दशब्दवाच्यत्वात् ईश्वरानन्दस्य तदभावेनाऽनानन्दत्वात् ईश्वरस्याऽऽनन्दित्वगुणाभाव इति परास्तम् । भाष्ये - अलौकिकोपीति ॥ लौकिकज्ञानादि विलक्षणत्वात् लोकव्युत्पत्त्यविषयोऽपि ज्ञानादिः लोकस्य सामान्यव्युत्पत्तिद्वारा विशेषतश्च शब्दवाच्यत्वज्ञापनाय ज्ञानादिशब्दैरेव भण्यते यथा - देवराट् राजशब्दमुख्यवाच्यत्वज्ञापनाय आदौ राजशब्देन भण्यते तथेत्यर्थः । टीकायाम् - आनन्दो नेदृशानन्द इति ॥ श्रुत्यैवेश्वरधर्मस्य कचिदानन्द इति कचिच्चेनेदृशानन्द इत्युक्ते महतामबाधित प्रत्ययानुसारेण लोकतः परं लौकिकानन्दात् अतिशयवादित्येव ईश्वरानन्दजातं प्रतिभाति, न पुनर्यथावदृशनिर्विना महतां प्रत्यक्षमतिक्रम्याऽनुकूलवेद्यादन्य एव आनन्दादिशब्दवाच्य इति भातीत्यर्थः । प्रमाणविरोधाभावाद्धि 'सैन्धवोऽयं नेदृशसैन्धव' इत्युक्ते लवणविजातीयोऽश्वः प्रतीयते, प्रकृतेतु ईश्वरानन्दस्यानुकूलवेद्यताप्राहकमर्हदनुभवस्य विद्यमानत्वात् 'आनन्दो नेदृशानन्द' इत्युक्त्या अतिशयएव गम्यते न वैजात्यमिति भावः ।

१. 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंहयान' मिति कार्याय नवचनेन तृतीया अभेदस्तदर्थः अस्य नानाधेयत्रार्थशङ्कार्थेऽन्वयः । २. व्युत्पत्तिरित्यनुषज्यते । ३. 'एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्तानेवानुविधावति' (का०. २-३-१४) इत्यादि प्रमाणेत्यर्थः । तत्र परमात्मतत्त्वमाणां तत्त्वमाणां च परस्परं भेददर्शिना दोषोक्तेः परमात्मतद्गुणानन्दादीनाम्, आनन्दादीनां च परस्परं भेदनिषेधसिद्ध्या ऽभेदः सिद्धः । ४. ईश्वरानन्दस्याऽपि आनन्दशब्दवाच्यत्वरूपेण, ।

५. आनन्दशब्दवाच्यत्वाऽभावेन । ६. तद्गुणाऽनुपस्थितत्वात् । ७. 'बुद्ध्यर्थ' इति सूत्रभाष्ये । ८. स्मृत्यर्थ इत्यर्थः । ९. 'बुद्ध्यर्थे' ति सूत्र टीकायामित्यर्थः ।

१०. महतामनुभवस्येत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — ईश्वरानन्दादिः लौकिकानन्दादिवत् आनन्दादिरेव, न पुन † ज्ञानादिरपि, आनन्दशब्दवाच्यत्वात् । नहि ज्ञानात्मके आनन्दशब्दो-
युज्यते । षटेऽपि घटशब्दप्रयोग प्रसङ्गात् । ततश्च ईश्वरानन्दस्य लोक-
विलक्षणत्वाभावात् न तत्र निरतिशया भक्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — विलक्षणमेव लौकिकानन्दात् ब्रह्मानन्दादि, सेतुत्व-
पूर्णत्वबिम्बत्वानां वैलक्षण्यस्यच 'एषसेतु' (वृ.) रित्यादिनोक्तत्वात् । किंच लौकि-
कानन्दादिकंहि दर्शनयोग्यं ईश्वरानन्दादितु 'अदृष्ट मव्यवहार्य' मित्यादिना-
दर्शनायोग्यमुच्यते । ततश्च तत् लोकविलक्षणमेव मन्तव्यम् । ननु — यदि
ईश्वरानन्दादि लौकिकानन्द विलक्षणः, कथं तर्हि लोकानन्दादौ गृहीतसंगतिकस्य
आनन्दादिशब्दस्य तत्र प्रयोगः, नहिलवणे, गृहीतसंगतिकः सैन्धवशब्दोऽथे
पृथक्संगतिग्रहं बिना प्रयुज्यते । येनेहापि तत्र संगतिग्रहाभावेऽपि लौकि-
केषु सङ्गतिग्रहणमात्रेण तत्र प्रयुज्येत इति चेत्, न — लौकिकपादस्वरूपांशाम्यां
विलक्षणेषु भिन्नांशेषु जीवेषु 'पादोऽस्य विश्वाभूतानो'ति पादशब्दप्रयोगवत् लौकि-
कानां बुद्ध्यर्थमेव लोके गृहीतसंगतिकस्याऽऽनन्दादिशब्दस्य किंचित्सादृश्यमात्रेण
भगवदानन्दादौ प्रयोगोपपत्तेः । ज्ञाततावन्मात्रस्य प्रमाणान्तरवशात् वैलक्ष्ये
ज्ञाते शब्दानां तत्र परममुख्यवृत्तिग्रहोऽपि भवति । अतोऽलौकिकगुणेश्वरो
भक्तिः कर्तव्येति सिद्धम् (अ०. १६)

(१७ — अधिकरणम्.)

ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ (सू. ३५)

प्रतिबिंबत्वसमर्थनादिति ॥ भगवदानन्दादिभिन्नांशत्वं समर्थनादि-
त्यर्थः । एतेन प्रतिबिंबत्वस्य सादृश्यघटितत्वात् तस्यैव भगवदानन्दाद्यलौकि-

† ज्ञानाद्यात्मकः । १. विलक्षणानन्दे । २. अलौकिको गुणो यस्य तस्मिन्निति बहुव्रीहिः ।

३. अत्राऽधिकारणे द्वे (२) सूत्रे । ४. भिन्नांशत्वसमर्थनेन । ५. प्रतिबिम्बानन्दादीनां
विचित्रतया, तेषां बिम्बसादृश्यनिर्वाहाय बिम्बानन्दादौ विचित्रतायाः स्वाकार्यत्वेन-
बिम्बानन्दादौ लौकिकविलक्षणत्वानापत्त्या सादृश्यघटित प्रतिबिंबत्वमलौकिकत्वविरोधातिभावः ।

कत्वविरोधित्वात् तत्समर्थनमयुक्तमिति परास्तम् । भिन्नांशत्वस्येह समर्थनेन अलौ-
किकत्वविरोध्यतिसादृश्यासमर्थनात् । तदभाव इति ॥ ब्रह्माद्यानंदादीनां भगव-
दानंदादि प्रतिबिम्बत्वाभावे 'परमत' (३-२-३२) इति पूर्वसूत्रोक्तलौकिकत्वं
न स्यात् । तत्र संबन्धपदोक्त विम्ब प्रतिबिम्बभावस्याऽसिद्ध्यनेन तत्रोक्तहेत्व-
तरेष्वनाश्वासप्रसङ्गादिति भावः । प्रतिबिम्बत्वमुक्तमिति ॥ पूर्वसूत्रे संबन्ध
पदेनोक्तमित्यर्थः । उक्तेद्वैविध्यदर्शनमिति ॥ वचनस्य प्रामाण्याप्रामाण्य-
दर्शनमित्यर्थः । तथात्वे इति ॥

ननु — भगवदानन्द प्रतिबिम्बत्वे मिथो वैचित्र्यायोग इत्यनुपपन्नम्,
सूर्यप्रतिबिम्बयोः सूर्यकेंद्रचापयो र्महाबैलक्षण्य प्रदर्शनेन व्याप्यभावात् । इन्द्र-
चापस्य पक्षतुल्यत्वा न तत्र व्यभिचारोदाहृतं युक्तमिति चेत्, माभू तत्र
व्यभिचारः । जलाऽऽदर्शाद्युपाधिषु प्रतीयमानतटस्थवृक्षाणां प्रतिबिम्बो हि सरसि
ऊर्ध्वमूले ऽवाक्शाखः प्रतीयते, आदर्शे तु अवाङ्मूल ऊर्ध्वशाखः प्रतीयते,
नचाऽनयोर्नैक प्रतिबिम्बत्वमिति सांप्रतम् — विवैक्यस्य सर्वानुभवसिद्ध्यत्वात् ।
अतएव प्रतिबिम्बवैचित्र्यांगीकारे विद्वत्पक्षे भगवदानंदादौ वैचित्र्यापादनमप्य-
युक्तम् । प्रतिबिम्बवैचित्र्येऽपि तटस्थवृक्षे वैचित्र्याभावेन व्यभिचारात् । नच

-
१. एतेनेत्यस्यार्थमाह — भिन्नांशेति ॥ २. 'परमत' इति पूर्वाधिकरणप्रधानसूत्रे ।
३. प्रतिबिम्बत्ववचनस्यवा, परमात्मानन्दादेरलौकिकत्ववचनस्यवा, ऽप्रामाण्य प्रामाण्येत्यर्थः ।
४. प्रतिबिम्बत्वइत्यर्थः । ५. स्पष्टदर्शनेनेत्यर्थः, उक्तस्थलद्वये अप्रतिबिम्बत्व रूपसाध्या-
भाववति वैचित्र्यरूपहेतोः सत्त्वेन तत्र व्यभिचार इति भावः व्याप्यभावादित्यस्य साध्ये-
नहेतोः संबन्धाभावादित्यर्थः । सूर्य प्रतिबिम्बे विम्बात् विशेषबैलक्षण्यस्य स्पष्टमदर्शनात्
इन्द्रचापेति स्थलान्तरं प्रदर्श्य ॥ इन्द्रधनु रपि नीरदमेघ प्रतिफलित सूर्यकिरणसंनिवेश
विशेषरूपमेवेति तस्यापि सूर्यप्रतिबिम्बत्व व्यवहार इति कृत्वा तत्र वैलक्षण्यस्य स्पष्टं प्रतिमानात्
व्यभिचार उक्तः । ६. इन्द्रचापो न सूर्यप्रतिबिम्बः सर्वथा विलक्षणत्वादिति अनुमातुं
शक्यत्वेन तस्य पक्षतुल्यत्वम् । ७. प्रतिफलिततीरस्थेत्यर्थः । ८. अतएव — प्रतिबिम्बे
वैचित्र्येपीत्यादिनावक्ष्यमाणहेतोरेव । ९. अयुक्तमिति संबन्धः ।

निर्मूलाशंका योगारंभं प्रयोजयतीति अनारंभणीयमेवेदमधिकरणमिति चेत् —
उच्यते — युक्तं वृक्षप्रतिबिम्बयोः विव्रवैचित्र्याभावेऽपि वैचित्र्यमुपाधिधर्मस्य वै-
चित्र्यकारणस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि — जलोपाधेरुत्तानत्वेन तत्प्रतिबिम्बस्यो-
र्ध्वमूलत्वमवाक्शाखत्वम्, आदर्शस्य तु संमुखत्वेन तत्रत्य प्रतिबिम्बस्य बिंबानु-
सारित्वं भवति, यदात्वादशोऽप्युत्तानो भवति तदा बिम्बविपरीत एव प्रतिबिम्बो भव-
त्युपाधिगुणात् । न चेह तथा संभवति — उपाधिभूतानां ब्रह्मरुद्रादीनामानन्द-
वैचित्र्यापादक बिम्बानधानधर्मशून्यत्वात् । ततो ब्रह्मादिषु प्रतीयमानानन्दस्य
विचित्रस्य भगवदानन्दप्रतिबिम्बत्वाभावोवा, भगवदानन्दतारतम्यंवाऽभ्युपेयमिति-
शंकासंभवादारम्भणीयमेवेदमधिकरणमिति ।

तर्कस्याप्रयोजकत्वं परिहरति — मिथोविचित्राणामिति ॥ वैचित्र्यरूप-
कारणविधुराणामिति शेषः । प्रतिबिम्बवैचित्र्येहि उपाधिवैचित्र्यं, बिम्बवैचित्र्यं वा
कारणम्, प्रकृते उपाधिवैचित्र्याभावे निश्चिते बिम्बवैचित्र्यमवर्जनीयमिति भावः ।
भगवतिगुणतारतम्यस्येष्टत्वं परिहरति — न तत्र भक्तिरिति ॥ भगवतिनिरतिशय
भक्तिसिद्ध्यर्थं हि ब्रह्माद्यानन्दस्य तत्प्रतिबिम्बत्वमिहोच्यते, भगवति तारतम्यांगीकारे तु
न सा सिध्यतीति, ब्रह्माद्यानन्दस्य तत्प्रतिबिम्बत्ववर्णनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ।
प्रतिफलितो भवतीति ॥ स्वसदृशवस्तुव्यवस्थापको भवतीत्यर्थः ॥ स्यादेत-
दिति ॥ उपपत्तेश्चेति सूत्रे एतद्दूषणस्यादित्यर्थः । किमेतद्दूषणमित्यत आह —
स्थानगुणेनेति ॥ न बिम्बसामर्थ्यमुपयुज्यत इति ॥ एतद्दूषणस्यादिति-
पूर्वेण सम्बन्धः ।

१. इतिः हेतौ सफल्यतीति हेतोरित्यर्थः । २. वृक्षतत्प्रति-बिम्बयोर्मध्ये । ३. प्रति-
बिम्बस्येति शेषः । ४. ऊर्ध्वाऽभिमुखतयागार्यं गवस्थानरूपत्वमुत्तानत्वम् । ५. तस्मिन्-
प्रतिफलितं वृक्षप्रतिबिम्बस्य । ६. अत्रापि सव्येतरत्वादि वैलक्षण्यमस्ति तदविवक्षया एवमुक्तम् ।
७. वृक्षप्रतिबिम्बः । ८. 'नपुंसकमनुपसकेने' (पा०. सू०.) ति अभ्युपेयश्चाभ्युपेय-
चोतिसदृशौ नपुंसकस्यैकशेषकत्वं च । ९. सयुक्तिकशङ्कासंभवादित्यर्थः । १०. तर्कस्य =
अनुमानस्य, अप्रयोजकत्वम् = अस्तुर्वैचित्र्यं, मास्तु प्रतिबिम्बत्वाभावरूपसाध्यम् इति
सिद्धान्तशङ्कितं साध्याऽसाधकत्वं परिहरति पूर्वपक्षीत्यर्थः । ११. ब्रह्मादीनां बिम्बाऽनधान-
वैचित्र्यापादक धर्मशून्यत्वे निश्चिते इत्यर्थः । १२, १३. 'उपपत्तेश्चे'त्युत्तरसूत्र
टी. प्र. धा.

पूर्वपक्षस्तु — न ब्रह्माद्यानन्दादयो भगवदानन्दादिप्रतिबिम्बभूताः, तथात्वे वैचित्र्याभावप्रसङ्गात् । प्रतिबिम्बवैचित्र्येहि कारणद्वयं, बिम्बवैचित्र्यं वा, स्थानवैचित्र्यं वेति । नचात्र ब्रह्मादिस्थानवैचित्र्यं प्रतिबिम्बवैचित्र्योपपादकं संभवति, तस्यापि भगवद्धर्म प्रतिबिम्बत्वेन वैचित्र्यसिद्ध्ये स्थानगुणांतरवैचित्र्यानुसरणे ऽनवस्थानात् । नापि बिम्बानन्दादिवैचित्र्यम्, भक्त्यभावप्रसङ्गात् । ततश्च कारणाभावेन वैचित्र्यासंभवात् न तत्र ब्रह्मानन्दादिर्भगवदानन्दादि-प्रतिबिम्ब इति तस्यलौकिकत्वाभावा न तत्र निरतिशया भक्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु— प्रतिबिम्बएव ब्रह्माद्यानन्दादिः भगवदानन्दादेः, ब्रह्मादीनामनादिकालीन भक्त्यादिगुणवैचित्र्यं, परमेश्वरैश्वर्याभ्यां सूर्यप्रतिबिम्बवैचित्र्यवदानन्दादि वैचित्र्य संभवात् । नच भक्त्यादिवैचित्र्याऽनुपपत्तिः — तस्य परमेश्वरैश्वर्यवशादेवोपपत्तः । परमेश्वरोहि वेदाऽप्रामाण्यकारण वैषम्यादिपरिहाराय भक्त्यादिवैचित्र्यमपेक्ष्यैव विचित्रानंदादीन् ददाति, अनादिकालीन-भक्त्यादि विचित्रगुणास्तु स्वेच्छयैवैश्वर्यवशाद् ददाति । तत्र वैषम्यादेरदोषत्वात् । तदुक्तम् — ‘ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णो भक्त्यादीना मनादितः । ब्रह्मादीनां सूपपन्ना ह्यानन्दादे विचित्रते’ति ५ अतो ब्रह्मादिगुणबिम्बालौकिकगुणे हरो युक्तैव भक्तिरिति सिद्धम् (अ०. १७)

(१८ — अधिकरणम्.)

ॐ तथान्यत्प्रतिषेधात् ॐ (सू. ३७)

पुनस्तस्येति ॥ ‘तदव्यक्तमाहही’ (ब्र०. सू०. ३-२. २३) त्यादौ समर्थितत्वात्पुनरित्युक्तम् । पुनस्तमर्थनं च तस्याऽव्यक्तत्वे अनुभवविरोध इत्यभ्यधिकाशङ्कानिरासायेति बोध्यम् । ध्यातृबहुत्वेनेति ॥ ध्यातारस्तावदेकस्मिन्काले, नानादेशस्थाबहवः ध्यायन्ति च स्वहृदये सामस्येन । नच — एक-

१. स्थानवैचित्र्यस्यापि । २. उपपत्तेश्चेति सूत्रभाष्ये । ३. अनादित्वात् - अनादिकालिक भक्त्यादित इत्यर्थः । ४. ब्रह्मादिगुणानां बिम्बभूतालौकिकगुणविशिष्ट इत्यर्थः । ५. त्वर्थेच । ६. साक्षात्काराभावः । ७. विशिष्टरूपेण ।

स्ववस्तुनः सामस्येनैकदैवाऽनेकदेशस्थता संभवतीत्यनेकमेवध्येयम् ! तस्यच ब्रह्मत्वे ब्रह्मणोऽप्यनेकत्वापर्या भेदः स्यादिति भावः । स्वरूपभेदाभावेपीति ॥ स्वरूपभेदाभावेऽपि विशेषबलेनैव रामकृष्णादिरूपबहुत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तद्वत् ध्येयेऽपि विशेषबलेनैव तत्सिद्धे भेदसाधकत्वाभावात् ध्येयानेकत्वं, नाऽनिष्ठमिति भावः । अन्यथेति ॥ ध्येयस्याऽब्रह्मत्वइत्यर्थः । भाष्ये — यन्मन सेति ॥ पुरुषः यद्वस्तु मनसा न मनुते, येन परमात्मना मनो विज्ञातमाहुः, तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि । जना यदिदमुपासते = चित्ते प्रतिबिम्बितमुपासते, तद्ब्रह्म-नेत्यर्थः । भाष्ये — पश्यन्ति परमं ब्रह्मेति ॥ यस्य प्रतिबिम्बं चित्ते ध्यान-निष्ठाः पश्यन्ति । तद्विम्बरूपमेव परमं ब्रह्म नतु ध्यानकाले प्रतीतम् । कथं तर्हि अब्रह्मणः प्रतिबिम्बस्य फलदत्वमित्यत उक्तम् — ब्रह्मैव प्रतिबिम्ब इति ॥ प्रतिबिम्बे ब्रह्मणः सत्त्वात्तदेव फलप्रदमित्यर्थः । टीकायां प्रतिबिम्बोपासनमिति-संबध्यत इति ॥ अनेन यथा प्रतिमोपासनं न केवलं प्रतिमायाः, अपितु ब्रह्मणोऽप्युपासनं भवति, तथा प्रतिबिम्बोपासनमपि न केवलं प्रतिबिम्बोपास-नम् अपितु तदुपासनं च भवतीति मूलवाक्यं योजितं भवति । भाष्ये दृश्यत-इति ॥ परंपदं परब्रह्मस्वरूपं ध्यानसंज्ञाविधुरेणाऽपरोक्षज्ञानेनैव दृश्यते । इदं तु ध्यानसंज्ञकेनाऽपरोक्षेण दृश्यते, अतो न तयोरेवमिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — व्यक्तमेव ब्रह्म, ध्यानकाले प्रतीयमानत्वात् । नच — ध्येयानां बहुत्वेन ब्रह्मभेदापत्तिः — विशेषबलेनैव बहुत्वोपपत्तेः । ध्येयस्याब्रह्म-त्वेच ब्रह्मध्यानाभावेन फलं न स्यात् । अतो ध्यानकाले प्रतीतस्य ब्रह्मत्वेनाऽव्य-क्तत्वाभावाच्चार्था भक्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — अव्यक्तमेव ब्रह्म जीवानन्दाद्ब्रह्मानन्दस्य भिन्नत्ववत् ध्ये-

१. ध्यानविषयस्य । २. बहुत्वसिद्धेः । ३. श्रुत्यर्थमाह - पुरुषइत्यादिना ।

४. स्मृत्यर्थमाह - यस्वेत्यादिना ॥ 'यत्प्रतिबिम्बित' मित्यस्य पृष्टीसमासत्वमिति कृत्वा तदर्थ उक्तः यस्य प्रतिबिम्बमिति ॥ ५. ब्रह्मोपासनंचेत्यर्थः । ६. भाष्योदाहृतस्मृतिवाक्य-मित्यर्थः । ७. स्मृत्यर्थमाह - परमिति ॥ ८. स्मृतौ आपरोक्ष्येति स्वार्थेऽप्यज्ञातदर्थः - अपरोक्षेति ॥ ९. आपरोक्ष्यमित्यस्यार्थः - इदंत्विति ॥

यस्य दुर्लक्षणत्वेन ब्रह्मणस्तदन्यत्वात् । 'तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिद-
मुपासत' (तल. १ - ५) इति ध्येयस्य ब्रह्मत्वनिषेधाच्च । नच ध्यानफला-
नुपपत्तिः — प्रतिमोपासनवत् प्रतिविवोपासनस्यापि ब्रह्मोपासनत्वात् । अतोऽध्या-
नकाले प्रतीतस्याऽब्रह्मत्वेनाऽव्यक्तत्वात्, कर्तव्यैव तद्वक्तिरिति सिद्धम् (अ०. १८)

(- १९ अधिकरणम् .)

ॐ अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॐ (सू. ३८.)

जगत्कर्तृत्वादिसमर्थनादिति ॥ 'सद्दसर्वमसृजते' (तै०. उ०. २. ५)
त्यादीनाम्, इदंशब्दश्रवणेन वर्तमानकालीन जगत्कारणतापरत्वस्यैवोचितत्वात्,
कालान्तरे पुनरस्यैव जगत्कारणत्वे प्रमाणाभावेन न कालान्तरीयजगत्कारणत्व
मस्येत्यभ्यधिकाशङ्कानिरासेनेतिशेषः । प्राचीनोक्तेरिति ॥ 'यतोवा इमानी-
भूतानि जायन्ते' (तै०. उ०. ३ - १) इत्याद्युक्ते वर्तमानैतद्देशीय जगत्का-
रणतापरत्वेनेव सर्वदेशीय सर्वकालिक जगत्कारणतापरत्वेनापि संभवः संदेहबीज-
मित्यर्थः । न सर्वदा ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वम् अपितु कल्पान्तरेषु अन्येषाम्,
तथाहि — कालान्तरे विष्णोर्जगत्कारणत्वे प्रमाणाभावात्, 'यतोवा इमा-
निभूतानी' (तै. उ. ३ - १) त्यादेश्च इमानीति विशेषणत्रलेन वर्तमानैतद्देशीय
जगत्कारणतावादित्वात् । अन्यथा — 'यतोवा भूतानि जायन्ते' इत्येतावता
पूर्णत्वात् इमानीति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । किंच — अस्तित्वावस्थोमादीनामपि
जगत्कारणत्वे 'सोमः पवते जनितामतीनां जनितादिवो जनितापृथिव्या जनिता-
ऽग्नेर्जनितासूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितो त विष्णो' (ऋ०. ७ अ. ४-अ. व ६)

१. तदभावेनेतिशेषः । दुर्लक्षणत्वाभावेनेतितदर्थः । २. कलसिद्धेरितिशेषः ।

३. 'इदमस्तुसंनिवृष्ट' मिति वचनेन इदंशब्दस्य सन्निवृष्टपुरोद्वृत्तिपदार्थबोधकत्वस्वाभा-
व्यात् भूतभाविजगद्बोधकत्वाभावेन वर्तमानेत्याद्युक्तार्थलाभः । ४. हरेरेव । ५. 'गहा-
दिभ्यश्चे' (पा०. सू०. ४-२ १३८) ति छः गहादिशकृतिगणः । ६. जन्मादिसूत्रोक्ते-
रित्यर्थः । ७. सन्दिहानस्याशयमाह - नेत्यादिना ।

(पा. ने ११.)

रित्यादिवाक्यम् । अस्तिच विष्णोर्जगत्कारणत्वे 'यतोवाइमानिभूतानी'
 त्यादिवाक्यम् । नच अन्यतरबाधो युक्तइति ब्रीहिर्यवन्यायेन सर्वेषां-
 कल्पभेदेन कारणत्वं युक्तम् । अपिच — कालभेदेन राजानो विभिन्ना एव-
 दृश्यन्ते । ततश्च कल्पभेदेन कर्तृभेद एव युक्त इतिगूढाभिसंधिः । पूर्वपक्षयति —
 न सर्वसृष्ट्यादीति ॥ ननु इदानीमीश्वरस्य सर्वकारणत्वमभ्युपगच्छता ईश्व-
 रस्वातंत्र्यम् अन्येषां तदधीनत्वमित्यभ्युपगंतव्यम्, अन्यथा तन्नियमनाद्ययोग-
 प्रसंगात् । नच — अस्वतंत्र स्वभावस्य कालांतरे स्वातंत्र्यमुपपद्यते, नच स्वा-
 तंत्र्याभावे जगत्कारणत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य निषेधति — नच विष्णोरिति ॥
 अवतारेष्विति ॥ कृष्णाद्यवतारेषु उपसेनौदीनां राज्यं दत्त्वा स्वस्य तदाज्ञा-
 धारित्वादिलीलादर्शनादित्यर्थः । नन्वीश्वरदत्तस्वातंत्र्येणाऽन्येषां जगत्कारणत्वं ना-
 ऽनिष्टम्, ईश्वर जगत्कारणत्वाऽनपायादितिचेत्, नन्मो वयमीश्वरः स्वस्वातंत्र्यं
 सर्वेशिष्य परस्मैददातीति, येनोक्तदोषः स्यात्, किंनाम अपह्रायैवस्वस्वातंत्र्यं
 परस्मैददातीति । दृश्यन्तेहि कृपालवो धर्माध्यायाः परार्थे स्वात्मानमपि त्यजंतः ।
 नचाऽस्मिन्पक्षे विष्णोरपि जगत्कारणत्वं संभवति त्यक्तस्वातंत्र्यत्वात् ।
 पूर्वपक्षिणोगूढाभिसंधित्वाद्विकल्पेन पृच्छति — किं विष्णोरिति ॥ तदभा-
 वादिति ॥ 'सोमः पवत' इत्यादीनां विष्णुपरत्वादितिभावः । ननु — न
 संभावनामात्रादेतत्कल्प्यते, किंनाम रामकृष्णाद्यवतारेषु स्वस्वातंत्र्यदानस्य प्रमाण-
 दृष्टत्वेन तद्दानस्य तत्त्वभावत्वात् योयत्स्वभावसतत्करोत्येवेति नियमबलेनैव
 तत्कल्प्यत इत्यतआह — नचेति ॥ सूत्रेसर्वगतत्वोपन्यासो व्यर्थ इत्यतआह —
 सर्वगतत्वमिति ।

१. नयुक्त इति संबन्धः । २. यथा - कश्चित्ब्रीहान् गृह्णाति, कश्चिद्यवान् तथा क्वचित्
 हरिः सृष्टिं करोति, क्वचिदन्य इति व्यवस्थोपपत्तिरितिभावः । ३. संबन्धसामान्येवष्टी ।
 ४. किंचिदवशिष्टं कृत्वेत्यर्थः । एवंच - नसर्वस्वातंत्र्यं ददातीतिज्ञेयम् । ५. श्रुतौ — सोम-
 पदं तद्गतेश्वरपरम्, तस्यैव मत्यादि सर्वजनयितृत्वमुच्यते इति मन्त्रस्यविष्णुपरत्वमिति-
 भावः । मन्त्रगतं विष्णोरिति तु यागवाचकम्, प्रकृतयागस्यापिजनयितासोमगतः सोमना-
 मकोहरि रित्यर्थः । ततश्च — ईश्वरस्यहरेर्जन्यत्वशङ्केन । विद्यारण्यभाष्येतु — विष्णोः =
 व्यापकस्येत्युक्तम्, अधिकंजन्मादिनयसुधादौ ।

पूर्वपक्षस्तु — अभिसंधिवर्णनव्याजेन प्रागेवदर्शितः ।

सिद्धान्तस्तु — भगवतैव सर्वदेशकालीनं सृष्ट्यादि, 'अनुप्रविश्य-
नामरूपेव्याकरो' (छा०. ६ - ३ - ३) दिति श्रुतिसिद्ध सृष्ट्युपयोगि सर्वगत-
त्वस्य, 'एषसर्व एषसर्वगत' इति भाल्लवेयश्रुतौ विष्णोरभिधानात् ; मायामय-
शब्दव्याख्यानरूप 'सर्वत्रसर्वमेतस्मा' दिति चतुर्वेदशिखोक्तेश्च; कालांतरे ऽन्यस्य
जगत्कारणत्वे प्रमाणाभावाच्च, प्रमाणाभावे संभावनामात्रस्याऽप्रयोजकत्वात् ।
अतः सर्वजगज्जन्मादिकर्तारि ब्रह्मणि भक्तिः कार्येति सिद्धम् (अ०. १२.)

[२० - अधिकरणम्]

ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ (सू. ३९)

भाष्ये — 'कर्मापेक्षत्वात्फलदानस्ये' ति सापेक्षफलदातृत्वं हेतूकृत्य तदेव
फलं दादतीती श्वरस्य फलदातृत्वाभावसाधनमयुक्तं व्याहृतत्वादित्यतआह —
यैरिति ॥ लाघवात्कर्मणएव फलदातृत्वं नतु कर्मसापेक्षस्येश्वरस्य गौरवादिति-
भावः । एतेन — व्याहृतिः परास्ता । पूर्वपक्षिणा लाघवप्रदर्शनाय परोक्तसा-
पेक्षफलदातृत्वानुवादमात्रस्यकृतत्वात् । ननु न मया कर्मसापेक्षस्येश्वरस्य
फलदातृत्वमुच्यते येन लाघवात्कर्मणएव फलदातृत्वं स्यात्, ईश्वरएव सुखदुःखा-
दिकं ददाति तच्च न कर्मफलमित्यतआह — अन्यथेति ॥ नेश्वर इति ॥
अथैथासिद्धत्वादितिभावः । इतरस्याचेतनत्वेनेति ॥ अवश्यकूतनियत पूर्व-

१. 'नसर्वदेत्यादि' ना प्राक्तेनग्रन्थेन दर्शितइत्यर्थः । २. क्रियतइति शेषः ।
३. अत्राऽधिकरणे चत्वारि (४) सूत्राणि । ४. ईश्वरकर्तृकेत्यादौशेषः । ५. कर्मव ।
अत्रएवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदे । ६. इति वाक्येन । ७. तदेवेत्येवशब्देन दातृत्वा-
भावः साधितोभवतीतिज्ञेयम् । ८. हेतुवाक्येन दातृत्वमुपत्त्वाउत्तरवाक्येन तदभायसाधनं
स्वाक्तिविरोधात् व्याहृतमितिभावः । ९. कर्मसापेक्षत्वादित्यादिवाक्यं न साक्षादुक्तहेतु-
बोधकं किन्तु — ईश्वरस्य फलदातृत्वाङ्गीकारेगौरवबोधकमितिउक्तंभवति । १०. सापे-
क्षफलदातृत्वस्यहेतुत्वाभावेन । ११. एतेनेत्यस्यार्यमाह — पूर्वपक्षेत्यादिना । १२. कर्म-
णैवफल सिद्धेश्वरस्यान्यथासिद्धत्वम् ।

वर्तिनैव कार्यसंभवेहि ईश्वरस्याऽन्यथासिद्धत्वं स्यात्, तदेव नास्तीतिभावः ।
 यतएवमिति ॥ यतः कर्मणैव फलसंभवो नास्ति, अतोऽन्यथासिद्धत्वरूप-
 हेतोरसिद्धत्वादीश्वरो न फलदातेति नवाच्यमित्यर्थः ' तिष्ठमानस्य तद्विद ' (बृ. ५-९-२८) इति वाक्यशेषगत ' तिष्ठमानस्ये ' ति पदमनूय व्याचष्टे —
 तिष्ठमानस्येति ॥ द्विधाव्याख्यातमिति ॥ अतः = ईश्वराद्धर्ममेवेति,
 अतः = ' एषह्येवे ' ति श्रुतेरेवेति, द्विधा व्याख्यातमित्यर्थः । ननु फलकारणं
 कर्म ईश्वराद्भवतीतिवदता जैमिनिना ईश्वरस्य फलकारणत्वाभावउक्तः, भगवता
 बादरायणेननु ईश्वरस्यैव फलदातृत्वमुक्तं, ततश्च विरोधइत्यतआह — सामा-
 न्यतइति ॥ कर्मणः सामान्यतः दण्डादिसाधारण्येन कर्तृप्रयोज्यतयाकारणत्वं
 जैमिनेरभिप्रेतं, नत्वीश्वरस्याकारणत्वं; कर्तृप्रयोज्यताज्ञापनायैव ' यतः कर्मणः
 सकाशात् फलंभवति, तत्कर्म ईश्वराद्भवती ' त्यभिहितं, नत्वीश्वरस्य फलहेतुत्वा-
 भावाभिप्रायेण श्रुतिविरुद्धस्य मुनिमतत्वायोगात्; एतत्सर्वं बादरायणेनाभ्युप-
 गतमेवेति न विरोध इतिभावः ॥

पूर्वपक्षस्तु — ईश्वरो न फलदाता अवश्यकृतनियत पूर्ववर्तिना-
 कर्मणैव फलसंभवेनाऽन्यथासिद्धत्वात् । ततश्च न तद्भक्तिः कार्येति ।

सिद्धान्तस्तु — अचेतनत्वात्कर्मणैव फलसंभवाभावेन अन्यथासिद्धत्व-
 हेतोरसिद्धत्वेन बाधकाभावात्, ' विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातिर्दातुः परायण ' [बृ०. ५-९-२८] मिति फलदातृत्वस्य श्रुतत्वाच्च, ईश्वरएवफलदाता । ननु —

१, २. ' धर्मजैमिनि ' (३ - २ - ४१ रितिसूत्र टी०. प्र०. धा०. ।

३. ' पूर्वन्तु बादरायण ' इति सूत्र टी०. प्र०. धा०. । ४. टीकास्थपदानुवादोऽयम् ।

५. तस्यार्थः दण्डादीति ॥ आदिनाविप्रेभ्यो गां ददातीत्यादौ विप्रादेर्महणम् । ६. कर्त्रधीन-

प्रधानधात्वर्थफल निष्पादकाऽवान्तरव्यापारवत्स्येत्यर्थः । इदंच - कर्तृभिन्नकारकमात्रसाधा-

रणं करणभूतकर्मण्यप्यस्तीति तस्यकारकत्वमितिभावः । ७. इदं - ' धर्मजैमिनि ' रिति

सूत्रसंज्ञाभाष्यम्, उक्तोऽर्थो भाष्यारूढइति बोधनाय अनूयते, यतइत्यस्याऽर्थः - कर्मणः

सकाशादिति ॥ ८. भाष्यकृतेतिशेषः । ९. कर्ममात्रेणेत्यर्थः ।

नैतच्छ्रुति बलेनेश्वरस्य फलदातृत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम्, फलकारणस्य कर्मण ईश्वर-
जन्यत्वेन श्रुतावीश्वरस्य फलदातृत्वस्योपचारेणैवोक्तत्वात् । किंच — एवमाप्ततमो
जैमिनिर्मन्यते इति चेत्, स्यादेतच्छ्रुतेरौपचारिकत्वकल्पनम्, यदीश्वरं विना केव-
लेन कर्मणा फलं भवेत्, नच तत्संभवति — अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् ।
एवंच श्रुत्यैव न्यव्यतिरेक बलादुभयोरपि कारणत्वे सिद्धे कर्मणेश्वरप्रयोज्यमित्य-
भ्युपगन्तव्यम्, 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पाप' (ष०. प्र०. ३-७)
मिति हेतुव्यपदेशात् । जैमिनेरपि कर्मादेरीश्वराधीन कारणत्वमभिमतमिति न
तन्मतमप्रमाणम् । अतः परमेश्वरस्यैव कर्मफलदातृत्वात् निरतिशयमहिम्नि
तस्मिन् भक्तिः कर्तव्येति सिद्धम् (अ. २०)

इति श्रीसत्यानिधितीर्थ श्रीचरण चरणाराधकश्रीमत्सत्यनाथयति विरचितायां

श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः

पादः समाप्तः

१. परंपरया । २. ईश्वरादुत्पन्नकर्मणः फलं भवतीति आदांशोषः । ३. श्रुत्यैव न्यव्यति-
रेकयोर्बलादित्यर्थः । ४. ब्रह्मकर्मणोः । ५. बहुव्रीहिः ।

अथ तृतीयः पादः

श्री गुरुभ्योनमः

(१ - अधिकरणम्)

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ (सू. १)

एतत्पादप्रतिपाद्यमिति ॥ 'तर्ह्यध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः किंनिबंधन-
इत्यतः साधनेष्ववान्तरभेदेने'ति भावेनेतिवैर्तते । तस्य 'एतत्पाद प्रतिपाद्यं-
दर्शयती'त्यनेन संबंधः । भाष्येउपासनाऽस्मिन्पाद इति ॥ प्रायेणेतिशेषः ।
एतेन 'छंदत' (ब्र. ३-३-२९) इति कर्मनियमाऽभावाधिकरण उपासना ऽनभि-
धानात् 'उपासनास्मिन्पादउच्यत' इत्युक्तमयुक्तमितिपरास्तम् । अतएवेति ॥
श्रवणमननयोरुपासनारूपत्वादेवेत्यर्थः । प्रतिशाखमिति ॥ उपास्यतयास्त्री-
कृतात् स्वशाखोक्तब्रह्मणः शाखान्तरोक्तस्यभिन्नत्वान्नतदुपासनार्थं प्रतिपत्तव्यम्,
स्वशाखोक्तब्रह्मद्रोहापत्तेरितिभावः । अन्यथेति ॥ भेदाभाव इत्यर्थः । विधय-
श्चेति ॥ यद्यपि — अत्र 'श्रोतव्योमन्तव्य' (बृ०. ४-४-५) इति विधय-
उदाहर्तव्याः, श्रवणविधीनामेव साधारण्यस्य सर्वेषां सर्वशाखाज्ञानाधिकार साध-
कत्वात्, नतुपासनाविधयः 'आत्मे' त्युपासनाविधेः सर्वसाधारण्येपि मन्वा-
द्युपासनाविधीनां सर्वसार्धारण्याभावात् । तथापि — उपासनाविधीनामपि
केषांचित्सर्वसाधारण्यम्, किमुज्ञानविधीनां सर्वसाधारण्यमिति कैमुत्यज्ञापना-
योपासनाविध्युदाहरणमितिबोध्यम् । अथवा — यद्यपि — सर्वोपासनाविधयो

१. अत्राऽधिकरणे पञ्च (५) सूत्राणि । २. एतत्पादार्थमिति क्वचित्पाठः । ३. एत-
दध्यायपादद्वयादावनुवृत्तमत्राप्यनुवर्ततइत्यर्थः । ४. ब्रह्मण इतिशेषः । ५. शाखान्त-
रोक्तं उपासनायैव न प्रतिपत्तव्यमितिसंबन्धः । अत्रटीकायाम् अर्थानामिति बहुवचनन्तु —
शाखानां बहुत्वाभिप्रायेण । ६. 'सयएतदमृतं वेद वसूनामेवंको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनाऽमृतं-
दृष्टातृप्यति' (छा०. ३-६-३) इत्यादिना वस्वादिपद योग्यानामेवमधुविशोपासनाविधानात्
सर्वसाधारण्याऽभाव इतिभावः । ७. अस्तीतिशेषः । ८. वक्तव्यमितिशेषः । ९. अस्तीतिशेषः ।

न सर्वाधिकारिसाधारणाः, तथापि — सर्वशाखि साधारणाएव, नहि वस्वादि-
पदयोग्या वैद्वचेष्टूपना इति छंदोगोक्तमधुविद्योपासनासु नाधिक्रियंत इति-
सांप्रतम्, ततश्चोपासनावाक्योदाहरणमुपपन्नम् । युक्तयश्चेति ॥ आत्मत्व-
गुणस्य केनचिदुपास्यत्वे सर्वगुणान्तर्भावश्चत्वेनाऽभ्यर्हितत्वादयो युक्तयः, ताश्चै-
काधिकारिणंप्रतीव सर्वान् प्रत्यप्यविशिष्टोऽयम् । नहि आत्मत्वादीनां सर्वोपासना-
फलदातृत्वेनाऽभ्यर्हितत्वं कंचित्प्रत्यस्ति अन्यंप्रति तु नेति विभागोऽस्तीतिभावः ।
एकंहीति ॥ एकमेववस्तु मोक्षाऽर्थिनाश्रवणमनननिदिध्यासनादिना भक्ति-
पूर्वमुपास्यम्, अन्यथा ऽनेकप्राधुनिकन्यायेन मोक्षासिद्धिस्स्यादितिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — स्वस्वशाखोक्तमेव तेनतेन ज्ञेयं न सर्वशाखोक्तम्, शाखा-
प्रतिपादानां नानात्वात्, एकस्यां हि शाखायां 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मे' (तै०.
उ०. २-१) त्युच्यते, अपरस्यातु 'विज्ञानमानंदं ब्रह्मे' (बृ०. ५-९-२८) ति
सत्यत्वपरित्यागेनोच्यते, सत्यत्वभावाऽभावाभ्यां प्रतिपाद्यंभिद्यते । किंच —
वस्तुवैभवेऽंशे पौनरुक्त्य स्यात् । शाखान्तरोक्तस्यैव ज्ञानरूपत्वादेः शाखा-
तरेऽभिधानात् । नच नानात्वेऽपि सर्वेषामेकोपास्यता, अनेक प्राधुनिकन्यायेन
मोक्षाऽसिद्धिप्रसंगात् । ततश्च सर्वशाखानिर्णायकं ब्रह्मर्मांसाशास्त्रमनुपादेयमेवेति ।

सिद्धान्तस्तु — सर्ववेदश्रवणमननाद्युत्पाद्यज्ञानमेव ब्रह्म सर्वरूपास्यम्,

१. मधुविद्या इतिशेषः । २. ऋकशास्त्रिन इत्यर्थः । ३. अधिकारिणेत्यर्थः ।
४. अन्तर्भावविशिष्टत्वेनेत्यर्थः 'विशिष्टाद्भावप्रत्ययोविशेषणमभिसंधत्ते इति न्यायेन
सर्वेषांगुणानामन्तर्भावेणेतिफलति 'अत्रह्येते सर्वेऽकीभवन्ति (बृ०. ३-४-७) इति ध्रुतेः
पूर्वप्रसक्तप्राणत्ववक्तृत्वादयोगुणाः सर्वेऽआत्मशब्दार्थगुणेऽन्तर्भवन्ति । इदमभ्यर्हितत्वे-
हेतुः । अभ्यर्हितत्वाऽवश्योपादेयताप्रयोजक धर्मविशेषः, आदिना 'आत्मानमेव लो-
कमुपासीत नहास्यकर्मक्षीयते' (बृ०. ३-४) इत्यादि श्रुतिबोधिताऽक्षय्यफलेहेतुत्वरूपयुक्ति
संग्रहः । ५. साधारणाः । ६. 'भेदान्नेतिचे' दित्युत्तरसूत्र टी०. प्र०. धा०.
७. अनेकप्राधुनिकेति । प्राधुनिकोऽतिथिः, सयथा — अनेकानाध्रयमाणः सर्वेषु आ-
श्रियमाणेषु सददाति आतिथ्यंसददाति आतिथ्यमिति आतिथ्यमकुर्वाणेषु भोजनरूपं फलं
नलभते, तथा अनेकानुपासीनोऽपि सददातिफलं सददाति फलमितिसर्वेषु उपास्येषु तूष्णी-
मासीनेषु फलं नलभते इतिभावः । ८. सर्वेत्यादिः । ९. सर्ववेदोक्तगुणविशिष्टब्रह्मणः
एककर्तृकोपासनाविषयता । बहुवचनंशाखानां, तत्प्रतिपाद्यरूपाणां वा बहुत्वमाश्रित्य ।

‘श्रोतव्योमन्तव्य’ (वृ०. ४-४-५) इत्यादिविधीनां सर्वसाधारणत्वात् । नहि काष्ठादिशाखासु तैरेवेदंज्ञेयं नान्यैरित्युच्यते, येन साधारण्यं न स्यात् । यदत्रोक्तं ‘उपदेशभेदात् वस्तुभिद्यत’ इति, तन्न — एकत्वेन त्वयाऽभ्युपगते एकशाखाप्रतिपाद्येऽपि उपदेशभेददर्शनेन व्यभिचारात् । यदपि ‘वस्त्वैक्येऽशे पौनरुक्त्यं स्या’ दिति, तदपि एकस्यामपिशखायां उक्तानामेव गुणानां पुनरभिधानेन समानम् ; यदि तत्र धर्म्यनुवादेन धर्मविधानात् नोपदेशभेदः, नापिपौनरुक्त्यं, प्रसंगभेदादनुवादकत्वाद्वेत्युच्यते तच्छाखांतरेऽपि समानम्, किंच — ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य’ (तै०. आ०. १५) इत्यध्ययनविधेः सामान्यत्वात् अध्ययनस्यच ज्ञानार्थत्वात् सर्वेषां सर्ववेदोक्तज्ञानेऽधिकारः, अपिच — सर्वेषां सर्ववेदोक्तकर्माधिकारस्तावद्दृश्यते, ततो ज्ञानाधिकारोपि मन्तव्यो विशेषाऽभावात् । यानिचेमानि विरुद्धकर्माणि ‘सामगोवटुमुंडः, अन्यः शिखी’ त्यादीनि तानिच एकशाखागतविरुद्धकर्मवद्विकल्पेन भवन्ति । नच — मन्दानां ध्यानाभाव इतिवाच्यम्, ‘सर्वासामपां समुद्रएकायन’ (वृ०. २-४-११) मित्यादिवाक्यानां बाधकाभावे समुद्रायनत्वनियमतात्पर्यवत्, श्रवणादिविधीनामपि यथाशक्ति सर्वश्रवणविधौ तात्पर्याङ्गीकारात् । ‘सर्वैश्चवेदैः परमोहिदेवो जिज्ञास्यैसौ नाल्पवेदैः प्रसिधे’ दितिश्रुतेर्ष्वे । अतो भगवद्व्यानार्थं सर्ववेदोक्तं ज्ञेयमिति सर्वोपादेयं शास्त्रमिति सिद्धम् (अ०. १.)

(२ - अधिकरणम् .)

ॐ उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समानेच ॐ (सू. ६.)

सार्वत्रिकगुणेति ॥ सार्वत्रिकगुणोपसंहारस्य ऽसंभावनां निराकृत्य समर्थनादित्यर्थः । एतेनास्मिन्नधिकरणे ऽनुपसंहारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् विशिष्य

१. प्रकरणभेदात् । २. एतदधिकरणीय ‘दर्शयतिचे’ ति सूत्रभाष्योक्तश्रुतेः । ३. अत्राधिकरणेचत्वारि (४) सूत्राणि । ४. सर्वशाखासुभवत्वमेव सार्वत्रिकत्वम्. ‘अध्यात्मादेष्टु-जिष्यत’ (४-३) इति कात्यायनवचनेन सर्वत्रशब्दाद्वाच्येठम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ।

गुणोपसंहारसमर्थनादितिकथनमयुक्तमितिपरास्तम् । तदभाव इति ॥ १. म-
 र्थनाभावे सर्वज्ञानस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् उपसंहारलक्षणप्रयोजनेन यत्सफलत्वं तद-
 भावप्रसंगादित्यर्थः । तेनसर्वपरिज्ञानस्य संशयविपर्ययनिरासेन स्वयोग्यध्यानाधि-
 कारार्थत्वात्, 'वैयर्थ्यप्रसंगा' दित्ययुक्तमितिपरास्तम् । ननु — दोषाभावा-
 नामपि गुणत्वात्कथं पृथग्रहणमित्यतः 'कुरुपाण्डव' न्यायेनेतिभावेनाह —
 अत्रगुणा इति ॥ तदपवादमाहेति ॥ ननु — इदमपवादाभिधानमयुक्तम्,
 प्राप्स्यभावात् । तथाहि — वेदोक्तगुणा उपास्या इतिहुक्तम्, नच रोदनादयो-
 वेदोक्ताः, तेषांदोषत्वेन वेदतात्पर्याऽविषयत्वात् । तदुक्तम् — 'तात्पर्य-
 नैवदूषण' इति । ततश्चापवादोव्यर्थ इतिचेत्, सत्यम्, वेदोक्तस्यार्थस्योपसं-
 हारवचने रोदनादीनामुपसंहारस्याऽनुक्तवादपवादोव्यर्थः । तथापि वेदतात्पर्य-
 विषयीभूतस्यैवोपसंहार इति इममर्थं दृढीकर्तुं सूत्रकारः 'उपसंहारोर्धाभेदा-
 द्विधिशेषश्च' दिति सूत्रखंडेन वेदप्रतीतिार्थस्य सामान्येनोपसंहारमुक्त्वा 'समा-
 नेचे' ति खंडेनोपस्थितोपवादमाह । नचास्मिन्पक्षे रोदनादीनामुपसंहाराप्राप्ति-
 रस्ति, तत्प्रापकस्यवेदप्रतीतिवत्त्वाऽऽनन्दादि गुणेष्विवाऽत्रापिभावात् । भाष्ये
 गुणैरपिनतूपास्य इति ॥ ये ऽन्येषांगुणाः तज्जातीयैरपि भगवान्नोपास्यः,
 के ते यैर्नोपास्य इत्यत उक्तम् — येपूर्णत्वविरोधिन इति ॥ रजतजनक-
 रोदनं रुद्रस्यगुणोऽपि ईश्वरस्य दोषत्वान्नोपासनायोग्यमितिर्भावः । टीकायाम्—

१. सर्वगुणोपसंहारसमर्थनाऽभावइत्यर्थः । २. सर्ववेदोत्पन्नज्ञानस्य । ३. प्रकृत्या-
 दित्वात् अभेदेतृतीयाप्रयोजनाऽभिन्नयत्पलं तद्वत्त्वमित्यर्थः । ४. यथा 'सन्तानबीजं
 कुरुपाण्डवाना'मित्यादौ पाण्डवानां कुरुष्वेऽपि कंचिद्विशेषकल्पयित्वा पृथक्प्रयोगः, तथा
 अत्रापिगुणानांदोषाभावस्यच विशेषकल्पनेन पृथक्प्रयोगः, गीतातात्पर्यन्यायदीपिकायां
 पंचमेइदंस्पष्टीकृतम् । ५. इतियदितिशेषः । व्यर्थइतियत् तत्सत्यमिति संबन्धः ।
 ६. सामान्योक्तयोपस्थितस्यापवादमाहेत्यर्थः । ७. अपाततः प्रतीतिवत्त्वस्य । ८. 'उप-
 संहार' इत्यादिमूलभाष्ये । ९. 'रजतजनकेति॥ 'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्, यदश्वशीयन
 तत् (१) रजतांहीरगमभवत्' (तै० सं १-५-१-१, २ पं) इति रुद्ररोदनजन्यायु
 रजतात्मनाऽभूदित्युक्तेः रोदनस्य रजतजनकत्वं बोध्यम् । १०. सूत्रार्दानांतात्पर्य मित्यर्थः ।

अचेतनेति ॥ अचेतनंच पाषाणादि, असत्यं शशविषाणादि, तथा उपास्या-
ऽयोग्योगुणश्चेत्येतानि अनुपास्यानि । अचेतनाऽसत्योपासनयोरफलत्वात्, तृती-
यस्यानर्थहेतुत्वादिति सांकर्षणसूत्रार्थः । अनुपसंहारस्यापिविहितत्वादिति ॥
कैतिपयमात्रगुणोपसंहारस्यापि विहितत्वादित्यर्थः । विहितक्रियालोप प्रसंगा-
दिति ॥ विहितोपायाः आत्मत्वमात्रगुणोपे संहारलक्षणक्रियायाः, लोपप्रसंगात्=
त्यागप्रसंगादित्यर्थः । किमसौविति ॥ यद्यपि — अनुपसंहारस्य प्रामाणि-
कत्वं परेणोक्तमिति प्रश्नायोगः, तथापि — परोक्तस्यप्रमाणस्याऽनुपसंहारार्थ-
त्वाभावात् तद्वाक्यं परोक्तार्थे प्रमाणमेव न भवतीति द्योतनाय प्रश्नः कृतः ।
नान्यसर्वगुणोपसंहारोयुक्त इति ॥ केनापि सर्वथा न सर्वगुणोपसंहारः
कर्तव्यः, अशक्यत्वादित्याशङ्कां येषां न सर्वगुणोपसंहारे शक्तिः नास्त्येव,
तेषां सर्वगुणोपसंहार इति केषांचिदधिकारिणामनुपसंहार मभ्युपगम्य, शक्तानां तु
संभवत्येष सर्वगुणोपसंहार इति गूढाशयेन परिहरत्सूत्रमुपन्यस्येत्यर्थः । एतेन —
यद्यभ्युपगमः न तर्हि परिहारः, यदिपरिहारः न तर्ह्यभ्युपगम इति, अभ्युप-
गमश्च परिहारश्चेति मातावंध्येतिवद्वाह्यतमिति परास्तम् । अभ्युपगमपरिहारयो

१. 'अन्यथात्वंचे' स्युत्तरसूत्र टी०. प्र०. धा०. ।

२. कतिपयेति ॥ अयंभावः — 'आत्मेत्येवोपासी' तेति श्रीताऽऽत्मशब्द प्रति
पाद्यगुणे कतिपयत्वस्य विद्यमानत्वात् कतिपयगुणमात्रोपसंहारे अति तात्पर्यं ननु आत्मत्व-
मात्रोपासन इति पूर्वपक्षिद्वयमिति एवमर्थउक्तः । ३. 'अन्यथात्वंचे' ति सूत्र टी०.
प्र०. धा०. । ४. विधिविषयभूतायाः । ५. आत्मत्वेति ॥ अभिधादृश्योपास्थितात्म-
त्वगुणोपसंहारस्य विधिविषयत्वकल्पनं न्याय्यं नतुलक्षणयोपरिहितस्य. ततश्चप्रकृतलक्षणा-
श्रयणं नयुक्तमितिभावः । ६. 'कतिपये' त्यादिनोक्तदिशायस्यकस्यापिगुणस्योपसंहारे-
णापिशास्त्रार्थः कृतोभवतीति आत्मत्वोपसंहारस्यकर्तव्यतानियमाभावेन तस्यत्यागप्रसङ्ग-
इतिभावः । ७. 'अन्यथात्व' मिति सू०. टी०. प्र०. धा०. असौ — सर्वगुणोप-
संहाराभावः । ८. आत्मेत्येवे'ति प्रमाणसिद्धत्वं पूर्वपक्षिणोक्तमित्यर्थः । ९. 'नवाप्रकरणे'
(३-३-८) ति सूत्र०. टी०. प्र०. धा०. । १०. 'उपसंहारानुपसंहारयोः भिन्ना-
धिकारिकत्वेन । ११. एतेनेत्युक्तेस्तात्पर्यव्यनक्ति — अभ्युपगमेति ॥ अनयोर्व्याहृति-
हेतुभूतानुपसंहारोपसंहारयोर्भिन्नाधिकारिकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।

भिन्नविषयत्वाङ्गीकारात् । नचासौकर्तव्य इति ॥ अशक्तेनेत्यर्थः । यद्ये-
कैकस्येति । यदि कस्मिंश्चिदुपासने कस्यचिदधिकारः, कस्यचिन्नेत्येवंरूपो
विभागो न स्यात् — अपितु सर्वेषांसर्वगुणोपासने ऽधिकारः स्यात्, तर्हि
प्रकरणानि न भिद्येरन्नितिभावः । ननु — भवेदयंप्रकरणभेदः सर्वगुणोपसं-
हाराभावस्य ज्ञापकः, यद्येकैकस्मिन्प्रकरणे सर्वगुणानामुक्तिरसंभवितास्यात्,
नचैवं — ‘काकेभ्योदधिरदयता’ मित्यादौ काकमात्रग्रहणेऽपि उपलक्षणतया
मार्जारादिग्रहणवत्, तत्तत्प्रकरणेषु शब्दविशेषसद्भावेऽपि उपलक्षणतया सर्व-
गुणग्रहणसंभवात् सर्वोपसंहारोपपत्तिरितिभावेन शङ्कते — नैविति ॥ सण-
परोवरीयानिति ॥ अस्मिन्प्रकरणेतावत् यावन्तो गुणाः श्रूयन्ते तेषामेव ग्रह-
णम्, नोपलक्षणतया सर्वगुणानां ग्रहणमित्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा —
परोवरीयः शब्देनैव उद्गीथत्वादीनामपि ग्रहणसंभवेन उद्गीथ इत्यादिशब्दवैध्यर्थ-
प्रसंगात् । अनेनैव न्यायेन सर्वाण्यपि प्रकरणानि स्वरसलम्यगुणपराण्येव नोप-
लक्षणतया सर्वगुणपराणीतिभावः । सूत्रयोजनात् — न वा सर्वगुणोप-
संहारः कार्यः प्रकरणभेदात्, तच्चप्रकरणं प्रतिपाद्यतयापरोवरीयस्त्वादिति मात्र-
वदिति । अत्रसूत्रे मनुष्योपकारस्य वकारश्छान्दसः । उक्तमाक्षिप्यसमादध-
दिति ॥ पूर्वोक्तमनुपसंहारमाक्षिप्य, उत्तमाधिकारिणामुपसंहारमङ्गीकृत्य, अस-
मर्थपुरुषविषयमनुपसंहारं समादधत्सूत्रमित्यर्थः । एतेन — ‘संज्ञातश्चे’ दिति-
सूत्रे ऽनुपसंहारसमर्थनादर्शनात् ‘आक्षिप्यसमादध’ दित्युक्तमितिपरास्तम् ।
साक्षादनुपसंहारसमर्थनाभावेऽपि उपसंहारस्तूत्तमानांस्यादिति गूढाशयेनोपसंहा-
राङ्गीकारेणाऽसमर्थानामनुपसंहारस्यसूचनात् । सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वेनेति ॥
यद्यपि — अत्र वेदोक्तसर्वगुणोपसंहारं साधयता पूर्वपक्षिणा गुणाभिधानस्यचोप-
संहारार्थत्वादुपसंहारः कार्यइत्येव वक्तव्यं नतु सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वं तत्सा-

१, २, ३, ४. ‘नवाप्रकरणे’ इति सूत्रटी०. प्र०. धा. । ५. मातृविशिष्टमित्यर्थः ।
एतेन — परोवरीयस्त्वादिति मनुबन्तमिति सूचितम् — तर्हि स्त्वादिति निर्देशेन भाव्यमिति
शङ्कावारयति — अत्रसूत्रे इति ॥ ६. ‘संज्ञातश्चे’ (३-३-९) इति सूत्र टी०. प्र०. धा० ।
७. एतेनेत्युक्तहेतुं विवृणोति — साक्षादिति ॥ ८. ‘संज्ञात’ इति सूत्रटी. प्र. धा. ।

ध्ये वेदानां भगवद्गुण प्रतिपादकत्वे विवादाभावात्, विवक्षितेचोपसंहारकर्तव्यत्वे तस्यहेतुत्वाभावात् । तथापि — कर्मकांडस्य कर्मपरत्वेन भगवद्गुण प्रतिपादकत्वाभावात् न सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारः कार्य इति तटस्थाऽऽशङ्कानिवृत्तये सर्वस्यापि वेदस्य भगवद्गुण प्रतिपादकत्वं समर्थयितुं सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेनेत्युक्तमिति बोध्यम् । ननु 'सोहं नाम विदेवास्मिनात्मवि' (छा०. ७ - १ - ३) दिति पाठबलेन सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वव्युत्पादनमयुक्तम्, 'सोहंमन्त्रविदेवास्मी' (छा०. ७ - १ - ३) ति पाठबलेन मन्त्रत्वावगमात् । नच भाष्योदाहृतपाठबलेन मन्त्रविदिति पाठगतमन्त्रपदस्यापि नामत्वमेवार्थ इति युक्तं वैपरीत्यस्यापि संभवादित्यत आह -- यद्वै किंचैतदिति ॥

पूर्वपक्षस्तु — नेश्वरः सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारेण ध्यातव्यः, अशक्यत्वात् । ततश्च तदर्थमोपायं सर्वज्ञानव्यर्थमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — सर्ववेदार्थानां आनंदादिगुणानामपहतपाप्मत्वादिदोषाभावानां च केषांचिदुपसंहारः केषांचिन्नेति विभागमकृत्वोपसंहारेण परमात्मा ध्यातव्यः । 'सर्वे गुणाः सर्वदैवह्युपास्या' इति विहितत्वात् । अन्यथा विहितसंख्यावदनाद्यकरणे प्रत्यवायवत् प्रत्यवायः स्यात् । ननु — किं वेदप्रतीताः सर्वेऽपि धर्मा उपसंहर्तव्याः, न, वेदतात्पर्यविषयीभूता एवोपास्याः, नत्वतात्पर्यविषयीभूताः, 'सोरोदी' दित्यादिना प्रतीता रोदनादयः, दुःखकार्याणां तेषां परमेश्वरेऽयोगात्, अयोग्योपासनस्यानर्थहेतुत्वात् । ननु — 'आत्मेत्येवोपासीते' ति गुणान्तरोपसंहारनिषेधेन आत्मत्वमात्रोपासनस्य विहितत्वात्सर्वगुणोपसंहारे विहितक्रियालोप प्रसंग इति चेत्, न — एते गुणा नोपसंहर्तव्या इति विशेषप्रमाणाभावात् । 'सर्वैर्गुणैरेकएवेति शितासावुपासितव्यो नतु दोषैः कथंचि' दिति वि-

१. नामत्वं=नामपरत्वम् । २. 'सोहंमन्त्रविदेवास्मी' ति पाठबलेन 'नामवि' दित्यत्र त्वनामपदस्य मन्त्रपरत्वमेवेति वैपरीत्यस्येत्यर्थः । ३. 'संज्ञात' इति सूत्र टी. प्र. धा. । ४. संपाद्यम् । ५. 'अन्यथात्व' मिति सूत्र सिद्धमर्थमाह — नन्वित्यादिना । ६. श्रुतावेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकतया आत्मत्वातिरिक्तगुणोपसंहारनिषेध इति भावः । ७. गुणान्तराऽनुपसंहारस्य विहितत्वंतु एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वात् सिद्धम् ।

शेषवचनाच्च । निरवकाशैतच्छ्रुतिविरोधादेव 'आत्मेत्येवोपासीते' (बृ. ३-४-७) व्यवधारणस्याऽनात्मत्वरूपदोषव्यवच्छेदकत्वमेव नतु गुणांतरव्यवच्छेदकत्वमिति तदपि नाऽनुपसंहारे प्रमाणम् । अथवा — पुनरस्त्वनुपसंहार एव सर्वगुणानां प्रकरणभेदात्, अन्यथा — प्रकरणानि न भिद्येरन्, सर्वाण्यपि प्रकरणान्युपलक्षणतया सर्वगुणपराणीति सर्वोपसंहतिः कायैवेति नमंतव्यम्, परोवरीयस्त्वादिप्रकरणस्य श्रूयमाणगुणमात्रपरत्वात्, अन्यथा — एकेनैव शब्देन सर्वगुणोपलक्षणसंभवेनोद्गीथादिशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । ननु — कर्तव्य एव सर्वगुणोपसंहारः सर्ववेदानां भगवन्नामत्वेन गुणाभिधायित्वात्, गुणाभिधानस्य च ध्यानार्थत्वादिति चेत्, अस्तु अस्माभिरपि सर्वगुणोपसंहारस्योक्तत्वेनेष्टत्वात् । 'नामवा एता ब्रह्मणः सर्वाविद्या तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिंत्य' इति कौण्डिन्यश्रुतौ विहितत्वेन प्रामाणिकत्वाच्च । अतः सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वात् सार्थकमेव सर्वपरिज्ञानमिति सिद्धम् (अ०. २)

(३ - अधिकरणम्,)

ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ (सू. १०)

कर्तव्यतासमर्थनादिति ॥ प्रागाधिकारिभेदस्य व्यक्तमनुक्तत्वेन वक्ष्यमाणाम्यधिकाशं प्राप्तिः सद्भावादिति भावः । प्राक्संक्षेपेणोक्तस्य इह विस्तरेणाऽभिधानाद्विन्नाधिकरणता । तदुक्तम् — 'संक्षेपविस्तराम्यांच प्रवदन्ति मनीषिणः । बहुवारस्मृतेस्तस्य फलबाहुल्य कारणा' दिति । नियामकाभावादिति ॥ ननु — शक्त्यशक्तयोरेव नियामकत्वेन कथं नियामकाभाव इति चेत्, — कृच्छ्रेणाऽनुष्ठाने सर्वेषां शक्यत्वात् अन्यथा सर्वेषामशक्यत्वात् ॥

१. 'सर्वगुणै' रि ति श्रुतित्थः । २. 'आत्मेत्येव' ति श्रुति वचनम् । ३. 'नवाप्रकरणे' ति सूत्र सिद्धमर्थमाह — अथवेत्यादिना ॥ ४. एवेति ॥ सर्वपामितिशेषः । ५. कायैवेति ॥ सर्वैरित्यादिः । ६. स्यादिति ॥ अनुपसंहारोऽशक्तविषय, उपसंहारः शक्तविषय इति टीकाक्षरार्थ निरूपणावसरे ग्रन्थकृता व्यवस्थाकृता । ७. 'संज्ञातश्चे' ति सूत्र सिद्धमर्थमाह — नन्विति ॥ ८. 'उपसंहाराधिकरणे (३-३-२) ९. अत्रैवाधिकरणे टीकाकृता 'तथाही' त्यादिनावक्ष्यमाणेत्यर्थः । १०. प्रकारद्वयेऽपि अनुपपत्तिरित्यभ्याधिकाशङ्केत्यर्थः । ११. 'कृत्यानां कर्तरि वे (पा०. सू०. २-३-) ति कर्तरिष्ठौ ।

पूर्वपक्षस्तु — अयुक्तौ प्रागुक्तोपसंहारानुपसंहारौ विरोधात्, नहि विरुद्धयोर्युगपदनुष्ठानमेकेन संभवति । नच — अधिकारिभेदादुभयोपपत्तिः — नियामकाभावादिति ।

सिद्धान्तस्तु — उपपन्नावेवोपसंहारानुपसंहारौ यस्य युगपत् स्वमुजा-
विव यावंतो गुणाः स्पष्टप्रतिभासन्ते स तावतामुपसंहारे योग्यः, अन्यस्तुनेति
नियामकसद्भावात्, ब्रह्मणस्तु, युगपदेदोक्ताः सर्वगुणाः प्रतिभासन्ते, रुद्रादी-
नांतु तत्तद्योग्यतानुसारेणेति विवेकः । अतो गुणोपसंहारानुपसंहारयोः
सामंजस्यायुक्तं पूर्वोक्तमिति सिद्धम् (अ०. ३.)

(४ - अधिकरणम्)

ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ (सू. ११)

सर्वशब्दोऽत्र बहुशब्दपर्यायः, बहूनांगुणानामयमुपसंहर्तव्यो नायमुपसंह-
र्तव्य इतिविभागमकृत्वा उपासनात् बहुगुणोपसंहारेणोपासनादितियावत्,
अन्यत्र = अल्पगुणोपसंहर्तृफलादतिशयितफले, इमे = ब्रह्मादयो, भवंतीति
सूत्रार्थः । उभयविधक्रियादर्शनमिति ॥ स्वोपेक्षया ऽल्पायाससाध्यक्रिया-
फलाधिकफलजनकजनकक्रियादर्शनं संदेहबीजमित्यर्थः । अल्पगुणेति ॥
केषांचिद्बहुगुणोपसंहारः किमल्पगुणोपसंहारकेभ्यो बहुगुणोपसंहारकर्तृणां फलाति-
शय सद्भावादंगीक्रियते, उत फलाऽभावेऽप्यंगीक्रियत इतिभावः । नाद्य
इति ॥ फलातिशयेन बहुगुणोपसंहारः साधयितुं नशक्यइत्यर्थः । तत्रहेतु-
माह — प्रमाणाभावेनेति ॥ फलातिशयस्यासिद्धत्वा न तेन लिंगेन तत्सा-

१. इत्यर्थक 'यस्यथाबहुणाःस्पष्ट' मित्यादि, टीकोक्तन्यायविवरणोदाहृतश्रुतिरूप-
नियामकेत्यर्थः । २. प्रतिभासन्त इति अनुषज्यते । ३. योग्यतानुसारेणानुष्ठानसंभवात्
विरोधाभावादितिभावः । ४. पूर्वाधिकरणोक्तम् ।

५. आदौसूत्रार्थमाह — सर्वेत्यादिना ॥ ६. निर्धारणेऽष्टीतेषांमध्येऽयंगुण इत्यर्थः ।
७. गुणः । ८. योग्या इतिशेषः 'संपूर्णोपासनाद्ब्रह्मे' ति एतत्सूत्रभाष्योदाहृत प्रमाण-
वचनात् ब्रह्मादय उक्तफलभागिनोभवन्तीतिभावः । ९. स्वयोग्यतापेक्षयेत्यर्थः । १०. स्वयो-
ग्यतानुगुणफलजनकजनकेत्यादिरर्थः, स्वेत्यादि विशिष्टवाक्यस्य ।

धनमितिभावः । एतेन — प्रमाणाभावादित्यनेनैव पूर्णत्वा 'फलतिशयनिर्णयाभावा' दित्यधिकमिति परास्तम् । स्वपरिचितप्रमाणाभावेऽपि प्रमाणांतरसंभवात् स्वरूपासिद्धेर्दातुमशक्यत्वेन अज्ञानासिद्धिवक्तुं तस्य सार्थक्यान् । नद्वितीयइति ॥ नास्त्येवफलं तथापि बहुगुणोपसंहारः कर्तव्यएवेतिद्वितीयःपक्षो न युक्तइत्यर्थः । महत्त्वादेवेति ॥ महासाधनवत्त्वादेवेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न बहुगुणोपसंहारः कर्तव्यः, उपासनातारतम्यानुसारि-
फलतारतम्ये प्रमाणाभावादिति ॥

सिद्धान्तस्तु — कर्तव्यएव बहुगुणोपसंहारः साधनतारतम्ये फलतार-
तम्यनियमात् वेदोक्तमहोपासनावतामतिशयितफलाऽभावाऽयोगादिति (अ. ४)

(५ — अधिकरणम्.)

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ (सू. १२)

उपासनामात्रोच्छेदप्रसंगादिति ॥ सामान्यगुणोपासन पूर्वकत्वाद्विशेष-
गुणोपासनानां निर्णयाभावेन प्राथमिकोपासनाभावे उपासनामौत्रबिलोपप्रसंग-
इत्यर्थः । पूर्वोक्तिरिति ॥ 'मानुषैः कौशिके' त्विति पूर्वोक्तिर्विशेषानु-
क्तिश्च संदेहबीजमित्यर्थः ॥

पूर्वपक्षस्तु — न संत्येव सर्वसाधारणतयोपास्यगुणाः कृताः, नियम-
काभावात् । ततश्च कृत्यभावेन प्राथमिकोपासनाऽसंभवाद्दुपासनामात्राऽसंभवइति ॥

सिद्धान्तस्तु — कृताएव सर्वमुमुक्षूपास्यागुणाः सर्वेषामुक्तौ आनन्द-

१. अस्याऽर्थः 'स्वपरिचिते' इत्यादिनावक्ष्यते ग्रन्थकृतैव । २. अज्ञानस्य प्रमाणाज्ञान-
रूपहेतोः असिद्धिमित्यर्थः । प्रमाणस्यसंभवेतज्ज्ञानस्याऽपि संभवेन अज्ञानरूपहेतुरसिद्ध
इतिभावः । ३. महत्वंकीदृशमित्यतआह — महासाधनेति ।

४. सामान्योपासनाभावे । ५. 'उपसंहार' इत्यादि पूर्वाधिकरणैश्चिन्तितसर्वो-
पासनानालोपप्रसंगः । ६. 'प्राप्तये' ति पूर्वाधिकरणेइत्यमुक्तिः ॥

ज्ञानदुःखाभावानामपेक्षितत्वात्, तत्सिद्धये सत्त्वचिदानन्दास्तावत् उपास्याः, यत्तु आत्मत्वापरपर्यायम्, स्वामित्वं स्वसंबन्धानुस्मरणस्य भगवत्प्रीति साधनत्वात्तदव्युपास्यम् । एवञ्चप्राथमिकोपास्यनिर्णयात्सर्वाप्युपासनायुक्तैवेति सिद्धम् (अ. ५)

(६ - अधिकरणम् .)

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्ति रूपचयापचयौ हि भेदे ॐ (सू. १३)

प्रियशिरस्त्वादीनामिति ॥ प्रियशिरस्त्वादीनाम् आनन्दोदि विशेषवटितत्वादित्यर्थः । अन्यथेति ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यनुपासनेतदेकदेश प्रियत्वाद्यनुपासनेन आनन्दादीनां सामस्त्येनोपासनाभावेन मुक्त्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः । विशेषावलंबेनेति ॥ आनन्दादिविशेषवटितत्वेन प्रियशिरस्त्वाद्युपासनाङ्गीकार इत्यर्थः । यथायोग्यानििति ॥ स्वयोग्यान् गुणान् उपास्य स्थितस्य, मुक्तिर्गण फलं भवेत्, तर्द्धम् अन्यत्स्वयोग्यातिरिक्तोपासनं नैवापेक्षितम् । ननु — माभूत्फलप्राप्त्यर्थं अधिकगुणोपासनम्, अपरोक्षज्ञानार्थं अपेक्षितमित्यत उक्तम् — नित्यैकेति ॥ परमात्मनो नित्यैकाग्रताव्यंग्यताहेतोः योग्योपासनेनैव अपरोक्षदृशिश्चोपपन्ना, ननु — तद्विशेषैः प्रियशिरस्त्वादियुगैः स्मृतैर्ध्यातैः अपरोक्षदृशिरूपपन्ना । अयोग्योपासनस्याऽनर्थहेतुत्वादित्यर्थः ।

१. स्वपदेन ईश्वरोऽगृह्यते । तत्संबन्धश्चोपासकस्य तदासत्त्वमेव, एवंच — तदासोऽहमित्यनुस्मरणमावश्यकं तच्च — 'आत्मेतितु' इत्यनेन चतुर्थे आद्यपादे वक्ष्यते । २. उपास्यानां गुणानां निर्णयादित्यर्थः । ३. आदिना सार्वज्ञादेर्ग्रहणमितिन्यायविवरणभावबोधे । ४. अनेन ज्ञानादेर्ग्रहणम् । ५. विशेषः आनन्दादिव्याप्यो धर्मः तद्वटितत्वात् तदवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । उपकारजं प्रियं प्रकृष्टाऽप्रकृष्टविषयोऽथैवोदप्रमोदौ, ध्रुवणोऽथ प्रियं, दर्शनोऽथोमोदः, भोगोऽथ प्रमोद इति आनन्दविशेष प्रियशिरस्त्वादिविषयक प्रियादिविषयः आनन्दमय (१-१-६) नय टीकायां व्यक्तः । ६. एतदादिहेतुत्वादित्यर्थ इत्यन्तेन टीकोदाहृतध्रुवार्थमाह । इयं ध्रुतिर्न्याय विवरणेऽत्राधिकरणे उदाहृता । ७. मौक्तिकफला र्थम् । ८. न्यायविवरणे नाऽन्यथास्यादिति पाठोदश्यते अन्यथोपासने न स्यात्फलमिति तदर्थोऽन्यायविवरणभावबोधतोऽवसीयते । ९. नियतकविषयकत्वं चित्तस्य नित्यैकाग्रता सैव ध्यानमुच्यते । निश्चितत्वं च — स्वस्वयोग्यतानुगुण्येन शास्त्रकृतस्त्वम् । ध्याने व्यङ्ग्यता विषयत्वं ततो हेतोः, स्वयोग्यानन्दादि गुणविशिष्टत्वेन परमात्मनोऽध्यानविषयत्वाद्देहोतिरित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — प्रियशिरस्त्वादयोऽपि सर्वोपास्या आनन्दादिविशेष-
घटितत्वात्, अन्यथा — आनन्दादेः सम्यगनुपासितत्वेन मोक्षासिद्धिः स्यात् ।
ततश्च चत्वार एव गुणास्सर्वोपास्या इत्युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न प्रियशिरस्त्वादयः सर्वोपास्याः, आनन्दादि विशेष-
षत्वावलम्बनेन तेषामुपासने सर्वेषां सर्वगुणोपास्तिप्रसंगात् सर्वगुणानामपि
आनन्दादि चतुष्टयविशेषत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । नच — प्रियशिरस्त्वाद्यनुपा-
सने मोक्षाऽभाव इति वाच्यम् — ‘यथायोग्यान् गुणपूजानुपास्य फलं भवे-
न्मुक्तिं नैव चाऽन्य’ इति श्रुतेर्विशेषानुपासनेऽपि योग्यगुणोपासनमात्रेण फल-
प्राप्तिसंभवात् । अतः प्रियशिरस्त्वादीनामसाधारण्यात् चत्वार एव सर्वोपास्या
इति सिद्धम् (अ०. ६.)

(७ — अधिकरणम्,)

ॐ इतरेत्वर्थसामान्यात् ॐ (सू. १४)

अन्यथेति ॥ ‘अन्यै र्यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेव’ इति मध्यम-
संख्योपेत गुणोपसंहारोक्त्यनुपपत्ति प्रसङ्गादित्यर्थः । ननु — यदि अयोग्योपासन-
मनर्थफलं तर्हि चतुर्मुखस्य सर्वगुणोपासनं न स्यादित्यत आह — तत्र युज्यत-
इति ॥ योग्यत्वादेवेति भावः । ननु — इतरदेवानामपि योग्यत्वादेव बहुगुणो-
पासनं भविष्यतीत्यत आह — सर्वमुमुक्षूणामिति ॥ अस्तु योग्यत्वं तथापि न
बहुगुणोपासनं युज्यते निर्णयोभावात्, किन्तु निर्णीतत्वाच्चतुर्गुणोपासनमेव
युज्यत इति भावः । चतुर्गुणोपासनयोग्यतानिर्णयवत् मध्यमगुणोपासनयोग्यता-
निर्णयोऽपि भविष्यतीत्यत आह — न च तथेति ॥ चतुर्भ्यः सर्वेभ्यश्चेतर
इति ॥ ननु — चतुर्भ्यश्चेतर इत्युपपन्नं, न तु सर्वेभ्यश्चेतर इति, एतेषां सर्वान्तः
पातित्वेन तदितरत्वाऽयोगात् । सर्वगुणोत्तरत्वं च गुणत्वमेव न स्यात् घटवदिति-

१. ‘प्राप्तेश्च समञ्जस’ इति सूत्रोदाहृतं वचनमिदम् । २. प्रमाणाभावा-
निर्णयाऽभावः । ३. आनन्दनयार्दा (३-३-५) निर्णीतत्वादित्यर्थः । ४. मध्यमत्वं ‘चतुर्भ्यः
सर्वेभ्यश्चे’त्यादिनावक्ष्यति टीकाकारः । ५. मध्यमत्वेनाऽभिमतानां गुणानाम् ।

चेत्, न—सर्वत्वचतुष्ट्याभ्यां भिन्नधर्मावच्छिन्नत्वात् उपसंहर्तव्यत्वस्याऽभिमतत्वात् ।
 तेषांभाव्युत्कर्षज्ञात्वेति ॥ ननु — किं सर्वज्ञानां तत्तत्प्राप्यफलमेपदय यो-
 ग्यतानिर्णयन, सर्वज्ञत्वात् साक्षादेव योग्यतानिर्णयः किं न स्यादीति चेत्,
 सत्यम् — ‘साक्षादेव योग्यतानिर्णयः संभवती’ ति तथापि — मध्यम-
 गुणोपासकानां फलेच्छुत्वात्, गुरुणा फलमुपदिश्यैवोपासनायां ते प्रवर्ति-
 तव्या इति ज्ञापनाय, फलनिर्णयद्वारा योग्यतानिर्णयोक्तिः ।

पूर्वपक्षस्तु — विरिञ्चेतरदेवादिभिः चत्वारएवगुणा उपास्या नाऽधिकाः,
 सर्वमुमुक्षूणां चतुर्गुणोपासनयोग्यताया अनिर्णीतत्वात्, अधिकस्याऽनिर्णयात् ।
 अतो मध्यमगुणानामनुपास्यत्वात् तदुपसंहारानुपपत्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — चतुर्गुणाधिका गुणा देवादिभिरुपास्या एव, तदपेक्षित
 तत्प्राप्यफलनिर्णयं प्रथमतः कृत्वा, पश्चात्साधननिर्णयं विधाय, ब्रह्मणोऽन्यस्यवा
 सर्वज्ञस्य गुरोरुपदेशेन योग्यतानिर्णयोपपत्तेः । अतो मध्यमगुणानामपि देवा-
 युपास्यत्वात् युक्तं तदुपसंहाराभिधानमिति सिद्धम् (अ०. ७)

(८ — अधिकरणम्.)

ॐ आध्यानाय प्रयोजनाऽभावात् ॐ (सू. १५)

गुणोपसंहारानुपसंहारेति ॥ सर्वगुणोपसंहारकतिपयगुणोपसंहारयोः
 समर्थनादित्यर्थः । उपसंहारांशे प्रमाणाभावो ऽसिद्ध इत्याक्षिप्य, निषेधति —
 नचेति ॥ व्यर्थविधेरिति ॥ ईदृसाधनतारूपविध्यर्थं विधुराविधिप्रत्ययान्तस्या

१. सर्वत्वंच — विरिञ्चोपास्यगुणत्वम् । एवंच — आनन्दादिभ्यश्चतुर्भ्योऽधिकाः, चतु-
 मुखोपास्यगुणेभ्योऽन्यूना येगुणाः, तेमध्यमगुणशब्देनप्राप्याः । २. सूत्रकाराद्याचार्याणां
 मित्यादिः । ३. फलनिर्णयमद्वारोक्त्य । ४. देवकृषिगन्धर्वादानाम् । ५. विरिञ्चे-
 तरेणम् । ६. देवाद्यपेक्षितेत्यर्थः । (अ०. ७.)

७. अत्राऽधिकरणे (२) सूत्रे । ८. इष्टश्रमोक्षोऽनुपसंहारेपि सिध्यति अन्यश्च-
 फलनास्ति अतस्तत्साधनत्वरूपार्थाऽवाचकत्वं वैधुर्यम् । तादृशलिल्होदृतव्यप्रत्ययान्तस्य-
 अभ्रद्वेत्तात् ।

ऽनवधेयत्वादित्यर्थः । अनुपसंहारेऽपि मोक्षप्राप्तेरुक्तत्वेन मोक्षासाधनोपसंहारस्य मोक्षसाधनताप्रतिपादकविधिवाक्यस्याऽप्रामाण्यमितिभावः । उक्तंच वैफल्यमिति ॥ उपसंहारस्यैयतिरेकव्यभिचारेण मोक्षार्थत्वं नेत्युक्तमित्यर्थः । निरर्थकोपसंहारार्थत्वं गुणाभिधानस्य न संभवतीतिभावः । अनुपसंहारांशे प्रमाणाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्क्य निषेधति — यदपीति ॥ उपसंहारानुपसंहारयोरिति । सर्वगुणोपसंहारकतिपयमात्रोपसंहारयोरित्यर्थः । प्राप्तैश्चसमञ्जसमिति न्यायेनेति । अधिकारिभेदेन उपसंहारानुपसंहारवत् अस्यवाक्यस्याऽधिकारिभेदेन अनभिमतव्यवच्छेदबोधकत्वं अन्यव्यवच्छेदबोधकत्वंच युज्यत इतिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — सर्वगुणोपसंहारो न कर्तव्यः, प्रमाणाभावात् । नच — ‘उपास्यएकः परतः पर’ इति भास्त्रवेयश्रुतौ सर्वगुणोपसंहारस्य विहितत्वात्कथं प्रमाणाभाव इतिवाच्यम् — अनुपसंहारिणामपि चतुर्गुणोपासकानां मोक्षस्य जायमानत्वात् । व्यभिचारिणश्च साधनत्वायोगेन असाधनं साधनतया प्रतिपादयतो वाक्यस्याऽप्रामाण्यात् । नच — सर्वविद्यानां भगवद्गुणाभिधायकत्वेन तदुपसंहारः कर्तव्य इति वाच्यम् — गुणानां नानास्थानेषूक्तत्वेन तदभिधानस्योपसंहारार्थत्वाभावात्, उपसंहारस्य निष्फलत्वेन, गुणाभिधानस्य तदर्थत्वायोगाच्च । नापि कतिपयमात्रगुणोपसंहारो युक्तः, प्रमाणाभावात् । नच — वाच्यं — प्रकरणभेदः तत्र प्रमाणमिति — तत्रैतावदेवोपास्यमित्यनुक्तत्वात् । ततश्च नोपासनं युक्तमिति ।

१. वैधुर्धेदोषमाह — अनुपसमिति ॥ सर्वगुणानुपसंहारेपीत्यर्थः । उक्तत्वेन — ‘आनन्ददय’ इति नयउक्तत्वेनेत्यर्थः । मोक्षासाधनोपसंहारस्येत्यस्याऽर्थमाह — मोक्षेति ॥ २. ‘उपसंहार’ इति सूत्रोदाहृतस्य ‘उपास्यएक’ इत्यादि विधिवाक्यस्येत्यर्थः । ३. सर्वगुणोपसंहारस्य । ४. सर्वगुणोपसंहाराभावेपिमोक्षसिध्या व्यभिचारः । ५. अनुपसंहारेपि मोक्षप्राप्तेरित्यादिना अत्रैवसूत्रे पूर्वव्रटीकायां निरूपितमित्यर्थः । ६. ‘आत्मशब्दाच्च’ त्युत्तरसूत्र टी०. प्र०. धा०. । ७. उत्तमाधिकार्यपेक्षया अनभिमतदोषव्यवच्छेदः, अधमाऽधिकार्यपेक्षया स्वयोर्यगुणातिरिक्तगुणव्यवच्छेदोपातिविवेकः । ८. सर्वगुणानुपसंहारिणामित्यर्थः । ९. हेतोरिति शेषः अनुपसंहारेपीत्यादिना व्यभिचारोदर्शितः । ११. ‘उपास्यएक’ इति श्रुति वाक्यस्य । १२. उपसंहारार्थत्वायोगाच्च ।

सिद्धान्तस्तु — कर्तव्यव्यवोपसंहारः, सर्वविद्यानां भगवन्नामत्वेन तद्गुणामिधायकत्वात्, तस्य च प्रयोजनांतराभावेनोपसंहारपूर्वकव्यानार्थत्वात् । न चोपसंहारो निष्फलः, — आनन्दातिशयलक्षणफलसद्भावात् । तथा विरिञ्चेतरैः कतिपयगुणानुपसंहारेण कतिपयगुणोपसंहारः कार्यः, ‘आत्मेत्येवोपासीते’ (बृ०. १. १. १०) त्यागनुपसंहारप्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । अतश्चोपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यत्वात् उपासनं युक्तमिति सिद्धम् (अ०. ८)

(९. — अधिकरणम् .)

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ (सू. १७)

आत्माऽऽपरोक्ष्येति ॥ आत्मैवमात्रोपासनायां शीघ्रमपरोक्षज्ञानं भवति-चतुर्गुणोपासने तु विलम्बेन भवतीति तदेवं सर्वोपास्यमिति भावः । भवेत्तद्वदीति ॥ वक्तव्यतः परम् ‘इति’ स्या’ दिति शेषः । सत्यज्ञानादिवाक्यवदेवेति ॥ सत्यज्ञानादिवाक्यगत सत्यादयः शब्दाः ‘सत्त्वंजीवनमेव च । विशीर्णता च सत्त्वं स्यात्’ इत्युक्तीत्या यथा — जीवकत्वं विनाशकत्वाद्यनेकगुणवाचकाः, तथा — आत्मशब्दोऽप्यनेकगुणवाचक इति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — आत्मत्वमेव सर्वोपास्यं नानन्दादयश्चत्वारः, ‘आत्मेत्येवोपासीते’ इति सावधारणवचनात् । इतरगुणहानेन आत्मैवमात्रोपासनस्य सुशकत्वात्, शीघ्रेणेश्वराऽऽपरोक्ष्यसिद्धिगुणलाभाच्च । अत आत्मत्वस्यैव सर्वोपास्यत्वात्, ‘आनन्दादयः प्रधानस्ये’ इत्युक्तमयुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — आनन्दादयश्चत्वारोऽप्युपास्याएव, आत्मशब्दस्य सत्या-

१. अधिकारिभेदेन कर्तव्यत्वबोधनादित्यर्थः । (अ०. ८.)

२. स्वार्थेऽप्यञ् । ३. तद्गोप्यस्वामित्वमात्रेत्यर्थः । ४. आत्मत्वमेव ।

५. एतदिति क्वचित्पट्टिकायां पाठः । ६. यदि वक्तीति स्यात् तदा — तत् = विरोधोद्भावनं-भवेत् इति संबन्धः । ७. ‘आनन्दमया’ (ब्र. १. १. ६) नुव्याख्यानेत्यर्थः ।

८. सच्चिदानन्देति गुणत्रयपरित्यागेनेत्यर्थः । ९. स्वामित्वमात्रेत्यर्थः । १०. एतेन —

‘उक्तिविरोध’ इति भाष्यस्य इत्युक्तेः ‘आत्मेत्येव’ इति श्रुतिविरोध इत्यर्थ उक्तो भवति ।

दिशब्दवत् 'अत्र ह्येते सर्व एकीभवन्ती' त्युत्तरवाक्यवलात् । बह्वर्थकत्वेन आनन्दाद्यभिधायकत्वात् । अतो विरोधाभावात् उक्तयुक्तमिति सिद्धम् (अ०. ९)

(- १० अधिकरणम् .)

ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ (सू. १८.)

आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्येति ॥ आत्मशब्दस्य सर्वानुपासकान् प्रति तत्तद्योग्यगुणाभिधायकत्वं समर्थनादिति भावः । अन्यथेति ॥ सर्वान् प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वं इत्यर्थः । प्रकृतात्मशब्दोक्तेति ॥ अत्र बुध्याविवेकेन सर्वोपास्या गुणा विषयः, आत्मशब्दोक्ता नवेति सन्देह इति विषयसन्देहौ द्रष्टव्यौ । गुणद्वैविध्यदर्शनमिति ॥ आनन्दादिगुणेषु केनचिच्छब्देनोक्तत्वं केनचिच्छब्देनानुक्तत्वं च दृश्यते तत्सन्देहबीजमित्यर्थः । एतेनात्मशब्दोक्तानां गुणानां सन्देहधर्मित्वेन तदर्थ्यत्र सर्वोपास्यत्वस्यादर्शनात् गुणद्वैविध्यदर्शनं सन्देहबीजमित्युक्तमिति परास्तम् । आत्मशब्दोक्तेति ॥ सर्वोपास्यागुणाः घटो घटशब्देनेव नासाधारण्येनात्मशब्दोक्ता इति भावः । आप्तव्याप्तेरिति ॥ परमात्मना आत्मशब्दार्थं सर्वगुणानामासत्वात् परमात्मनो बोधजननाय 'आत्म-शब्दः प्रयुज्यत' इत्युक्त्या सर्वगुणानां आत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं लभ्यत इति भावः । श्रुत चतुर्गुणोपासनस्येति ॥ 'सच्चिदानन्दआत्मेति ब्रह्मेपासा विनिश्चिते'ति-प्रमाणेन श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसो विभ्रमकरो भवति = विभ्रंशकरो भवतीत्यर्थः । न ह्युभयथेति ॥ 'सच्चिदानन्द आत्मेति' चतुर्गुणोपासनं, 'आत्मेत्येवोपासीते'ति सर्वगुणोपासनं च, श्रुतवत् इत्यर्थः । अवधारणविरोधादिति ॥ अनुपमं संहारप्रमाणत्वाभावेनाऽवधारणस्य वैयर्थ्याख्यविरोधः स्यादित्यर्थः । अत इति ॥ सर्वोपास्यानां गुणानां आत्मशब्दोक्तत्वाभावात् 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यस्याऽनुप-संहारप्रमाणत्वमनुपपन्नमिति भावः ।

१. बहुगुणार्थकत्वेनेत्यर्थः । (अ. ९.)

२. आनन्दादिशब्देन । ३. आत्मादिशब्देन । ४. गुणेषु उक्तत्वानुक्तत्वदर्शनस्य सन्देहबीजत्वकथनेन । ५. सन्देहविषयत्वम् । ६. आत्मशब्दाऽव्याध्यगुणेषु । ७. इत्यर्थ-कभाष्यादाहृतवचनेन । ८. विभ्रमात्पादेन विभ्रंशकरो भवतीत्यर्थः । ९. इदं तात्पर्यार्थकथनम् ।

पूर्वपक्षस्तु — सर्वोपास्यागुणा नाऽसाधारण्येनाऽऽत्मशब्दोक्ताः, तस्य सर्वगुणाभिधायकत्वात् । ततश्च नास्याऽनुपसंहारप्रमाणत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — सत्यमात्मशब्दः सर्वगुणाभिधायकः तथापि — न सर्वानुप्राप्ति, किं नाम तत्तद्योग्यतानुसारेण तांस्तानुप्राप्ति गुणाभिधायकः । ततश्चात्मशब्देन यस्य यावन्तो गुणाः प्रतिभासन्ते तेन तावन्तो गुणा उपस्था इति आत्मशब्दोक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वं दुक्तं युक्तमिति सिद्धम् (अ०. १०)

(११ — अधिकरणम्.)

ॐ कार्याऽऽख्यानादपूर्वम् ॐ [सू. १९]

अन्यथेति ॥ लौकिकध्यानेनैव महापुरुषार्थ सिद्धयंगीकारे भगवद्गुणानामपि लौकिकत्वमेव स्यात् । भगवद्गुणाऽन्यस्य महापुरुषार्थसाधनत्वानुपपत्तेरिति भावः । किमलौकिकाध्येया इति ॥ किं लोकविलक्षणत्वेन ध्यातव्याः, उत लोकसदृशत्वेन ध्यातव्या, इत्यर्थः । लौकिका एवेति ॥ लोकसदृशा एवेत्यर्थः । अलौकिकानामिति ॥ आनन्दादिशब्दानां लौकिकेष्वेव गृहीतसंगतिकत्वेन ईश्वरानन्दादिग्राहकप्रमाणेन लौकिकानन्दादेरेवानुभवात् अलौकिकानुभवाभावेन ध्यानकाले ऽलौकिकानां स्मृत्यनुपपत्तेरिति भावः । ध्यानकार्यस्येति ॥ ननु — ‘अलौकिका स्तस्य गुणा ह्युपास्या’ इति श्रुतौ ध्यानकार्यस्य मोक्षस्येव, ध्येयगुणानामपि अलौकिकत्वमुक्तमेव । ततश्च — गुणानामलौकिकत्वाभिधानादलौकिका एव ध्येया इति वक्तव्यम्, नतु तत्कार्यस्य मोक्षस्य अलौकिकत्वाभिधानमाश्रयितव्यम्, लघुचैव सति सूत्रं भवति ‘आख्यानादपूर्व’ मिति चेत्, सत्यम् — गुणानामलौकिकत्वाभिधानमेव हेतुतया वक्तुं युक्तमिति, तथापि — श्रुतौ गुणाऽलौकिकत्वं प्रतिज्ञाय, कार्याऽलौकिकत्वं हेतुतया उक्तमिति श्रुत्यनुसारिणा सूत्र-

१. अधिकारिसामान्योपास्या इत्यर्थः । २. तस्य — आत्मशब्दस्य । ३. ‘आत्मेत्येव’ इति वाक्यस्य । ४. तत्तद्योग्येत्यादिः । ५. अनुपसंहारे प्रमाणत्वमित्यर्थः । (अ. १०.)

६. लौकिकत्वापादने हेतुमाह — भगवदिति ॥ ७. भगवद्गुणाऽति रिक्ताऽन्यदोयगुणस्येत्यर्थः । ८. अयोगादित्यर्थः ।

कृतापि तथोक्तम्, सूत्रकाराभिप्रायस्य वर्णनीयत्वात् भाष्यकारटीकाकाराभ्या-
मपि तथैवोक्तमिति । इन्द्रादाविवेति ॥ लक्षणमुखेन इन्द्रादेरिव उपदे-
शोपपत्तिरिति भावः । ननु — अस्तु अलौकिकानां भगवद्गुणानां ज्ञानसंभवः,
तथापि — ध्यानं तु लौकिकानामेव, चित्ते प्रतिबिम्बितस्य वासनामयस्य
लौकिकत्वात्, तदवलोकनस्यैव ध्यानत्वात् । तथाचा 'ऽलौकिकस्य ध्यान' मिति
व्याहतं वच इति चेत्, सत्यम् — मानसवासनामयस्य वस्तुनो मनसावलोकनमेव
ध्यानमिति, तथापि — 'अलौकिकस्य ध्यान' मित्युपपन्नमेव, 'अलौकिकस्य-
ध्यान' मित्यनेन अलौकिकार्थानुभवजनितवासनोपादानकपदार्थावलोकनस्यैव
विवक्षितत्वात्, भवति च वासनोपादानकार्यध्यानं वासनामयमुल्लिखदपि, लिङ्ग-
ज्ञानं लिङ्गविषयमिव, वाक्यज्ञानं वाक्यार्थविषयमिव, अलौकिकार्थविषयं च
तदुक्तम् — 'तदुपासनं च भवति प्रतिमोपासनं यथे'ति ।

पूर्वपक्षस्तु — भगवद्गुणा लौकिकत्वेनैव ध्यातव्याः, अन्यथा — अलौ-
किकानामननुभूतत्वात् वासनोपादानेन स्मृतिरूपध्यानाभावप्रसङ्गात् ; कर्त-
व्यं च ध्यानम्, अतो लौकिका एव भगवद्गुणा इति ।

सिद्धान्तस्तु — अलौकिका एव भगवद्गुणा ध्यातव्याः, । तद्ध्यान-
कार्यस्य मोक्षस्य अलौकिकत्वात् । नच — अलौकिकगुणाऽप्रतीते र्ध्यानाभाव-
प्रसङ्गः — लक्षणमुखेन इन्द्रादेरिवोपदेशेन तत्प्रतीत्युपपत्तेः । अतोऽलौकिका-
एव ध्यातव्या इति युक्तं पूर्वोक्तं भगवद्गुणानामलौकिकत्वमिति सिद्धम् (अ०. ११)

१. एतेन इन्द्रादाविति विषयसप्तमीति सूचितम् । २. उपदेशेन प्रतीत्युपपत्तिरित्यर्थः ।
यथा लक्षणमुखेन इन्द्राद्युपदेशे तद्गुणज्ञानं, तथा भगवत्तोलक्षणमुखेनोपदेशे, अनुकूलत्वेन
वेदनीयोगुण आनन्दइति उपदेशेवा, तद्गुणज्ञानं भवति । ३. वासनोपादानकं यत्कार्यं तस्य-
ध्यानमित्यर्थः । विग्रहवाक्यं स्पष्टम् । ४. साक्षाद्विषयां कुर्वदपि । ५. कर्मधारयपूर्वपदको
बहुव्रीहिः । ६. संस्काराभावात् । ७. 'परमत' इत्यनेनोक्तमित्यर्थः । (अ. ११.)

(१२ - अधिकरणम्)

ॐ समानएवञ्चाऽभेदात् ॐ (सू. २०.)

नोपासनमिति ॥ ब्रह्मोपासनं स्वानुसारिफलप्रदस्वभावं नेत्यर्थः । तत्र-
हेतुमाह—ब्रह्माणीब्रह्मणोरिति ॥ स्वानुसारिफलाऽजनकत्वादित्यर्थः । यज्जती-
येषु किञ्चित् असत्यपवादे यजनकंनभवति, तज्जातीयं सर्वं तज्जननस्वभावं न
भवति । यथै — कदलीकाण्डजननस्वभावविधुरं वेत्रबीजमिति^१ । व्याप्तिसद्भा-
वात् स्वानुसारिफलप्रदत्वाभावहेतोः पक्षव्यापित्वाभावो न दोषाय, व्याप्ति-
सद्भावे पक्षमात्रव्यावृत्तस्यापि नदीपूरस्य वृष्ट्यनुमापकत्वदर्शनादितिभावः ।
स्वानुसारिफलाजनकत्वहेतोः समुचितदेशे सि^२ द्वि व्युत्पादयितुं पाण्टिकामारचयति—
तयोर्हीति ॥ नचफलमिति ॥ समंवा, विषमंवा, न भवतीत्यर्थः । विरु-
द्धत्वेनेति ॥ आत्मशब्देन यावन्तो ब्रह्मधर्मा युगप्रतीयन्ते, तेषामुपासनं
ब्रह्माणीब्रह्मभ्यां कर्तव्यम्, तत्रात्मशब्देन ब्रह्मवदेव ब्रह्मधर्मा ब्रह्माण्याः प्रती-
यन्तेचेत्, उभयोरुपासनं सममेव स्यात् । नचेत्, विषममेव स्यात् अतः
समविषमत्वमुपासने विरुद्धमितिभावः । यथोपासनमिति ॥ उपसनानुसारि-
फलनियमाभावादित्यर्थः । ध्यानकालेऽभावादिति ॥ गुणानामुपसंहारोनाम

१. अत्राऽधिकरणेद्वे सूत्रे । २. परमात्मोपासनम् । ३. ' तदभावा ' दिति
टीकास्थपदस्यार्थमाह — स्वानुसारोति ॥ ४. सामान्यमुखीव्याप्तिसमाह — यज्जातीयेति ॥
५. दृष्टान्तमाह — यथेति ॥ वेत्रबीजमिति ॥ कदलीकाण्डाजनकत्वेत्रबीजमित्यर्थः । व्याप्ति-
शरीरे असत्यपवाद इत्युक्त्या अपवादभूतमण्यादि समबहिर्तवन्तौ दाहजनकत्वाभाववत्त्वं-
ऽपितज्जातीयेवन्तौ दाहजननस्वभावदर्शनेऽपिनव्यभिचारः । ६. ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनं
स्वानुसारिफलजनकमेति उपासनत्वावच्छिन्नं तज्जननस्वभाववत् न भवतीतिज्ञेयम् ।
७. ब्रह्माणी ब्रह्मणोरुपासनस्येत्यादिः । ८. पक्षसंबन्धाभावः । ९. अविद्यमानस्य ।
१०. ऊर्ध्वदेशोऽष्टिमान् अधोदेशेनदीपूरादिति प्रयागे नदीपूरादितिहेतोः । ११. ब्रह्माणी-
ब्रह्मणोरुपासनस्येत्यादिः । १२. वृत्तिम् । १३. अयुक्तत्वादित्यन्तेन ग्रन्थेन व्युत्पादयि-
तुमित्यर्थः । १४. परमात्मेत्यर्थः । १५. चतुर्मुखस्येव । १६. परमात्मेत्यर्थः ।
१७. 'संबन्धादेव' मिति उत्तरसूत्र टी०. प्र०. धार ।

अत्रैते गुणाः सन्तीति विज्ञानम्, ध्यानकाले च तेषामभावात् त्रिविक्रमत्वादयो ब्रह्मणिसन्तीति सदोपसंहारो न युज्यत इति भावः। एतेन — ध्यानकाले तेषामभावेऽपि आसीदिति स्मरणसंभवात् ध्यानाभावोपपादनाय त्रिविक्रमत्वादीनां ध्यानकालेऽसत्त्वोपपादनमयुक्तमिति परास्तम्। सन्तीति विज्ञानस्यैवोपसंहारत्वेनाऽऽसीदिति ज्ञानस्याऽनुपसंहारत्वात्।

पूर्वपक्षस्तु — भगवदुपासनं न स्वानुसारिफलप्रदस्वभावम्, ब्रह्माणी-
ब्रह्मोपासने स्वानुसारिफलजनकत्वाऽभावात् न हि यज्जातीयं यज्जनकं न भवति,
तज्जातीयं तज्जननस्वभाववदिति शक्यते वक्तुम्। वेत्रे योजस्य कदलीकाण्ड-
जननस्वभावव्यापातात्। न च — हेतोः समुचितदेशसिद्धयभावः शङ्कनीयः,
तयोर्हि उपासनं समं, विषमवा, भवेत्, न तु समविषमम्, विरुद्धत्वात्। फलं तु
समविषमं, स्थानसाम्येऽपि गुणतारतम्यसद्भावात्। अत उपासनानुसारिफल-
नियमाभावात्, 'इतरेत्त्वर्थसामान्या' (३ - ३ - १४) दित्युक्तमयुक्तमिति।

सिद्धान्तस्तु — उपासनं स्वानुसारिफलप्रदमेव, ब्रह्माणी ब्रह्मणोरुपा-
सनस्य समविषमत्वेन, तयोरुपासनानुसारिफलस्यैवभावात्। तथा हि — ब्रह्माणी
हि ब्रह्मवत् सर्वान् गुणानुपसंहृत्यैवोपास्ते, त्रिविक्रमत्वादौस्तु नित्यविक्रान्त्यादि-
क्रियास्वन्तर्भाव्यैव, न तु पृथक्, योग्यताविरहात्। ब्रह्मा तु त्रिविक्रमत्वादौस्तु
सदोपसंहृत्योपास्ते, त्रिविक्रमत्वादिरपि ब्रह्मस्वरूपत्वान्नित्य एव। अतो यथोपासनं
मुक्तौ फलसद्भावात् उक्तं युक्तमिति सिद्धम् (अ०. १२)

(१३ - अधिकरणम्)

ॐ नवाविशेषात् ॐ (सू. २२)

आत्मशब्दोक्तगुणोपासनस्येति ॥ सर्वोपास्यानां गुणानां संख्या-

१. उपास्ये। २. तेषां - त्रिविक्रमत्वादीनाम्। ३. 'नचाऽर्मायुज्यत इति पूर्व-
वाक्यसहितस्य तात्पर्यमाह। ४. एतेनेत्यस्यार्थमाह - सन्तीति॥ ५. तदजनकस्याऽपि
तज्जननस्वभाववत्त्वाङ्गीकारे दोषमाह - वेत्रेति॥ ६. ब्रह्माणी ब्रह्मणोरुपासनस्य
स्वानुसारिफलजनकत्वे हेतोः। ७. त्रिविक्रमत्वेन रूपेण। ८. तदुपेणविषयीकृत्य (अ. १२)
(पा. ने. १४.)

निर्देशपरिच्छेदेन आत्मशब्दोक्तत्वसमर्थनादित्यर्थः । प्रकृतात्मशब्देति ॥ सर्वोपास्या गुणा विषयः, संख्यानिर्देशाभ्यां आत्मशब्दोक्ताः सन्त उपास्या नवेति सन्देह इत्यर्थः । एतेन — आत्मशब्दोक्ता गुणाः संख्यानिर्देशाभ्यां कृता, नवा, ? न द्वितीयः — विषयनिर्णयाभावेन विचारानुदयप्रसङ्गात् । आद्येऽपि — किं चत्वारएवेति निर्णयः, ? उत सर्वेऽप्यात्मशब्दोक्ता इति, ? नाद्यः — ‘सर्वगुणाभिधायकत्वा’ दियुत्तरग्रन्थविरोधात् । न द्वितीयः — सर्वेषां सर्वगुणोपासनाऽनधिकारस्य निश्चितत्वेन सन्देहानुदयप्रसङ्गादिति परास्तम् । योग्यताभेदेन संख्यानिर्देशाभ्यां कृतगुणेषु एतद्विधिवोध्यत्वाबोध्यत्वसन्देहाङ्गीकारात् । गुणद्वैविध्यमेवेति ॥ आनन्दादिगुणेषु केनचिच्छब्देनाऽनुक्तत्वं, केनचिदुक्तत्वं च दृश्यते, तत्सन्देहबीजमित्यर्थः । एतेन — सर्वगुणेषु आत्मशब्दोक्तत्वाङ्गीकारात् गुणद्वैविध्यमेव नास्तीति गुणद्वैविध्याऽभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । नात्मशब्दोक्तगुणा इति ॥ सर्वोपास्या गुणाः संख्यानिर्देशाभ्यां नैतद्विधिवोध्या इति पूर्वपक्ष इत्यर्थः । आत्मशब्दस्येति ॥ एतद्विधेः निर्देशेन गुणानन्त्याभिधायकत्वेन, परिच्छेदेन दशपञ्चादि संख्याऽनभिधायकत्वादित्यर्थः । उत्तरं शङ्कते — उक्तमत्रेति ॥ उत्तमातिरिक्तान् प्रति आनन्त्यानभिधायकत्वात् परिच्छेदेन संख्याभिधायकत्वमुपपद्यत इति भावः । अभ्युपगमेन समाधत्ते — सत्यमिति ॥ वस्तुतस्तु — तदुक्तमसंभावितमेवेत्याह — नचेति ॥ स्वभावाऽनपायादिति भावः । ‘संभवति हि’ ति पाठेतु — चतुर्गुणोपासकं प्रति कदाचित्तद्योग्यान्, अल्पान् गुणान् अवबोधयति, । कदाचित्तु अधिकव्युत्पत्तिवशेन अयोग्यान्पि बहून् गुणान् बोधयतीति, हि यस्मात्संभवति अतः प्रातिस्विकनियमोऽयुक्त इत्यर्थो बोध्यः । युक्तमेवेति ॥ संख्यापरिच्छेदेन सर्वोपास्या गुणानाम् ‘आत्मे’ ति विधिवोध्यत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । ननु — आत्मशब्दस्य आनन्त्याभिधायकत्वात्, कथं परिच्छेदेन गुणाभिधायकत्वमित्यत आह — तस्येति ॥ किं सर्वगुणाभिधानसामर्थ्याभावात्, सर्वान् प्रति गुणाभिधायकत्वाभाव इति पृच्छति — कुत इति ॥ तस्य सर्वगुणेति ॥ अस्येव सर्व-

गुणाभिधाने आत्मशब्दस्य शक्तिः, तथापि — न सर्वान् प्रति सर्वगुणानभिधत्ते, 'तत्त्वमस्या' (छा०. ६ - ७) 'दि वाक्यस्य तत्तद्योग्यतावशेन प्रमाऽप्रमाजनकत्ववत्, आत्मशब्दस्यापि तत्तदधिकाररूप सहकारिविशेषसमवधानेन तत्तद्योग्य गुणाभिधायकत्वादिति भावः । ननु — आत्मशब्देन प्रतीता गुणा ध्यातव्या इति सूत्रकृतोऽभिप्रेतं, तत्कथं आत्मशब्देन कालान्तरप्रतीतानां सूत्रकारविरुद्धमध्यातव्यत्ववचनमित्यत आह — आत्मशब्देनेति ॥ आत्मशब्देन कालान्तरे जानापि अयोग्यगुणप्रतीतिः उपसंहारोपयोगिनी प्रतीतिरिति नाऽभिहितेत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षस्तु — न 'आत्मेत्येवोपासीते' (बृ०. ३ - ४ - ७) ति विधिः सर्वाधिकारिसाधारणः । अनन्तगुणाभिधायकाऽऽत्मशब्द घटितत्वात् । नचाऽऽत्मशब्दस्य उत्तमान् प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वेऽपि तदितरान् प्रति तदभावात्, तत्तद्योग्य गुणमात्राभिधायकत्वात् सर्वसाधारण्यमुपपन्नमिति वाच्यम् — असंभवात् । नहि शब्दोबुद्धिमान्, येनोत्तमत्वादधिकारिविशेषं प्रति सर्वगुणान् बोधयित्वा, अनुत्तमत्वादपरं प्रति अल्पानेव बोधयतीति स्यात् ततश्च अनुपसंहारप्रमाणत्वोक्तिरयुक्तेति ।

सिद्धान्तस्तु — विधिरथं सर्वाधिकारिसाधारणः, तांस्तान् प्रति तत्तद्योग्यगुणाभिधायकत्वात् । नचाऽसंभवः, अधिकारमपेक्ष्य 'तत्त्वमस्या' दि वाक्यस्य प्रमाऽप्रमाजनकत्ववत्, सर्वगुणाभिधायकस्याप्यात्मशब्दस्य तत्तद्योग्यतामपेक्ष्यैव गुणबोधकत्वसंभवात् । चतुर्गुणोपासकस्य आत्मशब्दात् पञ्चमगुणस्याप्यवबोधसंभवेन, प्रातिस्विकनियमाऽयोगात् उपासनाऽनुपपत्तिरिति न वाच्यम् — यस्य 'युगपत्स्वभुजा' विव आत्मशब्देन यावन्तो गुणाः प्रतीयन्ते तावन्तएवोपास्या इति नियमसंभवात् । 'सर्वान् गुणान् आत्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनां, मितरेषां न चैव' मिति श्रुतेश्च । तस्मादात्मशब्दोक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वात् उक्तयुक्तमिति सिद्धम् (अ०. १३)

(१४ - अधिकरणम्)

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपिचाऽतः ॐ (सू . २४)

सर्वेषामिति ॥ उपलक्षणमेतत् । देवादीनां सम्भृत्यादिगुणोपासन-
 समर्थनादित्यपि ग्राह्यम् । किं सर्वमुमुक्षूपास्ये इति ॥ उपलक्षणमेतत् किं
 चतुर्मुखमात्रोपास्ये, उत देवादिभिरपी, ति सन्देह इत्यपिग्राह्यम् । सर्वोपास्ये
 इति ॥ उपलक्षणमेतत् — देवाद्यनुपास्ये प्रमाणाभावात् इति पूर्वपक्ष इत्यपि
 ग्राह्यम् । अपिपदान्नञः समाकर्ष इति ॥ ननु — नञोऽनुवृत्तेः सापेक्ष-
 त्वादेव ज्ञातुं शक्यत्वादपिपदंव्यर्थम्, किञ्चापिपदान्नञःसमाकर्षादपि सूत्रे
 नञः प्रयोगएव वरः, प्रतिपत्तिलाघवात्, नञः प्रयोगे तु झटिति नञर्थं प्रति-
 पत्तिः, अपिपदप्रयोगे तु नञोऽनुवृत्तिप्रतिपत्तिद्वारा तदर्थप्रतिपत्तिरिति ।
 अपिच अपिशब्दान्नञःसमाकर्ष इति कथमिदं विज्ञायते, किम् अपिशब्दा-
 द्वाङ्गलादिना तृणादीनामिव नञः समाकर्षो भवति, उत अन्येनैव जाय-
 मानो नञः समाकर्षः प्रदीपादिना तृणादीनां समाकर्ष इव विज्ञायत इति
 यथायः — न तर्हि राजानो हस्यश्वं विभ्रयुः अपीत्येवाक्त्वा परकीयराज्यादेः
 समाकर्षकर्तारो भवेयुः नहिअपिशब्दात् नञः समाकर्षो भवति, न राज्यादे-
 रिति राज्ञामाज्ञाऽस्ति । द्वितीयेऽपि वक्तव्यम्, किं व्याप्तिबलेन, उता
 अन्यथा नायः — तदभावात् । द्वितीये तु — अतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम् —
 सापेक्षत्वात् नञोऽनुवृत्तिर्ज्ञातुं शक्यते, तथापि — नाऽपिपदवैयर्थ्यम्, अन्त-
 रङ्गज्ञापकाभावएव बहिरङ्गस्याऽनुसर्तव्यत्वात् । अन्यथा — कापि वाक्ये ऽहमा-
 दि शब्दप्रयोगो न स्यात् । उत्तमपुरुषप्रयोगादिनैव तस्य सर्वत्र ज्ञातुं शक्य-
 त्वात् । सूत्रकारा हि यस्यानुवृत्तिमिच्छन्ति तत्र किञ्चिल्लिङ्गमासज्य, तदनुवृत्ति-
 ज्ञापयन्ति यथाऽऽहपाणिनिः — ‘स्वरितेनाधिकार’ (१ - ३ - ११) इति,
 यस्यपदस्यबहुष्वनुवृत्तिमिच्छन्ति तत्पदं स्वरितत्वेनोच्चारयन्ति; यस्यतु कचिदेवानु-
 वृत्तिमिच्छन्ति, तस्याऽनुवृत्तिस्थले चशब्दादिप्रयोगेण तत् विशेषयन्ति ।
 यथाहुः — ‘चानुकुष्टं न सर्वत्रे’ ति । यदत्रोक्तम् — अपिपदप्रयोगेण नञो

ऽनुवृत्तिज्ञापनात्, नञः प्रयोग एव वरः प्रतिपत्तिलाघवादिति, तन्न — अल्पाक्षरेषु सूत्रेषु शब्दाऽभावस्यैवाऽनुसर्तव्यत्वेन प्रतिपत्तिलाघवस्याऽननुसर्तव्यत्वात् । ‘संभृतियुग्यासीनचात’ इति पाठे ईकारोद्दिमात्रो नेतिव्यञ्जनमर्धमात्रम् अकारस्त्वेकमात्र इति सार्धत्रिमात्राभावन्ति, ‘संभृतियुग्याप्यपिचात’ इति पाठे ईकारादेशोयकारस्त्वर्धमात्रः, अकारस्त्वेकमात्रः, पीति सार्धमात्रमिति त्रिमात्राभावन्ति । एवञ्चास्मिन् पाठे ऽर्धमात्रालाघवंभवति । सूत्रकारास्तु — मात्रालाघवं पुत्रोत्सवादपि बहुमन्यन्ते, ज्ञापकपक्षस्यैवाङ्गीकृतत्वेन न कारकपक्षोक्तदोषः । यदपि ज्ञापकत्वपक्षे व्याप्तिरस्ति नवेत्यादि तदपि न, पूर्वाचार्यसंकेतबलेनैव सूचकत्वाङ्गीकारात् यथाहुः — ‘व्यर्थसत्किञ्चिदिष्टं ज्ञापयती’ति । यच्च प्रकाशादीति ॥ अत्रप्रकाशस्य प्रतीत्यविनाभूतत्वं तद्विषयत्वमेवविवक्षितं नान्यदितिद्रष्टव्यम् । उपसंहरति — अत इति उपलक्षणमेतत्, देवादीनां संभृत्युपासनाधिकारसद्भावात् न मनुष्येभ्यो ऽतिशयाभाव इति ।

अत्रेमौ पूर्वपक्षौ — तथाहि — अत्रैके चोदयन्ति — संभृतियुग्यासी सर्वेषां मनुष्यादीनामुपास्ये मुमुक्षुत्वात् देवादिवत् ; तत्फल्योः स्वाधमभरणप्रकाशव्याप्यो भाव्यत्वात् । नचैवं सर्वगुणोपास्तिप्रसङ्गः, तत्फलानिच्छुत्वात्, ततश्च चतुर्गुणोपासन नियमभङ्ग इति ।

अन्येषुनरेवंमन्यन्ते—देवादयो न संभृतियुग्याप्युपासनायोग्याः, प्रमाणाभावात् । नच — मुमुक्षुत्वात्तदुपासनाधिकारसिद्धिरितिवाच्यम् — यदि मुमुक्षुत्वादेवाः संभृत्याप्युपासनाधिकारिणः स्युः तर्हि मनुष्या अपि तथास्युः अविशेषादिति तर्कबाधात् । अतएव — न तत्फलेच्छुत्वादेवानामधिकारसिद्धिः । ततश्च न देवानां मनुष्येभ्यो ऽतिशयसिद्धिरिति ।

अत्रेमौ सिद्धान्तौ — संभृतियुग्यासी न सर्वोपास्ये, मनुष्याणां तदुपासनायोग्यताविरहात् । नच — मुक्तावपेक्षित प्रकाशाद्यासिद्धिः, भगवद्रूपप्रतीति विषयीकृत प्रकाशादिनैव तत्सिद्धेः । ततश्च नोक्तचतुर्गुणनियमभङ्ग इत्येकः सिद्धान्तः ।

अपरस्तु — देवादयः संभृत्याद्युपासनावन्तः, देवाधिकारे ऽन्याधि-
कारात् विशेषसद्भावात् । 'देवादीनां मुपास्यास्तु भूतिव्याप्त्यादयो गुणाः ।
आनन्दाद्यास्तु सर्वेषां मन्त्राणां ऽनर्थक्यद्वये' इति वचनात्, ततश्च संभृत्या-
द्युपासनासद्भावात् ना ऽतिशयभङ्ग इति सिद्धम् (अ०. १४)

(१५ — अधिकरणम्.)

ॐ पुरुषविद्यायां मपिचेतरेषां मन्नाम्नानात् ॐ (सू. २५)

सार्वत्रिकगुणोपसंहार इति ॥ विप्रकीर्णस्थानोक्तगुणोपसंहार इत्यर्थः ।
भाष्ये 'पुरुषसूक्तोक्तविद्यायां' मित्यत्र पुरुषसूक्ते उक्तविद्यायामिति भ्रमनिरासायाह —
पुरुषसूक्तमित्युक्तेति ॥ पुरुषसूक्तशब्दवाच्यायां विद्यायामित्यर्थः । गुणोक्ति-
नियमाभावादिति ॥ येषां तु अपेक्षितगुणानामेकस्यामेव विद्यायां लाभः, न
तैर्विप्रकीर्णगुणोपसंहारः कार्येति सूचयति नियमग्रहणेन ।

पूर्वपक्षस्तु — न विप्रकीर्णगुणोपसंहारः कार्या प्रयोजनाभावात् ।
न च—स्वयोग्यगुणोपासनाय उपसंहार इति वाच्यम्—उत्तमानां बहुगुणाभिधाय-
कैक विद्योक्तगुणोपसंहारमात्रेण मन्दानामल्पगुणाभिधायकैक विद्योक्तगुणोपसंहार-
मात्रेणैव तत्सिद्धेः अतः— उपसंहारवैयर्थ्यात् न सर्वज्ञानोपयोग इति ।

सिद्धान्तस्तु — कार्यैव विप्रकीर्णगुणोपसंहारः सर्वगुणोपासकानामुत्त-
मानां भावात् ; सर्वोत्तमायामपि पुरुषविद्यायां सर्वगुणानामनाम्नानात्, मन्दापे-
क्षितानामपि एकलोक्तिनियमाभावाच्च । अतः सर्वतोऽगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वा-
दुक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् (अ०. १५)

(१६ — अधिकरणम्.)

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ (सू. २६)

अग्नेत्वचमिति — हे अग्नेयातुधानः इत्यर्थे भिन्नि = भेदनंकुरु, तं
प्रत्यञ्चं = प्रत्यगगतिवैरिणं, अर्चिषा मर्मन् = मर्माणि, विध्य = ताडय तप-

सा यातुधानान्, पराश्रणीहि = जहीत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — ‘अग्नेत्वचंयातुधानस्यभिन्धी’ (ऋ०. १० - ८७ - ४) त्यादिनोक्ता भेदनादिगुणाः सर्वोपास्याः तत्फलस्य दुष्टनिग्रहस्य सर्वापेक्षितत्वात् । अतो वेधादीनां सर्वोपास्यत्वात् न चतुर्गुणोपासननियम इति ।

सिद्धान्तस्तु — न वेधादयः सर्वोपास्याः, तत्फले छेदनादौ यस्यादीनामनधिकारात् । तदुक्तम् — ‘भिन्धि बिद्धि शृणोहिति फलभेदेन सर्वशः । यस्यादीनां तेष्वयोगात् नाऽधिकारैकताभवेत् ॥ अयोग्योपासना दीयुरनर्थचाऽर्थनाशनम्’ इति । अतो वेधादीनां सर्वोपास्यत्वाभावात् नाऽभिहित नियमो भज्यत इति सिद्धम् (अ०. १६)

(१७ - अधिकरणम्,)

ॐ हानौ तू पायनशब्दशेषत्वात् कुशाऽऽच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ (सू. २७)

हानौ = मोक्षे, उप = समीपे, अयनं = गमनं मोक्षइति यावत् तस्यशब्दः = ‘ब्रह्मविदामोतिपर’ (तै०. उ०. १ -) मिति वाक्यम्, तच्छेषत्वादुपासनाविधानाम्, कुशैः = कुशग्रहणेन, आच्छन्देन = स्वेच्छया, नियतब्रह्मज्ञानन्तरं ब्राह्मणैः क्रियमाणस्तुत्युपगानवत्, मुक्तकर्तृकमुपासनं मन्तव्यम् । नच — मोक्षे उपासनमेव नास्तीति वाच्यम् — यस्मात्, तत् = उपासनम्, ‘एतत्सामगायत्रास्ते’ (तै०. उ०. ३-) इति मोक्षे उक्तमिति सूत्रार्थः ।

अनुवृत्तिसमर्थनादिति ॥ फलरूपत्वेनानुवृत्तिसमर्थनादित्यर्थः । प्रागतिशयेनेति ॥ ज्ञानसाधनत्वमात्रेण कर्तव्यत्वसिद्धावपि तस्य फलरूपत्वानुसन्धानपूर्वकं अतिबहुमानेन कर्तव्यत्वाऽसिद्धेरित्यर्थः । एतेन — उपासनस्य ज्ञानाभ्यर्हितसाधनत्वेनाऽतिशयेन कर्तव्यतासिद्धिसंभवात् । तदर्थमुक्तावनुवृत्तिसाधनं व्यर्थम् । किञ्च — मुक्तावनुवृत्तिरपि अतिशयेन कर्तव्यतासिद्धिप्रतिअप्रयोज्यत्वात् असमर्थनीयोति परास्तम् । तत्समर्थनस्य बहुमानाऽतिशयजनना-

र्यत्वात् । अनपरोक्षिणामपरोक्षज्ञानसाधनमप्युपासनम् अपरोक्षिणाऽनुष्ठितमानन्दा-
तिशये हेतुर्भवति, मुक्तेनाऽनुष्ठीयमानंतु तस्याऽऽनन्दरूपमेव भवतीत्यादिरूप-
महिमवर्णने बहुमानातिशयोत्पादात् । हेतुं वक्तुं पृच्छति — किं मुक्तस्येति ॥
विहिता, नवेत्यर्थः । नोभावपीति ॥ उभावपिकल्पौ न तवाऽनुकूला-
वित्यर्थः । कल्पद्वये बाधकमाह — फलप्राप्तिप्रसङ्गादिति ॥ प्राप्तव्य-
फलत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । प्राप्तव्याभावे विध्यसंभवात् आद्ये प्राप्तव्यफलत्व प्रसङ्गः,
द्वितीयेऽपि प्रेक्षावतः प्राप्तव्याभावे प्रवृत्त्ययोगात्, प्राप्तव्यफलत्वप्रसंगो दुर्वार-
इति भावः । इष्टापत्तिवारणायाह — तथाचेति । मुक्तस्य प्राप्तव्यसद्भावेऽपूर्णत्वं
स्यादिति भावः । आद्ये बाधकान्तरं चाऽस्तीत्याह — आद्य इति ॥ ‘ नोभाव-
पी ’ ति पूर्वेण संबन्धः । कल्पद्वयेऽपि अपूर्णत्वलक्षण बाधकसद्भावात्, आद्ये
मुक्तेः संसारत्वापत्तिरूपबाधकान्तरसद्भावाच्च, नोभावपिकल्पौ तवानुकूलाविति-
भावः । ननु — द्वितीयपक्षो ममाऽनुकूलः, नचापूर्णत्वप्रसङ्गः, प्राप्तव्यफला-
नङ्गीकारात्, नच — प्रवृत्त्यनुपपत्तिः — विधिगृहीतवत् कस्यचिद्भयोदेव
प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यत आह — द्वितीय इति ॥ चशब्दएवार्थे, द्वितीयपक्षे केन-
चित्पुरुषेण विपक्षे दण्डप्रदर्शनपूर्वकम्, अविहितत्वादेव = ‘ उपासनं कर्त-
व्य ’ मित्यनुक्तत्वादेव करणमेव नोपपद्यतइत्यर्थः । इदमुक्तंभवति — आद्ये-
कल्पे सिद्धान्तिनः मुक्तेनोपासना क्रियत इति साधनाय प्रवृत्तिरुपपद्यते, परन्तु —
बाधकवशान्नसिध्यति । द्वितीये तु — उपासनासाधनाय प्रवृत्तिरेव नोपपद्यते
असंभावितत्वात्, संभावितस्यैव साधनार्हत्वात् । ततश्च द्वितीयोपि न तवा-
ऽनुकूल इति । एतेन — अविहितस्यापि लोके फलाय करणदर्शनात् ‘ अविहि-
तत्वादेव करणं नोपपद्यत ’ इत्ययुक्तमिति परास्तम् । भक्तिर्व्यर्थेति ॥ आदरो-
व्यर्थ इत्यर्थः, मांस्तुमुक्तस्येति ॥ मांस्तु मुक्तस्योपासनं विधिवाक्यकारितम्,
तथापि — स्वेच्छयैवोपासनादौ प्रवृत्तिरिति नाऽभ्युपगन्तव्यम्, उपासना-
ऽनिष्ठनिवृत्त्योः कार्यकारणभावप्राहकप्रत्यक्षेणैव प्रवृत्त्युपपत्तेः फलानुसन्धान-
मन्तरा इच्छामात्रस्य प्रवर्तकत्वाऽदर्शनात् । अथवा — पुनरस्तु विधिवाक्यै-

नैव प्रवृत्तिः । नच — मोक्षत्राक्यशेषस्योपासनाविधेः उपासनाया मोक्षसाधनत्वएव तात्पर्यात्, न फलान्तराय प्रवर्तकत्वमुपपन्नमितिवाच्यम् — उभयत्रापि तात्पर्यसंभवादित्याशङ्कां परिहरत्सूत्रं व्याचष्ट इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न मुक्त्येनोपासना क्रियते, तथाहि — इदं ताव दयं प्रष्टव्यः, मुक्त्युपासनं विधीयते, उत नेति । न तावदाद्यकल्पाश्रयणेनोपासनं मुक्तस्य वक्तुंशक्यम्, फलप्राप्तिं प्रसंगात्, मुक्तत्वाभावप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयकल्पाऽऽश्रयेण उपासनं शक्यमभ्युपगन्तुं प्राप्तव्यफलं प्रसङ्गात्, प्राप्तव्यमन्तरा प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, ततश्च — सोपाधिकमेवोपासनमिति मुक्तिसाधनत्वादेवोपासनं कार्यम्, नतूपासने आदरानिश्चय इति ।

सिद्धान्तस्तु — अनुष्ठीयतएव मुक्तैरुपासनम्, ' एतस्मात्सायनास्त ' (तै०. उ०, ३ १०-५) इति वचनात् । नच — विधिबद्धत्वेन संसारसमानधर्मत्वं मुक्तेः — विनाऽपि विधिं स्वेच्छयैवोपासनमित्यङ्गीकारात्, दृश्यतेच नियतब्रह्मयज्ञस्वाध्यायानन्तरमपि स्वेच्छयैव कुशैराच्छन्दनेन द्विजन्मनामध्ययनादि । नच — अनिष्टपारिहारार्थत्वमेव तस्य किं नाभ्युपगम्यत इति वाच्यम् — सांपराये तर्तव्याऽभावात् । तदुक्तम् — ' तीर्णेहि सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवती ' (बृ०. ६ - ३ - २२) ति । किञ्च — मुक्तं र्यागाद्यपि अनुष्ठीयते, किमुत उपासनम्, तदुक्तं — ' कृष्णो मुक्तै रित्यते बीतमो ' (ता०. नि०. २ - ६२) रिति । अतो मुक्तावपि उपासनाऽनुवृत्तेः, निरुपाधिकं तत् संसारे कर्तव्यमिति सिद्धम् (अ. १७)

(१८ — अधिकरणम्.)

ॐ छन्दत उभयाऽविरोधात् ॐ (सू. २९)

उभयथाविरोधादर्शनमिति ॥ पक्षद्वये बाधकादर्शनमित्यर्थः । अवश्यकरण इति ॥ नियमेनाऽनुष्ठानप्रयोजकविधिबोध्यफलोपेक्षाभावादित्यर्थः । ननु — फलोपेक्षाभावेऽपि अकरणप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारार्थं नियमेना (पा. ने. १५.)

ऽनुष्ठानमित्यत आह — अकरण इति ॥ संसारसमानधर्मत्वेनेति ॥ संसार-
समव्याप्तविधिबन्धप्रत्यवायलक्षणधर्मवत्त्वेन मुक्त्यवस्थाया मोक्षत्वं न स्यादित्यर्थः ।
विधिबन्धप्रत्यवाय समानाधिकरणाऽवस्थायाः संसारत्वनियमेन मोक्षस्य संसा-
रत्वमेव स्यात् न मुक्तित्वमिति भावः । एतेन — गोसमानधर्मत्वेऽपि गवयस्य
गवयत्ववत्, संसारसमानधर्मत्वेऽपि मोक्षत्वसंभवात्, 'मोक्षत्वविरोधा'
दित्युक्तमिति परास्तम् । माभूद्विधिबन्धप्रत्यवायभावाभावाम्यां मुक्तिसंसारयोः
वैलक्षण्यं, तथापि — मोक्षत्वं नानुपपन्नम्, सद्गुःखत्वनिर्दुःखत्वाम्यामेव वैलक्ष-
ण्यसद्भावादिति मन्दाशङ्कां निषेधति — नचेति ॥ मन्दाशङ्कानिरासाय स्वाभ-
सन्धिमुद्गाटयति—संसारेति॥ मोक्षावस्थायाः, विधिबन्धप्रत्यवायसमानाधिकरणा-
वस्थायाः संसारत्वनियमबलेन संसारत्वसिद्धौ संसारवैलक्षण्यं व्याहतमित्यर्थः ।
एतेन — भूतलेघटसद्भावेऽपि तद्वत्तपटस्य तद्वैलक्षण्यवत् मुक्तजीवे संसार-
सद्भावेऽपि तन्निष्ठमुक्तेः संसारवैलक्षण्यं संभवात्, वैलक्षण्यस्य व्याहतत्वादित्य-
युक्तमिति परास्तम् । संसारशब्दस्य भावप्रधानत्वात् । उक्तार्थेऽस्मृतिमाहेति ॥
कर्मेपासनयोः भगवत्पूजात्मकत्वाऽविशेषेऽपि शक्यत्वेऽपि, उपासनमेवनियमेन
कुर्वन्ति न कर्मेत्यभ्युपगन्तव्यं, तथाऽस्मृति सिद्धत्वादित्ति भावः । उपपन्नश्चेति ॥
उपपत्तिसिद्धश्चेत्यर्थः । तामेवोपपत्तिमाह — परंपरयेति ॥ अप्रयोजको हेतु-
रित्यत आह — फलस्यचेति ॥ फलस्य स्वप्राप्त्यनन्तरं स्वसाधनविषये यन्निय-
मनं प्रवर्तकत्वं, तस्मात् निवारणलक्षणत्वात् निवृत्तस्वभावत्वादित्यर्थः ।
ततश्च — मोक्षलक्षणफलस्य स्वसाधनकर्मण्यप्रवर्तकत्वे इच्छैव प्रवर्तकेति स्वे-
च्छयाकरोति न करोतिचेति वक्तव्यत्वात्, नाऽप्रयोजकोहेतुरिति भावः ।
यथायागेति ॥ यथा — यागपूर्तिलक्षणफलात् अधिकारिणो यागपूर्त्यनन्तरं
यागविधिपूर्तिसाधनविष्णुक्रमणादनियमो न भवतीत्यर्थः । यागपूर्त्यनन्तरं यज-
मानो विष्णुक्रमणशब्दवाच्यां देवयात्रां स्वेच्छयैव करोति न फलप्रेरित इति-
भावः । प्राप्तफलत्वमुपासनायां व्यभिचारीत्यत आह — इदमुक्तं भवतीति ॥
अत उपसनायां व्यभिचारवारणाय विशेषहेत्वभावे सतीति विशेषणम् । उपास-
नायां मोक्षात्प्राक् कर्मणोऽतर्शयेनाऽविच्छिन्नतया अनुष्ठितत्वात्, संस्कार-

पाटवलक्षणहेतुविशेषो विद्यते इति हेत्वभावात् न व्यभिचार इतिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — मुक्ता नियमेनाऽनुष्ठानवन्तः विष्णुपूजात्मकत्वात्कर्मणः, शक्तत्वाच्चेष्टाम्, अन्यथा — नियमेन उपासनमपि न कुर्युरविशेषात्. अतो मुक्तानां कर्मोपासनयोः साम्यात् प्राक् न कर्मणोऽतिशयेनोपासनं कार्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न मुक्तानां कर्मणि नियमः, अपितु स्वेच्छया कदाचित्कुर्वन्ति, कदाचिन्नकुर्वन्ति, नियमेनाऽनुष्ठानप्रयोजकयोर्विधिबन्धप्रत्यवाययोरभावात् । ननु — मुक्तानां विधिबन्धप्रत्यवायाभाव एव कुतः, येन कर्मण्यनियम इति चेत्, तदभावाङ्गीकार एव मुक्तेः पुरुषार्थत्वात्, अन्यथा — तन्नस्यान् । ननु — विध्याद्यभावो मुक्तानां कर्मानियमसंभावनायैव भवति, न तूपपादनाय, ईश्वरकर्मणि व्यभिचारात् । अत उपपादकाभावात् अनुपभन्नोऽसाविति चेत्, उच्यते — उपपन्न एव स्वेच्छया कदाचित्कर्मकुर्वन्ति, कदाचिन्नेत्येवंभावः, तत्फलस्य मोक्षस्यप्राप्तत्वात्, फलस्य च प्राप्त्यनन्तरमप्रवर्तकत्वात् । यथाहि — लोके यागपूर्तिर्लक्षणफलस्य यागपूर्त्यनन्तरं विष्णुक्रमणादौ न प्रवर्तकत्वम्, किंतु — इच्छाया एव प्रवर्तकत्वम् । अयमत्र प्रयोगः — मुक्ता न कर्मानुष्ठाननियमवन्तः, विशेषहेत्वभावे सति प्राप्ततत्फलत्वात् यजमानवदिति । अतो मुक्तस्य कर्मनियमाभावात् संसारप्युपासनमाधिक्येन कर्तव्यमिति सिद्धम् (अ०. १८)

(१९ — अधिकरणम्,)

ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधात् शब्दाऽनुमानाभ्याम् ॐ

(सू०. ३२)

मुक्तयोग्यत्वसंभवादिति ॥ ज्ञानिष्वपि स्वोत्तमद्रोहेण, तच्छापेन वा, मुक्तयोग्यत्वस्योत्पादादित्यर्थः । एतेन — अयोग्यत्वसंभवादित्युक्तयैव तन्निश्चयाऽभावप्राप्त्या संदिग्धासिद्धेन हेतुना नियमसाधनमयुक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षः, केषांचिज्ज्ञानिनां स्वोत्तम-

द्रोहशापाम्यामयोग्यतोत्पादात् । नह्ययोग्यानां तत्प्राप्तिः संभवति, तथासति अयोग्यानामपि सर्वगुणोपसंहारप्रसंगात् । अतः सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षाऽभावात् न निःशंकतयोपासनं कर्तव्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अस्येव सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षः । तथाहि — केषां चिदेवमोक्षो, न सर्वेषामिति वदन् प्रष्टव्यः, किं बाधकसद्भावात् न सर्वेषां मोक्ष-इत्युच्यते, उत साधकाभावात् । नाथः — तदभावात् । नचाऽयोग्यतोत्पादको बाधकः — ‘ये ज्ञानविषयाः शापाः मुक्तिगाश्चाऽधिकारिणाम् । कादाचित्का स्ते भवन्ति नैव ते सार्वकालिकाः’ । इति वचनविरोधेन, योग्यतोत्पादाऽनङ्गीकारात् । न द्वितीयः — ‘न कश्चिद्भक्तविस्मृतिमनुभवति मुक्तोऽद्येव भवती’ति श्रुतेः, विप्रतिपन्ना ज्ञानिनो मोक्षवन्तो ज्ञानित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यनुमानाच्च । न चोपसंहारानुमानसमानयोगक्षेममिदनुमानमिति-वाच्यम् — बाधकाभावात्, श्रुतिमूलत्वाच्च । अतो ज्ञानिनां मोक्षस्याऽनियतत्वात् निःशंकमुपासनं कर्तव्यमिति सिद्धम् (अ०. १९)

(- २० अधिकरणम् .)

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ (सू. ३३)

द्वेषेर्ष्यादीति ॥ द्वेषोऽप्रीतिः, ईर्ष्याअसहिष्णुता, आदिशब्देन गुणेषु दोषाविष्करणलक्षणाऽसूयादर्पहणम् । अत्रगुणसूत्रम् — ‘अक्षरधियांस्त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्त’मिति । अक्षरधिया-मविरोधोविरोधाऽभावः निर्दोषत्वादिना भगवत्समत्वात् । अन्यथा — भगवतोपि तत्प्रसङ्गः । तेभ्य उक्तमेभ्योऽधमानामुत्कर्षाभावात् । उत्तमानुग्रहप्राप्तपरमैश्वर्यादिमत्त्वाच्चेति यावत् । तद्यथा — गुरुप्रसादप्राप्तोत्कर्षवन्तः शिष्या न तद्वेषिण इति सूत्रार्थः । विरोध इति ॥ विरोधे = द्वेषेर्ष्यादौ स्वविषये परस्य, परविषयेस्वस्यवा, लंपटत्वम्, तथा — स्वस्य परोत्कर्षप्रयुक्तचित्ततोदः, परस्वस्वेष्वविघातित्वरूपाऽपराधित्वंचेत्येतानि, प्रयोजकानि । एते-

षामनुपकारित्वं सहकारि । विप्रयलांपठ्यादिसद्भावेऽपि उपकारिणि विद्वेषाऽदर्शनादितिविवेकः । तेषामिति ॥ मुक्तानां ब्रह्मज्ञानित्वेन अवाप्तकामत्वात् परस्परविप्रयलंपठत्वाभावः, अविद्यादुःखादिदोषाभावात् मात्सर्यापकारित्वाद्यभावः, परस्परपकारित्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन अनुपकारित्वलक्षणसहकारिणोप्यभाव इति भावः । एतेत — पूर्वपक्षिणा द्वेषेर्ष्यादिरापादितत्वात् विरोधमात्रनिराकरणेन सिद्धान्ताभिधानमयुक्तम्, तथा मत्सरादिदोषाभावोपपादनाय निर्दोषत्वाभिधानमयुक्तम्, साध्यावैशिष्ट्यात् ततएव अनुपकारित्वाभावोपपादनाय परस्परपकारित्वादित्यभिधानमयुक्तम्, अनुपकारित्वाभावस्योपकारित्वरूपत्वादिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — नोपासनावंतो ऽधिकारनियमवंतः प्रमाणाभावात् । नच — मुक्तौ आनंदतारतम्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति वाच्यम् — तारतम्यस्य प्रामाणिकत्वेऽपि उपासनाप्रयत्नतारतम्येनैवाऽन्यथासिद्धेः । वस्तुतस्तु — तारतम्यमेष नास्ति तत्प्रमाणस्य संमारिरत्वात्, मुक्तौ तारतम्यांगीकारे द्वेषेर्ष्यादिप्रसक्तेश्च । अत उपास्यधिकारनियमाभावात् 'प्राप्तेष्वसमंजस' (सू०. ३-३-१०) मित्याद्युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अस्त्येव नियमः, अयमेतद्गुणोपासनेयोग्यो, ऽयंतु-नेति । तेनविना श्रुत्युक्तानंदतारतम्यस्य कथमप्ययोगात् । नचोपासनाप्रयत्नतारतम्येनैवोपपत्तिः — प्रयत्नतारतम्यस्यापि योग्यतातारतम्यार्थिनत्वात् । तदुक्तम् — 'अधिकाराधिको यत्नः प्रायशो नोपपद्यते । कथंचिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापते' इति । नच — विरोधप्रसंगः — विरोधेहि विप्रयलांपठ्यं, मात्सर्यादयो, अनुपकारित्वं, चेति हेतवः । नच — ते मुक्तेषु संभवन्ति — ब्रह्मधीत्वात्, निर्दोषत्वाच्च । अनुपकारित्वमपि नास्ति, प्रतियोगिसत्त्वस्य प्रमाणासिद्धत्वात् । तस्मादुपासनाधिकारे नियमात् उक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् ।

(अ०. २०)

(२१ — अधिकरणम् .)

ॐ इयदामननात् ॐ (सू . ३५)

ब्रह्मण एवेति ॥ ब्रह्मण एव सर्वगुणोपास्तियोग्यत्वमिति यत्प्रागुक्तं तन्नस्यादित्यर्थः । नामादिबदिति ॥ नामादिबदिति दृष्टान्तं प्रदर्श्य प्राणादधिको ऽधिकारी न साध्य इत्यर्थः । उक्तमाक्षिप्येति ॥ नाऽधिकारिणां प्राणावसानत्वं प्राणः परमेश्वरमंतरा स्वोत्तमयुक्तः अधिकारित्वात्, नामादिवदित्यनुमानेन प्राणादुत्तमस्य सिद्धत्वात्, नच — श्रुतिबाधः यदि प्राणः स्वोत्तम-
 शून्यः स्यात्तर्ह्यपदेशकाभावेन उपासनाधिकार्येव न स्यादिति तर्कसहकृतत्वेन, श्रुतितो हीनबलत्वाभावात्, इत्यभ्यधिकाशङ्कया उक्तमाक्षिप्येत्यर्थः । एक-
 स्मादेक इति ॥ शिष्याद्गुरुरित्यर्थः । नच — विष्णोरिति ॥ विष्णुरेव तद्गुरुरिति सिद्धसाधनमिति न बाध्यमित्यर्थः । परमात्मानं विनेति ॥ गुरुप-
 देशमंतरा तद्दर्शनायोगेन न तस्य गुरुत्वमुपपद्यत इतिभावः । यद्येवमपीति ॥ यदि प्राणस्याधिकारित्वेपि प्राणादुत्तमगुरुर्नाभ्युपगम्यते, तर्हि — नामादीना-
 मपि उत्तमो गुरुर्न स्यादितिभावः । नानुमानेनेति ॥ परमेश्वरव्यतिरिक्त उत्तमो न साध्यः, श्रुतिविरोधेनाऽनुमानस्य बाधितविषयत्वात् । नचोप-
 देशकाऽभावेनोपासनाधिकारित्वाभाव इति तर्कसहकृतत्वेन नानुमानस्य, श्रुति-
 बाधः, व्यासकापिलादिरूपिणो भगवत एव गुरुत्वेन तर्कस्याऽऽभासत्वादिति-
 भावः । प्राणादुत्तमाभाव इति ॥ यदि — प्राणस्य विष्णुरेवोपदेशक इत्य-
 ङ्गीकृत्य, विष्णुव्यतिरिक्तः प्राणादुत्तमो नाभ्युपगम्यते, तर्हि — नामादी-
 नामपि स एव गुरुरस्तु । ततश्च तारतम्यं न स्यादितिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — नाऽधिकारिणः प्राणावसानाः, 'प्राणः स्वोत्तमाधि-
 कारिणियम्यः अधिकारित्वात् नामादिबत्' इत्यनुमानविरोधात् । अतो
 ऽधिकारिणां प्राणावसानत्वाभावात् हिरण्यगर्भ एव सर्वगुणोपास्तियोग्य इत्युक्त-
 मयुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — प्राणावसानत्वमेवाधिकारिणाम् । 'प्राणोवावसर्वेभ्यो

भूयान्' ( ) इत्यामननात् । नचानुमानविरोधः — तस्यबा-
धितविषयत्वात् । ननु — 'प्राणोवावसर्वेभ्यो भूया' निति श्रुतिबलेन न
प्राणस्य सर्वोत्तमत्वशक्यं वक्तुम् तथासति ईश्वरद्वयायोगेन प्राणपरमात्मनोरैक्यप्रसं-
गादिति चेत्, न — छंदोगश्रुत्युक्तप्रकारेण सर्वशब्दस्य संकोचमङ्गीकृत्य प्राण-
स्य सर्वाधिकार्युत्तमत्वं, ततो महालक्ष्म्याः, ततः परमात्मन, उत्तमत्वमि-
त्यङ्गीकारात् । अतो ऽधिकारिणां प्राणावसानत्वात् स एव सर्वगुणोपा-
स्तियोग्य इति सिद्धम् (अ०. २१)

(२२ - अधिकरणम् .)

ॐ व्यतिहारो विशिषन्ति ही तरवत् ॐ (सू. ३८)

प्राणस्य हिरण्यगर्भत्वादिति ॥ प्राणपदेन हिरण्यगर्भस्य विदक्षि-
तत्वात् तस्य च सर्वोत्तमत्वेन कैश्चिदङ्गीकृतत्वात् विप्रतिपत्तिः संदेहबीजमित्यर्थः ।
प्राणस्यैवेति ॥ यद्यपि प्राणस्य सर्वोत्तमत्वेनोक्तत्वादित्येवालम्, तथापि —
छंदोगश्रुतौ प्राणपदेन विष्णुं विवक्षित्वा, तस्य सर्वोत्तमत्वाऽभिधानात् असिद्धं
प्राणस्य सर्वोत्तमत्वमिति शंका निरासाय प्राणस्यैवेत्येवकारः । प्राणविशेषण-
मेवतदिति ॥ 'सत्येनातिवदती' (छा०. ७-१६) ति सत्यपदोक्तं सत्यत्वं
प्रश्नाद्यभावात् प्राणविशेषणमेवेत्यर्थः । प्रश्नाद्यभावो ऽसिद्ध इत्याह — प्रश्नाद्य-
ध्याहारस्येति ॥ मंत्रद्रष्टा उच्चात्वेनाऽनभिष्यक्तीकृतस्यापि तदभिप्रेतस्य प्रश्न-
प्रतिवचनस्य, निश्चेतुं शक्यत्वादित्यर्थः । नचाध्याहारेति ॥ मंत्रद्रष्टुः
प्रश्नप्रतिवचनवाक्यं विवक्षितमित्यत्र प्रमाणाऽभावेन प्रकरणविच्छेदकप्रश्नाद्यभा-
वात् एकप्रकरणत्वमेव युक्तमिति न वाच्यमित्यर्थः । अनिश्चितत्वात्प्रश्नप्रति-
वचनयोः भेदकत्वासंभवेपि भेदकान्तरसद्भावात् प्रकरणभेदएव युक्त इत्याह —
'सवाएष' इत्यादिना ॥ तेनेति ॥ तुशब्देन प्रकरणनिश्चयद्वारा प्राणपदो-
क्तोऽन्यः, सत्यपदोक्तोऽन्य, इति निश्चीयत इत्यर्थः । अत इति ॥ अत
इत्यस्य विवरणम्—प्रकरणभेदकसद्भावादिति ॥ 'प्रायपाठबला' दिति शेषः ।

ततश्च — प्रकरणभेदकसद्भावेन प्रायपाठबलात् ऋष्यभिप्रेतप्रश्नप्रतिवचन वाक्या-
नुसंधानेन सत्यस्य प्राणादुत्तमत्वप्रतिपादनं युक्तमित्यर्थः । एतेन — प्रश्नप्रति-
वचनाभावात् न सत्यस्य प्राणादुत्तमत्वमिति शङ्किते अविद्यमानवाक्याध्याहारेण
प्राणादुत्तमत्वव्याख्यानमयुक्तमिति परास्तम् । उच्चारणेन ज्ञापितानामिव प्राय-
पाठज्ञापितयोरपि प्रश्नप्रतिवचनयोः सत्यत्वात् । भाष्ये उक्तमिति ॥ मंत्रद्रष्टा-
पूर्वोक्तप्रश्नप्रतिवचनसदृशप्रश्न प्रतिवचनाध्याहारेण अनुसंधानेन विष्णोः प्राणा-
दुत्तमत्वमुक्तमित्यर्थः । तुशब्दस्य प्रतिपाद्यविशेषणत्वाभावेन कथं प्रकरणभेद-
कत्वमित्याशङ्कते — टीकायां — ननु कथमेतद्विशेषणमिति ॥

पूर्वपक्षस्तु — न विष्णोः सर्वोत्तमत्वं युक्तम्, प्राणस्याशोत्तमत्वमुक्त्वा,
तदुत्तमानभिधानात् । नहि सत्यपि प्राणादुत्तमे तदनभिधाने कारणमस्ति,
येनाऽनुक्तिमगण्य प्राणादुत्तत्वं विष्णोः प्रतीमः । नच — सत्यपदोदितस्य-
विष्णोः प्राणादुत्तमत्वमुक्तमिति वाच्यम् — प्रकरणभेदकाभावेन सत्यत्वस्य प्राण-
विशेषणत्वात् । ततश्च — न विष्णोः सर्वोपास्यत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तमेव विष्णोः सर्वोत्तमत्वम्, 'एषतुवा अतिवदति
यः सत्येनातिवदती' (छा०. ७-१६) ति सत्यपदोदितस्य विष्णोः प्राणा-
दुत्तमत्वाभिधानात् । नच — नामादाविव प्रश्नप्रतिवचनाभावात् न श्रुतेः
प्राणादुत्तमत्वाभिधाने तात्पर्यमिति वाच्यम् — प्रायपाठबलेन प्रश्नप्रतिवचनस्या-
ऽनुमातुं शक्यत्वात् । नच — प्रकरणभेदकाभावात् न प्रश्नप्रतिवचनाध्याहार-
इति वाच्यम् — तुशब्दस्य प्रकरणभेदकस्य सद्भावात् । ततश्च — प्रश्नप्रति-
वचनानुसंधानपूर्वकं मंत्रद्रष्टा विष्णोः प्राणादुत्तमत्वस्थोक्तत्वेन तस्य सर्वोपास्यत्वं
युक्तमिति सिद्धम् (अ०. २२)

ॐ

(२३ - अधिकरणम्)

ॐ सैव हि सत्यन्दयः ॐ (सू. ३९)

विष्णोरेवोत्तमत्वसाधनादिति ॥ प्राणादुत्तमेषु भेदनिर्वाहबहुत्व-

समानाऽधिकरणोत्तमत्वनिरासादस्ति शास्त्रादिसंगतिरित्यर्थः । एतेन —
विष्णोरेवोत्तमत्वसाधनादित्युक्तम्, प्राणादुत्तमत्वेनाशंकितानां विज्ञानादीनां
प्राणोत्तमत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वादिति परास्तम् । विष्णोरेवेत्यनेन विज्ञा-
नादिषु परमात्मभेदनिर्वाह्यबहुत्वसमानाधिकरण प्राणोत्तमत्वनिरासादित्यर्थस्या
ऽभिमतत्वात् । प्राणएवविषय इति ॥ संशयकोटयश्चधिरित्यर्थः ।
एतेन — अस्याऽधिकरणस्य विष्णुविषयत्वात् प्राणोविषय इति कथन
मयुक्तमिति परास्तम् । एककोटिकमनेकधर्मिकं संशयमाह — किं तस्मा-
दिति ॥ प्राणोत्तमत्वं भेदनिर्वाह्यबहुत्वेन सह सत्यादिष्वस्ति, नवे, ति संदेह-
इतिभावः । विष्णुरुत्तम इत्युक्तेरिति ॥ ‘एषतुवा अतिवदती’ (छा०. ७-
१६) ति विष्णोरुत्तमत्वोक्ते रित्यर्थः । बहवोऽप्युत्तमा इति ॥ भेदनिर्वाह्य-
बहुत्वेपेताइत्यर्थः । विज्ञानादीनां प्राणोत्तमत्वे युक्तिमाह — सत्यादप्युपरीति ॥
तेषु भेदनिर्वाह्यबहुत्वाऽसिद्धिं शङ्कते — नचेति ॥ तेषामिति ॥ यद्यपि —
अभेदोक्त्यादिकारणविशेषं विनित्येतावदेवालम्, तथापि — यद्यभेदोक्त्यादि-
कारणविना विज्ञानादीनां सत्यादभेदोद्गीक्रियते, तर्हि प्राणेनापि विज्ञानादीना-
मभेदोद्गीक्रियताम्, अविशेषादित्यतिप्रसंगसूचनाय प्राणं विहायेत्युक्तम् ।
तत्र हेत्वाकांक्षायामिति ॥ परस्परं भेदनिर्वाह्य बहुत्वसमानाधिकरण प्राणा-
धिक्येपेता इति न युक्तमित्यर्थः । एतेन — सत्यादीनां बहूनां प्राणाधिक्यत्वात्
न प्राणाधिका बहव इत्युक्तमिति परास्तम् । यस्मादिति ॥ परस्परभेदाभा-
वात् विशिष्टाभाव इतिभावः । यद्यपि आत्मांता इति वक्तव्यम्, तथापि —
येषामात्मनो विष्णुत्वनिश्चयः, तान्प्रति अहंकारांताः सा परदेवतेति वक्तव्यम् ।
येषां तु आत्मन्यपि संदेहः, तान्प्रति आत्मांताः सेति वक्तव्यमिति ज्ञापनाय
अहंकारात्मांता इत्युक्तम् । गुणजिज्ञासायामिति ॥ पूर्णगुणस्यापि कृष्णस्य
कृष्णकेशत्ववत् भगवन्पस्यापि विज्ञानस्य सत्याख्यभगवद्गुणत्वस्यापि भावात्,
सत्याऽविनाभूतविज्ञानाख्यरूपस्य सत्याख्यभगवद्गुणत्वेनांक्तत्वात् गुणगुणिनोश्चा-
ऽऽत्मात् गुणत्वोक्त्यैवाभेदलाभ इतिभावः । इदमुक्तंभवति — ‘सत्यंभगवो-
विजिज्ञास’ (छा०. ७-१६-१) इति नारदेन पृष्ठः सनत्कुमारः ‘यदा वै विजा-

नात्यथ सत्यं वदती ' (छा०. ७-१७-१) ति सत्याविनाभूतं विज्ञानाख्यं रूपमाह, नचेदं यथाश्रुतं तत्प्रश्नोत्तरं भवति, तेन मन्यामहे विज्ञानगुणकः सत्यइत्येवं विस्पष्टाभिधाने अयोग्यानामपि प्रतीतिः स्यात्, अवश्यवेद्यं रूपान्तरं च अप्रस्तावितं स्यात्, तन्माभूदिति सत्याविनाभूतम् अवश्यवेद्यं विज्ञानाख्यं रूपं सत्यस्य गुणोपि भवतीत्याशयेन ' यदा वै विजानाती (छा०. ७) त्याद्युपदिष्टमिति । एतेन — विज्ञानस्य सत्यगुणत्वेनोक्तेः श्रुतावनुपलंभात्, गुणत्वेनोक्तत्वादित्युक्तमिति परास्तम् । ननु — सूत्रे सेतिस्त्रीलिङ्गप्रयोगोऽनुपपन्नः, सर्वत्र ब्रह्मणः प्रकृतत्वेन ब्रह्मशब्दानुसारेण नपुंसकालिङ्गप्रयोगस्यैव युक्तत्वादित्यत आह — अत्रेति ॥ कृतिनिष्ठादीनां स्त्रीत्वात् अस्त्रीभूतस्य ब्रह्मणः न कृत्याद्यैक्यमिति शंकानिरासाय, परमात्मनोपि स्त्रीरूपत्वात् न तदैक्यमनुपपन्नमिति सूचनाय स्त्रीलिङ्गप्रयोग इति भावः । भाष्ये — नामादीति ॥ नामादिप्राणपर्यन्तात् वर्गात् य अधिकइत्यर्थः । टीकायां तयोरभेदानुक्तेरिति ॥ ' अथात अहंकारादेशः, अथात आत्मादेश ' इत्येव प्रारब्धत्वेन ' न सत्यं भगवो विजिज्ञास ' इत्यादिवत् प्रश्नोत्तरयोरभावादार्थिकगुणत्वोक्तेरभावेनाऽभेदानुक्तेरित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न केवलं प्राणास्त्यपदोक्तो विष्णुरेवोत्तमः, अपितु — बहवः, सत्यादप्युपरि विज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृति सुखभूमाहंकारात्मनामुक्तत्वात् । नच — सत्यादीनामभेदः - प्रमाणाभावात् । अतः प्राणादपि बहूनामुत्तमत्वात् तस्य विष्णुं विना सर्वोत्तमत्वं विष्णोर्निरूपचरितसर्वोत्तमत्वं न युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न प्राणादधिका बहव इतियुक्तं, सत्यादीनां सर्वेषां परदेवतात्वात् । नच — अभेदोक्त्यभावः — ' सत्यं भगवो विजिज्ञास ' इति प्रश्ने ' यथा वै विजानाती ' ति तद्व्यासार्थान्तरोपदेशस्य कथमप्ययोगेन विज्ञानस्य सत्यगुणत्वाभिप्रायत्वात् । गुणस्य च गुण्यभिन्नत्वात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । नचाऽहंकारात्मनो गुणप्रश्नोत्तराभावेन भूमाभेदाऽसिद्धिरिति वाच्यम् — ' सत्राण्येव ' (छा०. ७ - २५) मित्यादिना अहंकारात्मज्ञानान्दोक्षाभिधानात् ।

‘ स एवाधस्ता ’ (छा०.७ - २५) इति पूर्णत्वाभिधानाच्च । किंच — सर्वेषां सत्यादीनां श्रुत्यन्तरे ‘ सत्यंपूर्ण ’ मित्यादिना पूर्णत्वं भगवत्लक्षणमुच्यते ततोऽपि सर्वेषां परमात्मैक्यम् । अतः सत्यादीनामात्मांतानां भगवत्स्वरूपत्वेन स एव प्राणादुत्तम इत्युक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् । (अ०. २३)

(२४ - अधिकरणम्,)

ॐ कामादितरत्न तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॐ (सू. ४०)

आद्ये भगवदुपासनं न स्यादिति ॥ नियमेनेति शेषः । एतेन — कृष्णेन क्रियमाणरुद्रोपासनवदसुरजनमोहाय महालक्ष्म्या उपासनमुपपन्नमिति परास्तम् । नचैवमपि मुक्तवदुपपत्तिः — संसारित्वानंगीकारे मोक्षार्थोपासनाभ्यासाभावेन मुक्तवत्संस्कारपाटवाभावात् । ननु — न प्रकृतिरधिकारिणी, नामादिष्वपठितत्वात् । नह्यधिकारित्वाविशेषे प्रकृतेरेव परित्यागे हेतुरस्तीति शंकोत्तरत्वेन ‘ किमिति नामादिष्वपाठ ’ इति भाष्यं योजयति — अधिकारित्वेचेति ॥ पूर्वोक्तयुक्त्या अधिकारित्वेसिद्धे नामादिष्वपाठएव किमित्यंगीक्रियत इत्यर्थः । नामादिष्वपठितत्वहेतुरसिद्ध इतिभावः । यदि नामादिषु महालक्ष्म्याः पाठः, तर्हि — किमित्यश्रवणमितिशंकायाः किमुत्तरमितिपृच्छति — किंत्विति ॥ उत्तरमाह — तत्पाठ इति ॥ पाठशब्दोऽन्नवाक्यपरः, तत्प्रतिपादकं वाक्यं ‘ अस्तिभगवः प्राणाद्भूय ’ इति प्रश्नप्रतिवचनवत् अघ्याहर्तव्यमेवोक्तं नतूच्चारितं ततश्चाऽश्रवणं न दोषायेतिभावः । स्वेच्छयैवेति ॥ स्वेच्छयैव जायमानेरुग्मिण्यादिजनने कर्मनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः । तदस्थः शंकेते — नन्वेवमिति ॥ इत्यत आहेति ॥ पूर्वोक्ताऽऽशंकापरिहारोद्देशेनाऽपवृत्तमपि ब्रह्मतर्कवाक्यम्, अर्थादुक्तशंकापरिहारस्यापि सिद्धे स्तदर्थं तद्वाक्यं मुदाजहारेत्यर्थः । एतेन — ब्रह्मतर्कवाक्यस्य जीवेश्वरावेव तत्त्वतया, निर्दिष्टौ, नतु जडं नवायुक्तं प्रामाणिकस्यपरित्यागे कारणाभावादित्याशंकापरिहारकत्वात्, प्रकृतेः नामादिष्वपाठः कुत इत्याशंकापरिहाराय ‘ आहे ’ त्युक्त-

मिति परास्तम् । तद्वचनस्य साक्षादेतच्छंकापरिहारकत्वाभावेऽपि अर्थात्तत्परिहारस्यागिसिद्धेः तदृदाहरणस्योचितत्वात् । कारणाभावादिति ॥ ‘नित्यं नित्यात्मनायत’ इतिवचनात् नित्यमपिमुक्तत्वं भगवत्प्रसादविशेषायत्तामेति भगवत्प्रसादोक्तव्यः, नचासौयुज्यते कारणाभावादित्यर्थः । एतेन — नित्यमुक्तत्वस्य कारणाऽनपेक्षत्वात् कारणाभावान्नयुज्यत इत्युक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — भवत्येव प्रकृतिरधिकारिणी, संसारित्वेऽसति साधुत्वात् । नच — प्रकृतिरनधिकारिणी नामादिष्वपठितत्वादितिवाच्यत् — असिद्धेः । नच — श्रवणप्रसंगः — अनुच्चरितमेव तद्वाक्यम् ऋष्यभिप्रेतमन्नीत्यंगीकारात् । नच — संसारित्वासिद्धिः — सीतारुक्मिण्यादौ जननमरणादिदर्शनेन तत्सिद्धे । ततश्च नाऽधिकारिणां प्राणावसानत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न प्रकृतिरधिकारिणी अबद्धत्वात् । नच — जननादिना तस्माद्भः — सीतारुक्मिण्यादेः प्रादुर्भूतत्वेन उत्पत्तेरभावात् । ‘सर्वायतनासर्वकाले’ तिवत्सश्रुतेः । ननु — रमाया नित्यमुक्तत्वेनियमेन भगवदुपासनं न स्यादितिचेत्, न — नित्यमुक्तत्वेऽपि भक्तिविशेषेण तदुपपत्तेः । नच — कारणाभावान्नित्यमुक्तत्वानुपपत्तिः — अतिशयितभगवत्प्रसादाद्यकारणसद्भावात् । अतः प्रकृतेरधिकारित्वाभावात् युक्तं प्राणावसानत्वमिति सिद्धम् (अ०. २४)

(२५ — अधिकरणम्.)

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तदृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः

कलम् ॐ (सू. ४३)

समस्तस्यापीति ॥ समाविष्टस्यापीत्यर्थः । श्रवणमननाभ्यां समाविष्टस्य, अन्यथासिद्धिशङ्कया ऽकर्तव्यतयाप्रसक्तस्यापि ध्यानस्य, तथा ध्यानेन समाविष्टयोः, अन्यथासिद्धिशङ्कया अकर्तव्यतयाप्रसक्तयोरपि श्रवणमननयोः, कर्तव्यता समर्थत इतिभावः । एतेन अपिशब्दो व्यर्थ इति परास्तम् । समस्तोपास्तीति ॥ ‘आत्मावाअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्योऽमृतव्यो निदिध्यासितव्य’

(बृ. २ - ४ - ५) इति ज्ञानार्थं श्रवणादीनां समावेशाभिप्रायकविधीनां वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । विधीनां समावेशाभिप्रायाभावे 'आत्मावाअरेद्रष्टव्य' इति दर्शनानुवादेन श्रोतव्योऽमेतव्योवा, निदिध्यासितव्योवे, ति विकल्पाभिधानं स्यादिति भावः । एतेन — समस्तस्य कर्तव्यत्वाभावेऽपि एकेन श्रवणमनने, एकेन निदिध्यासनं कर्तव्यमित्येवमर्थं विधीनां सार्थक्यसंभवात् समस्तोपास्तिविधानवैयर्थ्यापत्तेरित्युक्तमिति परागतम् । व्यस्तमेवेति ॥ श्रवणमनने वा, निदिध्यासनं वा, स्वेच्छानुसारेण कार्यं; न तु — समस्तमित्यर्थः । तच्च दर्शनमिति ॥ अपरोक्षज्ञानस्याऽज्ञानसंशयविपर्ययाः प्रतिबंधकाः तत्राऽज्ञाननिवृत्त्यर्थं श्रवणं, संशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थमननं चा, ऽऽवश्यकं; ध्यानस्य तु न किमपि प्रयोजनमिति भावः । अथोच्येतेति ॥ ज्ञानप्रतिबंधकानामज्ञानसंशयविपर्ययाणां दृढत्वात्, न श्रवणमननाभ्यां निवृत्तिः, अतो ध्यानमावश्यकमिति यद्युच्येत्यर्थः । तथासतीति ॥ ध्यानस्यैवाऽज्ञानसंशयविपर्ययनिवर्तकत्वइत्यर्थः । नचोभयोरपीति ॥ श्रवणमननयोर्मध्ये एकस्यापि ज्ञानोपयोगं नैव पश्यामइत्यर्थः । अत इति ॥ श्रवणमननाभ्यां प्रतिबन्धकनिवृत्तौ, ध्यानस्य वैयर्थ्यं, ध्यानेनैव प्रतिबन्धकनिवृत्तौ, श्रवणमनने व्यर्थं भवत इति यतः, अतः समस्तोपासनं सर्वथा न कार्यमिति भावः । तदुभयंचेति ॥ श्रवणमननफलं दर्शनादन्यदेवेति न ताभ्यां दर्शनसाधनस्य ध्यानस्याऽन्यथासिद्धिरिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — श्रवणमनने एव कार्यं, ताम्यामेवाऽज्ञानसंशयविपर्ययनिवृत्तौ स्वकारणादेव दर्शनसंभवात् । अथोच्येत ज्ञानप्रतिबंधकानां दृढत्वात्, ध्यानेनैव प्रतिबन्धकनिवृत्तिरिति, तर्हि ध्यानेनैव ज्ञानमस्तु न ज्ञानार्थं श्रवणमनने । नच — समुच्चितानां ज्ञानहेतुत्वे मानमस्ति, । नच ज्ञानोत्पादे श्रवणमननयोरुपयोगं पश्यामः । अतः — समस्तोपासनं न कर्तव्यमिति समस्तोपास्तिविधानवैयर्थ्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — कर्तव्यमेव समस्तोपासनं न श्रवणमननमात्रम्, तयोः तत्त्वज्ञानवेदार्थनिर्णयरूपदर्शनाऽतिरिक्तफले हेतुत्वेन दर्शनहेतुत्वाभावात्,

ध्यानस्य च दर्शनहेतुत्वेनाऽऽवश्यकत्वात् । नचैवं — श्रवणमननाभावप्रसंगः — तयोः साक्षादर्शनहेतुत्वाभावेऽपि प्रतिबंधकीभूताऽज्ञानसंशय विपर्ययनिवृत्तिद्वारा दर्शनोपयोगित्वेनाऽऽवश्यकत्वात् । नच — तत्र प्रमाणाभावः — दर्शनार्थं ' श्रोतव्योऽमेतव्य ' इति विहितत्वात् ; ' श्रुत्वा मत्वा, तथाभ्यात्वा तदज्ञानविपर्ययो । संशयं च पराणुय लभते ब्रह्मदर्शन ' मितिस्मृतेश्च । अतः — समस्तोपासनस्य कर्तव्यत्वाद्युक्तं तद्विधानमिति सिद्धम् (अ०. २५)

(२६ — अधिकरणम्.)

ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ (सू. ४४)

अन्यथेति ॥ तत्रगुरुपरिग्रहस्योक्तत्वादितिभावः । न केवलं पूर्वोक्त ' आत्मावाभरेद्रष्टव्य ' इति श्रुतिविरोधो दोषः; अपितु मोक्षस्य तदधीनत्वप्रसङ्गश्च दोष इत्याह — ज्ञानस्येति ॥ ' अनियम ' (३-३-३२) इत्युक्तविरोध इति ॥ ज्ञानिनामध्ये केषांचिन्मुक्तिः केषांचिन्नेति नियममग्रहायसर्वेषां मुक्तिरित्युक्तिविरोधइत्यर्थः । नचैवमिति ॥ गुरुप्रसादयुक्तस्यैव श्रवणादेः कारणत्वं, न केवलस्येत्यङ्गीकारे, ' आत्मावाभरे द्रष्टव्य ' इति वचनविरोधः, तस्य श्रवणादेरेव साधनत्वाभिधायित्वात् । अन्यथा — गुरुप्रसादयुक्तस्यैव श्रवणादेः साधनतामभिदध्यादितिभावः ! गुरुप्रदानमिति ॥ गुरुप्रदानस्य श्रवणादिसमकक्षत्वाभावात्, गुरुप्रदानयुक्तस्याऽभिधानप्रसङ्गो नेतिभावः । नात्रकारणमिति ॥ ज्ञानादिविघाते शापादिः कारणं नेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — श्रवणादिकमेव ज्ञानसाधनं न गुरुप्रदानपूर्वकम्, ' आत्मावाभरे द्रष्टव्य ' (बृ०. २-४-५) इतिश्रुतौ श्रवणादीनामेव ज्ञानसाधनत्वाऽभिधानात् । नहि श्रवणादित्रयमुक्त्वा, विशिष्यगुरुप्रदानस्याऽनुक्तौ कारणमस्ति । किंच गुरुप्रसादस्य श्रवणाद्यङ्गत्वे अनुष्ठितश्रवणादेरपि गुरुकोपेन ज्ञानाऽभावः स्यात्, तथा — जाताऽपरोक्षस्यापि मोक्षाभावः स्यादविशेषादिति ।

सिद्धान्तस्तु — गुरुप्रदानयुक्तमेव श्रवणादिकं मोक्षसाधनम्, 'आचार्यवान्पुरुषोवेदे' (छा०. ६ - १४ - २) ति वचनात् । नचाऽऽत्मावाभरे द्रष्टव्य' (वृ०. २-५-५) इति श्रुतौ श्रवणादेरिव गुरुप्रदानस्याप्युक्तिप्रसङ्गः — गुरुप्रदानस्य श्रवणाद्यङ्गत्वेन तत्समकक्षत्वाऽभावात् । नच — अनुष्ठितश्रवणादेरपि ज्ञानाऽभावः, ज्ञानिनोपि मोक्षाभावो, गुरुकोपेन स्यादिति वाच्यम् — तज्ज्ञानमोक्षयोरीश्वरकल्पितत्वात् । नचैवं गुरुशापो विफलः — ज्ञानाग्निहासहेतुत्वात् । तदुक्तम् 'ज्ञानिनो गुरुशापेपि नामुक्तिः संसृतेः क्वचित् । आनन्दहासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्यती' ति । तथा — 'ये ज्ञानविषयाः शापाः मुक्तिगाश्चाऽधिकारिणाम् । कादाचित्कास्तेभवन्ति नैव ते सार्वकालिकाः । तेषां ज्ञानस्य मुक्तेश्च तारतम्यस्य चैव हि । भगवन्नियतत्वात्तु शापादिर्नात्र कारण' मिति । अतो गुरुप्रदानस्याऽऽवश्यकत्वात् तद्युक्तमेव श्रवणादिकं कर्तव्यमिति सिद्धम् (अ०. २६)

(२७ - अधिकरणम्)

ॐ लिङ्गभूयस्त्वा तद्धि बलीयस्तदपि ॐ (सू. ४५)

बलीयस्त्वसमर्थनादिति ॥ प्रधानगत कार्यजनन शक्तिनियामकत्व-समर्थनादित्यर्थः । लोकेहि द्विविधमंगं दृश्यते, किञ्चित् प्रधानगतकार्यजनन-शक्तिनियामकम्, यथोपनयनादि, तेनविना प्रधानस्यवेदाध्ययनस्य कापि-धर्मजनकत्वाभावात् । प्रत्युताऽधर्मस्यैव जननात् । किञ्चित्सौष्ठवापादकम् । यथा प्राङ्मुखत्वादि । तेन विनापि धर्मजनकत्वात् । गुरुप्रदानंतु, न प्राङ्मुखत्वादिवत् सौष्ठवापादकम् । किंतु — उपनयादिवत् प्रधानशक्तिनियामकमेवेति समर्थयत इतिभावः । एतेन — अङ्गंभवति प्रधानात्प्रबलंचेति व्याहृतमिति-पराशरम् । अन्यथेति ॥ साधनशक्तिनियामकत्वाभावे कथंचिदनुष्ठितेन श्रवणादिना ऽपरोक्षज्ञानसिद्धिमंभवात्, अलसस्य गुरुप्रदानादिकमनपेक्षितं स्यादित्यर्थः । किं तन्मध्य इति ॥ यद्यपि — नायम्, एकधर्मिकोऽनेक-

कोटिकः, नापि एककोटिकोऽनेकधर्मिकः, तथापि — अनवधारणज्ञानत्वात्, अनेककोटिकोऽनेकधर्मिकोऽयं संशयोबोध्यः । दृश्यते हि लोके किं देवदत्तात् यज्ञदत्तो बलवान्, उत तस्मात् देवदत्तो बलवान्, अथवा उभौ समाविति, अनेकधर्मिकाऽनेककोटिकः संशयः । नन्विह देवदत्तो यज्ञदत्तात् बलवान्, न वा; तथा यज्ञदत्तो देवदत्तात् बलवान्, न वा; तथा उभौ समौ नवेति त्रयः संशया द्रष्टव्याः, नत्वेकः संशय इति चेत्, किमियं लौकिकी-प्रतीतिः, उत एकधर्मिकाऽनेककोटिकः संशय इति स्वसमयानुरोधादुच्यते, नाद्यः — तदभावात् । न द्वितीयः — स्वसमयस्याऽप्रामाणिकत्वात् । यद्यपि — भाष्ये — कोटिद्वयमेव प्रदर्शितम् — तथापि सिद्धांतसूत्रेण साम्यपक्षस्यापि निगमात् तस्यापि संकीर्तनकृतम् । शिष्यप्रयत्न एवेति ॥ शिष्यप्रयत्नः स्वयमनन्यार्थानशक्तिकः सन् गुरुप्रसादशक्तिनियामकः, नतु — गुरुप्रसादः स्वयमनन्यार्थानशक्तिकः सन्, शिष्यप्रयत्ननिष्ठशक्तिनियामक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह — गुरुप्रसादस्येति ॥ नहीति ॥ ‘येन साधनशक्तेरङ्गार्थानत्वं प्रतीयते’ इति शेषः । साम्यं स्यादिति ॥ उभयोरपि परस्परानधीनशक्तिकत्वेन साम्यं स्यादित्यर्थः । गुरुशिष्ययोरपीति ॥ तत्त्वमुपदिशतो गुरोः शिष्यः सहकारी, शिष्याऽभावे उपदेशाऽयोगात् । एवं — तत्त्वज्ञानतः शिष्यस्यापि गुरुः सहकारी, उपदेशकाभावे तत्त्वग्रहणाऽयोगात् । नच — गुरुरीश्वरः — येन शिष्यान्तर्नियामको गुरुरिति तद्व्यापारं बलीयांसं प्रतीयते इति भावः ।

एतेन गुरुव्यापारप्राबल्ये पुरुषत्वस्यनियामकतयाऽनभिधानात् शिष्यस्य पुरुषत्वेन साम्याभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । पुरुषत्वसाम्याभिधानस्य शिष्यबहु-रोरप्यनीश्वरत्वेन न तद्व्यापारस्य शिष्यव्यापाराद्वलवत्त्वमित्यत्र तात्पर्यात् । अप्र-बलत्वादिति ॥ शिष्यव्यापारशक्तिनियामकत्वाभावादित्यर्थः । नावश्यकत्वमिति ॥ सिद्धे प्रकारान्तरेण श्रवणेऽपरोक्षज्ञानसंभवात् गुरुप्रसादजन्यसं-वरूपातिशयापेक्षाशून्येनाऽलमेन न गुरुप्रसादाय प्रयत्नेतदव्यमिति भावः । यागीय हिंसायामिति ॥ मन्त्रादीति कर्तव्यताशून्यत्वे तस्याभिव्यापहेतुत्वादिति भावः ।

नच — गुरुशिष्ययोरिति ॥ अनीश्वरत्वसाम्यात् तत्क्रिययोः साम्यमिति न वाच्यमित्यर्थः । गुरुशिष्यत्ववदिति ॥ अनीश्वरत्वेऽपि ईश्वरानुग्रहात् पुण्यवशाच्च गुरोर्गुरुत्वमिव ततएव तत्प्रयत्नस्याप्याधिक्योपपत्तिरितिभावः । गुरुप्रसादस्याऽऽधिक्यं नाम — श्रवणाद्यभावेऽपि आपरोक्षहेतुत्वमितिमन्वानः शङ्कते — नन्वेवमिति ॥

पूर्वपक्षस्तु — शिष्यप्रयत्न एव बलवान् प्रधानत्वात्, न गुरुप्रसाद इति कर्तव्यतारूपत्वात् माभूद्वाऽऽधिक्यं, साम्यं तु स्यात् न शिष्यप्रयत्नस्य दौर्बल्यम्, गुरुशिष्ययोः पुरुषत्वसाम्यात्, अतो गुरुप्रसादस्याऽप्रबलत्वान्नावश्यकत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — गुरुप्रसादो बलवानेव न दुर्बलः, नापिसमः, लिङ्गभूयस्त्वात्, तथाहि — ऋषभादिभ्यो विद्यां श्रुत्वापि सत्यकामो 'भगवांस्त्वेवमेकामेवमूया' (छा०. ४ - ९ - २) इति गुरुं प्रार्थयते, तथा — उपकोसलोऽपि अग्न्यादिभ्यो विद्यां श्रुत्वापि गुरुं प्रार्थयते । नच — गुरुप्रसादस्य प्राबल्याऽभावे तद्युज्यते । नच — इतिकर्तव्यतात्वादौर्बल्यमनुमातुं शक्यम् — लिङ्गभूयस्त्वेन बाधितविषयत्वात्, यागीयहिंसाङ्गेषु मन्त्रादिषु व्यभिचाराच्च । नच — तावताऽलमिति न मन्तव्यम्, 'आत्मावाअरेद्रष्टव्य' (वृ०. २ - ४ - ५) इति वचनेन तस्यानुष्ठेयत्वात् । अतो गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानस्य प्राबल्यात् तदवश्यमपेक्षितमिति सिद्धम् (अ०. २७)

(२८ - अधिकरणम्.)

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ (सू. ४६)

स्यात् = पश्चात्तनोपिगुरुः स्वीकार्यः स्यात्, कुतः — प्रकरणात् = प्रकृष्टानुग्रहकरणात्, उक्तस्याऽपवादमाह — पूर्वविकल्प इति, पश्चात्तनं समग्रानुग्रहकर्ता पूर्वेण समश्चेत्, पूर्वानुज्ञया विकल्पः — नतूत्तमवस्वीकारनियमः, पूर्वानुज्ञाचेत् स्वीकार्यः, नचेन्निति; तत्र दृष्टान्तः — क्रियामानसवदिति, समानयोर्ध्यानयोरिवेतिसूत्रार्थः । सर्वज्ञानाभावेनेति ॥

(पा.ने. १७.)

ध्यानोपयोगिध्येयस्वरूपज्ञानाऽभावेन भाविकलानुसारेण उपासनानुपपत्तिप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । प्रथमप्राप्तसंत्याग इति ॥ अन्यगुरुस्वीकारेण प्रथमप्राप्तसंत्याग
इत्यर्थः । प्रथमप्राप्तगुरुसाध्यशुभलाभाय पुनरन्योगुरुः स्वीकार्य इत्यत आह —
गुरुपरिग्रहमात्रेणेति ॥ गुरुपरिग्रहमात्रेण एकलव्यवत् शुभलाभोपपत्तेरित्यर्थः ।
विनैवकारणमिति ॥ त्यागकारणीभूतपातित्यादिदोषं विनैवेत्यर्थः । गुरु-
मन्त्रेति ॥ गुरुपरित्यागी, मन्त्रपरित्यागी, त्यर्थः । प्रागुक्तं न युज्यत-
इति ॥ सर्वज्ञगुरुपदेशानुसारेण ध्यातव्यमिति यत्प्रागुक्तं तन्नयुज्यत इत्यर्थः ।
भाष्ये 'समग्रानुग्रहं चेत्प्रकरोती' ति विशेषणबललब्धमर्थमाह — समग्रानु-
ग्रहस्याकर्तेति ॥ 'तदा विकल्पः स्या' दिति भाष्यस्य विषयमाह — समस्य-
चेति ॥ 'तदा विकल्पः स्या' दिति भाष्यस्याऽविकल्प इति पदच्छेदमङ्गी-
कृत्याऽर्थान्तरमाह — समग्रेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — प्रथमप्राप्त एव गुरुः स्वीकार्यो नतु तत्परित्यागेनान्यः
स्वीकार्यः, परित्यागकारणीभूतपातित्यदिदोषाऽभावात् । नच — प्रथमप्राप्त-
गुरुसाध्यफललाभायाऽन्यः स्वीकार्य इति वाच्यम् — गुरुस्वीकारेणैव तदुपपत्तेः ।
नहि गुरुस्वीकारस्यसाध्यं नास्ति येनान्यस्वीकारः स्यात् । अन्यथैकलव्यस्य-
विद्याप्राप्तिर्नस्यात् । पातित्यादिदोषविनापि गुरुपरित्यागेच दोषप्राप्तेश्च । अतः
पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमात् कचिःसर्वज्ञगुरोः प्रथमप्राप्तत्वाभावे प्रागुक्तं न
युज्यत इति ।

सिद्धान्तस्तु — न पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः, पश्चात्तनः सम-
ग्रानुग्रहं करोति चेत्सोपि प्राह्यः, गुरुपरिग्रहस्य समग्रानुग्रहार्थत्वात्; गुरुप्रसाद-
मन्तरा गुरुस्वीकारमात्रेण मोक्षादिलक्षणमहाफलाऽभावात्, 'येचान्येऽस्मद्विधाः
श्रेयसश्चतानुपास्वतानुपचरस्व तेभ्यः शृणुहि तेत्वामवन्तु' इति पौष्पायण श्रुताव-
तिदेशाच्च । समग्रानुग्रहकर्ता पूर्वस्मादुत्तमश्चेत् पूर्वानुज्ञाविना निःसंशयं स्वी-
कार्य एव । समश्चेत्पूर्वानुज्ञया स्वीकार्यः नोचेत् न स्वीकार्य इति विकल्पः स्यात् ।
मानसक्रियावत् अधमश्चेत् न स्वीकार्य एव । 'पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरु-

र्यदि । गृहीयादविचारेण विकल्पः समयोर्भवे' दिति स्मृतेः । अतः सर्वज्ञगुरुस्वी-
कारस्योपपन्नत्वात् तदुक्तप्रकारोपासनं कर्तव्यमिति सिद्धम् (अ०. २८)

(२९ - अधिकरणम्)

ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ (सू. ४८)

कर्तव्यतासमर्थनादिति ॥ अर्थादितिशेषः । एतेन — सूत्रस्य विद्या-
मोक्षसाधनत्वस्यैव प्रतिपादकत्वा दुपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनादित्युक्तमिति
परास्तम् । भगवदुपासनमिति ॥ यद्यपि — अस्याऽधिकरणस्य विद्या विषयः,
तथापि — आर्थिकविचारे उपासनस्य विषयत्वात्तथोक्तम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।
व्यर्थत्वादिति ॥ सुखदुःखाऽवाप्तिहान्योरन्यतरहेतुत्वाभावादित्यर्थः । साक्षा-
त्तद्वेतुत्वाभावेऽपि ज्ञानद्वारा तद्वेतुत्वमिति अनुष्ठेयमेवोपासनमित्याशङ्क्य निषेधति —
नच — ज्ञानार्थमिति । तस्यापीति ॥ ज्ञानस्यापि सुखदुःखावाप्तिहान्यो-
रन्यतरहेतुत्वाभावादित्यर्थः । ज्ञानस्य मोक्षार्थत्वात् मोक्षस्य सुखरूपत्वात् असिद्धं
ज्ञानवैयर्थ्यमित्यनुष्ठेयमेवोपासनमित्याशङ्क्य निषेधति — नच — मोक्षार्थमिति ॥
ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्, तत्साधनमुपासनं कार्यमिति नेत्यर्थः । तदनिश्चया-
दिति ॥ अस्तु वैयर्थ्यमसिद्धम्, तथापि नोपासनं युज्यते, सफलत्वाऽनि-
र्णयात् । यद्यपि — फलसंदेहादपि कृष्यादौ प्रवृत्तिर्दृश्यते तथापि — बहुवित्त-
व्ययाऽऽयाससाध्या पारत्रिकी प्रवृत्तिर्न तथा भवितुमर्हतीति भावः । एतेन —
असिद्धिं परिहरतः संदिग्धाऽसिद्धिरापन्नेति परास्तम् । असिद्धिमङ्गीकृत्य-
प्रकारान्तरेण उपासनाकर्तव्यतानिषेधस्येहाऽभिमतत्वात् । ' विद्यैव तु निर्धारणा '
दित्यत्र परोक्षज्ञानेनैवोक्तो मोक्ष इति मन्वानः शङ्कते — नन्वेवमिति ॥ विद्यायाः
श्रवणादेव संभवादिति ॥ मननरूपविद्यायाः श्रवणादेव संभवादित्यर्थः ।
यद्यपि — श्रवणं विद्यैव, तथापि — उपासनजनिता विद्या मोक्षसाधनमि-
त्याग्रहानुसारेण श्रवणादेव संभवादित्युक्तम् । इत्याशङ्कां परिहरदिति ॥
स्वाभिप्रायाऽऽविष्करणेन परिहरत्सूत्रमित्यर्थः । नास्माभिरिति ॥ नास्मा-

भिरपरोक्षज्ञानरहितया केवलविद्यया मोक्षउच्यते, नाप्यपरोक्षज्ञानमात्रेण राम-
कृष्णादिदर्शिनां सर्वेषां मोक्षप्रसङ्गात्, किं नाम श्रवणाद्युपासनारूपपरोक्षज्ञान-
जन्याऽपरोक्षज्ञानेन । अतो न ध्यानवैयर्थ्यमिति भावः । एतेन — ‘अप-
रोक्षज्ञानेनैवचे’ति भाष्ये एवेति साधनान्तरस्य निषिद्धत्वात् टीकायाम् —
‘अपरोक्षज्ञानादपी’ति समुच्चयाऽभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । अपरोक्षज्ञान-
समकक्षस्य तन्त्रसाधनान्तरनिषेधेऽपि अपरोक्षज्ञानस्यैव मोक्षसाधनतासिद्ध्यर्थं परोक्ष-
ज्ञानजन्यत्वरूपतत्साहित्यस्य मूलेऽप्यभिमतत्वात् । अत एव मूले ‘अपरोक्षज्ञाने-
नैवचे’ति चशब्दोऽप्युपपन्नो वेदितव्यः ।

पूर्वपक्षस्तु — न भगवदुपासनं कार्यं व्यर्थत्वात् । नच — ज्ञानार्थ-
मुपासनम् — तस्यापि व्यर्थत्वात् । नच — मोक्षार्थं ज्ञानम् — ज्ञानस्य-
मोक्षसाधनत्वाऽनिश्चयात् । यथाहि ज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वं श्रूयते, तथा —
कर्मणोऽपि ‘कर्मणैवही’ (गी०. ३ - २०) त्यादिना मोक्षसाधनत्वं स्मर्यते ।
नच — पुरुषार्थसाधनत्वसंदेहेऽपि कृष्णादाविव ज्ञानाय उपासनादौ प्रवृत्तिः
संभवतीति वाच्यम् — अल्पवित्तव्ययाऽऽयाससाध्ये तत्र तथा संभवेऽपि, बहु-
वित्तव्ययाऽऽयाससाध्यपारत्रिकप्रवृत्तेः संदेहमात्रेणाऽयोगात् । ततो ज्ञानस्य
मोक्षसाधनत्वाऽनिर्णयात् न ज्ञानाद्युपासनं कार्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — कार्यमेव ज्ञानाद्युपासनम्, ‘तमेवंविदित्वे’ (श्वे०.
उ०. ३ - ८) ति श्रुतेः, कर्मवचनादपि प्राबल्येन विद्यैव मोक्ष इत्यवधारण-
संभवात् । नन्वेवं तर्हि ध्यानवैयर्थ्यम् श्रवणेनैव मननरूपविद्यासंभवात्, ताव-
न्मात्रेण मोक्षसंभवादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न ह्यस्माभिः परोक्षज्ञानेन मोक्ष उच्यते,
येन मननेनैव कृतत्वात् ध्यानवैयर्थ्यं स्यात्, किं नाम उपासनाजनितेनाऽप-
रोक्षज्ञानेन । नच — ‘तमेवं विदित्वे’ति सामान्यश्रुतिसद्भावात् ज्ञानमेव
मोक्षसाधनम्, न त्वपरोक्षज्ञानमेवेति नियमो नियामकाभावादिति वाच्यम् —
‘दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणे’ति श्रुतिवलेन साधारणश्रुतेरपि अपरोक्षज्ञानपरतया
व्याख्येयत्वात् । अतो ज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वात् तदर्थमुपासनं कर्तव्यमिति
सिद्धम् (अ०. २९)

(३० — अधिकरणम्,)

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ (सू. ५०)

शास्त्रादिसंगतिरिति ॥ उपासनासाध्यविचारस्यापि उपासनासंबन्धित्वात् पादान्तर्भावोप्यस्तीतिभावः । ननु — इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणशेष एव, नाऽधिकरणान्तरम्, पूर्वाधिकरणोक्तदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वे बाधपरिहारात् ! नापि किञ्चित्साध्यं प्रतिज्ञायते, नापि भाष्यकारीयम् अस्य सूत्रस्य अधिकरणान्तरत्वे ज्ञापकं पश्यामः । ततश्च — पूर्वाधिकरणशेषत्वादस्य सूत्रस्य संगत्यादिनिरूपणमयुक्तमिति चेत्, सत्यम् — इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणशेष एव, नाधिकरणान्तरम्, तथापि — इदमधिकरणम् आर्थिकार्थविवक्षया वाचनिकार्थविवक्षया च प्रवृत्तमिति 'कारणाऽनिर्णयो भ्रम' (३ - ३) इति पूर्वपक्षभेदकयुक्तिद्वयं, तथा — 'प्राधान्यं, प्रीति' (३ - ३) रिति सिद्धान्तभेदकयुक्तिद्वयं च, वदताऽनुव्याख्यानकृता सूचनात्, तदनुसारेण द्वेधाव्याख्यातमित्यदोषः । अनुव्याख्यानेकृता तु सर्वेष्वप्यधिकरणेषु यावनार्थिकार्थः स सर्वोऽपि विवक्षित इति ज्ञापनाय इदमधिकरणम् आर्थिकार्थपरतया, वाचनिकार्थपरतया च, प्रवृत्तमिति सूचनं कृतम् । इयांस्तु विशेषः — आद्यव्याख्याने चरमसूत्रं न व्याख्यातमित्येव, परंतु बाधकपरिहाराय इदं सूत्रं तत्रापियोजनीयम्, द्वितीयव्याख्याने तु — आद्यसूत्रद्वयं प्रागेव व्याख्यातमिति न व्याख्यातमित्येव । परंतु — इहापि सूत्रद्वयं टीकाकृतो विवक्षितम्, अतएव — प्राक् उपासनस्य कर्तव्यतासमर्थनादित्युक्तम्, इहतु — ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वसमर्थनादित्युक्तम्, अन्यथा — प्रागेव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वसमर्थनादित्यवक्ष्यदिति ।

प्रकृतो मोक्षएव विषय इति ॥ यद्यपि — ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वसमर्थनादिति स्वयमेवाभिधानात् ज्ञानमेव विषयः, मोक्षसाधनं नवेतिसंदेह इत्यादिवक्तव्यम्, नतु मोक्षएव विषय इत्यादि, तथापि — अस्याऽधिकरणस्य मोक्षसाधनत्वमिव मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वमपि प्रमेयमिति तथोक्तम् । अवधारणशुक्तत्वादिति ॥ अवधारणसमानार्थक 'नान्यः पन्था' इति शब्दयुक्तत्वा-

दित्यर्थः । एतेन 'तमेव' मिति श्रुतौ अवधारणाश्रवणात् निरवकाशाऽवधारणयुक्तत्वादित्ययुक्तमिति परास्तम् । ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वे कर्मयोगो व्यर्थ इत्यत आह — कर्मयोगश्चेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — कर्मसाध्य एव मोक्षः, 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' (गी०. ३ - २०) इति वचनात् । श्रुतिस्मृत्योः सावधारणत्वेऽपि भगवद्वाक्यत्वेन स्मृतेरेव बलवत्त्वात्, ततश्च — श्रुतेः स्मृतिबाधितत्वेन ज्ञानस्य-मोक्षसाधनत्वाभावात् न तदर्थमुपासनं कार्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — विद्यैव मोक्षः, 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्थाविद्यते अयनाये' इति निर्धारणात् । 'तमेवं विदित्वे' इति वचनात् परोक्षज्ञानेनैव मोक्ष इति न मन्तव्यम्, 'दृष्ट्वैतं मुच्यते नापरेणे' इति वचनात् । 'विदित्वे' इति श्रुतेरपि अपरोक्षज्ञानपरताया एव ग्राह्यत्वात् । नच — 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति सावधारणया, ईश्वरवचनत्वेन बलवत्या, स्मृत्या बाधः — 'तमेवं विदित्वे' इति श्रुतेः न कर्मभिर्न धनैर्नैव चान्यैः पश्येत्सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीद्दी' इति तत्त्वज्ञानप्रार्थनालिङ्गस्य 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते' इति युक्तिमद्भगवद्वचनस्य च, ततो बलवत्त्वात् । नच — 'कर्मणैव ही' इति स्मृत्यप्रामाण्यं मन्तव्यम्, अवधारणस्य कर्माऽयोगव्यवच्छेदार्थत्वात् । अतो ज्ञानमैव मोक्षहेतुत्वात् कर्तव्यैवोपासनेति सिद्धम् (अ०. ३०)

(३१ -- अधिकरणम्.)

ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ (सू. ५१)

गुरुप्रसादाऽसाध्यस्यैवेति ॥ केवलस्य गुरुप्रसादस्याऽसाध्याभावात् न सहायापेक्षेति भावः । नात्र संशय इति ॥ सहायाभावात् कार्यभविष्यति-नवेति संशयो नेत्यर्थः । नचैवमिति ॥ सहायाऽनपेक्षस्य गुरुप्रसादस्य हेतुत्वमुदाहृतप्रमाणार्थश्चेत् उपासनाभावप्रसङ्ग इति न वाच्यमित्यर्थः । ज्ञान-स्येति ॥ उपासनाकारणत्वस्यापि प्रामाणिकत्वात्, उपासनाव्यतिरिक्तसहाया-

उपेक्षत्वंपूर्वप्रमाणार्थ इतिभावः । ननु — नाऽस्माभिः मुक्त्यर्थं भक्तिरुक्ता किंतु — ज्ञानार्थम्, एवंच — साक्षात्मुक्तिसाधनोपासनस्य भक्तिविना द्वेषेण-संभवेपि न ज्ञानार्थस्योपासनस्य भक्तिविना संभव इत्यत आह — मुक्तिश्चेति ॥ साधुपासना ज्ञानसाधनमेवेति प्रागुक्तमयुक्तमेवेतिभावः । अत इति ॥ यथा-कथंचित् = स्नेहेन वा, द्वेषेण वा, उत्पन्नेन गुरुप्रसादसहितोपासनेन, ज्ञानोपपत्तेः, व्यर्थम् = अनावश्यकं भक्त्यादीत्यर्थः । प्रवलेनापीति ॥ प्रवल्त्वादन्यापेक्षां विना मोक्षसाधनतया संभावितेनापीत्यर्थः । तद्विनेति ॥ ज्ञानसाधनध्यानाऽसिद्धेरित्यर्थः । एतेन — उत्तरवाक्ये भक्त्यभावेपि ध्यान-स्याङ्गीकृतत्वात् तद्विरोध इति परास्तम् । वचनान्तराणामिति ॥ 'द्वेषा-च्चैद्यादयोनृपा' इत्यादिवचनानामित्यर्थः । यद्यपि — द्वेषो न मोक्षसाधनम्, किंतु — तदाविष्टदैत्यस्यानर्थसाधनमेव; तथापि—द्वेषवशात् परमात्मनि ध्यान-विषयेजाते आविर्भूतया स्वाभाविक्याभक्त्या व्यायतामुक्तिरिति द्वेषो मुक्तिसाधन-तयोपचर्यत इतिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — न ज्ञानार्थं भक्तिरपेक्षिता प्रसादस्य ज्ञानहेतुत्वे सहाया-नपेक्षत्वात् । 'सम्यक् लक्षणसंपन्नो यदद्यात्मुप्रसन्नधीः ! शिष्याय सख्यंभवति-तत्सर्वं नात्रसंशय' इति वचनात् । नचैवमुपासनाभावः — ज्ञानस्य उपा-सनान्वयव्यतिरेकदर्शनेन प्रसादस्य उपासनातिरिक्तानपेक्षत्वस्य प्रमाणार्थत्वात् । नचोपासनं भक्तिमन्तरेण न भवतीतिवाच्यम् — द्वेषेणापि ध्यानसम्भवात् । 'द्वेषाच्चैद्यादयोनृपा' (भाग०. ७-१-३२) इति वचनात् । अतो द्वेषेण वा, भक्त्या वा, उत्पन्नेनोपासनेन गुरुप्रसादलक्षणसहकारिवशात् ज्ञानसंभवेन न तदर्थं भक्त्यादिकमावश्यकमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न केवलं ज्ञानार्थं श्रवणादिकं गुरुप्रसादश्चापेक्षितः । किंतु भक्त्यादिकमपि प्रसादार्थं ज्ञानार्थं चाऽपेक्षितम् । 'सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वज्ञो-विष्णुतत्परः । यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन् दद्यात्तन्नाग्यथाभवेत् ॥ तथाप्यनादिसं-सिद्ध भक्त्यादिगुणपूर्ण(ग)तः । लभेद्गुरुप्रसादं च तस्मादेव च तद्वयेत् ॥ भक्ति-

विष्णौ गुरौ चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नताम् । दद्याच्छमदमार्दींश्च तेन चैते गुणाः
पुनः । तैः सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवे ' दिति वचनात् । अतो
भक्त्यादेर्ज्ञानार्थमपेक्षितत्वादुक्तं युक्तमिति सिद्धम् (अ०. ३१)

(३२ - अधिकरणम् .)

ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ (सू. ५२)

भक्त्यादिनेति ॥ अनेन अहं तत्त्वतोयावानस्मि, यश्चास्मि = यद्गुण-
कश्चास्मि, तं मां भक्त्या अभिजानाति = अपरोक्षतो जानाति, भक्तिर्मज्ज्ञान-
साधनमितियावत्, यस्मात् भक्तिर्मज्ज्ञानसाधनं, ततः = तस्मात् भक्त्यामां
तत्त्वतो ज्ञात्वा ज्ञानसंपाद्य, अधिकारी, तदनन्तरं = ज्ञानानन्तरं
साधनानन्तरम्, अनुष्ठयेति यावत्, मां विशते = मत्सायुज्यं प्राप्नोती '
ति गीतावचनस्य योजनोक्ता भवति । ननु — ' भक्त्यामभिजानाती '
(गी०. १८ - ५५) ति वाक्यं हिरण्यगर्भपरम्, अतो न सर्वेषां संपूर्णज्ञान-
साधयतीत्यतआह — सामान्यवचनत्वादेवेति ॥ ननु — माननक्रियारूपस्य-
ध्यानस्य प्रज्ञात्वोक्तिरयुक्तेत्यतआह — अविच्छिन्नेति ॥ यद्यपि — मानस-
वासनामयवस्तुनो मनसावलोकनं ध्यानमिति तदपरोक्षम्, तथापि — ध्यानं
वासनामयवस्तुविषये अपरोक्षमपि तदन्तर्गतभगवदंशे परोक्षमपि भवतीतिभावेन
परोक्षज्ञानसंतति रित्युक्तम् । अविच्छिन्नपरोक्षज्ञानस्य श्रवणमननरूपज्ञानस्य
संततिः कार्यं ध्यानमित्यर्थ इत्यप्याहुः । एवंविशेषवलादिति ॥ एवंविधविशेष-
प्रतिपादकवाक्यबलात् ' दृष्ट्वैवतं मुच्यत ' इति श्रुतिः यथायोग्यं दृष्ट्वैवेत्यर्थपरतयो-
पपन्नेत्यर्थः । ज्ञानतारतम्याङ्गीकारे ' यावान्यश्चास्मितत्वं ' (गी. १८-५५) इति
वचनविरोध इत्यतआह — यावानिति ॥ अनेन ' यावान् यश्चास्मी ' ति
वचनस्य योहं वेदेक्तगुणवत्तया यावानस्मि, तावन्तं तत्त्वतो ज्ञात्वा, मां विशत ' इति
योजनोक्ताभवति अनेन हिरण्यगर्भस्यापि ईश्वरविषये ऽसर्वज्ञत्वात्, हिरण्यगर्भ-
विषयतयोपपन्नमित्युक्तमिति परास्तम् । हिरण्यगर्भस्य वेदेक्तयावद्गुणदर्शित्वात् ॥

पूर्वपक्षस्तु — एकप्रकारमेव सर्वेषामपरोक्षज्ञानम्, भक्त्यामामभिजानाती' त्यनेन सर्वेषां पूर्णज्ञानस्य, संपूर्णज्ञानेन मोक्षस्य चा, ऽभिधानात् । अतः सर्वेषां दर्शनसाम्यादुक्तं मुक्ततारतम्यमुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अनेकप्रकारमेवाधिकारिणां भगवद्दर्शनम्, तत्साधनस्योपासनस्यनेकप्रकारत्वात्, फलस्य च साधनानुसारित्वात् । नचैवं संपूर्णदर्शनाभावात् विरिंचितरेषां मोक्षाऽभावः, यथायोग्यदृष्टरेवमोक्षहेतुत्वेन स्वयोग्यदर्शनेन सर्वेषां मोक्षसंभवात् । अतो ज्ञाने विशेषसद्भावात् युक्तं मोक्षतारतम्यमिति सिद्धम् (अ०. ३२)

(३३ — अधिकरणम्.)

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धे मृत्युव न हि लोकापत्तिः ॐ

(सू०. ५३)

विम्बविषयस्येति ॥ स्वयोग्यरूपविषयस्येत्यर्थः । एतेन — पूर्वाधिकरणे अवतारादिदर्शनेनापि मोक्षस्योक्तत्वात् हृदयान्तर्गतबिंबशब्दवाच्य-भगवद्रूपज्ञानेनैव मोक्ष इति समर्थनमयुक्तमिति परास्तम् । अन्यथेति ॥ समर्थनाभावे आचार्योपदेशानुसारेण उपासनीयमित्येतन्नसिध्यतीत्यर्थः । किं विंबरूपविषयमिति ॥ स्वयोग्यरूपविषयमित्यर्थः । यत्किंचिद्रूपस्य मोक्षदान-सामर्थ्याभावा न तज्ज्ञानं मोक्षसाधनमितिभ्रमनिरासाय श्रुतिमाह — तथाचेति ॥ दर्शनेपीति ॥ मोक्षहेतुतयाज्ञातेपि दर्शने 'सामान्यदर्शनाल्लोका मुक्तियोग्यात्मदर्शना' दिति वचनात् सामान्यदर्शनमनायासेन चेदस्तु नचेन्मास्तु इति मनसि विकल्पात् अनादरोदयात्, विंबदर्शनेपि विरोधिवचनांतरशंकया स स्यात् अनादरः स्यादित्यतो मोक्षसाधनत्वं एव प्रमाणान्तरमाहाऽऽचार्योभाष्यकारइत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — यत्किंचिद्रूपदर्शनमेव मोक्षसाधनम्, भगवतः सर्वरूपेष्वपि साम्यात् । अतो यत्किंचिद्रूपदर्शनस्य मोक्षसाधनत्वात् न विंबोपासनानियतिरपेक्षितासिध्यतीति ।

(पा. ने. १८.)

सिद्धान्तस्तु — न भगवद्रूपाणां साम्येन सामान्यतो दर्शनेन सर्वेषां मुक्तिः, किंनाम स्वबिम्बदर्शनादेव 'दर्शनेनात्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येनकेनचि' दिति वचनात् स्वयोग्यज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वात्, मृत्युत्वसाम्येपि लिंगभंगस्यैवाऽऽनन्दाविर्भावहेतुत्ववत् । नच — दर्शनांतरवैयर्थ्यम् — 'सामान्यदर्शनाल्लोका' इति वचनबलेन तेषामहरादिलोकप्राप्तिहेतुत्वात् । नच — लोकप्राप्तिरेवमोक्षः — महरादिलोकंगतानां प्रळयानन्तरं मोक्षश्रवणात् । अतो बिम्बदर्शनस्यैव मोक्षसाधनत्वात् तदेवोपास्यमिति सिद्धम् (अ०. ३३)

(३४ - अधिकरणम्)

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ
(सू०. ५४)

परेणैव मोक्षो न भक्त्या, कथं तर्हि 'भक्तिरेवैनं मोचयती' ति श्रुतेः भक्तिप्राधान्यप्रतिपादकत्वमित्यत उक्तम् — शब्दस्य ताद्विध्यमिति, यतः — अनुबन्धः साधनेषु भूयस्त्वात्करणम्, अतः शब्दस्य = श्रुतेः, 'ताद्विध्यं = 'भक्तिरेवैनंमोचयती' त्येवं रूपत्वमुपपन्नम्, 'हंता रामशर' इत्यादौ करणे-कर्तृत्वव्यवहारस्य बहुळमुपलंभादिति सूत्रार्थः । कृष्यादाविति ॥ कृष्यादौ-स्वव्यापारे फलोत्पत्तौ प्राधान्यदर्शनम्, राजसेवादौ स्वव्यापारे राजप्रसादाङ्गत्वेन अप्राधान्यदर्शनम् संदेहबीजमित्यर्थः । सैवेत्यस्यापीति ॥ 'सैवकरणं-परमेशितु' रिति प्रमाणशेषस्य, पूर्ववत् = सूत्रे 'शब्दस्य ताद्विध्यं' मित्यं-शस्येव संगतिर्द्रष्टव्येत्यर्थः । तथाहि — ननु — यदिपरमात्मैव मोक्षं ददाति, कथं तर्हि 'भक्तिरेवैनंमोचयती' ति श्रुतिरित्यत आह — भाष्येसैवकरणं-परमीशितुरिति ॥ परमात्मनः कर्तृत्वेपि भक्तेः कारणत्वात्, करणे कर्तृत्वोपचारस्य बहुळमुपलंभात्, 'भक्तिरेवैनंमोचयती' ति श्रुतिरुपपन्नेति भावइति ।

पूर्वपक्षस्तु — भक्त्यैवाऽपरोक्षज्ञानं न परमात्मप्रसादेन, भक्तिरेवैनंमोचयती' ति श्रुतेः । ततश्च साधनसामर्थ्येनैव दर्शनसंभवा न तस्याऽव्यक्तत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — भक्त्या प्रसन्नपरमात्मनैवाऽपरोक्षज्ञानम्, 'एतैरुपा-
यैर्यतते यस्तु विद्वान् तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे' (आ०. ३-२-३) ति
श्रुत्या स्वेच्छयैव भक्ताऽपरोक्षसिद्ध्यर्थं, ब्रह्मधामशब्दवाच्यवायुप्रवेशोक्तेः । नच —
पूर्वश्रुतिविरोधः — भगवत्प्रसादसाधनेषु भक्तेः प्राधान्याभिप्रायेण 'भक्तिरेवैनं-
मोचयती' त्यभिधानात् । अतो दर्शनादेः पुरुषसाध्यत्वाभावात्, युक्त-
मन्यक्तत्वं ब्रह्मण इति सिद्धम् (अ०. ३४)

(३५ — अधिकरणम्.)

ॐ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॐ (सू. ५५)

योग्यतासापेक्षत्वसमर्थनादिति ॥ ननु — सापेक्षत्वसमर्थनादित्य-
ुक्तम्, सूत्रे — अंशांशिनोरभेदस्यैव साध्यमानत्वेन तथैव वक्तव्यत्वादिति
चेत्, सत्यम् तथैववक्तव्यम्, तथापि — अर्थात् योग्यतासापेक्षत्व-
मपि सिध्यतीति तथोक्तम् । प्रकृतोपासनादि विषय इति ॥ यद्यपि —
अंशोविषयः, अंशिनोभिन्नो नवेतिसंदेह इत्यादिवक्तव्यम्, तथाप्यार्थिकविचारे
उपासनाया विषयत्वादेवमुक्तम् । योग्यायोग्यक्रियादर्शनमिति ॥ अत्र
क्रियाया योग्यत्वाऽयोग्यत्वे कर्तृगतयोग्यतानुसारित्वाऽननुसारित्वे एव नाप्यदिति-
वोच्यम् । अन्यथेति ॥ योग्यताया अनादित्वाभावे केनचित्प्रयोज्यत्वंस्यात्,
ततश्च 'तद्धेतोरेवाऽस्तुतद्धेतुत्व' मितिन्यायेन उपासनादेर्योग्यताप्रयोजकप्रयो-
ज्यत्वंस्यात् न योग्यताप्रयोज्यत्वमितिभावः । अंशिनीति ॥ अंशिनि सुखिनि,
दुःखिनि, ज्ञानिनि चां, ऽशे ज्ञानाद्यभावेन घटनीयात् अंशिमार्गाऽगन्तृत्वा-
दित्यर्थः । इन्द्रोहि खाण्डववनसंरक्षणाय प्रवृत्त, अर्जुनस्तु तद्वाहेप्रवृत्तः,
ततश्च विरुद्धक्रियया ज्ञानादिभेदसिद्धौ अंशांशिनोर्भेदसिद्धिरितिभावः । यद्यपि—
ज्ञानादिभेदेनैवभेदः साधयितुंशक्यः, तथापि — ज्ञानादिभेदस्यक्रियाभेद-
गम्यत्वात् क्रियाभेदानुसरणम् । अकृताभ्यागम इति ॥ स्वेनाकृतस्यैव
अंशिकृतकर्मणोऽभ्यागमः, स्वकृतस्याऽभोगेनैवविनाश इति अकृताभ्यागमकृत-

विप्रणाशौ; एवमंशिनोपि स्वकृतस्य अर्जुनादिदेहप्रापकस्य कर्मणोऽभोगेन विनाशः, अर्जुनादिकृतस्य स्वेनाकृतस्यैव कर्मणोऽभ्यागम इति अकृताभ्यागम-कृतविप्रणाशौ; अंशांशिनोरभेदानंगीकारे स्यातामित्यर्थः । अंशस्याकृताभ्यागममुपपादयति — नचांशस्येति ॥ अनयैवदिशा अंशस्यकृतविप्रणाशः, अंशिनश्चोभयमुपपादनीयमितिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — नोपासना अनादियोग्यतासापेक्षा इन्द्राद्यंशजीवानाम् उत्पत्तिमत्त्वेन तद्योग्यताया अनादित्वाभावात् । नचेन्द्रादियोग्यतैवा ऽर्जुनादीनां योग्यता — अंशस्यांशिमार्गवृत्तिवाभावात्, ज्ञानादिभेदेन तयोर्भिन्नत्वात् । ततश्चोपासनस्याऽनादियोग्यताऽनपेक्षत्वात् तदव्यवस्थितमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अस्येव सर्वेषामुपासनादौ अनादियोग्यतापेक्षा नच — अर्जुनादीनामुत्पत्तिमत्त्वेनाऽनादियोग्यताऽभावः — तेषामंशभिन्नत्वेन तद्योग्यताया एव तद्योग्यतात्वात् । तदैक्यं च ‘ अंशोऽंशभिन्नः, तत्कर्म-निर्मितशरीरवृत्तित्वादित्यनुमान सिद्धम् । नचांशिनि सुखिनि, दुःखिनि, अंशस्यतदनुसंधानाभावात् भेदः — असिद्धेः, अंशिनोऽंशगतसर्वानुसंधानभावात् । अंशस्याऽचित्वेश्वरशक्तिवशात्सर्वानुसंधानाऽभावेपि प्रधानसाधनोपासनादिफलानुसंधानात् ! अतः सर्वेषामुपासनादावनादियोग्यतापेक्षितेति युक्ता-तद्व्यवस्थेति सिद्धम् (अ० ३५)

(३६ - अधिकरणम् .)

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ (सू. ५७)

अङ्गावबद्धाः = अंगदेवतासहिता ब्रह्मोपासनादयः कार्याः; अंग-देवतोपासनेच विशेषोऽस्ति । प्रतिवेदंसर्वशाखासुचांऽंगदेवतासंबन्धित्वेनोक्ता-गुणा न रुद्रादिषु उपसंहर्तव्याः, किंतु तत्तद्योग्या एवेति सूत्रार्थः । अंतर्भेदाधिकरणमिदम् । अंगदेवतोपासनाकर्तव्यत्वस्य, अंगदेवेषु यथायोग्य-गुणोपसंहारस्य च, समर्थनात् । अन्यथेति ॥ प्रमेयद्वयस्य प्रतिपादनाभाव-

इत्यर्थः । अंगदेवतोपासनायुक्तत्वसमर्थनाभावे तद्विधायकवेदवैयर्थ्यस्य, अंग-
 देवेषु यथायोग्यगुणोपसंहारसमर्थनाभावे च, सर्वेषां सर्वगुणयुक्ततया ध्यानेन
 महाफलदर्शनात्, सर्वसाम्यस्यैव तात्त्विकत्वापत्त्या तारतम्याभावस्यप्रसङ्ग इति
 विवेकः । ‘ अंगावबद्धास्त्रि ’ ति सूत्रखंडस्यविषयसंशयौ दर्शयति — प्रकृतं-
 भगवदुपासनमेवेति ॥ ‘ न शाखासु प्रतिवेद ’ मिति सूत्रखंडनिवृत्त्यसंशयं
 दर्शयति — अन्यदेवतोपासन इति ॥ आद्यपूर्वपक्षमाह — केवलमेवेति ॥
 द्वितीयं पूर्वपक्षमाह — अन्यदेवतोपासन इति ॥ आद्यपूर्वपक्षमुपसंहरति—
 अत इति ॥ द्वितीयं पूर्वपक्षमुपसंहरति — अत इति ॥ द्वितीयसिद्धांतमाह
 उपसंहारेति ॥ ‘ फलविशेषार्थमुपसंहतिः कार्या अन्यथाने ’ त्युक्तथा-
 मध्यमाधमाऽधिकारिभिरपि फलविशेषार्थं मङ्गदेवतोपसंहतिः कार्येत्यागतमित्यत-
 आह — फलविशेष इति ॥ ननु — फलविशेषे उपसंहतिः कार्या, पुरुष-
 विशेषेण कार्येत्यनयोरेकत्वात् ‘ कथं पुरुषाणां विशेषाद्दे ’ ति विकल्पाभिधान-
 मित्यत आह — उपासकप्रतिपत्ताविति ॥ उपासकस्यशिष्यस्य योग्यगुण-
 प्रतिपत्तौजनयितव्यायां साधन एवायं विकल्पइत्यर्थः । गुरुणा शिष्यं प्रति त्वमे-
 तादृशफलयोग्योसीति वा उपदेष्टव्यम्, त्वं रुद्रादिगणस्थोसीति वा, उपदे-
 ष्टव्यम् । अनयोरन्यतरेणोपदेशेन उपासकस्य योग्यगुणप्रतीति भवतीति-
 भावः । यथायोगं भविष्यतीतिमूलार्थमाह — यथायोग्यमेवेति ॥ सा =
 अंगदेवानां गुणोपसंहतिः, तत्तद्योग्यतानुसारेण कृतैव, फलाय भवतीत्यर्थः ।

अत्रेमौ पूर्वपक्षौ — केवलमेव ब्रह्मोपासनं कर्तव्यम्, ‘ तमेवैकं-
 जानथ आत्मानमन्यावाचोविमुञ्चथ, (अ०. २ - २ - ५) पूजयेन्नान्यदेवता’
 इति वचनात् । ततश्च — अन्यदेवानामनुपास्यत्वात् तदभिधायकवेदवैयर्थ्य-
 मित्येकः । अपरस्तु — कार्यैवांगदेवतोपासना, परंतु — ब्राह्मादिषु ये
 गुणा वेदेषु प्रतीताः, ते सर्वदेवेषु उपसंहर्तव्याः, येचान्यादिषु प्रतीता
 गुणाः तेपि सर्वदेवेषु उपसंहर्तव्याः । ततश्च तारतम्याभाव इति ।

अत्रैते सिद्धान्ताः—कार्यमेवांगदेवतोपासनादिकम् । नच — श्रुत्या-

दिविरोधः — प्राधान्येन तदुपासनस्य निषिद्धत्वात् । ततश्च — न तद्विधाय-
कवेदवैयर्थ्यमित्येकः ।

अपरस्तु — कार्यैव अंगदेवतोपासना, परंतु — ब्रह्माद्युत्तमेषु प्रतीताः
गुणा नाऽधमेषु उपसंहर्तव्याः, अयोग्यत्वात् ! ततश्च न तारतम्यहानिरिति ।

अन्यस्तु — यदुक्तं पूर्वपक्षिणा — कार्यैवांगदेवतोपासना, परंतु —
अन्याद्यधमदेवेषु प्रतीताः सर्वदेवेषु उपसंहर्तव्या इति, तत्तथैव, यदत्रोक्तम् ।
तारतम्यहानिरिति, तन्न — अधमगुणानामुत्तमेषु सद्भावेऽपि उत्तमगुणाना-
मधमेष्वभावादिति । अतो यथायोग्य मङ्गदेवतानामुपास्यत्वात्संबन्धुक्तमिति-
सिद्धम् (अ०. ३६)

(३७ — अधिकरणम्.)

ॐ भूम्नः क्रतुव ज्ञायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ (सू. ५९)

अन्यथेति ॥ भूमगुणोपासनस्य सर्वसाधारण्य समर्थनाभावे, चतुर्गु-
णोपासकानां प्रियशिरस्त्वादीनामिव भूमत्वोपासनेऽप्यनर्थशङ्कया, लौकिकतयो-
पासनप्रसंगात्, भूमत्वपरित्यागेनाऽऽनंदादिमात्रोपासनप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र
टीकायाम् — ‘ सदेहबीज ’ मित्यतः परं श्रूयमाणं ‘ तत्रोपासकंप्रति भूमगुणस्य-
संभृत्यादिगुणम्यो न विशेष ’ इति वाक्यं प्रक्षिप्तं न टीकावाक्यम् । अन-
न्वितत्वादनावश्यकत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । भगवद्गुणेषु स्वतः तारतम्याभावात्केन-
हेतुना ज्ञायस्त्वमुक्तमिति पृच्छति — कस्मादिति ॥ दीक्षायात्मकस्य क्रतो राज-
सूयाद्यपकृष्टस्यापि सर्वयागोपकारित्वेनोपाधिना प्राधान्यवत्, भूमगुणस्य-
साम्याविरोधेनैव सर्वोपासनाफलहेतुत्वेन ज्ञायस्त्वमिति समाधानमाह — यथा-
खल्विति ॥ अत्र टीकायां ‘ अन्यथा वैफल्यात् ज्ञायस्त्व ’ मित्यतः परं ‘ ततश्च
सर्वैः कर्तव्यत्व ’ मिति वाक्यं प्रक्षिप्तम् । अवश्यं चैददेवं विज्ञेयम् — सूत्र-
भाष्ययोः भूमगुणस्य ज्ञायस्त्वमात्रे क्रतोर्दृष्टान्तत्वेनोपादानात् ‘ क्रतोर्थथा
सर्वयागेष्वनुवर्तन एव साफल्यादन्यथा वैफल्यात् ज्ञायस्त्वम्, तथा — भूमत्वस्या-

ऽऽनंदादिषु सहभावेनोपासनएवेष्टसिद्धेः ' इत्येव वक्तव्यत्वेन ' ततश्च सर्वैः कर्तव्यत्वम् ' इति वाक्यस्या ऽसंगतत्वात् ॥

पूर्वपक्षस्तु — न भूमगुणः सर्वोपास्यः वैयर्थ्यात् । न हि कस्यापि निरतिशयापरपर्यायं भूस्त्वमिष्टम् । नचाऽऽनन्दविशेषणत्वादुपास्यत्वम् — प्रिय-शिरस्त्वादौ व्यभिचारात् । अतो भूमत्वस्य सर्वोपास्यत्वाऽभावात् लौकिकत-योपासनमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — सर्वैरपि उपास्यो भूमगुणः । यथाखलु — दीक्षा-प्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य क्रतोः सर्वयोगेष्वनुवर्तन एव साफ-ल्यात्, अन्यथा — वैफल्याज्जघायस्त्वम्, तथा — भूमत्वस्य सर्वत्राऽऽनन्दा-दिषु सहभावेनोपासन एवेष्टसिद्धेर्यायस्त्वात् । तदुक्तम् — ' भूमैवदेवः परमोऽहुपास्यो नैवाभूमाफलमेषांविधत्ते । तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा-क्रतुः सर्वमध्येविशिष्ट ' इति । अतः सर्वैरानंदाद्याः पूर्णगुणत्वेनोपास्या इति न लौकिकतयोपासनमिति सिद्धम् (अ०. ३७)

(३८ - अधिकरणम्,)

ॐ नाना शब्दादिभेदात् ॐ (सू . ६०)

विशेषसमर्थनादिति ॥ उपासनेविशेषसमर्थनादित्यन्वयः । उक्ता-नुपपत्तेरिति ॥ तारतम्यानुपपत्तेरित्यर्थः । उभयविधवस्तुप्रतीतिरिति ॥ रत्नघटादिदर्शनसंदेहबीजमित्यर्थः । नच भूमत्व इति ॥ भूमत्वं हि निरवधिक-परिमाणम् नच — निरवधिकपरिमाणे उत्कृष्टत्वमपकृष्टत्वं नाम धर्मद्वयमुपपद्यते । ततश्च केषांचित्सम्यक्पूर्णत्वस्य, केषांचित् = किंचित्पूर्णत्वस्य दर्शनानुपपत्तिरिति न वाच्यमित्यर्थः । अतीत इति ॥ अतीतवत्सरवासराणामानन्त्येपि निरवधि-कायामपि संख्यायां विशेषवदत्रापि विशेषोपपत्तेरित्यर्थः । भूमत्वस्य तु नाधि-करणभेदः, आनंत्यस्य तु वत्सरवासररूपाधिकरणभेद इति तु वैषम्यमात्रम् । निरवधिकसंख्यायां विशेषस्योपपत्तिवत् निरवधिकपरिमाणेपि विशेषसंभवादिति-

भावः । अपकृष्टत्वभूमत्वोपासकानां प्रागुक्तमिथ्योपासकत्वप्रसंगो नास्तीत्याह —
अन्याऽनिषेधादिति ॥ भूमत्वंतावदुपास्ते, तच्चास्ति, नाप्यनिशयं निषे-
धति, येन मिथ्योपासनं स्यादितिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु— सर्वेषां भूमत्वमेकप्रकारेणैव प्रतीयते, भूमत्वविशेषाभावात् ।
विशेषाभावेऽपि तारतम्येन प्रतीयङ्गीकारे मिथ्योपासनप्रसङ्गइत्येकप्रकारेणोपास-
कत्वान्नोक्ततारतम्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — नानाप्रकारेणैव भूमत्वंप्रतीयते, शब्दादिभिः प्रमाणैः
तत्प्रतीतेरेष्टव्यत्वात्, शब्दादीनां च तत्तद्योग्यतानुसारेणाऽर्थप्रत्यायकत्वात् ।
नच — भूमत्वे विशेषानुपपत्तिः — आनन्त्ये तारतम्यवत् भूमत्वे तारतम्योप-
पत्तेः । अतो भूमत्वदृष्टौ अधिकारिणां विशेषसद्भावात् युक्तं तारतम्यमिति
सिद्धम् (अ०. ३८)

(३९ - अधिकरणम्)

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ (सू. ६१)

प्रकृतोपासनमिति ॥ स्वविम्बाऽतिरिक्तरूपविषयम् उपासनाप्रस-
ङ्गेन मनसिसन्निधापितम् उपासनं विषयः, मुमुक्षुणा कार्यं नवेति संदेह-
इत्यर्थः । किमेतदुपासनमिति ॥ स्वविम्बातिरिक्तरूपविषयं नरसिंहाद्युपासनं
किं मोक्षसाधनम्, उत फलान्तरसाधनमित्यर्थः । एतेन मुमुक्षुणा क्रियमा-
णस्योपासनस्य मोक्षार्थत्वनियमात् किं मोक्षार्थं कर्तव्यम्, उत फलांतरार्थ-
मिति विकल्पोऽनुपपन्न इति परास्तम् । तदभावादिति ॥ सत्यपि नरसिंहा-
द्युपासने मोक्षाभावान्नरसिंहाद्युपासनं मोक्षसाधनमिति आद्यकल्पो नेत्यर्थः । न
द्वितीय इति ॥ फलांतरसाधनत्वम्, अधिकारिकर्तव्यताप्रयोजकं नेत्यर्थः ।
कुतो नेत्यत आह — तस्येति ॥ यदधिकारिणोऽपेक्षितं न तस्येदं साधनं
यस्येदं साधनं न तत्फलमधिकारिणोऽपेक्षितमितिभावः । न केवलमिष्टसाध-
नत्वाभावात् नेदं कर्तव्यम्, अपितु इष्टविरोधित्वादपीत्याह — प्रत्युतेति ॥

उपसंहरति — अत इति । नरसिंहाद्युपासनस्येष्टासाधनत्वादिष्टविरोधित्वा-
च्चेत्यर्थः । ननु — न कर्तव्यमेव नरसिंहाद्युपासनामेष्टाऽसाधनत्वेष्टविरोधित्व-
रूपदोषद्वयसद्भावादित्यत आह — तस्येति ॥ ‘ मोक्षार्थोपासनानंनरभावि-
त्वेने ’ त्यनेन विबोपासनविवातकत्वं परिहृतम्, ‘ दुरितादिनिवृत्तिलक्षणमो-
क्षोपयोगफलसाधनत्वेने ’ त्यनेनेष्टाऽसाधनत्वं परिहृतमिति द्रष्टव्यम् । तर्हि येन
नृसिंहाद्युपासनं न क्रियते, तस्य दुरितनिवारणं न स्यादित्यत आह—स्वयोग्येति॥

पूर्वपक्षस्तु — नाऽधिकारिणा नरसिंहाद्युपासनं कार्यम् तस्य
मोक्षहेतुत्वाभावात्, फलांतरस्यानपेक्षितत्वात्, प्रत्युतविबोपासनविरोधित्वाच्च ।
ततश्च तत्प्रतिपादकविरुद्धवैयर्थ्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — नरसिंहाद्युपासनं न कर्तव्यमेवेति न भवति, किंतु —
विबोपासनमनुष्ठाय, विशिष्टफलापेक्षाचेत्कर्तव्यं, न चेन्नकर्तव्यमिति विकल्पः ।
नच — नरसिंहाद्युपासनाभावे दुरितनिवृत्त्यसिद्धिः — तीव्रया स्वविबोपासन-
यापि दुरितनिवृत्तिसिद्धेः । ततश्च अन्योपासनस्यापि कर्तव्यत्वात् न तद्वि-
द्याया वैयर्थ्यमिति सिद्धम् (अ०. ३९)

(४० - अधिकरणम् .)

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ

(सू०. ६२)

प्रकृतोपासनमेवेति ॥ उपासनाप्रसङ्गेन बुद्धौ सन्निधापितम् उपासन-
मेव विषय इत्यर्थः । बुद्धिसंनिहितोपासनाविषयं विवृण्वन् तत्र संदेहं शक्तुं
सिद्धांशं तावदाह — कामसाधनेति ॥ सूत्रं योजयति — कामसाधन इति॥
कामसाधनभगवद्रूपे पुत्रकामना चेत्, तत्साधनीभूता गुणाः, द्रव्यकामना-
चेत् तत्साधनीभूता गुणाः, अन्यान्यकामनाचेत् तत्तत्कामसाधनीभूता गुणाः,
तत्कामिभिरुपसंहरतव्याः, अन्येन नेति विकल्प एवेत्यर्थः । इममेव विकल्पं
व्यनक्ति — विकल्पश्चेति ॥ नेतिकोटौ हेतुपरतया पूर्वहेत्वभावादिति सूत्रांशं
(पा.ने १९.)

व्याचष्टे—**मुमुक्षूणामिति** ॥ अनेन—‘पूर्वहेत्वभावा’ दिति सूत्र(स्थं)पदं पूर्वस्य—
पूर्वकोटेः यो हेतुः धनादिकामना; तदभावादिति व्याख्यातंभवति ।
प्रकारान्तरेण सूत्रं योजयति — **मुमुक्षुष्वेववेति** ॥ अनेन — ‘काम्यास्तु
यथाकामं समुच्चीयेरन्ने’ ति सूत्रखंडस्य, काम्या गुणाः, यथाकामं मुमुक्षा-
रूपस्वकामनाऽविरोधेन उपासने समुच्चीयेरन्, न वा तद्विरोधेन फलकाम-
नया उपासनायां समुच्चीयेरन्नितियोजनोक्ता भवति । काम्या गुणा भगवत्प्रसाद-
कामनया उपास्या इत्येतत्कुत इति पृच्छति — **कुत इति** ॥ **कामाख्य-
हेत्वभावादिति** ॥ काम्यगुणोपासनप्रवृत्तौ हि कारणद्वयं फलकामना, प्रसाद-
कामना चेति, मुमुक्षोः फलकामनाभावात्, प्रसादकामनाहेतुरिति सिध्य-
तीतिभावः । ननु — न भगवत्प्रसादार्थं काम्यगुणोपासनंकार्यं तीव्रया बिंबो-
पासनयैव भगवत्प्रसादासिद्धे रित्यतआह । **प्रबलहेत्वभावाच्चेति** ॥ यस्य तीव्र-
बिंबोपासना वर्तते, न कार्यमेव तेन काम्यगुणोपासनं, यस्य तु नास्ति
तेन कार्यमेवेतिभावः । अनेन — ‘अपूर्वहेत्वभावा’ दिति पदं विच्छिद्यप्रबल-
हेत्वभावादिति व्याख्यातमिति बोध्यम् । ननु — ‘तुष्टोऽर्थेन गुरुर्यस्माकैवत्यं
दातुमप्यल’ मिति वचनात्, मोक्षहेतुज्ञानसाधनार्थमेव काम्यगुणोपासनं कार्य-
मित्यत आह — **नह्यर्थादिकमिति** ॥ ‘कामः तस्यतस्य भगवद्रूपस्थोपासनं
कल्पयेत्तद्गुणानां चोपसंहारं च कल्पये’ दित्युक्त्या लब्धमर्थमाह — **कुर्याद-
मुमुक्षुरिति** ॥

पूर्वपक्षस्तु — कामसाधनभगवद्रूपोपासनं, तदनुगुणगुणोपसंहारे
णावश्यकं, तत्साध्यस्य धनादर्शनेहेतुत्वात् । अतः काम्योपासनस्याऽऽवश्य-
कत्वात् व्यर्थः प्रथमः पाद इति ।

सिद्धान्तस्तु — कामसाधनरूपे कामसाधनगुणाः स्वस्वकार्यानुसारेणोप-
संहर्तव्या नवेति विकल्प एव नतु नियतिः । विकल्पश्च — अमुमुक्षुभिः
कार्यं, मुमुक्षुभिर्नेति । मुमुक्षूणां च कामनाविरहात् । अथवा — मुमुक्षु-
ष्वेवायं विकल्पः — फलार्थं न कार्यं, ईश्वरप्रसादार्थं कार्यमिति । अतः

कामनोपासनस्य वैकल्पिकत्वात् सार्थक्यं वैराग्यपादस्येति सिद्धम् (अ०. ४०)

(४१ - अधिकरणम्)

ॐ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॐ (सू. ६३)

उक्तव्याघातादिति ॥ 'आनंदादयः प्रधानस्य' (३ - ३ - १२)
 त्युक्तव्याघातादित्यर्थः । निरधिकारिकत्वादिति ॥ सामान्येन सर्वाधिकारित्वे
 उक्तव्याघातलक्षणबाधकसद्भावात् देवगन्धर्वमनुष्यादिविशेषाणां च प्रमाणाभा-
 वेन अनधिकारित्वा त्सामान्याभावस्य यावद्विशेषाभाव नियतत्वात्कर्तृसामान्याभाव-
 इति भावः । ननु-भगवदङ्गाश्रयत्वे 'चक्षोः सूर्यो अजायते' (ऋ.स. १०-२-१३)ति
 प्रमाणोदाहरणमयुक्तम् । तस्य तदप्रत्यायकत्वादित्यत आह — यत्र जन्मेति ॥
 साक्षात्तदप्रत्यायकत्वेपि तल्लिङ्गोपस्थापनद्वारा तत्प्रत्यायकत्वमस्त्येवेति तदुदाहरण-
 युक्तमिति भावः । ननु — अंगदेवाश्रयत्वेगुणोपसंहारस्यैव साध्यत्वात् 'समा-
 हारा' दिति तस्यैव हेतूकरणमयुक्तमित्यत आह — अत्रेति । 'अत्र सूत्रे
 समाहारपदं श्रुतिसूचकमूष्मेतिव' दित्येव टीकावाच्यपाठः, ननु — 'सूत्र-
 भाष्ययो' रिति । भाष्ये 'काषायणश्रुतौ समाहारवचना' दिति समाहार-
 प्रतिपादकश्रुतेः कंठत उक्तत्वेन तत्सूचकत्वाऽभावात् । एतेन — सूत्रे 'समा-
 हारा' दिति समाहारस्यैव हेतुत्वेनोक्तत्वात्समाहारवचनादिति भाष्यकारीयं व्या-
 ख्यानमयुक्तमिति परास्तम् । भाष्ये—अङ्गैरित्यादिपूर्वार्धार्थस्तु — 'न केवल-
 मङ्गेषु तत्तद्देवताभावनयापूर्यते, किन्तु — तत्तदङ्गदेवतागुणोपसंहारश्च तत्तदङ्गेषु
 कार्यः, यथा — चक्षुर्मनआदिषु सूर्यसोमादिगुणा महाप्रकाशकत्वाऽऽह्लाद-
 कत्वादय' इति तत्त्वप्रदीपेव्यक्तः । ऊष्मेतिवदिति ॥ 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'
 (ब्र०. सू०. ४ - २ - ११) ति सूत्रे ऊष्मपदस्य 'ऊष्मावदनूष्मावच्चे' ति
 श्रुति सूचकत्ववदित्यर्थः । उपास्यत्वेचेति ॥ 'गुणानां साधारण्यस्येत्यनु-
 वादः । 'सर्वेषामुपास्यत्वस्ये' ति व्याख्यानम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न अंगाश्रितदेवतोपासनं मुमुक्षुणा कर्तव्यम्, अधि-

कारिविशेषं लक्ष्यकृत्य तत्फलोद्देशेनाऽनभिहितत्वात् । नचैवमपि — अधिकारिविशेषः कल्पयितुं शक्यः — कल्पकाभावात् । नच — कल्पकाऽभावेऽपि कल्पनायुक्ता — ‘चोदनाद्यविशेषा’ (३ - ३ - १) दित्युक्तव्याघातात् । ततश्च निरधिकारिकत्वात् अंगाश्रितत्वेन देवतोपासनं न कर्तव्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — ‘चक्षोः सूर्यो अजायते’त्यादिना यथायथा भगवदङ्गाश्रयत्वमुक्तं तथोपासनं कार्यम् । अन्यथा तदुक्तवैयर्थ्यात्, ‘यस्मिन्यस्मिन्यो हि चांगे निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तथैवे’ति पौत्रायणश्रुतौ तथा विहितत्वाच्च । अङ्गैः पराद्ये हि देवा विसृष्टाः तत्तद्गुणान्परमे संहरेन । तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान्स्थानं मुमुक्षुः परमं ब्रजेते’ति काषायणश्रुतौ सर्वेषामुपसंहार्यत्ववचनाच्च, ‘साधारण्यात्सर्वगुणाः परस्य समाहार्यास्तत्त्वदशो मुमुक्षो’रिति मांडव्यश्रुतावपि सर्वेषामुपास्यत्वाभिधानात् । अतो देवानामङ्गाश्रितत्वेनोपास्यत्वात् सार्धकथं तद्विधानामिति सिद्धम् (अ०. ४१)

(४२ - अधिकरणम् .)

ॐ न वा ऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ (सू. ६७)

देवतोपासनस्य समर्थनादिति ॥ नन्वस्मिन्नधिकरणे अंगदेवतोपासना नैव कार्या असहभावश्रुतेरिति अकर्तव्यताया एव समर्थनात् कर्तव्यतासमर्थनादित्युक्तमिति चेत्, सत्यम् इहाधिकरणे अकर्तव्यतासमर्थ्यते, तथापि — न सर्वथा अकर्तव्यत्वम्, किंतु — देवतैरैरकर्तव्यत्वम्, ततश्च देवैः कर्तव्यताया अभिमतत्वात् देवतोपासनस्य समर्थनादित्युक्तमित्यदोषः । देवानामिति ॥ भगवदङ्गाश्रयत्वेन देवताविषयकमुपासनमित्यर्थः । न कर्तव्यमिति पूर्वपक्ष-इति । यद्यपि — न वाऽतत्सहभावश्रुतेरिति सूत्रेण नैव कर्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् कर्तव्यमिति पूर्वपक्षोक्तव्यः, तथापि — अस्मिन्नधिकरणे देवतापदयोग्यानां कर्तव्यताया अपि समर्थनात्तन्निवर्त्यः पूर्वपक्षो दर्शितः । सर्वशाखास्वनुक्तत्वादिति ॥ परिच्छेदेन तत्तद्योग्यगुणाभिधायकवैदिकदेशविद्यासु अंगदेवतोपासनस्याऽनुक्तत्वादित्यर्थः । एतेन — कर्तव्यत्वे विहितत्वस्यैव प्रयोजक-

त्वात् अकर्तव्यत्वे अविहितत्वमेव प्रयोजकमिति तदेव वक्तव्यम्, न तु सर्व-
शाखास्वनुक्तत्वमिति परास्तम् । परिच्छेदेन तत्तद्योग्यगुणकथनावसरे अनुक्तेर-
कर्तव्यताप्रयोजकत्वात् । कर्तव्यत्व इति ॥ यद्युपासनस्य कर्तव्यत्वं-
स्यात् तर्हि क्रियात्वात् कर्तव्यत्वात् अग्निष्टोमादिवत् तत्तच्छाखोक्तोपासनया-
सहोक्तिः स्यादित्यर्थः । तद्यथाज्योतिष्टोमस्य सर्वैः शाखिभिः कर्तव्यत्वात्त-
त्तच्छाखिकर्मनिरूपणावसरे ज्योतिष्टोमोऽप्युच्यते तद्वत् देवतोपासनमपि तत्तद्योग्य-
गुणोपासननिरूपकविद्यासु निरूपणीयं स्यादिति भावः । ननु — इदं सूत्रं
अतःसहभावश्रुतेः अङ्गदेवतोपासनं न कर्तव्यमिति यत्प्राप्तं तन्नैवेति व्याख्येयं
नतु नवाङ्गदेवतोपसंहारः कार्य इति, पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्वैलक्षण्यस्याऽऽवश्य-
कत्वादित्यत आह — गूढाभिसंधिनेति ॥ गूढाभिप्रायेण व्याख्यानस्य च नां-
ऽङ्गदेवतोपासनं युक्तं निरधिकारिकत्वादित्याशङ्कामभ्युपगमेन परिहर्तुमिदं सूत्र-
द्वयं 'न वा प्रकरणभेदा' (३ - ३ - ८) इति सूत्रवत्पूर्वाधिकरणशेषत-
यापि प्रवृत्तमिति सूचनं प्रयोजनम् । तथोपासनस्येति ॥ विशिष्य तत्तद्यो-
ग्यगुणोपासनविधायकेषु प्रकरणेषु तथोपासनस्याऽनुक्तत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तस्य
पूर्वपक्षाभेदं वारयितुमाह — अयमभिसंधिरिति ॥

पूर्वपक्षस्तु — भगवदङ्गाश्रयत्वेनोपासनं केनापि न कर्तव्यम्, तथो-
पासनस्य तत्तद्योग्यगुणोपासननिरूपणपरासु सर्वशाखासु तत्तद्योग्यगुणोपासनैः
सहानुक्तत्वात् । अतोऽङ्गदेवतोपासनस्याऽकर्तव्यत्वादुक्तमयुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न कर्तव्य एव सर्वैः भगवदङ्गेष्वङ्गदेवतोपसंहारः,
किं नाम देवैरेवकर्तव्यः, सर्वशाखास्वनुक्तेः काचिदेवोक्तेः । 'सत्योज्ञानः
परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः
सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासते' इति श्रुतौ तथैवदर्शनात् । अतो देवानां
भगवदङ्गाश्रयत्वेनोपासनमुक्तमुपपन्नमिति सिद्धम् (अ०. ४२)

इति श्रीसत्यनिधितिर्य श्रीचरण चरणाराधकश्रीमत्सत्यनाथयति विरचितायां

श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याऽम्बिनवचन्द्रिकायां

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः

पादः समाप्तः

अथ — तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः

श्री वे द ष्या सा य न मः

(१ — अधिकरणम्.)

ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ (सू. १)

एतत्पादार्थमिति ॥ ‘तर्हि अध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः किर्निबन्धन-
इत्यतः साधनेऽप्यवान्तरभेदेनेतिभावेने’ति वर्तते, तस्य — ‘एतत्पादार्थ-
दर्शयती’त्यनेन संबन्धः । अप्रसक्तत्वात् ज्ञानस्य तत्सामर्थ्यं न निरूपणीय-
मित्यत आह — भगवदपरोक्षज्ञानार्थमिति ॥ ज्ञानस्य द्वेधा प्रसक्तिः, अर्थतः
कण्ठश्चेति । तत्राऽऽद्या ‘भगवदपरोक्षज्ञानार्थ’मित्यनेनोक्ता, द्वितीया
‘तज्ज्ञानंतयाभवतीतिचोक्त’मित्यनेनोक्ता । ततश्च — नाऽप्रसक्तनिरूपण-
मितिभावः । अनेन — अस्यपादस्य पूर्वपादाऽऽनन्तर्ये कारणंचोक्तं भवति ।
अतिशयेन प्रवृत्तिरिति ॥ अतिशयबुद्ध्या प्रवृत्तिर्नस्यात्, किन्तु — स्वप्रयो-
जनसाधनताबुद्ध्यैव प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेन — सर्वपुरुषार्थसाधनत्वरूप-
महिम्नो निरूपणाऽभावेऽपि तृषार्तस्य अतिशयेन पानीये प्रवृत्तिवत् मुमुक्षोरातिश-
येन ज्ञाने प्रवृत्तिसंभवात् महिमवर्णनमयुक्तमितिपरास्तम् । पुरुषार्थत्वमेव-
नस्यादिति ॥ अनिष्टपुण्यवत् मोक्षविलम्बहेतुत्वात् ज्ञानस्य पुरुषार्थत्वं न
स्यादित्यर्थः । एतेन — इच्छाऽभावेऽपि स्वर्गादिप्राप्तिरितिब्रुता स्वर्गादीनाम-
पुरुषार्थत्वस्याङ्गीकृतत्वात् इष्टापादनमितिपरास्तम् । परेणेष्टतयाऽङ्गीकृतस्य
ज्ञानस्यैवाऽनिष्टत्वापादनात् । नतत्सर्वथेति ॥ सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात्सर्वोक्तृष्ट-
साधनमितिबुद्ध्यै नानापादनीयम्, किन्तु मोक्षसाधनत्वबुद्ध्यैवापादनीयमित्यर्थः ।
एतेन — पुरुषार्थान्तरसाधनत्वाऽभावेऽपि मोक्षसाधनत्वात् तदिच्छुना सर्वथा
ऽऽपाद्यमेवेति ‘नतत्सर्वथाऽऽपाद्य’मित्ययुक्तमितिपरास्तम् । श्रुत्यवलम्बे-
नेति ॥ ‘यंयलोक’ (आ०.५-१०) मितिश्रुत्यवलम्बेनेत्यर्थः । ज्ञानिनां

मोक्षेतरपुरुषार्थेच्छा नभवतीत्याशङ्कापरिहाराय पुराणसिद्धसौभर्यादिदृष्टान्तोक्तिः ।
 ननु — नमोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं वक्तुं युक्तम् , अपरोक्षज्ञानविधुराणां
 कर्मिणां फलाऽभावप्रसंगात् , शेषविधुरस्य शेषिणः फलजनकत्वाऽसंभवादि-
 त्यत आह — अत्र ज्ञानस्येति ॥ न ब्रूमो वयमपरोक्षज्ञानस्य प्रयाजादिवत्फल-
 साधनसहकारितयाऽङ्गत्वमिति, येनोक्तदोषः स्यात्, किं नाम कर्मणैव जाय-
 मानेस्वर्गे ऽतिशयाधायकत्वम् । ततश्च — अपरोक्षज्ञानविधुराणां कर्मिणामति-
 शयाऽसंभवेऽपि स्वर्गस्तु भविष्यत्येवेति भावः । ननु — यथा — श्रुतमपि ज्ञानस्य-
 प्राधान्यं कर्मप्राधान्यवचनानुरोधात् न स्वीक्रियते, तथा — ज्ञानप्राधान्यवच-
 नानुसरात् कर्मणोऽपि प्राधान्यं परित्याज्यम्, किन्तु — ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमिव
 कर्मणो ज्ञानशेषत्वमङ्गीकार्यम् । नच — परस्परशेषत्वमयुक्तमिति वाच्यम् क्वचित्
 ज्ञानस्य प्राधान्यं, कर्मणः शेषत्वम्; क्वचित्तु कर्मणः प्राधान्यं, ज्ञानस्य शेषत्व-
 मिति व्यवस्थासंभवात् । अथवा — उभयवाक्याऽन्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञान-
 कर्मणोरुभयोः सर्वत्र प्राधान्यमेवाऽस्तु नाऽन्यतरस्य अन्यतरशेषत्वमित्या-
 शङ्कते — नन्विति ॥ एतेन — ‘यथा ज्ञानस्य प्राधान्यं श्रुतमपी’त्यस्य
 विपर्ययं पर्यवसानबलेन ज्ञानकर्मणोः साम्य एव पर्यवसानात् ‘साम्यं वास्ति’ति
 पक्षान्तरकथनमयुक्तमिति परास्तम् । अकरणे प्रत्यवायेति ॥ ईषत्प्रत्यवायश्रुते-
 रित्यर्थः । एतेन ‘येन स्यात् केन स्यात् तेन ईदृश एवे’ (बृ०. ५. ५-१)
 ति ज्ञानिप्रशंसावचनविरोध इति परास्तम् । तद्वचनस्य बहुधालेपाभावपरत्वात् ।
 नन्वेवं तर्हि ॥ ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनम्, कर्मतु — तत्राऽतिशयाधाय-
 कत्वेन ज्ञानशेष इति बादरायणमतस्य वास्तवत्वे सतीत्यर्थः । आपादस्याऽनि-
 ष्टत्वदर्शनाय ‘नच मुनिमतस्ये’त्युक्तम् । ‘प्रामाण्ये’त्यादिविपर्ययपर्यव-
 सानम् । ततश्चैवं योजना — यदि — सूत्रोक्तं प्रमेयं वास्तवं स्यात् तर्हि —
 मुनिमतस्याऽप्रामाण्यं स्यात्, नच तस्याप्रामाण्यम्, अतः सूत्रोक्तमेवाऽयुक्त-
 मित्याशंकां स्मृत्या परिहरतीति । ननु — ‘अनेताकाशव’दित्ययुक्तं तस्य
 ‘पश्य’न्नित्येन वा, ‘व्याप्तज्ञानमहांशुमा’ नित्येन वा, अन्वयाऽसं-
 भवात् आकाशस्याचेतनत्वेन द्रष्टृत्वस्य वा, ज्ञानवत्त्वस्य वा, अभावादित्यत-

आह — अनन्ताऽऽकाशवदिति । नन्वेनेन दृष्टान्तेन किं लब्धमिति त आह —
 यथाकाशो व्याप्त इति ॥ अकाशवद्भगवज्ज्ञानस्याऽऽनन्त्यं लब्धमिति भावः ।
 तथा चोक्तमिति ॥ प्रथमस्कन्धतात्पर्यं इति शेषः । व्यत्यासोऽनन्वयश्चेति ॥
 ‘गवादिबत् द्विशफो न भवत्यश्व’ इति व्यत्यासदृष्टान्तः, ‘अनन्ताकाश-
 वत् व्याप्तज्ञानमहांशुमा’ निति अनन्वयदृष्टान्तः, अनन्ताकाशवदिति पदस्य-
 बुद्ध्याविवेकेन ‘व्याप्तज्ञाने’ति ज्ञानपदेन संबन्धीयत्वात् । ‘यथोर्णनाभिः
 सृजते गृह्णते च’ (आ०. १ - ७) इति प्रसिद्धदृष्टान्तः । विश्वकर्तृत्वरूप-
 साध्यस्याभावेऽपि बाह्यसाधननिरपेक्षेण यत्किञ्चित्कर्तृत्वस्य प्रसिद्धत्वेन केवलं बुद्ध्या-
 रोहोपात्तत्वात् । ‘दिविसूर्यसहस्रस्य भवेशुगंपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी-
 सा स्याद्भासस्तस्य महात्मन’ (भ०.गी०. ११ - १२) इति अभूतदृष्टान्तः ।
 महानसादिः सर्वसंहारकदृष्टान्तः साध्यसाधनयोरुभयोरपि तत्रोपसंहारात् ।
 तदन्यविषयमिति ॥ मानुषविषयं, प्रतिबंधकयुक्तदेवताविषयंचेत्यर्थः । गति-
 रुक्तेति ॥ ‘अधिकोपदेशा’ (३ - ४ - ६) इत्यत्रेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — ज्ञानं मोक्षमात्रसाधनम् न स्वर्गादिपुरुषार्थान्तरस्य,
 ज्ञानिनो मोक्षेतरपुरुषार्थे कामनाविधुरत्वात्; अकामितपुरुषार्थप्रदत्वे चाऽनिष्ट-
 पुण्यवन्मोक्षविलंबहेतुत्वेन पुरुषार्थत्वेमेव न स्यात् । अतो ज्ञानस्य मोक्षमात्र-
 हेतुत्वात् सर्वपुरुषार्थसाधनत्वबुद्ध्या न तदापाद्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — ज्ञानेन यावदपेक्षितं भवति तत्सर्वमाप्यते, न तु मोक्ष-
 मात्रम् । ‘ययं लोकं मनसा संविभाती’ (आ०. ५ - १०) इति श्रुतेः,
 न च — ‘परीक्ष्य लोकान् कर्मचिता’ (आ०. २ - १२) इति श्रुत्या, ‘प्रज-
 हाति यदा कामा’ (गी०. २-५५) इति स्मृत्या च, ज्ञानिनां कामाभावस्योक्त-
 त्वात्, कामितं ज्ञानेन भवतीत्युक्तमिति वाच्यम् — प्रायः कामाभावस्य
 श्रुत्याद्यर्थत्वेन सर्वथा कामाभावस्याऽतदर्थत्वात् । ननु — कर्मैव पुरुषार्थ-
 साधनम्, न ज्ञानम् न च — ‘ययं लोकं मनसा संविभाती’ इति पुरुषार्थवादविरोधः —
 तस्य कर्मणैव सिध्यति स्वर्गे अतिशयापापकरूपतच्छेषार्थत्वात् । किंचैवमेव-

आप्ततमो जैमिनिराचार्यो मन्यते । नच — ज्ञानस्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वं-
युक्तम् — देवानां कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच — श्रुतिद्वयबलात् ज्ञान-
कर्मणोरुभयोरपि स्वातन्त्र्ययुक्तम् — ‘यदेव विद्ययाकरोती’ (छा. १-१-१०)
ति ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाभिधानात् । ‘कर्मैव देहं दैविकं मानुषंवे’ति कर्मणः
प्राधान्यदर्शनाच्च । नच — ज्ञानिकृतकर्मणः फलाऽभावश्रवणात् न कर्म-
पुरुषार्थसाधनम्, अपितु ज्ञानमेव, कर्मानुष्ठानंतु मुक्तवत्तूलीयपि भविष्य-
तीतिवाच्यम् — ‘ज्ञानी च कर्माणी’ति ज्ञानिनोपि कर्मविधानेन फलसिद्धेः ।
ज्ञानिकृतफलाऽभावश्रुतिस्तु दुष्कर्मविषया । एवम् ‘एवंविदिपापंकर्म न श्लिष्यत’
इति वचनात् । ‘एवं त्वयिनान्यधेतोस्ती’ (ई०. उ०. २) ति कर्माकरणे-
प्रत्यवायश्रुतेश्चेतिचेत्, न — ज्ञानस्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वात्, ‘ज्ञाना-
देवे’ति श्रुतौ तथाभिधानात्, युधिष्ठिरादीनां ज्ञानेनैव सिध्यति पुरुषार्थे
कर्मणाऽतिशयदर्शनाच्च । नच — अस्तु ज्ञानमेव प्रधानम्, तथापि — न
कर्म तत्फले अतिशयाधायकतया तच्छेषः, किंतु — ज्ञान एवातिशयाधाय-
कतयेति वाच्यम् — कर्मकरणाकरणयोज्ञानस्य तुल्यत्वात् । अन्यथा — कर्मा-
भावे ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वं न स्यात् । नापि जैमिनिमतस्याऽप्रामाण्यम्,
तस्य भगवन्मतैकदेशत्वेन प्रामाण्यात् । नच — विरुद्धयोः प्रामाण्यायोगः —
भगवन्मतस्यदेवताविषयत्वात्, जैमिनिमतस्य प्रतिबद्धदेवताविषयत्वेन वा, मानुष-
विषयत्वेन वा, अविरोधात् । अतो ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् अत्य-
न्तापोक्षितं तदिति सिद्धम् (अ०. १.)

(२ — अधिकरणम्.)

ॐ असार्वलिकी ॐ (सू. १०)

सर्वेषामिति ॥ प्राणिभृन्मात्रस्थेत्यर्थः । सर्वाधिकारिकत्व इति ॥
असार्वधिकारिकाद्यागादैन्यमेष स्या ज्ञाऽऽधिक्यमितिभावः । ननु — ‘पुरु-
षार्थापेक्षितत्वात्ज्ञानेऽधिकारिते’ति भाष्य मनुष्यजनम्, फलार्थित्वमात्रस्या-
(पा. ने. २०.)

ऽधिकाराप्रयोजकत्वादित्यतः भाष्यमुपलक्षणपरमितिभावेनाह — फलार्थीति ॥ तत्राऽस्त्येवेति ॥ अनन्तकालिकेसंसारे सर्वेषां क्रमेण ज्ञानफलेमोक्षे अर्थिता भवेदेवेत्यर्थः । एतेन — पामराणां मोक्षेऽर्थित्वाभावात् ‘अस्त्येव’ त्युक्तमिति परास्तम् । कदाचिद्विष्यतीत्यर्थस्यैव विवक्षितत्वेन वर्तमानत्वस्याविवक्षितत्वात् । कुतस्तदर्थिता भविष्यतीत्यत आह — निर्दुःखेति ॥ मोक्षस्वरूपज्ञाने तदर्थित्वमवर्जनीयमितिभावः । एवमपि — सामर्थ्याभावान्नाधिकारितेत्यत आह— अस्तिचेति ॥ श्रवणादावपि सामर्थ्यं कदाचिद्विष्यतीतिभावः । तदुपयोगिनीति ॥ त्रिद्वत्तापि प्रयत्नेन भविष्यतीतिभावः । एवंच — सर्वेषामिति ॥ अधिकारिप्रयोजकस्य अर्थित्वादेः सद्भावेपि कस्यचिदधिकाराभावे कस्यापि नस्यात् अविशेषादितिभावः । ननु — भाष्ये लाघवात् ‘ज्ञानाधिकार’ इति वक्तव्ये ‘अधिकारिते’ति किमर्थमुक्तमित्यत आह — वक्ष्यमाणसूत्रमिति ॥ भगवद्भक्त्यादिमतामेवेति ॥ तत्त्वज्ञानपर्यवसन्नाध्ययनाधिकारो भगवद्भक्तिमतामेव नाऽन्येषामित्यर्थः । एतेनाऽभक्तस्य वेदाध्ययनानधिकारे महानुभावस्य चतुर्मुखस्य विरोचनाध्ययनादौ प्रवृत्तिर्नस्यादिति परास्तम् । तदध्ययनस्य मिथ्याज्ञानपर्यवसायित्वेन भक्तेरनङ्गत्वात् ॥

पूर्वपक्षस्तु — सर्वेषामप्यस्ति ज्ञाने ऽधिकारः, तदुपयोगिनोऽर्थित्वादेः सर्वत्रसौलभ्यात् । सत्यप्यधिकारप्रयोजके कस्यचिदनधिकारे कस्यापि न स्यादिति निराधिकारिताप्रसङ्गः । अतः सर्वेषां ज्ञानाधिकारित्वात् न तदतिशयवदिति ।

सिद्धान्तस्तु — न सर्वेषां ज्ञानाधिकारः, किं नाम सत्यपिदेवत्वे, यथा — ब्रह्मद्वयाधिकशतानामेव सोमाधिकार इति विभागः, तथा — सत्यप्यर्थित्वे केषांचिदधिकारो न सर्वेषामिति विभागः । यदि नार्थित्वम् अधिकारप्रयोजकं तर्हि — किंविशेषेण विशिष्टानाम् अधिकार इतिचेत्, हरिभक्तिपूर्वकाध्ययनव्रतामितिगृहाण । अतो ज्ञाने सर्वेषामधिकाराभावात् अतिशयितं तदिति सिद्धम् (अ०. २.)

(३ - अधिकरणम् .)

ॐ नाऽविशेषात् ॐ (सू . १३)

पूर्वपक्षस्तु — सर्वेषामेकप्रकारेणैव ज्ञानाधिकारः, अधिकारतार-
तम्यकल्पकाभावात् । नच — ज्ञानतारतम्यान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धिः — अधि-
कारसाम्येऽपि प्रयत्नतारतम्यादेव तत्सिद्धेः । अतो न ज्ञानं कर्मणः सकाशा-
दतिशयवदिति ।

सिद्धान्तस्तु — न देवादीनां साम्येन ज्ञानाधिकारः, ज्ञानसाम्यप्रसङ्गात् ।
नच — शक्तितारतम्येन ज्ञानतारतम्यमुपपन्नमितिवाच्यम् अधिकारतारतम्याभावे
शक्तितारतम्यस्यैवाऽयोगात् । अतः संपूर्णज्ञानाधिकारस्य सर्वसुलभत्वाभावात्
सातिशयं ज्ञानमिति सिद्धम् (अ०. ३.)

(४ - अधिकरणम्,)

ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ (सू . १४)

असत्प्रवृत्तावपीति ॥ ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषसमर्थनव्याजेन
असत्प्रवृत्तावपि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वनियमलक्षणमहिम्नः समर्थनादित्यर्थः ।
एतेनाऽसत्प्रवृत्तौ न ज्ञानिनो मोक्ष इति पूर्वं पक्षः, असत्प्रवृत्तावपि मोक्षो-
भवत्येवेति सिद्धान्तश्चाभिधेयः, नतु ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां न विशेष इति
पूर्वपक्षः, अस्ति विशेष इति सिद्धान्तश्च वक्तव्य इति परास्तम् । येन-
स्यात्केनस्या 'दित्यस्याऽर्थमाह — सचसतावासतावेति ॥ आद्याधिकर-
णोक्तमिति ॥ कर्मणो ज्ञानशेषत्वमयुक्तमित्यर्थः । यथार्किचिद्भृत्यं प्रतीति ॥
यथा— अहंस्वतन्त्रः, तथा — त्वमपीति मृत्युस्तुलिलाभाय यथा यथेष्टं कुर्वि-
त्युच्यते, तथेत्यर्थः । अथवेति ॥ स्तुत्यर्थमिति पूर्वोक्तः पक्षो मनुष्यविषय-
एव, अनुज्ञामात्रमिति पक्षस्तु देवताविषयएव, न मनुष्यविषयः ' विधि-
नियता मनुष्या अनियता हि देवा ' इति गौपवन्श्रुतिरिति विवेकः । असत्प्रवृत्त्या-
विशेषो न युज्यत इत्यत्र हेतुमाह — तथासतीति ॥ अस्तु येषामसत्प्रवृत्तिः

तेषां न मोक्षो भविष्यतीत्यत आह — तथाचेति ॥ ‘अनियमः सर्वेषां’ (ब्र०.सू०, ३-३-३२) मित्यत्र ज्ञानिषु केषांचिमोक्षः केषां चिदमोक्ष इति न नियमः, अपितु — सर्वेषांमोक्षएवेत्युक्ताऽनियमव्याघातइत्यर्थः । ‘सत्प्रवृत्त्याविशेषो नयुज्यत’ इति प्राक्प्रतिज्ञाताऽर्थे हेतुमाह — सत्प्रवृत्तिसमुच्चितस्येति ॥ इत्यत आह इति ॥ ‘कामकारेणचैके’ (३-४-१५) इति सूत्रोदाहृतश्रुत्या एतमर्थं समर्थयितुं प्रतिजज्ञइत्यर्थः । ज्ञानोपदेशविधानादिति ॥ अपरोक्षज्ञानाद्योपदेशविधानादित्यर्थः । ननु — अपरोक्षज्ञानाद्योपदेशविधानादित्युक्तम्, उपदेशस्य परोक्षज्ञानसाधनत्वेनाऽपरोक्षज्ञानार्थत्वाभावादित्यत आह — अपरोक्षज्ञानस्यचेति ॥ तथाच — अपरोक्षज्ञानोत्पादाय परोक्षज्ञानजनकोपदेशविधानं नाऽनुपपन्नमितिभावः । नाप्ययंसदसत्प्रवृत्तिविषयइति ॥ यद्यपि — सूत्रकृता ‘स्तुतय’ (३-४-१४) इति सूत्रखण्डेन श्रुत्यर्थतयोक्तः कामचारः सदसत्प्रवृत्तिविषय इति निषेध उपपन्नो बोध्यः । द्वाविहकामचारौ श्रुत्यर्थौ तत्रैकोबादरायणोक्तः सदसत्प्रवृत्तिविषयः, अपरस्तु — जैमिनिविज्ञातः सत्प्रवृत्तिमात्रविषय इति विवेकः । एतेन — सूत्रकृता श्रुत्यर्थकामचारस्य सदसत्प्रवृत्तिविषयत्वस्योक्तत्वात् पुनस्तन्निषेधोऽनुपपन्न इति परास्तम् । पूर्वं सदसत्प्रवृत्तिविषयकामचाराऽभिधानमुखेन निषेधशास्त्राऽबद्धत्वेन स्तुतिरुक्ता, इहतु — विध्यबद्धत्वेन स्तुतिरुच्यत इतिभेदः । ‘ब्राह्मणोनहन्तव्य’ इत्यस्य विद्वदधिकारिकत्वं कुतइत्यत आह — अयंचेति ॥ अधिकारिविशेषाऽनुक्तेः सामान्यनिषेधोऽयं ज्ञानिष्वपि वर्ततइत्यर्थः । सदाचारविधित्वमेवेति ॥ सदाचारपरत्वमेवोक्तत्वेत्यर्थः । ‘अनुष्ठेयंबादरायण’ (३-४-१९) इति सूत्राऽभिप्रायमाह — केनस्यादित्यादिना ॥ ‘येनस्यात्केनस्या’ दितिवाच्यं देवानां प्रागुक्तरीत्या मनुष्याणामिव सदसत्प्रवृत्तिविषयकामचाराऽभिधानमुखेन न स्तावकम्, नापि जैमिन्युक्तदिशा विधिबन्धवर्जितत्वेन स्वेच्छया सर्वाचरणाऽभिधानमुखेन विध्यबद्धत्वेन स्तावकम्, किन्तु—अनुष्ठेयानांमध्ये स्वेच्छया केषांचिच्चरण, केषांचिदचरणमिति कामचाराऽभिधायकमित्यर्थः । एतेन — यथेष्टाचारित्वेन विधिबन्धवर्जितत्वेन स्तुत्योश्च

कामचारश्रुतितात्पर्यविषयतया प्रागुक्तत्वात्तन्निषेधो ऽनुपपन्न इति परास्तम् ।
 कामेनेति ॥ ननु — इदंवाक्यं देवान्प्रति अनुष्ठेयानामग्ने कामचरणप्रति-
 पादकमिति कुतोऽङ्गीक्रियते निषिद्धाचरणेऽपि अनुज्ञाप्रतिपादकं किं नस्यादित्यत-
 आहेत्यर्थः । **प्राप्तिसद्भावादिति ॥** विहितमध्यएव स्वेच्छया कस्यचित्परि-
 त्यागे सर्वानुष्ठातृसाम्यंतावत् संभावितम्, स्वेच्छया एकप्रासमात्रं परित्यजतः
 संपूर्णभुक्तवता तृप्तत्वेन साम्यस्य दर्शनादितिभावः । **सर्वाचरणपक्षेत्विति ॥**
 निषिद्धस्याप्याचरणपक्षे अभक्ष्यमशकादेरन्नेनसह भुक्तवतो वमनाऽवश्यंभावात्
 अन्नमात्रंभुक्तवता साम्याभावस्य दर्शनेन निषिद्धाचरणं कुर्वतो विहितमात्रानुष्ठातृ-
 साम्यस्या ऽसंभावितत्वात् 'येनस्यात्केनस्या' (वृ०. ५-५-१) दिति प्रमा-
 णदर्शने साम्यसंभावनावुद्धिरेवस्यात् ननु निश्चयः । संभावितेऽर्थेप्रवृत्तस्य
 प्रमाणस्य निश्चायकत्वात् । असंभाविते प्रवृत्तस्य संभावनावुद्धिमात्रजनकक्षमत्वा-
 दितिभावः । **संभवज्ञापनादिति ॥** असंभवनिवृत्तिशब्दो ऽत्र तत्साधननि-
 श्चयपरः । अस्मत्पक्षेसाम्यनिश्चयोभवति, त्वत्पक्षे तु साम्यसंभावना, संभाव-
 नातो निश्चयस्य ज्यायस्त्वात् । विहितेष्वेव कस्यचिच्चरणं, कस्यचित्त्याग
 इति अनुज्ञानमेव कामचारश्रुत्यर्थो ऽभ्युपगन्तव्यइत्यर्थः । **सत्यमस्मिन्पक्ष-**
इति ॥ अस्मिन्पक्षेसाम्प्रोक्तिः निश्चयजनकत्वेन सम्यक्संबध्यत इति सत्यम्,
 तथापि — साधनतारतम्ये फलतारतम्याऽवश्यंभावात् सकलविहितानुष्ठात्रा-
 किंचित्परित्यक्तवतः साम्याऽयोगेन मुद्ग्यापियोजना न सार्ध्वात्यतआहेत्यर्थः ।
 ज्ञानिनामिति ॥ परमात्मदर्शनप्रयुक्ताऽऽह्लादनिमग्नानां कर्तव्यकर्मपूर्तेः बाल-
 खिल्यादिभिः क्रियमाणत्वेन परमात्मदर्शनप्रयुक्तकर्मपरित्यागस्य न फलपूर्णता-
 विरोधित्वमितिभावः । **भाष्येयेनस्यात्केनस्यादिति ॥** 'विधिर्वेति, तथा
 नाऽन्येषामिति' इति वाशब्दद्वयश्रवणात् अस्मिन्नेवसूत्रे मतद्वयमुच्यत इति भ्रम-
 निरासायाह — **उक्तस्यैवेति ॥** आद्योवाशब्दः 'येनस्यात्केनस्या' दिति
 श्रुतेः, 'स्तुतयेऽनुमतिर्वै' त्यादिपूर्वसूत्रोक्तव्याख्यानात् ; 'विधिर्वाधारणव'
 दिति सूत्रोक्तव्याख्यानमन्यदेवेति ज्ञापनाय 'येनस्यात्केनस्या' दिति भाष्यस्य,
 'एवंस्वमतानुसारिणी' त्यादिभाष्यं विवरणम् । ततश्च प्रथमवाशब्दोक्तमेव

द्वितीयवाशब्देनोच्यत इति पुनर्वाशब्दो नाऽनुपपन्नइत्यर्थः । नायंयथेष्टाचरणविधिरिति ॥ 'येनस्या'दिति यथेष्टाचरणविधिरिति न युक्तं, 'निषिद्धं-कर्तव्यमेवे'ति विस्पष्टचोदनाऽभावेन विधित्वस्य दूषितत्वात्, अधर्माऽनुष्ठान-प्रसंगाच्चेत्यर्थः । भाष्ये — नतत्रेति ॥ तत्र — ज्ञानिकामनाविषये अधर्मशङ्का = निषिद्धत्वशङ्का, न कार्येत्यर्थः । नतश्च निषिद्धकर्तव्यमेवेति विस्पष्टविध्य-भावेऽपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति निषेधसद्भावेऽपि अस्यविधित्वनाऽनुपपन्नम्, ज्ञानिनो निषिद्धे कामनाऽभावादिति भावः । कुतो नतत्रेति ॥ ज्ञानिनामपि विश्वामित्रादीनां निषिद्धे कामनादर्शनादधर्मशङ्का न कार्येत्येतत् कुतः स्यात् नकुतोऽपि स्यादित्यर्थः । अत्रटीकायां 'स्वेच्छयैवे'ति भाष्यप्रतीकप्रहणानन्तरं 'चोदनायत इतिशेषः' इत्यतः प्राक् 'अतब्रह्मण इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनानित्येव-ज्ञातव्यम्, विषयविभागस्यवक्ष्यमाणत्वा'दितिवाक्यद्वयं श्रूयमाणमपि न टी-कान्तर्गतमन्तव्यम्, अपितु—प्रक्षिप्तम् ; अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम्, 'भावशब्दाच्च' (ब्र. सू. ३ - ४ - २२) पारिप्लवार्था इतिचेन्नविशेषितत्वा' (ब्र०.सू०. ३ - ४ - २३)दिति सूत्राम्यां स्वेच्छानियतत्वं ब्रह्मणएवेतिनिर्णीतत्वेन 'स्वेच्छैयैवे'ति स्मृतिगतब्रह्मशब्दस्य ज्ञानिमात्रपरतयाव्याख्यानस्याऽयुक्तत्वात्, विषयवि-भागस्येत्युत्तरवाक्यस्याऽसङ्गतत्वाच्च । भावबोधे तु — गङ्गाजलाऽनुप्रविष्टरथ्यो-दकस्यसेव्यत्वदर्शनात् टीकाप्रवेशमात्रेण प्रक्षिप्तयोरपिवाक्ययोर्व्याख्येयत्वमिति-बुद्ध्या व्याख्यानंकृतम् । नतुटीकान्तर्गतत्वबुद्धयेतिदृष्टव्यम् ! चोदनायत इति-शेष इति ॥ अनेन — चतुर्मुखस्य, विष्णोः प्रत्यक्षचोदना = साक्षादुपदेशो यतोऽस्ति, अतः तन्मतम् अधर्ममिश्रत्वेन नाऽऽशङ्क्यमिति मूलस्ययोजनो-क्ताभवति । इदमुक्तंभवति — विश्वामित्रादीनां निषिद्धेकामनासद्भावेऽपि 'येन-स्या'दितिकामचारविधिविषयस्य चतुर्मुखस्य निषिद्धविषयकामनाऽभावस्यप्रमाण-सिद्धत्वात् न तत्राऽधर्मशङ्का कार्येत्युक्तं युक्तमिति । उक्तमाक्षिप्येति ॥ 'विधिर्वै'ति पूर्वसूत्रोक्तं विधित्वमाक्षिप्येत्यर्थः । पूर्वोक्तिति ॥ 'येनस्या'दितिवाक्यस्य स्तुतित्वं विधित्वंचोक्तं; तत्र पूर्वसूत्रोक्तस्तुतित्वमेव युक्तं नतु 'विधिर्वै'ति सूत्रोक्तविधित्वमित्यर्थः । एतेन स्तुतिरित्येतावता पूर्णत्वात्

‘पूर्वोक्ते’ ति व्यर्थमिति परास्तम् । कुत इति ॥ स्वेच्छाचरणविधिः कुतो न भवतीत्यर्थः । स्वीकारादिति ॥ अकरणे प्रत्यवायभयेन स्वीकारादित्यर्थः । स्तुतिमात्रमिति ॥ ‘येनस्या’ दितिवाक्यं सर्वान्प्रति स्तुतिरेव नतु कंचित्प्रति स्वेच्छाचरणविधिरित्यर्थः । ज्ञानिनामिति ॥ इदंवाक्यं ज्ञानिनां न स्वेच्छाचरणविधिः, अपितु स्तुतिरित्यङ्गीकारे त्वदुक्तं स्तुतिमात्रविषयत्वं सर्वविध्यतिदूरत्वे पर्यवसन्नं स्यादितिभावः । एतेन — सर्वविध्यतिदूरत्वेन स्तुतिविषयत्वं स्यादित्येतावता पूर्णत्वात्, मात्रपदंन्यथं स्यादिति परास्तम्, मात्रशब्दस्याऽवधारणार्थकस्य परोक्तविधित्वाऽनुवादार्थत्वात् । अयमत्रविवेकः — यदीदं ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधिर्नभवति अपितु — स्तुतिरित्येतावदापादकं, तर्हि सर्वविध्यतिदूरत्वं स्यादित्यापाद्यमिति । अस्तु अविष्यात्मकस्तुतिविषयत्वं सर्वविध्यतिदूरत्वेपर्यवसन्नम् इष्टत्वादित्यत आह—नचेति ॥ परमात्माधीनत्वेपीति ॥ परमात्माधीनत्वेपि ज्ञानिनां सर्वविध्यतिदूरत्वप्रापककेवलस्तुतिविषयत्वं किं न स्यादित्यर्थः । ज्ञानिनामिति ॥ अस्मवाक्यस्य स्वेच्छाविधित्वाऽभावेपि न सर्वविध्यतिदूरत्वे पर्यवसन्नता ज्ञानिनां सामान्यविधिसद्भावात् । ततश्च केवलस्तुतिविषयत्वेपि न ज्ञानिनांसर्वविध्यतिदूरत्वं प्राप्नोतीतिशङ्कां परिहर्तुमित्यर्थः । ननु — ज्ञानिनामिति ॥ नन्विदमचोद्यं चोद्यते ज्ञानिनांस्वेच्छाचरणविधौ ‘स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणोविधिचोदिता । विधीनां विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छयाकृतौ’ इति स्फुटप्रमाणद्वयस्योदाहृतत्वादितिचेत्, नन्मोक्षयम् ‘विधिर्वाधारणवत्, (३ - ४ - २०) स्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्नाऽपूर्वत्वात्’ (ब्र०. सू०. ३ - ४ - २१) इति सूत्रद्वयमाध्यप्रवृत्त्युत्तरकालं भवतीयमाशङ्केति येनोक्तदोषः स्यात्, किन्नाम—ततः प्रागेव सूत्रदर्शनादेवोत्पन्ना ‘भावशब्दाच्चे’ (ब्र.सू. ३ - ४) ति सूत्रेण निवर्तत इति । अतीतमूत्र इति ॥ ‘स्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्नाऽपूर्वत्वात्’ (३ - ४ - २१) इति पूर्वसूत्रे स्तुतिमात्रत्वनिषेधेन अर्थात् स्वेच्छाविधित्वसिद्धेः तत्समुच्चयमात्रशब्द इत्यर्थः । पुनश्चयथाविधानमित्याद्यनुसारेणेति ॥ यद्यपि — ‘प्रातरुत्थाय, यस्त्वात्सरति’ रित्यादिवाक्यानां पारिप्लवार्थत्वप्रसक्ता वपि ‘न यथाविधान’ मित्यादिवाक्यस्य पारिप्लवार्थत्वप्रसक्तिः ‘विधिर्भावेप्रजा-

पते' रिति शब्दश्रवणात् । तथापि 'प्रातरुत्थाये' त्यादिवाक्यानां चतुर्मुखेतर परत्ववत् चतुर्मुखपरत्वमप्यस्तीति मन्यमानस्य यथाविधानमिति वाक्येऽपि पारिप्लवार्थत्वशङ्का भवत्येवेति द्रष्टव्यम् । केन स्यादित्यादिव्यपदेशा इति ॥ आदिशब्देन 'प्रातरुत्थाये' त्यादिवाक्यं ग्राह्यम्, 'प्रातरुत्थाये' त्यादिवाक्यानां यथावस्थिताऽर्थनिर्णायकत्वाभावात् इदमपि वाक्यं न निर्णायकमिति भावः । ननु — 'प्रातरुत्थाये' त्यादिवाक्यानां ब्रीहियवशास्त्रवत् अविरुद्धार्थत्वं न स्यादित्यत आह — वस्तुनिचेति ॥ क्रियासु विकल्पसंभवात् ब्रीहियवशास्त्रयोरविरुद्धार्थत्वसंभवेऽपि वस्तुनि क्रियाभिन्ने विकल्पाऽसंभवात् 'प्रातरुत्थाये' त्यादिवाक्यानां विरुद्धार्थत्वमवर्जनीयमेवेति भावः । अत्र गुणसूत्रम् — 'तथाचैकवाक्योपबन्धात्' इति । अस्यार्थः — एवं ज्ञानिनां त्रैविध्येसिद्धे एकैकम्यवाक्यस्य स्वस्व विषयेणोपबन्धात् प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणसंबन्धात् 'प्रातरुत्थाये' त्यादिवाक्यानां न पारिप्लवार्थत्वमिति । एतेन — भिन्नविषयाणां भेदेषां वाक्यानां मेकवाक्यत्वाऽभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । अनेन जैमिनिमतमिति ॥ उपलक्षणमेतत् 'स्तुतयेऽनुमतिर्वे' (ब०. ३ - ४ - १४) तत्र स्तुतय इति सूत्रखण्डोक्तं स्तावकत्वमपि मानुषविषयमित्यपि द्रष्टव्यम् । नच देवानामिति ॥ उपलक्षणमेतत् ; मनुष्याणामित्यपि ग्राह्यम् । 'विधिर्वाधारणवत्' (३ - ४ - २०) इति सूत्रोक्ततृतीयमतस्य चतुर्मुखविषयत्वे देवानां, मनुष्याणां च, स्वेच्छाचरणे विध्यभावप्राप्तेः, भाष्ये — स्वमतानुसारिणी प्रवृत्तिः ब्रह्मणो विहिते'ति वक्तव्यत्वात् ज्ञानिनामिति सामान्यवचनमयुक्तमिति नवाच्यमित्यर्थः । प्रायस्तेषामिति ॥ सत्यमिह भाष्यकृता 'ब्रह्मणो विहिते'ति वक्तव्यम्, तथापि — देवानां ब्रह्मवन्नियमेन स्वेच्छाचरणविध्यभावेऽपि 'स्वेच्छानुवृत्तैव भवे'दिति वक्ष्यमाणप्रमाणबलेन प्रायः स्वेच्छाचरणविधिः सद्भावात् मनुष्याणां स्वेच्छाचरणाऽनुज्ञामात्रसद्भावात् न दुर्भयसूचनाय, भाष्ये — 'ज्ञानिना' मितिसामान्येनोक्तमिति भावः । आद्यं चोद्यं परिहृतमिति ॥ 'कामकारेण चैक' (३ - ४ - १५) इत्यादिसूत्रत्रयेणैकमर्थः । अस्त्विति ॥ ज्ञानिनः सद्यवस्था विशेषोऽस्तु, किं नाम सत्प्रवृत्तिसाध्यो विशेषो मोक्ष एवाऽस्तु नतु मोक्षगतो

ऽतिशय इतिभावः । ननु — कामचाराणामपि मोक्षश्रुतेः, न सत्प्रवृत्ति-
मोक्षसाधनं, अपितु — विशेषस्यैवसाधनमित्याशङ्क्य निषेधति — कामचारा-
णामिति ॥ असत्प्रवृत्तेरिति ॥ कामचारश्रुतिबलादसत्प्रवृत्तेरप्रतिबन्धकत्व-
लाभेऽपि सत्प्रवृत्तेर्नमोक्षसाधनत्वं विहन्यते, तच्छ्रुतेः कामचारस्यप्रतिबन्धक-
त्वाऽभावमात्रे तात्पर्यादितिभावः । यथेति ॥ यथा — गतिसाधनाऽश्वादीना-
मन्यथासिद्धत्वात् न गतिफले हेतुता, तथा — प्रकृतेर्पीतिभावः । शङ्कते —
यदीति ॥ नतर्हीति ॥ ‘ज्ञानादेवस्वर्गो ज्ञानादेवाऽप्यवर्ग’ इति वचनात्
इष्टमात्रस्य ज्ञानादेवसिद्धेर्न सत्प्रवृत्त्या प्रयोजनम्, तथा — असत्प्रवृत्ति-
साध्यस्याऽनिष्टस्य ज्ञानबलेनैव निवृत्तिसंभवात् नाऽसत्प्रवृत्त्या हानिरिति न
ज्ञानिनाऽसत्कार्यस्याज्यमित्यर्थः । सत्प्रवृत्तेरसत्यागस्य च फलमाशङ्क्य निषे-
धति — नचेति ॥ ज्ञानादेवेति ॥ तस्यसर्बेष्टसाधनत्वादितिभावः । एतेन —
ज्ञानस्याऽनिष्टहेतुत्वाऽभावात् ज्ञानेनैवाऽसत्प्रवृत्तिफलं भवतीत्यभिधानमयुक्तमिति-
परास्तम् । चरतिर्गतिरिति ॥ भक्षणस्यपृथगुक्तत्वादितिभावः । भाष्ये —
योयोदेवमनोगत इति ॥ यः चतुर्मुखमनोगतः सनियमेन धर्मः, तदितर-
देवमनोगतस्तु प्रायेणधर्म इत्यर्थः । एतेन चन्द्रसुग्रीवकृतस्वोच्चदारपरिग्रहस्य
धर्मत्वप्रसंगोनिरस्तः ।

पूर्वपक्षस्तु — न सदसत्प्रवृत्तिभ्यां ज्ञानिनो विशेषोऽस्ति, ‘येनस्या-
त्केनस्या’ (बृ०. ५. ५-१) इति यथेष्टप्रवृत्तिविधानात्, नहि मोक्षादतिश-
यितं फलमस्ति, यत् सत्प्रवृत्त्या भवेत्, नाऽपि मोक्षे दुःखमस्ति, यदसत्प्र-
वृत्त्या भवेत्, अतः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां ज्ञानिनो विशेषाऽभावात् आद्याऽधिकर-
णोक्तं कर्मणोज्ञानशेषत्वमयुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — अस्यैव ज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषः, ‘येन-
स्यात्केनस्या’ इत्यस्य निषेधशाल्त्राऽबद्धतया ज्ञानिस्तुतिवत्त्वेनाऽविधित्वात्, अथवा—
अनुमतिमात्रमेतत् । ननु — सदसत्प्रवृत्तिभ्यांविशेषाङ्गीकारे असत्प्रवृत्त्या
प्रतिरुद्धत्वात् न ज्ञानेनमोक्षः स्यादितिचेत्, न — ‘कामचाराः काममक्षा’

इति यथेष्टाचारेपि मोक्षाऽभिधानेन असत्प्रवृत्तेरप्रतिबन्धकत्वात् । किंच — प्रारब्धस्याऽपि पापस्योपमर्देन 'ॐ मित्युच्चार्ये' ति श्रुतौ मोक्षः श्रूयते, ततश्च — ज्ञानिकृतस्य पापस्य मोक्षाऽप्रतिबन्धकत्वमनायासेन सिद्धम् । अथवा — 'प्रातरुथायाऽधसन्ध्यामुपासीते' त्यादौ ज्ञानिनः सन्ध्यावन्दनाद्याऽऽचारपरामर्शात् विधिबन्धवर्जितत्वेन कामचरणमेव 'येनस्यात्केनस्या' दिति श्रुत्योच्यते, नतु निषिद्धकर्तव्यमेवेति विधीयते, 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यपवादश्रवणात् । अथवा — 'येनस्यात्केनस्या' दिति श्रुत्या अनुष्ठेयानामप्येव केषांचित्स्वेच्छयाऽनुष्ठानं, केषांचित्परित्याग इति कामचरणमुच्यते, 'तेनेदृशाएव' ति साम्याऽभिधानात् । अथवा — पुनरस्तु त्रैवर्णिकानां वेदधारणविधिवत् 'येनस्यात्केनस्या' दिति विधिर्ज्ञानिनाम्, ननु — येनस्यात्केनस्या' दिति विध्यतिदूरत्वेन ज्ञानिनां स्तुतिरेव न विधिः, तैरपि सामान्यविधिस्वीकारादिति चेत्, न — 'येनस्यात्केनस्या' दित्यस्य विध्यतिदूरत्वे सन्ध्यावन्दनादिसामान्यविध्यभावस्याऽनेन वाक्येनोक्तत्वात्, स्वेच्छाचरणविधेश्च त्वयाऽङ्गीकारात् सर्वविध्यतिदूरत्वेन स्तुतिवत्प्रसङ्गात् । नच — तदिष्टम् — तस्येश्वरधर्मत्वात् । भवेदेतद्वाक्यं स्वेच्छाचरणविधायकं, यदि ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधिरस्तीत्यत किंचित्प्रमाणं स्यात्, नच तदस्तीति नेदं विधिवाद्यभिमतमिति चेत्, न — ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविधेः 'विधिर्भावे प्रजापते' रिति प्रमाणसिद्धत्वात् । ननु — केनस्यादिति वाक्यस्य 'प्रातरुथाये' ति वाक्यानुसारेण जैमिनिमतमवलम्ब्य ज्ञानिभिः समस्तकार्यमित्यर्थोक्तः, तथा — 'यस्त्वात्मरतिरेवस्या' (गी०. ३ - १७) दिति वाक्यानुसारेण स्वेच्छाचरणाऽनुज्ञानमर्थोक्तः, पुनश्च 'यथाविधान' मित्याद्यनुसारेण स्वेच्छाचरणविधायकत्वमुक्तम्, ततश्च — इदं वाक्यं न कस्याप्यर्थस्य निश्चायकं स्यादिति चेत्, न — ज्ञानिनां त्रिविधत्वेन, तत्तदधिकाराऽनुसारेण तत्तन्निश्चायकत्वसंभवात् । तत्रविधिनियता मनुष्या, अनियता देवाः, स्वेच्छानियतश्चतुर्मुख इतिविवेकः । ततश्च 'प्रातरुथाये' त्यादीनां यस्त्वात्मरतिरित्यादीनां, तथा — 'यथाविधानमपर' इत्यादिवाक्यानां चाऽविरोधोभवति । नतु — सत्प्रवृत्त्या ज्ञानिनां विशेषश्चेत् तत्प्रवृत्तिसमुद्भित-

मेव ज्ञानं मोक्षसाधनमिति तद्विधुराणां ज्ञानिनां मोक्षो न स्यादिति चेत्, न
 ब्रूमो वयम् — अग्निहोत्रादिसमुचितस्यैव ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमिति, येनाक्त-
 दोषः स्यात्; नचैवम् — किं नाम — केवलस्यैव मोक्षहेतुत्वं कामचाराणा-
 मापि मोक्षश्रवणात् । किंच — ज्ञानार्थं तावत् सर्वाणि कर्माण्यपेक्षितानि
 ततो निष्पन्नज्ञानस्य मोक्षप्राप्त्यर्थं न तान्यपेक्षितानि, तद्यथा — गतिसा-
 धनत्वाद्वृत्तिनिष्पत्त्यर्थमपेक्षितोऽप्यश्वः निष्पन्नगतेर्ग्रामप्राप्त्यर्थं नापेक्षितो भवति ।
 नचैवं सति ज्ञानिना सत् कार्यम् असत् त्याज्यं सदसदनुष्ठानपरित्यागाभ्यां किं,
 विशेषाऽभावादिति वाच्यम् — ‘आचार्याद्विद्यामवाप्य एतमात्मानमभिपश्यन्-
 शान्तो भवे’ इति माठरश्रुतौ ज्ञानिनोऽपि तद्विधानात् ‘ब्राह्मी वाव ते उप-
 निषदं प्रब्रूमे’ (मा०. ४-७-९) इति श्रुतौ शमादीनां ज्ञानाऽङ्गत्वाऽभिधानाच्च ।
 ननु — सदसत्प्रवृत्तिभ्यां ज्ञानिनो विशेषः, कथं तर्हि ‘एवं विनि-
 खिलं भक्ष्यं’ इति तस्य निषिद्धाऽन्नभोजनेऽपि हासाऽभावोक्तिरिति चेत्, तस्य
 प्राणाल्यविवर्धनात् ‘नवाभजीविष्यामिमानखाद’ (छा०. १ - १० - ४)
 इति तददर्शनात् । यदत्रोक्तं ज्ञानिना न निषिद्धं त्याज्यमिति तत्र वक्तव्यम् —
 निषिद्धाऽकरणे बाधकसद्भावान्निषिद्धं कर्तव्यमित्युच्यते, उत विधिसद्भावात्,
 उत निषेधकाऽभावात्, अथ करणे बाधकाऽभावात्, नाऽऽद्यद्वितीयौ
 असिद्धेः, न तृतीयः — ‘अतीताऽनागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः । एता-
 दृशोऽपि नाऽऽचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजे’ इति निषेधश्रवणात् । न चतुर्थः —
 अपूर्णफलप्राप्तेर्बाधकत्वात् । ननु — अस्तु निषिद्धाचरणे फलहासादिबाधक-
 सद्भावात् परित्यागः तथापि — न ज्ञानिना वर्गाश्रमोचितं कार्यं हासकारणा-
 ऽभावे ज्ञानादेव पूर्णफलसिद्धेरिति चेत्, न — ‘पश्यन्नपिममात्मानं कुर्यात्कर्मा-
 ऽविचारय’ इति विहितत्वात् । ननु — विहितत्वेऽपि न ज्ञानिना तदनु-
 ष्ठेयम् — फलाऽभावात् हासकारणाऽभावे ज्ञानादेव पूर्णफलसिद्धेः अन्यथा —
 समुच्चयवादापत्तिरिति चेत्, न — यथा — मन्त्रिणां विनापि कार्यकरणसम-
 र्थस्य राज्ञः फलाऽतिशयहेतुत्वेन मन्त्री सहकारी, एवं सदाचारं विनापि मोक्ष-
 दानसमर्थस्याऽपि ज्ञानस्य फलाऽतिशयहेतुत्वेन सहकारिणः सदाचारस्याऽऽवश्य-

कत्वात् । अतो ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावेऽपि मोक्षोऽनियतएवेति-
सिद्धम् (अ०. ४.)

(५ - अधिकारणम्.)

ॐ सर्वथाऽपितु त एवोभयलिङ्गात् ॐ (सू. ३४)

ननु — ज्ञानस्याऽधिकारिप्राप्यत्वमिवाऽनधिकारिप्राप्यत्वस्याऽपि सिद्धा-
न्तत्वात् अधिकारिमात्रप्राप्यत्वसमर्थनमयुक्तमित्यतआह — अनधिकारिप्रा-
प्यत्व इति ॥ अनधिकारिप्राप्यत्वे बाधकसद्भावात् नाऽयंसिद्धान्तः । ततश्च—
अधिकारिमात्रप्राप्यत्वसमर्थनं युक्तमितिभावः । एतेन अस्यवाक्यस्य अधि-
करणाऽऽवश्यकत्वसिद्धयर्थं प्रवृत्तत्वेन, वर्णनाभाव एव बाधकस्यवक्तव्यत्वात्
तद्विहाय, अनधिकारिप्राप्यत्वे बाधकत्ववर्णनमयुक्तमितिपरास्तम् । अनधि-
कारिणामपि प्रह्लादादीनां ज्ञानस्मरणं हेतुमभिप्रेत्य, तस्याऽसंभावनयाऽपवादो
माशङ्कीतिभावेन संभावनामाह — अधिकाराऽभावेऽपीति ॥ तस्यज्ञानस्य
संभावितत्वात् प्रह्लादादीनां श्रुतिस्मृत्युक्तं ज्ञानं नाऽपवादमर्हतीतिभावः । एतेन—
प्राप्तुंशक्यत्वस्य ‘ज्ञानमाप्यत इत्यर्थनिर्णायकत्वाऽभावात् । तत्सिद्ध्यर्थमुपन्यासा-
ऽयोग इति परास्तम् । असंभावनापरिहारार्थमुपन्यस्तत्वेन सिद्ध्यर्थमनुपन्या-
सात् । अधिकाराऽभावेऽपि प्राप्तुंशक्यत्वादित्ययुक्तं प्राप्तिदर्शनादेवाऽधिका-
रस्याऽपि कल्प्यत्वादित्यतआह — वेदाऽनधिकारिणामिति ॥ वेदाऽनधिका-
रिणामपि शूद्राणां वेदप्राप्तिदर्शनेन व्यभिचारात् येनयत्प्राप्यते स तत्राऽधिकारी-
तिव्याप्यभावात् न प्राप्याऽधिकारः कल्पयितुं शक्यत इतिभावः । अतो-
ऽयोग्यैरपीति ॥ अतोऽयोग्यैरपि ज्ञानस्यप्राप्तुंशक्यत्वेनाऽसंभावनाऽभावात्
अयोग्यानामपि ज्ञानाऽभिधायकभागवतवचनेन तत्सिद्धेः, तेषामपि मोक्षः
स्यादेवेत्यर्थः । ननु — इन्द्रविरोचनाभ्यामपहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मेत्येव
विज्ञातत्वात् इन्द्रस्य सम्यक्ज्ञानं विरोचनस्यतु ज्ञानं विपरीतज्ञानमिति तु कथमि-
त्यतआह— य आत्मेति ॥ दृष्टंहीति ॥ क्षत्रिपत्वाऽभिभवेन विप्रत्वं दृष्टमित्यर्थः ।

सूत्रं योजयति — मानवानामिति ॥ अत्रैवं सूत्रयोजना — अन्तरास्थितानां न ज्ञानादिप्राप्तिः स्वरूपाऽभिभवाऽभावात्, तदपिकुतः — मिश्रज्ञानएवपटुत्व-दृष्टेरिति ॥ ननु तत्रेति ॥ पुरुषार्थाऽधिकरणे ज्ञानेनैव सर्वे पुरुषार्थाः, कर्मणा तत्राऽतिशयोभवतीति बादरायणमतं देवताविषयम्, कर्मणैव पुरुषार्थः, ज्ञानन्तु तच्छेष इति जैमिनिमतं तदन्यविषयमिति यथा — व्यवस्थितविकल्प स्थाऽत्रनेत्यर्थः । ननु — भाष्ये — ‘गतिमीयुरात्मीयां जातिमनुभवन्ती’ त्युक्तम्, स्वभावप्राप्तेरेव वक्तव्यत्वादित्यत आह — गतिजातिशब्दाविति ॥ माभूदसुराणां देवत्वं प्रह्लादादीनां देवत्वाऽभिधानात्, तथापि — ततएव देवानामसुरत्वंतु प्राप्तमित्यत आह — नचैतावतेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — अनधिकारिभिरपि ज्ञानमाप्नोते असुराणामपि प्रह्लादादीनां ज्ञानस्मृतेः, नच — स्मृत्युक्तमपि असंभावितत्वात् न सिष्यतीति वाच्यम् — वेदाऽनधिकारेपि शूद्राणां वेदप्राप्तेर्दृष्टत्वेन तदनधिकारिणां तत्प्राप्तेः संभावितत्वात् । अतोऽयोग्यैरपि ज्ञानस्य प्राप्तुं शक्यत्वात् अयोग्यानामपि मोक्ष इति ।

सिद्धान्तस्तु — गुरूपसत्त्याद्यनेकोत्साहेऽपि योग्यानामेव ज्ञानप्राप्तिः नत्वयोग्यानाम् ‘य आत्मा अपहतपाप्मे’ (छा०. ८ - ७ - १) ति इन्द्रविरोचनयोरेकप्रकारेण चतुर्मुखोपदेशेऽपि इन्द्रएव सम्यग्ज्ञानमाप विरोचनस्तु विपरीतज्ञानमापेत्युभयविधलिङ्गात् । ननु — महताप्रयत्नेन विश्वामित्रस्य विप्रत्वदर्शनात् असुराणामपि योग्यताऽभिभवेन देवत्वप्राप्तिः किं न स्यादिति चेत्, न — दैवीमेव संपत्तिं देवा अभिगच्छन्ति, आसुरीमेवाऽसुरा नैतयोरभिभवः कदाचि’ दिति श्रुतेः । ननु — अस्तु सुदृढत्वात् देवाऽसुरस्वभावयोरनभिभवः, मनुष्यस्वभावस्य तु अभिभवोऽस्तु अदृढत्वादिति चेत्, न — मिश्रज्ञानएवैतेषां दार्ढ्यदृष्टेः ‘असुरा आसुरेणैव स्वभावेनैव कर्मणा । ज्ञानेन विपरीतेन तमोयान्ति-बिनिश्चयात् ॥ देवा दैवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥ नाऽनयोरन्यथाभावः कदाचित्क्वापि विद्यते । मानुषा-मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि चे’ ति स्मृतेः, शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमाय न्यन्य-

मन्य मतिनेनीयमानः । एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्' इति देवेषु विशेषाऽनुग्रहश्रुतेश्च, किंच — यद्यसुराणां देवत्वं भवेत्, तर्हि दैत्यभागः कालक्रमेण क्षीणोभवेत्, दिनेदिने ब्राह्मणेभ्यो दीयमानधान्य-
राशेः क्षयदर्शनात् । नचाऽसावस्ति 'असुरा बहुला यस्मा तस्मा न्न जनता-
मिया' इति वचनात् । तेन मन्यामहे न दैत्यानांस्वरूपोपमर्देन देवत्वं भवतीति ।
असुरस्वभावानामेवाऽसुरत्वं, देवस्वभावानामेवदेवत्वमिति जैमिनेरप्याचार्यस्य
सिद्धम् 'नाऽसुरा दैवी न देवा आसुरी' मिति नियमश्रुतेः, 'नाऽसुराणां-
दैवरूप' मित्यतद्रूपश्रुतेः, 'तं भूतिरितिदेवा उपासांचक्रिरे ते बभूवुः,....
अभूतिरित्यसुरा स्तेह पराबभूवु' (ऐ०.आ०. २ - १ - १८) रिति देवाऽसुराणां
भावाऽभावश्रुतेश्च, अतोभगवज्ज्ञानस्य योग्यैकसाध्यत्वात् योग्यानामेव माक्ष इति
सिद्धम् (अ०. ५.)

(६ - अधिकरणम्.)

ॐ नचाऽऽधिकारिकमपि पतनाऽनुमानात्तदयोगात् ॐ

(सू०. ४१)

अत्र — भगवत्प्राप्तिसाधनस्येति ॥ अस्मिन्नधिकरणे देवादित्वाऽयो-
ग्यपदाकाङ्क्षावैधुर्यलक्षणगुणसंपत्त्यनन्तरमेव ज्ञानमाप्यत इति प्रमेयस्याऽर्था-
त्सिद्धे रस्तिपादसंगतिरित्यर्थः । एतेन — अत्राऽधिकरणे ऽयोग्यानां देवादि-
पदप्राप्त्यभावस्यैव वर्णितत्वात् ज्ञानमहिम्नां वर्णनादित्युक्तमिति परास्तम् ।
लोकदृष्टिरिति ॥ यज्ञदत्तपदस्य देवदत्तप्राप्त्यत्वदर्शनम्, 'सर्वथाऽपितुतएवो-
भयलिङ्गा' (३ - ४ - ३४) इति न्यायदर्शनंच सन्देहवीजमित्यर्थः । किं-
बहुनेति ॥ 'सायुज्यंसमवाप्नो' तीतिवचनात् भगवदैश्वर्यमाप्तुंशक्यत इति
भावः । अयोग्यारोहेति ॥ आरोहोऽन्नप्राप्तिः, ननु प्रसिद्धगूर्ध्वप्रदेश-
गमनमितिबोध्यम् । एतेन — अयोग्यवृक्षारोहप्रयत्नवतोऽपि प्राप्त्यभावदर्श-
नात् व्यभिचार इति परास्तम् । अयोग्यवृक्षारोहेति ॥ राजान्तःपुरगत-
त्वादिना ऽयोग्यस्यवृक्षस्य प्राप्तये प्रयतमानवदित्यर्थः । अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम् —
अन्यथा — पक्षदृष्टान्तयोरारोहस्य, पातस्यच, विलक्षणत्वात् दृष्टान्तोऽनुप-

पन्नः स्यात् । तथाहि — पक्षेहि—अयोग्यारोहप्रयत्नः तत्प्राप्तिप्रयत्नः, दृष्टान्तेहि ऊर्ध्वप्रदेशगमनम्, एवं पक्षे पातो नाम दुःखाऽवाप्तिः, दृष्टान्तेतु—अधःपतन-मितिभेदात् ब्रह्मादिपदकाङ्क्षावस्तु सर्वेषु तद्विषयकप्रयत्नाऽभावात् भागासिद्धि-रित्यतआह — इच्छायाअपीति ॥ अत्रप्रयत्नशब्देन प्रवृत्तिर्विवाक्षिता इच्छापि प्रवृत्तिविशेषः ‘साधनगोचरेच्छाप्रयत्नौ प्रवृत्तिरित्युच्येते’ इतिमुधोक्तेः । ततश्च — प्रवृत्तिर्वेनरूपेण सापि हेतुतया विवक्षितेति न भागाऽसिद्धिरिति-भावः । एवंतर्हि प्रयत्नवैयर्थ्यं मित्यतआह — प्रयत्नस्येति ॥ न वैयर्थ्य-मितिशेषः । अयमत्रप्रयोग इति ॥ ननु — संभवति अशक्यराजपदेच्छुं राजा पातयतीति अविवेकित्वात्, इदंतु न संभवति देवा देवपदेच्छुं पात-यन्तीति विवेकित्वात्, न हि विवेकिनः येन स्वस्योपद्रवशङ्का ऽस्ति, तादृशं, विवातं करिष्यामीतिवदन्तमपि बालं, उन्मादाद्याक्रान्तं वा, घातयन्ति; प्रत्युतउपकुर्वन्ति । एवंचसति कथमेतद्विजानीमः दयालवोपि देवा अशक्यस्व-पदेच्छुमज्ञतरं घातयन्तीति । ततश्च — बाधितविषयमनुमानमितिचेत्, नब्रूमावयं देवाःस्वाऽनिष्टशङ्कया स्वपदेच्छुं घातयन्तीनि, येनोक्तदोषः स्यात्, नचैवं, किं नाम — धर्माऽधर्मफलदाने भगवता नियुक्तत्वात् निषिद्धकामय-मानमधर्मकारित्वात् घातयन्तीति । ननु — अन्धत्वादिदोषवन्तं राजपदाऽयोग्यं राजपदंकामयमानं पुत्रं, राजानो नघातयन्तीति व्य-भिचार इतिचेत्, सत्यं न घातयन्ति किंनाम स्नेहौत्कंठ्यस्य प्रति-बन्धकत्वानघातयन्ति, नहि विषसंपृक्तत्वादनमिष्टसाधनंनेति अन्नत्वस्य-हेतोस्तत्रव्यभिचारोभवति, येनेह प्रतिबन्धवशात् साव्याभावे व्यभिचारंप्रतीमः । ननु — ‘मुनिपदं नाकाङ्क्ष्य’ मित्यस्या ऽद्याप्यसिद्धत्वात् कथं ‘भावशमनव’ दिति दृष्टान्तीकरणमित्यतआह — मुनिपदस्येति ॥ ननु — एकस्मिन्विषये विप्रतिपत्तिसूचनार्थमेव ‘एक’ इत्युक्तिः किं न स्यादित्यत आह — अन्यतरस्येति ॥ परस्परविरुद्धयोः पक्षयोरेकंपक्षं स्वीकृत्य ‘इत्येकेमन्यन्त’ इत्युक्तौहि एकस्मिन्विषये विप्रतिपत्तिसूचनं कृतं स्यात्, नचैवंपृक्ते उपदेव-विचारस्य स्वेनाऽकृतत्वादितिभावः । ननु — ‘नाकाङ्क्ष्यमित्येक’ इत्यु-

क्तैव आकाङ्क्ष्यमिति स्वसिद्धान्तो लभ्यत इत्यत आह — वस्तुविकल्पोति ॥ तन्मतस्याऽदूषितत्वात् उभयमपि वास्तवं स्यात् तच्चाऽयुक्तमिति भावः । ज्ञान-भक्त्यादिकमिति ॥ अतुष्टुणसंविज्ञानो बह्वृत्री हरिर्यबोध्यः । ततश्च स्वर्गादिशुभफलमाकाङ्क्ष्यं, नवे, तिसन्देहं पराकुर्वेत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्ट इत्यर्थः । एतेन — ज्ञानभक्त्यादिकामनाया आवश्यकत्वात् तदवश्यं कर्तव्यमित्यनभिधाय, अनियमसूचनमयुक्तमिति परास्तम् । ननु — अकामत्वश्रुतेरविरुद्धकामत्वमर्थः । कुतः सर्वथा कामनाराहित्यमेवाऽर्थः किं न स्यादिति पृच्छति — कुत इति ॥ यतः कामानामिति ॥ प्रमाणसिद्धमिति शेषः । ततश्च — यतो ज्ञानिनां कामाः प्रमाणसिद्धाः, तेषामज्ञानिकामेभ्यो वैलक्षण्यं च मोक्षाऽपरिपन्थित्वरूपं सिद्धम् । ततोऽविरुद्धकामत्वमेव श्रुत्यर्थतया युज्यते न सर्वथा कामनाराहित्यमिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — देवतापदमन्यप्राप्यं 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विश्चितामेति' (भा०. ४-२-२८) इत्यादेः, अत एव देवत्वादिकं न स्वाभाविकम् अपितु प्रयत्नाऽधीनम् । ततश्च — अयोग्यैरपि ज्ञानं प्राप्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न देवपदमन्यैः प्राप्यं तदाकाङ्क्षामात्रस्य पातहेतुत्वात् । अत्रायं प्रयोगः — ब्रह्मादिपदाकाङ्क्षावान् पतति अयोग्यप्रवृत्तिमत्त्वात्, अयोग्यवृक्षारोहाय प्रयतमानवत्; नचाऽयोग्यत्वविशेषणमसिद्धम् देवासुरनरत्वाद्या जीवानान्तु निसर्गत' इति वचनात्, प्रयत्नस्य पतनकारणत्वेऽपि नेच्छामात्रं पतनकारणमिति चेत्, न — 'स्वकीयमिच्छमानं तु राजाद्याः पातयन्ति हि । एवमेव मुराद्याश्च हरिश्च स्वपदेच्छुक' इति वचनात्, ऋषिपदवदुपदेवपदमपि नाकाङ्क्ष्यम् किमु देवतापदम् । तच्चोक्तमिन्द्रद्युम्नश्रुतौ — 'यथा ऋषीन् प्रजापतीन् नाकाङ्क्षेत् एवं नगन्धर्वान् न विद्याधरा' इति । ननु — देवपदादिकामिव स्वर्गादिकमपि किं नाकाङ्क्ष्यम्, उच्यते — देवऋषिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र-शुभविषये आकाङ्क्षायामपि न पतनम् — देवऋषिगन्धर्वाणां पदाकाङ्क्षः पतेत् ध्रुवम् । अन्यत्र शुभमाकाङ्क्षन् न पतेदविरोधत' इति पदाकाङ्क्षिणः पतनं

तदितरशुभाकाङ्क्षिणः पतनं नेत्युभयथा श्रुतेः, 'अतोऽविरुद्धकामः स्या'
दित्याचाराभिधानाच्च । अतोब्रह्मादिपदस्य तद्योगैकलभ्यत्वादुक्तं युक्तमिति-
सिद्धम् (अ०. ६.)

(७ — अधिकरणम्.)

ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ (सू. ४४)

अत्रद्वेदर्शने — 'स्वामिनः फलश्रुते' रित्यारभ्यसूत्रत्रयं सिद्धान्ता-
ऽभिधायकमित्येकम् । आद्यंसूत्रं पूर्वपक्षसूत्रम्, 'आर्विज्य' मित्यारभ्य,
सूत्रद्वयं सिद्धान्ताऽभिधायकमित्यपरम्, तत्राद्यं तत्त्वप्रदीपकतोदर्शनम् । 'इदा-
नान्तु यस्यतज्ज्ञानंजायते किं तस्यैव तत्फलम्, अथवा — तत्प्रयोजकानां
देवादीनामिति विचार्यते । तत्रप्राप्तम् — 'ब्रह्मविदाम्रोतिपर' (तै०.उ०. २ -)
मिति वचनात्तस्यैवफलम्, नह्यन्यउपास्ते अन्यः फलमश्नुत ' इति समञ्जसंभ-
वेत् । प्रेरकाणां किमप्यदृष्टं, ज्ञानादिफलं तद्वतएवाऽङ्गीकार्यम् । अन्यथा
प्रयत्नत्रैयर्थ्यात् । कर्तुं रधिकंफलं प्रेरकाणां मितितु न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते,
एवंप्राप्ते प्रत्याह — 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेय' इति तत्त्वप्रदीपोक्तेः । अस्मि-
न्मते 'सहकार्यन्तरविधिः पक्षेणतृतीय' (३ - ४ - ४६) मिति सूत्रे बाद-
रायणमतस्य तृतीयसिद्धान्तत्वोक्तिर्लिङ्गम् । नहि — आत्रेयौडुलोमिमतयोः
प्रथमद्वितीयसिद्धान्तत्वाभावे बादरायणमतस्य तृतीयत्वंयुज्यते तेन, मन्यामहे-
'आर्विज्य' मित्यादिसूत्रद्वयवत् 'स्वामिनः फलश्रुते' (३ - ४ - ४४) रिति
सूत्रमपि सिद्धान्तसूत्रमेवेति । तथा—अनुव्याख्यानकारीयं 'ज्ञानकर्मादि फलंचैषु
क्रमोपगम् । स्वातन्त्र्यतारतम्येन फलं हि फलिनांभवेत्' इति 'स्वामिनःफल-
श्रुते' रिति व्याख्यानं लिङ्गम् । यदि इदं पूर्वपक्षसूत्रं स्यात्, तर्हि 'ज्ञान-
कर्मादिफलं एष्वेवेत्यवश्यम् । अवधारणस्यैवदूष्यत्वात्, तथा 'क्रमोपग'
मिति नावश्यम् । देवेष्विव कर्तरि महास्वातन्त्र्याऽभावेऽपि अल्पस्वातन्त्र्य-
सद्भावेन अल्पफलप्राप्तिप्रसङ्गाच्च ।

द्वितीयन्तु — टीकाकृतो दर्शनम् । तत्र — भाष्यकारीयं 'ब्रह्म-
विदामोतिपर' मित्यादिफलं स्वामिनां देवानामेव भवती' ति आद्यसूत्रस्य साव-
धारणव्याख्यानं लिङ्गम्, अन्यथा — देवानामेवेत्यवधारणस्य दूष्यतया
सिद्धान्तत्वात् सूत्रार्थतया अवधारणं नावश्यकम् । किंतु — अनुव्याख्यान-
इव 'देवतानां तत्फलं भवती' त्यवश्यम् । अस्मिन्मते बादरायणमतस्य तृती-
यत्वोक्तिर्नानुपपन्ना 'स्वामिनः फलश्रुते' रितिसूत्रार्थे देवानामेव फलमित्येवंरूपे
अवधारणमात्रस्य त्याज्यत्वेऽपि देवानां भवतीत्यंशस्य ग्राह्यत्वेन तद्विवक्षया तृती-
यत्वोक्तिसंभवात् । उक्तंचसुधायाम् — 'तत्र देवानां ज्ञानादिफलमिति पूर्व-
पक्षांशो ग्राह्य एव अवधारणमात्रमेव त्याज्य' मिति ।

‘उक्तं मतद्वयं सूत्र भाष्यकारविनिश्चितम् ।

जानन्तौ बोधसिद्ध्यर्थं शिष्याणामाहतुः पृथक् ॥

टीकाकारावत स्तत्र न विरोधः कथंचन ।’

अन्यथेति ॥ अत्र स्वामिनः फलसमर्थनाऽभावे ज्ञानिनां मोक्ष इति
स्वाम्यस्वामिसाधारण्येन उक्तो मोक्षनियमोऽनुपपन्नः स्यादित्यर्थः । प्रयोज-
कत्वमिति ॥ किं प्रयोजकत्वमेव फलप्राप्तौ निमित्तम् उतकर्तृत्वमपि इति
संदेहविषयतामापन्नं प्रयोजकत्वं, कर्तृत्वंच, संदेहबीजमित्यर्थः । अयं-
संदेहबीजमिति भावः । अत्र टीकायां — ‘कुतो देवानां कर्मादि’ इति श्रूय-
माणं वाक्यं न टीकावाक्यम्, अपितु केनचिद्विदुषा प्रक्षिप्तम्, तथापि — गङ्गा-
जलाऽनुप्रविष्टक्षुद्रनदीजलवत् टीकाप्रवेशमात्रेण सेव्यत्वात् व्याख्यायते । देवा-
नां ह्येतद्भवतीति श्रुत्यंशमवतारयति — कुत इति ॥ कर्मादीत्यतः परं ‘इत्यत-
उक्त’ मिति शेषः । ‘देवा एव तदाचरन्ति’ इत्यादिना कर्मणां, ज्ञानानां-
चोक्तं देवसंबन्धित्वं कुत इत्यत उक्तमित्यर्थः । प्रतीकमुपादत्ते — देवानां-
ह्येतदिति ॥ दुर्गमार्थत्वादेतत्पदार्थमाह — कर्मादिफलमिति ॥ अत्र गुण-
सूत्रम् — ‘आर्त्विज्यमित्यौदुलोमिस्तस्मै द्विपरिक्रियते’ इति । तस्याऽर्थः —
देवैः क्रियमाणस्य ज्ञानयज्ञस्य आर्त्विज्यमधिकारिणा क्रियते, अतस्तस्यापि ज्ञान-

फलं, नच ज्योतिष्टोमादिषु ऋत्विजां यज्ञफलादर्शनात् आर्विज्येऽपि न मुमुक्षोः
 ज्ञानफलाऽभावः, यज्ञमात्रे ऋत्विजां फलादर्शनेऽपि, सत्रयागे तद्दर्शनेन
 असंभावनाऽभावात् 'तमेवंविद्वा' निति श्रुतिबलेन ज्ञानफलनिश्चयसंभवात् ।
 किंच — तस्मै मुमुक्षवे फलसिद्ध्यर्थं तत्करणानिन्यापारयद्भि देवैर्ज्ञानयज्ञस्य
 क्रियमाणत्वात्, तस्यापि ज्ञानफलं मोक्षो भवतीत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यत इति ।
 यथाखल्विति ॥ अयजमानानामिति ॥ ज्योतिष्टोमाद्यपेक्षया । ततश्च —
 ज्योतिष्टोमादियागेषु याजमान्यरहितानामपि ऋत्विजां, सत्रयागे याजमान्य-
 सद्भावात्, यथा — यज्ञफलंभवति तथा — प्रजानामन्यत्रस्वामित्वाभावेपि
 अत्रभ्यामित्व सद्भावात् ज्ञानफलसंभवादित्यर्थः । एतेन — 'सप्तदशाऽवराः
 सत्रमासीर' (जै०. ६ - २१) निति वचनात्, तथा — 'सत्रमुचेत्
 सन्धुष्यन्तीन् यजेरन्, सर्वेदीक्षेरन्, सर्वेसुनुयु' रिति वचनात्, 'ये
 यजमानास्तर्ह्ये ऋत्विज' (जै०. १० - ६ - १५) इति वचनाच्च, सर्वेषां यज-
 मानत्वात् अयजमानानामित्युक्तम् । तथा 'अस्वामित्वेऽपि फलसंभवा' दित्य-
 युक्तम्, भृत्यानामपि कृष्यादिकलप्रसङ्गादिति परास्तम् । अल्पफला-
 भ्युपगमादिति ॥ अनुत्तममोक्षरूपफलाभ्युपगमादित्यर्थः । एतेन — अल्प-
 फलाभ्युपगमे मोक्षैकदेशप्राप्त्या मोक्षाऽलाभात्, 'ज्ञानिनां मोक्षो भवत्येव' त्युक्त-
 नियम विरोध इति परास्तम् । भाष्ये — 'तस्मात्फलं तासा' मित्येतावता
 पूर्णत्वात्, श्रुतमिति वार्थमित्यत आह — यावत्तासामिति ॥ न समस्तं
 फलं भवति, अपितु — यावत्प्रमाणसिद्धं तावदेव भवतीति ज्ञापनार्थं श्रुतपद-
 मिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — ब्रह्मज्ञानफलं देवानामेव न मनुष्याणाम्, इन्द्रियादि-
 प्रवर्तकत्वेन तेषामेव ज्ञानस्वामित्वात्, लोकेच स्वामिन एव फलदर्शनात्, 'यदु-
 किंचिद्माः प्रजा' इति श्रुतेश्च । नच — कर्तृत्वेन अस्वामिनामपि फलम् —
 कर्तृत्वस्याऽप्रयोजकत्वात् । नच — स्वामित्वात् फलम् — असिद्धेः ।
 किंचैवमाप्ततम आत्रेयो मन्यते इति । ततश्च ज्ञानिनां मोक्षनियम इत्युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न केवलं देवानामेव फलं किंतु — प्रजानामपि, तासां देवैः क्रियमाणे ज्ञानयज्ञे ऋत्विक्त्वेन सत्रयागे ऋत्विजां याजमान्यमिव, देवाधीनत्वा मित्वसद्भावात्, तदर्थं देवैः क्रियमाणत्वाच्च । न च — श्रुतिमुनिमत-विरोधः — प्रजानामल्पफलाभ्युपगमात्, तदभिप्रायकत्वाच्च श्रुत्यादेः । यदि प्रजार्थं देवैः क्रियते, तर्हि प्रजानामेव फलं स्यात्, न देवानामिति चेत्, न — प्रजार्थं देवैः क्रियमाणत्वेपि देवानामुद्दयस्वामित्वेन मुख्यफलं, प्रजानां सहकारित्वेन अल्पफलमित्यङ्गीकारात् । अतः प्रजानामपि ज्ञानफलसद्भावात् युक्तमुक्तमिति-सिद्धम् (अ०. ७)

(८ — अधिकरणम्.)

ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ (सू. ४७)

कर्माधिकारिभ्य इति ॥ इह तावत् ज्ञानाधिकारिषु मनुष्येषु केचित् बहुतरं कर्म कृत्वा तत्रैवाऽऽग्रहवन्तो ज्ञानमाप्य मुक्ता भवन्ति, एते कर्मयोगिन-इत्युच्यन्ते । अपरे पुनः ज्ञान एव आग्रहवन्तः सदा श्रवणादिरताः स्वावमरे किञ्चित्कर्माऽनुष्ठाय मुक्ता भवन्ति, एते च ज्ञानयोगिन इत्युच्यन्ते । ततश्च कर्माधिकारिभ्यो ज्ञानाऽधिकारिणां विशेषाऽभावे ज्ञानस्याऽतिशयो न स्यात् ज्ञानस्याऽल्पत्वे बहुत्वे वा फलस्यैकरूपत्वात्, नहि ज्ञानातिशये फलं नाति-शयीत, ज्ञानं च साधनान्तरादतिशयवदित्युक्तम्, नियामकाभावेन वैपरीत्य-स्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति समर्थनीयमेव तदिति भावः । द्वेधापि दर्शनमिति ॥ विचित्रसाधनवत्सु समविषमफलदर्शनं सन्देहबीजमित्यर्थः । तस्येति ॥ वेदोक्त-ज्योतिष्टोमादिसर्वकर्मस्वधिकारित्वादित्यर्थः । अन्यत्र तीर्थेभ्य इति ॥ ‘ तीर्थ-शास्त्राध्वरक्षेत्र ’ इत्यभिधानात् तीर्थेभ्योऽन्यत्र यज्ञेभ्योऽन्यत्राऽहिंसन्नित्यर्थः । ननु — न गृहिमोक्षस्याऽल्पकालसाध्यत्वं युक्तं, तस्य सर्वकर्माऽधिकारित्वेन वि-लम्बमन्तरा तदनुष्ठानाऽयोगेन गृहिमोक्षस्य यतिमोक्षादपि चिरकालसाध्यत्वा-दित्यत आह—गृहिणामिति ॥ तदाचरणनियमाभावात् न तन्मोक्षः चिरकाल-

साध्य इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति — सत्यमस्तिगृहस्थानां बहुकर्माऽधिकारः, तथापि — न सर्वाण्यनुष्ठानम्, अल्पानुष्ठानेनैव कृतत्वात् सर्वकर्माऽधिकारस्तु स्वेच्छया कस्यचिदनुष्ठानाद्योपयुज्यते, यथा — अनेकभार्यापतिश्चित्रकेतुः प्रत्यहं सर्वभार्योपभोगाधिकृतो नैकस्मिन् दिने ताः सर्वा उपभुङ्के, किन्तु — स्वेच्छया कतिपयास्ता उपभुज्य प्रशान्तकामउदास्ते । यथावा — मातापित्राभ्रात्रा-तद्गृहित्राजामात्रासहभोगाधिकृतोऽपि बालः, स्वेच्छया मातासहभुक्त्वा, पूर्णो-दरो न पित्रादिनासह तदैवभुङ्क्ते । एवं सर्वकर्माधिकृतोऽपि गृही ज्योति-ष्ठोमादिषु कस्याचिदनुष्ठानेन जातापरोक्षः कृतकृत्यत्वात् न कर्मान्तरमनुतिष्ठ-तीति त्वरयैवमोक्ष इति । अयंतुतत्रहेतुरिति ॥ सर्ववर्णाश्रमांचितकारित्वं, तत्र सर्ववर्णत्वे, सर्वाश्रमित्वे च, हेतुरित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — मुक्तौ यतिर्म्योग्रहस्थएवोत्तमः, तस्य ज्योतिष्ठोमादि-सर्वकर्माऽधिकारित्वात् । सर्वकर्मानुष्ठानंच चिरकालसाध्यम्, चिरकाल-साध्यएवहिमोक्षउत्तमः, किंच — ऋदोगश्रुतौ ‘ आचार्यकुलाद्देदमधीत्ये ’ (८ - १५ - १) ति ग्रहस्थस्थमोक्षमुक्त्वा, उपसंहारः क्रियते । नच गृहस्था-दुत्तमसद्भावे तदनुक्त्वोपसंहारोयुज्यते । अतः कर्मिणामेवोत्तमत्वात् न ज्ञान-मतिशयितमिति ।

सिद्धान्तस्तु — मनुष्येषु यतेरेव सर्वाऽपेक्षयोत्तमत्वं न गृहिणः, गृहि-मोक्षाद्यतिमोक्षस्य चिरकालसाध्यत्वात् । यद्यपि — गृहिणां बहुकर्मसु अधिकारो-ऽस्ति, तथापि — न तैः सर्वाण्यनुष्ठीयन्ते, कतिपयानुष्ठानेनैव अपरोक्षज्ञान-सिद्धेः । नचैवं गृहिणोपसंहारविरोधः — तस्य देवताविषयत्वात् । नच — देवानामपि कथंयत्युत्तमत्वमितिवाच्यम् — संपूर्णयतिधर्मस्याऽपि तेषुसद्भावात् । नच — देवानां यतित्वाऽभावः — ‘ कृत्स्नाह्येतेगृहिणोदेवाः, कृत्स्नाह्येतेयतय ’ इति श्रुतेः, ‘ यथाह्येतेमुनय एवं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमा ’ इतिश्रुत्या यति-त्वदृष्टान्तेन सर्ववर्णाश्रमिवाऽभिधानाच्च । अतो धर्माऽधिकारिषु ज्ञानप्रचुराणां यतानामेवोत्तमत्वात् युक्तोज्ञानस्याऽतिशय इति सिद्धम् (अ०. ८)

साधनेन जन्मान्तरे प्रतिबन्धकापाये ज्ञानं भवतीत्यस्याऽर्थस्य समर्थनादस्ति-
 शास्त्रादिसंगतिरितियावत् । अन्यथेति ॥ साधनसंपूर्तिजन्मनि अपरोक्षज्ञाना-
 ऽनुत्पादस्य प्रतिबन्धकप्रयुक्तत्वाऽभाव इत्यर्थः । किं साधनेति ॥ साधन-
 संपूर्तिजन्मन्येव भवतीति अनैतसर्गिकनियमसद्भावात्, प्रतिबन्धकेप्राप्ते
 जन्मान्तरे न भवति, उत नियमस्यौसर्गिकत्वात् प्रतिबन्धकाऽपाये जन्मान्तरे-
 भवतीत्यर्थः । साधनसंपूर्तीति ॥ साधनसंपूर्तिजन्मन्येव अपरोक्षज्ञानं भवति,
 तदा प्रतिबन्धकेप्राप्ते तत्साधनं पण्डमेव भवति, न पुनः कालान्तरे फल-
 जनकम्, तथा — उत्तंधान्यं वृष्ट्यादिसकलसामग्र्यामपि क्रिमिसंचारादि-
 रूप प्रतिबन्धके प्राप्ते पण्डमेव भवति, न पुनः कालान्तरे फलजनकमिति
 पूर्वपक्ष इति भावः । ननु — प्रतिबन्धकवशात्साधनस्य पण्डतायां, माभू-
 जन्मान्तरे ज्ञानोदयः, प्रतिबन्धकं विनैव तज्जन्मनि ज्ञानाऽनुदये भवतु जन्मा-
 न्तरे ज्ञानोदय इत्यत आह — साधनसंपूर्तावपीति ॥ प्रतिबन्धकाभाव इति
 शेषः । नच — स्वर्गादिवदिति ॥ यथा — यागसंपूर्तिजन्मनि स्वर्गा-
 ऽनुदयेऽपि जन्मान्तरे स्वर्गो भवति, तथा — जन्मान्तरे ज्ञानोदयो भवतीति
 न वाच्यमित्यर्थः । तस्यैतच्छरीरेणेति ॥ ज्योतिष्टोमादेरैहिकफलजनकत्वस्य
 काप्यदर्शनेन कालान्तरे फलजनकत्वं स्वभावः कल्प्यते, तथाच —
 कालान्तरे फलजनकत्वमुपपन्नमिति भावः । नचाऽत्रेति ॥ अत्र ज्ञाने, तादृशं
 कालान्तरभाविफलजनकत्वस्वभावोपेतं कारणं नास्ति, किन्तु — ऐहिकफलजन-
 कत्वस्वभावमेव श्रवणादिरूपं कारणमस्तीति भावः । अत इति ॥ ज्ञानस्य ऐहि-
 कत्वेन प्राप्तत्वात्, प्रतिबन्धवत् इदानीमनुदयात् जन्मान्तरेऽप्यनुदय एव,
 पण्डस्य फलजनकत्वायोगादिति भावः । एतेन — साधनसंपूर्तिजन्मन्येव ज्ञानं-
 भवतीति प्रसाध्य, अनुदय एवेति सर्वथा तन्निराकरणमयुक्तमिति परास्तम् ।
 नचोक्तदोष इति ॥ प्रतिबन्धकवशात्साधनानां पण्डत्वापत्त्या, कदाप्यनुदय-
 एवेति उक्तदोषो नेत्यर्थः । प्रारब्धकर्मेति ॥ श्रवणादि प्रतिबन्धकं न पण्ड-
 त्वापादकम्, अपितु — तात्कालिककार्योत्पत्तिविरोधीति भावः । कुत एवं
 कल्प्यत इति पृच्छति — तत्कुत इति ॥ किञ्चिच्छ्रवणादिकमिति ॥

प्राचीनसाधनशक्त्युद्बोधनाय किञ्चिच्छ्रवणादिकमपेक्षितमितिभावः । एतेन — पूर्वजन्मानिसाधनं परिपूर्णं, नवा, नेतिपक्षे प्रारब्धप्रतिबन्धकल्पनायोगः, आये — जन्मांतरे किञ्चित्साधनानुष्ठानवैयर्थ्यमिति परास्तम् । ज्ञानस्यैहिकत्वादिति ॥ प्रतिबन्धकाऽभावे ज्ञानस्यैहिकत्वादित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — ज्ञानसाधनं कृष्यादिवदैहिकफलस्यैव हेतुः, ततः साधनसंपूर्तिजन्मन्येव अपरोक्षज्ञानं कस्यचित्प्रतिबन्धकवशात्साधने दुष्टे न कदापि फलोदयः, पण्डबीजादिना कदापि फलानुदयदर्शनात् । न हि दुष्टं बीजं कालान्तरे फलहेतुरिति दृष्टमिष्टंवा । नच — यागादिवदुपपत्तिः — तस्य ऐहिकफलेहेतुत्वाभावेन वैयर्थ्यात् । अतो ज्ञानस्यैहिकत्वेन प्राप्तत्वात् कस्यचित्प्रतिबन्धकेन तदनुदये, जन्मान्तरेऽपि अनुदयएवेति ।

सिद्धान्तस्तु — सत्यं श्रवणादिकमैहिकहेतुः, तथापि — श्रवणादि-संपूर्तिजन्मन्येव भवतीति न नियमः, किंतु — प्रतिबन्धकसद्भावे जन्मान्तरेपि भवति 'श्रुत्वात्मानं मतिपूर्वबुद्ध्यास्ये' ति श्रुतेः, 'अनादिजन्मसंबन्ध' मितिस्मृतेश्च । अतः प्रतिबन्धकाऽभावे ज्ञानस्यैहिकत्वात्, नोक्ताऽनुपपत्तिरिति सिद्धम् (अ०. १०.)

(११ - अधिकरणम्)

ॐ एवंमुक्तिफलाऽनियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थाऽवधृतेः ॐ

(सू०. ५१)

स्वोत्पत्तिजन्मानन्तरमेवेति ॥ ननु—इदं महिमवर्णनमयुक्तम्, असत्त्वात् । नहि कस्यापि प्रतिबन्धाऽभावोऽस्ति, येन ज्ञानस्य स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव मोक्षजनकत्वरूपं माहात्म्यं सत्यं स्यात्, प्रारब्धकर्मणामतिबहुत्वेन प्रमितत्वात् । उक्तंचाऽनुव्याख्याने — ब्रह्मणांशतकालात्तु पूर्वमारब्धसंक्षयः । ब्रह्मणस्त्वेव तावत्त्वं पञ्चाशद्ब्रह्मणस्तथा ॥ रुद्रस्य विंशदेव स्या दिन्द्रस्याऽर्कादिके दश ; अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वन्त आरब्धसंक्षयः ' (४ - १ - १९ सू०.) इति ।

तस्मादनारम्भणीयमिदमधिकरणमिति चेत्, न — केषांचिदस्याऽधिकारिणां
 ज्ञानोदयजन्मन्येव सर्वप्रारब्धक्षयसद्भावेन तदेहपातानन्तरमेव तेषां मोक्ष-
 संभवात् । तदुक्तम् ‘विद्वानमृतमाप्नोति नाऽत्रकार्याविचारणा ।
 अवसन्नं यदारब्धं कर्म तत्रैव गच्छति ॥ नचेद्वहूनिजन्मानि-
 प्राप्येवाऽन्ते न संशयः’ इति । अनुग्याह्यान्तु — उत्तममध्यमविषयदृष्ट-
 व्यम् । यद्यपि — अत्राऽधिकरणे ज्ञानफलस्य मोक्षस्य तदेहपातानन्तरमेवेति नियम-
 ऽभावः साध्यते, तथापि — प्रतिबन्धकाऽभावे स्वात्पत्तिजन्मानन्तरमेवमोक्षो-
 भवतीत्यर्थस्य अर्थाह्याभात्, ‘प्रतिबन्धकाऽभावे मुक्तिसाधनत्वमहिम्ना वर्णना’
 दित्युक्तम् । तदेहपातानन्तरमेवेति ॥ तदेहपातानन्तरमेव मोक्षोभवतीत्यङ्गी-
 कारो युक्तः नतु विलम्बाऽङ्गीकारो युक्तइति पूर्वः पक्षइत्यर्थः । कुतोविलम्बाऽङ्गी-
 कारो न युक्त इत्यत आह — कारणेसतीति ॥ नचात्रेति ॥ ‘ज्ञानाग्निः
 सवेकर्माणिभस्मसात्कुरुतेऽनघे’ (गी०. ४-३८) इति वचनादितिभावः । अनि-
 यम इति ॥ ‘अनियमः सर्वेषां’ (३-३-३२) मितिसूत्रोक्तमोक्षनियमव्याघात-
 इत्यर्थः । नच — निष्कारणमिति ॥ कारणाऽभावेऽपि कस्यचिदेहपाता-
 नन्तरमेव मोक्षः कस्यचिन्नेत्यङ्गीकारे, यस्यदेहपातानन्तरं न मोक्षः, तस्य
 कदापि न स्यादित्यर्थः । कुतोऽत्र प्रतिबन्धकल्पनमिति ॥ प्रतिबन्धक-
 वशात् देहपातानन्तरमेव न मोक्षः, किंतु — प्रतिबन्धकाऽपगमे मोक्ष इति
 कुतः कल्प्यते मोक्षाऽभावएव किं न स्यादित्यर्थः । ननु — भाष्ये ‘एव-
 मेव प्रारब्धकर्माऽभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्षः तद्भावे जन्मान्तराणीत्यनियम’
 इति प्रतिज्ञाय ‘धर्मास्वर्गं विधर्मां निरयमेत्येव, ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेत्येव ब्रह्म-
 संस्थोऽमृतत्व’ इति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवाऽवधारणादिति हेतुरुक्तः, नचासौ-
 युक्तः ब्रह्मसंस्थमोक्षावधारणस्याऽनियमप्रयोजकत्वात् । ‘प्रतिबन्धकसद्भावे’
 इत्यदेः हेतुगर्भविशेषणत्वेन अनियमप्रयोजकस्य तेनैवलाभाच्चेत्यत आह —
 अनियमेकदापीति ॥ नाऽयम् ‘अनियम’ इति प्रतिज्ञातार्थहेतुः, किंतु —
 अनियम इति प्रतिज्ञाने कुत इति आकाङ्क्षात्पन्ना, अनियमे कदापिमोक्षाऽभाव
 इति बाधकप्रत्ययश्चोत्पन्नः, तत्र हेत्वाकाङ्क्षाशान्तये प्रारब्धकर्माऽभावे, तद्भावे,

इति द्वे विशेषणे प्रयुक्ते; तयैवयुक्त्या कदापिमोक्षाभाव इति शङ्कापि परिहृता,
तत्र प्रतिबन्धकसद्भावे एषा श्रुतिरर्थापत्त्युपस्थापनद्वारा प्रमाणमित्यर्थः । प्रति-
ज्ञातार्थैवैवाश्रुतिः प्रमाणमित्याह — मोक्षाऽनियमेवेति ॥ देहपातानन्तरं
मोक्षो भवत्येवेति नियमाऽभाव इत्यर्थः । ननु — भाष्ये ‘बहूनिजन्मानी’
त्युक्तम् । एकजन्मप्रारब्धसद्भावे बहुजन्माऽङ्गीकारायोगः इत्यत आह — बहु-
नीति ॥ अत्र ‘बहूनिजन्मानी’ त्यस्य प्रतीकेनोपादानमिति द्रष्टव्यम् । एतेन
बहूनीत्यस्य जन्मान्तरमित्यर्थत्वे जन्मानीतिपदं पुनरुक्तं स्यादिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — अपरोक्षज्ञानोदयदेहपातानन्तरमेव मोक्षो भवतीत्यङ्गीकारो
युक्तः, नतु विलम्बाङ्गीकारः, विलम्बेकारणाऽभावात् । एवमेव कस्य-
चिन्मोक्षविलम्बाऽङ्गीकारे तस्य न कदापि मोक्षः स्यात्, तत्ताधनानां गतवी-
र्यत्वात् । नहि जीर्णानां धान्याना मङ्गुरकार्यकारिता । ततश्च ‘अनियम’
(३ - ३ - ३२) इत्युक्तव्याघात इति ।

सिद्धान्तस्तु — ज्ञानोदये देहपातानन्तरमेव मोक्ष इति न नियमः
किंतु — प्रतिबन्धकाऽभावे तदेहपातानन्तरम्, अन्यथातु — ‘जन्मान्तरं-
प्राप्ये’ त्यनियमः ‘धर्मास्वर्गं विधर्मी नरक’ मिति श्रुतेः, ‘विद्वानमृतमाप्नोति’
इति स्मृतेः, अतो ज्ञानिनां प्रतिबन्धाभावे मोक्षस्याऽदूरत्वात् उक्तं युक्त-
मिति सिद्धम् (अ०. ११)

मोक्षमार्गरतांश्चक्रे सतोऽभिनवचन्द्रिका ।

विदोषा रामचन्द्रस्य तृतीयाध्यायसंगता ॥ १ ॥

इति श्रीसत्यनिधितीर्थ श्रीचरण चरणाराधकश्रीमत्सत्यनाथयति विरचितायां

श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाख्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः,

तृतीयाध्यायश्च,

समाप्तः

॥ ॐ ॥

श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

चतुर्थोऽध्यायः

श्री वेदव्यासायनमः

श्री गुरुभ्योनमः

लक्ष्मीधराभ्यामाश्लिष्टं सेव्यमानं सुरोत्तमैः ।
नमामि मुक्तिसिद्ध्यर्थं वैकुण्ठानिलयं हरिम् ॥ १ ॥

[१ - अधिकरणम्]

ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ (१)

एतदध्यायप्रतिपाद्यमिति॥ 'ब्रह्मस्वरूपानिरूपणेऽनवशेषात् किमध्याय
शेषेणेत्यत' इति वर्तते । तस्य 'एतदध्याय प्रतिपाद्यं दर्शयती' त्यनेनसंबन्धः ।
एतत्पादार्थं दर्शयतीति ॥ 'अध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः किंनिबन्धनइत्यत'
इतिवर्तते, फलेष्ववान्तरभेदेन पादभेदउपपन्न इति भावेनेतिग्राह्यम् । तस्य
'एतत्पाद प्रतिपाद्यं दर्शयती'त्यनेनसंबन्धः। यदीति॥ फलाध्याये, तथा कर्मक्षय
पादेच यदिसाधनमुच्यते तर्हि अध्यायानां, पादानां [च] अर्थेन या व्यवस्था
भेदः तदभावःस्यादित्यर्थः । यथा साधनप्रतिपादनेऽपि अयंफलाध्यायः, तथा
समन्वयाध्यायोऽपि स्यात्, पूर्वाध्यायः फलाध्यायः स्यात्, एवमयंपादो वैराग्य
पादः स्यात्, तथा पूर्वपादाः कर्मक्षयादिपादाः स्युः प्रतिपाद्यप्रयुक्तव्यवस्थाया
स्वयैव त्याजितत्वादितिभावः । एतेन-अध्यायपादयोर्व्यवस्थाभाव इतिवक्तव्ये
ऽध्यायपादानामिति बहुवचनप्रयोगोऽनुपपन्नइतिपरास्तम् । अतएवेति ॥ फला
द्यतिरिक्तस्याप्यध्यायपादप्रतिपाद्यत्वादेव एनेष्वधिकरणेष्वध्यायादिसंगतिः भाष्याऽ
भिहिताऽध्यायपादार्थेन एकार्थता न गवेषणीया तस्यैवाऽध्यायपादार्थत्वमिति
नियमस्या ऽविवक्षितत्वादितिभावः । एतेन - एतेषामधिकरणानामध्यायपादत्व

मस्ति नवा, नाद्यः - एतेष्वधिकरणेष्वध्यायादिसंगतिगवेषणाऽभावोक्तिविरोधात्
 नेतिपक्षे 'भोगेनन्वितरेक्षपयित्वे' [ब्र. सू. ४-१-१९] त्वारभ्यैवाऽध्यायपादत्वेन
 तत्रच सर्वत्रफलादिनिरूपणमद्भावात् 'प्रायिकत्वाच्चाऽध्यायानां पादानां च न विरोध'
 इत्युक्तं स्यात्, आनन्दमयाधिकरणोपक्रमे प्रथमाध्यायपादार्थनिरूपणवत् 'भोगे
 नन्वितरेक्षपयित्वे'त्येतदाधिकरणोपक्रमएव एतदध्यायपादार्थनिरूपणप्रसंगश्चेति
 परास्तम्. 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा' [४ - १ - १] दित्यारभ्यैवाऽध्यायपादत्वेन
 तदर्थनिरूपणस्यैवयुक्तत्वात्, प्राधान्येननिरूप्यमाणार्थस्यासर्वगतत्वेन प्रायि
 कत्ववचनस्यापियुक्तत्वात् ।

ननु - अस्तुफलमध्यायार्थः प्राचुर्येणप्रतिपाद्यत्वात् तथापि नकर्मक्षयः
 पादार्थः एकाधिकरणप्रतिपाद्यत्वात्, नहिसंभवतिसप्ताधिकरण [णी] प्रतिपाद्यं
 नपादार्थः एकाधिकरण प्रतिपाद्यं पादार्थइतिइतिचेत्, कोहिब्रूते सप्ताधिकरण
 [णी] प्रतिपाद्यंनपादार्थइति किं नाम यथाअन्नपानादिप्रियोऽपिपार्थिवः प्रीति
 विशेषाच्छाकपार्थिवइत्युच्यते, यथा कर्मान्तरकुर्वन्नापिदेवदत्तः पाठकइत्युच्यते
 तथा पादकर्तुः आदरवैशेष्यात्कर्मक्षयः प्रतिपाद्यइत्युच्यते । शास्त्रसंगतिरिति॥
 यद्यपि इयंसंगतिः शास्त्रेणैवाऽध्यायपादाभ्यामस्ति एतदाधिकरणप्रतिपाद्यस्याऽध्याय
 पादार्थत्वात्, ततश्च शास्त्रादिसंगतिरिति वक्तव्यम्, तथापि - अध्यायपादा
 र्थत्वेन परिभाषितफलकर्मक्षयाऽप्रतिपादकत्वाच्छास्त्रसंगतिरित्येवोक्तम्, एवमुत्तर
 त्रापिदृष्टव्यम् । अन्यथेति ॥ आवृत्तिकर्तव्यताऽसमर्थने अन्वयव्यभिचारा
 ञ्छ्रवणादर्शानसाधनत्वाऽसिद्धेरावृत्तिः समर्थनीयेत्यर्थः । उभयविधेति॥ आवृत्तानि
 अवघातादीनिसाधनानिदृश्यन्ते, ज्योतिष्प्रोमादीनिसकृदनुष्ठितानि तदुभयदर्शनं
 संदेहबीजमित्यर्थः । सकृदेवेति ॥ सकृदेवश्रवणादिक मनुष्ठेय मावृत्तेः कर्तव्यत्वे
 प्रमाणाभावादितिभावः । ननु - सकृदनुष्ठितेनसाधनेन कापिफलादृष्टेरावृत्तिः
 श्रवणादिविध्यभिप्रेतेत्यङ्गीकर्तव्येत्यतआह सकृदिति ॥ सकृदनुष्ठिताऽग्न
 योमादिना फलदर्शनेनाऽसंभावनाऽभावात् श्रवणादेः सकृदनुष्ठानमेवविध्यर्थो
 नाऽऽवृत्तिरितिभावः । अवघातादृत्तेर्विध्यभिप्रेतत्वदर्शनादिहापि श्रवणाद्यवृत्ति

रपि श्रवणादिविध्यभिप्रेताऽस्ति त्रितिशङ्कते - साधनावृत्तेरिति ॥ उभय-
 थेति ॥ सत्यमुभयथादृश्यते, तथापि ज्योतिष्टोमविधिवच्छ्रवणादिविधेरपि
 सकृदनुष्ठानेनैव ज्ञानलाभइति तात्पर्यवाच्यम्, अन्यथा - विधिशक्तिप्रतिबन्धः
 स्यात्, तथाहि - पुरुषप्रवर्तनायैव हि विधिः प्रवृत्तो भवति तद्यदिविधिना
 सकृदनुष्ठितेनैव श्रवणादिना महाफलाऽवाप्तिरित्युच्येत तदैव आत्मक्यात्पुरुषः
 प्रवर्तेत अन्यथा तुनेति स्फुटो विधिशक्तिप्रतिबन्धः, नहि काश्चिदावृत्तिसंख्यामनुक्ता
 बहुवारमनुष्ठितेन फलाऽवाप्तिरिति बोधितो महायाससाध्ये प्रवर्तते अन्यथा -
 हिममहीधरोत्तरसानौ मृतसंजीविन्यस्तीत्युपदिष्टोऽपि प्रवर्तेत, अवघाताद्या
 वृत्तिस्तु अन्वयव्यतिरेकबलेन तथैव कार्यकारणभावाऽवधारणादुपपन्नेति भावः ।
 एतेन - मेयसिद्धेरानाधीनत्वेन प्रयोजनाऽधीनत्वाऽभावात् ज्ञानमुशकत्वगुणलाभाय
 अनावृत्तैव ज्ञानलाभइत्यङ्गीकार्यमित्युक्तं प्राणिनां सौख्यलाभाय यत्र कापि भूत्वन
 नमात्रेण धनलाभइत्यङ्गीकार प्रसंगादिति परास्तम् । अतोऽनावृत्तैवेति ॥
 अनावृत्तैव ज्ञानमिति श्रवणादिविध्यर्थः संभवति नाऽन्य इत्यर्थः । असंख्यमेव
 विध्यर्थः ततः किमित्यत आह - न च तथेति ॥ विध्यनुमारेणाऽर्थाऽदर्शनादि
 धिरप्रमाणमिति भावः । एतेन - अनावृत्तैव ज्ञानसंभवतीत्यभिधाय 'न च तथे'
 ति निषेधादव्यावातइति परास्तम् । फलसिद्धेरिति ॥ श्रुत्यभिप्रेतत्वादिति शेषः ।
 तस्यादृष्टफलत्वेनेति ॥ ज्योतिष्टोमस्य स्वर्गहेतुत्वं श्रुतिमात्रगम्यं नाऽन्वयव्यतिरेक
 गम्यं तत्फलस्यातीन्द्रियत्वात् श्रुतिप्रामाण्यात् सकृदनुष्ठानेनैव फलमङ्गीक्रियते ज्ञानं तु
 दृष्टफलमिति श्रवणादेस्तत्साधनत्वं मन्वयव्यतिरेकसहकृताऽऽगमवेद्यम्, अन्वय
 व्यतिरेकौ तु आवृत्तानामेव श्रवणादीनां हेतुत्वं गृहीतइति ज्ञानप्राप्तियन्तं श्रवणा
 दिकं कर्तव्यं, नाऽग्निष्टोमादिवत् सकृदनुष्ठेयमिति भावः । एतेन - फलप्राप्तियन्तं
 साधनाऽनुष्ठानं चेत् ज्योतिष्टोमादिकमपि स्वर्गपर्यन्तं कार्यं दृष्टत्वाऽदृष्टत्वयोर
 प्रयोजकत्वात्, अन्यथा - श्रवणादिकमपि सकृदनुष्ठेयमिति परास्तम् ।
 तावतैवेति ॥ अन्वयव्यतिरेकावनपेक्ष्य विधायकत्वात् सकृदनुष्ठान एव विधि
 तात्पर्यादिति भावः । आवर्तन एवेति । अन्वयव्यतिरेकानुसारेण विधायकत्वात्
 आवृत्तावेव विधेः पर्यवसानमिति भावः । लिङ्गदर्शनाच्चेति ॥ ननु यदि भृगु

वरुणयोराचारदर्शनात् यदि श्रवणाद्यावृत्तिः, तर्हि - इन्द्रेण शतवारं अश्वमेधस्याऽनुष्ठितत्वात्तदाऽऽवृत्तिरपि कर्तव्यास्यादिति चेत् सत्यम् इन्द्रः शतवारमश्वमेधं करोति, तथापि - न सर्वसाधारण्येन प्रवृत्ताऽश्वमेधविधिचोदितः करोति, किं नाम - इन्द्रगणस्थानधिकृत्य इन्द्रपदप्राप्तयेऽश्वमेधावृत्त्यभिधायकविधिचोदितः करोति, एवं च - तदनुष्ठानं प्राणिनामश्वमेधाद्यावृत्तौ न लिङ्गम्, विध्यन्तरप्रयुक्तत्वात् तदनुष्ठानस्य । प्राणिनां च तद्विध्यनधिकारित्वात् । भृगोराचारस्तु 'श्रोतव्यो मन्तव्य' [बृ. ४-४-५] इति विधिप्रयुक्त इति एतद्विधिबोधितश्रवणाद्यावृत्तौ तदाचारो लिङ्गमिति न किंचिदनुपपन्नम् । यद्यपि उपदेशोपि लिङ्गमेव, तथापि - पूर्वसूत्रोक्तोपदेशो गुरुव्यापारः, 'लिङ्गाच्चे' (ब्र. ४-१-२) इति सूत्रोक्तमावर्तनमपरोक्षज्ञानसाधकस्य पुरुषस्य व्यापार इत्यतिशयितमिति ज्ञापनाय विशिष्य 'लिङ्गाच्चे'ति लिङ्गत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

पूर्वपक्षस्तु - सकृदेव श्रवणादिकमनुष्ठेयं तावतैव विधिपर्यवसानात्, अन्यथा - सकृदेव ज्योतिष्टोमादिकमनुष्ठायकृती न स्यात्, एवं च - विहित - श्रवणाद्यनुष्ठानेन ज्ञानाऽदर्शनात् विधेरप्रामाण्यात् प्रमाणान्तरस्याप्यभावात् न श्रवणादि ज्ञानसाधनमिति.

सिद्धान्तस्तु - आवृत्तिरेव श्रवणादीनां फलहेतुः, न सकृदनुष्ठानम्, अपरोक्षज्ञानासिद्धये उद्दालकेन [छा०. ६.] नवकृत्व उपदेशात् । 'सतपो तप्यत । पुनरेव वरुणं पितरमुपससारे' [तै. उ. ३-२-१] त्यावर्तनलिङ्गाच्च । ततश्च श्रवणाद्यावृत्तौ नियमेन फलोपलब्धेन तद्विधेः प्रामाण्यात् श्रवणादिकं ज्ञानसाधनमिति सिद्धम् [१. अ.]

[२. अधिकरणम्]

ॐ आत्मेतितूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ (३)

आत्मत्वोपासनस्येति ॥ उपलक्षणमेतत्, उपदेशस्येत्यपि ग्राह्यम् । एवमेव संदेहे पूर्वपक्षे च द्रष्टव्यम् ।

पूर्वपक्षस्तु = न नित्यश आत्मत्वस्य उपदेश, उपासनं च, कार्यम्, अतिप्रसिद्धत्वात्, किंतु - अप्रसिद्धस्यैव कस्यचित्गुणस्य, ततश्च न तत्र वेदस्य महातात्पर्यं युक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु - विष्णुरात्मेत्युपदेश, उपासनंच, नित्यशः कार्यं मोक्षसाधनाऽभिज्ञैस्तथानुष्ठीयमानत्वात् तत्कुत इति चेत्, 'नान्यं विचिन्तय' इत्यादि श्रुतेः, 'आत्मेत्युपासनं कार्य'मिति स्मृतेश्च । नच - प्रसिद्धत्वादनुपास्यत्वं - उपासनस्य फलहेतुतायाः प्रामाणिकत्वेन प्रसिद्धेरप्रयोजकत्वात् । नहि राजप्रीति साधनमतिप्रविद्धत्वात् राजप्रीत्यर्थिभिः न वर्ण्यते, येनेहतयास्यात् अतोविष्णोः स्वामित्वस्य सदासर्वथोपास्यत्वात् युक्तं तत्र वेदानां तात्पर्यमिति सिद्धम् ॥२॥

[३ - अधिकरणम्]

ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ (४)

भगवज्ज्ञानसाधनस्येति ॥ यद्यपि प्रतीकैक्योपासनवर्जनं न भगवज्ज्ञानसाधनम्, किंतुश्रवणादिकमेव, तथापि - प्रतीकैक्योपासनस्य भगवद्दर्शनविरोधित्वात् तदभावस्य कारणमात्रत्वात्, कारणमात्रे तस्मिन् साधनत्वोपचारः कृत इति बोध्यम् । यथाखल्विति ॥ यथा - आत्मत्वोपासनं समर्थितं, तथा प्रतीके ब्रह्मभेदे विद्यमानेपि ब्रह्मत्वोपासनसमर्थनसम्भवादित्यर्थः । एतेन - यथा समर्थितं तथा संभवादित्यस्याऽनन्वय इति परास्तम् ।

भाष्ये - नामब्रह्मेत्युपासीतेति ॥ अयं शाखान्तरस्थः पाठोबोध्यः । एतेन - छान्दोग्ये 'नामांपास्वे'ति पाठदर्शनात् 'ब्रह्मोपासीते'त्यभिधानमयुक्तमिति परास्तम् । नामब्रह्मेत्यादिनेति ॥ भाष्यानुमारेण शाखान्तरस्थ वाक्यग्रहणमिदमिति बोध्यम् । प्रथमादिविभक्तेरिति ॥ यद्यपि - शाखान्तरे

‘ नामब्रह्मेत्युपासीते’ति प्रथमांततयापांठोस्ति, तथापि — तत्पमानार्थक ‘ नामोपास्वे’ (छा० ७ - १ - ५)ति छांदोग्यवाक्यव्याख्यानायाऽऽदिग्रहणम् । अत एव ‘सप्तसुप्रथमे’त्येवसूत्रे उदाहर्तव्ये षट्सु द्वितीयेति सूत्रान्तरमुदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । उभयोर्नामादि ब्रह्मपदयोरिति ॥ शाखान्तरपाठाभिप्रायेण नामादिपदानां प्रथमान्तत्वमुक्तमिति बोध्यम् । एतेन - छांदोग्ये ‘ नामोपास्व, वाचमुपास्वे’त्यादीनां विस्पष्टं द्वितीयांतत्वात् प्रथमांतत्वाभिधानमयुक्तमिति परास्तम्.

पूर्वपक्षस्तु — प्रतीकं ब्रह्मतयोपास्यं ‘ नामोपास्वे’त्यादिविधीनां ‘सयो मनो हि ब्रह्मे’ति पर्यालोचनया ‘ नामब्रह्मेत्युपासीते’ति शाखान्तरवाक्यपर्यालोचनया च प्रतीके ब्रह्मदृष्टिरिति तात्पर्याऽवगमात् । नच — प्रतीकब्रह्मणो र्भेदात्तथोपासनाऽसंभवः - उपासनायां फलस्यैव प्रयोजकत्वेन वस्तुतथात्वस्याऽप्रयोजकत्वात्, अतः प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनस्य कर्तव्यत्वात् उक्तं स्वामित्वोपासनमयुक्तमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — न प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्या ‘ नामोपास्वे’ (छा०. ७ - १ - ४) त्यादिविधीनां प्रतीके ब्रह्मदृष्ट्याविधायकत्वात् प्रतीकस्याऽब्रह्मत्वेन मिथ्योपासाप्रसंगाच्च । न हि मिथ्योपासा फलहेतुः, अनर्थहेतुत्वेन प्रमाणासिद्धत्वात् । कथं तर्हि उपासनाकार्येति चेत् - तत्स्थित्वेनेति गृहाण, द्वितीयाश्रवणात् कथमस्यार्थस्यलाभ इति चेत् - महाव्याकरणमूलक ‘ सुपां सुपो भवन्ती’नि कात्यायनवचनेन द्वितीयायाः सप्तम्यर्थत्वात् । अतः प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनस्याऽयोगादुक्तयुक्तमितिसिद्धम् ॥ ३ ॥

(४ - अधिकरणम्)

ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ (५)

पूर्वपक्षस्तु — ब्रह्मत्वं सदासर्वधानोपास्यम् उपासनं भगवत्प्रसादार्थं, सच्च

प्रतिदिनं विविधगुणोपासनेनैवभवेदिति व्यर्थब्रह्मत्वोपासनम् अतोब्रह्मत्वस्य सदोपास्यत्वाभावादुक्तमयुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — कार्येव सदासर्वथा ब्रह्मत्वोपासनं, यतस्तथोपासन एवहि ब्रह्म प्रसन्नंभवति । ननुब्रह्मत्वोपासनयोग्यानांतथोपासनमस्तु चतुर्गुणोपास कानां कथमितिचेत्, तैरपि आत्मत्वादिविशेषणतया ब्रह्मत्वोपासनंकार्यम् 'आत्मे त्येवयोपासा तदाब्रह्मत्वसंयुते'तिवचनात् । अतः ब्रह्मत्वस्यविशिष्योपास्यत्वादुक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(५ — अधिकरणम्)

ॐ आदित्यादि मतयश्चांगउपपत्तेः ॐ (६)

अन्यथेति ॥ सूर्यादीनामितस्ततः संचारेपि भगवदंगाश्रितत्वमेवेत्यर्थस्य समर्थनद्वाराऽङ्गाऽऽश्रितत्वेनोपासनानियमसमर्थनाभावे भगवन्तमपहाय इतस्ततः संचारादेव नसर्वदा भगवन्नियम्यत्वमिति भ्रमापत्त्या प्रागुक्तमात्मत्वोपासनमयुक्त- स्यादिति शङ्कास्यादित्यर्थः । अतः सत्यपीति ॥ कदाचिदाश्रयाश्रयिभावेसत्यपि तस्यसदातनत्वाभावेन तस्यसर्वथोपास्यत्वाभावात् तद्वत् कदाचित् स्वामिभावेसत्यपि सदातनत्वाभावान्नात्मत्वोपासनमावश्यकमित्यर्थः ॥

पूर्वपक्षस्तु — न सदासर्वथातथोपासनदेवैः कार्यं सूर्यादीनामितस्ततः संचरणेन सदाभगवदंगाश्रितत्वाभावात्, तथापि-उपासनेऽन्यथोपासनत्वेनाऽनर्थ- प्रसंगात्, सत्स्वपिगुणान्तरेषुस्वाश्रयत्वेन भगवदुपासने विशेषकारणाभावाच्च । अत आश्रयाश्रयिभावस्याऽमदातनत्वेन सर्वथोपास्यत्वाऽभावात्, तद्वत् सदात- नत्वाभावेन नाऽऽत्मत्वोपासनमावश्यकमिति ।

सिद्धान्तस्तु -- 'चक्षाः सूर्योऽजायवे' (ते०. अ०. ४.) त्यादि

ना यदुक्तं स्वाश्रयत्वेन भगवदंगोपासनं, तत्, आदित्यादिदेवैः सर्वथाकार्यमेव,
मुक्तौ तत्र लयस्याऽपेक्षितत्वात्, न च मिथ्योपासनाप्रसंगः - रूपान्तरेणांगानां-
स्वाश्रयत्वात्, अतस्तदुपासनस्यावश्यकत्वादुक्तमात्मत्वोपासनं युक्तमिति सिद्धम् ॥५॥

(६ - अधिकरणम् .)

ॐ आसीनः संभवात् ॐ (७)

सर्वथाऽपेक्षितं न वेति ॥ सर्वथापेक्षितमेव वा, उत कृताकृतमितिसंदेह
इत्यर्थः । द्विविधेति ॥ द्विविधानि लोके साधनानि दृश्यन्ते, कानिचिदवश्यभावीनि
तद्यथापाककर्तृधर्मादीनि, कानिचित्कृताकृतानि, तद्यथातस्यैवदर्विपिठरादीनि,
तदुभयदर्शनसंदेहबीजमित्यर्थः । नासनमिति ॥ नासनं सर्वथाऽपेक्षितम्,
अपितु कृताकृतमित्यर्थः । तत्कृत्याभावादिति ॥ तदावश्यकत्वापादकाऽ
नन्यसाध्यकृत्याभावादित्यर्थः । तदुपदेशप्रामाण्यमिति ॥ पाक्षिकमनुपा-
दानलक्षणमप्रामाण्यस्यादित्यर्थः । स्थातव्यमित्युपलक्षणमिति ॥ यस्मिन्काले
यस्मिन्नासने मनःप्रसादः स एव कालादिराश्रयणीय इत्यपि ग्राह्यमिति भावः ।
अस्मिन्नेवार्थ इति ॥ देशकालादिभिर्निध्याने विशेषो भवति, नापितेन ज्ञाने वि-
शेषो भवति, अतो यत्रैकाग्रता तत्रैव स्थातव्यमित्यस्मिन्नेवार्थे स्मृतिमाहेत्यर्थः ।
स्मृतित एव सर्वस्याऽस्य लाभदर्शयितुमाह - अत्रापि पूर्ववदिति ॥ देशकाला-
दीनां किमासनादिवत् ध्यानोपयोगितया आवश्यकत्वम्, उत प्रथममेव ज्ञानोपयो-
गित्वादित्यत्रापि विकल्प इत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षस्तु -- नाऽऽसनं सर्वापेक्षितं किंतु कृताकृतं भगवद्दर्शनार्थं हि
उपासनाद्यन्वेष्टव्यम् उपासनादिकंच विनाप्यासनं सिध्यति न च मनसः सम्यग्भगव-
द्विषयत्वसिद्ध्यर्थमासनं, तेन विनापि तत्सिद्धेः, कथमन्यथा 'स्मर्तव्यः सततं
विष्णु' रिति सर्वदोषासनाभिधानं युज्यते ततश्चासनस्याऽनावश्यकत्वात् तत्छास्त्रं-
पाक्षिकमनुपादनं लक्षणाऽप्रामाण्यं प्राप्नोतीति ।

सिद्धान्तस्तु — आसनयुक्तेनैव जिज्ञामुना विशेषत उपासनकार्यं, सत्येवा सने उपासनस्य सम्यक्संभवात्, न चैतावता सर्वदोषासनाभाव इति मंतव्यं, ध्यानार्थ-
मेवोपासननियमाभिधानात्, उपासनं द्विविधं स्मरणं व्यानं चेति, तत्र स्मरणं सर्वदा
योग्यं विज्ञेयं, ध्यानोपासनं तु आसन एवेति । ननु -- न ध्यानार्थमप्यासननियमः,
तस्माद्यस्य चित्तविक्षेपपरिहारस्य प्रत्याहारादिनापि संभवादिति चेत् - न, चित्तविक्षेप
परिहारस्य आसनसाध्यशरीराचलत्वमपेक्ष्यैव प्रत्याहारादिना साध्यत्वात्, 'सम-
कायशिरोऽर्धं' (गी०-६।३) मिति स्मृतेश्चान्वेयं तर्हि 'पर्वताग्रे न दीतीर' इत्यादि वचनात्
देशकालादिनियमोऽप्यंगीकार्य इति चेत्, न - मनःप्रसादार्थत्वादेशकालादिनियमस्य
यत्रैकाग्रता तत्रैव स्थातव्यं 'तमेव देशं सेवेते'त्यादेः, अत्र आसनस्याऽऽवश्य-
कत्वात् तदुपदेशावैर्यमिति ॥ ६ ॥

[७ — अधिकरणम्.]

ॐ आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॐ (१२)

प्रायणांतत्त्वसमर्थनादिति ॥ ज्ञानात्पूर्वमिव ज्ञानोत्तरमपि प्रायणपर्यन्त-
मावश्यकत्वसमर्थनादित्यर्थः । **मुक्तौ तारतम्येति** ॥ ध्यानफलप्रयुक्त-
तारतम्यभावाऽप्रसंगादित्यर्थः । एतेन - ध्यानफलाभावेऽपि श्रव-
णादिफलेन तारतम्यसंभवात्, तारतम्याभावप्रसंगादित्युक्तमिति परास्नम् ।
ज्ञानसाधनत्वमिति ॥ ज्ञानसाधनत्वश्रवणं ज्ञानिनामपि ध्यानदर्शनं
संदेहव्रीजमित्यर्थः । **न च — ज्ञानसाधनस्यापीति** ॥ ज्ञानसाधनस्यापि ध्या-
नस्य ज्ञानेन मोक्षजनयितव्ये सहकारित्वस्यापि भावात् मोक्षपर्यंतं ध्यानमावश्यक-
मिति न वाच्यमिति भावः । **न चेति** ॥ ज्ञानसाध्यावरणनिवृत्तिरूपमोक्षे तस्याऽजन-
कत्वेऽपि आनन्दाऽतिशयरूपमोक्षजनकात्वात् ध्यानमावश्यकमिति न वाच्यमित्यर्थः ।
आनन्दातिशयसाधनेषु ध्यानस्य प्रावल्यात् ध्यानमावश्यकमित्यत आह —
ज्ञान एवेति ॥ ननु — ध्यानमानन्दातिशयसाधनेषु प्रधानं ज्ञानसाधनेषु प्रधान-
(पा. ने. २.)

त्वादित्यनुमानादावश्यकत्वसिद्धिरित्यतः — नहीति ॥ यस्य एकत्र प्रधान्यं तस्य सर्वत्र प्रधान्यमिति व्याप्यभावादित्यर्थः । ध्यानं विनेति ॥ ध्यानं तावत् ज्ञानपर्यंतमावश्यकं, ज्ञानसाधनाभूतप्रसादहेतुत्वात्, यदि ज्ञानानंतरं ध्यानमनावश्यकं स्यात् तर्हि ध्यानं न कुर्यात्, ततश्चेश्वरोऽबहुमानितः स्यात् एवं च सति-ईश्वरोऽपरोक्षज्ञानमेव न दद्यात्, नहि प्रेक्षावान् यदज्ञानानंतरं स्वस्मिन् बहुमानो गच्छति तददाति, येनेश्वरोऽपरोक्षज्ञानाऽनंतरं स्वस्मिन् बहुमानापगमेऽपि अपरोक्षज्ञानं दद्यात्, ददाति चाऽपरोक्षज्ञानमिति प्रायणान्तं ध्यानस्याऽऽवश्यकत्वमवर्जनीयमिति भावः । एतेन — ज्ञानात्पूर्वमावश्यकत्वस्य ज्ञानोत्तरमावश्यकत्वाऽसाधकत्वात्, तत्सिद्धये ज्ञानात्पूर्वमावश्यकत्वमर्थनमयुक्तमिति परास्तम् । तथापीति ॥ मयं, ज्ञानोत्तरं ध्यानस्यानावश्यकत्वे 'ईश्वरो ज्ञानमेव न दद्यात्' इति तर्कबलात् ज्ञानपर्यंतमावश्यकत्वं ज्ञानोत्तरमावश्यकत्वस्य साधकं, तथापि — मुक्तिपर्यंतमावश्यकत्वमित्ययं विशेषः कुतः प्रमाणादवगम्यते, आगमसहकृतस्यैवानुमानस्याऽर्थसाधकत्वादिति भावः । एतेन — श्रुतिबलाज्ज्ञानोत्तरं ध्यानस्यावश्यकत्वसिद्धावपि हेतोरप्रयोजकत्वाऽपरिहारात्तदुदाहरणमयुक्तमिति परास्तम्, तर्कस्य श्रुतिमूलत्वासिद्ध्यर्थमेव श्रुत्युदाहरणस्याभिमतत्वात्, सिंहावलोकनन्यायेन 'यावन्मोक्षस्तावदुपासनादि कार्यमेवे'ति भाष्यगतादिशब्दस्य कृत्यमाह — ज्ञानात्पूर्वमिति ॥ ज्ञानात्पूर्वध्यानालाभे तत्सिद्धये श्रवणादेः कर्तव्यत्वं दर्शनाज्ज्ञानोत्तरमपि ध्यानाऽलाभे तत्कर्तव्यतासिध्यतीति तत्संग्रहायऽऽदिशब्दप्रयोगइत्यर्थः । एतेन — ध्यानालाभे श्रवणादीत्यादिनैव पूर्णत्वात् शेषवैयर्थ्यमिति परास्तम् । मोक्षविरोधादिति ॥ निरवधिकध्यानस्य ज्ञानोत्तरं विहितत्वे मोक्षेऽपि विधिवन्वापस्या मोक्षत्वविरोधः स्यादित्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — मुमुक्षुणा न मोक्षपर्यंतं ध्यानं कार्यं ध्यानस्य ज्ञानसाधनत्वेनाऽभिहितत्वात्, न चाऽऽनंदातिशयार्थं तदिति वाच्यम् — तस्य तद्धेतुत्वाभावात्, अस्तु वा तद्धेतुत्वम्, तथापि न नियमेन कार्यं, श्रवणादिनापि तत्संभवात्, ततश्च शुकादीनां ज्ञानिनां तदाग्रहवैयर्थ्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — कर्तव्यमेवज्ञानिना मोक्षपर्यंतं ध्यानं, तस्यज्ञानइवाऽऽनंदातिशयेपि प्रधानसाधनत्वात्, तथाचश्रुतिः—‘सयोद्वै तद्गवान् मनुष्येषु प्रायणांतर्मोकारमभिव्यार्थाते’ (प्र०. ५ - १) ति, ‘शृणुयाद्यावदज्ञानं’ मित्यादिस्मृतेश्च, अतोमोक्षपर्यंतं ध्यानस्यकर्तव्यत्वेन ज्ञानिनामपि तद्विचित्रफलं न मुक्तौ तारतम्यसिद्धिरितिसिद्धम् ॥ ७ ॥

(८ - अधिकरणम्)

ॐ तदधिगमं उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ (१३)

उभयविधार्थदृष्टिरिति ॥ लोके साध्यत्वेनाभिमतस्य साधकाः केचनार्था दृष्टाः, अन्येपुनरसाधकादृष्टाः, इति दर्शनं संदेहवैजमित्यर्थः, अनियतदेशकालेति ॥ ननु — अनियतकालविपाकएव युगपत्कायव्यूहविरोधी नत्वानियतदेशविपाकः, युगपदनेकदेशेषु कायव्यूहसमवात्, ततश्च देशग्रहणं व्यर्थमितिचेत् -- सत्यम्, अनियतकालविपाकएव युगपदनेककायव्यूहविरोधी, तथापि -- छत्विन्यायेननियतदेशविपाकोपि युगपत्कायव्यूहविरोधिष्वेवोक्तइति ध्येयम् । विप्रतिपत्तेरिति ॥ दृष्टांतइतिशेषः । प्रायश्चित्तवैषम्ययानुपपत्त्या कर्मक्षयनिश्चयइत्यतआह— ब्रह्मेति ॥ यथा -- गृहदाहानंतरं गृहदाहेष्टयधिकारः, तथा ब्रह्महत्याप्राप्तौ द्वादशाब्दव्रताधिकार इत्यर्थकत्वात् न कर्मक्षयसिद्धिरिति भावः । नहि ज्ञानस्येति -- आशु विनाशित्वादितिभावः । चार्थस्तुशब्द इति॥ अनेन तदवधेस्त्विति तुशब्दसंबन्धः सूचितोभवतीतिज्ञेयम् । पूर्वकृतेति ॥ ज्ञानात्पूर्वकृतमकाम्यं कर्म ज्ञानलक्षणकार्यायभवति, तदुत्तरतकृतमकाम्यं कर्म ज्ञानकार्यमोक्षातिशयायभवतीत्येवमुभयोरपि मोक्षानुप्रवेशित्वादबन्धकत्वम् अबन्धकत्वाद्विधानिश्रुतिरितिनिवाच्यामित्यर्थः । अत्र भाष्यं‘तुशब्दाद्ब्रह्मदर्शनवत्’इति तच्छेषं

१. अत्राधिकरणे सप्तसूत्राणि २. ‘अनारब्धे’ (४ - १ - १५) ति सूत्रयिटीप्रती-
कधारणम्. ३. ‘अग्निहोत्रा’ [४-१-१६] दितिसूत्रयिटी. प्र०. पा०.

पूरयति 'इति तमन्यस्माद्विशिनष्टी'तिशेषः ॥ यस्याग्निहोत्रादि मोक्षानु-
भवायभवति, तमन्यस्मात्क्षेपिणः सकाशात् व्यावृत्तये 'तु शब्दात्ब्रह्मदर्शनवत्'
इति विशिनष्टीत्यर्थः। अनेन 'तु ब्रह्मदर्शनवतः' अग्निहोत्रादिमोक्षानुभवायैवभवति
'सएनमविदितोनभुनक्ती' (बृ०. ३-४-१४)ति तद्दर्शना'दितिसूत्रार्थउक्तोभवति।
भाष्ये उभयोस्स्यागेनेति॥ उभयोः पुण्यपापयोः त्यागेन परित्यागोभवतीत्याश-
येन एकेषां पाठोऽस्तीत्यर्थः

पूर्वपक्षस्तु - न ज्ञानेन मोक्षो, नापिद्वेषेणतमः, प्रागापादितकर्मणां
भावात् । न च -- तानि ज्ञानविद्वेषज्जन्मनि भुज्यन्ते विभिन्नाऽनेक शरीरभोग्य
फलत्वात् । नच कायव्यूहेन युगपद्भोगः -- विभिन्नदेशकालविपाकत्वात्
किंतिहि -- क्रमेणभोगः, -- नचक्रमेणसर्वकर्मणां भोगेन क्षयानंतरंसदसन्मोक्षा
वुपपद्येते बहुकालान्तरितयोर्ज्ञानविद्वेषयोर्जाणिधान्यवत्क्षीणशक्तित्वेन मोक्षजनकत्वा
ऽसंभवात् । तद्भोगसमये पुनरनंतकर्मानुष्ठानेन कर्मावसानासंभवाच्च । नच --
ज्ञानद्वेषाम्यामेवाऽभुक्तानामेव पुण्यपापानां क्षयः 'नाभुक्तक्षीयतेकर्म'तिस्मृति
विरोधात् । नच -- प्रायश्चित्तेनेवाऽभुक्तकर्मणामेवज्ञानेन क्षयसंभवः-विप्रतिपत्तेः,
गृहदाहे दग्धगेहेष्ट्यधिकारवत् कृतपापानामेव द्वादशाद्वादिकर्माधिकारित्वाभि
प्रायेण 'ब्रह्महाद्वादशाद्व्रतंचरे' दित्यादिवचनानां प्रवृत्तत्वेनकर्मक्षयार्थमप्रवृ-
त्तत्वात्, अतोज्ञानद्वेषाम्यां सदसन्मोक्षाऽसिद्धेरुक्तमयुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु - संभवतएव ज्ञानद्वेषाम्यां सदसन्मोक्षौ, 'तद्यथापुष्कर
पलाशव्यापोनाश्लिष्यंते (छां. ४ - १४ - ३) तद्यथैषीकातूल' (छां. ४-२४-२)
मित्यादिनाउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ ज्ञानेन संभवत इति श्रवणात् । तथा
'एवं सुकर्मणश्चापिपततस्तमसिध्रुव'मितिद्वेषिकृतपूर्वोत्तरपुण्ययोः द्वेषेणविनाशाऽ
श्लेषैर्भवतइतिस्मरणात् । नचैवंसति ज्ञानद्वेषोदयानंतरमेव मोक्षापत्तिः । अप्रा-
रब्धानामेव प्राचीनपुण्यानां विनाशांगीकारेण प्रारब्धभोगायविलंबनस्य-

१. - 'अग्निहोत्रा' (४-१-१६) सूत्राय टी. प्र०.

२. 'अतोऽन्य' (४-१-१७) दितिसूत्रस्थभाष्यम्.

भाव्यत्वात् । ननु — ज्ञानिकृतपूर्वोत्तरपुण्ययोरल्लेखविनाशो विद्येते, नवा, नाद्यः—
 इष्टविघातिनो ज्ञानस्याऽपुरुषार्थत्वप्रसंगात्, द्वितीये मोक्षाभावप्रसंगः, प्राचीनबहु-
 पुण्यभोगसमये पुनः पुनः पुण्यानुष्ठानसंभवेनाऽपर्यवसानादिति चेत् अत्र वक्तव्यं
 किमकाम्यानां पुण्यानामल्लेखविनाशोऽपृच्छसि, उत काम्यानाम्, आद्ये नेति ब्रूमः,
 नच तावता मोक्षाऽसंभवः प्राचीनपुण्यस्य ज्ञानजन्मन्युपयोगात् । उत्तरस्य तु
 ज्ञानकार्यमोक्षानुप्रवेशात्, तदुक्तम् — ‘नहास्यकर्मक्षीयते, अस्माद्यैवात्मनो यद्य-
 त्कामयते तत्तत्सृजत’ (बृ०. ३ - ४ १५) इति । द्वितीये तु — मुक्तावनुभव-
 कारणादन्यत्, अप्रारब्धमनभीष्टं पुण्यं यत्तद्विनश्यति, अलेपश्च ज्ञानोत्तरं क्रियमा-
 णस्येति ब्रूमः । ‘तस्य पुत्रादायमुपयन्ति, सुहृदः साधुकृत्यां, दिवन्तः पाप-
 कृत्या’ मिति वचनात् । नच — यदुक्तं ज्ञानिकर्मणो मोक्षानुप्रवेश इति न तद्युक्तं
 कर्मणो नाशशिरस्कारूपफलत्वादिति वाच्यं — ज्ञानिकृतस्याऽनंतफलत्वात् । तदुक्तं—
 ‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदावा तदेव वीर्यवत्तरं भवती’ (छा०. १-१ १०)
 ति । ननु — एवमापि -- ज्ञानिद्वेषिणोर्न मोक्षतमसी सिध्यतः प्रारब्धप्रतिबन्धक-
 सद्भावादिति चेत् -- न, उभावपि ज्ञानिद्वेषिणौ भोगेन प्रारब्धकर्माणक्षपयित्वा
 ब्रह्मतमसी प्राप्नुतः, तदुक्तम् — ‘आरब्धपुण्यपापस्य भोगेन क्षपणादनु । प्राप्नोत्येव
 तमोघोरं ब्रह्म वा नात्र संशय’ इति अत उक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ (अ. ८).

इति श्रीमत्सत्यनिधितीर्थश्रीचरण चरणाराधक

श्रीमत्सत्यनाथयतिविरचितायां तत्त्वप्राकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमः पादः.

अथ द्वितीयः पादः

श्री गुरुभ्योनमः

[१ - अधिकरणम्]

ॐ वाङ्मनसिदर्शनाच्छब्दाच्च ॐ (१)

एतत्पादार्थदर्शयतीति ॥ 'अध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः । किंनिबन्धन-
इत्यतः फलेष्ववान्तरभेदेनपादभेद उपपन्न इतिभावेने'तिर्वाते, तस्याऽनेनसंबन्धः।
उपासनावदिति ॥ उपासनस्य बहुगुणत्वेन चतुर्गुणत्वेनेत्यधिकारिभेदेन।ऽनेक-
प्रकारत्वेऽपि उपासनत्वेनैक्यसद्भावात् उपासनापादस्यार्थैक्यवत् इहापि
'स्वोत्तमप्रवेश उक्तमण'मित्यवान्तरभेदसद्भावेऽपि देहक्षयत्वेनैक्यसद्भावेन एका-
र्धत्वसंभवात् नपादभेदइतिभावः । तत्पूर्वकादिति ॥ वाचोमनोजन्यव्योक्तः
तत्रलयसंभावकत्वात्सन्देहबीजम् । एवमुत्तराधिकरणेष्वपि द्रष्टव्यम् । अनियम-
इत्युक्तेति ॥ केषांचिज्ज्ञानिनामोक्षः केषांचिन्नेति नियमपहाय ज्ञानिमात्रस्य-
मोक्ष इत्युक्तनियमव्याघातइत्यर्थः । अत्रखल्विति ॥ अत्रमनः पूर्वरूपंवागुत्तर-
रूपं, वाक्पूर्वरूपं मनउत्तररूपं' (ऐ.आ. ३-१-१) मितिश्रुतिभ्यां नकिंचिदुच्यते
किन्तु -- मुनिमतविवादएवोच्यते तथाच -- श्रुत्योर्व्यामिश्रत्वमितिभावः । प्रसंगा-
दधिमतयोः किंवरमिति जिज्ञासायामाह -- तत्रेति ॥ वर्णदेवतात्वविषये
ऋष्युक्तयोः साम्यमित्यर्थः । हेतुमाह -- अन्यतरेति ॥ अन्यतरपक्ष-
स्वीकाराय श्रुत्या विशेषाऽनभिधानादित्यर्थः । ननु -- द्वयोरपि ऋषिवचनयो-
र्वर्णदेवताविषये साम्योक्तिरनुपपन्ना विरुद्धत्वादित्वेन अन्यतराऽप्रामाण्याऽवश्यं
भावादित्याशङ्क्य निषेधति -- नचेति ॥ तत्र -- वर्णदेवताविषये । ऋषि-
वचनयोः -- व्यामिश्रता -- विरुद्धार्थभाषितानेत्यर्थः । गुणप्रधानभावविषयेतु

१. अत्राधिकरणेद्वेसूत्रे. २. आनन्दमथाऽधिकरणस्थटीकातो ऽत्राध्याये प्रथमपादे
ऽनुवृत्तमतापि अनुवर्ततइत्यर्थः । तत्र 'समन्वय' इत्यस्यस्थाने 'फले' इतिनिवेशितम् ।

पुत्रवचनमेवप्राह्यं नतु नामतः शूरवीरस्य माण्डूकेयस्य वचनं प्राह्यमितिभावे
 नाह — गुणप्रधानभावेतिविति ॥ पितापुत्रवचनयोः साम्यमेवनास्ति किम-
 त्तत्त्वमिति कुतः संदेहः स्यादितिभावः । कुतः पुत्रमतस्याविशिष्टत्वमित्यत
 आह — ॥ मनसावाभग्रे संकल्पयतीति॥ अस्तुवाच इति ॥ अस्तुवाचो
 मनोवशत्वं तथापि वाचोमनसि लयः कुतः प्रमाणादङ्गीकर्तव्यः, उपन्यस्तस्य
 तद्वशत्वस्य संभावकत्वमात्रेण तेनतन्निश्चयायोगादित्यर्थः । तद्वशत्वस्य संभावकत्व
 मेवकुतइत्यतउक्तं — नियामकानामिति ॥ देवानामित्यर्थः । इदमुक्तंभवति —
 वाचोमनसिलयंप्रतिज्ञाय तस्मिद्वयं वाचोमनोवशत्वमुक्तम्, नचेदं तन्निश्चायकं
 वाचोमनोवशत्वमिव नियामकानां बहुत्वेन अन्यवशतापिविद्यते । मनोवशत्वेन
 मनसि लयसाधनेऽन्यवशत्वेनाऽन्यत्रापि ज्यसिद्धिप्रसंगात्, ततोऽकाशेनापि
 नेदंप्रमाणम्, अरितु संभावकभात्रमिति वक्तव्यम् । नच — संभावनामात्रेणार्थः
 सिध्यतीति प्रमाणस्याऽऽवश्यकत्वात् किं तत्प्रमाणं, कुतो वाचो मनसि लयः
 प्रतिपत्तव्य इति । अत्र वाङ्मनः शब्दाभ्या, सुमारुद्रयो, ग्रहणमित्ययुक्तं,
 तन्मोक्षस्यकल्पांतरभावित्वेन इदानींलयकथनाऽयोगादित्यत आह — अत्रोमा
 शब्देनेति ॥ ननु -- प्राक् 'उमाशब्देन वारुणसौपर्णीचो'च्यतइत्युक्तत्वात्
 'इंद्रउमायामिति श्रुतावपि उमाशब्देनोभयोर्ग्रहणंकार्यं, तच्चाऽयुक्तमेकस्योभयत्र-
 लयाऽयोगादित्यतआह -- अत्रेति ॥ अग्नेः सूर्यद्वारेणेति ॥ उपलक्षणमेतत्,
 सूर्यस्पर्शगुरुद्वारेणेत्यपिप्राह्यम्।अयमत्रलयक्रमः- द्वौमार्गौ, शेषमार्गोऽगुरुद्वारेणेति,
 देवानुगानां कुबेरे, कुबेरवरुणयोः सोमे, सोमस्य विष्वक्सेनादीनांचा, अनिरुद्धे,
 अनिरुद्धस्य सनादीनांचकामे, कामस्य वारुण्यां, वारुण्याः शेषे लयइति शेषमार्गः।
 शिष्टानांदेवानामग्नौलयः, अग्नेः सूर्ये, सूर्यस्याऽऽकाशपृथिव्योश्च गुरौ, मनु-
 ष्याणांसर्वेषां पितॄणां निर्ऋतेश्च धर्मे, धर्मस्यस्वायंभुवव्यतिरिक्तमनूनां प्रियव्रता-
 दीनांच मनौ, भृग्वदीनांदक्षे, गुरोर्मनोर्दक्षस्य मरुद्गणानांच इंद्रे, इंद्रस्य-

॥ ऐ. आ०. १. कचिद्विष्ठाकापुस्तके पदेनेतिपाठादृश्यते । २. 'अतएवचे' (४-२-१)ति
 कधारणमिदम् । ३. कचिद्विष्ठाकायामग्नेस्त्वितिपाठादृश्यते ।

सौपण्यां, सौपण्याः सुपर्ण इतिगरुडमार्गः । सुपर्णशेषयोर्वाण्यां, वाण्याब्रह्मणि, ब्रह्मणस्तुपरमात्मीन ल्यो भवतीति ।

पूर्वपक्षस्तु— न वाक् मनसिलीयते उभयोः समत्वात्, नहिसत्यपिसाम्ये वाक्मनसिलीयतेनमनोवाचीत्यत्रनियामकमस्ति, नच साम्याऽसिद्धिः, 'मनः पूर्व-रूपं वागुत्तररूप'मितिमनसः प्राधान्यमिव, 'वाक्पूर्वरूपं मनउत्तररूप'मितिवाचोऽपिप्राधान्यश्रवणात्, अतो वाचो मनसिलयाऽभावेन मोक्षाभावात् 'अनियम' (ब्र०. ३-३-१९ -- अ०. ३२ - सू.) इत्युक्तव्याघातइति ।

सिद्धान्तस्तु ॥ अस्येववाचोमनासिलयः, 'तस्ययावन्नवाक्मनसिसंप-द्यत' इतिशब्दात् । नच — सत्यपिशब्देऽसंभावितत्वात् नवाचोमनसिलयसिद्धिः-संभावितस्यैवसाधनार्हत्वादितिवाच्यम् प्रत्यक्षत एव वाचोमनोवशत्वदर्शनेन तत्र तल्लयस्यसंभावितत्वात् । नच 'वाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपम्, मनःपूर्वरूपं वागुत्तररूप'मित्यभिधानादुभयोः साम्यमितिवाच्यम् -- अतहि पूर्वोत्तरवर्णदेवतात्वविषये गुण, प्रधानभावेच मुनिमतविवादएवोच्यते नस्वयंकिंचिदभिधीयते, येन तयोः साम्यमितिप्रतिपद्येमहि, तथापि द्वयोर्मुनिमतयोः किंप्राहामितिचेत् पूर्वोत्तरवर्णदेवतात्व-विषयेमतद्वयमपि ग्राह्यं विशेषाऽनुक्तेः, प्राधान्यविषयेतु मनः प्राधान्यवादिनऋषिपुत्रस्यैवमतं ग्राह्यं, 'मनसावाअप्रेसकल्पयति अथवाचाव्याहरती'तियुक्त्याच मनः पूर्वकत्वस्य विशेषश्रवणात्, प्रत्यक्षानुसारित्वाच्च, वाचोलयनिर्णयेपि नसर्वदेवा-नामोक्षः लयानिश्चयादितिचेत्, 'अग्नौसर्वदेवाविलीयन्त' इतिश्रुत्या यथानुकूलं सर्वदेवतालयनिर्णयात्, ततश्च — युक्त एव ज्ञानिनामोक्षनियमइति सिद्धम् ॥१॥

[२ — अधिकरणम्]

ॐ तन्मनः प्राणउत्तरात् ॐ (३)

तन्मनोप्रहणं शक्यमकर्तुं पूर्वसूत्रादनुवृत्तमनःशब्देनैवाऽन्वयसंभवात् ।
ननु — तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टेनचेहार्थः, मैवम् — अर्थाद्विभक्तिविपरि-

१. तन्मनइति पदमित्यर्थः । २. विवक्षितार्थानुसारादित्यर्थः ।

णामसंभवात् । तथा — ‘उच्चानि देवदत्तस्पर्शगृहाणि आमंत्रयस्वे’त्युक्ते एनमिति गम्यते, तथा — इहापि ‘वाङ्मनसिदर्शनाच्छब्दाच्चे’ [ब्र. ४-२-१] त्युक्ता ‘प्राणउत्तरादित्युक्ते मनः प्राणोलीयत इति गम्यत एवेति चेत् सत्य, मिहाऽनुवृत्तिः संभवति, तथापि — मनोर्ग्रहणं तावत्कर्तव्यम्, अन्यथा मनसीति सप्तम्यंत मनुवृत्य प्राणइतिप्रथमांतकृत्वा मनसिप्राणोलीयते उत्तरात् ‘मनः प्राण’ [छा०. ६-१५-१] इत्येतस्मादप्युत्तरात् अपवादतयातदूर्ध्वं पठितत्वेनप्रबलात् ‘प्राणस्तेजसी’ [छा०. ६-१५-१] निवाक्यात् ‘तैजसानीन्द्रियाण्याहु’रितितेजः शब्दवाच्ये मनसि प्राणस्य लयाभिधानात् इति भ्रमः स्यात्, मनःशब्दे पुनः क्रियमाणे नदोषोभवति, तद्ग्रहणमपि कर्तव्यम्, अन्यथा — रुद्रस्यापि मनः शब्दवाच्यत्वात् रुद्रस्यप्राणेलयोविज्ञायेत, तद्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे नदोषोभवति ‘वाङ्मनसी’ति [ब्र. ४-१-१] पूर्वसूत्रे वाचोऽलयाऽधिकरणत्वेन यौ गरुड शेषौ प्रकृतौ तयोरेवेह ग्रहणमित्यवगमात् । मनः शब्दस्याऽन्यपरत्वादिति ॥ ‘मनोवावाचोभूय’ (छा०. ७-३-१) इत्यत्र मनःशब्दस्य ‘एवंतस्या विमुक्तौच पर्जन्यः सर्वतोवरः । मनोभिमानीसप्रोक्त’इति प्रमौणानुसारेण पर्जन्यपरत्वादित्यर्थः । नच — स्मरशब्देनेति ॥ ‘स्मरोवावा [आ] काशाद्भूया’ (छा०. ७-३-) नित्यत्र स्मरशब्देन रुद्रग्रहणमिति नवाच्यमित्यर्थः । नच मनस इति । अस्तु तयोः साम्यम् तथापि मनसः प्राणेलयोर्युज्यते तत्र लये तदुत्पन्नत्वस्यैव प्रयोजकत्वेन तदवरत्वस्याऽप्रयोजकत्वादिति न च वाच्यमित्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्यत आह — तत्प्रागिति ॥ अत इति । मनसो भगवतिलयस्य त्वयाऽनंगीकारात्, अङ्गीकृतस्य प्राणे लयस्याऽनुपपन्नत्वात्, ‘अनियम’ [ब्र०. सू. ३-३-३२] इत्युक्तहानिरित्यर्थः । एतेन — प्राणसमत्वात् प्राणेलयाऽसंभवेपि प्राणैवद्भगवति लयसंभवात् उपपन्नोभोक्ष इति परास्तम् । प्राणस्यजन्मांतरसद्भावात् मुच्यमानस्य तत्र लयकथनमयुक्तमित्यत आह —

१. मनइतिपदम् । २. तदितिपदमित्यर्थः । ३. ‘मनोवावे’ति वाक्यीय भाष्यो दाहृतप्रमाणेत्यर्थः । ४. प्राणवदिति ॥ ‘तत्रतस्येवेति षष्ठ्यन्ताद्वतिः ।

अत्र प्राणपदेनेति ॥ नाऽत्र चतुर्मुखग्रहणं संभवति, 'प्राणस्तेजसी' (छा०. ६-) ति प्रकृतैलयश्रवणात् प्रकृतिलीनस्य च संसाराऽवश्यंभावादितिचेत्, न — 'प्राणस्यतेजसिलयो मार्गमात्रमुदाहृत'मिति औपचारिक-
ल्यांऽङ्गीकारात्, तस्य च -- संसारानापादकत्वादिति ।

पूर्वपक्षस्तु — न प्राणे मनोलीयते, तत्समत्वात्, दृश्यतेहिप्राणस्येव मनसोपि प्रवर्तकत्वम् । नच -- तदुत्पन्नत्वात्तत्रलयः तस्य भगवदुत्पन्नत्वश्रवणात्, ततश्च -- भगवति लयस्य त्वयाऽनङ्गीकारात्, अङ्गीकृतस्यप्राणे लयस्यानुपपन्नत्वात्, न मोक्ष इत्युक्तमयुक्तमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — लीयतएवमनः प्राणे, 'मनः प्राण'इतिश्रवणात्, । नच -- समत्वात्तत्रलयोऽनुपपन्नइतिवाच्यम् । 'मनउदकाम (ऐ०. उ-१-) दित्यादिनानीचोच्चभावश्रवणात् । नच -- तदनुत्पन्नत्वात्तत्रलयाऽसंभवः, 'वायो-
र्वावरुद्रउदेती'ति तस्य तस्मादुत्पत्तिश्रवणात् । नच — भगवदुत्पन्नत्वोक्तिविरोधः-
प्राणद्वारा भगवदुत्पन्नत्वार्थकत्वात्, अतो मनसः प्राणेलयसद्भावादुक्तं युक्तमिति सिद्धम् ॥ २-अ०. ॥

[३. अधिकरणम्]

ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ (४ सू.)

तस्य तदधीनत्वेति ॥ अत्र नञो बुद्ध्याविवेकेनाऽतदधीनत्वनिश्चया-
दिति संबन्धोबोध्यः । एतेन — तदधीनत्वनिश्चयाभावे तत्रलयसंदेह एवस्यात्, नतु न तत्रलीयत इति पूर्वपक्षसिद्धिः स्यादितिपरास्तम् । 'चक्षुरादिव' [ब्र. सू०. २-४-११] दिति सूत्रे तदधीनत्वस्य निर्णीतत्वात् नाऽभाव निश्चय इत्याक्षिप्य निषेधति — नचवाच्यमिति ॥ तस्येति ॥ प्राणस्य परमात्माऽनधीनत्वेपि श्रुतिसद्भावात्, नप्राणस्याऽधीनत्वनिश्चय इति भावः । गत्यन्तरमिति ॥ प्राणस्य अनन्यधीनताप्रातिपादकस्य 'प्राणादिदमाविरासीत्,

प्राणोऽधत्ते प्राणेलयमभ्युपैति, न प्राणः किञ्चिदाश्रितः, यदाश्रयादस्यचेष्टा सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत्, । यथा प्राणः तथा राजा सर्वस्यैकाग्रयो भवे'दिति वचनस्य 'अनन्येश्वरताप्राणे तदन्येश्वरवर्जना'दिति गतिरुक्ता । ततश्च — प्रतिप्रमाणस्यहीनबलत्वात् तदधीनतानिश्चयः संभवतीति नवाच्यमित्यर्थः । वैपरीत्यस्यैवेति । तदधीनताप्रतिपादकवचनस्य हीनबलत्वात् बहुत्वेन प्रबलैरनधीनतावचनैरनधीनत्वानिश्चय इति भावः । नच — तदनिर्णयइति॥ अनधीनताप्रतिपादकबहुप्रमाणविरुद्धेन तदधीनतावचनेन न तदनिर्णय इति नवाच्यमित्यर्थः । तर्हि 'प्राणस्तेजसी' (छा०. ६. १४-१) ति श्रुतिः सर्वथा-मुख्यार्थैवेति जिज्ञासायामाह — प्राणत्वइति । हिरण्यगर्भस्यैव प्राणत्वावस्थायां तेजसिलयोऽस्यैवेति मुख्यार्थापिश्रुतिरिति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु -- प्राणो न परमात्मनिर्लीयते, तस्याऽतदधीनत्वात् । नचवाच्यं 'चक्षुरादिव' (ब०. २. ४-४४) दिश्यादौ प्राणस्य तदधीनत्वमुक्तमिति, तस्याऽनन्याधीनत्वे बहुश्रुतिसद्भावात् । नच -- बहुबाधोयुक्तः, वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । 'महान्तमस्यमहिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्मती'ति लयाभावात्तेष्व, अतः प्राणस्यलयाभावात् न कस्यापि मोक्ष इति ।

सिद्धान्तस्तु -- प्राणो हिरण्यगर्भः परमात्मनिर्लीयत एव, तस्य तदधीनत्वात् । नच -- तदनिर्णयः, निरवकाशबहुश्रुतिसद्भावात् । अनधीनत्वश्रुतीनांतु ईश्वरान्याधीनत्वाभावपरत्वेन सावकाशत्वात्, । ननु -- 'प्राणस्तेजसी'ति श्रुतेः कथं परमात्मनिलय इति चेत् -- न, तच्छ्रुतेस्तेजसो द्वारमात्रपरत्वेन तत्र लयपरत्वाभावात् । तदुक्तम् 'प्राणस्य तेजसिलयो मार्गमात्रमुदाहृत'मिति । अतो विरिंचस्य लयसद्भावात् युक्तः सर्वज्ञानिनां मोक्ष इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

(४ - अधिकरणम्)

ॐ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॐ (५-सू.)

प्रागुक्तन्यायबाधः स्यादिति ॥ 'अग्नौसर्वदेवाविलीयन्त' इति उत्तमानामपि अग्नौ लयश्रवणात् तत्तलये 'तदर्धानत्वमेव प्रयोजक' मित्युक्तन्यायबाधप्रसंगात् समर्थनीयमेतदित्यर्थः । किमिति ॥ केचिदग्नौ, केचिद्भूतान्तरे, उत सर्वे अग्नावेवलीयन्त इतिसंदेह इत्यर्थः । विपर्यय इति ॥ भूतान्तरेपिलयइत्यर्थः । येऽत्रविशिष्योक्तेभ्यः इति । बाङ्मनसी' [ब०. ४-२-१] त्यायधिकरणत्रयोक्तेभ्यः वारुणी-शेषसौपर्णीसुपर्णचतुर्मुखेभ्योऽन्ये येदेवाः तेषां यथायोगं पंचस्वपिभूतेषु लयः, नतु अग्नावेवेतिनियम इत्यर्थः । यद्यपि — वारुण्यादिचतुर्णाम् इन्द्रादिवदस्तिवायौ देहलयइति, उक्तेभ्योऽन्येषां भूतेषुलय इति न वक्तव्यम्, तथापि — न भूताभिमानित्वं तदेहलयप्रयोजकं, किंतु — प्राणत्वमेव, भूतेषु लयप्रतिपादक 'वरुणोऽश्विना' वित्यादिश्रुतौ 'वायाविन्द्र' इतिविशिष्योक्तेः, अन्यथा — वायाविन्द्रादय इत्यवश्यत् इति भावेन विशिष्योक्तेभ्योऽन्य इत्युक्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — अग्नावेव सर्वेदेवानांलयो नतु — ऋभूणांपृथिव्याम्, अग्नीनामग्नौ, अश्विनोर्वरुणे, वायाविन्द्रस्य, साध्यानामाकाश इतिसिद्धान्त्याभिमतो विभागेनभूतेषुलयः, 'अग्नौसर्वदेवाविलीयन्त' इतिश्रुतेः, विपर्ययेचप्रमाणाभावात्, अतोऽशेषदेवानामग्नौ लयादुक्तमयुक्तमिति ।

सिद्धान्तस्तु — नाऽग्नावेवसर्वेषांलयः विशिष्योक्तेभ्योऽन्येषां योग्यताऽनुसारेण तत्तद्भूतेषु लयः, 'भूतेषुदेवाविलीयन्ते' इतिश्रुतेः नचाऽग्नौसर्वदेवा' इति श्रुतिविरोधः — 'भूते' ध्वितिनिरवकाशबहुवचनश्रवणबलेन पूर्वश्रुतेः संकोचनीयात्वात्, अतः सर्वेषामग्नौ लयाभावादुक्तंयुक्तमिति सिद्धम् (४-अ)

(५ - अधिकरणम् .)

ॐ नैकस्मिन् दर्शयतोहि ॐ (६-सू.)

अत्रपुनरिति ॥ भवेदेवाऽग्नावेवसर्वदेवानांलयः, अग्नेर्भूतबायौ, भूतबायोश्चाकाशे, लयाङ्गिकारात् इत्यभ्यधिकाशंकापरिहाराय पुनः समर्थ्यत इतिभावः । नचाऽश्विप्रभृतीनामिति ॥ 'वरुणेऽश्विना'वित्युक्तावपि नाऽश्वि-प्रभृतीनां वरुणादौलयः तेषां वरुणाद्युत्पन्नत्वाभावात् । किंतु — वरुणादिशद्वएव तदुत्पात्तिस्थानस्य लक्षक इतिनवाच्यमित्यर्थः । तेषामिति ॥ अश्विप्रभृतीनां वरुणाद्युत्पन्नत्वाभावेपि वरुणादीनांस्वसमानाऽवादिदेवतालयस्थानत्वादुत्तमत्वेन-लयाऽसंभवाभावात् । 'वरुणेऽश्विना'वित्यादिविशेषश्रुतेश्च, विशेषवचनाभावेऽपवाद-काभावे यथाश्रुतस्यैव ग्राह्यत्वेन लक्षणास्वीकारायोगादितिभावः । एतेन — 'वरुणेऽश्विना'विति विशेषवचनबलादेवाऽश्विप्रभृतीनां स्वसमानाऽवादिलयस्थानेवरु-णादौ लयइतिवक्तव्यत्वेन विशेषवचनाभावेऽलयइतिकथनमयुक्तमितिपरास्तम् । विशेषवचनाऽभावइत्यनेनाऽपवादाऽभावे श्रौतार्थो नत्याज्य इत्यर्थस्यविवक्षित-त्वात् । अन्यथाव्याख्यानमिति ॥ 'भूतेषुदेवाविलीयन्त'इतिश्रुते 'रग्नेर्बायौ' इत्यादिना कृतमित्यर्थः । मुक्तिप्रकरणत्वात्पूर्वश्रुतौ वायुग्रहणम्, उत्तरश्रुतौ मारुतग्रहणंचाऽयुक्तमित्यतभाह — अत्रवायुमारुतपदाभ्यामिति ॥ उक्तक्रमेणेति ॥ 'इन्द्रस्यसौपण्यां, सौपण्याः सुपर्णे, सुपर्णस्यवाण्यां, वाण्याब्रह्मणि, इत्युक्तक्रमेणेत्यर्थः । अत्रश्रुतौ सोमआदित्यो, बृहस्पतिर्वायौ, लीयतइत्यर्थोऽभिमतः, तद्वटनाय सोमस्यशेषमार्गस्थत्वात्सोमस्य वायौलये द्वाराण्याह — सोमस्येति ॥ सूर्यस्यगरुडमार्गस्थत्वात् द्वाराण्याह — सूर्य-स्येति ॥ 'मरुतोमारुत' इत्येनद्वटयति — मरुतामिति ॥ इन्द्रसौपर्णी सुपर्णवाणीद्वारेत्यर्थः । अनुसर्गप्रतिपादनादिति 'अनन्तरभाविसर्गोऽनुसर्गः सएव 'आकाशाद्वायु' (नै. उ. ३-१-२) रित्यत्र देवानामुच्यते नतु प्राथ-मिको मुख्यसर्गः सएवल्प्रयोजकं नाऽनुसर्गइतिभावः । निर्दिष्टानामेवेति॥ 'अग्नावग्रय' इत्यत्र निर्दिष्टानामग्नीनामेवेत्यर्थः । ननु — अत्र निर्दिष्टानामेव

‘अग्नौसर्वेदेवाविलीयन्त’ इत्यनेनलयउच्यत इत्यनुपपन्नं, तथात्रे विशिष्या-
ऽनुक्तानालयाऽभावेन मोक्षो न स्यादित्यत आह — उपलक्षणमेतदिति ॥ ‘अग्ना-
वग्नय’ इति श्रुतिगत ‘मग्नय’ इति पदं देवान्तरोपलक्षणमित्यर्थः । ‘अग्नावग्नय’
इति श्रुते रूपलक्षणतया सर्वसंग्राहकत्वेन एतच्छ्रुत्युक्तानामेवा ‘ऽग्नौसर्वेदेवा-
विलीयन्त’ इत्यत्र लयः प्रतिपाद्यत इत्युक्तिरुपपन्नेति भावः ।

पूर्वपक्षस्तु — अग्नावेव सर्वेषां देवानां लयः ‘अग्नौसर्वेदेवाविलीयन्त’
इति श्रुतेः, । न च -- भूतेषु देवाविलीयन्त’ इति श्रुतिविरोधः सर्वेषां देवानामग्नौ,
अग्नेर्वायौ वायोराकाशे लयांगीकारेण भूतेषु लयस्याऽङ्गीकृतत्वात्, अतो ऽग्ना-
वेव सर्वेषां देवानां लय इति अधमानामुत्तमेषु लय इत्युक्तव्यवस्था ऽनुपपत्तिरिति ॥

सिद्धान्तस्तु — एकास्मिन्नग्नौ भूते सर्वदेवानां लयो न वाच्यः ‘पृथि-
व्यामृभवो विलीयन्ते, आकाश एव साध्या विलीयन्त’ इति श्रुतिभ्यां पञ्चस्वपि भूतेषु
लयाऽभिधानात्, का तर्हि ‘अग्नौसर्वेदेवाविलीयन्त’ इति श्रुतेर्गतिरिति चेत् एत-
च्छ्रुतिबलेन सर्वशब्दसंकुच्य अग्नौ लययोग्यानामेव देवानां लयपरत्वमिति त्रूमः
अतो ऽग्नावेव सर्वेषां लयाभावा दुक्तव्यवस्था युक्तं सिद्धम् ॥ (५ - अ)

[६ — अधिकरणम्.]

ॐ समनां चाऽसृत्युपक्रमादमृतत्वं चाऽनुपोष्य ॐ (७)

अस्ति शास्त्रादि संगतिरिति ॥ अस्याऽधिकरणस्य शास्त्रेणाऽन्त-
र्भावलक्षणा संगतिः अध्ययपादाभ्यां प्रासंगिकी संगतिरस्तीत्यर्थः । एतेन —
प्रकृते विष्णौ लयाऽभावसाधनादस्ति शास्त्रादिसंगतिरित्युक्तं लयसमर्थनस्यैवा-
ऽन्तर्भावप्रयोजकत्वेन लयाऽभावसमर्थनस्य तद्विरोधित्वादिति परास्तम् । उक्त-
वाध इति ॥ अधिकारिणां प्राणाऽवसानत्वबाधः स्यादित्यर्थः । भगवदधी-

नत्वं नित्यमुक्तत्वंचेति ॥ प्रकृतेस्तावन्नित्यमुक्तत्वंश्रूयते नित्यमुक्तत्वंचोत्पत्ति
 लयादिविरोधितथाभगवदधीनत्वंश्रूयते पराधीनस्य च लयोनियतः, एवंच—नित्य
 मुक्तत्वं पराधीनत्वंच विरुद्धम्, किमत्रतत्त्वमिति न जानीमइति विमर्शवतः
 सन्देहउपजायते किं भगवदधीनत्वात्प्रकृतिर्लीयतेइत्यभ्युपगन्तव्यम्, उत-
 नित्यमुक्तत्वमिति, । एतेन — लयस्यमुक्तवर्थत्वात् नित्यमुक्तत्वदर्शनेच लया-
 ऽभावनिर्णयात्सन्देहाऽनुपपत्तिरितिपरास्तम् । ननु — कामस्यरुद्राधीनत्वेपि तत्र-
 लयाऽभावेन व्यभिचारान्नतदधीनत्वं तत्र लये प्रमाणं किंतु — संभावकं, नच
 संभावकनिरूपणमात्रेणाऽर्थः सिध्यतीति प्रमाणंवाच्यम्, नचाऽत्र प्रमाण-
 मस्ति, ततो न प्रकृतिः परमात्मनिर्लीयत इत्याशङ्क्य निषेधति — नचेति॥
 तेजः परस्यां देवतायामिति॥ नवयं संभावकमात्रेणाऽर्थसाधयामः, किंनाम —
 संभावनया, श्रुत्याचेतिभावः । अन्यथेति ॥ श्रुत्यनादरइत्यर्थः । अत्रसूत्रे
 अनुषोष्याऽमृतत्वमुच्यते नचैतावता लयाऽभावः सिध्यति तन्मोक्षस्योपवास-
 त्रतज्जन्यत्वनिषेधेपि श्रवणाद्युपासनासाध्यत्वाऽनिषेधात् इत्याशङ्क्य परिहाराय
 ‘अनुषोष्ये’तिपदमनूय तल्लक्ष्यार्थमाह — अनुषोष्येति ॥ कदापिसंसार-
 इति ॥ कदापिसंसारसंबन्धाभावादित्यर्थः । संसारसंबन्धाऽभावादित्येतावता-
 पूर्णे यत् ‘कदापी’तिवचनं तत्सीतायवतारेषु दुःखश्रवणात् तदासंसारोऽस्तीति
 भ्रमनिरासायेतिबोध्यम् । एतेन — संसारस्याऽनादित्वेन संसारोपक्रमस्य क्वाप्य-
 भावात् महालक्ष्म्या स्तदभावाऽभिधानं मसंगतमिति परास्तम् । परमपुरुष-
 वत्सर्वगतत्वादिति ॥ परमपुरुषवदिति नित्यत्वविशेषणम् । यथाहि — परम
 पुरुषस्य रामकृष्णादिसर्वरूपेणनित्यत्वम्, एवं — महालक्ष्म्याअपि सीता
 रुक्मिण्यादिरूपेण नित्यत्वादसंसारः, नहि संसारिणोदेवदत्तादेः देवदत्तादि-
 संज्ञकदेहाऽवच्छिन्नतया नित्यत्वंविद्यत इतिभावः । एतेन — नित्यानामेव-
 जीवानां संसारदर्शनात्संसारोऽभावसिद्धये नित्यत्वाऽभिधानं नयुक्तमितिपरा-
 स्तम् । ननु — अनेनवचनेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यपरिहारो नोपलक्ष्यते, ततश्च

देशतः कालतश्चेति प्रमाणोदाहरणमयुक्तमित्यत आह — एवं नित्यमुक्तत्वादि साम्येपीति॥ भाष्ये द्विधा^१हीदमवदृश्यत इति ॥ इदम् = परब्रह्म, प्रकृति शद्वितचेति वस्तुद्वयम्, द्विधा दृश्यते = कथम् — ऊष्मावदनूष्मावत् तत्रैकं परेन्द्रियाऽभिभवशक्तिमत् अन्यत्तु ऊष्मावच्चाऽनूष्मावच्च दृश्यते, तत्रोष्मावत्परं ब्रह्म, तत्रहेतुमाह — यन्नजिघ्रन्तीत्यादिना ॥ अत्र प्रकृतिः — महा लक्ष्मीः, प्राकृतं — सीतारुक्मिण्यादि, अनूष्मावत् — ईश्वरेन्द्रियाऽभिभव-शक्तिविधुरम्, उपलक्षणमेतत् तदन्येन्द्रियाऽभिभवशक्तियुक्तं च उभयत्रहेतु-माह — यन्नजिघ्रन्तिजिघ्रन्तीत्यादिना ॥ तत्रेश्वरः स्वातंत्र्येण तदाघ्राणा-दिकं करोति, ऋजवस्तु तदनुग्रहएव साकल्येन जिघ्रन्ति, तदन्येतु महालक्ष्म्याऽपहृतेन्द्रियशक्तयः साकल्येन न जिघ्रन्तीत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — प्रकृतिः परमात्मनि लीयते 'तेजः परस्यादेवताया' (छा०. ६-१५-९) मिति श्रुतेः, न च — असंभावितत्वात् 'उत्तानावैदेवगवावह-न्ती'ति श्रुत्या देवगवानामुत्तानानां वहनाऽसिद्धिवत् प्रकृतेर्लेश्वरवर्णेपि तदसिद्धि-रिति वाच्यम् — तदधीनत्वे संभावितत्वात् ततश्च भगवतिलयसद्भावात् अधि-कारिणां प्राणावसानत्वोक्तिरयुक्तेति ।

सिद्धान्तस्तु — न प्रकृतिर्विलीयते नित्यमुक्तत्वात् कुतो नित्यमुक्तत्वं संसारसंबन्धाऽभावात्, तदपि कुतः — विभुत्वात्, परमात्मवत्सीतारुक्मिण्यादि-रूपेणाऽपि नित्यत्वाच्च । नहि मूलरूपवत्सीताद्यवताराणामपि नित्यत्वे गर्भ-वासादिरूपः संसारसंबन्धः संभवति । न च — एतावता साम्यम् — प्रकृतौ-लीनस्य संसाराऽभिधानात् परमात्मनि लीनस्य मुक्तत्वाभिधानात् प्रकृतेरपि परमात्मनः सूक्ष्मत्वस्य, ज्ञानानन्दादिपरिमाणाधिक्यस्य च, अभिधानाच्च । न च-प्रकृतिपरमात्मनोः साम्यवचनान्यपि दृश्यन्ते, असाध्यवचनान्यपि दृश्यन्ते, ततो न किञ्चिदपि सिध्यतीति वाच्यम् — ये तस्य विशेषगुणा ज्ञानानन्दादिपरिमाणा

१. 'नोपमर्देने' (४-२-१०) सूत्रोपटी०. प्र.

२. 'अस्यवचे' (४-२-१५) ति सूत्रीयभाष्यप्रतीकधारणम्.

धिव्यादय स्तेषामनुपमर्देन नित्यमुक्तत्वादिना स.म्याऽङ्गीकारे बाधकाभावात् ।
 'द्विधाहीदमवदश्यत ऊष्मावदन्मावच्चे' त्यादिना किञ्चित्सांम्योक्तेश्च 'असमोवा
 एषपर' इतिसांम्यप्रतिषेधात् न प्रकृते स्तत्सांम्यमिति चेत्, न — शरीरा-
 देवऽत्रसांम्यस्य प्रतिषिद्धत्वात् 'प्रकृतिर्वावसमाऽसमे'ति स्पष्टमाध्यंदिनाय-
 नश्रुतेश्च, 'मत्स्यकूर्मवराहाद्या' इति स्मृतेश्च, अतः प्रकृते नित्यमुक्तत्वादिना
 लयाऽभावात् युक्तं प्राणावसानत्वमधिकारिणामितिसिद्धम् ॥ (६-अ.)

[७ - अधिकरणम्]

ॐ तानि परेतथात्याह ॐ (१५)

उभयथासंभव इति ॥ तथाहि — देवानां भूतेषु लयः, देव
 विशिष्टानां भूतानां प्राणे, सर्वदेवविशिष्टस्य प्राणस्येश्वरे लय इत्येकः प्रकारः,
 अस्मिंस्तु पक्षे भूतेषु लीनानां देवानां परमात्मनिलयसंभवः । अपरस्तु —
 केवाचिन्माक्षात्, अन्येषां तु — परंपरयेति सर्वेषां प्राणे लयः, प्राणस्तु
 स्वास्मिन् लीनान् देवान् बहिर्निष्कास्य स्वयमेक एव परमात्मनि लीनो भवति ।
 तद्यथा — अमात्यो गजतुरगपदादिभिर् युक्तो राजद्वारपर्यन्त-
 मागत्य तान् बहिः प्रस्थाप्य स्वयमेक एव राजद्वारमाविशतीति, अस्मिं
 सु कल्पे न देवानां परमात्मनि लय इति भूतेषु लयोक्तेरुभयथासंभवः सन्देहव्रीज-
 मित्यर्थः । न देवानामिति ॥ न देवानां प्राणेन सह परमात्मनिलयः, अपितु-
 बाण्याः प्राणेलयपर्यन्तमेव सर्वदेवाऽनुवृत्तिः प्राणलयावसरे तु अमात्यभक्त्यायेन
 बहिर्भाव इत्यर्थः । स्वोत्तमेषु लीनानां बाणीलयपर्यन्तं मनुवृत्तौ हेतुं, तथा
 प्राणलयकालं बहिर्भावे च हेतुं, प्रमाणोदाहरणपूर्वकमाह — प्रतिविम्बो हरि-
 रिति ॥ अमात्यभूतपन्थायेन प्रवृत्तं पूर्वपक्षं निषेधति — न चेति ॥

पूर्वपक्षस्तु — न देवा परमात्मनिलीयन्ते तत्प्रतिविम्बत्वशून्यत्वात्,
 किंतु — प्राणे, तत्प्रतिविम्बत्वात् श्रूयते हि देवानां प्राणप्रतिविम्बत्वं, परमात्म-
 (पा. ने. ४.)

प्रतिबिम्बत्वाभावश्च, 'प्रतिबिम्बोद्भूतः प्राणः प्राणस्याऽन्याः कला' इत्यादिना, अतोहिरण्यगर्भेतरदेवानां हिरण्यगर्भप्रविष्टानां ममात्यभृत्यन्यायेन हिरण्यगर्भ-लयकाले बहिर्भावंकृत्वा तस्यैकस्यैव परमात्मानि लयात्, न देवानां मोक्षइति ।

सिद्धान्तस्तु — देवाः प्राणद्वारा परमात्मानि लीयन्तएव तत्प्रति-बिम्बत्वात्, 'सर्वेदेवाः प्राणमाविश्ये'ति श्रुतेश्च, अतो देवानां परमात्म-निलयसद्भावादुक्तं युक्तमितिसिद्धमिति ॥ (७-अ०.)

(८ - अधिकरणम्,)

ॐ अविभागोवचनात् ॐ [१६]

शास्त्रादिसंगतिरिति ॥ शास्त्रेणाऽन्तर्भावलक्षणा, अध्यायपादाभ्यां प्रासंगिकी संगतिरित्यर्थः । किं मुक्तौस्वतन्त्रा इति ॥ यद्यपि -- मुक्तानां श्रूयमाणं सत्यकामत्वं किं मुख्यं, अथ भगवत्कामानुसारित्वादमुख्यमिति संदेहः । मुख्यमेवेति पूर्वःपक्ष इत्यादिशक्तव्यम्, सूत्रे 'अविभाग' इति तस्यैव साध्य-त्वोक्तेः ; भाष्ये 'परमेश्वरकामाद्यविभागेनैव तेषां सत्यकामत्व'मित्युक्तेश्च, तथापि — स्वतः सत्यकामत्वं स्वातन्त्र्यमेव नान्यदित्येतनाय स्वतन्त्रा इत्याद्युक्तम् । श्रुतिंचाह — एतेदेवा इति ॥ सत्यकामत्वस्वातन्त्र्ययोरभेदा-त्स्वातन्त्र्यसिद्धये सत्यकामत्वश्रुत्युदाहरणं युक्तमितिवोध्यम् । संसारिष्वविद्यमाना नियमेन भगवदिच्छया कामितप्राप्तिः कथं मुक्तानां स्यात् भगवत्संकल्पवैपरीत्येन कामनासंभवादित्याक्षिपति — कथमिति ॥ उक्ताऽऽशङ्कानिवर्तकत्वेन 'हृदया-द्धृदयंमृत्यो'रित्यंशव्याचष्टे — ईश्वरेच्छया इति ॥

पूर्वपक्षस्तु — मुक्ताः स्वतन्त्रा, न परार्थीनाः मुक्तत्वात् 'एतेदेवा' इति सायुज्यभाजां सत्यकामत्वश्रुतेश्च अतो मुक्तानां स्वातन्त्र्यात्, परमेश्वरस्य सर्वो-त्तमत्वोक्तिर्विरुद्धेति ।

सिद्धान्तस्तु — परतंत्राएव मुक्ता, मुक्तत्वात् नहि स्वतन्त्रस्य संसारो
युज्यते यतोमुक्तिर्नामस्यात्, नापि मुक्तौ स्वातंत्र्ये मुक्तिर्नाम घटते, नहि
प्रेक्षापूर्वकारिणो निगडवद्वंस्वाधीनंसन्तं मुक्तौ स्वातंत्र्यसंभवे मोचयन्ति, अपितु—
मुक्तावपि स्वाधीनमेव येनेहमुक्तौ स्वतंत्रान् प्रेक्षापूर्वकारी परमेश्वरो मोच-
यतीति प्रतिपद्येमहि, नच — श्रुतिविरोधः, श्रुत्या परमेश्वरकामानुसारिका-
मित्वरूपपारिभाषिकमत्यकामत्वस्यैवाऽभिधानात् 'कामेनमेकामआगा'
(तै०. ३-१५-४) दिति श्रुतेः, 'मुक्तानांसत्यकामत्व'मिति मृतेऽथ, अतोमुक्तानां
स्वातंत्र्याभावात् परमेश्वरस्यैव सर्वोत्तमत्वमिति सिद्धम् ॥ (८ - अ०.)

(९ -- अधिकरणम् .)

ॐ तद्दोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्

तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्द्राऽनुगृहीतः

शताऽधिकया ॐ (१७)

मुक्त्यर्थमिति ॥ मनुष्याणां मुक्त्यर्थं जायमानस्य देहोत्कामस्याऽप्रोक्ष
ज्ञानाऽतिशयसिद्धयेऽज्ञमरणविलक्षणत्वसमर्थनादित्यर्थः । अन्योऽन्यप्रवेशेनेति ॥
उत्तमोत्तमप्रवेशेनेत्यर्थः । देहादुत्क्रमणं विषय इति ॥ चरमोत्क्रमणं विषय-
इत्यर्थः । तस्यापिति ॥ चरममरणस्यापि ज्ञानिसंबन्धिमरणान्तरवत्प्रारब्ध-
निबन्धनत्वादित्यर्थः । इदमुक्तं भवति — ज्ञानिनस्तावन्नैकमेवमरणं किंतु
बहूनिमरणाणि तत्रचरममरणव्यतिरिक्तानिमरणानि अज्ञमरणव्यतिरिक्तानिमरणानि,
अज्ञमरणवदेव भवन्ति, तत्रच प्रारब्धकर्मनिबन्धनत्वमेवकारणं तच्च चरममरणे
ऽपि वर्तत इति तदपिमरणं ज्ञानिप्राचीनमरणवत् अज्ञमरणवदेव प्रतिपत्तव्य-
मिति । नचसत्यपीति ॥ चरममरणदशायां ज्ञानिपूर्वमरणदशायामिव
प्रारब्धकर्मणिसत्त्वपि अज्ञमरणाद्विलक्षणमेव ज्ञानिचरममरणं, नतु पूर्वमरणवद-
ज्ञमरणसदृशमिति नवाच्यमित्यर्थः । विशेषकारणेति ॥ पूर्वमरणाच्चरमम-

रणस्य विशेषेकारणाऽभावात्कार्यवैलक्षण्य मनुपपन्नमितिभावः । तत्कुतइति ॥
 कुतः प्रमाणादित्यर्थः । तर्हि — विरजातरणात्प्राक् ज्ञानं सर्वथाफलप्रदं
 नभवतीत्यागतमित्यत आह — स्वोदयादिति ॥ स्वोदयमारभ्यैव ज्ञानंफल-
 प्रदं नतु प्रारब्धकर्मणाप्रतिबद्धं सत् सर्वथाकार्यक्षममित्यर्थः । तर्हि ज्ञानेन
 प्रतिबद्धकर्म सर्वथानकार्यक्षममितिप्राप्तमित्यतो नेत्याह — आदेहमिति ॥
 प्रारब्धकर्म केषांचि दादेहं फलप्रदं केषांचि द्रविप्राप्तिपर्यन्तम् । उपलक्षणमेतत्
 केषांचिद्वैश्वानरपर्यन्तम्, अन्येषांशुनदीपर्यन्तम्, एषुस्थानेषु अधिकारिभेदेन
 सर्वदुष्कर्म क्षीयते, ततःपरं केवलपुण्यप्रारब्धयुक्तस्य शिशुमारप्राप्ति-
 रिति ज्ञेयम् । लोकन्तरगमनार्थमिति ॥ देशलोके चिरं रत्वा यस्तुमुच्यते तस्य
 नाढ्यन्तरेणोत्क्रमणमितिभावः । तदुक्तं — ‘देवलोकेचिरं रत्वायस्तुमुक्तिं व्रजि-
 ष्यति । सतुतदेवताद्वारेणोत्क्रामतिनसंशयः ॥ विष्णोर्लोकं परंगच्छन्नुत्क्रामेन्मूर्ध
 एवतु । तथैव ब्रह्मणो लोकं सुषुम्नाया विभेदतः’ इति । नाढ्यन्तस्तमसैव-
 गमनं स्यादिति । ततश्चातिवैलक्षण्यापादकत्वञ्छणं महामाहात्म्यं नस्यादिति-
 शेषः । एतेन नाढ्यन्तस्तमसैव गमनं नाऽनिष्टं, द्वारमारभ्यप्रकाशसद्भावेन
 ज्ञानिमरणस्य वैलक्षण्यसंभवेन तदविघातकत्वादिति निरस्तम् । यदनन्तकाल-
 संबद्धं तदुच्यते — सर्वदेति ॥ यथाकाशः सर्वदा, वेदाः सर्वदेति । यदसार्व-
 कालिकमपि कालविशेषे नियमेनास्ति, तदप्युच्यते — सर्वदेति ॥ तद्यथा
 शुश्रूषमाणं विनीतं शिष्यमाह, अलंसेवया भुङ्क्ष्वेति, स गुरुमाह, मम भोजनं-
 सर्वदाऽस्ति भवत्सेवैव दुर्लभेति । यदपि यावदेहभावि तदप्युच्यते —
 सर्वदेति ॥ तद्यथा — सर्वदाभयंसाधुरिति । एवंच ‘सर्वदासंबंधा’दिति
 भाष्यस्य त्रेधाप्यर्थसंभवं मनसि कृत्वा पृच्छति — नाडीरश्मिसंबंध इति ।
 एतेन—देहपातपूर्वकालीन इति द्वितीयकल्पाऽप्रसक्तिरिति निरस्तम् । कदाचित्-
 ज्ञानिन इति । रश्मिसंबंधस्य बहुकालानुवृत्त्यभावात् गमनकाले दीपानुज्ञावतोपि

१. रश्म्यनुसारी (४-२-१८) सूत्र टी०. प्र०. १. २. ‘यावदेहे’ (४-२-२०)

तिसूत्रटी०. प्र. १. ३. ‘निशिनेतिचे’ (४-२-१९) तिमूत्रायभाष्यस्येत्यर्थः ।

४. ‘यावदेहे’ (४-२-२०) तिसूत्रटीका०, प्र०.

राजमृत्यस्य दीपधारिविलंबेन क्षणमात्रं तमसागमनवत् ज्ञानिनोपि ईषत्तम-
सागमनस्यादितिभावः । साक्षान्मोक्षस्य सुषुप्तैकगम्यत्वादिति । साक्षा-
न्मोक्षस्य मुख्यब्रह्मलोकस्य, सत्यलोकविष्णुलोकरूपस्येत्यर्थः । नवेवंतर्हि — ‘ब्रह्मो-
त्तरायण’ इति वचनविरोधः, तत्रउत्तरायणमरणस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिकलकत्वाभिधा-
नादित्यतआह — तेषां चेति । ननु — ‘आजनान्नजनिर्भुवि’ इत्यादिना-
जनादिलोकस्यैवाऽपुनरावृत्तिस्थानत्वेनोक्तत्वात् कथमेतदित्यतआह — महर्लोक-
दीति । ननु -- ‘नतुकालविशेषोस्ति’ इत्ययुक्तं कालविशेषस्य प्रमाण-
सिद्धत्वादित्यतआह — नतुकाल इति । अत्रकालविशेष इत्यनेतरं विवक्षितइति-
शेषः । अस्तीत्यस्यव्याख्यानं भवतीति । ततश्चैवंमूलयोजना — ‘दक्षिणेमरणाद्या-
ती’तिस्मृतौ दक्षिणादिशद्वैःनाड्यो निगद्यते=निगद्यते, नतु कालविशेषोविवक्षितो-
भवतीति — ‘दक्षिणेमरणाद्याती’तिस्मृतिवचनस्य नाडीमरणमेव मोक्षादिहेतु-
तया विवक्षितं, नतु कालविशेषमरण, मिति व्याख्यानपरतया ‘उत्तरंदक्षिण’
मिति भौष्योदाहृतप्रमाणं व्याख्याय, ‘नतु कालविशेषोस्तीतीममंशं प्रकारान्त-
रेण योजयितुं मवतारयति — कुतोयमिति ॥

पूर्वपक्षस्तु — ज्ञानिचरममरणं प्रारब्धनिवंधनत्वात् तत्पूर्वमरणवत्
पृथग्जनमरणसदृशं, ततश्च — ज्ञानिमरणस्याऽज्ञमरणवैलक्षण्याऽभावात् न ज्ञान
मतिशयवदिति ॥

सिद्धान्तस्तु — नाऽज्ञमरणवत् ज्ञानिनश्चरममरणं, कथं तर्हि — ज्ञान-
सामर्थ्यात् तस्यसामर्थ्यात् तस्य हृदयस्याऽग्रं प्रच्योतते परमात्मा तत्प्रकाशितद्वारं,
जीवमादाय सुषुप्तानाड्या निष्कामति प्राणा एनमनुव्रजति । नच — ज्ञानसाम-
र्थ्यात् पूर्वमरणस्याप्येवं विधिवत्प्रसंगः गत्यनुस्मरणरूपसहकारि विरहात् नाश्रंतस्तु
सौरराशिप्रकाशेन गच्छति, नचैवंसति रात्रौदेहारंभक कर्मक्षयेऽपि मरणाभावः —
रात्रौवाह्यादित्याभावेऽपि अन्तरादित्यस्य सत्त्वात् । तद्गतिमसंबंधस्य सर्वदाना-

१, २, ३, ४. ‘अतश्चाहायने’ (४-२-२१) ति सूत्रटीका प्र०. । ५. ‘अतश्चे’ति
सूत्रीयभाष्येत्यर्थः । ६. ‘अतश्चाहेति सूत्रीय टी०. प्र०. ७. अज्ञजनेत्यर्थः ।

डीषु सद्भावेन रात्रिविवरणोपपत्तेः तदुक्तम् — 'संसृष्टावाएते आदित्यस्य-
रश्मयश्चनाल्यश्च नैवावियोगोयावदिदंशरीरम्, अत एतैःपश्यतिएतैरुत्क्रामति, एतैः
प्रवर्तत'इति । अतएव दक्षिणायने मरणंयुज्यते । नच — 'दक्षिणेमर-
णाद्याती'तिस्मृतिविरोधः, स्मृतेः दक्षिणायनसंज्ञकनाडीमरणस्य स्वर्गहेतुत्वं,
उत्तरायणसंज्ञकनाडीमरणस्य जनलोकादिहेतुत्वमित्यर्थत्वात् । 'शतंपंचैव-
सूर्यस्ये'ति वचनात् । अयमत्रविवेकः — ये सद्यो विष्णुलोकंगच्छन्ति ते
सुषुम्नयानिष्क्रामन्ति, ये सत्यलोकंगच्छन्ति ते सुषुम्नाप्रभेदेन, येतु जनलो-
कादिषु चिरंरत्वा विष्णुलोकंगच्छन्ति तउत्तरायणरश्मिभिर्निर्गच्छन्ति, इति ।
अतो ज्ञानिनामुक्तमणस्या ऽज्ञमरणविलक्षणत्वात् ज्ञानमाहात्म्यं युक्तमिति
सिद्धम् ॥ ९ ॥

(१० — अधिकरणम्)

ॐ योगिनः प्रतिस्मर्येते स्मार्ते चैते ॐ [२२]

आवश्यकत्वसमर्थनादिति । साधनत्वसमर्थनादित्यर्थः । अन्यथेति ।
कारणत्वसमर्थनाऽभावे अप्रामाणिकत्वात् ज्ञानस्यगतिरूपमोक्षकारणत्वाप्रसंगा-
दित्यर्थः । उपलक्षणमेतत्, 'गत्यनुस्मृतेरपिगतिकारणत्वाभावप्रसंगा'दि-
त्यपिप्रह्णम् ! 'गत्यनुस्मरणं नापेक्षित'मिति साध्यांशे, हेत्वंतरमाह — लोक-
इति । नचस्मृतिविरोधइति । 'यंयंवापिस्मरन्भाव' (गी०. ८-६.) निति-
स्मृतिविरोध इत्यर्थः । तस्यालोकाननुसारित्वेनेति । यंयमन्नाद्यंकामयमानः
प्राणी प्राणंत्यजति, तच्छूद्धादौतत्तदन्नाद्यं ब्राह्मणेभ्यो देयं तेन च संतुष्टो-
भवतीत्येवमर्थान्तरे योज्यं, सति चैवं — लोकानुगुण्यंलभ्यते, लोकेहि श्राद्ध-
दिने भार्याप्रतिवक्तारोभवन्ति, इदमन्नाद्यं पितुः प्रियतरं त्वं साधुकुर्विति,
साच तथैव करोतीतिभावः । लिङ्गस्यापीति । 'आचार्यस्तु तेगतिंवक्ते'
(छां ४-१४-१) ति लिङ्गस्येत्यर्थः । 'न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्र-

गती स्मर्येते किंतु — ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्चेति भाष्यं, गत्यर्थं विद्यानु-
स्मृती इव कालमरणमपि अपेक्षितमित्यन्यथाप्रतीति निरासाय, अपेक्षिताऽध्या-
हारिण व्याचष्टे — यदुक्तमित्यादिना ॥ 'अनेन 'स्मर्येते'इत्यतः परम्,
'अतो न गत्यर्थं विद्यानुस्मृती अपेक्षिते इति यदुक्तं त'दिति शेषः । तस्यच
नञासंबन्धः, किञ्चितिशब्दो यतइत्यर्थे, 'नकर्मयोगिनश्चेति चशब्द
एवार्थ इत्युक्तं भवति । एतेन भाष्ये न केवलं कालादिकृते किंतु कालकृते
इति निषेधात्, भाष्यटीकयोर्विरोध इति परास्तम् । ननु — 'धूमोरात्रि' (गी०)
रिति श्लोके योगीतिपदवत् 'अग्निर्ज्योति' (गी०) रिति पूर्वश्लोके योगीतिपदाभावात्
योगीतिविशेषणादिति भाष्यमयुक्तमित्यत आह — उपलक्षणमेतदिति । योगीति
विशेषणादित्युपलक्षणं, ब्रह्मविद इति विशेषणादित्यपि ग्राह्य मित्यर्थः । अन्यत्रो-
क्तत्वादिति ॥ गीताभाष्यतात्पर्ययोः एतच्छ्लोकव्याख्यानानुसरइत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — न गत्यर्थं विद्यागत्यनुस्मृती अपेक्षिते 'अग्निर्ज्योति'
(गी०. ८-२४) रिति स्मृतौ केवलकाल मरणभावेऽपि फलदर्शनेन तथैव इहापि
कल्प्यत्वाच्च । ततश्च — न ज्ञानं संपूर्णमोक्षसाधनमिति ।

सिद्धान्तस्तु — स्मृत्युक्ते एते गती ज्ञानकर्मयोगाभ्यामेव स्मर्येते,
न कालमरणात् 'अग्निर्ज्योति'रिति श्लोके ब्रह्मविद इति विशेषणात् 'धूमो-
रात्रि' (गी० ८-२५) रिति श्लोके योगीतिविशेषणात् । नच — लोका
ननुसारिता, सर्वथा लोकानुसारित्वस्य छिदादावप्यभावेनाऽदोषत्वात् कथं-
चित्साम्यस्येहापिभावात्, अतो विशिष्टोत्क्रमणस्य विद्यादिसापेक्षत्वात् युक्तं-
ज्ञानस्य संपूर्णमोक्षसाधनत्वमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्सत्यनिधितिर्य श्रीचरण चरणाराधक

श्रीमत्सत्यनाथयतिविरचितायां

श्रीमत्तत्त्वप्राकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ तृतीयः पादः

श्री गुरुभ्योनमः

[१ - अधिकरणम्]

ॐ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॐ [१]

एतत्पादार्थमिति ॥ 'अध्यायस्य एकार्थत्वात् पादभेदः किं निबन्धन इत्यतः फलेष्वनन्तरभेदेन पादभेद उपपन्न इति भावेने'ति वर्तते, तस्याऽनेन संबन्धः । मार्गाऽनिर्णयइति । ननु — 'आचार्यस्तुतेगतिवक्ते' (छा०. ४-११-१) ति लिंगात् सर्वज्ञगुरुपदिष्टो मार्गमनुस्मरति न ग्रन्थपर्यालोचनया, एवं च — ग्रन्थे तन्निर्णयकथनं व्यर्थमिति चेत्, न — ग्रन्थोक्तमार्गेण मननं कुर्वत एव सर्वज्ञोपदेश इति नियमात् तत्सिद्ध्यर्थमेवेह मार्गनिर्णयस्याऽऽवश्यकत्वात् । अतोमार्ग नियमेति ॥ अयं मया स्मर्तव्योमार्ग इति निश्चयाऽभावात् आचार्योपदेशात्प्राक् मार्गस्मरणानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेनाऽऽचार्योपदेशेन मूर्तिविशेषस्य निर्णयेन ध्यानवत्, मार्गस्यापि मरणे स्मरणमनुपपन्नमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — द्वौमार्गौ — तत्र एकस्मिन्मार्गे ऽर्चिष्यलोकः प्रथमः, मार्गान्तरेतु वायुलोकः 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति (छा०. ५-१०-१) स वायुमागच्छती' [बृ. ७-१०-१] त्र्युभयाविधश्रुतेः, ततश्च गुरुपदेशात्प्राक् मार्गनिर्णयाभावात्, स्मरणानुपपत्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — एकएव विपश्चितां मार्गः, 'द्वौवेवमार्गौ प्रथिता वार्चिरादि विपश्चिताम् । धूमादिः कर्मिणांचैव सर्ववेद विनिर्णयादिस्मृतेः, तत्र द्वावग्नेः सुतौ एकस्मिन्पुरे संस्थौ तत्र एकोऽग्निनामकः, अपरो ज्योति-

नामकः, तदुभयाधिष्ठितस्य लोकस्य प्रथमप्राप्तिः, नच — 'सवायुमागच्छती'ति श्रुतिविरोधः — प्रबलैतच्छ्रुतिविरोधेन अर्चिरनन्तरार्थत्वोपपत्तेः, अतोमार्गनिर्णयादनुस्मृतिसंभव इतिसिद्धम् ॥ अ०. १ ॥

[२. अधिकरणम्]

ॐ वायुशब्दादविशेष विशेषाभ्याम् ॐ (सू. २)

सूत्रयोजनात् — 'सुषांसुषोभवन्ती'ति वचनेनात् पञ्चमीद्विवचनस्य पञ्चम्येकवचनेनादेशः, अविशेषविशेषाभ्यां सामान्यविशेषात्मकाभ्यां वायुशब्दोपेतैश्रुतिभ्यां वायुरेव द्वितीयप्राप्य इति । इदं सूत्रं पृथगाधेकरणतया योजयित्वा-पूर्वाधिकरणशेषतयापि योजनां सूचयितुं — प्रतिजानीते — वायुश्रुतेरिति ॥ अस्मिन्पक्षे वायुशब्दादितिपञ्चमी षष्ठ्यर्थे, वायुशब्दोपेतस्य 'सवायुमागच्छती'ति श्रुतिवाक्यस्य वायोद्वितीयप्राप्यत्वमेवार्थोऽवगन्तव्यः, सामान्यविशेष भावोपपन्नाभ्यां श्रुतिभ्यामेकस्यैवार्थस्य प्रतिपत्तव्यत्वादिति सूत्रयोजना ।

पूर्वपक्षस्तु — अधिकारिभेदेन मार्गभेदाद्वायुलोकस्येवाऽहर्लोकस्यापि-द्वितीयप्राप्यत्वं 'सवायुमागच्छति [वृ. ७-१०-१] अर्चिषोऽह' (छ०. ५-१०-१) इत्युभयत्रापि श्रुतिसद्भावात् । नच — एकस्य पूर्वत्वम्, अपरस्याऽऽनन्तर्यमितिव्यवस्था — विशेषे प्रमाणाभावात् । अतो मार्गनिर्णयाभावादनुस्मृत्ययोग इति ।

सिद्धान्तस्तु — नात्रमार्गभेदः किंतु — एकएवमार्गः तत्रापि अर्चिषो वायुंगच्छति तदनन्तरमहः 'सवायुमागच्छती'ति वायोः प्रथमप्राप्यत्वश्रुतेः, सामान्यश्रुतेश्च मुख्यप्राथम्यवाधे ऽमुख्यप्राथम्यपरत्वात्, तद्यथा — 'न

१. सुषांसुषुगितिपाणिनि सूत्रस्थवार्तिकीदित्यर्थः । २. वायुशब्दादित्यत्रेत्यवधेयम् । ३. अनेन — सूत्रेवायुशब्दशब्दः अर्शआद्यजन्तः वायुरिति शब्दोऽयस्मिन्निति बह्वीहिर्वेति सूचितम् ।

(पा. ने. ५.)

हिंस्या'दिति निषेधस्य यागीयपशुहिंसानिषेधपरत्वासंभवेन बाह्यहिंसानिषेधपरत्वम्,
'सइतोगतोद्वितीयांगतिवायुयागच्छती'ति विशेषश्रुतेश्च । अतोमार्ग निर्णयात् युक्ता
तदनुस्मृतिरितिसिद्धम् । अथवा पुनरस्तु — 'वायुशब्दादविशेष विशेष-
षाभ्या'मितिसूत्रं 'सवायुमागच्छती'ति श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगपरिहाराय गति-
प्रदर्शनार्थं सत् पूर्वाधिकरणशेषः ॥ अ०. २ ॥

[३ — अधिकरणम्.]

ॐ तटितोऽधिवरुणः संबन्धात् ॐ (सू. ३)

पूर्वपक्षस्तु — वरुणतटितोरुभयोरपि संवत्सरानन्तर्यम् । 'मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सराद्वरुणलोकम्, तथा — 'संवत्सरात्तटितमागच्छती'त्युभय-
थाश्रुतेः, मार्गभेदेन उभयोरपि संवत्सरानंतर्योपपत्तौ अन्यतरस्वीकारे कारणा-
भावात् । अतोमार्गनिर्णयाभावात् तदनुस्मरणानुपपत्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — न वरुणतटितोरुभयोरपि संवत्सरानन्तर्यप्राप्त्यम्, किंतु—
एकैव मार्गः, तत्र संवत्सरानन्तरं तटितमेवगच्छति नच — ॐ श्रुत्यन्तर-
विरोधः — तटितोऽनन्तरं वरुणस्य प्राप्यत्वेन तदर्थत्वोपपत्तेः । अतो-
मार्गैक्येनाऽनुस्मरणमुपपद्यत इति सिद्धम् ॥ (अ०. ३)

(४ अधिकरणम्.)

ॐ आतिबाहिकस्तल्लिङ्गात् ॐ [सू. ४]

'सवायुमागच्छती'ति प्रथमप्राप्यतयोच्यमानो वायुरातिबाहिकः, तस्मा-
देव पूर्वगमनरूपाह्लिङ्गात् ज्ञापकादिति सूत्रार्थः । इदमुक्तंभवति — 'सवायु-
मागच्छती'ति वायुः प्रथमप्राप्यतया श्रूयते, प्रथमत्वंच — उत्तरमार्गावधि-
कत्वं तत्र यद्यपि — उत्तरावधिकत्वरूपं प्रथमत्वं आर्चिरादिवितुत्पर्यंतं सत्त्वात्
नाऽऽतिबाहिकत्वसाधनायाऽलम्, तथापि — वायुत्वनिश्चयसहकृतं पूर्वप्राप्यत्वम्

१. वरुणात् ॥ मार्गभेदेनेत्यादिः । ॐ पुनरिति ॥ 'संवत्सराद्वरुणे'ति श्रुत्यात्यर्थः ।

२. अन्ताधिकरणे द्वेसूत्रे ।

आतिबाहिकत्वं साधयेदेव, तदिदमुक्तं लिंगादिति । एतेन — ‘आतिबाहिकस्तस्मा’दित्येतावता पूर्णत्वेन सूत्रे लिंगग्रहणं व्यर्थमिति परास्तम्, तस्य केवलस्य पूर्वप्राप्यत्वस्य अर्चिरादौ व्यभिचारेणाऽसाधकत्वेऽपि वायुत्वनिश्चय-सहकृतस्य साधकत्वमिति ज्ञापनार्थत्वात् । अनेन सूत्रेण संशयपूर्वपक्षयोर-निवृत्तिरित्याक्षेपपरत्वं ‘कुत’ इति भाष्यस्याह — नन्विति । तथापि = पूर्वगमनोक्तावपि कथमस्याऽऽतिबाहिकत्वसिद्धिः, न कथमपीत्यर्थः । मुख्य-वायोरप्राप्तिप्रसंगरूपबाधकसद्भावात् पूर्वपक्षोऽनुवर्तते इति भावः । पूर्वपक्षनिवृत्तौ-कारणं शङ्कते — अथेति ॥ अस्तु तर्हि — पूर्वपक्षनिवृत्तिः, संशयानु-वृत्तिस्तुनपरिहार्येत्याह — तथापीति ॥ मुख्यस्यापीति ॥ अन्युत्तमस्यापि सोमस्याऽनेः पूर्वं, ध्रुवादुत्तमस्यापि इन्द्रस्य ततः पूर्वं, प्राप्तिदर्शनादिनिभावः ।

पूर्वपक्षस्तु — ‘सर्वायुमागच्छति’ इति प्रथमप्राप्ततयोक्ते वायुर्मुख्यः. वायुशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वात्, बाधकं विना मुख्यार्थत्यागायोगात् मुख्यस्यापि प्राप्यत्वात् । अतो वायोरर्चिषोऽनन्तरं प्राप्यत्वात् न तस्याऽधिक्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — आतिबाहिक एवायं वायुः, पूर्वगमनलिङ्गात्, पूर्वगमनमात्रस्य अर्चिरादिगतत्वेन आतिबाहिकत्वाऽसाधकत्वेऽपि वायुत्वनिश्चय-सहकृतस्य तत्साधकत्वमुपपन्नमेव, तद्यथा — त्रिवर्णोत्तरत्वमात्रस्याऽन्त्यजादि-गतत्वेन शूद्रत्वाऽसाधकत्वेऽपि वर्णनिर्णयसहकृतस्य शूद्रत्वसाधकत्वमुपपद्यते । नन्वेवमपि नायं पूर्वपक्षो निवर्तते, मुख्यस्य प्रथमप्राप्यत्वानङ्गीकारे तदप्राप्ति-प्रसंगरूपबाधकसद्भावात् । अथमतं ‘द्यौर्वावविद्युत् तत्पतिर्वायुमुपगम्ये’ति पुनरपि वायुप्राप्तिः श्रूयते, समुख्योऽभिषिष्यतीति न मुख्याऽप्राप्तिदोष इति न पूर्वपक्षाऽनुवृत्तिरिति । हन्ततर्हि संशयाऽनुवृत्तिदोषः — किंपूर्वोक्त आति-बाहिकः उत परः, तथा — परोक्त आतिबाहिकः, किंवा पर इति संशयनिरास-क कारणाभावात्, एवंचाऽयमातिबाहिक इति निश्चयो न घटत इति चेन्न —

१. ‘उभये’ । (४-३-५) ति सूतीयटी०. प्र०. धा०.

२. ‘उभये’ ति सूत्र टीकास्थपदानुवादः । ३. - ४, ५. ‘उभये’ ति सूत्रीयटी०. प्र०. धा०.

उत्तरे दिवस्पतित्वविशेषणेन मुख्यवायुत्वनिश्चये परत्र परिशेषेणैव आतिवाहिकत्वनिश्चयोपपत्तेः । 'उक्तांतरतु शरीरात् स्वात् गच्छत्यर्चिपमेवतु । ततोहि वायोःपुत्रं च योऽसौ नाप्ना ऽऽतिवाहिक'इतिस्मृतेश्च । अतः प्रथमप्राप्यस्य आतिवाहिकत्वात् युक्तं मुख्यस्यमुख्यत्व मितिसिद्धम्. ॥ (अ०. ४)

(५ - अधिकरणम्,)

ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॐ (सू. ६)

अन्यथेति । ननु — वायोरन्तिमत्वसाधनं विनापि श्रुतिप्रामाण्यादेव अतिप्राधान्यसिद्धिर्भविष्यति, नहि भवति सोमेन्द्रयोः अग्निध्रुवाभ्यां परतः प्राप्यत्वं न समर्थितमित्येतावता विद्यमानमपि तदुत्तमत्वावेदकंप्रमाणमनादृत्य तयोर्उत्तमत्वाऽसिद्धिः, ततश्चेद अधिकरणमनारंभणीयमितिचेत् — सत्यं सिध्यत्येव प्रमाणबलात् अधिकार्युत्तमत्वंप्राणस्य, तथापि — साक्षाद्भगवत्प्रापकत्वञ्क्षणं माहात्म्यं न सिध्यति, तद्यथा — अमात्योत्तमस्यापि भाविपदनियुक्तस्य राजपुत्रस्य, राजेच्छाविरहात् न राजप्रापकत्वरूपं माहात्म्यम्, अपितु — अवरस्याप्यमात्यस्य तन्माहात्म्यं, तद्वदिहापि मुख्यप्राणस्य तन्माहात्म्यमेति भ्रमनिरासाय समर्थनीयमेव चरमप्राप्यत्वमिति । बाधकाभावादिति ॥ ननु — मुख्यवायूनन्तरं प्राप्यान्तरसद्भावे प्रमाणमस्ति नवा ; आद्ये तदेव वक्तव्यं, मानाधीनत्वान्मेयसिद्धेः, किं बाधकाभावोपन्यासेन, द्वितीयेवायूनन्तरं अन्यः प्राप्योऽस्तीति रिक्तं वचः, नहि भवति नास्तिप्रमाणं अस्तितत्प्रमेयमिति इतिचेत्, सत्यम् — प्रमाणमेव प्रमेयसिध्यर्थं वक्तव्यम्, उक्तंच — पूर्वपक्षिणा यदयमंगीकारे बाधकाभावमाह तदेव तत्रप्रमाणं बाधकाभावस्य वस्तुतथात्वेन विनाऽनुपपद्यमानत्वात् ; तद्यथा — रात्रिभोजनं विनाऽनुपपद्यमानं पानत्वं तत्र प्रमाणमिति । अतिशयेन प्राधान्यमिति ॥ सर्वेषां साक्षाद्भगवत्प्रापकत्वरूपाऽतिशय सहित प्राधान्यमित्यर्थः । एतेन — इंद्रादीना-

मिव प्रथमप्राप्यत्वेऽपि स्वाभाविकस्वमाहात्म्याऽनपायात् अतिशयेन प्राधान्यं नस्या-
दित्युक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — वायोः परतः ब्रह्मणोऽर्वाकगन्तव्योऽस्ति, तथाङ्गी-
कारेबाधकाभावात् एवंच न वायोः ब्रह्मप्रापकत्वरूपं विशिष्टमाहात्म्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — नास्त्येव वायोरनन्तरं प्राप्य, यतः — विद्युत्पतिना-
वायुनैव ब्रह्मप्राप्तिः, नतु — तदन्येन तस्य ब्रह्म प्रापणतामर्थ्याभावात् नच —
वायोरपि प्रमाणभावेन तत्सामर्थ्याभाव इतिवाच्यम्, 'स एनान् ब्रह्मगमयति'
इतिश्रुते, 'विद्युत्पतिर्वायुरेव नये ब्रह्म न च। ऽपरः । कुतोऽन्यस्य भवे-
च्छक्तिस्तमृते प्राणनायक'मितिस्मृतेश्च अतोवायोरेवान्तिम प्राप्यत्वात् युक्तं तस्या
ऽतिशयेन प्राधान्यमिति सिद्धम्. ॥ [५ - अ०.]

(६ - अधिकरणम् .)

ॐ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॐ (सू. ७)

तेनमार्गेण गतानामिति । ननु — अर्चिरादिमार्गेण गतानां गम्यनि-
रूपणादित्युक्तम् अप्रतीकालम्बनानामुत्तमेषु लयाधिकारिणां मार्गशून्यत्वात्
नच — अप्रतीकालम्बनानामपि मार्गोऽस्तीति वक्तुं युक्तम् । 'उत्क्रान्तेस्तु
शरीरात्स्वात् गच्छत्यर्चिपमेव' इति उत्क्रान्तानामेव अर्चिरादिमार्गमिधाना-
दितिचेत्, उच्यते — द्विविधाहि अप्रतीकालम्बनाः — स्वोत्तमेषु देहलययोग्याः,
उत्क्रान्तियोग्याश्चेति । तत्रदेहलययोग्यानां मार्गाभावे उत्क्रान्तियोग्यानां मृषीणां
राज्ञांच अस्येव मार्गइति । 'अप्रतीकालम्बनःत्रयती' [ब्र. ४-३-१५] ति
सूत्रे ऋष्यादीनामेव गम्यमुच्यत इति । उक्तंच — ऋष्यादीनामप्य प्रतीका-
लम्बनत्वम् 'अप्रतीकादेवतास्तु ऋषीणां शतमेवच । राज्ञांच अतमुद्दिष्टं
गन्धर्वाणां शतंतथे'ति । एकस्योभयप्राप्त्यसंभवादिति । एकस्यैवावस्था-

१. अत्राधिकरणेदश (१०) सूत्राणि । २. 'उभयव्यामोहा' (४-३-५) इति सूत्रेभाष्यो
दाहृतप्रमाणमिदम् । ३. 'अप्रतीक' (४-३-१५) ति सूत्रेभाष्योदाहृतप्रमाणमिदम् ।

नायोभयप्राप्त्यसंभवादित्यर्थः । एतेन — एकस्यैव आर्चिरादिसर्वलोकप्राप्तिवत्
 उभयप्राप्तिसंभवात् उभयप्राप्त्यसंभवादित्ययुक्त मिति परास्तम् । एकस्यमार्ग-
 तया अपरस्यगम्यतया प्राप्तिसंभवेऽपि उभयोरपि गम्यतया प्राप्त्यसंभवस्याऽपरि-
 हार्यत्वात् । अर्थः स्यादिति । ‘सएनान् ब्रह्मगमयती’ [छा०. ५-१०-२]
 ति श्रुत्यर्थः स्यादित्यर्थः । केनचित् क्रमेणेति ॥ किञ्चिन्नियामक-
 मपेक्षयोभयप्राप्तिर्भवति, उताऽनपेक्षयेत्यर्थः । क्रमोपीति ॥ नियामकभूतधर्मोपी-
 त्यर्थः । इतिजैमिनिराचार्योऽन्यत इतिभाव इति ॥ इतिपूर्वपक्षीमन्यत इति-
 भावः । ॥ एतेन ‘मुनिमतयोश्चान्यानिबेधकत्वेनाऽविरोधा’दित्युत्तरग्रन्थ विरोधइति
 परास्तम् । प्रैतिपच्यभावादिति ॥ उपासनाभावादित्यर्थः । एवं बादि-
 रिजैमिनिमतानुसारिपूर्वपक्षमुक्त्वा, उभयप्राप्तेः श्रुत्यर्थत्वमङ्गीकृत्य, सिद्धान्त्य-
 भिमतं विशेषं दूषयतः पूर्वपक्षमाह — तृतीयपक्षेपीति ॥ पक्षद्वयेऽपीति ॥
 आर्चिरादिमार्गेण गतस्यपरप्राप्तिः, कार्यप्राप्ति, रिति पक्षद्वयेपीत्यर्थः । क्रम-
 स्येति ॥ केषांचित्कार्यप्राप्तिरेव, न केषांचित् कार्यप्राप्तिरिति नियमप्रयोज-
 कस्याऽधिकारिगतस्यक्रमस्यतारतम्यस्याऽदर्शनादित्यर्थः । क्रममङ्गीकृत्यापि सिद्धा-
 न्त्यभिमतं विशेषं दूषयति — क्रमपक्षेत्यादिना ॥ सौकर्यमिति । सौलभ्यं
 शक्तिरितियावत् । नास्त्येव तारतम्यं, राजमंदिरे भोजनोपविष्टानां राजपुत्राणां
 मिच्छया व्यंजनादिप्राप्तिवत् अधिकारिणामिच्छैव कार्यपरयोः प्राप्तिरिति
 प्रागुक्तम् । इदानीं तु — अस्त्येवतारतम्यं, किंतु — नयोग्यतारूपम्, अप्रा-
 माणिकत्वात्, किंतर्हि — अतिफलितमात्रवृक्षंगतवतो यस्याऽऽरोहणशक्तिः
 तस्य महाफलप्राप्तिः, यस्य नारोहणशक्तिः तस्य गलितफलप्राप्तिरितिदर्श-
 नात्, यस्य परब्रह्मप्राप्तौशक्तिः तस्यतत्प्राप्तिः, यस्यतु सत्यलोकपर्यन्तं गतस्य
 शक्तिक्षयः तस्य कार्यप्राप्तिरुच्यत इतिभेदः । महाफलइति ॥ महाफले

१. ‘परंजैमिनि’ (४-३-१२) रिति सूत्रटी०. प्र०. धा०. ॥ ॥ पूर्वपक्षीमन्यते इतिकथने
 नेत्यर्थः । २. ‘नचकार्य’ (४-३-१४) इति सूत्रटी०. प्र०. धा०. ३, ४, ५, ६, ७,
 ८, ‘अप्रतीके’ (४-३-१५) ति सूत्रटीका प्रतीकधारणम्. ।

क्रमस्य तारतम्यभावस्याऽयोगात् । स्वरूपतारतम्यस्याऽदर्शनात् शक्तितारतम्य-
मेव विवक्षितमिति भावः । बादरिजैमिनिमतावलंबिम्यामुक्तः ॥ श्रुत्यर्थः कुतो
नप्राह्यइति पृच्छति — कुतइति ॥ उभयपक्षेति ॥ परस्परं निरूपितदोषा-
देव श्रुतेरर्थद्वयं न भवतीत्यर्थः, तदेवविशदयति — परप्राप्तीत्यादिना ॥
अस्माद्वाक्यात्परं लेखकदोषात् उत्तरत्रपतितं ' नापि परमेवेत्यवधारणं हेतुरस्ती'
ति वाक्यं ग्राह्यम् । कार्यप्राप्तिपक्षइति ॥ इतःपरं लेखकदोषादुत्तरत्र पतितं
' कार्यमेव नयतीत्यन्यव्यावृत्त्या कार्यप्राप्तौ विशेषहेत्वभावा'दिति वाक्यं ग्राह्यम्,
ततश्चैवं टीकावाक्यपाठः — ' परप्राप्तिपक्षे गत्यनुपपत्त्या दोषस्योक्तत्वा
नापि परमेवेत्यवधारणे हेतुरस्ति, कार्यप्राप्तिपक्षे च ब्रह्मशब्दाऽमुख्यत्वादिदोषा-
णामुक्तत्वात् कार्यमेव नयतीत्यन्यव्यावृत्त्या कार्यप्राप्तौ विशेषहेत्वभावात् । नचो-
भयप्राप्तिग्रहणे दोषद्वयापातः — येषां परप्राप्तिर्येषां ब्रह्मत्वेऽपि प्रमाणबलेन
गत्यनुपपत्तेः, श्रुत्यादीनां च अन्यनिषेधकत्वाभावात् । केषांचित्कार्यप्राप्तेरेव प्रमाण-
बलेनोपपत्तेरिति अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम् । ' ॐ नच — उभयप्राप्तिग्रहणे दोषद्वया-
पातः' इति प्रतिज्ञाय ' कार्यमेव नयतीत्यन्यव्यावृत्त्या कार्यप्राप्तौ विशेषहेत्वभावा'
दित्यभिधानस्याऽसंगतत्वात् । ननु — कार्यब्रह्मदर्शनाभावात्कार्य प्राप्तिरयुक्ते-
त्यत आह — कार्यप्राप्तिमतांचेति ॥ एवंतर्हि मुनिमतयोर्विरोध इत्यत आह—
मुनिमतयोश्चेति ॥ क्रमानुसारीति ॥ योग्यतातारतम्यानुसारीत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — अर्चिरादिमार्गेण गतानां सर्वेषां कार्यब्रह्मप्राप्तिरेव न
परप्राप्तिः तत्प्राप्तेरेवोपपन्नत्वात्, देवव्यतिरिक्तानां परप्राप्त्ययोग्यत्वस्य ' ऋतेदे-
वान् परंब्रह्म कः पुमान् प्राप्नुयात्कचित्' इति स्मृतिसिद्धत्वात्, ' यदिह वा परमभि-
पश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुख प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्भुज' इति श्रुतेश्च । नच —
ब्रह्मविदाप्राप्तिपरं [तै०. उ. २. १] इति साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युक्तिविरोधः — उदाहृत-
श्रुतेः कार्यब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं समीपएव परप्राप्तिरित्यर्थकत्वात् । कदा परब्रह्मप्राप्ति

॥ स एनातिश्रुत्यर्थः । १, २, ३, ४, ५, ६, ७. ' अप्रतर्क' इति सूत्रस्थ टी०, प्र०. पा०.
६. कुचित् टी० कायां न्यायविवरणेन कमानुरागांनि पाठोद्घृत्यते । ॐ नचेति ॥ अन्यथेत्यादिः ।

रितिचेत् — उच्यते — समस्तकार्यविलयानन्तरं कार्याऽधिपतिना चतुर्मुखेन सह तत्प्रसादान्मुमुक्षुः परं प्राप्नोति 'नहिब्रह्माणमभिसंपद्य यदैतद्विलीयतेऽथसह ब्रह्मणा परमभिगच्छती'त्यभिधानात्, 'ब्रह्मणासह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचर' इतिस्मृतेश्चेत्येकः ;

अपरस्तु पूर्वपक्षः — अर्चिरादिमार्गेण परमेवब्रह्म प्राप्नोतीति 'सएनान्ब्रह्मगमयती' (छा०. ५-१०-२) ति श्रुतेरर्थः, ब्रह्मशब्दस्य तत्रैवमुख्यत्वात् । नच — संसारिणां ब्रह्मप्राप्त्यै संभवान्मुख्यार्थं परित्याग इतिवाच्यम् श्रवणादिसाधनैः परब्रह्मणएवाऽपरोक्षीकृतत्वेन तत्प्राप्तेरेवयुक्तत्वात्, प्रत्युत कार्यप्राप्तिरेवाऽनुपपन्ना तदर्शनाऽभावात्, किंच — नकार्यविषये उपासना, नापि कार्यं ब्रह्म प्राप्तवानीत्यभिसन्धिर्विद्यते नहि दर्शनोपासनाऽभिसन्ध्यभावे तत्प्राप्तिर्युक्ता परब्रह्मविषयेतु सन्त्येव दर्शनोपासनाऽभिसन्ध्यः, ततश्चपरप्राप्तिरेव श्रुत्यर्थः कार्यप्राप्तिर्वा उभयप्रतिर्वा न श्रुत्यर्थ इति ।

अन्यस्तु पूर्वपक्षः — कार्यप्राप्तिमात्रं न श्रुत्यर्थः, ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वस्य सर्वात्मनात्यागायोगात् नापि परब्रह्मप्राप्तिमात्रं श्रुत्यर्थः 'प्राप्नोति ब्रह्माणंचतुर्मुख'मिति श्रुतिविरोधात्, किन्तु — उभयप्राप्तिः श्रुत्यर्थः, परंतु — कार्यपरब्रह्मगन्तृणां तत्प्राप्तौ न स्वरूपतारतम्यं निमित्तं, किंतु — राजपुत्राणां भोजनसमये विलक्षणव्यजनप्राप्ताविवेच्छैव शरणमित्येकः **पूर्वपक्षः** ।
अपरस्तु पूर्वपक्षः — अस्येवकार्यपरब्रह्मप्राप्तौ साधनतारतम्यं निमित्तं महाफलस्य साधनतारतम्यमन्तराऽयोगात्, किंनाम न तद्योग्यता तारतम्यम्, अपितु — यस्य कार्यप्राप्तौसौकर्यं तस्यतत्प्राप्तिः, यस्य परप्राप्तौ सौकर्यं तस्य तत्प्राप्तिरिति ।

सिद्धान्तस्तु — ॐ 'वायुः प्रतीकालंबनान्मनुष्यांश्च कार्यनयती'

१. निमित्ततयाविवक्षित तारतम्यवाधनायाह — किं नामिति । एतदितिशेषः निमित्ततया विवक्षितं तारतम्यं किं = कौदशं किं योग्यतारूपं, सौकर्यरूपेवाइत्यर्थः । तत्रार्थनिविध्यं द्वितीयसंमतमित्याह -- नेत्यादिना॥ तत् -- निमित्तभूतं तारतम्यम् । ॐ पंक्ति पातः ।

त्यर्थत्वे 'सर्वान्परमेष्ठनयनी'त्यर्थत्वेच दोषमद्वावात् . १ नच — इच्छा
 ब्रह्मेनैव कार्यपरप्राप्त्योः संभवात् अप्रतीकालम्बनत्वादिविशेषाऽङ्गीकारो व्यर्थ-
 इतिवाच्यम् — 'सयथाकामो भवती'ति श्रुतौ तत्प्राप्तीच्छूनामिच्छानुसारेण
 तत्प्राप्तिप्रतिषेधात् , नच — प्रतीकालम्बनत्वादिविभागे प्रमाणाऽभावः —
 'प्रतीकं देहउदिष्टो येषांतत्रैवदर्शन'मिति स्मृतेः, 'अन्तः प्रकाशा ब्रह्मिःप्रकाशा'
 इतिश्रुतेश्च तत्रप्रमाणत्वात् । अतो ज्ञानिनां प्रलये पूर्वं परब्रह्मप्राप्तिसद्भावात्
 तथाऽनुस्मृतिरुपपन्नेति सिद्धम् (अ०. ६)

इति श्रीमत्सत्यानिधितीर्थ श्रीचरण चरणाराधक

श्रीमत्सत्यनाथयतिविरचितायां

श्रीमत्तत्त्वप्राकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

चतुर्थाऽध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः.

१. अत्र 'प्रतीकालम्बनान्कार्यम् , अप्रतीकालम्बनान्परंनयतीति उभयप्रापणमेवश्रुत्यर्थ'
 इत्यादिपङ्क्त्याभाव्य मितिभाति ।

श्री रामचंद्रायनमः .

अथ चतुर्थः पादः

श्री गुरुभ्योनमः

[१ - अधिकरणम्]

ॐ संपद्याऽविहाय स्वेनशब्दात् ॐ

एतत्पादार्थमिति ॥ 'अस्याऽध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदः किंनिबन्धन-
इत्यतः फलेष्वन्तरभेदेन पादभेद उपपन्न इतिभावेने'ति वर्तते तस्या ऽनेन
संबन्धः । यस्तत्रभोग इति । अनुभवार्थकोभुजिधातुः, कर्मणिव्युत्पन्नो-
विषयवाची, भौवेव्युत्पन्नस्तु अनुभववाची ततश्चेहप्रकरणे भोगशब्देन यथायोगं-
क्वचिद्विषयग्रहणं, कचिदनुभवग्रहणमिनिबोध्यम् । अर्चिराद्यतिक्रमोक्तिरिति॥
श्रीमद्भागवते — 'वैश्वानरं यातिविहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।
विधूतकल्कोऽथ हरे रुदस्ता त्रयाति चक्रं नृप शैशुमार'(२.स्क०.२.अ०२५श्लो)
मिति अर्चिरादिवत् शिशुमारस्यापिहरेः प्राप्तिमुक्त्वा 'तद्विश्वनाभं प्रतिपद्य
विष्णो रणीयसा विरजेनाऽऽत्मनैकम् । नमस्कृतं ब्रह्मविदा मुपैति कल्पायुषो
यद्विवुधा रमन्त' (भाग. २-३-२७) इत्यातिक्रमोक्तिः, 'स एनान् ब्रह्मगमयती'
(छा०. ५-१०-२) ति गम्यत्वोक्तिश्च, संदेहव्रीजमित्यर्थः । एतेनाऽर्चिरादीना-
मतिक्रमोक्तेः, ब्रह्मणोगम्यत्वोक्तेश्च, भिन्नभिन्नविषयत्वेन विरुद्धोक्तिरभावात्
असंदेहव्रीजत्वमिति परास्तम् । परमात्मनोपि अर्चिराद्यन्तर्गतत्वेनाऽतिक्रमप्राप्त्यु-
क्तयोः एकविषयत्वात् भिन्नमूर्तिद्वयाऽविषयत्वेन विरुद्धताविज्ञानात्, प्रार्क्षसंदेह-
हेतुत्वस्याऽवर्जनीयत्वात् । अथवा — अर्चिरादिवत् ब्रह्मणोपापातत 'एतं

१. त्रिपाद्यामादिमभागे ऽनुवृत्तमत्राऽनुवर्ततइत्यर्थः । २. अत्रेत्यादौशेषः ।

३. तस्मादिन्यादिः, घञातिशेषः, धातूनामनेकार्थत्वा दनुभवार्थकभुजेः कर्मणि घञि
सतीत्यर्थः । ४. घञि सतीतिशेषः । ५. विरुद्धताया विज्ञानात्, प्रतीतिरित्यर्थः ।

६. प्रथमतः आदावित्यर्थः ।

सेतुंतीर्त्वे' [छा०. ८-४-२] तत्तिक्रमोक्तिः, गम्यत्वोक्तिश्च, संदेहवीजमित्यर्थः । श्रुतिविरोधइति । 'एतं सेतुंतीर्त्वे'ति श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु — मुक्तो ब्रह्माऽतिक्रम्य भोगान् भुङ्क्ते 'एतंतीर्त्वे'ति ब्रह्मातिक्रमानन्तरं स्वरूपाविर्भावस्य उक्तत्वेनाऽनतिक्रम्य स्थितस्य स्वरूपानुभवाऽयोगात्, अतो मुक्तस्य ब्रह्मातिक्रमनियमानतद्वन्म्यमिति ।

सिद्धान्तस्तु — ब्रह्मसंपद्याऽविहायैव भोगान्भुङ्क्ते 'सएवंविदेवं मम्वान'इति श्रुतेः, 'परंज्योतिरुपमंपद्यत्वेने' (छा०. ८-३-२) ति श्रुनेश्च, नच — 'एतंसेतुंतीर्त्वा'इति श्रुतिविरोधः — ब्रह्मप्राप्तये ऽन्यतरणस्यैव तदर्थत्वात्, अतो मुक्तस्य ब्रह्मातिक्रमाऽभावात् तदेवगम्यमिति सिद्धम्. [अ०.१]

(२ — अधिकरणम्)

ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॐ (सू. २)

ननु — भाष्ये साधकोक्तावपि कृतिराहित्यरूपबाधकाऽनुद्धारात् न्यूनतेत्यतआह — अतएवेति॥ 'अध्ययदेनंमुक्तो नुप्रविशती'ति मुक्तस्यापि स्पष्टाक्रियाप्रतीतिः तद्विरोधात् मुक्तस्याऽकृतिमत्त्वंपास्तमितिभाव इतिसंबन्धः ।

पूर्वपक्षस्तु — 'सतत्रपर्येती' (छा०, ८-१२-३) ति श्रुत्युक्तो न मुक्तः पर्येतीति क्रियाप्रतीतिः, मुक्तस्यहि न क्रिया संभवति, कृतकृत्यत्वात्, नच—अमुक्तस्य एवंविधभोगासंभवः — प्रागभावसंभवोपि परमात्मप्राप्त्यनन्तरं संभवात् । नच — श्रुत्युक्तस्या ऽमुक्तत्वे 'स्वेनरूपेणे' [छा०. ८-३-४) ति वाक्यविरोधः तत्रनिर्गुणोपासकस्य स्वरूपाविर्भावाऽभिधानात् । 'सतत्रे' [छा०. ८-१२-३] ति दहरविद्योपासकस्या ऽमुक्तस्यैव भोगाभिधानात्, अतः श्रुत्युक्तस्यऽमुक्तत्वात् न मुक्तस्य भोगइति ।

सिद्धान्तस्तु — 'सतत्रपर्येती' (छा०. ८-१२-३) त्यत्र मुक्तएवो-

च्यते, मुक्तत्वंविना एतद्भोगासंभवात् स्वरूपाविर्भावोक्तेश्च, नच — एकप्रकरणत्वसंभवे भिन्नप्रकरणत्व कल्पना युक्ता, अतिप्रसंगात् अतो युक्तएव मुक्तस्य भोगइतिसिद्धम् ॥ [अ०. २]

(३ — अधिकरणम्,)

ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ [सू. ३]

नविष्णुरिति ॥ न विष्णुः, अपितु — सूर्यइत्यर्थः । हेतुं वक्तुं संभावकं तावदाह — ज्योतिःशब्दस्येति॥ ज्योतिःशब्दस्याऽऽदित्ये प्रयोगोहेतुत्वेनोक्त इति मन्यमानस्य शंकामनूय निषेधति — नचेति ॥ प्रतिज्ञामनुवदन् तत्रहेतुमाह — अत्रादित्याङ्गीकार इति॥ अत्र — परंज्योतिःशब्देनेति॥ अत्र यद्यपि — विषयसंशयतद्बीज पूर्वपक्षप्रदर्शनानुरोधात् ज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यत इतिवक्तव्यम्, तथापि = ज्योतिःशब्दमात्रस्याऽन्यगामित्वेपि परशब्दविशिष्टस्य ज्योतिःशब्दस्य विष्णवेकानिष्ठत्वात्, अत्र विष्णुरेव विवाक्षितइति द्योतनाय 'परंज्योतिः शब्देनेत्युक्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — 'परंज्योतिः'रिति ज्योतिःशब्दोक्तो न विष्णुः किंतु — आदित्यः 'स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथापादोदरस्वचा विनिर्मुच्यत' (१०.३०. ५-५) इतिसमाख्यानात् एवंच न मुक्तस्य ब्रह्मसमीपे भोगइति ॥

सिद्धान्तस्तु — परंज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यते 'यआत्मापहतपाप्मे (छा०.८-७-१)ति परमात्मनएव आरभ्याऽधीतत्वेनऽस्य तत्प्रकरणत्वात् । प्रकरणस्य समाख्यातो बलवत्त्वात् । सूर्यमण्डलप्राप्त्यनन्तरं पापकर्मविनाशाङ्गीकारेण 'सतेजसिसूर्ये संपन्न' इति वाक्यस्य किंस्तुप्रप्राप्तिपूर्वकालिक सूर्यप्राप्ति परत्वेन सावकाशत्वाच्च परंज्योतिःशब्दस्य अन्यत्राऽभावाच्च, अतः — परंज्योतिः

१. 'परंज्योतिः'रिति वाक्यस्य, 'सतत्रे'ति वाक्यस्यच मुक्तविषयकत्वरूपैक प्रकरणत्वसंभव इत्यर्थः । २ 'परंज्योतिः'रिति वाक्यस्य निर्गुणोपास्तिकलपरत्वम्, 'सतत्रे'ति वाक्यस्य दहरविषया सगुणोपास्तिकलपरत्वमिति भिन्नप्रकरणेत्यर्थः ।

ब्रह्मैवेति तत्प्राप्य अविहायैव मुक्तो भोगान् भुङ्क्त इतिसिद्धम् [अ०. ३]

(४ -- अधिकरणम् .)

ॐ अविभागेनदृष्टत्वात् ॐ (सू . ४)

अत्रसायुज्यभाजामिति॥ अत्र यद्यपि सूत्रभाष्याभ्यां मुक्तमात्रस्य विषयत्वंप्रतीयते, तथापि — यस्मिन्नाधिकरणे विषयत्वेन यदुदाह्रियते तदेवविषयइति न मन्तव्यम्, किन्नाम — यावान् तन्न्यायगोचरः स सर्वोऽपि विषयः, विषयाद्युक्तिस्तु उदाहरणमात्रमितिज्ञापनं सायुज्यभाजामित्युक्तम् — अतएव—येभोगाः परमात्मना भुज्यन्ते तएव मुक्तैर्भुज्यन्तइति सिद्धान्ते सामान्येन मुक्तग्रहणम् ।

पूर्वपक्षस्तु — मुक्ताः परमात्माऽभुक्तभोगान्भुज्यन्ते अवाप्तमहापुरुषार्थत्वात्, अन्यथा कदाचित् मुक्तानां भोगेच्छायामपि अवाप्तकामत्वेन परमात्मनस्तदनिच्छायां मुक्तानां भोगो न स्यात् । परमात्मभोगंविना, तथां भोगायोगात् १ ततश्च भगवद्भुक्तभोगभोक्तृत्वात् युक्तं तस्य सर्वभोक्तृत्वमिति सिद्धम् ॥ (अ०. ४)

(५ - अधिकरणम् .)

ॐ ब्राह्मेणजौमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॐ (सू . ५)

नद्वितीयइति । द्वितीयःपक्षो नांगीकर्तुमुचित इत्यर्थः । एतेन 'नाद्य' इत्याद्यपक्षं निषेधता द्वितीयक्षत्वांऽङ्गीकृतत्वेन पुनस्तन्निषेधे व्याघातइतिपरास्तम् । नचोक्तविकल्पइति ॥ प्रसज्यतइति शेषः ।

पूर्वपक्षस्तु — न मुक्तानां भोगो युक्तः शरीराभावात्, नच — तेषामपिदेहोविद्यतेइतिवाच्यम् — मुक्तत्वव्याघातात् । अतो मुक्तौ भोगाऽसंभवात् मुक्तेरपुरुषार्थत्वमिति ॥

सिद्धान्तस्तु — नास्तेवमुक्तानां देहः तथापि — ब्राह्मेण देहेन भोगो-
 युज्यते 'सवा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं भर्त्यमति सृज्य ब्रह्मऽभिसंपद्य ब्रह्मणा पश्यती'
 त्युपन्यासात्, 'आदत्ते हरिं हस्तेने'ति स्मृतेऽपि जैमिनिराचार्यो मन्यते, 'मुक्ता-
 नामपि चिन्मात्रदेहो विद्यते, 'सर्ववा एनदचित्परि रित्यप्य चिन्मात्र एव एष
 भवती'त्युद्दालकश्रुतेः चिन्मात्रेण देहेन मुक्ता भोगान् भुञ्जत इत्यौद्दालोमिराचार्यो
 मन्यते, नच — एतन्मतयोर्विरोध इति वाच्यम् — 'सवा एतस्मात् मत्यां द्व-
 मुक्तः चिन्मात्रो भवति, अथ तेन रूपेणाऽभिपश्यती'ति सौपर्णश्रुतौ उपन्यामात्
 जैमिन्युक्तस्यापि प्रामाणिकत्वात् अविरोध इति बादरायणोक्तेः भोगसंभवात् युक्त-
 मुक्तेः पुरुषार्थत्व मितिसिद्धम् (अ०. ५)

(६ — अधिकरणम्.)

ॐ संकल्पादेव च तच्छ्रुतः ॐ [सू. ८]

ननु — सूत्रस्य च शब्दाऽव्याख्यानात् न्यूनतेत्यत आह — चशब्द इति ॥
 'न तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षेति भाष्येणे'ति शेषः ॥

पूर्वपक्षस्तु — तत्तदुपायसाध्य साधनसाध्यो मुक्तभोगः ओकसिस्थित-
 भोगत्वात्, पृथिव्या ओकसिस्थित संसारभोगवत्, अन्यथा — लोकविरोधात् ।
 ततश्च — संकल्पसाध्यत्वाभावात् मुक्तेरपुरुषार्थत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — संकल्पसाध्य एव मुक्तभोगः नोपायसाध्यः 'स यदि पि-
 तृलोक कामो भवति संकल्पादेवाऽस्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति (छा०. ८-२-१)
 इति श्रुतेः । नच — लोकविरोधः निर्दोषे भगवदोक्तसि तथात्वस्यैव युक्तत्वात् । अतो
 मुक्तभोगस्य संकल्पमात्रसाध्यत्वात् युक्तं मुक्ते पुरुषार्थत्व मितिसिद्धम् (अ०. ६)

[७ — अधिकरणम्.]

ॐ अतएव चानन्याधिपतिः ॐ (सू. ९)

सौत्रचशब्दार्थमाह — चशब्द इति ॥ चशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ।

तस्यैवविवरणम् — ‘अनन्याधिपति’रिति सौत्रपदमितिभावः । एतेन अतएव-
चेत्यनेनैव पूर्णत्वात् अनन्याधिपति रितिव्यर्थमितिपरास्तम् ॥

पूर्वपक्षस्तु — मुक्ताः स्वावरनियम्याः सर्वाधिपतिसदननिविष्टत्वात्
राजसदननिविष्टाऽमात्यादिवत् दृश्यन्तेहि — अमात्या अपि राजसदननिविष्टा नीचै-
रपिप्रतिहारैर्नियम्यमानाः, अन्यथालोकविरोधःस्यात् । अतो मुक्तस्याऽधम-
नियम्यत्वात् मुक्तेः संसारसमानधर्मत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — सर्वेषां परमात्माऽधिपतिः, प्राणादिनामपर्यन्ता देवाः
क्रमेणाऽधिपतयः यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितं त आचार्याः अपि अधिपतयः । नाऽतोऽन्यो
नीचोऽधिपतिर्विद्यते, सत्यसंकल्पत्वात् । लोके अवरनियम्यत्वं हि अनपेक्षितमेव
भवति, तच्च मुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वादेवनयुज्यते, उक्तंच — ‘परमोधिपतिस्तेषां
विष्णुरेवनसंशय’ इत्यादिना, अतो मुक्तस्याऽधमाधिपतिशून्यत्वात् युक्तं मुक्तेः
संसारवैलक्षण्यमिति सिद्धम् [अ०. ७]

[८ — अधिकरणम्]

ॐ अभावंबादरिराहृद्येवम् ॐ [सू. १०]

यथाखलु द्वादशाहेनि ॥ अत्रक्रतुरित्यहीनउच्यते, अहीनत्वंच
अहर्गणसाध्यक्रतुत्वं यथा ‘द्वादशाहमृद्धिकामाउपेयु’रित्युपेयचोदने ‘यएवंविद्वांसः
सत्रमुपयंति’ इतिचोपेयचोदने द्वादशाहस्य सत्त्वं बहुकर्तृकत्वात्गम्यते, एवं-
तस्यैव द्वादशाहेन ‘प्रजाकामं याजये’दिति यजतिचोदनेन एककर्तृकत्वात्
‘द्विरात्रेणयजती’त्यादिनेव अहीनत्वंगम्यत इति तदुभयं द्वादशाहस्याऽविरुद्धं
तथा—मुक्तस्य सशरीरत्वम् अशरीरत्वं च प्रामाणिकत्वादविरुद्धमितिभावः ननु —
‘भावेजाग्रद्व’ (त्र. ४-४-१४)दिति सूत्रमनारंभणीयं । शरीरभावे, भोगासंभ-

१. तृतीयातःपुरुषः । २. अत्राऽधिकरणे सप्त (७) सूत्राणि । ३. ‘द्वादशावहव’
(४-४-१२) दितिसूत्रावटी०. प्र०. धा०. ।

वस्याऽनापादितत्वेन तदुपपादनवैयर्थ्यादित्यत आह — वक्ष्यमाणेति ॥
 'प्रदीपवदावेशस्तथाहिदर्शयती' (ब्र. ४-४-११) ति वक्ष्यमाणप्रस्तावायेर्थः ।
 ननु — तत्प्रकाशयन्त इतिव्यर्थमित्यत आह—तत्प्रकाशयन्त इति ॥ सूत्रे प्रदी-
 पदृष्टान्तप्रहणस्यापि प्राय उच्यत इत्यर्थः । अत्रगुणसूत्रम् — 'स्वाप्ययसंप-
 त्योरन्यतरापेक्षमविष्कृतंही' (ब्र. ४-४-१६) ति । 'तीर्णोही'ति वाक्यं सुप्ति-
 मोक्षयोरन्यतरापेक्षम् अन्यतरप्रतिपादकं हि यस्मात् अत्रपिताऽपिताभवति'इत्या-
 विष्कृत'मिति सूत्रार्थः । श्रुतेस्तावदर्थद्वयम् — एकस्यांयोजतायां स्वाप्ययपरत्वं,
 योजनांतरेतु संपत्तिपरत्वम् इत्यन्यतराऽपेक्षत्वमितिभावः । एतेन — संपत्ति-
 परत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् अन्यतरापेक्षमिति संदिग्धत्वकथनं अयुक्तमितिपरास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — न मुक्तानां भोगोयुज्यते देहभावाभावयोर्विरोधात् तथाहि—
 मुक्तम्यवाह्यदेहोविद्यते, नवा, नाद्यः—दुःप्रखसंगात्, द्वितीये भोगाऽसंभवः अश-
 रीरिणोभोगायोगात् । नच — चिच्छरीरेण भोगोपपत्तिः सुपृथादौ विद्यमानस्यापि
 तस्य भोगायतनत्वाऽदर्शनात् । नच — ब्राह्मेणदेहेन तदुपपत्तिः परदेहस्य
 परंप्रति भोगायतनत्वायोगात् । अतः कथमपि मुक्तानां निर्दुःखभोगायोगात्
 अपुरुषार्थत्वं मुक्तेरिति ।

सिद्धान्तस्तु — युक्तएव मुक्तानां भोगः चिन्मात्रदेहसद्भावात् नच
 तस्यसुप्तावदर्शनात् भोगायतनत्वासंभवः अज्ञानाद्यावृत्तत्वेन तदा भोगायतनत्वा-
 भावेपि अज्ञाननिवृत्त्यनंतरं तत्संभवात् तर्हि — प्रतिबद्धंकारणं कार्यनजनय-
 तीत्येतावता तदपगमेपि कार्यनजनयतीति सांप्रतम् । नच — दुःखप्रसंगः
 बाह्यदेहाभावात् 'अशरीरंवाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति आम्नानादिति
 वादरिराचार्योमन्यते, तथा — युक्तएवमुक्तानांभोगः बाह्यदेहस्यसद्भावात् नच —
 तत्र प्रमाणाभावः 'चितावाचितावा नित्येनवाऽथानंदीभवति' इति विकल्पान्ना-

१. 'भावेजाग्रद्' (४-४-१४) इति सूतीयटीका०. प्र०. धा०. । २. 'प्रदीपव'
 (१-४-१५) इति मूलायटी०. प्र०. धा०. । ३. सुप्तिपरत्वमित्यर्थः । ४. मोक्षपरत्व
 मित्यर्थः ।

नात् इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । पक्षद्वयोपि प्रमाणसद्भावात् मुक्तानां बाह्य-
 देहोविद्यते न विद्यत इति भगवान्वादापरायणो मन्यते, नच — शरीरभावाभावयो-
 रसंभवः द्वादशाहपरिसमाप्यस्य यागस्य इच्छया एकस्यैवकर्तृत्वे ऽहीनत्वम्, अने-
 केषां कर्तृत्वे सत्रत्वमिव मुक्तानाम् इच्छया शरीरभावा भावयोरुपपत्तेः, नच —
 शरीरभावदशायां भोगाभावः, शरीराभावेऽपि स्वप्नवदुपपत्तेः । ननु — शरीर-
 दशायां जाग्रद्वत् मुक्तानां बाह्यदेहेन भोगोभिमतः एवं च सीतं दुःखमपि प्राप्नो-
 तीति चेन्न — यथा — प्रदीपो दीपिकां प्रविश्य तस्थतैलाद्येव भुङ्क्ते न तु
 काष्ठं चैव एवं बाह्यशरीरमनुप्रविष्टोऽपि मुक्तः तत्र सुखमेव भुङ्क्ते, न तु दुःखं
 'तीर्णो हितदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवती' (वृ०. ६-३-२२) इति श्रुतेः । नन्विदं
 श्रुतिः स्वर्गादिस्थविषयेति न मुक्तानां दुःखाभावे प्रमाणमिति चेत्, अस्य वा-
 क्यस्य सुप्तिमुक्तिविषयत्वात् 'अत्र पिताऽपिता भवति अनन्वागतं पुण्येना
 ऽनन्वागतं पापेन' (वृ०. ६-३-२२) त्यागाविष्कृतत्वात् । अतो मुक्तानां निर्दुः-
 खभोगानुभवो युक्त एवेति उपपन्नं मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमिति सिद्धम् ॥ (अ०. ८)

(९ - अधिकरणम्,)

ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ [सू. ११]

भोगेयत्तासमर्थनादिति ॥ नमुक्तानां निरुपचरितसर्वकामाऽवाप्तिः
 अपितु — स्वयोग्यसर्वकामाऽवाप्तिरिति समर्थनादित्यर्थः । भगवत इति ॥ उप-
 लक्षणमेतत् । मुक्तेषु तारतम्याभावप्रसंगात् इत्यपि ग्राह्यम् । मृष्ट्यादिव्यापारा-
 निति ॥ इदं तु संदेहप्रदर्शनमुदाहरणमात्रं । मुक्ताः स्वोत्तमैश्वर्यलभंते न वेत्यपि ग्राह्यम् ।
 सिद्धांतयत्सूत्रमिति ॥ 'सर्वान् कामानाप्नोति' ऐ०. २-४-४) इति श्रुत्यर्थकथनेन
 मुक्तस्य जगद्व्यापारप्राप्ते निर्णयमाणि कृत्व सूचनमुखेन सिद्धान्तसूचकसूत्रमुपन्यस्य-
 व्याचष्ट इत्यर्थः एतेन — सूत्रे सिद्धांतहेत्वनभिधानात् सूत्रस्य सिद्धांतप्रापकत्वा-
 भिधानमयुक्तमिति परास्तम् । सूत्रे प्रतिज्ञाऽभावात् प्रतिज्ञामध्याहरति — न

मुक्तानामिति ॥ प्रतिज्ञयासूत्रसंगमद्वितुं शङ्कते. — सर्वान्कामानिति ॥
 सत्यं तत्रापीति ॥ सत्यं सर्वकामावाप्तिः श्रुत्योच्यत इति तत्रापि तथापि —
 साश्रुतिर्नास्माकं बाधिका तस्याः श्रुतेः जगद्व्यापारवर्जमेव सर्वान्कामानापक्षेयर्थो-
 पपत्तेरिति भावः । कुतः श्रुतेः संकोच इति ॥ , सर्वान्कामानापक्षेति श्रुतेः
 कुतो जीवपरत्वम् , जीवपरत्वेऽपि कुतः श्रुत्यर्थसंकोच इति तदस्य आक्षिपतीत्यर्थः ।
 पस्मसाध्यं निर्दिशति. — युक्त एवेति ॥ , जीवपरत्वेऽपि कुतः श्रुत्यर्थसंकोच इति
 द्वितीयाक्षेपपरिहरति. — जीवानां चेति ॥ प्रकरणात् श्रुत्युक्तो जीवः, असन्नि-
 हितत्वात् श्रुत्यर्थसंकोच इति सूत्रयोजनाद् द्रष्टव्यः । एतेन असंनिहितत्वादित्येता-
 वतैव पूर्णत्वात् सूत्रे प्रकरणादिति व्यर्थं समुच्चयायोग इति च परास्तम् । तावा एता-
 इति तावा एताः = प्रसिद्धाः च वस्तुः = भूर्भुवः स्वर्गहरिति चतुर्विधव्या-
 दिति प्रातिपाद्याः अनिरुद्धाद्याः भगवन्मूर्त्याः, प्रत्येकं अनिरुद्धादिभेदेन चतुर्धा-
 या एताः चतस्रः अनिरुद्धाद्याः, त्रतस्रः = प्रत्येकमनिरुद्धादिभेदेन चतस्रः
 व्याहृतिप्रातिपाद्याः, ता एताः षोडश भगवन्मूर्त्याः यो वेद स ब्रह्मवेदेत्यर्थः ।
 अमुक्तज्ञानिनामिति ॥ अमुक्तस्वरूपं साकल्येन पश्यतां ज्ञानिनाममुक्तनिष्ठतया-
 जगदैश्वर्याऽऽदर्शनात् नाप्यश्रुत्यर्थ इत्यर्थः । किमेतच्छ्रुतिवञ्चेनाऽशेषमुक्तानां पर-
 मेश्वरवत् जगदैश्वर्यमुच्यते, उत — हिरण्यगर्भस्येवेति विकल्पं मनमिहत्वा
 पक्षद्वयप्रतिषेधं [युगपत्प्रतिजानीते नैतच्छ्रुतिवलेनेति ॥] एतच्छ्रुतिवलेन
 हिरण्यगर्भस्य वा अशेषमुक्तानां जगदैश्वर्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । प्रतिज्ञाद्वये युग-
 पत् हेतुमाह । सुक्तं हिरण्यगर्भस्येवेति ॥ अत्रायं विवेकः
 हिरण्यगर्भमात्रविषयत्वच्छ्रुतेः ताऽनया सर्वेषां जगदैश्वर्यसिद्धिः हिरण्यगर्भस्यापि
 मंडलाधिपत्यप्रतिपादकत्वात् ताऽनया सर्वैश्वर्यसिद्धिरिति । अधिकपरिकल्प-
 मिति ॥ श्रुत्यन्तरसिद्धस्य स्वावरनिग्रामकत्वस्य सूत्रनाशाऽऽधिकारिक पक्षित्यर्थः ।
 ननु मुक्तानामिति ॥ मुक्तेऽतारतम्यमदभावस्य सर्वमिदमुपपन्नं भवेत् तदेव
 कुत इत्यतः प्रमाणोदहरणेन तारतम्योक्तिपूर्वकं हिरण्यगर्भस्य सर्वनिग्रामकत्वं

१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००.

१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००.

दैवानो स्वावरनिर्यामकत्वं चाहऽऽचार्यो भाष्यकार इत्यर्थः । आत्मत्वापासकानां
 श्वेतद्वीपगमनैर्किरयुक्ता । योग्यत्वं चात्र विवक्षितमिति गीताभाष्ये न सर्वेषु
 मुक्तानां श्वेतद्वीपावाप्तिः, किंतु — अत्र श्वेतद्वीपावाप्तौ योग्यत्वं च विवक्षितमिति
 अभिधानादित्यत आह — योग्यत्वं चेति ॥ गीताभाष्ये शिवांसर्धमेव योग्यत्व-
 मुक्तं ननु दर्शनार्थमुक्तमिति तद्विरोध इति भावः । पृथिवीमारभ्येति ॥ पृथिवी-
 मारभ्य केचिदत्रैव मुच्यन्ते' इत्युक्तक्रमेण स्थितेषु योग्यस्थानेषु नारायणोऽस्ति ताव-
 त्सर्वस्थानेषु सालोक्याद्यस्येवेत्यर्थः । ननु — नारायणावस्थानं न सालोक्यादि-
 प्रयोजकं तत्रकादावपि तत्प्रसंगादित्यत आह — ईश्वरस्येति ॥ मुक्तप्राप्यत्वरूप-
 विशेषस्य उक्तस्थानेष्वेवावस्थिते तत्रैव सालोक्यादीति भावः । अत एव मूले क्षीरसा-
 गर इति यावत्स्थानेषु नारायणोऽस्ति तावत्सु सालोक्याद्यस्त्युक्तम्, अन्यथा —
 क्षीरमागर इति पदं व्यर्थं स्यात् चकारेणेति ॥ प्रत्यक्षोपदेशान्नेति ॥ नकारः
 चकारेणाऽनुपपद्यत इत्यर्थः । ननु — किं चकारप्रयुज्य तेन नकारानुकर्षणेन
 नकारएव किं न प्रयुज्यते, नच — सूत्रलाघवं भवेति, चकारप्रयोगेवा नकार-
 प्रयोगेवा साम्यात् ; प्रयुक्तं चकारप्रयोगे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेन्न — अनुवृ-
 त्तैव लभ्यस्य नकारस्य प्रयोगो योगात् । नच — चकारवैयर्थ्यं चकारप्रयोगे उत्तरं
 सूत्रेषु नकारानुवृत्तिर्विज्ञापयेत्, तन्माविज्ञार्याति चकारप्रयोगः, चानुकुष्टं न सर्वत्र
 ति नियमात् चकारप्रयोगे उत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यभावे विज्ञायते । यद्यपि उत्तरत्रयत्रोऽन्वे-
 यानुपपत्त्यापि अनुवृत्त्यभावो विज्ञातुं शक्यः, तथापि — अंतरंगज्ञापकाभावएव
 बहिरंगमन्वेषणीयम् इहतु — शिष्यहितैषिणा सूत्रकृता अन्तरंगज्ञापकमुक्तम् ।
 मानवमोवर्तमिति पदद्वयेनोक्तमथ तद्वोचकप्रसिद्धेर्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनमुत्तेन-
 ज्ञापयति — मानवायत्रेति ॥ एतेन मानवावर्तमिति समस्तपदस्य मूलेऽभा-
 वात् तद्व्युत्पत्तिप्रदर्शनमयुक्तमिति परास्तम् ।

पूर्वपक्षस्तु — मुक्ता अपि पारमेश्वरं जगद्धापारमाप्नुवन्ति, 'सर्वा-

१, २, ३. 'प्रत्यक्षोपदेशा' इति सूत्रायटो० प्र०, धा०.

४. 'विकारावर्ता' (४-४-२०) ति सूत्र टो० प्र०, धा०. ।

॥ इति सूत्रादित्यर्थः । चकारेति ॥ कुचित्कायां चशब्देनेति पाठः ।

न्कामानामोती'तिश्रुतेः । नच — सर्वशङ्कसंकोचः बाधकाभावात् । अन्यथा-
सत्यकामत्वव्याघातः कामिताऽप्राप्तौदुःखप्रसंगश्च, अतो मुक्तानां जगज्जन्मादि-
कर्तृत्वात् अयुक्तं लक्षणं सूत्रमिति ।

सिद्धान्तस्तु — ॥ नमुक्तानां सर्वकामावाप्तिः, प्रमाणाभावात् । नच—
'सर्वान्कामानाप्ये'ति श्रुतिस्तत्रप्रमाणमितिवाच्यम्, योग्यसर्वकामाऽवाप्तेरेव-
श्रुत्यर्थत्वात् । ननु — 'सर्वान्कामानाप्ये'ति श्रुतेः ईश्वरपरत्वेन जीवपरत्वा-
भावात् नानयाश्रुत्यामुक्तस्य जगद्वापारासिद्धिरित्येवोत्तरं युक्तमितिचेत् — उच्यते—
संकोचनैवोत्तरंयुक्तं, श्रुतेर्जीवपरत्वात् तत्कुत इतिचेत्, 'शरीरभेदादुःक्रम्ये'ति
जीवप्रकरणात् । अस्तुश्रुतेः जीवपरत्वं, संकोचः कुतइतिचेत् — जीवस्य
तादृक्सामर्थ्यविधुरत्वात् । ननु — अस्त्येव मुक्तानां जगदैश्वर्यं, 'सर्वेस्मैदेवा-
बलिमावहन्ति' इति प्रत्यक्षोपदेशादितिचेन्न — किमनयाश्रुत्या सर्वमुक्तानां जग-
दैश्वर्यं सिध्यतीत्युच्यते, उत चतुर्मुखस्य, नाथः — श्रुतेश्चतुर्मुखाविषयत्वात्,
नापिद्वितीयः — चतुर्मुखस्य मुक्ताऽऽधिकारिक मंडलाविपत्यस्यैवाऽभिधानेन
सर्वाधिपत्यानाभिधानात् । ननु — ब्रह्मादिदेवानां मुक्तनियामकत्वमात्रमेव कुतो
गीक्रियते संसारिनियामकत्वमपि किं न स्यात् इतिचेत्, न — 'इमंमानवमावर्तं
नावर्तत' इति निषेधात् अतो मुक्तानां जगद्वापाराभावात् युक्तं लक्षणसूत्रमिति-
सिद्धम् ॥ ९. ॥

(१० — अधिकरणम्)

ॐ स्थितिमाहदर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षाऽनुमाने ॐ (सू. २१)

अस्त्येवेति ॥ ननु — ह्यस्य संसारसमानधर्मत्वापादकत्वात् सएव
पूर्वपाक्षिणा वक्तव्यः, निराकर्तव्यश्च सिद्धातिना' ननु — पूर्वपाक्षिणा आनं-
दादिनां वृद्धिर्वक्तव्या, तस्याः संसारसमानधर्मतानापादकत्वेन मुक्तेरपुरुषार्थत्वा-
नापादकत्वात् इतिचेत् — उच्यते — मुक्त्यनंतरमपि उपासनादिना वृद्ध्यंगी-
कारे अधमोपि मुक्तो जीवः दीर्घेणकालेनाऽनुष्ठितया भगवदुपासनया उत्त-

मानपि अतिक्रमेत्, ततश्च उत्तमानाम धमनियम्यत्वं प्रसज्येत तच्चानिष्टमिति
 हासवत् वृद्धिरपि पूर्वपक्षिणा वक्तव्या निराकर्तव्याच सिद्धातिना । अथवा—मुक्त-
 वृद्धेः ततः पूर्वं कृतकृत्यताविरोधिन्वेन संसारसमानधर्मताऽऽपादकत्वात् हासवत्
 वृद्धिरपि पूर्वपक्षिणा वक्तव्या निराकर्तव्याच सिद्धातिनेति द्रष्टव्यम् । वृद्धौ हासचे-
 हेतुमाह — उपासनादि श्रवणादिति ॥ उपासनाहि वृद्धिहेतुरिति प्रसिद्धैव
 भगवदुपासनया ऽऽनन्दवृद्धेरभिहितत्वात् उपासनैव तद्धासहेतुश्च भवति उत्तमानि-
 क्रमप्रयत्नत्वात् । तद्यथा — स्वोच्चदारपरिग्रहश्चन्द्रसुग्रीवयोः तात्कालिकेष्टहेतुरपि
 बलवदनिष्टहेतुरपि भवति, एवंमुक्तोपासनापि तात्कालिकवृद्धिहेतुरपि उत्तमाति-
 क्रमप्रयत्नरूपत्वात् पश्चाद्भावानन्दादिहासहेतुरपि भवतीति भावः । आस्तांताव-
 दुपासना मुक्तानां तावत् 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा ऽज्ञातिभिर्वा' (छा०.
 ८-१२-३) ति विकल्पेन उत्कृष्टापकृष्टभोगसाधनावाप्तिः श्रूयते, तथैव वृद्धि-
 सिद्धिरित्याह — भोगानामिति ॥ भुज्यंते एभिरिति भोगाः भोगसाधनानि, तेषां
 मध्ये केषांचिदुत्कृष्टत्वात् केषांचिदपकृष्टत्वादित्यर्थः । भोगसाधनस्यादि तार-
 तम्येऽपि आनंदादि तारतम्यं कुत इत्यत आह — कारणानुगुणत्वादिति ॥
 वृद्धिसिद्धौ पूर्वोक्तरीत्या हासः स्वयमेव सिध्यतीति वृद्धिसिद्ध्यर्थं हेतुमाह — मुक्तस्य-
 वशित्वेनेति ॥ अत्र गुणसूत्रम् — 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गचे'ति भोगमात्रेपि
 उत्कृष्टापकृष्टभोगसद्भावेपि मुक्तस्य साम्यलिङ्गात् न मुक्तस्य वृद्धिद्रासौ युक्ताविति-
 सूत्रयोजना । एवं चेति ॥ भोगमात्रस्य = स्यादिसर्वभोगस्य, विशेषे = तरतम्ये
 सत्यपि, यद्युक्तं मुक्तानां साम्यं तदेव भोगविशेषः तद्वृद्ध्यादौ नकारणमित्य-
 स्मिन्नर्थे लिङ्गम् । अन्यथा — भोगविशेषस्य वृद्ध्यादिकारणत्वाङ्गीकारे साम्यानुप-
 पात्तिः स्यादिति भावः ॥

पूर्वपक्षस्तु — मुक्तानामप्यानंदादीनां वृद्धिहासौ विद्येते । 'एतत्सामगाय
 नास्त' (तै.उ. ३-१०) इत्यादिना तरयाप्युपासनादि श्रवणात्, किंच — भोगानां
 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा'त्यदिना वृद्धिहासौ दृश्येते कारणानुगुणत्वात् कार्यस्य आनंदादीनामपि

तावंगीकर्तव्यौ अतोमुक्तानामपि वृद्धिर्द्विधा भवति 'संसारसमानधर्मत्वेन' मुक्तिर-
पुरुषार्थत्वमिति ।

सिद्धान्तस्तु — न मुक्ताऽऽनन्ददीनां 'वृद्धिहासौ' 'संप्रपन्नस्मिन्नव्यपी' ति जाबलश्रुतेः । महतां प्रत्यक्षात् 'कारणाभावल्लिङ्गाच्च' । ननु — 'नमुक्तानंदादि वृद्धिहासेच कारणाभावः, कदाचित् भोगिवृद्धेः 'कादाचित्तदभावस्य प्रमितत्वा-
दिति चेन्न — 'एतमानन्दमयमात्मानमनुविश्ये'ति श्रुतौ भोगानां 'वृद्धिहासेऽपि मुक्तानन्दसाम्याऽभिधानेन मुक्तभोगानां 'वृद्धिहासयोः' तदानन्दवृद्धिहासौ प्रति अकार-
णत्वात् । ननु माभूत् हासः वृद्धिस्तु भविष्यति तस्य सत्यकामत्वेन कामिनाऽशेष-
प्राप्त्या वृद्धिसंभवात् । नच — नासौ कामयत इति युक्तम् आनन्दवृद्धेरिष्टत्वेन कामनानंगीकाराऽयोगात् इति चेन्न — योग्यस्य प्राप्तत्वात् 'अयोग्यकामनायाश्च
'नचायोग्यविमुक्तोपी'त्यनेन निषिद्धत्वेन कामनानंगीकारस्यायुक्तत्वात् 'अवृद्धिहास-
रूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्कावशेषस्तु नैश्वतेयानिषिध्यत' इति वचनान् कादाचित्कविशेषस्त्वभ्युपगंतव्यः । अतो मुक्तानां 'वृद्ध्याद्यभावेन' न संसारसमान-
धर्मत्वं मुक्तिरितिसिद्धम् ॥ (अ०. १०)

[११ — अधिकरणम्]

ॐ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॐ (सू. २३)

पूर्वपक्षस्तु — मुक्तः पुनरावृत्तिमान्, स्वस्थानं विहायान्यत्र गतत्वात् स्वर्गा-
दिगतत्वात् । नच स्वर्गगतस्य युगमन्यतरादिमात्रवशेति त्वात् युक्तो पुनरावृत्तिः,
नतु मुक्तस्य, तस्याऽनन्तकालवासित्वादिति वाच्यम् — अनन्तस्यापि कालस्य भारत-
युद्धे त्रयोदश्याः पंचदशीत्ववत् एकैकस्याः तिथेः अनेकतिथ्यात्मकत्वेन समाप्ति-
संभवात् अतः पुनरावृत्तिसद्भावात् न पुरुषार्थतामुक्तेरिति ।

सिद्धान्तस्तु — न मुक्तः पुनरावृत्तिमान् 'नच पुनरावर्तते नच पुनरा-
वर्तते' [छा०. ८-१५-१] इति शब्दात्, किंच — सत्यकामस्य मुक्तस्य नमुक्तेः
परावृत्तिः युक्ता, कामनाविरहात् अनन्तकालस्थायित्वाच्च न परावृत्तिः, नच —

अनन्तस्याधिकालस्य समाप्त्यनन्तरं परावृत्तिरस्ति निश्चायम् अनन्तकालस्य समाप्तिमभिधाय अनन्तरमिति पुनः कालसद्भावे व्याहतत्वात् अतो मुक्तानां पुनरावृत्त्यभावात् युक्तमुक्तेः । पुरुषार्थलक्षिति सिद्धम् । [६०. ११]

इत्यशेषमभिप्रेक्ष्य लक्ष्यम् ।

बलिस्थेत्यादिवेदवचन इति । अयमत्र सूक्तार्थः । बलिस्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि' सहसः सहोरूपस्य देवस्य कीडादिगुणसंपन्नस्य त्रयोः मूलरूपं वद = बलात्कृतं, दर्शतं = ज्ञातरूपं, भर्गः = भरणगमनगुणं, तत् = मूलरूपम्, इत्या = इदं भूतमेव, मूलरूपवदेव, वपुषे = रूपत्रयावताराम = यतः = यस्मात् = भगवता, धायि = प्रतिहितं भगवता प्रेरितमित्यर्थः । तस्मात् अजनि १. (१) ।

प्रथमावतारस्वरूपमाह । यदीमुपहरेते साध्वते मतिः क्रतस्य धेना अनयंत स सुतः । यदीम् = हरेदेव, मतिः = हनुमत्कार्मप्रथमरूपम्, उपहरेते = असमस्य समीपेतिष्ठति, साध्वते = रामस्य कार्ष्णि साध्वकृतिनेन = हनुमता, क्रतस्य सत्यरूपस्य रामस्य, ससुतः = अमृतस्त्रावयुक्ताः, धेना = वाच, ससुतः = सीताप्रतीविशेषः । (स्त्रोत्रोक्तम्)

द्वितीयावतारस्वरूपमाह । पृक्षो वपुःपितृभानित्य आशये द्वितीयमा सप्तशिवासु मन्तृषु द्वितीयं वपुः = भीमाख्यं, पृक्षः = पृथनाक्षयकारि, पृथनायः पृत्, शि, अशे इत्यस्मात् डसूपत्यये पृक्ष इति रूपं प्रिभुमान् = अन्नवान्, बहुभुगिति भावः, नित्यः = नित्यम्, सप्तशिवासु = परममंगलरूपासु, सप्तनुमात्रपुप्रमाणभूतासु, ऋगादेषु आशये = शेते, तद्विचारयतीति भावः । अनेन द्वितीयावतारवाचकं भीमशद्वार्थं उक्ता भवति । (२)

तृतीयमवतारस्वरूपमाह । तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषण । अस्य वृषभस्य = श्रेष्ठस्य बायोः, तृतीयं = वपुः, दोहसे =

ज्ञानदोहाय, दशप्रमतिम् = पूर्णप्रज्ञनामकम्, योषणः = नार्यः, गुरुत्वा-
द्बहुवचनम्, जनयन्त = अजनयन्त । (४)

‘निर्यदीं बुध्ना महिषस्य वर्षस ईशानासः शवसा क्रन्तः सूरयः’ बुध्नात् =
ज्ञानरूपात्, यदीम् = यस्मादवे, महिषस्य = महितषड्गुणस्यहेरः, वर्षसः =
वरणीयत्वात्, पालकत्वात् वर्षोनामकानुगुणान्, ईशानासः = रुद्राद्यादेवाः,
अन्येसूरयः = ज्ञानिनश्च, शवसा = सुखेन, निर् क्रन्त = ज्ञातवन्तः, एतत्-
तृतीयवपुरेतिपूर्वेणसंबन्धः । (५)

‘यदी मनु प्रदिबो मध्व आधवे गुहासन्तं मातरिश्वा’ मथायति यएव
प्रदिवा = प्रकृष्टप्रकाशरूपः, मध्वः = आनन्दतीर्थाख्यः, मातरिश्वा = वायुः,
गुहासन्तम् = जीवेश्वरैक्यंवदद्भिः, गूहितं-भगवन्तम्, आधवे = आसमन्तात्
पतित्वविषये, मथायति = मथाति शास्त्रेणविचार्य पतित्वं निश्चाययतीतिभाट्टः । (६)

‘प्रय पितुः परमा नीयते पर्या पृथुधोवीरुधो दंसु रोहति’ यत् =
रूपत्रयम्, पितुः = परमात् — उत्तमाद्विष्णोः प्रणीयते = प्रकर्षेणप्रेर्यते, पृथुधः =
प्रश्न रूपान्, वीरुधः = स्तंवादीन्, दंसु = दन्तेषु, पर्यारोहति = चर्वितवत्
शकलीकरोतीत्यर्थः । (७)

‘उभायदस्य जनुषं यदिवत आदियविष्ठो ऽभवदृणाशुचिः’
यत् = यस्मात्, जनुषं = जन्म अवतारम्, उभा = उभौलक्ष्मी-
नारायणौ, इन्वतः = प्रेरयतः, तस्मात्, घृणाशुचिः = कृपयाशुद्धः, सभा-
दित् = आभ्यांलक्ष्मीनारायणाभ्यामेव, यविष्ठः = अवरः, अभवदित्यर्थः । (८)

गर्भसंबन्धानिमित्तं दुःखलेशोपि नास्तीत्याह — ‘आदिन्मातृराविश या-
स्वाशुचि र्हिंस्यमान उर्विया विवावृधे’ यतोवायुः, आदित् = प्रकृतलक्ष्मी-
नारायणप्रेरणयैव (णादेव) मातृः आविशत् = नपुनरस्यगर्भवासादिनिमित्तं (किं)
कर्मा ऽस्तीतिभावः । यासुमातृषु, आ = समन्तात्, शुचिः, शुचित्वमेवाह —
उर्वियेति ॥ उर्विया = उत्कृष्टया गर्भवासपीडया, अहिंस्यमानः = विवा-
वृधे = विशेषेणाऽभिष्टब्धो ऽभूदित्यर्थः । (९)

‘सप्तशिवासुमातृ’ष्वित्युक्तं तत्र विशेषमाह — ‘अनुयपूर्वा अरूह त्सना-
जुवो निनव्यसी श्ववरासु धावते’ सनाजुवः = सनातनं जुषन्तेप्रतिपादयन्तीति
सनाजुवः, पूर्वाः = ऋगाद्याः, आरूहदित्यत् तत् अनु = क्रमादेव, उप-
क्रमाद्यनुसारेणैवेत्यर्थः । नव्यसीषु = पौरुषेयत्वेन नूतनासु, अवरासु = तिसृषु इति
हासपुराण पञ्चरात्राख्यासुमातृषु निधावते उपक्रमादिपर्यालोचनांविनैव शीघ्रमेव -
अर्थविचारयतीत्यर्थ इति । (१०)

स्वप्रतिपादितगुणादिविशिष्टतया संकीर्तनपूर्वकं तत्प्रीतिं प्रार्थयते —
उत्पत्तीति॥ ननु — सर्वज्ञकलर पद्मनाभतीर्थादिभि र्व्याख्यातभाष्यव्याख्यानाय
स्वप्रवृत्तेरपहासहेतुरित्याशङ्का मयाकरोति — अगाधबोधैरिति ॥ स्वग्रन्थस्य-
प्रचयं प्रार्थयते — मध्वेति ॥

सद्यो मोक्षं सतां रामचन्द्राऽभिनव चन्द्रिका ।

हस्तप्राप्तमित्रा ऽऽनेने चतुर्थाध्यायसंगता ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सन्निधित्थं श्रीचरण चरणाराधक-

श्रीमत्सत्यनाथयति विरचितायां

श्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकाव्याख्याऽभिनवचन्द्रिकायां

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थःपादः समाप्तः

चतुर्थाध्याय , ग्रन्थश्चायं समाप्तः ॥

